

LX. kötet

1. szám

NYELVTUDOMÁNYI
KÖZLEMÉNYEK

A
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI
LAKÓ GYÖRGY

BUDAPEST, 1958

NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:
HAJDÚ PÉTER, LAKÓ GYÖRGY, TAMÁS LAJOS

FELELŐS SZERKESZTŐ:
LAKÓ GYÖRGY

TECHNIKAI SZERKESZTŐ:
GÁLOS FERENC

A szerkesztőség címe:
A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V. Szalay utca 10—14. V. emelet

Előfizetés: a Posta Központi Hirlap Iroda Vállalatnál, Budapest, V., József nádor tér 1.
Táv. b.: 180—850. Előfizetési díj: 28.— Ft. Csekkszámlaszám: 61.257.

Külföldön a „Kultúra“ Könyv és Hirlap Külkereskedelmi Vállalat bizományosai
veszik át az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai
Kiadó Terjesztési Osztályán (Budapest V. Alkotmány utca 21.).

Munkatársainkhoz!

Kérjük munkatársainkat, hogy a szerkesztőség és a nyomda munkájának meg-
könnyítése érdekében vegyék figyelembe a következőket:

1. A kéziratokat szabványos papírlap egyik oldalára gépeljék.
2. Egy lapra 30 sort, soronként 60 betűt írjanak.
3. A kézirat szövegében a következő jelzéseket használják: — (nyelvi adatok jelölésére), . . . ritkított (értelmi kiemelésre), = félkövér (alcímek betűtípusaként), = kapitálchen (a szerzők nevének kiemelésére),
4. A kézirat géppel írott szövegében az esetleges utólagos javításokat, a fonetikai jeleket tintával írják.
5. A folyóiratok és sorozatok kötetszámát római számmal írják. A kötetszám és a lapszám közé vesszőt tegyenek.

NYELVTUDOMÁNYI
KÖZLEMÉNYEK

A

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI
LAKÓ GYÖRGY

HATVANADIK KÖTET

BUDAPEST
1958

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:
HAJDÚ PÉTER, LAKÓ GYÖRGY, TAMÁS LAJOS

A kiadásért felel: az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki felelős: Szöllősy Károly

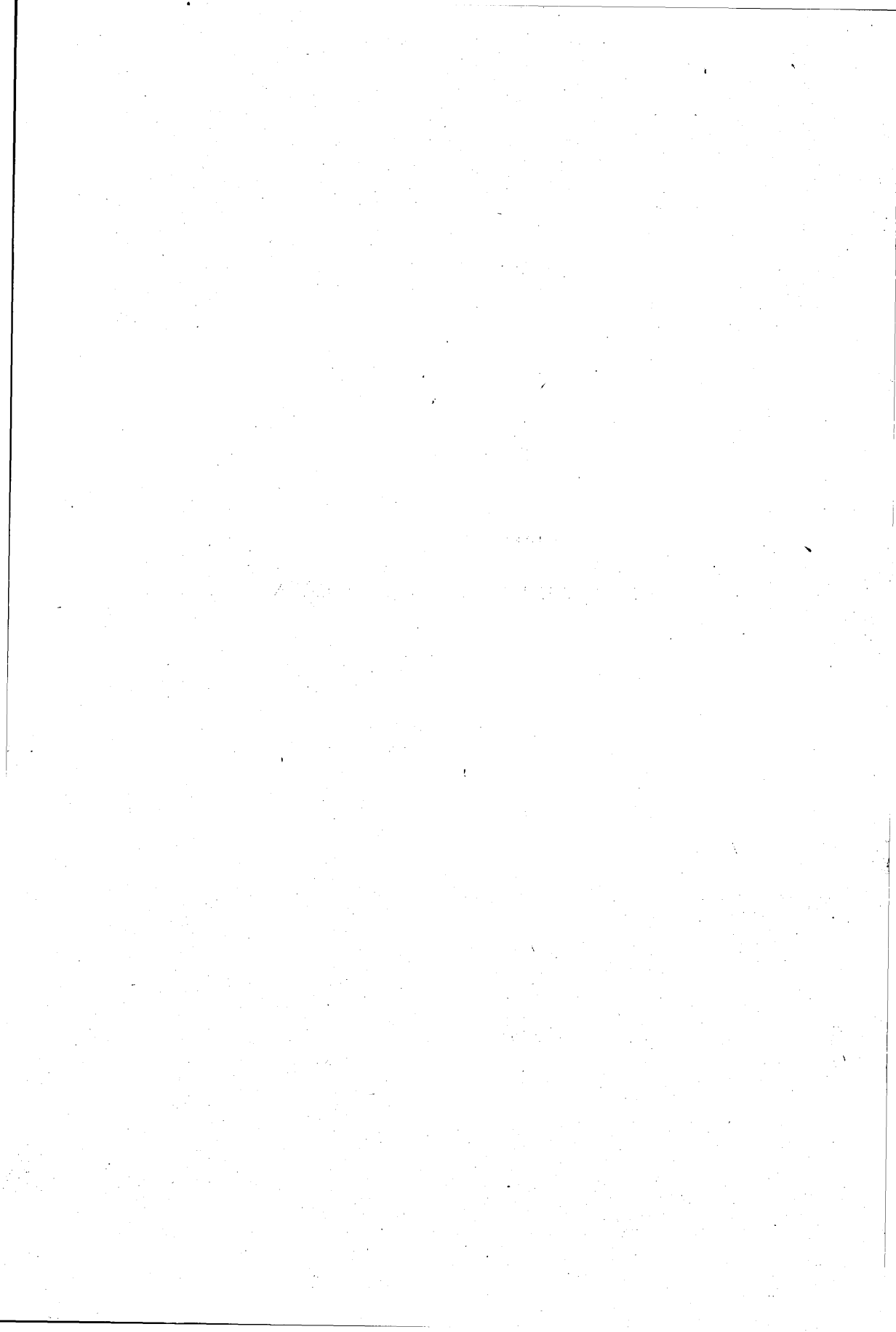
A kézirat beérkezett: 1957. XII. 18. — Terjedelem: 23 (A/5) ív. + 6 old. mű melléklet

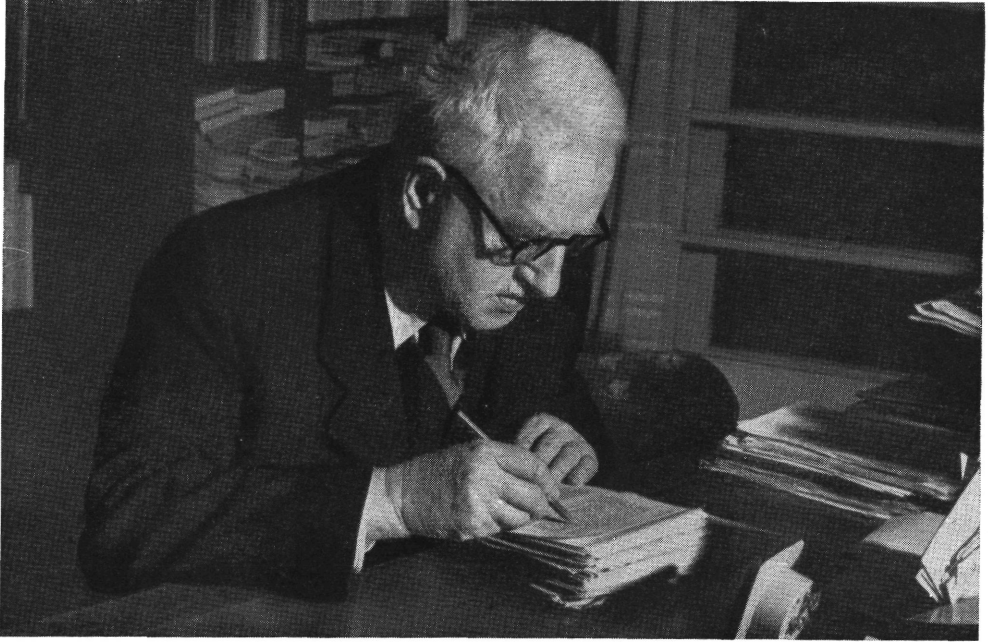
42286/58 — Akadémiai Nyomda — Felelős vezető: Bernát György

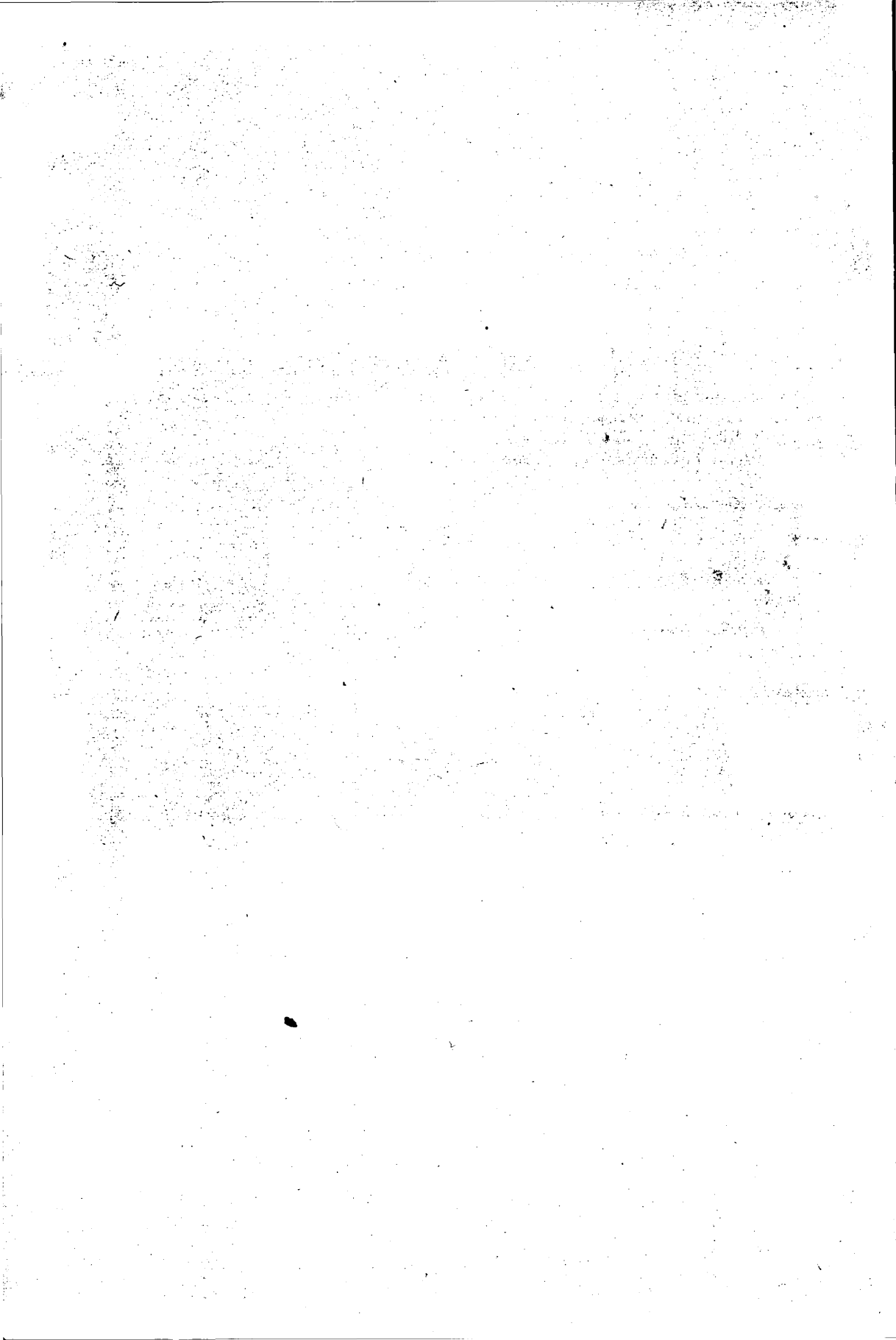
A NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEKNEK EZT A SZÁMÁT
A MUNKATÁRSAK

BEKE ÖDÖNNEK
AJÁNLJÁK

SZÜLETÉSÉNEK HETVENÖTÖDIK ÉVFORDULÓJÁRA

A mai izsor nyelv birtokos személyragjai

Az izsor nyelvről írott első tudományos munka szerzője, VOLMARI PORKKA, e mindmáig keveset tanulmányozott balti-finn nyelv birtokos személyragjait főképpen Soikkola és Hevva nyelvjárásaiból ismerteti.¹ Az ő adatai szerint a hevvaai birtokos személyragok a következők:

Egyes szám:

1. szem.: -n, n
2. szem.: -s, s
3. szem.: h-n, -n, n

Többes szám:

- nnek, -mmek (ritka)
-nnek
-ssek

A soikkolai nyelvjárásból az említett szerző az alábbi birtokos személyragokat közli:

Egyes szám:

1. szem.: -n, n
2. szem.: -s, s
3. szem.: -h, —

Többes szám:

- mme
-nne
-sse

PORKKA azt a tényt is megállapítja, hogy a soikkolai izsor népdalok birtokos személyragjai nemcsak a birtokos, hanem a birtok többesére is rámutathatnak. A birtok többesének jelölését a birtokos személyraghoz járuló *t* többesjel végzi, például: *miun veljäant ommaant* 'az én saját testvéreim'; *siun jalkaast on savees* 'a te lábaid az agyagban vannak'; *meijen venehemmet ovat rannaas* 'a mi csónakjaink a parton vannak'. Az egyes birtokot fejezik ki: *veljään ommaan* 'a saját testvérem'; *jalkaas* 'lábaid'; *venehemme* 'csónakunk'. Általános megfigyelésként megemlíti PORKKA a birtokos személyragok alkalmazásáról azt, hogy e ragok többesének használata nem annyira gyakori, mint a finn irodalmi nyelvben.

Az uráli nyelvek birtokos személyragjairól írott doktori értekezésében JULIUS MARK az izsor birtokos személyragokat aprólékosan elemzi.² Ő a következő ragokat ismeri:

¹ V. PORKKA, Ueber den ingrischen Dialekt mit Berücksichtigung der übrigen finnisch-ingermanländischen Dialekte. Helsingfors 1885, 79 kk.

² J. MARK, Die Possessivsuffixe in den uralischen Sprachen. Helsingfors 1923, 78 k.

Egy birtokos — egy birtok:	Több birtokos — egy birtok:
1. szem.: <i>-ni, -in</i> , magánhangzó-nyúlás + <i>n</i>	<i>-nne(k), -mme(k)</i>
2. szem.: <i>-is</i> , magánhangzónyúlás + <i>s</i>	<i>-nne(k)</i>
3. szem.: <i>-h</i> + magánhangzó (+ <i>n</i>), magánhangzónyúlás (+ <i>n</i>)	<i>-ssek</i>

Az izsor nyelv birtokos személyragjai kifejezhetik a birtok többesét is:

Egy birtokos — több birtok:	Több birtokos — több birtok:
1. szem.: <i>-nit</i> , magánhangzónyúlás + <i>nt</i>	<i>-mmet</i>
2. szem.: magánhangzónyúlás + <i>st</i>	<i>-nnet</i>
3. szem.: <i>-h</i> + magánhangzó + <i>t</i>	<i>-sset</i>

Ami a népnyelvben élő birtokos személyragok használatát illeti, JULIUS MARK csak azt a tényt állapítja meg, hogy ezek a ragok az izsor nyelvben viszonylag gyakoriak, alkalmazásukat azonban részletesebben nem tárgyalja.

V. JUNUS izsor nyelvű izsor nyelvtanában a birtokos személyragokat csak mellékesen érinti.³ A szerző megállapítja létezésüket, de csak egy példát hoz fel: *Paimen ei löytänt lehmääkkä metsäst* 'a pásztor még a saját teheneit sem találta meg az erdőben'. Az izsor iskolai nyelvtankönyvek a birtokos személyragokra egyáltalán nem fordítanak figyelmet.⁴ Nincsenek feltüntetve e ragok még a nyelvtani gyakorlatok példáiban sem: *miun veljä* 'az én testvérem'; *miun mama* 'az én anyám'; *meijen äijä* 'a mi nagyapánk'; *teijen kera* 'tíveletek'; *miun ätti* 'az én apám'; *hänen käyttäjä* 'az ő vezetője'; *meijen kolhoza* 'a mi termelészövetkezetünk'; stb.⁵ Az izsor nyelv történeti hangtanának kérdéseivel kapcsolatban ANTTI SOVIJÄRVI szintén közöl egynéhány példát a birtokos személyragok használatára.⁶

A Tartui Állami Egyetem finnugor tanszéke az 1956—1957. évi dialektológiai kutatóútjain új és figyelemre méltó adatokat gyűjtött össze az izsor nyelv soikkolai nyelvjárásáról. Ennek az adatgyűjteménynek alapján részletesebb áttekintést lehet nyújtani e nyelvjárás birtokos személyragjainak létezéséről.

Az izsor nyelvjárásokban elég gyakori az egyes számú 1. személyű birtokos személyrag alkalmazása, például: *miun tarhän* 'az én kertem'; *miun hüvä lehmän* 'az én jó tehenem'; *tättin* 'nagynénim'; *miun veljën oli mökköma tarkka* 'az én testvérem olyan okos volt'; *en olv iässän kinox* 'én az életemben (= soha) nem voltam moziban'; *miun Katjän* 'az én Katim'; *miun mëhën ei läzind konzacä* 'az én férjem nem volt beteg soha'; *miä ommätän söin* 'én a magamét ettem (ti. a magam kenyerét)'; *omalla rahallän jüpa heivä* 'a saját pénzemen kell itatni őket' stb.⁷ De a birtokos személyrag el is marad-

³ V. J. JUNUS, *Ižoran keelen grammatikka*. Moskova—Leningrad 1936, 81. 1.

⁴ V. I. JUNUS—P. L. MAKSIMOV, *Inkeröisin keelen oppikirja I*. Moskova—Leningrad 1936; V. I. JUNUS—N. A. ILJIN, *Inkeröisin keelen oppikirja II*. Moskova—Leningrad 1936.

⁵ A példák V. J. JUNUS—N. A. ILJIN, *Inkeröisin keelen oppikirja II*. című művéből vannak idézve.

⁶ A. SOVIJÄRVI, *Foneettis-äännehistoriallinen tutkimus Soikkolan inkeröismurteesta*, Helsinki 1944.

⁷ L. szintén A. SOVIJÄRVI, i. m. 141. és 143. 1.

hat. Ugyanazok a mesélők, akiktől a fenti példák származnak, így is mondták: *miun veli* 'az én testvérem'; *miun suculain* 'az én rokonom'; *miun kovi* 'az én házam'. Ez a tény arról tanúskodik, hogy a birtokos személyrag többé nem elmaradhatatlan eleme e nyelvnek, hanem többé-kevésbé csökevényes jelenség. Az 1. személyű birtokos személyrag bőségesen szerepel a népdalokban, ahol sok olyan jellegzetesség őrződött meg, amilyen az élő nyelvben vagy csak igen ritkán, vagy már egyáltalán fel sem lelhető: *vël maksan iissoin velad* 'még kifizetem az apám adóságait'; *seppüen velvüen* 'kövácson, testvérkém'; *tuli nÿremB velvüen* 'eljött a fiatalabb testvérkém'; *higi tilkkui hiuksistän, palavaine paijoistän* 'az izzadság csöpögött a hajszálaimról, a hőség csöpögött az ingeimről'. A népdalokban, főképp éneklés közben, fellép a tárgyalt rag 1. személyének ősbib alakja is: *hiuksistani, paijoistani*. A köznyelvben csak az átvetéses *-ni > -in >* hosszú magánhangzó + *n* alakban fordul elő. Az 1. személyű birtokos személyrag akkor válik szükségessé, ha az *itse* 'magam' és *oma* 'enyém' névmásokkal együtt lép fel: *miä odin kirjan itsellän* 'én elvettem a könyvet magamnak'; *teimbä miä itsellän murehen* 'bánatot szereztem magamnak'; *itsiätän (~ ittsiätän) polvikaizil külvedin* 'csalánnal gőzöltem magam'; *aja kili tanhvä, miä jo ajoin ommän* 'hajtsd a kecskét az udvarra, én már az enyémet odahajtottam'; *miun ommän emä* 'az én saját anyám'. Egyes falvak (pl. Mät-täisi) tájsházolásaiban a birtokos személyrag elmaradhat azokból a szókapcsolatokból, amelyekben ezek a névmások szerepelnek: *miä pezen ittsiä (~ itsiän)* 'én mosom magam'; *miull on itsel paljo lapsia* 'nekem magamnak is sok gyerekem van'. Az 1. személyű birtokos személyrag megmaradt egyes határozószókbán: *miä elän üksitän* 'én egyedül élek'; *olen mäs rümillän* 'négykézláb mászok a földön'. Az ősi népdalokban ez a rag előfordul az alárendelt mondatnak megfelelő időhatározói szerkezetekben is. Pl.: *miä tänne tullessän* 'amikor eljöttem ide'; *tänne küllä tullessän* 'amikor eljöttem ebbe a faluba'. Amint a fenti példákból kitűnik, az élő izsor nyelv egyes sz. 1. személyű birtokos személyragja *-n*, amely előtt a magánhangzó megnyúlik. Az *i-* összetételű kettőshangzóra végződő szavak ragja mindig csak *-n* lehet.⁸ A birtok többesére a nominativusban a *-v* többesjel utal: *ommänd veljänd* 'az én saját testvéreim'.⁹

Ami az egyes sz. 2. személyű birtokos személyrag föllépésének előfeltételeit illeti, ezek az előbb tárgyalt 1. személyű raggal azonosak. A 2. személyű alak a következő példákban van följegyezve: *mä kovihöz* 'menj haza (ti. a házádba)'; *et tunne ommäva veljäväz* 'te nem ismered meg a saját testvéredet'; *siul on ommäs perröz* 'neked saját családod van'; *ättis koiz eläv* 'az atyád házában élsz'; *mä omillöz leivillöz* 'menj el tőlem (szó szerint: menj a saját kenyereidhez)'; *siun ommäs emä* 'a te saját anyád'; *siä odit kirjan itsellöz* 'magadhoz vetted a könyvet'; *suövä nin toist kuin itsiüz* 'szeress úgy másokat, mint önmagad'.¹⁰ A népdalokból idézhetjük a következő példákat: *pajuj jürel siun pessäz* 'a fűz tövében van a fészked'; *tÿ mettä tullessäz, vÿ kivud männessäz* 'hozz mézet, amikor jössz, vidd a fájdalmakat, amikor távozol'. A népdalokban a 2. személyű alak előfordul a *-t* ragra végződő infinitivus translativusában is, pl.: *lülit püva purraksöz ja paijua pannaksöz, kovvua kocaksöz* 'azt hitted (ti. a kígyóról), hogy fát harapsz és fűzfát hasítsz, ütöd (fogaiddal) a nyírfát'. A népdalokban még a következő határozói

⁸ A. SOVIJÄRVI, i. m. 141. l.

⁹ A. SOVIJÄRVI, i. m. 50. l.

¹⁰ A. SOVIJÄRVI, i. m. 143. l.; L. KETTUNEN, Suomen murteet III, 303 k.

fordulatokban is előfordul e rag: *miks ūd paksu parralbāz, miks ūd sūri sūlbāz* 'miért vagy arcban kövér, miért vagy szájbán nagy?'; *miks ūd vāvū vārallāz?* 'miért vagy, te vő, görbe?' Az egyes számú 2. személyű birtokos személyrag jelenléte a beszélt köznyelvben nem feltétlenül szükséges. E rag teljesen el is maradhat az összes említett esetekből.

A rag jele magánhangzó-nyúlás + z (a következő hangtól függően lehet -s vagy -z). A birtok többesére a nominativusban a -t többesjel utal: *poikāst* 'fiaid', *veljāst* 'testvéreid'. A legéletképesebbek a mai izsor nyelvben az egyes számú 1. és 2. személyű birtokos személyragok, mivel a beszéd tevékeny résztvevőit — *ego* és *tu* — jelölik. Azokkal a személyekkel kapcsolatban, akik közvetlenül nem vesznek részt a beszédben, a birtokos személyragok jóval ritkábban lépnek fel.

Az egyes számú 3. személyű birtokos személyrag főleg egyes határozókban és névmásokban szerepel: *hā suwaja ūsiātā* 'ő sajátmagát szereti'; *hā otti kirjan ūsellē~ūselē* 'ő sajátmagához vette a könyvet'; *nado nāgi unissā* 'a sógornó látta álmában'; *kold neljā tūkkū mānōn rinnalwā* 'három négy darab (= ember) megy egy sorban (szó szerint: darabok)'; *ūksitā poiga oli karjaz* 'a fiú egyedül volt pásztor'; *sūgā ozrad oigine* 'egyétek meg szalmástól az árpát'. A 3. személyű birtokos személyrag használata közönséges köznevekkel ritka, pl.: *tulin hānen pulmistā* 'az esküvőjéről jöttem'; *imelwā hā on Mari* 'az ő neve Mária'; *tahto ottā omaksē pojaksē* 'fiává akarta fogadni őt'; *hānen pāhā* 'az ő feje'; *hānen poikaha* 'az ő fia'; *hānen heboizehe* 'az ő lova'; *hānen tūtterehe* 'az ő leánya'. A 3. személyű rag gyakran határozókkal együtt lép fel, ahol ez tulajdonképpen már elvesztette a birtokos személyrag egyenes jelentését, pl.: *akkistā miule pantī tuli* 'azonnal bevezették nekem a villanyáramot'; *miun mēz konzacā kerosaīnā ei ūrāhtānd* 'a férjem soha, még halkan sem káromkodott'. Az élő nyelvben mégis gyakoriak azok az esetek, amikor a birtokos személyrag elmarad, pl.: *hānen oma emā* 'a saját anyja'; *hānen ātti* 'az ő apja'; *hānel ūsel* 'saját magánál'; *hā pešō ūsiā* 'ő mossa magát'.

A 3. személyű birtokos személyrag fellephet más ragok helyett is: *mū odimma kirjan ūsellē* 'magunknak vettük a könyvet'; *tū odatta kirjan ūsellē* 'ti magatoknak veszitek a könyvet'; *mān kohallān lābi metsān* mellett *mān kohallā lābi metsān* 'egyenesen az erdőn keresztül megyek'. Mint már előbb említettük, a birtokos személyragok csak szórványosan lépnek föl, és épp ezért elmaradhatnak, illetve felcserélődhetnek.

A nominativussal kapcsolatban az egyes számú 3. személyű birtokos személyrag kifejezheti a birtok többesét is: *hānen tūtterehev* 'az ő leányai'.

A rag jele magánhangzó-nyúlás. A nominativussal kapcsolatban a rag a *h* + magánhangzó alakban lép föl.

A többes számú birtokos személyragok igen ritkák. Többesszámú 1. személyű birtokos személyragot e sorok szerzője csak egynéhány esetben jegyzett föl. Különben ennek a ragnak két formája van. Venakontsu és Saari falvakban e rag -*nne* alakja lelhető föl: *mū pezemmā ūsiātānne* 'mi mossuk magunkat'; *tūttereenne ellā linnaz* 'a mi leányunk a városban lakik'. Az e kérdéssel foglalkozó szakirodalomban az 1. személyű -*nnek* birtokos személyrag csak Hevva tájszólásából van följegyezve.¹¹ De ahogy a tényleges anyagból kitűnik, e rag fellép Soikkola tájszólásában is. Egyes falvakban a -*nne* raggal párhuzamosan a -*mme* rag is használatos, mint a gyűjtött anyag is

¹¹ J. MARK, Die Possessivsuffixe 84. és 96. 1.

bizonyítja: *mū pezemmä iäsiätämme* 'mi mossuk magunkat'; *iässämme emmä kōliz* 'sohase halunk meg'. De legtöbbször a többes számú 1. személyű birtokos személyrag teljesen elmarad: *meijen poiga* 'a mi fiúnk'; *meijen oma emä* 'a mi (saját) anyánk'; *tuli meijen jälēst* 'értünk jött'; *tule meijen küllä* 'gyere el a mi falunkba'; *mū pezemmä iäsiä* 'mi mossuk magunkat'; stb. A népdalokban ez a rag viszonylag életképesebb. A népdalokban fellépnek a birtok többesét kifejező alakok: *tüttärennev* vagy *tüttärenmed'* 'leányaink'¹². Mivel Hevvaa tájszólásában, ahol átlag több ősi sajátosság maradt fenn, és Soikkola tájszólásának egy részében *-nnek* a többes számú 1. személyű birtokos személyrag jele, feltételezhetjük, hogy ez ősi izsor rag. A *-mme* rag fellelhető az izsor nyelvterület nyugati részén, mint pl. a Pärnäspää felszigeten, a Rosona és Luga folyók mentén, ahol észrevehetőbb a finn nyelv hatása (vö. a finn *isämme* 'apánk, apáink'). Egyes izsor tájszólásokban általában erős a finn nyelvi szupersztrátum.

A többes számú 2. személyű birtokos személyrag jele *-nne*: *tū pezettä iäsiätänne* 'ti mossátok magatokat'; *ovatta iäsellenne* 'magatokhoz veszitek'; *polvillenne'* 'a térdeitek'. A birtok többesének jelölését a nominativushoz járuló *-v* többesjel végzi: *lapsenned* 'gyerekeitek'. A többes számú 2. személyű birtokos személyrag használata ritka. E rag rendszerint elmarad: *teijen emä* 'a ti anyátok'; *tū ovatta iäselä ~ iäselä* 'ti magatoknak veszitek'; *miä tulin teijem parvē* 'én a ti társaságotokba jöttem'. A többes számú 2. személyű birtokos személyrag helyett egyes falvakban, mint pl. Mättäisi, az egyes számú 3. személyű rag lép fel: *tū ovatta iäselä* 'ti magatoknak veszitek'.

A 2. személyű birtokos személyrag, mint a többes szám összes személyragjai, a népdalokban általánosabb, ahol létezése az ősi hagyományokkal van összekötve. A többes számú 3. személyű *-sse* birtokos személyrag szintén ritka: *hū männöt kovihessesse* 'ők haza mennek (szó szerint: a házukba)'; *lapsesse* 'a gyerekek'. A birtok többesére a *-ssee* rag utal: *lapsessee* 'gyerekeik'. A mesélők ismerik e ragot, de általában nem élnek vele. Rendszerint elmarad, vagy más rag lép fel helyette: *hū peššōv iäsiätänne* 'ők mossák magukat' (Venakontsu); *hū ottiv kirjan iäselä* 'ők magukhoz vették a könyvet' (Saari, Tarinai). Az első esetben a többes számú 3. személyű birtokos személyrag helyett a többes számú 2. személyű, a második esetben pedig az egyes számú 3. személyű rag lép fel. Az egyes számú rag fellépését a többes számú 3. személyű birtokos személyrag helyett már korábban följegyezték más szerzők is.¹³ Ezek a tények azt bizonyítják, hogy a 3. személyű birtokos személyrag többese napjainkban kevésbé életképes. Az élő beszédben már többé nem szükséges.

Az elmondottakból kitűnik, hogy az izsor nyelv birtokos személyragjai a kihalás útján vannak. Napjainkban használatuk nem szükségszerűség, hanem inkább csökevényes jelenség.

Az egyes számú birtokos személyragok, mint már fentebb említettük, életképesebbek a többes számú ragoknál.

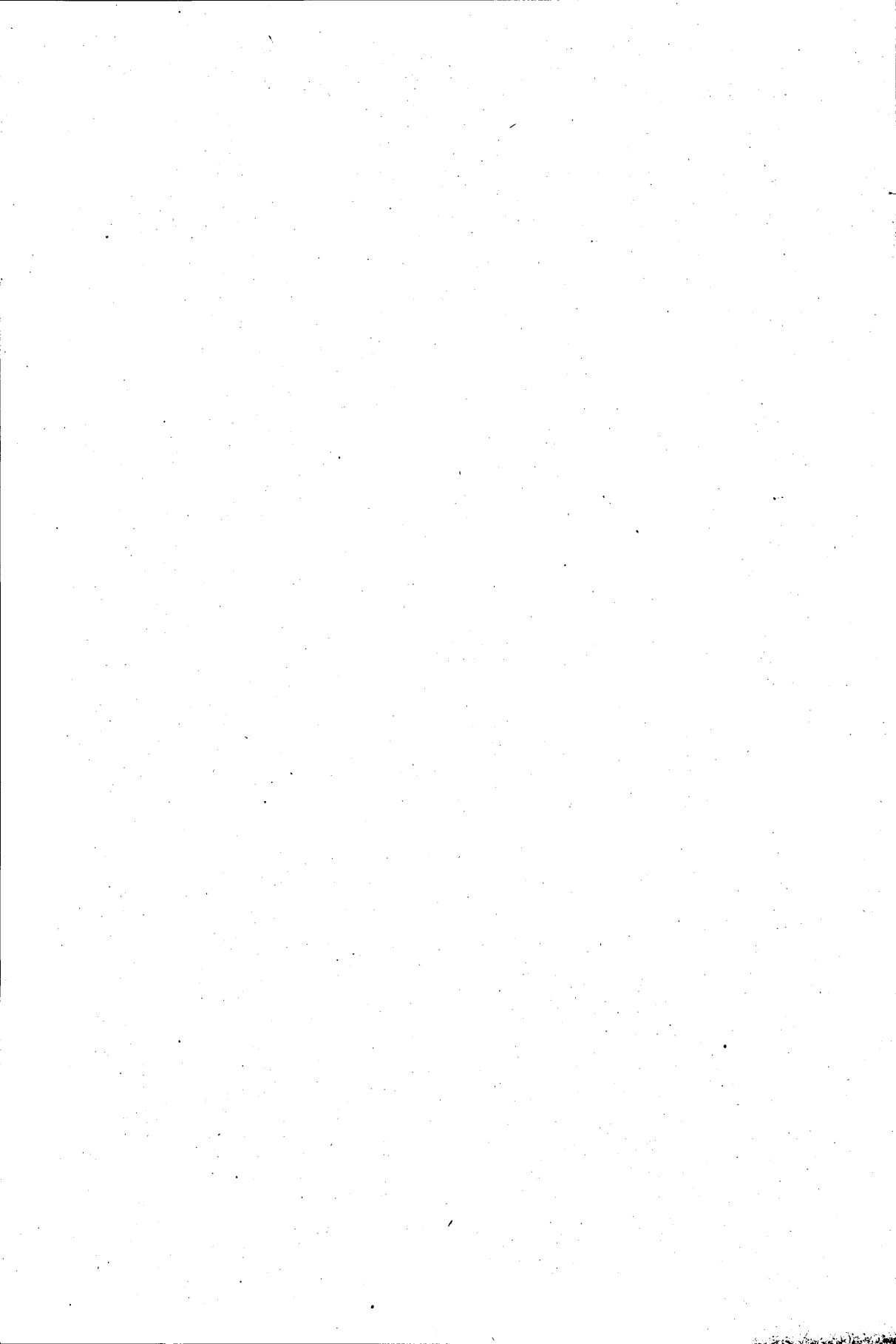
E cikk szerzője nem tűzte ki célul azt, hogy az izsor nyelv birtokos személyragjainak keletkezését és fejlődését ismertesse, mivel ezeket elméleti aprólékossgal elemzik J. MARK, V. PORKKA és L. KETTUNEN idézett művei.

Tartu.

PAUL ARISTE

¹² A. SOVIJÄRVI, i. m. 49. és 145. l.

¹³ J. MARK, Die Possessivsuffixe 96. l.

Az irodalmi nyelvi „téves visszaütés”-ről

I. Ismeretes, hogy a hangváltozások kísérőjelenségeként rendszerint nyelvi bizonytalanságok, kettősségek szoktak föllépni, amikor a hangváltozás körébe vonódott szavak kiejtése hosszabb-rövidebb ideig ingadozik a régi és az új változat között. Tehát például egy $u > o$ típusú hangfejlődéssel bizonyos ideig $u \sim o$ típusú kettős alakúság jár együtt. Ez a belső nyelvi ingadozás igen sok esetben a nyelvérzék megzavarodását vonja maga után, ami viszont táptalaja annak, hogy a hangfejlődés — legalábbis a kérdéses változás körébe tartozó azokhoz hasonló hangtani felépítésű egyes szavakban — végülis a korábbi hangtani helyzettel azonos alakokhoz kanyarodják vissza. Így érthető meg, hogy a nagyobb nyelvi hatóerejű hangtani változások lefolyásával párhuzamosan, illetőleg azt követően gyakran csak alkalmilag, de nem egyszer állandóbb jelleggel jelentkezni szoktak a nyelvben a kérdéses változással pontosan ellenkező irányú fejlődések is, azaz például az $u > o$ irányú fejlődéssel $o > u$ irányú fejlődés párosul. A hangtani változásoknak és „ellen”-változásoknak ezt a szoros összefüggését — aligha lényegesebb túlzással — PAIS így fogalmazza meg: „ha valami hangváltozás lehetséges és megtörténik, rendszerint lehetséges és meg is történik az ellenkezője is” (MŰ. XLVI, 103). Ezeket a bizonyos szempontból „függő” jellegű, egy korábban megindult hangfejlődés függvényeként jelentkező fordított irányú, visszafelé mutató hangtani változásokat a továbbiakban összefoglalóan „v i s s z a ü t é s”-eknek nevezem.

A visszaütéseket létrehozó nyelvi helyzet többféle összetevő eredménye lehet, s e különféle helyzetekből többféle megoldás, többféle út vezet „kifelé”. Ennek megfelelően a visszaütéseknek két fő és több altípusát lehet megkülönböztetni.

A) A visszaütések első főtípusával — mivel a címben jelzett problémakörtől viszonylag távolabb esik — hamar végezhetünk. Ide olyan visszaütések tartoznak, amelyekben a hangfejlődésnek — mondhatni — közvetlen etimológiai alapja van: a kérdéses szó kiejtése a régi és az új alak közti ejtésbeli ingadozás után a régi kiejtéshez tér vissza. Ha például a szl. *ključ* $>$ m. *kulcs* szóalakból valamelyik nyelvjárástípusunkban nyíltabbá válás folytán — több más szó $u > o$ változásával egyidejűleg — *kolcs* alak is fejlődött, majd az e fejlődéssel együtt járó *kulcs* \sim *kolcs* ingadozásból, kétalakúságból a két azonos funkciójú alak egyikének szokásos kiküszöbölődésével történetesen a régebbi *kulcs* változat jutott diadalra, akkor a hangfejlődésben visszaütés történt (vö. BÁRCZI, Bevezetés a nyelvtudományba 64). A fordított irányú hangfejlődésnek ezt a fajtáját — a másik főtípustól való megkülönböztetéseképpen — „valódi visszaütés”-nek nevezhetjük. — Meg kell azonban

jegyeznünk, hogy az eme változástípus körébe vonható esetek elbírálásában a legnagyobb óvatosságra van szükség, mivel a legtöbb „hangfejlődés” csak látszólag tartozik ide, valójában azonban nem igazi hangtörténeti változás, hanem nyelvjárástörténeti tényekben leli magyarázatát. A nyelvelmékekben megközelítőleg azonos korban feltűnő kettős alakok tudniillik az ilyenféle értékelésben egyszerűen becsaphatnak bennünket, mert legtöbbjük nem ugyanazon nyelvrendszeren belüli ingadozás, hanem különböző nyelvjárástípusoknak részben megőrződött, részben továbbfejlődött formáival azonos, s még ma is többnyire csak a köznyelv mutatja egyöntetűen a kérdéses szavaknak esetleges korábbi változatát. Mindebből az következik, hogy a valódi visszaütések csoportjába csak azokat a — nyelvtörténetileg, sajnos, nagyon nehezen kimutatható — változásokat sorolhatjuk, amelyek u g y a n a n n a k a nyelvi-nyelvjárási típusnak a belső életében zajlottak le.

B) A visszaütések második főtípusa az előbbinél sokkal egyértelműbben megítélhető, nyelvtörténetileg világosabban felismerhető és ugyanakkor a hangtörténeti változások szempontjából sokkalta fontosabb kategóriát alkot. E típusal — mivel a címben jelzett tárgykörhöz szorosabban hozzátartozik — kissé részletesebben kell foglalkoznunk.

Ide olyan visszaütések sorolhatók, amelyekben a hangfejlődésnek nincs szorosabb értelemben vett etimológiai alapja: a kérdéses szó korábban nem tartozott abba az alakcsoportba, amelybe később analógiás hatások belesodorták, így azelőtt nem is volt olyan kiejtésű, amilyenné a visszafelé történő hangváltozás során lett. Az ide tartozó szavak tehát az egyes hangtörténeti változások során keletkezett hangtani ingadozások ráhatására fordított irányú hangfejlődéssel kapták meg kettős formájukat, majd állandósult a bennük újnak, de analógiás környezetükben réginek számító alakjuk. Az eredetileg rövid *o*-ból nyúlott hosszú *ó*-t tartalmazó fgr. eredetű *hód* állatnév például a tömeges ómagyar *ou* > *ó* monoftongizáció révén keletkezett ingadozások analógiájára fordított hangváltozással kettős: *hód* ~ *houđ* alakká vált, majd egyes nyelvjárástípusokban valószínűleg állandósult is a visszaütéses *houđ* alak, hasonlóan több más inetimologikus diftongussal hangzó szó kialakulásához.

Az A) pont alatt tárgyalt valódi visszaütés talán nem is minősíthető a szó szoros értelmében vett hangváltozásnak, hiszen a szó alakjának megváltozása csak a vele kapcsolatos s előzményeként szereplő „előre mutató” fejlődésben megy igazán végbe; ennek indító okait különben nem is ismerjük mindig. Ezzel szemben a visszaütés második főtípusa teljes értékű hangváltozás, mégpedig olyan, amelynek konkrét indító oka is nagyon jól ismeretes. Ez az ok az analógia, jobban mondva a nyelvérzék megtévedéséből fakadó *t é v e s a n a l ó g i a*. Az újgrammatikusoknak a hangváltozásokkal kapcsolatos merev, sőt jórészt hibás analógia-felfogásával szemben már SCHUCHART (Über die Lautgesetze. Gegen die Junggrammatiker.) óta tudjuk, hogy az analógiás hatások milyen jelentős szerepet játszanak a hangváltozásoknak nemcsak a terjedésében, hanem a megindulásában is. Meglehetősen régi az a felismerés is, hogy az analógiának hangváltozást teremtő ereje visszafelé irányuló, visszaütő fejlődéseket is produkál (vö. pl. PAUL, Prinzipien³ 107—9, ⁵ 117—20). Nálunk érdemben először PAIS mutatott rá az analógiás indítékú fordított hangváltozásokra az „Írányelvek a magyar hangtörténet tárgyalásában” című fejtegetéseinek egyik szakaszában (MNy. XLVI, 102—3). A magyar hangtörténetnek újabban nem egy mozzanatáról derült ki az ilyesféle analógiás eredet.

E változás-típust a német nyelvtudományban rendszerint „umgekehrte Sprechweise” néven emlegetik. A franciáknál a „fauche régression” elnevezés divatozik (vö. pl. DAUZAT, La géographie linguistique 60). Nálunk PAIS a „reciprocitás” vagy „viszonosság” vagy „keresztváltozás” terminust emlegeti (i. h. 102). Mások „hiperurbanizmus” vagy „túlkompensáció” néven illetnek nálunk efféle jelenségeket (pl. DEME: MŰ. LIII, 379). Magam a továbbiakban a „valódi visszaütés”-sel párhuzamba, illetőleg szembe állítva — a francia terminushoz hasonlóan — a „téves visszaütés” elnevezést használom.

A téves visszaütés nyelvi jelenségében további altípusokat ajánlatos megkülönböztetnünk. Mindenekelőtt körülhatárolódik a téves visszaütéseknek az a csoportja, amelyek a nyelvfejlődés során s p o n t á n u l, a nyelvi normajelenségekől függetlenül, azoknak többé-kevésbé szándékos, tudatos alkalmazásától mentesen alakult ki. Általában ilyenekre hoz példákat PAIS (i. h.), és ilyeneket mutattam ki magam is az ómagyar inetimologikus kettőshangzók (NyK. LIV, 52—3), valamint a közép- és újmagyar $j > ly$ változások (A m. ly tört. 71—2) területén. E csoport megkülönböztetése főként a következővel szembeállítva kap jelentőséget.

Különleges nyelvi problémákat vetnek föl, s ezért ha nem is éles határokkal, de el kell különítenünk az előbbi csoporttól azokat a téves visszaütéseket, amelyek a beszélő vagy író nyelvi tevékenysége szempontjából bizonyos mértékben szándékosnak, t u d a t o s n a k vagy legalábbis félig tudatosnak tekinthetők. Itt egy többé-kevésbé szilárd nyelvi norma: a beszélt nyelvben a köznyelvi norma, az írott nyelvben az irodalmi norma játszik döntő szerepet. E típusban tehát tulajdonképpen két nyelvi rendszer, két külön nyelvi típus küzd egymással: rendszerint a beszélő vagy író nyelvjárásiassága és norma-ismerete csap össze. A normához a beszélő vagy író igazodni igyekszik, s eközben saját nyelvjárásiasságának és tudatos normára-törekvésének keveredése teremti meg azokat a kettős alakokat, ingadozásokat, amelyekből — nyelvzérékének megzavarodása révén — analogikusan fordított irányú hangváltozások születnek. Az analogikus téves visszaütéseket megteremtő ejtésbeli bizonytalanságnak természetesen feltétele az a nyelvi helyzet, hogy olyan beszélő vagy író törekedjék erőteljesen a norma alkalmazására, aki azt nem ismeri kellően, nyelvében használni nem tudja egyöntetűen. Ha például a beszélő vagy író saját nyelvjárásiasságának *l*-et elemésztett alakjai (*szógál, böcső, āma, emegy* stb.) helyett a tőle nem kielégítően ismert köznyelvi, illetőleg irodalmi normának a megtartására igyekszik, akkor a norma megtartott *l*-jének analógiás hatására a valójában, etimologikusan *l* nélküli alakokat is *l*-ezővé teszi, azaz tévesen *csolkol, szölke, vágyoldik, holnap* 'hónap'-féle formákat produkál. Az efféle analogikus visszaütések persze a normát jól ismerők és alkalmazók számára nemcsak tévedéseknek, de egyúttal modorosságoknak is hatnak.

A köznyelvi és az irodalmi nyelvi norma több eltérő sajátsága miatt a téves visszaütéseknek e fajtáját ismét két csoportra kell bontanunk. A beszélt nyelvben létrejövő, a köznyelvi normához igazodó téves visszaütés jellegzetességei: 1. alkalmibb jellegű, nyelviileg kevésbé maradandó formákat hoz létre; 2. a köznyelvi norma kevésbé szilárd volta miatt viszonylag kisebb nyelvi hatókörű, kevesebb szóalakra terjed ki; 3. a köznyelvi normának a magyarban későbbi megszilárdulása következtében időben későbbi nyelvtörténeti változás. Ezt „k ö z n y e l v i t é v e s v i s s z a ü t é s”-nek nevezhetjük. — Vele szemben az írott nyelvben létrejövő, az irodalmi normához

igazodó téves visszaütés jellegzetességei: 1. állandóbb jellegű, az írás sajátosságai miatt nyelviileg maradandóbb formákat hoz létre; 2. az irodalmi nyelvi norma szilárdabb volta miatt viszonylag nagyobb nyelvi hatókörű is lehet, sok szóalakra is kiterjedhet; 3. az irodalmi normának a magyarban korábbi megszilárdulása következtében időben korábban kezdődő nyelvtörténeti változás. Ezt „irodalmi nyelvi téves visszaütés”-nek nevezhetjük, s tulajdonságaiból láthatóan az előbbinél nagyobb nyelvi jelentőségűnek tarthatjuk.

2. A fentebb mondottakból világosan következik, hogy az irodalmi nyelvben a téves visszaütés jelensége az irodalmi norma fejlődésének abban a szakaszában érvényesül legerősebben, amikor a már viszonylag megszilárdult írásszokások rohamosan, hirtelen kezdenek tért hódítani az írásgyakorlatban, azaz amikor az írók többsége már kötelességének érzi a normához igazodni, de közülük sokan még nem ismerik azt kielégítően. A magyarban ez az időszak nagyon jól kikristályosodóan irodalmi nyelvünk „forradalmá”-nak korszaka: a XVIII. század második fele.

Arról persze szó sem lehet, hogy eme időszak irodalmi nyelvében a téves visszaütés jelenségét teljes egészében vagy akárcsak több részletében bemutat-hassam, hiszen itt az adatok ezreinek felsorakoztatása is csak töredékét adhatná e jelenség akkori nagyarányú érvényesülésének. Egy jellemző részlet azonban mindenesetre ki lehet ragadni mint olyat, amelyik megfelelően érzékeltetheti általánosabb vonatkozásait is: nyelvi jellegét, korabeli hatóerejét stb. Ez a szintén csak szemelvényesen bemutatott részlet a nyugat-magyarországi írók műveiben mutatkozó, *á utáni o-zással* szemben való téves visszaütés lesz.

Az eddig fölfedett nyelvjárástörténeti anyagból úgy látszik, hogy az *á utáni o-zás* (*szároz, lábo* stb.) — elsősorban mint disszimiláció okozta jelenség — a magyar nyelvterület nyugati és keleti részein egymástól teljesen függetlenül, de nem túlságosan nagy időbeli különbséggel indult meg, míg a középső nyelvjárástípusok jórészt máig kimaradtak e fejlődésből (vö. BENKŐ, Magyar nyelvjárástörténet 90—1). Nyugaton a jelenségre már a XVI. századból vannak szórványos adataink, a XVII. század közepéről pedig már egészen erőteljes jelentkezéséről is van írásbeli bizonyágunk (vö. PAPP LÁSZLÓ: MNy. LII, 91—2). A XVIII. században a jelenség a nyugati nyelvjárástípusokban már viszonylag teljes nyelvi kifejlődésűnek mondható. — A nyugati írók beszélt nyelvjárásiasságának ez az *o-zása* és az irodalmi norma megfelelő *a-zása* az írói tevékenység során összeütközött, és — a már jelzett módon — tömeges téves visszaütést eredményezett.

A továbbiakban bemutatott szemelvényes — tehát korántsem minden rendelkezésemre álló adatot felölelő — adatközlést három részre osztom. Téves visszaütések voltaképpen csak a második és a harmadik csoportban szerepelnek majd, a kérdés egészébe azonban az első csoport is szorosan beletartozik.

A) A XVIII. század második felében még számos olyan nyugati magyar író van, aki az irodalmi normát alig vagy egyáltalán nem ismeri, hanem jobbra saját beszélt nyelvjárásiasságához vagy legalábbis a helyi, nyugati írásszokásokhoz igazodva ír. Beszélt nyelvüknek megfelelően ezek az írók műveikben erősen *o-znak*, *a-zó* téves visszaütések legfőljebb csak elvétve bukkannak föl náluk. Néhány példa: [Amadé László:] Buzgó szívnek énekes fohászzkodási (1755.): A2: *alázotos, ájtotos, alázotosság*; A3: *zármozik, ágokat*,

Canonizálondó, Minnyájon; A4: *alázotos*; 18: *árofst*; 23: *állondóságod*; 25: *gyalázottal*; 28: *nálod*; stb. — [Fejér György:] A' *nevelők* (1790.): 22: *náлом*; 23: *várokoz*; 31: *Bátyámot*; 32: *ki-fárodott*; 33: *el-fárodttam*; 34: *Atyámot, várlok-meg*; 35: *nálodnál*; 37: *tár/olkodá/t, Lássod*; 39: *házoddal*; 43: *házomnak*; 44: *láthotnám*; 46: *szárodna*; 51: *káptolany*; stb. — Illei János: *Salamon, Ptolemaeus, és Titus* . . . (1767.): 69: *Hazámot*; 72: *tágosb*; 75: *tár/od*; 80: *koronádot*; 83: *hátot*; 87: *vállomon*; 88: *Katonásson, szálos*; 94: *szármoztunk, szármoztak*; 95: *tár/odat, áltollott*; stb.; téves visszaütés pl. 131: *Romának*. — Kultsár István: *B. Laudonnak nándorfejevári győzedelme* (1790.): 5: *ját/zodozik, Nálod*; 11: *gátot, házodosott*; 12: *ágod*; 15: *várokat*, 21: *fárodozik*; 22: *ágokkal*; 26: *várodtól*; 27: *várookra, házoknak*; 32: *tsatákat*, 38: *házokat*; 41: *mindnyájon*; 44: *szározon*; 45: *bátron*; stb. — Simai Kristóf: *Igaz-házi, egy kegyes jó atya* (1790.): 5: *lábomat*; 7: *vállolni*; 19: *néhányot*; 26: *társok*; 32: *házomat*; 38: *házomra-is, házodra*; 46: *nálomnát*; 52: *náлом*; 69: *ki-tálohattya*; 77: *hátodra*; stb. — Hasonló nyelvjárási o-zás található Ányos Pál, Bertalanfi Pál, Csapó József, Kereskényi Ádám, Mészáros Ignác, Szaller György, Szekér Joákim, Tolnay Sándor, Vajda Sámuel és még számos más nyugati író műveiben.

B) Az írók egy igen jelentékeny csoportja már ismeri a normát, s törekszik is alkalmazására. De a hangtani változatok tudatos válogatása közben ezeknek az íróknak nyelvérzéke annyira megzavarodik az o-zó és a-zó alakok rengetegében, hogy műveikben tömegesen maradnak o-zó alakok is, az a-zók jelentékeny része pedig téves visszaütésként jön létre. A példákban szembeállítva szerepelnek a nyelvjárási o-zó és az irodalmi téves visszaütéses a-zó alakok (az irodalmi normával megegyező, „szabályos” a-zó alakokat nem közlöm): Csödy Pál: *Cultus altaris* (1771.): 3: *fárodással*; 4: *állotokat, ártotlan*; 7: *támodékja*; 10: *fel-támodá/fa, tár/olkodván, ágozata, állondoffan*; 11: *fel-támodá/fa, ártotlanul*; 14: *megárodttak, ágoival*; stb.; sőt 17: *számo*, 23: *utánno* stb. ~ 4: *Oltáran*; 8: *utánnak*; 9: *irgalmaságot, Oltáran*; 10: *utánnak*; 14: *határozatlan*; 16: *tisztaságot*; 17: *áldzatoknak, számas*; stb. — Kö-halmi Fekete Gergely: *A' jó gazda-ember* (1798.): 61: *szározak, szároz*; 62: *szároz/ága*; 63: *halványobbak*; 68: *tágo/sága*; 70: *áfottatni*, 73: *válo/ztani*; 74: *válo/ztott*; 77: *szárojtól*; 78: *len/szálók*; stb. ~ 61: *sás/sas*; 64: *tapa/ztalásakból*; 68: *kalás/zakból, oktát/fak*; 69: *jármas*; 72: *áran*; 75: *virágot*; 87: *virágak*; 92: *hajtásak*; 95: *tanúságot*; 98: *fáradságot-is*; stb. — P. Hermolaus [Moré György] . . . egyházi beszédi I. (1791.): 243: *fárodni*; 244: *tár/óságából*; 246: *fárodnunk*; 248: *tár/óság-nak*; 256: *szármozó, tágos*; 265: *ágozatit*; 271: *házos*; 276: *házokból*; 278: *tár/olkodott*; stb. ~ 241: *várnad*; 251: *társoságot*; 258: *számat, tár/óságat*; 259: *nyá-jo/ságot*; 260: *víg/ságot*; 264: *ifíuságot*; 265: *világot*; 275: *ártatlanságot* stb. — Kónyi János: *Magyar hadi román* . . . (1779.): 16: *vállot*; 20: *nálod*; 29: *ágot*; 30: *lábomhoz*; 38: *hátot*; 39: *náлом*; 43: *szároz, tágon*; 46: *nálod*; 49: *tágos*; 82: *háromlik*; 88: *százot*; 98: *ágozkodnak* stb. ~ 56: *számas*; 63: *válagatandó*; 87: *Demirhámát, Hamvivámát, hámat*; 108: *kárasultak*; 118: *álmambúl*; 147: *álmás*; 183: *hámat-skát*; 158: *lovás/zam, vadás/zam*; 172: *lángalását*; 178: *lángat* stb. — Szép János: *Aesthetika* . . . (1794.): 82: *bánotid*; 86: *sáskákat, kívántotik*; 87: *találtottnak*; 88: *tárgyot*; 90: *tágo/ságát*; 94: *százodok, eggy/yszázodban*; 100: *tzi/frágot*; 103: *fo/ványok*; 109: *rángottya, hibáznak*; stb. ~ 82: *ábrázaltattatnak*; 83: *ruházatt*; 88: *számas*; 111: *hábarodására*; 117: *áldatt*; 119: *lántzat*; 122: *lángalók, ábrázalod*; 128: *meg-határozni*; stb. — Péteri Takáts József költeményes munkái (1796.): 76: *fákat, házok*; 86: *ágozon*; 89: *ágok*; 91: *ágyomat*; 97: *ágot*; 99: *válolták*; 102: *gátot*; 105: *tágos*; 107: *házomnak*; 129: *házomat*; 156: *kívánjod*;

stb. ~ 77: *álmadozik*; 79: *átakat, áldazatja*; 104: *gántsamat*; 114: *le szállattak*; 124: *orf/záglattak*; 130: *álmattam*; 147: *válagatni*; 157: *járdagál, artzákat*; ajánlás: *támogatja*; stb. — Az *o*-zó nyelvjárásiasság és a téves *a*-zó visszaütesek hasonlókettősségét mutatják még Faludi Ferenc, Farkas János, Gerő György, Kozma Ferenc, Márton István, Osvald Zsigmond, Sággy Ferenc, Sándor István, Sollenghi Károly, Zechenter Antal és más nyugati írók munkái.

C) E csoportba azok a viszonylag gyéresebb számú nyugati írók tartoznak, akik ugyan beszélt nyelvjárásiasságuk *o*-zását az irodalmi norma hatására gondos munkával úgyszólván teljesen kiküszöbölték írásgyakorlatukból, de e törekvésük közben — a norma nem százszázalékos ismeretében — többkevesebb *a*-zó téves visszaütestet teremtettek. Pl.: [Bacsányi János:] A magyaroknak vitézése (1785.): 121: *határazzák*; 125: *lántzallt*; 126: *fel-állat*; 132: *bálványzó*; 136: *álmadozni, fántzakhoz, Váras*; 137: *árran, fántzakon, állattak*; 141: *béfántzaltatni*; 143: *Meg-fzállatta*; 144: *lángaktol*; 145: *árran*; 146: *állatt*; 150: *Barátam*; 153: *világan, Barátam*; 155: *fel-virágzatt*; 160: *bárdalatlan*; stb. — Sz. Szent-Iványi László: Róbert Péter született anglus' élete ... (1797.): 37: *számas*; 42: *tojá/fakra*; 43: *fáradt/ágam*, 47: *számat*; 51: *kíván/ágat*; 52: *Zsöltáratat*; 61: *árkat*; 75: *bográtsat*; 77: *világas*; 78: *káras*; stb.; de 27: *ágyomon*, 71: *tágos* is. — Wespzprémi István: Gazda ember' könyvetskéje ... (1776.): 31: *láfjan*; 38: *utánnak*; 39: *számat*; 44: *szállatt-le*; 47: *számat*; 48: *fáradtságamat*; 54: *álmamból*; 63: *magánas*; stb.; de 50: *ágot* stb. — A Győr megyei születésű Molnár János műveiben például jórészt csak meghatározott fonetikai helyzetben: a *-t* tárgyrag előtt mutatkozik *a*-zó téves visszaütes, máskor *o* ~ *a* hangviszonya általában megegyezik az irodalmi normával: Petrovszky Sándor urhoz Molnár Jánosnak tizen-öt levelei ... (1776.): 61: *világot*; 72: *afz/szony-ságot*; 73: *foglalato/ságot*; 76: *oko/ságot*; 81: *számat*; 100: *tanátsat*; 134: *Orf/ágat*; 145: *tánczat*; 164: *igazságot*; 181: *alkalmato/ságot*; 189: *kíván/ságot*; 200: *tompaságot, alu/székony/ságot*; 212: *jó/ságot*; stb. A' természetiekről ... I. (1777.): 20: *garádítsat*; 39: *számat*; 53: *gyor/aságot*; 62: *lángat, mekkoraságot*; 82: *szerszámat*; 100: *gyor/aságot*; 160: *világot*; 196: *árrat*; stb.

Még csak egy megjegyzést! Az említett *a*-zó téves visszaütesek általában csak írott nyelvi formák, az írók beszélt nyelvében, illetőleg nyelvjárásiában nem érvényesültek. E tényből azonban egyáltalán nem szabad arra következtetni, hogy az irodalmi nyelvi téves visszaütesek „holt”, használhatatlan anyagot jelentenek a nyelvjárástörténeti vizsgálatok számára. Amely írásművekben ugyanis téves visszaütesek vannak, bizonyosra vehető, hogy írójuknak beszélt nyelvében a visszaütesessel szemben álló nyelvjárási jelenség igen nagy mértékben érvényesült. Így például hiába nincsenek vagy alig vannak *o*-zó alakok az imént C) csoportba sorolt írók műveiben, teljesen biztos, hogy ezek az írók nagyon erősen *o*-zó nyelvjárást beszéltek.

BENKŐ LORÁND

Der Akkusativ im Wogulischen

Nach hergebrachtem Konsensus ist die Akkusativendung *-m*, die in den südlichsten lappischen Mundarten, im Tscheremissischen, in der Mehrzahl der wogulischen Dialekte, im Jurakischen, im Tawgisamojedischen, in zwei von den drei Hauptdialekten des Selkupsamojedischen und im Kamassischen auftritt, eine Erbschaft aus der gemeinuralischen Zeit. Von dieser Auffassung ausgehend, wollen wir jetzt zuerst diejenigen Sprachen und Dialekte betrachten, wo die Endung *-m* nicht vorkommt.

In den nördlichen Mundarten des Südlappischen hat die Akkusativendung ihre Nasalität eingebüßt. Im Pitelappischen und im Lulelappischen ist aus dem oralen Verschlusslaut (*-b*) eine Frikative (*w*, *v*) oder ein unsilbisches *u* geworden. Im nördlichen Drittel von Gällivare ist der Akkusativ mit dem Genitiv zusammengefallen; dasselbe ist in den nördlicheren Mundarten des Nordlappischen sowie im Ostlappischen der Fall, und zwar kommt die Endung (*-m* oder *-n*) nur nach einsilbigen Stämmen (in Pronomina) vor.

Auf ostseefinnischem Boden ist *-m* in *-n* übergegangen. Das *-n* ist dann in einigen finnischen Dialekten in gewissen satzphonetischen Stellungen geschwunden, im Wotischen, Estnischen und Livischen durchweg.

Im Mordwinischen hat das bestimmte singulare Objekt die Endung *-ń*, die wenigstens vom synchronischen Gesichtspunkte mit der Genitivendung identisch ist. Ob man einen Lautwandel $*-m > -ń$ nach hinterem (velarem) Vokal annehmen darf, ist fraglich. Es ist sogar eine offene Frage ob die Genitivendung *-ń* aus *-n* entstanden ist. Vielleicht hat das mordwinische *-ń* als Kasusendung drei verschiedene Quellen. Erstens konnte ja (wie WICKMAN betont hat) $*-n$ nach einem Vordervokal sowieso *-ń* ergeben. Zweitens dürfen wir mit einem Adjektivsuffix $*-ń$ (oder $ń$) + Vokal rechnen: *kevenń* bedeutet ja, ins Finnische übersetzt, teils 'kiven' (des Steines), teils 'kivinen' (steinern). Drittens kann im mordwinischen Genitiv-Akkusativ auch ein finnisch-ugrisches lativisches Suffix $*-ń$ + Vokal stecken. Ein Analogon gibt es im Spanischen, z. B. *conozco a tu sugero* 'ich kenne deinen Schwiegervater'.

In den permischen Sprachen ist $*-m$ verschollen, aber der Unterschied zwischen dem Nominativ und dem Akkusativ hat sich erhalten insofern als das einst vorhandene $*-m$ den Stammesauslaut vor Wegfall geschützt hat, z. B. Nom. (wotjakisch) *murt* 'Mann' ~ Akk. *murtə*. Abgesehen von der possessiven Deklination haben nur ganz wenige Substantive diesen Akkusativ bewahrt. Meistens steht ein unbestimmtes direktes Objekt im Nominativ, während ein bestimmtes Objekt durch das Possessivsuffix der 3. Person Singular bezeichnet wird.

In der ostjakischen Nominalbeugung gibt es keinen Akkusativ.

Die ungarische Sprache kennt nur die Akkusativendung *-t*.

Im Waldjurakischen ist die Akkusativendung **-m* abhanden gekommen. Nach WICKMAN gibt es wohl eine Tendenz, das direkte Objekt durch ein hinzugefügtes Possessivsuffix der 3. Person Sg. hervorzuheben.

Im Tawgisamojedischen kommt die Endung *-m* öfters oder meistens in Wegfall; so heisst *kanta* 'Schlitten' im Akkusativ *kanda* oder *kandam*. Die schwache Stufe in *kanda* zeigt dass es sich nicht schlechterdings um einen Ersatz des Akkusatives durch den Nominativ handelt.

Im Jenissei-Samojedischen enden zufolge CASTRÉN sowohl der Gen. Sg. wie der Akk. Sg. in diejenige Art von Kehlkopfverschluss — nach TEREŠČENKO handelt es sich um eine stimmhafte Glottisexplosiva — die aus einem Nasal entstanden ist. Nach den knappen Angaben PROKOF'EVs zu urteilen ist die Endung heutzutage selten hörbar. Auch CASTRÉN sagt, dass sie im täglichen Gespräch meistens wegfällt.

Im Tym-Dialekte des Selkupsamojedischen ist *-m* in *-p* übergegangen; im Taz-Dialekte wechselt *-m* mit *-p*.

Aus dieser Übersicht — in der vorläufig das Wogulische fehlt — dürfte es sich ergeben, dass die Endung **-m* sowohl für den nicht-ugrischen (westlichen) Hauptzweig des Finnisch-Ugrischen wie für das Samojedische gut gesichert ist. Wer das gemeinsamojedische Alter des *-m* beanstandet, dürfte überhaupt nicht für die hergebrachten Prinzipien und Errungenschaften der historisch-vergleichenden Sprachforschung zu gewinnen sein. Und was die westfinnischugrischen Sprachen betrifft, stimmt doch das Lappische mit dem Tscheremissischen überein, und vom Ostseefinnischen wissen wir ja, dass auslautendes *m* in *n* übergegangen ist, wie z. B. in *sydän* 'Herz' (tscheremissisch *šim*, wotjakisch *šulem*, wogulisch *šim*, ostjakisch *səm*, skoltlappisch Gen. *čáđđám*), Gen. *sydämen*. Betreffs der permischen Sprachen wissen wir, dass auslautendes *m* überhaupt in Wegfall gekommen ist, und was für ein Konsonant wäre sonst im Akkusativ *morte* geschwunden? (Im Illativ *morte* ist wohl, wie WICHMANN annimmt, ein **-k* geschwunden.)

Auch in der dritten Hauptgruppe der uralischen Sprachen ist **-m* vertreten, und zwar im Wogulischen. Das Fehlen dieser Endung in den zwei anderen ugrischen Sprachen ist keine Gegeninstanz, ebensowenig wie der Umstand, dass der Akkusativ in ein paar Dialekten des Wogulischen fehlt. Der Wegfall eines Nominalkasus ist ja im Sprachleben eine alltägliche Erscheinung. Im Ostjakischen und im Ungarischen kann das (seit der gemeinuralischen Zeit) auslautende **m* ganz gut organisch (lautgesetzlich) geschwunden sein. Man erhebe nicht den Einwand, dass ja im Ostjakischen z. B. das auslautende *m* in *səm* 'Herz' sich erhalten hat. Es dreht sich in solchen Fällen um einen ursprünglich dreisilbigen Nominalstamm, und ausserdem hat auch paradigmatische Analogie den Auslautkonsonanten des Nominatives konservieren können. Im Livischen ist das **-n* (< **-m*) im Akkusativ der Nomina geschwunden, aber 'Herz' heisst *südám*, *sidám*. Auch die Erhaltung des *-m* der ersten Person Sg. der Verben kann nichts beweisen. Denn diese Personenendung ist vom historischen Gesichtspunkt ein Pronomen und muss somit von Anfang silbisch gewesen sein, und überdies konnte das mit *m* anfangende Wort für 'ich', wenn es unmittelbar auf die Verbform folgte, das **-m* vor Wegfall schützen. Im Lulelappischen hört man oft z. B. *boadám mon* 'ich komme', aber dagegen *mon boadáv*. Im Nordlappischen, vom nördlichen

Gällivare nordwärts, ist das *-m* des Akkusativs geschwunden, während das *-m* der ersten Person Sg. der Verben bewahrt oder in *-n* übergegangen ist. Im Nordestnischen und (grösstenteils) im Westwotischen ist auslautendes *n* in der ersten Person Sg. der Verben erhalten, im Gen.-Akk. geschwunden.

Jetzt müssen wir unsere Aufmerksamkeit der wogulischen Sprache zuwenden. Wenn man wahrscheinlich machen könnte, dass die Akkusativendung *-m* im Wogulischen unursprünglich ist, dann könnte man folgendermassen argumentieren:

Es gibt keine Gewähr für die Annahme, dass die Endung *-m* im Gemeinugrischen vorgekommen sei. Und wenn der Akkusativ auf *-m* im Sonderleben des Wogulischen entstanden ist, kann er auch teils im Ursamojedischen, teils im Gemeinwestfinnischugrischen getrennt entstanden sein, wenn es in allen drei Sprachzweigen eine gemeinsame morphologische Tendenz gegeben hat, die der Entstehung eines *m*-Akkusativs hat förderlich sein können.

LAVOTHA glaubt wohl einen solchen morphologischen Faktor angeben zu können. Er betont, dass der Akkusativ — der dem Nordwogulischen und dem Pelymdialekt abgeht — nur (oder vorzugsweise) das bestimmte Objekt angibt. Nun ist es im Wogulischen und in mehreren anderen uralischen Sprachen eine häufige Erscheinung, dass ein Possessivsuffix die Funktion eines bestimmten Artikels hat. Im Anschluss an MIKLÓS ZSIRAI möchte nun LAVOTHA in der wogulischen Akkusativendung das Possessivsuffix der ersten Person Sg. sehen.

Gegen diese Hypothese hat LIIMOLA Einwände erhoben. Ebenso WICKMAN, der neuerdings dieses Thema behandelt hat.

Die Hauptstütze für die von LAVOTHA ins Feld geführte Hypothese liegt darin, dass die Akkusativendung im Wogulischen auch in einer silbischen Variante auftritt: *-ma*, *-mä*, *-mə*, *-mi*. (Im folgenden schreiben wir *ə* statt des punktierten *é* MUNKÁCSIS.) Diese Variante kann nicht aus **-m* hergeleitet werden — sie verlangt eine anderweitige Erklärung.

Von vornherein gibt es hier zunächst sechs Alternativen.

1. Sowohl die silbische als die unsilbische Variante sind als Akkusativendungen aus der gemeinuralischen Zeit ererbt.

2. Beide Varianten sind aus der uralischen Zeit ererbt, sie hatten aber noch in der gemeinfinnischugrischen Zeit eine ganz andere Funktion als heutzutage.

3. Beide Varianten hatten in vorwogulischer Zeit eine andere Funktion, und sie haben mit der Akkusativendung *-m* anderer uralischer Sprachen nichts zu tun.

4. *-m* ist die gemeinuralische Akkusativendung, *-m* + Vokal ist ein ganz anderes Suffix, das in vorwogulischer Zeit eine andere Funktion hatte.

5. *-m* ist die uralische Akkusativendung, *-m* + Vokal ist irgendwie daraus in sondersprachlicher Zeit entstanden.

6. *-m* ist die uralische Akkusativendung; der im Wogulischen fakultativ auftretende Schlussvokal ist vom historischen Gesichtspunkt ein Bedeutungsträger, der mit dem *m* zusammengeschmolzen ist.

Die erste Alternative ist durch KRONASSER vertreten, die zweite durch FARKAS, die dritte durch LAVOTHA, die fünfte wohl durch WICKMAN; die vierte empfiehlt sich denjenigen, die der dritten Alternative zuneigen ohne an die Polygenese der weitverbreiteten *m*-Endung glauben zu können.

Der Schreiber dieser Zeilen hat i. J. 1954 die Ansicht ausgesprochen,

der Schlussvokal der silbischen Variante der Akkusativendung im Wogulischen sei mit dem Possessivsuffix der 3. Person Sg. identisch. Diese Hypothese (Alternative 6) ist nur eine morphologische Auslegung der Alternative 5. Sie ist bedeutend einfacher als die Alternativen 2—4. (Bei der Alternative 1 müsste man fragen, warum der uralische Schlussvokal der 3. Silbe sich eben im Wogulischen bewahrt hat und nur im Akkusativ.) Die Alternative 6 soll hier begründet werden.

Nach LAVOTHA soll der *m*-Akkusativ nicht nur in einzelwogulischer Zeit, sondern sogar durch eine dialektale Entwicklung aufgekommen sein. („Az ósmansiban a tárgyat a szórend jelölhette és esetleg az állitmány a mansiban a tárgy eredetileg jelöletlen volt, és az északi nyelvjárásban ez a jelöletlenség megőrzött régiség.”)

Die Stellungnahme LAVOTHAS ist typisch für eine ganze Schule von Sprachforschern, die geneigt sind weitgehende Schlüsse *e silentio* zu ziehen und die gemeinsamen Bestandteile gegenseitig nahe verwandter Sprachen durch parallele Entwicklung hinwegzuerklären. Immerhin kann die soeben angeführte Äusserung gutgeheissen werden, wenn man nur *tárgy* (Objekt) durch *határozatlan tárgy* (unbestimmtes Objekt) ersetzt und die Bemerkung über den nördlichen Dialekt streicht. LIIMOLA hat gezeigt, dass es Spuren (wenn auch nicht ganz sichere) davon gibt, dass der Akkusativ auf *-m* auch im Nordwogulischen üblich gewesen ist. Es sei auch darauf hingewiesen, dass AHLQVIST für den Pelymdialekt die Akkusativendung *-ma*, *-me* angibt. Wenn auch der Terminus Pelymdialekt bei AHLQVIST einen weiteren Umfang hat als bei MUNKÁCSI, ist jedoch zu beachten, dass AHLQVIST den betreffenden Dialekt eben an der Pelymka kennengelernt hat.

Gegen die Ansicht ZSIRAIS, MÉSZÖLYS und LAVOTHAS, dass die wogulische Akkusativendung mit dem Possessivsuffix der ersten Person Sg. identisch sei, spricht, wie LIIMOLA hervorhebt, besonders die Tatsache, dass das Possessivsuffix der ersten Person nur selten als bestimmter Artikel fungiert; man sollte eher das Possessivsuffix der dritten Person erwarten.

Wie stimmen nun die Verhältnisse in den wogulischen Dialekten zur Hypothese, dass der Auslautkonsonant der silbischen Gestalt der Akkusativendung mit dem Possessivsuffix der 3. Person Sg. identisch sei?

Was zuerst den Tawdialekt betrifft, ist die Übereinstimmung ideal. Die Akkusativendung ist zufolge MUNKÁCSI *-mə* (in hintervokalischen Wörtern) \sim *-mi* (in vordervokalischen Wörtern). Das Px3sg ist $\text{-ə} \sim \text{-i}$. Dazu kommt noch ein Umstand, wodurch unsere Hypothese geradezu positiv bestätigt wird: nach dem Possessivsuffix der 3. Person tritt die Kasusendung in der Gestalt *-m* auf. („... a 3. személyű birtokosraghoz járulva [az akkusativus] alakja végmagánhangzó nélkül: *-m*, pl. . . . *náltáhom ustil fogta fegyverét.*”) Dasselbe ist an der unteren Lozwa der Fall, sowie anscheinend auch an der mittleren Lozwa und im Kondadialekt.

Im Kondadialekt hat der Akkusativ die Endung *-mə*, *-m*. Das Px3sg ist dagegen *-ät*; bisweilen tritt es aber auch in der Gestalt -ə auf. („Elvétve — különösen a Felső-Konda vidékén — előfordul az egyes birtokra vonatkozó egyes számú 3. személyű birtokosragnak egyszerűbb -ə alakja is . . . *vít viz: vítə . . .*”)

An der mittleren Lozwa lautet die Akkusativendung *-mə*, *-m*, das Px3sg *-ä*, *-ät*. An der unteren Lozwa lautet die Akkusativendung *-ma* \sim *-mä*, das Px3sg *-ät*. Nach dem was wir von den Verhältnissen im Kondadialekt ver-

nommen haben, sind diese Diskrepanzen nicht geeignet, unsere Hypothese zu entkräften.

Das Px3sg fungiert als bestimmter Artikel nicht nur im Wogulischen, sondern auch im Tscheremissischen, in den permischen Sprachen, im Ostjakischen und im Samojedischen. Im Mordwinischen und im Ungarischen hat sich aus demonstrativen Pronomina ein bestimmter Artikel ausgebildet. Nur im Ostseefinnischen und im Lappischen gibt es keine Speziesunterscheidung bei den Nomina, höchstens Ansätze dazu.

Über den Akkusativ der permischen Sprachen äussert WICHMANN: „... die Akkusativendung [ist] in der absoluten Deklination heutzutage syrj. -e, -ö, wotj. -ε. Das -s in den Akkusativformen auf syrj. -es, -e, ist wohl ursprünglich identisch mit dem Poss.-Suff. der 3. Pers. Sing. (vgl. wotj. -ez) in determinierender Funktion. Nachdem die urspr. Lativendung *-k aus dem Illativ und die urspr. Endung *-m aus dem Akkusativ im Urpermischen geschwunden waren, war auch der formelle Unterschied zwischen Ill. und Akk. in der abs. Deklination beseitigt, vgl. wotj. *murt* 'Mensch': Ill. *murte*, Akk. *murte* und *murtez*; syrj. *mort* id.: Ill. *mortö*, Akk. *mortö* [s]. Desto natürlicher und leichter konnte sich also das determinierende Suff. -s, bzw. -z, nicht nur als determinierendes, sondern auch als differenzierendes Kennzeichen im Akkusativ (als Kasus des bestimmten Objektes) der abs. Deklination behaupten. Später wurde dieses -s vom Sprachbewusstsein als Akkusativendung empfunden.“

Es sei in diesem Zusammenhang erwähnt, dass die im Wotjakischen und im Altsyrjänischen im Plural auftretende Akkusativendung -ty, -dy mit dem Possessivsuffix der zweiten Person Pl. identisch sein kann.

Wie schon SETÄLÄ gesehen hat, bezeichnete die gemeinfinnischugrische Kasusendung -m das bestimmte direkte Objekt. In dieser Hinsicht ist die wogulische Sprache mithin konservativ. Wie die Mehrzahl der anderen uralischen Sprachen hat das Wogulische das Possessivsuffix der 3. Person Sg. als bestimmten Artikel verwertet. Dies hat zur Folge gehabt, dass das Px3sg häufig an den Akkusativ gefügt wurde. So ist ein Gegensatz entstanden zwischen den Kombinationen [Wortstamm + Px3sg + -m] und [Wortstamm + -m + Px3sg]. In der ersten Verbindung hat das Possessivsuffix seine ursprüngliche Funktion bewahrt, in der letzteren nicht.

Das Fehlen der Akkusativendung -m im Nordwogulischen und im Pelymdialekte beweist garnicht, dass der m-Akkusativ eine dialektale Neuerung wäre. Ebenso wenig kann das Fehlen des m-Akkusatives in dem kasusarmen Ostjakischen und im Ungarischen beweisen, dass er auch im Gemeinugrischen gefehlt hätte. Die Akkusativendung -m ist für sämtliche Hauptzweige des uralischen Sprachstammes gut bezeugt und muss als gemeinsames Erbstück gebucht werden.

Uppsala.

BJÖRN COLLINDER

Zitierte Quellen

- AUGUST AHLQVIST's Wogulische sprachtexte nebst entwurf einer wogulischen grammatik aus dem nachlasse des verfassers herausgegeben von YRJÖ WICHMANN, 1894.
- M. ALEXANDER CASTRÉN, Grammatik der samöjedischen Sprachen herausgegeben von ANTON SCHIEFNER, 1854.
- BJÖRN COLLINDER, Zur indo-uralischen Frage < Språkvetenskapliga Sällskapet i Uppsala Förhandlingar 1952 — 1954 < Uppsala universitets årsskrift 1954.
- JULIUS VON FARKAS, Bemerkungen zu der ungar. historischen Formenlehre, 3 < UAJ 26.
- H. KRONASSER, Zur Verwandtschaft zwischen Finnisch-Ugrisch und Indogermanisch < Frühgeschichte und Sprachwissenschaft, Wien 1948.
- ÖDÖN LAVOTHA, A tárgy jelölése a manysiban < NyK. 54.
- MATTI LIIMOLA, Zur wogulischen Etymologie und Formenlehre (= JSFOu 57, 1: Über die Objektkasus).
- GEDEON MÉSZÖLY, Az ikes ragozás -ik ragjának eredete < NyK 51 (S. 3).
- BERNÁT MUNKÁCSI, A vogul nyelvjárások szóragozása < NyK 21—24.
- G. N. ПРОКОФ'ЕВ, Нганасанский (тавгийский) диалект. Энецкий (енисейско-самоедский) диалект < Языки и письменность народов севера, 1, 1937.
- E. N. SETÄLÄ, Suomen kielen lauseoppi¹¹, 1926 (§ 30, 2).
- N. M. ТЕРЕШЕНКО, Материалы и исследования по языку ненцев, 1956 (S. 13 ff.: О гор-
танних смычных звуках в ненецком языке).
- YRJÖ WICHMANN, Zur permischen grammatik, 4: Akkusativ < FUF 16.
- BO WICKMAN, The Form of the Object in the Uralic Languages, 1955.
- MIKLÓS ZSIRAI, Vorlesungen, referiert von Lavotha.

Az Oklevélszótár *magas* címszavához

Oklevélszótárunk *magas* szócikkében váltakozva fordulnak elő földrajzi névi és személynévi adatok. Ebben magában semmi meglepő nincsen. A szónak 1. fn. 'altitudo' és 2. mn. 'altus, hoch' jelentést tulajdoníthatunk e korban; így hát földrajzi tulajdonnévvé a kettő közül bármelyikkel, személynévvé főleg a második jelentésével minden nehézség nélkül válhatott. — Mégis, a szócikk anyagának tüzetesebb vizsgálata alapján feltűnővé váltak számomra bizonyos körülmények. E vizsgálatról próbálnék most röviden számot adni.

I. Az OklSz. által időrendben adott anyagot érdemesnek látszik átrendeznünk a következő módon:

I. Földrajzi névi előfordulások:

a) A szó magában:

1095 : *mogos* (villa), *mogos* (predium)

b) A szó előtagként áll:

1336 : <i>Mogosheg</i> (promontorium)	1366 : <i>magasheg</i> (mons)
1278 : <i>Mogosmorth</i> (terra)	1377 : <i>Magasheg</i> (mons)
1283 : <i>mogsmorth</i> (terra)	1478 : <i>Magashegh</i> (mons)
1293 : <i>Mogsmorth</i> (locus)	1385 : <i>Magaskertuel</i> (silva)
1332 : <i>Mogsmorth</i> (possessio)	1455 : <i>Magaskerthuel</i> (silva)
1331 : <i>Mogsmal</i> (hn. jelzéssel)	1422 : <i>Magastelek</i> (terra)
1231/1397 : <i>Mogoslyget</i> (locus)	1509 : <i>Magosparth</i> alio nomine Wysokybre

c) A szó utótagként áll:

1093 : <i>Vgmogos</i> (hn. jelzéssel)	1422 : <i>Hegmagas</i> (mons)
1223 : <i>Vgmogos</i> (hn. jelzéssel)	1453 : <i>Heghmagas</i> (hn. jelzéssel)
1222 : <i>higmogos</i> (hn. jelzéssel)	1370 : <i>Hegusmagas</i> (mons)
1245? : <i>Hygmogos</i> (villa)	1370 : <i>Hegyusmagas</i> (mons)
1256 : <i>Hygmogos</i> (mons)	1348/1369 : <i>Bwziasmagasa</i> (mons)
1272 : <i>Hygmogos</i> (mons)	
1238 : <i>Hegmogos</i> (villa)	
1240 k. : <i>Hegmogos</i> (predium)	
1296 : <i>Kuesmogos</i> (hn. jelzéssel)	
1171 : <i>Scelves mogos</i> (mons)	

d) A szó közbülső elemként áll:

1424 : *Mezewmagasoldala* (?)

e) A szó -d képzős származékban jelenik meg:

1252 : <i>Mogusd</i> (mons)	1434 : <i>Nemus Magasd</i> (?)
-----------------------------	--------------------------------

2. Nézzük meg most a személynévi előfordulásokat:

a) A szó magában áll egyelemű személynévként:

1211: *Mogus* (udvornicus)
 1211: *Mogus* (vinitor)
 1211: *Mogus* (vinitor)
 1240 k.: *Mogus* (arator)
 1240 k.: *Mocus* (!?) (jobbágy)
 1245: *Mogus* (szn. jelzéssel)

b) A szó „dictus”-névként áll:

1391: Nicolaum filium petri dictum *magos*

c) A szó kételemű név részeként áll, latinosan második helyen:

1464: Michael <i>Magos</i>	1426: Michael <i>Magas</i>
	1449: Blasii <i>Magas</i>
	1449: Stephani <i>Magas</i>
	1451: Stephanus <i>Magas</i>
	1468: Michaelis <i>Magas</i>
	1476: Johannes <i>Magas</i>
	1505: Luca <i>Magas</i>

d) A szó kételemű név részeként áll, magyarosan első helyen:

1577: *Magos* Bertalom

3. Összehasonlításként ide vonhatjuk még a NySz. anyagát is, hogy a szónak az OklSz.-ban hiányzó köznévi használatáról némi képet kapjunk. Itt összefoglalóan a következőket látjuk:

a) A szócikk elején ide vont földrajzi név *mogus* alaktípusú; a VReg.-ből ide vont személynév *magus* alaktípusú.

b) A szó és származékai egyébként a Jókai-kódex óta következetesen *magas* alaktípusúak; tehát: *magas*, *magasb*, *magasbad*, *magasdad*, *magastt*, *magasocskább*, *magasság*, *magasságbeli*, *magasságos* minden adatban.

c) Kivétel a határozói alak. Ebben a *magassan* (pl. DomC., vö. JókK.: *magaffan*: B. LŐRINCZY, KTSz. 147) és *magasson* (Mel:Herb.) mellett jelentkezik a *magos* alaktípus is ezekben: *magosson* (DebrC.), *magossan* (Komj:SzP.).

4. Ismerünk végül a mai irodalmi nyelvi *magas* alak mellett *magos* típusúakat is nyelvjárásainkban. Most csak a MTSz. adataira utalok, amelyek közt az alapformát nem találjuk ugyan egyik alakjában sem (talán éppen mert SZINNYEI korában köznyelvinek számítható volt a *magas* és a *magos* egyaránt; vö. most csak a Tzs. *magos* l. *magas* utalását; egyéb irodalmi *magos* adatokra l. Nyelvünk a reformkorban 62, 64); de lelhetünk ilyen származékokat: *magosgat*, *magosítgat* 'följebb emel (pl. párnát vkinek a feje alatt)'.
 II. A régi adatok fenti összeállítása azonban alighanem mégis megfontolkodtató, főleg, ha az általuk adott képet így foglaljuk össze:

a) A földrajzi névi előfordulások hangalakja következetesen *mogos*, később *magas* típusú; az első nagyjából a XIV. sz. közepéig, az utóbbi azóta jelentkezik. Kivétel az első alól csak az 1252: *Mogusd*; a második alól csak az 1509: *Magosparth*.

b) A személynévi előfordulások hangalakja következetesen *mogus* típusú a XIII. sz. közepéig (innen hézag van másfél évszázadon át!); a XV. sz. elejétől pedig vegyesen *magos* és *magas* típusú, némi mennyiségi eltolódással ez utóbbi javára.

c) A korai köznévi használatban túlsúlyban van a *magas* alaktípus, kivétel csak néhány modálisragos alak.

A korai adatoknak ez a következetes szétválása végeredményben lehet sajátos véletlen, de ugyanúgy lehet több is annál. Magam többnek tartom: figyelmeztetőnek arra, hogy a földrajzi nevekben előforduló *mogus* ~ *magas* és a személynevekben előforduló *mogus* esetleg nem ugyanaz a szó. Az kétségtelennek vehető, hogy a XIV. sz. közepéig idézett földrajzi nevekben a mai *magas* 'altus, hoch' melléknévvel, illetőleg ennek főnévi megfelelőjével van dolgunk; s így ha az adatokat ketté akarjuk választani, a *mogus* típusú személynevek számára kell új családot s új magyarázatot keresnünk.

TERESTYÉNI Cz. FERENC — nyilván egyetértve az OklSz. adatbesorolásával — a *Mogus* neveket az 1211-i tihanyi összeírásban az 'altus' jelentésű melléknévvel azonosítja; mintegy bizonyításként hivatkozva a *Qujsid* és *Cusit* (= *kisid*, illetőleg *küsid*) névre, másrészt az egyik *Mogus* apjára, akinek *Hegeh* (= *hegy* + *eh* képző?) a neve. Minthogy ő elfogadja a *magas* szónak a *magos* 'granosus' melléknévvel való azonosítását (amelyet BÁRCZI, SzófSz. azóta elutasított), a *Mogus* nevet végső soron a *mag* 'semen, granum' származékának tartja (MNyTK. 59. sz. 10—1).

Az idézett magyarázat nem lehetetlen, de nem is éppen valószínű. Meggondolkoztató viszont belőle a *mag* főnévhez, illetőleg a *magos* (akár 'granosus', akár esetleg 'spermosus') származékhoz való kapcsolás; de nem a feltett 'altus, hoch' jelentésfejlődésen át, hanem közvetlenül. Maga az 1211-i tihanyi összeírás is adna erre alapot, hiszen nemcsak a *Mog* (= *mag*) fordul elő benne személynévként, hanem néhány származéka is; így a *-d* képzős *Mogd* ~ *Mogud* (NB! *-u* tövégi magánhangzóval a képző előtt); továbbá az *-l* képzős igei származék igeneve: *Moglou* ~ *Moglan* (i. h. 18—9). Az így feltehető *Mog* ~ *Mogud* ~ *Mogus* ~ *Moglou* névcsalád pedig szintén nem lenne példátlan; ugyanitt van ilyen is: *Vosa* ~ *Vosca* (= *vaska*) ~ *Vosud* ~ *Vosos* (uo. 30—1), s másutt megvan ehhez a hiányzó alapalak is (vö. pl. 1251/1281: *Wos* szn. OklSz.).

A *mag* és származékai nem ritkák személynévként. Ezt mutatja TERESTYÉNI idézett anyagán kívül az OklSz. *mag* címszava is, ahonnan pl. a szó 1199-ből női névként, 1299-ből férfinevként idézhető. — Jóval gyakoribb a *-d* képzős változat, mégpedig *magudi* ~ *Mogdi*, később *Mogud* ~ *Mogd* alakban. — A *magló* származéka az 1211-i adatokon kívül egy továbbképzett formában szereplő változat van: 1095: *moglout*¹ („equites” felsorolásában). A szó hangalakja — az egyetlen 1095: *magudi*¹ kivételével — alapformájában és származékaiban egyaránt *mog* típusú a XIII. sz. végéig (az OklSz. anyaga ekkor ér véget); illetőleg a KT. *mogzotbelevl* adatával együtt a XIV. sz. közepéig (B. LŐRINCZY, KTSz. 23). Utána a BesztSzj. és a SchlSzj. már *mag* adatokat hoz (vö. B. LŐRINCZY, i. h.). Még az első típusba esik a más szempontból később újból tárgyalandó 1416 előtti *fenywmok* közszó (RMNy. II/2, 4; vö. NySz. *mag*; az ACsere: Enc.: *fenyő makkotska* ettől független alkotás lehet).

Végeredményben a *mogus* alaktípus minden tekintetben jobban tartja az alaki kapcsolatot a *mag* szóval és származékaival, mint a *magas* melléknévvel: többeseji *-o-* és tövégi (képző előtti) *-u-* hangjában egyaránt; s jelentésében és

¹ Helyesen 1086/XII—XIII. sz.; vö. SzofSz. Bev. VIII. — Még egy-egy adatról rájuk 1141—6-ból: OklSz. Pótlások.

személynévi használatában nem illenek rosszabbul e családba, mint amennyire a *magas* melléknév adatai közé.

III. Néhány kérdés azonban még nyitva maradt, azokat meg kell próbálnunk megmagyarázni.

1. A személynévi előfordulások között idéztünk egy 1240 k.: *Mocus* adatot. Ezt az OklSz. „[a. m. magas?]” megjegyzéssel közli. Szerintem ugyan ez az adat nem a *magas*, hanem a *magos* 'granosus' esetleg 'spermosus' melléknévhez tartozik; de *k*-ja mindenképpen magyarázandó. Kulcsát a *magas*-hoz kapcsolás nem adná kezünkbe; ám ha közvetlenül a *mag* szóhoz viszonyítjuk, itt találhatóunk némi támpontot. Az 1211-i származékadatok között ugyanis az OklSz. illet is hoz: „*Mocud* [a. m. magod, magd?]”; az alapszóra pedig jócskán közül *-k* végű adatokat; mégpedig az említett tihanyi összeírásból illet: „*Moc* [a. m. mag v. makk?], *Mochu* [a. m. mag?]”; de ezen kívül is: 1237/1325: *Moch*; 1252: „*Mok* [a. m. mag v. makk?]”; ez utóbbi egyébként éppen egy *Mogd* név mellett áll. — A *-k*-s alapformákat és származékokat azután a szótár a *makk* szócikkében is felsorolja adatokként; más adata a *makk*-ra alig is van, a *-d* képzős származékokra meg nincs is.

TERESTYÉNI az 1211-i *Moc*, *Mochi*, *Mochu*, *Mocud* adatokat a *makk* alapszóval, illetőleg származékaival azonosítja (i. m. 28—9); s ez végeredményben teljes joggal védhető. Megfontolandó azonban, hogy a *makk* szó első biztos, vagyis köznévi előfordulása már hosszú *-k* hangra utal: 1521: *Mack* (OklSz.); s a NySz. adatai közt is túlsúlyban vannak — legalábbis szóvégen és magánhangzó előtt — a *-kk*-s adatok. Ime:

GKat: Válts.: *makk*

ACsere: Enc.: *makk*

PP.: *makkon*

MA.: *makkon*

TelC.: *makkot*

Kisv.: Adag.: *iölgy-makkot*

NádT: Lev.: *bikkmakkolaj*

ACsere: Enc.: *bükk makk olaj*

C.: *makkos* (és még 3 adat)

ACsere: Enc.: *makkotska* (és még 2 adat)

TelC.: *makoth*

BeytheA.: Fivk.: *makot*

Mel: Herb.: *makoc*

Egészen más kérdés — a fonetikus írásé — az, hogy mássalhangzó előtt a rövid *-k* van túlsúlyban, pl.:

SzD: MVir.: *makkban*

Born: Préd.: *makkolis*

PP: PaxC.: *maknak*

Decsi: Adag.: *maknak*

Czegl: Tromf.: *maknál* is *makjabb*

Lipp: Cal.: *bikmakra*

Természetesen a most felsorolt adatok a korai *Moc* típusúak értékelésében nem perdöntőek, hiszen több évszázad nyelvi és — nem utolsó sorban — helyesírási fejlődése választja el a két típust egymástól; de talán mégis megfontolkoztatók. Annál is inkább, mert az 1416 előttről már idézett *fenywmok* maga is *k*-s, noha kétségtelenül a *mag*, nem pedig a *makk* szó adata. S a korai *-k*-s típus különben is eléggé a Dunántúlra polarizálódik (Pannonhalma, Tihany, Veszprém); márpedig erős és megalapozott a gyanú, hogy a mai erős dunántúli végzöngétlenedésnek már e korból vannak más adatai is. Csak az 1211-ieket nézve: *Boscut* (= *bosszu* + *d*), *Moncat* (= *munka* + *d*), *Forcot* (= *fark* + *d*), *Tuet* (= *tő* + *d*), *Cuet* (= *kő* + *d*; az adatokra l. TERESTYÉNI:

i. m. 37, 57, 6, 54, 49); illetőleg: *Vrzac* (= ország), *Queueric* (= kevereg), *Vendek* (= vendég; i. h. 57, 34, 59); s e végzöngétlenültek túlkompenzációjaként jelentkezik a jelenség fordítottja is: *Sombod* (= szombat), *Hosued* (= hűsvét), illetőleg: *Telug* (= telek), *Morodig* (= maradék; az adatokra l. TERES-
TYÉNI: i. m. 45, 45, 53, 34; a jelenség értékelésére uo. 34; újabb összefoglalása: DEME: MNy. LIII, 379).

Az elsoroltak — s a most el nem soroltak — mintájára elképzelhetőnek tartjuk, hogy a *mok* típusú adatok a *mog* szóalaknak zöngétlen kihangzású változatai. E jelenség magánhangzó után abszolút szóvégen érvényesül; de az így ejtett zöngétlen hang a paradigmába nem vonul be, tehát pl.: *küszöp*, de: *küszöböt* (vö. BENKÓ, Magyar nyelvjárástörténet 99). Ez magyarázná, hogy a viszonylag nagy mennyiségű *mok* típusú adat mellett csak egyszer — mintegy az abszolút szóvég átütéseként — találunk *Mocud*, s egyszer *Mocus* alakot; ezeket azonban én — a *moc* típussal együtt — bízást a *Mogud*, illetőleg a *Mogus* (mai *magos* 'granosus') adatainak fogadnám el.

2. Némi problémát okozhat még az, hogy a *mag* ma *v*-töví névszó, s így a *magvat*, *magvak* mellett esetleg nem *magos*, hanem *magvas* melléknévi származék lenne várható. — A *mag* etimológiája tisztázottnak vehető (vö. BÁRCZI, SzófSz. és TihAl. 157), ám finnugor megfelelőiben nem sok jel mutat a *v*-tövűségre. Arra gondolhatunk, hogy a szónak ez a sajátága későbbi, analogikus eredetű. Ilyesfélére utalnak a NySz. adatai is:

Komj:SzP.: <i>magot</i>	Felv:SchSal: <i>magvot</i>
CornC.: <i>magyay</i>	Com:Vest.: <i>Magva</i>
ÉrdyC.: <i>magabol</i> ('magvából')	ÉrdyC.: <i>magwa zakada</i>
Ver:Verb.: <i>magok szakad</i>	
ÉrdyC.: <i>magokat zakaztaak</i>	
C.: sok- <i>magu</i>	PPBl.: Száz <i>magvu</i> fű
C.: <i>magos</i>	MA.: <i>magvas</i> , <i>magos</i>

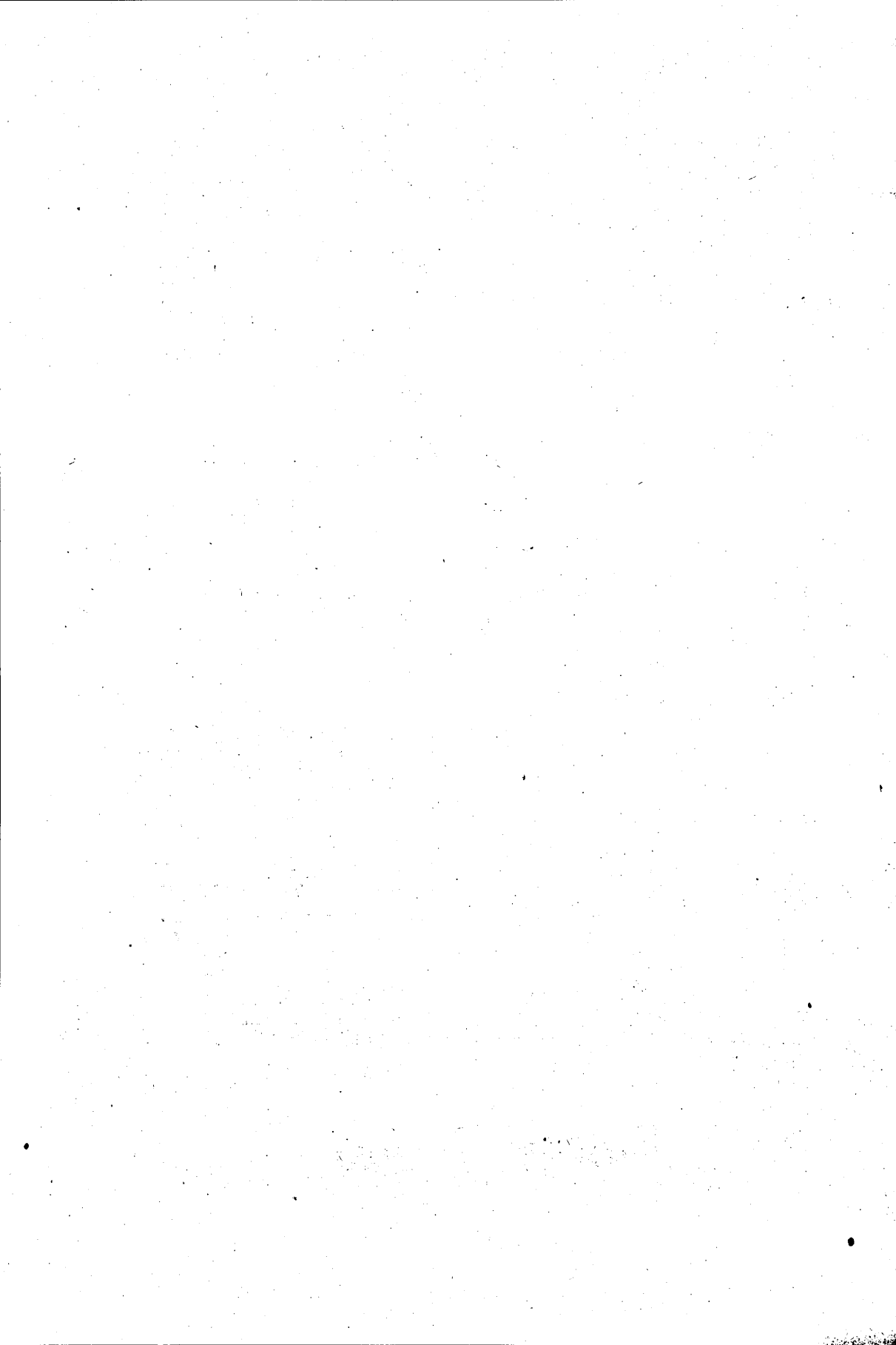
Különösen érdekes ez az adat: NagyszC.: „fiuekuec *magy*, auag *maguay*” (NySz.). — A NySz. adataihoz még hozzátenném, hogy a Tzs. például a *magos* alakról a *magas* és a *magvas* címszóra egyaránt utal, tehát a *v*-tövűséget éppúgy nem tartja kizárólagosnak, mint ahogy ma sem tartjuk annak, s ahogyan nyelvtörténeti adataink vallomása sem egyértelmű e kérdésben.

IV. Összefoglalva mindezeket:

Oklevélszótárunk *magas* címszavának adatait kétfelé válogatnám. A *mogus* típusú korai személynéveket átvinném egy *magos* 'granosus', esetleg 'spermosus' külön címszóba. A *mag* és származékainak *-k*-s adatait megerősíteném a *mag* címszó alatt; de törölném a *makk* és származékai alól, vagy legalábbis itt igen óvatosan kezelném őket.

A XV. századi személynévi *magas* típusú adatokat viszont meghagynám mostani helyükön, az 'altus, hoch' adataiként. A XIV—XVI. századi *magos* típusú személynévi adatokról nem dönteném el határozottan, hova tartoznak; ezek a két — egyébként szétválasztott — melléknév bármelyikének lehetnek adatai.

DEME LÁSZLÓ

Nyelvi tabu a mariban*

Tanulmányom elméleti szempontból alig nyit új távlatokat, csupán szerény hozzájárulás a tabu kérdésének megvilágításához a mari nyelv néhány megőrződött rejtő szava és kifejezése tükrében. A baltifinn nyelvekben észlelt tabu-jelenségekről tájékoztatott minket R. E. NIRVI alapos doktori disszertációja: „Die Erscheinung des Tabu als wortgeschichtlicher Faktor” (Selbstbericht).¹ Tanulmányom bizonyos fokig ennek a munkának a nyomában halad.

I. Tanulmányom a nyelvi tabu címet viseli. Szükség volt erre a megkülönböztetésre. Az, amit a szociográfusok és néprajzkutatók enciklopedikusan tabunak hívnak, az a fogalom, amely munkáik révén a közönség műveltebb rétegében elterjedt, a birtoklás és érintkezés tabujának fogalma. Ennek a fogalomnak a kialakulása szorosan összefügg a tabu felfedezésének történetével. Maga a szó polinéziai (maori) eredetű, Cook kapitány írása² révén került be az angol nyelvbe és onnan a világ más művelt népeinek a nyelvébe. A maori szó jelentése 'megjelölt'; tartalmilag úgy értelmezendő, hogy bizonyos dolgokat nem szabad megérinteni, birtokba venni. Ámde a tabu a keletkező osztálytársadalomban a vezetők birtokának védelmét, a birtoklás megerősítését jelenti, mivel „tabu” a király, a vezér, a főpap tulajdona, „tabu” az általa birtokba vett erdő, hegy, pagony, folyópart (vö. német *Bannwald*, *Bannberg*), az általa érintett tárgy, s a tabu kimondásával mindig együtt járt a fenyegetés: ha hozzáérsz, ha elveszed, a tárgyban rejlő vagy vele kapcsolatos mágikus erők felszabadulnak és büntető csapással (betegséggel, szerencsétlenséggel) sújtanak, mivel megsértetted a tabut. Ugyanakkor kiemelkedő személyiségekre a tabu nem vonatkozik, ők kapcsolatba juthatnak a tiltott tárgyakkal, birtokolhatják azokat, halászhatnak a tiltott folyóparton, folyószakaszon, vadászhatnak a tiltott erdőben.

Az ilyen tabu, az ilyen tiltás nem a tárgyakból következő, inhaerens, hanem a társadalom megoszlása következtében a tárgyra kívülről bevitt, járadékos tulajdonság. Azonban ettől el kell különítenünk a nem-osztályjellegű, általános tabut, amely a dolgok, cselekmények, állapot sajátos jellegéből fakad, és mindenkire vonatkozik. Az a felfogás uralkodott, hogy az ilyen tabu megsértése is okvetlen büntetéssel, illetve bűnhődéssel jár. Ilyen inhaerens

* A Magyar Nyelvtudományi Társaságban 1957. március hó 12-én tartott előadás.

¹ Studia Fennica V. (1944), 49—102. A továbbiakban NIRVI. — A teljes szöveg finnül jelent meg: Sanankieltoja ja niihin liittyviä kielen ilmiöitä itämerensuomalaisissa kielissä. Riista- ja kotieläintalous. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 223). Helsinki 1944.

² JAMES COOK, Voyage around the World in 1769—1771.

tabu a művelődés alacsonyabb fokán levő társadalomban sok van: a vendég, a követ, a terhes asszony, a menstruáló nő, a beteg, a sebesült harcos, a holttest stb. Ennek a tabunak óriási szociális ereje volt, és a fejlődés alacsonyabb állapotában levő emberi közösségekben erős önmegegyeztető tényezőként hatott. Ez a humánus tabu az emberré nevelődés fontos állomásáról tanuskodik, benne rejlik az egészségügyi gondoskodás, az ésszerű erkölcsi felfogás kitárulásának első gyümölcse. Csak sajnálhatjuk, hogy a vadság állapotában szentként tisztelt némely tabu rokkant formában öröklődött a civilizáció állapotában élő társadalomra.

2. A birtoklási tabu az osztálytársadalom kísérője. Bár a mari nép osztálytársadalomban élt általunk ismert történetének minden szakaszán, a fenti értelemben vett, privilégikus birtoklási tabura nem ismerek adatot. Nem hiszem, hogy a birtoktárgyaknak tamgával történt és történő jelölését ide kellene iktatnunk, hiszen a tamgajel részben közös nemzeti, részben egyéni birtokot jelölt,³ ámde mindig szerzeményt és sohasem előjog révén való birtoklást.

A másik fajtájú tabura (az inhaerens tabura) számos példa akad a mariknál (és más finnugor népeknél): nem szabad a tűzbe köpni, a folyó vizét elrondítani, a forrásból közvetlen inni, nem szabad a gabonaérés idején színes ruhát hordani, kürtbe fújni, áldatlan nagy zajt csapni. A tilalom megsértése maga után vonja a büntetést: ha valaki tűzbe vagy folyó vizébe köp, annak szája lepcsés lesz, ha folyóba vizel, akkor penisén kiütés támad, ha a gabona érését zavarja, jégesőt vonz a tájra.⁴

A tanulmányomban ismertetendő nyelvi tabuk nem humánus-szociális jellegűek; mind a gazdasági étellel, a megélhetésért folytatott küzdelemmel függnek össze. Keletkezésüknek magyarázója a primitív emberi felfogás, a mari ember világmérete, amely szinte egy mondatban foglalható össze: *mindennek lelke van*. Ez a világszemlélet az ismertetendő mari tabuk megértésének a kulcsa.

3. Tudomásom szerint a nyelvi tiltás, a tabu és a névmágia mari nyelvi kérdéseivel még nem foglalkoztak. UNO HARVA művében ugyan találkozunk utalással a nyelvi tiltásra vontakozólag. Közli, hogy a *keremet* nevű áldozóligeiben a marik még egy szem bogyót sem ehetnek, sőt még attól is óvakodnak, hogy a *keremet* szót kiejtsék.⁵ A szerző a tiltásról, tehát a szó tabu voltáról emlékezik meg, de nem tudjuk meg tőle, miként helyettesítették a tiltott szót. A *keremet*-lignel kapcsolatban HARVA munkájában másutt ezt olvashatjuk: „Am geheimnisvollsten und schaeurlichsten ist das [*keremet*] Wäldchen spät am Abend. Ein eigenartiger beachtenswerter Zug ist es, dass man in diesem nur tscheremissisch sprechen darf, denn der Geist des Heiligtums hasst „die fremde Sprache“. Deshalb fängt der Tscheremisse auch in Gesellschaft eines Anderssprachigen, wie ZNAMENSKIJ berichtet, schon in grosser Entfernung von diesem Wäldchen an, nur seine eigene Sprache zu sprechen.”⁶

³ Jelölte pl. az erdőben felfedezett vadméj-raj köpűjét. Vö. T. A. КРЮКОВА, Материальная культура марийцев XIX века. Йошкар—Ола, 1956, 40—1. l. A méhkasra tett tulajdonjel régi mari neve *tiste* (mai jelentése azonban 'zászló').

⁴ THOMAS A. SEBEOK and FRANCES INGEMANN, *Studies in Chereemis: The Supernatural*. New-York 1956. s. v. *taboos* és 51, 53, 92, 98, 120, 151, 154, 182, 187.

⁵ UNO HOLMBERG (HARVA), *Die Religion der Tscheremissen*. Porvoo 1926, 103.

⁶ Op. laud. 160. — A magyarországi zsidóságnál is megfigyelhető volt hasonló nyelvi tilalom a múlt században: tiltották a magyar beszédet a zsinagógákban.

Ez a tiltás általános jellegű, idegen nyelv használatát illeti és vallási téren nyilatkozik meg. Valószínűleg a mohamedán vallásból eredeztethető.

Hasonlóképpen vallási-történeti jellegű az a tiltás, amelyről V. M. VASZILJEV ír:⁷

A mari nép egyik nemzeti hőségének neve az erdei nyelvjárásban *Nemde kuräk kuyäza*, a keletiben *Mende kuruk kuyüza* ~ *Lemde k. k.* Hóstetteinek emléke élénken él a mari nép emlékében, s önkéntelenül is felidézi bennünk Artur király alakját, illetőleg a hozzá fűződő hiedelmet: a király visszatér népe segítségére, ha népe nagy bajában oltalmát kéri. Vasziljev a *Mende* nevű vezérről a következőket közli: «Он причислен марицами к сонму духов-защитников, причем в обычной речи у восточных марицев не разрешалось называть его настоящим именем, а непременно местоимением в третьем лице *мудо* — он». A keleti-marik szerint tehát nem szabad a mitikus hőst nevének nevezni, hanem nevét az *ő* (*мудо*) szóval kell helyettesíteni. Ez az eljárás más népek (pl. a zsidók, szibériai népek) vallási gyakorlatában is fellelhető.

Az említett két, a tabura vonatkozó közlést most eddig ismeretlen adatokkal toldom meg, amelyekre БЕКЕ ÖDÖN kéziratosa mari nyelvjárásai szótárának gazdag anyagát rendezve leltem.

Ezúttal nem térünk ki részletesen a hitvilághoz tartozó rejtő jelölésekre, csak egyet-kettőt említünk közülük. Az erdei szellemet hosszú embernek hívják, e mögé a jelölés mögé rejtik: JO. *küžä-jèñ*, és azt mondják róla: *ä tšštä ä-lä, puše-ñgä küžät-ok* 'az erdőben él, fahosszúságú'. A hosszúhajú jelölés (B. M. CÜ. CK. JT. *kuž-üp*, UJ. *kužu-üp*) értelme részint 'asszony' (B. M. UJ. JT.), részint 'pópa' (B. CÜ. CK.), mivel a pravoszláv papok hosszúhajúak és szakállasak, de evvel jelölik az ördögöt is (UP. UJ. JT.), nehogy említéskor, mintegy „falra festve”, megjelenjék, és ez a rejtő neve a gonosz *oβda*-nak is (UJ. JT.). A KA. nyelvjárásban a *ke-ltämä* szó jelentése 'szükségtelen', viszont RAMSTEDT szójegyzéke szerint 'Teufel, der böse Geist'. Ezt a tabuszót igazolja БЕКЕ gyűjtése, amelyben UP. USj. *kültäma's*, UJ. *kältäma's*, CÜ. CK. *küldäma's*, Č. *küldäma's*, JT. *kältäma's*, JO. *kültäma's*, K. *ke-ltämäs* alapjelentése 'szükségtelen', tkp. 'nem kellő, nem óhajtott', valamint 'rossz, gonosz' (gyermek, ember), de egyúttal 'gonosz szellem, erdei szellem, ördög' is. Ezt igazolják a példamondatokhoz adott magyarázatok: UP. *kültäma's kajä* (*ja*, *oβda*) 'a gonosz megy (az ördög, az *oβda*)', vagy JT. *kältämä'säm w'žnam kö-rnäšto* (*le'sak*, *i'ia*, *o'βda*) 'a gonoszt láttam az úton (erdei szellem, ördög, *oβda*)', ugyanígy KN. *ke-ltämäs si-räštä ka'steš* 'az ördög a parton jár'. Eufemisztikusan idegen, orosz szót is használnak: K. *tšört βäda'stə ka'steš* 'ördög, vízi szellem jár a vízben'. A JT. *kñ tsan-biän* szó szerinti fordítása 'karmos-fogas', de jelenti mind a ragadozó állatot, mind az ördögöt, a rossz szellemet, vö. *kñ tsan-biän gəts*, *djə-mə-sämets pəda-l'dä!* 'az ördögtől, istenek, mentsétek meg!' Magyarázatul a közlőtől az *i'ia* 'ördög' szót kapta a gyűjtő. Ez a rejtő szó imádságban is előfordul (B. CÜ.), amikor a pásztor kéri a tavaszi kihajtáskor az istent, hogy a körmös-fogastól, gonosz embertől óvja barmát (B. *kñ tsän-püjändetš*, *adəme dušmandetš*, *jumo*, *sakle!* 'ragadozótól, gonosz embertől, isten, őrizd meg!' — CÜ. *kñ tsän-püjängətš*, *dumo*, *utare!* 'ragadozótól, ég, őrizd meg!').

⁷ L. Идиомы, иносказательные изречения, слова-пережитки в мари́йском языке с. cikkében: Марнии — Ученые записки сектора языка и письменности. Том. I. выпуск I. Joskar-Ola 1948. 112

Ez a tény igazolja a kifejezés liturgikus és archaikus jellegét (megtalálható PORKKA és GENETZ feljegyzéseiben is, azonos funkcióban).

4. A vadállatok értik az ember nyelvét. A vadász óvakodik tehát kimondani, hogy vadászni megy, hiszen evvel elriasztaná a szavát meghalló és annak értelmét felfogó vadat. Átnézve a mari szótárakat, nem is találunk eredeti (egyenes) jelölést a vadászra, vadászásra. A birszki nyelvjárásban a *sonar* szó jelöli a vadászást, *sonartše* pedig a vadászt; mindkét szó a tatárból vagy a csuvasból származik.⁸ A hegyi-mari nyelvjárásban viszont orosz eredetű szóval és körülírással jelölik a vadászt: *oxotaš kašö* (o:kešö) 'vadász', tkp. 'vadászni járó' (SZIL. 142). Idetartozik a következő kéziratot adat: M. *den oxotähkla'n kajä* 'az ember vadászni (tkp. vadásznak) megy' (*oxotähk* < or. *oxomhuk* 'vadász') (BEKE s. v. *küt*), a csebokszariban *oxotähkeš košta'm* 'vadászni megyek' (BEKE s. v. *košta'm*). Hasonlóképpen, de tatár eredetű szóval fejezik ki ugyanezt a birszkiben: *sonarla'n košta'm* 'vadászni megyek' (BEKE s. v. *košta'm*). VOLMARI PORKKA szövegeiben is orosz eredetű szó segítségével jelölik a vadászt: *pəca'ləžə* tkp. 'puskás' (*pəca'l* 'puska' + mari *-žə* képző).⁹

Mivel az eredeti s ma már elveszett, nem ismert mari szót a vadász és környezete nem kívánta használni, helyette a fenti idegen eredetű szavakkal élt, illetőleg körülírást alkalmazott. A körülírás lényege, hogy nem említi a vadászást, hanem erdőbe menésről, erdőt járásról szól, pl. M. *kožla'm košta'm* 'vadászom', tkp. 'az erdőt járom'; JT. *ma're kož-βuyəts šəra'lə'n kožla kə-šməla* 'a férfi lebukott a fenyő csúcsáról erdőt járva', azaz 'vadászás közben' (BEKE s. v. *šuralte'm*); UP. *kožla' γoštaš kajə'm*, UJ *tšodra' γoštaš kajə'm*, JT. *tso'ōra ko-štaš ka-jem* (*ka-jik lü-iaš*) 'vadászni megyek', tkp. 'erdő járni megyek' ('madár löni' füzte hozzá a magyarázó, tudatában lévén annak, hogy ezt a körülírást jelölést a feljegyző esetleg nem érti meg) (BEKE s. v. *košta'm*). Máskor a vadász így nyilatkozik: 'puskával megyek', és a puska orosz eredetű szóval mondja, mintha a mariföldi erdei vad csak mari nyelven értene. Például JT. *pi'tsal dön ko-štat* 'vadászol', BJ. *pə'tša'l den kaja-š*, JO. *pi'tšäl dönŋ ka-štaš* 'vadászni', tkp. 'puskával járni', CÜ. *pə'tša'l den košta-š kajə'm* 'puskával járni megyek', azaz 'vadászni megyek'. Néha-néha a két kifejezőmód egybeolvad, szerepel benne mind az erdő, mind a puska: B. *pə'šal dene kožla-š kaja-š*, ČN. *pə'tša'l den kaja-š tšodrašte* 'vadászni' tkp. 'puskával járni az erdőben', UP. *kuna'm kokla-š kajə'm kožlaške pi'tša'l denə* 'néha-néha vadászni megyek' (BEKE s. v. *kuna'm*), CÜ. *marī kajä tšodra-š pə'tša'l den* 'a férfi vadászni megy' (s. v. *kožla-nəmal*).

Rámutatunk arra, hogy a 'vadász' jelölésére idegen eredetű szavak használatosak (*sonartše* a tatárból v. csuvasból, *oxotähk* ~ *oxotähk* és *pəcaləžə* az oroszból). Előfordulnak körülírások, participiális kifejezések is a fentidézett 'erdőt jár' szerkezet továbbképzéseként, pl. UP. *kožla' γo-ššə* (< *ko-štəšə*) (BEKE s. v. *šungalta'm*), JT. *tso'ōra ko-[š]šo džen* 'erdő járó ember', sőt előfordul jelentéssűrűsödéssel UP. *koššə* 'vadász', tkp. 'járó' (BEKE s. v. *košta'm*). Ezenfelül még UJ. *kožla-žə* 'vadász', tkp. 'erdei'.

Röviden utalhatunk arra, hogy az ilyen körülírást tabukifejezés nem a mari nyelv kivételes sajátja, megtalálható más finnugor nyelvben is, így vegyük párhuzamul a finnt, ahol *menemme metsälle* 'megyünk vadászni'.

⁸ H. PAASONEN, Ost-tscheremissisches Wörterbuch. Helsinki 1948, 111/b (a következőkben PAAS.). Vö. még SZILASI 203.

⁹ Tscheremissische Texte (JSFOu XIII) 7.

szószerinti jelentése 'megyünk az erdőre'; a vadászást a *metsüstys* tkp. 'erdőzés' jelöli, a vadászt meg a *metsüstäjä* 'erdőző' vagy *metsänkävijä* 'erdőjáró'. Vö. még *olen metsüstämässä* 'vadászom', *lähteä metsüstämään* 'vadászni megyek' stb. Idézhetünk vadászási szándékot rejtő körülírást az orosz nyelvből is. Északoroszországban идти в пути 'útra kelni' használatos abban az értelemben, hogy 'vadászni menni'.¹⁰

5. A vadászok nyelvében előforduló tabujelenségek legismertebb csoportját vadállatoknak idegen eredetű szóval, illetve körülírással történő jelölése alkotja. Ennek a szócsoportnak a határai ki is tágulhatnak. Közismert tény, hogy a veszélyes vadállatokat nemcsak az erdőben cserkésző vadászok, hanem a falut lakó asszonyok, gyerekek sem emlegetik nevén. Az északeurópai erdők félelmetes állata a medve. Hogy kedvében járjanak magasztaló névvel illetik, pl. finnül *metsänkuningas* 'az erdő királya' a neve. Alkalmilag, illetve hízelgően rokonnak, apónak, öregnek hívják, pl. finn *ukko* 1. 'apó'; 2. 'medve'. Néha személynevet ruháznak rá, így Szovjet Karjalában, finn dialektusban *misko* 'Miska', *misko teätä* 'Miska bácsi' néven emlegetik.¹¹ Ugyanígy nevezik az oroszok *лесник* 'erdész', *медведь* 'erdő gazdája' névvel, vagy személynévvel becézgetik *мишка*-nak, *мишук*-nak. Az oroszok körében az említettekén kívül sok-sok neve van eufemisztikusan, ill. rejtőn a medvének: *зверь* 'vadállat', *Потаньч* 'cammogó', *Мохнач* 'bozontos',¹² *Михаил Иванович Потаньч*;¹³ vadászok körében csak így emlegetik он 'ő' (vö. ezzel a mari *тыдо* 1. 'ő'; 2. 'a hős nevének helyettesítője', valamint orosz, az orlovi és a tulai területen, *том-то* 'az' = 'ördög'). Szibériában a medvét *чёрный зверь* fedőnévvel is jelölik.

Az orosz *мишка* 'medve' szóból¹⁴ származtathatjuk a medve mari nevét: *maška*, *maska*; hegyi mari *mö'skä*, *me'ska* (SZIL. 121), *mö'skä* (RAMSFEDT 80), B. *maska* (РААС. 70/b), *маска* (Упымарий: Марий мутэр), mai erdei mari *маска*, hegyi *mö'skä* (Русско-марийский словарь, Moszkva 1956). Nem tartom lehetetlennek, hogy a mari szó hangalakjára az orosz (DAL') *мечка* 'nősténymedve', óorosz *мишка* (Срезневски) is hatott (vö. hegyi-mari *me'ska*).

Szinte hihetetlen, hogy eddig senki sem utalt a mari szó orosz eredetére, illetve annak tabuszó voltára, ámbár a mari *maska* szó a legrégebben feljegyzett mari szavak sorába tartozik: megvan már az 1775. évi cseremiszi nyelvtanban, megvan P. S. PALLASnál is (1787–89). Az oroszból átvett szó kiszorította az eredeti (finnugor korból származó?) mari szót, bár az a szó maga is lehetett körülírással, miként a szláv szó jelentése is 'mézevő, mézkedvelő'. Az átvétel oka a medvétől való félelem (vö. JT. *tsotkan tu tseš tsod-rä-šte ške-tän, ma'ska ko tsaša-šla bel tu tseš* 'az erdőben egyedül járni félelmetes, mintha medve akarna megragadni', БЕКЕ s. v. *tsotka*) és a medvetisztelet, amelynek némely emléke a mariknál, a komiknál, az udmurtoknál nemrég még megvolt: a medvét az erdő urának tartották, és nevén nem nevezték.¹

¹⁰ И. Я. ПАВЛОВСКИЙ, Русско-немецкий словарь. Riga—Leipzig 1911. S. v. путь.

¹¹ NIRVI 51—55, 70.

¹² Р. И. АВАНЕСОВ, Очерки русской диалектологии. Moszkva 1949. I: 175.

¹³ ДАЛЬ, Толковый словарь живаго великорусскаго языка. 1912. S. v. медведь és чёрный.

¹⁴ Мишка 'der Petz' (Павловский i. m.); мишка 'medve', köznyelvi, bizalmas használatban, I. УШАКОВ, Толковый словарь русского языка. 1938.

¹⁵ UNO HOLMBERG i. m. 57—8 és MUNKÁCSI—KÁLMÁN, Manysi (vogul) népköltési gyűjtemény III/2, 18—19; uo. további irodalom.

Köztudomású, hogy több finnugor nyelvben idegen eredetű szóval helyettesítették, a medve régebbi, esetleg eredeti, tiltott finnugor nevét. Így a magyar *medve* szó szláv eredetű, a karjalai-olonyeci nyj. *medvei* az orosz *медведь* szóból való, az észti *päts* 'medve' a német *Bätz* (~ *Petz*) átvétele, s ez pedig a *Bär* szó becéző alakja.¹⁶ A medve manysi és a chanti nyelvi neveinek sorában is akadunk idegen (komi, tatár) eredetű szóra (l. MUNKÁCSI—KÁLMÁN i. m. 146—7).

Az orosz *муука* mint a medve becéző neve, gyermekek és mesék nyelvében is előfordul, ami nem cáfolja tabuszó voltát (vö. észti *päts*); ez manysi párhuzammal bizonyítható. A manysi É. *pupa*, *pupakue* és változatai KANNISTO szerint asszonyok és gyermekek által használt kifejezés; chanti megfelelője (*pubi* stb.) pedig 'Bär in der Kindersprache'. A szó maga komi eredetű (MUNKÁCSI, VNGy. II 755—7).¹⁷ (TOIVONEN nem sorolja fel a komi jövevény-szók közt a FUF. XXXII. kötetében közölt tanulmányában, bár nem is cáfolja a manysi szó átvett voltát.)

A primitív ember felfogása szerint a vadállatok értik az emberi nyelvet. Ha emlegetjük a medvét vagy a farkast, megjelenik nevének említésekor. Éppen ezért nem ajánlatos a vadállatok emlegetése, kerülik is a pásztorok, mert feltűnésének a nyáj vallja kárát. Ámde gyerekek és asszonyok se szólítsák igazi nevén a vadat, hanem kedveskedő becéző szóval emlegessék, főleg akkor, ha találkozhatnak vele az erdőben, a faluvégen vagy másutt. Ilyen kedveskedő s rejtő lehetett eredetileg az orosz nyelvből átvett mari *maska* megszólítás, ilyen a karjalai *misko*. Ezek és a fentemlített manysi és chanti példák a becéző tabunevek sorába iktatandók.

Ugyancsak a medvére vonatkozik a következő példa: JT. *djen škè-tèn ko-štaš kəžla-nà tsođra-šte, ku-yu-djo-läkškəts mù'lo lü-deš* 'az ember fél az erdőben egyedül járni, fél a medvétől' (tkp. 'a nagy-gatyától mitől'). A 'nagy gatyá' jelölés a medve terjedelmes combjaira vonatkozik. A szöveg világosan tanúskodik arról, hogy a félelem szülte az ilyen körülírással kifejezéseket.¹⁸

Mellesleg jegyzem meg, hogy a medvetiszteletre mutat valószínűleg a medve mancsának eufemisztikus megjelölése a 'kéz' jelentésű szóval. A CK. *kət*, a JT. *kit* másodlagos jelentése 'mancs', vö. JT. *ma-re kīt šəm maskà-nəm i-zi to-βar dön parnà-žəm rual yò-lten* 'a férfi a medve kezét (az első lábát) fej-szével levágta [s] ujját' (BEKE s. v. *kit*). Ugyanezzel a jelenséggel találkozunk a manysi nyelvben is: *kätlä, kätläm, kätläp* 'első láb' (vö. *kät* 'kéz'), K. *kīt* 'vordere Tatze des Bären' (VNGy. III 2 : 154).

6. A primitív ember — tehát a primitív vadász is — úgy vélte, hogy az állatok értik az emberek beszédét. Ha vadat akar ejteni, óvakodjék annak nevét kiejteni, mert a vad megértvén, hogy emlegeti az erdőt járó vadász elejtése céljából, tüstént elhordja irháját. Ámde az egykori vadász sajátos vad-nomenclaturát állított fel, hogy ne kelljen otthonában a maga nevén említett vadat az erdőben, a halat a folyóparton, tengeren önnön nevén neveznie, hanem körülírással.

¹⁶ NIRVI 64.

¹⁷ KÁLMÁN BÉLA, Obi-ugor állatnevek. Budapest 1938, 15—9. A *pupa* szó komi eredetéről 18. l.

¹⁸ A forrás megjelölése nélkül idézett példák BEKE ÖDÖN kéziratossal mari nyelv-járási szótárából valók.

A mari nyelvben is akadnak ilyen sajátos, vadásznyelvi körülírási tabujelölések. Ezek rendszerint a vadnak valamilyen testi tulajdonságával kapcsolatosak. A B. *toreš-jol*, M. *toreš-tol* jelentése eredetileg 'szétterpesztett láb[ú]', ámde a JT. nyelvjárásban 'medve', pl. *toreš-tjol ka-jen, kōšāž o-lo laβra-šte* 'medve járt [itt], lába nyoma [ott] van a sárban'.

A farkas szó a magyar nyelvben tabuszó (egy régebbi jelölés helyett). s ugyancsak körülírási: a testalkat egy sajátosságát emeli ki. A farkast nem emlegették eredeti, az állat által is ismert nevének, nehogy a név kimondása a farkast elriassza, esetleg odacsalja. A magyar farkas elnevezés valószínűleg elvonás a farkas-állat jelzős szerkezetből (EtSz.). Hasonló elnevezési módra bukkanunk a lapp nyelvben: N. *saeibag* 'quodvis animal cauda longa gaudens, etiam lupus', (FRIES) vö. *saeibbe* 'cauda'; finn *hännäkäs* ~ *hännikäs* 'longam habens caudam', inde epith. lupi (RENVALL); *hüntä* 'cauda'; csuvas (ZOLOTNYICKIJ 101, 102) *verem-γürä* 'hosszú-fark' = 'farkas' (EtSz.). MUNKÁCSI (NyK. XXIV 374) szerint a magyar farkas 'Wolf' esetleg jelentésátvételt (calque) a bolgár-törökből, ezt a felfogást azonban alaki okokból elutasítandónak gondolom: a 'hosszú-fark' körülírás szemléletileg különbözik a 'farkas (állat)' körülírás módjától.

A mari nyelvben a csuvasnak megfelelő jelzős szerkezetre akadunk. Jelentése szóról-szóra 'hosszú-fark', tehát egyezik a csuvas *verem-γürä* szerkezetével, de tabujelölésként 'farkas', ill. 'róka' az értelme, tehát két hosszú-farkú állatfajt jelöl: B. *kužo-potš*, UJ. CÜ. *kužu-potš*, CK. Č. *kužo-potš*, JT. *kuž-pōts*. BEKE adatai a következő jelentésmegoszlást mutatják: 1. 'farkas' (B. UJ. C. Č. JT.); 2. 'róka' és 'farkas' (Č). A példamondatok közlésekor BEKE adatközlői a körülírást szinonimával magyarázták, tehát tudatában voltak annak, hogy rejtő kifejezést alkalmaznak: 1. CÜ. *tšodra boktenē kajä: kužu-potš*, CK. *kužo-potš kajä: tšodra bokten (pire:)* 'hosszú-fark megy az erdőben (farkas)'; JT. *kuž-pōts (pì-re) a-la mo tò-län, dñ-dñm pì: pe-š optè-βe* 'hosszú-farok (farkas) vagy mi jött, éjjel a kutyák nagyon ugattak'; 2. Č. *môn lüzena-m kužo-po-tšäm (pire: rē-βāž)* 'én hosszú-farkat lőttem (farkas, róka)'.

A magyar, a lapp, a finn és a mari adatok mellé sorolhatjuk még a NIRVI (60) említette következő példákat: finn *pitkä-häntä, pötkö-häntä*, észt *pitk-händ, pitk-saba* 'Langschwanz' = 'Wolf', finn *häntäheikki* 'Schwanz-Heinrich', *häntiö* 'Beschwänzter', vepsze *händikaz* ua.

A mariban a farkasnak van még egy másik körülírási jelölése: CK., Č. *uš-potš*; az *uš* jelentése 'bunkó', az egész kifejezésé tehát 'bunkó-farok'. Azonos képzettársításon alapszik a NIRVI-idézte (61) nyugati liv *ludā(t)-tabār* 'seprű-farok' = 'róka', és az észt nyj. *vihtsaba* 'Quastschwanz'.

A farkasnak nem testi alkatával, hanem fiziológiai tulajdonságával függ össze az a mari körülíró elnevezés, amely 'hideg-orr'-nak mondja. A JT. nyelvjárásban a farkas neve *djukštō-ner*, pl. *djukštō-ner a-la mo tò-län* 'farkas vagy mi (más) jött'. Mint mondtuk, BEKE közlői rendszerint magyarázatot is adtak. Az adott esetben ezt találjuk: *pire, nē-rže djū-kštō* 'farkas, orra hideg'.

Félelem-szülte tabujelölés a farkasnak 'szörnyű vadállat' jelölése: KA. *ju-lyā kē-k (pì-rə)*, pl. K. *ju-lyā kē-k u-lā šorya-štō* 'farkas van az erdőben' (BEKE s. v. *ju-lyā kē-k*), vö. *iul* 'grässlich, hässlich'; *ju-lyek* 'Schlange, Drache' (RAMSTEDT 34/b).

A farkasra még egy körülírási kifejezésmódot ismerünk: JT. *kotōn-ōrdāž-lu*. Ennek szó szerinti fordítása 'hosszában [menő] oldal-csont' (azaz

'borda'). Ilyen mondatban találtam *kɔtɔ́n-òrdə̀ž-lu ko šteš, p̄i'm kə̄ tsal ɔo šteš; mo ɣər̀žo sayur̄naš o'k li lɔk (p̄i're)* 'farkas jár, kutyát keres, testével nem bír megfordulni (farkas)'. Ennek eufemisztikus értékét mutatja az, hogy ugyanabban a nyelvjárásban *kɔtɔ́n-šɔma*, az UJ-ban pedig *kutuɣ-up̄ša*, az UP-ban meg *kùtə̀n-up̄ša* a vagina eufemisztikus megnevezése, ami szóról szóra 'hoszszanti száj'.

Pásztornép lévén, a marik féltik nyájukat a farkastól: tavaszi ördögűzéskor farkasűzést is rendeznek. Vörösberkenyefa-vesszőkkel kezükben futkosnak az ifjak, kiáltozva: „Farkasok, el innét, távozzatok!” HARVA úgy véli, hogy a marik felfogása szerint a halott szelleme farkas alakjában megjelenhetik (így képzelik az udmurtok is, I. HARVA id. mű 39—40.). Talán ez is egyik oka annak, hogy a marik a farkast gyakran tabunéven emlegetik. Ez a véleményünk — a vallásos hiedelem és a tabujelölés összefüggése — még további vizsgálatot kíván. Mégis úgy hiszem, hogy elsősorban a reális körülményektől való rettegés készítette a farkastól való óvakodásra a pásztort, akinek jóléte, tápláléka és ruhája a háziállatok szaporodásától és megmaradásától függött. Ezért áldozatok védelmet kértek az ellő állatot óvó istenségtől, és a vészek felsorolásában ott a farkas is, pl.: JT. *šòrək-šo tsəm-aβa, ka βan cahe kə̄ p̄əm pu da šò rəklan, tuma'na ɣa'ne mi-zánəm ə̀štə da, ši'm omartə̄ ɣə̀ts lü-dən kɔda lə̀ze, p̄i-rə̀ dök βašta-reš ə̀ndze ka-jep, dɣə̀ɣə̀rɣə̀ts dɣə̀ɣə̀rəm ə̀štə-št, βə̀la'ndə̀ ɣa'ne tü-zò lə̀ze, pɔ-n-pə̀rtə̀ dɣə̀ de tü-lò βu'jan lə̀ze!* 'Juhszülő-anyja, adjatok a juhoknak asztagnagyságú testet, tegyétek [sűrű] gyapjassá, mint a bagoly [tolla], fekete tuskótól megijedve fusson el, ne menjenek farkassal szembe, ikertől ikret elljenek, termékeny legyen mint a föld, minden szőre szálán legyen vemhes!' (BEKE s. v. *šo tsən*).

Ez a könyörgés, amelynek másait is idézhetnők, valóságos veszedelmekről beszél: nem a „túlvilági” szellemeket félvén aggódik, hanem a földi veszély ellen kéri a baromóvó női istenség védelmét. A farkas veszélyt jelent a nyáj számára, bundája viszont eladható prém (árát nem ismerem, viszont feljegyezték, hogy a róka kidolgozatlan bundájáért 1840-ben 8—10 rubelt fizettek,¹⁹ ami tekintélyes összeg lehetett, hiszen egy mókusgerezna ára ugyanakkor csak 20—25 kopejka volt).

7. A mari vadász úzte állatok sorába tartozik az erdei rénszarvas. Rengeteget jártában ennek a nevét sem emlegeti a vadász, nehogy az éles hallású vad már messziről megneszelje jöttét és elmeneküljön: 'ágas-bogas szarv' körülírással emlegették a szokásos *pu tšo, pü tšö, pü tsü* név helyett. Erre csak egy nyelvjárásban találtam példát: CK. *torya-šur* 'rénszarvas', pl. *tə tšə məi tšodra š torya-šurəm u-zəm (pu tšəm)* 'ma az erdőben ágas-bogas-szarvat láttam (rénszarvast)' (BEKE s. v. *torya-šur*). Lehet, hogy ilyesfajta jelölés még a birszki nyelvjárásban lelt *šorɔ* 'Elentier' (РААС. 125/b), vö. *šor-βondo* 'Rechen' (uo.). Hasonló azonban a JT. *kuyu-šur (pu tso)* 'nagy-szarv (rénszarvas)' megjelölési mód. Ugyancsak tabujelölésnek látszik a VASZILJEV említette erdei mari *ɣy-yuka* 'nagy-tehén' a rénszarvas jelölésére (Марий мутэр).

NIRVI (61) Kelet-Karjala vadászainak titkos nyelvéből idéz példát arra, hogy a szarvast körülírással említik: *pitkäšorkka* 'Langklauenfüssiger' a rénszarvas neve, a jávorszarvast pedig a *pitkäkorva* 'Langohriger' jelölés mögé rejtik.

¹⁹ Т. А. КРЮКОВА idézi (i. m. 38) А. Ф. ФУКС, Записки о чувашах и черемисах с. művéből (Kazány 1840, 31. l.).

A fentebb jelzett okból nem emlegetik nevén a vadászok a vadnyulat sem, nehogy nevét hallva megriadjon és elillanjon. Körülírásához folyamodik tehát a vadász. NIRVINÉL olvashatjuk ezt a, Joensuu vidékéről való híradást: „Den Hasen darf man nicht *jänis* ('Hase') nennen, sondern so, als wäre er bloss ein *otus* 'Wildbret', sonst wird die Jagd auf ihn verdorben.” Ami az észti és a finn vadászok hiedelme, az a mariké is; ezért emlegetik a vadnyulat sokfajta körülírással. A nyúlnek farka, lába rövid, füle hosszú, — ez legfeltűnőbb testi sajátossága. A vadászok a körülírásban ebből indulnak hát el.

Itt van még a mari 'csonka-farok' jelzés szerkezet is. Ez a JT. nyelvjárásban rénszarvasra, az UJ. és JT. nyelvjárásban nyúlra, valamint rénszarvasra vonatkozik. Példamondatot, sajnos, csak a 'nyúl' jelentésre idézhetünk: UJ. *mütäk-potš kudaleš* (*merange*) 'csonka-farok szalad (nyúl)'.

Az előbbihez hasonló a 'rövid farok' körülírás: B. *kütšük-poš*, CÜ. *kü.tšük-potš*, CK. Č. *kütšäk-potš*, pl.: CÜ. *mâ-i lüena:m kü.tšük-po.tšäm* 'én rövid-farkat löttem', Č. *kütšäk-potš böndžä dje:r kotš ie:n oläkško* 'rövid-fark úszik a tavon át a rétre'.

A BEKE-feljegyezte mari adatok helyességét igazolják V. M. VASZILJEV szótárának szómagyarázatai, VASZILJEV ugyanis nemcsak a keletkezében levő mari irodalmi nyelv első írói zsengeiből merítette anyagát, hanem sok-sok nyelvjárási adatot is sorjázott be gyűjteményébe. A szerző a nyúl jelölésére több körülírással kifejezését sorol fel, mindenütt megjegyezve: „*мэраным маньт—иноск.*” = a nyulat nevezik így, — metaforás kifejezés. *Пыенек кычжк-йол* 'kurta-láb' (92/b), *кыжу-пыльиш* 'hosszú-fül' (83/a), *ончык-йү* 'elül-vaj[as]' (144/b), *мопеш-опу* 'keresztbe-dér' (207/b.). Ez utóbbi két körülírás valószínűleg a mezei nyúl fehér bajszára vonatkozik.

A BEKE közölte adatok értelmezésének helyességét más finnugor nyelvek is megerősítik. Nyulat jelző körülírással alakra találunk az észti is: *pikk-körv* 'Langhor', *kikk-körv* 'Stehohr', *kont-jalg* 'Knochenfuss', *pikä-körvalina* 'Langohriger' (NIRVI 61, 70) és a magyarban: *füles*.

A halászok titkos nyelvéből is idézhetünk egy adatot BEKE szótári anyagából. A sérintet rendszerint egy csuvas eredetű szóval jelölik: ČN. JT. *kā-rāš*, ČČ. *kā-rāž*, CÜ. KN. *kārš*, KA. KJ. *kāraš* (BEKE), K. *kā-rāš* (RAMSTEDT), Č. *kārti* 'Kaulbarsch'. De illetik 'Kirill apó' névvel is: JT. *kārta-kotai*, pl. < *māh tā tse kārta-kotā-jām šw ku kotšē-nam* 'én ma sok sérintet fogtam'.

8. A mari tabunevek harmadik csoportját az óvó-nevek alkotják; ezek házi állatokat (disznót, juhot, ludat, pulykát, méhet) jelölő álnevek.

Az alacsonyabb művelődési állapotban levő ember minden bajnak az okát — így a ragadós betegségét is — szellemekben látta. Ezek a szellemek jártak-keltek. A Himlő-Öreg (Asszony) magával hozta a himlő-betegséget, a Fagy-Ifjú a fagyot stb. A szellemek irigyek, elragadják az ember jószágát, részt kérnek belőle. A mari állattenyésztő tehát titkolta a gonosz szellemek előtt, hogy ilyen vagy amolyan háziállata van, nehogy a baj meglátogassa és jószágát a pusztító kórt hordozó szellem elragadja.

Az állati óvó-nevek tehát a rejtést szolgálták. Úgy vélem, önkéntelenül is eszünkbe ötlenek az ómagyar gyermek óvónevek, amelyek révén a szülők a betegség, a halál szelleme elől büjtették el gyermeküket: *Balmaz* 'nem levő' (GOMBOSZ: MNy. XI 148), *Num-uolou* 'nem való' (MELICH: MNy. XIII 52), *Numvog* 'nem-vagy', *Mauvog*, *Mauvaj* 'ma-vagy', *Numel*, *Nemel* 'nem-él[ő]' (PAIS: MNy. XVIII 95—96).

Az óvó-nevek rendeltetését így határozza meg PAIS: „... [feladatuk]

az ember veszedelmére törő szellemeket elhárítani. Közöttük vannak olyanok, melyek az újszülöttnek a szülők előtt való értéktelenségét, nem szeretett voltát hangoztatják. Céljuk megtéveszteni a gonosz szellemeket és így eloszlatni irigységüket, amit az ember öröme, boldogsága kelthet bennük.” (MNY. XVIII, 95).

A mari ember ugyanígy óvta háziállatait az ártó szellemtől, és imájában arra kérte a szaporító istenséget, sokasítsa állatait, adjon állapotbőséget, és tartsa távol a gonoszt állataitól. Hogy ez sikeresebb legyen, állatait gyakran nem nevezte igazi nevükön.

A marik fontosabb háziállatai — a lovon és a tehénen kívül — a juh és a disznó. Ez utóbbi szaporább, de könnyebben is veszendő jószágot óvni kell a tömegesen pusztító véstől (disznópestis, kergekór). A primitív hiedelem arra készítette tehát az állattenyésztőt, hogy félrevezesse az ártó szellemet és alkalomadtán ne megszokott nevén nevezze a disznót (P. B. BJ. *M. šósna*; BJp. *sōsnā*; UP. USJ. US. *šōšnā*; UJ. CÜ. *sōsna*; CK. ČN. *šišna*; Č. *sjsna*; ČČ. *sosna*; JT. *so'sna*, JO. JP. *sa'sna* (BEKE); K. *sa'sna* (RAMSTEDT); *sōsna*, *sisna*, *sosna* (VASZILJEV)), hanem álnevet adjon neki. A disznót tehát 'kerék-orr'-nak mondotta.

Ilyen jelölés: B. BJp. *tetra-ner* (*šósna*) 'korong-orr (disznó)', UJ. *tārtāka-ner* id. (*tārtāka* jelentése BEKE szerint 'fakorong, kerék', VASZILJEV szótára szerint 'kerék, kör'). A JO-ban a disznó jelzője *tārtāš ner-ān* 'korongorrú', pl. *t. n. sas'na* 'kerékorrú disznó'. A KJ. és KŠ. nyelvjárásban *tārtāš ne-rān* magában jelöli a disznót, a közlő ugyanis így értelmezi: *sa'sna* (l. BEKE s. v. *tartaš*). Ezt bizonyítják egyéb adatok is: (BEKE) UP. *tartaš-ner*, CK. Č. JT. *tārtāš-ner*, JO. *tārtāš-ner* 'korongorr, disznó'. Az idevágó példamondatokból idézünk: Č. *tārtāš-ner šoyalā*, *ūdāmō bremaze šun tōlla'n*, 'a korong-orr szánt (túr), a vetés ideje elérkezett neki'; JT. *tārtāš-nerām a-šnēt ū-ko?* 'nevelsz-e disznót [vagy] sem?'; JO. *tārtāš-nerām pu-kšēm* 'disznót hízlalok' (s. v. *tartaš-ner*).

Hasonló szemléleten alapszik a disznó másik óvó-neve; UJ. *kērya-lāš-ner* CK. *keryaldāš-ner* 'csücsörödő-orr, disznó' (vö. UJ. *keryaltam*, CK. *keryaldam* — verbum refl. pass. — 'feltúródóm'). Példamondatokat is ideiktatunk: UJ. *kēryaldāš-ner košte-š* 'a disznó jár [itt]'; CK. *keryaldāš-ner poryede-š mülāndām* 'a disznó a földet túrja'.

A juhra vonatkozó tabujelölést csak egyetlen nyelvjárásból idézhetünk: JT. *tsātārāš-pōts* (~ *po tsāš*) 'remegő-farok (juh)'. Magyarázatul BEKE közlője a következőket fűzte hozzá: *pō tsāšām e're tsā-tārākta* 'folyton rázza a farkát'.

A szárnyasokat megnevező kifejezések sorában is akadnak körülírással jelölések. Az UJ. *kužu-ner*, JT. *kuž-ner* szó szerinti értelme 'hosszú-orr'. BEKE szerint jelölhet 1. hosszúorrú embert (UJ. és JT.); 2. szúnyogot (JT.), pl. JT. *kuž-ner pōro-leš* (*šāna*) 'a hosszú orr csíp (szúnyog)' (ezt az értelmezést meg erősíti VASZILJEV szótára: *кужу-нер 'шына'*, erdei mari *кужууол 'шына' tkr.* 'hosszuláb'); 3. ludat (UJ.); 4. héját, ölyvöt (UJ.) pl. *kužu-ner tō-lān* (*kūrāž*) 'hosszú-csőr jött [ide] (héja)', 5. pulykát (UJ.), pl. *kužu-ner soya tōβō* (*ñemetš-tšāβe*) 'hosszú orr áll ime [itt] (pulyka)'. Hogyan egyeztethetjük össze ezeket a jelentéseket? Az emberre vonatkozó jelentés magától értetődő gúnyos jelölés (vö. *nyakigláb* stb.). A szúnyogot azért jelöljük körülírással, mert kínzó csípésre nem akarjuk magunkhoz idézni az északi népek eme kiméletlen rovarát. Ugyanígy magyarázható a 'héja, ölyv' jelentés: a csibékre nem kívánjuk szinte hívó szóval odacsalni a ragadozó madarat. S végül óvjuk a ludat s pulykát, hogy rejtjük az elragadástól; ezért adunk neki óvó-nevet.

Párhuzamként említjük a 'hosszú-nyak' körülírást: B. *kužo-šüi*, UJ. CÜ. CK. *kužu-šü*, JT. *ku [ž]-šü*. Ennek első jelentése 'ember', pl. B. *kužo-šüi vajá: (jen)* 'megy a hosszúnyak (ember)'; második jelentése 'lúd' (UJ. CÜ. CK. JT.); harmadik jelentése 'daru' (CÜ. CK.). A jelentések egymáshoz való viszonyát a 'hosszú-orr'-ról mondottak magyarázzák meg. A lúd jelölése esetében ismét óvó-nevről, a daru jelölése alkalmából pedig megint vadász-kifejezésről van szó.

A háziállatok sorába tartozott természetesen a méh is, hiszen méze volt az étel édesítésének anyaga.²⁰ Hogy az ártó szellemek a méhekben ne tehessenek kárt, nem szabad e szárnyas rovarokat nevükön említeni. Az a felfogás uralkodik némely népnél, hogy ha eredeti nevükön nevezik a méheket, akkor nem szaporodnak és megdöglenek (NIRVI 93). Éppen ezért a 'méh' szó helyett a 'légy' jelentésű szót használják a méhészek, így az oroszban a *myxa* szót. Délnyugat-Finnországban is a 'légy' jelentésű szót alkalmazzák a 'méh' jelölésére. Valószínűleg így volt ez az indoeurópai népek keleti ágánál is, vö. szkr. *makša* 'Fliege', *makšika* 'Fliege, Biene', av. *maxši* 'Mücke, Fliege' (NIRVI 92). Az észti méhészek óvasképpen a méheket *linnud*-nak, azaz madaraknak nevezik (NIRVI 93).

Ennek a jelenségnek a nyomát is fellelhetjük a mari nyelvben. A légy, bogár neve P. B. M. UJ. CÜ. *karme*, MK. UP. *ka'rmə*, de ugyanez a szó a birszki nyelvjárásban a méhet is jelölheti, például B. *tí-nən tē yò-dəm mona'r βw'i karme t ulo?* (*mükšēt*) 'neked most mennyi (tkp. hány fej) bogarad van? (méhed)'. Figyeljük meg, hogy a kérdezés módja óvatosságról tanúskodik. Az óvás szükségességét érezte a közlő, noha méhesét nem fenyegette veszély: lévén ő maga hadifogolytáborban, nyugodtan megadhatta a magyarázatot. (PAA-SONEN, SZILASI, WICHMANN a *karme* szót csak 'légy' jelentésben ismeri, VASZILJEVBől hiányzik).

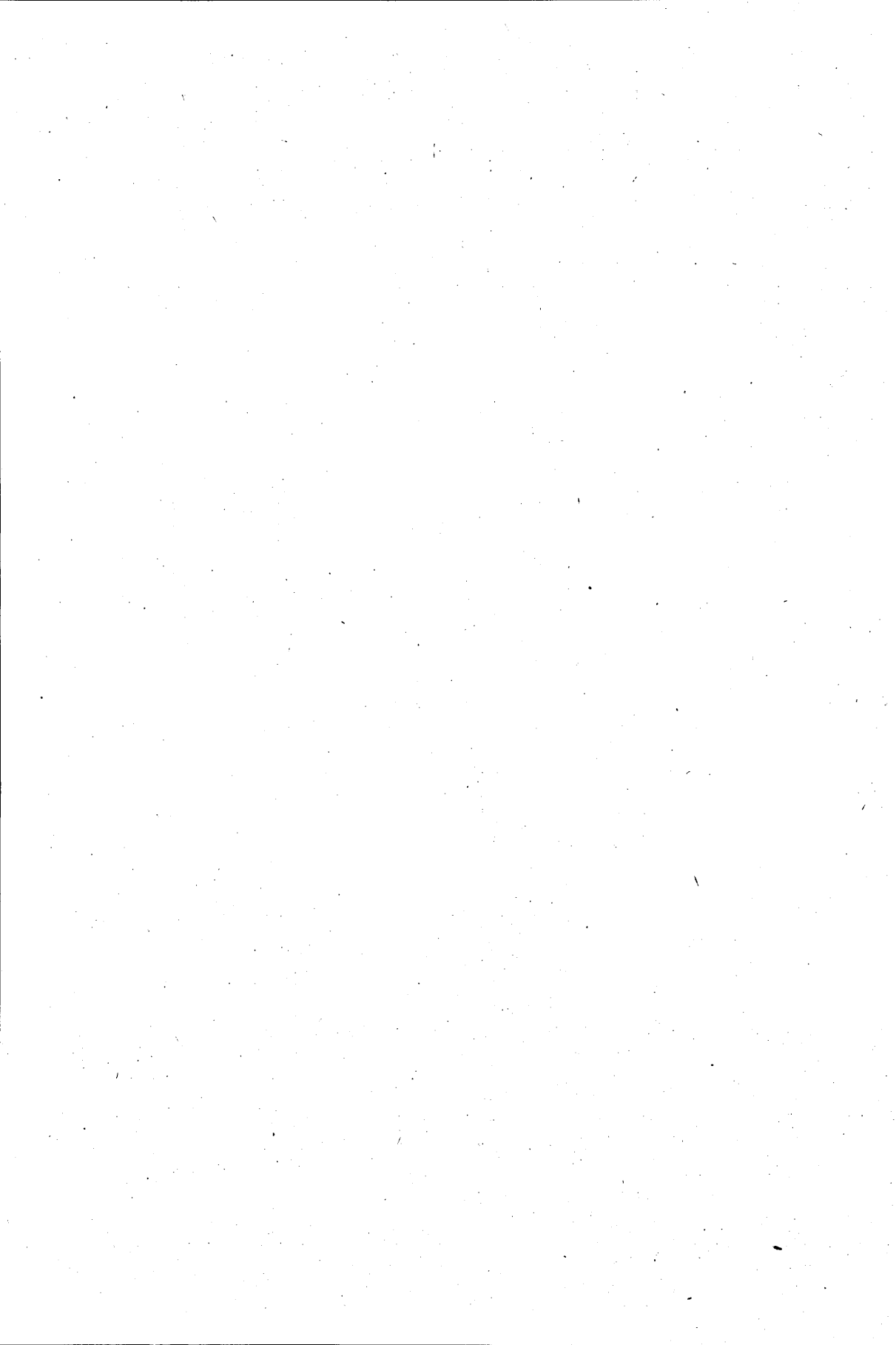
Úgy vélem, a háziállatok óvó-neveire közlő példák fontosak, mert ez a névcsoport szinte ismeretlen nyelvtudományi és néprajzi irodalmunkban. NIRVI adatokban gazdag, nagy kutatáson alapuló összehasonlító munkája is csak egyetlen háziállat óvó-nevét (madár = méh) közli.

Az a tény, hogy a disznó 'korong-orr' elnevezése majd minden mari nyelvjárásban megtalálható, azt bizonyítja, hogy ez a kifejezésmód az egész mari népre kiterjedt ősi hiedelem nyelvi megnyilatkozása. Ha sikerül több adattal kiegészítenünk NIRVI adatát és az általam említetteket, akkor az állatokra vonatkozó tabunevek e fontos fejezetét még jobban gazdagítanánk.

9. A fentebb tárgyalt tabuneveket a vadállatoktól való félelem, a medve tisztelete, a bő zsákmányú vadászat-halászat reménye, a nyájnak, a szárnyasnak az orzó állatoktól való óvása szülte. Egyazon hiedelemnek különböző vetületei: az állat értelmes lény, érti az ember beszédét, emlegetni nem kívánatos, mert megjelenik és kárt okoz. Ezt a hiedelmet a vadász és a halász, a gombát, epret gyűjtő asszony és a nyáját őrző pásztor, a méhész és a földművelő adott helyzetének megfelelően alkalmazta. A tisztelet és hízelkedés kifejezései mellett ott vannak a titkos és óvó-nevek, mert a helyzetnek megfelelően más-más a cél, bár a világkép, az állatokról, a szellemekről alkotott felfogás azonos északnyugattól messze keletig.

ERDÓDI JÓZSEF

²⁰ A méhtenyésztésről a mariknál I. KRJUKOVA i. m. 39. és kk.

Egy 1736-ból származó manysi nyelvemlék

(Előzetes közlés)

Történeti adatok (orosz évkönyvek, adóösszeírások), földrajzi nevek tanúskodnak arról, hogy manysi nyelvrokonaink lakóhelye néhány évszázaddal ezelőtt messze átnyúlt az Urál-hegység nyugati oldalán elterülő vidékre is. Lakóterületük nyugati határát hozzávetőlegesen a Pecsora-folyó forrásvidékén kezdődő, a Sziszola, majd a Káma legfelső folyásán keresztülhúzó, és a Perm, Kungur, Krasznoufimszk, Jekatyerinburg (mai Szverdlovszk), Tyumeny városok érintésével délkeleti, keleti irányban elkanyarodó, majd Szamarovo (mai Hanti-manszijszk) felé elforduló vonallal határozhatjuk meg.¹

E terület manysinyelvű lakosságáról, a legelső gyér és földrajzilag pontosabban nem rögzíthető forrásokat nem tekintve, a XV. század közepe tájától kezdve vannak értesüléseink.²

A manysik egykori nyugati lakóhelyeire vonatkozólag fontos forrásértéke van N. WITSEN (1692) nyilatkozatának, amely szerint a manysik Perm körül laknak. A most ismertető, 1736-ból származó kéziratos vogul szójegyzékben előforduló folyónevekből is arra lehet következtetni, hogy a Káma vízrendszeréhez tartozó Inyva, Koszjva, Szilva folyók mellett szintén manysik laktak. I. I. GEORGI, a XVIII. század végének egyik kiváló kutatója, a vogulokról a következőket mondja: «Они обитаютъ въ западной, а больше еще въ восточной, лѣсами изобильной, части сѣверныхъ Уральскихъ горъ, около рекъ, Камы и Иртыша, да выше Соли-Камской и Верхотурья, по близости рекъ, Колвы, Вишеры и Тавды.»³

Az Urálon inneni manysikról megemlékezik REGULY ANTAL is: „a Visera mellett már csak kevés vogul, s igen elvegyülve, találhatik. Feljebb észak felé a Pecsóra mellett a szirjének [zürjének] közt egy kis csapat vogul létezik, mely azokkal összeolvadni készül.” (Reguly-Album LXXXII.)⁴ REGULY

¹ Vö. A. KANNISTO, Über die früheren Wohngebiete der Wogulen im Lichte der Ortsnamenforschung: FUF. XVIII, 57–89. l.; ZSIRAI M., FRok. 155–6. l. — Szórványosan e vonaltól nyugatra is vannak még hajdani manysi települések nyomai, de ezek száma nem nagy. Előfordulásukból inkább egyes kirajzásokra, mintsem összefüggő, eredetileg is manysi lakta területre következtethetünk (l. ZSIRAI, i. m. 156. l.).

² A kérdés összefoglalását lásd: ZSIRAI M., i. m. 152–7. l. — Anélkül, hogy a kérdés részletesebb taglalásába belemennék, a történeti hűség érdekében szükségesnek tartom megjegyezni, hogy az e korból (XV–XVIII. sz.) származó feljegyzésekben és az ezt követő szakirodalomban (többek között ZSIRAINál is) — a fenti terület osztjáknak nevezett lakosain feltehetőleg vogulokat kell értenünk.

³ И. И. ГЕОРГИ, Описание всѣхъ въ Россійскомъ государствѣ обитающихъ народовъ.... СПб. 1776. I. kötet 60. l.

⁴ ZSIRAI M., i. m. 157. l. után.

állítását 1847-ben JURJEV is megerősíti. Ismeretes továbbá, hogy az 1860. évi népszámlálás a cserdini körzetben még 69 manysit talált.⁵

Az Uráltól nyugatra lakó manysikra vonatkozó tudósítások sorát két, újabb adattal zárhatjuk le. A nagyszámú és megbízható adatokkal rendelkező Sz. I. RUDENKO baskír településeket feltüntető térképén (1925) Szverdlovszktól mintegy 120–150 km-rel nyugatra, a szverdlovszk—krasznoufimszki úttól és vasútvonaltól délre, a Csuszovaja folyótól 60–120 km távolságra vogul településfoltot jelez.⁶ V. I. LITKIN pedig egy találkozásunk alkalmával közölte velem, hogy az 1950-es évek elején tett egyik gyűjtőútján Viseramenti komik elmondták neki, hogy a permi (volt molotovi) terület (область) krasznoviserszki körzetében három vogul család él, akikkel ők állandó kapcsolatban vannak.⁷

Az Urál nyugati oldalán lakó manysik nyelvéről meglehetősen keveset tudunk. Nagyon valószínű, hogy a legelső manysi szöveg, a Miatyánknek N. WITSEN munkájában megjelent fordítása, permkörnyéki vogul nyelvjárást tükröz.⁸ A Pallas-féle összehasonlító szótárban⁹ közölt négy manysi nyelvjárásból három urálvidéki. A 66. szám alatti manysi szöanyag a Csuszovajafolyó menti, a 67. szám alatti pedig a Verhoturjei területről, míg a 68. szám alatti Cserdin vidékéről származik. A szótár nyelvjárásonként mintegy 250–280 szót közöl. Ugyanezt az anyagot tartalmazza a szótár F. JANKOVICS DE MIRIEVO szerkesztésében megjelent második kiadása is.¹⁰ A Viseravidéki manysik nyelvét az A. KANNISTO által kiadott Karpinszki-féle szójegyzékből ismerjük.¹¹ Elvértve néprajzi tárgyú dolgozatok is nyújtanak nyelvi anyagot. GLUSKOV pl. a cserdini manysik nyelvéről közöl észrevételeket.¹²

1956. februárjában a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Levéltárában (Архив Академии Наук СССР.) találtam egy manysi szójegyzéket. Címe: Словарь вогульского языка», jelzete: Фонд 21. оп. 5. № 149. лл. 427–429.¹³ A kézirat 4 fólió-nagyságú lapon foglal helyet (427a, 428a–b, 429a lev.). Első levele egy jelentést («доношение») tartalmaz. A tulajdonképpeni szójegyzék az ezt követő leveleken található. Tartalma: 51 orosz címszó (számszavak 1–10-ig, 100; főnevek, földrajzi elnevezések, a manysik önelnevezése) és ezek manysi megfelelői tagili, verhoturjei és csuszovajai nyelvjárársban.

⁵ ZSIRAI M., i. m. 158. l.

⁶ С. И. РУДЕНКО, Башкиры. II. к. Ленинград 1925. Térkép: Карта племенного состава населения Башкирского края. — Az ugyancsak e területen lakó manysikra ZSIRAI M., Ffok. c. művének térképmellékletében is találunk utalást.

⁷ A kérdés irodalmához lásd még: В. Н. ЧЕРНЕЦОВ, Мансийский (вогульский) язык: Языки и письменность народов севера I. Москва—Ленинград, 1937, 164. l. — Kiegészítésképpen említem csak meg, hogy Leningrádban tanuló Szoszva-vidéki manysi diákok szerint bent az Urál-hegységben laknak még manysik. A hírt nem állt módomban ellenőrizni.

⁸ N. WITSEN, Noord en Oost Tartarye. Amsterdam, 1705². 732. l.

⁹ Сравнительные словари всѣхъ языковъ и нарѣчій... (СПб. 1786—1787. I—II. l.)

¹⁰ Сравнительный словарь всѣхъ языковъ и нарѣчій по азбучному порядку расположенный. СПб. 1790—1791. I—IV. k. — E szótárak manysi (obi-ugor) anyagát teljességében tudomásom szerint még nem dolgozták fel.

¹¹ A. KANNISTO, Ein Wörterverzeichnis eines ausgestorbenen wogulischen Dialektes in den Papieren M. A. Castréns. JSFOu. XXX/8. 1—33. l.

¹² И. Н. ГЛУШКОВЪ, Чердынскіе вогулы. Этнографическій очеркъ: Этнографическое обозрение XLV. (1900) 15—78. l., különösen 52—64. l. Ezenkívül lásd: különlenyomat 38—50. l.

¹³ A kéziratra И. С. ВДОВИН, История изучения палеоазиатскихъ языков. Москва—Ленинград. 1954. alapján Hajdú Péter volt szíves felhívni a figyelmemet.

A szójegyzéket V. N. TATISCSEV orosz történész és közigazgatási tisztviselő megbízásából IVÁN KUROJEDOV (Иван Куроедовъ) erdőfelügyelő állította össze 1736. január 15–18. között.

A kézirat keletkezésének és sorsának körülményei többé-kevésbé ismereteseek. V. N. TATISCSEVben már a század harmincas éveinek az elején felmerült az „Oroszországot lakó népek szavai” gyűjtésének a gondolata.¹⁴ Erről tanúskodik V. N. TATISCSEVnek egy Jekatyerinburgból 1736. február 18-án kelt, V. K. TREDIAKOVSKIJ-hoz írt levele, amelyben a következőket írja: „Én, amennyiben ez lehetséges, itt más [értsd: nem orosz] népek szavai gyűjtésén fáradozom és amit gyűjtök, késedelem nélkül megküldöm az Akadémiának.”¹⁵ A szójegyzéket összeállító I. KUROJEDOV a kézirat első részében levő jelentésben a következőkről tudósít: 1736. január 15-én írásbeli utasítást (ukázt) kapott, amely szerint köteles „a Tagil, a Tura és a Csuszovaja folyók mentén lakó manysikat az ukázzal együtt küldött jegyzék alapján figyelmesen kikérdezni [és szavaikat] lejegyezni.” A jelentésben közölt adatokból megtudjuk azt is, hogy I. KUROJEDOV feladatát három nap alatt teljesítette, és a gyűjtött szavakat valóban „késedelem nélkül” 1736. január 18-án már el is küldte V. N. TATISCSEVnek. Érdekes, és TATISCSEV életrajzának szempontjából figyelmet érdemel az a tény, hogy I. KUROJEDOV jelentésében említést tesz egy a gyűjtéssel kapcsolatban levő cári ukázzról is. Ez arról tanúskodik, hogy V. N. TATISCSEVnek Oroszország történetére irányuló (többek között nyelvi) anyaggyűjtése már ebben az időben a cári udvar tudomásával és támogatásával történt.

V. N. TATISCSEV a kérdéses szójegyzéket elküldte a szentpétervári Tudományos Akadémiának. Az előbb idézett levélen kívül erre mutat az Akadémia Levéltárának leltárjegyzéke is (Fond 21. op. 5. N°. 149.), amely szerint az ott őrzött anyag V. N. TATISCSEVnek Szibériában gyűjtött és az Akadémiának megküldött kéziratait tartalmazza. A kézirat további útja azután, az Akadémián keresztül, G. F. MÜLLER-hez vezetett, aki azt, a többi hasonló jellegű kézirattal együtt, munkáiban minden bizonnyal fel is használta. E kéziratokat a Levéltár jelenleg is G. F. MÜLLER hagyatékában őrzi.

Ki volt IVÁN KUROJEDOV, a szójegyzék összeállítója? — Személyére vonatkozólag annál többet, mint amennyit ő maga jelentésében elmond, a legnagyobb utánjárással sem sikerült megtudnom. Erdőfelügyelői tisztsége (надзиратель лесов) a maga idejében meglehetősen magas adminisztratív állás volt, amelynek betöltése képzettséget követelt.

A kézirat nyelvészeti és művelődéstörténeti szempontból egyaránt jelentős. Jelentős, mert egyrészt a manyisi nyelv egyik legelső, több mint 200 éves emléke, és kihalt, más forrásokból alig, vagy egyáltalán nem ismert nyelvjárások adatait őrizte meg, másrészt pedig V. N. TATISCSEV tevékenységének és a XVIII. századi szógyűjtéseknek szemléletes és értékes dokumentuma.

A szójegyzék elején levő jelentésből, a gyűjtési utasításban feladott földrajzi jellegű kérdésekre adott válaszokból, illetve az egyes válaszok hiányából, valamint az egyes nyelvjárási adatokból arra kell következtetnünk, hogy a szójegyzéket a Tagil, a Tura és a Csuszovaja folyók között elterülő

¹⁴ А. П. АВЕРЬЯНОВА, В. Н. Татищев как филолог: Вестник ленинградского университета. № 7. Ленинград 1950. 46. 1.

¹⁵ L. С. П. ОБНОРСКИЙ és С. Г. БАРХУДАРОВ, Хрестоматия по истории русского языка. II. к. 1948.² 91. 1.

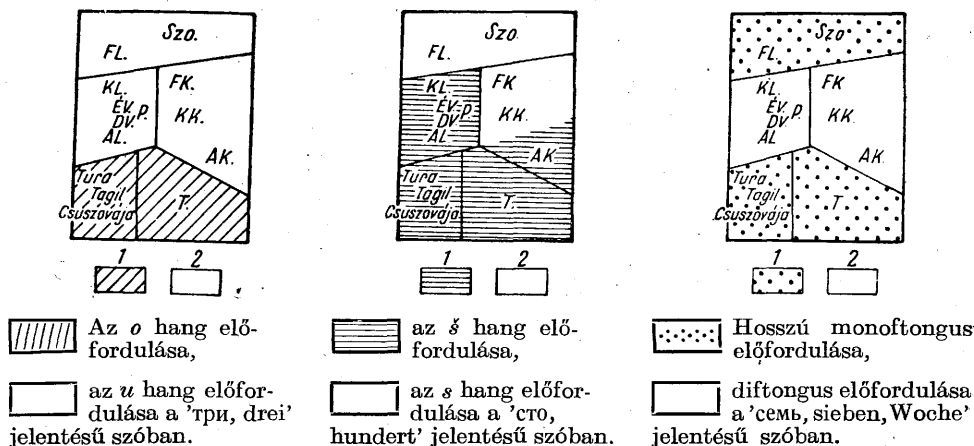
vidéken, talán éppen Verhoturje helységben állították össze. Erre mutat az a tény is, hogy a szójegyzék az utasítás kézbevétele után három napon belül elkészült. A szóbanforgó Verhoturje helységből a környékbeli manysik akkorig minden valószínűség szerint könnyen megközelíthetők voltak, s eképpen I. KUROYEDOVNAK nem lehettek nehézségei a megfelelő manysi közlők kiválasztásában. A KANNISTO Über die früherer Wohngebiete der Wogulen... című munkájában (FUF. XVIII, 57–89. l.) a Tagil, a Tura és a Csuszovaja folyók által bezárt területen 17 manysi földrajzi elnevezést sorol fel. Mindezek a tények arra mutatnak, hogy ez a terület a XVIII. század első felében még manysilakta terület volt, s így az ott készült szójegyzéket teljesen hitelesnek tarthatjuk.

Nyelvjárás tekintetében a tagili, verhoturjei és csuszovajai manysik nyelve önálló, de egymáshoz meglehetősen közelálló nyelvjárásokként a manysi nyelv déli nyelvjárás csoportjához tartozik. Ezt tanúsítja a kéziratnak lényegében már feldolgozott teljes szótárgya, amelynek közlése helyett ezúttal előzetesen csak három, különböző jellegzetes hangtani sajátosságok alapján kiválasztott példát mutatok be:

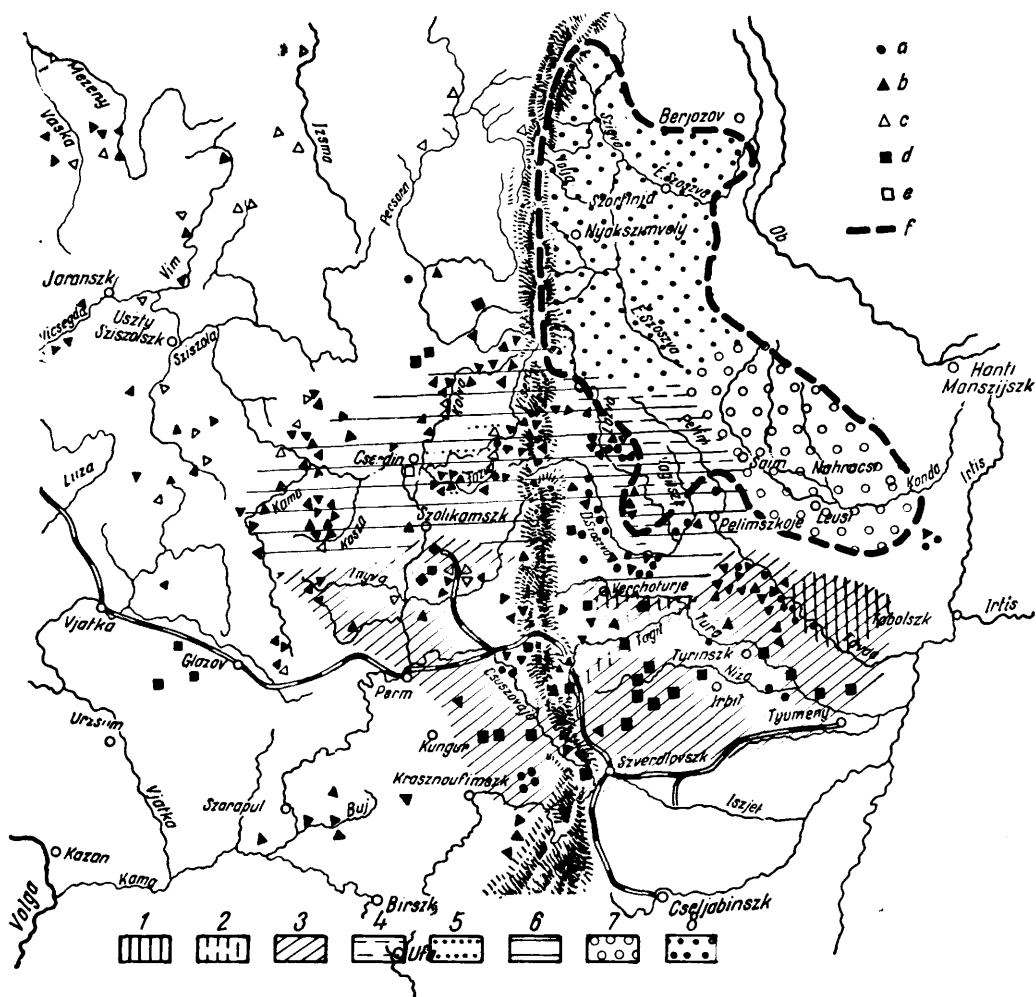
1. A tagili, turai, csuszovajai, valamint a tavadai nyelvjárásokban: *o* (*o*) ~ a többi nyelvjárásban: *u*. Pl. (kézirat) tagili *κóρομъ*, turai *κορομъ*, csuszovajai *κοορμъ* 'trpi'; (WogVok. 115.) TJ. TCs. *kōrəm* 'drei', ~ AL. *kūrum*, ÉV. *kūrum*, DV. *kūrum*, P. *kūrəm*, AK. *χūrəm*, KK. FK. *ku'rəm*, FL. *kūrum*, Szo. *χūrum* 'id.' (l. 1. sz. ábra.)

2. A tagili, turai, csuszovajai, valamint a tavadai, a nyugati és az AK. nyelvjárásokban: *š* (*u*) ~ a keleti és északi nyelvjárásokban: *s*. Pl. (kézirat) tagili *uđama*, turai *uđama*, csuszovajai *uđama* 'cro'; (WogVok. 97.) TJ. TCs. *šāet* 'hundert', AL. ÉV. DV. P. *šet*, AK. *šāt* ~ KK. *šet*, FK: *šet*, FL. *sāt*, Szo. *sāv* 'id' (l. 2. sz. ábra).

3. A tagili, turai, csuszovajai, valamint a tavadai és az északi nyelvjárásokban: hosszú monoftongus ~ a többi nyelvjárásban: diftongus. Pl. (kézirat) tagili *cađama*, turai *caama*,¹⁶ csuszovajai *cađama* 'cemь'; (WogVok. 3.) TJ. *sāt*, TCs. *seāt* 'sieben, Woche', FL. *sāt*, Szo. *sāv* ~ AL. *sođt*, ÉV. *sūđt*, DV. *sđđt*, P. *sađt*, AK. *sđđot*, KK. *sđđt*, FK. *sđđt* 'id.' (l. 3. sz. ábra.)

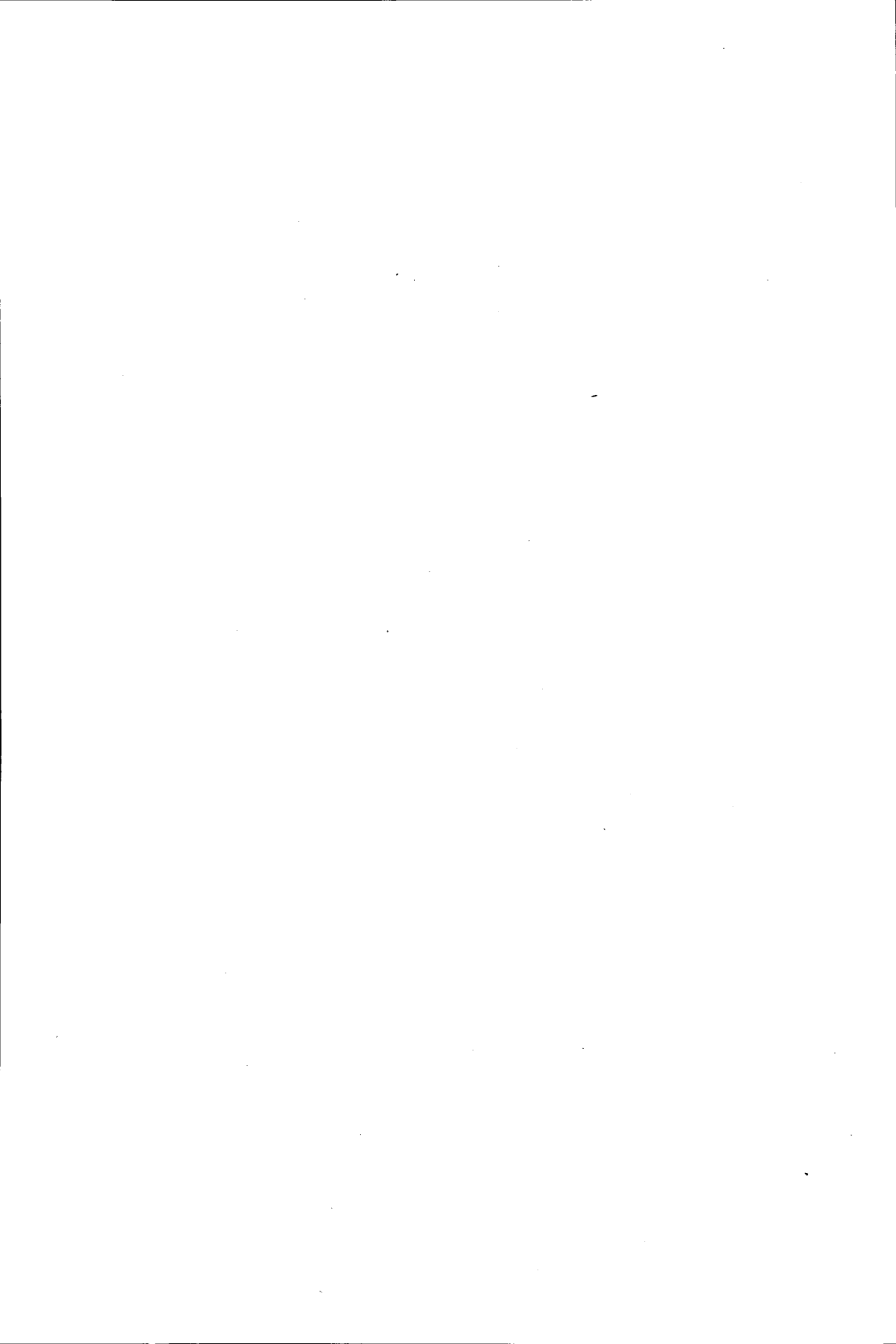

¹⁶ Az *a* kettőzése a kéziratban hosszúságot jelöl. (Vö. 2. pl.)

a) Eloroszosodott, illetve eltatárosodott manysi falu. b) Eredetileg manysi vagy manysi-nak látszó helységnév. c) Ugyanaz, bizonytalan. d) Manysi településre utaló helységnév. e) Ugyanaz, bizonytalan. f) A manysi nyelvjárások határa (1901–1906)
 1. Tavdai nyelvjárás. 2. Tagili, turai, csuszovajai nyelvjárások (kézirat). 3. Feltételezett déli nyelvjárás-terület. 4. Nyugati nyelvjárások. 5. Viserai nyelvjárás (Karpinszkij-féle szójegyzék). 6. Feltételezett nyugati nyelvjárás-terület. 7. Keleti nyelvjárások. 8. Északi nyelvjárások

A térkép A. KANNISTO, Über die früheren Wohngebiete der Wogulen im Lichte der Ortsnamenforschung (FUF. XVIII (1927), 57–89.) című munkájának térképe és ZSIRAI M., Finnugor rokonságunk (Budapest, 1937.) Keleti finnugorok című térkép-melléklete alapján készült. A mai (1900) manysi nyelvjárások felosztását W. STEINITZ, Geschichte der Wogulischen Vokalismus (Berlin, 1955.) című munkájából vettük.

Az 1736. évi kézirat szavainak a Karpinszki-féle viserai szójegyzék adataival való összehasonlítása módot nyújt arra, hogy A. KANNISTO vogul toponimikai kutatásának eredményeit¹⁷ figyelembe véve, kísérletet tegyünk annak a megállapítására, hogy az Urálon inneni nyelvjárások milyen helyet foglalnak el a manysi nyelvjárások rendszerében.

A most ismertetett tagili, turai és csuszovajai nyelvjárásoknak a déli (tavdai) nyelvjárásokhoz való tartozása a manysi településkutatásokkal egybehangzóan arra mutat (l. a mellékelt térképet), hogy a Káma folyónak Szolikamszktól délre eső vidékén, valamint a folyó e részének mellékfolyói (Inyva, Csuszovaja) mentén és a Tobol vízrendszeréhez tartozó Tavda, Tura s Tagil folyók mellékén meglehetősen összefüggően élt manysi lakosság nyelve együttesen a déli vogul nyelvjárás csoportba tartozott. Feltevésünknek nem mond ellen az sem, hogy az Urál hegység a Tobol és a Káma vízrendszere közé ékelődik. V. N. CSERNYECOV szóbeli közléséből is tudom, hogy az Urál nyugati oldaláról a hegység keleti felére való közlekedésnek különösebb akadályai nincsenek.¹⁸

Ezzel szemben a Glazov, Szolikamszk, Verhoturje, (Tobolszk) városok vonalától északra, az Urál nyugati oldalán elterülő terület manysi lakossága, mely a folyók menti település szempontjából szintén összefüggő volt, a Karpinszki-féle szójegyzék alapján a nyugati vogul nyelvjárásokkal alkotott egységes csoportot¹⁹ (l. a térképet).

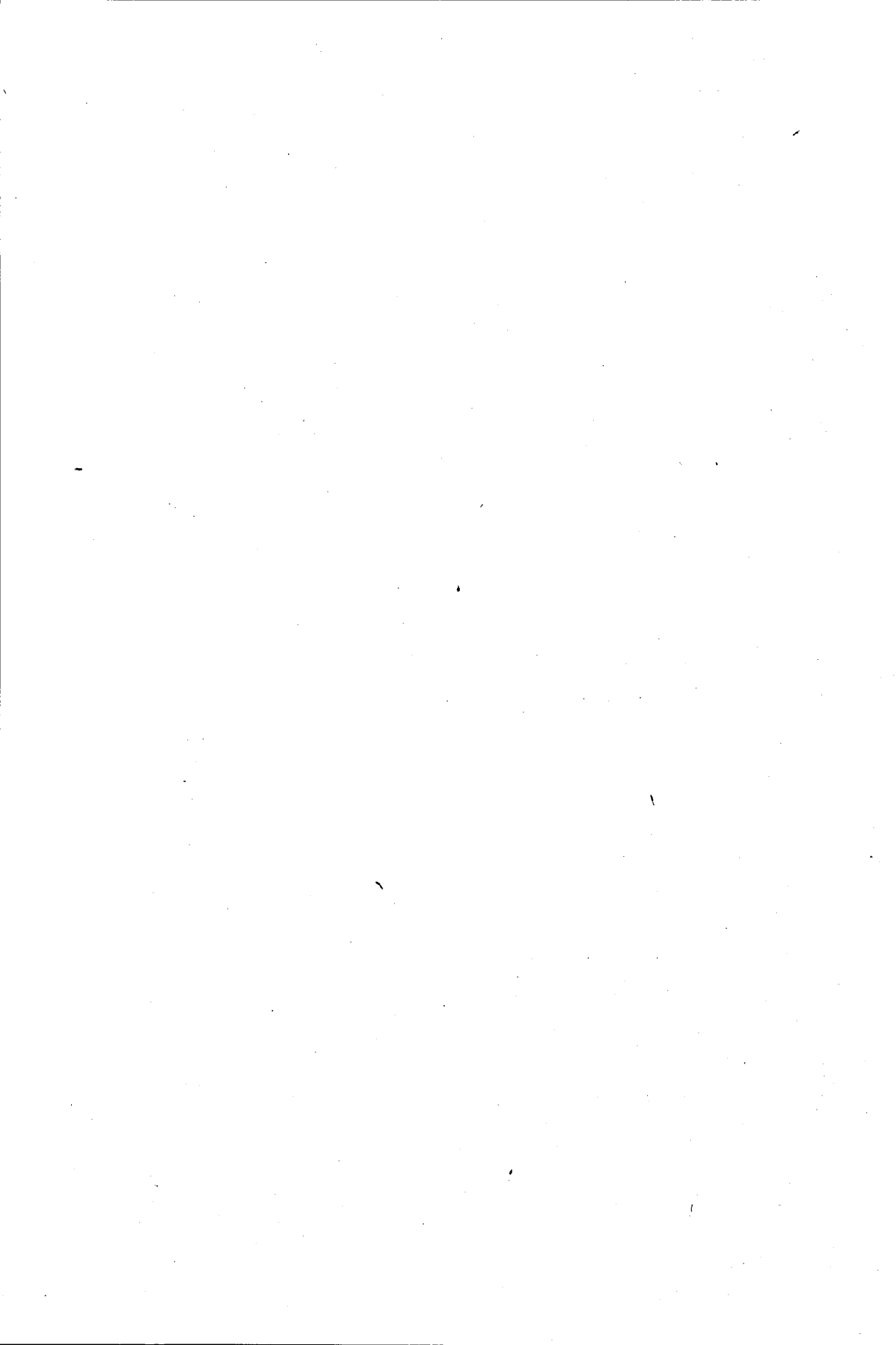
Amennyiben ezt, az Urálon inneni manysi nyelvjárásoknak hovatarthatóságáról alkotott feltevést a további kutatások igazolni fogják, ennek — véleményem szerint — jelentősége lesz, nemcsak a manysi nyelvjárási, hanem az ugor történeti vonatkozású kutatásokban is.

GULYA JÁNOS

¹⁷ A. KANNISTO, Über die früheren Wohngebiete der Wogulen im Lichte der Ortsnamenforschung: FUF. XVIII, 57—89. l.

¹⁸ A két folyórendszer között a távolság olyan jelentéktelen, hogy ez még az Urálon keresztüli csónakközlekedést sem akadályozza meg. A közbeeső szárazföldi részen a csónakokat egyszerűen kézi erővel keresztülvontatják.

¹⁹ Vö. „Der Wisradialekt oder genauer der Dialekt von Ust-Ulsui (U) ist zu den mittleren [azaz: a nyugati, mégpedig az alsó-lozvai (AL.), (közép-lozvai, KL.) — G. J.] Dialekten des Wogulischen zu zählen.” (KANNISTO: JSFOu. XXX/8, 16. l.)

Etimológiai megjegyzések

1. A m. *ki* kérdőnévmás szamojéd egyeztetéseiről

A címben megnevezett kérdőnévmás szamojéd megfelelőinek kérdésében a legújabb szakirodalom nincs egységes véleményen. Y. H. TOIVONEN a SKES. *ken* címszavában a jurák-szamojéd *šā*- névmástövet, valamint SETÄLÄ nyomán (l. JSFOu. XXX/5, 33) a szamJen. *sio*, *sie* | Tvg. *sele* | Kam. *šimdi* 'wer' névmásokat említi a finnugor névmáscsalád esetleges megfeleléseinek. BJÖRN COLLINDER viszont — szintén kérdőjeles formában — a jurák χ^B kérdőnévmást és a kam. *gi*- tövet egyezteti a m. *ki*, fi. *ken* stb. névmásokkal (Jukagirisch und Uralisch 72 és FUV. s. v. *ken*). Az ő egyeztetését fogadja el JOHANNES ANGERE is (Die uralo-jukagirische Frage 68).

Ha a szamojéd nyelvek szempontjából megvizsgáljuk ezeket az etimológiákat, akkor TOIVONEN—SETÄLÄ álláspontja valószínűbbnek bizonyul, mint COLLINDERÉ.

A jurák *šā*- névmástó mintegy 16—17 kérdőnévmásban és határozószóban ismerhető fel. Pl. O., Szj. $\acute{s}\acute{a}\acute{y}\acute{a}$ 'wann?'; O., Szj., T., K., Oksz. $\acute{s}\acute{a}n$, Kisz. $\acute{s}\acute{a}n$ 'wieviel?', O., Szj. $\acute{s}\acute{a}\eta\acute{o}k$, Nj., Sz. $\acute{s}\acute{e}\acute{a}\eta\eta\acute{o}k$ id.; Nj. $\acute{s}\acute{e}\acute{a}\eta$ *kun* 'welcher Abstand?', O. $\acute{s}\acute{a}\eta$ $\acute{a}\acute{u}\acute{n}\acute{n}\acute{a}\acute{t}$ 'bis wohin?'; O., Szj., U—C., U. $\acute{s}\acute{a}m\acute{a}n$ 'jeder'; O. $\acute{s}\acute{u}n\acute{m}\acute{B}\acute{o}$ 'einigermassen'; O., Szj. $\acute{s}\acute{a}m\acute{p}\acute{i}r$ 'wieviel?' stb. stb.

A sok származék alapján arra következtethetünk, hogy a ma már nem létező *šā* névmás alapjelentése 'was?' lehetett. CASTRÉN (Gramm. 360) valóban 'was?' jelentésben közli a *ša* névmást, amelynek önálló használatára ezen kívül újabb feljegyzésekből nem tudok példát.

A finnugor nyelvekből kimutatható 'wer?' jelentés tehát a jurákban hiányzik. Ez természetesen nem jelent semmit az egyeztetés hitele szempontjából, mert a 'wer?' és 'was?' jelentések felcserélődésére vannak példák. A jurák névmástó egyéb szamojéd nyelvi megfelelői különben is 'wer?' értelemben használatosak: Jen. *sio*, *sie* | Tvg. *sele* | Kam. *šimdi*, (DONN., Wb. 64) $\acute{s}\acute{a}ndi$, $\acute{s}\acute{a}nd\acute{a}$, $\acute{s}\acute{u}nd\acute{e}$ 'wer?', (uo. 145) $\acute{s}\acute{a}nd\acute{i}d\acute{e}$, $\acute{s}\acute{a}nd\acute{i}d\acute{e}$, $\acute{s}\acute{a}nd\acute{r}\acute{d}\acute{e}$ 'jemand'.

Az egyeztetés szamojéd tagjai elé mégis kérdőjel kívánczozik, és pedig hangtani okokból. Ami először is a jurák tőnek a többi szamojéd adattal való összetartozását illeti, megfontolandó, hogy a Jen. *i* | Tvg. *e* | Kam. *i*, *ə* megfeleléseképpen a jurákban inkább \acute{e} v. \acute{i} hangot várnánk (pl. Jen. *iri* | T. $\acute{n}\acute{e}t\acute{a}$ | Kam. *te* 'Kessel' ~ jur. $\acute{j}\acute{e}d^A$ 'Topf'; Jen. *mē*, *mī* | T. *meai* | Kam. *mēji* ~ jur. *mējje* 'Frau des jüngerer Bruders'; Jen. *fite* | T. *feabten* 'Lippe' | mot. *hibdin* 'Mund' ~ jur. $\acute{p}\acute{i}B^f$ $\acute{t}\acute{s}\acute{i}$ 'Lippe'; Jen. *fide* | T. $\acute{p}\acute{a}tte$ | Kam. *phidā* ~ jur. *piđ'ē* 'Nest' stb. vö. MSFOu. LVI, 100—3). A jurák névmástőnek a többi szamojéd adathoz való tartozása mégis valószínű, mert névmások

esetében nem kell mindig szabályos magánhangzómegfeleléseket várnunk, s végeredményként a jurákban jelentkező *ä* is a magánhangzók palatális sorába tartozik, amely bizonyos esetekben *ē*-vel váltokozhat (pl. O. *ṭšām*²⁴, Szj., K., U., U—C., Szjo., N. *tām*²⁴ 'dieser' ~ Szjo. *tēbūānno* 'hierherum', O. *ṭšēβintō-ṭyp* 'ein solcher wie dieser' stb. Wb. 500a. és MSFOu. LVI, 64). A szamojéd névmástó tehát palatális magánhangzót tartalmaz, s így a szókezdő *š* (~*s*, *š*) hang levezethető a magashangú finnugor kérdőnévmás szóeleji **k* hangjából is. Az uráli **k*-ból a szamojédban palatális magánhangzó előtt tudvalevőleg *š* lett. Mivel pedig a fenti szamojéd szók palatális magánhangzót tartalmaznak, és szókezdő mássalhangzójuk **k*-ra is visszavezethető, nincsen akadály a éppen annak, hogy a két elemű hangsorok egybevetésének valószínűségi határain belül a finnugor magashangú kérdőnévmás megfelelőinek tartsuk őket.

Arra azonban, hogy a szamojéd szók egy **k* kezdetű alakból származnak, a velük párhuzamba állított finnugor névmásokon kívül egyéb bizonyíték nincsen.

A SETÄLÄ—TOIVONEN egyeztetése tehát lehetséges. A COLLINDERTŐL származó egybevetés azonban teljesen bizonytalan. Ő az alábbi alakokban látja a m. *ki* és családja szamojéd megfelelőit: jur. O., U. *χṭB^ri*, Szj. *χṭB^rē*, K. *χṭB^rē*, I. *χṭB^rē*, U—C. *χṭβē*, N. *χṭiβ^rə3*; Kisz. *k^rm̄m̄əp*, Nj. *k^rm̄m̄əp*, P. *k^rm̄m̄ə3* 'wer?' (Wb. 188) ~ kam. *gi*:- DONN. *gi^ri* 'welcher, wer, welcher von zweien?', *gi^rin*, *gir*, *kijen*, fl. *gi^ren* 'wo?', *gildi* 'wieviel?'. De ha COLLINDERREL együtt ezeket a szamojéd szavakat tartanánk a finnugor magashangú kérdőnévmás megfelelőiseinek, akkor okát kellene adni annak, hogy a **k* miért nem vált *š*-szé a szamojédban az eredeti palatális magánhangzó előtt. Ez a kérdés azonban magával vonja mindjárt a következőt is: milyen magánhangzót tartalmazott ez a szó az ősjurákban és az ősszamojédban?

Ha a mai jurák alakokból indulunk ki, azt látjuk, hogy a tundrai nyelvjáráásokban *i* hang, az erdeiekben (Kisz., Nj., P.) pedig *i* következik a *χ*-, ill. *k*- után. Ha a szó eredetileg is palatális magánhangzót tartalmazott volna, akkor e szavak a jurákban ma nem *χ*-val, hanem *š*-szel kezdnének. Erre mutat az a tény is, hogy a jurák-szamojédban *χ*- (ill. erdei *k*-) után palatális magánhangzó általában n e m á l l h a t. Ez a névmás mégis eltérést mutat a többi *χi*- (~ erdei *ki*-) kezdetű szavaktól abban, hogy LEHTISALO nem veláris *i*-t jelöl benne, hanem a normálisnál hátrább képzett *i* hangot, ill. az erdei adatokban félreérthetetlenül palatális *i*-t. A *χṭB^ri* névmás e sajátosságával eltér a jurák nyelv fent említett fonológiai jellegzetességétől. Többször érvényesül azonban e névmás kiejtésében is az az elv, hogy *χ*- után csak veláris hang állhat. Így pl. LEHTISALO szövegeiben találunk veláris *i*-t tartalmazó változatokat is (pl. MSFOu. XC, 41: O. *χibi*- 'wer?', 14: *χibi* *χibi* 'jeder'). Ugyanakkor pedig CASTRÉN -u-vel (ill. *ü*-vel) jelölte az első szótag magánhangzóját: *hubea*, *huwea*, *hübea* 'wer'. A jurák irodalmi nyelvben a szó mai írásképe *хубя*, de valószínű, hogy *i*-je a normálisnál hátrább képződik (= LEHT. *i*).

Vannak tehát adatok e szóra veláris magánhangzóval és palatális (ill. a normálisnál hátrább képzett palatális) magánhangzóval egyaránt. Ha már az ősszamojédban palatális magánhangzót tartalmazott volna e névmás, akkor ma *š*-szókezdetet találnánk. A jelenlegi szókezdő *χ*- (~ erdei *k*-) viszont egyértelműen arra mutat, hogy a szó az ősszamojédban veláris magánhangzójú volt. Kétségtelen azonban, hogy bizonyos magashangúsodási folyamat észlelhető a jurákban, s ez legvilágosabban az erdei nyelvjáráásokban jelentkezik.

Hogy ennek mi lehet az oka, bajos lenne pontosan meghatározni. Arra minden-
 esetre gondolnunk kell, hogy a szó második felében található egyéb palatális,
 ill. palatalizált hangok hatottak az első szótagra. Hasonló — szintén önálló
 jurák nyelvi fejleménynek minősülő — magashangúsodás figyelhető meg pl.
 az O. $\chi\dot{u}j\dot{j}\dot{u}m^{3a}$ 'welcher von beiden?' kérdőnévmás U. nyelvjárási alakjában:
 $\chi\dot{e}j\dot{j}\dot{u}m^{3a}$ (Wb. 198a).

A fent említett kamasz alakok nem mondanak ellen az eddig kifejtettek-
 nek. Mint láttuk, DONNER említ szótárában „fl.” megjelöléssel egy *gijen*
 alakot. Ennek elsősztótagi *i*-jét régibbnek, eredetibbnek tekinthetjük, mint
 a *gi*- kezdetű adatok magánhangzóját. Ezt a feltevést annál inkább megkoc-
 kázthatjuk, mert igen kis valószínűsége van egy ellentétes *gi*- > *gi*- vál-
 tozásnak, éppen *i* előtt. A kam. névmás *i* hangját tehát szintén másodlagosan
 **i*-ből keletkezettnek tekinthetjük. A kamaszban egyébként sem ez az egyetlen
 eset, amikor az **i* hang *i* képviselőt mutat (vö. jur. $\eta\dot{i}n$ 'Bogen' ~ kam.
 $\dot{i}n\dot{a}$; jur. $\eta\dot{i}t^{3a}$ 'hinunter' ~ kam. $\dot{i}l$ 'unten'; jur. $\chi\dot{i}r\dot{r}\dot{a}$ 'schinden' ~ kam.
 $\dot{k}\dot{a}r\dot{e}l\dot{i}m$, C. $\dot{k}h\dot{i}r\dot{l}i\dot{m}$ stb., vö. MSFOu. LVI, 80).

A jur. $\chi\dot{i}$ - ~ kam. *gi*- tő tehát egy összamojéd **ki*- formára vezethető
 vissza. Emellett azonban az a lehetőség is fennáll, hogy e névmások a **ku*-
 mélyhangú kérdőnévmásnak egy (talán az összamojédig is nyomon követ-
 hető) alakváltozatát mutatják. A jurák $\chi\dot{i}B^i$ névmást mindenestre a mély-
 hangú $\chi\dot{u}$ -, $\chi\dot{u}$ - névmástöből eltérő hangalakú fejlődés útján önállósult alakulat-
 nak is tarthatjuk. A $\chi\dot{u}$ - töből képzett névmások és határozószók ugyan leg-
 inkább \dot{u} , \dot{u} elsősztótagi magánhangzót tartalmaznak (pl. O. $\chi\dot{u}n\dot{n}p$ 'wo?',
 $\chi\dot{u}i$ 'wohin?', Sz. $\dot{k}u\dot{k}k\dot{i}$ 'wer?', stb.), az *u* helyén azonban olykor más magán-
 hangzó jelentkezik. Például a: K. $\chi\dot{a}n\dot{p}\dot{z}\dot{e}r^{3a}$ 'wie?', $\chi\dot{a}n\dot{a}\dot{n}\dot{i}$ 'wer?' stb., vagy
 pedig — s ez számunkra igen fontos — néha *i*: O. $\chi\dot{i}n\dot{i}\dot{s}\dot{e}r^{3a}$ 'wer?', Szj. $\chi\dot{i}n\dot{a}\dot{n}\dot{i}$
 id., O. $\chi\dot{i}n\dot{n}\dot{a}$ 'wo ist?' stb. (l. Wb. 197—9). A CASTRÉN által közölt *huwea*,
hubea alakok is alátámasztják ezt a feltevést.

Más szóval: a jur. $\chi\dot{i}B^i$ ~ kam. *gi*- csak akkor lehetne a m. *ki* névmás
 rokona, ha feltennők, hogy az eredetileg magashangú névmástő az összamojéd-
 ban mélyhangú magánhangzóra tett szert, majd a jurák és a kamasz nyelv
 külön életében ismét magashangúsodott. A névmás alakulásának ilyen magya-
 rázata azonban nagyon bonyolult lenne. Sokkal valószínűbb, hogy e névmások
 egy **ki*- (~ **ku*-) töből származnak, és így aligha egyeztethetők a m. *ki*
 családjával.

2. OSz. *mī* 'Ding; etwas'

Az osztják-szamojéd CASTR. *my* 'etwas' szót (~ PROK.: UJb. XI, 94,
 Ta. *mī* = *mī* 'Ding; etwas') HALÁSZ I. a szamTvg. *mā* 'was', *mājān* 'weshalb'
 stb., a Jen. *mī* 'was', *miggua* 'etwas' szavakkal együtt a m. *mī* kérdőnévmás
 etimológiai megfelelőinek tartotta (NyK. XXIV, 447), s az OSz. szóra példa-
 ként említette a *kai my* 'etwas' (*kai* 'was'), *šānda my* 'etwas Neues' (*šānda*
 'neu'), *sösel my* 'etwas Gespienes (Speichel)' (*sös* 'Speichel') kifejezéseket.

Az osztják-szamojéd szó idetartozását a későbbi kutatók — úgy látszik
 — nem tartották valószínűnek. SETÁLÁ (JSFOu. XXX/5, 33), SZINNYEI
 (NyH. 157), UOTILA (SyrjChr. 117) és COLLINDER (Indo-uralisches Sprachgut
 59 és Indo-uralische Nachlese 4) csak a szamJen. és T. adatokat idézi mint
 a finnugor kérdőnévmás megfelelőit. COLLINDER később (FUV.) a kam. *mō*,

mo 'weshalb, warum?' szót is idevonta, de az OSz. adatot itt is kihagyta az egyeztetésből.

Az OSz. szónak az etimológiából való kierekesztését nem okolták meg, de véleményem szerint valóban elválasztandó a rokonnnyelvi névmásoktól. Az OSz. szó egy sokjelentésű jurák szócsaláddal függhet össze: jur. O. *mī* stb. 'etwas zu essen, etwas Essbares' (Wb. 258 kk.), 'Speise' (MSFOu. LVI, 57). Az OSz. 'Ding' és a jur. 'Speise' jelentés összefüggése homályosnak tűnhetik, de a jurák szó jelentésében nem az evés képzete az eredeti, hanem a v a l a - m i v e l v a l ó r e n d e l k e z é s n e k, a v a l a m i t b i r t o k l á s n a k, b í r á s n a k a k é p z e t e. Erre mutatnak az alábbi értelmezések: Nj. *mī* = O. és 'Ware' (Wb. 258), ill. 'was jemand nimmt, was jemand hat'; 'Speise' és Lj. *mīēj* 'mein Eigen, mein Gut' (MSFOu. LVI, 57). Hasonló, erősen a környezettől is függő jelentéseire a szónak vö. még: Lj. *mīññāj* 'mīēdēj' 'niēnnpātōš' 'das Meinige, war bekannt', Sz. *māñ mīēj tējjin!* 'bring das Meinige!', Nj. *nūm mīēt mīēttj j taš* 'um Gottes willen gib mir etwas!', *ñijji mīējennpā* ... 'ein anderes Mal...', Kisz. *ñammī mīēn tāēβnyjjem šē'ij ñāēitγptv* 'wenn mir etwas Schlimmes zustösst, dann verzeihe mir!' (Wb. 258).

A szóval összefüggő igék és származékaik is igen szerteágazó jelentésűek: O. *mšēš* stb. 'nehmen; sein': O. *ñam ži-dā mī* 'nim m das Fleisch', *mākkaññv mšēñkūm* 'ich bin zu Hause'. Az ige egyéb alkalmi jelentéseire vö. az alábbi példákat: Nj. *kūšši mīēβnām?* 'wie soll ich es machen?', *mīēnnūj* 'ñññpā' 'dagegen ist nichts zu tun', O. *ñāñar* 'mšēββv' 'drei mal', *ñē' pām* 'mšēññōn, ñē' *ñidim mšēññōn* 's p a l t e d e n F r a u e n H o l z, t r a g e d e n F r a u e n W a s s e r', *mādanv* 'ñāšōββv, mākkaññv mšēññan! 'Gast, tritt in das Zelt!', Kisz. *karyēnnv mīēt!* 'stich mit dem Messer!', Ni. *ñāñāñ tāñ'ñām mīēt!* 'komm näher hierher!' stb. (l. Wb. 258–260).

Származéka ennek az O. *mšēš* 'haben, halten (иметь, держать)' ige is (vö. pl. Okszi. *nūjje, βādām mšēttām* 'halt, ich habe ein Wort (zu sagen)!', MB. *nūm v'ñōd' tēñši mšēēttv βē. βō ñāēk* 'die Luft ist doch kalt, wenn man schlechte Kleider anhat', O. *tād v' tagnākum mšēēttā* 'dann begann er ein Märchen zu erzählen', vö. még OP. *βāññe mšēēttv* 'ganz aussen rechts im gespannt stehendes Rentier' stb. (l. Wb. 260–1). A jelentéseknek ez a sokfélesége már a régebbi közlők adataiban is feltűnik: CASTR. *mu'eu* 'halten, gebrauchen, pflegen', *mu'embiu* 'erhalten', BUD. *mue-kézbe fogni, venni, elfogadni; bírni, viselni (ruhát), használni*, SPROG. *mēš* 'erhalten, empfangen, bekommen'.

A szó legrégebbi jelentése '(meg) lenni, birtokolni' ill. 'ami megvan; dolog' lehetett, s az összes jelentések ezekből fejlődhettek.

Az OSz. és a jur. szó egyezésének hangtani akadályja nincs. A magánhangzómegfelelész szabályos (vö. MSFOu. LVI, 80: össz. *j). A jurák ígét régebben — helytelenül — a fi. *muistaa* családjával hozták kapcsolatba (SETÁLÁ: JSFOu. XXX/5, 63).

Hangmagasság- és akciósáram-vizsgálatok zöngés mássalhangzók képzése közben

I. A nyelvi megértés folyamatában a beszédhangokból alakult hangsorok hangmagasságának különféle módosulásai igen fontos szerepet játszanak, hiszen az objektív nyelvi tartalom mellett a beszélő szubjektív állásfoglalására és a beszédhelyzet számos mozzanatára, finom árnyalatára hívják fel a hallgatók figyelmét. A beszélő és a hallgató a beszédhangok hangmagasság-ingadozásait önkénytelenül fogja fel a nyelv tartalmi és komplex hangzás-elemeivel együtt, és nem abszolút, hanem relatív hangmagasságokat appericipiál, a hanglejtés számos mozzanatát kiszűri, s csupán a kiemelkedőbb fordulatok: a kisebb vagy nagyobb hangközzel történő indítás, a magasabb vagy mélyebb hangfekvés, a különböző intervallummal történő felfelé emelkedés, mélyre ereszkedés, vagy éppen az egyszinten való mozgás üti meg a fülét, és ezeket appericipiálja mint bizonyos tartalmi és érzelmi árnyalatok jellegzetes kísérő jelenségét. A szóalakok, a hangerő és a hangmagasság időbelileg ritmikusan jelentkező folyamából a jellegzetes szemantikai-, intenzitás- és melódiapontok mint lelki feszülések és feloldások sorozata jelenik meg a hallgató érzékelésében, és bonyolult intergrálódási folyamat segítségével azt az értelmi és érzelmi tartalmat váltja ki, amit a beszélő elérni kíván.

Az eddigi hanglejtésvizsgálatok azt mutatták, hogy az érzékelés számára a legfontosabb támpontokat a legnagyobb intenzitással rendelkező magánhangzók képviselik. Éppen ezért a kutatók a beszédhangoknak egy nagy csoportját: a zöngés mássalhangzókat már eleve kizárták vizsgáldásuk köréből, mert bár zöngéjük és így hangmagasságuk van, melódiájuk érzékelhetősége felette nehéz, mert képzésük közben az artikulációs levegő szabad kiáramlása elé vagy teljes akadály gördül (zöngés zárhangok), vagy pedig részleges (zöngés réshangok). Ilyen körülmények között a képzési levegő csak tetemes energia-vesztés után kerülhet a hangmezőbe, s ezért a zöngés mássalhangzók energia-értéke messze elmarad a magánhangzókétól. Hangnyomásméréseim (Hangnyomásmérések: NyK. LVI, 181—214; A geminátákról: MNy. LII, 415—428) azt mutatták, hogy a legnagyobb nyomásértéket a magánhangzók képviselik, majd a nazálisok és likvidák, a zöngés réshangok és a zöngés zárhangok követik a csökkenő értékű sorozatban. Kétségtelen, hogy a nyelvközösség által kialakított hanglejtésformák kifejezésére a nagy energiájú magánhangzók a legalkalmasabbak, sokan azonban úgy vélik, hogy egy-egy sajátos hanglejtésforma (PIKENÉL: „contour”) megvalósításában a zöngés mássalhangzók is tevékenyen részt vesznek. KENNETH L. PIKE (The intonation of American English. Ann Arbor, University of Michigan Press, 1953⁵) így ír e kérdésről: „The pitch of a voiced consonant at the end of a syllable may contribute

directly to the ending point of a primary contour. Thus, in $\frac{\text{man}^?}{\circ 3-2/}$ the significant contrastive contour is completed on the (*n*); in $\frac{\text{red}^?}{\circ 3-2/}$ the significant contrastive contour is completed on the (*d*); in $\frac{\text{what}^?}{\circ 3-2/}$ the contour must be completed on the vowel" (104). PIKE tehát úgy véli, hogy a szótag végén elhelyezkedő *n*, *d* vagy más zöngés mássalhangzó hangmagassága az előző magánhangzónál magasabb szintre emelkedhet, s így részese lehet a „significant contrastive contour”-nak. Viszont a szótag eleji zöngés mássalhangzó már nem bír ilyen tulajdonsággal, és nem vesz részt magas szinten kezdődő hanglejtésforma kialakításában: „If a contour is chosen which begins phonemically with a higher pitch, then the pitch of the initial voiced consonant may be much lower, as in $\frac{\text{man}}{\circ 2-4//}$ or $\frac{\text{boy}}{\circ 2-4//}$ but the significant contrastive pitch number two begins in each case on the vowel, just as it does for *toy*.” (104–105).

2. A magyar zöngés mássalhangzók hangmagasságmódosulásait részben izoláltan ejtett szavakban, részben pedig mondatokban vizsgáltam meg. A kijelentő és kérdő formát egyaránt figyelembe vettem. A vizsgálandó anyagot gégére helyezett kondenzátor mikrofon segítségével magnetofon-szalagra vettem fel, majd automatikus hangmagasságíróra, onnan pedig oszcilloszkópra vittem át, és a katódesó ernyőjén megjelenő fényingadozásokról folyamatos filmet készítettem. Gégemikrofonon keresztül tehát nemcsak a magánhangzóknak, hanem a zöngés mássalhangzóknak a hangmagasság-alakulásáról is képet nyerhettünk.

Alljon itt mutatóba vizsgálódásunk anyagából néhány befejezett közlést tartalmazó izolált szó. Ezekben a hanglejtés menete általában ereszkedő, a hang magassága az első szótagtól kezdve fokozatosan lejjebb száll, és az utolsó szótagban alaphangot ér. A hangköz nagysága $F-1\frac{1}{2}$ oktáva között mozog (HEGEDŰS L., Magyar hanglejtésformák grafikus ábrázolása. Bp. 1930, 20–36).

1. kép: *bibirtőkoš*. A hangsúlyos szótag kezdő *b*-jének hangmagassága az alaphang körül mozog (a D zenei magasságon). Időtartamának utolsó három periódusában igen csekély változás figyelhető meg. Az *i*-ben hirtelen emelkedik fel a hang egy kvinttel a 129 rezgésű *c* zenei magasságra. A második *b* zárhangban egy teljes zenei hanggal lejjebb esik, és csak a következő magánhangzóban emelkedik újra feljebb. Az *r* hangban azután ismét mélyül a hang, és a *tš* affrikáta záreleme előtt eléri a legmélyebb szintet. Ez annak a jele, hogy a hangszalagok feszült zöngéállásból ernyedtt fúvó állásba mennek át. A harmadik szótag *ř* hangjában átlagban F magasság körül mozog a melódia, a *k* képzése előtt azonban újra elernyed a hangszalag izomzata, s a hosszú *ř* utolsó periódusában mélyre száll. A rövid *o* első felében F körüli a zenei magasság, második felében azonban a befejezettség jeléül C alaphangra száll le. Hangköze tehát 1 oktáva.

Kétségtelen, hogy ennek a befejezett jellegű közlésnek fonemikus hanglejtésformája ereszkedő: • • — •, s a magánhangzók relatív magassági helyzete szabja meg tipikus alakulását, a zöngés mássalhangzók hangmagasságviszo-

nyait pedig mint jelentéktelent kiszűrjük. A *b* zöngés zárhang magassága a megindulásakor igen mély, érzékelésünkre azonban nem hathat döntő módon, mert az ajkak lezárják az artikulációs levegő útját, s így a hangmezőbe jutó energiát nagy mértékben megsűrrik, tompítják. De a második *b* képzése közben sem tudják tartani a hangszalagok az *i* magánhangzóban elért hangmagasságot és feszültségi fokot, mert az ajkzár következtében megnövekszik az intraorális levegőnyomás, ennek reakciójaként a gégeizomzat a feszességéből azonnal enged egy kissé, s így a hang magassága egy teljes zenei hanggal csökken.

2. kép: *zemle*. A szókezdő *ž* képzése közben a hang mély, és a 64 Hz-es C alaphang közelében mozog. Időtartamának második felében azonban a hangszalagok már kissé megfeszülnek, s az utolsó öt periódusban csekély emelkedés figyelhető meg. Az *e* magánhangzó mutatja a szó legmagasabb melódikus pontját (129 Hz = c). Innen kezdve fokozatosan mélyül a hang az *m*-ben, az *l*-ben jelzi a legmélyebb értéket, majd a szóvégi *e* magánhangzóban ismét feljebb emelkedik egy kissé, s csak utolsó két periódusában száll le az alaphangra.

Nyilvánvaló, hogy a fonemikus hanglejtésforma főtámpontjai itt is a magánhangzók, s a szókezdő *ž*-nek, majd pedig az *l* hangnak a formából kiugró mély melódiája nyelvi szempontból irreleváns tényezők. Az ereszkedő menetbe legsimábban még az *m* nazális illeszkedik bele, s a befejezett közlés tipikus hanglejtése a (*ž*) *em* (*l*) *e* hangok melódiáján keresztül jut kifejezésre.

3. kép: *žigmondot*. A szóeleji *ž* mássalhangzó mély, s csak utolsó periódusában emelkedik fel egy kissé. Az *i*-ben eléri a 122 Hz-es H magasságát. Az *i* magasságképe a két zöngés mássalhangzó között konvex, ezeknek ugyanis mélyítő hatásuk van. A *g* és *d* zöngés zárhangokban erősen mélyül a hang, az *m* és *n* nazális magassága viszont nagyjában simán illeszkedik bele a lezárt közlés ereszkedő hangmenetébe. A fonemikus hanglejtésforma legerősebb pillérei tehát itt is a magánhangzók, menetébe legjobban a nazálisok illeszkednek bele, a legfeltűnőbb elütő hangmélyülést pedig a *ž* és *g* hangok mutatják.

4. kép: *bändžäl*. A *b* zárjának tartama alatt a hangmagasság a 86 Hz-es F körüli szinten mozog, felpattanása után fokozatosan emelkedik, míg végül az *ä* képzése közben eléri a legnagyobb magasságot. A nazálisban azonban megkezdődik az ereszkedés, s folytatódik a *dž* affrikátában is. A zárréshang elemeiben a hangmagasság menete nem egységes. Második elemében igen feltűnő mélyülés következik be, s végén tetemes zöngereduksió mutatkozik. Az utolsó szótagban kis ingadozás után alaphangon záródik a hanglejtésforma. A tipikus ereszkedő hangmenettől csupán a *b* és *dž* hangmagassága üt el.

5. kép: *tšemegebolt*. A zöngétlen affrikáta után következő *e* mindjárt a forma legmagasabb hangján indul meg. Az *m*-ben kissé lejjebb száll a hang, majd a második *e*-ben egy fél hanggal újra emelkedik. A *g* zöngés zárhangban alaphangot ér, de a harmadik *e*-ben valamit ismét emelkedik. A zöngés zárhangok szokásos mélyülése a *b*-ben sem marad el, s csak utolsó periódusaiban tükröződik vissza az erősebb hangszalagfeszülésre való előkészület. Az összetett szó második tagjának *o* hangjában a mellékhangsúlynak megfelelően magasabb szintről ereszkedik le a hang a befejező alaphangra. A legfeltűnőbb hangmélyülést itt is a zöngés zárhangok (*g*, *b*) képzése közben figyelhetjük meg. A két magánhangzó közötti nazális (*m*) csak kis mértékben tér el a szomszédos magánhangzók tipikus irányától, a közlést lezáró *l* mélyülése pedig teljes mértékben beleilleszkedik a hanglejtésforma menetébe.

6. kép: *zivátár*. A szókezdő *z* itt is alaphangon mozog, és csupán tartamának utolsó harmadában mutat némi emelkedést. A hangsúlyos szótag *i*-jében van a melódiamaximum, de a zöngés réshang (*v*) képzése közben valamivel lejjebb száll a hang, s csak az *á*-ban emelkedik fel egy kissé, de itt sem marad egy szinten, konvex képet mutat, mert utolsó periódusaiban a hangszalagok már a *t* fúvó állására készülnek fel. Szétnyílás előtt a hangszalagizomzat enged feszségéből, és ennek megfelelően a hang magassága is mélyebbre ereszkedik. Az utolsó szótag *á*-jának iránya ereszkedő, és a lezárt közlés tipikus formája a mélyülő *r*-ben fejeződik be. A hanglejtés sajátos irányától csak a *z* és *v* réshang mélyülése üt el.

7. kép: *huntsuiššg*. A melódiakép a magas *u*-val indul meg. A nazálisban valamivel mélyebbre száll a hang, s utolsó periódusaiban a *ts* előtti elernyedést tükrözi. Hasonló hangmagasságalakulást figyelhetünk meg a következő affrikáta előtt is a második *u* hangban. Világos tehát, hogy a szomszédos mássalhangzók a magánhangzók hanglejtésmenetét igen erősen befolyásolják, és konvex, eső, vagy konkáv formájának melódiaszögét döntően határozzák meg. Az is bizonyos, hogy a melódia módosulásával egyidejűleg a magánhangzó hangszínében, formánsfelépítésében is bizonyos változások történnek. A hangsorban élő magánhangzó tehát tulajdonképpen sohasem egy ideális, minden hatástól mentes „tisztá fonéma”, hanem olyan hangzat, amely formánsfelépítésének egyes mozzanataival, melódiaalakulásával, irányvonalával már határozottan szomszédos mássalhangzók léteére utal.

A befejezett közlést kifejező forma kialakításában tehát itt mindegyik zöngés hang tevékenyen vesz részt. A nazálisok általában a legkönnyebben illeszkednek bele a magánhangzókra keresztül érvényesülő formákba, a közlés végét jelző *g* mélyülése pedig ugyancsak összhangban áll az ereszkedéssel.

A kérdés hanglejtésformáinál teljesen hasonló a helyzet. (Az idevágó vizsgálatok egy részét lásd „A geminátákról” c. cikkemben: MNy. LII, 426–427). Nyilvánvaló tehát, hogy a fonemikus hanglejtésformák érzékelése szempontjából valóban a magánhangzók szolgálatjára a legfontosabb támpontokat, ők képviselik azokat a relatív szintkülönbségeket, amelyek nyelvileg differenciálnak. A magánhangzókra keresztül kifejezésre jutó hangmagassági szintet leginkább a nazálisok és likvidák közelítik meg, a zöngés rés- (pl. *v*, *z*, *zs*) és zárhangokat (*b*, *d*, *g*) a képzésmódjukkal együttjáró hangmélyülés akadályozza meg a hanglejtésforma menetébe történő tökéletes beleilleszkedésben. Szerepük valójában csak ott tökéletes, ahol az ereszkedő vagy eső irányt kell kifejezésre juttatni (pl. befejezett közlés utolsó mozzanatában: *bändžäl*, *tšemegebolt*, *zivátár*, *huntsuiššg* stb.). A zöngés mássalhangzók hangmélyülésének abszolút értéke az artikuláció módjától, az érzelmi feszültség fokától, az értelmi kiemelés nagyságától, a szomszédos beszédhangoktól és még számos más tényezőtől függ. Leggyakoribb a zöngés réshangoknak fél hangtól két hangig, a zöngés zárhangoknak pedig egy teljes hangtól négyig történő mélyülése (a szomszédos magánhangzók szintjéhez képest). Az említett tényezők azonban mind az alsó, mind pedig a felső értékeket lényegesen módosíthatják.

3. A zöngés mássalhangzókban bekövetkező hangmélyülésre itt-ott már megjegyzést találhatunk a szakirodalomban, a képzésmozzanatok módszeres vizsgálatával azonban nem foglalkoztak.

M. KLINGHARDT és M. DE FOURMESTRAUX (Französische Intonationsübungen. Cöthen 1911, 44) hanglemez lehallgatás alapján megfigyelte, hogy

eső hanglejtésformában a hangmagasság mélyre ereszkedése az *l* és *r* zöngés mássalhangzókban is folytatódik. Egyik dolgozatában K. KETTERER (Exp. Dialektgeogr. des Alemannischen in Baden: LebSpr. Heft 13,29) a *ž* zöngés réshanggal kapcsolatban azt írja, hogy hangmélyítő hatása lehet még a környezetére is: „Das Wort »šla« setzt bei 222 Hertz ein, das »žlext« bei 139 Hertz. Offenbar ist der tieferliegende Vokal erheblich weniger gespannt; den unter sonst gleichen Bedingungen (vor »l«) ist »ž« eindeutig voll stimmhaft”. Majd leszögezi, hogy lágy mássalhangzók után következő magánhangzók mindig mélyebb hangon indulnak meg (uo. 30). L. KAISER (Biological and statistical research concerning the speech of 216 dutch students: ANPE XVI, 133) a zöngés zárhangok képzéséről szólva megemlíti STETSON—HUDGINS ama megállapítását, hogy a zár tartama alatt a gégefő lejjebb ereszkedik; ez a tény KAISER szerint hangmélyülést eredményezhet: „which might cause a lowering of the voice”. R-M. S. HEFFNER (General Phonetics. Madison 1952. 122) a zöngés zárhangok hangmélyülését a kisebb energiafelhasználással magyarázza: „Voiced stops are usually lenis rather than fortis. Lower pitch and lesser energy are interrelated phenomena”. R. BRUNNER (Die Stimmhaftigkeit der französischen und zürich-deutschen Lenislaute: Z. f. Phon. 7 (1953)) megjegyzi, hogy a franciában és a zürichi német nyelvjárásban a zöngés zárhangok képzése közben a hangmagasság kissé lejjebb száll: „Der Beginn der Implosion bei Verschlusslauten im Frz. und Zd. ist durch ein plötzliches, allerdings geringfügiges Absinken der Tonhöhe gekennzeichnet. Im Moment des Explosionsbeginns erfolgt sehr häufig ein Wiederansteigen der Tonhöhe” (309). W. BETHGE (Das Abhören von Lautmelodie und Silbenmelodie: Zeitschrift f. Phon. 7 (1953), 320—326) a hallásérzékelés és mérés divergens eseteiről szólva a mássalhangzók szerepére gyanakszik: „Bei der Zuordnung der Abhöreraussagen über die Melodie zu den Ergebnissen der Messung der Lautwinkel ergeben sich eine Reihe von Divergenzen... Laute, die von den Abhörern als »steigend« bezeichnet wurden, haben bisweilen der Messung nach einen negativen Lautwinkel, der Tonhöhenverlauf war also objektiv fallend... Es könnte sein, dass ein Teil dieser Divergenzen darauf beruht, dass die M-aussage sich nicht allein auf den Vokal bezieht, dessen Lautwinkel sie nämlich in der Auswertung gegenübergestellt wird, dass vielmehr der Vokal und der Konsonant die Aussage beeinflussen” (321). Majd határozott utalást találunk a zöngés mássalhangzók hangmélyülésére vonatkozólag is: „Dabei zeigte sich, dass der Verlauf der Melodie innerhalb der Silben meistens konvex ist, anders ausgedrückt, dass der Vokal mehr zum Steigen, der Konsonant eher zum Fallen neigt” (323). „Ein Teil der Divergenzen zwischen Messung und Abhöreraussagen auf der Nichtbeachtung der Konsonanten beruhen kann” (324). O. VON ESSEN (Melodien deutscher Dichtung. A „Sprechmelodie als Ausdrucksgestaltung” c. kötetben: Phonet. Lab. Hamburg, 1952) az ének és a beszéd hangmagasságmenetét egybevetve megjegyzi, hogy énekben a magánhangzók magassága általában bizonyos szintet tart, viszont a zöngés mássalhangzók képzése közben tetemes hangmélyülést lehet megfigyelni: „Die auffälligsten Abweichungen finden sich [ti. az énekben] in denjenigen Abschnitten, die den Konsonanten zugehören (Vertiefungen in *w* von »wie«, *l* von »kalt«, *g*, *w*, *r* und *d* von »geworden«, ferner unmittelbar vor stimmlosen Konsonanten wie am Ende des *i* von »ist«...”) (2). Majd a beszéd melódia-görbéjét interpretálva ezt írja: „Die Sprechkurve B zeigt manche Ähnlichkeit mit der Singkurve. Auch hier ist die Beeinflussung der Tonhöhe durch die

Konsonantbildung deutlich, besonders ausgeprägt in den beiden *w*-Lauten" (3).

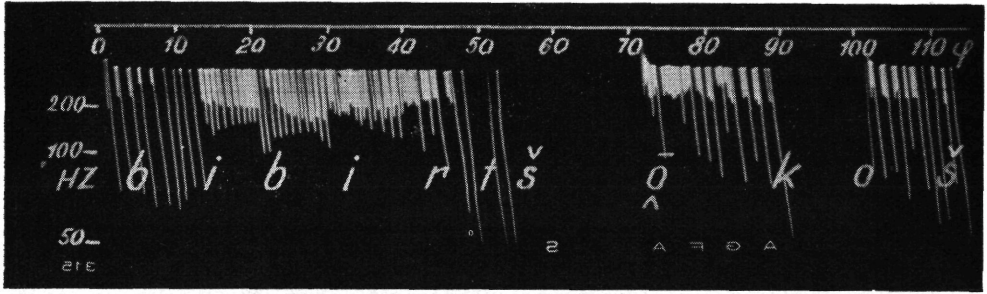
4. A fenti vizsgálatokból és az elszórt megjegyzésekből kitűnik, hogy a hangmagasságnak zöngés rés- és zárhangokban történő mélyülése nem valamely nyelven belüli sajátos képzésmód következménye, hanem az artikuláció mozzanataiból adódó fiziológiai törvényszerűség. Rés- és zárképzés közben az intraorális levegő nyomásának a nagysága megnő, mert az artikulációs levegő szabad kiáramlását szűk rés vagy teljes zár gátolja. A megnövekedett levegőnyomásra a hangképző mechanizmus bizonyos izomcsoportjai azonnal reagálnak: a gégefő izomzata feszességi fokából enged, kissé meglazul, elernyed. Zöngés zárhangoknál — amint azt C. V. HUDGINS és R. H. STETSON kimutatta (Voicing of consonants by depression of larynx: ANPE XI, 1—28) — a magas nyomás következtében az egész gégefő lejjebb száll. Ezáltal viszont megnövekszik a garatüreg térfogata, a supraglottális levegőnyomás csökken, a subglottális viszont növekedik, a nyomásdifferencia következtében azután a hangszalagokon keresztül levegő áramlik keresztül, és zöngé keletkezhet. A gégefő süllyedésével egyidejűleg azonban a hang magassága lejjebb száll, amint azt EYCKMANN röntgenvizsgálatai megmutatták.

5. A gégefő izomzatának lazulását, a zöngés rés- és zárhangok képzése közben mutatkozó gyengébb izomtevékenységét akciósáram vizsgálataim is igazolták.¹

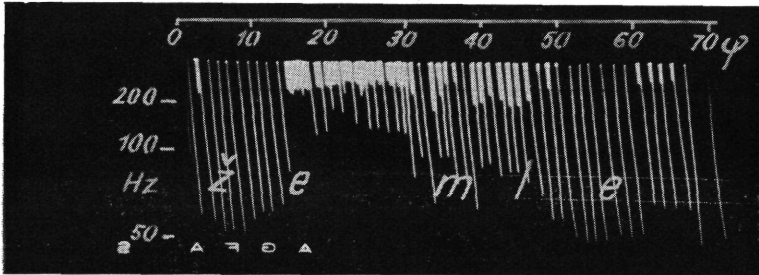
Ha a beszédhang képét (M.) a különböző izomcsoportokról levezetett akciósáram képével összehasonlítjuk, akkor megfigyelhetjük, hogy az artikulációs izomtevékenység időben egy kissé mindig megelőzi a hangot. Ez természetes, hiszen beszédhang csak a szükséges képzési mozzanatok nyomán keletkezhet, s figyelembe kell vennünk azt is, hogy a hangképző és módosító szervek izomcsoportjai nem egyforma gyorsan innerválódnak. L. KAISER (Some properties of speech muscles and the influence thereof on language: ANPE X (1934), 121—133) kimutatta, hogy viszonylagosan leglassúbb az ajakizmok innerválása, majd növekvő sorrendben így következnek: bordaközi, állkapocs, nyelv és gégefő izmok. Leglassúbbak tehát a nervus facialis, s leggyorsabbak a nervus vagus irányította izmok.

8. kép: *ákárátát* a) kijelentő, b) kérdő alakban. Az alsó hanggörbén (M.) a zöngétlen *k* és *t* vonala választja el egymástól a zöngés magánhangzók hullámsorozatát. A LAR. II. képen megfigyelhetjük, hogy az első *á* hang képzéséhez szükséges aktív izomműködés a hangzás előtt már 0,1 sec-mal előbb megkezdődik, s a myogramm egyre erősödő kitéréseket mutat. A *k* hang artikulációja közben a görbe 0 vonalon mozog, a gégefő alsó részének izmai tehát elernyednek, s a hangszalagok nyílt fúvó állásba mennek át. A második *á*-ban

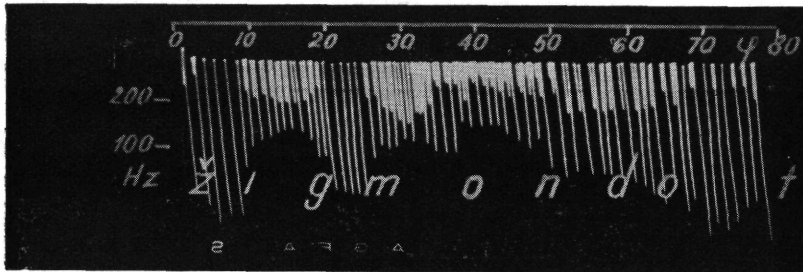
¹ Az akciósáram elvezetésével történő vizsgálatokat 1955—6-ban az Országos Idegsebészeti Tudományos Intézetben dr. Tóth Szabolcs főorvos szíves közreműködésével végeztem. Önzetlen segítségért ezúton is hálás köszönetet mondok. — A myogramokat 8 csatornás E. Kaiser-féle (Koppenhága) EEG-vel készítettük. Vékony ezüstlemezből készült két-két elektródát ragasztottunk leukoplasztal közvetlen a felső (LAB. I.) és alsó ajak (LAB. II.) alá, a gégefő felső (LAR. I.) és alsó (LAR. II.) részére a középvonaltól oldalt kb. 15—16 mm távolságra. Ezenkívül egyidejűleg mikrofonon keresztül a kiejtett beszédhang képét is regisztráltuk. A vizsgálat alapjául 196 izolált szó és 30 mondat szolgált kijelentő és kérdő formában egyaránt.

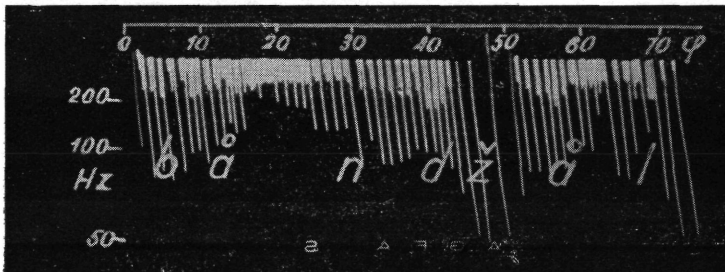
1. kép

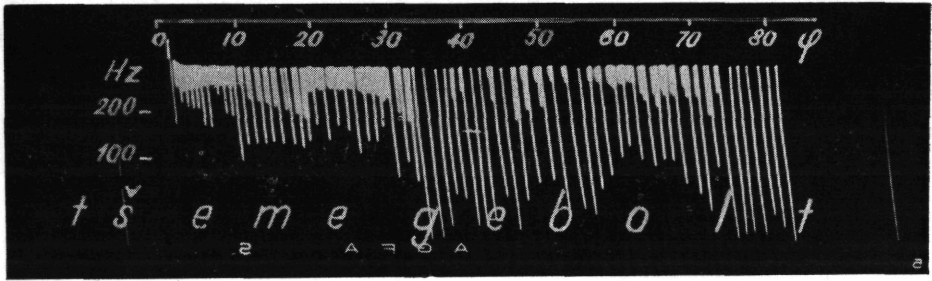
2. kép

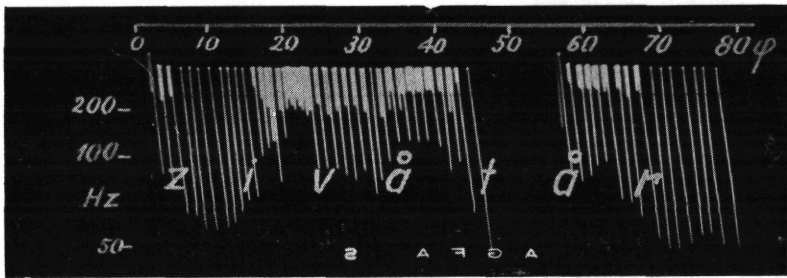
3. kép

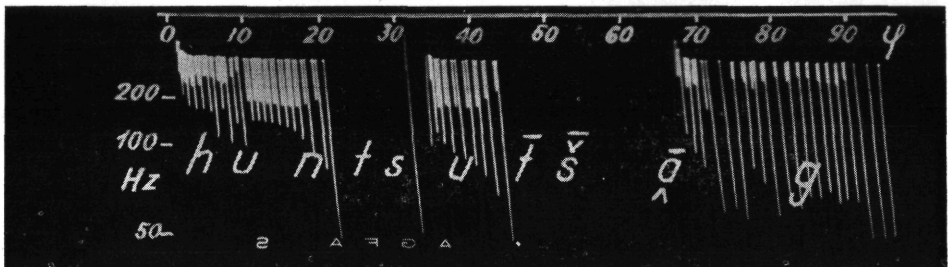
4. kép

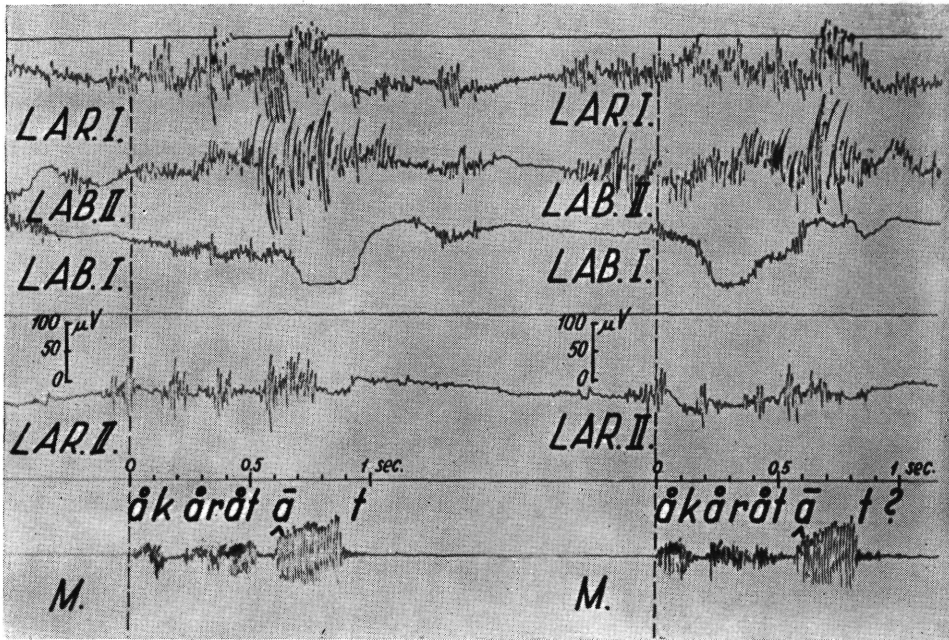
5. kép

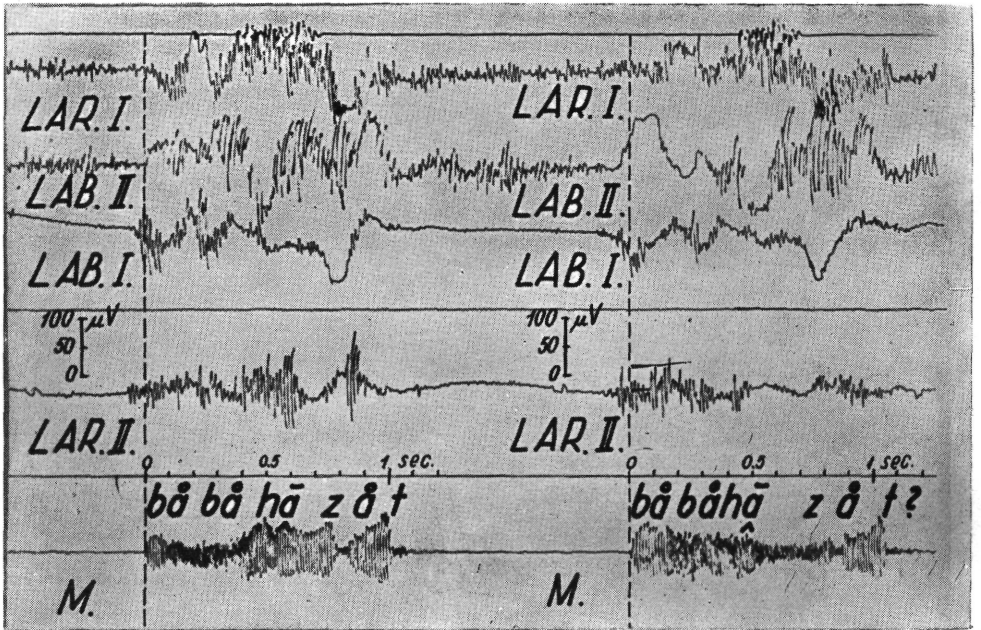
6. kép

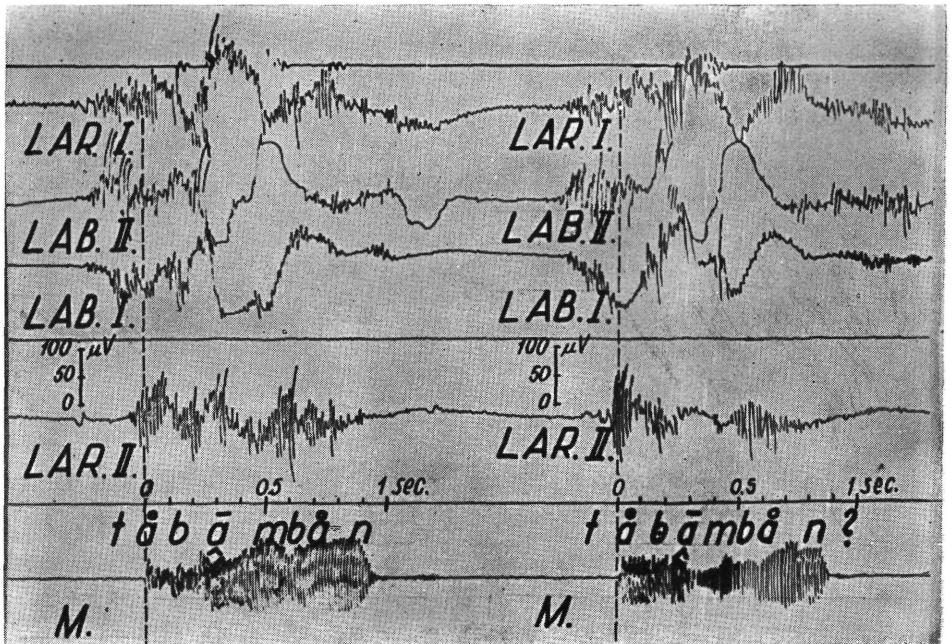
7. kép

3. kép. Izmosoportokról felületi elvezetéssel készült akciósáram képek, myogrammok : LAR. I. = a gégefő felső részére, LAB. II. = az alsó ajakra, LAB. I. = a felső ajakra, LAR. II. = a gégefő alsó részére helyezett elektródákon át elvezetett akciósáram regisztrálása; M. = mikrofonon keresztül a beszéd közvetlen regisztrátuma, oscillogrammja.

9. kép

10. kép

újra erősödnek az aktív izomműködések, s nagy amplitudójú kitérések jelzik ezt a tényt. Majd az *r* artikulációja következik: az izomműködés ismét ellanyhul, a görbe a 0 vonal táján mozog, s csak a harmadik *á* képzése közben mutat újra fokozatosan erősödő kitéréseket. A *t* képzése a *k*-hoz teljesen hasonló képet mutat az izomműködés erejéről, s a 0 vonal közelében mozog. A hosszú *ā*-ban találjuk a legnagyobb amplitudójú kitéréseket időtartamának megfelelő ideig. A hosszú magánhangzók tehát valóban feszesebb hangszalagpréseléssel képződnek, mint a rövidek (vö. E. A. MEYER, Das Problem der Vokalspannung: Z. f. d. neuopr. Unterricht. 21. kötet (1913), 2. füzet 65—86 és 3. füzet 145—71). A felvétel tehát igen tanulságos: a szótagok nemcsak hangzás tekintetében (M.) különülnek el egymástól, hanem a gégefő izomműködése szempontjából is (LAR. II.). A zöngés vokálisok artikulációja közben a μ V-ban pontosan lemérhető feszültségcsúcsok keletkeznek, és ezek váltakoznak csaknem feszültségmentes völgyekkel. Az ismétlődés megközelítőleg szabályos; érthető tehát, hogy a szótag izomműködés és érzékelés szempontjából is a legkisebb ritmikus egység. A ritmus keltéséhez ezek a mikro-ritmus tényezőik is hozzájárulnak, s izomérezéleteink elősegítik ennek a komplex jellegű folyamatnak az érzékelését. Lényegileg hasonló a b) kérdő forma is. A kijelentő alak éreszkedő, a kérdő alak emelkedő-eső melódiaformája természetesen az izomműködés különböző feszültségi fokában is kifejezésre jut. Az a) kijelentő formában a LAR. II. a befejezett közlés utolsó magánhangzójában mutatja a legnagyobb kitéréseket, mert itt éreszkedik legmélyebbre a hang, s hangmélyülnél a musculus cricothyreoideus különösen aktív működést fejt ki. A LAR. II. ábrázolta görbék, tehát nemcsak az izomműködés erősségének fokát, hanem bizonyos mértékben a hangmagasság alakulását is visszatükrözik. Megfigyelésünk tehát megerősíti R. LUCHSINGER (Stimmphysiologie und Stimmbildung. Wien, 1951, 59) megállapítását, aki a m. cricothyreoideus szerepére vonatkozólag leszögezi, hogy „lényegileg a zöngé magasságát szabályozza”.

A LAB. I., azaz felső ajak görbéjén mind a), mind pedig a b) formában csak gyenge amplitudójú kitéréseket látunk. A LAB. II., azaz az alsó ajak izomműködése sokkal aktívabb, s különösen az *ā* képzése közben erős az ajak széthúzó izmainak a működése. Innerválása a kérdő formában korán kezdődik (0,4 sec-mal előbb, mint az első *á* hang képe).

A LAR. I., azaz a gégefő felső részén elhelyezett elektródák a gégét emelő izmok működéséről is tájékoztatnak. Kijelentő alakban az *á* innervációja 0,1 sec-mal előbb jelentkezik, mint a hang (M.). A *k* képzése közben 0 vonalra esik a görbe, a második *á*-nál széles amplitudójú rezgések jelentkeznek, az *r*-ben azonban legyengülnek, majd a harmadik *á*-ban újra felerősödnek. A *t*-ben kicsik, az *ā*-ban azonban igen erősek az amplitudók. Kérdő formában a szókezdő *á* innervációja 0,4 sec-mal előzi meg a hangot, akárcsak a LAB. II.-nél. Az egyes izommozgások képe azonban nem olyan plasztikus, mint a LAR. I.-en, mert a végső feszültségkép kialakításához a gégefőt emelő izmok mozgása is hozzáadódik.

A 9. képen: *bábáházát* pedig figyeljük meg a gégefő izomműködését zöngés zár- és réshang képzése közben! A LAR. II. a) és b) képen a magánhangzók izomműködése valamivel erősebb, mint a zöngés zárhangoké, azonban korántsem olyan élesen elváló, mint az előző képen zöngétlen mássalhangzók között. A zöngés zárhangok ernyedtebb hangszalagműködése bizonyos mértékben asszimiláló hatást gyakorol a környezetre is, ezért a szomszédos magánhangzók izomműködése valamivel ernyedtebb. A legkisebb amplitudójú hullámokat

mind a kijelentő, mind pedig a kérdő alakban a z zöngés réshang képzése közben láthatjuk. A hangképről (M.) világosan kitetszik, hogy a z hang időtartama csupán 8 század másodperc, a LAR. II. a) és b) képén azonban 18, ill. 20 század másodpercen keresztül tart az igen gyenge, csaknem 0 vonalon mozgó rezgések láncolata. Ez azt bizonyítja, hogy a zöngés z hang a szomszédos magánhangzók végének és elejének képzésmódjára erős hatást gyakorol, a hangszalagok izomműködését lazítja. Az akciósáramképek tehát teljes összhangban állanak a hangmagasságképekkel. A z azokon is nagymértékű hangmélyülést mutat, sőt tartamának egy részében gyakran teljesen elzöngtlenedik.

10. kép: *tábāmbān*. A LAR. II. a) az \hat{a} magánhangzó képével indul meg. A b képzése közben a hullámok kis amplitudójúak, az \hat{a} -ban kis ingadozással igen magas értéket képviselnek, majd az m és b közben esnek. Az utolsó szótag \hat{a} -jában a legnagyobbak a kilengések. A befejezett közlés végét jelző hangmélyülés tehát aktív izomműködéssel történik. Kérdő formában az izomműködés tükröződése még jellegzetesebb. Itt az m és b hang izomáram feszültségének csökkenése fokozati különbségekben is kifejeződik: az m után következő b amplitudója jóval kisebb, mint az első, hangsúlyos szótagbeli b zárhangé. A gégeizomzat legerőteljesebb működését tehát ebben a példában is a magánhangzók mutatják, csökkenő tendenciával következnek utánuk a nazálisok (n, m), s a leggyengébb izomműködést a zöngés zárhangok mutatják (b, b). Az akciósáram elvezetési kísérletek tehát ugyanazt a fiziológiai törvényszerűséget mutatják, mint az automatikus hangmagasságjelzővel készült felvételek. A gégefő izomzatának, — különösen a hangszalagpréselést és hangmagasság szabályozást előmozdító izomsoportoknak — aktív működése legintenzívebb a magánhangzók képzése közben, majd csökkenő sorrendben a nazálisok, likvidák, zöngés rés- és zárhangok következnek. A fonemikus hanglejtésformák kifejezésére éppen ezért legalkalmasabbak a magánhangzók, viszont legkevésbé rugalmasak a zöngés zárhangok, amelyeknél a viszonylagosan magas supraglottális levegőnyomás a gégefő izomzatának lazulását és a hangmagasság mélyülését vonja maga után.

HEGEDŰS LAJOS

О некоторых следах древнего значения деепричастия на «н» в марийском языке

Деепричастие на *-н(-ын, -ен)* в современном марийском языке, как правило, употребляется для выражения второстепенного действия подлежащего и для характеристики действия другого глагола. Например:

1. *Лотай лашка лeгeжшым шындышат, мешак гыч лук тын, эгерче ден уйым пурльо* (Элексейн) 'Лотай поставил маленькую кадку с лапшой и, вынуй из мешочка пресную лепешку, масло, закусил'.

2. *Орина кеч ко денат весела, эре пуйжым шыратен воштылеш* (М. Шкетан) 'Орина со всеми веселая, она всегда смеется, обнажа я зубы'.

Предыдущие исследователи финно-угорских языков путем сравнительного анализа установили, что суффикс марийского деепричастия *-н* по своему происхождению восходит к древнему общефинно-угорскому признаку инфинитных глагольных форм с элементом **-n*, который после распада языковой общности в каждом конкретном языке получил различное развитие и значение. Так, например, этот признак **-n* в современных прибалтийско-финских языках выступает в составе суффикса действительного причастия прошедшего времени: фин. *-nut, -nyt*, эст. *-nud, -nd*, и т. д., в коми и удмуртских языках в составе суффикса инфинитива *-ni*, в мордовском языке как суффикс причастия прошедшего времени *-ñ* и в марийском — как суффикс деепричастия *-n*¹.

Высказывается мнение, что глагольные образования с древним признаком **-n* в марийском языке с самого начала сложились в деепричастия.²

В процессе изучения морфологических и синтаксических свойств марийского деепричастия на *-н* мы обнаружили в некоторых диалектах марийского языка случаи не совсем обычного употребления его. Нам думается, что рассмотрение этих случаев будет полезным для выяснения древнего значения указанной разновидности деепричастия.

Шужен ий 'голодный год'. Глагольное образование *шужен* является результатом присоединения к основе глагола *шуж-* (*шужаш* 'голодать') суффикса *-н* с присвязочным гласным *-е*. По правилу, у этой формы нужно было ожидать значение «голодая», как это имеет место в сочетаниях типа *шужен колаш* — 'умереть от голода' (буквально: голодая умереть). Однако

¹ Подробнее см. Х. К. РЯТСЕП, Инфинитные глагольные формы в ф. у.-языках. Автореферат канд. дисс. Тарту 1954, стр. 11—12.

² См. там же, стр. 24.

в данном случае *шужен* примыкает к имени существительному и выражает его атрибутивность.

Выражение *шужен ий* возникло, по-видимому, очень давно. Оно встречается еще в памятниках марийской письменности XIX века. Например: *Иосифъ ынгындаренъ (умултаренъ) Фараонланъ Египет Кугужаланъ омонъ-шамычимъ, кудо-шамыч онъжоктэве, шта шимъ и ш у ж е н ь ліешъ. Фараонъ шюдэнь (кюштэнь) тудланъ ш у ж е н ь и е ш ь ямдалашъ шурномъ и шо-галдэнь тудомъ кугуракш Египетъ мяляндэшъ.* (Начатки христианского учения... Казань, 1841) 'Иосиф объяснил Фараону Египетскому царю сны, которые показали, что семь лет будет голод. Фараон велел ему готовить на голодный год зерно и назначил его начальником на Египетской земле'.

В современном марийском языке это выражение в указанной форме сохранилось в речи марийцев Калтасинского, Мишкинского районов Баш. АССР,³ а также в некоторых районах Мар. АССР. В письменном литературном языке его можно встретить в произведениях тех писателей, которые являются носителями одного из указанных диалектов. Приведем примеры из устной речи и из художественной литературы:

Примеры: 1. *Тыште тунам ш у ж е н и й ил'е* (д. Редькино, Калтасинский р-н) 'Здесь в то время был голодный год'. 2. *Ш у ж е н и й ы ш т е чылан колэныт. Эбат гына кодын.* (Я. Ялкайн. «Онго», 34 — автор является носителем Мишкинского диалекта.) 'В голодном году все вымерли, остался только Эбат'. 3. *А ынде война пытен, олбот-шамычым сэнгыме, эрыкым, шке властым арален кодымо, разверсткат уке, продналогымат тўлен пытарен, идымыште нигунам уждымо куд кугу каван киндыже уло. Т и д е ш у ж е н и й п о ч е ш п е ш ш у к о к и н д е . П о я н л ы к !* (Д. Орай, Чолга шўдыр, 43. — носитель диалекта Косолаповского района Мар. АССР) 'А сейчас война закончилась, эксплуататоров победили, свободу, свою власть отстояли, разверстки нет, продналог полностью выплачен, на гумне невиданные никогда шесть больших скирдов хлеба. После голодного года это очень много. Целое богатство!'

Шужен мўшкыр 'голодный желудок'. Данное словосочетание встречается в Волжском районе Мар. АССР, а также в Калтасинском, Мишкинском районах Баш. АССР. Примеры:

1. *Ш у ж е н м ў ш к ы р е ш п е ш т а з а н к о ч к ы н ш ы н д ы ш ы м .* (д. Березники, Волжского р-на) 'На голодный желудок я очень крепко покушал'. 2. *Ш у ж е н м ў ш к ы р д е н е п а ш а м ы ш т а ш й ё с ь .* (д. Ниж. Качмаш, Калтасинского р-на.) 'Трудно работать с голодным желудком.'

У Г. Г. КАРМАЗИНА⁴ встречается выражение *шужен пире* 'голодный волк': *Шужен пире логаржылан кычал коштын.* 'Голодный волк пищу себе искал'.

В д. Курманаево Мишкинского р-на глагольная форма *Шужен* может употребляться и как субстантивное слово с признаком множественного числа -лак. Например: 1. *Коншудий годым ш у ж е н л а к к о ч к ы н к о л т е н ы т к а р м ы б о н г ы м , в е з и с ' е р л а н е н ы т и к а у к л а н , и к в р е м а л а н , в а р а ш ы м п ы т е н* 'В неурожайный год (букв.: в год лебеды, т. е. в тот год, когда люди питались лебедой) голодающие случайно съели мухомор, все помешались

³ В финно-угристике язык марийцев указанных районов известен под названием Бирский диалект или восточный диалект (примечание автора).

⁴ Г. Г. КАРМАЗИН, Марий грамматик. Морфологий, Москва 1935, стр. 73.

на некоторое время, потом поправились'. 2. *Шуженлакым обеспечить ыштен коштеш*. 'Ходит, обеспечи- вая голодных'.

Пидын йолын 'в лаптях' (букв. с завязанными ногами). *Пидын* (*пид-* + *ы* + *н*) должно было бы обозначать: «завязывая, завязать; обувая, обув...» как в сочетаниях типа: *Йолжым пидын шинча* 'Он сидит, обувая ноги'. Словосочетание *пидын йолын* встречается в речи марийцев Калтасинского, Мишкинского и других районов Баш. АССР, а также в произведениях Д. Орай:

1. *Йбндад дене, пидын йолын толам* 'в лаптях', с обутыми ногами возвращаюсь' (д. Курманаево). 2. *Ожно эре пидын йолын коштына ил' е* (д. Ниж. Качмаш Калтасинского р-на). 'Прежде мы всегда ходили в лаптях'. 3. *Пёртышко пура да, пидын йолын, вынер тувыр дене луктын колтымьжлан эргыжым чаманен шоналта*. (Дм. Орай, Чолга шўдыр, 69). 'Вошла в избу и с жалостью подумала о том, что отпустила сына в лаптях, в холстяной рубашке.

Йогын вўд 'проточная вода', встречается во всех диалектах марийского языка, а также в литературном языке. Примеры из художественной литературы: 1. *Ушьштыжо мўнгысў йолташыже, палымыже-шамыч йогын вўд ла шарналтын эртат* (Д. Орай, Чолга шўдыр, 184). 'В его памяти, промелькают, как проточная вода, товарищи, знакомые из родной деревни'. 2. *Завод Сылва лўман йогын вўд воктен пеш кугу лопка верым ярен шинчын*. 'Завод раскинулся на очень широкой территории около реки (букв.: проточной воды) Сылва'.

Йогын может употребляться самостоятельно, без определяемого слова — со значением «течь, течение (реки)». Например: *Кўвар йымач вўд ик семын арун йоген лектеш, йымачын ала могайвий дене вес йогын чымалтара* (М. Шкетан, Ойлымаш-шамыч, 92) 'Из под моста вода вытекает ровным течением, пониже под воздействием какой-то силы стремительно несется другое течение'.

Йогын памаш = «текущий родник». Данное словосочетание, по-видимому, возникло по аналогии с предыдущим. Оно встречается в дер. Мишкино Баш. АССР. Например:

Йылдыр — йылдыр йогын памаш тўргыч

Вўдым коштал нална корнылан.

'Из чистого родника (букв.: из чистого, текущего родника) берем мы воду на дорогу'.⁵

Шочын ава — название одного из языческих божеств «Мать-богородица». Первоначально имело, по-видимому, то же значение, что и современное *шочмо ава* 'родная мать', затем закрепилось как религиозный термин. Этот религиозный термин встречается в речи луговых и восточных мари, а иногда и в литературе. Примеры из художественных произведений:

1. *Кугу шочын авалан вуй савыmek, карт ен-шамычым, ёрдышкырак ўжын нангаен, куэ воктек энертен шогалын, Йогор тыге ойла* (М. Шкетан, Ойлымаш-шамыч, 76) 'Поклонившись великой матери — богородице, Егор отозвал жрецов в сторонку и, прислонившись к березе, говорил следующее'.

2. *Йоча — шамычын модмышт пуйто йола веле лийын, титакше Маринанак! Тудо кугече арняштат коным кучылтын, йўлымў кечынат; вет*

⁵ К. СМЕРНОВ, Песни восточных мари. г. Йошкар—Ола 1951 г., стр. 73.

кенеж юмын, пайрем кечынак шўртым чиялтен да эше тўгө луктын сакален. Тудын денак тудак керте, омымат тыгак ужынам, шочын авам шкежак тыге каласыш, — манын коштын. (Дм. Орай, Тўтыра вошт, 16) 'Игра детей будто была только поводом, а главная вина — за Мариной! Она употребляла золу и в пасхальную неделю, и в день пожара; ведь она в летнюю пору, в день религиозного праздника красила пряжу, да еще вывесила (её) на улицу. Это она виновата. Я и сон видела, мать — богородица сама мне сказала об этом, — говорила она людям'.

У проф. Веке Ё. в диалектологических текстах, записанных от уроженца дер. Ст. Орьебаш (бывш. Бирский уезд Уфим. губ., теперь Калтачинский район Баш. АССР), встречается выражение *шочын корка*: *molla kok üdür naltäme [ä]rpežäm šo tšän korkam bäte-βälaklan juktäš kaläša* 'Der molla sagt zwei ledigen Burschen, daß sie den Frauen aus der šo tšän-Schalle zu trinken geben sollen.' (Веке Ё., Texte zur Religion der Ostschere-missen: Anthropos, XXIX₅₋₆, S. 706). Вероятно, 'шочын' в сочетании *шочын корка* имеет значение «священный» а само сочетание возникло по аналогии с *шочын ава*.

В марийских сказках и преданиях довольно часто упоминается *шўшкан ече*, как название 'лыж — скороход'. По рассказам стариков эти сказочные лыжи названы так потому, что когда едут на этих лыжах, то можно услышать лишь свист, издаваемый лыжами, а людей и не разглядишь, они промелькнут и тотчас же исчезнут. По-видимому, *шўшкан* образовано от основы глагола *шўшкаш* «свистеть» путем присоединения к ней того же самого суффикса «н», который встречается в глагольных образованиях *шужен, йогын, шочын*. Если это так, то *шўшкан ече* первоначально должно было обозначать 'лыжи, издающие свист'.

По свидетельству аспиранта Института языкознания АН СССР Ф. И. ГОРДЕЕВА, уроженца дер. Ирмучаш Параньгинского р-на Мар. АССР, в этой деревне в речи стариков встречается выражение *пёрдын мардеж* 'вихрь' (соответствие в литер. языке *пёрдышмардеж*), где *пёрдын* образовано при помощи того же суффикса «н», который встречается в современных деепричастиях. Пример на употребление этого выражения: *Пёртвуем пёрдын мардеж пытарыш* 'Крышу моего дома уничтожил вихрь (т. е. ураган)'.

В приведенных архаических сочетаниях, возникших, несомненно, в глубокую древность и сохранившихся лишь в отдельных диалектах, глагольные формы *шужен, пидын, йогын* и др., образованные при помощи того же суффикса, что и современное деепричастие на «н», отличаются от последнего по своему употреблению и значению. Непосредственно примыкая к именам существительным и образуя с ними определительное словосочетание, они употребляются для выражения атрибутивности предмета, т. е. в этих сочетаниях указанные глагольные образования обнаруживают причастное значение. По нашему мнению, в рассмотренных сочетаниях проявляется древнее значение деепричастия на «н». По-видимому, это деепричастие в древнемарийском языке было настоящим причастием и свободно употреблялось с именем существительным в качестве его определяющего члена. В дальнейшем оно утратило это свойство и, попав в иные синтаксические условия, постепенно развилось в деепричастие, т. е. на почве марийского языка происходил тот же процесс, который известен из истории некоторых финно-угорских языков: как в эстонском языке на основе причастия с признаком

-*nud* и мордовском на основе причастия с признаком -зъ выработались деепричастия с теми же признаками, так и в марийском языке на основе причастия с суффиксом -н выработалось деепричастие на «н».

В марийском языке еще и сейчас можно встретить случаи, когда деепричастие на «н» обнаруживает свое древнее причастное значение.

Причастное значение деепричастия на «н» часто проявляется в сочетании его с приименным вспомогательным глаголом *лияш* «быть, оказаться». Например: 1. *Пазарыш миен коштат гын, кунам мом ужлалаш, налалаш кӱлешым шинчен лият* (Д. Орай, Чолга шудыр, 36) 'Если часто бывать на базаре, то будешь знать (букв.: знающим будешь), когда что продавать, что покупать'.

2. *Мый кеч тӱня йыр савырнем, но пӱалым садыгак муам. Тиде шотышто тый ӱшанен лий!* (Айзенворт, Илыш мура, 36) 'Я обойду весь свет, но все равно найду счастье. В этом ты будь уверен'.

3. *Шкапше тӱкылялтын лийын* (д. Мишкино, Баш. АССР). 'А шкаф оказался запертым.'

Причастное значение деепричастия иногда проявляется даже в случаях примыкания его к глаголу — сказуемому: 1. *Игече тудо гутлаште ояррак шогымо дене торарак уна-шамыч пуракангын толын пурат* (Д. Орай, Тӱтра вошт, 6) 'Оттого, что в те дни погода стояла сухая, дальние гости приезжают запыленные'. 2. *Вара йӱсын помжалтеш, вӱд кашка гай нелемын, пӱжалтын кынел шинчеш* (М. Шкетан, Ойлымаш-шамыч, 242) 'Затем он с трудом просыпается, поднимается, отяжелевший, как водная коряга, потный (букв.: вспотевший)'.

3. *Ояна тер тич иле оргажым опта, кыдал дангыт нӱрен, лум чунга гай лийын пӱртылеш* (Д. Орай, Онар калык, 15) 'Ояна набирает полные сани хворосту и, промокшая до пояса, похожая на ледяную бабку, возвращается.'

4. *Макар нулго рыжык гай йошкарген лекте, комбо пыстыл дене пӱйжым эрыктыш да пасушко каяш тарваныш* (там же, 199) 'Макар вышел (из-за стола), покрасневший, как пихтовые рыжики, почистил зубы гусиным пером и собрался идти в поле.'

5. *Сергей тыгай юзгата мардеж южеш чеверген, калошан портышкемым чиен* *Изи Пумарий гыч толын пура.* (Д. Орай, Чолга шудыр, 170). 'Покрасневший от такого прохладного ветра, в валенках с галошами (букв.: надев валенки с галошами), Сергей возвращается из Малой Пумары.'

6. *Ачажсын черле улмыжым ужын, Сергей школьшко шӱлыкангын коштын* (там же, 74) 'Видя больного отца, Сергей ходил в школу погрузившись.'

7. *Ме дорожный костюмым чиен, портыш шляпам ушлаын, палыдыме ӱдыр ончылно шогена.* (Перев. лит-ра) «Мы стоим перед незнакомой девочкой, обутые в дорожные постолы, с покрытой войлочными шляпами головой.'

8. *Салтак-шамыч бой дене шокшештын, сенгымыштан куанен, йырышт мо лийын шогымым ончыде, кӱмо дене шуын, тудын дене танкым тӱнчыктараш тӱчат* (Перевд. лит-ра) 'Разгоряченные боем и обрадованные удачей, ничего не видя вокруг и не слыша, солдаты чем попало начали добивать танк.'

9. *Кугыза ӱдыржым мӱнгыжӱ нангая, мӱнгыжӱ толын шумо годым*

изи пий опта: «Мандар-лар-лар, акам п о е н толеш». Изиватыже лектешат, пийжсын йолжым перен туга. Молан тыге манат манеш. — К о л е н толеш, ман!» (Марий йомак, 249) 'Старик повез свою дочь домой. Когда они стали подъезжать домой, залаяла собака «Тяв-тяв-тяв, сестра моя едет богата я (букв. : разбогатея). Тут вышла мачеха и ударом переломила ей ногу — «Почему так говоришь? Говори, что едет мертвая (букв. : умерев).'

Надо полагать, что на почве древнего причастия с суффиксом «н» в марийском языке выработалось не только *н*-овое деепричастие, но также форма прошедшего II или так наз. прошедшего неочевидного времени, т. е. формы типа : *толынам* 'я пришел', *толынат* 'ты пришел', *толын* 'он пришел', *толынна* 'мы пришли', *толында* 'вы пришли', *толыныт* 'они пришли', где спрягаемые формы (за исключением формы 3. л. ед. ч.) возникли в результате слияния этого *н*-ового образования с вспомогательным глаголом *улаш* 'быть', что доказывается данными лугового диалекта, в котором сохранились первоначальные формы : *толын улына* 'мы пришли', *толын улыда* 'вы пришли', *толын улыт* 'они пришли'. Такое явление, когда из причастия развиваются другие, финитные глагольные формы, характерно для истории многих языков. Так, на основе причастий с элементом *-р (-п) в прибалтийско-финских языках сложилось 3. л. наст. времени изъявительного наклонения, на основе причастия с суффиксом -ган в тюркских языках возникла форма прошедшего II времени и т. д.

Москва

Н. И. ИСАНБАЕВ

Szómagyarázatok

1. Kövér. A *kövér* szóra első adatunk az 1231-ből való *Chuer* személynév (Oklsz.), melléknévként a XIV. század végén, főnévként a XV. század elején szerepel először (SzófSz.). A dunántúli nép nyelvében *küér*, *küher* (MTsz.), *küjér* (OrmSz.), ragozott és képzett alakjaiban *köverek*, *köveret*, *köverebb*, *köveren* (CzF.) is. A szó második szótagjának *é* hangja nyílt volt (BALASSA: NyK. XXIV, 267; TMNy. 59, 63), SUHAJDA szerint azonban a *köver* nem lehetett eredetibb alak (NyK. XXXI, 203, 205). De ennek az *é*-nek eredetibb hangszíne felett most nem kell vitáznunk, mert ha a *kövér* szónak alapszavát megismerjük, kétségtelenné válik, hogy *-ér* végzete azonos az *-ár*, *-ér* névszóképzővel, amely voltaképpen az *-ar*, *-er* képző elváltozása (PAIS: NyK. XLVIII, 278–9; 1. még Pais-empl. 312). A szónak eredetéről tudomásom szerint két nézet van. Az egyik VÁMBÉRYÉ, aki a csagatáj *kök* 'kövér' szóval egyeztetette (NyK. VIII, 162), de ezt BUDENZ helytelen egyeztetésnek mondja (NyK. X, 121). A másik CzF.-é: minthogy a szónak „palócosan” *köbér* változata is van, rokon a *köb*, *köböl*, *köpcös* stb. szókkal, s hozzáteszi, hogy az arab nyelvben is van egy *kebir* 'nagy' jelentésű szó. BÁRCZI a most elmondott két magyarázatot meg sem említi, hanem a szót ismeretlen eredetűnek mondja (SzófSz.).

HORVÁTH KÁROLY néhány évvel ezelőtt nagyon szép cikket írt a Dunántúlról ismeretes *köveszt* igéről (MNy. XLVI, 331). A MTsz. alapján három *köveszt* igét különböztet meg: 1. 'keleszt (pl. kövesztett tészta)'; 2. 'kibont, héjából kifejt'; 3. 'nagyjából, félig-meddig megfőz, párol, abárol (húst, sódart, szalonnát)'. Az első *köveszt* szónál, úgy látszik, megnyugszik abban, hogy a *keleszt* szó változatának tartják (irodalmát idézi); a második *köveszt*-ről valószínűleg az a nézete, hogy a *kovál* 'lehámoz, héjából kifejt' magashangú változata; ennek alaposabb magyarázatát cikke végén megígéri, de váratlan halála megakadályozta terve keresztülvitelében; a harmadik *köveszt*-ről kimutatja, hogy finnugor eredetű: cseremis *küäs* 'kochen, aufkochen, sieden; reifen'; *küam*, *küjam* 'sieden, reifen', s WICHMANNNA és ERKKI ITKONENRE hivatkozva idevonja a 'kochen, sieden' jelentésű észti *keema*, finn *keittää*, *kiehua* szokat is (i. h.).

VAJKAI AURÉL sok értékes adatot közöl a dunántúli *kövesztés*-ről: „*Kövesztett gabona*: a gabonát vízben felteszik (feléig gabona, az edény tele vízzel), amin addig marad, míg megdagad; mikor telire dagad az edény, leveszik. *Kövesztett árpa*, *rozs*: az árpát, rozsot forró vízzel leöntik, dagadni hagyják benne, s ha megdagadt, *megkövesztődött*. *Kicsit megköveszti a kukoricát*: forró vízzel leönti és állni hagyja, míg megdagad. *Kövesztett búza*, *rozs*, *zab*.” Előfordul a *kövesztés* mosásnál is: „a ruhát kimossák egyszer, utána beszappanozzák, kevés vízzel fazékba teszik, és kenyérsütés után forró kemencébe teszik,

s másnapig *küed* benne. A szövésre-fonásra használatos megvizezett fonalat fahamuban forgatják meg, s edénybe téve a kenyérsütés után kemencébe teszik, ez is *küesztés*. A fonál szapulóba kerül, megkél, szép fehér lesz, ez is *megköesztés*” (NéprÉrt. XXXII, 320—1). HORVÁTH VAJKAI adatain kívül is sok adatot közöl még a *köesztés*-re, ezeket most nem ismétlem el, csak a tőle nem idézett egy-két adatot ismertetem: *köeszt* 'abárol' (NYÍRI, Szenna 138), *köesztett sonka* 'kifőtt sonka' (Nyr. LXXV, 76). Helyesen jegyzi meg NYÍRI, hogy a *köesztés* eredetileg növényekre (hajdina, köles, árpakása) vonatkozhatott (Nyr. LXXV, 157).

A *köeszt* jelentései tehát 1. 'megfőz, leforráz, párol, abárol'; 2. 'dagaszt, duzzaszt (gabonafélét, fonalat)'; 3. 'puhít (szalonnát, sonkát)'. A *köved* jelentései pedig 1. 'megfő'; 2. 'dagad, duzzad'; 3. 'puhul'. Nem kell külön bizonyítgatnunk, hogy a 'dagaszt, dagad, duzzaszt, duzzad' fogalma és a 'kövérség' fogalma összetartozik,¹ s így világos, hogy *kövér* szavunk a *köeszt*, *köved* igék családjába való. A *kövér* szóhoz legközelebb áll természetesen a *köved* igének 'dagad, duzzad' jelentése, de rávonatkozik a 'puhul' jelentés is, hiszen ami *kövér*, az puha is, sőt talán a 'megfő' jelentés is, hiszen tudjuk, hogy a *kövér* ember belső melege sokkal nagyobb, mint a soványé. Nem lehet akadály a magyarázatunknak az, hogy a *köeszt*, *köved* ma már nem köznyelvi szó, hanem csak a Dunántúlról ismeretes. Ezek ugyanis nagyon régi szók lehetnek, hiszen, amint HORVÁTH is idézi, 1595-ből is van rájuk adatunk (NySz. a *dagaszt* címszó alatt). Régi voltukat igazolja az is, hogy, amint fentebb említettük, HORVÁTH finnugor megfelelőiket is kimutatta. Végül kétségtelennek tarthatjuk, hogy őseink már az orosz steppéken való vándorlásaik idején is ismerhették a gabonaféléknek (búzának, árpának, kölesnek, az újabb időkben pedig a kukoricának) azt a tulajdonságát, hogy a vízben megduzzadnak.

A *köeszt*, *köved* tehát nagyon régi, finnugor eredetű szavaink, de a köznyelvből kiszorították a *főz*, *süt*, *éleszt* 'keleszt' és a szláv eredetű *párol* és *abárol* igék. Népnyelvi adataink a *tészta kölesztéséről* is beszélnek. Ez a *köeszt* véleményem szerint nem a *keleszt* ige változata. Azt a megdagadást, amelyet a gabonaféléknél tapasztaltak, átvitték a sült ételeknek, a tésztaféléknek megdagadására is, s így kerekedtek a *köesztett tészta* 'kelesztett tészta'-féle kifejezések is. A MTsz.-tól és a HORVÁTH KÁROLYTÓL emlegetett háromféle *köeszt*, *köved* közül tehát kettő, a 'dagaszt, dagad' és a 'keleszt, megkél' jelentésű azonos.

2. Kevély. A *köeszt*, *köved* és a *kövér* szók családjába tartozik véleményem szerint a *kevény* szó is. Ennek a szónak eredetét többféleképpen próbálták magyarázni. SZIRMAY (Hungaria in parabolis 108), a Debreceni Grammatika (300) Keve vezér nevéből; SÁNDOR a 'keveset vélo' kifejezésből, mert „aki kevény, az másokról keveset vél” (Sokféle VII, 206); KASSAI a *kéj*, *kény* szóból (Szókönyv III, 167); VÁMBÉRY az ujgur *kebenmek* vagy *kevenmek* 'büszkélkedni' szóból (NyK. VIII, 159), de BUDENZ ezt a magyarázatot elveti (NyK. X, 119); BUDENZ a finn *kopia* 'kevény,' később a finn *keimeä*, *keimiä* 'elate se gerens, caput superbe iactans' szókkal egyezetteti (NyK. VI, 387; MUSz.); CzF. a török *kibir* 'kevény' és az arab *kebir* 'nagy' szóból magyarázza. BUDENZ szavunkat igéből való származéknak tartja (NyK. XX, 465). A SzófSz. szerint a *kevény* talán finnugor eredetű tőből való, s hivatkozik a BUDENZTÓL idézett

¹ A latin *pinguis* 'kövér' szó többek között az óiráni *párate*- 'schwillt, strotzt' (azaz 'duzzaszt, duzzad') igével függ össze (WALDE, Vergl. Wb. II, 73—4).

finn *keimeä* szóra, s ezt az egyeztetést elfogadja SYPOSS KATALIN is (Jelentés-tanulmányok 44). Két mai nyelvészünk azonban, HORPÁCSI ILLÉS (MNY. XLIX, 44) és BENKŐ LORÁND (A magyar *ly* hang története 22) ismeretlen eredetűnek mondja szavunkat.

A *kövér* szónak eredetibb 'dagadt, duzzadt' és a *kevély* szónak 'büszke' jelentése között az összefüggés világosan felismerhető. A büszkeség jelölésére szolgálnak a többi között a következő kifejezések: *pöffeszkedik; felfuwalkodik; O mit dagadsz fel, ember, vagy mit kevélykedel?; felfuwalkodván dagadoznak* (NySz. I, 476, 477); *fojtogasd a kevélységet benne, mert szörnyű nagyra dagad* (FALUDIBÓL NySz. I, 475); *annyira feldagadt magahitt kevélységében* (1807-ből Nyr. XXV, 284); a latinban az *inflatus* 'gögös' eredeti jelentése 'felfújt'; az oroszban *надменный* 'anmassend, hochmütig', eredetileg 'aufgeblasen' < *на-дмуть* 'aufblasen, stolz machen' (VASMER, RussEtWb. II, 194).

Röviden hivatkozom még a *hetyke* szóra, amely, mint tudjuk, a *hegy* főnév származéka, a *begyes* szóra, amely a mell kidüllesztését fejezi ki. A *kevély* szóra első adatunk a *Kewel* hegynév 1367-ből (Oklsz.). Ha ez a hegynév valóban azonos mai *kevély* szavunkkal, akkor értékes adatunk van arra, hogy a *kevély* szó a régi nyelvben 'kiemelkedés'-t is jelentett, mint a fentebb említett *hetyke* és *begyes* alapszava is 'kiemelkedés'-t jelent. (Vö. még *hegyel* 'magasan hordja az orrát, büszkén jár'; *hegyes* 'büszke, rátarti' (MTsz.; HORVÁTH ENDRE, A bakonyalji nyelvjárás 49). Van egy 1532-ből való *keuelt vetny* 'supplantare' (azaz 'gáncot vetni') kifejezésünk is (MNY. III, 87), s ez is azt fejezi ki, hogy lábunkkal emelkedést idézünk elő ellenfelünk felbuktatására.

A *kevély* szó *-ély* végzete azonos az *-ály, -ély* névszóképzővel. A *kövér* és a *kevély* közötti *ö:e* hangváltozásra a következő példákat idézhetem: *növekedik, növel, növendék: nevekedik, nevel, nevendék; hős: heves; nevet, a régi nyelvben mövet is* (NySz.): *vogul mäyánt-, möpä'l-* (NyH². 152; SzófSz.; *gönyvedtség: genyed, ma gennyed* (TMNy. 83; l. még ÚRHEGYI: Pais-empl. 392); *költ: kel; tölt: tele; a régi nyelvből jól ismert Nüetlen személynév ma -etlen képzővel Nevetlen-nek mondanók. De egyébként is a kevély szónak van kövély változata is HELTAMÁL (NySz.). BALASSA szerint az első szótagbeli e zárt é-ből való (NyK. XXIV, 372).*

3. Dühös. A fentiekkel kapcsolatban legyen szabad elmondanom véleményemet a *dühös* szó (a *düh* későbbi elvonás) eredetéről. A haragot, dühöséget általában 'duzzadás'-t jelentő szókkal szoktuk kifejezni: *duzzog; feldúzza az orrát; duzmad 'duzzad, haragszik' (MNY. IV, 187; VIII, 429; XXII, 210); duzzaszkodik 'haragszik' (NyF. XVI, 47; XXXIV, 49; LVI, 33); megduzzanik 'megharagszik' (NyF. XXXIV, 49; MNY. VI, 238; l. még NySz.; MTsz.; EtSz.; BEKE: Nyr. LXXI, 113); pukkan; pukkanacs 'mérgező gyermek gúnyneve' (TÖRÖS, A beregszászi nyelvjárás 64); *pöffeszkedik 'haragszik' (RADVÁNYI, Az ipolyszalkai nyelvjárás 58); nagy dobva-fakadva ('nagy mérgesen') ment haza (NyF. XVII, 39); neki dombolván magát 'dühbe gurulva' (Katona József, Rózsa II. felv. 5. jel.); megdagaszkodik rajta és monda neki nagy haraggal (NySz. I, 479); dagály 'harag' (NySz., Nyr. XVIII, 447); teli pófából fakadt mérges szavakat ejtett (Nagybánya régi jegyzőkönyveiből Nyr. XV, 371).**

A *dühös* szóval egy töről fakadtak az újabb népnyelvi *kidühed, kidüheszt* igék: *kidühed 'helyéből kiduzzad, kidomborodik'. Úgy nézett rám, még a szeme is kidühedt. Düheszd ki a melled! Düheszt a hasát 'előre tolja, kidudorítja' (SzamSz. I, 183, 497). Düett szemű 'dagadt szemű, nagyszemű' (Torda NyF. XXXII, 46). Szülőhelyemen, Zemplénben megszerezte járatosak a *kidüheszti**

a mellét, *kidüheszti* a hasát kifejezések. Ezek a *düheszt*, *kidüheszt* igék véleményem szerint a *dühös* szónak eredetibb 'duzzadt, kidomborodott' jelentését őrizték meg.

Mint hogy a *dühed*, *kidühed* igék helyett a köznyelvben *dülled*, *kidülled* 'protuberare, herausstehen, hervorschwellen' (EtSz. I, 1402) járatosak, arra gondolhatunk, hogy a *dühös*, *düheszt*, *dühed*, *kidühed* szók talán a *dől*, *dül* ige családjába tartoznak hézagtöltő *-h-* hanggal. Hiszen az EtSz. hajlandó elfogadni CzF. ötletét, hogy az egyébként homályos képzésű *dölyfös* melléknév a *dől* szóból keletkezett. A *dől* igének van a mai nyelvben 'ömlik, árad' jelentése is (ezt az EtSz. nem említi): *Dől a víz a csapból. Csak úgy dőlt belőle a pálinkaszag. Szinte dőlt belőle a sok jó adoma.* Nem volna nehéz ezeket a most említett szókat az eredetibb 'duzzadt, kidomborodott' jelentésű *dühös* szóval összefüggésbe hozni. E magyarázatnak azonban hangtani akadálya van. A *dühös* szó ugyanis a régi nyelvben *gyihes*, származékaiban *gyihestt*, *gyihösít*, *gyöhösség*, *gyühösség*, *meggyühösödni* (EtSz.), *gyühös*, *gyihos* (MTsz.) alakú is, sőt legrégibb előfordulásában, a Jókai-kódexben *gyölhözés*, *gyölhözés*, *gyölhözés* 'rabies' alakú is (NySz.). Tudunk példákat idézni a szóeleji *d* > *gy* változásra: *dedk*, *diák* > *gyiák*; *Dénes*, *Dienes* > *Gyenes*; *dicsér* > *gyicsér*; *dug* > *gyug*. Az első három példában azonban a *d*-t talán már elejétől fogva palatalizálta a rákövetkező *i*, s lehet, hogy ezek a szók már nem is *d*-vel, hanem *gy*-vel kerültek a nyelvünkbe. A *dug* > *gyug* kétségtelen adat a változásra, mert a finnugor megfelelők valóban *d*-re, nem pedig *gy*-re utalnak.

Ezzel szemben több példánk van arra, hogy ahol *d* : *gy* változás van, ott a *gy* az eredetibb hang: *gye* > *de*; *Gyeicsa* > *Décse*; *gyió* > *dió*; *gyisznó* > *disznó*; *gyümölcs* > *dimölcs*, *dimelcs*; *gyűszű* > *dűszű*; talán a *gyicsér*, *gyicsekedik* > *dicsér*, *dicselkedik*, ha a *Gyeicsa* szóval fűgnek össze; a szó belsejében *Ögyen* > *Ödön*. Ismétlem, a *düh-* szó a Jókai-kódexben *gyölhözés* stb. alakú, s bár az EtSz. helyteleníti, a NySz. mégis helyesen sorozta a kódex szavait a *dühös* címszó alá; s ha nem egészen helyes is SIMONYI magyarázata, hogy a *dühös* szó **gyülh-* alakból származik (Nyr. XXVI, 54; az EtSz. elfogadhatatlannak tartja), mégis csak igaza van a NySz.-nak is, SIMONYI-nak is, hogy a *dühös* szó eredetileg *gy*-vel kezdődött. Ez a *gy*-vel kezdődő szó pedig szerintem a *gyül*, mely a török *ji-*, *jiy-* 'sich versammeln' szóból származik (ennek irodalmát I. SzófSz.). Az alapszó a török megfelelők alapján *gyi-* vagy *gyü-* volt, s ebből keletkezett a mai *dühös* szó, hézagtöltő *-h-* hanggal. A *gyül* szó jelentése nem csupán 'sich versammeln' (bár ebből is meg lehetne magyarázni a 'duzzadás' jelentésfejlődést), hanem 'hólyagosodik' is: *gyül* vagy *gyülik* az *ujjam*; *gyülés* 'gennyedéses kelevény' (MTsz.).

Pallas manysi adatainak hangtörténeti használhatósága

HAZAY OLIVÉR (A vogul nyelvjárások első szótagbeli magánhangzói, 1907) MUNKÁCSI anyagára, KANNISTO pedig (MSFOu. XLVI.) saját gyűjtésére alapozta hangtörténeti rendszerezését a manysi vokalizmus történetére vonatkozólag. STEINITZ nemrégiben megjelent könyve (Geschichte des wogulischen Vokalismus, 1955.) ugyancsak elsősorban KANNISTO és részben saját gyűjtésére épít, de egyes esetekben figyelembe veszi MUNKÁCSI és néha-néha AHLQVIST följegyzéseit is. Ő azonban már helyesen rámutat a régebbi följegyzések nyelvtörténeti fontosságára is (i. m. 2, 169), és ezeknek kritikai kiadását szorgalmazza. Etimológiai cikkekben helyel-közzel fölhasználják PALLAS nagy állattani művének, a „Zoographia Rosso-Asiatica”-nak adatait, sőt egyes régebbi följegyzéseket is (pl. PAASONEN: KSz. XIV, 50; KÁLMÁN, Obiugor állatnevek, és uő.: MNy. XXX, 103; N. SEBESTYÉN, Az uráli nyelvek régi halnevei; HARMATTA: MNy. XLV, 161—4), de PALLAS Vocabulariumának elég tekintélyes anyaga mindeddig kiaknázatlan maradt. Ennek oka egyrészt az lehet, hogy PALLAS gyűjtői nem értették a manysi nyelvet, így számos hibás adat és mulatságos félreértés adódik ennek a soknyelvű szótárnak manysi adataiban is (néhány példát megemlítek: NyK. LIX, 244. jegyz.), másrészt a szedők és korrektorok sem értették a nyelvet, így még a nyomtatásban is tetéződhetnek a hibák. Mindehhez hozzájárulhat az is, hogy a cirill ábécé nem nagyon alkalmas a manysi nyelv hangjainak rögzítésére.

Szerintem azonban nemcsak a mássalhangzók történeti vizsgálatában, hanem a vokalizmus történetében is haszonnal lehet felhasználni a Vocabularium és természetesen a Zoographia adatait is. A manysi nyelvjárások mai képe nem olyan régen alakult ki, és bizonyos fontos hangtörténeti változások egészen későn, a XVII—XVIII. században bontakoztak ki (vö. STEINITZ, Wog. Vok. 175, 182). Ezért nem mellőzhetők a XVIII. századi adatok, amelyek minden hangtani pontatlanságuk és kétértelműségük mellett gyakran kétségbevonhatatlanul régisebb alakokat tükröznek, mint REGULY, MUNKÁCSI és KANNISTO gyűjtései.

Csak néhány példát említek. Nemrégiben mutattam rá (UAJb. XXVIII, 266), hogy PALLAS esuszovajai adataiban a ma már mindenütt lekopott szóvégi magánhangzó még elég rendszeresen mutatkozik. STEINITZ (Wog. Vok. 169) észrevette, hogy PALLAS berjzovi (északi) adatai — éppúgy, mint a mai nyugati, keleti és déli nyelvjárások — még nyilvánvalóan \dot{s} -ezést mutatnak, az északi $\dot{s} > s$ változás tehát ekkor még nem zajlott le egészen.

Az így nyert eredményeket támogatják egyrészt a jövevényszavakból nyerhető tanulságok, amint arra 1957. aug. 9-én Oslóban tartott előadásom-

ban rámutattam, másrészt — amint hozzászólásában STEINITZ megemlítette — az orosz nyelvbe átment vogul helynevek.

PALLAS Vocabulariumának adatait KLAPROTH is nagyrészt fölhasználta „Asia polyglotta” című 1823-ban megjelent könyvében. PALLAS adatai ezen a csatornán át eljutottak HUNFALVYHOZ is, aki „A Vogul föld és nép” című 1864-ben megjelent munkájában REGULY alapján igyekezett megfejteni őket.

Ha sikerrel jár közeljövőben tervezett tanulmányutam a Szovjetunióba, akkor a kéziratot és már kiadott XVII—XVIII. századi szójegyzékekből aránylag rövid idő alatt egy manysi nyelvtörténeti szótárat lehet szerkeszteni, amely számos becses adalékkal szolgálhatna a manysi, sőt esetleg nagyobb távlatban a finnugor hangtani és szófejtő kutatások számára. A szójegyzékek — gyakran szándékukon kívül — alaktani tanulságokkal is szolgálhatnak majd nemcsak a képzett szavak révén, hanem annak következtében is, hogy a manysi nyelven nem tudó gyűjtő mutogatására vagy oroszul föltett kérdésére a manysi adatközlő sokszor nem egyszerű nominatívusi alakkal válaszolt, hanem például a testrészs- és rokonságneveket ellátta birtokos személyraggal; elég változatos alakokban fordulnak elő az igék is.

Kutatásainkat természetesen megnehezíti az a tény, hogy a mai, illetőleg a MUNKÁCSI és KANNISTO idejében élő nyelvjárások gyakran nem közvetlen folytatói a XVII—XVIII. századi följegyzések nyelvjárásainak. Ugyanez a helyzet azonban más nyelvekben is. Nagyon sok magyar nyelvemlék sem közvetlen előzménye a mai nyelvjárásoknak, mégsem tudnánk magyar nyelvtörténetet elképzelni nyelvemlékek nélkül, csak a mai nyelvjárásokra alapozva.

Hogy milyen tanulságokkal járhat egy ilyen magyarázatos nyelvemlék-kiadás, példaképpen közlöm PALLAS Vocabulariumának első 15 tételét. Ilyen csekély anyag bemutatásakor nem tartottam szükségesnek az anyag betűrendbe szedését. Rövidítéseim a következők: Csu. = csuszovajai, B. = berjozovi, Cse. = cserdini, V. = verhoturjei nyelvjárás. Ezek közül ma már csak a B. (északi) él. A Csu. a déli, a másik kettő a nyugati nyelvjárás csoport egy-egy tagja volt. Magyarázó és összehasonlító adataimat, ha jelzés nélkül valók, MUNKÁCSITÓL vettem, de gyakran utalok KANNISTO (Vok. = MSFOU. XLVI, Tat. = FUF. XVII) adataira is. A „H” jelzés és az azt követő szám HUNFALVY „Vogul föld és nép” (Pest, 1864.) című művének 18—38. lapján levő szójegyzékben az illető szó sorszámát jelzi.

B. Тóрымъ, Cse. Тóромъ, V. Тармъ, Csu. Таромъ, Саиренг Таромъ (То есть : светлой сияніе : идоль у Вогуличъ называется Шайтанъ) (1—2) — Csu. Таромъ 'Небо' (5) — Vö. É. *tārəm* 'ég, isten, időjárás' — K., P. *sairəŋ, sairin* 'fehér' — H 1, KANN.: FUF. XIV, 57. kk.

Csu. Наиръ 'Небо' (5) — Vö. AL. *nāer*, K. *nājər*, T. *nājər* 'fejedelem' — Vok. 8.

V. Нумма 'Небо' (5) — Vö. É., P., T. *num*, K. *nəm* 'felső' — H 4.

Cse. Туль 'Небо' (5) — Vö. É. *tul*, K. *tol* 'felhő' — H 4, KANN., Vok. 121.

B. Соумъ 'Небо' (5) — Vö. É. *sāw*, 'csillag'. Birtokos személyraggal? — H 4 a 'meredek stb.' jelentésű *soma* szóval veti össze. Nem valószínű.

Csu. Сазумъ 'Отец' (8) — Vö. É. *sāsij*, K. *sās*, P. *sās* 'nagybácsi'. Egyes sz. 1. szem. birt. személyraggal, — H 57.

V. Іагъ, Іегъ, Cse. Іагъ, Еигъ, B. Еа 'Отец' (8) — Vö. É. *jāŋj*, K. *jā*, P. *jāj*, T. *jāu*, AT. *jū* 'apa', AL. *jāum-pū* 'bátyám', — H 57, KANN., Vok. 32.

Csu. АНКОМЪ, В. АНКЪ, АНГУ 'Мать' (11) — Vö. Ё. *āṅkw*, KL. *āṅk* 'anya'.
A Csu.-ban egyes sz. 1. szem. birt. sz. raggal. — H 58, STEIN., Wog. Vok. 262.

V. АВАТЫ 'Мать' (11) — H 58. mordvin szónak véli.

Cse. СЮГА 'Мать' (11) — Vö. AL. *šük* 'csecs', K. *šök* 'anya' — H 58. nem tudja magyarázni. STEIN., Wog. Vok. 284.

Cse. СИСЬ 'Мать' (11) — Vö. KANN. P. *šiš* 'Mutter' (Vok. 60).

Csu. ПУУМЪ, Ve. Пу, Cse. ПУУ, В. ПЫ 'Сын' (14) — Vö. Ё., KL., P., AT. *pū*, T. *pū* 'fiú'. A Csu.-ban 1. szem. birt. sz. raggal — H 59, KANN., Vok. 109.

Csu. АЙНЪ, V. АА, Cse. АА, В. АГИ 'Дочь' (17) — Vö. Ё. *āyi*, KL. *oāi*, P. *oā*, K. *oā*, T. *āu*, *āw* 'leány'. A Csu. alak egyes 2. szem. birt. raggal. — H 60, KANN., Vok. 19, 24.

Csu. ЮВАЕ 'Брат' (20) — Vö. AT. *jū* 'apa' + T. *āu* 'leány', P. *jāi-ā* 'testvér'. — H 61.

Csu. ІҒАНПУ 'Брат' (26) — Vö. Ё. *jāyi* 'apa' + **ā* (> *oā*, *ōā*) 'lány' + *pū* 'fiú'. Az n talán sajtóhiba и helyett. На м helyett áll, akkor **jāyem-pū* 'atyám fia' — H 61.

Csu. ЯНЪ '(большой) Брат' (20) — Vö. T. *jānu* 'nagy' — H. 61, KANN., Vok. 35.

V. ЕАЙ 'Брат' (20) — Vö. Ё. *jāy-āyi* 'nőtestvér' — H 61.

V. ЕУПА 'Брат' (20) — V. ЕИПЪ (23), Cse. ЕБАВЫ 'Сестра' (24), — H 61—2.

Cse. ЕМАЙ 'Брат' (20), Csu. ІҒМА., V. ЕУМА 'Сестра' (23) — Vö. **jāum-ā*, **jāyem-ā*, **jāyem-aj* 'arám lánya (nőtestvér)'. — H 61—2.

V. КЮНГА 'Брат (б[ольшой])' (20) — Vö. Ё. *kank* 'nagybátya' — H 61.

V. АПСИ 'Брат' (м[ладший])' (20) — Vö. Ё. *apsi* 'öcs'. — H 61.

Csu. ЮБОВО 'Сестра' (23) — Vö. AT. *jū* 'apa' + ? — H 62.

Csu. ИША, ИСЬ 'Сестра' (23) — Vö. K. *is* 'hug' vagy **is-ā* 'kis leány'. — H 62.

V. ІҒГЪ—АГИ (т. е. отцова дочь) 'Сестра' (23) — Vö. Ё. *jāy-āyi* 'nőtestvér' — H 62.

Csu. КОМЪ, КООМЭМЪ, V. ХУМЪ, В. ГУМЪ 'Муж' (27), КУМЪ, ХУМЪ 'Человек' (43), ХУМЫ 'Люди' (47) — Vö. Ё. *χum*, KL. *ḫum*, K. *ḫom* 'ember, férfi, férj'. A második Csu. alak tkp. 'férjem'. — H 63.

Cse. АНЧУХЪ 'Муж' (27) — Ё. *ānšux*, KL. *ānšux* 'öreg; gazda' — H 63.

V. НУНЪ 'Муж' (27) — A *χum* kétszeres sajtóhibával? — H 63.

Csu. НЭ, НЯМЪ, V. НЭ 'Жена' (30) — Vö. Ё. *nē* 'nő, asszony'. A második Csu. alak tkp. 'feleségem' — H 306, KANN., Vok. 41.

Cse. ЕКУМЪ, В. ЕГЛУА 'Жена' (30) — Vö. Ё. *ēkwā* 'asszony, feleség'. A Cse. alak tkp. 'feleségem'. A В.-ban az -л- sajtóhiba lesz, vagy tévesen hallotta bele a följegyző. — H 306.

Cse. ВАНТЬ 'Жена' (30) — Vö. REG. *voant* 'asszony' (VogF. 23) — H 306.

Csu., V., Cse. АЙ 'Дева' (33—4) — Vö. KL. *oāi* 'leány'.

V. ГУЙША 'Дева' (34) — Vö. KL. *wūs*, K. *viš* 'kicsiny' + *ā* 'leány'.

V. НЭУ 'Дева' (34) — Vö. Ё. *nē* 'nő'.

V. АНІ 'Дева' (34) — Sajtóhiba *Аги helyett.

Csu. МИКЪКО 'Мальчик' (37).

Csu. УШОНЪ 'ua'. (37).

Csu. УАСУМЪ, V. УЙСКУМЪ 'ua'. (37). — Vö. K. *viš-ḫom* 'fiú'.

V. ГУИШАРЪ, Cse. УСЫАР, 'Мальчик' (37), В. ГУИШАРЪ 'Дитя' (40) — Vö. KL. *wūs-ḫār* 'kisgyermek'.

В. Ніяуремъ — хунъ 'Мальчик' (37), Нявеемъ 'Дитя' (40) — Vö. Ё. *ñawrəm* 'gyermek' + *χum* 'ember'. Az összetett szó második tagjában az *n* bizonyára sajtóhiba *m* helyett. A második szóban az első *e* helyesen: *p*.

Csu. Анбуьт, V. Аипу, Айбу 'Дитя' (40) — **aj-pū* 'fiú-leány'. A Csu. alak többes számú, helyesen *Аибуьт volna.

Cse. Усызумъ 'Дитя' (40).

Csu. Қласъ, Холласъ, V. Колосъ, В. Еллемъхоллесъ 'Человек' (43), Csu. Қласотъ, В. Колахъ 'Люди' (46—7) — Vö. Ё. *ēlatχōlās*, KL. *ġāls* 'ember'. — H 56, 387.

Cse. Ириголось 'Человек' (43), Иркколосъ 'Люди' (47) — Talán az előbbi torzult formái.

V. Макумъ 'Люди' (46) — Vö. Ё. *mā-χum* 'emberek, nép' — H 387.

KÁLMÁN BÉLA

Sanojen syntyprobleema

Tunnettu ja arvossapidetty, laajatietoinen feno-ugristi BJÖRN COLLINDER julkaisi prof. Julius von Farkasin toimittamassa vuosikirjassa Uralaltaische Jahrbücher 1956 kirjoituksen „Die Entstehung der Sprache”. Samat ajatukset hän toi julki myöhemmin aikakauskirjassa Suomalainen Suomi kirjoituksessaan „Ihmiskielen synty” (1957 n:o 3, ss. 137—143). Harvoin olen suuremmalla mielenkiinnolla ja tyydytyksellä lukenut kielentutkijaimme esittämiä ajatuksia tärkeistä periaatekysymyksistä kuin nämä kielen syntyproblemaa koskettelevat artikkelit. En voinut muuta kuin sanoa mielessäni: Jo oli aikakin!

BJÖRN COLLINDERIN esittämät ajatukset eivät ole meillä Suomessakaan uusia, mutta hämmästyttävästi väheksytyjä. Tämän alan tutkimusta on meillä edustanut ja vienyt eteenpäin AHTI RYTKÖNEN, joka väitöskirjaksi aiotussa teoksessaan „Eräiden itämerensuomen *tm*-sanojen historiaa”, erityisesti sen johdannossa, teki syvällisen luotauksen deskriptiivis-onomatopoeettisten sanojen luonteeseen ja merkitykseen kieltä luoneena tekijänä (julkaistu tekijän itsensä kustantamassa sarjassa Kielentutkimuksen työmaalta III, 1940). Ennakkovastustus oli niin suuri (tekijä ei mm. hyväksynyt teoriaa *tm*-yhtymän astevaihtelusta), että RYTKÖNEN ei lopulta uskaltanut tavoittelemaan tutkimuksellaan fil. tohtorin arvoa. Hän on jatkanut kuitenkin tutkimuksiaan ja monissa julkaisuissaan — mm. lastenkielen alalta — mielestäni vakuuttavasti osoittanut, miten sanoja on, jopa rinnakkaisesti toisilleen vieraissa kielissä, syntynyt luonnonäänien jäljittelystä ja interjektioista, silloinkin kun sellainen väri on myöhemmin sanan merkityksestä kokonaan hävinnyt. Vain yhden esimerkin mainitakseni hän on edellyttänyt, että verbi *tappaa* 'töten', aikaisempi merki *tys* 'schlagen', pohjautuu ääntä jäljittelevään *tap*-juureen, kuten sanoissa *tapella* 'sich schlagen' (vrt. esim. *taputtaa* 'klopfen'). Tällaisille selityksille ovat arvovaltaiset tutkijamme vain nauraneet.

LAURI HAKULINEN ei tosin Rytkösen tavoin ole koettanut tunkeutua „syntyihin syviin”, mutta hän on väitöskirjassaan „Über die semasiologische Entwicklung einiger meteorologisch-affektivischen Wortfamilien in den ostseefinnischen Sprachen” (Studia Fennica 1933) ansiokkaasti valaissut eräiden tavallisten sanojen yhteenkuuluvaisuutta deskriptiivis-onomatopoeettisiin sanaperheisiin. Mainitakseni taas vain yhden esimerkin, hän yhdisti *aamu* 'Morgen' sanan verbiin *haamottaa*, *häämöttää* 'schimmern, dämmern'. Vaikka HAKULINEN oli perustellut äänteellistä puolta myös „nuorgrammaattisin” millimetrimittoin (esim. katodissimilaatiolla *huomen-haamu* > *huomen-aamu*), ei etymologiaan uskottu, ja koko väitöskirja oli tällaisten itsenäisten kannanottojen vuoksi jo aivan hylkäämisen partaalla. Kuvaavaa, että TOIVONEN

on Suomen kielen etymologisesta sanakirjastaan jättänyt Hakulisen *aamu*-selityksen kokonaan mainitsematta, niinkuin muidenkin tutkijain omasta mielestään „mahdottomat” etymologiat.¹

Niin että BJÖRN COLLINDERIN mainittu mielipide sanojen syntyprosessista oli erinomaisen tervetullut. COLLINDER huomattaa, että juuri suomen kieli (tosin myös ainakin lähemmät sukukielet) tarjoaa mitä kiitollisinta materiaalia tämän kysymyksen tutkimiselle. Hän on ilmeisesti oppinut paljon RYTKÖSeltä (jonka nimenkin hän, Hakulisen nimen ohella, mainitsee),² ja RYTKÖNEN puolestaan, muutenkin ansioitunut, on tietojensa pohjan saanut *k e n t t ä t y ö s t ä*, kerätessään erään savolaismurteen perinpohjaisen runaston. Ja kenttätyötä (tosin enimmäkseen lapista) on Collinderillakin runsaasti takanaan. Silloin parhaiten joutuu tekemisiin myös niiden psykologisten faktorien kanssa, jotka luovat uusia sanoja joko hämärästi entisten pohjalta tai aivan „tuulesta”, ja sitenhan niitä on luotu kielen alusta alkaen, vaikka vertaileva historiallinen tutkimus vain harvoissa tapauksissa kykenee sen osoittamaan.

COLLINDER on ottanut valaisevan esimerkin saksan sanasta *lachen* (gootin *hlahjan*), josta tanskassa on tullut *le*, samoin ruotsissa, mutta merkityskin muuttunut vain 'hymyilemiseksi'. Ainakin yhtä antoisia olisivat olleet suom. *nauraa* 'lachen' ja *hymyillä* 'lächeln'. Kumpikaan ei enää vaikuta luonnonääniseltä, mutta kun tiedämme, että *naura* < *nakra* (-*kr*-yhä vepsä-karjalan kielipiriirissä, vatjassa, eteläeestissä ja liivissä), niin tuskin meidän tarvitsee epäillä, ettei sana olisi ollut naurun *ä ä n t ä* jäljittelevä. On edelleen muistettava, että *hymy* kuuluu verbiin *hymistä*, joka on hiljaista *ä ä n t ä* kuvaava sana, ja Agricola puhuu peräti pasunan *pyterästä hymystä* = torven sekavasta äänestä. Sanat *hymy*, *hymistä* ovat vain toisinto sanoista *humu*, *humista*, esim. metsä *humisee*, metsän *humu*. Pienellä äänteiden vaihtelulla, mikä tämäntapaisissa sanoissa on — kaikkialla — yleistä, saadaan lukemattomissa tapauksissa esiin äänen erilainen laatu ja senmukaiset merkitysvivahdukset, esim. *kohista*, *kahista*, *kuhista*, *kihistä*, *tohista*, *tuhista*, *suhista*, *sahista*, *sihistä*, *puhista*, *pihistä*, *päristä*, *pöristä*, *piristä*, *lorista*, *liristä*, *torista*, *töristä*, *tiristä*, *murina*, *myrinä*, *surina*, *hurina*, *hyrinä* jne., ja niin samantapaista muotoa kuin merkitystä voidaan usein seurata sukukieliin saakka. Mutta esim. *tora* 'riita' kuuluu ilmeisesti verbiin *torista* 'pitää pahaa, torisevaa ääntä', ja sama sana merkitsee vepsässä peräti 'sotaa' (*tora*), ja verbi *toraita*, *toraidan* 'sotimista', mikä antaa aihetta etsiä *sodallekin* ('Krieg') jotain samanlaista alkuperää, jolloin ei tarvitse säikähtää sitäkään (ja tämä koskee kaikkia vastaavanlaisia tapauksia), jos eri sukukieliin verrattaessa muodot eivät vastaa äännehistoriallisesti tarkasti toisiaan, eivätkä aivan tarkasti merkitysketkään, kun esim. kuulo- eli auditiivinen kuva on muuttunut näkö- eli visuaaliseksi kuvaksi, kuten juuri *hymystä* puhuttaessa. Niinpä suom. *täristä* 'zittern, schüttern' on vain silminnähtävää tai tunnettavaa *tärinää*, mutta eestissä alkuperäisempää korvin kuultavaa räminää tai helinää (*möö-*

¹ Sensijaan siellä *aamu* on — ei tosin ensi kertaa — yhdistetty sanaan *ammoiin* 'vor langen Zeiten', mikä on perustunut Agricolan *amut* 'ammoiin' sanaan, joka varmasti ei ole muuta kuin yksi Agricolan runsaista eestiläisyyksistä (eest. *amut* 'ammoiin') ja lisäksi kaukana 'Morgen' merkityksestä.

² Tämän tunnustuksen hän oli kirjeessään antanut myös Rytököselle itselleen edellä mainitun tutkimuksen ilmestyttyä, eikä hän ole sitä salannut keskusteluissa, joita minulla on joskus ollut hänen kanssaan.

kade tärin 'miekkojen räminä, kalske, helinä'). Ja suomen *väristä* 'zittern'. Senkin näemme tai tunnemme, mutta vepsässä se on alkuperäisempi ääntä kuvaava 'itkeä, parkua' (*laps värižob* 'das Kind weint'). Suom. *nukkua* 'schlafen' näyttää aivan normaalisanalta. Jo kansanomainen *nukuin makaa-maan* 'ich schliefe ein; ich begann zu schlafen' vie alkuperän jäljille, ja eestin *tukkuda* (*n- ~ t-!*) 'dusen', suom. 'torkkua' näyttää selvästi sanan alkuperäisen deskriptiiviluonteen; suom. *torkkua* 'dusen' on ollut merkitykseltään 'horjahdella', 'schwanken, wackeln'.

Palatakseni vielä hymisemiseen ja hymyyn, niin eestissä kyllä on *ümiseda* 'hymistä, puhua epäselvästi', mutta suom. 'hymyllä, hymy' on *naeratada, naeratus* (< *nakrahta-*, siis kuten saks. 'lächeln'). Sen rinnalla on tavallinen vähän jämeämpi mutta äänetön *muhelemine* (sana näkyy ihme kyllä WIEDEMANNIN sanakirjasta puuttuvan), jota vastaa suomen äänekäs *myhäileminen*, momentaanisesti *myhähtäminen* (voivat olla metateettisia muotoja *humusta* ja *hymystä*, vrt. *typerä ~ pyterä* yms.)³.

Miten hienosti merkitykset voivat kehittyä, osoittaa myös esim. suom. *tuhma* ja *tyhmä*, joissa merkityksen pohjana on ollut eest. *tuhm* 'trüb, dunkel' (esim. *tuhmad silmad* 'sameat silmät', *aken on tuhm* 'ikkuna on samea, likainen'; WIEDEMANNilla — taas kuvaavaa — myös *tuhme, tuhvakas, tuhn, tuhmijas* ym.). Kirjasuomessa — tosin eräiden sekamurteiden esikuvan mukaan — on *tyhmä* 'dumm, einfältig', mutta *tuhma* alkaa olla vain 'unartig' (esim. lapsi on *tuhmana*). Eestin merkitystä vastaa suomessa läheisesti *tahmea*, tällaisten sanojen tavanomaista vokaalivaihtelua. Ja suom. *ruma* 'hässlich, unschön', mutta sen variantti *rymä* on jo pieni kirosana; eest. johdannainen *rumal* 'dumm'. Tällaisissa tapauksissa voidaan vain tarkasti tutkimalla päästä selville siitä, onko sanan takana mahdollisesti ollut äänen jäljittely vai joitakin deskriptiivisanojen tukikohtia.

Koska oli puhe nauramisesta ja hymyilemisestä, niin tulkoon mainituksi myös *i t k e m i s e n* moninaisia ilmauksia, esim. eest. *nutma* 'weinen', mutta sama verbi vepsässä ilmaisee koiran haukkumista (*koir nutab* 'der Hund bellt', liivissä *pi'n uttäb*), niin että sana eestissä on alkuaan merkinnyt vain kovaa, äänekästä itkua, koiran ulvomista muistuttavaa, samoin kuin liivissä *räukkä* tai vepsässä edellä mainittu *väristä* tai *voikta, voikan*, jonka takana on tuskaa ilmaiseva interjektio *voi, voih!* Hiljaisempaa itkua merkitsee liiv. *itkë, itküb* ja sitä kai on merkinnyt myös eteläeestin *ikke* (< *itke-*) ja suom. *itkeä*.

Äänekästä valittelua ilmaisee suom. *voihkaa* (veps. *voikta* 'itkeä'). Miten epälukuisissa tapauksissa onkaan juuri interjektio synnyttänyt verbejä ja uusia sanaperheitä! Mutta miten kauas merkitys on voinut hämärtyä, osoittaa esim. eestin verbi *puhkama* 'levätä', 'ruhen', *puhkus* 'lepo', 'Ruhe'. Suomalainen ei voi oudokseltaan olla hymyilemättä nähdessään esim. hautaristissä kirjoituksen *Puhka rahus* 'lepää rauhassa' tai lukiessaan, että esivanhempien luut *puhkavad* haudassa, sillä mieleen tulee hyvin äänekäs toimitus (*puh!, äh!, puhkaa, ähkää* 'stönen, ächzen'). Jopa sellainen normaalisana kuin suom. *puhua* 'sprechen' on tunnetusti samanlainen, ääntä ilmaisevaa alkuperää.

Lintujen nimet perustuvat, niinkuin tunnettua, suurimmaksi osaksi lintujen äänen jäljittelyyn, mikä on joskus johtanut samantapaisiin nimiin

³ Ja eikö liene samanlaista lähtöä unkarin *nevet*, alk. *mevet, mövet*, wog. *mövä-*. (ks. BÁRCZI GÉZA, Magyar szöfejtő szótár).

toisilleen vieraissakin kielissä. Ei siis erikoista ihmettä siinä, että kielten muitakin äänenjäljittelystä syntyneitä sanoja on sattunut eri kielissä lähes samanlaisiksi, eikä niiden siis tarvitse olla lainaa kielestä toiseen.

COLLINDER tähdentää ehkä liiaksikin yksilön merkitystä kielen alkuperäisessä luomistyössä. Kyllä kai sittenkin samanlaiset kuulo- ja näköaistimukset ja niiden vieni kieleen on samanaikaisesti päässyt tapahtumaan myös yhteisöjen keskuudessa. Ei silti ole kiellettävissä, että yksilön sanakeksinnöt leviävät, jopa nopeasti. COLLINDER muistuttaa, miten *kaasu* 'Gas' on syntynyt ja levinnyt, samoin maisteri Johannes Aavikin tietoisesta sanojen luomista eestin kirjakieleen. Näitä nyt ei kylläkään sovi verrata kansanilmien kielelliseen luomistyöhön, jossakin määrin Aavikin keksintöjä, sikäli kuin ne ovat olleet vaistonvaraisia, mitä ne suurelta osalta eivät ole olleet.⁴

Täytyy erikoisesti tähdentää sitä seikkaa, että alkuaan äännemaalauksellisten sanojen väri on todennäköisesti useimmin hävinnyt, niistä on tullut aivan „normaalisanoja” (kuten jo mm. eest. *puhkama* 'levätä' osoitti). Pahempi, että vaikka sen voi usein aavistaa, sitä on vaikeampi niinkuin sanotaan „todistaa”. Tuollaisten sanojen ulkonaisena tunnusmerkkinä on useinkin äänteellinen *horjuvus* (vrt. esim. *nukkua* ~ *tukkuda* yllä), ja vaikka merkitys ei tekisi estettä, niin niinsanottu „kriittinen tutkija” hylkää vertailuissaan pientenkin äänteellisten vaikeuksien vuoksi niiden yhteenkuuluvaisuuden. Jos taas äännemaalauksellinen väri on selvästi havaittavissa, niin etymologian tutkija merkitsee yksinkertaisesti „onomatop.” tai „deskr.” — ja sillä kuittaa koko asian, ikäänkuin sellaisia sanoja ei kävisi vakavasti käsittelemineen, ikäänkuin kaikki sellainen olisi nuorta ja tilapäistä. Eihän se toki aina ole sellaista, niin paljon kuin, varsinkin luontoa lähellä olevilla kansoilla, tilapäistä tällä alalla yhä syntyykin, jolloin hyvin halukkaasti tartutaan kielessä ennenolemattomiin, hanakimmin vieraista opittuihin äänteisiin äänneyhtymiin (esim. *g, d, b, ts, kr* jne. sanan alussa). Tämä tendenssi on saattanut viedä samanlaisiin tuloksiin eri tahoillakin. Kun E. N. SETÄLÄ uraa uurtavassa ja aina muistettavassa nuoruuden opukseensa „Yhteissuomalainen äännehistoria” s. 3 varovasti päättelee, että soinnillinen klusiili *g, d, b* olisi sanan alussa ehkä esiintynyt jo kantasuomessa, perustelee hän päätelmänsä sillä, että pari marjannimeä vepsäkarjala-aunuksessa ja toisaalta liivissä on *g-, b-* alkuisia: vepsän *garbol*, liivin *gärbän* = suom. *karpalo* 'Moosbeere', veps. *bol*, liiv. *büolgöz*, suom. *puola*, *puolukka* 'Preiselbeere'. Tämä samankaltaisuus ei kuitenkaan ole muuta kuin rinnakkaisesti vaikuttaneen tendenssianalogian tulosta: kun *g, d, b* oli vieraasta vaikutuksesta joutunut näiden kielten fonologiseen systeemiin, tunkeutuivat ne erinäisissä tapauksissa *k, t, p:* n paikalle myös omiin sanoihin, varsinkin sellaisiin, jotka tyyliarvoltaan ovat hellittelysanoja. Todistettavasti on myös *l a s t e n k i e l i* jättänyt perintöään normaalikieleen, omituisia muotoja ja uusia sanojakin synnytettyään.

Jokaista kieltä varhaisimmista ajoista asti ovat rikastuttaneet *l a i n a s a n a t*. Jos tutkijan on onnistunut kuoria ne pois (onhan niissäkin myös

⁴ COLLINDER ottaa näytteeksi vain sanan *relv* 'ase' (ennen *sõjariist*). Jokainen huomaa, että analogiaa on tarjonnut *revolveer*, eikä Aavik itsekkään sitä ole salannut, mutta sellaiset kuin *taunida* 'tuomita' (ennen *hukka m'ista*), *naasida* 'palata' (ennen *tagasi tulla*) ja kymmenet muut ovat syntyneet vain tyhjiä, käyttökelpoisia foneemeja etsien. Lyhyessä ajassa niistä on tullut eestin kirjakielen omaisuutta, jota valuu kansankieleenkin.

äänemaalauksellista ainesta ja kontaminaatiota omaan sanastoon) ja jos hän lisäksi jotenkuten aavistaa, mikä osuus omassa sanastossa on yksityiskohdin ottaen ollut äänemaalauksella (mikä tutkimuksen nykyisellä asteella on vain vastaisuuden toive), jää joka tapauksessa runsas joukko ikivanhoja sanoja, joiden alkuperästä ei voi sanoa mitään. Miten on syntynyt esim. sellainen sana kuin *jalka* 'Fuss'? (Se sana on COLLINDERillakin kummastelun aiheena.) On kuitenkin kysyttävä, onko se aikoinaan kuulunut edes ns. kantasanoihin. Jos se on ollut johdannainen (vrt läheisiä *selkä*, *niska*), niin voidaan — sikäli kuin koskaan voidaan — päästä perille sanan alkuperäisestä luonteesta vain tutkimalla „juurta” *jal-* ja tietenkin sen oletettavaa sanaperhettä, alkumuotoa ja merkitysassosiaatioita. On myös otettava selvää, mikäli mahdollista, siitä, miten mikin käsite om ilmaistu vieraisissa kielissä ja mitä sen alkumerkityksestä mahdollisesti on saatu selville, vaikka etymologisten sanakirjain tekijät vain kouraantuntuviissa tapauksissa vaivautuvat ajattelemaan alkumerkityksiä, tyytyen vain sanavertailujen rekisteröintiin.

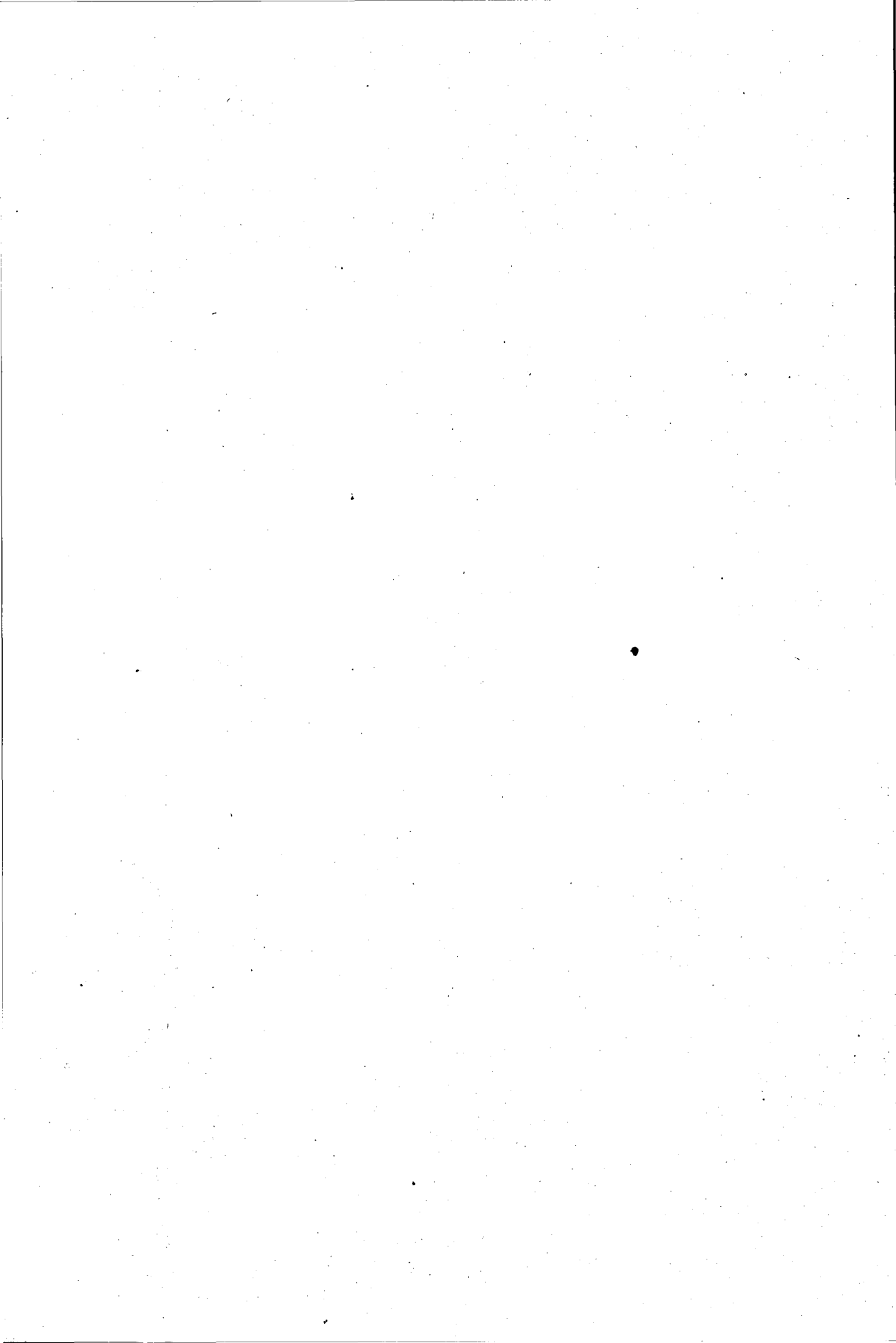
Lisäksi vielä eräs tärkeä näkökohta. Eihän ole useinkaan varmaa, eikä jokin nomini, joka varmasti näyttää kantasanalta, olekin aikaisemmasta verbistä abstrahoitu. Ajattelen esim. sanaa *huuli* 'Lippe', jonka tapamme kaikista lähisukukielistä. Onhan sekin jotenkin syntynyt, ei taivaasta tipahtanut. On arvatenkin ollut jokin verbi, joka on kuvannut huulilla synnyttävää ääntä, viheltämistä, maiskauttamista (esim. **huultaa*), josta abstrahoitettiin *huuli*, kuten on irronnut eestin toinen 'huulta' merkitsevä sana *mökk* (< *mökka*) verbistä *mokeldama* (jollei tämä ole denominaali) 'die Lippen bewegen', *mokutama* 'meckern, stottern', suom. *mokottaa*, *olla mokottavin huulin* 'mit zusammengezogenen Lippen'.

Omat kokemukseni semantiikan tutkijana ovat vieneet minut siihen päätelmään, että ainakin kantasuomen sanastossa on ollut yllättävän paljon sellaista, mikä suuremmalla tai pienemmällä varmuudella on näytettävissä äänemaalauksen synnyttämäksi. Siitä johtuu oletukseni — sanottakoon sitä vaikka työhypoteesiksi —, että samalla tekijällä on myös kielen alkuluomuksessa ollut määräävä osuus. Sanoja on syntynyt ja kuollut, eri sukukielissä elämään jääneissä tai niissä syntyneissä on paljon äänteellisiä variantteja, tuollaisten sanojen luonteen mukaisesti. Siitä johtuu, että se sanasto, joka „tieteellisellä tarkkuudella” on osoitettu suomalais-ugrilaiseksi tai uraalilaiseksi, on suhteellisen niukka. Joku sanoo, että tästäkin varmana pidetystä on runsaasti pois karsittavaa. Minä puolestani uskoisin, että monipuolisemman tutkimuksen edistyessä tämä yhteinen sanasto tulee päinvastoin huomattavasti suurenemaan, niin vaikeaa kuin tuon vuosituhansien takaisen kantakielen rekonstruointi onkin, eikä vähimmin sen vuoksi, että samat predispositiot ovat myöhemmin aiheuttaneet paralleelista kehitystä sisar-kielissä.

En ollut aikonut näitä ajatuksiani panna paperille ennenkuin joskus toiste, jolloin olisin kysymystä voinut perinpohjaisemmin käsitellä ja monipuolisemmin asian ytimeen käyvillä esimerkeillä valaista. Kun sydämeni ääni kuitenkin käski muistamaan arvokkaan elämäntyön suorittanutta tiedemiestä ja ystävääni Beke Ödöniä hänen merkkipäiväkseen toimitettavassa julkaisussa, en voinut vastustaa kiusausta, vaan tartuin viittauksena- maisesti tähän vaikeaan problemaan, yhtyen suurin piirtein BJÖRN COLLINDERin kielen synnystä esittämiin ajatuksiin.

Helsinki

LAURI KETTUNEN

Egy ritka manysi (vogul) igenévi szerkezet

1. A határozói szerepű manysi (vogul) igenévi szerkezetek sorában van egy különleges típus, amely második tagjának jelentésére nézve alapvetően eltér a többitől. Ebben a típusban a folyamatos vagy a befejezett történetes igenéve (-*na*, illetőleg -*m*) a *mā*, *mā*, *mē* stb. 'föld, hely, tájék' (SZIL.), 'Erde, Land, Stelle, Platz' (KANN., Wog.Vok. 95) szó -*t*, ill. -*nal*-ragos alakjával képez elvont értelmű határozót. A ritka szerkezetre — néhány kivételt nem számítva — csak az északi és a kondai nyelvjárásból vannak adataim, de ennek valószínűleg egyszerűen az a magyarázata, hogy a manysi szövegek túlnyomó része ezeket a nyelvjárás-csoportokat képviseli.

Ebben a határozóragos *mā* stb. szóval alakult igenévi szerkezetben az igenév mindig cselekvő értelmű, s az igenév alánya, egy időhatározó kivételével, mindenütt azonos a mondat alanyával. Az igenév kifejezte határozó minősége a *mā* ragjától függ: a locativus-ral idő-, állapot- és okhatározót, az elativus-ablativus-ral eredet- és tekintethatározót képeznek. A kétféle igenév akcióminősége úgy érvényesül, hogy a folyamatos igenévvvel egyidejű, a befejezettel előidejű idő- és állapothatározók alakulnak. Okhatározóra csak befejezett igenévvvel vannak adataim, ami jól megfelel e határozó-faj logikai tartalmának. Az eredet- és tekintethatározókban mindkét igenév jelentkezik, a kérdéses szerkezeteket tartalmazó mondatok száma azonban oly kicsi, és fölépítésük annyira azonos, hogy a kétféle igenév használatának föltételére vonatkozólag nem nyújtanak tájékoztatást.

I d ő h a t á r o z ó k : a) *na*-képzős igenévvvel: K. *näi'pəl khōnti mennen mōnt jālə ālénkwen* 'téged is, hogy most harcba méssz, hadd vágjanak le' (II, 236, vö. 519; tk. 'harcba menvén').¹ Ez a szerkezet az egyetlen, amelyben az igenév veszi föl a birtokos személyragot; minden többi adatomban a *mā* szó kapja azt meg. — K. *mənnəmēyāmənt o'lnə kəyina mē mēc'ək kənsāmən* 'indem wir gehen, sollen wir (uns) selbst einen Leb- (und) Wohnort suchen' (II, 569; 'menvén, mentünkben'); *nə βərβər pəl βəārən nęy iālne mēnt?* 'ты ходишь,

¹ A pusztá kötet- és lapszám magyar értelmezésű adat után MUNKÁCSI (VNGy.), német értelmezésű után KANNISTO (LILMOLA-tól kiadott Wogulische Volksdichtung) szövegeire vonatkozik. A lapszámhoz vö. jelzéssel csatlakozó másik lapszám a kifejezés magyarázatának lefolyására utal. Magát a magyarázatot csak akkor idézem, ha valamilyen szempontból szükség van rá. Ez adatok után fél-idézőjelben az igenévi szerkezetnek esetleg pontosabb fordítása következik. — Megjegyzendő még, hogy KANNISTO kondai anyagának túlnyomó része két változatban, párhuzamosan került kiadásra: az eredeti följegyzést A jelzéssel a páros számú lapokon, a másik, más nyelvmesterrel ellenőrzött szöveget B jelzéssel a páratlan számú lapokon közlik a kötetek. A továbbiakban külön jelölés nélkül a B változatot idézem, — az A-t csak akkor, ha eltér a B-től.

wie er versteckt war an der Stelle, wo er stand, die Vielfrasshaut mitten auf den Fussboden' (II, 545; 'elrejtözve állván').

b) *m*-igenévvvel: K. *βiškōm tuiktātēmētāt kuji* 'Der Junge liegt versteckt' (II, 291; Oder: 'liegt auf seinem Versteckplatz' 739. De ez értelmezéssel szemben vö. a kifejezés orosz fordítását: Парнишка спрятался и лежит' uo.; 'elrejtözve').

O k h a t á r o z ó k (csak *m*-igenévvvel): É. *χsā pākūēt tēm mātāt sorjū sillawēs* 'hosszú fenyőtobozát eddegélő helyén dagadt föl az ő hasa' (IV, 297; tk. 'eddegélvén'); K. *kuā'ttā' rī tāmēmēt al tē βoxtsūnēm* 'ich verlor sie (aus den Augen und) liess sie dann da' (II, 435; vö. 778; 'elveszítvén [ti. az állatok nyomát] otthagytam őket'; a szerkezet előidejű időhatározónak is fölfogható); *pōā'ialtāmβūt pū't kēβernā... βōrētām mēγā nlt pū't kēβernā pā'ti'la'zt* 'als sie in den heissen Wasserkessel hineinstrebten... waren sie in den Kessel hineingefallen' (II, 525, vö. 794); *pō'lmā'm kā'itōmlā'm mēγānnt ō'zkar mā'nēm ā'sā pāl ōā't kahn'zstō* 'Erschrocken (und) weglaufend, wusste jeder nicht einmal das Loch, durch das er hinausgehen könnte' (II, 545, vö. 798). A *mē* itt éppúgy csak a második igenév után van kitéve, mint az időhatározóknál említett *kā'nsēm kō'ntēm mēmēt, iā'lem, ō'lem mēmēt* esetében.

E r e d e t h a t á r o z ó k: a) *nə*-igenévvvel: É. *jānχnē mātānēl voss pojtī* 'hadd szűnjék meg forogni' (I, 129; 'forgásától, forgó állapotától szűnjék meg');⁴ *χāntlaytēnē mātānēl tī pojtēs* 'Evvvel megszűnt hadakozni' (II, 24); *ām sāvērēnē māmnel jol-pojtē'im*; REG. *ām šgirn mām jellpōnnšem* 'én megszűnöm vágni' (IV, 243); Szo. *ān ōikā pēnyēmātē nl ās ts* 'Der Alte wurde mit seinem Wahrsagen fertig'⁵ (II, 114); FL. *lūšnemātē nl pōits* 'er hörte auf zu weinen' (eigtl. 'von seinem Weinen-Land') (KANNISTO kéziratából idézi LIIMOLA: SUSA. LVII/1, 40); AK. *pān ss iāl lūšnemātā nl id.* (uo.);⁶ AL. *iql kβāt pan šn pēnepenmēnā* 'höre auf zu lachen' (uo.).

b) *m*-igenévvvel: Szo. *tēmātē nl āstāsīy* 'Sie hörten mit ihrem Essen auf' (II, 81); *tēm āīym mātē nl āstāsīy* 'Sie hörten mit ihrem Essen (und) Trinken auf' (II, 83).

T e k i n t e t h a t á r o z ó k (csak *nə*-igenévvvel): K. *lō mēnnēmētā nl lōāšēm ts* 'Das Pferd verlangsamte seinen Schritt' (II, 415, vö. 772; 'mentében megllassudott'); *om nomtōrēm kōm iāyēm nō lōnāiā nō mē nl iālsō χβō'sēm* 'der Obere Gott hat mich, wie ich auf Eichhörnchen jage [eigtl.: von dem Eichhörnchen-Jage-Land], vestossen' (II, 776—7; 'mókus-vadászatról', 'a mókusvadászatra nézve').

Itt említem azt az egyetlen esetet, ahol az előbbivel teljesen azonos tartalmú mondatban a *-nəl*-ragos *mā* szót megelőző igenév infinitivus: K. A *lōynāiāχp ōoχsāiāχp mānl iālsō'χβō'sēm* 'hat mich verstossen, wie ich auf Eich-

⁴ A 'megszűnik, abbahagy stb.' igék melletti ablativusról I. BEKE, VogHat. 22 és LIIMOLA: SUSA. LVII/1, 40.

⁵ Az *āsti* pontos jelentését nem tudtam megállapítani. MUNKÁCSI, VNGy. II, 631 szerint 'ráér, ideje van vmihez', de uo. *āstlayti* 'elkészül'; SZILASINÁL *āstēs* (praet.) 'kész lett'; KANNISTO szövegeiben a (praet.) fordítása hol 'wurde fertig', mint pl. az idézett mondatban, hol 'hörte auf', l. alább a két *m*-igeneves adatot. Ha az ige jelentése mégis 'elkészül', akkor az ily állítmányú mondatok kérdéses szerkezetei nem ide, hanem a tekintethatározók közé tartoznak.

⁶ A *pānsi* ige jelentésével ugyanaz a helyzet, mint az *āsti*-ével. SZILASINÁL 'befejez', de T. *pōnšē* 'elkészül'; a Kannisto-szövegekben hol 'aufhören' (l. az itt idézett adatokat); hol 'fertig werden', pl. *tēm-āīym pān ss* 'wurde mit Essen (und) Trinken fertig' (II, 209). Az ily állítmányú mondatokban a szerkezet tehát tekintethatározó is lehet.

hörnchen jage, wie ich auf Zobel jage' (II, 430). A párhuzamos B szövegben pusztá infinitívus van: *λαγναίῃχου ἰοχσαιῃχου ἰάλοσῃβᾶ'σᾶμ* (II, 431); ez nem szokatlan, hiszen a főnévi igenév gyakran szerepel a manysiban is tekintethatározóként. Az A szöveg „szabálytalan” szerkezete pedig úgy magyarázható, hogy a *nə*-igenév — mivel mondattani szerepe több ponton érintkezik az infinitívuséval — hamis analógia folytán bekerült ide is, ahol tulajdonképp csak melléknévi szerepű igenév állhat.

2. E különös és nagyon ritka (többszer lapnyi szövegből mindössze ennyi adatom van) határozói értékű szerkezet történetileg nyilván oly kapcsolatra viendő vissza, melyben a *nə*-, ill. *m*-igenév jelzője a teljesen konkrét értelemben használt *mā* főnévnek. Az ily jelzős kapcsolatokban a *mā* természetesen nemcsak ragos (névutós) határozó, hanem (ragtalanul) alany és tárgy is lehet (állítmányi használatra nincs adatom), pl. Szo. *tā·β ta ἰοχῡm mā·te tō·rum laum mā tā* 'Dieser sein Ankunftsort, das war der vom Gott beschiedene Ort' (II, 119); K. *lā·kβl tēnmē·γ_ōāt kōn tīi* 'findet er keinen Platz, zu springen' (II, 277); É. *an χῡnχatēm mātēt kwōl ūnli* 'Találkozásuk helyén egy ház áll' (I, 24); K. *pōβa tēm mē·nl tā βō tīi* (Der Wind) weht nun von der Gegend, wo er seinen Sohn gegessen hat' (I, 101). A jelzős kapcsolatoknak ez a faja tömegével található. Köztük aztán olyanok is vannak, amelyekben a mondat- vagy a tágabb szövegösszefüggés akár a jelzői, akár a határozói értelmezést lehetővé teszi. Effélék azonban természetszerűleg már csak a határozóragos, esetleg névutós kapcsolatok körében akadnak, hiszen a határozói funkció csak ily alaktani feltételek mellett szívódhatott a szerkezetbe. Ilyen kettős értelmű, átmeneti jellegű szerkezetek pl. a következők:

a) *nə*-igenévvél: É. *χotūl minnē χum, ta minnē mātāt akw'ēlp' mini* 'Bárhova fog menni az ember, azon menő helyén örökösen fog menni' (I, 142; az obi-ugor szövegeket jellemző tautológiával érthető így is: 'mentében örökösen fog menni'); K. *mānmēmēt . . . ōal om lōlən cāl om kō·tēmna* 'Auf dem Lande, wohin ich gehe, . . . werde ich entweder lebendig oder werde ich tot sein; (II, 215; Oder: 'Als ich gehe . . . (werde) ich . . . ' 721); *tū šnəm tē·nl βon·tl māts* 'An dem Platze, wo er stand, setzte er sich hin' (II, 393; vagy 'álltából léült'). Névutóval: K. *khot jūt·joxtnē mōm·mqs jālsēm* 'addig jártam, míg valahol utólértem (valahol utólérő helyemig jártam)' (IV, 383); P. *kβ·l βun·ln·mēyēt pōā·l i·tās pō·l ἰoχuks, kō·tās pō·l ἰoχuks* 'wandte sich die Hütte da, wo sie stand, sowohl von Westen nach Osten (und) wandte sich auch von Osten nach Westen' (II, 188, vö. 715; érthető így is: 'álltában . . . fordult').

b) *m*-igenévvél: É. *minēm mātāt akw'āi ātim* 'Jártából éppenséggel nem kerül meg' (I, 3; 'járt földjén egyre nincs', azaz nem látszik visszafelé jönni azon az úton, amelyen elment); K. *ἰῡγνρῃβ tā·tēmētāt tōk ἰān tē·γ_ālβa* 'Dein Bruder wird an dem Orte, wo man ihn hingeführt hat, nun so getötet' (II, 215; Oder: 'dein Bruder wird, während man ihn fortführt, nun so getötet' 720—1); *mānmēmētāt βā'syāli* 'уѣхалъ, не придетъ, надо приѣхать, er fuhr ab, kehrt aber nicht zurück, obgleich er zurückkehren sollte', d. h. er fuhr ab und bleibt lange weg (II, 803); É. *χajtēm mātānēl jūwl' kwoss sunsi* 'Futó helyéből amint visszafelé néz' (IV, 305; 'futásából'); K. *kōntaχtēmēyā·nl·nāl mānmēmēt·nl βoχt ēē·lōpōāl sōā·t ēēl . . . tōβlēs* 'Als sie von ihrem Kampfplatze weggingen, wurden sieben jährige Jahre . . . voll' (II, 333; vagy: 'hadakozásukból').

Az efféle mondatok, melyek száma bőven szaporítható volna, világosan jelzik a szerkezet fejlődésének útját a jelzős kapcsolattól a határozói funkció

felé. A folyamat korára némi tájékoztatást nyújt az AL. *p̄nepenmēnā* alak (l. az eredethatározónál). LIIMOLA mutatott rá, hogy REGULY szövegeinek tanúsága szerint a nyugati nyelvjárásokban a „távolító eset” (Trennungskasus) ragja *-nā* volt. Mivel ez azonosan hangzott a lativussal, helyette névutós kapcsolatokat kezdtek használni, s a rag eredeti funkciója csak néhány kifejezésben őrződött meg (SUSA. LVII/1, 41–2). E közé a „néhány” közé tartozik az idézett eredethatározói igenévi szerkezet is, mely ezek szerint elég régi lehet, s használata valószínűleg az egész manysi nyelvterületre kiterjedt.

A jelzős szerkezet → gerundium mondattani jellegű változással szoros összefüggésben aztán bizonyos alakítani jellegű változás is megindult: a határozóragos *mā* főnév gerundium-képzővé kezdett válni. Erre mutat az is, hogy egyetlen (időhatározói) esetet kivéve soha nem az igenév, hanem a *mā* veszi föl az igenévi alany személyére utaló birtokos személyragot. — Mivel továbbá a nyelvérzék számára világosak voltak a *mā* szón levő határozóragok, az ilyen határozói értékű igenévi szerkezetekből kikövetkeztettek egy **mā* elemet nemcsak nomen actionis (*-ās, -ēs; -at, -et*), hanem általában is elvonttá tevő (*-ság, -ség*) képző gyanánt. A *mā* a fejlődésnek ezen a fokán melléknevekhez is hozzájárulhatott. É. REG. *jägä sélem pongenel, tásmánl téi* (VogF. 170), *jäyä sēlem puuñänēl tas mánēl tē'i* 'atyja szerzett vagyonából, a készből (kész helyből) eszik' (IV, 325); *tās mánēl āli* 'készből (kész helyből) él (изъ готового живеть)' (VNyj. 8). K. *tjlkβā lə tuñšəŋ mē iāls* 'Flog er nieder oder hoch' (II, 421, vö. 774). Ezek a kapcsolatok megint — minthogy *mā*-elemüknek a 'föld, hely' jelentésű *mā*-val való azonossága világos maradt — magának a *mā* szónak jelentéstartalmát bővítették 'helyzet, állapot, lehetőség, mód'-féle árnyalattal, pl. K. *iā' ll tūnəmēγ_ōāti, no'məl tūnəmēγ_ōāti* 'Es ist keine Stelle, von unten hineinzugehen, es ist keine Stelle, von oben hineinzugehen' (II, 243), ahol tulajdonképp arról van szó, hogy nincs mód, nincs lehetőség a bejutásra. Világos az 'állapot' jelentés ebben a mondatban: K. *ton kōātne p̄jtam mētjt ān pəl t ōli* 'In dieser Lage, wie er in die Hände (der Menschen) gefallen ist, befindet er sich auch jetzt noch' (I, 30, vö. 386). Az eredethatározói szerkezetekben ez a jelentés-árnyalat kétségtelenül szintén megvan. — A *mā* szó jelentésének ezirányú bővülésében persze másfelől a mondanivaló logikai tartalma is tényező lehetett. Ha a manysi hősök arról panaszkodnak, hogy É. *kātänēmēn, la'ilänēmēn nūsñ-kēm mā at vāsintesmēn* 'kezünket, lábunkat nyújtóztatásra való (értsd: verekedni való) vidéket még nem látunk' (II, 67) — akkor ez lényegében azt jelenti, hogy „harci alkalmat akarnak keresni” (l. VNGy. II, 0505). Hasonlóan értendő a kondai regehős kijelentése: *om mənū'm sərlyxtnə mē ōllpłaxtnə mē kən sxi* 'Ich gehe, eine Gegend zu suchen, wo man ficht, eine Gegend, wo man Heldentaten verrichten kann' (II, 243).

Az a folyamat, melynek során a teljesen konkrét jelentésű, finnugor eredetű (l. pl. STEINITZ, FgrVok. 59; COLLINDER, FUV. 33) *mā* szó — az igenévi jelzős kapcsolatokból fejlődött igenévi határozókon keresztül — elvontságot kifejező képzővé kezdett válni, a szövegekben fokról-fokra nyomon követhető. Ezért a szó jelentésbővülésének és egyik nyelvtani kategóriából a másikba való átesapásának története kitűnő példa a nyelvi fejlődés dialektikus menetére. E fejlődés során a nyelvi élet legkülönbözőbb területeiről eredő mozzanatok kölcsönös egymásra hatása érvényesült, s e kölcsönös hatások eredményeként egy új, elvontabb nyelvi forma keletkezett az új, elvontabb gondolati tartalom kifejezésére.

3. Az itt tárgyalt manysi szerkezetnek pontos megfelelője van a chanti-ban, azzal a különbséggel, hogy az igenév mellett nem az ősi *mā* szó megfelelője, hanem a már eleve elvontabb 'paikka, мѣсто, Ort, Stelle' jelentésű DN. *тѣгъ*, V. *тѣгъ*, O. *тѣгъ* stb. (l. KARJ.—TOIV. 976b) szó áll. Egyébként azonban a kifejezés „belső alakja” azonos a manysiével: a folyamatos, illetőleg befejezett történésű igenév mellett a *тѣгъ* stb. locativus-ragos, illetve elativusi névutós formában gerundiumot alkot az elvontabb határozói viszonyok jelölésére: *Э. нѣн лѣман тѣгъина унѣн ат уаѣла* 'Te ettél (tk. evésed helyén), a te szádat hadd vágja meg' (FgrFüz. XV, 1); *нѣн ѣттѣн тѣгъина ан' иѣсѣт, ма ѣттѣм тѣгъина иѣсѣт* 'A ti hallásotokra nem jöttök, az én hallásomra jöttök' (i. m. 62); *Сзи. ѣѣтѣи и лѣс пѣтѣи тѣгъа ѣлѣи волѣиѣс* 'Es hörte auf zu regnen und zu schneien' (STEINITZ, OVE. I, 54); tk. 'mit dem Regnen und Schnee-Fallen (von der regnenden und Schnee-fallenden Stelle) hörte es auf' (i. m. II, 82); *ѣотѣи тѣгъа ѣлѣи ѣѣттѣсѣсѣт, маѣсѣт* 'Sie wurden fertig mit dem Kartenspielen, gingen weg' (i. m. I, 90). A szerkezet STEINITZ szerint (i. m. II, 82) általános az egész chanti nyelvterületen. Úgy látszik továbbá, hogy ott végbement az a folyamat, amely a manysiban éppen csak megindult: a *тѣгъа* ugyanis gyakran „főnevesült igenevek képzésére szolgál” (STEINITZ, i. h.); pl. ebben a V. kifejezésben: *ѣн тѣсѣгъсѣтѣ тѣгъи ѣѣнѣмѣи м'* 'я умѣю писать' a *тѣгъи* már egészen képzőszerű elemnek mutatkozik.

De a két obi-ugor nyelven túl, a komiban is megvan ez a szerkezet ízről-ízre. BEKE ÖDÖN újabb alaktani tanulmányainak egyikében, az I. OK. III. kötetében megjelent „Néhány permi névszóképző eredete” címűben találtam a következő ide vágó adatokat: S. *дзѣллѣсан иѣнѣсѣ*, *ма тѣсѣсан-иѣнѣсѣ дугдѣснѣ* 'abbahagyták a *дзѣл*-dobálást, a labdázást' (FOKOS: FgrFüz. XIX, 110); U. *воас вѣра-лан-иѣнѣсѣ* 'megjött a vadászatból' (i. m. 224) (l. I. OK. III, 74). Itt az *ин* 'hely' szó elativus-ragos alakja ugyanolyan szerepű, mint az obi-ugor kifejezések megfelelő főnévi eleme.

Végül talán ebbe az összefüggésbe tartozik elvont tulajdonságot, állapotot és cselekvést jelentő szavaink *-ság*, *-ség* képzője is, melyet HORPÁCSI ILLÉS (PAIS nyomán) és BALÁZS JÁNOS egy 'domb' jelentésű térszinforma-névből származtatott (MNY. XLIX, 44 kk., korábbi megfejtési kísérletek irodalma uo.). Ha a magyarázat helyes, itt még a manysi *mā*-nál is konkrétabb értelmű szó vált volna teljesen elvont értelmű képzővé. Lényeges különbség is van azonban a magyar képzésmód és az említett három finnugor nyelv szerkezetei közt; míg ugyanis ezekben igenévi alakokkal kapcsolódik a 'hely' jelentésű szó, addig a magyarban — figyelmen kívül hagyva a névszói alapú származékokat — a puszta igetőhöz járul a képző. Figyelembe veendő továbbá, hogy LIIMOLA, visszatérve MUNKÁCSI gondolatához (l. NyK. XXII, 16; KSz. II, 41), legújában ismét kapcsolatba hozta a magyar képzőt a manysi TJ. *тѣсѣу*, K. *ѣѣб*, P. *ѣѣу*, *ѣѣи*, AL. *ѣѣи* 'Zeit; ein gewisses Mass, eine gewisse Menge; Art' szóval (FUF. XXXI, 104 kk.).

De ha a magyar képző nem vonható is ebbe az együttesbe, az obi-ugor és a komi szerkezetek elvileg kétségtelenül azonosak egymással. Bennük egy olyan ősi gondolkodási forma tükröződik, amely még teljesen az érzékleteshez tapad, s konkrét szemléletek szavaival kísérletez elvontabb gondolati tartalmak kifejezésére.

A komi *-jan* névmási többes jelről

A *-jan* képzőelem, illetve névmási többes jel eredetének és sajátosság funkcióinak kérdése a komi képzőrendszer egyik sokat vitatott és mindmáig megnyugtató módon meg nem oldott problémája.

Ha a remény, hogy a különböző és egymásnak igen gyakran ellentmondó vélemények között rendet teremthetünk, nem is kecsegtet teljes sikerrel és végleges eredménnyel, a megoldás megkísérlésének igényéről mégsem mondhatunk le. Éppen ez az igény vezetett ahhoz, hogy a *-jan* kérdését újból elővegyem, és az eddigi magyarázatkísérletek mellé egy újabbat vessek fel.

A) Hol és mikor használja a komi nyelv a *-jan* képzőt?

1. Megtaláljuk az összes komi nyelvjárásokban a személyes névmások többes 1. és 2. személyű paradigmájában mint a többesi fő képzőjét (kivéve a nominatívust). Pl. adessivus: *mijan* 'miénk', *tijan* 'tiétek'; allativus: *mijanli* 'nekünk', *tijanli* 'nektek'; ablativus- *mijanliš* 'tőlünk', *tijanliš* 'tőletek' (vö. UOTILA, SChr. 53; WICHM. — UOT., Wortsch. 377; TUNKELO: SUST. LXVII, 388; LITKIN: Nyr. LIX, 76; Szovr. 147. §, 2 jegyz.). Ezen funkciójára már a nyelvemlékekben is találunk példákat, így feltehetően még a történeti kort megelőző időkre nyúlnak vissza keletkezésének és elterjedésének gyökerei. Azóta éppen olyan szilárd alkotóeleme a személynévmások többes 1. és 2. személyű alakjainak, mint például a finn névragozásban az *-i* többesi főképző, — amelyhez valószínűleg genetikai kapcsolat is fűzi. Példák: (Drevn. 39; Tr. 3.) *Мэд вай'ас ва мыс'кыныс пöдöс тu й а н* ['hadd hozassék víz megmosni a ti lábaitokat']; (uo. 69; LE. 184): *та пöрйа мu й а н н'ан'эс с'эт мu й а н лы талун* ['a mi mindennapi kenyérünket add meg nekünk ma']; Rogov (SGr. 137) *ivjn ja t i j a n pesis? ivjn ja t i j a n jagedis?* 'Ist euer Holz weit? sind eure Beeren weit?'; (uo. 144.) *m i j a n drevnais kü'tsem i džit eni vois* 'wie gross unser Dorf jetzt geworden ist' (Fokos átírása; FUF. XIII, 8); Fokos (VdKomi 39) „*m i j a n l i s pattšerše gerin*” „Du hast unseren Ofen gepflügt.” LITKIN mai komi grammatikájában mint nem produktív képzőről beszél a *-jan*-ról: „а полная основа 1. и 2. лица множественного числа, содержащая в себе непродуктивный суффикс -ян” (Szovr. 147 §, 2 jegyz.) Szerinte a *-jan* képzővel képzett névmási többesi fő szerepel tbsz. genitivusként is, és ez található meg az összes esetragos alakokban, kivéve a nominatívust és accusatívust. Lehet, hogy a *-jan* képzős accusativus használata ma már kiveszőfélben van, én azonban a régebbi nyelvjárási szövegekben még meg lehetőszen sok példát találtam rá; pl. Fokos (VdKomi 39) Le. „*na. — štę m i j-*

¹ Én ritkítottam.

a n' e s jona kodralin?” „Weshalb hast du uns sehr erwähnt?”; (uo. 45.) *Le. „stavse vans t i j a n e s šujalam”* „so jagen (eig. stecken) wir euch alle ins Wasser”; (uo. 69) *Le. „poldžedin kultedž m i j a n e s* „Du hast uns zu Tode erschreckt”.

2. Az alsó-vicsegdai nyelvjárásterülethez tartozó nyelvjárások egyikében a *-jan* mutató névmások többesi tövében is előfordul, pl. *tajan* 'diese, sieh diese' (БОТ ЭТИ) (< *ta* 'dieser'); *pajan* 'die' (< *pa* 'die') (vö. TUNKELO: SUST. LXVII, 385, 394–5).

3. Ugyancsak az alsó-vicsegdai nyelvjárásból közöl TUNKELO adatokat a *-jan* elem egy igen sajátos funkcióban való használatára is. Rokonságnevekből (apa, anya, bátya, nagypapa, nagymama) képez gyűjtőneveket, illetve csoportneveket („kollektive Substantive, oder Personengruppennamen”; TUNKELO, i. m. 386), amelyek az alapszóban megjelölt rokonnak egy másik családtaggal alkotott szoros kapcsolatát, közösségét fejezik ki. LITKIN meghatározása szerint „nem az illető személy többségét jelenti, hanem azt akarja kifejezni, hogy az illető személyen kívül még egy (esetleg több) vele szorosabb kapcsolatban álló személyről van szó” (Nyr. LIX, 76–7).

De nemcsak a rokoni kollektívát jelöli ilyen esetben, hanem az illető csoport, közösség házát, lakóhelyét, otthonát is, így a kollektív jelentésárnyalaton kívül bizonyos lokális színezet is tapad hozzá. Pl. *batejan* 'unser Vater'; 'mein Vater und ein anderes Mitglied seiner Familie' (< *bat-e-jan*); *tšojidjan* 'deine Schwestern'; 'deine Schwestern nebst irgendeinem Mitglied ihrer Familie'; 'das Haus od. Gehöft, in dem deine Schwestern wohnen' (vö. TUNKELO: SUST. LXVII, 386; LITKIN: Nyr. LIX, 77.). Ezen funkciójában — mint látjuk — mindig birtokos személyragos alapszóhoz járul.

4. Megtaláljuk végül valamennyi komi nyelvjárásban a *pi* 'Knabe, Knäblein, junger Hund' szó többes számában: (WICHM.—UOT.) [V. Pecs. U. *pian*], V. Sz. I. *pijan*, L. I. *pijan*, P. *pija'n*, *pija'n* 'Söhne' (V. Sz. I. L.), 'Knaben' (V. Pecs), 'Jungen' (V. Sz. L.), 'Kinder' (V. I. U.). Pl. (SV. 89) V. *ettšid p i j a n munini naževittšini*. 'Einmal gingen die Knaben auf Verdienst aus'.

Most már az a kérdés, hogy a fenti funkciók (névmási többes jel, gyűjtő-ill. helynévképző, névszói többes jel) közül melyik lehetett az elsődleges, melyikből magyarázható meg a képző összes többi funkciója? Hogy erre elfogadható magyarázatot adhassunk, meg kell vizsgálnunk a suffixum eredetét.

B) Önálló szóból keletkezett-e vagy több ősi elem összetapadásából a *-jan* képző?

LITKIN — feltehetően MARR hatására — azon nézet felé hajlik, hogy a *-jan* önálló szóból keletkezett, minthogy „a többesképzők” [ő tehát többesképzőnek tartja!] „rendszerint 'népek, törzsek, közösségek, tömegek' elnevezéseiből keletkeznek” (Nyr. LIX, 77). A kikövetkeztethető önálló szó pedig talán-talán összefügg az Európa és Ázsia „széles területén” meglehetősen elterjedt *j•n* elemet tartalmazó etnikai és földrajzi elnevezéssel (pl. gör. *jon-, ion* szigetek stb.) (uo.).

Abból azonban, hogy egynéhány finnugor többes jel — de ezek is jobbra újabb keletűek — önálló szavakra vezethetők vissza,² nem következik szük-

² Pl. mari *-βälä, -bälä, -βlak, -blak* stb.; *sámätš*; SZINNYEI, Spfw.² 52; KÖVESI: M. Nyjár. III, 147; a komi *-jas, udm. jos* (vö. SZINNYEI, Spfw.² 52); UOTILA, KonsP. 182–3; RAVILA: FUF. XXVII, 3, 99.; BEKE: I. OK. III, 59; másképpen: KÖVESI, Kézir.

ségszerűen, hogy minden finnugor többes jel önálló szóból keletkezett. Ha ugyanis ebből indulunk ki, akkor súlyos módszertani hibát követünk el: „vigyázni kell, hogy ne gépiesen alkalmazzuk az elveket és párhuzamokat, ne a módszer gondolkodjék a kutató helyett” — mondja BÁRCZI is (Bev. a nyelvtudományba 116).

A *-jan* keletkezése — a nyelvemlékekben való előfordulásából és sajátos funkcióból is következtethetően — olyan korra tehető, amelyben elvont fogalmi jelentésű szavak képzővé válása — jelenlegi ismereteink és véleményünk alapján — még nem volt lehetséges. — A névmási elemeknek ugyanis — amelyekből ősi suffixumaink legtöbbször keletkezhetett — nem volt elvont fogalmi jelentésük, csupán aktualizáló szerepet tölthettek be (l. erről RAVILA: Vir. 1945: 314—26; LAKÓ: I. OK. I, 215 kk. irodalommal; FOKOS: NyK. LVIII, 62; KÖVESI: uo. 112—3).

A képző ősi volta mellett bizonyítana LITKIN következő megállapítása is: „valószínűleg kapcsolatos a patriarchális korszakkal, nevezetesen a családi törzsön belül szolgál valami közösség kifejezésére” (Nyr. LIX, 77). A patriarchális korszak megszűntével azután kiszorította a másik komi többes jel: a szintén önálló szóból eredeztetett, de véleményem szerint ősi finnugor elemek összetevődéséből keletkezett *-jas*.

A képző keletkezésének idejét az alábbiakban vázolandók alapján a finn-permi korra tenném, a képző eredetét pedig nem önálló szóban keresném, hanem — miként TUNKELO is (SUST. LXVII, 392) — ősi finnugor elemek kapcsolatában.

TUNKELO a *-jan*-t egy ősi **-js* hely-, illetve gyűjtőnév képző és *-n* locativus rag kapcsolatának tartja (i. m. 391—2). Az előbbi mint helynév, illetve névmási otthonnév képző („pronominaler Heimname”; TUNKELO, i. m. 389) *-ja* ~ *-jä* alakban megvan a finnben: pl. *Kalaja*, *Sonkaja*, *Heimä*; *meijä* 'unser Gehöft, unsere Hütte oder andere Wohnung (oder unser Hausvolk, unsere Familie); *teijä* 'euer Gehöft' etc. (vö. OJANSUU: Vir. 1910: 34; TUNKELO: Vir. 1933: 9—20; SUST. LXVII, 389); a balti-finn nyelvek legtöbbjében helynévképző (határozószókban, névmásokban, névmási származékokban és helynevekben). L. erről TUNKELO: Vir. 1932: 389 kk.; SUST. LXVII, 389; TOIVONEN: FUF. XXVIII, 17; IKOLA: FUF. XXIX, 149, 155; BUBRICH, Zur Frage nach der Herkunft der Pluralbildungen in den finnisch-ugrischen Sprachen: ÖEST. XXX, 104 kk.; HAKULINEN: NyK. L, 109). Speciális funkcióban — falunév képzőként — előfordul az *udmurtban* is, pl. *žumja*, *Veñja*, *Nirja*, *Gondirja* (vö. UOTILA, KonsP. 198; NyK. L, 468; TUNKELO: SUST. LXVII, 393; KÖVESI: NyK. LV, 101).

A komi *-jan*-nak a fenti suffixumokkal való kapcsolatát, a *-j* elem képző voltát TUNKELOVAL ellentétben kétségbe vonja UOTILA: „In syrj. *mijan*, *mijan*, *tijan*, *tijan* ist *j* bzw. *i* w a h r s c h e i n l i c h³ nur ein Übergangslaut” (NyK. L, 473; hasonlóan: KonsP. 232). Állásfoglalása e tekintetben azonban — mint látjuk — nem egészen határozott, legalább is nem olyan mértékben, mint pl. a személynévmások egyes számú adessivusi alakjaival kapcsolatban; „Das *i* bzw. *j* in *mejam*, *mejam*, *tejad*, *tejad*, i s t³ ein Übergangslaut” (i. m. 465; hasonlóan KonsP. 232, 280). Ennek ellenére indítékot adott más kiváló nyelvészeknek — így BEKÉNEK is — hogy a *-jan*-ra végződő alakok *j*-jét

³ Én ritkítottam.

szintén hiátustöltő hangnak, a TUNKELOtól locativus, illetve essivus ragnak tartott *-n-t* pedig kicsinyítő képzőnek tartsa (I. OK. III, 65; ALH. II, 325).

Ami a *-jan* *j* elemét illeti, én továbbra is TUNKELO álláspontján maradok, és nem hiátustöltőt, hanem egy ősi (finn-permi kori) **-js* elem nyelvi maradványát látom benne.

Az *-n* elem kérdése már kissé bonyolultabb. TUNKELO a *mijan*, *tijan*, alakokat **-js* végű helynevek locativusának tartja, amelyek később adessivusi funkciót vettek fel (SUST. LXVII, 391). Ma ugyanis ez a tóalak szerepel többesi adessivusként, és egyszersmind az egész névmási többes-paradigma alapalakjául is szolgál. Hasonlóan BEKE, aki mint genitivus-adessivusokról beszél a *mijan*, *tijan*-ról, és elkülöníti őket a *pijan*-tól amelyek végződésében, mint már említettük *-n* kicsinyítő képzőt lát (I. OK. III, 60, 65). UOTILA kissé óvatosabb. Míg Konsonantismus-ában határozottan képzőnek tartja az *-n-t* (232), addig TUNKELO megállapításai után már csak ennek valószínűségére utal: „Allerdings ist das fragliche *n* ursprünglich wahrscheinlich⁴ ein Suffix” (NyK. L, 465); vagy „Mit TUNKELO bin ich darin einverstanden, dass das *n* in syrj *mijan*, *tijan* möglicherweise⁴ dasselbe *n* wie in der Adessivendung *-len* ist” (i. m. 468).

Végső fokon nem volna nehéz a különböző véleményeket összehangolni, hiszen az *-n* végű elemek (képzők, casusragok, többes jelek) genetikailag összetartoznak (I. WIKLUND, Festschrift til Rektor Qvigstad 333—37; RAVILA: FUF. XXVII, 73—85; TOIVONEN: FUF. XXVIII, 18; UOTILA: Vir. 1945: 321), és feltehetően egy *n*- kezdetű mutató névmásra mennek vissza (I. erről LAKÓ: I. OK. I, 217; TAULI: FUF. XXXII, 192. kk., 199; KÖVESI, kézír.; másképpen RAVILA: FUF. XXVII, 84—85 és N. SEBESTYÉN I: NyK. LVIII, 142, akik hiátustöltő hangra vezetik vissza az *-n* locat.-gen. ragot; e vélemény-nyel szemben I. SZ. KISPÁL MAGDA: NyK. LVIII, 169 kk. és HAJDÚ P., uo. 177 kk. megállapításait). Így voltaképpen az UOTILÁTÓL (NyK. L, 466) negatívan értékelt BUDENZ-féle felfogás áll talán a legközelebb az igazsághoz, amelynek értelmében a *-jan* *-n*-je többes determinatív elem, azonos a „*naja*, *nija* 'sie'” névmás „*na*, *ni*” tövével (Ugr. Sprachstud. II, 54—46). Hogy azonban a már ismertetett funkciókban ilyen determinatív szerepe lenne, arra nem mernék határozott igennel felelni. Én WIKLUND terminusával élve inkább a *konnektívum* szerepét tulajdonítanám az *-n*-nek „Kasus der näheren Beziehung zweier Begriffe zueinander, sei es dann zwei Nomina oder ein Nomen und ein Verbum, oder endlich — beim Verbaladverbium — zwei Verba” (i. m. 334; idézi RAVILA: FUF. XXVII, 78—79). De az sem lehetetlen, hogy az ősi és fgr. nyelvek zöméből már kihalt vagy legalábbis csupán a birtok vagy birtokos többségét jelölő szerepre korlátozódó *-n* többes jel őrződött meg a fenti adatokban.

C) A *-jan* fent vázolt funkciói beleilleszthetők-e a képző eredetével kapcsolatos elgondolásainkba?

1. Vizsgáljuk meg először a *-jan* sajátos szerepét a már említett alsóvicsegdai rokonságnevekben: a *bat-e-jan* 'apámék'; 'apám és valamelyik családtag' és a *lsoj-íd-jan* 'nőtestvéredék', 'nőtestvéred és valamelyik családtag'; 'az a ház amelyben nőtestvéred lakik' — félékben. Ezeket az alakokat BEKE — UOTILÁRA hivatkozva, aki azonban az idézett helyen nem szól róluk —

⁴ Én ritkítottam.

genitivusoknak, illetve genitivusként használt adessivusoknak tartja, és végződésüket elválasztja a *pijan* járulékelemétől (I. OK. III, 60; V. 40).

E megállapítását nemcsak ezért tartom kétségesnek, mert LAKÓ is elutasító álláspontot foglal el vele kapcsolatban,⁵ hanem azért is, mert a BEKE értekezésében közölt s a *len* adessivus rag azonos funkcióban való használatára felhozott példaanyagának a bizonyító erejében is kételkedem. Ezekben ugyanis a *-len* használata és jelentése nem azonos a *batejan*-félék *-jan* elemének használatával és jelentésével. Az olyan mondatokban, mint V. *sar len vitt-siseni zenikeş va-dorşan* 'der Zar aber erwartet mit seinem Gefolge den Bräutigam am Strande' (WICHMANN, SV. 73); V. *sar len zev mi-tsa paş-geş ve-tşasnı* 'De Leute des Zaren machen [ihm] einen sehr schönen Anzug' (uo.); *gesudarlen divuittşeni* 'a császárék uralkodnak'; FOKOS: UF. XVI, 23) stb. (vö. BEKE: I. OK. V, 42—43; Az uráli és indoeurópai duális történetéhez 355), mindig az „uralkodó” jelentéskörben használt szavak (*sar*, *gesudar* 'cár, császár') szerepelnek a már említett *-jan* végű szavakhoz hasonló és a magyar *-ék* képzős alakoknak megfelelő jelentésben (*cárek*, *császárek*). Kissé megdöbbentő, hogy csupán egy fogalomkörhöz tartozó szavakra korlátozódna a *-len*-nek a *-jan*-nal azonos használata, és még ezek sem állíthatók szoros analógiaként a már említett alsó-vicegdai alakok mellé sem alaki sem jelentéstanai vonatkozásban. Nem járulnak ugyanis birtokos személyragos alapszóhoz, és nem jelölnek szoros *rokon*i köteléket, illetőleg csoportot [és azok *o t t h o n á t!*], hanem a *cár* és kísérete a *cár* és hívei, emberei közötti *alárendeltségi* viszonyt. Ezek tehát nem tanúskodnak a *-jan* végződés adessivus rag volta mellett, hanem inkább talán arról, hogy bennük a *-len* adessivus rag jutott alkalmi használatban a *-jan* (*m.-ék*) képzőnek megfelelő funkcióhoz. (Ragok képző funkciójáról l. PAPP I.: MNy. LI, 292—3). A *sar len*, *gesudar len mortjas* 'a *cár* emberei, *cár* kísérete'⁶-féle birtokos szerkezetben a *sar len* jelentéstapadással magába szívhatta a *mortjas* értelmét, s így juthatott a 'cár emberei' → 'cáriak' → 'cárek'⁷ jelentéshez.

A *batejan*-féle alakok *-jan*-ját tehát továbbra sem tartom ragnak, hanem képzőnek, mégpedig szorosabb *rokon*i kollektívát és annak lakóhelyét jelölő ősi képzőelemnek. A szoros (családi törzsen belüli) közösség kifejezésére szolgál feltehetően a birtokos személyrag, amelyen sem a *-jas* többes jelnek, sem pedig a *-len* ragnak hasonló funkcióban való használatánál nem találunk meg, az azonos helyen lakók összetartozó közösségének, csoportjának kifejezésére pedig a *-ja* helynév képző és az *-n* konnektívum- vagy többes-jel. [Szerkezetileg megfelel a magyar *-ék* család-névképzőnek: *-é* < lat. *-e* < **-js* (ősi helynévképző) + *k* többesjel].

2. Ugyanígyen csoportnév képző szerepe lehetett eredetileg a *-jan*-nak a *mijan* 'miénk', *tijan* 'tiétek' személynévmásokban is, amelyeket ma már

⁵ „Arról, hogy a *batejan* és a *tşojidjan*-féle alakok is közönséges (személyragos) adessivusok lennének, ismereteim szerint szó sem lehet. Ezen alakok *-jan* végzete tehát véleményem szerint továbbra is magyarázatra vár” (I. OK. III, 90—91).

⁶ L. WICHMANN és FOKOS fordítását „die Leute des Zaren; a *cár* emberei”; [cár hívei].

⁷ A BEKE által felsorolt többi adatot is, amelyben a *len*-nek birtokjel vagy birtokképző szerepe van, ugyancsak ilyen alkalmi funkcióváltással magyaráznom. Analógiát találunk a magyarban is, ahol szintén megtaláljuk a *-nak* *-nek* gen. ragot az *-é* funkciójában. Pl. Az *isté né holtak istene, hané az elewnek* (Pesthy, ÚjT. 98) [ti. ellipszissel az *élőknek istene* szerkezetből]; Az *ő orcája féltett, mint az anygálnak* (Born., Préd. 292) [ti. mint az *anygálnak orcája*] (l. KLEMM, Tört.Mondt. 345).

általában adessivusból lett genitivusi alakoknak szokták tartani (UOTILA: NyK. L, 465; BEKE: I. OK. III, 60; V, 40), és amelyeket a *batejan*-félékhez hasonlóan elválasztanak a *pijan*-tól (I. BEKE: i. m.). Ez a genitivusi, ill. adessivusi funkció azonban újabb fejlemény. A fejlődés menetét igen érdekesen rajzolja meg TUNKELO (SUST. LXVII, 389). Szerinte a komi *mijan*, *tijan*, amelyeknek *mija*-, *tija*- tövét ő alaktanilag és jelentésstanilag azonosítja a finnségi nyelvekben található ún. pronominalis helynevekkel (fi. *meijä* 'unser Gehöft, unsere Hütte oder andere Wohnung, unser Hausvolk; unsere Familie'), eredetileg ilyen ősi helynevek („Heimname, Lokalname”) locativusi vagy essivusi alakjai voltak. Minthogy ezek — a balti-finn nyelvekhez hasonlóan — nemcsak a helyet, hanem a helyen lakókat is jelölték, alkalmilag, genitivusi használatban felvették a többes számú személyes névmási funkciót, és később alapjául szolgáltak az új többes paradigmának, — ugyanúgy, mint ahogy ezt az észben is láthatjuk: pl. gen. *meie*, *teie*; elat. *meiest* (*meist*); *teiest* (*teist*) — (vö. TUNKELO: Vir. 1933: 25; SUST. LXVII, 392). UOTILA a fejlődés fenti irányvonalával szemben meglehetősen kételkedő. „Die angenommene Bedeutungsentwicklung von einem Lokalnamen zu einem kollektivischen Personenamen und weiter zu einem Personalpronomen in dem syrj. Adessiv *mijan*, *tijan* ist ja nur für möglich zu halten” (NyK. L, 468).

A komi *mijan*-féle alakoknak a finnségi pronominalis helynevekkel való genetikus kapcsolata nagyon valószínűnek látszik, a TUNKELOTÓL VÁZOLT ÉS UOTILÁTÓL KÉTKEDÉssel fogadott fejlődésmenet kérdésében azonban nem foglalkozhatok állást, mert ehhez tüzetesebben kellene ismernem a finnségi nyelvek pronominalis helyneveinek fejlődéstörténetét, használatát stb. Ellenben megpróbálnám a *mijan* jelentésfejlődését és plur. genitivusi használatát a *-jan* eredetével és ősi funkciójával kapcsolatban elmondottak alapján megmagyarázni.

A *mijan*, *tijan*-féle alakok — mint már említettem — olyan kollektív képzések lehettek, mint a már tárgyalt alsóvicsegdai *batejan*, *tsojrdjan*. Az alapszóval kifejezett gyűjtőnevet (*mi*, *ti*) és a vele szorosan összetartozó családtagokat jelölhették. Talán a magyar a 'mi háznépünk, családunk', röviden: 'mieink, tieitek' jelentésben voltak használatosak, és ha az összetartozó családtagok otthonát is jelölték, akkor a 'mi házunk, otthonunk' stb. > a 'mienk' jelentést is felvették. Mindkét jelentéshez bizonyos birtoklást kifejező (possessiv) árnyalat is hozzátapadt; *mijan* 'a mi házunk'; 'a hozzánk tartozó ház'; 'a mi háznépünk, a hozzánk tartozók' stb. A birtoklás, valamihez tartozó (possessiv) jelentésfunkció, mint erre példánk is vannak, igen könnyen átváltozhatott genitivusi funkcióvá (I. erről RAVILA: FUF. XXVII, 77 kk.) — különösen akkor, ha a possessiv jelentésárnyalatú szó mellé nyomatékosítás kedvéért vagy értelmezőként kitették a szó értelmében amúgyis benne rejlő birtok nevét. Pl. *taje tiijan gort*, *abu miijan kerka* 'ez a ti házatok, nem a mi házunk'; e helyett: *taje tiijan*, *abu miijan* 'ez a tiétek, nem a miénk' (ti. házatok, háznépetek stb.).⁸ Genitivusi, illetőleg azt helyettesítő adessivusi szerepben való megszilárdulását elősegíthették még a finnségi nyelvek prono-

⁸ Hasonló jelenséggel találkozunk a magyarban is az *-é* birtokjel használatánál, amelynek a *-jan*-nal való szemantikai és talán genetikai rokonságára már rámutattam. Pl. *A két nagyobbé* (leányé) *a koszoro el volt száradva* (KLEMM, TörtMondt. 345). Talán ide vehetjük a népnyelvből ismert: *Pét örék házok* (székelység; STEUER: Nyf. XXX, 45); *enyim málácáim szépek* (palócság; vö. Kovács I.: MNy. XL, 311) féle szerkezeteket is.

minális helyneveinek hasonló alakú tb. genitivusai: *meijän, teijän* (lúd *hejan*). A finnségi nyelvek analógiás hatásának tulajdonítható esetleg a *-jan* végű adessivus-genitivusoknak a többesi névmási paradigma alapalakjául szolgáló szerepe is. Hasonló jelenségekkel találkozunk az észtb. és a lappban is (I. TUNKELO: SUST. LXVII, 392; RAVILA: FUF. XXVII, 92 kk.; HAKULINEN, SKRK. 42. §. 80.).

3. Az alsó-vicsegdai nyelvjárás *-jan* végű mutató névmás tövei (*tajan, pajan*) analógiás alakulások (vö. TUNKELO, i. m. 395.).

4. Szólnom kell végül az erősen vitatott *pijan* alakról is. Ezt — mint már említettem — BEKE elválasztja a már tárgyalt *-jan* végű alaktól, és diminutív származéknak magyarázza, amelyből később vált gyűjtőnév (vö. I. OK. III, 65 kk.).

BEKE ezen magyarázata egészen újszerű és szokatlan, amennyiben ez ideig a komi *pijan*-t a kutatók zöme mint plurálist tartotta nyilván. CASTRÉN rendhagyó plurálistként beszél a *pijan*-ról: „in Plurali omnino irregulariter declinatur” (EGRS. 33); hasonlóan SZAVVAITOV (SGr. 25); BUDENZ mint „ganz absonderlicher Plural”-t emlegeti (Ugr. Sprachst. II, 55). Többes alakot lát benne TUNKELO: SUST. LXVII, 385; LITKIN: Nyr. LIX, 76 és jómagam is. Többes jelentésben szerepel a régebbi adatokban is, pl. *pijantö* 'deine Kinder'; *pijanjas jenlön* 'Söhne Gottes'; *mijan pijanjas* 'unsere Kinder' (vö. BUDENZ, Ugr. Sprachst. II, 55); SZAVVAITOV (UF. II, 41) *Sar pijanjas kílisi, mij kučomkö nil mičao šilo* 'a királyfiak hallották, hogy valamely leány szépen dalol'. BUDENZ a *-jas*-szal bővült többesi alakokat pleonasztikus plurális nominativusoknak tartja, de közelebbi magyarázatot nem fűz hozzájuk (i. m. 55). Ezen alakok keletkezését esetleg az expresszívebb formakeresés eredményének tarthatjuk (kedveskedő megszólítás esetén használták), de talán megmagyarázható azzal is, hogy ezekben a *-jan*-nak még nincsen többes jel funkciója, hanem csupán olyan kollektív képző szerepe, mint a már tárgyalt *-jan* végű alakokban. — Másképpen: BEKE: I. OK. III, 61., aki egyes számú alakoknak tartja őket, és TUNKELO (SUST. LXVII, 395), aki analógiás alakulásokat lát bennük. — VÉR szerinti vagy néha eszmei közösségekben élő csoport, együttes jelölésére szolgálhattak (vér szerinti közösség: *mijan pijanjas, sar pijanjas*; eszmei összetartozás: *pijanjas jenlön*). E példák mintegy átmenetet képezhetnek a már fentebb ismertetett adatokhoz, amelyben a *pijan*-nak — mint láttuk — már kifejezetten többes jel funkciója volt. Pl. (SV. 89) V. *ettšid pijan munini naževittšini* 'Einmal gingen die Knaben auf Verdienst aus' stb. A gyűjtőnév képző → többes jel fejlődés igen gyakori jelenség nemcsak a finnugor, hanem a török nyelvekben is. Az utóbbiakban, mint LAKÓ is mondja, különösen „olyan gyűjtőnév képzők alakultak többes jelekké, amelyek segítségével élőlények együttesét jelentő gyűjtőneveket szoktak képezni” (I. OK. III, 91). Ez a megállapítás — úgy hiszem a *-jan* többes jellel válását is kielégítően megmagyarázza, és talán egyszerűbb magyarázat is, mint BEKÉ, aki szerint a *pijan* deminutívum vált gyűjtőnévvé „elsősorban állatneveknél, már azért is, mert hisz pl. a hálnak, tyúknak, kutyának, disznónak egyszerre több kicsinye jön világra” (I. OK. III, 66), — és így sugárzódott bele az eredeti kicsinyítő képzőbe a többes jel funkció.

Az igaz, hogy a *pijan* szó deminutív szerepére is van adatunk, különösen a permják nyelvjárásban, állatok kicsinyeinek elnevezésében (pl. P. *pon-pija'n* 'junger Hund, Hündchen' (*pon* 'Hund'); P. *šin-pija'n* 'eine Abart des Kühlings' (*šin* 'Kühling'); Sz. *šir-pijan* 'junger Hecht, Hecht-junges' (*šir*

'Hecht') stb. (példákat l. BEKE, i. m. 61), de ezekben a *pijan* — amellet, hogy már átmeneti kategóriának tekinthető önálló szó és képző között — másodlagosan jutott deminutív jelentéshez. Ez a jelentés — véleményem szerint — oly módon tapadt a *pijan* többesi alakhoz, hogy igen gyakran szerepelt birtokos szerkezetben 'állatok kicsinyei, kölykei'-féle jelentésekben, pl. (W.—U)P. *ba-la-pija-n* 'Lämmer' (V., Sz., L. *bal* 'Lockruf für Schafe'); (VdKomi 242) Pr. *nā ve tšisni oš-pi-ja-n* 'Sie zeugten Bärenjunge' (oš 'Bär'). Ezen kifejezésekre egyrészt hathatott az *-an* végű deminutív állatnevek analógiája (pl. I. *tšipān* 'Küchlein'; Sz., L., I., U. stb. *kj.tšan* 'junger Hund, Hündchen'), másrészt az 'állat-kölyök' jelölésére szolgáló *pi* utótagú összetételek szerkezeti és szemantikai rokonsága (V., Sz., L., U. *ba-la-pi* 'Lamm'; V., Sz., L., U. *pon-pi* 'Hündchen, junger Hund'; V., U. *porš-pi* 'Ferkel' stb.; példákat l. BEKE, i. m. 61). Így juthatott először 'állatfióka, állatkölyök' jelentéséhez; majd később ezen önálló jelentés teljes elhomályosodásával kicsinyítő-képző funkciójához. Ezen szerepben különösen a permják nyelvjárásokban igen gyakori. A *pijan* szó feltehetően a permják nyelvjárásban vette fel először az 'állat-kölyök, állat kicsinye' jelentést, pl. (GEN.) KP. *piān* 'Junges' (SUSA. XV/1, 26) (vö. *pon-pija-n*, *šin-pija-n*). A *nəl-piān* 'kleines Mädchen' (uo. 24); *pu-piān* 'kleiner Baum, Baumchen' (uo. 26); *beđ-piān* 'Stückchen, Stäbchen' (uo. 29) szavakban azonban már ezen jelentésétől is eltávolodott, nem jelenti az előtaggal megjelölt élőlény ivadékát, csupán kicsinyítő árnyalatot ad előtagjának. Tehát már a képzővé válás útjára lépett, csak még alapszavától különírták. LITKIN (Dial. Chr. 15) mint a komi-jazvai nyelvjárás legelterjedtebb kicsinyítő képzőjét tartja nyilván a *пйан-т: бэд'пйан* 'палочка' *кэркупйан* 'избушка'; *йзлпйан* 'молочко' (uo).

Megállapításaimat a következőkben foglalhatom össze.

1. A *-jan* nem önálló szóból keletkezett képző, hanem a **-js* helynév-képző és **-n* elem (konnektívum v. többes jel) kapcsolatából jött létre.

2. Elsődleges funkciója valamilyen szoros rokoni kötelék, csoport [és ennek lakóhelye] jelölése lehetett. Ezen funkciója a képző tölem feltett eredete esetén is jól magyarázható.

3. A kollektív funkció később a *pijan* esetében átváltódott többes jel szereppé, majd bizonyos szintaktikai helyzetben és különféle analógiás hatásokra deminutív funkcióvá. Ezt a funkciót azután átvette maga a *pijan* szó is, és önálló jelentésének elhomályosodásával lassan képzővé vált.

A. KÖVESI MAGDA

A manysi intranszitiv igék passzívumáról

I. Az obiugor nyelvek egyik jellegzetes sajátága, hogy felettébb kedvelik a passzívumot. Minden kutató, akinek elegendő nyelvi anyag állt rendelkezésére, kiemeli ezt (vö. AHLQVIST, Entwurf einer wogulischen Grammatik, 176; HUNFALVY, A kondai vog. nyelv: NyK. IX, 68; Az északi osztják nyelv: NyK. XI, 147; PATKANOV—FUCHS, Laut- und Formenlehre der südostjakischen Dialekte, 192; SZABÓ DEZSŐ, A vogul szóképzés 34; BOUDA, Das obugrische Passivum: Ung. Jahrb. XVI, 286; CSERNYECOV, Manszijszkij jazik: Jaziki i pizmennosztjy narodov szevera I, 186; STEINITZ, Ostjakische Chrestomathie¹ 40; KÁLMÁN, Manysi nyelvkönyv 24 stb.). De bárki maga is meggyőződhetik erről, mert akár régibb gyűjtést, akár modern kiadványt vesz a kezébe, szembetűnik a passzívum gyakori használata.

Figyelemre méltó azonban, hogy a manysiban és a chantiban — bár e két nyelvben sok közeli kapcsolatra valló egyezés van és a passzívumot is azonos esetekben használják — a passzívum jelölésére más-más formans szolgál. A passzívum jele a manysiban *w*, amelyet közvetlenül az igetőhöz illesztünk (csak a feltételes mód jele előzi meg), a chantiban *ai*, *ii*, amelyet az időjelek megelőznek.

A jelölő elem különbözőségéből következik, hogy aligha tekinthető mind a kettő finnugor vagy uráli eredetűnek. A manysi *w* megfelelőit a finnugor nyelvek nagy részében, sőt a szamojédban is megtaláljuk (vö. SZINNYEI, Fgr. Sprw.² 113; LEHTISALO: MSFOu. LXXII, 43), míg a chanti *i* elemnek a megfelelője LEHTISALO szerint csak a lappból és a szamojédból mutatható ki (i. h. 76; vö. még NyK. LVIII, 111). Ha pedig mégis mindkettő ősi eredetű lenne, a funkciójuk volt eredetileg más, és akkor csak e nyelvek külön életében váltak a passzívum jelévé. Általános felfogás szerint eredetileg visszaható képzők voltak (BUDENZ, UA. 92; SZINNYEI, NyH. 76; vö. LAVOTHA, Zur Frage der Entstehung der reflexiven Verben: Annales universitatis scientiarum Budapestensis I., 21).

A passzívumnak a manysiban és a chantiban való mai, elterjedt használata az indoeurópai nyelvek analógiája alapján könnyen érthető. Az irodalmi nyelvben ugyanis az obi-ugor passzívum vagy általános alanyt jelöl, vagy pedig az általában passzívumnak nevezett *'liber a puero legitur'*-féle szerkezetnek felel meg a használata. Általános alany: a) manysi *decimetr latn vati sirl dm hansave* 'a deciméter szót röviden dm-nek írják' (POPOVA, Oultan skola maľs Arifmetika haństanut. Kitit lomt, kitit klass 1935, 11); b) chanti *A хотсам тыв вохтаум?* 'hogya hívják azokat' (MARSAK, Катхосьянг тыльсы, 3). "Igazi passzívum:" a) manysi *akv tará minne soltat pojarn ti stancija puńk hum afite hot vojves, Peterburgyn totves* 'egy

átmenő bojár katona a postamester leányát elvette, Pétervárra vitte' (PUSKIN, Stancija puŋk hum 6); *b*) *chanti tam potər tuw poxətna potərsa* 'ezt a mesét az ő fia mesélte' (STEINITZ, Ostj. Chrest.¹ 46).

RÉGULY, MUNKÁCSI, KANNISTO szövegeiben, CSERNYECOV népmese kiadványaiban (Man mojtanuv. 1934.; Mansi mojt. 1935.; Hurum mojt. 1937) intranszitiv igékhez is járulhat a passzívum jele, s az ilyen állítmány a cselekvésnek a személyraggal megjelölt személyre vagy tárgyra való irányulását jelöli meg, pl. *a*) *m a n y s i űŋr-aulä sam-posné äs at joxtawé* 'az Ural végéig szintén nem hat el a szem világa' (MUNKÁCSI, I. 37); *hontn ti johtwesuw* 'ellenség jött ránk' (CSERNYECOV, Manszijszkij jazik 181); *alunŋve ti johtwesumen, hotal minimen* 'ölni jöttek hozzánk, hová menjünk' (Mansi mojt 9); *sätxumi' b xumih xñ, xn ti' joxta'bes* 'kam eine sieben Mann starke Kriegsschar von Männern nun über ihn hergefallen' (KANN.—LIIM. II, 42); *b*) *chanti: má adal ösem, ittam pilna joŋtsajəm* 'egyedül voltam, íme most társam érkezett' (PÁPAY, ÉO. 94); *tätna joŋtsajəw* 'Feinde sind zu uns gekommen (wir sind von Feinde gekommen)' (STEINITZ, Ostj. Chrest.¹ 40).

A fentiekben a *joxti*-igén mutattam be a szóban forgó jelenséget. Ezek és a hasonló példák az indogermán nyelvészetből ismert analógiák alapján már nem érthetők, nem magyarázhatók meg. Illetve arra kellene gondolni, hogy e nyelvekben sajátos tárgyaszemlélet van, és sokkal nagyobb a tárgyaszemlélet (transzitiv) igék köre. Szinte minden ige transzitivnak tekintendő, vagyis lehet tárgya, s így állhat passzívumban (vö. BOUDA, i. m.).

Mint ahogy a passzívum mai értelmezése mellett ezek a példák nem világosak, hiánytalanul nem magyarázhatók meg, nyilvánvaló, hogy a passzívum eredeti szerepében volt valami olyan vonás, amelyet az indogermán tanulságokon felépülő eddigi magyarázatok nem vettek figyelembe.

Legtöbben, akik e jelenségre felfigyeltek, megelégedtek azzal, hogy a tény megállapították, és nem bocsátkoztak magyarázatokba. Így például SCHÜTZ az északi *chanti* szóképzésről írva ezt mondja: „Feltűnő dolog, hogy elég gyakran intranszitiv igékhez is járul e képző, melyeknek így szenvedő jelentésük lesz: *lälna iisajəmən* 'ellenség jön ránk ím' PÁPAY, ÉO. NyK. XXXVIII, 117" (NyK. XL. 25).

Hasonló módon jár el PATKANOV—FUCHS: „Wir wollen gleich hier betonen, dass der Gebrauch des Passivs im Ostjakischen (und Wogulischen) ein sehr ausgebreiteter ist und auch bei intransitiven Zeitwörtern passive Konstruktionen angewendet werden, wo wir dies kaum erwarten würden (nicht nur in der 3. Person Sing., wie „*itur, ventum est, pugnatum est*“) z. B. *öŋtena tam jüxtajəm* 'man kam mit einem Speere auf mich zu' II: 202) eig. ich wurde mit (von) einem Speere gekommen)" (i. m. 192).

Nem mond erről többet STEINITZ sem: „Passivische Konstruktionen sind sehr beliebt; . . . Auch statische Verba und Verba der Bewegung erscheinen häufig im Passiv, z. B. *jöten jöšna töttajəm* 'mit Bibergeil in der Hand tritt man mir entgegen (mit bibergeiliger Hand werde ich gestanden)' (i. m. 40).

SZABÓ DEZSŐ a manysi szóképzésről írt tanulmányában megkísérli rendszerbe foglalni és megmagyarázni a nyelvnek e sajátosságát: „De nemcsak akkor állhat a vogulban szenvedő alak, midőn az alany tényleg pass. alanya az ige cselekvésének, hanem azt is kifejezheti a szenvedő alak, hogy egy bizonyos cselekvés a személyrag által jelölt alanyval bármely más távolabbi vonatkozásban van. Az ide tartozó eseteket két csoportba lehet osztani: *a*) A szenvedő képző intrans. igéhez járul s ennek az intrans. igének cselekvése

a személyrag által kifejezett alannyal valami vonatkozásban van: *joxti jó: lojtáne an té joxtgu* 'a ló utána jó' III. 130 K. . . . β) A szenvedő képző trans. igéhez járul, az ige cselekvésének valódi szenvedő alanya instr. raggal van ellátva, a szenvedő alakhoz járuló személyrag az érdekelt személyt jelöli: *jamés turél vārwāsēm* 'jó hangot idéznek hozzám' III. 274." (i. m. 34, 35).

Tehát az intranszitiv igék passzív használatában csupán a személyrag teszi alanná azt a mondatrészt, amellyel a cselekvés távolabbi vonatkozásban van. A tranzitív igék passzív használata esetén pedig gyakran a „valódi passzív alany” instrumentális ragos szó. Vagyis a passzívum nem az, aminek a formális grammatikai elemzés és az indogermán tanulságok alapján hiszik.

LEHTISALO elfogadta Szabó Dezső véleményét: „die bestimmte handlung in einer ferneren beziehung zu dem durch die personalendung angegebenen subjekt steht.” (MSFOu. LXXII, 45).

LŐCSEI a passzívum általános alanyt jelölő szerepét tárgyalva megjegyzi, hogy a „passzív szerkezet sokszor „személyraggal jelölt alannal” hozza vonatkozásba az általános alanyt és a cselekményt grammatikailag, illetőleg mondattani szempontból határozott alanyhoz kapcsolja: *am lū jirél tūštilawēm* 'az emberek lóaldozatot állítanak nekem' II, 159 stb.” (NyK. XLVII, 339).

E szerint az ilyen passzív mondatoknak két alanyuk van, egy grammatikailag meghatározott alany és egy általános alany, amelyet a passzívum a fenti példában valóban jelöl.

Utal e jelenségre LEWY is: „Das Wogulische bietet z. B. höchst eigenartige passivistische Fügungen. Nicht Fälle wie: *Xul-ätér-äyin kiti pawé* '(von) dem Xul-ätér-Mädchen wird-er-gefragt' MUNKÁCSI I, 81 (73) . . . die reguläre Passiva enthalten, sondern solche: *täu oxšerné nēilēpauš* 'róka jelentkezett éléje' MUNKÁCSI, Vnyj. 192, wo das Wort, das für uns Subjekt ist, im Lativ erscheint, eine an das Grönländische (nach Finck's Auffassung) gemahnende Umkehrung — wenn ich recht verstehe.” (Possessivisch und passivisch: Ung. Jahrb. VIII, 288). A kérdés megoldásának érdekében tanulmányában LEWY a passzívumban előforduló manysi igék jelentéstani rendszerezését sürgeti.

BOUDA vállalkozott erre a feladatra, és az Obugrische Passivum című értekezésében jelentésük alapján rendszerezte e nyelvek igéit. Megállapította, hogy a 1. cselekvő, 2. állapotot jelentő, 3. mozgást jelentő igék, 4. mediák: a) fizikai folyamatot, b) valamivé válást, c) lelki tevékenységet, d) érzelmet kifejező igék, 5. természeti jelenségeket megjelölő igék, 6. beszélést, 7. észre-vevést, 8. kezdést jelentő igék fordulnak elő passzívumban. Akár német analógia, akár jelentéstani párhuzam alapján, vagy az alaktani elemek révén mindezekben az igékben a tranzitív értelmet keresi, hogy ily módon passzív használatuk magyarázatot nyerjen.

BOUDA rendszerezésében némelyik ige csak alakilag passzív, valójában már reflexív; ezt funkciót a passzívum jele is kifejezheti (vö. SZABÓ DEZSŐ, i. m. 3, ЛАВОТНА, i. m. 25).

A passzívum eltérő használatára a jelentéstani rendszerezés nem ad magyarázatot.

A mai manysiban CSERNYECOV megállapítása szerint intranszitiv igék passzívuma egészen ritka: страдательный залог от глаголов непереходных употребляется довольно редко. Обороты *minave, olavə* могут быть переведены как «проходим», «обитаем». Напр.: *Am ḡaləḡl tara minvesum* 'я стрелой насквозь был пройден (пронизан).' (Краткий мансийско-русский словарь, 1936, 43.)

Érinti a kérdést RAVILA is az alany és a tárgy kialakulásának fejtegetése során (FUF XXVII, 131). Többek között a manysi és a chanti intranszitiv igék passzív használatával bizonyítja azt, hogy az alany és a tárgy kategóriája az uráli korban még nem alakult ki teljesen. „Wenn der Gebrauch einer Passivform in den obugrischen Sprachen recht häufig ist, beweist auch dies noch nicht, dass die Kategorien des Subjekts und Objekts zu voller Klarheit entwickelt waren. Auf interessante Weise geht das daraus hervor, dass die allgemein bekannte Regel, nach der das Passiv von intransitiven Verben immer unpersönlich ist, z. B. *itur*, in diesen Sprachen gar nicht Stich hält” stb. (i. h.).

Ha az intranszitiv igék passzív használata bizonyíték lehet arra, hogy az alany és a tárgy kategória eredetileg azonos értékű „Bestimmung” volt az állítmány mellett, majd a mondattani helyzetben bekövetkezett differenciálódás teremtette meg előbb az alanyt, amely a még egy „Bestimmung”-gal rendelkező állítmányhoz már mint szerkezethez viszonyítva lett önállóvá, később alannya, akkor azt hiszem, helyes úton járok, ha az intranszitiv igék passzívumban való szereplését a passzívum mai értelmének felülvizsgálásával próbálom megközelíteni.

2. A passzívumon, ha mondatszerkezetről van szó, azt értjük, hogy az alany nem végzője a cselekvésnek (agens), hanem szenvedője (patiens). Erre a patiensre a finnugor nyelvekben a passzív jellel bővült igetőhöz járuló személyragokkal az állítmány utal. Ugyanakkor a cselekvés végzője (agens) jelentéktelenné válik, vagy elmarad. Az aktív és a passzív mondat között tehát csupán annyi a különbség, hogy az aktív állítmánya az agensre, a passzív a patiensre utal a személyragokkal. Tartalmi különbség azonban nincs köztük. Ezt mondja GABELENTZ is: „Die Sätze: der Vater liebt das Kind, oder das Kind wird von dem Vater geliebt, sind nur der Form, nicht dem Inhalt nach verschieden” (Über das Passivum, 455). PAUL ezt írja: „... ist der Unterschied zwischen Aktivum und Passivum von Hause aus syntaktischer Natur, indem dadurch nichts anderes als ein verschiedenes Verhältnis des Prädikatsverbs zum Subj. ausgedrückt wird. Die Anwendung des Passivums ermöglicht es daher ein psychologisches Subjekt, welches sonst die grammatische Form des Objektes annehmen müsste, auch zum grammatischen Subj. zu machen, und dies ist ein Hauptgrund für den Gebrauch der passivischen Konstruktion.” (Prinzipien³ 256). Tehát a passzívum az aktív mondat lélektani alanyának grammatikailag is alanyként való jelölésére szolgál; tartalmi különbség az aktív és a passzív mondat között nincs.

3. Az obiugor nyelvek is azt mutatják, hogy ugyanazon tartalmat passzívummal is és aktívummal is lehet ábrázolni:

Passzívum

Aktívum

A m a n y s i b a n :

É. *ti xum ā-mB xō-on tótβas?* 'wer hat den Hund dieses Mannes entführt?' KANN.—LIHM, I, 64.
tox ta pañlawem 'félek tőlem'
 MUNKÁCSI II, 25.

aku xum lāya'ləs: a'm tō'tastum 'Ein Mann sagte: ich habe ihn entführt'
 KANN.—LIHM, I, 64.

нэматыр ат нулэгум, хайтнутыла ат нулэгум, охсарныла ат нулэгум
 'semmitől nem félek, farkastól nem félek, rókától nem félek' CSERNYECOV,

ne, hum akv janit metbl mive 'nő és férfi ugyanannyi bért kap (bérrel adatik)' SERNECOV, Lovintane маһһs kniga 1934, 76.

Мааньци лаатин' ханьцтан книга, 62;
Tapél-ājkā an nāñk-jiwnēl vārem ēlēm-χglēsānā Xuł-ātērnē ti misānā 'Tapél öreg ama vörösfenyőből csinált embereit most Xuł-ātérnek adta' MUNKÁCSI, I. 130.

A chantiban:

murna sitna palla 'a nép azért fél tőle' PÁPAY, ÉO. 159; *imi-χilj iōγālma masa, nālma masa* 'az Asszony-unokájának íjat adott, nyilat adott' PÁPAY, ÉO. 16.

muj nan paltən 'te mit félsz' PUSKIN, Stancija vantti hæ 16; *tāzəm i-pēlgal nŋhən* (acc.) *malēm* 'vagyonom egyik felét neked adom' PÁPAY, ÉO. 21; *nŋhən* (dat.) *malēm ai ēγəm* 'neked adom a legfiatalabb lányomat' PÁPAY, ÉO. 21.

Nem változik a passzív mondat tartalma az aktívumhoz viszonyítva akkor sem, ha az állítmány intranszítív ige. De ilyenkor a passzív mondat alánya az aktív mondat tárgyának vagy határozójának megfelelője.

Manysi példák:

Passzívum

nañ mojnē jiwēn 'hozzád vendégek jönnek' MUNKÁCSI IV, 81; *ūsikēm Numi-Tārēm āsēm ūltā rēyiñ vōt rēyin jiwē* 'nénikémet fennséges ég atyám felől (által) meleg széles melege (révület) szállja meg' MUNKÁCSI III, 28.

AL. *tōšēm turēm ūtēl minwēs* 'cigány-útra ment a víz a torkomban' MUNKÁCSI VNyr. 178; *tuβl minβes* 'dann ging man zu ihm' KANN.—LIIM. III, 14;

É. *māñ nolpā nolīñ χulēn χāñγawē* 'kis orrú orros hal halad benne föl-felé' MUNKÁCSI II, 257;

K. *tāu oxšérnē nēilēpgus* 'róka jelentkezett eléje' MUNKÁCSI, VNyr. 192;

Aktívum

K. *gm-pōχēmnē jiw* 'hozzám jön' MUNKÁCSI, VNyr. 206; É. *mat nā-n pālt tn χχūñ iβ, u:l am pāltym iβ?* 'wie kommt er denn zu euch, kommt er denn nicht zu mir?' KANN.—LIIM. III, 45.

É. *tūl tārēm-nūpēl ta minēs* 'avval az ég felé ment' MUNKÁCSI I, 1; *χulax vōrnē ta minēs* 'a holló az erdőbe ment' MUNKÁCSI I, 3;

P. *ēēpük, am neγ pāltnt mineym* 'Jüngelchen, ich gehe zu dir' KANN.—LIIM. I, 152;

χχāpanal(nā) nāl miñā zt 'sie gingen an das Ufer zu ihrem Boot' KANN.—LIIM. III, 16.

É. *Sorni-Kworēs jāyēn-pālt nāñχ χāñχsālñ* 'Sorni-Kworēs atyádhoz eredj föl' MUNKÁCSI, I. 77;

KL. *kēlinē nal-nēilēm* 'mocsárhoz érkezem' MUNKÁCSI III, 347; *manū nampā namiñ jākwēn nēilāsēm* 'minő nevű neves folyóhoz érkezem' MUNKÁCSI III, 241.

K. *anšuxlaszi . . . kit poglänél toulgus* 'az öreg büszkén lépeget, . . . két oldalról eveztek feléje' MUNKÁCSI IV, 251.

É. *voss vāssi' ānyān sāltawēs* 'legkisebb ánya lép be' MUNKÁCSI IV, 232;

É. *mir-susnē-χum taw ta! . . . anihēn χātēliñnē rusnē, mañsin ti χūtēχlawē* 'a világügyelő férfi ím ó! Mind e mai napig orosz és ugor ember hajlong ó előtte' MUNKÁCSI II, 118.

É. *āntiñ χār iqmēs jirēt ti lūlīlawēm* 'a szarvas bika jeles véráldozatával álldogálnak most előttem' MUNKÁCSI III, 147;

É. *ι̇βδε πυυμ σα̇υ πιγαν̇ β̇α̇σ̇ση̇ λ̇υ̇ν̇σι̇λ̇ λ̇υ̇ν̇σα̇ β̇εε̇ν* 'deine vielen Söhne, die ihren Bogen ergriffen haben, weinen mit qualvollem Weinen zu dir' KANN.—LIHM. I, 331.

É. *χ̇oltȧl̇ ā̇lnē̇ ṅoẋs-pojkēl̇ χ̇q̇ṅ poj-kilawēn* 'ki nem fogyó nyusztbőr imádsággal könyörögnek hozzád, király' MUNKÁCSI II, 402;

É. *jomas luv lulne ma ṅirn at telave, pumn at telave* 'a jó ló álló hely vesszővel nem terem, fűvel terem (nem növeztik be)' CSERNYECOV, Hurum mojt 30.

Hasonlóképpen a *ch a n t i b a n* :

É. *lālna si iisaimēn* 'ellenség jött ránk' PÁPAY, ÉO. 133; *ioyān uñu ēyalt lābat ḡyālna iisāju* 'a folyónk torkolata felől hét szán jött hozzánk' uo. 150; *mā lōn't-punna ētsājēn* 'ennekem lúdpihém jött ki' uo. 43; *uērna pōzilājēn* 'a vér rád szivárog' uo. 17.

É. *am tū tqulitāsēm* 'én gyorsan odaveztem' MUNKÁCSI IV, 242.

É. *šgpēr āln, kami āln ta'iliñ kwo-lēn jū ti sāltēm* 'sapér-ezüsttel, kami-ezüsttel teli házba ím beléptem' MUNKÁCSI II, 262.

É. *nañēn* (dat.) *χūtaχlāleu* (alanyi) 'hajlongunk előtted mi' MUNKÁCSI II, 423.

É. *sisin kwol sisat lūl'im* 'mögös ház mögében állok' MUNKÁCSI II, 196.

K. *ṅẏṅō̇ā̇ṅ l̇ō̇ñ̇żti̇β̇a* (akt. tb. 1. sz.) 'zu dir weinen wir' KANN.—LIHM. I, 289; É. *Numi-Sorñi āplikēmne tū lūñsilālān* 'Fennséges-Aranyos apácakámhoz, hozzá siránkozzatok' MUNKÁCSI II, 426.

É. *Numi-Tārēm āsíkēmne tū poj-kilālān* 'Numi-Tārēm atyácakámhoz, hozzá könyörögjete' MUNKÁCSI II, 426.

É. *am tit tēlēm* 'én itt születtem' MUNKÁCSI, I, 0333.

É. *mola tāk uērna iisēn?* 'micsoda sürgős dologban jársz' PÁPAY, ÉO. 23; *ēvəñ vuqš χarēmen jojo manlēmēn* 'leányos városunk terére visszamegyünk' REGULY—PÁPAY, ONGy. I, 32 (768).

4. Az itt elmondottakkal azonos mondat szerkesztésről ad képet KAINZ az eszkimóról és egyes indián nyelvekről szólva: „In den hierhergehörigen Sprachen (Eskimo, viele Indianersprachen) wird eine Handlung, an der ein Täter (Agens) und ein Ziel (Patiens) beteiligt sind, so dargestellt, dass nicht der Täter, sondern das Ziel Subjekt ist, d. h. in dem Kasus steht, in welchem das Subjekt eines Nominalsatzes oder eines Satzes mit intransitivem Verbum

steht; der Täter steht im Instrumental, im Genitiv oder Ergativ. Ein Satz wie „Der Jäger erlegte den Hirsch“ muss in diesen Sprachen gedeutet werden als „vom Jäger wurde erlegt der Hirsch“. Es wäre falsch mit älteren Grammatikern zu sagen, der Akkusativ sein hier gleich dem Nominativ I, ausserdem gebe es noch einen Nominativ II. Vielmehr existiert hier weder die Kategorie Akkusativ noch die Kategorie direktes Objekt. Aber wenn dieser Satz auch passivisch gedeutet werden muss, übersetzt werden muss er aktivisch, denn hier ist diese Ausdruckweise die primäre wie sonst die aktivische“. (Psychologie der Sprache II, 142, 143). Aktívummal természetesen azért kell fordítanunk az efféle mondatokat, mert a mi nyelvünkben a célhatározót határozóraggal jelöljük, és az állítmány személyragjai az alanyra utalnak. Manyisi vagy chanti nyelvre azonban e mondatok passzívummal lennének fordíthatók, bár ma már e nyelvekben is főként az aktív szerkesztésmód használatos.

Kétségtelen hogy ezeknek a passzív mondatoknak az alanya csak formálisan alany, valóban az állítmányban kifejezett cselekvés célját, végpontját nevezi meg. E passzív alany az azonos tartalmú aktív mondat tárgyának, határozójának *aequivallense*, amint azt a manyisi példákön bemutatam.

5. Felmerül azonban az a kérdés: mi szükség van az obiugor nyelvekben a passzívumra, amikor az aktív mondat szerkesztés fejlett (nem úgy, mint a KAINZ idézte eszkimó és indián nyelvekben). Erre WUNDERLICH szavával felelnék: „Die Aenderung beruht hier (zwischen passiver und aktiver Aktionsart) darauf, dass das Interesse des Redenden nicht auf den thätigen, sondern auf den leidenden Faktor fällt.“ (Der deutsche Satzbau I, 112). Csupán a „leidender Faktor“ helyébe „a cselekvés végpontja“ kifejezést tenném. Vagyis a passzívum használatát az indokolja — legalább is az obiugor nyelvekben —, hogy a figyelem középpontjában a *patiens* áll, ez a domináns képzet, és ezt kívánja a nyelv jelölni.

Aktívumban az *agens*, a cselekvés végzője, passzívumban a *patiens*, a cselekvés végpontja a domináns képzet, amelyet grammatikai eszközökkel éppen a kétféle szerkesztésmód állítmánya jelöl. Világosan látszik ez oly igék passzív használatából, amelyek aktívumban tárgyat is, határozót is vesznek maguk mellé, passzívumban pedig az aktív mondatnak hol a tárgya, hol a határozója az ún. passzív alany, tehát a domináns képzet, amelyre az állítmány személyragjaival utal. Így például a *manyisiban*:

rāṅḡurḡkwa 'kurjant, kiált vkinek vmit': passzívumban az „alany” lehet 1. *akinek* kiáltanak, 2. *amit* kiáltanak; aktívumban *akinek* kiáltanak *dat.*, *amit acc.*: É. *nūrēm-uj xūrēm rāṅḡxel rāṅḡwäsēm* „Hatalmas állatnak” három kurjantást kurjantanak nekem' MUNKÁCSI III, 279; — *at rāṅḡxēm atī rāṅḡxawē* 'öt kurjantásom öt ízben kurjantják' uo. 101; — *ti xuripā namēñ ātēr puñk-sqwā nañēññē tē rāṅḡxilēm* 'ilyenféle neves fejedelehmős feje bőrét kiáltom föl im neked' uo. II, 219. *kēturḡkwe* 'küldeni vkinek vmit': a domináns képzet *akinek* = pass. alany: *Василь ойка пыгын нэпакыл кэтвэс* 'Vaszil apónak a fia levelet küldött' CSERNYECOVA, Мааныщи лаатын ханыцтан книга, 47; a domináns képzet *amit* = pass. alany: *ta hum oln ketəs, nepak ketəs, tamle pum ta palte vos ketave* 'az az ember pénzt küldött, írást küldött, hogy ilyen füvet küldjenek neki' CSERNYECOV, Lovintane маһһс kniga. Kitit loMt. Kitit klass маһһс 12; — a domináns képzet az *agens* = aktív alany: *ta hum oln ketəs, nepak ketəs* 'az az ember pénzt küldött, írást küldött' uo.; *joli māxum ünlenē pāñkiñ māñ ti kēhilēm* 'az alvilági nép lakta szurtos földre küldelek im alá' MUNKÁCSI III, 45. *mirḡkwe* 'adni vkinek vmit, v. vkit vmivel'; domináns

képzet *akinek* v. *akit* = pass. alany: *ne, hum akv janit metel mive* 'nőnek férfinak ugyanakkora bér adatik' CSERNYECOV i. m. 76; — domináns képzet az *agens* = aktív alany: *Tapel-ājkā vārem ēlēm-χglēsānā Xu'ātērnē ti misanā* 'Tapel-ājkā csinált embereit Xu'ātérnek adta' MUNKÁCSI I, 130.

Nyilvánvalóan nem a mai értelemben vett tárgyról van szó azokban az aktív mondatokban sem, amelyeket passzívumban így adnak vissza: *toχ ūnlīmēm qn-vguñ jgmēs turēl vārwāsēm* 'amint így ülök: „au-vau” jeles hangot intéznek hozzám' MUNKÁCSI III, 274; *lām-jiw kispā kisiñ āpāl ti vārwāsēm, pasār-jiw sitpā sitiñ āpāl ti jūntwāsēm* 'zelnicefa abroncsú abroncsos bölcsőt készítettek im nekem, berkenyefa hajlatú hajlatos bölcsőt varrtak im nekem' uo. 100. *ati ruma, ropitavesn touli aη* 'nem, barátom, neked eleget dolgozott ő' CSERNYECOV, i. m. 69. De ha az *agens* a domináns, aktívumot találunk: *Am Novickij palt vat talzj jemtnem mus ropitasum* 'én Novickijnál 30 éves koromig dolgoztam' uo. 67.

Hasonlóképpen a *chantiban*:

kultāki jogottsū rachmitur luilt laju vontl tāki jogottsū kannmi turr luiltlaju (PÁPAY átírásában: *χoyēltā-ki χoyēt su, raχmi-tur luilēllāju, wānltā-ki χoyēt su, χanmi-tur luilēllāju*) 'messziről jöttünk-e, „rokon”-torokkal csicseregnek h o z z á n k, közléről jöttünk-e „nász”-torokkal csicseregnek h o z z á n k' REGULY—ZSIRAI, OH. I, 34; *sitalna loy χwžāβna jər'sa* 'aztán neki kárpitot kötöttek' PÁPAY, ÉO. 90; *qas-tēl murēlna āmētsa, lēžātsa* 'az egész város népe (ott) ült mellette és gondot viselt rá' uo. 148.

A passzívumot tehát akkor használják az obiugor nyelvek, ha a *patiens* a domináns képzet. De ez a *patiens* nem tárgy és nem határozó, hanem a cselekvés végpontja, amelyet formánssal egy kevésbé differenciált nyelvi állapot fokán az állítmány jelölt meg. A cselekvés végpontját jelentő *patiens*-ből alakulhatott ki a tárgy és a határozó is.

Az a jelenség, hogy az állítmányhoz járuló formánsok utalnak a mondatban megnevezett fogalmak között fennálló viszonyra, nem ismeretlen a nyelvtudományban (vö. WUNDT, *Die Sprache* I/2, 94, 95). Közismert az is, hogy a finnugor nyelvekben az igeragozás fejlett, és jelöletlen tárgyat meg határozót is bőven találunk a mellett, hogy az alany és a jelző ragtalan-sága valamennyi finnugor nyelvből kimutatható ősi sajáttság. A manysi északi nyelvjárásban¹ és a *chantiban* az alany, a tárgy és a jelző ma is minden formáns nélkül álló tagja a mondatnak, a *chantiban* pedig gyakori a ragtalan határozó is (vö. KÁLMÁN, *Manysi nyelvkönyv* 16, STEINITZ, *Ostj. Chrest.*¹ 25).

A manysiban ma már a passzívum csak az általános alanynak, illetőleg az aktív mondat tárgyának megfelelő *patiens* jelölésére szorítkozik. A mai nyelvi állapot történeti fejlődés eredménye, amelyben a logikai-grammatikai kategóriák differenciálódása folytán a határozóragok és főként a névutók rendszere erősen kifejlődött.

A manysi intranzitív igék passzív használata arra is figyelmeztet, hogy a mondatnani kutatásokban a formális-grammatikai elemzésnél fokozottabb mértékben kell szerephez jutnia az ábrázolás és főként a domináló képzet ábrázolása kérdésének, mert feltehetőleg a domináns képzet megelőzte a logikai kategóriák kialakulását.

LAVOŤHA ÖDÖN

¹ De a többi manysi nyelvjárásban is lehet ragtalan a tárgy (vö. MUNKÁCSI, *VNyj.* 156, 191, 234, 261).

Eräistä samojedin sanoista

1. 'Ihminen, samojedi'

Jurakista on CASTRÉNilla sana *nenete*, *niecece* 'Mensch, Samojede', jonka vastine on tawgyssa *nanasaŋ*, plur. *nanasana* 'Mensch (Samojede)' ja jen.-sam. *ennete*, gen. *enneteo* 'Mensch'. ПРОКОФЬЕВИЛА on tästä sanasta seuraavat maininnat: jur. *nenəč* 'ihminen, jurakkisamojedi' sanaan liitetään usein epiteetti *nenəj* 'oikea (настоящий)', siis *nenəj nenəč* on 'oikea ihminen, jurakkisamojedi'; tawgyssa *nanasa(n)* 'ihminen' merkitsee myös tawgyssamojedia, jolloin se saattaa esiintyä muodossa *nano nanasa* 'oikea ihminen'; jeni-seinsamojedin kansallisinimi *enet* merkitsee 'ihmistä', sitä käytetään myös muodossa *enej enet* 'varsinainen ihminen' (JPNS. I, 7, 54 ja 76). Mitä attributtina käytettyyn 'varsinaista' merkitsevään sanaan tulee, on siihen nähtävästi yhdistettävä ostjakkisamojedin Tas-murteen (ПРОК.) *ənbj* (*ənbʹl*) adv. 'oikein (справедливо, верно)'. Jurakista on muistiinpanoissani O. *neñndə* 'richtig, echt, Silber, Silbergeld', OP. *neñndəj* id., Oks. *neñndəzi* 'Silber', Nj. *niènni bièššəŋ* 'ein weisses Metall', *niènnièj nūm* (myth.) 'der eigentliche Himmel', n. *nièššəŋ* 'Waldjurake („richtiger Mensch“)'.

Jurakin 'ihminen, mies, jurakkisamojedi' sanassa esiintyy murteettain toisessa tavussa *ə* diftongi, joka selvästi viittaa siihen, että sanan alkuosana on „oikea” adjektiivivi. Esim. OP. *neñnpə tšš^{2A}*, OD. *neñnəētšš^{2A}*, T. *neñnəētšš^{2A}*, O. Sj. *neñnətšš^{2A}*, U. *neñnətšš^{2A}*. Toisissa murteissa on typistyneitä muotoja, esim. U—Ts. *neñntšš^{2A}*, Lj. S. Nj. *nièššəŋ* 'Mann, Mensch, Juraksamojede'. Jurakin folkloressa liittyy „oikea” myös jurakkivaimoa merkitsevään sanaan: *neñnəi nē*, joka ilmaisee, ettei ole kyseessä haltiaolento, vaan todellinen nainen.

Semasiologisesti verrattakoon edelliseen, että Aasian eskimoiden kansallisinimi on *juhht* 'ihmiset' tai *jupihit* 'oikeat ihmiset'.

Ei mielestäni ole epäilystäkään siitä, etteivätkö edellä esitetyt ihmistä, miestä, samojedia merkitsevät sanat ole johdannaisia 'oikea' adjektiivista. Jurakin *tšš^{2A}* ~ *tš^{2A}en-*, jen. *-t^{2A}* ja tawgyn *-saŋ* ~ *-sana-* ovat tavallisia johtimia, ja jos niiden alkumerkitys olisi ollut 'Stück, Sache, Ding', olisivat jur. *neñnəētšš^{2A}* jne. sanojen merkitykset olleet 'echtes Ding'. Vähemmän todennäköistä on, että näiden sanojen lopussa piilisi typistyneena vogulin *ənbšš^{2A}* jne. 'Ehemann, Greis'. Vielä mahdottomammalta minusta näyttää, että samojedin mainittu 'ihminen, samojedi' sana olisi suomen *ihminen* ja mordvan *inže*, *indži* 'vieras, vierailija' sanojen vastine, kuten TOIVONEN epäillen arvelee (SKES. I, 120), sillä samojedin toisen tavun *n*, *nn* näyttää palautuvan *n*:ään.

Yhdyn siis HAJDÚ'n kantaan, että samojedin sana on johdannainen 'oikea, tosi' adjektiivista (SUSAik. LIV, 43). ЈОКИ (Vir. 1955, s. 280) epäilee

tätä, ja arvelee tuollaisen selityksen perustuvan tyypilliseen kansanetymologiaan. Hän pitää TOIVONEN ratkaisua oikeampaan osuvana lähemmin ylivoimaisia ääntellisiä vaikeuksia selvittelemättä.

„Echtes Ding” sana lienee alkuaan ollut salasana. Nähdäkseni sitä on käytetty silloin, kun on haluttu erottaa oikea ihminen henkiolennosta. Se tuskin palautuu kantasamojediin.

2. Suomen kipu, kipeä

Jur. Nj. *käēpəttqš* 'krank sein', Lj. *käēi b'əpttē* 'ist krank', Lj. Nj. *kaj-juβtə* 'sündhaft, tabu, «heilig»; arm', S. *kajjuəptə* od. *kajjuəttə*, Nj. *kaj-juəttə* (-tt- < -pt-) id. kuuluvat varmaankin yhteen. Toinen tavu on alkanut p: llä, jota Kis. murteessa ja koko tundrajurakkialueella, toisissa muodoissa koko metsäjurakkialueellakin, vastaa *β: Kis. *käēiβuttə* 'sündhaft, tabu, «heilig», O. Sj. *χäēβ'ō* (-b' < *-β-) 'sündhaft sein, tabu sein, «heilig sein», U-Ts. *χäēβō*, Kis. *käēiβōš* id., O. U-Ts. *χäēββi* 'ist sündhaft, tabu, «heilig», MB. N. *χäēββi*, Lj₂ *kēβi*, Nj. *kēββi* id., *käēβuηηə* id., Lj₂ *käēiβō*, Kis. *käēiβō* id., O. *χäēβ'ide* 'sündhaft, tabu, «heilig» (-b' < -β-), N. *χäēβide* id., U. I. *χäēβ'ide* id.; Landbär', Oks. *χäēβide* id., OP. *χäēβidde* 'sündhaft, tabu, «heilig», auch Wort zur Umschreibung des Geschlechtsorgans des Mannes, des männlichen Tieres, der Frau, des weiblichen Tieres'.

Tänne kuuluvat edelleen jen. *kēbu*', gen. *kēburo*', *kēbudo*' 'Sünde', Ch. *kearu*', B. *keade* (toisen tavun alkukonsonantti on hävinnyt) 'Waise, arm, sündhaft (?)', B. *kēde'e* 'arm', *keaduti* 'sündlos', Ch. *kearuti* id. ja tawgyn *kōita* 'Krankheit', *koitalā* 'krank'. Tawgyn sanassa t < *bt; vrt. *nībtā* ~ *nītā* 'Oberkleid der Weiber' (*nī* 'auf'); *serū'btā*-*ama* = *serutā*'*ama* 'salzen' (*ser* 'Salz').

On olemassa eräitä sanoja, joissa suomen ensi tavun i: tä vastaa jurakissa *äē*, *äēi*; esim. s. *silmä* ~ jurT. Sj. I. U-Ts. *säēβ*, Lj. S. Nj. P. *χäēm* 'Auge'; myös tawgy *saiime*, jen. *sei*, OS. *hai*, *sai*, *sei*, *saiji* id. | s. *pimeä* ~ jurNj. *pāēm-μqš* 'dunkel sein', Lj. *pāēimmiē* 'ist dunkel', Nj. *pāēmηηə*, O. *pāēβ'i*, T. *pāēiβi*, Sjo. *pāēβi*, N. *pāēji* id. (*j* < *β*), O. *pāēβde* 'dunkel', Lj. *pāēm tšəp*, P. *pāēm t'šəz* id.; myös tawgy *faemei*' 'dunkel', *faemagā* 'dunkel, finster', jen. *fei* 'dunkel'; es ist dunkel', Ch. *feire*, B. *feide* 'dunkel'.

Ei ole siis äänteellisiä eikä semasiologisia (vrt. jur. merkitys 'kipeä') vaikeuksia yhdistää yllä mainittu sana s. *kipu*, *kipeä* sanoihin. Olen jo teoksessani „Entwurf einer Mythologie der Juraksamojeden” (p. 57) maininnut tästä, mutta TOIVONEN ei ole ottanut samojedin sanaa Suomen kielen etymologiseen sanakirjaansa (ks. ss. 196—7). Erikoisesti huomautettakoon siitä seikasta, että toisen tavun labialikonsonantti samojedissa palautuu *p: hen, vrt. PAASONEN, Beiträge, p. 101.

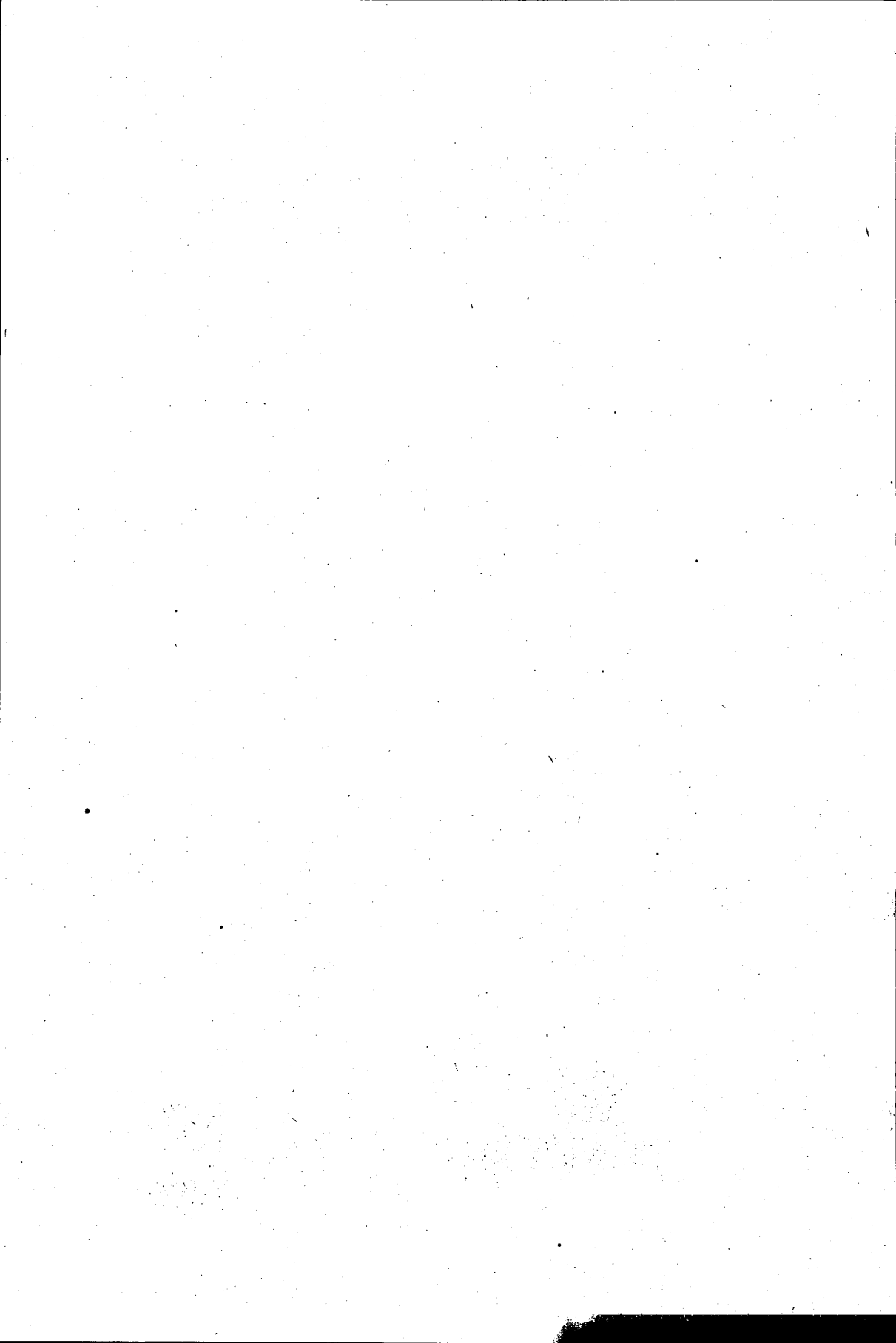
3. Jurakin reki, jolla kuljetetaan kotasalot

Tämän sanan olen kirjoittanut muistiin seuraavanmuotoisena: O. *ηū.tū*^{2a}, nom. pl. *ηūttōš*^{2a}, OP. *ηūttū*^{2a}, Sj. *ηūttō*^{2a}, K. *ηūttō*^{2a}, U. *ūttū*^{2a}, S. *ηūttū*^{2a}, Nj. *ηūctū*^{2a}, Kis. *ηūttūs*, P. *ηūttū*^{2a}, *ηūttūsōj* poss. I. p. sg. mehrfacher Besitz. TOIVONEN on yhdistänyt tämän s. *ahkio* sanaan (SM. 1920—21 p. 56, Vir. 1920, pp. 86—8 ja viimeksi SKES. I. p. 5). Esitettyään Toivosen etymologian teoksessaan Fenno-Ugric Vocabulary (p. 2) lausuu COLLINDER

lisäksi: jur. *ηutu* may contain the word *ηuu* tent-pole. Tiedossani ei ole, millä tavoin COLLINDER katsoo tämän sanan kuuluvan kotasalko sanan yhteyteen. Voimakasta tukea COLLINDERIN mielipiteen hyväksi saamme PROKOFJEVIN esittämästä tawgyn sanasta (JPNS. I. p. 56) *ηῦσαν* 'Zeltstangenschlitten (нарта для шестов)', vrt. CASTR. tawgy *ηui* 'Stange'. SCHIEFNERIN toimittamassa ostjakkisamojedin sanastossa on *utu*, *uto* 'Lastschlitten' (> russ. *ymyya*), mutta tällaista sanaa ei ole CASTRENIN OS. käsikirjoituksissa; se on jurakista erehdyksessä joutunut tänne. Jeniseinsamojedista ei, luultavasti sanaston niukkuuden vuoksi, tätä sanaa löydy. Ilmeisesti ei tätä sanaa ole ostjakkisamojedissa eikä ole ollut eteläisissä samojedikielissä, ja se näyttää pohjoisissa kielissäkin olevan myöhäsyntyinen. Sitä on kai tarvittu vasta sitten, kun samojedit suurporonhoitajina ovat vakinaisesti asettuneet asumaan puuttomalle tundralle. Se seikka, että kyseessä oleva sana on tawgyssa aivan erilailla johdettu kuin jurakkisamojedissa, viittaa myös sen myöhäiseen alkuperään.

Mitä ensinnäkin tawgyn *ηῦσαν* sanan rakenteeseen tulee, on siinä lopussa sama deverbaalinen johdin, joka esiintyy esim. sanoissa *ηomtuσαν* 'Stuhl' (*ηomtu* 'am 'sich setzen') | *ηῦλε-βσαν* 'Leben' (*ηῦletem* 'leben') | *jurka-βσαν* 'Netz' (*jurkā* 'tandem' mit dem Netz fangen'). On luultavaa, että tawgyn *ηῦ-* edustaa typistynyttä verbinvartaloa, jossa alkuaan on ehkä ollut sama denominaalinen verbinjohdin kuin esim. suomen verbissä *munia* (sanasta *muna*), vrt. SUST. LXXII, 68.

Mutta miten selttyy jurakin vartalo *ηῦttōs-*, *ηῦttūs-*? Mitä *-tt-* ainekseen tulee, vrt. O. *παῖτι-τῦ* 'mit einem Schwert versehen sein' (*παῖτι* 'Schwert') | Lj. *καρῖτῦς* 'mit einem Messer versehen sein', Kis. *καρῖτῦς* id. (*καρ* 'Messer'). On myös olemassa nominijohdin *-tta*, esim. O. *τῦβῦτῦ*, *τῦβῦ* 'te' hännällä varustettu' (*τῦβῦ* 'häntä') | O. Sj. *χῦτῦτῦ* *τῦ* 'fischreicher See', T₁ *χῦτῦτῦ* *τῦ* id. (*χῦτῦ* 'Fisch') ks. MSFOu. LXXII p. 319. Loppujohdin *-ōs-*, *-ūs-* voisi olla nominisuffiksi, joka saattaa esiintyä myös ostjakkisamojedissa, nim. *-os*, *-oś*, *-aś*: CASTR. mscr.: N. *čakos* 'Fuchsfalle', MO. *tjaggos*, K. Tsch. OO. *tjapqos*, NP. *tjapqus*, K. *tjaggoaś*, B. Tas Kar. *tjakkoś* id. (vrt. jurO. *τῦῗεῗκαῗτῦ* 'bewusstlos schlagen', *τῦῗεῗκαῗτῦ* 'Schlagholz an der Falle') | NP. *čaanqos* 'Schlafstelle', B. Tas *čaaqoś*, Kar. *tāqoś* id., Tas *taaggoaś* 'Renntierfell, auf dem man schläft', Kar. *čaaqgoaś*. Murteettain toisessa tavussa esiintyvä OS. *oa* diftongi viittaa siihen, että *-aś* on alkuaan ollut itsenäinen sana, todennäköisesti lainasana obinugrilaiselta taholta. Jurakkisamojedin *-ōs-*, *-ūs-* johtimen originaaliksi soveltuisi vogulin sana (LIIMOLA: FUF. XXXI, 354) *βuś*, jonka alkumerkitys on ollut 'Sache, Ding od. dgl.' ja ostj. *ūtś*, *ūtś*. Mutta jos OS. *-aś* edustaa alkuperäistä *a* vokaalia, viittäisi se enemmän vogulin tatarista saamaan lainasanaan (KANNISTO, TLW. 73) TJ. LU. *εś*, KU. *āś*, KO. *āś*, VN. VS. *āś* 'Arbeit, Sache' (vgl. bar. RADL. *āś* 'Arbeit' usw.). Mutta olipa tämän loppujohtimen kanssa miten tahansa, joka tapauksessa voidaan jur. *ηῦttō*^a jne. johtaa *ηῦ* 'kotasalko' sanasta. Sensijaan tuottaa äänteellisiä ja semasiologisia vaikeuksia pitää tätä sanaa lainattuna ostjakin *ῗγῗα* jne. 'reki, nartta' sanasta.

Mordwinische Kleinigkeiten

1.

Obwohl BUDENZ dadurch, dass er *va* 'nézd' unter *vanan* 'nézni' auführt (NyK. V, 222b), die richtige Deutung des Wörtchens gegeben hat, scheint sie doch in Vergessenheit geraten zu sein, da sie PAASONEN in seiner vorzüglichen Chrestomathie nicht andeutet. Bei Wörtern dieser Bedeutung sind derartige Kürzungen aber nicht selten. Bekannte Beispiele sind finn. *kas*, ung. *ni*, engl. *lo*. Got. *sai* hat J. GRIMM (Gr. III, 247) aus dem Imperativ *saihv* erklärt, was DIEFENBACH (Vgl. Wb. II, 184) richtig begründet: „*hv* schwand, sehr begreiflich bei dem partikelartigen Gebrauch des Imperativs, der neben *saihv* eine beson dere Form ausprägte“. Doch diese schlagende Deutung wurde in der Blütezeit der „Lautgesetze“ vergessen. Häufiger scheinen diese Bildungen im Lettischen, wo *rau* 'schau!' für *raugi*, *re* 'sieh!' für *redzi* steht (BIELLENSTEIN, Lett. Gram. § 102, mit Hinweis auf Die lett. Sprache § 146). Ähnlich ist russ. *виуъ* aus *видиуъ*. Erinnern darf man an mordw. *nesak* 'denn' (PAASONEN nr. 509), finn. *näet* 'nämlich, eben' KATARA 429a, ung. *lám* (aus *látom*).

2.

Ein Beispiel für *va* ist *teste purgine inazoro pazon tujemazonzo ila listnek va!* (Chrestomathie 8, Z. 27—28), das Образцы Мордовской народной словесности (Kazan, 1883) II, 131 gegeben ist mit 'отсюда не выходи, смотри, до отъезда царя Грома', von PAASONEN (Proben der mordwinischen Volksliteratur II, 141) mit: 'Sieh zu, dass du mir nicht heraus kommst, bevor Fürst Purgine weggefahren ist'. Hier sind *azoro* und *paz* die bekannten arischen Lehnworte. Aber auch *purgine* wird arisch sein, da besser als das lit. *perkunas*, das PAASONEN (Chrest. 764) zitiert, das indische *parjanya*, das mit dem genannten lit. Worte verbunden wurde, zu dem mordwinischen Worte passt. Die Frage, welchem arischen Dialekte die arischen Lehnworte des Mordwinischen entstammen, ist wohl noch nicht gelöst; es wird sich wohl um verschiedene Quellen handeln, wie auch MUNKÁCSI dachte. *šupav* 'reich' sieht wie eine Entsprechung des aind. *subhaga* 'glücklich' aus, *vadra* 'hübsch' wie eine des awestischen Wortes, das BARTHOLOMAE (Altiran. Wb. 1345a) als *vadrya* 'heiratsfähig (von Mädchen)' verzeichnet.¹ (vgl. WACKERNAGEL, KZ 46, 267 A).

¹ Anmerkungsweise darf vielleicht die Gleichung lett. *leja* 'Tal' = md. *lej* 'Fluss, Bach; Schlucht' angeführt werden. Ob sie kein „Zufall“ ist, weiss ich nicht. Auf mordw. *putoms* 'setzen, legen, stellen', engl. *to put* habe ich (Lexis I. 174) hingewiesen; man könnte noch an md. *lifestems* 'heraus-, hinausbringen', engl. *to lift* und md. *kundams* 'anfassen, ergreifen; fangen', engl. *to hunt* erinnern. Diesen Scherzen könnte auch Ernsthafteres zu Grunde liegen.

3.

Dem md. *kev* entspricht ung. *kő*. Sollten wir berechtigt sein mit md. *ķevīr* 'rund' ung. *kővér* gleichzusetzen? Die Bedeutungen: 'fett' und 'rund' stehen einander recht nahe: man denke etwa an das engl. *fat*, das auch geradezu 'rund' bedeutet, und an deutsch: *fett* und *rund*. Bestehen besondere Beziehungen im Wortschatz des Ungarischen und des Mordwinischen? Manche sind wohl nur scheinbar (*altams*: 'áldozni, átkozni'; *šudoms*: 'szidni'; *širgams*: 'serkedni, serkentenī'), aber *tšangodems*: 'segitenī' (PAASONEN, 1004) ist unbezweifelbar und mokšanisch *jevədems* 'erschrecken' (ebd. 126), (bei AHLQUIST 154a *yävidan* 'sich schämen'), *jejftems*, *ejftems* 'erschrecken, verscheuchen' (ebd. 115) erinnert doch stark an 'ijedni'; wie auch mokš. *javidemat-ezda* (v. *javidema*) *ašez mašto kortamo* mit 'az ijedtségtől nem tudott szólni' gegeben ist (NyK. XIII, 112). — Bemerkenswert ist mordw. *ška* 'Zeit', das als Suffix 'so gross wie' bedeutet (Chrest. 1040): *put'gineška valgejeze* 'stark wie der Donner ist seine Stimme' (PAASONEN, II, 73, nr. 415; vgl. ebenda 59, nr. 298, 67, nr. 368; SCHACHMATOW 111, Z. 7), wie ung. *kor* und *akkora*, *ekkorá*, *mekkorá*. Die merkwürdigste Übereinstimmung in Wortbedeutung ist aber wohl zwischen *szegik* 'brechen' und *szegődik* 'sich verdingen' (NySz. III, 107, 111) und *šivems* 'brechen' und *šivedems* 'mieten, pachten' (WIEDEMANN 153a, BUDENZ, NyK. V, 202b). Wofür einige Beispiele angeführt seien: *sividimak lajšimä* 'fogadj meg engem [halottat] siratni' (NyK. V, 95); *táštī-tānā ... šivi dilt nudišy mor'éca* 'дѣвушки ... нанимали играющего на тростяхъ пѣсенника' (SCHACHMATOW 83 Z. 12); *šivī-tš popv's robōtnik* 'der Pope nahm einen Knecht in Dienst' (Mordwinische Märchen 35). Mit *hajnal hasad* vergleicht sich *zorja lazovoma* (Образцы II, 94).

4.

Dass das Wort für 'nehmen' *sajems* vor einem anderen Verbum stehend eine rein perfektivierende Bedeutung hat — wie in vielen Sprachen —, dürfte nun bekannt sein. Im Ungarischen ist es ebenso (BEKE: FUF. XXX, 371). Treffend beschreibt die Bedetungsschattierung A. LEHR (Toldi 282); 'egyszerre', 'hamarjában', 'neki szánja magát', 'rágondolja magát', 'felkerekedik', womit genau übereinstimmt, was E. BOEHME (Russische Literatur I. 23, A. 11) sagt: „Der häufige Ausdruck bezeichnet meist eine unerwartete und rasch entschieden ausgeführte Handlung“. Im Mordwinischen kommen aber noch andere Verben vor, die eine starke eigene Bedeutung haben, aber öfters nur die Art des Vorgangs, der in dem mit ihnen verbundenen Verb dargestellt wird, genauer beschreiben. So übersetzt BUDENZ (NyK. V, 95) *babaš praš*, *kuloš* mit 'az asszony leesett, meghalt'. Da es sich hier wirklich um einen Fall handelt, musste man diese Übersetzung für richtig halten, bis man aus den nun in grösserer Menge vorliegenden Texten lernt, dass es sich hier nur um die Darstellung der Plötzlichkeit des Todes handelt. So übersetzt denn auch RAVILA bei PAASONEN (Mordwinische Volksdichtung III, 236) *praš kulis babaš* mit 'Die Alte starb weg'; entsprechend (S. 260) *atāš praš di kulis* 'der Alte starb weg'. SCHACHMATOW (82, 5—6) hat *soñc praš sire-dēmā i kulys* 'she fell ill and lied'. — Das Wort *tejems* kommt in rein durativer Bedeutung mit verschiedenen Verben vor. KLEMM (Mordvin szövegek S. 40) hat *kaštš*

täjs tsorjnist 'fiuk fölnövedekett', (S. 41) *jartsast, täjst, matst udima* 'ettek, lefeküdtek'; SCHACHMATOW (S. 65, Z. 8) bietet *ista* *jaki-täjä, oza* 'такъ она походить, сядеть'.

5.

'Es ist nötig, es gebührt' ist md. *eravi* (PASSONEN, 57). D. h. es ist eine mit *-v-* gebildete Medialform, so nennt sie WIEDEMANN (§ 78, 80). Das Tschere-missische ordnet das gleichbedeutende *kylesš* in die Klasse der Verba, die die erste Person des Präsens auf *-am* bilden. Sprechen nicht diese beiden Tatsachen dafür, dass die tscheremissischen *-a-* Verba medialer Bedeutung nahe stehen? — wie ja schon längst vermutet worden ist (BEKE, Cseremisiz nyelvtan § 350).

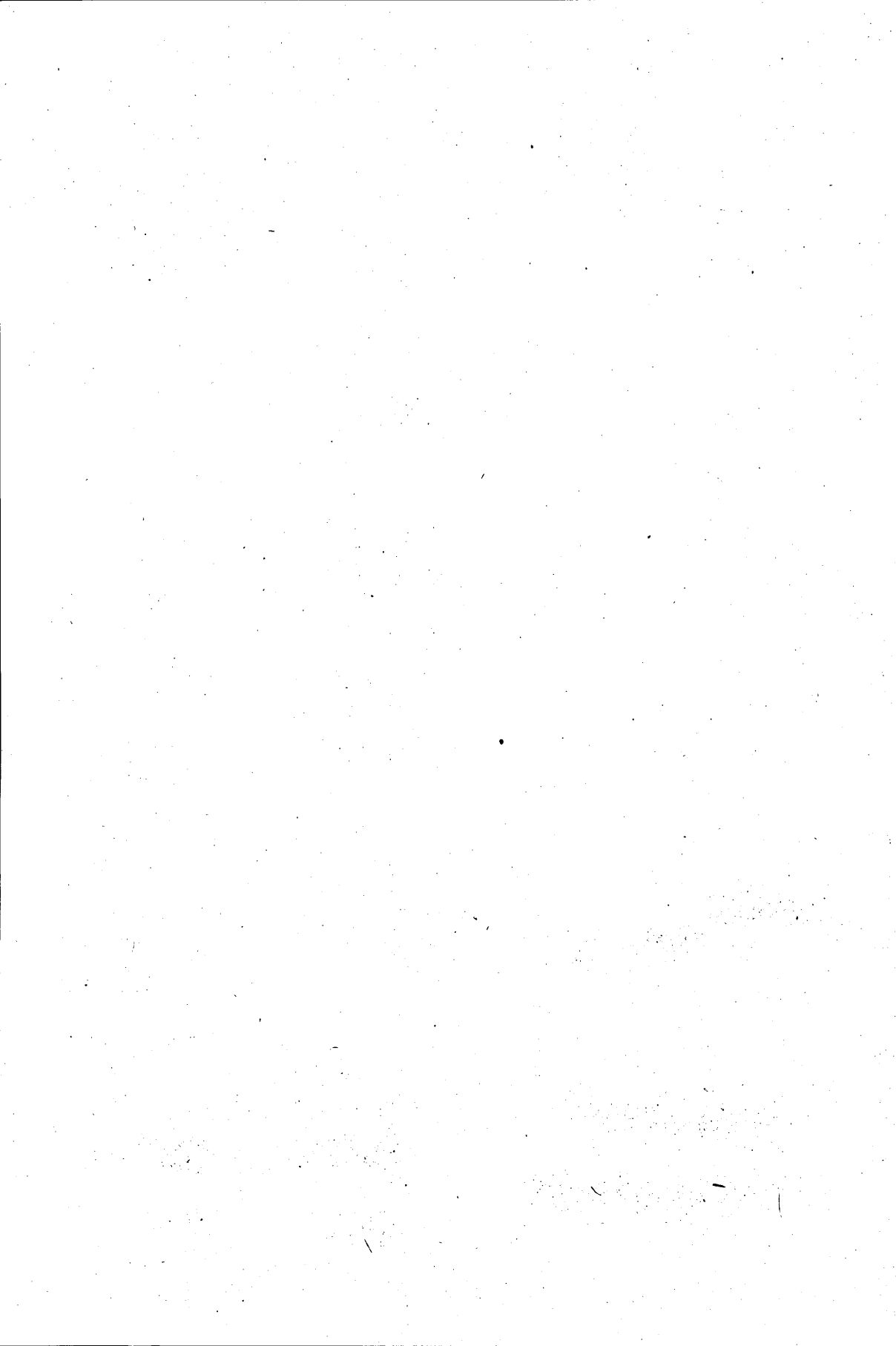
6.

PAASONEN in seiner von mir so oft zitierten Chrestomathie gibt unter nr. 135: *jožo* 'die äussere Haut, Oberfläche', *mešel-jožo* 'Himmelsgewölb', *jožov* 'klug, verständig', und den Vergleich mit fi. *iho* 'Haut', dem vielleicht noch *ihan* 'ganz und gar', *ihana* 'schön' (KATARA 115a) beigefügt werden dürften. Diese Bedeutungen *Haut* — *Himmel* — *heil* (ein lobendes Adjektivum) finden eine Entsprechung in litauischem *kailis* 'Fell', lat. *caelum* 'Himmel', got. *hails*; dem noch manches zugefügt werden könnte. Führt uns das Mordwinische hier zu Erkenntnissen, oder in die Irre?²

Dublin.

ERNST LEWY

² Wenn in den obigen Zeilen die Erkenntnisse von Mitforschern nicht zitiert sind, bitte ich mir mildernde Umstände zuzubilligen, weil mir — seit 20 Jahren im Exil — die Literatur nur sehr unvollständig zu Gebote steht.

О некоторых тюркских заимствованиях в коми языке

Вопросу чувашских заимствований в пермских языках, как известно, посвящена специальная монография ВИХМАНА.¹ Кроме этой работы, мы имеем целый ряд статей и отдельных этимологий, посвященных проблеме тюркско-пермских языковых взаимоотношений (УТИЛА, РЯСЯНЕН, ЛАКО и др.). В последнее время вышла статья АЛО РАУН,² в которой подводится итог по вопросу о чувашских заимствованиях в коми языке и высказываются свои (как нам кажется, совершенно правильные) соображения.

Исследователи данного вопроса пришли к выводу о том, что коми язык содержит около трех десятков древнечувашских заимствований, из которых почти все восходят к общепермскому периоду, и что коми язык не производил заимствования непосредственно из татарского языка.

Данные коми диалектологии последних лет предоставляют нам возможность пополнить список коми слов тюркского происхождения. В данном случае мы располагаем следующим материалом.

1. В упомянутой нами работе ВИХМАН об удмуртском слове *kubo* пишет следующее:

„wotj. G. M., Isl. J., U. *kubo* 'spindel', BUCH S., WIED *kubo* 'spinnrocken', MUNK. K. *kubo* 'flachshechel'. < tshuw. (im tshuwassischen nicht belegt); vgl. kas. kir. *kaba* 'holzkamm an der spindel, spinnholz, spindel', RADL.; bschk. КАТАР. *kaba* 'holzkamm an der spindel'. MUNKÁCSI wbuch s. 222 bezeichnet das wort als tatarisches lehnwort. Wir hätten aber in diesem falle im wotjakischen **kaba* zu erwarten (vgl. z. b. wotj. *azbar* 'hof' < kas. *azbar*, wotj. *kalpak* 'kopfbedeckung für mädchen' < kas. *kalpak*, wotj. *taba* 'pfanne' < < kas. *taba*). Anderseits kann es nicht bezweifelt werden, dass wotj. *kubo* ein turkotatarisches lehnwort ist. Wie schon oben (s. 1) erwähnt, entspricht dem turkotat. *a* der ersten silbe im tshuwassischen oft ein *u* ~ *o*; ebenso wie also z. b. wotj. *ulmo* 'apfel' aus dem tshuw. *ulma*, *olma* (dagegen wotj. U. *alma* id. < tat. *alma*), wotj. *ukšo* 'geld' aus dem tshuw. *ukša*, *okša* (dagegen wotj. S. *akša* id. < tat. *akša*) entlehnt ist, muss auch für wotj. *kubo* ein tshuwassisches original **kuBa*, **koBa* vorausgesetzt werden.“ (S. 75—76).

¹ YRJÖ WICHMANN, Die tshuwassischen Lehnwörter in den permischen Sprachen. Helsingfors 1903.

² ALO RAUN, The Chuvash Borrowings in Zyrian (Journal of the American Oriental Society, Volume 77, Number I, 1957, 40—45).

В литературе о чувашских заимствованиях коми языка до сих пор не фигурировало коми слово *ko'ba* 'прялка', встречающееся в восточных диалектах пермяцкого наречия (в нижнеиньвенском, распространенном на территории Тимиского, Купросского, Крохалевского, Аксеновского и Доегского сельсоветов Юсьвинского района Коми—Пермяцкого округа и занимающем бассейн северных притоков р. Иньвы—Доега, Поя и Исыла с прилегающими к ним территориями по р. Иньве; в оньковском, расположенном на территории только Оньковского сельсовета и представляющем собой самый восточный коми-пермяцкий говор по р. Иньве) и в коми-язьвинском наречии.³

Коми *ko'ba* и удм. *kubo* восходят к общепермскому **koba* (с открытым *o*) и, вероятно, это слово попало в общепермский язык из северного (окающего) диалекта древнечувашского языка. Переход *o* в *u* (**koba* > *kubo*) произошёл на удмуртской почве.⁴ На то, что в этом слове было открытое *o* (а не закрытое *o*), указывают окраинные диалекты удмуртского языка; напр. урсыгуртский (на юго-востоке Тат. АССР) и шошминский (на севере Татарск. АССР), в которых сохраняется различие между общепермскими закрытым и открытым *o*: открытому общепермскому *o* в этих диалектах соответствует *u* (как и в других удмуртских диалектах), а закрытому *o* — *u*, например: коми (во всех диалектах) *gort* 'дом', удм. урсыгуртск. и шошминск. *gurt*; коми *bord* 'крыло', удм. урсыгуртск. и шошминск. *burd*; но: коми верхнесыольск. *gob*, остальные зырянские и пермяцк. диалекты *gob* 'губчатый гриб', удм. урсыгуртск. и шошминск. *gubi*⁵; коми верхнесыольск. *pož*, остальн. зырянские и пермяцк. диалекты *pož* 'решето', удм. урсыгуртск. и шошминск. *puž* и т. д.⁶

2. В коми-язьвинском диалекте имеется слово *bnja:r* 'богатый'. В других современных диалектах коми языка это слово не встречается. В фольклоре и в памятниках письменности XVIII века имеется слово *bajar* в значении 'боярин': *eksi pijan, bajar pijan mač'ašenj* 'дети князей и бояр играют в мяч', в Лепехинском словаре мы читаем *баярь* 'боярин', *баярань* 'боярыня'.⁷ Это слово попало также в русско-зырянский рукописный словарь Н. П. ПОПОВА, представленный в Российской Академии наук в 1845 г., а оттуда — в «Syrjänisch-deutsches Wörterbuch» (СПб., 1880) ВИДЕМАНА и «Русско-зырянский словарь» Г. С. ЛЫТКИНА (Ленинград, 1931): у ВИДЕМАНА читаем *bajar* 'Herr, Vornehmer', у Г. С. ЛЫТКИНА — боярин *bajar*.

³ См. В. И. ЛЫТКИН, Диалектологическая хрестоматия по пермским языкам, Москва 1955 стр. 26—28, 105, 115; а также нашу рецензию на ERKKI ITKONEN, Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Tscheremissischen und in den permischen Sprachen (FUF. XXXI, 149—345): «Вопросы языкознания», 1956 г., № 3, стр. 140—142.

⁴ Д. В. БУБРИХ считает, что этот переход в удмуртском языке имел место весьма поздно: им захвачены даже некоторые русские заимствования — удм. *kuso* < русск. *коса* («Историческая фонетика удмуртского языка», Ижевск 1948, 45—46 стр.)

⁵ Урсыгуртск. и шошминск. примеры ещё раз подтверждают то, что это пермское слово не является русским заимствованием, так как русское *у* (севернорусск. *губа* 'губчатый гриб') никак не могло передаться в коми языке через *o* (*o*), а в западных и южных диалектах удмуртского языка — через *u*.

⁶ См. об этом подробнее в нашей рецензии на работу ЭРККИ ИТКОНЕНА («Вопросы языкознания», 1956 г., № 3, стр. 139—141), а также в нашей «Исторической грамматике коми языка», Сыктывкар 1957 г., §§ 68 и 69.

⁷ См. В. И. ЛЫТКИН, Древнепермский язык, Москва 1952, стр. 150.

Коми-зырянское (в Лепехинском словаре представлен нижневельчегодский диалект коми языка XVIII в.) *bajar* мы считаем не русским заимствованием, а карело-вепским по той причине, что нам не известен севернорусский оригинал со звуком *a* (типа *баяр*).⁸ Коми-язьвинское *bojar* затруднительно считать карело-вепским заимствованием, поскольку эти последние встречаются только в зырянских диалектах.⁹ Имеется возможность это коми-язьвинское слово считать русским заимствованием: так мы это и делали в свое время.¹⁰ Действительно, русское предударное *o* и *a* в коми-язьвинском диалекте передается одинаково через *v*, например: русск. *poróg* > коми-язьв. *porog*, русск. *porá* > коми-язьвинск. *pora*; русск. *пастух* > коми-язьвинск. *postu:k*, русск. *пальто* > коми-язьв. *polto*. Таким образом, оригиналом для коми-язьвинского *bojar* 'богатый' могло служить слово со звуком *o* в предударном слоге *bojárin*, *bojár*, встречающееся в севернорусских диалектах. Изменение значения русского слова «боярин, знатный человек» на коми-язьвинское «богатый» нужно считать нормальным явлением; ср. коми *ozyr*, удм. *узыр* 'богатый' и слова индоиранских языков, из которых заимствованы приведенные слова (авест. *ahuro* 'Herr', древнеинд. *ásuras* 'Gott'. Уотила, *Syrjänische Chrestomathie*).

Однако, имеется возможность считать коми-язьвинское *bojar* и тюркским заимствованием. В тюркских языках (татарск., киргизск., узбекск., каракалп. и т. д.)¹¹ широко распространены слова *bai* в значении 'богатый' и *bajar* в значении 'хозяин, работодатель, русский офицер или чиновник' (туркменск. язык), 'дворянин, русский помещик' (татарск., башкирск.), 'вельможа, богатое и знатное лицо' (кокандск. диалект узбекск. языка). Нас в данном случае не интересует, какого происхождения тюркское слово *bajar*, во всяком случае оно давно бытует в тюркских языках.¹²

Тот факт, что слова коми-язьвинского типа попали в словари XVIII века,¹³ говорит о том, что коми-язьвинцы раньше жили значительно южнее

⁸ См. нашу статью в «Материалах и исследованиях по русской диалектологии», т. II, Москва, 1949 г., стр. 198. Карельск. *bajari* и людиновско-вепское *bajar* являются словами древнерусского происхождения.

⁹ См. YRJÖ WICHMANN, *Syrjäanit ja karjalaiset: „Valvoja”*, 1920, N 9—10; GYÖRGY LAKÓ, *Syrjänisch-wepsische Lehnbeziehungen: „Ungarische Jahrbücher”* 1935, N 15, S. 318—320; Т. Е. УОТИЛА, *Huomautuksia syrjäänin itämerensuomalaisista lainasanoista: „Virittäjä”*, 1936, 199—207; В. И. ЛЫТКИН, *Вепско-карельские заимствования в коми-зырянских диалектах (Сборник статей, посвященный Академику Виктору Владимировичу Виноградову к его шестидесятилетию)*, Москва 1956 г., стр. 179—189).

¹⁰ См. нашу статью «Из истории некоторых русских слов, заимствованных финно-угорскими языками» («Ученые записки» Рязанского педагогического института, 1955 г., № 10, стр. 118.)

¹¹ В. В. РАДЛОВ, *Опыт словаря тюркских наречий*, СПб. 1888—1911.

¹² См. МАХ VASMER „*Russisches etymologisches Wörterbuch*”, Heidelberg 1953. ФАСМЕР, между прочим, пишет „*Vielleicht sind Malov... u. Mladenov... im Recht, die als Quelle ein atürk. bai 'vornehm, reich' + -är also 'reicher, vornehmer Mann' ansetzen, woher boljarin durch Einfluss von bobjъ entstanden sein könnte*”.

¹³ Напр., среди пермяцких слов, помещенных в труде «Сравнительные словари всех языков и наречий, собранные десницею высочайшей особы», СПб., 1787—1789, имеется немало коми-язьвинизмов. (Кроме того, нижнеиньвенский пермяцкий говор, находящийся в 150 км к юго-западу от коми-язьвинцев, содержит ряд коми-язьвинских черт, что свидетельствует о том, что некогда существовавшее между этими говорами коми население говорило на диалекте коми-язьвинского типа. (См. нашу «Диалектогич. хрестоматию», стр. 27).

— возможно, в непосредственном соседстве с татарами и, в особенности, с башкирами. Нужно полагать, что княжество Великая Пермь (присоединена к Москве в 1472 году) в основном была заселена коми-язьвинцами, поэтому непосредственное прикосновение этого народа с татаро-башкирами нужно считать вполне вероятным. Возможно, эти прикосновения продолжались недолго, так как в скором времени — в связи с русской колонизацией Приуралья (Великой Перми), начавшейся еще в XVI в. — между башкиро-татарами и коми-язьвинцами образовалась широкая полоса русского населения, отделившая коми-язьвинцев не только от тюркоязычных народов, но и от коми-пермяков и коми-зырян.

3. В коми-язьвинском диалекте имеется интересное слово *botrak* 'ножницы', которому соответствует лугово-марийское *patrak* в том же значении. Эти слова безусловно тюркского происхождения. Однако, оригинал заимствования нам не удалось найти.

Москва

В. И. ЛЫТКИН

A mai magyar nyelv kötőszó nélküli mondatainak szerkezetéről

A magyar nyelvtanokban hagyományossá vált együtt tárgyalni a kötőszó nélküli összetett mondatokat a kötőszós mondatok egyes fajaival. Legalább is nincs tudomásom egyetlen olyan nyelvkönyvről vagy tanulmányról sem, amely részletesen foglalkozott volna a mai magyar nyelv kötőszó nélküli összetett mondataival, illetőleg e kérdés felvetését elméletileg megokolta volna.

Az utóbbi évek ismertebb magyar nyelvkönyveinek szerzői rendszeresen csak mellékesen említik meg a kötőszó nélküli mondatokat, esetleg azokkal a kötőszós mondatokkal kapcsolatban, amelyekre a kérdéses mondatok éppen emlékeztetnek.

BALASSA¹ pl. a *gy* veszteget itt-ott néhány szót a kötőszó nélküli mondatokra. Egy másik nyelvkönyvben² egyes kötőszós mondatfajoknál van megemlítve az, hogy kötőszó nélkül is előfordulnak. Egyik újabb iskolai nyelvkönyvben³ azt olvassuk, hogy a kapcsolatos, ellentétes, következtető, magyarázó mellérendelt mondatokban nincs mindig kötőszó. Más helyeken⁴ meg a szerzők azt a kifejezést használják, hogy a kötőszó az egyes mellékmondatokból (pl. a *hogy* kötőszó a tárgyi, helyhatározói stb. mellékmondatokból) el is maradhat. Ez aztán úgy tüntetheti fel a dolgot, mintha a kötőszó nélküli mondatok a mai nyelv szempontjából valamiféle kihagyásos mondatok lennének.

Történeti szempontból a kötőszó nélkül kapcsolódó mondatokat az összetett mondatok kezdetlegesebb fokának szokták tekinteni,⁵ de ez a fel fogás jelen esetben nem jön számításba, minthogy e tanulmány csak a mai nyelvvel kíván foglalkozni.

Elsősorban azt kell tisztázni, helyes-e a kötőszós és a kötőszó nélküli összetett mondatoknak együtt való tárgyalása. Ilyen megoldás esetleg helyénvaló olyan nyelvkönyvekben, ahol a mondatok rendszerezése általában a tagmondatok egymáshoz való tartalmi viszonya alapján történik. De ezzel szemben van olyan módszer is, amely nyelvtani kérdések megvilágításánál magából a nyelvtanból indul ki, s amely éppen ezért szerintünk sokkal következetesebb, sokkal „nyelvtanibb”, mint az előbb említett módszer. Az általunk ajánlott módszert alkalmazva az összetett mondatok rendszerezésénél tehát

¹ BALASSA J., A magyar nyelv könyve. Budapest 1943, 418.

² TEMESI M.—RÓNAI B.—VARGHA K., Anyanyelvünk. Budapest 1955, 279, 282, 283 stb.

³ BENKŐ L.—KÁLMÁN B., Magyar nyelv tan az ált. gimnázium I—IV. oszt. számára. Nyolcadik, átdolgozott kiadás. 220, 221, 222, 223.

⁴ Uo. 206, 207.

⁵ KLEMM A., Magyar történeti mondattan. III. Budapest 1942, 403.

elsősorban a mondatok szerkezete jönne számításba, és ezek alapján az összetett mondatok legszembetűnőbb ismertetőjelüknél fogva elsősorban a kötőszós és a kötőszó nélküli mondatok csoportjaira oszlanának. Ilyen elsőfokú osztályozásból kiindulva máris elkerülnénk azt, hogy a kötőszó nélküli összetett mondatokat típusonként bizonyos hasonló típusú mondatok megfelelőinek tekintsük. Ez tudniillik szerintünk tévedés lenne, márcsak azért is, mert még tartalom szempontjából sem minden mondatban engedhető meg a kötőszó használata.

Milyen kötőszót lehetne például beleerőszakolni a következő mondatokba?: „ez csak kifogás, vallja be” (Kül. 80); — „Megy a juhász számaron, földig ér a lába” (Petőfi); — „Az országúton két négyökrös szekér nyikorog, viszi a búzát Bántelekről a faluba” (Kis. 72); — „Ne nézz reám, süsd le szemed” (Petőfi, Ez a világ . . .); — „Éjszaka volt, a bokor lassankint engedni fog a terhe alatt, az elveszés bizonyos” (Szeg. 112); — „A kukorica gyönyörű, néhol háromméteres száruk emelkednek az ég felé” (Kis. 7).

Továbbá vannak olyan kötőszó nélküli összetett mondatok, amelyeknek a tartalma kétféle értelmezést is lehetővé tesz, „csinálhatunk” belőlük mellrendelten vagy alárendelten szerkesztett mondatokat; az első esetben az utótagmondatot magyarázó (*hiszen, ugyanis* stb.) kötőszóval, a második esetben okot kifejező kötőszóval (*mert*) láthatjuk el; pl. „ő hozzá én nem beszélek, ő neki én mindent meg nem magyarázhatok” (Szeg. 3); — „Szappanra legkevesebb hét krajeár kell, kevesebbér nem adnak” (Hét); — „Koppantó Gergely felelt, őt döfte meg az öregbíró a könyökével” (Kül. 13).

Való igaz, hogy nagy számmal vannak olyan kötőszó nélküli összetett mondatok is, amelyekről könnyű megmondani, hogy milyen típusú kötőszós mondatokra emlékeztetnek: „Alacsony kis ház az én lakásom, a tied magas nagy palota” (Petőfi); — „Azt lehet mondani, semmi királynői nem volt a ruházatában” (Lát. 65); — „Ez nagyon sós, amaz nagyon édes” (Szeg. 5). Ennek ellenére még az ilyen kötőszó nélküli összetett mondatokat sem tekintenénk egyszerűen kihagyásos kötőszós összetett mondatoknak: az első típusú mondatokban ugyanis hangulatosabb, színesebb a kifejezőmód, mint a második típusúakban. A kötőszó nélküli kapcsolat továbbá alkalmasabb egytípusú (egynemű) tagmondatok összefűzésére, mint a kötőszós kapcsolat; pl. „Ez nagyon sós, amaz nagyon édes”, „ezen kozma érzik, amazon az élesztőszag” (Szeg. 5); — „Zsir sistergett, zsemlyét reszelték, tojást törtek, gyönyörű zenebona diákfüleknek” (Kül. 11); — „Levágta magát egy karszékbe, lábait egymásra veti, kezeit zsebeibe dugja, aztán megint felugrik, megint sétálni kezd” (Szeg. 10). Lám, mennyi hangulat, mennyi kifejezőképesség van az idézett mondatokban, kötőszók erőszakolt belevonása csak elszíntelenítené a mondatok tartalmát.

Az elmondottak alapján arra a következtetésre lehet jutni, hogy a magyarban a kötőszó nélküli mondatok többé-kevésbé különböznek a kötőszós összetett mondatoktól, és külön nyelvtani kategóriát képeznek.

A kötőszó nélküli mondatok külön való tárgyalására már történtek kísérletek. Az orosz nyelvtanirodalomban például N. Sz. POSZPELOV próbálkozott meg e nyelvtani szemlélet megokolásával,⁶ s ugyanő írta az akadémiai

⁶ Cikkét l. a Вопросы синтаксиса современного русского языка с. gyűjtemény-kötetben. (Москва 1950).

oroszl nyelvltan megfelelő fejezetét is.⁷ Habár POSZPELOV alapelgondolása helyes, módsterével nem értünk egyet. Annak ellenére, hogy POSZPELOV látszólag szerkezetileg osztályozza a kötőszó nélküli mondatokat (tanulmányában: 1. egynemű elemekből állókra és 2. nem egynemű elemekből állókra, az akadémiái nyelvltanban: 1. egytípusú részekből állókra, 2. nem egytípusú részekből állókra és 3. bonyolult szerkezetűekre osztja fel őket), a rendszerezés tulajdonképpen a tagmondatok közötti tartalomviszony szempontjából történik, márpedig ilyen alapon esetleg nem is volt érdemes különvenni a kötőszó nélküli összetett mondatokat a kötőszavasaktól, hiszen felsorolási, egyidejűségi, időbeli egymásutánsági, ellentétes viszony, továbbá feltételes, megengedő, következményes és magyarázó viszony (l. az akadémiái nyelvltanban az egyes kötőszó nélküli mondattípusok felsorolását) a kötőszós összetett mondatokban éppúgy kimutatható, mint a kötőszó nélküliekben.

A magyar kötőszó nélküli összetett mondatokban a tagmondatok kapcsolására elsősorban fonétikai eszközök szolgálnak: az első tagmondat végén a hanglejtés jelzi a tagmondat be nem fejezett voltát és a következő mondatra való átmenetet. A hanglejtésen kívül a legtöbb mondattípusban más szerkezeti eszközök is jutnak szerephez.

A kötőszó nélküli összetett mondatoknak négy főtípusuk van: A) az egyes tagmondatok szerkezetileg összhangban vannak egymással; B) az utótagmondat szóanyaga vagy nyelvltani típusa utal az előtagmondatra; C) az előtagmondat nyelvltani típusa utal az utótagmondatra; D) a tagmondatok között csak fonétikai kapcsolat van.

A)

1. A tagmondatokban azonos szók vannak: „Most már minden kidomborodott, minden részlet beleillett az óriási csiny rovátkáiba” (Kül. 176); — „Még nyílnak a völgyben a kerti virágok, még zöldel a nyárfa az ablak előtt” (Petőfi, Szept. végén); — „Én nem a k a r o k tanulni, én mindjárt tudni a k a r o k mindent” (Szeg. 5); — „Én nem szoltam Henriette kisasszonyhoz, én missz Kleerrihez beszélek” (Szeg. 3).

Azonos teljes értékű szók helyett szóelemek vagy formai szók (módosító szók, segédigék, modális igék, névutók) is ismétlődhetnek: „El hull a virág, el iramlík az élet” (Petőfi, Szept. vég.); — „C s a k t a l á n n e m j á r t e l a s z á j a m , c s a k t a l á n n e m m a g a z” (Kül. 173).

2. A tagmondatokban egyforma funkciójú ritkábban használt ige-, határozószó- vagy névszóalakok fordulnak elő (ilyenek a nem-alapalakok, tehát az igemódok közül a feltételes és felszólítómód, a fokalakok közül a közép- és felsőfok stb.): „E l m e n n é k é n h a z a , i t t h a g y n á m e z e k e t” (Petőfi, Föld. a holdv.); — „L e g y e n a s z í n e a r ó z s á b ó l , a z í z e v e t e k e d j é k a c u k o r r a l” (Kül. 75); — „M o s t k e v e s e b b a p é n z , d r á g á b b a p á l i n k a” (Kis. 7).

3. Az egyik tagmondatban olyan szók vannak, amelyeknek ellentétes értelmű vagy rokonértelmű megfelelői vannak a másik tagmondatban: „Még alig volt reggel, már megint este van” (Petőfi); — „Ott állott balról a deres, jobbról a kaloda” (Kül. 175); — „Piros arcod a tavasz virító rózsája, bágyadt szemem az ősznek lankadt

⁷ Грамматика русского языка. АН СССР. Т.2, часть 2. Москва 1954.

napsugára" (Petófi, Te a tav. szer.); — „Ezen kozma érzik, a mazon az élesztőszag" (Szeg. 5); — „Egyik kezében pallos, a másikban font" (Lát. 64); — „Rövid az élet, hosszú a sír" (Kül. 144); — „az öreg közbeordított valmit, János túlkiáltotta kacagva" (Szeg. 20).

4. A tagmondatok szerkezete egyforma lehet: „Befordultam a konyhára, rágyújtottam a pipára" (Petófi); — „Zsemlyét reszeltek, tojást törtek" (Kül. 11); — „Az arca hervadt, a szeme szomorú" (Lát. 65); — „Az éjszaka közeledik, a világ lecsendesedik" (Petófi, Falu végén kurta kocsma).

5. A tagmondatok szerkezetileg különbözhetnek, de ha azonos a funkciójuk, a belőlük alkotott összetett mondatok a felsoroló hanglejtés segítségével ritmikusan tagolt részekre oszlanak: „A delnő vetette a kártyát, a fiatal leányka öltögette a tujére a gyöngyöket, a missz olvasott" (Szeg.); — „A vidám hancurára többen összegyűltek az udvarra, a szomszédok átkukkantottak a kerítéseken, a csintalan fehérnép, az Ágnes meg a Panni kiszaladtak az edénymosogatástól" (Kül. 9).

B)

1. A második tagmondatban megismétlődik egy vagy két szó, amely már előfordult az első tagmondatban is, de a második tagmondat ezáltal nem válik hasonlóvá az első tagmondathoz, mint ahogy ezt az A) 1. típusú mondatoknál láttuk, hanem mintegy megmagyarázza, megindokolja, következményében tovább fejleszti az előtagmondatot: „Rátette a vízre, a víz sebbel-lobbal, andalító csörgéssel-csobogással vitte-vitte a Bernáth kert felé" (Kül. 103); — „Estére majd talán főz egy kis b a blevest csipetkével, a b a b az udvaron termett" (Kis. 16); — „A legszebb csikóra ny er get tesznek, a ny er e g b e beült a legdelibb családtag" (Kül. 17).

2. A második tagmondatban levő névmás (többnyire mutatónévmás) vagy névmási eredetű határozószó rámutat, utal a megelőző mondat tartalmára: „Ezek a virágok igen nagyok, i l y e t csak az oláh parasztok ingeire stikkelnek" (Szeg. 9); — „A Bernáthék disznaja gyerekkorában kiharapott egy darabot a felső ajkából, e z rútitotta el" (Kül. 171); — „Őn cudar játékot úzótt velem évek óta, e z t számon kérem" (Kül. 112); — „Egy feszület is volt ott, e r r e szokta megeskettetni a feleket" (Kül. 149); — „Először szégyenelted volna magadat, a k k o r e z a második szégyen nem érne" (Kül. 147); — „Kálmán egyet nyelt utána, a z a l a t t elkészült azzal, amit felelnie szükséges" (Szeg. 17).

3. A második tagmondatban valamely szó nyelvtani alakja utal a megelőző mondatra vagy ennek egy részére.

a) Rámutathat az előtagmondatra az utótagmondat igei állítmányának tárgyas alakja (ha úgy vesszük, hogy a tárgyas alak a hiányzó *ezt, az* névmástól függ, úgy ezek a névmások utalának az előző tagmondatra): „Ez csak kifogás, v a l l j a be" (Kül. 80); — „Hát ez a rendes nóta, valamennyien i s m e r i k már" (Kis. 70); — „Szörnyű kemény keze van, é r e z t e Zsiga" (Kül. 177).

Néha nincs meg az a szó az előző mondatban, amelyre az utótagmondat tárgyas igealakja rámutatna: „Az öreg Bernáth méltányolta a tehetségét, o d a a d t a Újhelyen asztalosinasnak" (Kül. 171).

b) Az utótagmondat igei állítmányának személyragja helyettesítheti e tagmondat alanyát, amely viszont az előtagmondat egy tagjára utal: „K i s

G á b o r n é öreg asszony, a hetvenen túl jár” (Kis. 15); „Nagyon szépek a szemei, úgy égnék, mint a parázs” (Szeg. 93); — „Vizsgálgatta a többiek arcát, vajjon félnek-e nagyon?” (Szeg. 3); — „Szép csillag a honszeretet, gyönyörűségesen ragyog” (Petőfi, A hazáról).

Az előtagmondatból hiányozhatik is az a szó, amelyre a következő tagmondat alanya utalna: „Megállt az apja háta mögött, fölágaskodott egy kicsit” (Kül. 115).

c) Az utótagmondat valamelyik névmási vagy névszói tagjának személyragos alakja utal az előtagmondatban levő mondatrészre: „János észrevette, szíve repesett örömeiben” (Kül. 104); — „Kis Ferenc abbahagyta az evést, az utolsó falat majdnem kifordult a száján” (Kis. 72); — „A főszolgabíró látta a temetésen a jegyzőt, most utána nézett” (For. 146). — „Némely lakatlan része már besüppedt, összeropodott, baglyok, denevérek tanyáztak benne” (Kül. 174).

Az előtagmondatból hiányozhat is az a szó, amelyre az utótagmondat személye rámutatna: „Tesz néhány lépést, már könnyek szivárognak a szeméből” (Kis. 73); — „Mind a két kezét feléje nyújtotta, János gróf szomorúan nézett rá” (Kül. 113); — „Éhezünk, segítsetek rajtunk” (Kül. 110).

C)

1. Az előtagmondatban mutatószó van, amely a következő tagmondatra utal: „Egész úton hazafelé azon gondolkodám, miként fogom szólítani rég nem látott anyám” (Petőfi, Füstbe ment terv); — „Az t lehet mondani, semmi királynői nem volt a ruházatában” (Lát. 65); — „Ez az ember vadmacskabórt vett tőlem, de azt mondja, nem vadmacska” (Lát. 70); — „De én azért azt fogom rá mondani, jól van” (Szeg. 51).

2. Az előtagmondatban az igei állítmány tárgyias személyragja (esetleg valamilyen névszó személyragja) rámutat a következő tagmondatra: „Néz d meg, ki kopog az ajtón” (Kül. 147); — „Várt a lázasan kóválygó fejjel, mi fog most következni” (Kül. 123); — „Hát talál d ki, mért van itt most nálam Buttler gróf?” (Kül. 115); — „Tudom, sokat kell fáradoznotok” (Petőfi, István öcsémhez); — „Henriette vette észre paripáján, ... meny nyire osztja az úrnője félelmét” (Szeg. 111); — „Azóta se tudott nyom ára jönni semmiféle emberi elme, mi volt annak a gépnek a titka” (Kül. 171).

A C. típusú mondatoknak jelentős része függő beszédet és különösen függő kérdéseket tartalmaz.

D)

Azok a tagmondatok, amelyeket csak a be-nem-fejezettség hanglegjtése kapcsol össze, rendszeren időbeli egymásutánt vagy ok- =következményes viszonyt fejeznek ki: „Korán reggel az első néhány kapavágás könnyed, ... az éles metszésre ropognak a gyom gyökerei” (Kis. 76); — „A kukorica gyönyörű, néhol csaknem háromméteres száruk emelkednek az ég felé” (Kis. 7); — „Éjszaka volt, a bokor lassankint engedni fog terhe alatt, az elveszés bizonyos” (Szeg. 112); — „Hegyi utakra nem ilyen lovakat szokás használni, valami kis mokány paripa tréfának vette volna az egészet” (Szeg. 111).

Amint látjuk az idézett példákból, vannak olyan mondatok is, amelyekben egyszerre két jellegzetesség is megtalálható. Másrészt azt is észrevehettük, hogy a legtöbb említett sajátosság előfordul kötőszós összetett mondatokban is. Igen ám, de a kötőszós összetett mondatokban ezek a szerkezeti jellegzetességek csak mellékes szerepet játszanak, a főszerep a kötőszóknak jut; ezért nem véletlen az, hogy a mondattanírók az összetett mondatok tárgyalásánál főleg a kötőszók felhasználásáról írnak (esetleg az igemódok és igeidők használatáról, a szó- és mondatrendről stb.), de az általunk felsorolt szerkezeti kapcsolómódokat alig veszik észre, vagy éppen csak véletlenül említik meg. Még kevésbé jöhet számításba az, hogy a felsorolt sajátosságok egy része rámutathat önálló (nem tagmondatok) kapcsolatára is. Hiszen a legtöbb kötőszó is állhat önálló mondatok elején, mégsem jutna senkinek sem az eszébe, hogy a kötőszókat önálló mondatok járulékaiknak tekintse (hacsak nem kapcsolnak egynemű mondatrészeket).

*

A tanulmányban használt rövidítések a következő művekből vett idézeteket jelölik: (Lát.): Gárdonyi G., A láthatatlan ember. 1912; — (Kis.): Nagy L., Kiskúnhalom (évszám nélkül); — (Hét.): Móricz Zs., Hét krajcár; — (For.): Móricz Zs., Forró mezők (1929); — (Szeg.): Jókai Mór, Szegény gazdagok. 1953; — (Kül.): Mikszáth K., Különös házasság. 1953.

Moszkva.

K. MAJTYINSZKAJA

A finnugor *l' fejleményei és e hang újból való megjelenése nyelvünk hangrendszerében

1. A *ly* hangnak írásos nyelvemlékeink korszakaiban való változásait behatóan megvilágította BENKŐ LORÁND „Az *ly* hang története” című 1955-ben megjelent becses tanulmányában. Arról azonban e művében lemondott, hogy ezt a hangot, illetve az *l* hangoknak fejlődését a finnugor, illetve uráli őskor óta descendens módon vezesse le és pedig a rokon nyelvekre is kiterjeszkedően. Ez okból az a kijelentése, hogy nyelvünk történetének aligha volt olyan korszaka, amikor benne az *ly* hang ismeretlen lett volna (i. m. 28), inkább csak laza gyanításnak, mint tudományosan megalapozott feltevésnek, illetve ténnyel egyértékű nyelvtörténeti megállapításnak tekintendő.

A finnugor *l' hang fejleményeinek vizsgálatával „Die Ausbildung des ungarischen Konsonantismus” című tanulmányomban (Acta Lingu. Hung. II) magam sem foglalkoztam. Főleg azért nem, mert a magyar *ly* hangra vonatkozólag kielégítő vizsgálatok nem álltak akkor még rendelkezésemre. Ilyen vizsgálatokra pedig magamnak már csak azért sem lett volna kedvem vállalkozni, mert ezekből nép- és őstörténeti szempontból akkori meggyőződésem szerint semmiféle tanulság sem ígérkezett. Ebben persze — ahogy utólag rájöttem — tévedtem. De most, hogy BENKŐ LORÁND alapos tanulmánya az *ly* hang fejlődésére vonatkozólag már rendelkezésünkre áll, lehetőség nyílt számomra — mondhatnám — mindkettőnk mulasztásának pótlására.

2. A finnugor *l' hang fejleményeire vonatkozó vizsgálatokat két körülmény nehezíti meg. Az egyik, hogy nem sok olyan szó akad, amelyben ez a hang akár a szó kezdetén, akár a szó belsejében megvolt; a másik pedig az, hogy a tájékozódást nem csekély mértékben zavarja egyrészt a finnugor *l'-nek bizonyos finnugor nyelvekben bekövetkezett palatalizációja, másrészt az eredeti *l'-nek egyes szavakban bekövetkezett feltételezhető depalatalizálódása. Viszont a fejlemények számbavételét megkönnyítheti az a körülmény, hogy az *l*-hez hasonló jellegű hangok esetében — aminők *l*, *r*, *m*, *n*, *n'*, *j*, *β* — nincs a fejlemények tekintetében lényegesebb különbség a finnugor nyelvekben akár a szó kezdetén, akár a szó belsejében fordulnak is elő ezek a hangok. Így tehát már eleve is valószínűnek látszik, hogy ez nem lesz más-ként a finnugor *l' hang fejleményei tekintetében sem. Ez azt is jelentheti számunkra, hogy a szóbelseji és szókezdeti fejleményeket összefoglalóan tárgyalhatjuk, vagyis ilyen módon valamivel nagyobb szóanyagra támaszkodhatunk.

BENKŐ LORÁND csatlakozva PAASONEN (Keleti Sz. XIII, 260 kk.) és W. STEINITZ felfogásához¹ azt tette fel, hogy a finnugor alapnyelvben ere-

¹ Vö. W. STEINITZ, Geschichte des finnischugrischen Konsonantismus, Acta Inst. Hung. Univ. Holmiensis, Series B, Lingu. I, 15—39.

detileg három *l*-szerű hang volt, éspedig *l*, *l*, és *l̄*. Ez a feltevés tulajdonképp néhány keleti-chanti nyelvjárás hangviszonyainak általánosítása. Elképzelhető volna azonban, hogy az illető chanti nyelvjárásokban csak bizonyos hangtani helyzetben alakult ki — esetleg idegen hatásra — a postalveolárisnak mondott *l* hang. Bizonyosnak e hang meglétét a finnugor, illetve uráli alapnyelvre vonatkozólag azonban csak abban az esetben mondhatnók, ha e hang fejleményei a szamojéd nyelvekben eltérnének a normális *l* hang fejleményeitől, amiről azonban tudtommal nem lehet szó. Egyébként annak a körülménynek, hogy két vagy három *l*-szerű hang teendő-e fel a finnugor, illetve uráli alapnyelvre vonatkozólag, nincs szerintem az egyes finnugor, illetve uráli nyelvek szempontjából nagyobb jelentősége, mert az említett keleti-chanti nyelvjárások kivételével a finnugor nyelvekben nincs különbség a **l* és az esetleges **l̄* fejleményei tekintetében. Minthogy pedig a két feltételezett *l*-szerű hang fejleményei tekintetében nincs különbség a magyar, a manysi és a chanti nyelvjárások többségében sem, nagy valószínűséggel feltehető, hogy a két hang még az ugor közösség korában az ősgugor nyelvterület legnagyobb részén egybeesett *l*-lé.

3. Hogy a finnugor, illetve uráli alapnyelvre vonatkozólag az *l̄* hang megléte felteendő, az leghatározottabban a permi nyelvekből tűnik ki, amelyekben ti. ez a hang általában megmaradt. Erre a körülményre már WICHMANN is rámutatott a finnugor *l*-hangokra vonatkozó, alapvető jelentőségű tanulmányában.²

A finnugor **l̄* a lappban, a finnségi és a volgai finnugor nyelvekben egybeesett a finnugor **l*-lel. A finn és a volgai nyelvekben ez a jelenség hangtörténeti szempontból valószínűleg összetartozik a finnugor **n'*-nek *n*-nel való képviselésével. Néptörténeti szempontból ez annyit jelent, hogy a finneknek és a volgai népeknek az ősei a Közép-Volga táján egy olyan néppel keveredhettek össze, amelynek a nyelvéből hiányozhatott a *l̄* és a *n'* hang.

WICHMANN egybeállításaiából az is kiténik, hogy a fgr. **l̄*-nek a manysi-ban és a magyarban is általában *l* felel meg. Azok a magyar szavak, amelyekre WICHMANN hivatkozik a szókezdeti helyzetre vonatkozólag: *leng*, *lep*, *legyhéd* (vö. FUF. XV, 16, 18, 19); a szóbelseji helyzetre vonatkozólag pedig nála (FUF. XV, 23, 26) *hüvely* és *csillog* szavaink szerepelnek. [BENKÓNÉL csak ez utolsó szó van említve!]. Annak a körülménynek, hogy a *hüvely* szóban a fgr. **l̄*-nek *ly* felel meg, nagyobb jelentőséget nem tulajdoníthatunk, hiszen — amint ez BENKÓ tanulmányából határozottan kiténik — nyelvünk egy bizonyos korszakában nagyon gyakori jelenség volt nálunk a *l* palatalizálódása. Az ősgugorban csakis valami *l*-szerű hang felelhetett meg a finnugor **l̄*-nek, mert az ugor nyelvekben a fgr. *-*lm-* hangkapcsolatnak a *hamú* szóban ugyanaz a fejleménye, mint a fgr. *-*lm-* hangkapcsolatnak a *szém* szóban.

Eredeti fgr. *-*lm-* hangkapcsolat szerepelt a *három* szó finnugor előzményében is (vö. WICHMANN: FUF. XV, 44), csak hogy ez esetben az ősgugorban egy magánhangzó került az **l̄* és *m* közé. A *r* előzménye a *m. három* szóban természetesen csakis *l* lehetett, amint ennek a *l*-nek a folytatása a chanti *χōlēm* stb. szóalakban mai napig megmaradt; ellenben a

² Y. WICHMANN, Zur Geschichte der fingr. *l*-Laute: FUF. XIII, 1–55. — BENKÓ az e tanulmányban foglaltakat — úgy látszik — fejtegetései során teljesen figyelmen kívül hagyta, és a finnugor *l*-hangokat illetően megelegedett azzal, amit ezekre vonatkozólag STEINITZ vázlatában talált.

manysi *kārəm* stb. szóalak azt tanúsítja, hogy az *l > r* változást a magyarok és a manysik ősei még egymás mellett élésük idején hajtották végre ebben a szóban.

A fgr. **l* tulajdonképp a chantiban sem maradt meg, mert általában *l̄ (l̄)*, *l̄* van a helyén, amely hangok a chanti nyelv komi, manysi és szamojéd jövevényszavaiban is helyettesíteni szokták e nyelvek *l̄*-jét; ellenben az orosz jövevényszavakban már többnyire valami palatalizált *l*-szerű hangot találunk az orosz *l* helyén. Azokban a keleti-chanti nyelvjárásokban, amelyekben — legalábbis a látszat szerint — háromféle finnugor *l* hang fejleményei vannak meg, a fgr. **l* hang helyén másféle palatalizált hangokat, úgymint *l̄'*-t, *l̄*-t, *l̄*-t és *l̄*-t találunk.

Amennyiben azon az állásponton vagyunk, hogy a finnugor alapnyelvben csak kétféle *l* hang volt, ti. *l* és *l̄*, akkor mindenesetre az látszik valószínűbbnek, hogy a chantik ősei a régibb jövevényszavakban a *l̄* hangot a nyelvükben akkor még meglevő *l̄* hanggal vették át, amely hangból azután később szabályszerűen *l̄*, *l̄* fejlődött. Ezt a felfogást képviselte WICHMANN is (FUF. XV, 51). Ha azonban azon az állásponton vagyunk, hogy a finnugor alapnyelvben eredetileg három *l*-szerű hang volt, amelyek közül a chanti dialektusok többségében a **l̄* és a **l* már ősidőkben összeesett *l̄*-lé, akkor azt kell feltennünk, hogy a chanti nyelv ide tartozó, eredeti *l̄*-t tartalmazó jövevényszavaiban hanghelyettesítés történt. A fgr. **l* magyar és manysi megfelelőseire való tekintettel ez utóbbi lehetőség mindenesetre valószínűbbnek látszik.

Az előadottak szerint STEINITZnek az a felfogása, amelyhez BENKŐ is csatlakozott, hogy a manysiban és a magyarban kétféle finnugor **l* hang egybeesett volna, de a finnugor palatalizált **l* ilyen alakban maradt volna meg, egyáltalán nem helytálló. A manysit illetőleg STEINITZet az a körülmény tévesztette meg, hogy a m. *száldob* stb. 'hársfa' szóval egybeállítható manysi *sēlt*, *sālt* stb. 'Lindenbast' szóban a fgr. **l* megmaradni látszott, minthogy a vele egybeállítható udm. *sal* 'Splint' szóban szintén *l*-t találunk. STEINITZ azonban figyelmen kívül hagyta, hogy olyan nyelvekben, amelyekben vannak palatalizált mássalhangzók, asszimilációs úton valamely mássalhangzó palatalizációja mindig bekövetkezhetett, ha előtte vagy utána palatális hangzó fordult elő. Az idézett manysi szóalakot az udmurt szóalakkal összehasonlítva megállapíthatjuk, hogy a manysi szó valami képzőelemmel bővült, amelynek teljesebb alakja az AHLQVISTNÁL található *silyt* 'Lindenbast' szóalak tanúsága szerint *-xt* lehetett. De ugyancsak AHLQVISTNÁL található a 'hársfa' jelentésű *silyt-jiv* szóalak is, és így nagyon könnyen meglehet, hogy a 'fa' jelentésű *jiv* szó *j*-je révén asszimilálódtak fokozatosan az előtte álló 'háncs' jelentésű hangsor összes mássalhangzói.

Mindenesetre nem mindig könnyű megmondani, hogy mi idézhette fel valamely szóban a *l* jésülését. Például a *halok* ~ *hajk* ~ *halk* 'bevágás a fába' szavunkkal egybeállítható manysi szóalak határozottan azt tanúsítja, hogy e szóban az *l* tekintendő az eredeti mássalhangzónak (vö. HORVÁTH: MNy. XLIII, 17). De nyilván ugyanígy ítélendő meg az utóbbi szóhoz a hangsor tekintetében nagyon hasonlító *hályog* szóalak *ly*-je is, amely BENKŐ egybeállításai szerint az egyetlen (!) magyar szó volna, amelyben a fgr. **l* *ly*-ként maradt volna meg. De palatalizálódás teendő fel a *sajog* szó felteendő előzményéről is, ha ti. az tényleg összetartozik a *csillog* szóval.

4. Az *l* hang palatalizációja azonban csak abban az esetben következhetett be egyes szavakban, ha az *l* mint önálló foném megvolt a nyelv hang-

rendszerében. Azt a mai magyar nyelvben is tapasztalhatjuk, hogy csak olyan mássalhangzók palatalizálódhatnak, amelyeknek palatalizált alakjai is megvannak nyelvünk hangrendszerében (ezek: *t*, *d* és *n'*). Így tehát a fgr. **l* hangnak az ósugorban bekövetkezett depalatalizációja után a *l* hangnak mint fonémnek szükségszerűleg ki kellett valamiképp alakulnia az ósugor hangrendszerben, mert különben semmiképp sem következhetett volna be egyes esetekben a *l* palatalizációja. És az *l* hangnak az ósugorban újonnan való kialakulása tényleg be is következett. Abból a hangból ugyanis, amely a finnugor alapnyelvre vonatkozólag SETÄLÄ **δ*-nek tett fel (NyK. XXVI, 377), még az ósugorban **l* fejlődött, de nyilván a fgr. **l* > *l* hangváltozás után, hisz máskülönben a fgr. **l* és a fgr. **δ* fejleményei e nyelvekben egybeestek volna. Ez a másodlagos **l* hang ebben az alakban napjainkig megmaradt a manysiban. — Ez a feltételezett hang palatalizálatlan alakban, vagyis **δ*-ként is megvolt a finnugor hangrendszerben, és belőle a keleti finnugor nyelvekben *l* fejlődött. De mindkét hang csak a szó belsejében fordulhatott elő. Hogy azonban ez a két feltételezett hang tényleg *δ* és *δ'* lett volna a finnugor alapnyelv hangrendszerében, amint azt SETÄLÄ és nyomában SZINNYEI is feltette, már kérdésesnek látszik. Magam részéről inkább *d*-t és *d'*-t volnék hajlandó e másodlagos *l*-hangok előzményeként feltenni (vö. MOÓR: Acta Lingu. Hung. II, 395), éspedig főként azért, mert fonetikai szempontból nehezen képzelhető el, hogy miként fejlődhetett volna ki interdentális réshangokból közvetlenül valami *l*-szerű hang, míg dentális zárhangokból ilyen hang kifejlődése könnyen érthető. A nyelv első része ugyanis e hangok képzésénél ugyanabban a helyzetben van, mint a liquidák képzésénél; így tehát csupán a zár felpattantására szolgáló innervációnak kell egy kissé megkésnie, hogy az artikulációs levegő oldalt tóduljon ki a nyelv felett, ami *l*-szerű hangot hozhat létre. Hibás innerváció a *l* hang képzésénél is előfordulhat, aminek eredménye *d'* hang lesz, nem pedig *δ'*, amint az nyelvünk hangtörténetéből is hitelesen megállapítható. Igaz, hogy van olyan finn nyelvjárás, amelyben a *δ* helyén *l*-et találunk, én azonban nem hiszem, hogy az átmeneti hang e nyelvjárásban is nem *d* lett volna, aminthogy más nyelvjárásokban tudomásom szerint ténylegesen *d* képviseli a *δ*-t. Ezenkívül pedig figyelembeveendő, hogy a SETÄLÄ által feltételezett *δ'* hang nemcsak, hogy az uráli nyelvekben nem fordul elő, hanem még az is kétes, hogy van-e a világon egyáltalán olyan nyelv, amelyben ez a hang megvolna... Akármint legyen is ez, az már egyáltalán nem kétséges, hogy a keleti finnugor nyelvek idetartozó *l*-szerű hangjainak előzménye valami dentális hang volt. Ezt tanúsítják az idetartozó szavaknak finn, lapp, mordvin és szamojed megfelelőiből megállapítható hangviszonyok (vö. SZINNYEI, NyH.⁷, 37–8). Ezért semmiképp sem helyeselhető BENKŐ LORÁND eljárása, aki a finnugor *l* folytatásait egybekeverte a finnugor **d'* vagy **δ'* folytatásaival, és mindkét hangot a finnugor **l* folytatásának nevezte ki.

Ez a másodlagos ugorkori **l* változatlanul — amint már említettük — csak a manysiban maradt meg, a chantiban *i* fejlődött belőle, míg a magyarban többnyire *gy* (vö. *ágy*, *hagy*), az *új*, *ujj* és *fajd* szavainkban pedig *j* képviseli. Az új ugorkori **l* hang megjelenése után természetesen már bekövetkezhetett az eredeti fgr. **l* vagy esetleg a fgr. **l*-ből származott **l* hang palatalizációja is bizonyos szavakban, aminek a nyomai az összes ugor nyelvekből kimutathatók. Ilyenformán felel meg a komi *šélöni*, *šélavni* stb. 'spucken' | udm. *saläni* stb. 'ua.' szónak a manysiban *sal'vi*, *säl'vi*, *sälli* 'ua.', a chantiban

sügyem 'ua.' (vö. WICHMANN: FUF. XV, 47). Ez esetben a palatalizációt nyilván az *s*- előzményeként felteendő ugorkori **s*- idézte elő. — A chanti *mol* 'gyöngy' és udm. *mulj, molj* 'bogyó, dió' szavak alapján fgr. **l*-ből lett ugorkori **l* palatalizációja teendő fel *meggy* szavunk (~ mansi *mäl*) ugorkori előzményére vonatkozólag is.

5. D nemcsak a fgr. **l*-ből származott *l* az ugor nyelvekben, hanem az -**lj*- hangkapcsolatból is. Erre következtethetünk a finn *neljä* '4' szó manyisi *nälä* stb. és chanti *nal* stb. megfelelőiből. A magyar *négy gy*-je az **l* későbbi palatalizációjából származott **l'* folytatása, amire majd visszatérünk. A IpS *péljē* stb. tanulsága szerint *fül* szavunk *lj*-je szintén *lj*-ből származott, amely alaknak a chanti *pal* 'ua.' is megfelel. A manysiban e szóban az *l* palatalizálódott (*pil* stb.); ez a palatalizálódás *fül* szavunk továbbképzett alakjában a magyarban is bekövetkezett, úgyhogy az *lj* > *l'* > *l*-nek ez esetben *figyel* szavunkban szintén *gy* felel meg. És úgy látszik, hasonló eredetű a *gy* *hagymáz* szavunkban is, amennyiben helyes annak a f. *koljo* 'óriás', észt *kolli* 'mumus' szavakkal való egybeállítás (vö. SZINNYEI, NyH.7, 57).

6. Az előmagyar korban vagy az ősmagyar kor első felében, amikor nyelvünkben a felhozottak szerint még bizonyosan megvolt a másodlagos ugorkori **l* (< fgr. **δ*' vagy *d'*), többször előfordulhatott, hogy valamelyik szónak eredeti fgr. **l* hangja vagy depalatalizálódás útján származott másodlagos *l* hangja palatalizálódott, aminek következtében osztozott az ugorkori másodlagos **l* hang sorsában, vagyis **d'* fejlődött belőle. Elsősorban is *vagy, hogy, így, úgy*, valamint még gyaníthatólag *jegy* (~ *jel*) szavunk előzményei tekintetében gondolhatunk erre, de ide tartozik a már említett *négy* szavunk is. Nincs kizárva azonban az sem, hogy e szavakban vagy közülük egyesekben az *l* palatalizálódása és a *l* > *gy* fejlődés csak a honfoglalás után következett be. Nem szabad ugyanis elfeledkeznünk arról, hogy *hogy* szavunk előzménye az ÓMS-ban még *hul* alakban szerepel, amely betűsor *hul*-nak vagy *hul*-nak olvasható. A *sámszerigy* (< szl. *samostrěly*) szóalak (vö. KNEZSA, SzJSz. I, 488) pedig azt tanúsítja, hogy a *l* > *l'* > *d'* hangfejlődés még szláv jövevényszavainkban is bekövetkezhetett; így érthető, hogy a feltételezhető ukrán **Strěli*, **Strěl* > **Stril* víznévnek nyelvünkben a *Sztrigy* víznév felel meg (vö. MELICH, A honfoglaláskori Magyarország, 162).

7. BENKŐ LORÁND feltette, hogy a fgr. **l*-t öt szavunkban még *lgy* hangkapcsolat is képviselné. Ezek a szavak: *hölgy*, **szölgy* > *szögy* 'sün', *tölgy*, *tögy* ~ *tölgy* 'mamma' és *völgy*. Ez a feltevés már csak azért is valószínűtlennek mondható, mert semmiféle egyszerű mássalhangzó fejleménye általában nem szokott hangkapcsolat lenni. Egyébként három utolsó idevonatkozó példáját BENKŐ maga is szükségesnek látta kérdőjellel ellátni; azt pedig az általa megkérdőjelezett *tölgy* szóra vonatkozólag alkalmunk volt már kimutatni (MNy. XLIX, 293—304), hogy e szavunknak SEBESTYÉN-féle etimológiája, ami BENKŐ feltevésének alapja, sem alaki, sem jelentési szempontból nem mondható kielégítőnek. Ezek után — azt hiszem — aligha szükséges a BENKŐ által szintén megkérdőjelezett *tögy* és *völgy* szavakkal behatóbban is foglalkozni.

Mielőtt az általa idevont, de nem-megkérdőjelezett **szölgy* > *szögy* és *hölgy* szavakról szólnék, rá kell mutatnom arra, hogy BENKŐ egyébként értékes fejtegetéseinek az a legnevezetesebb elvi, illetve módszerbeli hibája, hogy nem tett különbséget a finnugorkori **l* és az ugorkori **l* fejleményei

között, az *-lgy-* hangkapcsolat eredetének megítélése tekintetében is károsan befolyásolta feltevéseit, illetve magyarázatát. Láttuk ugyanis, hogy a kettő fejleményei lényegesen különböznek egymástól a magyarban (lévén a fgr. **l* fejleménye *l* és *l* > *l*, az ugorkori **l* fejleménye pedig *gy* és *j*); így tehát teljesen valószínűtlen, hogy a fgr. **l* és az ugorkori **l* különlegesnek és elvi okokból is valószínűtlennek mondható fejleménye egyezzen egymással. Már pedig a finn *siili* 'sün' szó tanúsága szerint a **szölgy*, *szül* szóban legfeljebb fgr. **l* szerepelhetne, bár az sem lehetetlen, hogy e szóelőzményében fgr. **l* teendő fel. Annak biztos megállapítását ugyanis, hogy fgr. **l* vagy **l* teendő-e fel e szó előzményére vonatkozólag, csak permi nyelvi szóalakok tehetnék lehetővé, már pedig a permi nyelvekből e szó megfelelői nem ismeretesek. E szóban a finn szóalak *l*-je alapján pedig ugorkori másodlagos **l*-t azért nem lehetne feltenni, mert ennek a finnben *t* ~ *d* felelne meg (vö. SZINNYEI, NyH. 7 38). De a finn *siili* szóalakra való tekintettel az a BENKŐ által is képviselt feltevés, hogy a *szögy*, *szül*, *sül* szóalakok összetartozhatnának a *sulyom* szóval, mint alaki szempontból nem kielégítő feltevés szintén elutasítandó. Nincs ugyanis arra példa, hogy valamely finn szó *i*-jének a magyarban *u* felelne meg, s az sem tehető fel, hogy a magyarban hangrendi átcsapás útján palatális hangból veláris származott volna. Az előadottak szerint tehát a **szölgy* szóalak *gy*-je, amennyiben annak a *szül* szóalakkal való összetartozása nem lehet kétséges, csakis deminutív képzőnek tekinthető. Mivel pedig a *hölgy* szó mai értelmét mint eredetileg becézésként használt állatnév kaphatta (vö. SzófSz.), ez az eredet a *hölgy* szó *gy*-jére vonatkozólag is valószínűnek mondható, ha ti. ez a szó tényleg összetartozik a 'nöstényállat' jelentésű manysi *kal*, *χal* és a chanti 'nöstény coboly vagy róka' jelentésű *kōiex* stb. szóalakokkal. A manysi szóalak *l*-jének és a chanti szóalak *i*-jének az előzménye csakis a fgr. **d*-ből vagy **δ*-ből származott ugorkori **l* lehetett, mert a finnugorkori **l* megfelelői — amint tudjuk — más jellegűek; de ennek felel meg az ezzel összeállítható lapp *gadfe* 'nöstény hölgyeményét' szóalak *δ*-je is. A manysi *χal* szóalaknak a magyarban **hsj* szóalak felelhetne meg, és ha lehetségesnek gondoljuk is, hogy a *-gy* kicsinyítőképző hozzájárulása után a *-jgy* hangkapcsolatból disszimiláció útján *-lgy* fejlődött volna, akkor is még mindig érthetetlen maradna számunkra, miként felelhetne meg a *hölgy* szó többeli magánhangzójaként felteendő **ü* < **u* valami manysi szóalak *a*-jának (ilyen megfelelésre ugyanis nincs példa). Ezek szerint tulajdonképp még az is kérdéses, hogy tényleg összetartozik-e *hölgy* szavunk az említett rokonnyelvi szavakkal.² Erre való tekintettel már csak ezért sem lehetne ez a szó alkalmas arra, hogy az ugorkori (!) **l* megfelelőésének egyik különleges példáját lássuk *hölgy* szavunk *lgy*-s hangkapcsolatában.

8. Az előadottak szerint semmi valószínűsége sincs annak, hogy elsődleges finnugorkori **l*, akár a másodlagos ugorkori **l*-nek a folytatása a korai magyarban, vagyis a török-magyar érintkezések korának magyar nyelvében *l* alakban lett volna meg. Ezek szerint ez a hang a honfoglalás korában sem lehetett meg nyelvünkben. Ezt a leghatározottabban a *Zemplén* helynév tanúsítja, amely az adatok tanúsága szerint *l*-lel került a magyarba, bár e névalak ősének szláv **Zemlinъ* névalak tekintendő. A régiségben van ugyan

² Ezt már TOIVONEN is kétségbe vonta, vö. E. ITKONEN: Pais-Emlékkönyv 618. — A SZERK.

ly-es alakja is e névnek másodlagos jésülés eredményeként, aminek azonban nincs nagyobb jelentősége. Ha ugyanis *l*-lyel került volna ez a név a magyarba, akkor a felvidéki palócos nyelvjárásokban ez a hang ebben a névben napjainkig megmaradt volna, már pedig *Zemplén* lakói maguk ma is *Zemlén* néven, tehát *l*-lel és nem *l*-lyel emlegetik falujukat, (vö. MELICH, A honfoglaláskori Magyarország, 102). A *Zemplén* névben levő *l* tulajdonképpen szláv nyelvi ún. *l* epenthetikumból származik. Ez már *ly*-es alakban van meg a szatmármegyei *Zsarolyán* község nevében, amely név szláv **Žeravlěnz* névalakból származott (vö. MOÓR: ZONF. VI, 115). Hogy pedig ez a helynév szláv származású helyneveinknek nem a legősibb rétegébe tartozik — mint a *Zemplén* név —, azt a leghatározottabban a szókezdő *zs* tanúsítja. Ez a hang a név átvétele korában nyilván megvolt már nyelvünkben, és ezért nem kellett *š*-sel helyettesíteni. De ekkor nyilván megvolt már a *l* hang is!

Helyneveinkben maradtak más nyomai is annak, hogy a *l* eredetileg nem volt meg nyelvünk hangrendszerében. KНИЕZSA mutatott rá arra, hogy a szlávban *lj*-vel kezdődő helynevek többnyire *li*-vel honosodtak meg magyarban, aminek az okát ő is abban látta, hogy az *l* eredetileg nem volt meg a magyar nyelv hangrendszerében (vö. MNy. XXXVI, 19–22). De szláv jövevényszavaink között is van két olyan szó, amelyekben a szláv *l* hangot *l* képviseli. Az egyik a *család-cseléd* szópár (< szláv *čeljadъ*), a másik a *kulcs* szó (< szl. *ključъ*). Ez utóbbi szónak van ugyan *kujs* változata is, azonban azt már BENKŐ (i. m. 66) is szükségesnek látta hangsúlyozni, hogy a *kujs* változatnak egyáltalán nem valami **kulycs* szóalak volt az előzménye, hanem ez közvetlenül a *kulcs* szóalakból származott.

9. Amikor a XI. század folyamán már általánossá vált a szláv-magyar kétnyelvűség a magyarság körében, akkor a szlávból kölcsönzött szavak és nevek *l*-ét nem kellett már *l*-lel helyettesíteni. Ezért a XI. század folyamán vagy később átvett szláv jövevényszavak és -nevek *l*-je helyén általában már *ly*-t találunk a magyar szóalakban, amint ezt a *Zsarolyán* helynév esetében be is mutattuk. Vagyis a szláv *l* hanggal ugyanaz történt nyelvünkben, mint amit megállapíthatunk a szláv *ž* és *c* hangoknak jövevényszavakban és -nevekben való képviselőre vonatkozólag is. Ti. kezdetben, amikor a magyarok szláv nyelvi tudása még csak kezdetleges lehetett és semmiképp sem általános, átvett szláv szavakban és nevekben a *ž*-t *š*-sel, a *c*-t pedig *č*-vel és *t*-vel helyettesítették, később pedig, amikor a szláv nyelvi tudás a magyarság körében már alaposabb és általánosabb lehetett, nem volt már szükség hanghelyettesítésre, úgyhogy szláv jövevényszavak és -nevek révén nyelvünk hangrendszerében is meghonosodtak ezek a hangok.

Az *l* — úgy látszik — már a X. század végén meghonosodott nyelvünkben. Erre lehet következtetni a *konkoly* (< szl. *kokolъ*; vö. KНИЕZSA, SzJSz. I, 278) és *király* (< szl. *kralъ*; vö. KНИЕZSA, i. m. 268) szavainkból. Az elsőt a megőrzött nazális tanúsítja a X. századi átvételt, a másodiknál pedig a szó jelentése. Az Árpádok ugyanis már rég *kral*-nak címeztethették magukat, illetve így emlegethették őket szláv alattvalóik, mielőtt nyugatiasan koronával királlyá koronáztatták magukat.

10. A szláv *l*-nek *l*-lel való helyettesítését bizonyos esetekre vonatkozólag BENKŐ is észrevette, azonban az idetartozó jelenségeket gyökeresen tévesen ítélte meg, azt tételezvé fel, hogy a magyarok a szláv *l*-t rendszeren *l*-lel vették volna át, „kivételesen” azonban ezt a hangot *l*-lel is helyettesí-

tették volna. Ilyesmiről szó sem lehet; minden nyelvben idegen nyelvi szavak és nevek átvételekor csak azokat a hangokat helyettesítik, amelyek hiányoznak a sajátnyelvi hangrendszerben. BENKŐnek ezt a téves magyarázatát nem csekély mértékben az a körülmény idézte fel, illetve tette lehetővé, hogy túlságosan elnagyolta a finnugorkori, illetve ugorkori *l* hangok tárgyalását, mert ebből ő is könnyen felismerhette volna, hogy a honfoglalás korára vonatkozólag az *l* hang megléte nyelvünk hangrendszerében nem tehető fel.

Magyar nyelvészek körében még mindig nagyon el van terjedve az a hiedelem, hogy a finnugor nyelvtudomány valami távoleső tudomány, és hogy a magyar nyelvtudományt minden vonatkozásban alaposabb finnugor összehasonlító nyelvtudományi ismeretek nélkül is eredményesen lehetne művelni. Ez bizony nem mindig van így.

MOÓR ELEMÉR

A tolmács szó történetéhez

1. A *tolmács* nagy területen meglevő vándorszó, de sem eredete, sem vándorlása nem világos. Megpróbálom, hogy — legalább egy ponton, a török vonatkozások pontján — világosabbá tegyem a rá vonatkozó kérdéseket. Cikkem megírásához az indítékot a *tolmács* irodalmának egy újabb terméke, egy finn turkológusnak, P. JYRKÄNKALLIONAK adatokban és gondolatokban gazdag dolgozata adta.¹

2. JYRKÄNKALLIO (10. l.) szerint a *tolmács* eredete elvész az ősidők homályában. Talán a kisázsiai mitanni nyelv (i. e. II. évezred) *talami* 'tolmács' szava az őse. Ez a feltevés nem állja ki a kritikát. Az itt említett szóra vonatkozólag JOH. FRIEDRICH professzor Berlinből kérésemre a következőket volt szíves velem közölni: a *churri* (a mitanni ennek egy része) *talami* 'tolmács' szó csak a régebbi tudományos irodalomban volt elfogadva, s már régen el van vetve; a *talami-* (*talmi-*, *telami-*) szót legújabbban LAROCHE elfogadható megokolással 'nagy'-nak fordítja.

Felveti JYRKÄNKALLIO a kínai eredet lehetőségét is, de nem beszél arról, hogy miféle kínai szóból származhatnék a *tolmács*. Ez a lehetőség tehát voltaképpen tárgyaltalan.

De lehet a szó JYRKÄNKALLIO szerint sémi eredetű is: a *targumānu* 'tolmács' szó egy ősi rokonának az átvétele; ez a szó már a fenti „mitanni” szóval egyidőben jelentkezik és talán iráni vagy más közvetítéssel juthatott a törökökhöz. Ez sem meggyőző.

3. JYRKÄNKALLIO már most — mindenesetre inkább csak feltevés-szerűleg — úgy gondolja, hogy a törökök átvettek egy **tilmač*-féle alakot valamelyik fent említett nyelvből, utólag kapcsolatba hozták a saját nyelvük *tīl* ~ *tīl* 'nyelv' szavával, és így keletkezett a török *tilmač* ~ *tilmeč* 'tolmács' szó, melynek tehát voltaképpen alapszava is, képzése is idegen. Ebben az esetben tehát — ha jövevényszó is — őstörök szó volna a *tilmač* ~ *tilmeč*.

Ezt nem látom valószínűnek. A török nyelvek egy fontos csoportjában, az oguz nyelvekben — mint látni fogjuk — eredetileg nincs meg ez a szó; az altajvidéki és a kipcsak nyelvekben jelentkezik, tehát az északi törökségben, és azok a nyelvek, melyekben eredeti, két, földrajzilag egységes csoportra oszlanak: az egyikben *tilmeč*, a másikban *tilmač* a szó alapalakja.

Az altajvidéki nyelvekben van *tilbeč*,² *tilbec*, *tilbeš*, *tilbes*, *tilmeč*, kumandi *telmeš*; az altajvidéki nyelvekhez csatlakoznak e szó alakját illetőleg a kirgiz

¹ „Zur Etymologie von russ. *tolmač* 'Dolmetscher' und seiner türkischen Quelle". Helsinki, 1952, *Studia Orientalia* XVII: 8. (11 lap).

² A forrásokat l. JYRKÄNKALLIO dolgozatában.

és a kazak, tehát azok a török nyelvek, melyek az altajvidéki törökségnek — a közbeeső nagy távolságok ellenére — tulajdonképpeni nyugati szomszédai: kir. (JUDACHIN) *tilmeč*, kazak *tilmeš*. Mindezek egy régi **tilmeč* ~ *telmeč* alakra mennek vissza. — Másik csoportot alkotnak a *tolmács* képviselői tekintetében a nyugati kipszak nyelvek. Ezekben ilyen adatok vannak: besenyő *tulmač* ~ *talmač*, kun *tilmač* ~ *tolmač*,³) Bulgát al-muštāq (a ZAJACZKOWSKI által kiadott XIV. századi kipszak—türk nyelvemlék) *talmač*, kazáni *tilmač*, karaim *tolmač*, *tolmac*, karacsáj *tilmač*, toboli (GIGANOV) *tulmac*. (Vö. KANNISTO, Die tatarischen Lehnwörter im Wogulischen; FUF. XVII, 197, ahol a *tolmács* vogul és osztyák megfelelői is megtalálhatók.) Ezek a kipszak szók *tilmač* ~ *talmač* ~ *tulmač* ~ *tolmač* alakokra mennek vissza. A tómagánhangzó váltakozása, mely nemcsak a második csoportban van meg, hanem az elsőben is, feltűnően gazdag, de nem lehetetlen és mint tény, egyszerűen konstatálható. (L. HASAN EREN: NyK. LI, 356—73, BANG: KSz. XVII, 122.) Az *o*-s alakokat (karaim, kun — s ezekhez esetleg hozzátehetjük még a toboli *tulmac* < **tolmač* alakot) JYRKÄNKALLIO oroszról való visszakölcsönzésnek gondolja, főleg azért, mert „a törökben *i* ~ *o* váltakozás nincs” (7. l.). Ezt a feltevést nem tartom szükségesnek. — Van azután a *tolmács* török megfelelőinek egy harmadik csoportja, mely földrajzilag szintén egységes és hangtanilag szintén összetartozik: ez a keletturkesztáni, csagatáj, özbek, karakalpak, türkmén, azerbajdzsáni, oszmáni csoport, amelyre az jellemző, hogy benne a *tolmács* megfelelői se nem magashangúak, mint az első csoportban, se nem mélyhangúak, mint a második csoportban, hanem vegyeshangúak: kelettürk. *tilmač*, csag. *tilmadž*, özbek *tilmač*, türkm. *dilmäč*, azerb. *dilmandž*, oszm. *dilmač*. Ibn Mühennā' adata, melyet általában *tilmač*-nak olvasnak, a keletturkesztáni adathoz kapcsolandó. E harmadik csoport tagjai a vegyeshangúság miatt idegen eredetűeknek látszanak, s az itt szereplő nyelvek valóban mind annak a nyelvnek a szomszédai, amelyik legnagyobb hatással volt a déli török nyelvekre, ti. a perzsának. Ezek perzsa jövevényszavak, perzsa eredetijükről lentebb lesz szó.

Megjegyzem, hogy lényegében látja ezt JYRKÄNKALLIO is. A 10. lapon ti. a következőket mondja: „Ügy látszik, mintha szavunk erősebben volna képviselve az északi nyelvekben. A déli törökökre mintha valami idegen benyomást tenne.”

Sajátságos, hogy a *tilmač* ~ *tilmeč* elszigetelődött az alapszavától. A kazániban pl. *tıl* 'nyelv', de *tilmač* 'tolmács'. Ennek különös jelentőséget nem tulajdonítanék. Igen meggondolandó itt, amit a 7. pontban el fogok mondani. A török nyelvek közül tulajdonképpen csak egyes ótörök emlékekben, a jakutban és a tuvában (PAEMBACH: *dıl*) van a *til* szónak *i* magánhangzója és nincsen pl. a kipszak nyelvekben.

Külön kérdés a jakut *tilbäs* 'Dolmetsch' eredete. BÖHTLINGK s utána PEKARSKIJ megkérdőjelezi a jakut *til* 'Zunge, Wort, Sprache, Name' szóból való származását. Hogy azonban a jakut ember a *til* és *tilbäs* között összefüggést érez, az kétségtelen, s BÖHTLINGKnek és PEKARSKIJnak annyiban van igaza, hogy a *tilbäs* nem a *til*-ből való jakut képzés. A *tilbäs* a jakutban minden valószínűség szerint jövevényszó. Perzsa nem lehet. A perzsa nyelv hatása már az altajvidéki törökségnél meglehetősen meggyengül, a jakutokhoz meg éppen nehezen jut el perzsa szó, mint pl. az *ambār* 'Niederlage',

³ Vö. GRÖNBECH, Kom. Wb. 9. l.

mely orosz közvetítéssel került a jakutba. Alakja szerint a *tīlbās* a kipszak nyelvekre utal, de jöhetett az északkeleti török nyelvekből is, származhatnak egy *tīlbeč* szóból, mely a jakutban az alapszónak érzett *tīl* hatására *tīlbās* alakot kapott (a jakut a jövevényszókat szabályosan, de erősen átalakítja), de az a legvalószínűbb, hogy a *tīlbās* orosz jövevényszó, ahogyan BÖHTLINGK nyelvtana 172. §-ában írja. Jövevényszónak gondolja a *tīlbās*-t JYRKÄNKALLIO is, a második szótag hosszú magánhangzója alapján (8. l.).

4. Különös jelentősége van a besenyő *tulmač* ~ *talmač* szónak. Ez a szó a besenyőknél a legmagasabb méltóságok egyikét jelölte, a tolmács — talán valami külügyminiszter-féle — a törzsfejedelmek közé tartozott. GYÖRFFY GYÖRGY vagy tíz magyarországi *Tulmács*, *Tolmács*, *Talmacs* ~ *Talmács* helynevet sorol fel a magyarországi besenyőkről szóló dolgozatában (KCSA, kieg. kötet, 442). Ezek vagy a *tolmács* címet viselő fejedelem birtokainak, vagy a *Tolmács* törzs töredékeinek emlékei. Ismeretesek a bizánci szolgálatban álló, az ugyanezen törzsből való „*Τουλμάτσοι*” „*Ταλματζίων*” nevű bizánci testőrök s a besenyő *Ταλμάτ* = *Talmač* törzs. (A bizánci τ č-nek, dž-nek olvasható; ezt — kétes példák mellett — egy-két biztos példa támogatja, l. MORAVCSIK GY., Byzantinoturcica II, 44. l. A bizánci feljegyzések első szótagbeli *a* ~ *ov* magánhangzóját pedig az idézett kipszak alakok igazolják.) Hogy a szó besenyő alakjai hogy viszonylanak a szláv alakokhoz, azt nem tudom, de azt biztosra veszem, hogy a magyar *tolmács* nem szláv, hanem besenyő eredetű, ahogyan pl. BÁRCZI GÉZA is gondolja (SzófSz., s. v.). Alighanem besenyő eredetű lesz a szláv szó is. JYRKÄNKALLIO a hun, avar vagy kazár eredetet sem tartja kizártnak (4. l.).

5. Van a szónak egy különleges alakja is, és pedig az ujgurban és a Qutadgu Biligben. Ezt F. W. K. MÜLLER (Zwei Pfahlschriften, 33) *tlmči* formában adja és megjegyzi, hogy „sehr unsicher”. CAFEROĞLU ujgur szótárában *t(i)l(i)mči* alakot találunk, ARAT Qutadgu Bilig-kiadásában (33. l., 162. sor) *tīlmač*-t, MALOV régi török szójegyzékében (Памятники древнетюркской письменности, 430a) *tīlmäč*-t. Emellett van az ujgurban és egy-két nem-ujgur emlékből *kelemeči* 'tolmács' szó is.

Ezekről LIGETI LAJOS a NYK. XLIX. (1935) kötetében (260. l.) az idetartozó adatok és összefüggések részletes megbeszélésével a következőket mondja: „Az ujgur *kälämäč* . . . ugyanolyan származék, mint a török *tīlmäč* . . . , a két szóban nemcsak a képző, ill. képző-bokor (-*mä-č*) azonos, hanem a tőszó jelentése is: *kälä* 'nyelv' ~ *tīl* 'ua.'”. RAMSTEDT 1952-ben megjelent „Einführung in die altaische Sprachwissenschaft II” (MSFOu. 104: 2) c. művében, a 219. lapon pedig a következőket olvassuk: „Valószínűleg a *-ma* melléknévképző van a török *tīlmač*, *tīlmač* 'tolmács' szóban (< *tīl* 'nyelv'); ujj. *kälämäč*, *kälmäč* 'tolmács', mongol *kelemeči*, *kelemerči*, *kelemürči* ua. (< **käl*, mongol *kele* 'nyelv', csuv. *kala-* 'beszélni').” Mongolistáink felfogásával JYRKÄNKALLIO nem ért egyet: szerinte — mint láttuk — a *tīlmač* ~ *tīlmäč* valószínűleg idegen eredetű, s azon alakjai, melyek szóvégi *i*-t mutatnak, a *-či* végű, foglalkozást jelentő nevek hatására alakultak (8. l.).

6. A szó behatolt a perzsába is, mégpedig két alakban: *dilmädž* és *tīlmäč*.

Azt hiszem, hogy az első alak egy kipszak *tīlmač* átvétele. A perzsa szókezdő *d-* az iráni-oguz *dil* 'nyelv' hatása alatt keletkezett. Szókezdő *d-* van a

perzsában a *dīraq* 'árboç', *dīrnāq* 'köröm', *durnā* 'daru' szavakban is, melyek szintén a törökből való kölesönzések (< tör. *direk*, *dīrnak*, *durna*).

Az a kritérium pedig, melynek alapján a perzsa *dilmādž* szót a kipsakból való átvételnek gondolom, a második szótag hosszú *ā*-ja. Ez az *ā* egy török *tilmāč*(*dž*) alakra mutat, amely — mint láttuk — kipsak alak. Egy török *tilmēč* átvétele esetén a perzsában a második szótagban rövid *a*(*ā*) magánhangzó volna, mint ezt a következő török jövevényszavak mutatják:

a) p. *dīrak* 'árboç' < tör. *direk*; p. *čūrak* 'kenyér' < tör. *čörek*; p. *tušak* 'ágy' < tör. *töšek*; p. *takar* 'kerék' < tör. *teker*; p. *tora* 'törvény' < tör. *töre*; p. *čičak* 'bárányhímző' < tör. *čiček*.

b) p. *dīrnāq* 'köröm' < tör. *dīrnak*; *durnā* 'daru' < tör. *durna*; p. *ulāy* 'szamar' < tör. *ulay*; p. *čomāq* 'buzogány' < tör. *čomak*; p. *udžāq* 'tűzhely' < < tör. *odžak*; p. *toqmāq* 'kalapács' < tör. *tokmak*; p. *čāpār* 'futár' < tör. *čapar*.⁴

Ami pedig a perzsa *tilmāčī* alakot illeti, ezt alighanem a mongol kor ujjur hivatalnokai terjesztették el. A fent kifejtettek szerint a *tilmāčī* a-ja ujjur *tilmāčī* alakra mutat, de ez a hosszú *ā* a perzsa *dilmādž* hatására is előállhatott, tehát az sem lehetetlen, hogy a perzsa *tilmāčī* egy ujjur *tilmāčī* átvétele.

A perzsa *dilmādž* azután átment mindazokba a török nyelvekbe, amelyek közvetlenül a perzsa nyelv hatása alatt állanak, éspedig csak ezekbe. Így magyarázható a türkmén *dilmāč*, az oszmánli *dilmāč*, az azerbajdzsáni *dilmāndž*, a csagatáj, özbek *tilmāč*(*dž*) (itt a szókezdő *d*-nek *t*-re változása a *tīl* 'nyelv' szó hatására történt). Idegen eredet mellett tanúskodó alaknak tartja a türkmén *dilmāč*-ot JYRKANKALLO is (8. l.), a második szótag hosszúsága alapján, de persze más háttérrel: ő a *tilmāč* ~ *tilmēč* szót egyáltalában idegen eredetűnek tartja.

7. A *tīl* ~ *tīl*-nek természetesen sok származéka van. Ezeknek legnagyobb része most nem érdekel bennünket, de annál jobban érdekelnek e g y e s származékok.

Először is előttünk van három szó, amely a *tīl* ~ *tīl* származékának látszik — nekem egyelőre egészen érthetetlen képzéssel és 't o l m á c s' jelentéssel, s egy negyedik szó, szintén 'tolmács' jelentéssel és világos képzéssel:

1. Oszm. *diltar* 'tolmács', isztanbuli tájszó, a kitűnő Söz Derleme Dergisi (= SözDD) adata. Illeszkedés nélkül, ismeretlen képzővel. Perzsa szónak gondolná az ember, de a perzsában nincs ilyen.

2. Oszm. *dilban* 'tolmács'. Az oszmánli nyelvtörténeti szótár, a Taniklariyle Tarama Sözlüğü III. kötetében. Az adat egy XVIII. századi verses regényből, Battál Gází történetéből való. A szótár idézi a verset is, melyben előfordul: *Yetmiş iki dili bildi, söyleşir dilban ile* 'hetvenkét nyelven tudott, tárgyal a *dilban*-okkal'. Sem a hangalak (*i*, *i*?, *a*, *ā*?), sem a jelentés nincs minden kétséget kizárólag biztosítva, de azt hiszem, mindkettőt jól adja a szótár.

3. *dilbend* 'tolmács'. XIV. századi, kairói török adat. (VELET ÍZBUDAK, El-İdrák Haşiyesi.) Ez is perzsa szónak látszik, van is ilyen perzsa szó, de egészen más jelentéssel.

4. A negyedik idetartozó adat Ibn Mühennā'-nál van (1300 körül): *ti(i)ldam*, 'tolmács' és 'hangos szavú' (ed. MU'ALLİM RİF'AT, 140. l.). APTULLAH BATTAL átírásában: *tildam*. Ez a *tīl* 'nyelv' szó, a jól ismert *-dam*, *-dem*

⁴ E szavak összeállításánál felhasználtam GAÁL LÁSZLÓNAK az újperzsa nyelv török jövevényszavaira vonatkozó jegyzeteit.

képzővel. (Erről a képzőről l. HASAN EREN: KCsA. III, 139; a *tildam* itt is mint a *til* és *dam* összetétele szerepel.) Emellett MALOV a Qutadgu Biligből idéz egy *tildam* 'beszédes' szót (Zap. Koll. Vost. III, 238). Természetesen ez is idetartozik.

Itt van tehát ez a négy csodálatos szó, mind a négy a *til* 'nyelv' származéka és 'tolmács'-ot jelent, nagyobbára érthetetlen képzővel. Az ötödik a *tilmač* ~ *tilmeč*, melynek hangfejlődését fent próbáltam magyarázni, de a képzője ennek sem világos. (Erről még beszélünk.)

Mintha különleges szó volna a *til* ~ *til* a törökben. Sem a magánhangzó-illeszkedés szabályai nem mutatkoznak a származékaiban, sem a hozzájáruló képzők jó részével nem tudunk mit kezdeni. A következőkben ugyanis további sajtáságos dolgok fognak kiderülni. Folytassuk csak az idetartozó szavak felsorolását.

5. A SöZDD közöl egy *tiltak* alakot 'dadogó' jelentéssel; megint hiteles adat, illeszkedés nélkül. És miért kezdődik *t*-vel *d*- helyett? Hiszen az oszmánliban *dil* a nyelv neve! A nyelv nem érzi a *dil*-lel való összefüggést s megmaradt a régi szókezdő *t*? Vagy a **diltak* első szótagjának **d*-je hasonult a második szótag *t*-jéhez? A szó a régi korból való, megvan egy kipszak nyelvben, a toboliban is, mégpedig két alakban, két jelentéssel: *tildak* 'beszédes' és *tildik* 'dadogó' (RADL.). Emellett van a törökben *tilde*- 'beszélni' ige (l. RADL., Wb. III, 1387).

6. A SöZDD közöl egy oszm. *tilkav* 'dadogó' adatot, megint illeszkedés nélkül, megint szókezdő *t*-vel *d*- helyett, megint nem világos képzővel. S ez a furcsa szó megvan egy kipszak nyelvben, a kumükben is (KSz. XII) *tilkau* alakban, szintén 'dadogó' jelentéssel, — és itt sem illeszkedik. Ez is ősi egyezés. Nem az oszmánli népnyelv különleges jelenségeiről van tehát szó a *tilkav* esetében és más idetartozó esetekben.

7. Az oszmánli szótárak, pl. a Qāmūs-i Türki, vagy HEUSER—ŞEVKET szótára is, közölnek egy دىلاق *dilak* alakot 'klitorisz' jelentéssel. E szót a SöZDD *dilay*, *dilak* alakban ismeri, ugyanazon jelentéssel. Mindkét nyelvjárási adat Dél-Anatóliából való, az első Denizliből, a másik Kóniából. A szó képzése világos, az oguz szókezdő *d*- is jelentkezik benne, képzője azonban nem illeszkedik; nagyon érdekes a SöZDD második alakja, melyben az *á* betű azt jelenti, hogy az *l* nem alveoláris, hanem dentális képzésű. Ilyen rendszeren csak idegen szóban van. Amellett a nyelvérzék számára a szó éppoly világos két részre (alapszóra és képzőre) oszlik, mint pl. a magyar *nyelvecske* vagy a német *Zünglein*. Ezt a tudatot erősíti az oszm. *dildžik* 'nyelvecske, klitorisz' szó is, melynek képzése éppoly világos. S még hozzá a *tilak* ősi szó is. Megvan már Maḥmūd-i Kāšgarinál: esigil *tilak* [? *tilak*] 'weibliche Scham' (BROCK.). Megvan a régi kipszak szótárakban, HOUTSMA glosszáriumában, Abū Hayyān-nál, a Tuḥfet-ben — *tī* [i?] *lak* alakban, 'klitorisz' jelentéssel. Van rá adatunk az oszmánli régiségben is, a Tan. Tar. Sözl. II a XVII. századból ismeri, szókezdő *t*-vel. RADLOFF közöl egy oszm. *tī* [i?] *lak* 'inyvitorla' adatot is, és illeszkedett alakban közli a szót a SöZDD pótkötete (IV. k.), nyugati Anatóliából a Manisai vilájetből: *dilak* 'klitorisz'.

8. Az oszm. népnyelvben van *diladžan* 'fecsegő' és *diladža* 'aki az embernek szavába vág' adat. Az első isztanbuli tájjszó, a második ankarai (An. Derl.). Vö. kazáni *tolčen* 'языкастый' (Тат. — русск. сл. 1950), 'Vielsprecher, zänkisch, eigensinnig' (RADL.).

9. A kazakban van *tilmar* és a kirgizben — illeszkedéssel — *tilmer* szó, 'beszédes' jelentésben (MACHMUDOV—MUSABAEV, 1954, illetőleg JUDACHIN), s a kazakban és karakalpakban *tilmaš* 'tolmács, irnok' (MACHMUDOV—MUSABAEV, illetőleg BASKAKOV). Itt arra lehet gondolni, hogy a *tilmaš* perzsa jövevényszó, s ez befolyásolta a *tilmar* vokalizmusát. De az is lehet, hogy itt olyan, a törökben keletkezett vegyeshangú alakokkal van dolgunk, mint amilyeneket az előző pontokban felsoroltam.

Sőt ezzel kapcsolatban felvetődik az a kérdés, van-e egyáltalában szükség arra, hogy az oguz, csagatáj alakokat (l. 6. pont) a perzsából magyarazzuk. Fenntartom ezt a magyarázatot, utóvégre a nyelv életében két tényező is működhetik egy irányban.

Mindenesetre erősen számolni kell a török nyelvek életében egy fejlődési tendenciával, azzal, amelyik a palatoveláris magánhangzó-harmónia megzavarására irányul. Világos és nagyszámú példán mutattam ezt be „Bulgária török nyelvjárásainak felosztásához” c. dolgozatomban (A MTA. I. Osz. Közl. X, 9—14, 22—33, 41—48. l.), de bőven van rá példa a törökség több más területéről is. Lényegében ugyanarról a jelenségről van itt szó, mint mikor a perzsa eredetű oszmánli *dilber* 'szép, kedves' szó Anatóliában *dilbar*-ra lesz (CAFEROĞLU, Doğu İAT, 242 és Orta Anadolu AD, 232). Azt sem kell elfelejteni, hogy a *til* 'nyelv' szóban *i* magánhangzó van. A magánhangzó-harmónia megzavarásában mindenütt ez a hang jár elől.

8. A *tilmač* ~ *tilmeč* szó képzője nem közönséges; legfeljebb a *šiyirtmač* 'tehénpásztor' (*šiyir* 'tehén') képzőjével egyeztethetjük. Feltűnő, hogy a *til* fent felsorolt származékai is szokatlan — mint már mondtam — ma még nem világos képzőkkel vannak ellátva.

A *tilmač* ~ *tilmeč*-et tehát eredeti török szónak tartom, északi török szónak, mely a besenyőből ment át bizonyos kelet-európai nyelvekbe, s ezekből aztán tovább is vándorolt.

NÉMETH GYULA

Nëmvagy, Mavagy, Nëmél-féle személyneveink szamojéd összevetésének dolgában

Amit itt közlések, az N. SEBESTYÉN IRÉN „Szamojéd jelzős szerkezetek” című doktori értekezésének 1956. június 13-án megtartott vitáján mint hozzászólásom fő része hangzott el. — Az értekezés szóba kerülő mozzanatait nagyjából tartalmazza a szerzőnek „A régi magyar *Nëmvagy*, *Mavagy* védőnevek és a *nap-lëvő*-féle szerkezetek uráli előzményei” címen korábban megjelent cikke (Pais-Emlékk. 637—41).

1. Az értekezésben (21. l.) ezt olvashatjuk: „Az uráli nyelvek egynemelyikében, így a régi magyarban és a nyenyec-szamojédban találunk nyelvi kövületként megőrződött szórványos adatokat, amelyek arra utalnak, hogy a neutrális szó az uráli nyelvnek abban az állapotában, amelyre még nyelvi tények alapján következtetni lehet, nominális természetű volt.”

GOMBOCZ (UJb. X, 9) és KLEMM (MNy. XXIII, 330—1) — mint ahogy N. SEBESTYÉN IRÉN utal rá — úgy vélekedett, hogy a fejletlenebb tudatú és beszédű ember kezdetben csak tárgyfogalmak segítségével gondolkodott, ennek megfelelően csak névszói természetű szavakkal beszélt, a pusztá igető eredetileg névszótó volt, s így névszói állítmányul szolgált (ért. 21—2. l.). — A szerzőnek ugyanez a véleménye.

A *Nëmvagy*, *Mavagy*-féle régi magyar személynevek vallomásával bizonyítja ezt. Hivatkozik arra, hogy én (MNy. XVIII, 95) és KLEMM (MNy. XXII, 120) „megállapítottuk”, hogy ezekben a *vagy* nem egyes 2., hanem egyes 3. személyű igealak. — Ehhez némi helyreigazítást kell tennem. Tudniillik az idézett helyen (MNy. XVIII, 96) ily értelműen nyilatkozom: A *vagy* szerepét ezekben az óvónevekben — N. SEBESTYÉN IRÉN „védőnév” műszót használ — bajos eldönteni. Lehet ugyanis ’tulajdon, javak’ értelmű névszó. Lehet azonban személyre vonatkoztatott ige is; mégpedig jelölheti vagy a 2., vagy a 3. személyt, sőt ekkor még talán mind a kettőt.

N. SEBESTYÉN IRÉN (ért. 22. l. és Pais-Emlékk. 638) ezt írja azután: „Grammatikailag azonos a *Nëmvagy*, *Mavagy* védőnevekkel a régi magyar *Nëmél* védőnév, amely PAIS felfogása szerint annyit jelent, mint ’nem élő.’” — Én szabatosan ezt írom a *Nëmél* nevekről: „Eszert a ’nem élő’ vagy ’nincs életben’ értelmezéssel óvőnévként foghatjuk fel.” Tehát világosan kétféle: névszói és igei jelentéssel számolok a nevekkel kapcsolatban.

„PAIS felfogása szerint a *Nëmvagy*, *Mavagy* nevek jelentése is lehet ’nicht seiend’, ’heute seiend.’” Közvetlen erre: „Nyenyec-szamojéd adatok teljes mértékben igazolják PAIS ezen felfogásának helyességét.” (Uo.)

Két nyenyec-szamojéd szót idéz és fejteget N. SEBESTYÉN IRÉN. Úgy magyarázza őket, hogy második elemük egyenlő az *ile* ’él’ pusztá igetővel,

s azt jelenti: 'élő', vagyis a szavaknak mint összetételeknek az értelmük: 'jó-élő', illetőleg 'rossz-élő', majd ezekből: 'gazdag', illetőleg 'szegény'.

A rám, azaz az én felfogásomra való hivatkozást a jelzett vonatkozásban nem találok egészen szerencsésnek, minthogy én mind a *Nēm*vagy, *Mavagy*, mind pedig a *Nēmél* nevek második *vagy*, illetőleg *él* elemével kapcsolatban a névszóként, de egyszersmind az igeként való felfogás lehetőségére mutatok rá. Hogy miként gondolkodtam velük összefüggésben, az is megvilágíthatja, hogy őket tárgyalva jegyzetben utalok (MNY. XVIII, 96) ama hajdani dolgozatomnak a *Livinti(k)*, *Levente* és *Levedi* nevekkel foglalkozó részére, ahol (MNY. XVII, 159–60) azokat *liü* ~ *löv* igenévszók származékainak magyarázom. Ezt a nézetemet különben bővebben kifejtve többször megismételtem régebben is, újabban, sőt legújabban is (MNY. XLIX, 292–3 és NytudÉrt. 5. sz. 69–70). Meg kell itt is mondanom, hogy a *vagy*-ot meg az *él*-t én nomen-verbumnak, névszó-igének tartom, úgyhogy nézetem szerint az idézett nevekben névszónak, igének egyaránt értelmezhetők. Másként így is mondhatom: akik ezeket a kifejezéseket a mi Árpád-korunkban személynevekül alkalmazták vagy használták, így is érthették: 'nem-való' vagy 'nincs', illetőleg 'nem-élő' vagy 'nem-él', de lehetséges szerintem az is, hogy egyik ember emígy, a másik ember amígy.

Ezek szerint nem tudom magamévá tenni N. SEBESTYÉN IRÉNnek ilyen állásfoglalását: „A régi magyar *Nēmél* védónév tehát kétségtelenül annyit jelent, mint 'nem élő', a *Nēm*vagy, *Mavagy* pedig 'nicht seiend', 'heute seiend'.” (Ért. 24. l. és Pais-Emlékk. 638.)

N. SEBESTYÉN IRÉN rámutat arra, hogy a *Nēm*vagy óvónév mellett előfordul a *Nēm*való név is, és azt teszi hozzá, hogy az utóbbival, grammatikailag azonos a *Nēm*hű = *Nēm*hivő személynév is (ért. 24. l. és Pais-Emlékk. 638). Majd ezt követőleg: „a szamojéd és magyar képzős alakok azonos okokból keletkeztek: mikor a második tagot (nyeny. *-jilea*, *-ile*, *-ile*, m. *él*) igetőnek, illetőleg verbum finitumnak fogta fel a nyelvérzék, a szó nominális jellegét formális elemmel fejezte ki a nyelv (nyeny. *-jilehé*, *-jiliko*, m. *élő*).” (Uo.) — N. SEBESTYÉN IRÉN utóbbi megjegyzéseit elfogadhatónak tartom, csak azt nem látom világosan, hogy mit jelent az, hogy a *Nēm*való-val grammatikailag azonos a *Nēm*hű = *Nēm*hivő. Tudniillik a *Nēm*-hű és a **Nēm*-hivő szerintem grammatikailag, illetőleg alaktanilag különböző természetű nyelvelemek: a *Nēm*-hű utótagja a *hiv* > *hiü* > *hű* névszó-igei pusztá tő, illetőleg ennek névszói elágazásából fejlődött *hű* melléknév (vö. PAIS: MNY. XVII, 159–60, XVIII, 34), a **Nēm*-hivő utótagja pedig melléknévi igenév; vagyis amaz formans nélküli, emez formansos elem, ami pedig grammatikailag lényeges különbség.

2. Úgy érzem, nem igen egyeztethető össze, hogy egy szót neutrálisnak is, névszói természetűnek is mondunk, illetőleg akként fogalmazunk, hogy az uráli neutrális szó névszói természetű volt.

Nem tudom, miért volna szükség hangoztatni, hogy határozottan névszói természetű a neutrális szó.

„Mondatrészek—beszédrészek” című dolgozatomban (Két fejezet a mondatból: MNYTK. 79. sz. 25) ezt írom: „Ezért nincsen és nem is lehet éles választóvonal a főnevek, melléknevek és igék kategóriája között. Nincs most sem, de különösen nem volt a nyelvek fejlődésének kezdetleges fokozatain. Minél jobban fel tudjuk deríteni a nyelvtörténet és a nyelvhasználat vizsgálati módszereinek alkalmazásával a nyelvek és nyelvcsoportok fejlődésének a

kezdeteit, annál inkább élénk tűnik, hogy ugyanaz a nyelvelem főnévként, melléknévként és igeként egyaránt szerepelt. Hogy melyikként érvényesült, azt a beszéd együtteséből vagy a lélektani, illetőleg tárgyi helyzetből felfogott viszonyozzatok döntötték el." Idézett dolgozatomban (27) van a következő részlet is: „szerintem a fejlődés bizonyos fokára eljutott nyelvekben igen is egykorúlag, szinkronikusan a kezdetleges nyelvrendszer együttesének elemeiként jelentkeztek már szófajok, beszédrészek — természetesen kezdetleges fokon, így formai kitevők: ragok és képzők alkalmazása, szám, személy vagy idő feltüntetése, ilyen vagy amolyan szempontból való egyeztetések stb. nélkül.”

Tehát én a névszó-ige közösségét vallom kiindulásnak. — Azonban korántsem várom azt másoktól, hogy elfogadják ezt a HUMBOLDTtól kezdeményezett nézetet.

Megismétlem: én — legalább egyelőre — azt a nézetet vallom, hogy kezdetben és utána jó sokáig vala a névszóige, vagyis az olyan szó, amely a tárgyi és lélektani helyzetnek megfelelően váltakozva mint névszó és mint ige funkcionált. Ahhoz, hogy az uráli, illetőleg a finnugor vagy magyar igealakok jelentékeny része névszói, illetőleg igenévi eredetű, szerintem nincs szükség az elsődleges névszói jelleg feltevésére: jogosan kiindulhatunk a nomen-verbumból. Erre vonatkozó felfogásom bővebb ismertetésével azonban most nem állok elő.

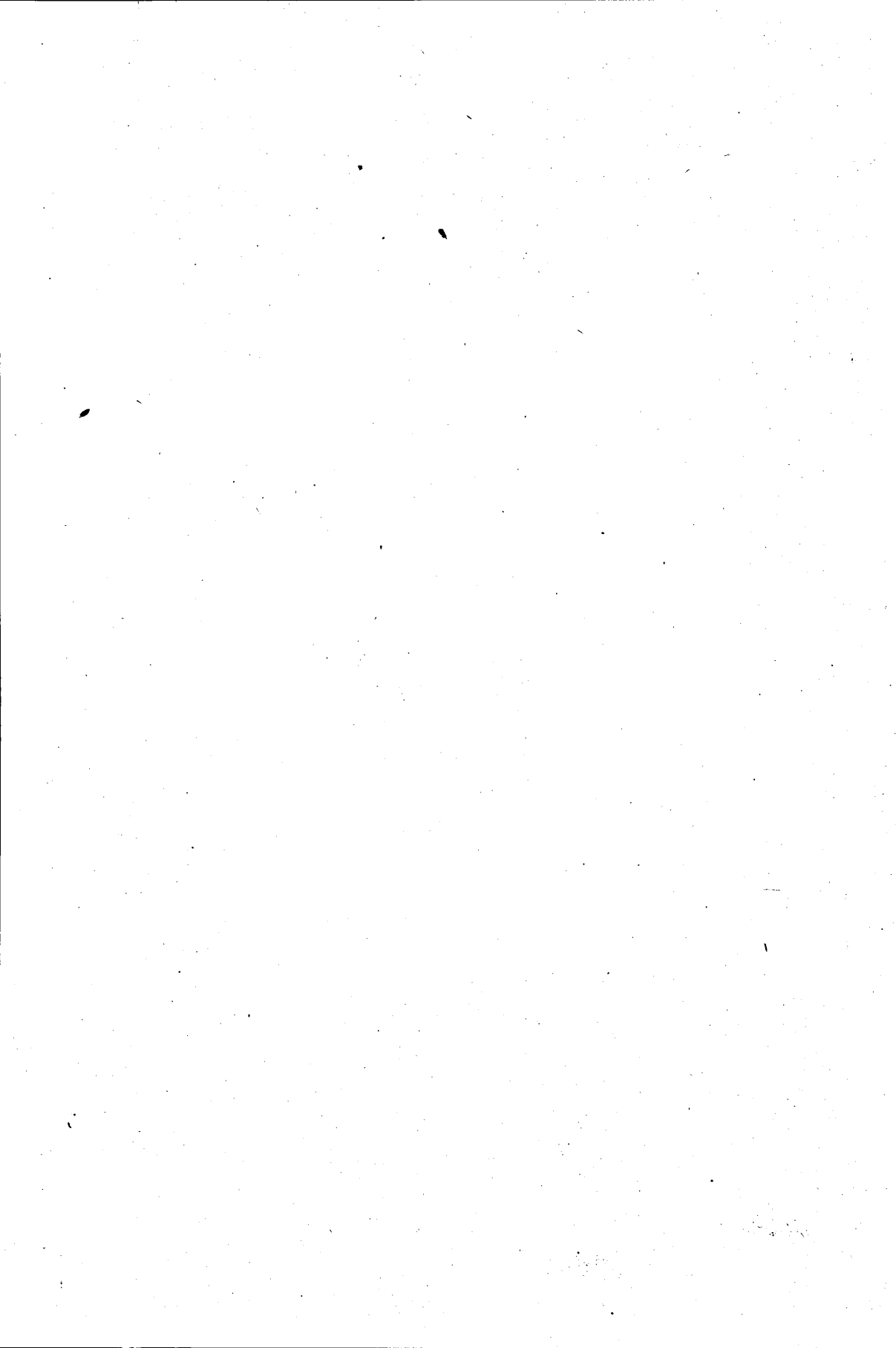
De amikor én imigyen vélekedem, természetesen miért ne hirdethetné valaki, például az igen nagyrabecsült szerző is a névszó elsőbbségének a tanát, különösen, ha bizonyítékokkal is támogatni képes azt.¹

3. Igen figyelemre méltó a régi magyar *nap-lévő*-féle kifejezésekkel kapcsolatban felhozott szamojéd anyag; egyszersmind mérlegelendő a szerzőnek az a véleménye, hogy a *nap-lévő* szerkezetet egy **nap-lév(sz)* típusú szerkezet előzhette meg, és ez olyanféle szamojéd kifejezésekkel rokonítható, amelyeknek az utótagja a *ηae* létige mai egyes 3. személyű alakjával egybeeső 'lény, létező, levő' jelentésű szó (Pais-Emlékk. 638—41), — vagyis szerintem egy volt *ηae* nomen-verbum.

Az értekezés tanulságai egyébként megerősítenek abban az érzésben, hogy az uráli nyelvek közül éppen a magyar és a szamojéd — egyelőre megfejtetlen okokból — számos ősi közösséget őriz a szókészletben, valamint az alak- és mondatban is.

PAIS DEZSŐ

¹ Az értekezésnek kinyomatott formájában (Szamojéd jelzős szerkezetek: NyK. LIX, 46—101) N. SEBESTYÉN IRÉN a megjegyzéseimben érintett részeket — úgy látom — meglehetősen módosította (vö. NyK. LXIX, 52—4).

Ungarisch *ár* 'Flut, Strom, Strömung'

Das ungarische Wort *ár* 'Flut, Strom, Strömung' gehört bekanntlich zum finnisch-ugrischen Wortschatz. Das EtSz. führt dafür aus den obugrischen und permischen Sprachen folgende Entsprechungen an: wogN., LM., P., O. *tür*, LU. *tor* ,tó' ÁKE. 608 | ostjN. *lör* 'eine von einem flusse durch Überschwemmung gebildete seichte Bucht' AHLQV.; Sur. *lār* 'niedrige Gegend, Wiese, Morast' CASTR.; Irt. *tör* 'Landsee; niedrige Stellen der Flüsse und Seen, ausserhalb des Fahrwassers, wo sich im Frühjahr Wasser befindet, im Spätsommer aber oft nur üppige Wiese die Spuren des Wassers zeigt' PATK., CASTR.; Kond. *tör*, Jug. *lār* 'kleine See ohne Abfluss; Wiese, die überschwemmt wird, seichte Bucht' PAASONEN: JSFOu. XXVI/4, 16; Vj. *jar* PÁPAI, UgF. XII, 20. | syrj. *šor* 'unter dem Schnee gesammeltes Wasser, Quelle, Bach' WIED., ROG.; permO. *šor* 'Bach' GEN. | wotj. *šur* 'folyam, folyó, patak, csermely' MUNK.

Aus der wogulischen Schriftsprache bringt E. I. ROMBANDEJEWА im »Русско-мансийский словарь« die Form *туп* in der Bedeutung 'See', das »Русско-коми словарь« von S. N. KONOWALOW führt in der Bedeutung 'Bach' *шор* an und im »Удмуртско-русский словарь« begegnen wir wotjakischem *шур* in der Bedeutung 'Fluss'.

Die aus dem Lappischen, den wolga- und ostseefinnischen Sprachen bis jetzt angeführten Entsprechungen (fi. *järvi* u. a.) sind nicht überzeugend (EtSz.).

Für die ugrischen und permischen Wörter finden sich doch Entsprechungen auch in den ostseefinnischen Sprachen, nämlich livisch (KETTUNEN, LWb.) *ūrga*, Prt.Sg. *ūrgā* (Sal. *ūrg*) 'kleiner Bach' und *urg* 'Fluss' im süd-estnischen Dialekt. Die estnischen Wörterbücher führen das Wort nicht an, wohl aber findet es sich in der Wortschatz-Sammlung des Instituts für Sprachforschung und Literatur der Akademie der Wissenschaften der Estnischen SSR. Es ist nämlich aus dem auf lettischem Sprachgebiet gesprochenen estnischen Dialekt — dem Leivu-Dialekt — aufgezeichnet als *urā* ~ *urġ* ~ *ur̄g* 'Fluss', Gen. *urā*, Prt. *urġā*, Nom. Pl. *urā*: *mi uran umā väijä* 'meie jões on vähid (= in unserem Fluss gibt es Krebse)'. Dasselbst findet sich auch der Ortsname *mušturg* 'Mustjõgi (= Schwarzfluss)'. Als Ortsname ist das Wort auch andernorts auf dem süd-estnischen Dialektgebiet belegt, wie z. B. *urā oja* in Hargla Möniste. Nach demselben Bach sind einige Bauernhöfe benannt, z. B. *mäe-urā* und *alā-urā* sowie *leppura*. Aus Hargla Ihte wären *urāoja* u. a. anzuführen.

Die livischen und leivuschen Wörter sind von L. POSTI in seiner Dissertation in Zusammenhang gebracht worden. Auch für das Livische ist in der

ersten Silbe von einem ursprünglich kurzen *u* auszugehen, denn „In langer sonorer Silbe ist *u* durch den Wechsel *u* ~ *ū* vertreten. Beispiele: *ūrga*: Part. Sg. *ūrġā* 'Bach', est. Koiva *ūrġ*, Pl. *ura* 'Fluss'“ (MSFOu. LXXXV, 14).

Lautlich stimmen die livischen und süd-estnischen Entsprechungen mit dem ungarischen *ár* überein. Wie aus den permischen Sprachen erhellt, hat im Anlaut ursprünglich ein *š*- bestanden, das im Ungarischen geschwunden ist. Für die ostseefinnischen Sprachen müssten wir den Übergang von *š*- > *h*- annehmen, doch ist sowohl im Livischen als auch im Leivu-Dialekt anlautendes *h*- geschwunden. Im Harglaer Dialekt ist *h*- im Anlaut zum Teil geschwunden, zum Teil erhalten. Allgemein hat sich anlautendes *h*- in Möniste gehalten, doch sind auch hier einzelne Fälle von Schwund des *h*- im Anlaut zu verzeichnen, wie z. B. *ūl'a* (*kala*) 'Seehund', vgl. *hūljes* id.; Gen. *uhūcu* 'Haufen', vgl. *hunniku* id. u. a. (nach Angaben von S. NIGOL). Das anlautende *h*- kann also auch in den angeführten Ortsnamen geschwunden sein, um so mehr als der Ursprung des obenerwähnten Baches *urā* *oĵā* sich auf lettischem Sprachgebiet befindet, wo der *h*- Laut allgemein unbekannt ist. Im Inlaut ist von finnisch-ugrischem *-rk-* auszugehen, wofür bis jetzt im Ungarischen nur *-rr-* festgestellt werden konnte (vgl. z. B. *varr* 'nähen' ~ tscher. *ury-*, *ary-*). Da aber im Ungarischen für inlautendes *-lk-* sowohl *-ll-* als auch *-l-* stehen kann (vgl. *váll* 'Schulter' ~ fi. *olka*, est. *õlg*; *halad*, *hallad* 'fortschreiten, vorrücken' ~ fi. *kulkea*; *gyalog* 'zu fuss' ~ fi. *jalka* 'Fuss' u. a.), so kann einem *-rk-* auch *r-* entsprechen, denn Verbindungen von Liquida und Klusil können sich ebenso parallel entwickelt haben wie z. B. Verbindungen von Nasal und Klusil.

Was den Vokalismus anbetrifft, so ist das lange *á* im Ungarischen offensichtlich als Ersatzdehnung entstanden, bedingt durch den Schwund des reduzierten Vokals der zweiten Silbe, wie z. B. **házu* > *ház* (BÁRCZI, Magyar hangtörténet, 46). Einem ungarischen *á* entspricht in den ostseefinnischen Sprachen *a*, doch kann ihm auch *u* entsprechen (vgl. z. B. *facsar* 'drehen, auswinden' ~ est. *puserdama*; *háj* 'Fett' ~ fi. *kuu*; *száj* 'Mund' ~ est. *suu* usw.).

Semasiologisch schliessen sich die livischen und süd-estnischen Wörter besonders eng an die permischen Entsprechungen an, bei denen ebenfalls die Bedeutung 'Fluss' oder 'Bach' vorherrscht. In den obugrischen Sprachen fehlt diese Bedeutung, und die entsprechenden Wörter bezeichnen einen See oder irgendein anderes zeitweiliges, seichtes, stehendes Gewässer. Das ungarische *ár* bedeutet 'Flut, Strom', die Zusammensetzung *árvíz* 'Überschwemmung, Hochwasser', das in der älteren Schriftsprache vorkommende *árpatak* aber 'Wasserquelle'. Folglich sind die ugrischen Entsprechungen der Bedeutung nach recht unterschiedlich. Einen Übergang zur ugrischen Bedeutung bildet gewissermassen das syrjänische Wort *šor* 'unter dem Schnee gesammeltes Wasser, Quelle, Bach'. Es ist möglich, dass das behandelte Substantiv ursprünglich als Bezeichnung einer Quelle oder eines kleineren Flusses oder Baches neben der gemeinfinnisch-ugrischen Bezeichnung für einen grösseren Fluss (ung. *jó* ~ fi. *joki* usw.) im Gebrauch war.

Von dem besprochenen süd-estnischen und livischen Wort sind die auf estnischem Sprachgebiet ziemlich weit verbreiteten z. T. sogar allgemeinbekanntesten Wörter *urg*, Gen. *uru* 'Vertiefung, Höhlung, Höhle (eines wilden Tieres)', *urgas*, Gen. *urka*; *urġe*, Gen. *urke* 'Höhle, Höhlung' sowie das im west-estnischen Dialekt vorkommende *urk*, Gen. *urġā* 'Loch' zu trennen. L. KETTUNEN hat ganz richtig das estnische Wort *urg*, Gen. *uru* mit dem

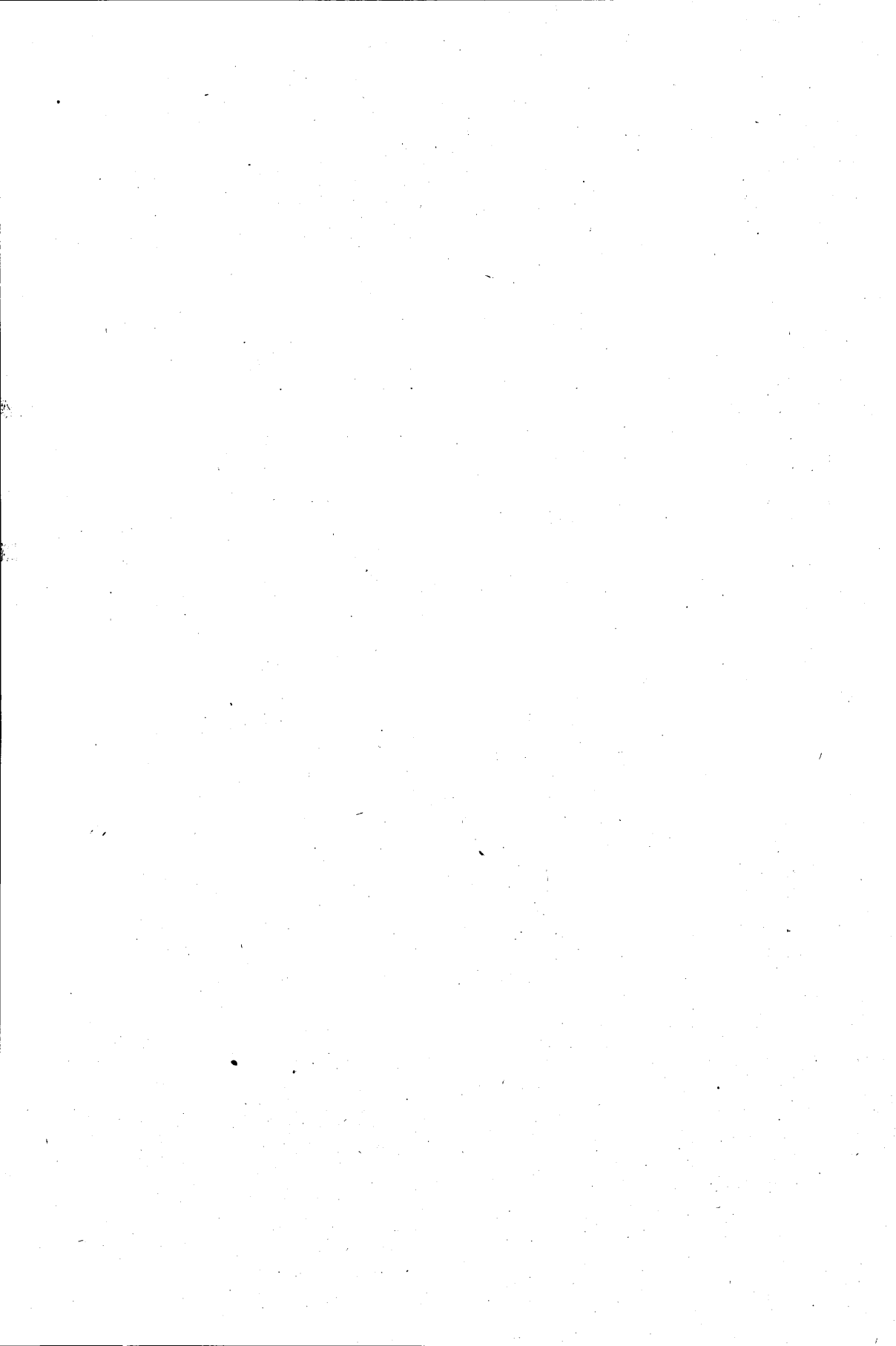
livischen *ur̄g*, Pl. *ur̄gāḅ*, livW. *ur̄gud* (gew. nur Pl.) 'Kimmen, Zargen an Tonnen' (LWb.) in Verbindung gebracht. SETÄLÄ (JSFOu. XXX/5, 38), führt dafür eine Entsprechung aus dem Wotjakischen an: *ur*, *ör* 'Flussbett, Graben' was in der Schriftsprache als *öp* 'русло реки; ручей' (Удмуртско-русский словарь) erscheint. Die von SETÄLÄ vorgebrachte Etymologie ist überzeugend; das Wort begann ursprünglich mit einem Vokal. Folglich ist das heute im Nominativ gleichlautende, doch ursprünglich verschiedene, mit *h- (< *ǵ-) anlautende Wort *urg*, Gen. *ura* anderen Ursprungs.

KETTUNEN bringt mit einigem Bedenken mit den livischen und estnischen Wörtern noch das est. *org*, gen. *oru* 'Tal', fi. dial. *orko* id., *orkama* 'Schramme' zusammen (LWb. 457). Es ist jedoch anzunehmen, dass letzteres ein selbständiges ostseefinnisches Wort ist (A. TURUNEN, Kalevalan sanakirja), obwohl SETÄLÄ ihm eine vermeintliche samojedische Entsprechung gegenüberstellt (JSFOu. XXX/5, 38).

Auch im Lettischen gibt es ein Wort, das offensichtlich zur angeführten ostseefinnischen Wortsippe gehört, nämlich *ur̄ga*, das nach dem Wörterbuch von MÜLENBACH—ENDZELĪN folgende Bedeutungen hat: ein Loch in der Erde, ein Wasserloch, eine Pfütze, morastige Pfütze, ein Loch, eine Höhle, eine tiefe Gruft auf einem kotbedeckten Weg, ein mit Wasser oder Schlamm gefülltes Loch auf dem Weg, eine ausgefahrene oder ausgetretene Stelle auf Wald- oder Wiesenwegen, eine ausgefahrene oder vom Regen ausgespülte Vertiefung, durch die nach einem Regen Wasser fließt, eine schwer passierbare Stelle, ein Graben, ein kleines, fließendes Wasserchen, Schlucht mit steilen Seitenwänden, in der ein Flüsschen fließt, ein kleiner Bach, besonders Morastbach, ein Bach, ein Giessbach, ein Bächlein vom Regenwasser. Dieses Wort gilt seit THOMSEN als Entlehnung aus dem Livischen *ur̄g(a)* 'kleiner Bach' oder dem Estnischen *urg* 'Vertiefung, Höhle' (Beröringer, 283). Nach ENDZELĪN war die ursprüngliche Bedeutung vielleicht 'Vertiefung', weil die Bedeutung 'Bach' könnte im Lettischen im Anschluss an *urdzēt* 'rieselnd leise rauschen, murmeln' entstanden und ins Livische entlehnt sein (MÜLENBACH, Latviešu valodas vārdnīca, IV. sējums, 304). In Wirklichkeit ist die Erklärung viel einfacher. Die Bedeutung 'Bach' ist für das Livische die ursprüngliche, und in dieser Bedeutung wurde das Wort ins Lettische entlehnt. Ausserdem ist aber auch aus dem Estnischen das Wort *urg* in der Bedeutung 'Vertiefung, Höhle' übernommen worden, das mit dem ihm lautlich nahestehenden, doch eine verschiedene Bedeutung besitzenden livischen Lehnwort verschmolz. Das dabei entstandene Wort weist aber in den verschiedenen lettischen Dialekten durchaus unterschiedliche Bedeutungen auf.

Tartu

P. PALMBOS

A határozóval kapcsolt igenévi szerkezetek egyik fajáról

KLEMM IMRE abban a tanulmányában, amelyet Simonyi Zsigmond mondattani munkásságának értékeléséről és hatásáról írt, kiemeli, hogy „Simonyi felhívta a figyelmet a nyelvtudományban mai nyelvünknek egy ősrégi sajátására: az igenévi szerkezetekre. Ezek átmenetet alkotnak az egyszerű és az összetett mondat között” (I. Oszt. Közl. V, 497). Igaza van, mert jóllehet SIMONYI előtt is többször és többen írtak az igenévi szerkezetek különféle fajairól, mégis ő volt az, aki Igenévi szerkezetek című tanulmányában (Nyr. XXXVI, 97, 193, 241, 264; NyF. 47. sz.) nyomatékosan rámutatott e szerkezetek fontosságára. Munkája előszavában így ír: „A finnugor nyelvek mondattanában igen fontosak az igenévi szerkezetek. A mi nyelvünkben az utolsó századokban igen sok tért vesztek, de annnyival fontosabb, hogy fölkutassuk őket régi nyelvemlékeinkben”.

Nyelvemlékeink tanúsága szerint az igenévi szerkezeteknek a régi nyelvben sokkal kiterjedtebb, szélesebb körű volt a használata a mainál. Ősrégi voltukat a rokon nyelvek hasonló szerkezetei is megerősítik. Idővel használatuk köre szűkült. Legtöbbször a relatív mondat szerkezet foglalta el a helyüket. Néhány szerkezetről azonban kimutathatjuk, hogy használatuk az újabb nyelvfejlődés során nemcsak hogy nem korlátozódott, hanem — főként az irodalomban — mind szélesebb körűvé vált. Ilyenek különösen az *-ó, -ő* képzős igenévnek tárgyias és határozós szókapcsolatai s a belőlük fejlődő összetételek. A tárgyias szerkezetekről, mint szókapcsolatokról és összetételekről már megemlékeztem a Pais Emlékkönyvben (571—5). Ezúttal a határozóval kapcsolatos *-ó, -ő* képzős igenévi szerkezeteket kerítem sorra, mint olyanokat, amelyek a mai irodalmi nyelvben szemlátomást terjednek. Ilyenek például: *célravezető, égbenyúló, előrelátó, életbevágó, együttérző, félreeső, félravezető, ingyenélő, jóleső, kétségbeejtő, kézenfekvő, mélyreható, nagyratörő, nagyravágó, semmirekellő, szembeszökő, szemrehányó, szívbőljakadó, szívhezszóló, távolbalátó, távoleső, világgraszoló* stb. Az ilyenféle igenévi szerkezetek terjedése érthető, mert létrejöttek igen könnyű. Az igenevek jelentésének igei eleme ugyanis erősen kiérződik, s ezért éppúgy vehetnek maguk mellé határozót (és tárgyat), mint a megfelelő igék. Az így létrejött s rendszerint jelzőül alkalmazott szerkezetek aztán az irodalmi nyelvben — elsősorban a sajtó nyelvében — a gyakori használat folytán állandó kapcsolatokká, s legtöbbször valóságos összetételekké válnak. E megállapítás fő bizonyítéka az, hogy legtöbbjüket egységes szóként fokozzuk, még az olyanokat is, amelyeknek első tagját is fokozhatnánk, pl. *messzemenőbb* (messzebbemő), *mélyrehatóbb* (mélyebbreható), *jólesőbb* (jobbanső), *előrelátóbb* (előbbrelátó), *nagyravágóbb*

(nagyobbravágyó) stb. [Legutóbb egy nyelvtudományi felolvasásban hallottam: *legkézenfekvőbb*, s talán ez a legkézenfekvőbb bizonyíték!].

Ez az igenévi szerkezet meglehetősen elterjedt volt már a régi nyelvben is. KÖNNYE NÁNDOR már 1884-ben több érdekes példát idéz e használatra a régiségből: „*égbe nező mester* (astronomus) ÉrsK. 238; *által folyó* (ivó) papiros: charta bibula Com. Jan. 155; rhetor: *ékesen-szólásra-Tanító-mester* Com. Vest. 144; ezent cselekedgye az *igy szollo* Petrarcha Ferencz-el is Czegl. Jke 131; *közel levő fák* Ap: Enc. 224; *nyállal folyo* szitkai Bal: Ep. 2; *elején érő* gyümölcs Bethl: Önel. II. 333.” (Budenz-Album 196). „Valódi nomen agentis-ek, melyek az igecslekvést maguk végzik: Határozóval állók: az *mi előttunc iaroc* Mon. Apol. 260; buároc, *vizbenbukóc* Com. Jan. 91; marháját az *hítelen adóknac* (creditores) el-pazarolni uo. 191; *uton járo* (viator) Com. Vest. 52.” (uo. 200).

Talán a legrégebb ilyen szerkezet a Tihanyi Alapítólevélben előforduló *feheruaru rea meneh* (hodu utu rea), amelyben a *menő* igenév és a *Fehérvárra* irányjelölő helyhatározó szoros kapcsolatot alkot s a *hodu ut*-nak a jelzője. Hozzá hasonló szószerkezetekkel elég gyakran találkozunk a régi nyelvben. Eredetileg mindegyikük szintaktikai szerkesztésmóddal jött létre, közülük egyesek aztán az idők folyamán gyakoriságuk s jelentésük változása következtében összetétellel tapadtak össze. A *Fehérvárra menő* út, akárcsak a *Budára vezető* út, alkalmi szókapcsolat; ugyanilyen kapcsolat pl. az *úton álló* kocsis is, de az önállóan használt *útonálló* szó már valóságos összetétel; mert azt a rablót jelenti, aki az úton állva lesi, várja áldozatát, hogy kifoszthassa. A két *úton álló* (*útonálló*) igenévi szerkezet voltaképpen egy és ugyanaz, de a második — amely a régiségben *utat álló*, *út álló* alakban is járatos volt — eredetileg a *lator*, *tolvaj* főnév jelzőjeként állandó szókapcsolattá vált, majd később a jelzett szó jelentésében önállósult: *útálló-tolvaj*, *utatálló-tolvaj*: insidiator viae (PPBl); *utálló latrok* (KászKit. 236); ha *útálló*k, egyéb *latrok*, *tolvajok* találhatnának (MonIrók VIII 193) stb.

A sok régi nyelvi adatot, valamint az irodalmi nyelvben lépten-nyomon talált *-ó*, *-ő* képzős igenévek határozóval kapcsolt szerkezeteiből összeszedett sok példát tartalmazó gyűjteményem tanúsága szerint igen nehéz eldönteni, hogy az egyes esetekben csak egyszerű szószerkezettel vagy már valóságos összetétellel van-e dolgunk. Természetesen nem méltathatjuk figyelemre ez irányú vizsgálódásunknál az egybeírás vagy különírás kérdését. BÁRCZI is azt írja a Tihanyi Alapítólevélről írt monográfiájában, hogy „Az összetételek megítélését elsősorban az teszi nehezzé, hogy sokszor nem lehet eldönteni, még szószerkezettel vagy már valóban összeforrott összetétellel állunk-e szemben. Azt mondani sem kell, hogy az egybeírás vagy különírás mint kritérium szóba sem kerülhet” (182). Ugyanezt a fölfogást tükrözi az új Helyesírási Szabályzat 141. pontja is.

Mi hát az a kritérium, amely a valóságos összetételeket az alkalmi szókapcsolatoktól, a szószerkezetektől — valamint az „állandó szókapcsolatoktól” is — megkülönbözteti? Csupán az összekapcsolt szavak ismételt, gyakori használata, a megszokás egymaga nem lehet (vö. GRÉTSY LÁSZLÓ: MNy. LIII, 69—76). Összetételről csak akkor beszélhetünk, ha a kapcsolatba állított szavak együttes jelentése nem azonos a tagok jelentésének összegével, „hanem annál vagy több, vagy kevesebb, vagy valami egészen más” (BÁRCZI, Bevez. a nytud.-ba 73). Igen tetszetős azonban GRÉTSY LÁSZLÓ-nak az a gondolata is, mellyel az összetétel harmadik kritériumaként fölveszi a *s z ó l a m b e l i* e g y s é g követelményét is.

Az elmondottak alapján a régi nyelv határozóval kapcsolatos *-ó, -ő* képzős igenévi szerkezetei közül megpróbálunk néhány olyant kikeresni, amelyek valóságos összetétellel váltak. Nem terjeszkedünk ki a *való* igenévvvel alakult szerkezetekre, amelyekben a két tag a határozó és állítmány viszonyában áll, és egy összetételbe vont mondatot kell látnunk bennük, pl. *alábbvaló, útravaló, fülbevaló* stb. = aki másnál alább van, ami az útra való, ami a fülben van, a fülbe való stb. A NySz.-ban hemzsegnek az *idevágó* [ez is ilyen!] példák. Egyik ilyen régi s ma is használt összetétel az *akasztófáraló*, (ez a Helyesírási Szabályzat szótárában nem kapott helyet); már a Salamon és Markalf törtériájában is megvan: „Mi dolog te *akasztó fara való*” (NySz.), de megvan régi szótárainkban is: Cal.-nál 'furcifer', MA.-nél 'homo trium literarum', PPBl.-nál 'cruciarus, patibulatus' jelentéssel. — Nem foglalkozunk itt a határozó és a *méltó* igenév összekapcsolásával alkotott szerkezetekkel sem, az ilyenekkel: *dicséretre, figyelemre, irigylésre, szánalomra, bámulatra méltó*; ezekben ugyanis a *méltó* igenév — mint a *buzgó, forró, késő, merő* stb. — az állandósult melléknévi használat folytán ma már egészen elvesztette eredeti igenévi jellegét (vö. TOMPA: Pais-Eml. 250).

Azokat az *-ó, -ő* képzős igeneveket vizsgáljuk régi nyelvi előfordulásaikban, amelyek határozóval összekapcsolva külön jelentést vettek föl, s ezért a főntebb tárgyalt *útonálló*hoz hasonlóan már valóságos összetételnek tekintethetők. Legtöbbjük úgy jött létre, mint az *útonálló*, azaz a szószervezet eredetileg valamely főnév jelzője volt, s az állandósult jelzős kapcsolatban a jelző a jelzett szó jelentését átvéve önállósult.

Az *útonjáró* szókapcsolatot eredetileg szintén csak az *ember* főnév jelzőjeként használták, de már a kódexekben megtaláljuk önállósulva is; ma viszont már elavult, mert az *utazó, utas* kiszorította a használatból: Kebelet penzuel tele hordozuan bewsegest ezuegynek, aruaknak, *vtonyaroknak* el oztyauala (EhrK. 7); Nemyemew *wton yarotul* zeplőben esEEK az gazda leanya (ÉrdyK. 339); Az *úton járó* (viator) ki lépik az úti költséggel (Com: Vest. 52).

Az *ajtónálló*, ez a ma már ritkábban használt szó, szintén tapadás útján vált összetétellel, mint az *útonálló*, csak az a különbség, hogy míg az *útonálló* valóban az úton áll, addig az *ajtónálló* nem az ajtón, hanem az ajtó előtt. Eredetileg ez is jelző volt, a *szolga(-leány)* főnévé, s később önállósult 'janitor, ostiarius; Türsteher' jelentéssel. *Ajtón álló* szolga (Fr: SzJán. 89). *Ajtón-álló* leány: ostiaria (Pázm: Préd. 498). — Ugyanígy áll a dolog az 'atriensis, janitor; Türsteher' jelentésű *kapunálló* összetétellel is (l. NySz., OklSz.), mely nyilván a kapuórség tagjainak neve volt, de ma már nem használatos.

Egyike a legrégebbi ilyen összetétellel vált igenévi szerkezeteknek az *égbekiáltó*. Eredetileg a *bűn* főnév állandó jelzője volt: „*ébe v. égre kiáltó bűnök*”, „*égbekiáltó bűn*, mely szörnyű gonoszsága által mintegy Istenre kiált és bosszúállását sürgeti” (CzF.). A régi nyelvben *menybe kiáltó* alakban is járatos volt: *Menbe kaialto bűn* (GuaryK. 2.); Vetkeztem az nagy *menybe kealto* bwnwkbe (VirgK. 12). Ma már csak az *égbekiáltó* használatos, s már nemcsak a *bűn* szó állandó jelzőjeként szerepel, hanem egyéb szók mellett is előkerül, pl. „Te, a nemzethálátlanság *égbekiáltó* némasága” (Pet. Széphalmon); „*égbekiáltó igazságtalanság*” (CzF.). — Mikszáthnál megvan az *égrekiáltó* változat is: „S egyik sem olyan *égrekiáltó*” (RUBINYI, Miksz.-szót. 135).

A mai, önállóan, magában használt *messzelátó* összetétel a régi nyelvben ugyancsak jelző volt, a *cső* meg az *üveg* szóé: *messzelátó cső, messzelátó üveg*:

perspicillum (Fernrohr), pl. Ezt megláthattuk a sz. írásnak *perspicillumán*, *messzelátó csójén* (TKis: Pan.62); *messzelátó üvegeket*, perspicillumokat ki-formálván (Com: Jan. 167). — Itt említjük meg, hogy a *messzelátó-cső* előfordul a régi nyelvben *általlátó-cső* alakban is: Nosza velem edgyütt nezd meg a sz. írás *által láto* hosszú *csójin* (Szöll: Dáv.80). — Hasonló összetétel a *messzehordó* is, amely ma is az *ágyú (fegyver, puská)* állandó jelzője.

A *fülbemászó* összetétel régente csak a *féreg, bogár* jelzőjeként volt használatos, és csak később önállósult. Ma nemcsak mint e bogár nevét, hanem mint a *dal (dallam)* gyakori jelzőjét is használjuk. A NySz.-ban ilyen adatokat találunk: *fülbemászó-bogár*: forficula auricularia, Ohrwurm; A *fülbe mászó bogár*, kinek két ágú farka van, kárt teszen a fűekben (Lipp: Pkert II. 238); *fülben-mászó féreg*: fullo (Com: Jan 51, Kem: Élet. 379).

Az 'inauris, Ohrgehänge' jelentésű *fülbevaló* (mely máig megmaradt, s amelynek *fülrevaló* alakja is volt) régen *fül-függő, fülben-függő, fülön-függő* alakban nyilván ugyancsak jelzői viszonyban volt járatos, mint pl. *fülön függő násfák* (Com: Jan. 101). Ez az alak ma is előkerül: [A nő] *fülönfüggőül* szívünket veszi (József A.: Nő a tükör előtt). — Ugyanebben a jelentésben használatos volt a *fülbevető* is: Jacobnac adac azokaert a *fülbe vetőieket* is: dederunt ergo ei inauris, quae erant in auribus eorum (Helt: Bibl. I. R2).

A *fülbe-vetővel* azonos kapcsolat a *nyakba-vető* is, amely eredetileg a *lánc, óra, kard* jelzője volt: Aldozwan wr ystennek feryseket (periselides), *nyakba wetew* lanczokat (JordK. 184); *nyakba-vető-óra*: horologium viaticum; *nyakba vető* török kard: parazonium (PPB). A *nyakbavető* összetétel azonban 'torques, Halskette, nyaklánc' jelentésben már a kódexek idején magában is gyakori volt, mint azt a NySz. és az OklSz. számos adata bizonyítja.

Ide tartozik a régi nyelvi *fejre-vető*, amely nyilván a fejkendőt jelentette: Pénzt küldtem vala tőle két sapkát; egy szablyát, főt, egy sarut, két fosztánt . . . két kűs *fejre vetőt* (1595, OklSz.). Ez a *fejre-vető* bizonyosan azt a *fejrevaló* kendőt jelentette, amelyről az OklSz. ezt írja: „Azon kendőt nevezi így mai napig is a szegedi nép, mellyel a leányok, de különösen az asszonyok a fejüket előre kötik be, mivel a kontyra kötött kendőnek neve: *hátrakötő*. Kovács János közlése”.

A *vető* igenévvel alakult az *asztalra-vető* is, amely az asztalterítő neve volt: stragulum mensam vestiens, Tischdecke; egy tarka szép *asztalra vető* ponyva (KecskTört. II. 54). Vö. *asztalra való* szőnyeg: stragula mensae (NySz).

Ma már nem használjuk, de a régi nyelvben gyakran találkozunk a *karban öltő* szókapcsolattal, mint a *kosár* jelzőjével, de önmagában is: *karban öltő* kosároc, két fülű kosároc (Com: Jan. 109). A *karban-öltő* jelentette a régi nyelvben a mai *karperec, karkötő* nevű ékszert is: Arany pereczek avagy *karban-öltőc*: armillae seu brachialia (Com: Jan. 101). Ebben az igenévi szerkezetben az -ó, -ő képzős igenév szenvedő jelentésű, s a cselekvés tárgyát jelöli: *karban öltő kosár* = olyan kosár, amelyet a karba öltenek; ugyanilyen a *nyakba kötő orvosság* (amuletum PPB) = olyan orvosság, amelyet a nyakba kötnek (vö. TMNy. 504; BEKE: Nyr. XLII, 342).

A *napraforgó* növénynév eredetileg szintén jelző volt, mégpedig a *fű* főnévé. BEKE egy cikkében kimutatta (Nyr. LXXI, 173), hogy ez az igenévi összetétel egyrészt a ma is közismerten *napraforgónak* nevezett, olajsajtólásra természetett növénynek (Helianthus annuus), másrészt a *katángkórónak* (Heliotropium europaeum) a neve volt, és régi szótárainkban ilyen változatai is voltak: *nap után forgó fű, naprajáró fű, napranézó fű, napraforduló fű*. BEKE

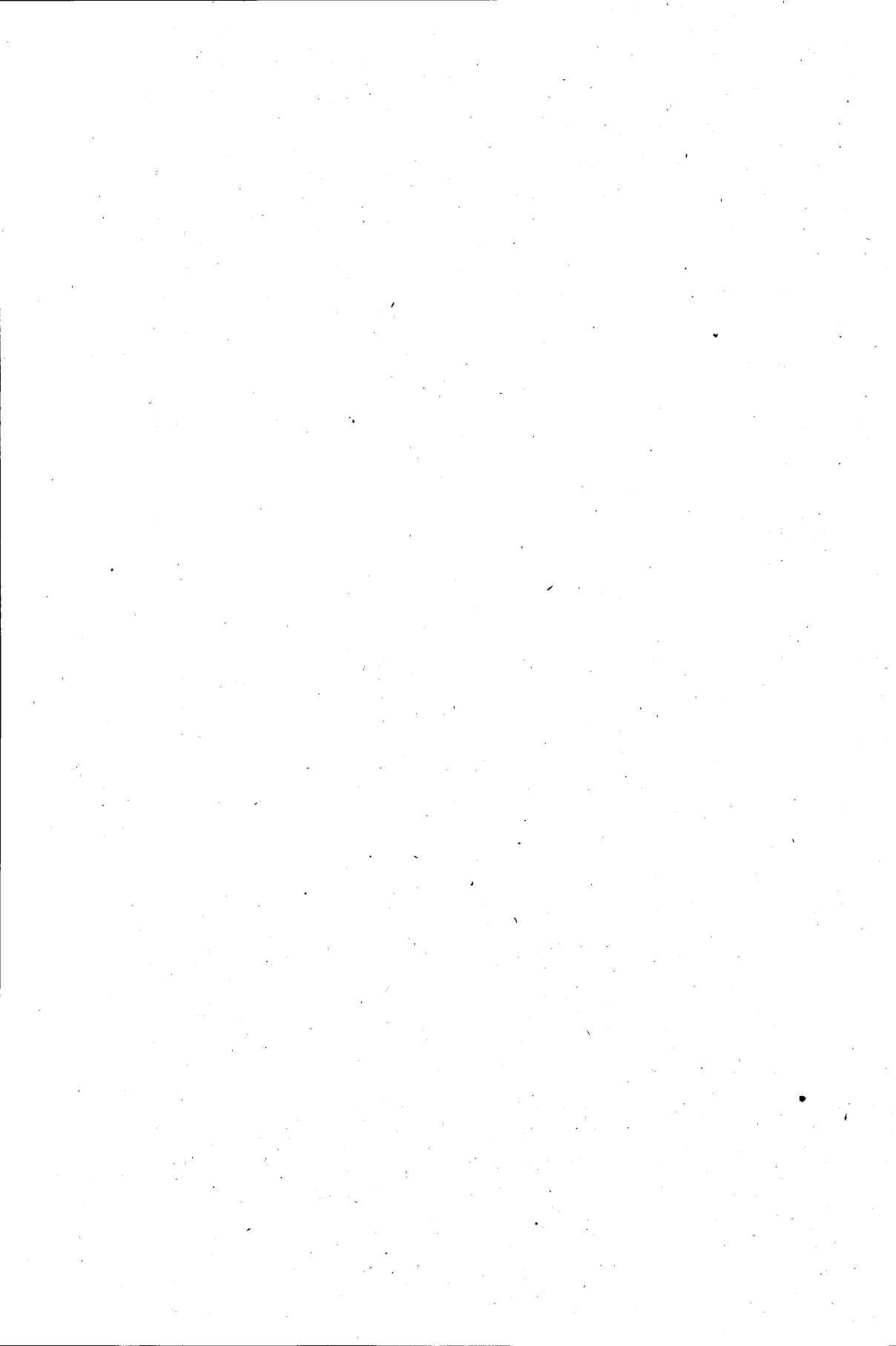
a régi szótári adatok mellett összeállította a népnyelvi adatokat is, amelyek az eredeti alakot általában eltorzult formában mutatják. MUNKÁCSI a moldvai csángóknál még a régi *naputánjáró* elnevezést jegyezte föl a mai 'napraforgó' jelentésben (Nyr. X, 202), RUBINYI ellenben már egy teljesen elhomályosult változatát találta meg Szabófalván: *lapitánjáróm* (Nyr. XXXVI, 356). Ugyanezt az elhomályosult formát az északi csángóban is följegyezte WICHMANN: *kápitán-jārō*, auch *lāpitān-jārō* (Volksetymologisch aus **nāp-utān-jārō*), Sonnenblume (Helianthus) (Wörterbuch des ungarischen Nordcsángódiaklektes).¹

Az idézett igenévi szerkezetekhez hasonló sok más jelző is előfordult még a régi nyelvben az NySz. és az OklSz. tanúsága szerint, de e kis cikk keretében nem törekedhettünk teljességre. Sok ilyen jelzőül használt igenévi szerkezetből nem lett önálló használatú összetétel, pl. *elbérő*, *árpával érő* körtvély, *ágyékban termő* tetű, *fűben járó* csiga, *fülbesúgó* gyónás, *magától mozgó* szekér, *éjjeljáró* madár, *sárban telelő* csiga, *kereken forgó* rokka, *égbe néző* tudomány, *viztőlfélő* beteg, *kétszer érő* borsó, *fára folyó* bab (tök), *kézzelel vonó* talyiga, *úr után járó* szolga, *nehezen épülő* szőlő, *együttfogó*, *együttlakó* társ, *környülálló* dolog stb.

Érdekes az is, hogy a Calepinus-szótárban előforduló *lakó* igenévvél kapcsolatos határozós szerkezetekből sem lettek valóságos összetételek, pl. *égben lakó*: caelicola, *erdőben lakó*: silvicola, *mellette lakó*: accola, *mezőn lakó*: rusticus, *sárban lakó*: lutarius.

PROHÁSZKA JÁNOS

¹ BEKÉNEK sikerült a *napra forog* kifejezést is kimutatnia Dugonics Példabeszédeinek ebben a szólásában: *Napra forog a tányér virág is* (i. h.). A MTsz. szerint a *tányérvirág* a Helianthus annuus neve több vidéken.

Ok- és célhatározó névutók a chanti nyelvben

I.

1. A primitív ember gondolkodása érzéki szemléleteken alapult, azaz a reális tárgyakat és cselekvéseket és azoknak egymáshoz való viszonyát vette észre először. A határozói viszonyok közül is eleinte csak a térbeli viszonyokat ismerte fel és fejezte ki nyelviileg. A térbeli, a helyi viszonyok kifejezésére létrejött nyelvi elemek, az egyszerű vagy primér ragok csak általában fejeztek ki helyviszonyítást pontosabb helymeghatározás nélkül. A primér határozóragok már a finnugor alapnyelv korában létrejöttek. Ezek fejleményei a legtöbb mai finnugor nyelvben is megvannak. A finnugor kori primér határozóragok a térbeli viszonyítás három főirányát: a locativust, az ablativust és a lativust fejezték ki. (A finnugor primér ragokról vö. SZINNYEI, NyH.⁷ 128—37; FgrSprw.² 55—63.)

2. A gondolkodás fejlődésével a primitív ember szükségesnek érezte a pontosabb helyi viszonylatok kifejezését. Ezenkívül fokozatosan időképzetei is fejlődtek, és felismerte az elvontabb határozói viszonyokat is. Mindezek kifejezésére a csekély számú finnugor kori primér határozórag nem volt többé alkalmas. A különféle helyhatározói viszonyok és valamennyi egyéb határozói kategória kialakulása és az ezeket kifejező nyelvi eszközök megteremtése azonban már nem a finnugor korban történt, hanem az egyes nyelvek, illetőleg nyelvcsoportok külön élete folyamán. A pontosabb helyhatározói viszonyok nyelvi kifejező eszközeinek kialakulása több módon történhetett. A különféle megoldások közül csak azokat említem meg, amelyek a chanti nyelvre jellemzőek, utalva más finnugor nyelvek azonos jellegű jelenségeire is.

a) Az eredeti primér határozóragot lefoglalták egy-egy sajátos helyi viszony jelölésére. Így a fgr. *-n• locativusrag a magyarban superessivusi (*asztalon*), a chantiban superessivusi (NyK. XLI, 10: O. *χāt χarna* 'a szoba padlón'), adessivusi (NyK. XLI, 13: O. *χoyàn vyna* 'folyó torkolatánál') és inessivusi (NyK. XLI, 18: O. *putna* 'a fazékban'), a permi nyelvekben inessivusi (komi: NyK. XLVI, 66: *verin* 'az erdőben'; udmurt: NyK. XXXVI, 215: *vu-koim* 'a malomban') funkciót kapott.

b) Valamely különleges helyhatározói viszony kifejezésére egy általános helyviszonyt jelentő főnevet kezdtek alkalmazni, amely egy másik főnévhez mint birtokszó csatlakozott. A birtokos szerkezet utótagjaként álló főnév (többnyire 'hely' jelentésű szó) általában határozóraggal volt ellátva. Ilyen pl. a következő két kifejezés: *ch a n t i* O. *kāt moy kutna* 'két föld között' (ONyt. 182), eredetileg annyit jelentett, mint 'két föld-közön', 'két föld közén' (DN. *kōjt* 'Zwischenraum, Mitte' KARJ.—TOIV. 450b); *k o m i*: *patš*

viljn 'kemencén' (NyK. XLVI, 70.), eredetileg 'a kemence felszínén, tetején' volt a jelentése (WICHM.—UOT.: *vil* 'Oberraum, das Obere'). A birtokos szerkezet utótagjaként álló határozóragos főnév, minthogy gyakran szerepelt helyhatározói funkcióban, jelentésbeli önállóságát fokozatosan elveszítette, és idővel teljesen viszonyító elemmé, névutóvá vált.

A gondolkodás fejlődésével párhuzamosan kialakult új határozói kategóriák (idő-, állapot-, mód-, ok-, célhatározó stb.) kifejezésére is a helyhatározóragokat és a névutókat kezdték használni. Az ok- és célhatározó névutóknál, amennyiben a nyelvi anyag lehetővé teszi, igyekszünk átmeneti példákban bemutatni az ok- és célhatározói viszonyoknak más határozói viszonyokból való keletkezését. Természetesen nem minden elvont határozói viszonyt kifejező névutó ment át a helyhatározóból az elvont határozóvá való fejlődés útján. Szép számmal vannak olyan névutók is, amelyek közvetlenül valamely elvont határozói viszony jelölésére jöttek létre. Ilyen pl. *chanti*: O. *sirna* módhatározó névutó: O. *iam iāzəŋ-ki tustj, iam iāzəŋ sirna laujālan!* 'Ha jó hírt hoztatok, jó hír módjára mondjátok!' (ONyt. 150). A névutó alapszava: *Kond. s̄r* 'Art, Beschaffenheit' (PAASONEN—DONNER, OstjWb. 219).

A névutó a megelőző főnévvel birtokviszonyban áll. A birtokviszony a *chantiban*, valamint a többi finnugor nyelvben is eredetileg jelöletlen volt; az obiugor és a permi nyelvekben többnyire ma is az (KLEMM: MNy. XVIII, 13; GEORGOVITS, Vogul jelzős szerkezetek: 9—13). Lássunk néhány példát: *chanti*: Irt. *pesan oxtena* 'auf dem Tische' (PATK., IO. II, 14); *manysi*: *pēs-pāxt* 'csípőmön' (NyK. XXXV, 73). Az ilyen jelöletlen birtokos szerkezetek birtokos jelzős összetételeknek tekinthetők. Az összetételt a főnév és a névutó tőszava alkotja. Ilyenek az említett *chanti*: *pesan-oxte* 'asztal teteje, asztaltető' (DN. o'x̄t̄s 'Oberfläche' KARJ.—TOIV. 31b.) és *manysi*: *pēs-pāx* 'csípőoldal' (*pāx* 'oldal' NyK. XXXV, 73) kifejezések.

A névutós szerkezetek összetétel voltát az a tény is bizonyítja, hogy a birtokos személyragot általában nem a főnév, hanem a névutó veszi fel. Ilyenek: *chanti* *juχ ālhemna* 'fámnál' (ONGy. 84.); *χāt lipemna* 'házamban' (ONGy. 13.). Ugyanígy van a *manysiban* is: *sisin kwol sisémnél* 'mögös házamban' (BEKE: NyK. XXXV, 84).

A birtokos személyrag bizonyos esetekben nem tényleges birtoklást fejez ki, hanem determináló funkciója van. Általában a harmadik személyű birtokos személyrag használatos determinálásra, bár egyes esetekben az első és a második személyű birtokos személyrag is előfordul ilyen funkcióban (vö. FUCHS: FUF. XIII, 8—14). Az e. sz. 3. sz. birtokos személyrag szolgál determinálásra ezekben a példákban: *chanti*: *Szin. ikel χosa* 'bei diesem Alten' (OVD. I, 94); *komi*: *Prup ver-pijas* 'in den Wald' (Fokos, VdKomi 171).

II.

Az ok- és célhatározói viszonyt kifejező nyelvi eszközök közül csak a névutókat tárgyalom. Dolgozatomban a következő kérdésekkel foglalkozom: 1. Milyen alapjelentésű szavakból keletkeztek a *chanti* nyelv ok- és célhatározó névutói? 2. Mely határozói viszonyokból fejlődött az ok- és célhatározó funkció? 3. Melyek a leggyakrabban előforduló ok- és célhatározó névutók? 4. Milyen határozói viszonyok fejlődtek egyes névutók ok- és célhatározó jelentéséből?

Dolgozatomban az ok- és célhatározó névutókat együtt tárgyalom. Általános jelenség ugyanis a chantiban, hogy egyes névutók egyaránt használatosak ok- és célhatározói viszonyok kifejezésére. A primitív ember tudatában az ok- és célhatározói kategória nem különül el élesen egymástól. Ezért a két határozói viszonyt kifejező névutók a legtöbb esetben azonosak.

A) *āl̥əŋna* 'on, -nál, -hoz, -ra; miatt, végett'.

1. A névutó alapszava: DN. *ōp̥əŋ* 'Ende, Endstück'; Kos. *ōp̥əŋ* 'Ende'; Cing. *ōp̥əŋ* 'erster'; Szogom *ōt̥əŋ* 'erster; Anfang'; Cseszn. *ōt̥əŋ* = Cing.; Kr. *ōt̥əŋ* 'Anfang; Ende, Rand; erster'; V. *ā̄l̥əŋ*, *ā̄l̥əŋ* 'Anfang, Ende'; Vj. *āl̥əŋ*, *ā̄l̥əŋ*, *ā̄l̥əŋ* 'Anfang, Ende'; VK. *āl̥əŋ*, Vart. *āl̥əŋ*, Likr. *ā̄p̥əŋ*, Mj. *ā̄l̥əŋ* = Cing.; Trj. *ā̄l̥əŋ* 'Ende (einer Schachtel, einer Kiste, des Tisches u. a.), Anfang, Ende'; Ni. *ōt̥əŋ*, Kaz. *ōl̥əŋ* 'vorderes od. hinteres Ende'; O. *āl̥əŋ* = Kaz. (KARJ.—TOIV. 118ab—119a). A chanti szónak a következő rokon nyelvi megfelelőit ismeri a szakirodalom: msÉ. *aul* 'vég', msT. *αβλ*, *αβλ*, KK. *ol* 'alku, loppu' | ?. fi. *alkaa* 'anfangen' | lpN. *al'get* 'anfangen' (< ?fi.) | ?. szamO. *ol*, *ul*, *olle*, Kam. *ulu* 'pää' (MUSz. 741—2; SETÄLÄ: FUF. XII, Anz. 115; TOIVONEN, Suomen kielen etymologinen sanakirja I, 15b.).

A cht. O. *āl̥əŋ* stb. szónak két ellentétes értelme van: 'kezdet' és 'vég'. A chanti szó két ellentétes szempontból nézve két egymással ellentétes képzetet jelöl. Ilyen, ellentétes értelemben használatos szavak más nyelvekben is előfordulnak: latin *sacer* 'szent' és 'átkozott', latin *altus* 'magas' és 'mély'. A km. *đžu đžid* szónak is 'magas' és 'mély' a jelentése. (FOKOS, A jelentésváltozásnak néhány különleges esete: NyK. LIV, 63—74.)

A chanti *āl̥əŋ* 'vég' főnév *-na* locativus- és *-a* lativusragos alakjaiból keletkezett helyhatározó névutók nagyon gyakoriak a chantiban. A manysi *aul* 'vég' szó ragos alakjaiból is fejlődtek helyhatározói funkciójú névutók. Ilyenek: *Kāt - t u l ā - a u l t* *moššākwe kvos-kēr xults* 'a kézzuj hegyén maradt még egy kevesek köröm' (BEKE, A vogul határozók: NyK. XXXV, 73); *Ali n ā r - a u l n ē l* 'a felső Urál tájéka felől' (im. 83); *sākij s ū w - a u l ē n joxtsēmēn* 'mankós botra jutottunk' (SZILASI, VogSzj.: NyK. XXV, 26).

A chanti *āl̥əŋna* névutót cél- és okhatározói viszonyok kifejezésére is használják. Ezek a funkciói helyhatározói funkcióból fejlődtek. Egy 'vég' jelentésű főnév ugyanis könnyen 'cél' jelentést vehet fel, és egy ilyen szó határozóragos alakjából keletkezett névutó a célhatározói viszony kifejezőjévé válhatik. Hasonló szemléleten alapuló névutók más finnugor nyelvekben is találhatók: magyar: *végre, végett*: Tinódi: *A bort Isten nagy jó végre nékünk terömté* (SIMONYI, MHat. II, 272); *Az orozslán prédakeresés végett futkos* (im. 273). Hasonló gondolkodásmód alapján létrejött célhatározók az indoeurópai nyelvekben is vannak. Ilyen a francia *afin* 'avégből', hogy, azért hogy' célhatározói kötőszó (a *fin* 'vég; cél, szándék' főnévből).

Más nyelvek előbb említett párhuzamos jelenségeit figyelembe véve, feltehető, hogy a chanti *āl̥əŋna* helyhatározó névutónak is először a célhatározói funkciója fejlődött ki. A cél- és okhatározói viszonyoknak azonban a primitív ember tudatában való érintkezése és gyakori fölcserélődése folytán az *āl̥əŋna* névutót csakhamar okhatározói viszony kifejezésére is kezdték használni.

2. Mint már említettük, az *āl̥əŋna* névutót túlnyomórészt helyhatározói viszonyok kifejezésére használják. Lássunk néhány ilyen példát is.

Superessivus: *mgj-xoilam āmst̥i vās nori āl̥əŋemna* 'a vendégembereim ülte keskeny padkámon' (ONGy. 171).

Sublativus: *tānt-χoīlam āmvstī vaš nori ālɛmna nortpi untlan jem taylor lēzatlem* 'a jövevény-embereim ülte keskeny padkámra takarós üllő jeles fészket készíték' (ONGy. 156).

Adessivus: *sōrñs ton xpə tonχəη pəsan 5tɛmna nəη 5m'sa* 'an deinem goldhufigen Tisch sitz du' (ÖVd. I, 301); *neñen [ma] narəη juχ ālɛmna pā kātlem* 'Téged [is] az én bünhődéshozó fámnál kaplak ím' (ONGy. 84).

Allativus: *sōtijem wōjpə wōjəη ānas in 5tɛma ūR šūštəm* 'Zu meiner Herde von hundert Rentierochsen schreite ich Schaitan' (ÖVd. I, 360); *χáta v-ōtīηa keremen, notékivat vīr at temedái* 'indem er gegen die Hinterwand fiel, floss ihm Blut aus der Nase' (PATK., IO. II, 108).

3. Az *āləŋna* névutó cél- és okhatározói funkcióban nagyon ritkán fordul elő. A célhatározói funkcióra az általam feldolgozott anyagban egyetlen példát találtam: *χui wēləm or- uai ālɛlɛna iŋti loūtāti iis, wēləm iŋk-χul ālɛl wēlda pitsəli* 'Ember vadászta (tk. ölte) erdei vad után járó nagyságúvá lett, fogott (tk. ölt) vízi halát fogni kezdte' (ONyt. 143–4). Ez a példa egyúttal világosan mutatja a helyhatározói funkcióból a célhatározóiiba való átmenetet: az 'erdei vad után járó' kifejezés felfogható úgy is, mint 'erdei vadért járó'.

Az *āləŋna* névutó okhatározói funkcióban is meglehetősen ritkán szerepel. Ilyen funkciója van a következő példamondatban: *pāltiŋg lāu ālŋgēm nā kuoltem saschlem ~ pālŋη loy ālɛm nā χoltəm sāsłəm* 'odvas csontom miatt (tk. csontvégemen) végem lenne' (OH. I. 144–5).

A déli chantiban előforduló *ōtīŋat* okhatározó névutó -at instrumentalis-comitativus-raggal van ellátva. (Az -at ragról l. MÉSZÖLY: FUF. XXI, 56–73.) Az eszközhatározóból az okhatározóba való átmenet úgy történt, hogy a cselekvés eszközét a cselekvés közvetlen okának fogták fel. Az *ōtīŋat* névutóra egy példám van: *ort-īmetna menemen ti-vettāi naurim ōtīŋat* 'die Mägte werden unsere Schwester (eig. Schwägerin) des Kindes wegen töten' (PATK., IO. II, 156). Az *ōtīŋat* névutó ebben a mondatban már kétségtelenül okhatározónak tekintendő.

Eszközhatározóból fejlődött okhatározót más finnugor nyelvekben is találtam. **Manysi:** *Lū raxiŋ sujil kűsej-nē nəŋχ kēns'eim* 'ló nyerítésének hangjával ébredek én föld gazdaasszony' (BEKE, A vogul határozók: NyK. XXXV, 192). A chanti *ōtīŋat* 'miatt' névutóval azonos szemléleten alapuló manysi *aultél* 'miatt' névutó szintén instrumentalis-raggal van ellátva, vö. *Nəŋ vār nē auléntél mēnki kit χum au-kēm lūlnē patēmēn* 'a te dolgoz miatt mi mindketten egyforma bajba esünk' (uo.). A magyarából is egy példát: *Ázik orcája sírással* (uo.). A *miatt* okhatározó névutó korábban eszközhatározói funkcióban volt általános: *Tōr miatt örömet akarnak vala meghalnia* (SIMONYI, Mhat. II, 260). A permi nyelvekben is fejlődött eszközhatározóból okhatározó: *komi: tattše nē-že tšigjen kulni da kēdžide n kinmīni* 'csak nem fogunk itt éhenhalni és hidegben megfagyni' (SZENDREY, Zürjén határozók: NyK. XLVI, 79); *udmurt: kin-ke ug osky, selyken byroz* 'aki nem hisz, az bűne által pusztul el' (FOKOS, A locativus-féle határozók a votjákban: NyK. XXXVI, 442).

B) *padīna* '-ért, miatt, végett, *pəpə* 'wegen, für'.

1. A címben megjelölt névutók tőszava a következő, több nyelvjárásban meglevő főnév: DN. *pəp3* 'Boden'; DT. *pī-p3* pl. *pī-pe't* 'harter Boden, mit Nadelwald bewachsenes Gelände?; Stück Uferwald'; Kr. *pə-t3* (*pə-tit*) 'Boden

(eines Gefässes, eines Flusses); Erdboden; harter Boden (unter der weichen Erdoberfläche); V. *pə́ɟ* 'Boden; Buchtwinkel, Ende, Stelle ohne Ausgang'; Vj. *pə́ɟä* = DN.; Trj. *p'et̚ɟ* 'Boden; Ende (eines Weges, einer Bucht, wo man nicht weiter kommt)'; Ni. *pə́ɟ̚* = Kaz.; Kaz. *pə́ɟ̚* 'Boden, Sohle (eines Gefässes, Bootes, einer Grube, des Schuhs, Fusses, Schneeschuhs); innerer Winkel, Ende (eines Sees, einer Flusskrümmung, einer Bucht, einer Uferwiese), hinterer Teil (eines Hauses, Speichers), (im Innern) Hinterwand'; O. *ppdi'* = Kaz. (KARJ. — TOIV. 763b—764a).

Véleményem szerint a chanti DN. *pə́ɟ* stb. szó komiból való kölcsönzés, a komi *pyd* (WIED.) 'Tiefe' szó átvétele.¹ Ennek korábbi jelentése valószínűleg 'fenék' volt. Erre utalnak a belőle alakult *pid̚ji*, *pid̚di*, *pid̚la* 'miatt, -ért, helyett' névutók és a belőle képzett *pid̚es* 'Grund, Boden' származékszó is (Az *-s képzőről l. LEHTISALO: MSFOU. LXXII, 193—4). A manysi É. *patit* 'nyom; fenék' (SZILASI, VogSzj.: NyK. XXV, 334), *pāti*, *pātīt*, D. *pāt*, *pātā* 'fenék' (BUDENZ: NyK. VI, 464) szó szintén a komi *pyd* (WIED.) 'Tiefe' átvétele.

2. A chanti O. *ppdi'* 'Boden', DN. *pə́ɟ* ua. stb. főnév locativus- és lativusragos alakjaiból ok- és célhatározó névutók fejlődtek: O. *pad̚ina* stb. 'miatt, végett', DN. *pə́ɟä* stb. 'wegen, für'. Hasonló szemlélet rejlik a komi *pid̚ji*, *pid̚di*, *pid̚la* ok- és célhatározó névutókban is. Alapszavuk a **pid* 'fenék' (WIED: *pyd* 'Tiefe') jelentésű szó lehetett, amint erre az előbbieket során már utaltam. Lássunk néhány példát a km. *pid̚di*, *pid̚la* névutók használatára [az első az adverbialis -*ji*, a második a consecutivus -*la* ragjával van ellátva. Vö. UOTILA, SyrjChr. 46, 49]. O k h a t á r o z ó : Prup me—suue — burli—*pid̚di* 'Ich — sagt er — habe dir zu Ehren dir essen gegeben' (FOKOS, VdKomi 153); c é l h a t á r o z ó : I. *majbiräs vötlämajas veskid pid̚la* 'Boldogok, akik üldözést szenvednek az igazságért' (BUDENZ—HALÁSZ, Zürjén nyelvmutatványok 79).

'Fenek, alap' jelentésű szavak más nyelvekben is kifejezhetnek okhatározást: n é m e t : *der Grund* 'alap, talaj; (>) ok': *aus diesem Grunde* 'eből az okból', *aus guten Gründen* 'alapos okokból' (KELEMEN—THIENEMANN, Német-magyar szótár); s v é d : *grund* 'Grund, Fundament': *pā goda grunder* 'aus guten Gründen'; *pā vad grund* 'aus welchem Grunde?' (CARL AUERBACH, Svensk-tysk ordbok. Stockholm, 1925); o r o s z : почва 'talaj': на почве чего-либо 'valami alapján, valami következtében', на личной почве 'személyes okokból' (HADROVICS—GÁLDI, Orosz-magyar szótár).

A chanti *pad̚ina* és *pə́ɟä* névutókat valószínűleg előbb használták okhatározásra, mint célhatározásra. Erre utal a névutók tőszavának jelentése, és ezt bizonyítják az említett nyelvek analógiái is. Csak később váltak — az *äləṇna* névutónál már tárgyalt okokból — a célhatározás kifejezőjévé is. A *pad̚ina* és a *pə́ɟä* névutók a chanti nyelv leggyakrabban előforduló ok- és célhatározó névutói közé tartoznak. Ezen névutók okhatározói funkciója valószínűleg helyhatározói használatból fejlődött, bár példamondataim között egyetlen sincs, amely ezt az átmenetet szemléltetné.

3. Az alábbiakban néhány példán szeretném bemutatni a *pad̚ina* és a *pə́ɟä* névutók ok- és célhatározói használatát.

O k h a t á r o z ó : Északi nyelvjárás: *lou vtšàməl pad̚ina uəlsa*

¹ TOIVONEN ezt a szót nem említi a chanti nyelv komi jövevényszavait tárgyaló dolgozatában (FUF. XXXII, 1—169).

'Ó [a maga] balgatagsága miatt öletett meg' (ONyt. 147); *sūs-luk* $\mu\epsilon\lambda\mu\eta\eta$ $\dot{\iota}\acute{\alpha}\chi$ $\eta\delta\lambda\delta\alpha$ $\rho\acute{\alpha}\delta\dot{\iota}$ *luk-noyi* $\grave{\alpha}\rho$ $\acute{\alpha}\nu\acute{\alpha}\nu$ $\acute{\alpha}\rho\epsilon\lambda$ $\acute{\alpha}\lambda\lambda\acute{\iota}\mu\acute{\alpha}\nu$ 'őszi fajd vadászó (tk. ölé) nép voltjuk miatt fajdhúsos sok tál sokját hozzák elének' (ÉOM. 92); *νάλατ-αρ* *souman* *vort* *voλeτeμ* *pati* *vaj* *vōni* $\chi\omicron\delta\omicron\omicron\mu$ $\acute{\alpha}\rho\epsilon\lambda$ $\mu\omicron\chi\tau\acute{\iota}$ $\lambda\lambda\lambda\epsilon\mu$ 'nyelve-éneke hangos(?) fejedelemhős voltom miatt az állat fenséges három énekére iziben felállok' (ONGy. 257); *ναη* $\acute{\alpha}\lambda$ *pati* η *tūp* *tajem* $\chi\upsilon\pi\tau\epsilon\mu$ $\chi\omicron\rho\sigma\epsilon\mu$ 'Deinetwegen habe ich den einzigen Rentierochsen, den ich besass, [zum Opfern] geschlachtet' (OVD. I. 74). — Déli nyelvjárás: *Nīni tévem nedīn* *under pedesena mant te-págitta* 'Wegen (der Speise, welche) euer gefrässiger Magen verzehrt hat, habt ihr mich getötet' (PATK., IO. II, 36).

Célhatározó: Déli nyelvjárás: *tu-tátna tu-peta* $\acute{\alpha}\rho$ $\acute{\eta}\acute{\alpha}\tau\mu\alpha\pi$ *Tárin tūt tu pandi* 'Deshalb legte ich ihn jetzt auf das vielzüngige Feuer' (PATK., IO. II, 84). — Irodalmi nyelv: *Muj patb mun venttšjtuv* ['Miért tanulunk?'] (ŽULEV, *Їуѣтѣ кнѣга* 6); *Lenin politsija evtt ar pus haņemšjts i ropitts joh tuv vert patb tatstš venttšas* ['Lenin a rendőrség elől sokszor elrejtőzött és a dolgozó népet ügyéért harcolni tanította'] (i. m. 53).

4. A *padīna*, *pātī* (Kaz.) stb. névutókat egyes nyelvjárásokban c s e r e v i s z o n y kifejezésére is használják. A csereviszony viszonzó okból fejlődött. A jelentésváltozás a jutalmazást, büntetést stb. jelentő igékből indult ki. A jutalmazás, büntetés oka valamely tett. A jutalmazást, büntetést viszonzásul, mintegy cserébe adjuk valakinek valamely jó vagy rossz tettéért. Az okhatározás és a csereviszony közötti átmenetet szemlélteti a következő példánk: *Nīni tévem nedīn under pedesena mant te-págitta* 'Wegen (der Speise, welche) euer gefrässiger Magen verzehrt hat, habt ihr mich getötet' (PATK., IO. II, 36). A mondat okhatározóját csereviszony kifejezőjeként is értelmezhetjük: ['Azért az ételért, amelyet falánk gyomrotok elpusztított, [mintegy cserébe] öltetek meg engem'].

Csereviszony van a következő mondatokban: Északi nyelvjárás: Kaz. *mšy pātī ušx ŋizem* 'otin, sain maasta, alueesta tulevat voukrarahat' (КАРЖ—ТОIV. 763b). — Keleti nyelvjárás: Jug. *tēm xāv pātān māwv-ārīt vāv mājēn* paljonko maksoit tästā hevosesta? (PAASONEN—DONNER, ÖstjWb. 180). — Irodalmi nyelv: *Venttšjts navrem kniļa patb 2 haš kopejka mas pa 1 jaņ kopejka mas* 'Ученик за книгу 2 двадцатикопеечника и 1 десятикопеечник дал (N. P. ПОРОВА, *Arifmetika* . . . 49).

A komi *pidđi* okhatározói névutó is szolgál csereviszony kifejezésére: V. *mem tevar-dod šetisni ma m pidđi* 'Sie haben mir für die Mutter eine Fuhre Waren gegeben' (WICHMANN, SyrjVd. 86.). A *pidđi* névutó helyettesítés kifejezésére is használatos: V. „*regid, regid, kemaša da og eštī!*” *na pidđi dullis šuas*, „Sofort, sofort, ich ziehe Schuhe an die Füße und habe [jetzt] keine Zeit!” sagt statt ihrer [der Flüchtlinge] ihr Speichel. (i. m. 16). Ez a funkciója a csereviszony jelentésből fejlődött.

A magyar -ért rag esetében a fent tárgyalt jelentésváltozásnak a fordítottja történt: a helyettesítésből fejlődött a csereviszony, a csereviszonyból pedig az okhatározói jelentés (Vö. KLEMM, *TörtMondt.* 173).

5. A *pata* névutó egyes esetekben r é s z e s h a t á r o z ó i funkciójú. A célhatározói jelentésből könnyen fejlődhetik érdeket kifejező jelentés. Пуен: *Но советска страна за щита пата* *Красна Армия нох тотис.* 'Но встала на защиту Советской страны Красная Армия' (КАССИЛЬ, *Наиҥ защитниктан* 5—6 А 'valakinek, valaminek érdekében' jelentésből fejlődött a 'valakinek, valaminek részére' jelentés.

Lássunk néhány példát a *pata* névutó részeshatározói funkciójára. Irodalmi nyelv: *Сягма хут вошима рабочиум пата на Красна Армия пата тумы* 'Onnan a hal a dolgozók és a Vörös Hadsereg számára a városokba vitetik' (ХВАТАЙ—МУХА, Букварь. 1946, 104. 1.); *Тата ун унтлүйтты няверемт ропиттым — школа пата туюх зветтым на сэвырттым* ['Itt a nagy tanulók [tkp. tanuló gyermekek] dolgoznak — az iskola részére tűzifát(?) fűrészelnek és vágnaк'] (i. m. 120).

C) *өрәһна* '-ért, miatt, végett'; *ӯрна* ua.

1. Az *өрәһна*, *ӯрна* névutók tőszava: Kr. *u'r* 'Art und Weise'; Trj. 'u'r' = Kr.; *ӯr u'rnz iğ'stəle'm* 'puhum monella tavalla'; Ni. *u'ir* (harv.); Kaz. *u'ir*, *u'ur*: *pa u'urññ* 'auf verschiedene Weise'; *mği u'urññ* 'millä tavoin; mistä syystä' (КАРЖ.—ТОIV. 73a); chantiÉ. *ūr*, *vōr* 'Ursache; Art, Weise' (AHLQV.).

A chtÉ. *ūr* 'Ursache; Art, Weise' szót rokon nyelvi szavakkal először BUDENZ (MUSz. 820—21.), majd SZILASI (Nyr. XXIV, 289—95) és MUNKÁCSI (ÁKE. 138) egyeztette. MUNKÁCSINÁL a következő egyeztetést találjuk: chtÉ. *ūr*, *vōr* 'Ursache; Art, Weise' ~ msÉ.: *ūr*, *ur*, KLV. *ur*, TV. *or*, KV. *vor* 'Seite, Gegend, Richtung; Ursache, Sache; Art, Weise' ~ km. *ord* 'Seite, Umgebung (des Hauses)' ~ udm. *urd* id. ~ mdM. *irdəs*, mdE. *irdes*, *irdis* 'Rippe' ~ lpTer. *ijerhte*, Kild. *ieirht*, Not. *iart*, *iert* 'Seite', L. *iertik*, *ierik* 'Seite', P. *érhtik* 'Rippenseite', Fm. *ärteg* 'costae, latus' ~ m. *aránt*, *iránt*. BÁRCZI (SzófSz.) csak a magyar *arány*, *irány* ~ ms. *ur* 'irány, ok, mód' ~ cht. *ūr* 'ok, mód' szavak összetartozását tartja lehetségesnek, a többi idevont rokon nyelvi szóval való etimológiai egyezésüket kétségbe vonja. Sz. KISPÁL MAGDOLNA a m. *arány* ~ *irány* szóalakpárt a chanti *ūr* 'ok, mód' és a manysi *ur* 'irány, ok, mód' szavaktól elválasztja, és más obiugor szókkal egyezteteti (NyK. LIV, 233—46). A chanti *ur*, *vor* 'Ursache; Art, Weise' és a manysi *ur*, *or*, *vor* 'Seite, Gegend, Richtung; Ursache, Sache; Art, Weise' szavaknak a komi, az udmurt, a mordvin és a lapp szavakkal való egyeztetését sem fogadja el (i. m. 244).

Az itt vázolt etimológiai áttekintés értelmében a chantiÉ. *ūr*, *vōr* 'Ursache; Art, Weise' elfogadható etimológiai megfelelője csak a manysiÉ. *ūr*, *ur* stb. 'Seite, Gegend, Richtung; Ursache, Sache; Art, Weise' szó.

2. Az *ӯрна* névutó az *ūr* 'Ursache; Art, Weise' főnév locativusi *-na* raggal ellátott alakja. Az *ӯрәһна*, *өрәһна* névutó *ӯрәһ-*, *өрәһ-* töve az *ūr*, *or* 'Ursache; Art, Weise' főnévből *-(ə)ñ* denominális nomenképzővel alkotott származékszó. (Az *-(ə)ñ* denominális nomenképzőről I. SCHÜTZ: NyK. XL, 34—6; SZINNYEI, FgrSprw.² 90; LEHTISALO: MSFOu. LXXII, 140—41).

Az *өрәһна*, *ӯрна* névutók tőszava absztrakt jelentésű főnév. Az elvont 'Ursache; Art, Weise' jelentések valószínűleg eredetibb konkrét jelentésből fejlődtek. Erre utalnak a cht. *ūr* 'Ursache; Art, Weise' szó manysi etimológiai megfelelőjének 'Seite, Gegend, Richtung' jelentései. Lehetséges, hogy a chanti *ūr* szó eredeti jelentése is 'Richtung' volt. Az 'irány' jelentésből könnyen megmagyarázható a 'cél' jelentésváltozás. Az 'irány' > 'cél' jelentésváltozás határozós szintagmákból indulhatott ki. Tehát az *өрәһна*, *ӯрна* névutók cél- és okhatározói funkciója — feltevésünk szerint — helyhatározói jelentésből fejlődött. Az *өрәһна*, *ӯрна* névutók eredetibb funkciója valószínűleg célhatározás volt, okhatározói jelentésük másodlagos (vö. az *әләһна*, *падјһна* névutóknál mondottakkal).

Hasonló észjárás alapján keletkezhetett a m. *iránt* ~ *aránt* [az *irány* ~

arány szó locativusi -t ragos alakja] eredetileg helyhatározó névutónak célhatározói funkciója.

Helyhatározó: 'Csak a hosszú rétek eránt menjetek, oztán hamar oda értek' (SIMONYI, MHat. II, 191); Célhatározó: 'Csak az iránt jöttem, édes jegyző uram, hogyha megírná most a leveletem' (im. 196). A m. iránt ~ aránt névutónak módhatározói jelentése is van: ez-aránt v. ez-iránt 'eképpen', egyaránt (egyiránt) 'egyformán' (im. 195). Hasonló gondolkodásmód alapján jöhetett létre a chanti ūr, a manysi ūr szavak 'Art, Weise' jelentése is.

3. Az *òrəŋna*, *urna* ok- és célhatározó névutók csak az északi-chanti nyelvjáráásokban vannak elterjedve. Módhatározói funkcióban a déli és a keleti nyelvjárásterületen is előfordulnak (vö. KARJ.—TOIV. 73a). Lássunk néhány példát ok- és célhatározói használatukra.

Okhatározó: *tòrəmnə sít òrəŋna sidi i pàrtsə, keuà žida* 'az istentől azért rendeltetett úgy, hogy kővé váljék' (ONyt. 51); *mola òrəŋna mà ní ŋ xəttəl nèmì žil?* 'miért Manying háza a neve? (ONyt. 91); *nəməl āəm ār xojem òrəŋna joyo-lqilem* 'a neve rossz sok emberem miatt maradok vissza (tk. állok vissza)' (ONGy. 169); *želma kaltməm kali-xo ultem ūrna* 'mennyebe föltetszett csoda-ember voltom miatt' (ONGy. 223); *in imi-ləŋket šēl ox ūrəŋŋ əpərlija tuwəmət pā siski pošəx jaχti təχə ēlti jaχlət* 'Nun laufen die Frauen, wegen des Silbergeldes in Klemme gebracht, wieder wie kleine Vögel hin und her' (OVd. I, 61).

Célhatározó: *manəm yēldi òrəŋna nēman t̄i tuwəmən* 'Engem csak elveszteni hoztál ide' (ONyt. 46); *jaŋəm yēldi òrəŋna lərəmdəm xanžəŋ xər-soyən* 'Az én bátyám megölésére lett a tarka rénszarvasbőröd leterítve' (ONyt. 63); *əyjiə, mandən òrəŋna xun t̄i iisən?* 'Leányka, csak nem azért jöttél ide, hogy elmenj' (ONyt. 91); *aken iki siski-lil əlŋəl viŋen ūrəŋna ləməŋ xori lometna xun ənəməltmal* '[Hát] öreg bácsikád ruhás valami ruhában azért nevelt föl [tégedet], hogy most veréb-lelke végét vedd' (ONGy. 25); *kaš ūrəŋna ... at jaχsem!* 'kedvtelésből ... hadd menjek [csak]' (ONGy. 76).

D) *vndəsna* '-val; miatt'.

1. Az *vndəsna* névutó alapszava: Ni. *əntəs* 'Hilfe, Unterstützung'; *əntəsənə* '(puun, hirren ym.) nojassa'; Kaz. *əntə's* = Ni.; O. *vndq's*: *juγvndqsnə* 'an einen Baum geleht (ebenso z. b. an die Tür, die Wand u. a.)' (KARJ.—TOIV. 61a).

A chtO. *vndq's* stb. 'Hilfe, Unterstützung' etimológiai megfelelői: ms. *ondas*, (MUNK.) *əntəs* 'segítség' | ? m. *ad* 'geben' | ? km. -udm. *ud-* 'zu trinken geben, füttern' | ? mdE. *andoms*, M. *andəms* 'ruokkia, syöttää, ravita, elättää' | ? fi. *antaa* 'geben' | ? lpN. *vuow'det* 'myödə; „syöttää” (palopelissä); (FRIS) ruokkia, antaa ruokaa eläimille' (MUSz. 175—7; WICHMANN: SUSToim. XXI, 24—5; SZABÓ DEZSÓ: NyK. XXXIV, 421; COLLINDER, Fennó-Ugric Vocabulary 72; TOIVONEN, Suomen kielen etymologinen sanakirja I, 20ab.).

A chtO. *vndq's* stb. 'Hilfe, Unterstützung' és a ms. *əntəs* 'segítség' -s deverbális névszóképzővel képzett származékok. Ilyen még: ms. *pūwəs* 'fuvallat' (< *pūwi* 'fú' igéből) (vö. SZABÓ DEZSÓ: NyK. XXXIV, 421).

2. A chanti *vndəs* 'Hilfe' főnév -na locativus-ragos alakja esz közhataározó névutó. A -na locativusrag instrumentalis kifejezésére is használatos (vö. KARA: NyK. XLI. 33—9). Ilyen: *lājəmnə* 'fejszével' (i. m. 36). Az *vndəsna* névutó eszközhatározói funkciójú a következő mondatokban:

П а р а ш ю т о н т ы с н ы м у в а и т э т ы с т а м о с ы с ['Az ejtőernyő segítségével a földre le kellett szállni'] (ХВАТАЙ—МУХА, Букварь. 1946. 112. 1.); *Ваш защитник ты в турпатам онтасны турым хар хутынтым* 'Слушают своими трубами небо защитники города' (КАССИЛЬ, Нанг защитниктан 11). Ezekben a példákban még erősen érződik a névutó önálló főnévi jelentése.

Az *vndäsna* névutó alapszavának 'segítség, támasz' jelentéséből magyarázhatók meg ezek a kifejezések: O. *iy vndäsna* 'an einen Baum gelehnt' (KARJ.—TOIV. 61a); *pudi roya vndäsna ajiltaj nox-xullada pidäs* 'a fekete meredek part mellett lassanként kezdett fölbukni' (ONyt. 158). A *pudi roya vndäsna* szintagmát így értelmezhetjük: 'a fekete meredek partra [v. parthoz] támaszkodva'.

3. Az *vndäsna* névutó egy esetben okhatarozói funkcióban szerepel. Ez a funkciója eszközhatározóból fejlődött: a cselekvés eszközét egyben a cselekvés okának fogták fel. Példamondatunkban az *vndäsna* névutó már okhatározást fejez ki, de még érezhető eszközhatározói jelentése is: O. *si ädam nëηχο vnda sna mà uerna pitlëm* 'ezen rossz ember miatt bajba kerülök (tk. esek)' (ONyt. 30). A mondat határozóját felfoghatjuk eszközhatározóként is: 'ezen rossz ember segítségével, révén bajba kerülök'. Eszközhatározónak okhatározóvá való fejlődése több nyelvben általános jelenség (l. az *ötijät* névutónál).

E) *këša* 'auf eine Zeit; für, wegen'

1. KARJALAINENNÉL a *këša* névutónak az alábbi nyelvjárási alakváltozatai fordulnak elő: DN. *këpžä*: *χῶυ k.* 'für lange Zeit'; DT. *këpžä*: *χῶυ k.*; Kr. *këšä*: *χῶυ k. menot* 'ging für lange Zeit'; Trj. *këšä* 'für'; *κογχαῦ k.* (*mäje'm*) 'pitkäksi ajaksi'; Ni. *këžä*, *këžä*, *ke-*: *tḡη k.* 'für den Sommer (nicht im Dialekt des Gewährsmannes)'; Kaz. *këži*: *χῶυμάρ k.* 'für lange'; *λόη këži* 'für die Zeit des Sommers (ging, mietete er usw.)'; O. *kḡšsi*, *kḡzi*: *λόη gošsi* 'für den Sommer' (KARJ.—TOIV. 445ab).

A Ser. *këša* stb. 'auf eine Zeit; für wegen' névutó komi jövevényszó; a komi *keže*: V., Sz., Pecs., L. *aski keže* 'zum od. für den folgenden Tag' névutó átvétele (STEINITZ, OstjChr.² 144; TOIVONEN: FUF. XXXII, 37).

2. A *keže* névutót a komiban időhatározásra használják. Ilyenek: KV. *sešša i va nes suditasni šibire katarga vile kva it vo keže* 'Sodann verurteilt man Iwan zur Zwangsarbeit nach Sibirien auf 6 Jahre' (Fokos, VdKomi 408); FV. *saldates a restu: itis kujim sutki keze* 'Er sperrte den Soldaten auf drei Tage ein' (i. m. 330); Pecs. *naja ve šisni dvoretš a ski keže* 'Sie bauten bis zum folgenden Tag ein Schloss' (WICHMANN, SyrjVd. 121).

A chanti *këša* névutó is elsősorban időhatározói funkcióban szerepel. Ilyen funkciója van a következő mondatokban: Északi nyelvjárás: *töräm -y è k -k o s s i šì olmädäs* 'Örökre ott maradt' (ONyt. 169); *ät tajäm këm χῶυjem jelta ššs këša lymatmal* 'der nicht besitzende Mann hat sich von anderswoher auf eine Weile [Kleider geliehen und] angezogen' (OVd. I, 61); — Déli nyelvjárás: *Jiηa tigde taηmen-piš tūrumet χui ár ót këžä te tankan* 'wenn du einmal, hierher ins Wasser hereinkommst, wirst du im Lichte wohnender Mann, auf viele Jahre hereinkommen' (PATK. IO. II, 64).

3. A *këša* 'auf eine Zeit; für wegen' időhatározó névutó egyes esetekben célhatarozói funkcióban szerepel. A meddig (mikorra?) kérdésre felelő idővonatközös képzetét a célra irányulás képzete váltotta fel. Itt többnyire cselekvést jelentő főnevek használatosak határozói funkcióban. A két határozói

kategória közti átmenetet következő példánkon szemlélhetjük: *altj kēzilān nox-ālām sēŋən sē ŋərmədi-kossī* 'a kardjaikat vágásra fölemelték' (ONyt. 118). A *sēŋərmədi-kossī* 'vágásra' kifejezés felfogható időhatározónak: 'vágás idejére' és célhatározónak is: 'vágás céljából, vágás végett'. A *kēša* névutónak már kétségtelenül célhatározói jelentése van ezekben a mondatokban: *ā nēluw jolŋ lēt-ot i j 5 ntəst i kēša ŋlti pitlat* 'aber unsere Frauen werden zu Hause für das Essen und Stopfen leben' (OVD. I, 92); *muŋ tŋp wēlpəslati kēša ŋlti pitluw* 'Wir werden nur für die Jagd leben' (OVD. I, 92).

Egy példánkban a *kēša* névutó okhatarozói funkcióban szerepel: *mā·a·ŋkem tə·jem nār ē·tem kē·ša wē·ttajəm* 'Wegen meines Körpers der so nackt wie von der Mutter geboren ist [Für meinen Mutter-geborenen nackten Körper]', werde ich erschlagen werden (OVD. I, 264). A *kēša* célhatározó névutónak egyéb cél- és okhatarozói névutók analógiájára jöhetett létre okhatarozói jelentése.

F) *twàina* '-kor, alkalmával; -ra'

1. A névutó alapszava: DN. *tāγ3* pl. *tāγē·t*, Kos., Cing. *tāγ3*, Szogom, Cseszn. *tāγ3*, Kr. *tā·γ3*, V. *twγi* (*twγit*, *taγim*) 'Ort, Stelle'; Vj. *twγi* = V; *twγim* (sg. I p. ps); VK. *twγi* (*twγē·m*), Vart. *tāγi*, Likr. *tāγi*, Mj. *tāγi*, Trj. *tāγi*, Pym *tāγi*, Ni. *tāγ3*, Kaz. *tāγi* (*tāγē·m*), O. *twγa* = V. (KARJ. — TOIV. 976b).

A DN. *tāγ3* stb. 'Ort, Stelle' szó etimológiája ismeretlen.

2. A O. *twàina* névutó -na locativus-raggal van ellátva. A locativus-rag előtti *i* elem kötőhangzó. Az *i* kötőhangzó intervokalikus helyzetben (magánhangzós tövek és magánhangzóval kezdődő formánsok között) jelentkezik: V. *twγāi*: a V. *twγi* 'Ort, Stelle' szó lativusragos alakja (KARJ. — TOIV. 796b). Ilyenek még Ser. *ojkaja*: *ojka* 'Mann'; *ewija*: *ewā* 'Mädchen' (STEINITZ, Ostj-Chr.² 52). A *i* elem analógiás úton mássalhangzós kezdetű formánsok elé is behatolt: *ojkajən*: az *ojka* 'Mann' főnév duálisa (STEINITZ: im. 53). Ugyanilyen eredetű a *twàina* névutó locativus-rag előtti *i* eleme is. Egyes esetekben a *i* nélküli eredetibb alak is előfordul: *twàna* (ONyt. 127).

A *twàina* névutót 'mikor?' kérdésre felelő időhatározók kifejezésére használják. A *twàina* alakulat — amint az alapszó 'Ort, Stelle' jelentéséből is kitűnik — korábban helyhatározásra szolgált: *ortl kull kull jach koschā mā nntēn taganā oschīng vuāj oschl vuerlen ~ örtl kul kul iāx xoā mā n v ē n tā γ à n ā o s ə ŋ ŋ ā i o s t l ŋ è r l è n* 'a fejedelme sűrű néphez menésed helyén bajos állat baját csinálod majd' (OH. II, 14–6). A helyvonatkozás és az idővonatkozás közti érdekes átmenetet láthatjuk következő példánkban: *naurēmən pāri lida twàina muŋ xožəx at ol* 'a gyermeked étel-áldozat alkalmával (tk. helyén) hadd legyen velünk (tk. hozzánk)' (ONyt. 161). A határozós szintagmát — amint a fordítás is jelzi — helyhatározónak és időhatározónak is felfoghatjuk.

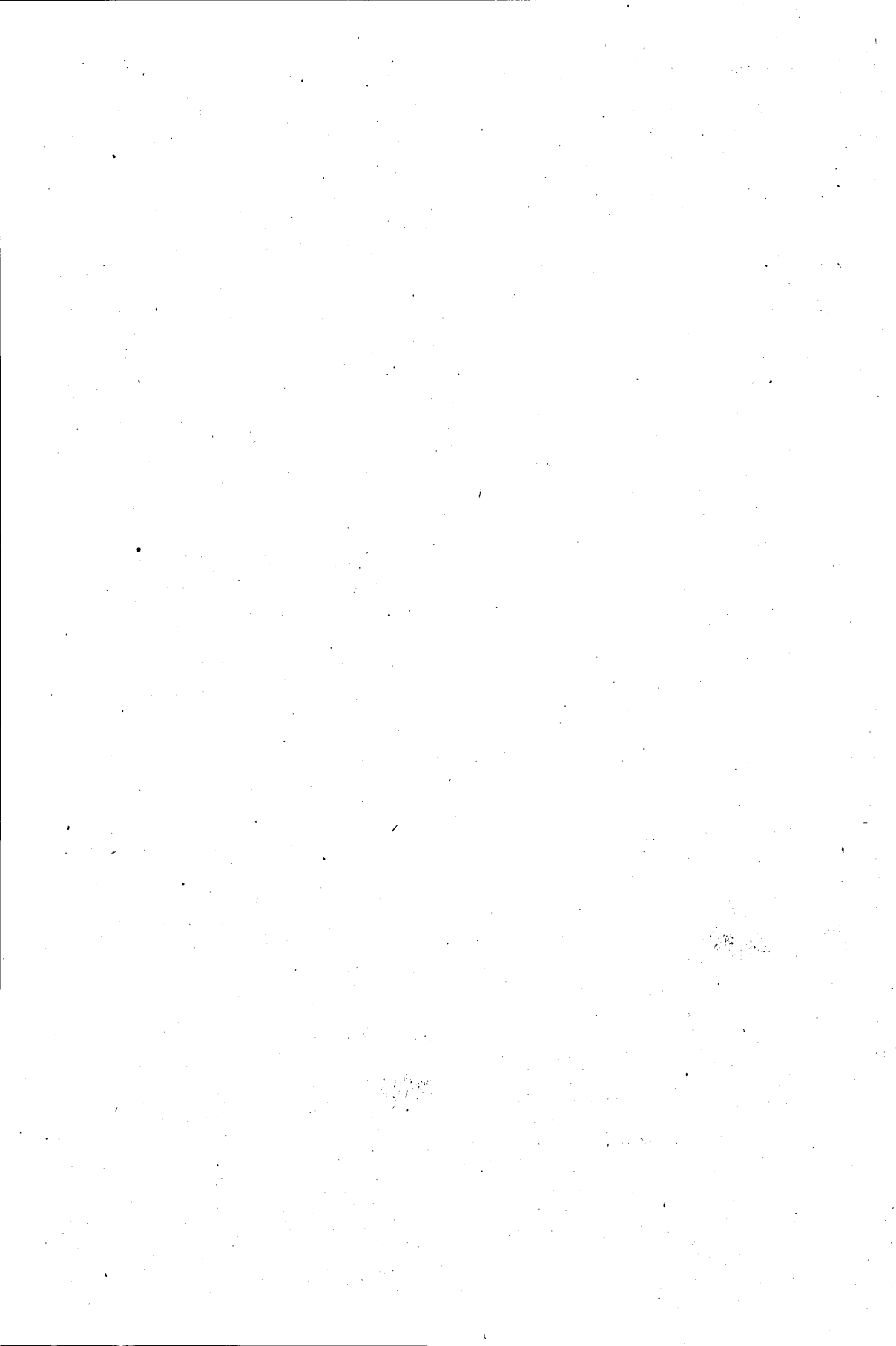
Időhatarozói funkcióban szerepel a *twàina* névutó a következő mondatokban: Északi nyelvjárás: *kastədi twàina sàgər àlənna jəŋtladī-gi sit pə jəm* 'Költözködés alkalmával, ha a legelő végére odaérték, az is elég (tk. jó)' (ONyt. 38); *təm lələn iisna ləwəlti i i d ə n twàna ləlna ètləjn-ki* 'ebben a háborús világban eveztetésed alkalmával ha ellenség támad rád' (ONyt. 127); — Déli nyelvjárás: *nēnema ŋgem vettə pə n m ə m t a g a n ā, cəŋxəmen* 'als ich meiner Frau den Kopf auf den Schoss legte, damit sie mich kraue, stieß sie mich weg' (PATK., IO. II, 108).

A *tvàina* névutó célhatározói használatára egyetlen példánk van: *nəη śàttən tvàina an isət, ma śattəm tvàina isət* 'a ti hallástokra nem jöttek, az én hallásomra jöttek' (ONyt. 62). A *tvàina* névutó célhatározói jelentése — csakúgy mint a *kēša* névutóé — időhatározói funkcióból fejlődhetett. Bár az sem lehetetlen, hogy a célhatározói funkciónak helyhatározás volt a közvetlen előzménye: *ma śattəm tvàina* 'az én hallásom helyére'.

*

A dolgozatomban tárgyalt ok- és célhatározó névutók közül a *padina*, a *pəpə* és az *òrəŋna ~ ūrna* fordulnak elő leggyakrabban. Szűkebb értelemben csak ezeket tekinthetjük ok- és célhatározó névutóknak. A többi névutó (*āləŋna ~ ótiŋat, vndásna, kēša, tvàina*) ok- és célhatározói funkcióban — amint a példák számából is láthattuk — csak ritkán használatos. Ezen utóbbiak fő funkciója valamely más határozói kategória (hely-, idő-, eszközhatározó) kifejezése.

RADANOVICS KÁROLY

Les és csal, csel szavaink történetéhez

1. A MNy. XLVI. kötetében két kutató is foglalkozik olyan szólással, amelyben a *vet* szó előfordul. MOÓR ELEMÉR (i. h. 161, ALH. II/1952, 38, jegyz.) a ma már elavult *lest vet* szólásból 'Schlinge' jelentésű *les* szót következtet ki a *vet* elsődleges jelentése alapján. A szót rokonnyelvi megfelelőekkel is egyezteti. Ezekre támaszkodva a szó eredeti jelentését 'madárfogó hurok'-ban állapítja meg. A kikövetkeztetett szó MOÓR szerint alakilag egybeesett *les* 'Anstand; lauern' szavunkkal, ez az oka annak, hogy kihalt és csak szólásokból mutatható ki.

A *csel*, R. *csal*, *csel* 'List, Hinterlist' szavak korábbi konkrét 'kötél, hurok, tőr, háló' jelentését, többek között, a *csalt vet*, *cselt vet* kifejezésekből kísérel meg kimutatni HEGEDŰS LAJOS (MNy. XLVI, 123 kk.). Szerinte az elsődleges konkrét jelentés a nyelvtörténeti adatokból világosan kiolvasható. A szót régi vándor kultúrszónak tartja, törökségi, finnugor, ógyházi szláv és germán, általában 'kötél, fonál' jelentésű szavakkal egyezteti. A törökségi szavak kivételével — amelyeket nem említ — az egybevetést cáfolja MOÓR (MNy. XLVI, 293).

2. Lássuk, mit mondanak a kérdéses szavakról a szótárak: *les* 'insidiae, subsidiae, subsessa' ['hinterhalt'] (NySz.) | 1750: Fraus, Álnokság, tsalárdság, ravaszság, fortély, hamisság, *les*, *tőr*, hamis-fogás: Betrug, List (WAGNER, Phras. 554) | *les*: folyóvízbe vesszőből készített gátolás, melynek közepén rés van hagyva, s oda a víz folyásával szemben egy-két farkhálót helyeznek, hogy este az élelmet keresve lefelé vonuló halak beléjük tévedjenek (MTSz.). Amint látjuk, a 'Schlinge' jelentést a szótárak nem ismerik, de közlik a *lest* (és *tört*) átvitt értelemben.

csal 1. 'dolus' ['list, hinterlist'], 2. ['decipula; falle, schlinge'] (NySz.). A [] azt mutatja, hogy a 2. jelentést a régi szótárak, amelyeket a NySz. feldolgozott, nem ismerik, hanem a szerkesztők az alább tárgyalandó szólásokból következtették ki. 1808: *Tsal*, *Tsel*. Fraus, Astus, Fallacia, Impostura, Laqueus, Decipula (SI., Told.) HEGEDŰS szerint az elvont jelentések között levő 'laqueus' értelmezés igazolja az ő föltevését. A 'laqueus' jelentése pedig — amint HEGEDŰS hangsúlyozza — 1. 'hurok, hurokra vetett kötél, pányva', 2. 'tőr, hurokból álló tőr' (Márt., Lex. 1818). Szerintem azonban nem valószínű, hogy éppen a sok absztrakt jelentés között egy konkrét legyen, különösen akkor nem, amikor 'laqueus'-nak úgyis van átvitt értelme, amint ez a szócikk további részéből ki is derül: Alicui laqueus ponere. In laqueus cadere, vel: incidere. tórbe esni; in die Schlinge gerathen.

csel 'insidiae', 'dolus, astutia' ['list, hinterlist'] (NySz.) | 1792: *Tsel*: álnokság, ravaszság, *tsal*, *les*, tsalfaság (SzD.² 2241) | 1795 körül: *Tsel*, *tsal*,

tsely, *lest*, *les*, *tsalfaság*, *fortély*, *kalafinta*: *Fraus* (Takáts R., Told. N. V.) | 1835: *Csel*: *ravaszság*, *titkos veszély*, *tőr*; *Hinterlist*, *Schlinge* (KUNOSS, Szóf.) | 1847: *Schlinge*: *hurok*, *kacs*, *rekenyő*; *tőr*, *les*, *csel*, *czekle* (BLOCH, Zsebszót.).

vet, *vét* 1. ['jacio, mitto; werfen'], 2. 'dissero', 'sero' ['säen'] (NySz.).

A *hány* szótári adatai is ide kíváncsoznak, mert szinonimája *vet*-nek, és a *les*, *csal*, *csel* vele alkot egy szólást. *hány* 1. 'emolior', 'jacto, succutio', 'werfen', 2. ['jacto, objecto; öfter vorbringen, vorwerfen'], 3. ['vomo; sich erbrechen'], 4. ['exero, operio; besetzen'] (NySz.).

Most vizsgáljuk meg, mit jelentenek a fenti szavakból alkotott szólások. 1803: *Lest* (*tsalt*, *tselt*) *vetni*; *lesekedni*. *Leseket vetettek* néki, valaki után (SzD., MVir. 297) | 1822: *Insidias illi struxit*. *Lest* vagy *cselt vetett* neki: ólálkodott utánna (WAGNER, Phras. 758).

lest hányni: 'insidias moliri; locare insidias alicui' (NySz.) | 1767: *Collōco* . . . *Collocare alicui insidias*: 'Valakinek *lest hányni*' (PPBl. 1136). *les-hányó*: 'insidiarum structor' ['fallen werfend, ränkeschmied'] (NySz.). *titkos les-hányás*: 'abstrusae insidiae' (NySz.).

csalt vetni (első adat Gyöngyösiből) 1. 'insidias ponere, falle legen, *cselt vet*, *gáncsot vet*', 2. 'lesbe áll', 3. 'megcsal' (NySz.) | 1835: *Csalt vetni*: 'Falle legen' (TZs.) | 1843: *Csalt vetni* az ellenségnek: 'dem Feinde eine Falle legen' (KISS KÁROLY, Hadi Műszótár, Pest).

csel-vetés, *csal-vetés* 'insidiae' ['hinterhalt'] (NySz.) | *caillum*, *dolus*, *fallacia*: *Chely Vetes*, *alnaksagh*, *hamysshagh* (GyöngySz.) | *cselt vet* 'insidiatur, struit insidias' (Kreszn.).

1637: *cselhányás* 'dolus, ränke' (NySz.).

A szótári adatok — amint láttuk — nem támogatják MOÓR és HEGEDŰS magyarázatát még abban az esetben sem, ha a *les*-nek 'tőr' a jelentése. Ugyanis a *tőr* címszó alatt ez áll a NySz.-ban: 1. 'machaera', 'mucro, gladius, ensis, subula', 'schwert, pfrieme', 2. 'laqueus, tenus, insidiae', 'decipula, tendicula', 'fallstrick' ['schlinge']. *Tőr*, *tzckle*, *keleptze*: *tendicula*; *les*, *tőr*, *útat-állás*, *lest-állás*, *meg-tartóztatás*: *obsidiae*. Minket a 2. jelentés érdekel, ahol is 'obsidiae' megfelelőjeként a *tőr* átvitt értelmű.

3. Most vizsgáljuk meg szöveggörnyezetben ezeket a szólásokat.

A következőkben a NySz. *les* fn. adatai közül felsorolom itt azokat, amelyekben a *lest vet* és a vele szinonim *lest hány* fordul elő, tehát amelyekből esetleg a Moór-féle 'Schlinge' jelentést ki lehetne következtetni. „*Lest vetötte*nek es az palank ala zaguldoth bociattanak, az mieynk utannok leuen, az lesre mõntenek, kit el fogtak, s kit le vagtanak bennök” (RMNy. III, 102) | „*Vess lesth* az varasnak” (JordK. 301) | „Az város környűl *leseket vetél* vala” (Helt., Krón. 72) | „*Lest király vetett* vala sokfelé” (RMK. III, 333) | „*Lesek vettetnek minékünk*” (Mad., Evang. 315) | „Szűntelen Kanisa fele ciataznak es *lesűket hannak*” (RMNy. II, 241) | „Amazok myndenfelel *leseket hantak* volt” (i. m. III, 22) | „Tzifra tzifornyákkal Venus *lesit hányta*” (SzD., MVir. 297) | „Kedvessen számlállya a *hányott leseket*” (Gyöngy., KJ. 29). A felsorolt mondatok közül csak az utolsó értelmezése lehet kétes szöveggörnyezet hiányában. De ha föllapozzuk Gyöngyösit, ezt találjuk: „Kedvessen számlálja az *hányott leseket*, S azokban készített titkos veszélyeket, Teste rózsájának mondja a sebeket” (Gyöngyösi István Munkái, Magyar Remekírók 3. k. 223). Kemény János udvarlásáról szól ez a részlet. A többi mondatban a *les* 'Anstand' jelentésű, hol konkrét, hol absztrakt értelemben.

A készülő Nagy Szótár adatainak sorában — többek között — a következőket találjuk: 1799: „észre vévén előre a Magyarok, hogy az Ozmanok egy gazdag menyasszonyt fognának Esztergomba által szállítani, *lest vetvén* elejkebe, szerencsésen elfogák véle volt kincseivel s örzőivel egyetemben” (Vályi A., Magy. Orsz. Leírása II, 73). Egészen bizonyos, hogy a menyasszonyt és kíséretét nem hurokvetéssel ejtették rabságba. De a kifejezésnek még átvitt értelmű használatára sem gondolhatunk. A *les*-nek itt 'lesben álló csapat' a jelentése. Vö. 1783: „Más nap . . . meg-ütököztek a' *Török lessel*” (Molnár I.: Könyvház IV, 413) | 1788: „*Ellenséges less által körül vettetvén*” (Molnár F., Leeh Kürthe 23). | 1817: „egy-szerre *ki-ütöttek a' lesek*” (Dugonics, Hadi vez. 93) | 1899: „a hídnál még egy *lessel kellett megküzdenniök*” (Baksay S., Dáma 173). A kifejezés második tagját ma is használják a katonai műnyelvben: *bevetik, harcba vetik a csapatot*. 1675—1782: „Ez bévett szokása az érégy halálnak, Hogy eő ez világon levő állatoknak — Nem kedvez, de inkább *lest hány* eő útjának” (Radványi verseskönyvek: Irod. tört. Közl. XIV, 222) | 1787: „a Sátán mint ordító oroszlán utánnunk jár és minden utainkban *lest hány*” (Kármán, Ag. III, 109). A *lest hány* a fenti két példában átvitt értelmű lenne, ha a *les*-nek ebben a kifejezésben 'Schlinge' jelentést tulajdonítunk. A meglevő *les* szóval a jelentése: 'rossz szándékkal leselkedik'. A jelentés a következő példákban még fokozottabban átvitt értelmű: 1794|1805: „az Ifjú Alkmene' fijának Edonis' Nimfái *leseket hányának*” (Csokonai, Alkalmatosságra írt versek 204) | 1806: „a' férjfiaknak azért *hány leseket*, hogy szentebb frigyektől elvonnya szíveket” (Verseghy, Aglaja 138). — Jellemző és tanulságos a következő két példa: 1790: „Kullognak 's *lest hánynak*, mint *ejthessék törbe* prédájukat” (Kazinczy, Orpheus, Orcey L. I, 146) | 1863: „Szentelt gyilokkal *hány lest* életünkre” (Kazinczy G. — Molière, Tart. 23). Az elsőben tárgyalt szólásunk olyasfélélet jelenthet, mint 'orvul lesben áll', de átvitt értelemben és a Moór által neki tulajdonított jelentést a mellékmondatban találjuk meg a szintén átvitt értelmű szinoním *törbe ejt* tulajdonaként. A másodikban szintén átvitt értelmű — egyszerűen 'leselkedik' a jelentése — de átvitt értelemben kell érteni az egész mondatot. Ugyanis a ki nem tett alany: az álszenteskédő. Ha a *les*-nek ebben a szólásban 'hurok' jelentése lett volna, még átvitt értelemben sem írhatná a szerző azt, hogy „gyilokkal *hány lest*”. — Arany Murány Ostromában valósággal értelmezi, mit is jelent a *lest hány*: „Ha! mily durva bánás egy nemes lovaggal: Utána zshiványkép *lest* hányini bokorbul, Hát megől ráütni s rabbá tenni orvul” (i. m. III. é. 99 szak.).

Most nézzük meg a NySz. fontosabb *csalt vet*, *cselt vet*, *csalt hány*, *cselt hány* adatait. 1. „Vélvén a törökök, hogy arra jőnének, de azok *csalt vetvén* más vőlgyre térének” (Gyöngy., *KJ. 140) | 2. „Nem kémélte a *tsel-vetést* és más egyéb hamisságokat” (Fal., NU. 250) | 3. „Azt gondolja, hogy bátorságosan *hányja a cselt*” (Fal., BE. 584) | 4. Mindenfelé, két kézre *hányja a tsel*, a kalafintát” (SzD., MVir. 55) | 5. „Róka módon a *cselt* egyfelé is s másfelé is *hányta* (GKat., Titk. Élőb.) | 6. „Mint a róka *hánnya a tsel* s ide s tova evez farkával” (SzD., MVir. 348). Csak a 3. és 4. példáról tételezhetjük föl, hogy benne a *les*-nek 'hurok' jelentése lehet. Vegyük azonban szemügyre a szöveggörnyezetet is. 3. példa: „Setétben fáradoz, mint a vakondak. Azt gondolja, hogy bátorságosan *hányja a cselt*, azont sok vigyázó szem árulja el, és délszinre hozza álnokságít” (Fal., BE. 584). 4. példa: 1803: „egy'-mástól függőleg nem szóllani, egy' tsapáson nem maradni: minden-felé, két kézre,

v. kézről kézre, *hány*ni a' tsejt, a kalafintát: fok elegy-belegy (a' tárgyhoz nem tartozó) kérdéseket támasztani" (SzD., MVir. 55). Tehát a szövegkörnyezet mindkét esetben világosan a *csal*, *csel* 'kötél, hurok, tőr, háló' ellen bizonyít. A következő — nagyszótári gyűjtésből való — adatban konkrétan ugyan a *cselt hány* jelentése, amennyiben helyettesíthető a *lesben áll* állandó szókapcsolattal. A 'kötél, hurok' jelentés azonban itt sem kerülhet szóba. 1742/1881: „Hogy így ostromolván, truppját megszagassák, És *cselt hányva* nekik, a *törbe csalhassák*" (Tóth I., Cziráky J. 111). A *cselhányás* ~ *lesben állás* eredménye, hogy valakit *törbe csalnak*.

A *csalt vet*, *cselt vet*, *csalt hány*, *cselt hány* szólásokon kívül HEGEDŰS a *csal* és *csel* egyéb kapcsolatairól is beszél. Ezekből egyrészt azért emeltem ki a tárgyalt szólásokat, mert HEGEDŰS főként azokból gondolja elvonhatónak a 'kötél, hurok' jelentést, másrészt azért, mert azokra van a legtöbb példa. A *csalra visz* a *lépre visz* analógiájára keletkezhetett. A *csal* különféle összetételei: *csaldögözni*, *csalétek*, *csalmadár*, *csaltojás* stb. a *csal* 'List' jelentésével magyarázhatók, de nehéz lenne behelyettesíteni a 'kötél, hurok' jelentést.

4. A *les* és a *csal*, *csel* MOÓR és HEGEDŰS által föltételezett eredeti 'hurok', illetve 'kötél, hurok, tőr, háló' jelentését a nyelvtörténeti adatokból kimutatni nem tudjuk. Más utat kell tehát választanunk a kérdéses szólások megfejtésére. Nem a szólás első, hanem a második tagjából kell kiindulnunk. A *vet* és a *hány* igen sok állandó szókapcsolatban jelentkezik. A készülő Nagyszótár példái alapján: *barátságot*, *bizalmat*, *hívtséget*, *ismeretséget*, *karikát*, *port*, *reményt*, *sorsot*, *szemet*, *szikrát*, *tanácsot*, *tekintetet*, *véget* stb. *vet*; *csillagot*, *karikát*, *szemet*, *szikrát* stb. *hány*. De főként halász- és vadászszerszámokat lehet *vetni* és *hány*ni: *hálót*, *tört*, *kelepcét*, stb. Konkrét és átvitt értelemben egyaránt használatosak.

A *les* jellegzetes vadászati és hadászati fogalom. A halászatban hálóját jelölnek a *les* szóval. Átvitt értelemben a csalás stb. szinonimája. Olykor az ugyancsak átvitt jelentésű *tör* szinonimájaként is előfordul: 1793: „néktek *vetett lesei* még néki *tör*ei lehetnek" (Mészáros I., Montier assz. lev. 212). L. fent a szótárakat. A *csal*, *csel* viszont többek között a *les*-sel és a *tör*-rel alkot szinonimabokrot. Igen valószínűnek látszik, hogy a *vet* és a *hány* a tárgyalt szólásokba a *tört vet* és a *hálót vet* analógiájára vagy szólaskeveredés révén került. A *tör* és a *háló* némiképp szintén egymás szinonimái, vö. 1791: „soha sem szüntek meg *töröket* és *hálókat* hányni néki" (Majzonnet—Pézteli, Ekkl. hist. V, 632). (Itt átvitt értelemben.) Ugyanis a hálót nemcsak hal-, hanem madár-, sőt vadfogásra is alkalmazták (MNépr.³ I, 24). A szólaskeveredés így jöhetett létre pl.: *lest áll* ~ *tört vet* = *lest vet*. [Nemcsak *lesben áll*, *lest áll* is van. Példák a *lest állni* kifejezésre: 1825: „a *lest álló* hyaena orozva el-öl" (Fáy, Mes. aph. 119.) | 1848: „De szemes vadászok *állnak lest* felettünk" (Arany, Mo. I, é. 26. szak.) | 1863/1895: „Daczára a hűvös tavaszeli alkonynak, a bujdosó *megállta a lest* az angol kert hátulso ajtajánál" (Jókai, XXIV, 45).] A szólás eredetét talán a *hálót vet* állandó szóképből kereshetjük, mert a vízbe a hálót valóban *vetik*. (De már *tört vetni* = 'tört föllállítani, elhelyezni'.)

A tárgyalt szólásokat Gyöngyösi feltűnően gyakran alkalmazza. Faludi műveiből is elég sok példánk van erre a fordulatra. A XVI—XVII. században éltek ezek a szólások virágkorukat. A XIX. században is leírja helyel-közzel Vörösmarty, Arany, Baksay, de ma már elavultnak tekinthetők.

A *csal* törökségi 'kötél, hurok' jelentésű szóból való eredeztetése még részletes bizonyításra szorul. A 'hurok' jelentésű *les*-t MOÓR (i. h.) a vogul

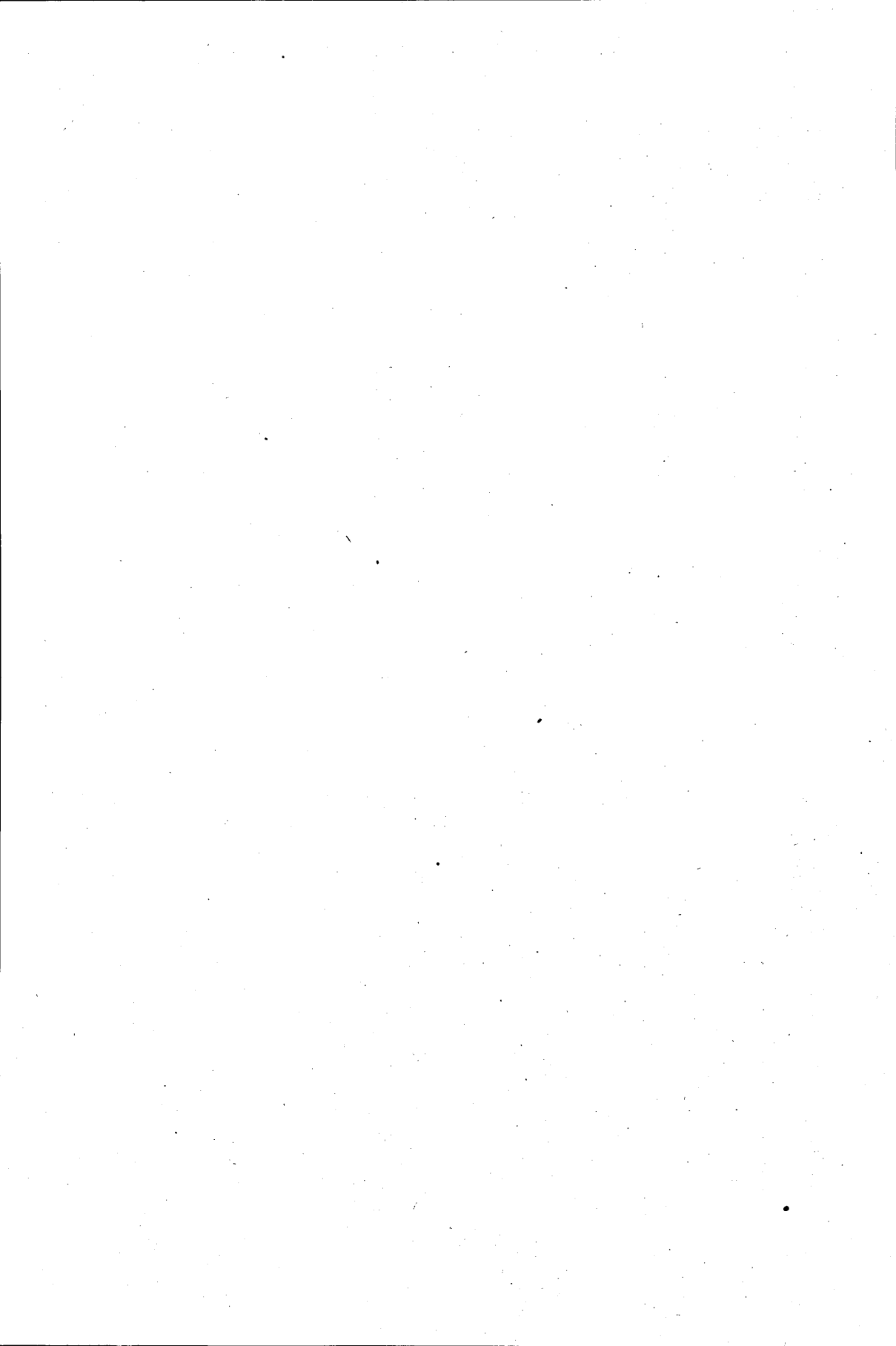
É. *lēs* 'Jägerschlinge', az osztyák DN. *tīs* 'Schlinge' és a zürjén *letš* ua. szavakkal egyeztetni, a szakirodalomban eddig hozzákapcsolt cserKH. *la p^osem* 'Half-terriemen', a finn *lämsi* 'Wurfschlinge, Lasso' és a lappN. *lāyetši* 'Zaum, Zügel' szót (vö. TOIVONEN: FUF. XIX, 188) jelentéstani szempontok miatt különválasztja. (Az etimológia összetartozása körül legújabbban más okokból merültek fel kétségek: E. ITKONEN: UAJb. XXVIII, 72; A. J. JOKI: FUFA. XXXII, 52). Tekintve, hogy a nyelvtörténeti adatok tüzetes vizsgálata alapján sem mutatható ki az, hogy 'hurok' jelentésű *les* szavunk lett volna, az egyeztetés szükségtelennek bizonyul.

5. A fentieket összefoglalva:

1. Nem volt 'hurok' jelentésű *les* szavunk. A föltételezett, a *lest vet* kifejezésből elvonható szó azonos a *les* 'Anstand; lauern' szóval.

2. *Csal, csel* szavunk jelentése sem lehetett nyelvtörténeti adataink alapján eredetileg 'kötél, hurok'. A *csalt vet, celt vet* szólásba a *vet* éppúgy került, mint a *lest vet*-be, vagyis a *hálót vet, tört vet* analógiájára vagy szóláskeveredés útján.

K. SAL ÉVA

Ostjakische Etymologien

Der verehrte Jubilar hat vor 50 Jahren das heute noch wertvolle *Északi-ostztják szójegyzék* veröffentlicht und seitdem in etymologischen und formgeschichtlichen Arbeiten immer wieder die ostjakische Sprache herangezogen. Ich möchte ihm diesen kleinen Strauss ostj. Etymologien darbringen, die zeigen, wie viel, auch für die fiugr. Wortforschung Wichtiges noch auf dem Gebiet der ostj. Wortforschung getan werden kann und muss.

*

1. fi. *erä* = ostjV. *ärəy*?

In Virittäjä 1936, 106 ff. behandelt M. RAPOLA die Geschichte von fi. *erä*¹, das ihm zufolge ursprünglich 'Teil (irgendein konkretes Stück oder irgendeine konkrete Gruppe)' bedeutet habe und über 'Anteil' sich zur Bedeutung 'Beute' entwickelte. „Zum Schluss erwähne ich, dass . . . Toivonen mir folgende ostj. Wortangaben zur Verfügung gestellt hat, die offenbar mit den finnischen Wörtern *erä* ~ *eri* zusammengehören: ostj. Ni. Kaz. *ara*,² O. *arri*, V., Vj. *ärəy*, Trj. *arya* 'erilleen, hajalleen, getrennt, nach verschiedenen Seiten' . . . Ausser dem Stamm scheint in diesen Wörtern ein lativisches Suffix vorzuliegen.“

Diese Zusammenstellung von fi. *erä* wiederholt TOIVONEN 1955 in seinem Suomen kielen etym. sanakirja sub *erä*, wobei er noch folgende ostj. Wörter hinzufügt: DN., Kr. *erət* 'eräs, ein gewisser, einige', PAAS. K. *äräktä*, J *öräkkä* 'ausser', *öräk* 'liika, überflüssig, zuviel'. Für fi. *erä* führt TOIVONEN weitere Entsprechungen nur noch aus den anderen osfi. Sprachen und dem Lappischen an. — In dem Ostjakischen Wörterbuch von KARJALAINEN — TOIVONEN ist V., Vj. *ärəy* usw. als besonderer Wortartikel angeführt (KT. 76a).

So einleuchtend die fi.-ostj. Zusammenstellung vom lautlichen und auch vom semasiologischen Standpunkt aus zu sein scheint, so ist sie doch unhaltbar, sobald man die innerostjakischen Beziehungen von ostj. V., Vj. *ärəy*, Trj. *arya*, Ni., Kaz. *ara*, O. *arri* ein wenig näher betrachtet. Schon bei RAPOLA heisst es, dass in diesen Wörtern ein lativisches Suffix vorzuliegen scheine.

¹ *erä* 'entlegener Ort; ferne, weite Reise od. Jagdreise; Anteil (an der Beute), Ertrag'; *eri* 'verschieden, abgesondert, getrennt, besonders' (nach ERVAST).

² Ich gebe die nach KARJALAINEN und TOIVONEN angeführten Wörter hier in der in meinen anderen Arbeiten dargelegten phonematischen Transkription. [Anm. W. St.]

Nun: es handelt sich bei den angeführten Wörtern einfach um regelmässige Translativ- bzw. Lativformen des Wortes V., Vj. *är*, Trj. *är*, Ni., Kaz. *ar*, O. *ar* 'viel' (KT. 70b, wo noch weitere Belege), wobei die angeführten Kasusformen

die entsprechende Kasusbedeutung 'nach vielen Seiten, auseinander' haben.

Zuerst zum Formalen. *-əγ* ist in V., Vj. das regelmässige Suffix des besonderen Kasus Translativ, ebenso *-γə* in Sur. (Trj., J.). In Ni., Kaz. gibt es nicht zwei Kasus Translativ und Lativ, sondern nur einen beide Bedeutungen ausdrückenden Lativ mit dem Suffix *-a*. In O. gibt es, was bisher nicht beachtet worden ist, neben dem Lativ auf *-a* ebenfalls noch einen besonderen Translativ, der aus *-i* und Längung des davorstehenden Konsonanten besteht, d. h. deutlich auf assimiliertes **-γi* zurückgeht.³ Die Form O. *ārri* ist also ein normaler Translativ.

Was die von mir angegebene Bedeutung 'nach vielen Seiten, auseinander' betrifft, so stimmt sie mit KARJALAINENS Bedeutungsangabe (s. auch KT.) 'nach verschiedenen Seiten, auseinander, getrennt' durchaus überein. Einige Beispiele mögen den Bedeutungsumfang von V. *ärəγ* usw. veranschaulichen.

Scher. *pöxət ontəpa uttəste. pöxət nõxtəmat säxət on'pət ara šütəmtəs* 'Sie legte ihren Sohn in die Wiege. Als sich der Junge bewegte, fiel die Wiege (in viele Teile) auseinander' (STEINITZ, Ostj. Volksdichtung I, 247 f.). — Zu dem Satz Scher. *ara ɔnsətə* 'er teilte (das Fleisch) aus' (*ort-*) erklärte der Sprachmeister ausdrücklich: „er verteilte es an viele“, war sich also des Zusammenhanges von *ara* mit *ar* klar bewusst. — V. *ärəγ wətä* 'auseinander nehmen (z. B. Streitende)' KT. 76. — *ärəγ* kann in der Bedeutung 'auseinander' auch verwandt werden, wenn es sich nicht um viele Gegenstände, Menschen usw. handelt, sondern um zwei; z. B. V. *ärəγ mənəγən* 'sie beide gingen auseinander'; weitere Beispiele s. KT. 76.

ara 'pa3-, auseinander' kommt schon in Vologodskijs Wörterbuch vor. BUDENZ bemerkt hierzu NyK. XVII, 187: „kann zu *är* 'viel' gehören, . . . 'in viele (Teile)'.“

Die Zusammengehörigkeit von V. *ärəγ* usw. 'nach vielen Seiten, auseinander' mit V. *är* usw. 'viel' ist vom Standpunkt der ostj. Sprache aus nicht nur lautlich, grammatisch und semantisch zulässig, sondern unbedingt notwendig. Die Bedeutung 'viel' liegt in allen Formen des ostj. Wortes vor. Dass einige Kasusformen in ihrer Bedeutung mit fi. Kasusformen wie *erilleen* übereinstimmen, ist ein Zufall. Zwischen der allgemeinen Bedeutung von ostj. V. *är* 'viel' und fi. *erä* gibt es nichts Gemeinsames, so dass diese Zusammenstellung aus den fiugr. Etymologien zu streichen ist.⁴

Was die in SKES. zusätzlich angeführten ostj. Wörter betrifft, so gehört *äräktä* usw. 'ausser' zu V. *ərəγ, öərəγ, Vj. örkä, Vart., Likr., Mj., Trj. öərəγ, DN., Kr., Ts., Tš. ərə, Ni., Scher. ärə* 'liika; Überschuss, überschüssig, zuviel' (vgl. KT. 74b mit vielen Ableitungen). Dieses Wort, das vom Standpunkt des Ostjakischen aus lautlich (Vokalismus!) und bedeutungsmässig nicht mit

³ So schon F. KARA, Ész.-osztj. határozók: NyK. XLI, 155. KARA unterscheidet jedoch diesen Kasus nicht von dem Lativ auf *-a* und ohne Konsonantenverdopplung.

⁴ A. JOKI: UAJb. XXVIII, 56, kritisiert also zu Unrecht B. COLLINDER, dass er TOIVONENS Zusammenstellung nicht in sein Fenno-Ugric Vocabulary aufgenommen habe. In Survey of the Uralic Languages (S. 535) nimmt aber COLLINDER die Etymologie an! — Auch die Zusammenstellung des ostj. Wortes mit selk. *ark, aran* 'ein anderer' bei P. HAJDÚ (ALH. IV, 30) ist nicht richtig.

V. *är* usw. 'viel' zusammengehört, mit dem es oft zusammengeworfen wurde, hat Entsprechungen im Wogulischen: wog. So. STEIN *ariy*, MUNKÁCSI (ÁKE. 505) N. *ari*', K. *ári*, T. *áru* 'überflüssig, zuviel'. — Ob das nur in ostj. Irt. belegte DN., Kr. *erät* 'ein gewisser, einige' auch zu dieser Wortsippe gehört, ist zweifelhaft und bleibe diesmal dahingestellt.

2. ostjO. *rpś* 'knotige Pflanze' < ? syrjL. *rez*.

In seiner letzten, für die ostj. und obugr. Etymologie überaus wertvollen Arbeit „Über die syrjänischen Lehnwörter im Ostjakischen“ (FUF. XXXII) führt Y. H. TOIVONEN folgende Zusammenstellung als Nr. 218 an: O. *rpś* 'eine knotige Pflanze, eine Grasart' < ? L. *rez*, I. *réz* 'eine Pflanze (L.), Labkraut, wilder Krapp (Galium boreale) (I.)', OP. (GEN.) *röz*=I. (ostj. -*s* möglicherweise aus volksetymologischer Anlehnung an ostjO. *rpś* 'Anfang zu einer neuen Feder')."

Diese Zusammenstellung, die TOIVONEN selbst mit einem Fragezeichen versehen hat, ist lautlich und bedeutungsmässig gleich unwahrscheinlich. Lautlich ist ostjO. *p* (bzw. die Fortsetzung von urostj. **ə*) als Entsprechung von syrj. *ę* ganz ungewöhnlich und nur noch einmal belegt (ebda, S. 134). Auf den Unterschied der *s*-Laute hat schon TOIVONEN hingewiesen. Den beiden Bedeutungen ist nur gemeinsam, dass es sich um eine Pflanze handelt. Galium boreale hat keinen knotigen Stengel. Von der Bedeutung des ostj. Wortes sagt KARJALAINEN nicht viel mehr. Hier hilft uns H. Л. СКАЛОЗУБОВ, Ботанический словарь. Народные названия растений тобольской губернии (Ежегодник Тобольск. Губ. Музея XXI, 1911) S. 29 weiter:

Equisetum silvaticum L. Хвощ (Тобольск. у.). Остякк.: сиреть (Конда, Тобольск. у.). Общее название хвощей, без видового различия, у остяков Березовского уезда — «разь». *разь* (d. h. *räs*) ist also bei den Ostjaken des Berjozover Kreises die allgemeine Bezeichnung für Schachtelhalms-, *equisetum*-Arten. Für diese Pflanzen ist ein knotenartiger Stengel typisch.

Dieser ostj. Pflanzennamen O. *rpś*, Ber. *räs* ist identisch mit O. *rpś*, Kaz. *töχə1-räs* 'Anfang zu einer neuen Feder' (O.); Federkiel, harter Teil der Feder (Kaz.; t. 'Feder'), indem der Federkiel, der hohle harte Teil der Feder, mit dem typischen Teil des Schachtelhalms, dem hohlen harten Teil zwischen zwei Knoten verglichen wurde. Dieses ostj. Wort ist seinerseits ein Lehnwort aus dem Syrjänischen: *tj1-rudž* 'Feder', s. FUF. XXXII, 62.

3. ostjN. *šüttšə*- 'sich ausruhen' < syrjI. *šöttši*- id.

In KT. 923b wird folgendes ostj. Wort angeführt: O. *šy'tšəda*⁵ 'ruhen, sich ausruhen'. Dieses Wort ist schon in den älteren nordostj. Wörterverzeichnissen belegt: VOLOGODSKIJ—HUNFALVY (NyK. XI, 115) *šudšata* 'szuzogni, magát kifúni [schnauben; sich verschnauften]'; AHLQ. *šotsitem*, *šutitem*

⁵ Dieses Wort ist in KARJALAINENS Originaltranskription angeführt.

ausruhen, sich erholen'. Aus Syn. habe ich aufgezeichnet: *šüttšə* 'sich ausruhen', *šüttšəlli low, wūli* 'nicht ausgeruhtes Pferd, Renttier'; aus Muligort (ca. 120 km südl. von Berjozov). (grobe Transkription) *šüttšə*.

Bei AHLQVIST kommt neben dem gewöhnlichen *š*-Anlaut auch *šuti* mit *š*- vor (*t* bezeichnet eine Affrikate). *š*-Anlaut habe ich auch von P. CHATANZEJEV, dem ostjakischen Lehrbuchverfasser (1930) und Uebersetzer, aufgezeichnet, der aus der Obdorsker Gegend stammt und diese Form irgendwo im Berjozover Gebiet gehört haben muss (in O. ist bekanntlich *š* > *s* geworden): ЧАТ. *šüttšəs* 'отдыхал'.

Obgleich dieses Wort bei TOIVONEN, "Über die syrj. Lehnwörter im Ostjakischen" (FUF. XXXII), nicht vorkommt, ist es doch zweifellos ein syrj. Lehnwort: syrj. I. *šottšini*, V. *šottšini*, U. *šottšinis*, S. *šottšini* 'ruhen, ausruhen, sich erholen', (WIED.) *šottšištny* 'aufatmen, verschnaufen' u. a. (WICHMANN—UOTILA 264; FUF. XXVI, 175).

Als Quelle ist hier wohl der Ižemer Dialekt anzunehmen: das Wort ist nur im Nordostjakischen bekannt (s. u.), also relativ neueren Ursprungs, und offenbar von den unter den Nordostjaken lebenden Ižemzen übernommen. Hierzu stimmt auch die *i*-lose Form in I. und im Ostj. Das Wort wurde mit *š*- übernommen, der Anlaut dann aber durch Fernassimilation zu *š*- palatalisiert. Die lange Affrikata *ttš* (*č*) des syrj. Originals ist im Ostj. erhalten (vgl. Syn.), wenn sie auch in den älteren und in meinen ersten Aufzeichnungen nicht ausdrücklich bezeichnet ist. Einfaches *tš* ist bekanntlich im Nordostj. > *š* geworden, die lange Affrikata *ttš* hat sich aber in zahlreichen Fällen unverändert erhalten.

Die Bedeutungen stimmen im Ostj. und Syrj. überein: 'ausruhen, sich erholen'. Das Wort hatte aber ursprünglich offenbar eine präzisere Bedeutung: 'sich nach einer grossen Anstrengung, besonders vom Laufen, ausruhen, sich verschnaufen'. Für das Ostj. wird 'sich verschnaufen' ausdrücklich von VOLOGODSKIJ—HUNFALVY angegeben, und in Syn. wird das Wort besonders von den Schlitten-Zugtieren, dem Pferd und dem Renttier, gebraucht. Die andere Bedeutung bei VOL.—HUNF., 'schnauben', ist eine leicht verständliche Sonderentwicklung beim Gebrauch dieses Wortes in bezug auf Zugtiere. T. E. UOTILA (FUF. XXVI, 175 f.) nimmt, unter Hinweis auf WIEDEMANN, für das Syrj. als ursprüngliche Bedeutung 'seufzen, aufatmen, atmen' an und vergleicht das syrj. Wort mit fi. *huokaa*- 'seufzen, aufseufzen, stöhnen; ruhen, ausruhen' (nach TOIVONEN, SKES: „sehr unsicher“).

Das Wort hat sowohl in seiner Bedeutung wie auch in seiner Lautform (lange palatalisierte Affrikate) im Nordostj. einen ausgesprochen affektiven Charakter, wodurch sich offenbar eben auch seine Entlehnung aus dem Syrj. erklärt.

Da affektive, auch lautlich charakterisierte Wörter leicht einer lautlichen Umbildung ausgesetzt sind, ist es nicht erstaunlich, dass wir neben dem Anlaut auf *š*- und auf *š*- auch noch eine dritte Form finden — auf *r*-, das im Ostj. in zahlreichen deskriptiven Wörtern vorkommt: Kaz. *rüttšəti* (STEIN. und KT. 810b, wo die lange Affrikata, nicht ganz korrekt, durch *tš* bezeichnet ist); die Bedeutung ist wieder 'sich ausruhen, sich verschnaufen'; *rüttšəpta*- '(z. B. ein Pferd) sich ausruhen lassen'.

Die hier behandelte Sippe ist nur im Nordostj. bekannt — belegt von Obdorsk bis südlich von Berjozov. Im Süd- und Ost-Ostj. ist das alte einheimische Wort erhalten, das im Norden fehlt: V., VK., Sur. *niint*-, Irt. *niint*-,

Ni. *nińs-* 'ruhen, sich ausruhen, verschnaufen' (KT. 625), dessen Lautgestalt gleichfalls deskriptiv ist.

4. ostjTrj. *râγap* usw. 'Netzfalte' und *râγap* usw. 'Lüge'

In KT. 798 werden folgende zwei Wortfamilien als besondere Artikel angeführt (hier etwas gekürzt).

1. Vj. *rayaw* 'Falte eines lose ins Wasser gesenkten Netzes'; Trj. *râγap* 'Netzfalte (beim Festmachen am Simm), отсадка'; Ni., Kaz. *raxap* 'Falte des Netzes; Zusatzmaschen (gew. 5 auf 10 Maschen) beim Schnüren des Zugnetzes (od. werden alle 15 Maschen so genannt? Das Netzwerk des Zugnetzes wird nicht straff gezogen, sondern z. B. für eine Strecke von 10 Maschen werden 15 gemacht; nur die obersten Maschen werden festgebunden).' — Vj. *raywan* 'mit Falten versehen (Netz)'; Trj. *râγpən*, Ni. *raxpən*, Kaz. *rapxən*, (seltener) *raxpən* 'mit Falten am Simm angebunden (Netz)'.

2. DN., Fil., Koš., Kr., Sog., Ts., Tš. *raxap*, Mj. *rayap*, Trj. *râγap*, Ni. *raxap*, Kaz. *raxap*, *rapax*, O. (selt.) *rapax* 'Lüge, Betrug; Schlaueit (DN.)'. Ts. *raxap suxəm* 'über den Tierpfad gezogene Auslöseschnur eines Fanggeräts', Kr. *raxəpat* 'нарочно, absichtlich.' — Trj. *râγpən*: r. *kəla* 'Lüge'; DN., Kr., Fil., Tš. *raxpən*, Ni. *raxpən*, Kaz. *rapxən*, (seltener) *raxpən* 'lügenhaft (Kaz.: auch vom Pferd oder Renttier, das nicht geradeaus geht, obwohl es nicht müde ist)'. — DN., Fil., Kam., Koš., Kr., Ts., Tš. *raxpəj-*, Ni. *raxpij-*, Kaz. (selt.) *rapxi-* 'lügen, betrügen (Kaz.: auch von Pferd, Renttier: sich müde stellen)'.

Die erste Wortfamilie ist in Vj., Trj., Ni., Kaz. belegt, die zweite in Mj., Trj., den zahlreichen Irt.-Mundarten, Ni., Kaz., O. In Trj., Ni., Kaz., wo beide Wörter belegt sind, stimmen sie in lautlicher Beziehung überein, vgl. Trj. *râγap*, Ni. *raxap*; besonders auffällig ist dies in Kaz., wo neben der erwartungsgemässen Form *raxap* auch die Metathese *rapax* vorkommt: Kaz. *raxap*, *rapax* 'Lüge', *rapxən*, (seltener) *raxpən* lügenhaft, *rapxi-* lügen. — *raxap* Falte des Netzes; *rapxən*, (seltener) *raxpən* 'mit Falten am Netz angebunden'. Die „normale“ und die metathetische Form sind sowohl für die Bedeutung 'Lüge' wie für 'Netzfalte' (Adjektiv!) belegt, wobei in beiden Fällen für das Adjektiv die metathetische Form als die gewöhnlichere bezeichnet wird.⁶

Die beiden Wörter Trj. *râγap*¹ usw. und *râγap*² usw. sind also vom Lautlichen her identisch. Sind es nun, wie TOIVONEN annahm, Homonyme oder kann man bedeutungsmässig Beziehungen zwischen ihnen aufzeigen?

Wie KARJALAINENS Erläuterungen zu der ersten Wortgruppe, insbesondere zu Ni., Kaz., zeigen, war er sich über das Sachliche nicht klar. Es handelt sich hier um eine Art des *Stellnetzes*, die auch bei den Russen weitverbreitet ist und durch die russische Bevölkerung auch nach Sibirien gelangte. Zum Verständnis des Sachlichen seien einige Zitate angeführt. D. ZELENNIN, Russische (ostslavische) Volkskunde (1927), S. 75: „Solche Netze werden meistens im Wasser unbeweglich, senkrecht aufgestellt und bestehen aus zwei Reihen (sog. Wänden), deren erste loser, deren zweite dagegen

⁶ In meinen Aufzeichnungen aus Kaz. kommt nur *rapax* vor. — In O. ist nur die metathetische Form *rapax* belegt.

dichter ist; so etwas heisst auch Stellgarn (Stellnetz) — ставные сети. Lokale Namen dafür sind: тенетó (Pskow, eigtl. Spinnengewebe); режак und час-тúшка (d. i. ein loses mit grossen Maschen und ein dichtes Netz mit kleinen Maschen); ferner ахán, бóтальница, пла́венка, по́плавь, мерсóвка, кáлега, мерёжа.» — V. DAL', Толковый словарь: режь 'самая редкая рыболовная сеть; в ставных сетях, о двух стенах, режа бывает по четверти в ячее; она ставится опостен с частою; проткнувшись в режу и упершись в частую, рыба поварачивает плеском и путается в ячейх режи. — I. MAN-NINEN, Die Sachkultur Estlands, I (1931), S. 194 f.: „Die weitmaschigen äusseren Netzwände sind aus sehr starken Fäden (bis zu 3 mm dick) geknüpft. Das mittlere Netz, das ebenfalls aus ziemlich starken Fäden ist, schrumpft beim Einstellen auf über die Hälfte seiner ursprünglichen Länge zusammen; ebenso verliert es auch an Höhe, so dass es schlaff [d. h. „in Falten“ — W. St.] zwischen den Simmen hängt.“ — U. T. SIRELIUS, Die Volkskultur Finnlands, I (1934), S. 128f.: „Seinem Bau nach am 'höchstentwickelten ist das Gadder-netz, *rimuwerkko* (< schwed. *grimnät*), in dem sich zwei oder drei Netzwände nebeneinander befinden, im letzteren Fall das dichte in der Mitte. Die Fängigkeit dieses von Schweden nach Finnland entlehnten Netzes beruht darauf, dass der Fisch die dichte Netzwand vor sich durch die weitmaschige beutelförmig hindurchschiebt und dann in dem Beutel hängen bleibt.“

Die Bedeutungen für *râxəp*¹ sind also: 'Falte des nicht straff, sondern schlaff im Wasser versenkten Stellnetzes, in der sich der Fisch verfängt (Vj. Trj., Ni., Kaz.); schlaff hängende dichte Netzwand in einem Stellnetz mit zwei Netzwänden (Ni., Kaz.)'.

Dieses gegenüber der einfachen, straff gespannten Netzwand besonders raffinierte Fanggerät „betrügt“ gleichsam den Fisch. Für Ts. gibt KT. unter *raxəp* 'Lüge, Betrug' die Verbindung *raxəp suxəm* 'über den Tierpfad gezogene Auslöseschnur eines Fanggeräts' (s. 'Schnur'), also 'Betrugs-Schnur'. Hier wird *raxəp* 'Betrug' in bezug auf ein Jagdgerät angewandt. Es ist offensichtlich, dass die Verwendung der gleichen Lautform für ein besonders raffiniertes Fischereigerät ebenfalls auf der Bedeutung 'Betrug' beruht, dass es sich also bei *râxəp* 1. und 2. nicht um Homonyme handelt, sondern bei 1. nur um eine technisch spezialisierte Bedeutung von 2.

Der Bedeutungsübergang 'Betrug' > 'besonders raffiniertes Fanggerät oder Teil eines solchen' ist mir im Augenblick nur aus dem Wogulischen und Russischen bekannt, lässt sich aber sicher auch sonst noch nachweisen. Für das Wogulische vgl. Tj. *anta·β*, Tš. *antâ·β* 'Betrug; Fischzaun, der mit einer Kehle versehen ist und über einer Reuse quer durch den Fluss führt, russ. обман', das ein tatar. Lehnwort ist: kas. kir. baschk. *aldau* usw. 'Betrug' (KANNISTO: FUF. XVII, 53). Für das Russische kenne ich zur Zeit nur den angeführten Beleg bei Kannisto: обман 'Betrug' hat also bei den Russen an der Tavda auch die Bedeutung eines Fischfanggeräts. Bei DAL' und in den russischen Dialektwörterbüchern von PODVYSOCKIJ und KULIKOVSKIJ fehlt diese Bedeutung von обман.

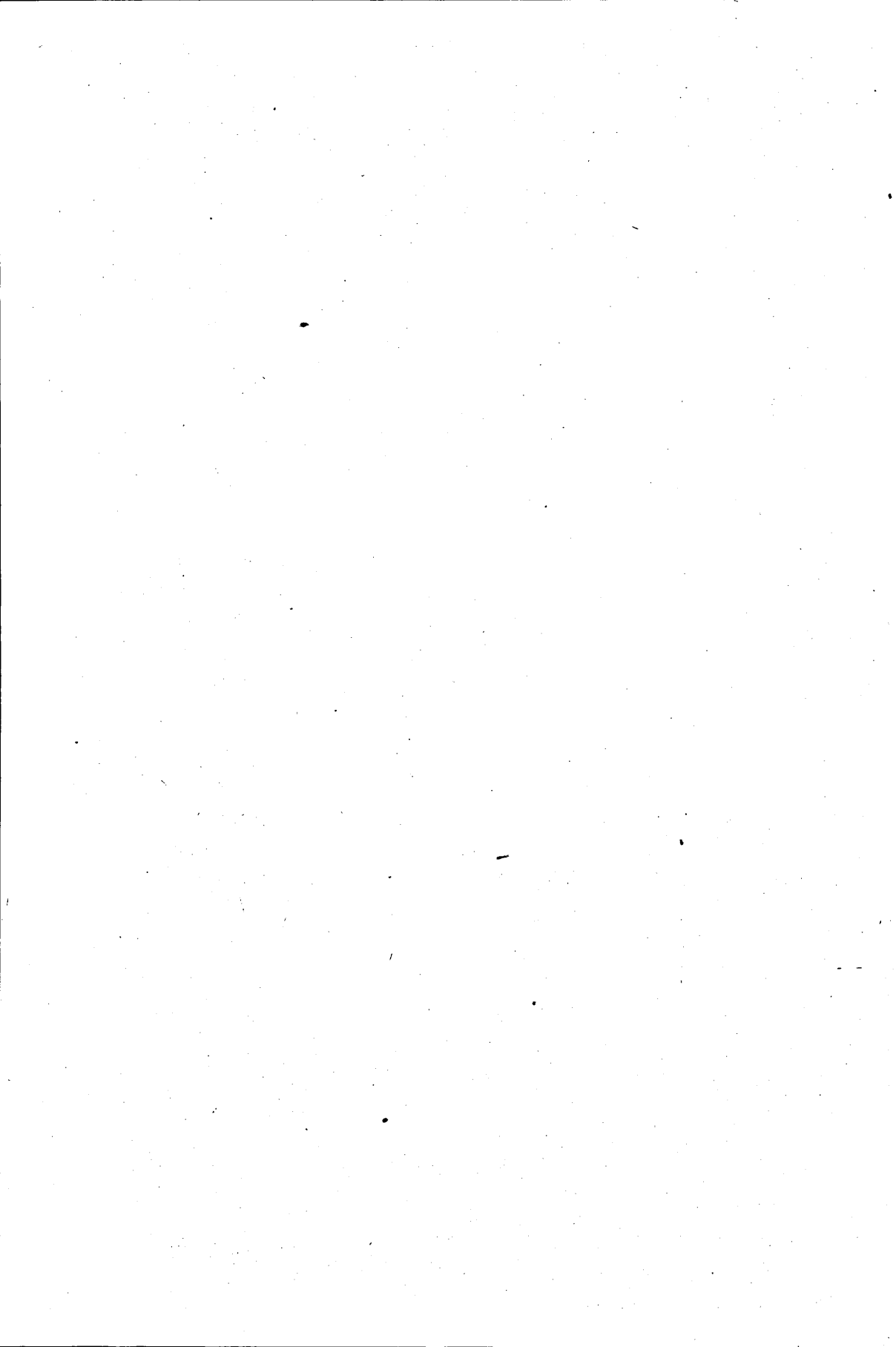
Dass die Ostjaken das mehrwandige Stellnetz von den Russen übernommen haben, geht auch daraus hervor, dass auch der russische Terminus dieses Netzes ins Ostjakische entlehnt worden ist:

Kam. *rešo·pkā* 'doppeltes Netz (das eine Netz sehr lichtmaschig)' (KT. 811a) < ru. *режёвка* (vgl. oben bei ZELENIN: *режак*).

Kam. *reš* 'die lichtmaschige Schicht des Doppelnetzes' (KT. 810b) < ru. *режь* 'Fischnetz mit sehr weiten Maschen'. TOIVONEN (FUF. XXXII, 63) hält zu Unrecht Kam. *reš* für ein syrj. Lehnwort; sowohl sprachgeographische Gründe (nur an der Konda, in russischer Nachbarschaft, belegt!) wie die Bedeutung schliessen das aus. Das syrj. *reš* 'weitmaschiges Flügelnetz (an beiden Seiten des Netzes)' [also nicht beim Doppelnetz!] ist natürlich gleichfalls aus ru. *режь* entlehnt (bei TOIVONEN: „< ? russ. *режа*“).

Berlin

WOLFGANG STEINITZ

Еще раз о происхождении окончания 3-го лица един. числа настоящего времени в пермских языках

Проблема происхождения формы 3-го лица един. числа настоящего времени в пермских языках привлекала к себе неоднократно внимание финно-угристов. Однако единого мнения относительно причины возникновения этой формы не существует.

И. СИННЕЙ в свое время высказал предположение, что форма 3-го лица ед. числа настоящего времени в пермских языках является по своему происхождению отглагольным именем, например, зыр. *nulš*, вот. *nulä* «он лижет», первоначально «лижущий».¹ В. И. ЛЫТКИН считает эту форму чистой глагольной основой, лишённой личного окончания.²

Некоторые лингвисты считают, что она образовалась в результате утраты конечного суффикса так, например Э. СЕТЕЛЯ усматривал в более древнем облике этой формы элемент *i*, чем, по его мнению, объясняется наличие умлаута, отсутствующего в других лицах.³

А. И. ЕМЕЛЬЯНОВ предполагает, что данная форма образовалась в результате утраты показателя настоящего времени *k~γ*. Поскольку суффикс *g* имел чередующийся вариант *j*, то в результате слияния конечного гласного основы с *j* мог возникнуть дифтонг, впоследствии превратившийся в монофтонг *e*. Д. ЛАКО также предполагает, что окончание этой формы возникло в результате отпадения конечных финно-угорских суффиксов *k~γ*.⁴ Необычайная трудность разрешения этой проблемы состоит в том, что наука не располагает материалами по пермским языкам, относящимися к периоду, предшествовавшему возникновению этой формы, вследствие чего сам процесс ее образования очень трудно представить.

С точки зрения логики все гипотезы, касающиеся ее образования, являются в одинаковой степени обоснованными. Окончание 3-го лица ед. числа настоящего времени в пермских языках может представлять чистую основу. Не исключена также возможность утраты какого-нибудь суффикса. В истории финно-угорских языков наблюдаются также случаи, когда в роли формы 3-го лица един. числа выступает причастие настоящего времени, ср. эрзя — морд. *моли* «он идет», букв. «идуший».

Не претендуя на окончательное решение данной проблемы, которая,

¹ J. SZINNYEI, *Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft*, Leipzig 1910, 150.

² См. Д. В. БУБРИХ, *Историческая морфология финского языка*. М.—Л. 1955, стр. 179. Примечание 2-ое.

³ E. SETÄLÄ, *Zur Geschichte der Tempus und Modusstambildung in den finnisch-ugrischen Sprachen*. Helsingfors 1887, 83.

⁴ А. И. ЕМЕЛЬЯНОВ, *Грамматика вотяцкого языка*. Ленинград 1927, стр. 159.

как нам кажется, вообще вряд ли когданибудь будет решена окончательно, мы предпринимаем еще одну попытку ее решения.

Точкой опоры для решения этого вопроса для нас служит омонимия суффикса *к*-ового латива и показателя настоящего времени. Утрата этих суффиксов в том и другом случае давала одинаковые фонетические результаты.

А. И. ЕМЕЛЬЯНОВ, рассматривая случаи наличия в вотяцком языке звука *е* (*ε*) указывает между прочим, что оно наличествует перед падежным суффиксом иллатива *-ε* (*+*g*): *karε* «в город» и в 3-м лице ед. числа изъявительного наклонения настоящего времени — (**g*): *berde* «плачет».⁵ Это же мнение разделяет так же Д. ЛАКО.⁶

Более наглядно процесс фонетического развития этих форм можно было бы представить в следующей таблице:

Л а т и в		Оконч. 3-го л. ед. ч. наст. времени	
древ. форма	нов. форма	древн. форма	нов. форма
зыр. <i>vör</i> ? + <i>к ~ γ</i>	<i>vorö</i>	<i>mun</i> ? + <i>к ~ γ</i>	<i>munö</i>
«в лес»		«он идет»	

Наши предшественники, указывая на абсолютное тождество этих фонетических процессов, однако не делали вывода о тождестве самих суффиксов.

Мы предполагаем, что суффикс *к*-ового латива и суффикс настоящего времени представляли в сущности один и тот же суффикс. Точной опоры для нашей гипотезы является марийский язык, где окончание третьего лица ед. числа настоящего времени глаголов первого спряжения *-еш*, например, *налеш* «он берет» имеет какое то странное совпадение с окончанием старого марийского латива на *еш*, например *ялеш* «в деревню».

Совпадение форм в коми и марийском языках можно было бы выразить в виде уравнения Коми-зыр. *босьтö* «он берет» = *сиктö* «в деревню».

Марийское *налеш* «он берет» = *ялеш* «в деревню».

На первый взгляд может показаться, что между этими формами вообще не может быть никаких точек соприкосновения. Действительно, в настоящее время между этими формами нет абсолютно никаких точек соприкосновения, но если исходить из их генезиса, то в прошлом такие точки соприкосновения могли быть.

Допустим, что в пермских и марийских языках некогда существовало особое причастие будущего времени, образованное при помощи окончания латива. В пермских языках оно могло иметь показатель *к*-ового, а в марийском языке показатель *с*-ового латива.

Возможность образования причастия будущего времени посредством суффикса латива в известной степени подтверждается некоторыми фактами из области тюркских языков.

⁵ А. И. ЕМЕЛЬЯНОВ, там же стр. 28—29.

⁶ Gy. LAKÓ, A permi nyelvek szövégi magánhangzói. Budapest 1934, 47.

В тюркских языках довольно широко распространено причастие будущего времени на *-r* используемое обычно для образования будущего времени, например, в татарском *мин башлар-мын* «я, вероятно, начну».

По всей видимости, это *-r* генетически связано в окончанием древнего алтайского латива на *-ru, -rū*, ср. древнетюркское *abinrū* «(По направлению) к моему дому», *bärü* «сюда», уйгурск. *kirü* «обратно». Иногда оно употребляется после окончания дательного падежа, например, *qayanyaru* «к кахану», *bigärü* «к нам» и т. д.⁷

Будущее время, как известно, обозначает действие, проицируемое в план будущего.

Суффикс направительного падежа является вполне пригодным средством для выражения проекции действия в план будущего, поскольку направление движения есть также своего рода проекция. Показательным примером может служить образование в разных языках супинов и инфинитивов, обозначающих цель действия, ср. латинский супин типа *laudatum* «чтобы хвалить» выраженный формой винительного падежа, который в латинском языке мог также выражать направление действия, например, *Romam ire* «идти в Рим», инфинитив в марийском языке типа *лукташ* «вынимать», где окончание *-ш* (< **-c*) является фактическим окончанием латива, инфинитив в татарском языке типа *язьрга* «писать», где *-га* — окончание дательного направительного падежа, наконец, некоторые инфинитивы в финском языке, например *saada* «получить», где *-da* из **-tak*, а *-k* окончание древнего латива на *-k*, *luketaan* «читать», где опять таки окончание латива на **-ñ* т. д.

Причастие будущего времени в пермских языках вторглось в систему форм настоящего времени и позднее, очевидно, вытеснило какие-то ранее существовавшие формы настоящего времени. О существовании таких форм свидетельствуют диалекты коми-зырянского языка. Так, например, в некоторых говорах удорского диалекта в роли окончания 3-го лица ед. числа настоящего времени выступает *-ас*, например, *мунас* «он идет».⁸

В памятниках древне-пермской письменности встречаются формы на *-а*, например, *локта* «придет», ц. сл. «грядет».⁹

По утверждению А. И. ЕМЕЛЬЯНОВА в произведениях удмуртской народной словесности встречаются случаи, когда форма будущего времени имеет значение настоящего времени, например, *pinal murt pinal murtin veraskoz* «молодой человек с молодым человеком и разговаривает».¹⁰

Типологически марийский язык стоит ближе к пермским языкам, чем к мордовскому. Эти типологические сходства свидетельствуют о том, что между марийским языком и пермскими языками в далеком историческом прошлом имело место какое то взаимодействие. Очевидно, по модели пермских языков, в которых в роли 3-го лица ед. числа настоящего времени начало выступать причастие будущего времени, представляющее форму латива, подобное образование возникло и в марийском языке. Правда, оно не сумело

⁷ G. J. RAMSTEDT, Einführung in die altaische Sprachwissenschaft, II. Formenlehre. Helsinki 1952, 38.

⁸ В современном литературном коми языке эта форма имеет значение будущего времени.

⁹ В. И. ЛЫТКИН, Древне-пермский язык. Москва 1952, стр. III.

¹⁰ А. И. ЕМЕЛЬЯНОВ, Грамматика вотяцкого языка. Ленинград 1927, стр. 158—9.

полностью вытеснить другую форму 3-го лица ед. ч. настоящего времени и утвердилось только в парадигме глаголов второго спряжения.

Весьма возможно, что форма 3-го лица ед. числа настоящего времени в пермских языках представляет, как предполагали некоторые исследователи, остаток системы настоящего времени с показателем *-k*. Но это настоящее время, как нам кажется, было в действительности будущим временем, образованным на базе причастия будущего времени, которое было образовано в свою очередь при участии лативного суффикса *-k*.

Москва.

В. СЕРЕБРЕННИКОВ

A román népnyelv néhány magyar eleméről

mi-nu-că

Ezt az Arad megyei Keszenden feljegyzett kifejezést I. MIHUȚ közli (Cum vorbim II, Nr 11—2, 38); jelentése az adatközlő szerint 'mi se pare' ('úgy látszik, úgy tetszik'). Zárójelben még a kifejezés változatát is hozzáteszi: *mi-gi-nucă*. A tagolás módjából arra következtethetünk, hogy MIHUȚ a kifejezés eredetét nem sejtette, sőt lehet, hogy maguk az Arad megyei románok sem tudják már. A *mi-nu-că* már annyira elhomályosulhatott, mint pl. a spanyol *quizá(s)* 'talán', vagy akár a m. *talán*, melyről a SzófSz megjegyzi, hogy „valószínűleg a *találom*... rövidülése”.

Nézetünk szerint a kifejezés etimológiai szempontból helyes elemzése *mi-ginu-că*, ahol a *mi* a *eu* személyes névmás dativusza, a *că* pedig kötőszó. A középső elem csak a magyar eredetű s már a Lexicon Budense-ben szó-tározott *jinău* < *gyanú*, *gyanó* lehet, mely a közbeszédben gyakran használt *mi-i jinău că* 'az a gyanúm, hogy; úgy vélem, hogy; úgy látszik, hogy' fordulathoz *jinu-vá*, majd *nu-vá* rövidült. A *jinău*, melyet a DACR a Szilágyságból, a mócok nyelvéből és Hunyad megyéből idéz (II₂, 16 s. v. *jenui* 'sopçonner'), másutt is előfordul (Bihar m.-ből T. TEAHA közli), a belőle képzett ígét pedig *jinui*, *jenui*, *genelui* (ez utóbbi Máramaros megyei) alakban ismerik forrásaink.

De maga a *mi-jinu-că* sem egyetlen adat. A Szilágyságból VAIDA közölte annak idején a *mniijinog*, *mniijinoc* 'cam, se poate, mai-că, mai a bună-seamă' kifejezést, mely a keszendi adattal nyilván azonos összetételű. Ezeket a változatokat képzőcserével magyaráztam (NyK. XLVIII, 307) a *mniijinău*-ból. Helyesebben a szóvég analógiás alakulásáról kell beszélnünk, hiszen nincs **jin*, **jină* alapszó. Hogy miért éppen *-oc (-og)*-végű a szilágysági adat, arra — úgy látom — szintén megfelelhetünk: a *mi-i jinău* után *că* kötőszó következett, s ennek *k*-ja tapadt a kifejezés végéhez.

A *mi-nu-că* fejlődéséhez sokban hasonlít a *zice că* 'azt mondja, hogy' összevonása. Az összevonás eredménye tudvalevőleg *cică*, *cic* 'er sagt, sie sagen, man sagt, dass ...' (TIKTIN).

dintru éle

Ennek az Erdélyben itt-ott feljegyzett szónak jelentésköre eléggé tarka-barka. VICIU tájszótára szerint a Torda-Aranyos megyei Keménytelkén a *dintru-Iéle* jelentése 'reumatism; reuma', míg a Szilágyságban 'szerencsétlenség, rossz óra, szerencsétlen nap' értelemben használják. Mint a szó írás-

módjából kiderül, VICIU a szóval kapcsolatban kizárólag azokra az embe-
reket megrontó gonosz szellemekre gondol, akik a néphit szerint különféle
betegségeket okoznak, kitépik áldozataik szívét, vagy eszüket veszik. Ezek-
nek a neve *Ele* vagy *Dinsele* 'Ók' (másutt *Vintoase*, *Rusalii*, *Milostive*, l. pl.
ROSETTI, *Mélanges de linguistique et de philologie*. Copenhague—Bucureşti,
1947. 485), 'Art Luftgeister des Volksglaubens' (TIKTIN). A Kolozs megyei
Bádokon 1941-ben T. FEURDEANTÓL a következőket tudtam meg a *d'intruele*
szóról: *Bábele în şiekare an au trîj mîerkuî d'intruijele. Zîk kã în serbãtorile*
aieste dakã lúkrã li sã fak d'intruijele la grumãz. D'intruijele ieşte o rãnã kare
ku gréu sã pôt'e vind'ekã." („A vénasszonyoknak minden évben három
d'intruijele-szerdájuk van. Mondják, hogy aki ezeken az ünnepeken dolgozik,
annak *d'intruijele* keletkezik a nyakán. A *d'intruijele* olyan seb, mely nehezen
gyógyul.") A szót néhány erdélyi szótárban is megtaláljuk: *dintruele* 'csúz,
rheuma', *dintruelat* 'csúzos, rheumás' (I. GHETIE, DRM 122), *dintruele* 'Gicht',
dintruelát 'gichtbrüchig' (ALEXI, DRG 137).

Az adatközlésnek ezt a mértékét elégnék tartjuk ahhoz, hogy a szó
eredetével kapcsolatban egy talán nem valószínűtlen ötletet kockáztassunk
meg. Mivel a szó általában valamilyen gyötrelmekkel, nagy fájdalokkal
járó dolgot jelent, nem lehetetlen, hogy a *ghitruî* 'gyötörni, kínozni (beteg-
ségről)' < *gyötörni* igének köze van a *dintruele* keletkezéséhez. Ez a magyar
eredetű tájszó nemcsak ALEXICS és MÁNDRESCU monográfiájából, de TIKTIN
szótárából is hiányzik, a DAeR pedig A. SCRIBAN téves szófejtésére támasz-
kodva a *vitruî*-ra utal (vö. DRĂGANU, Dacor. III, 718). Először a XVII. szá-
zad közepe táján bukkán fel *giutruî* alakban (vö. TAMÁS, Fogarasi István
kátéja 90), későbbi változatai: *gitruî*, *gitrului*, *jitruî*, *jutruî*, *îtrui*. Dever-
bális főnévi származékát (*giutruială*) ugyancsak a XVII. század óta tudjuk
kimutatni forrásainkból.

Az utóbbinak alapján biztosra vehető a *ghitruială* 'gyötrellem, kín,
kínzó betegség' létezése is. Ennek többes *ghitruiele*, *d'itruiele* alakját az emlí-
tett babonás hiedelem hatására az *Ele*-nevű gonosz szellemekkel hozhatták
összefüggésbe, s így lett belőle *d'intruiiele*, azaz *dintru-Ele*. Így talán a *dintru*
előszócska, egyébként nem világos használata is érthetőbbé válik. Lehet
persze, hogy a *d'intruiiele* szóban már a babona feltételezett hatása előtt
fellépett az *n* epentheticum (l. pl. *belentruială* 'bélés', *beletruială* helyett, Cum
vorbim II, Nr 11—2, 38; *sanza'ik* < *százalék*, ALEXICS, Magy. el. 115, stb.),
ami a *dintru-Ele* elemzés létrejöttét csak elősegítette. A *dintruelat* származék
természetesen későbbi.

(a) 'n d ä r ä d i

Egy nemrégiben megjelent népköltészeti kiadványban (200 cintece şi
doine. Bucureşti, é. n. 179) egy, a Bihar megyei Élesdről származó hujó-
gatásban olvassuk:

Cine-o -ndărădit horile
Margă-n rai ca şi florile¹
(Ki a hórát kieszelte,
Mint virág, jusson a mennybe)

¹ Változata: Cin grădit [= o rădit] horile | Aibă trup ca florile (P. HETCOU,
Poesia populară din Bihor. Beiuş, 1902. 23.

Úgy véljük, hogy ez a 'ndărădi', melynek a fenti kiadvány 'a născoci, a da la iveală' jelentést tulajdonít, *ered* igénkből magyarázható meg.

Az utóbbit több jelentésben is átvették, sőt új jelentései is fejlődtek. Ezt itt csak néhány példával világítjuk meg: au *arădui* Matein-Vodă către Țarigrad (ȘINCANÁL; DACR, vö. útnak *eredt*); și la drum se *răduiră* (Szilágy-ság; VAIDA, Tribuna VII, 374); a 'procedo, iter aggredior' jelentésű *arăduesc* KLEIN szótárában is megvan (ed. GÁLDI 102, számos példával); Ploaja arădui 'eleredt az eső' (Felsőlapugy, Hunyad m.; Grai și Suflet V, 55); o *arădui* un zăpor mare (VAIDA, i. h. 337); Și la mine *arăduște*-l 'És küldd őt hozzám' (BIRLEA, Cîntece poporane 335. Măramaros m.). Van *arădi*, *rădi* változata is: noi dă nu ni-om d-*arădi* (Széltalló, Bihar m.; COMAN munkájából idézi GÁLDI, i. m. 102); Petrea în raiu s'a *rădit* (Mezőgyéres, Kolozs m.; VICIU, Colinde 83).

Bennünket azonban itt főleg a 'vmit kezd, elkezd' jelentés érdekel: s-*arăduim* și noi ceva 'kezdjünk mi is vmit' (Felsőlapugy, Hunyad m.; Bulletin Linguistique III, 145), intranzitív használatára I. pl. D'e cîn o *fi arădui* portu hăsta nu știu 'hogy mióta létezhet ez a viselet, nem tudom' (DENSUSIANU, Graiul din Țara Hațegului 100). A fenti két sorban arról a népi költőről van szó, aki a hujogatóst elkezdte, elindította, 'kiszpekulálta', akitől ez a népköltészeti műfaj ered. Jelentéstani nehézség tehát nincs.

Hogyan lesz azonban az *arădui*, *arădi* alakból *d*-vel kezdődő szó? A román népköltészet nyelvi sajátosságainak ismerői jól tudják, milyen gyakori a jóhangzást biztosító, hangürtöltő *d*-, melyet a verselők a költői szabadság jegyében alkalmazhatnak (vö. pl. TH. D. SPERANTIA, Introdúcere în lit. pop. rom. Bucuresci, 1904. 191—4; DENSUSIANU, i. m. 42, stb.); florile dalbe, *d*-altar, *d*-ascult, *d*-o, stb. Ehhez a *darădi* alakhoz járulhatott azután az *în*, 'n' igekötő' s így jött létre az **îndărădi*, 'ndărădi. Nincs ebben semmi rendkívüli, ha meggondoljuk, hogy számos ige hol *în*-nel, hol anélkül használatos a népnyelvben (vö. PUȘCARIU, DACOR IV, 696 és I. IORDAN, Buletinul Philippide III, 60). Ennek a jelenségnek PUȘCARIU szerint az az oka, hogy az *în*- sok esetben jelentés nélküli, szemantikailag tartalmatlan előtétté vált, s így használatában erős ingadozás állt be.

Az *arădi* szókezdő *a*-ja az *îndărădi*-ben szóbelseji hangsúlytalan helyzetben vált -*ă*-vé.

Az *în*- előtét vagylagossága következtében keletkező alakok, főleg ha jelentésváltozás is történik, gyakran többé-kevésbé bonyolult etimológiai problémákat vetnek fel. Azt hisszük, ez történhetett az *a dului* igével is, melyet a Román Akadémia kéziratos új nagyszótára Naszodról közöl 'a umbra în ruptul capului după ceva; a alunga pe cineva (din sat, din slujbă, etc.) ('lohol vmi után; eltávolít vkit a faluból, a szolgálatból, stb.') jelentéssel. Etimonként a m. *dulni* 'a pustii, a distruge' igét javasolja, ami jelentéstaniilag alig-alig jöhet számba.

Nézetünk szerint az *arădui*-val szemantikailag sok tekintetben érintkező *îndălu*, *îndăli* (*andălu*, *andăli*) < *îndul* igének *în*-nélküli alakjáról van szó. Ez az ige a Bánsági Névtelen szótárában *înduluesc*, *înduluescume* (= *înduluiesc*, *înduluiescu-mă*) alakban bukkan fel, s ez a fentemlített változatok mellett bizonyára ma is létezik itt-ott (I. pl. az *îndulire* alakot MĂNDRĂSCU-nál, Elemente ungurești 36). Az *andăli* változat '(el)küld, elkerget' jelentésére, mely az 'eltávolít vkit a faluból, a szolgálatból'-ra emlékeztet, tudunk példákat idézni: *andăli* pruncu cu vacili la păscut 'küldd el a gyere-

ket a tehenekkel a legelőre' (Bihar m.; Cum vorbim III, Nr 3—4, 44); *andăli* câinili aista d'aici 'kergesd el innen ezt a kutyát' (uo.). Nyilván az *indului*-ből lett *dului*-nak is meglehetően ez a jelentése, amint ezt a naszói adat bizonyítja. A 'lohol vmi után' jelentés valószínűleg parancsoló mondatokban keletkezett (vö. *Indulj!* = *Siess!* Szaladj gyorsan!).

Az *in*-előtét hozzáfűggesztésével, illetve elhagyásával tehát egyaránt számolnunk kell, mert adott esetben egyik is, másik is előfordulhat.

hodlui, hodlăi

Így nevezik egyes helyeken azt a műveletet, amikor a nehéz terepen (meredek úton) az ökrök, vagy lovak nem tudják felhúzni a szekeret, s idegen szekérből kifogott állatokat visznek segítségül. Pl.: nu-i greu, numa' aici la dălmă, da' putem *hodlăi* doară (Nagycég, Kolozs m.; VICU, Glosar 50); a *hodlăi* 'a desprinde vitele dela un car și a le prinde înainte la alt car cu vite ca să ajute a sui carul cu povară' (Magyarszilvás, Torda-Aranyos m.; uo.). Némileg eltérő ettől a ȘT. PAȘCA tájszógyűjtésében közölt értelmezés: Pe tină mare, frăteanul, până la drumul mare care e pietruit, își duce căruța cu boii și numai de acolo prinde calul la ea" (Magyarfráta, Kolozs m.). Ezt az eljárást nevezik a *hodlui* néven (33. l.). Ez a meghatározás talán nem egészen pontos.

A forspont alkalmazása elég gyakori lévén, érthető, hogy az előfogatolás jelölésére szükség volt külön igére, s mivel érdekesképpen a románba is átment *forșpont*, *forșpon*, *forșpont* szóból igét — úgy látszik — nem képezték, más megoldásra is sor kerülhetett.

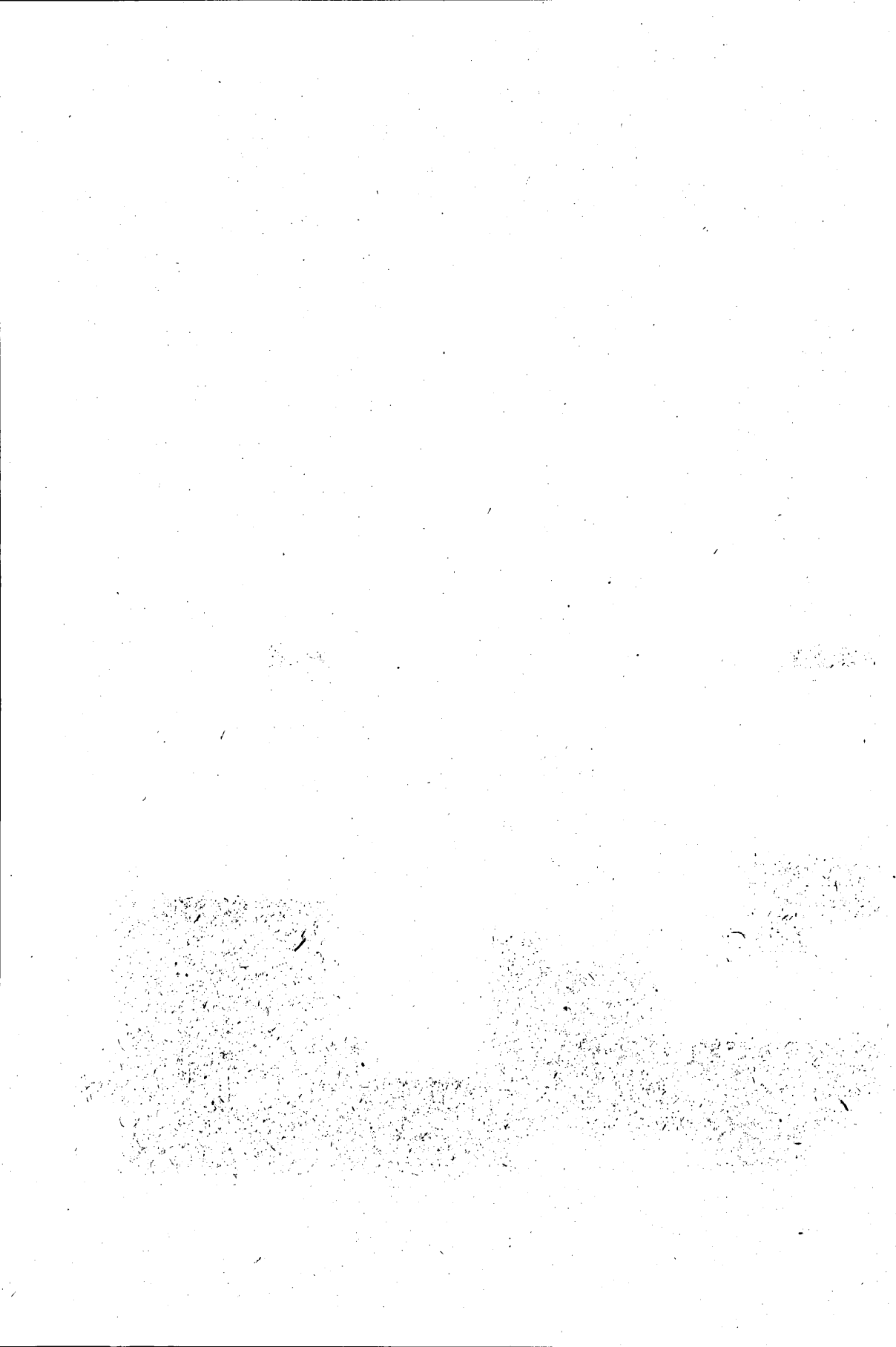
A szó etimonjának nézetünk szerint igekötő nélkül átvett (*be*)fog igényeket tarthatjuk, mely szemantikailag teljesen megfelelő s csak hangtani indokolásra szorul. PUȘCARU annak idején helyesen állapította meg, hogy „a román nyelvben nem az $f > h$, hanem a $h > f$ változás szokásos (l. *praf*, *vârŃ*, *burduf*, *vătaf*, stb.)” (Dacor. II, 692, vö. még VI, 221). Általában csak-ugyan így van, de a nyelvjárásokban minduntalan akad egy-egy példa a szórványos $f > h$ változásra is *a*, *o*, *u* előtt (palatális magánhangzók előtt, mint ismeretes, ez a változás jóval gyakoribb): *hartoi*, *artoi* (CREANGĂ-nál) ~ *fartui*, *fartoi*, *fortoi*, *fortăi*, *fărtălui* (utóbbi egyenesen a m. *fartol*-ból); *hultueală* (PAMFILE, Din vieța pop. rom. XII, 349) ~ *fultuială* (a *foitui*, *fuitui* < *fojt* származéka); *horșpontări* 'forspontos' (Szolnok-Doboka m.; S. POP, Din terminologia calului 187) ~ *forșpontar*, sőt *o ho* 'a fost' (Dacor. IX, 412). A moldvai Suceava kerület Ilișești nevű községéből *hoșpont* 'prestație, corvadă, muncă gratuită obligatorie' alakot ismerünk (Cum vorbim II, Nr 11—12, 40).

Ezek után egy **hogui* alakot tehetünk fel nem kis valószínűséggel, melyből az *-ui* ~ *-lui* végződésváltakozás gyakoriságát szem előtt tartva (pl. *căplui* < *kap*, *răclui* < *rak*, *sălășui* ~ *sălășlui*, stb.) **hoglui* keletkezhetett, vagy pedig a szintén nem ritka *-lui* ~ *-lăi* váltakozással **hoglăi*. A *-gl-* ~ *-dl-* váltakozásra vajmi kevés példa akad (ilyen pl. a m. *csatló*-ból lett *ciatlău*-nak *ceglău*, *ceadlău* alakja), de van *-dn-* ~ *-gn-* (pl. a Beszterce-Naszód megyei *Radna* helynév román *Rogna*, *Rocna*, *Rodna* ejtései, továbbá *hodnogi*, *hognogi* < *hadnagy* a LexBud-ben és másutt), vagy *-gv-* ~ *-dv-* (*tigvă* > *tidvă*; I. IORDAN, Bulletin Linguistique VIII, 123). Mindez arra mutat, hogy a **hoglui*, **hoglăi* > *hodlui*, *hodlăi* fejlődés feltételezése távolról sem lehetetlenség. A klasszikus hangmegfelelések merev alkalmazá-

sával ugyanis tájszavak egyeztetésénél nem mindig boldogulunk. A r. *hohlău* 'cuiu de lemn la tânjală' (VICIU, Glosar 50; a Kolozs m.-i Tekérről) minden kétséget kizáróan a m. *foglaló* 'az a vas, amely a szekér tengelyét a símmel összetartja' (MTsz) átvétele: **foglălău* > **hoglălău*, majd egyszerejtéssel és *g* > *h* változással (esetleg hasonulással) *hohlău* (nem egészen így VICIU is). Ennek a szónak a magyarázata csöppet sem egyszerűbb, vagy bonyolultabb, mint a *hodlui* < *fog*.

A Bánságban a *toldăi*, *tuldui* > *told* igét használják hasonló értelemben: *toldăi* 'a pune la 2 boi alți 2' (Ósopot, Dalbosfalva, Krassószörény m.; COSTIN, Graiul bănăţean 203); *toldoescie* 'punie 4 boi; face căsătorie, asociere' (NOVA-COVICIU, Cuvinte bănăţene 22); *I-am tuldui cu caii până i-am suit dealul* | *S'or tuldui şi ei, săracii* (Hunyad m.; Cum vorbim II, Nr 11—12, 39). Ennek az igének érdekes tájnyelvi jelentései is fejlődtek: 'segíteni egymáson, szövetkezni, házasságra lépni'.

TAMÁS LAJOS

Nyelvtani adalékok a keleti-chanti (osztják) nyelvjárásokhoz

A keleti-osztják nyelvjárások egyikéről, a szurgutiról CASTRÉN adott áttekintést a déli, irtisi nyelvjárásról írt rövid grammatikájában (Versuch einer ostjakischen Sprachlehre nebst kurzem Wörterverzeichnis. 1858. St. Petersburg. XIV + 126 l.). Kívüle a keleti nyelvjárásokról senki nem közölt még nyelvtani vázlatot sem. A hangtani és lexikális szempontból legjobban ismert keleti nyelvjárásokból, a V., Vj., Trj. és a Jg.-ból KARJALAINEN—TOIVONEN és PAASONEN—DONNER szótáraiban elég szép számú példamondat található, de ezek alapján, KARJALAINEN és PAASONEN kiadatlan nyelvtani feljegyzései nélkül (vö. KT. XVII, PD. XI)¹ nagy fáradtsággal is csak hézagos nyelvtani vázlatot lehetne összeállítani.² Addig is, amíg e feljegyzéseket kiadják és remélhetőleg új gyűjtésekkel kiegészítik, nem felesleges néhány apróbb nyelvtani megfigyelést közzétenni, vállalva azt a kockázatot is, hogy e nyelvjárások nyelvtani rendszerére vonatkozó ismereteink gyarapodásával az értékelések idővel módosulhatnak.

1. A nominális állítmányú mondatok kérdéséhez

KLEMM A. „A létige szerepe az osztjákban és a vogulban” c. cikkében (NyK. XLVI, 386—401) PÁPAY szövegeiből gyűjtött s itt-ott PATKANOV anyagával bővített gazdag példaanyagon mutatja be, hogy „gyakran szerepel állítmányul valamely névszó alanyesete a létige nélkül” (388); ezt a jelenséget megfigyelte „az egyes és a többes szám 1. és 2. személyére vonatkozólag is” (i. h.). Ezt a példaanyagot a keleti nyelvjárások példaanyagával is meg lehet szerezni.³

A keleti nyelvjárások közelebbi ismerete alapján valószínűleg ki lehet egészíteni KLEMMnek azt a megállapítását, hogy „a létezés fogalmát az osztjákban és a vogulban gyakran a létige nélkül csupán határozóval feje-

¹ A továbbiakban az adatok mellől a források jelölése elhagyható, elegendő a KT. adatainál lapszám és a ill. b jelzéssel, a PD. adatainál a szócikk számával és CASTRÉN adatainál — amelyek átírásuk különbözősége miatt a többiekkel úgysem téveszthetők össze — pusztán lapszámmal utalni a lelőhelyre.

² A KT. több esetben elég sok igealakot közöl s olykor még pret., vagy perf. jelzést is nyújt a különböző múlt alakokkal kapcsolatban, de az igeragozás rendszerét egyik nyelvjárásra vonatkozóan sem tudnók egyik vagy másik szócikk alapján összeállítani. Seholy sem találunk utalást arra sem, vajon egy igealak alanyi vagy tárgyas ragozású-e; ezt csak a példamondatok összekeresésével és gondos egybevetésével lehetne talán eldönteni.

³ Az osztják névmásokról készülő értekezésemben részletesen foglalkozom olyan nominális állítmányú mondatokkal, amelyek alanya személyes névmás.

zik ki, ..."⁴ (398). KLEMM példáihoz hasonlókat a V., Vj. és a Trj. nyelvjáráshól könnyen idézhetünk, jóformán egyetlen címszóra vonatkozó adatok nyomán.

V.: *lõ kōlõkē* 'онъ гдѣ' (367a); *əi k̄ūiət̄n̄n̄ k̄ōlõk̄ē* 'гдѣ одинъ изъ васъ (monesta)' (uo. és 279a); *l̄mp̄il̄ k̄ūīn̄ k̄ōlõk̄ē* 'missä toinen teistä (kahdesta)' (uo.).

Vj.: *iõ k̄ōlõk̄ē* 'ó hol [van]?' (367a); *ti ä'mp̄ ɔ'r̄t̄l̄ k̄ōl̄* 'missä on tämän koiran isäntä' (82b).

Trj.: *l̄õ^u k̄ō^tē* 'missä hän on, онъ гдѣ' (367a).

Példáinknak az is közös vonása a KLEMM idézte példákkal (i. h. 398), hogy az alany mindegyikben egyesszámú. KLEMM többszámú alanyra egy példát közöl: *χada n̄āw̄erd̄ət̄, s̄ada n̄āw̄erd̄ət̄*, 'ott a békák, itt a békák' (i. h.) s ebben a határozószó mint állítmány voltaképpen nem különbözik az egyesszámú alanyú példáktól (*áz̄el-ki t̄ad̄a*, ..., 'ha atyjuk ott [van], ...'). A hasonló típusú keleti (Vj.) példák mást mutatnak:

Vj. *iõγ i[õk̄n̄]* 'hän on kotona'; *iin̄ iõ k̄n̄ā^uk̄n̄* 'he (2) ovat kotona'; *iõγ iõ k̄n̄ā:t̄t̄* 'he (monta) ovat kotona' (143a).

Vj.: *iõγ pam̄iä'rn̄z* 'hän on niityllä'; *iin̄ pam̄iä'rn̄ā:k̄n̄* 'he (kaksi) ovat niityllä'; *iõγ pa'm̄iä'rn̄ā:t̄t̄* 'he (monta) ovat niityllä' (703a vö. 1085a). A Vj. *pam̄iä'r* 'niitty, покосъ [Wiese' (703a) szó locativusa az első mondatban az a határozó, amely egyúttal „állítmány”, a második és harmadik mondatban az „állítmány” egyezik a kettős-, ill. többszámúban levő alannal. Ezek egyúttal arra is példák, hogy ragozott szó — példáinkban locativusok — másodfokon a dualis vagy pluralis jelét is felveheti. A finnugor nyelvek közül eddig a mordvinból ismertünk arra példát, hogy az esetrag mögé olyan formans kerül, amelynek segítségével az alannal egyeztethető: „*mon ošsan* 'én városban vagyok', *miñ oššitama* 'mi városban vagyunk' (oš 'város', ošsa 'városban)'' (ZSIRAI i. h.), továbbá, mint FOKOS DÁVID volt szíves a figyelmemet felhívni, vannak hasonló esetek a zürjénben is: *kenēs-ne?* 'hát hol vannak?' *tanēs* 'itt (vannak)', *kerkajinēs* 'a házban (vannak)', *ti ne kvaitenēs?* 'ti hát hatan (vagytok)?', ahol a szokás szerint melléknevekhez járuló és állítmányi többesjel határozók után használatos (Nyr. LVIII, 117).

A Vj. nyelvjárásterületen az egész lakosság kétnyelvű; mindenki beszél osztjákön kívül osztják-szamojédul is (KT. XIV). Az OS. alanyesetű névszók bizonyos korlátok között konjugálhatók (CASTRÉN, Gramm. Sam. 106, 366–8), arra azonban nem tudok példát, hogy ragozott névszó vegye fel az igei személyragokat vagy a többes jelét. A közölt Vj. példamondatok, tehát nem tekinthetők OS. tükörkifejezéseknek; inkább olyan belső fejlődés eredményei lehetnek, amilyen a zürjénben és a mordvinban is lezajlott.

2. A keleti-osztják -*õk̄i*, -*õk̄i* névszói végződésről

1. A KARJALAINEN—TOIVONEN-féle szótár címszavaiban és példamondataiban feltűnik egy, az északi és déli nyelvjárásokban ismeretlen névszói szóvégződés: -*õk̄i*, -*õk̄i*. Ez a szóvégződés nem rokona egyetlen paradigmatis esetvégződésnek sem, — ez eleve is feltételezhető, hiszen címszavak végén is előfordul⁵ —, SCHÜTZNEK „Az északi-osztják szóképzés”

⁴ Több finnugor nyelvből közöl példákat ZSIRAI (FgrRok. 86).

⁵ A KT. többször felvesz címszónak suffixumokat is, az itt tárgyaltat azonban nem.

(NyK. XL.) c. műve sem ismer ezzel biztosan azonosítható képzőt. E szóvégződés a V. és a Vj. nyelvjárásban elég gyakori, a rendelkezésünkre álló Trj. és Jg. anyagban azonban nem fordul elő, noha másik két, igen kevésbé ismert szurguti nyelvjárásból, a VK. és a Vart.-ból kimutatható.

A magánhangzó-illeszkedés törvényei szerint a szótesthez illeszkedő -*æk̃i*, -*äfk̃i* végződésű szavak szembetűnő tulajdonsága, hogy e végződés nélkül is kimutathatók, valamint az, hogy a suffixumos és suffixum nélküli szavaknak KARJALAINEN szerint azonos a jelentése. A szóbanforgó suffixum közelebbi megismeréséhez és funkciójának megállapításához szükséges az egész idevágó példaanyagot megvizsgálni. Először tekintsük át a szótár erre vonatkozó címszóanyagát; a példamondatokban levő előfordulásokat később tárgyaljuk. A jelentések részletes közlését megelőzve elégnék látszik egy-két jellegzetes német fordítás megadása. Sorszámozásunk a későbbi visszautalásokat könnyíti meg.

2. Több nyelvjárásból feljegyzett melléknévек:

<p>1. V., Vj., VK. <i>äi</i> 'klein', (V. és Vj. csak a mondatban) VK. <i>äiæk̃i</i> (3ab).
 VK. <i>viāñ</i>, <i>viāñäfk̃i</i>, Vart. <i>viāñ</i>, <i>viāñäfk̃i</i> 'glücklich' (6b).
 V. <i>ōȳär</i> (V. mondatban <i>ōȳäräfk̃i</i>), VK. <i>ōȳär</i>, <i>ōȳäräki</i> 'hoch' (24b kk.)
 V. <i>ä'li3</i>, <i>ä'li3</i>, <i>ä'li</i>, (abs.⁶) <i>ä'liäki</i>, <i>ä'li-äki</i>, Vj. <i>ä'li3</i>, <i>ä'li</i>, <i>ä'liäki</i>, VK. <i>ä'li</i>, <i>ä'liäki</i> 'gross' (42b).
 5. Vj. <i>ēñ3</i>, <i>ēñäki</i>, VK. <i>ēñ3</i>, <i>ēñäki</i> 'dick' (52b).
 V., Vj. <i>ätəm</i>, <i>ätämäki</i> 'böse' (103a).
 V. <i>iäm</i>, <i>iämäki</i>, Vj. <i>iäm</i>, <i>iämäki</i> abs., VK., Vart. <i>iäm</i>, <i>iämäki</i> 'gut' (167a).
 V., Vj., VK. <i>uäñ</i>, V. <i>uäñäki</i>, Vj. <i>uäñäki</i>, VK. <i>uäñäki</i> 'kurz' (225b).
 V. <i>uäñt</i>, <i>uäñtäki</i>, Vj. <i>uäñtš</i>, <i>uäñtšäki</i> (abs.) 'schmal', VK. <i>uäñt</i>, <i>uäñtäki</i> 'dünn' (252ab).
 10. V., Vj. <i>kōχ</i>, V. <i>kōȳäfk̃i</i>, Vj. <i>kōȳäfk̃i</i> (absol.), VK. <i>kōχ</i>, <i>kōȳäfk̃i</i>, Vart. <i>kōχ</i>, <i>kōȳäki</i> 'lang' (285b).
 V., Vj. <i>kōmät</i>, V. <i>kōmätäfk̃i</i>, Vj. <i>kōm3</i>, abs. <i>kōmätäki</i> 'breit' (304a).
 V. <i>käl</i>, <i>käläki</i>, Vj. <i>käl</i>, (absol.) <i>käläki</i> 'spröde' (365a).</p> | <p>V., Vj. <i>mäl</i>, <i>mäläki</i> (az utóbbi alak a Vj.-ban abs. jelzéssel) 'tief' (556b).
 V., Vj. <i>näȳäfk̃i</i>, V. <i>näȳätk̃i</i>, Vj. (absol.) <i>näȳätk̃i</i> 'kurz' (611b).
 15. V., Vj. <i>pəyt3</i>, V. <i>pəȳt3</i>, <i>pəȳtäki</i>, Vj. <i>pəytäki</i> (absol.) 'schwarz' (682b).
 V. <i>pəst3</i>, <i>pəstäki</i>, Vj. <i>pəst3</i>, <i>pəstäki</i> (absol.), VK. <i>pəst3</i>, <i>stäki</i> 'scharf' (744b).
 V. <i>pəlləχ</i>, <i>pəlləȳäki</i>, Vj. <i>pəlləχ</i>, (abs.) <i>pəlləȳäki</i> 'stumpf' (788b).
 V. <i>sēr3</i>, <i>sēräki</i>, Vj. <i>sēr3</i> (attr.), <i>sēräki</i> (absol.), VK. <i>sēr3</i>, <i>sēräki</i> 'fest' (869b).
 V., Vj. <i>tələχ</i>, <i>tələȳäki</i> 'offen, nicht zugefroren' (907b).
 20. V. <i>tvriñ</i>, <i>tvriñäki</i> adj., Vj. <i>tvriñ</i>, (abs.) <i>tvriñäki</i> adj. (a megfelelő Trj. melléknév a közölt példában 'splitternd' fordítással szerepel) (1012b ki.).
 V. <i>iäȳər'č</i>, <i>rtäki</i>, Vj. <i>iäȳər'č</i> abs. <i>iäȳər'čäki</i>, VK. <i>iäȳər'č</i>, <i>rtäki</i> 'schwer' (1056a).
 V. <i>iōläñ</i>, <i>iōläñäfk̃i</i>, Vj. <i>iōläñ</i>, <i>iōläñäki</i>, VK. <i>iōläñ</i>, <i>iōläñäki</i> 'schartig' (1102b).</p> |
|--|---|

⁶ Abszolút rövidítése KARJALAINENNél abs. vagy absol., mindig az általa alkalmazott rövidítést adjuk.

Számos melléknév $-əfk_i$, $-əlk_i$ végződésű alakját KARJALAINEN csak egy nyelvjárásból jegyezte fel:

V. feljegyzések:

- $uōiəη$, $uōiəηəfk_i$ 'fett' (7a).
 $ōkəm$ ($ōkəm$), $ōxmək_i$ 'klein' (24a).
 25. $uəfk_ηη$, $uəfk_ηηək_i$ 'reich' (210b).
 $uāləχ$, $uāləχ$, $uāləyək_i$ 'unverheiratet' (222a).
 $uāləχ$, $uāləχ$, $uāləyək_i$ 'astlos' (223a).
 $kāuəfk_i$, $kāuəfk_əfk_i$ 'leicht' (289a).
 $kōlək_i$ 'offen', mondatban $kōləkək_i$ is (398a).
 30. $kōmpəη$, $-ηək_i$ 'gehäuft' (406a).
 $kōnā$ 'arm' (413b), mondatban $kōnā$ 'rək_i is (8b).
 $kə$ 'tšə' 'krank', mondatban $kə$ 'tšə' 'k_i is (446a).
 $lāsək$, $lāsəkək_i$ 'schwach' (490b).
 $mōηtəχ$, $təfk_əfk_i$ 'dicht belaubt' (528a).
 35. $mōrəχ$, $mōrəγə$ 'k_i' 'lebendig' (538a).
 $nōrək_i$, $nōrək_ək_i$ 'gerade' (591b).
 $pūəη$, $-ηək_i$ 'haarig' (707a).
 $pā$ 'n_təm', $pān_təmək_i$ 'kuiva' (714a).
 $pūltəη$ 'löcherig' (780b), mondatban $pūltəηək_i$ is (763b).
 40. $sōsəm$, $sōsəmək_i$ 'hart' (882a).
 $tōγāləη$ adj. [nincs fordítása], mondatban $tōχā$ 'l_əηək_i is (900b).
 $tāyləmpə$ 'aussehend wie', mondatban $tāyləmpək_i$ is (990ab).
 $tāram$, 'hurtig', mondatban $tāramək_i$ is (1015a).
 $tāsəη$ 'reich' (1027b), mondatban $tāsəηək_i$ is (8b).
 45. $lērəη$, $lērəηək_i$ 'der länge nach genommen' (1087a).

Vj. feljegyzések:

- $ēuəstə$, $ēuəstəfk_i$ 'süss' (67a).
 $iəηk_i$ (attrib.), $iəηkək_i$ (abs.) 'wässrig, dünn' (162a).
 $iōl_əη$, $iōl_əηək_i$ abs. 'schartig (z. b. messer)' (200a).
 $iōl_əη$, $iōl_əηək_i$ abs. 'rissig, klaffend (diele, tür, tisch)' (200a).
 50. $uōγāl$, $uōγālək_i$ abs. 'dünn' (214a).
 $kəras$, $kə$ 'sək_i '»hart«, spröde' (430a).
 $kōl$, $kōl$, $kōlək_i$ abs. 'dick' (461b).
 $sārəm$ 'flach' (877b), mondatban $sarməfk_i$ (uo. és 794b).
 $iōl_ə$, $iōl_əfk_i$ abs. 'ungefroren' (1106b).

VK. feljegyzések:

55. $iōηəη$, $iōηəηək_i$ 'eisig' (160a).
 $pəməη$, $-ηək_i$, $pōməη$, $-ηək_i$ 'warm' (703b).
 $tāl_əχ$, $-yək_i$ 'leer' (1034b).

3. Az idézett melléknemek jelentésének áttekintéséből arra lehet következtetni, hogy a suffixum használatát nem befolyásolja az alapszó jelentése. Az is nyilvánvaló, hogy származékszavak is felvehetik e végződést, mert több esetben képzett a rövidebb melléknév; így a nomen possessoris $-η$ képzője van a 2., 20., 22., 23., 30., 37., 39., 41., 44., 45., 48., 49., 55., 56.-példában (az alapszavak: VK. $vīa$, Vart. $vīz$ 'glück', 6a; V., Vj. $tōr_i$ 'splitter' 1012b; V. $lōl$, Vj. $iōl$, VK. $iōl$ 'bruch im eisen' 1102b stb.), vagy nyilvánvaló, hogy a 47. a Vj. $iəη$ 'k' 'wasser' (160b) származéka, és hogy a 42. alapszava V. $tāyləm$ 'aussehen' (990a) stb.

4. Az $-ək_i$, $-əlk_i$ végződésnek az alapszóhoz járulását fonetikai okok sem igen befolyásolhatják, hiszen egyformán megtaláljuk példaanyagunkban

magánhangzóra és különböző mássalhangzóra végződő melléknevek esetében; ha valamely szóhoz járul e végződés ugyanolyan változások figyelhetők meg, mint a paradigmaticus ragozásban, pl. a csak szóvégi -3 (vö. KT. XXVI) ~ -ə- a 4., 5., 15., 16., 18., 32., 42., 46. és 54. példában; -i ~ -ə- a 47.-ben; -γ- ~ -γ- a 10., 17., 19., 26., 27., 34., 35. és 57.-ben. Közelebbi vizsgálatot igényelne, hogy a keleti nyelvjárásokban második, ill. utolsó zárt szótag redukált magánhangzója mikor esik ki, ha a szótag ragozás v. továbbképzés folytán nyílttá válik. Példáinknak több mint a felében ə v. â a suffixum előtti zárt szótag magánhangzója, de hangzókiesést csak a 3., 11., 24., 36., 50., 51. és 53. példában tapasztalunk. Talán a kiesés révén keletkező mássalhangzótorlódás mennyisége és milyensége a döntő körülmény.

5. Kérdés az is, vajon a suffixum kezdőhangja az ə, â vagy helyesebb ezt a hangot tővéghangzónak, ill. kötőhangnak tekinteni. Minthogy egyrészt az osztják keleti nyelvjárások tővéghangzójának kérdése tisztázatlan, másrészt pedig pl. a V. és Vj. *l, l, m, n, n', r* végű névszókhoz (a Vj.-ban nem mindig) közvetlenül járul a *t* többes jel, (l. erről egy később közlendő adalékom), s ezek a végzódések — *n'* kivételével — itt idézett példaanyagunkban is szerepelnek s ezekben is mindben *-əki, -əki* alakú a vizsgált végződés, ezért egyelőre korai lenne a suffixumot *-ki*-nek tartani, bár egyetlen példa mintha erre is akadna: V., Vj. *ā' r'* 'viel' (70b), V. *ārki* [sic!], Vj. *ārki* 'ua' (71a), de itt a hangalaki eltérésen kívül a mondatbeli használat sem egyezik a többi példával. Amíg a tőhangzók vagy kötőhangzók kérdésében szövejtő vizsgálatok és ragozási táblázatok segítségével monografikus vizsgálat nem történik, addig e kérdéstről nem mondhatunk közelebbit.

6. A szóvégződés funkcióját illetően egy példa idézhető, amelyekben — a fordítás értelmében — differenciálja a jelentést: 58. Vj. *ə'tšəχ* subst. ja adj. 'kylmä | kälte; kalt' (94a) s külön címszóban. Vj. *ə'tšəχəki* adj. abs. 'kylmäkhö | etwas kalt' (uo.). A mai funkció kérdésének megoldásához azonban valószínűleg nem ez az egyetlen esetben kimutatható árnyalatkülönbség vezet, hanem az utalás a melléknév abszolút használatára. Hasonló utalást Vj. melléknevek mellett sokhelyt, V.-nál egyszer (4.) találunk, sőt a rövidebb Vj. adat mellett az attrib. megjegyzés is előfordul (18., 47.). Nézzük meg, egyezik-e ez az utalás a példamondatok tanúságtételével.

A két nyelvjárásból idézhető, azonos vagy hasonló szerkezetű mondatok (a példamondat előtt zárójelben az itteni adatközlés sorszámát adjuk s ez a lapszám közlését feleslegessé teszi):

(7.) V. *tšəz iəməki* 'такъ ладно'; Vj. *iəγ iəməki, mōrəχ* 'онъ здорově'. (4.) V. *iəγ məŋŋiŋət ə'čləki* (v. *ə'čki*), Vj. *iəγ məŋŋiŋət ə'čləki* 'hän on vanhempi (Vj. suurempi is) minua'; V. *iəγ məŋŋiŋət ə'čləki* 'hän on meistä vanhin'; Vj. *ŋəŋ kätəŋŋiŋət mə kätəmə ə'čləki* 'minun taloni on suurempi kuin sinun'.

V. példamondatok: (1.) *kət tšəkz āiəki* 'huone on ahdas'; (3.) *iəγ məŋŋiŋət ə'γrəki* 'hän on pidempi minua, онъ выше меня', *tšəkz ə'γrəki* 'hyvin korkea, korkein'; (27.) *tšəz ə'čləki* 'ez a fenyő ágnélküli'; (32.) *ūγəmə kətšəki* 'голова у меня болит'; és *pəŋləmə kətšəki* 'kylkeäni pakottaa' (687b); *səməmə kətšəki* 'мое сердце болит' (857b.); (33.) *tšə'n.tšəχ ləsəkəki, tšəŋəχtə* 'nuora on höllällä, vedä tiukempan'; (34.) *tšə iəγ(ə) mōŋtə'čləki* ['ez a fa sűrű lombosatóú']; (39.) *pəčə pūlləŋəki* 'pohja on reikäinen'; (41.) *kət tšəχə'čləki*

'pirtti, jossa on tšuval'; (42.) *muγi tãγlãmpãki nõñ mēsãn, muγi nõγi, muγi pãγiz* 'minkävärinen on lehmäsi, mustako vai valkea'; (43.) *lõγ tãrãmãki* 'sanoi merkitsevän горячий, mutta ei kuulu olevan vihainen'; *iõγãl tãrãmãki* 'jousi on jäykkä'. A legtanulságosabb egy kétféleképpen feljegyzett példamondat: (31., 44.) *ãjãl tã-sãñ ãjãl kò-nãr* ill. *ãjãl tã-sãñãki ãjãl kò-nã-rãki* 'ynki rikas, toinen köyhä', mert ez azt bizonyítja, hogy noha valamennyi V. példában praedicativ szerepű az *-ãki, -ãkã* végződésű melléknév, sőt többnyire abszolút mondat vagy szólam végen fordul elő, azonban ilyen helyzetben sem kötelező a használata.

Vj. példáink is kiegészíthetők: (1.) *mãññi'ñ ãjãkã* 'nuorempi minua'; (7.) *sãl pãl ã-lãx, ãñ, ã-lñz tõñ iã-mãki* 'jos kantaisi 100 puutaa, olisi huvä' (123a); *kãšnãl iãvãñ kõtškã mãññ tã-l iãmãki* 'у нихъ каждый годъ промысла всë хороши' (442b); (16.) *kõ iãšõγ iñγã pãstãki* 'veitsi pystyy puuhun' (vö. 445b). A Vj.-ból is idézhető példa, amelyik azt igazolja, hogy az idézett alakpárok bármelyike állhat abszolút helyzetben: (21.) *uõttã iãγãrãkãki* vagy *iãγãr'ã* 'vaikea elää (esim. kun saalista ei ole)'. Mind a két változat egy mondatban: (53.) *sãrãm rãx sãrmãkãi* 'puuro on sakea'.

A fellelhető példamondatok egyikében sincs attributív helyzetben a kérdéses suffixumú melléknév.⁷

7. A mondatbeli példák alapján az gyanítható, hogy a kérdéses szóvégződés az abszolút használatú melléknévek kiemelésére, nyomatékosítására szolgál. Ezt a gyanítást néhány nem melléknévi előfordulás is alátámasztja.

Használható a tagadásban: 59. V. *ãñtãm, ãñtãmãki* 'ei ole, нѣтъ | ist nicht' (58a). Adverbiumban abszolút mondatvégen: 60. V. *kõt, kõtãkã*, Vj. *kõt, kõtãkã* 'missä | wo' (367a); V. *lõ kõtãkã* 'онъ гдѣ', Vj. *iõ kõtãkã* [ua.], V. *ãi kũiãtãñ kõtãkã* 'гдѣ одинъ изъ васъ (monesta) tãmpãl kũiãñ kõtãkã 'missä toinen teistä (kahdesta)' (uo. 279a).

61. V., Vj. *tãtãkã* 'absol. 'täällä, здѣсь | hier' (968a). Külön címszóban: V., Vj. *tãtã* 'ua' (967b).

Egy olyan példában is fellelhető az *-ãkã* végződés, amelynél az egész kifejezés funkciója felhívás, tehát minden további nyomatékosítás helyén való lenne:

62. Vj. *tõpãkã* [nincs ford.]: *tõrãmpã t. 'eñ Bory | bei Gott!*' (1007b és 1016b) (vö. Trj. *tõ'p'z, tõ'p'z* 'ainoastaan, vain, только | nur, bloss, 1007a).

8. A keleti osztyjak nyelvjárásokban az 'egy' számnév és a *-p* partikula a tagadásban együtt nyomatékosít (SAL: NyK. LIII, 215; LVII, 94). Hasonló módon az 'egy' számnév és a most tárgyalt szóvégződés együttes előfordulása is megfigyelhető. Az. 5., 10., 11., 52. és 13. alatt idézett melléknévekből képzett főnevek: Vj. *ãñãtã* 'umfang' (53a) V. *kõγã'ã*, Vj. *kõγã'ã* 'länge' (287a), Vj. *kãmãtã'ã (-tã)* 'breite' (304b), Vj. *kõlã'ã (-lã)* 'dicke' (462a), Vj. *mãlã'ã*, *mãlã* 'tiefe' (557a), továbbá Vj. *pãlã'ã*, *pãlã*, *pãlã* 'höhe' (777a)⁸ szerepelnek ilyen csak suffixumos alakban feljegyzett szerkezetben:

⁷ A Vj. *ãlãkã*, VK. *ãlãulãkã* 'alt' (131a) csak attributív példákban fordul elő, nincs rövidebb alakja feljegyezve, V. megfelelője *ãlãγi, ãlãγz*, ezért nem vonható ide. Hasonlóképpen az ide nem vont V. *ãrkã* 'Vj. *ãrkã* 'viel' (l. 5.) szintén előfordul attributív használatban is (969b V. példában).

⁸ A képzőre nézve vö. SCHÜTZ, i. m. Kny. 44.

- Vj. *a:ĩnã·tãkĩ* 'gleich dick' (8a, külön írva 53a).
 V. *a:ĩ kõçã·tãkĩ*, (kop.) *kõçã·tãkĩ*, Vj. *a:ĩ kõuã·tãkĩ*, *-kõiã·kõn̄* (dual.) 'yhtã pitkã' (287a, egybeírva 9a).
 65. Vj. *a:ĩ kõmã·tãkĩ* 'yhtã leveã' (304b).
 Vj. *a:ĩkõlãtãkĩ* 'gleich dick' (9b, különírva 462a).
 Vj. *a:ĩmãlã·tãkĩ* 'gleich tief' (10a, különírva 557a).
 Vj. *a:ĩpãlã·tãkĩ* 'gleich hoch' (10b, különírva 777a).

Egy példában hasonló képzésű főnév (vö. 21.) szerepel mennyiség-jelzővel és esetleg *-ãkĩ* suffixum nélkül is: V. *pũt lĩ·çãrtã·tãkĩ*, Vj. *pũtĩçãrtã·tãkĩ*, *-içãrtãtãkĩ* 'ein pud schwer' (760a, 1056a, itt a Vj. is különírva).⁹

Nem meglepő, hogy az *-ãkĩ*, *-ãkĩ* szóvégződés főnév mellett is előfordul, hiszen — amint már CASTRÉN megállapította — „wie die finnischen und tatarischen Sprachen überhaupt macht auch das Ostjakische keinen bestimmten Unterschied zwischen Substantiven und Adjectiven” (i. m. 22). A fordítások szerint a 63.—69. kifejezések számunkra melléknévi jellegűek, de elképzelhető, hogy az osztják nyelvérzék számára nem, hanem 'egy vastagság', 'azonos mélység' jelentésűek, tehát a suffixum nem főnévből képez melléknévet, hanem valószínűleg *k i e m e l i* a jelzős kifejezést.

9. A 64. példa arra irányítja a figyelmet, vizsgáljuk meg, hogyan viselkednek a nyomatékosított praedikatív használatú melléknévek, ha az alanyuk, — amellyel számban egyezniük kell — kettős- vagy többesszám-ban van.

(14.) V. *tĩ kũçãn nãçãlãkĩçãn*; *tĩ kũt nãçãlãkĩtãtãt* ['ezek a férfiak alacsony növésűek' (2, ill. sok)]. (7.) V. *tĩ kã lõkãn iãmãkĩçãn*, Vj. *tĩ lõkãn iãmãkĩãkã* 'ez a két ló jó', V. *tĩ lõçã iãmãkĩtãtãt* 'nãmã hevõset ovat hyvãt', Vj. *tĩ lõçã iãmãkĩãtãt (-ãtãt)* 'эти (∞) лошади хороши'. (8.) V. *tĩ pẽrtõ uãmãkĩãtãt* 'nãmã laudat ovat lyhyet'. (10., 64.) V. *a:ĩ kõçã·tãkĩtãtãt* 'ровны, yhtã pitkãt'. (32.) V. *kõlõçãlãm kã iãmãkĩçãn* ['kezem beteg']; *õntĩ l sãmĩ l iõĩ l kã iãmãkĩãtãt* 'ноносъ' (56b); *tõçãlãm kã iãmãkĩãtãt* 'keuhkoni ovat kipeãt' (1023a). (6.) V. *mã pũlãm ãtãmãkĩãt* 'мой порсъ не хорошъ' (762b). (52.) V. *lõçã ãwãtãl kõlõkĩãtãt* ['a haja dús']. A példák-ból látható, hogy a V.-ban az *-ãkĩ* végű nyomatékosított melléknév ugyanúgy veszi fel a dualis jelét, mint a mondat alanyaként szereplő névszó. A végzõdésrõl a Vj.-ban ugyanez állapítható meg, de közelebbi vizsgálatot igényel a dualis és pluralis jele elõtt található *-iã*-, *-iã*- elem. A többessel kapcsolatban az a benyomásunk, hogy talán a többes szám jelével ellátott melléknévbõl a 63.—69. példában közölt típusú főnevet alkotnak s ezt pleonasztikusan újra többesbe teszik.

10. Egy példában az *-ãkĩ* nyomatékosító elem locativusban levõ szóhoz járul: V. *uã·n* 'schulter', *mã uũnãm*, s ebbõl: *lõçã mã uũnãm·nãkĩ* 'hãn on minulle olkaan asti' (226b), azaz kb. ilyen szemléletû a kifejezés: 'õ az én vállam [magasságá]ban [úgy bizonyy!]'.
 Egy példában a nyomatékosított melléknévi alak további suffixumot kap: 4. példánkhoz csatlakozik az ugyanott *k ü l ö n c í m s z ó b a n* sze-

⁹ A V., Vj. *ã~i* paradigmaticus váltakozás pl. V. *lãus·tã*: (imperat.) *lũtĩ*, Vj. *iãus·tã*: *ũtĩ* 'zu essen geben' (1100a), vö. STEINITZ, Ostj. Vok. 33 kk. A Vj.-ban nincs *i*-szókêzdet (l. KT. 133—203, 1039—1112), ezért V. *li*- megfelelõje Vj. *i*-, pl. V. *iĩ·sã*, Vj. *i·sã* 'weinen' (189b) stb.

repló Vj. *a-lək̄i tšə:k3* 'sehr gross', vö. DN. *-tšək*, *-pžək* a. még C., Kr., Trj., Ni., Kaz. és O. nyelvjárásból közölt képzővel, a Trj.-ból: *-tšək* suff. dim. et kompar. (932a), továbbá Vj. *tšək̄ ūn̄n̄* '(hyvin) myöhään illalla' (104a) (vö. FUCHS: FUF. XXX, 169—171).

II. Valószínűleg idevonható 70. példaként egy olyan Vj. szó, amelynek sem a rövidebb alakját nem ismerjük, sem a jelentését nem jegyezte fel külön KARJALAINEN: *ūtək̄i*, *ūtək̄i*: *äl ütək̄i* 'jedes jahr', *səxs ütək̄i* 'jeden herbst' (102a, egybeírva 829a); *kāšnā tō yū:tək̄i mā tər̄im nōnən kōtškāl̄li* 'jeden frühling fischest du an meinem fangplatz' (971b vö. 102a); az alapszava talán egybevethető az ugyancsak fordítatlan V. *ūt3* szóval (102a).

Hasonlóképpen hiányzik a rövidebb alak esetleges 71. példánkhoz is: V. *kōšim e:uləyək̄i* 'haisee pohjaan palaneelle' (449b). Külön szótározott adatok: *əyəl* 'geruch' (68b) és *kōšim əyəl* 'geruch des am boden angebrannt' (uo. és 449b), de egy ebből képzett **e:uləy* alakú melléknév — legalább is címszóként — nem szerepel.

A V. *səm*, Vj. *səm* 'Auge' szó származékai között is vannak biztosan, ill. esetleg idetartozó példák. 72. egy az eddig ismertetett példákkal valószínűleg azonos típusú példa: „*sānki sēmpək̄i* t. *sānkisēmp3* (*l̄ps̄i*) teräväsilmäinen, tarkkanäköinen” (850a). Ha a zárójelben levő 'ember' szót az adatközlő magyarázatként tette hozzá, s nem jelzős szerkezet a megadott kifejezés, akkor itt nincs mondatbeli használatra példa. A 'szem' fosztóképzős származékai közül V. *səm̄ləx*, Vj. *səm̄ləx* 'blind' (857b) csak a V. hosszabb alakja sorolható minden további magyarázat nélkül eddigi példáink közé; 73. *nōw təlōx sēm̄ləyək̄i* 'syntymästään sokea' (585b). A Vj.-ban ugyanis a szóvégződés és a suffixum között egy talán nyomatékosító *-t-* elem található, s a jelentés is módosul bizonyos fokig: *səm̄ləyətək̄i* 'ohne (von jemand) gesehen zu werden' (857b). Ezt a kifejezést KARJALAINEN sg. I. sz. birtokos személyraggal is feljegyezte s a birtokrag — mint az esetragnál — itt is a suffixum előtt van: *səm̄ləyət̄m̄tək̄i* 'näkemättäni' (uo.). A *-t-*vel bővített hosszabb melléknév határozói használatban is előfordul; *səm̄m̄n3 iäsən̄ləyəl əi'səȳi*, *səm̄ləyətək̄i iäsən̄ləyəl vr̄əñ'səȳi* 'edessä puhuu toista, takana toista' (855a).

Van még két olyan példa, amelyben az előbb említett, talán nyomatékosító *-t-* elem fellép az *-ək̄i* suffixum előtt. Vj. *mōyəl* 'reihe', ennek feltételezhető *-y* képzős származékából: *mō'yələytək̄i* 'vuorotellen' (513b). Aligha vonható ide V. *lōmält̄tək̄i* 'bloss, nackt', Vj. *nārəy-īmält̄tək̄i* ua. (1072b, 1073a, vö. 48a, 631b). Az alapszót KARJALAINEN sem a V., sem a Vj.-ból nem jegyezte fel, de vö. DN. *tumat*, stb. (1072b) s másik, az idézettel azonos jelentésű V. származék: *lōml̄əx* (1073a). Az eddig közölt mintegy 70 példától eltérően a Vj. adat más átírással is előfordul: *nārəy-īmält̄tək̄i*, *-i'mält̄tək̄i* (631b), a V. adat viszont jelzői szerkezetben szerepel (1072b) s ezért a 'bloss' jelentésű adatok idevonhatósága rendkívül kétes.

12. Az ismertetett *-ək̄i*, *-ək̄i* további biztos megfelelőit nem ismerjük. Talán ide vonható a déli nyelvjárásokból: *-āk3*, Ko. *nər*, *nərək3* 'solaa (pitkä ja oksaton, puista) | schlank' (PD. 1466), de nincs rá további adat, s a keleti *-ə* ~ Ko. *-ā* is közelebbi vizsgálatot igényelne, továbbá az északiból *-k:* *šəl keu*, *šələk-keu* [sic!] 'kavics', melyet SCHÜTZ (i. m. 34) — nem meggyőzően — kicsinyítő képzőnek nevez, bár az lehetséges, de most még nem bizonyítható, hogy a tárgyalt keleti osztják nyomatékosító elem kicsinyítő képzőből ered. Csak az 58. példa hozható fel e feltevés mellett érvül.

Talán hajszálnyival nagyobb annak a valószínűsége, hogy az *-əki*, *-əki* szóvégződés az osztják keleti nyelvjárásaiban közhasználatú *-k-* hangalakú s gyakran magánhangzóra végződő translativusszal, rokon eredetű, vagy legalább is a translatívus analógiája segítette elő a tárgyalt szóvégződés kifejlődését. Erre utal egy V. példa: (30.) *uītrā kōmpəŋəki pənī* 'полно кледи'. A megfelelő Vj. melléknevet a szótár csak a V.-val azonos rövidebb alakban közli, — ennek még nincs semmi különösebb jelentősége, — de az idézett példamondatot is közli a Vj.-ból, s a melléknév ott határozottan translatívusban van: [*kōmpəŋ*] *kə pənī* 'pane kukkuraksi' (406a). E példákban a melléknevek nem nominális állítmányok, de nem is jelzői használatúak. Elképzelhető, hogy nem jelzői használatú, translatívusban levő melléknevek váltak nominális állítmánnyá s így alakult ki az *-əki*, *-əki* végződés. E feltevés támogatására még két példát lehet megemlíteni. Van egy többféle változatban közölt V. példa, 29. példánk: Lehet a nominális állítmány a melléknév rövidebb alakjában is *əxpī kōlək* 'ovi on selällään', sőt a hosszabb is *əxpī kōləkəki* 'ovi on auki', de ilyen fordítással még egy másik, többnyire latívus-datívisi funkcióban fellelhető partikulával is feljegyezte KARJALAINEN: *əxpī kōləŋə'm*. Minthogy a *-nam*, *-näm* partikula¹⁰ a keleti nyelvjárásokban, ha másodlagosan is, de irány jelölésére alkalmas, vagy irány jelölés nyomatékosítására használják, így az idézett kétféleképpen megfogalmazott példa is valószínűsíti a tárgyalt suffixum és a translatívusi *-k-~γ-* esetleges rokonságát. Másik érvként nem melléknévi, hanem határozói példa hozható fel: Vj. *rī kōm'nz (kōm'nz) ələutəki rəkə'stəz* 'aalto löi veneen yli' (812b). A Vj. *ələutəki* 'über — hin, auf — darauf' V. megfelelője világosabban utal a translatívusi eredetre *ələutəyi*, *ələw'təyi* 'über, quer über; auf — darauf' (130b). Természetesen behatóbban kellene a keleti-osztják nyelvjárások translatívusának hangalakját és funkcióját vizsgálnunk, hogy a most tárgyalt suffixum és a translatívus-jel összefüggésének kérdésében a végső szót kimondhassuk.

Minden bizonnyal elválasztandó, — legalábbis szinkronikus tárgyalásban — a tárgyalt nyomatékosító elemtől a többnyire állatnevekben előforduló *-ki* végződés, amely a keleti és ritkábban déli nyelvjárásokban közvetlenül a mássalhangzós tőhöz is járulhat: V. *iətərki*, Vj. *iət'ərki*, VK. *iət'ərki*, Vart. *iətərki*, Likr. *iät'ərki*, de Trj. *iät'ərni* (vö. Mj.), DN. *iəpəŋəki*, Ni. *iətərá* 'birkuhn' (198a); V., Vj. *kəjtərki*, VK., Vart. *kəjtərki*, de Trj. *kəjtər* (vö. Likr., Mj., Jg.), Ni. *kəžár* (vö. Kaz., DN., Kos., C., Cs., Kr., Kam., Ko.) 'gestreiftes eichhorn' (441ab, PD. 817); V. *kī tšəkī*, Vj. *kī tšə'kī*, VK. *kī tšə'kī*, Vart. *kī tšə'kī*, Likr. *kī tšə'kī*, Mj. *kī tšə'kī*, Trj. *kī tšə'kī* 'ein wasservogel' (447b); Trj. *p'əlləŋkī*, Jg. *pəlləŋkī*, de DN. *pəlləŋz* (vö. Kr.). Trj. 'gewöhnliche maus' stb. (698b, PD. 1740); V., Vj. *səwəŋkī*, Trj. *səp'ərki*, Jg. *səppərki*, de Ko. *səprə'i*, DN. *səbərŋəki*, Kaz. *səpra* (vö. Ni.) 'frosch' (865a, PD. 2078). Ezekkel talán egyeztethető suffixum van a következő főnevekben is: Jg. *əvənəkī* 'so wird die schwiegertochter vom bruder oder von der schwester des mannes genannt' (23; vö. 1200); Trj. *itəkī* (kop.) *itəkī* 'anrede an einen kleinen knaben (des gewährsmanns)' (vö. O. *i'zi* 'jüngerer bruder') (94a); Likr. *mütəkī*, Mj. *mu'əkī*, Trj. *mu'əkī* 'rätsel' (560a) stb.

VÉRTES EDIT

¹⁰ E partikulával ugyanezen adalékok között részletesebben is szándékozom foglalkozni. A közölt példákon kívül KARJALAINEN a szóbanforgó melléknév translatívusát is feljegyezte mondatban: *əxpī kōləkə pənī* 'avaa ovi auki (selälleen)'

ISMERTETÉSEK, SZEMLE

A VIII. nemzetközi nyelvészkongresszus

A VIII. nemzetközi nyelvészkongresszust 1957. augusztus 4-től 9-ig tartották Oslóban. Minthogy a korábbi nemzetközi nyelvészkongresszusokról a hazai folyóiratokban nem jelent meg beszámoló, előbb ezekről adunk rövid áttekintést, majd pedig a VIII. kongresszuson elhangzott előadások közül ismertetünk néhányat.

I.

Az első nemzetközi nyelvészkongresszust 1928-ban Hágában, a másodikat 1931-ben Genfben, a harmadikat 1933-ban Rómában, a negyediket 1936-ban Koppenhágában tartották. Az ötödik kongresszus 1939. augusztus 28-án Brüsszelben ült össze, munkáját azonban a három nappal később kitört világháború lehetetlenné tette.

E nemzetközi kongresszusokat a Comité International Permanent de Linguistes (= CIPL, Állandó Nemzetközi Nyelvészbizottság) rendezte. Ez hívta össze a második világháború után a VI. kongresszust is 1948-ban Párizsban, ez azonban politikai okok miatt kevésbé volt nemzetközi, mint a megelőzők. E kongresszuson magyar részről ECKHARDT SÁNDOR vett részt. A VII. kongresszust 1952-ben Londonban tartották. Ennek tudtommal nem volt magyar résztvevője.

E kongresszusok elsősorban általános nyelvtudományi kérdésekkel foglalkoztak, — olyan kérdésekkel, amelyek nemcsak az egyes nyelvcsaládokba sorolt és viszonylag jól ismert nyelveket, hanem a legkülönbélebb nyelveket illetik. Például a VI. nyelvészkongresszust ilyen kérdések foglalkoztatták: 1. vannak-e közös kategóriái valamennyi nyelvnek? 2. milyen viszony van az alaktan és a mondattan között a különféle nyelvekben? 3. hogyan és milyen feltételek mellett hathat az egyik nyelv szerkezete a másikéra? Már e kérdések természetéből is nyilvánvaló, hogy szorosabb értelemben vett megoldásukról persze szó sem lehetett. Éppen az idén tartott kongresszuson hangsúlyozták, hogy a világ nyelveinek igen jelentékeny hányadát még egyáltalában nem ismerjük. S ha meg lenne is minden egyes nyelv megismerésének a materiális lehetősége, nagyszámú és nagyvonalú összefoglalások híján egy ember nem lehet képes arra, hogy a feltett kérdésekre általános érvényű választ adjon.

Foglalkoztatták a kongresszusokat gyakorlati problémák és feladatok is. Felmerült a nyelvtudományi terminológia egységesítésének, nyelvtudományi világtalasz szerkesztésének s a mesterséges világnyelvnek a kérdése. Gondolom, fölösleges kitérnem rá, hogy ezen feladatok megoldásának milyen és mennyi

akadály van. Ugyanakkor azonban pl. a nyelvtudományi terminológia egységesítésének kérdését illetően azt vallom, hogy itt még áthidaló megoldásoknak és részleteredményeknek is nagy jelentőségük van, illetőleg lehetne.

Hogyan jött létre a nyelvészeknek az a csoportosulása, amely egyebek között az említett nemzetközi kongresszusok tartásával adott újra és újra életjelt magáról, és hogyan alakultak ki azok a nyelvészeti elvek, amelyeket a kongresszusok képviselnek? Erre a kérdésre röviden azt válaszolhatjuk: a század eleji nyelvészet elveivel és programjával szemben keletkezett többféle ellenhatás eredményeként.

Elsőnek arra a körülményre utalhatunk, hogy az Állandó Nemzetközi Nyelvészbizottság megalakítása előtti időkben a nyelvtudományi kutatások területe bizonyos mértékig összeszűkült — egyrészt olyan értelemben, hogy nyugaton a kutatás túlnyomórészt csak az indoeurópai nyelvekre irányult, másrészt problematika tekintetében. Jó régi keltezésűek azok a panaszok, hogy amíg pl. egy HUMBOLDTnak az érdeklődése a világ minden nyelvére kiterjedt, addig AUGUST SCHLEICHER után (meghalt 1868-ban) — miután kiviláglott, hogy az indoeurópai és egyéb nyelvcsaládok rokonságát nem lehet bebizonyítani — legalábbis a nyugati nyelvészek nagy többségének az érdeklődése úgyanynira csak az indoeurópai nyelvekre korlátozódott, hogy a nyelvészetet szinte azonosították az indoeurópai nyelvészettel. Hogy ez mennyire így volt, arra nézve E. A. SAARIMAA (Vir. 1932: 327) azt a példát említi, hogy DELBRÜCK, aki 1880-ban „Einleitung in das Sprachstudium” címen valójában az indoeurópai nyelvtudományba való bevezetést írta meg, csak műve 4. kiadásától, 1904-től kezdve látta szükségét annak, hogy műve címét „Einleitung in das Studium der indogermanischen Sprachen” címre változtassa. Hogy az Állandó Nemzetközi Nyelvészbizottság körül tömörült tábor tagjainak érdeklődése szélesebb körű, azt egyebek közt az a körülmény magyarázza, hogy közöttük nagy számban vannak amerikaiak, akik pedig valamennyien ismerik bizonyos fokig az indián nyelveket is, képesek tehát a nyelvi tényeknek az indoeurópai nyelvészekénél tágabb látókörrrel való szemléletére. Tudjuk, hogy pl. EDWARD SAPIR amerikai nyelvész is jól ismerte az indián nyelveket, s 1921-ben megjelent Language című könyvében elvi szempontból fontos megállapításainak igazolására sok esetben épp az indián nyelvekből említi példákat.

Ami a problematika összeszűkülését illeti, arra hivatkozhatunk, hogy az elmúlt évszázadban és a folyó század elején is a tudományok általában — s így a nyelvtudomány is — részletkérdések beható elemzését tűzték ki céljukul, s bizonyos nagy kérdések tárgyalása háttérbe szorult. A nyelvtudomány történetét tárgyaló kézikönyvekből ismeretesek, melyek voltak ezek a „nagy kérdések”, amelyek a modern nyelvtudomány kialakulásának első időszakában, a XVIII. század végén és a XIX. század elején foglalkoztatták a nyelvek bűvárait. HERDER, SCHLEGEL FRIGYES és GRIMM JAKAB a nyelvek keletkezéséről és fejlődéséről fejtik ki nézeteiket. Ugyancsak SCHLEGEL és GRIMM, valamint BOPP FERENC, RASK RASMUS, BUDENZ JÓZSEF és mások a nyelvek széles világában teremtenek bizonyos rendet, csoportosítva őket ilyen vagy amolyan, többé vagy kevésbé maradandó értékű szempont szerint. Többen, mint pl. HERDER, GRIMM J., SCHLEGEL — úgy vélték — megállapították a nyelvek értékrendjét, megkísérelve egyszersmind a nyelvek tipologizálását. Mások abban a hitben foglalkoztak a nyelvek fejlődésével, hogy megtalálták a hangváltozások okát, s megoldották a nyelvtani formansok

eredetének kérdését (BOPP stb.). Minthogy azonban e nyelvészek ez időben még mind az élő, mind a holt nyelvek köréből kevés gyűjtött, rendezett és helyesen elemzett anyagra támaszkodhattak, az említett nagy kérdéseket illető állásfoglalások a komoly tudományos igényeket nem tudták kielégíteni, sőt a kellő anyag és alap nélküli nyelvfilozófiai elmélkedéseknek rossz hírük támadt, úgyhogy a tárgyukat alkotó problémák megoldásáról a XIX. század második felében a nyelvészek többsége lemondott, s helyettük inkább szűkebb látókört igénylő, de ugyanakkor biztosabb eredményeket ígérő, egyértelműen értelmezhető részletproblémák megoldásával foglalkozott.

Teljesen persze nem hiányoztak a múlt század végén s a folyó század első évtizedeiben sem azok, akiknek az érdeklődése túlterjedt a részletkérdéseken, s a nyelvek életének általános kérdései felé fordult. Talán elég, ha SAUSSURE, TRUBETZKOY, NOREEN, BALLY, SANDFELD-JENSEN nevét emlitem. Az ő nyomukban az 1920-as és az 1930-as években a jelzett irányú érdeklődés erősödött, s többen arra a meggyőződésre jutottak, hogy az eltelt félévszázad alatt a régi „nagy kérdések” egyik-másikának újrafelvetéséhez a pozitivisták már elegendő anyagot gyűjtöttek össze, s elég szilárd alapot vetettek. Ezek közé a nyelvészek közé tartoztak a Nemzetközi Nyelvész-bizottság körül tömörült nyelvészek is.

Az új nyelvészeti irány létrejöttében szerepet játszó másik ellenhatást a történeti szempontnak az a túltengése váltotta ki, amely HERMANN PAUL óta a nyelvtudományban megfigyelhető volt. PAUL sokszor emlegetett állásfoglalása: „Es ist eingewendet, dass es noch eine andere wissenschaftliche Betrachtung der Sprache gäbe als die geschichtliche. Ich muss das in Abrede stellen” (Prinzipien der Sprachgeschichte³ 19), nem adhatott programot pl. az amerikai nyelvészek számára, akik egyebek közt egy sereg nyelvtörténet nélküli indián törzsnyelvvel álltak szemben. Érthető tehát, hogy azok az amerikai nyelvészek, akik pl. az indián nyelveket is be akarták vonni vizsgálataik körébe, elvetették PAULnak ezt az őket passzívításra kárhóztató elvét, s SAUSSURE pártjára állottak, aki megvédte a történeti szemléletű kutatás mellett a leíró nyelvvizsgálat jogosultságát. Mindazok a nyelvészek azonban, akik ezt tették, szembekerültek a korukban szinte egyeduralmat élvező történeti nyelvészemlélettel.

Végül arra kell még rámutatnunk, hogy az aprólékos részletkutatások eluralkodásával egyidejűen a szintézisek mellőzése, a nagyobb összefüggések keresésének hiánya is olyan körülmény volt, amely ellenhatást váltott ki, s ezen ellenhatás révén egy új nyelvészeti irány egyik legfontosabb szempontjának a kialakulásához vezetett. Már az első nemzetközi nyelvész-kongresszus erőteljesen hangoztatta, hogy a nyelvek nemcsak részletjelenségek, azaz hangok és jelentéssel bíró elemek (tövek, képzők) összessége, amelyeknek megértéséhez elég e részecskék leírása és fejlődésének kimutatása, hanem a különféle nyelvek strukturális sajátosságokat mutatnak, bennük egyes jelenségek rendszert alkotnak, amelyben minden tag kapcsolatban van a másikkal, illetőleg függ a másiktól. A nemzetközi kongresszusok hangsúlyozták, hogy a részjelenségek vizsgálatán kívül szükség van a nyelvek szerkezetének a kutatására, a nyelvek összképének megrajzolására, a nyelveknek mint rendszereknek a megvilágítására, úgyszintén bizonyos alapfogalmak elméleti tisztázására, pl. a szófajok meghatározására, sőt nyelvtani rendszerünknek a megnövekedett feladatokhoz való hozzáidomítására, azaz átalakítására is (dán nyelvészek idevágó régibb kísérleteiről annak idején GÖBL [GÁLDI]

LÁSZLÓ számolt be az Egyetemes Philológiai Közlöny 1934. évi kötetében). A kongresszusokon megjelentek a prágai vagy fonológiai iskola tagjai is. „Az 1928. évi hágai nyelvészkonferencián TRUBETZKOJ (Bécs), JAKOBSON (Prága) és KARCEVSKIJ (Genf) együttes javaslatban sürgetik a fonológia rendszeres továbbfejlesztését... A konferencia helyesli a kezdeményezést...” — írja LAZICZIUS GYULA (Bevezetés a fonológiába, 14). Ez a kezdeményezés aztán Prágában, az 1929-ben tartott első szláv filológiai konferencián nagy lépéssel tovább jutott. 1936-ban a koppenhágai konferencián a prágai iskola még elég jelentős ellenállással találkozott, 1948-ban azonban a prágai iskola tanainak hatása már döntő módon érvényesült. Amíg a fonológusok a rendszerszerűséget a vizsgált nyelv hangjait illetőleg hangsúlyozták, addig mások a szerkezeti adottságok vizsgálatára s a rendszerkeresésre vonatkozó igényt a nyelvek minden területére kiterjesztették, s általános követelménnyé tették, hogy a nyelvet mint rendszert kell megragadni és bemutatni. Így jött létre a strukturalizmus néven ismert nyelvészeti irány, amely az Állandó Nemzetközi Nyelvészbizottságtól képviselt körökben a leíró nyelvtudomány egyetlen tudományosnak tartott irányává lett, csakhamar meghódította a legtöbb nyugati ország nyelvészeinek többségét, különösen pedig Amerikát.

A strukturalista kutatások eredményei természetesen egybevetésre kínálkoztak. A különféle nyelvek strukturális vonásainak egybevetése útján keletkezett azután egy új nyelvészeti tipológiai irány. A tipologizálás — ahogy az oslói konferencián elhangzott egyes előadásokból kihallottam — a strukturalista kutatásoknak már egy magasabb rendű célját jelenti. Végül pedig — a strukturalista nyelvészek azt remélik — a tipológiai kutatások az ún. nyelvfejlődésnek egyes eddig homályban levő kérdéseire is fényt fognak deríteni.

A strukturalizmusnak első európai központjai az 1926-ban alapított prágai és koppenhágai nyelvészeti körök (Cercle linguistique) voltak.¹ A prágai kör kiadványa a Travaux du Cercle linguistique de Prague, amelynek első kötete 1928-ban jelent meg, a koppenhágaié pedig az 1934 óta megjelenő Bulletin du Cercle linguistique de Copenhague, illetőleg az 1939 óta megjelenő folyóirat: „Acta linguistica. Revue internationale de linguistique structurale”, amelynek első kötetét a dán LOUIS HJELMSLEV és VIGGO BRØNDAL adta ki. Úgyancsak BRØNDAL volt az is, aki e folyóirat első számában a strukturalista nyelvészeti feladatait számba vette, és részletesen megfogalmazta. Amerikában a nyelvről szóló strukturalista nézetek az európai fejlődéssel nagyjából egy időben s tőle részben függetlenül jelentkeztek. Amikor Európában az első nemzetközi nyelvészkonferenciát tartották, már hét év telt el EDWARD SAPIR úttörő jellegű Language című művének megjelenése óta, amelyben a szerző az emberi nyelv strukturájának leírását állítja programul a nyelvészeti elé, s amikor BRØNDAL a strukturalizmus feladatait kifejtette, SAPIR már be is fejezte életét (meghalt 1939-ben). A másik legnagyobb hatású amerikai nyelvész, LEONARD BLOOMFIELD, szintén már az európai szervezkedés első időszakában jelentkeztek, Language című művét ugyanis a harmadik európai konferencia évében, 1933-ban jelentette meg. A mai vezető amerikai nyelvészek mind SAPIRnak vagy BLOOMFIELDnek a tanítványai, de

¹ A strukturalizmusnak a koppenhágai nyelvészekről képviselt válfaját glosszematikának is nevezik.

ugyanakkor ROMAN JAKOBSON, ANDRÉ MARTINET és mások személyében ott vannak az európai strukturalizmus elveinek képviselői és hagyományainak folytatói is.²

II.

Az idén augusztusban tartott VIII. nemzetközi nyelvészkongresszust a Nemzetközi Állandó Nyelvészbizottság jelenlegi elnöke, az oslói egyetem általános nyelvészeti tanszékének vezetője, ALF SOMMERFELT professzor hívta össze, s az Állandó Bizottság ez alkalommal a Norsk forening for sprogvidenskap (Norvég Nyelvtudományi Egyesület) és az oslói egyetem segítségével rendezte meg.

A kongresszusra a világ minden tájáról érkeztek nyelvészek, 37 országból mintegy négyszázan. Hozzátartozóikkal együtt a kongresszus résztvevőinek száma kerekén 500 volt. Legnagyobb számmal az amerikaiak voltak képviselve: majdnem negyvenen jelentek meg. Az európai országok közül a vendéglátó országon kívül húszon felüli taglétszámú küldöttséggel vett részt a kongresszuson Anglia, Svédország, Dánia, Franciaország, Hollandia és a Német Szövetséges Köztársaság, tíz vagy több tag képviselte a Német Demokratikus Köztársaságot, Olaszországot, Belgiumot és Lengyelországot. A Szovjetunió és Csehszlovákia hét-hét, Románia és Jugoszlávia négy-négy, Bulgária két képviselőt küldött. Magyar részről a Magyar Tudományos Akadémia kiküldöttjeként LAKÓ GYÖRGY, a Művelődésügyi Minisztérium küldöttjeként KÁLMÁN BÉLA, a Nemzetközi Nyelvészbizottság meghívott vendégeként s egyben a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak meg a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének a képviselőjeként pedig HEGEDŰS LAJOS jelent meg. A magyar küldöttség finnugor nyelvész tagjainak célja — amellett, hogy a kongresszuson tartandó előadásokból okuljunk — az volt, hogy újra kapcsolatot teremtsünk a hazai és a norvégiai finnugrisztika között. Az egykori kapcsolat uti. NIELSEN KONRÁDNak, a finnugrisztika norvégiai professzorának 1953-ban bekövetkezett halála folytán teljesen megszakadt.

A kongresszust augusztus 5-én ALF SOMMERFELT elnök nyitotta meg, majd pedig az Egyesült Nemzetek Szövetsége részéről a humanisztikus osztály vezetője, BAMMATA üdvözölte a kongresszus résztvevőit. CHRISTINE MOHRMANN holland professzor jelentést tett az Állandó Bizottságnak a VII. kongresszust követő időszakban végzett munkájáról. Ezután következtek a tudományos előadások. A kongresszus együttes ülésein három előadás hangzott el. Ezeken kívül a kongresszus tagjai szakosztályokba osztva szakosztályüléseken vettek részt. Ezeken a tárgysorozat szerint mintegy 80 kisebb előadás, korreferátum stb. hangzott el (természetesen nem egymás után, hanem egymással párhuzamosan).

A szakosztályokban tartott előadások ideje a bejelentett előadások nagy száma miatt erősen korlátozva volt, s egy-egy kérdésnek valami nagyon alapos meg tárgyalásáról szó sem lehetett.

² E történeti áttekintéshez a következő irodalmat használtam fel: A. SAARESTE, „Acta Linguistica. 1939. Copenhague” (Eesti Keel 1939: 130—3; ismertetés); V. KIPARSKY, VI kansainvälinen lingvistikongresssi. (Virittäjä 1948: 362—4); PAAVO RAVILA, „Uuden maailman kielitiedettä” (Virittäjä 1952: 8—13); HANS ARENS, Sprachwissenschaft. Der Gang ihrer Entwicklung von der Antike bis zur Gegenwart (Freiburg—München, 1955).

Nemcsak a főelőadásokat, hanem a szakosztályüléseken elhangzó rövid referátumok nagy többségét is a strukturalizmus szempontjai hatották át. Teljes megértésük feltételezte a strukturalizmus régibb és legújabb irodalmában való nagyfokú jártasságot, beleértve ebbe természetesen az amerikai irodalmat is. Ebből nyilvánvaló, hogy a magyar résztvevők helyzete egyáltalában nem volt könnyű, hiszen köztudomású, hogy magyar elméleti strukturalista irodalom nincs, s a külföldi strukturalista irodalom is nálunk csak részben hozzáférhető.

A kongresszuson elhangzott előadások egy kis részéből megjelentettek ugyan tartalmi kivonatot, mi, magyar résztvevők azonban ezeket csak az elutazásunk előtti napon, illetőleg már Oslóban kaptuk meg, s ezért előzetes tanulmányozásukról legalábbis részünkről szó sem lehetett. Utunk eredményességét csökkentették bizonyos gyakorlati nehézségek is, különösen az a körülmény, hogy KÁLMÁN BÉLA csak a kongresszusi főelőadás elhangzása után érkezett meg, s csak a második naptól kezdve vehetett részt az üléseken.

A továbbiakban néhány előadásról számolunk be, olyanokról, amelyeket módunkban volt meghallgatni, s amelyek egyszersmind általánosabb érdeklődésre tarthatnak számot. Ezeknek az előadásoknak a száma a kongresszuson elhangzott előadások teljes számához viszonyítva természetesen csekély. De minden igényt egyéb okokból sem tudunk kielégíteni. Minthogy nálunk strukturalista elméleti irodalom nincs, nem alakult ki a strukturalizmus terminológiája sem, s ezt a nehézséget aligha sikerült közmegelégedésre leküzdenünk. Megnehezítette a beszámoló elkészítését a az körülmény is, hogy nálunk a strukturalizmus régibb eredményei sem általánosan ismertek, ugyanakkor a kongresszuson elhangzott előadások a régi eredmények ismeretét feltételezték.

*

A kongresszus első együttes ülésén az Amerikai Egyesült Államok legrégebbi egyetemének, a cambridge-i Harvard egyetemnek a tanára, ROMAN JAKOBSON tartott előadást „What can typological studies contribute to historical comparative linguistics?” címen.

Bevezetőül az előadó SAPIRT idézte: „Túlságosan könnyű lenne felmenteni magunkat a konstruktív gondolkodás terhétől azért, hogy arra az álláspontra helyezkedünk: minden nyelvnek megvan a maga története, tehát minden nyelvnek különleges struktúrája is van”. A nyelvek különböznek egymástól, de nem mind egyforma mértékben tér el a másiktól. Az összehasonlítás alapjául vett nyelvtől vagy nyelvektől bizonyos nyelvek jobban különböznek, mint mások. Ez azt jelenti: a nyelveket igenis lehetséges típusok szerint csoportosítani.

Visszatekintve a nyelvtudomány történetére, megállapította JAKOBSON: az a körülmény, hogy SCHLEGEL FRIGYESnek nem sikerült a nyelvek tipologizálásának problémáját megoldani, nem teszi a tipologizálás problémáját nem létezővé. El kell ismerni, hogy a nyelvek genetikai csoportosítása már lényeges eredményeket ért el, amikor a tipológiai törekvések még erősen spekulatív, „pre-scientific” jellegűek voltak, azaz még híjával voltak a kellő tudományos megalapozottságnak. A múlt században az idő még nem érett meg a tipológiai osztályozás számára. A genetikus problémák elsőbbsége sajátos nyomot hagyott a kor tipológiai próbálkozásain: a morfológiai típusokat úgy fogták fel, mint fejlődési fokozatokat. Ennek az irányzatnak talán MARR tanítása volt az utolsó kihangzása. De az újgrammatikusok a tipológiával szemben még ebben a quasi-genetikus formájában is bizalmatlanok voltak. A tipológiai tanulmányok leíró technikát és gyakorlatot tételeztek fel, márpedig a nyelvek leíró célzatú megközelítése a Prinzipien der Sprachgeschichte dogmatikája szerint tudománytalan törekvésként ki volt átkozva a nyelvtudomány programjából.

Természetes, hogy SAPIR, a leíró nyelvészet úttörőinek egyike, pártolta a nyelvi struktúra típusainak vizsgálatát. Eleinte azonban a különféle nyelvek átfogó leírásában alkalmazandó technika kidolgozása vette igénybe az új területen dolgozók erejét. Ez időben még az egy nyelvről szóló monográfia lényegének megsértését látták mindenemű összehasonlításban. Időbe került, amíg rájöttek, hogy rendszerek leírása osztályozásuk nélkül — éppúgy, mint osztályozásuk leírás nélkül — ellentmondás: az egyik nem ellentéte, hanem kiegészítője a másiknak.

Amíg a két világháború közötti korszakban a tipológiára való bármilyen hivatkozás szkeptikus intelmeket idézett elő, ma a rendszeres tipológiai vizsgálatok szükségét egyre jobban felismerik.

A nyelvek osztályozásának — SAPIR munkája folytatójának, GREENBERGnek a fejtegetései szerint — három fő módszere van: a genetikus, az areális (vö. lat. *area* 'szabad tér, sík tér') és a tipológiai. A genetikus módszer a rokonsággal, az areális módszer a nyelvek érintkezésével, a tipológiai pedig az izomorfizmussal (a különféle nyelvekben észlelhető strukturális egyezések kimutatásával, rendszerezésével és magyarázatával) operál. Ellentétben a nyelvi rokonsággal, valamint a nyelvi affinitással (érintkezéssel), az izomorfizmus nem foglalja magába szükségképp sem az idő-, sem a tértenyezőt. Az izomorfizmus egyesítheti egy nyelv különféle fokozatait vagy két különböző nyelv két fejlődési fokát (akár egyidejűt, akár időben különbözőt), akár két olyan nyelvet, amelyek érintkeznek egymással, akár olyanokét, amelyek távol vannak egymástól, és akár rokon nyelvekét, akár nem rokonokét.

Hangsúlyozta az előadó, hogy a tipológia alapja nem a leltár, hanem a rendszer. MENZERATHnak, a tipológia egyik úttörőjének, az a szónoki kérdése, hogy vajon a nyelvnek egy bizonyos szintje csak összegszerű sokaság-e, avagy olyan, amelyet valamiféle struktúra tart össze, a modern nyelvészetben egyértelmű választ kapott. Ma a nyelvek grammatikai és fonológiai rendszeréről, struktúrájának törvényeiről, e struktúra részeinek kölcsönös függéséről, úgyszintén a részeknek és az egésznek az összefüggéséről beszélünk. Hogy a rendszert megértjük, ahhoz az összetevők puszta leltározása nem elegendő.

Rátérve a fő kérdésre — arra a kérdésre, hogy mit adhatnak a tipológiai vizsgálatok a történeti összehasonlító nyelvészetnek — az előadó ismét GREENBERGTE hivatkozott: a nyelvek tipológiája hozzájárul a mi „jóstehetségünk” növeléséhez, mivel bizonyos szinkronikus rendszerből bizonyos fejlődések nagyon valószínűek. Mit jelent itt a „jóstehetség” szó? Az előadó az összehasonlító nyelvészet és a tipológia előfutárára, SCHLEGEL FRIGYESRE utalt, aki úgy írta le a történetst, mint aki visszafelé jósol. A mi — rekonstruálásban megnyilvánuló — jóstehetségünk a tipológiai vizsgálatokból nyer támaszt. Esetleges ellentét egy nyelv rekonstruált és ama általános törvények között, amelyeket a tipológiai derít fel, kérdésessé teszi a rekonstrukciót.

A továbbiakban az előadó hangsúlyozta, hogy ma már messze vagyunk mind attól a naív empirizmustól, amely az indoeurópai alapnyelv hangjainak fonografikus megörökítéséről ábrándozott, mind pedig ennek ellentététől, attól az agnosztikus idegenkedéstől, amely igyekezett távortartani az indoeurópai alapnyelvre rekonstruált hangok fonológiai szempontú vizsgálatát. Ha valaki elutasítja magától két, egymásután következő nyelvi állapot strukturális elemzését, az nem tudhatja megmagyarázni az átmenetet a korábbi nyelvállapotból a későbbibe. A rekonstrukciós eljárás realiztikus alkalmazására kell törekednünk, azaz retrospektív úton kell haladnunk az egyik nyelvi állapottól a másikig. Eközben minden nyelvi fejlődési fok alapos strukturális vizsgálatára van szükség.

A nyelvi rendszerben végbement változásokat nem lehet megérteni tekintet nélkül arra a rendszerre, amely a változások alapját alkotja. Ez a tétel, amelyet az első nemzetközi nyelvészkongresszus majdnem 30 évvel ezelőtt vitatott és erősített meg, most széles körben el van ismerve, — emelte ki az előadó, s utalt arra a mélyreható vitára, amely a szinkronikus és a diakronikus nyelvészetről nemrég a Szovjetunió Tudományos Akadémiájában zajlott le. Az egyik állapottól a másikba való átmenetek lehetőségai — a nyelvi rendszer strukturális törvényeinek megfelelően — korlátozottak. Az átmenetek — ismételte az előadó — részei az egész nyelvi rendszernek, dinamikus alkotórészei az egész nyelvet átfogó rendszernek. Az egyes átmenetek valószínűségét ki is számíthatjuk, de időbeli történések egvetemes törvényeit aligha lehet megállapítani. GREENBERG a változások irányában, illetőleg tendenciájában megmutatókozó viszonylagos következetesség vizsgálatában a kvantitatív szempontot érvényesítette, — ugyanígy a változás és a változatlan arányának és eloszlásának tanulmányozásában is. Ezen az úton rokon, illetőleg egymással csak érintkező nyelvek konvergencia és divergencia fejlődése egyaránt sok és fontos felvilágosítást nyújthat az összehasonlító történeti kutatásnak

Továbbhaladva a változás és az állandóság „mítosza”, amely egy vaknak és céltalannak gondolt evolúció feltételezésének köszönhetné létét, visszavonhatatlanul megsemmisül: az állandóság a diakronikus nyelvészet problémájává válik, a dinamika pedig a nyelvi szinkronia döntő kérdésévé nővi ki magát, — fejezte be előadását ROMAN JAKOBSON.

*

WITOLD DOROSZEWSKI lengyel akadémikus, a varsói egyetem tanára, „Le structuralisme linguistique et les études de géographie dialectale” című előadásában a nyelvészeti strukturalizmus és a nyelvföldrajzi tanulmányok kapcsolatát fejtegette. Már az előadás címe is bizonyos ellentétre utal. A nyelvi rendszer statikus valami, a nyelvjárások meg éppen a nyelvi rendszerek változását, egymásbafonódását mutatják.

Az előadó előadása elején SAUSSURE alapján a szónak és jelentésének viszonyával foglalkozott. Vitázott SAUSSURE-nak ama megállapításával, hogy a nyelvben csak különbségek vannak. Különbség általában pozitív fogalmak közt keletkezik, de a Cours szerzője a nyelvben csak különbségeket lát pozitív fogalmak nélkül.

A szó jelentését nem a különbségek, de még maguk a hangok sem adják, hanem a szöveghelyzet (homofónia esetén — K. B.).

Mi a szavak hangalakjának (hangtani váltakozásának) jelentéstani funkciója? A lengyel *kot* macska szót vizsgálva könnyű azt mondani, hogy a nom. *kot* és a gen. *kota* viszonylatában az -a morféma jelenti a genitívust a nominatívus nulla morféma-jával szemben, de ha a lengyel *brać* 'venni' igét szemléljük, akkor már áthághatatlan nehézségekbe ütközünk. A *biore* (*b'orē*) 'veszek', *bierzesz* (*b'ēzēš*) 'veszel' alakokban csak a *b'*- közös elem. Itt tehát nyelvtörténet nélkül semmire sem megyünk.

SAUSSURE mereven elválasztja a szinkroniát a diakroniától. Többször és kedvvel alkalmazza a sakkhasonlatot, és azt mondja, hogy a szinkronikus szemlélet a sakkjáték egy pillanatnyi állását igyekszik rögzíteni; teljesen mindegy, hogy jutottak el pillanatnyi helyükre a figurák. De — mint az előbbi *biore* ~ *bierzesz* példa mutatja — vannak szóalakok, amelyek hangtörténet nélkül érthetetlenek a leíró nyelvtan számára.

A nyelvi jel nem egy nevet és egy dolgot egyesít, hanem egy fogalmat és egy hangalakot. A fogalom a megnevezett vagy jelzett (signifié), a hangalak a megnevező (signifiant). Egy szó, pl. a francia *arbre* 'fa, élő fa', egyesíti a fogalmat és a hangalakot. PAULHAN így fejezi ki ezt a viszonyt: „Megérteni egy szót vagy mondatot annyit jelent, hogy halványan ugyanolyan képzetünk támad, mint amilyen támadna akkor, ha azt a dolgot látnánk, amelyet az illető szó jelöl.”

A nyelvi jel azonban nemcsak fogalom és hangalak kapcsolata. Mihelyt azt mondom, hogy *ez a fa virágzik*, akkor már nem a *fa* fogalmára vonatkozik az állítmány, hanem egy bizonyos, valóban létező fára.

A továbbiakban kitért az előadó a szemiotológia, azaz a saussure-i jelrendszer fogalmára és feladatára. A matematikai jelrendszer tökéletes és logikus, mert más rendszerektől függetlenül a jeleknek önmagukban is van értékük (valeur). A többi jelrendszerben azonban a jelek értéke másodlagos: a hangos, grafikus vagy mimikai jeleknek a feladata nem az, hogy önmagukra hívják fel a figyelmet, hanem arra, amit ez a jel jelent. A *víz* szó hangalakja elsősorban nem a hangok képzésmódjára vagy a betűjelre utal, hanem a *víz* jelentésére. Minél begyakoroltabb a jelrendszer, annál kevésbé figyelünk a jel felépítésére, szerkezetére.

SAUSSURE szerint a nyelv (langue) statikus fogalom, s minden változás az egyéni beszédből (parole) indul ki: „Tout ce qui est diachronique dans la langue ne l'est que par la parole. C'est dans la parole que se trouve le germe de tous les changements.”

A parole minden nyelvi változás magva. A parole széleskörű tanulmányozása pedig nem más, mint a nyelvjáráskutatás, amely már rég nem egyszerűen empirikus és leíró diszciplína, hanem a nyelvtörténet és az általános nyelvészet bőséges kincseshányója.

Lássunk egy lengyel nyelvi példát! A lengyelben (ugyanúgy mint az oroszban) a kemény és a lágy mássalhangzók általában külön fonémák (pl. *stopa*, dat. *stopie*), amelyek egymással korrelatív viszonyban vannak. A *k*-ra és a *g*-re azonban ez nem áll. Noha a *walka* 'harc', *droga* 'út' szóban a *k*-t és a *g*-t hátrább ejtjük, mint a tbsz. *walki*, *drogi* alakokban, ezek itt nem külön fonémák, hanem csak egy-egy fonéma (helyzeti) változatai (miután a külön kemény *k*, *g* eltűnt a lengyel nyelvből).

A *k*-nak és a *g*-nek a hangszíne azonban az egyes nyelvjárásokat tekintve nem ilyen egyértelmű. A *k*, *g* Mazowsze vidékén *e* és *i* előtt is megtartotta hátrább képzett hangszínét, és az őt követő palatális magánhangzót valaris hangszínűvé tette, tehát a *kij* 'bot' szó kiejtése inkább *kyj*. Más nyelvjárásokban viszont a *ka*, *ga* szótag ejtése is általában *ka*, *ja* (*bop*: a 'nagyanya', *cekali* 'vártak').

Több tendencia küzd tehát egymással: az egyetlen *k*, ill. *g* fonéma 1) a következő magánhangzó szerint palatális vagy veláris ejtésű (irodalmi nyelv), 2) mindig veláris ejtésű *ke*, *ki* > *ky*, 3) veláris *a* előtt is palatális ejtésű (*ka*, *ga* > *ka*, *ja*). A jövő dönti el, hogy e tendenciák közül melyik érvényesül majd általánosan.

*

LOUIS HJELMSLEV (Koppenhága) „Dans quelle mesure les significations des mots peuvent-elles être considérées comme formant une structure?” című előadásában a szókincs rendszerjelgéről értekezett.

LOUIS HJELMSLEV (Koppenhága) „Dans quelle mesure les significations des mots peuvent-elles être considérées comme formant une structure?” című előadásában a szókincs rendszerjelgéről értekezett.

1. Bevezetőjében megállapította, hogy SAUSSURE óta, a 30-as évektől kezdve, a strukturalizmus uralkodó irányvá vált a nyelvészetben. A hangtanban és az alaktanban ez az irányzat nem törést, hanem szerves folytatódást jelent a klasszikus nyelvészethez viszonyítva. A klasszikus nyelvészet elhanyagolta és nem tartotta tudománynak a leíró nyelvtant. A strukturalista mondattan most van kialakulóban. Kifejlődéséhez szükséges, hogy ne különítsük el mereven az alaktantól, hiszen az alaktani és a mondattani tények szorosan összefonódnak.

A legnehezebb feladata a strukturalizmusnak, amelyre eddig nem is vállalkozott, a szókincsnek a rendszerbe foglalása. A szókincs ugyanis a fonémákkal és a morfémákkal szemben végtelen és kiszámíthatatlan. Ezenkívül állhatatlan, folyton változó; folyton keletkeznek új szavak a szükség szerint, mások viszont elavulnak. Az első pillantra a szókincs az állapot, a szilárdság, a szinkrónia, a rendszer (structure) tagadása. Ezért végződött kudarccal eddig a szókincs és a jelentés tan minden rendszerezési kísérlete. A lexikológia még nem tudomány, mert alig jutott túl a lexikográfián. A szematika (jelentés tan) a legfiatalabb nyelvészeti tudományág, amely a nyelvtörténetből és a lélektanból nőtt ki, eddig azonban még nem találta meg a maga sajátos módszerét.

2. Hogy a strukturalista jelentés tan feladatait felmérhessük, először a struktúra (rendszer) fogalmát kell tisztáznunk. „A rendszer (structure) belső összefüggések autonóm teljessége. (La structure est une entité autonome de dépendances internes).” A rendszer egymáshoz hasonló jelenségekből alkotott egész. A jelenségek mindegyike függ egymástól, és csak akkor lehet az, ami, ha a többi jelenséggel kapcsolatban, viszonyban van. Minden elem léte az egész rendszertől és az azt kormányzó törvényektől függ. Az elem sohasem előzi meg az egészet, sem nem közvetlenebb, sem nem régiebb. Az egésznek és törvényeinek ismeretét nem lehet levezetni azokból a részekből, amelyeket benne találunk. A strukturalista nyelvészet a nyelvészeti kutatásoknak az az ága, amely azon a hipotézisen nyugszik, hogy a nyelvet is ilyen rendszerként lehet felfogni.

HJELMSLEV a következőkben rámutatott, hogy a középkori realista-nominalista vita tulajdonképpen a jelentés tan egyik alapkérdését vetette föl.

3. Egy paradigma két tagja felcserélhető (commutables), ha a két megnevezettnek két megnevező felel meg, és helyettesíthető (substituable), ha a két megnevezettnek csak egy megnevezője van. Több európai nyelvben felcserélhető a *p*, *t*, *k* és a *b*, *d*, *g*, a finnben azonban helyettesíthető. A francia *il* ~ *elle*, angol *he* ~ *she* fölcserélhető, a fi. *hän* s a m. *ö* helyettesíthető.

Ugyanígy

m.	fr.	maláj
bátya	frère	sudarā
öcs		
néne	soeur	
húg		

Még bonyolultabb

fr.	ném.
arbre	Baum
bois	Holz
forêt	Wald

HJELMSLEV szerint a commutation törvényével lehet majd a jelentésstanba is rendszert vinni és az egyes nyelvek jelentésstanát összehasonlítani annak alapján, hogy különböző fogalmakra van-e különböző név, illetőleg több rokon fogalomnak egy-e a neve stb.

4. Be kell vezetni szerinte az érték (valeur) fogalmát is a jelentésstanba. Így pl. a magyarban és a finnben a jelen idő értéke: jelen és jövő. Így tehát jelentéstani összehasonlítást tehetünk anélkül, hogy a jelentést fölhasználtuk volna. Az érték fogalmát ismét két saussure-i hasonlattal világítja meg. Az egyik SAUSSURE kedvelt sakk-hasonlata. A ló akár lófejjel, akár lovassal van ábrázolva, az értéke ugyanaz. A másik hasonlat: egy pénzdarab azonos értékű lehet más fémből és más verettel készült pénzdarabbal, sőt papírpénzzel is. (Éppenúgy a nyelvi rendszerekben a birtokviszonyt ki lehet fejezni genitívussal, prepozícióval, birtokosjelzővel. — K. B.).

5. A jelentésstannak számolnia kell az életkörülményekkel, a műveltséggel, a földrajzi és a gazdasági helyzettel. Ettől csak a legközvetlenebb élmények mentesek, mint jó ~ rossz, csúnya ~ szép. Nemcsak az olyan szavak jelentése gazdasági, társadalmi és műveltségi függvény, mint: ház, szék, király, hanem a természeti jelenségek és az állatok neve is. Más jelent az elefánt egy hindunak vagy egy afrikainak, akinek házi állata, ill. aki vadássza, fél tőle vagy szereti, és más jelent egy európainak, aki csak kíváncsiságát elégíti ki azzal, hogy megnézi az állatkertben, cirkuszban vagy állatseregletben. A 'kutya' szó más jelentésű az eszkimóknál, akiknél hámos állat, a parszikhnál, ahol szent állat, a hinduknál, ahol pária, és Európában, ahol főleg ház-őrző vagy vadásztárs. Mindezekben a példákban a 'kutya' állattani meghatározása teljesen elégtelen a 'kutya' szó jelentésére.

6. Többfajta szemantikai egység van: kiterjedt jelek (szavak), minimális jelek (affixumok és tövek: in-dé-com-pos-able-s). Nyílt osztályok pl. a főnevek vagy az igék csoportja, zárt osztályok a grammatikai szavak, mint pl. a prepozíciók, a kötőszavak stb., valamint az affixumok és egyebek.

A lat. *-ibus* suffixum a kifejezés (hangalak) szempontjából négy elemből (hangból) áll, jelentéstani szempontból két elemből (dat.-abl. + tbsz.). Az angol *am* két hangból, de öt jelentéstani elemből (létinge + 1. szem. + egyes szám + jelen idő + jelentő mód) áll.

7. A szó jelentése a strukturális jelentésstannak is központi kérdése. Ha a kifejezés elemeit kombinálni tudjuk a jelentéstani elemekkel, ha a szót nemcsak önmagában, hanem szöveggörnyezetben és származékaiban is vizsgáljuk, közelebb jutunk ahhoz, hogy a lexikográfia lexikológiává fejlődjék, és a struktúra (rendszer) végül kialakíthatja a jelentésstan módszertanát is.

III.

A VIII. nyelvészkongresszus programja az előzőkkel szemben egy fel-tűnő új vonást is mutatott: a sajátosan nyelvészeti témák mellett a kísérleti fonetika kérdései kerültek az érdeklődés gyújtópontjába, amit talán az az egyszerű statisztikai tény is bizonyít, hogy az elhangzott előadások kerek tíz százaléka kísérletfonetikai tárgyú volt. Ezenkívül számos előadás és hozzá-szólás részlete is eszközfonetikai vizsgálatokra támaszkodott. Míg tehát az előző évtizedekben a fonológiai kérdések, addig most a kísérletfonetika új módszerei, eszközei és eredményei foglalkoztatják a nyelvészek jelentős részét. A programnak ilyen irányú gazdagodása érthető. A gyakorlati élet (fényképezés, telefontechnika, rádió, televízió stb.) és a haditechnika (különösen a hírközlés) szükségletei a legutóbbi évtizedekben kiváló találmányokat hívtak életre. Megszületett a nagy sebességgel felvételezett beszélő röntgenfilm, nyelv-járásgyűjtők és etnográfusok mindennapi segédeszköze lett a magnetofon, kikísérletezték a „visible speech” eljárást, a beszédhang kutatás spektro-grafikus tapasztalatai alapján pedig különféle szintetikus beszédhangkeltő készülékeket szerkesztettek. A beszédhang és az emberi beszéd a híradás-technikai szakemberek érdeklődésének középpontjába került.

Az elektroakusztika gyors iramú fejlődésében a nyelvészeknek alig volt részük, s először szinte tanácstalanul állottak a hirtelen született hatalmas

lehetőségek előtt. A technika nyújtotta segédeszközöket kezdetben bizalmatlanul fogadták, csak a lehető hibákat firtatták, támadásokat indítottak a fiatal tudományág ellen, eredményeit lebecsülték, s a prágai fonológusok mesterséges szakadékokat igyekeztek teremteni kísérletfonetika és nyelvészet között. Ámde a haladást nem lehet meddő vitákkal feltartóztatni! A technika szédületes fejlődése hamarosan elhallgattatta a kételkedőket, általánosan felismerték a dialektológusok és nyelvészek számára kínálkozó nagy hasznot, s ez a felismerés alakította ki a VIII. Nemzetközi Nyelvészkongresszus programjának a képét. Az előadásokból és a hozzászólásokból kitűnt, hogy a világ vezető nyelvészei nemcsak érdeklődnek a modern technikai vívmányok nyelvészeti alkalmazhatósága iránt, hanem már élnek is az új lehetőségekkel.

A kongresszuson elhangzott fonetikai előadásokból alább néhányat részletesen is ismertetünk.

*

FISCHER—JØRGENSEN ELI „What can the New Techniques of Acoustic Phonetics Contribute to Linguistics?” című előadásában az új technikai eszközök nyelvészeti használhatóságát ismertette.

Az akusztikai technika a legutóbbi évtizedekben szédületes iramú fejlődést mutatott. A különféle teleföntársaságok és katonai szervek a híradástechnika gyakorlati problémáinak megoldására nagyarányú tudományos kutatásokat indítottak meg, s ennek eredményeképpen a második világháborúban és az azt követő években számos olyan találmány, analízáló eszköz és módszer született meg, amelyeket egyrészt a beszédhangok fizikai sajátosságainak vizsgálatára, másrészt a beszédhangok fizikai és perceptuális oldala közötti viszony tanulmányozására lehet felhasználni. A nyelvész szempontjából igen kedvezően alakultak a körülmények az akusztikai technika bizonyos területein, mivel a híradástechnikai mérnökök érdeklődése messze túlhaladta a régi értelemben vett fizikusok érdeklődését. A régi típusú fizikus a beszédhangoknak csupán fizikai sajátosságait vizsgálta, a híradástechnikai mérnök viszont ezen túlmenően a beszédhangok funkcionális aspektusa iránt is érdeklődik: igyekszik felfedni azokat a hangsajátosságokat, amelyek a közlés szempontjából lényegesek; ezenkívül — akár csak a nyelvész — figyelembe veszi a beszélő és hallgató szempontjait egyaránt. Nyelvészet és híradástechnika tehát számos ponton találkozik. Az akusztikai technika fejlődése felfedte a kísérlet- vagy eszközfonetikát is, amely szakított a régi alinguistikus magatartással, és új utakat keresett. E. ZWIRNER vetette meg az ún. *fonometria* alapjait, amely tudományág felhasználja a modern technika minden lehetőségét, de vizsgálatait, a fonetikai kutatásokat mindig szilárd nyelvészeti alapokra helyezi, innen indul ki, és a vizsgálatok során nyert adatait a variációs statisztika módszereivel dolgozza fel.

Az új eszközök közül a *szalagos magnetofon* feltalálása tette lehetővé, hogy a nyelvész is kiváló minőségű hangfelvételt készíthessen technikai segítség nélkül. Nagy előnye az ilyenfajta hangfelvételnek az, hogy a szalagot tetszés szerint el lehet vágni, majd összeragasztani, úgyhogy a beszédhangokat vagy azok elemeit különféle módon lehet izolálni vagy kombinálni. Az így végzett kísérletek fényt vethetnek majd a szegmentáció bonyolultabb kérdéseire és a hallásérzékelés szempontjából számba jövő különféle hangelemek relatív fontosságára.

A legfontosabb új eszköz hangelemzésre a *hangspektrográf*. A fonetikai kutatásokban ez a műszer vette át az oszcillográf alapvető szerepét. A Bell Telefon Társaság laboratóriumi 12 évvel ezelőtt egy igen jelentős munkát publikáltak „Technical Aspects of Visible Speech” címen. Ez a dolgozat a beszédhangok elemzésének egy modern technikai eljárását mutatja be, amely a fonetika történetében új korszakot nyitott meg. Néhány évvel ezelőtt a „visible speech” elemzéshez szükséges eszközt gyári sorozatban is előállították, és „Sona-graph” néven a Kay Electric Co. hozta forgalomba. A szonagrafra 2,4 sec-nál nem hosszabb beszéd-részletet lehet közvetlenül (mikrofonon át) vagy magnetofonról rávinni, teljes elemzése öt percig tart, s ekkor megkapjuk a kívánt részlet teljes hangspektrumát.

A hangspektrogramm a beszédhullám frekvencia elemzését adja frekvencia (függőleges) és idő (vízszintes) dimenzióval, valamint az intenzitás hozzávetőleges

jelzésével, a feketeség változó fokával. Így a viszonylagosan nagyobb intenzitású sávok sötétebbek, a kevésbé erősek pedig szürkébbek. Az intenzitáseloszlás pontos kimérése egy adott pillanattal metszet („section”) készítésével történik. A frekvencia elemzést széles szűrővel [300 Hz/s] vagy keskeny sávszűrővel [45 Hz/s] lehet elvégezni. Az utóbbi esetben minden harmónikus részhang külön-külön regisztrálható. Egy kiegészítő készülék bekapcsolásával („amplitude display unit”) az egyidejű intenzitásgörbét is megkaphatjuk. Az alaphang magasságáról, azaz a hanglejtésről is közvetlen görbét nyerhetünk keskeny sávú spektrogrammon, ha az egyik harmónikus emelkedését és esését követjük. (Erre a célra különleges, nagyított skálájú szonogrammok kívánatosak). Így tehát a hangspektrográfot felhasználhatjuk időtartammérésre, az alapprofrekvencia kimérésére, intenzitásmérésre és végül a hang formánsainak meghatározására is.

A hangspektrográfnak — amellett, hogy lehetővé teszi a beszédhangok minden lényeges sajátosságának kimérését — nagy előnye az is, hogy különleges technikai képzettség nélküli nyelvész is könnyen kezelheti, s a vele készített spektrogrammok könnyen olvashatók.

Az *oszillográf* mint általános regisztráló készülék továbbra is hasznos, mert többféle műszerrel köthetjük össze, de sok célra megfelel a sokkal olcsóbb, tintával író svéd *mingográf* vagy a Lacerda-féle *chromográf* is. A Freystedt-féle *hangfrekvencia-spektrométer* a szonagráf feltalálása óta mint hangelemző készülék elveszítette jelentőségét, demonstrációs célokra azonban még ma is alkalmas.

Nyelvészek számára igen fontosak az újabban konstruált *beszédhangszintetizáló készülékek*.³ Nemcsak magánhangzókat, diftongusokat és mássalhangzókat, hanem összefüggő beszédrészeket is előállíthatunk velük mesterségesen. Tudományos jelentőségük abban áll, hogy a beszédhangoknak különféle sajátosságait külön-külön meg lehet változtatni a szintetikus hang előállítása közben, és így módszeresen ki tudjuk kísérletezni a beszédérzékelés szempontjából legfontosabb hangtani jellegzetességeket. Manapság már igen sok hangszintetizáló készülék van forgalomban; JØRGENSEN csupán a főtípusokat említette meg.

A *Haskins lejátszó készülék*ben fehér festékkel festett mesterséges szonagrammokról verődik vissza a fény sugar, és fotocellában hanggá változik. A készülékben az alaphang magassága állandó, ezért nem hat egész természetesen, viszont előnye az, hogy könnyű vele összefüggő beszédet kelteni, a festett mintákat meg lehet őrizni és alkalmasint természetes beszédre készült spektrogrammokkal egybevetni.

Más *szintetizáló készülékek behangolt elektromos szűrőkkel* működnek, s bár ezek természetesebb hatást keltenek a hallgatókban, összefüggő beszéd előállítására kevésbé alkalmasak.

Nyelvészek számára különösen érdekesek azok a *szintetizáló készülékek*, amelyeket a *magánhangzó tractus elektromos analógiájaként* konstruáltak meg. Ilyet készített DUNN és STEVENS, KASOWSKI és FANT. Az efajta készülékben a vokális üregrendszer transzmissziós vonalként van ábrázolva, ahol feszültségek felelnek meg a hangnyomásnak. A vonal 35 metszetre van beosztva, amelyek a vokális üreg 35 keresztmetszetének felelnek meg. A kapcsológombot egy táblára rajzolt szájüreg bármely pontjára rávihetjük, és a vokáliségységnek megfelelően előállíthatjuk szintetikusán a kívánt magánhangzó hangszínét. Kiváló demonstrációs eszköz a hang artikulációs és fizikai aspektusa közötti viszonyok tanulmányozására.

Érdeklődést kelthetnek a különféle *beszédkompressziós készülékek* is, amelyek feladata egyfelől az, hogy átvitel (pl. telefon, rádió stb.) céljára a beszédet egyszerűsítsék, másfelől pedig az, hogy az átviteli vonal felfogó végén eredeti tulajdonságait helyreállítsák. Figyelemre tarthatnak számot továbbá azok a kísérletek is, amelyek *fonetikai írógépek* megszerkesztését célozzák. E készülékek előállításával kapcsolatosan lényeges, hogy a nyelvész tisztában legyen a beszédhangok képzésének minden mozzanatával. A beszédjelek egyszerűsítése ugyanis feltételezi annak ismeretét, hogy a beszéd-közlés számára mi releváns, és mi nem.

A *beszédjelismerési kísérletek* ugyancsak sokat nyertek a technikai fejlődéssel. Nagy tömegű kísérletet végeztek részben avval a céllal, hogy jó vizsgálati módszert találjanak beszédátviteli csatornák számára (telefon stb.), részben pedig azért, hogy

³ A kongresszuson három beszédhangszintetizáló készüléket mutattak be. Az edinburghi egyetem fonetikai laboratóriumának készülékét STREVENSON PETER D. és ANTHONY J., a londoni egyetem konstrukcióját DÉNES PÉTER, a stockholmi technológia készülékét pedig FANT G. mutatta be. A legtermészetesebb hangszínt — megítélésem szerint — a svéd készülék produkálta.

megfelelő hallási segédeszközöket szerkesszenek halláscsökkenéssel kapcsolatos klinikai mérésekre. Ezeknek a kísérleteknek jó része azért érdekes a nyelvész számára, mert megmutatták, hogy mely hangokat a legnehezebb meghallani, mely frekvenciaregiók a legfontosabbak a különféle beszédhangok percepciója szempontjából, és mely hangok vannak legjobban alávétve a kölesönös zavarnak.

Az utóbbi évtized legtöbb munkája a beszédhangok hangszínképeinek kérdéseivel foglalkozott. Különösen a magánhangzószínezet felépítésére vonatkozólag tisztázódott sok kérdés. Azt már a múlt században is tudták, hogy a *magánhangzókat* bizonyos viszonylagosan szűk frekvenciasávban koncentrált energia jellemzi (ezt *formáns*nak nevezték el), és hogy ezeknek a formánsoknak a frekvencia helyzetei különféle magánhangzóknak mások és mások. De még igen sok megoldatlan probléma maradt hátra, amelyekre vonatkozólag JØRGENSEN a spektrogramfikus kutatások alapján átfogó képet adott. Álljon itt mutatóba néhány vitatott kérdés!

a) Vajon szükséges-e a formáns frekvenciahelyének jelzése mellett intenzitását és sávszélességét is megadni? A formáns frekvenciáján általában a középfrekvenciáját értik. Ezt széles vagy keskeny sávú spektrogram segítségével, illetőleg egész pontosan a magánhangzó metszetével határozhatjuk meg. FANT GUNNAR kutatásai azt mutatják, hogy a formánsok helyzetei alapvetően jellemzik a magánhangzók felépítését.

b) Hány formáns és mely formánsok játszanak döntő szerepet a magánhangzók hangszíneinek kialakításában? A XIX. században úgy vélték, hogy az elülső magánhangzókat két, a hátsókat pedig egy formáns jellemzi. A spektrogrammok mindegyik magánhangzóban több formánst mutatnak, mégis kétségtelennek látszik, hogy a sajátos vokáliszínezet kialakításában a két alsó formánsnak (F1, F2) jut a döntő szerep. Éppen ezért sok fonetikus úgy készítette el a magánhangzótáblázatát, hogy az egyik dimenziót az F1, a másikat az F2 szolgáltatta. Kétségtelen, hogy a legtöbb esetben ez a forma közelíti meg leginkább a klaszszikus (artikulációs-percepció) vokális háromszöget vagy négyszöget. A magasabb formánsokat (F4-től felfelé) nem tekintik a hangszín döntő meghatározóinak. Az F3 szerepére vonatkozóan azonban jelenleg még megoszlanak a vélemények, s úgy látszik, hogy bizonyos magánhangzók (pl. *i* és *y* esetében) meghatározásánál az F3-at is figyelembe kell venni. Tehát még számos részletkérdés vitatott és tisztázásra vár, kétségtelen azonban, hogy a jövőben a magánhangzókválitás szubjektív megítélése mellett nagy szerepe lesz a hangszín objektív meghatározásának is.⁴

c) Vajon a hangszínfelismerés szempontjából a formánsok abszolút avagy relatív helyzete-e a döntő? Hosszú ideig általánosan elfogadott tétel volt, hogy a formánsok helyzetének abszolút frekvenciaértékei, nem pedig a formánsok közötti viszonyok a döntőek. Egyes beszélők esetében vagy egy-egy csoport férfi, illetőleg nő esetében ez helyes lehet, ha azonban férfiak és nők, valamint gyermekek magánhangzóit hasonlítjuk össze, akkor kiderül, hogy a nőknél az egész magánhangzómintázat — a férfiakkal összehasonlítva — 17%-kal feljebb tolódik, gyermekeknél pedig még ennél is magasabbra. Nyilvánvaló tehát, hogy bizonyos mértékben a formánsok közötti viszonyok a döntőek. Erről akkor is meggyőződhetünk, ha a magnetofon szalagsélességét megváltoztatjuk. Ilyenkor az abszolút frekvenciaviszonyok megváltoznak, a magánhangzókat mégis felismerjük.

d) Formánsok és üregek. Már régebben is megkísérelték, hogy az egyes formánsokat valamelyik vokális üreghez kapcsolják. Általában úgy vélték, hogy az F1-et a garatüreghez, az F2-öt pedig az elülső üreghez lehet kapcsolni. CHIBA és KAJIYAMA, DUNN és FANT dolgozataiból azonban kitetszik, hogy legtöbb magán-

⁴ A „visible speech” eljárásnak korszakalkotó jelentősége többek között éppen abban áll, hogy lehetővé vált a beszédhangok hangszíneinek objektív meghatározása. A nyelvjárási kutatások szempontjából ez döntő fontosságú, mert így az egyéni érzékelés és lejegyzés különbségeit ki lehet majd küszöbölni. Ha pedig egy nemzetközileg is elfogadott objektív *magánhangzóminőségi standard*ot sikerül majd megalkotni, akkor az szilárd alapul szolgál a különféle nyelvi összehasonlításoknál. Az objektív hangszín-meghatározásnak a Magyar Nyelvatlasz szempontjából is nagy jelentősége van. Ez az atlasz a fonetika egy új korszakának a kezdetén készül, tehát a legmodernebb lehetőségek éber kihasználásával kell elkészíteni, különben az utódok hangtani szempontból hamarosan korszerűtlennek fogják minősíteni. A nyelvatlással kapcsolatban tehát — véleményem szerint — sok korszerű, kiváló minőségű hangfelvételt kell készítenünk, hogy azokról hangszín- és egyéb elemzéseket lehessen majd elvégezni.

hangzóban az üregek egymáshatása sokkal bonyolultabb, és csak néhány elülső magánhangzóban lehet határozottan megállapítani a garatüreg és az F1, valamint az elülső üreg és az F2 kapcsolatát.

K. N. STEVENS és A. S. HOUSE az artikuláció és formáns-felépítés kérdéseit tanulmányozta, és megállapította, hogy az F1 mély, ha a szájnnyílás kicsi, vagy amikor szűkület van a száj elülső részében, magas viszont akkor, amikor a szájnnyílás nagy, vagy ha a glottishoz közel szűkület keletkezik. Az F2 frekvenciája nő, amikor a szűkület a glottistól előbbre tolódik, és amikor a száj nyílása megnövekszik. A kísérletekből az is kiderül, hogy ugyanazt a formánskombinációt más-más módon is elő lehet állítani, a kompenzációnak tehát különböző lehetőségei vannak.

A nazális hangszín elemzéséből kitűnt, hogy amikor a vokális nazalizált, az F1 gyengül, és sávja szélesedik, s bizonyos mértékben a többi formáns is ebben az irányban mozog.

Mind a természetes hangokkal, mind a szintetikus mássalhangzókkal folytatott kísérletek azt mutatják, hogy a mássalhangzókat részben saját spektrumuk, részben pedig a szomszédos magánhangzóspektrumok hatása jellemzi. A magánhangzókat izoláltan is könnyen fel lehet fogni, a mássalhangzókat azonban nem mindig. A mássalhangzók energiája általában gyengébb, s felismerésükben fontos támpont a magánhangzóspektrumra tett hatások. A mássalhangzók spektruma gyakran fontos támpontokat tartalmaz a mássalhangzók különféle kategóriáinak megkülönböztetésére (pl. zár, frikatív, nazális); ezeket a különbségeket izolált esetben is világosan lehet percipiálni. A mássalhangzók közötti kisebb különbségeket azonban legtöbbször a szomszédos vokálisok második (és részben harmadik) formánása tartalmazza. Izolált zárexploziókat nehéz megkülönböztetni, viszont a magánhangzó „átmenetek” elegendő támpontot szolgáltatnak hallásdifferenciák keltésére (pl. *b, d, g* között) még akkor is, ha az explózió tökéletlen. A mássalhangzóknak tehát erős hatásuk van a szomszédos magánhangzók formánsaira, és ezek a hatások teljesen szabályosak; az átmeneteket jól megfigyelhetjük már POTTER—KOPP—GREEN „Visible Speech” című könyvében (1947) is, de ezeknek perceptuális fontosságát a Haskins csoport mutatta ki.

A mássalhangzókra vonatkozó vizsgálatok általában kis számúak, s az egyes osztályokra vonatkozó ismeretek nem homogének. FANT úgy találta, hogy a különböző típusú *r*-hangoknál hasonló formánások vannak, és 1000—1500 Hz között erős energiakoncentráció figyelhető meg. A *j*-nek és a *w*-nek formáns spektruma hasonló az *i*, illetve az *u* magánhangzóéhoz, a *h* zöreje a következő hang frekvenciáján mozog, az amerikai angol *s* energiája 5000—8000 Hz, a dán *s* (kerékítetlen magánhangzók előtt) 4000—5000 Hz között van. K. S. HARRIS úgy találta, hogy az intenzitás szintnek bizonyos mássalhangzók felismerésében (*f, θ, s, ʃ*) jelentős szerepe van, míg a magánhangzóátmeneteknek hol elenyésző, hol pedig döntő jelentőségük van (pl. az *f, θ* hangoknál). A nazálisokat 200—250 Hz körül viszonylagosan erős F1, 2500 körül gyengébb F3, és egy nagyon gyenge közbülső változó formáns jellemzi.

Szintetikus zárhang kísérletek alapján a Haskins csoport megállapította, hogy a 3000 Hz-en felüli explóziót a lehallgatók a legtöbb esetben *t*-nek hallják, a 3000-en alulit pedig *k*-nak. A szintetikus vizsgálatokból kitűnt, hogy a hallgató a beszédhangokat nem izoláltan fogja fel, hanem az egész szótagot egységként. Tanulságos kísérleteket végeztek explozió nélküli; szintetikus, két formánsos magánhangzókkal is az F2 emelkedő vagy eső indításával. Ilyen spektrum esetében a megfigyelők *z á r h a n g + m a g á n h a n g z ó* kapcsolatot hallottak. A formáns elhajlása tehát azt mutatja, hogy valami megelőzte a magánhangzót, amelynek hatása volt rá, s mivel súrlódó zöreje vagy másféle zöreje nem volt hallható, a megfigyelők automatikusan zárhangnak ítélték meg. Világos tehát, hogy a magánhangzóátmenetek igen fontos szerepet játszanak a mássalhangzók percepciójában. Az átmenet iránya és foka azt is meghatározza, hogy a három zárhang közül melyiket hallja a hallgató. Emelkedő F2-vel a magánhangzókat általában *ajakzár + magánhangzóként* hallották, eső F2-vel *foghang vagy veláris zár + magánhangzóként*. Általában úgy vélik, hogy a *p-t* mély explózió és emelkedő átmenet, a *k-t* mély explózió és eső átmenet, a *t-t* pedig magas explózió és eső átmenet jellemzi. FISCHER—JØRGENSEN vizsgálatai szerint a *p* explóziója mély (vagy közömbös), a *t*-é magas, míg a *k* hangé változó.

Beszámolója további részében FISCHER—JØRGENSEN felsorolta azoknak a fontosabb tanulmányoknak az eredményeit, amelyek az időtartammal (E. ZWIRNER, G. LINKE, G. HAMMARSTRÖM, M. DURAND), a hangszüllyal (E. W. SELMER, B. MALMBERG), az az intonációval és a szótaggal foglalkoznak, majd az artikulációs — akusztikai — hallási alapra helyezkedő hangtani felosztás kérdéseiről szólt. Nézete szerint „a hangok akusztikai aspektusa igen fontos a nyelvész számára is, mert a fonémák fonetikai manifesz-

tációjának leírására némely esetben ez nyújtja a legegyszerűbb alapot, s ezenkívül szükséges összekötő kapocs artikuláció és percepció között. Mégis e két utóbbi oldal sokkal fontosabb fonéma rendszerek általános tendenciáinak magyarázata és ezeknek a rendszereknek diachronikus fejlődése szempontjából. A beszéd emberi tevékenység, és a magyarázatoknak az emberi fiziológián és pszichológián kell alapulniuk, nem pedig a hanghullámokon." A továbbiakban kifejti, hogy a spektrográfiával újra előtérbe kerül a *szegmentáció* kérdése. Régebben úgy vélték, hogy a beszédhullámot egy sor állandó hangra lehet felosztani, amelyek között (jelentéktelen vagy éppenséggel zavaró) átmeneteket lehet felfedni. Később kimutatták, hogy artikulációs szempontból állandó mozgás jellemzi a beszédet, a mozgások folytonos egybeszövődése különböző hangokhoz tartozik, s így a fiziológiai szegmentáció meglehetősen bonyolult. A hanghullámban a hangok közötti határvonalak gyakran világosabbak. Másrészt a Haskins csoport kimutatta az átmenetek perceptuális szempontból való fontosságát. *Egy magánhangzó-átmenet része a magánhangzónak, és ugyanakkor a legfontosabb támpont lehet a mássalhangzó felismerésére.* A hangvonások egybeszövődése különböző fonémákhoz tartozik. Az átmenet tehát egyrészt a vokálshoz, másrészt a mássalhangzóhoz tartozik, s így a fonéma és a változat szempontjából nehéz helyzetet teremt. Befejezésül a disztinktív vonások néhány kérdését vetette fel különféle nyelvi példákkal kapcsolatban.

*

Hasonló témakörben mozgott M. GUNNAR FANT "New electro-acoustical equipment of value to linguists" című előadása is, amelyet a kongresszus tagjai sokszorosított kiadványban⁵ is megkaptak.

Előadásának gyújtópontjában ugyancsak a szonagráf állott, részletesen ismertette működését, az eddigi kutatások eredményeit, a szonagrammok értékelésének technikáját, valamint a magán- és mássalhangzók spektrografikus problematikáját. Majd beszámolt arról, hogy Svédországban H. SUND-nak sikerült az amerikai szonagráfnál sokkal nagyobb teljesítményű készüléket konstruálnia. Evvel a berendezéssel immár nemcsak 2,4 sec. tartamú beszéd-részletet, hanem akár 30 perces beszédet lehet folytatólagosan 16 vagy 35 mm-es filmre teljes hangszínképével együtt lefényképezni. A spektrográf 48 nagy teljesítményű szűrővel van ellátva, másodpercenként 500-szor szűri át a felvételt, és a részhangok képét katódcsőre vetíti. A film sebessége 5 cm/sec. Szűrőinek sáv szélessége különböző [75–600 Hz/sec.] A készülék igen alkalmas nagyarányú nyelvi gyűjtések korszerű feldolgozására. Részletesen ismertette a svéd *mingo-gráfot*, amely lényegében egy négy csatornás oszcillografikus regisztráló készülék, tintairón segítségével közvetlen oszcillogrammot ad, s feleslegessé teszi a költséges fotografikus regisztrálást. Az automatikus hanglejtésjelző és intenzitás mérő készülékeken kívül ismertette a különféle beszédhang szintetizáló berendezéseket, s bemutatta a stockholmi technológia konstrukcióját, amelynek tökéletes hangszíne nagy elismerést váltott ki a kongresszus résztvevői körében.

*

EBERHARD ZWIRNER „Aufgaben und Ergebnisse der Phonometrie” című előadásában vázolta azt a nagyarányú nyelvjáráskutatási tervet, amelyet Fonometriai Intézete dolgozott ki és a Deutsche Forschungsgemeinschaft 1954-ben elfogadott. Korszerűen felszerelt hangfelvevő autóval 1200 kutatópontra szállnak ki, egy-egy ponton legalább 6 személytől vesznek fel 10–10 perces beszélgetést, s élmények, munkafolyamatok, nyelvatlaskérdések, Wenker-féle mondatok egyaránt felvételre kerülnek. A szalagokat lehallgatják, s szövegüket kiadványsorozatban publikálják, majd a hangfelvételekről hangvomás- és melódiagróbbakat, szonagrammokat készítenek, meghatározzák a hangok objektív hangszínét, és a mérések eredményét ugyancsak kiadványsorozatban teszik közzé. A munka utolsó szakaszában a szövegeket és a mérési eredményeket összehasonlítják, statisztikailag feldolgozzák, a konstitutív tényezők (időtartam, hangsúly, melódia stb.) földrajzi eltéréseit regisztrálják, és levonják a megfelelő nyelvtörténeti következtetéseket.

*

⁵ G. FANT, Modern instruments and methods for acoustic studies of speech. The Royal Institute of Technology Division of Telegraphy-Telephony Report nr 8, June 11th 1957. The Speech Transmission Laboratory. 53 lap + VI + 18 kép.

E. ULDALL, az edinburghi fonetikai laboratórium tudományos munkatársa „High-speed photography of the vocal cords” című előadásában érdekes filmet mutatott be a hangszalagok működéséről. A filmet nagy sebességű fényképezési technikával készítette, s így másodpercenként nem 16—18, hanem több száz felvétel került a filmre, tehát a leggyorsabb hangszalagrezgést is igen lassú mozgásban lehetett megfigyelni. A zöngképzés, a glottális zár minden mozzanatát, a magánhangzók között álló *h*-hang sajátos artikulációját, a hangszalagok teljes vagy részleges zárását-nyitását, sőt különböző feszülési fokát is szemmel követhették.

*

DENNIS FRY „The perception of stress” c. előadásában főleg azokról a kísérletekről számolt be, amelyeket beszédszintetizáló készülékkel végzett. Mesterségesen előállított angol szavakban az egyes hangok sajátos tulajdonságait (hangerősség, időtartam, hangmagasság stb.) különféle kombinációkban változtatta meg, majd a szavakat kísérleti személyekkel lehallgattatta. Vizsgálatai során kitént, hogy az angolban a hangsúlyozottság benyomását főleg a tartam- és intenzitástényezők fokozásával lehet a hallgatókban felkelteni.

*

C. G. SÖDERBERG „An experimental-phonetic contribution to the study on English stress” c. előadásában ismertette azokat az eredményeket, amelyeket szonagráffal és mingográffal végzett vizsgálatai során nyert 78 angol szó hangsúlytényezőivel kapcsolatban. A kérdéses szavakban megvizsgálta az egyes hangok időtartamát, intenzitását, melódiaját és formánsfelépítését, s megállapította, hogy az angolban a kis intenzitás-különbségek nem adnak olyan fontos érzékelési támpontot a hangsúlyozottságra, mint az időtartamértékek fokozása. Végső konklúziója Fryével szinte teljesen megegyezik: „intenzitás- és időtartamtényezők az angol szóhangsúly legfontosabb komponensei . . . , ámbar az alaphang frekvenciája is hozzájárul a szó hangsúlyjellegzetességéhez.”

IV.

Már említettük, hogy a kongresszuson nemcsak a strukturalizmus elvi kérdéseit fejtegették, hanem a szakosztályok ülésein elhangzottak egyes nyelvek, illetőleg nyelvcsoportok részletkérdéseivel foglalkozó előadások is. A következőkben ezek közül adunk néhányról számot.

*

JERZY KURYŁOWICZ (Krakkó) „Le hittite” című előadásában a hettita nyelvről adott rövid, összefoglaló képet.

HROZNYNAK és SOMMERNEK 1919-ben közzétett úttörő kutatásai óta is nagy lépésekkel haladt előre a hettita (hitti) nyelv megismerése. Már FRIEDRICH HETTITA szótára számos tudós munkásságán épül fel. STURTEVANT és PEDERSEN a hettitának az indoeurópai nyelvcsaládban elfoglalt helyét jelölte meg, KRONASSER pedig 1956-ban „Vergleichende Laut- und Formenlehre des Hethitischen” címen nagyobb szabású összefoglalást tett közzé.

A majdnem négy évtizedes kutatás eredményeképpen annyira megismertük a hettita nyelvet, hogy ismereteinket lényegesen már további szövegek esetleges felbukkanása sem változtathatja meg.

A hettita nyelvm emlékek az i. e. XVIII—XIII. századból valók, és nemcsak régiségük, hanem nyelvüknek — a többi indoeurópai nyelvhez viszonyítva — archaikus vonásai miatt is joggal foglalnak el fontos helyet az indoeurópai összehasonlító nyelvtudományban.

A hettita nyelvm emlékek olvasásának és így a hettita hang-, sőt részben az alak-tannak is egyik fő nehézsége az, hogy e nyelvm emlékek a más nyelvrendszerhez tartozó sumir-akkad írással maradtak fenn, amely nem egészen betűírás, hanem hang- és szótag-jelek kombinációja, és ezért az egyes jeleknek tulajdonított hangérték nemegyszer vitatható. Teljes homályban hagyja az írás természetesen nemcsak a hangsúlyt, hanem a magánhangzók esetleges hosszú vagy rövid voltát is. Ezt ugyan a latin sem jelöli, pedig ott is volt fonológiai értéke a hosszú-rövid korrelációnak.

A konzonantizmusban mint föl nem derített kérdést a gemináció szeszélyes jelöléseit említette meg az előadó. Archaikus vonás a hettita *h* megmaradása, noha ez minden más indoeurópai nyelvben eltűnt. Jellemző a hettitára a *ti* > *ci*, *di* > *ši* változás; az utóbbira példa *šiuš* 'isten, nap'.

A mintegy 1500 hettita szóból 20%-nak van többé-kevésbé biztos indoeurópai etimológiája. Néhány példa: *pata* 'láb', *genu* 'térd', *iuga* 'iga', *neku* 'éjszaka', *watar* 'víz', *mekki* 'nagy' (*méyač*), *nawa* 'új', *daluki* 'hosszú' (*doluxós*, szl. *dlago*), *kuis* 'ki?', *kuit*, *kuat* 'mi?', *hant* 'az eleje vmnek' (*avtl*, lat. *ante*), *eš* 'létige', *mir* 'eltűnik, elpusztul' (lat. *morire*). Van a szókincsnek olyan része is (kb. 10 szó), amelynek megfelelői csakis a tokhárból mutathatók ki. A számnevek elég gyéren vannak képviselve (a szövegekben helyettük számjegyek állanak) és csak sorszámnevekben fordulnak elő: **di* '2', **tarr* '3', **dur* '4', **šiptam* '7'. Sok jellegzetes indoeurópai szó megfelelői hiányoznak a hettitából, így az *-r* végű rokonságnevek (a lat. *pater*, *mater*, *frater*, *soror* stb. megfelelői. K. B.).

A képzők között is soknak van megfelelője az indoeurópai nyelvekben, pl. a *-tara-* nomen agentis képzőnek (lat. *-tor*), az iteratív-duratív *-ške-*, *-ško-* képzőnek stb. A duplikáció jelentős szerepet töltött be a hettitában is: *wekci* ~ *wewakki* 'kérdez', *hul-hulija* 'küzd' (*hullija* 'égő'); *eša* 'ül', *ašaši* 'leül' stb.

Az igeragok teljesen indoeurópai jellegűek: a *-mi*, *-si*, *-ci* (< *-ti*), *-weni*, *-teni*, *-anci* (< *-anti*).

Nagyon fontos jellegzetessége a hettita nyelvnek — a többi indoeurópai nyelvvel szemben — a grammatikai nemek teljes hiánya. Ezt SOMMER nem-indoeurópai substratum feltevésével magyarázza, de KURJÓWICZ szerint talán hangtani okok (az *o* és az *a* egybeesése) okozhatták a nyelvtani nemek elhalványodását, majd kivészését.

A hettita nyelv némely tekintetben valóban rendkívül archaikus, de számos olyan jelenség, amelyet eddig archaizmusnak magyaráztak a hettitában, újítás, különnyelvi fejlemény.

*

A hozzászólások közül érdekessége miatt megemlítem TREIMERÉT (Bécs), aki azt fejtegette, hogy a számnevek (különösen a magasabbak: *száz*, *ezer*) csak állattartó népnél fejlődhettek ki.

A halász-vadász társadalomban a testrésznevek voltak a fontosak. A *máj*, *lép*, *epe*, *tüdő*, *vér*, *ér* stb. jelentésű szavak eredetileg nem emberi, hanem állati testrészeket jelentettek, és csak később, analógia útján vitték át őket az emberi test részeire is. A halász-vadász ember kitűnően ismerte az állat anatómiáját, de a magáét nem, hiszen az emberi test boncolása az (emberevőket nem számítva) nem volt divatban. Ha tehát a testrésznevek egyeznek, de a számnevek (főleg a magasabbak) nem, ez azt jelenti, hogy két (vagy több) nép akkor vált szét, amikor a társadalom még nem jutott el a halász-vadász életmódig, azaz amikor még nem volt szüksége a számnevekre.

A számnevekre az állattartó társadalomnak van szüksége, hiszen a pásztornak meg kell számolnia állatait, hogy nem kóborolt-e el valamelyik, nem tett-e valamilyen ragadozó kárt a nyájban. Ha tehát rokon nyelvekben a számnevek is egyeznek, ez azt mutatja, hogy a kérdéses nyelveket beszélő népek ősei a szétválás idején már eljutottak a pásztorkodás fokára.

*

PAUL ARISTE, a tartui egyetem finnugor nyelvészeti tanszékének vezetője СВЯЗЬ МЕЖДУ СЕВЕРНЫМ И ЮЖНЫМ ЭТНОНСКИМ ЯЗЫКОМ címen egyebek között a balti-finn nyelvek kialakulásának egyes kérdéseit fejtegette.

Ismeretes, hogy a balti-finn ősnép törzsi megszólását illetően eltérő nézetek voltak és vannak forgalomban. SETÄLÄ több, mint 30 évvel ezelőtt kifejtett nézete szerint a balti-finn ősnép 8 törzsből állott, amelyek közül három: a suomi, a hämei és az ún. „kainulaiset” egyesülése útján állott elő a ma suomi-finn néven ismert nép. Külön balti-finn törzs volt SETÄLÄ szerint a karjalai is, a mai karjalai nép őse. KETTUNEN a balti-finn egység korszakára felteendő törzsek számát négyre apasztotta. Szerinte a suomi-finn nép kialakulásában csak egy önálló finn törzsnek volt szerepe, mégpedig a hämeinek. A suomi-finnek őstörténetében emlegetett egyéb törzsek a hämeieknek más balti-finn törzsekkel való keveredése útján az ősfinn korszaknál később kelet-

keztek. KETTUNEN tagadta azt is, hogy az ősfinn korszakban lett volna egy külön karjalai törzs. Szerinte a karjalaiak a hámeiek és a vepszék keveredése útján álltak elő.

ARISTE mind a két ismertetett nézetet részben helytelennek tartja, s míg a karjalaiakat mint önálló balti-finn törzset védelmébe veszi, ő viszont — ellentétben minden finn kutatóval — azt tagadja, hogy az ősfinn korszakban bármiféle önálló, határozottan suomi-finn jellegű törzs lett volna. Szerinte Suomi népe különféle korú, alapjában véve észti — talán elő-észti — jellegű népcsoportoknak egymással és a karjalaiakkal való korai keveredése útján keletkezett, az észtek pedig nem egy, hanem két különálló balti-finn törzsre mennek vissza: önálló balti-finn törzs leszármazottai az északi-észtek, s egy másik, ugyancsak önálló törzs utódai a déli-észtek. ARISTE tehát összesen 5 balti-finn törzset tesz fel: a már említett karjalaiakon, északi- és déli-észteken kívül önálló törzsek leszármazottai szerinte a lívek és a vepszék is.

E teóriáját ARISTE nyelvi tényekre alapozta. Azt vizsgálta, hogy mely balti-finn nyelvben vannak olyan fgr. eredetű szavak, amelyeket a többi balti-finn nép nem ismer, s hogy mely balti-finn nyelveknek, illetőleg nyelvjárásoknak vannak sajátos, csupán rájuk jellemző hang- és alaktani sajátosságai.

*

ARISTE feltevései nem győztek meg mindenkit. Addig, amíg a balti-finn nyelvek közül a karjalainak, a vepszének és a vótnak nincs tudományos szótára, azaz amíg ezeknek a nyelveknek a szókészletét nem ismerjük eléggé, addig édeskeveset lehet építeni arra a tényre, hogy egyik vagy másik balti-finn nyelvi szónak nem ismerjük az etimológiai megfelelőjét egyéb balti-finn nyelvekből, nem is szólva arról, hogy a kérdéses szavak megfelelői ezekben is meglehettek, csak később kivesztek.

*

B. A. SZEREBRENNYIKOV „История языка и ареальная лингвистика” című előadásában arról a nyelvi hatásról beszélt, amelyet területileg érintkező nyelvek gyakorolhatnak egymásra. Megállapította, hogy strukturális egyezések a genetikai csoportosítás szerint egymással nem rokon nyelvek között is vannak, s ezek magyarázatát az illető nyelvek egykori területi érintkezésében látta. Példákat illetően I. SZEREBRENNYIKOVNAK „A finnugor nyelvek történetének néhány kérdése” című előadását: NyK. LVIII, 189—200.

* * *

A VIII. Nemzetközi Nyelvész-kongresszus egyik fő célja bizonyos tudományos problémák megvitatásán kívül a világ nyelvészei közötti kapcsolat és együttműködés megteremtése, főleg az európai és az amerikai nyelvészek kapcsolatának szorosabbra fűzése volt. A világon ugyanis még sok ezer olyan nyelv van, amely csak beszélt formában éli életét, nyelvtana, szótára, sőt még alfabétuma sincs. Csupán Új Guineában 500 olyan nyelvet beszélnek, amelyet írásban állítólag senki sem tud használni. Még az Egyesült Államokban is vannak olyan indián nyelvek is, amelyekről nincsenek feljegyzéseink. A kongresszus vezetősége hangsúlyozta, hogy mindezen nyelvek tanulmányozása a nyelvészek fontos feladata, amelynek végzéséhez célravezető s egyszerű-mind egyszerű módszereket kell keresni.

LAKÓ GYÖRGY—HEGEDŰS LAJOS—KÁLMÁN BÉLA*

* A történeti bevezetést LAKÓ GYÖRGY, a fonetikai előadások ismertetését HEGEDŰS LAJOS írta. W. Doroszewski, L. Hjelmslev és J. Kuritowicz előadása tartalmának összefoglalása KÁLMÁN BÉLÁTÓL, a R. Jakobson, P. Ariste és B. A. Szerebrennyikov előadásairól szóló rövid beszámoló LAKÓ GYÖRGYTŐL származik.

Lazicius Gyula

1896. VIII. 18. — 1957. VIII. 4.

„... dans la langue il n'y a
que des différences.”

Saussure

A magyar nyelvtudományt súlyos veszteség érte: 1957. augusztus 4-én váratlanul elhunyt LAZICZIUS GYULA, a nemzetközi tudományos világban is jól ismert és nagyra becsült általános nyelvész és fonetikus. Halálával egy változatos sorsfordulatokban, megpróbáltatásokban és keserű emberi tapasztalatokban bővelkedő, de ugyanakkor kimagasló tudományos eredményekben is igen gazdag tudós életpálya zárult le. LAZICZIUS GYULA 1896. augusztus 18-án született Újpesten, s ugyanott végezte elemi és középiskolai tanulmányait is. A gimnáziumban magyar tanára Babits Mihály volt, akinek hatása tudományos érdeklődésének kialakulására nem is múlt el nyomtalanul. 1914-ben a budapesti egyetem bölcsészettudományi karára iratkozott be magyar-német szakos hallgatónak, egyetemi tanulmányait azonban az első világháború félbeszakította. Katonának kellett bevonulnia, majd orosz hadifogságba került, ahonnan csak 1918-ban tért vissza. Ekkor folytatta egyetemi tanulmányait, s 1920-ban megszerezte a középiskolai tanári oklevelet. Néhány évig (1919-től 1922-ig) különböző budapesti középiskolákban tanított, azonban 1922-ben a proletárdiktatura alatti „nem igazolt” magatartásáért fegyelmi úton elbocsátották tanári állásából. Kénytelen volt magántisztviselőként elhelyezkedni.

Ezek a megpróbáltatások aligha jelenthettek kedvező kiindulópontot egy tudós életpálya számára. Csodálnunk kell azt az akaratot és tudomány iránti lelkesedést, amellyel LAZICZIUS ezekben a nehéz években is dolgozott és képezte önmagát, hogy egy évtized múlva mint teljesen érett tudóseyéniség lépjen a tudományos világ elé. Érdeklődése először az orosz irodalomra irányult. Kitűnő ismerője volt a XIX. századi orosz irodalomnak és irodalmi nyelvnek. A huszas évek vége felé sorra jelennek meg az orosz irodalommal és filozófiával foglalkozó tanulmányai („A bölcselő Tolsztoj”, „Egy orosz filozófus”, „Zu Dostojevskij” stb.) a Nyugatban, a Budapesti Szemlében és más magyar illetőleg külföldi folyóiratokban. Az orosz irodalom köréből választja doktori értekezésének témáját is. 1929-ben szerzi meg a bölcsészdoktori oklevelet „Belinszkij és Hegel” c. doktori értekezésével a szláv filológiából mint főtárgyból, a magyar nyelvészetből és az esztétikából mint melléktárgyakból. Ebben a munkájában már mint önálló tudóseyéniség jelenik meg előttünk. Mesteri kézzel tudja végigvezetni az olvasót Belinszkij esztétikai felfogásának fejlődésén, amely a hegeli esztétika l'art pour l'art elvétől a realizmus felé haladtában már azt a művészt kereste, „aki művészetével is odaáll életkérdéseket feszegetni és társadalmi problémákat oldani. Aki maga is közel megy az élethez, műveiben pedig közelebb hozza az életet az emberekhez.”

A huszas évek második felében fordul LAZICZIUS figyelme a nyelvtudomány felé. Az általános nyelvészet területén ekkor egy nagy jelentőségű új irányzat volt kialakulóban. A múlt század hetvenes éveiben az orosz nyelvészetben BAUDOUIN DE COURTENAY és tanítványai által felvetett fonológia

gondolatát a világháború után orosz nyelvészek, TRUBECKOJ és társai 1928-ban a hágai nyelvészkongresszus alkalmával felelevenítették. Azok között a kutatók között, akik a fonológia hatalmas jelentőségét a nyelvtudomány fejlődése szempontjából azonnal felismerték, egyike volt az elsőknek LAZICZIUS GYULA. Már 1930-ban közzétette a Magyar Nyelvben „A fonológiáról” c. tanulmányát, amelyben ismertette a fonológia feladatait, s vázlatos formában azt is megmutatta, hogyan oldható meg az ómagyar szóvégi rövid magánhangzók eltűnésének kérdése a fonológia segítségével. Ugyanebben az évben s ugyanott jelent meg „Egy magyar mássalhangzózavaltás fonológiája” c. dolgozata, amelyben a *cht* > *jt* hangváltozás fonológiai magyarázatát fejtegette ki. Ezekben a dolgozatokban LAZICZIUSnak mint nyelvtudósna mint a képeségei már teljes mértékben megmutatkoztak. Széles látókör, a problémák, lényegének kristálytisza meglátása, a mélyreható éles kritika, kérlelhetetlen logika és önálló ítéletalkotás jellemzik a továbbiakban is nyelvészeti munkáit. Az orosz fonológiai iskola eredményei mellett SAUSSURE „Cours de linguistique générale”-ja volt általános nyelvészeti kutatásainak másik kiindulópontja. SAUSSURE általa is mottóként idézett fenti megállapítása egyik sarokpontjává lett egész nyelvészleletének. Később BÜHLER „Sprachtheorie”-ja (1934) nyújtott még számára számos továbbépítésre alkalmas vagy kritikai megvizsgálásra érdemes gondolatot.

Ezekről az alapokról kiindulva azonban LAZICZIUS a saját útján haladt. Nem követője, hanem egyik alkotója, kidolgozója volt a fonológia elméletének, s ebben nyilvánul meg leginkább tudományos életművének nemzetközi jelentősége is. 1932-ben jelenik meg „Bevezetés a fonológiába” című munkája, amelyben a fonológia elmélete már részletesen kidolgozott formában jelenik meg, s az általános fonológia problémái mellett megfelelő helyet kapnak a magyar fonológia és a történeti fonológia kérdései is. A szempontok és az eredmények gazdagsága és újszerűsége még ma is izgalmas olvasmánnyá teszik LAZICZIUS é könyvét, negyedszázaddal ezelőtt pedig még mélyebb benyomást kelthetett. A magyar nyelvtudománynak nem kisebb képviselője, mint GOMBOCZ ZOLTÁN jutott el a fonológiához e munka által, és lett híve ennek az elméletnek élete utolsó éveiben. Természetesen ezek a világos okfejtéssel megírt és újszerű eredményekben gazdag munkák nagy megbecsülést szereztek LAZICZIUS GYULÁnak. Az ismeretlen magántisztviselő egyszerre külföldön is nagy tekintéllyel rendelkező nyelvtudós lett. Ez életkörülményeinek alakulásában is érezte hatását. 1932-től ismét tanárként működik a mátyásfüldei gimnáziumban, majd 1933-ban mint beosztott középiskolai tanár dékáni titkár lesz a budapesti tudományegyetem bölcsészeti karán. Ugyancsak 1933-ban szerzi meg az egyetemi magántanári habilitációt az „Általános hangtan, különös tekintettel a magyarra és a szláv nyelvekre” című tárgykörből. Még ugyanebben az évben a Magyar Tudományos Akadémia a Sámuel—Kölber jutalomban részesítette, 1935-ben pedig levelező tagjává választotta meg. 1936-ban az egyetemen a magyar nyelvészeti tanszéken helyettes tanár, majd 1938-ban az újonnan felállított általános nyelvészeti és fonetikai tanszék nyilvános rendkívüli, 1940-ben pedig nyilvános rendes tanára lett.

Tudományos munkásságának leggazdagabb termése ezekben az években érik be. Egymás után jelennek meg az általános és a magyar nyelvtudomány számos fontos kérdésével foglalkozó dolgozatai („A finnugor idők kialakulásának kérdéséhez”, „Probleme der Phonologie”, „A finnugor hangjelölés kérdéséhez”, „Az affrikáta vita”, „A zöngés *h* kérdése”, „Die Scheidung langue-

parole in der Lautforschung”, „Die Vertretung des fiugr. anl. *k* in hinter-vokalischen Wörtern des Ungarischen”, „Zur Lautquantität”, „A nyelvtudomány harmadik axiómája”, stb. stb.) magyar és külföldi folyóiratokban (NyK., MNy., AECO., Athenaeum, Idg. Forschungen, Ung. Jahrb., Archiv f. verg. Phonetik, Acta Linguistica stb. stb.). Önállóan megjelent nagyobb munkái, mint „A magyar nyelvjárások” és „Egy nagy pör felújítása”, ha nem is oldották meg véglegesen a felvetett fontos problémákat, mindenesetre hosszú időre kijelölték a további kutatások útját. LAZICZIUS tudós tekintélyét ezek a tanulmányai, amelyek mindegyike módszertani szempontból és világos gondolatmenete, szigorú logikája által egy-egy kis tudományos remekmű, külföldön egyre magasabbra emelték. A nemzetközi általános nyelvészeti kongresszusoknak állandó résztvevője és egyik vezéralakja lett. Az ujonnan meginduló külföldi általános nyelvészeti folyóiratok sorra felkérik szerkesztőségükbe. Így lesz szerkesztőbizottsági tagja a koppenhágai Acta Linguistica-nak, az Archiv für gesammte Phonetik-nak és a Zeitschrift für Phonetik und allgemeine Sprachwissenschaft-nak. Tudományos érdemei itthon is megbecsülést szereztek neki: a Magyar Nyelvtudományi Társaság titkárává, a Magyar Tudományos Akadémia pedig rendes tagjává választotta.

LAZICZIUS tudományos eredményei természetesen nemcsak nagy megbecsülést és elismerést váltottak ki a tudományos világban, hanem sokszor vitákat is. Ezekben a vitákban, amelyeket hazai és külföldi kutatótársakkal folytatott, félelmetes vitázónak bizonyult. A logika éles késével vette boncolóra a vele szemben álló nézeteket, az ellene felhozott érveket, és ragyogó dialektikával tudta megvédelmezni saját elgondolásait. Bizonyára nem egy ellenséget szereztek neki ezek a viták, amelyeknek hangja néha talán kelleténél élesebb is volt. Akik azonban közelebből ismerték őt, tudták, hogy e szenvedélyes vitákban is izzó valóság szerete és igazságkeresése nyilvánult meg. Tudományos tekintetben rendkívül magas igényeket támasztott. Ez jellemezte őt mint tanárt is, ezért nem is volt sok tanítványa. Hallgatóit sokszor megdöbbsentette, amikor megcáfolhatatlan logikával mutatta ki általánosán elfogadott és közkezen forgó tételekről, hogy alapjaikban tévesek. De akik követni tudták gondolatait, valószínűleg sohasem fogják elfelejteni előadásainak tiszta gondolatmenetét, szigorú logikáját és gondolatbresztő távlatait.

A negyvenes évek táján LAZICZIUS GYULA nyelvtudományi munkásságából — az általa felvetett problémák változatossága és sokfélesége ellenére — egyre világosabban bontakoztak ki egy általános, a nyelv egész problémakörét átfogó nyelvelmélet körvonalai. Hogy elgondolása valóban egy tervszerű egész kialakítása volt, azt jól mutatja az a tény, hogy 1942-ben közzétette „Általános nyelvészet. Alapelvek és módszertani kérdések” című könyvét, amelyben a nyelvtudomány elvi vázát igyekezett megrajzolni. Ekkorra nyilvánvalóvá vált az is, hogy LAZICZIUS felfogását a Trubeckoj-iskolától mélyreható különbségek választják el. Jelentkezik ez már magának a fonémának a felfogásában is. Míg a Trubeckoj-iskola lényegében megtartotta a fonéma lélektani fogalmát, addig LAZICZIUS egyre inkább közeledett a fonéma fogalmának szociológiai meghatározásához. Még fontosabb az eltérés a hangtanban a langue-parole megkülönböztetés terén. A Trubeckoj-iskola a változatokat a parolétényekhez sorolta, LAZICZIUS viszont a maga igazi változat — emfatikum — fonéma hármasságát a langue-tények csoportjába helyezi. Tovább is folytathatnánk e különbségek elemzését, s ez könnyen megmutathatná, hogy LAZICZIUS útja a fonológia elméletének kialakításában mennyire önálló volt. De

ez majd nyelvelmélete feldolgozóinak lesz a feladata. Rá kell viszont még mutatnunk elgondolásának egy fontos sajátosságára, mert e nélkül nem érthetnénk meg egyik legfontosabb munkájának létrejöttét. TRUBECKOJ a fonétikát a természettudományokhoz sorolja, s károsnak tart minden kapcsolatot a fonológia és a fonétika között. Ezzel szemben LAZICZIUS meggyőzően bizonyította e felfogás helytelenségét, s rámutatva a helyes nyelvelméleti szempontokra, megmentette a fonétikát a nyelvtudomány számára. Mivel így a fonétikát a nyelvtudomány szerves tartozékának tartotta, nagy nyelvelméleti munkájából először a „Fonétikát” írta meg, amelyet azután a „Hangtan”-nak, a „Szótan”-nak és a „Syntaxis”-nak kellett volna követni. A „Fonétika”, amely 1944-ben jelent meg, s amelyet a hazai és a külföldi kritika egyaránt nagy elismeréssel fogadott, a maga nemében egyedülálló terméke a nyelvtudományi irodalomnak. Ilyen fonétikát, amelyet egy fonológus írt, s amelyben minden jelenségnek a szerepét a három nyelvi funkció szempontjából veszi vizsgálat alá és világítja meg, ezen kívül még nem hozott létre a tudományos kutatás.

A második világháború LAZICZIUS GYULA életében is súlyos megrázkódást okozott. Idősebb fiának elvesztése s a háború utáni évek nehézségei tudományos alkotó munkáját hosszú évekre megbénították. De újból munkához fogott, s ha akkoriban itthon nem is volt közlési lehetőség, cikkei külföldi folyóiratokban (Lingua, Cahiers Ferdinand de Saussure) könnyen helyet találtak. De amikor nagy munkájának fonalát újból felvette volna, 1951-ben nyugdíjba kellett vonulnia. Életének korábbi és ekkor bekövetkezett sorscsapásai egészsége felett nem múltak el nyomtalanul. Régi szívbaja az ötvenes évek óta egyre súlyosabbá vált, s egyéni életének körülményei is egyre rosszabodtak. Tudományos munkájának folytatására ilyen körülmények között alig volt lehetősége. Mégis, amikor a Berlińi Akadémiai Kiadó felkérte „Fonétika”-ja német nyelvű kiadására, utolsó erejével is lelkesen vállalkozott erre a munkára, amely 1957 tavaszára el is készült. Bár egészségi állapota közben még tovább romlott, még egyszer elővette nagy munkájának gondolatát. „Szótan”-ának kéziratát akarta nyomdakész állapotba hozni, a „Syntaxis”-ból pedig legalább is egy fontos elvi kérdéssel foglalkozó tanulmányt elkészített („Die Kernfrage der Syntax”). E munkája közben érte őt a halál.

LAZICZIUS GYULA életében egy szomorú, hányatott és tragikus tudós sors áll előttünk. Életének kedvezőtlen körülményei voltaképpen csak alig másfél évtizedig tették lehetővé, hogy ragyogó, kivételes tehetségét a tudományos kutatás szolgálatába állítsa. Életműve azonban így is nagyjelentőségű a nyelvtudomány számára. Eredményei, gondolatai, nyelvelmélete termékenyítő erőként segíthetik elő a magyar nyelvtudomány felemelkedését és további fejlődését. Hogy saját szavait idézzük: „Ez az elvi váz a nyelvi anyagból szűrődött le nagyobbreszt gyakorlati úton, sok-sok tévedés és kárba veszett munka árán. Most megvan, és bizonyára még gyarapodni is fog új elvekkel, amelyeket a jövő kutatás szűr le majd idővel” (Általános nyelvészet 112). Reméljük, hogy ezt a jóslatot nyelvtudományi kutatásunk valóra is fogja váltani.

HARMATTA JÁNOS

J. Qvigstad
(1853 — 1957)

1931 szeptemberében részt vettem a Helsinkiben tartott első nemzetközi finnugor kongresszuson. A Finnugor Társaság elnöke, E. N. SETÄLÄ, különös tisztelettel üdvözölte a Kongresszus legidősebb tagját, a finnugor nyelvtudomány nesztorát, J. QVIGSTADOT, akit aztán a kongresszus nagyrabecsülése jeléül tiszteletbeli elnökévé választott meg. J. QVIGSTAD ekkor 78 éves volt, mindamellett az északi nyelvészeknek a kongresszus után is még sokszor volt alkalmuk őt látni. J. QVIGSTAD ugyanis a kongresszus után még 26 évig élt, s — e tekintetben bizonyára egyedülálló a nyelvtudomány történetében — 104 éves korában fejezte be életét.

J. QVIGSTAD Norvégia északi részén született, ahol már kis korában alkalma volt megismerkedni a két norvégiai nemzetiségi nyelvvel, a lappal és a finnel is. Az oslói egyetemen a kiváló lappológusnak, J. A. FRIISnek a vezetésével végezte tanulmányait. 1875-től kezdve Tromsö volt állandó lakóhelye élete végéig: előbb az itteni szeminárium tanára, majd igazgatója volt 1920-ig. 1902-ben rektori címet kapott, s ezt használta egész életében. 1910-től 1912-ig vallás- és közoktatásügyi miniszterként működött.

J. QVIGSTAD élete munkája jelentékeny részben lapp nyelvi anyag gyűjtésére irányult. E téren olyan eredményesen tevékenykedett, hogy az anyaggyűjtésben kivált finnugor nyelvészek között a legérdemesültebbek közé sorozhatjuk. Főleg finnmarki, azaz norvég-lapp anyagot gyűjtött, de gyűjtőútjain megfordult a svédországi lappok és a Patsjoki-menti kolták körében is. E gyűjtő munkának legnagyobb szabású terméke a négykötetes „Lappiske eventyr og sagn” (Oslo, 1927—9), amely norvég-lapp mondákat és meséket tartalmaz norvég fordítással együtt; anyagának gyűjtésében QVIGSTAD tanítványai is részt vettek.

QVIGSTAD első jelentős nyelvészeti műve, a „Beiträge zur Vergleichung des verwandten Wortvorrathes der lappischen und finnischen Sprache” (Helsingfors, 1883), etimológiai tanulmány, amelyet etimológiai jellegű munkákban ma is állandóan idézünk. Másik legfontosabb munkája a „Nordische Lehnwörter im Lappischen” (Christiania, 1893); ebben a lappok őstörténetének egyes kérdései is foglalkoztatják. Az a körülmény, hogy a lapp nyelvben a vad és a szelíd rénszarvasnak külön neve van (*goddde*, ill. *boaco*), s hogy a nem- és korkülönbséget jelölő, nagyszámú rénszarvas jelentésű szó az egyes nyelvjárásokban etimológiailag azonos, a lapp rénszarvastenyésztés magas korára mutat, — fejti ki QVIGSTAD. Rámutat továbbá arra, hogy a norvégok sokkal régebben állnak kapcsolatban a lappokkal, mint a svédek. Úgy véli azonban, hogy a lapp nyelv skandináv jövevényszavai a vikingek koránál nem régiebbek.

Sokat foglalkozott QVIGSTAD a lapp helynevekkel. Külön tanulmányban ismertette a lappoknál használt gyógymódokat (Lappische Heilkunde, 1932). WIKLUNDDal együtt összeállította a lapp irodalom bibliográfiáját is (Bibliographie der lappischen Litteratur: SUSToim. XIII. 1899). Lappológusok számára jó bevezetésül szolgál „Die lappischen Dialekte in Norwegen” (Oslo Etnografiske Museums Skrifter, 1925) című tanulmánya, úgyszintén „Über-

sicht der Geschichte der lappischen Sprachforschung" című nyelvészettörténet dolgozata (SUSAik. XVI/3, 11—29). Gyakorlati jellegű munkássága köréből ki kell emelnünk a norvég-lapp irodalmi nyelv fejlesztése körül szerzett érdemeit s lapp nyelvű fordításait, amelyekkel jelentékenyen gazdagította a lappok szellemi világát. Szemináriumi tanárként egyebek közt a lapp nyelv gyakorlati használatára tanította a jövő népiskolai tanítókat.

J. QVIGSTAD tudtommal utolsó nyelvészeti dolgozatai 92—93 éves korában jelentek meg: „Dobbeltkonsonant i Forlyd i lappisk” (Festskrift til Konrad Nielsen. Oslo, 1945) és „Das anlautende *h* im Lappischen” (FUF. XXIX, 37—51).

Mint annyi kis néptöredéknek, úgy a még lappul beszélő norvég-lappoknak a száma is egyre csökken. J. QVIGSTAD — honfitársával, KONRAD NIELSEN-nel együtt — múlhatatlan érdemeket szerzett magának azért, hogy a norvég-lapp nyelv oly nagy mennyiségű emlékét bocsátotta nyelvész kortársai rendelkezésére, és mentette meg a jövő tudományos kutatás számára. Tudóstársai és tanítványai két emlékkönyv kiadásával juttatták kifejezésre tiszteletüket és hálájukat J. QVIGSTAD iránt: „Festskrift til Rektor J. Qvigstad. 1853 4. april 1928”. (Tromsø Museums Skrifter. Vol. II. 1928, XVI + 376 l.) és „Liber saecularis in honorem J. Qvigstadii d. IV. Aprilis a. D. MCMLIII editus I—II”. (Studia Septentrionalia IV—V. Oslo 1953, 163 + 163 l.).

LAKÓ GYÖRGY

Kodály Zoltán, mint rokonnépeink kutatója

A 75 éves Kodály Zoltánt ünnepli a nemzet e napokban, akinek életművében sokszorosán összefonódik a zeneszerző, a tudós, a pedagógus és a kultúrpolitikus munkája. Ennek az életműnek jelentős része szorosan kapcsolódik a Nyelvtudományi Közlemények célkitűzéseéhez. Kodály pályája kezdetétől fogva nagy érdeklődést tanúsított nyelvrokonaink műveltsége iránt, mélységesen átérezte az olyan összehasonlító kutatások fontosságát, amelyek a magyar hagyományt rokonnépeink műveltség-állományával vetik egybe. Tudományos munkásságában az ilyen kutatások hozták a legdöntőbb eredményeket. Ő az úttörő, aki a zene területén végezte azt a munkát, amit a „nyelvhasznalók” az urál-altaji nyelvekben. Illő tehát ez alkalomból végigtekinteni eredményein.

Már első munkájában, doktori értekezésében¹ felhívja a figyelmet a magyar népdal egy sajtáságos ritmusképletére, mely a Kalevala-runok egy ritmustípusával egyezik. A nyole szótagos, kétütemű verssornak arról a fajtájáról van szó, mely nem négy-négy szótagra tagolódik, hanem hatra és kettőre; a végén két hosszú, elnyújtott hanggal. Talán merész volt ez az összevetés akkor, amikor Európa népzenejéről alig lehetett valami áttekintése a kutatónak; kétségtelen azonban, hogy az azóta megismerhető anyagban még nem merült fel semmi, ami ellene mondana; még mindig csak e két helyen ismerjük jellegzetes stíluselemként; s ha nem is mertünk rá összefüggéseket építeni, de megmaradt további kutatásra csábító lehetőségek.

¹ A magyar népdal strófászerkezete: NyK. XXXVI (1906), 95—136.

Az a tény, hogy ez a tanulmány éppen e folyóirat lapjain látott napvilágot, Kodály szoros kapcsolatát mutatja a nyelvtudomány művelőivel. Ez a kapcsolat nyelvünknek, mint legfontosabb hagyományunknak tiszteletéből ered, amit népzene kutatói munkája, a népnyelvi szövegek feljegyzése, pontos rögzítése, a nyelvjárások megismerése és szépségeinek szeretete állandóan táplált. Ez a kapcsolat a népnyelvvel érlelte meg későbbi nyelvhelyességi törekvéseit is, rádió-szózatát² s nyomában az egyetemi kiejtés-versenyeket.

Korai rokonnépi érdeklődésének köszönhető, hogy megismerkedett Ilmari Krohn zenei rendszerezésével, s hogy a magyar népzene kutatás már megindulásakor átvehette és továbbfejleszthette ezt a számunkra kiválóan használható, korszerűttséget.

Igazi eredményei azonban még csak ezután következtek, ötfokú dalaink rokonnépi párhuzamainak felfedezésével. Már Bartók pedzette ezt a kérdést, amikor könyve³ függelékében közöl három cseremisztalt Wichmann György fonográf-hengereiről, s jegyzetben felveti, nem közös eredetű-e a bennük és egyes magyar dallamokban található ötfokúság, valamint kvintváltó felépítés s nem az ilyen magyar dalok képviselik-e a legrégebbi stílust.

Ennek a kérdésnek végleges megoldása Kodályra maradt. Miután Lach gyűjteményén⁴ kívül Vasziljev cseremisztalt kutató két gyűjteménye⁵ is hozzáférhetővé vált Magyarországon, Kodálynak alkalmá nyílt megismerni a cseremisztalt tiszta ötfokú és túlnyomórészt kvintváltó zenéjét, végleg bebizonyosodott, hogy régi dallamainknak egy összefüggő stílusrétege rokonságot tart evvel a cseremisztalt dallamstílussal. Felismerését először a Balassa-émlékkönyvben⁶ fogalmazta meg. Ekkor még nem ismerte a török-mongol népek zenéjét, dallampárhuzamaink felfedezéséről sem tesz említést; témája csak a cseremisztalt kvintváltó stílusának jellemzése, mely a hasonló magyar dallamoknál tisztábban és következetesebben őrzik a stílus jellegzetességeit. A kvint-transzpozíció két formáját állapítja meg: egyik a teljesen pontos ismétlés öt hanggal mélyebben, akár benne marad a dallam ezáltal a kiinduláskor megkezdett ötfokú rendszerben, akár újba megy át; a másik a nagyjából pontos ismétlés, amikor egyes hangok megváltoznak a kvinttel mélyebb ismétlésben, hogy a dal továbbra is benne maradjon a megkezdett skálarendszerben. Ugyanilyen dallamformálási elv jelentkezik a magasrendű műzene egyik legbonyolultabb műfajában, a fugában is; s ez már a népi dallam- és hangrendszer-fejlődésnek egy arhaikus fokán is kifejlődik. Ez igen értékes tapasztalat az általános zenetörténet számára. Az így előálló eltérések viszont már esztétikai hatással is bírnak: megtörik a szigorú ismétlés egyhangúságát. Ezért van, hogy a magyar dalokban az elváltozás egyre nagyobb méreteket ölt, s végül a szigorú kvint-megfelelés visszaszorul a dallamsorok végére. Ennek tudhatjuk be, hogy a magyar dalok közt annyi az „elhomályosult” kvintváltás. Viszont az elváltozási folyamat megindulása, sőt jelentős kifejlődése is már megtörtént

² Vessünk gátat kiejtésünk romlásának. Rádióelőadás 1938. szept. 18-án. Lásd: Bp. Székesfőváros Népművelési Bizottsága 1938. okt. munkaterve. Ua. A jó magyar ejtés aktái. Összeáll. Eckhardt Sándor. Bp. 1941. 26—36. l.

³ Bartók Béla, A magyar népdal. Bp. 1924.

⁴ Robert Lach, Gesänge russischer Kriegsgefangener. Bd. I, 3. Abt. Tschere-missische Gesänge. Wien 1929. Sitzungsab. Ak. Phil. Hist. Kl. 204/5.

⁵ V. M. Vasziljev, Marij Muro. Kazán, 1920. Uő., Marij Muro. Moszkva, 1923.

⁶ Sajátságos dallamszerkezet a cseremisztalt népzeneben: Balassa-émlékkönyv. Bp. 1934. Kny.: Magyar zenei dolgozatok. 11. Bp. 1935.

a honfoglalás-előtti időkben. Ezt igazolja Kodály egy későbbi példája, a „Felszállott a páva” és cseremisiz párja⁷; a kvinttel mélyebb ismétlés mindkét dalban először azonos elvű eltéréssel jelentkezik, s csak másodszorra pontosan. Az eltérés oka ezúttal nem lehet a hangnemhez való ragaszkodás, minthogy a pontos megfelelés is benne marad a hangrendszerben. Tehát e dalunkat már a benne jelentkező, esztétikai célú eltéréssel együtt örököltük a volgai területről.

Ezzel már át is tértünk Kodály legfontosabb eredményeire, a keleti dallam-megfelelések megállapítására. 1937-ben jelent meg A magyar népzene c. tanulmánya.⁸ Ebben már egész sor közvetlen dallampárhuzamot tesz közzé, magyarok mellett cseremisiz dalok (s egy-egy votják és nogáj tatár példa). Ezek a párhuzamok a dallamváz azonosságától sokszor dallamvonalbeli, feltűnő részletegyezésekig terjednek ki. Számuk minden újabb kiadással szaporodott: 1937-ben 12, 1942-ben 17 (és további két csuvas párhuzam az előző egyezések mellé), 1952-ben 19, s 1956-ban 22. A már meglevő párhuzamokhoz is további cseremisiz s mindegyre több csuvas változat került. Ez a 22 igen nagy szám — a stílus és a típusok általános egyezésén belül — tekintve az eddig gyűjtött rokonnépi anyag csekély voltát. Különösen feltűnő a cseremisiz és a csuvas egyezések nagy száma. Ezeknek körét Szabolcsi egészen Kelet-Ázsiáig terjesztette ki.⁹ Az ő példái azonban inkább típusbeli egyezések, míg a volgai párhuzamok — sűrűségük mellett — részletegyezéseikkel, közeli voltukkal tűnnek ki. Természetesen itt mindaddig nem vonhatunk le végleges következtetéseket, amíg rokonnépeink zenéjét csak egyenetlenül, ötletszerűen gyűjtött anyagból ismerjük. Egyedül azt a következtetést vonhatjuk le már most is biztosan, amit Kodály a következőképp fogalmazott meg:¹⁰ „... a dallamszerkezet, frazeológia, ritmus ily feltűnő, lényegbeli egyezése nem lehet véletlen. Itt már érintkezést, vagy közös forrást kell feltenni. Ha ilyeneket találunk egyrészt a magyarságnál, másrészt annak a keleti népközösségnek mai maradványainál, melyből egykor a magyarság kiszakadt: nem képzelhető másképp, minthogy már a magyarság kiválása előtt is megvoltak az akkori közösségben, s a magyarság nyelvével együtt, ősi örökségként hozta magával régi hazájából.”

Természetesen nemcsak egyezések figyelhetők meg ezekben a párhuzamokban, hanem különbségek is. Ezekben már mai ismereteink szerint is feltűnnek bizonyos következetes vonások. Távol állunk ugyan még a nyelvtudomány fejlettségi fokától, mely a különböző nyelvek eltéréseit egy nyelvcsaládon belül szabályos hangmegfelelésekben tartja nyilván. De Kodály szeme előtt már felderengett hasonló szabályosságok lehetősége a zenefolklórban is. Nem lehet véletlen, hogy a legtöbb párhuzamban moll-jellegű — *la*-végű — vagy

⁷ A következő jegyzetben idézett Példatár 1. száma, valamint ugyanabban a kiadványban, a 11. lapon közölt cseremisiz dallam. Mindkettő együtt a köv. jegyzetben idézett német kiadvány 27. lapján.

⁸ A magyarság néprajza. IV. köt. A zene. Bp. 1937. Külön: A magyar népzene. Bp. 1937. 2. kiadás. A magyarság néprajza. 2. kiadás. IV. köt. A zene. Bp. 1942. Külön: A magyar népzene. Bp. 1942. 3. kiadás. A magyar népzene. A példatárt szerkesztette Vargyas Lajos. Bp. 1952. Németül: Die ungarische Volksmusik. Bp. 1956.

⁹ Szabolcsi Bence, Morgenland und Abendland in der ungarischen Volksmusik: Ung. Jb. Bd. XVIII. 1938, 204. Ua. A melódia története. Bp. 1950., 130. Ua. Új kínai népdalgűjteményekről. Kodály- emlékkönyv, 758. Bp. 1953. (Zenetudományi tanulmányok. 1.) Bővebben: Az MTA Nyelv- és Irodalomtud. Oszt. Közl. III., 3–4. sz. 1953.

¹⁰ A magyar népzene. 1952. 24. l.

dur-jellegű — *do*-végű — magyar dal áll szemben *szo*-végű cseremisiz vagy csuvas dallal. Ez lehet a magyar zene későbbi fejlődése is; erre vallana egy-egy ritka variáns-csoport, amely az általánosabb *la*-vég mellett a *szo*-véget, sőt a *do*-véget is megőrizte egyes változatokban. A keleti anyag segítségével jobban megismerjük saját dalaink sajátosságait is, és feltárulnak saját zenénk rejtett összefüggései.

Az új eredmények idejére már több-kevesebb török-mongol zenei anyag is ismeretessé vált a magyar kutatók előtt. Világossá lett tehát, hogy a dalainkban jelentkező keleti stílus a török-mongol népek közös stílusa, mely a volgai finnugor népeknél csak másodlagosan, török hatásként jelentkezik. Különösen Szabolcsi tanulmányai¹¹ különítették el az ötfokú, zárt formában építkező, török-mongol zenét a nem-ötfokú, kötetlenebb, kezdetlegesebb finnugor stílustól. Így Kodály már kimondhatta, hogy „zenénknek a mári és csuvas anyaggal egyező formái annak az ó-bolgár hatásnak emléke, melynek nyelvünk mintegy kétszáz szót köszön. Amennyire átalakulhatott e szavak tanúsága szerint az V—VII. században az egész magyar élet, annyira változhatott, gazdagodhatott a zene is.”¹²

Tehát néhány finnugor nép és a magyarok közös zenei elemei nem a finnugor rokonságból származnak, hanem a közös, vagy hasonló bolgár-török hatásból. Arra vonatkozóan, hogy hagyományainkban ősi, ugor stílus is élhet-e tovább, Kodály ezt írja:¹³ „E zene ugor és török elemeit szétválasztani ma még nem tudjuk. Arra majd akkor kerül a sor, ha a szóbanforgó népek zenéjét nem néhány véletlenül felmerült, dilettáns kézzel lejegyzett adatból, hanem rendszeres, beható, helyszíni kutatások alapján ismerjük meg.” Ezt a véleményét Szabolcsi¹⁴ és Vargyas¹⁵ vizsgálódásai után is fenntartotta.¹⁶

Ha most összefoglaljuk azokat az eredményeket, amelyek Kodály munkásságából leszűrhetők, a következő képet kapjuk. Kétségtelenül megállapítható egy honfoglalás-előtti réteg a magyar népzeneben. Ez a belső-ázsiai, török eredetű, ötfokú-kvintváltó stílusban és más ötfokú típusokban jelentkezik. A stílus azonosságán belül számos, közvetlen dallamegyezés is bizonyítja az összefüggést. Ezek legerősebben a volgai népeknél jelentkeznek (cseremiszeknél, csuvasoknál), de halványabban egészen a Sárga-tengerig követhetők. Ettől a törökjellegű, ötfokú zenétől különböző, s a kezdetlegesebb finnugor zenével egyező réteget még nem állapíthatunk meg a magyar népzeneben ugyanilyen biztonsággal.

A nyelvtudomány művelőin kívül egyelőre Kodály az egyedüli kutató, aki megbízhatóan tud kimutatni honfoglalás-előtti műveltségelemeket a magyarság mai hagyományában, s ezáltal népzeneik történetét ezer évnél is régebbi korba képes követni. De míg a nyelvészet nagy hagyományokkal rendelkező, fejlett tudomány, mely nemzedékek közös munkájával jutott el mai eredményeihez, addig a zenefolklor egyike a legfiatalabb tudomány-

¹¹ Szabolcsi Bence, Népvándorlaskori elemek a magyar népzeneben: Ethn. 1934. Ua. Egyetemes művelődéstörténet és ötfokú hangsorok: Ethn. 1936.

¹² A magyar népzene. 1952, 24. l.

¹³ Uo.

¹⁴ Szabolcsi Bence, Oszttyák hősdalok — magyar siratók melódiai: Ethn. 1933. Ua. Oszttyák és vogul dallamok. (Újabb adatok a magyar népi siratódallam problémájához.): Ethn. 1937.

¹⁵ Vargyas Lajos, Ugor réteg a magyar népzeneben: Kodály-émlékkönyv, Bp. 1953. 611. l. (Zenetudományi tanulmányok. 1.)

¹⁶ Die ungarische Volksmusik, 58.

szakoknak, ahol Kodály eredményeihez hasonlóval még egy nemzet sem büszkélkedhetik. Teljesítményével tehát öntudatosan állhatunk a világ tudományos közvéleménye elé, a nyelvrokonainkra vonatkozó kutatásban pedig minden bizonnal előkelő helyet biztosított a magyarságnak.

Kodály azonban nem maradt meg a tudományos eredményeknél. Az ő egyéniségéből, művészetpolitikai terveiből következik, hogy a tudományos eredményeket pedagógiai és művészeti téren is érvényesítette. Iskolai tankönyvében¹⁷ a magyar népdalok mellett Kalevala-dallamokat és a volgai népek dalait adja a tanulók kezébe (természetesen magyar szöveggel). Ezzel két célt is kíván szolgálni. Először: a legrégebb, legmagyarabb zenei anyagot akarja az eredetibb rokonnépi dalokkal értelmezni, egyúttal rokonságunk megismertetésével széles keretbe illeszteni. Másodsor: pedagógiailag kitűnően használható, kis hangkészletű dallamokat akar adni az énektanuló gyermeknek, hogy a hangsorok fokozatos kialakulásának kezdeti stádiumairól való példákön nevelkedve, zenei felfogó képessége fokozatos fejlesztésével vezesse a bonyolultabb formákig. Hasonló meggondolások vezették, amikor kis, kétszólamú gyermekkarokban feldolgozott egy sor cseremisiz, csuvas és más rokonnépi dallamot: először a Bicinia Hungarica-ban,¹⁸ majd az Ötfokú zene¹⁹ füzetében. S amikor ma szerte az országban, iskolákban, és rádióban felhangzanak ezek a dallamok magyar gyermekek ajkán, akkor nemcsak a magyar kultúrát építi, hanem rokonaink zenei műveltségének kibontakozásához is jelentős segítséget nyújt.²⁰ Reméljük, nemsokára ők maguk is élni fognak a Kodály-nyújtotta lehetőségekkel.

Reméljük, a 75 éves jubileum nemsokára az ünneplés és visszatekintés pillanata lesz, hanem a továbblépésé is. Közvetlenül a jubileumi év előtt — közel húsz évi idő után — megjelent végre Kodály összefoglaló munkája német nyelven, s ez lehetővé teszi eredményeinek széles körben való megismerését. Ezzel talán további lehetőségeink nyílnak meg arra, hogy eljussunk rokonnépeink zenéjének alapos ismeretéhez, és fel tudjuk deríteni a magyarság zenei műveltségének összes hozzájuk vezető szálait.

VARGYAS LAJOS

Emlékezés Kaarle Krohnról halálának negyedszázados évfordulóján

Amikor a nevét így svédesen, *ú-val* ejtve („Kruń”) kimondom, ifjúkor ibenyomásaimnak tömege rajzik fel emlékezetemben. És ezeknek a benyomásoknak az ereje nem csökken, csak nőttön-nő, amint saját élettapasztalatunkkal színeződve bukkannak fel újra a tudatunkban.

KAARLE KROHN központi alakja volt a finn folklór kutatásoknak apja halálától, 1888-tól kezdve egészen élete fogytáig, 1933-ig. Ha valakinek a nagyságát aszerint kell mérni, hogy mekkora hatással volt kora tudományára, s milyen helyet foglalt el

¹⁷ Iskolai énekgyűjtemény. I. Bp. 1943.

¹⁸ Bicinia Hungarica. I—IV. Bp. 1942.

¹⁹ Ötfokú zene. I—IV. Bp. 1945—48.

²⁰ Annál sajnálatosabb, hogy a cseremisiz népzene legújabb, reprezentatív kiadványa, a Marij kalük muro (Moszkva—Leningrád 1951.) c. mű, mely igen részletes összefoglalást ad a cseremisiz folklórral foglalkozó kutatókról és népszerűsítőkről, Kodályt és a magyar népzene-kutatást teljesen említés nélkül hagyja.

szaktársai között, akkor őt a legnagyobb tanítómesterek és szervezők közé lehet sorolni. Ma már megvannak a történeti távlatok ennek a megállapításához. Apja, Julius Krohn, a sokoldalú Kalevala-kutató, vallás- és irodalomtörténész, hozzá képest még szűk hatáskörben mozgott: az egyetemen Ahlqvistnak, a vele ellenkező felfogású nyelvész professzornak hivatali alárendeltje volt, s az ő magántanáraként, illetőleg helyetteseként működött. Úttörő munkáinak sikerét meg sem érhetette; munkáinak sajtó alá rendezését éppen fia vállalta, aki ezáltal apja szellemi örökségének folytatójaként lépett fel. Irodalomtörténész lett, mikor kiadta apja finn irodalomtörténetét, és vallástörténész, mert közre bocsátotta annak „A finnugor népek pogány istentiszteleté”-ről írt és nálunk később magyarul is megjelent könyvét. Azután folkloristaként folytatta munkásságát, mint aki már diák korában elkezdte a népköltési gyűjtést, s doktori értekezését még apja irányítása alatt a népmese-kutatások területéről dolgozta ki. Innen fogva a finn énekköltészet bő forrásai mellett ütött magának tanyát munkálkodásra.

Az 1890-es években még magántanár és a finn gyűjtés szervezője, de a következő század első évtizedében megírja és kinyomatja nagy összefoglaló munkáját a Kalevala énekeinek történetéről, 1908-ban professzor lesz (folklorista minőségében első a világon), s alig múlik el néhány év, mikor már nemzetközi szerepet tölt be szakmája irányításában.

Elmondhatjuk róla: a fiatal, nem több, mint másfél évszázadra visszatekintő folklór tudománya máig alig mutathat fel olyan egyéniséget, akiben, mint benne, úgy együtt lennének találhatóak mindazok a jellemző folklorista vonások, amelyek a népköltészet kutatóját megkülönböztetik a rokon szakok képviselőitől. Szinte a folkloristák prototípusának tűnik fel mai mértékkel mérve is, hiszen benne a gyűjtés gyakorlata egyesült a tudomány példaadó művelésével, szervezési rátermettséggel és a külföldi kapcsolatok hivatásszerű ápolásával.

Agilis, könnyed, közmondásosan szeretetreméltó nyugati egyéniség egy nehézkes és szívós északi világban. Lelkesedve lelkesítő tanára egy olyan tanítványi seregnek, amely az ő vezérkedését elfogadva a folklór kutatását Finnországban megszervezte. Jelentősége azonban ugyanekkora, ha nem nagyobb, nemzetközi vonatkozásban. Maga mögött tudva a finneken kívül a skandinávokat és az észteket, ez a rugalmas tudós-agitátor az első világháború — mondhatnók: kapuzárás — előtt hozzáfogott a folklór nemzetközi megszervezéséhez. A szervezetet, az FF-et, a háború szétvetette ugyan, de kiadványsorozata, az FFC. (= Folklore Fellows Communications), jóval túlélte s még ma is folytatódik. Finnország úgy került be a folklór történetébe, mint annak élenjáró országa. E véleményem alátámasztására talán elég, ha e helyen még a Suomen Kansan Vanhat Runot (A finn nép régi énekei), meg a Krohn szerkesztésében megjelent Suomen Suvun Uskonnot (A finnugor népek vallása) kötetekre utalok, és az intézmények közül a Finn Folklór Archivumot (Kansanrunousarkisto) nevezem meg. Azok az alapvető létesítmények és szervek, amelyek a finn KROHN nevéhez fűződnek, vagy legalábbis irányítása alatt valósultak s izmosodtak meg, nem hagynak fenn kétséget az iránt, hogy Finnország a nemzetközi folklórban számbaveendő tényező fog maradni.

Egyéniségének „nyugati” vonásait említve azonban lehetetlen rá nem mutatni munkásságának „keleti” vonatkozásaira is. Az a kor, amelynek munkásságát szentelte, egyúttal a nyelvészet kivirágzásának ideje. 1900-ban megalapítva a Finnisch-ugriscche Forschungen című folyóiratot, SETÄLÄ, a nyelvész, KAARLE KROHN, a folkloristát vette maga mellé néprajzi társszerkesztőül. Nyelvészet és etnográfia közel álltak egymáshoz; mindkét tudományra természettudományi exaktság és elemzés nyomta rá bélyegét. A nyelvészekkel való együttműködés okozta, hogy a folklórban és a néprajzban sokáig ébren maradt a néphagyomány finnugor eredetű elemeinek problematikája. Így történt, hogy az FUF-ban — mint ezt kivált az 1900–1904. évi bibliográfiai anyag feldolgozása és publikációja mutatja (FUF. I, III, VIII, IX. Anz.) — nemcsak a legegyetemesebb finnugor tudományos érdekeket szemeltartó szerkesztők, hanem magyar munkatársaik érdeméből is: a magyar szempont is folytonosan figyelemben részesült, s régibb évfolyamaiban a FUF. ilyen értelemben voltaképpen a magyar néprajz egyik külső orgánumának volt felfogható.

E keleti program érvényesítésében KAARLE KROHN mint szervező is tevékenyen részt vett. Gondoljunk az etnográfusokra, akik keze alól kerültek Oroszországba, a rokonnépekhez, vagy legalább e rokonnépek kérdéseire is kiterjesztették vizsgálódásukat (pl. AARNE, MANSIKKA, HÄMÄLÄINEN, HOLMBERG-HARVA). De a kelet felé tájékozódásnak lecsökkentek a lehetőségei az első világháború kitörésekor, és ugyanakkor megszaktak a kapcsolatok a néprajz területén legalább is másfél évtizedes Magyarországgal. Amikor magam mint fiatal ember Finnországba kikerültem, mintegy e korábbi lelkes érdeklődés csendes visszhangja rezgett körülöttünk, a tudományos atmosz-

férában. A magyar ember felbukkanása figyelmet támasztott. Felébredt az egymásra-utaltság érzése. S az ifjú ember kedélyére nem maradhatott hatástalan az a szíves fogadtatás, amelyben neki ott hétköznapi tanulmányai során része volt.

Naív és lelkes volt a közhangulat egyébként is a távoli rokonnép, a magyar iránt. Ezt az iskola is felkarolta és terjesztette. Példaképp egy verset említek, amely tárgyilag éppen ide tartozik. Szerzője ugyanis KAARLE KROHN, Väinö álnéven — a ballada címe pedig „Ferencz Rényi”. A „Kantale” címen iskolás gyerekek részére 1927-ben második kiadásban kiadott verses antológiában akadtam rá, mint tőle közölt egyetlen, szavalásra alkalmas költeményre. Később megtudtam tőle, hogy egy újság-cikk alapján írta. Krohnék családjában a magyarságszeretetnek ez a megnyilvánulása nem volt előzmény nélkül való: Kaarle Krohn apja eredetiből fordított Petőfi-verseket, öccse, Ilmari Krohn, az ismert zenetudós pedig szintén megtanult magyarul. Nos, hogy érzékeltessem azt a légkört, amely bennünket, e folyóirat szerkesztőjét s utána néhányadmagunkat akkor fogadott, el kell mondanom ennek a versnek a tartalmát.

Témája a szabadságharc leveretésének szomorú korszakából van merítve. A hazafi eszményi önfeláldozását magasztalja hőseiben. Rényi Ferenc Haynau előtt áll, aki tőle akarja kiesikarni a lázadó magyarok titkait. Mikor ez nem sikerül, édesanyját, hűgát vezeteti elő, hogy agyonlővesse. Rényi Ferenc inkább elnézi, hogy hozzátartozói elpusztuljanak, de nem szól semmit. Ime egy versszak a költeményből:

Vaiti seisoo Ferencz Rényi
huulin liikumattomin;
vaiti oli suu, ja vaiti,
vaiti oli sydänkin.

Magyarul:

Némán áll ott Rényi Ferenc,
nem szól, ajka nem mozdul;
hallgat a száj, de a szív is
hallgat mozdulatlanul.

Ebben a büszke pátoszban, mintegy Garay Kontjának szellemében, folytatódik és emelkedik a hatásos és megrázó tartalmú elbeszélő költemény. Végül is a hőhér Haynau az ifjú hős fiatal feleségét vezeteti elő. Ez kétségbeesik mindkettőjük sorsán és unszolja a férjre a szólásra. De Rényi Ferenc csak elvörösödik és elfordul tőle. Haynau pribékjei feleségét is agyonlövik. S mikor utolsó szavai átokkal illetik a hőst, emez összerezzen, elméje elborul, szót sem szól most sem, de a katonák s maga Haynau tábornok is elnémulnak a megilletődéstől.

Érthető: egy oly országban, amely ilyen, a múlt századból fennmaradt eszményi rokonszenvet táplált irántunk, szükségképpen jól kellett éreznie magát az oda érkezett magyarnak. Arra, hogy ez így volt, még vissza fogok térni.

Most, hogy az évforduló alkalmából KAARLE KROHN emléket törekszem felújítani, vezérlő szempontra van szükségem mondandóim összefoglalásához. Ez a szempont már felvetődött, mikor azzal kezdtem, hogy a mester nagyságát hatásánál fogva lehet lemérni. KAARLE KROHN nevezetes tényezője volt a maga korának egyebek közt azért is, mert sok tanítványt nevelt. Noha szaktársainak egy része tőle tudatosan eltérve fejtette ki saját egyéniségét, valamiképpen mindenki beállt a tőle képviselt rendszerbe, s ebben az összefonódottságban s a kutatóknak egymáshoz viszonylásában alakult ki annak a kornak, a folklór virágkorának, sajátos képe. Nézzük meg hát: milyen volt KROHN hatása legközelebbi munkatársaira s e sorok írójára, aki beállt iskolájába. Talán nem lesz érdektelen, ha előbb néhány finn nevet felsorolok ebből a kutató gárdából.

Legszorosabban KAARLE KROHN mellé állt ANTTI AARNE, a nagy mesekutató. Ő mintegy a népmesekutatói szárnyát alkotta annak a széles frontnak, amelynek mozgató szelleme a Kalevala-kutató KAARLE KROHN volt. Mint a talalós kérdések összehasonlító vizsgálója is részt vállalt az „iskola” munkaprogramjából. Másik, őt több évvel túlélte, elmélyült, de kisebb munkásságú tanítványa, V. J. MANSIKKA, a szláv, meg részben (NIEMVEL együtt) a balti-szláv vonalat tartotta kezében, és főleg a ráolvasások és egyéb vallási — költői — hagyományok kutatására összpontosította figyelmét. Őket nevezhetjük, jobbról és balról a mester afféle szárnysegédeinek. A többiek hozzá viszonyítva különfeleképpen foglaltak állást. UNO HARVA, a későbbi nagy vallás-kutató, valahonnan KROHN szoros környezetéből indult el, s az etnológusokhoz pártolva, magát sokban függetlenítette tőle, mégis (főként a Kalevala énekeit történetileg értékelő)

elfogásával a közelében helyezkedett el. A. V. RANTASALO, a babonák specialistája, szintén félrészlettel és nem vett tevékenyen részt a folklorisztikai vitákban.

KROHN hosszas uralma alatt azonban időközben a finn folklórban jelentős ellenzéki crók is vonultak fel. Elsőnek kell említenem E. N. SETÄLÄT, az ismert nyelvész és egyszersmind Kalevala-kutatót. Sampo-könyvének nem eredményei által, hanem kritikájával volt hatása a következő nemzedékre. VAINO SALMINEN, a legnagyobb énekvűjtők egyike, KROHN későbbi tanszéki utódja, elsősorban erre a kritikára támaszkodva igyekezett semlegesíteni a „finn iskola” finnországi hatását. Az utóbbinak tanítványai előszeretettel hivatkoztak A. R. NIEMIRE is, KROHNnak egy eredményeiben már túlhaladott, de vasszorgalmú követőjére, aki, mikor rövid időre professzorrá lett, szintén ellenzéki hangokat hallatott vele szemben.

E két-három ellenzéki folklorista nevének említésével már tulajdonképpen átléptünk a jelenbe, hogy a jelen helyzetet is érinthessük röviden a kitérőt szempontból. MARTTI HAAVIO, korunk legismertebb Kalevala tudósa, eredetileg KAARLE KROHN szárnyai alól került ki (mint mesekutató), de néhány év múlva mind határozottabban fordult új irányba, feltehetőleg a svéd C. W. VON SYDOW hatása alatt. Ő van hivatva jelenleg a Kalevala költészetéről alkotandó korszerű, tudományos vélemény megfogalmazására. Felesége, ELSA ENÄJÄRVI-HAAVIO (ki néhány évvel ezelőtt halt meg) megítésem szerint szorosabban megmaradt a régi vágányon, inkább mint bárki más a finn énekköltészet újabb kutatói közül. Ezek közül JOUKO HAUTALA és MATTI KUUSI érdemel legtöbb figyelmet. Velük nagyjából be is fejezhetem körszemlémet, róluk csak annyit jegyezve meg, hogy HAUTALA SALMINEN szellemében, de KROHN módszerével lépett fel két nagyobb énektanulmányában, míg később (tudománytörténeti műveiből ítélve) higgadtan egyzetető útra nem tért, KUUSI-ról pedig, hogy általában a HAAVIO-tól tört új csapáson halad bátran tovább, KAARLE KROHN-tól inkább távolodó (és stíluskritikai észleletekre hagyatkozó) irányban.

Íme, ha összegezzük az eredményt, a felsoroltakból több személy tartozik az ellenzék táborába, mint az itt csak hiányosan, a legnagyobb neveltek képviselt tanítványi seregbe. Így szokott az lenni többnyire, hogy a mester eltávoztával — kivált, ha az már nagyon régen tekintélytisztre emelkedett — az ellenzéki állásfoglalások jutnak inkább túlsúlyra. De KAARLE KROHN emlékét nem kisebbíti, csak növeli az, hogy vitáznak vele, hogy a következő nemzedékek az ő műveinek a tanulmányozásából tanulnak, és az ő tapasztalataiból merítenek maguknak tanulságot. Ez bizonyítja azoknak a problémáknak a tartós voltát, amelyekkel foglalkozott, s mutatja egyben ismereteinek alaposságát azzal, hogy számbavételüket ma sem mellőzheti senki.

Ezek után, remélem, megengedhető, hogy annyi idő múltával magam is egy kis adalékkal járuljak hozzá tovatűnő alakjának megismertetéséhez. Nem szólok munkásságának tényszerű eredményeiről, mert műveinek méltatását és felfogásának vázolását két másik tanulmányom számára tartogatom (melyek közül az egyiket a mesekutatás finn módszere kérdésének, a másikat a finn folklór fejlődésének óhajtom majd szentelni). De hadd érintsem itt elsősorban személyes emlékeimet, amelyeknek elmondására a tudományos értekezés alkalmatlanabb műfaj, mint a szubjektívabb emlékezés, s feleljek az idők távolából arra, hogy mit jelentett nekem, a magyar ösztöndíjasnak, KAARLE KROHN-nal való megismerkedésem.

1931. október 17-én jelentkeztem nála először Helsinkiben, Laivurinrinne 2. szám alatti lakásán. A professzor már ekkor nyugalomban volt, tehát az egyetemen nem tanított, de a tudományos közéletben a legfontosabb pozíciókat töltötte be (pl. elnöke volt a Finn Irodalmi Társaságnak). Irodalmi munkásságának végső természetét aratta le éppen. Abban az évben pl. három könyve jelent meg: egy a lírai népdalok történetéről, egy összefoglaló kalauz Kalevala-tanulmányai eredményeiről (finn nyelven, minthogy legutóbbi ilyen tárgyú munkáit „Kalevalastudien” címen németül adta ki) és egy ma is emlegetett műve a népmesék kutatásának kritikai áttekintéséről (németül, FFC. 96). Ezek voltak az utolsó nagyobb önálló kotevei. Külföldiek sűrűn keresték fel, de ezek között nem voltak magyarok. Az első világháború előtt félbeszakadt elég gyér előzmények után, egyik tanárom, GOMBOCZ ZOLTÁN előrelátó intézkedése folytán csak akkor, a 30-as évek elején vált újra lehetségessé, hogy országaink között személyes érintkezésen alapuló kapcsolatok alakuljanak ki.

KAARLE KROHN-t, a 70. évébe lépő nemzetközileg elismert tudóst, aki nyelvész kartársai révén ismerkedett Magyarországgal, nem lepte meg a függetlenné válása óta felvirágzott Finnország iránt magyar részről szinte késve megnyilvánult érdeklődés. Már legelső találkozásunkkor gyakorlati oldaláról fogta fel feladatát. Tanáccsal látott el, hogy kiket hallgassak az egyetemen, és a folklorista nevelő évtizedes gyakorlatával jelentette ki, hogy egy finn népballada elemző kidolgozását fogja rám bízni.

Szinte egész ösztöndíjas tanulmányidőm alatt foglalkoztam a finn ballada (A gylkos betegségről szóló runó, Hiihtäv surma: Kanteletar III. 60.) fejlődéstörténetének aprólékos kidolgozásával a Krohntól propagált ún. „finn módszer” előírásai szerint. Mondhatom, hogy amennyire vonzott különlegessége által, ugyanannyira taszított is ez a munka, mert tanulmányaimban nem voltak meg hozzá a probléma kibontásának lélektani előfeltételei. Ki látott olyat, hogy egy népdalt, sorról-sorra, sőt szóról-szóra kelljen végigelemezni, s valamennyi (30-egynéhány) változatából összehasonlító eljárással kikövetkeztetni fejlődése útját — Karjalától Inkeriig —, sőt eredeti szöveg szerinti alakját! Ez a fáziszó művelet nem nagyon nyerhette meg a tetszését egy olyan ifjúnak, aki Magyarországról jövet történeti távlatokban szeretne nézni az irodalmi jelenségeket, s történeti problémalátását népköltési kérdésekre is átvinni igyekezett! A kijelölt munkát elvégeztem. Bár az nyomtatásba nem került, a tanulás nem maradt el. Egészen közel férköztem általa KAARLE KROHN gondolatrendszeréhez.

Tanulmányévem első hónapjaiban állandóan e ballada körül folyt köztünk a beszélgetés. Mesterem megadta a technikai utasításokat s kezembe adta finn vezérfonalul Kalevala-kérdések („Kalevalankysmyksiä”) című művét. Leginkább a Finn Irodalmi Társaságban találkoztunk, amelynek kéziratára őrzi a finn népköltészet eredeti feljegyzéseinek anyagát. Ugyanakkor, amikor ilyen módon KAARLE KROHN szemináriumi mentorom lett, egy másik professzor, az előbb már említett MANSIKKA, azzal a hallatlan előzékenységgel örvendeztetett meg, hogy külön az én számomra tartott néhány (együttvéve hat) egyetemi előadást bevezetésül a finn folklór ismeretébe.

De eljött az 1932. év: az utolsó előtti KAARLE KROHN életében. Ez hozta meg nekem a vele való együttműködés igazi gyümölcseit. Barátaim közbenjárására és egyenes unszolására ugyanis január 2-től egészen június 9-ig e nagy tanár lakásában bérelhettem hónapos szobát. Ez az utcai kis szoba az előszobából nyílt és szomszédos volt a professzor dolgozószobájával. A professzor akkor éppen a finn mitológia körében végzett kutatásait kezdte összefoglalni német nyelven, majd pedig Thompson Motif-Indexének korrektúráit javíttatta. Naplóm tanúsága szerint a KROHN társaságában hallottak, többek közt az Amerikából január végén érkezett folklorista vendéggel, ARCHER TAYLORral folytatott megbeszélések voltak számomra finnországi tanulmányaim idején a legnagyobb élmények. Páratlanul kedvező helyzetem, hogy idegen létemre fél évig tagja lehettem a Krohn-családnak, arra csábít most, hogy történeti analógiákat keressek. REGULY érezhette magát így Szentpétervárott az őt felkaroló BAER környezetében, vagy talán JANKÓ JÁNOST említhetném, akinek a családjá birtokában levő finnországi naplója tele van a finnugor régészetet megalapító öreg ASPELIN gondoskodásának szerető felemlegetésével.

KAARLE KROHNNAK, a valóságban gondolkodó tudósnak és kutatónak, már ekkor nem voltak finnugor elképzelései. A folklórban már jó ideje leszámolt az örökségen alapuló elméletekkel. Aligha tévedek tehát, ha úgy vélem, hogy elsősorban nem a rokonnép fiát látta bennem, hanem a szakmailag érdeklődő kezdő fiatalembert. Mégis, visszagondolva együtt töltött estéinkre, azt kell gondolnom: közelebb férköztem szívéhez, mintha valamely valóban „idegen” nép fia lett volna a helyemben.

Hogy miről folyt közöttünk a szó naponként néha többször is, annak az elmondására ez alkalommal nincsen bővebb terem. Nemesak Helsinkiben, hanem Jyväskyläben, a nyári egyetem ideje alatt is, ahová az ő és SETÄLÄ előadásait meghallgatni mentem, módomban volt vele sűrűn eszmét cserélni. Kezébe adtam SOLYMOSSY SÁNDORNAK német és francia nyelven megjelent tanulmányait, hogy róluk véleményt kérjem. Napokig egyébről sem társalogtunk, mint SOLYMOSSY elméleteiről. Megismerttem őt GRAGGER válogatásában a magyar népballadákkal. De persze a finn problémák álltak hozzá közelebb. S éppoly szívesen beszélgetett a népmesekutatásokról, mint a Kalevala énekeinek sokféle problémáiról, s hol mellékesen, hol kérlelve, bele-beleereszkedett a finnugor mitológia némely kérdéseinek fejtegetésébe is. Még felbecsülhetlenebb kincs maradt — feljegyzéseimben megörökítve — az élete alkonyán álló tudósnak előttem, külföldi előtt tett egy-egy megragadó vallomása és tanácsa. (Atyai tanácsainak némelyike: hogyan kellene a magyar folklór kutatását igazán felvirágoztatni, negyed század múlva is megőrizte időszerűségét.) Ilyenkor úgy éreztem, öröme telt benne, hogy könyvtárszobája csendjében, hintaszékében ringatva magát, megegyeszer átadta magát távoli vendége előtt gazdag élete különféle benyomásai átélésének és újra-elbeszélésének. Nekem pedig nem volt edesebb gondom, mint mondandóit akkori friss emlékezetemmel minél jobban felfogni, s azután szobámba visszavonulva azon nyomban leírni.

Mire ezek a tudós problémákkal terhes hónapok elmúltak, bizonyos, hogy más emberként hagytam ott Finnországot, mint amilyenül oda elmentem. Történeti látásom földrajzi problémaérzéssel bővült. Hazám néprajza szomszédjaihoz való viszonyá-

ban vált számomra problematikusá. Megtanultam becsülni az összehasonlító módszert, és ráeszméltem arra, hogy elemzés nélkül nem tudunk történeti eredményekre sem eljutni. Hatalmas benyomást tett rám annak a felismerése, hogy milyen elengedhetetlen az anyaggyűjtés az alapos, részletekbe menő kutatásokhoz. Ha a hazai tudományosság ezáltal veszített is előttem valamit addigi tekintélyéből, másfelől vonzott a hazai táj, hogy azon valami hasonlót kísérleljek meg, mint amit a finneknél — KROHN-nál és más néprajzi kutatóknál — találtam. Szomorú, de nem csak rajtam múlt, hogy ebből a szép elhatározásból még csak kevés valósult meg, illetőleg vált eddig láthatóvá. KAARLE KROHN emléke legkevésbé sem tehet róla. Ha valamit mégis megkísérleltem olykor felmutatni, abban az ő kezdeti ösztönzésének hatása mindenestre benne van. Tanítványának tartom magam még oly kérdésekben is, amelyekben nem érthetek vele teljesen egyet. Emberi magatartása keltette fel bennem a tudományos munkára való elhivatottságnak az érzését. Emlékét híven megőrzöm és nem felejttem útra bocsátó, kedvesen bízató mosolyát sem, amíg élek!¹

KOROMPAY BERTALAN

Hogyan lett Szarvas Gábor a finnugor nyelvrokonság híve

SZARVAS GÁBOR huszonhárom éves korában, vagyis 1855-ben, az egyetem jogi karán eltöltött öt félév elmúltával, nehéz betegsége miatt, kénytelen volt tanulmányait abbahagyni. Mintegy harmadfél évig tartó szünet után, 1858-ban baráti tanácsra tanári pályára lépett. Akkor ugyanis tanárihiány miatt megokolt esetben a hivatottság igazolásával alaki képzés nélkül is lehetett tanításra alkalmazást kapni. Szarvas a pannonhalmi benedekrendi gimnáziumban fejezte be középiskolai tanulmányait, s itt kiváltképp a klasszikus nyelvekben alapos tudásra tett szert, s ezért tanári pályáján szakjaul a latin és a görög nyelvet választotta. Ezt a két tárgyat tanította tanárkodásának nem teljesen negyedszázadig (1858—1881-ig) tartó ideje alatt, működésének mind a négy helyén, Egerben, Baján, Pozsonyban s Pesten. (Közben fenti szaktárgyairól 1865-ben megszerezte a tanári képesítést.) Mindjárt tanári munkásságának kezdetén úgy érezte, természetadta tehetségével hírlapi cikkek írására is vállalkozhatik. S ezért, már első állomásáról, Egerből humoros hangú tudósításokat küldözgetett a „Hölygfutár”-nak. Ennek a lapnak 1859. évi nov. 22-én megjelent 139. számában „Az egri gyümölcs kiállítás”-ról írt tréfás ismertetést. Karcolatában csak úgy mellékesen, a finnugor összehasonlító nyelvészet törekvéseinek s módszerének kigúnyolására — mondhatnók: az akkori közszellemnek megfelelően — tettetett komolykodó hangon etimológiáját adta a *gyümölcs* szónak.

Tudománytörténeti érdekességüknél fogva közöljük itt a „Hölygfutár” porosodó köteteiben eltemetett, bohószkodó, sziporkázó cikkből a minket érdeklő, itt következő sorokat. „A gyümölcs, jeles philologusunk Penészesi szerint — írja Szarvas, *P* — a jellel közzétett cikkében — a csuvik kűm (ág) s a vojtyák csan (fa) szóktól származik.”

„A magyar nyelv egyik sajátsága — úgymond nevezett tudósunk, — hogy a kemény hangokat lágyakkal szereti fölcserélni, pl. *diszno* *gyisznó*; így lett lágyítás által a *kűm*-ből *gyüm*. Ami a *csan* szónak átváltoztatását illeti, az következőképp történt: tudjuk, hogy *csan* fát jelent; miután azonban az életerő a *csan*-nak (fának) közepén, tehát az *a*-ban van: következik, hogy ez a főhang benne; a mi fő, az, egyúttal első is: ezen *a*-t tehát *ö*-vé változtatván, s ezen *ö*-t a *gyüm*-szóhoz függesztvén, lesz: *gyümö*; ha most tovább megyünk, s figyelembe vesszük, hogy a *csan*ban (fában) *cs* a tető, tehát hogy ez van legtávolabb a földtől: következik, hogy *cs* lesz az utolsó hang, az *n* pedig *l*-lé változva eleje jó; így aztán kikerül a *gyümölcs* szó, mit sokan elég helytelenül, eredetinek tartanak.” Így beszél Penészesi.

E származtatás oly világos és könnyű, hogy bármely avatatlan is megértheti: a miért is én sokkal elmésebbnek találom tudós Dohosi véleményét, ki a gyümölcsöt ezen cseremisz szótól származtatja: *csup* — *csejoksze*, mely tulajdonképen *kefét* jelent.

¹ Biztatását utánam is elküldte Magyarországra. 1933. május 21-én írt leveléből idézem: „Kodissamme oli meidän ilo Teidät pitää ja sijan saitte Te sydämässämmekin. Meille Te edustitte Unkarin nuorisoa, joka on nousut uutta tulevaisuutta kansalleen luomaan. Siinä työssä ei tarvitse voimiaan epäillä. Vilpítőn harrastus ja oikea asia ovat päätekijöitä.”

A legmélyebb tudománnyal s bámulandó logikával írt értekezést helyszúke miatt mellőzöm, csak annyit jegyezek meg, hogy elgondolva: hány éjet áldozott föl tudósunk e szellemi bírálathoz, lehetetlen, hogy lelkünk el ne szomorodjék, midőn úton-útfélen hallanunk kell a vandalizmus (ujonc-írók) éretlen elménkedéseit!

— Pedánsabb embert nem ismerek a philolognál, — mondá valaki egy társaságban.

— Szerintem legjobb volna őket *rágódiaknak* nevezni; mert higyjék el önök, a philolog napokig is elrágódik egy szón, s addig csúri-csavarja a dolgot, míg az *x*-ből *a*-t nem csinál.¹

Ezután a gúnyos nyelvészkedés után így folytatja Szarvas tudósítását: „De hogy visszatérjünk a gyümölcsre: a gyümölcs az, mi által a teremtő a fentartást létesíti; azért van minden dolognak gyümölcse.”

Szarvas Gábor halála előtt két évvel a Nyelvőrnek 1893. évfolyamában „Keresétek az igazságot” c. nagy jelentőségű cikkében beszámol ennek a gúnyolódó írásának keletkezéséről. „Szóba kerülvén egy alkalommal, a miről akkor hallottam először, a ’finnezők bolondoskodása’, még az nap lefirkantottam egy levelet a Hölgyfutár számára, a melynek akkorta vidéki levelezője voltam, s mérgemnek [helyesen: m e r g e m e t] egy elméskedni akaró allotriába öntöttem ki...” (Nyr. XXII, 442).

Ellenkezett volna Szarvas határozott, öntudatos, férfias egyéniségével, ha ezt az ifjúkori tévedését menteni, vagy legalábbis szépíteni törekedett volna. Leplezetlen őszinteséggel nyilatkozik róla más alkalommal, milyen gyenge lábbon állott még ekkorában tudás dolgában. „Csak midőn Pozsonyba kerültem s az ottani könyvtár átvétele s további gondozását reám bízta, csak akkor ijedtem vissza magamtól, csak akkor láttam át, hogy tudatlanságom akkora volt, hogy a bajai piac közepén bátran fölállíthatták volna obeliszknak.” (Nyr. XXIV, 490).

A „Keresétek az igazságot” c. cikkből tudjuk meg aztán, hogyan fordult komoly érdeklődése az összehasonlító nyelvtudomány felé.² Pozsonyi tanárkodása idején szakkérdésről beszélgetve, egy tanártársra felhívta figyelmét az NyKra, de ő ezzel a megjegyzéssel ütötte el a jóakarató tanácsot: „Halszágú tudomány nem kell!” Az ügyesen vitázó ellenfél, amikor elébb meggyőződött róla, hogy ifjú társa egyáltalán nem ismeri az idézett folyóiratot, ekképpen vágott vissza: „S nem röstelled, ítéletet mondani oly kérdéstről s oly munkáról, amelyről tudomást se vettél, bele se pillantottál!?” „E megérdemelt szemrehányás — írja Szarvas — zavarba ejtett, átláttam, hogy teljes igaza van; s legselő dolgom volt, hogy az említett folyóiratnak addig megjelent összes évfolyamait könyvtárunkból kivettem s legott olvasásához fogtam.” De azt is elmondja Szarvas, hogy meglehetősen tartózkodással kezdette a folyóiratot tanulmányozni. Minthogy azonban minden cikket végigolvasott, sorra megvilágosodtak előtte a nyelvrokonságnak mindaddig kétséges színben mutatkozó igazságai. Mindjárt az 1864-ben megjelent harmadik kötetben bő alkalma volt, hogy Hunfalvy Pál közléséből Ahlqvistnak a magyar és a finn nyelv rokonságát kutató vizsgálódásai, „nyomozásai” eredményével megismerkedhessék. Mintha csak a maga teljességében Szarvasnak szólott volna ez a tájékoztatás s benne különösen az itt idézett néhány sor: „Való ugyan, nálunk, finneknél, a kérdést [a rokonság kérdését] — írja Ahlqvist — rég eldöntöttnek tartják, minélfogva, úgy látszik, nem is szükséges arra időt vesztegetni: Magyarországon ellenben a finn rokonság heves ellenmondásra talál, s a nyelvész, ki azt szóba hozza, sok megtámadásnak teszi ki magát. Mi finnek inkább csak a k [én ritkítottam- D. Sz.] elfogadtuk, hogysem megvizsgáltuk volna az említett rokonságot. Ha most én is, Ahlqvist, azt létezőnek fogom bemutatni, ne gondolja senki, hogy finn létemre, dicsekedni akarnék a magyar rokonsággal. ... a finnek az európai irodalmat a Kalevalával gazdagították meg, s ezért meg a magyarok lehetnek irigyek. Ha még is a magyarok a finn rokonságot szégyenlik, az csak a dolgok nem-ismeréséből és a túlságos nemzeti büszkeségből történik, mely közönséges a magyaroknál.” Ahlqvistnak ehhez az utóbbi mondatához csillag alatt hozzáfűzi Hunfalvy: „Talán nem is lehet mondani, hogy a magyarok szégyenlik a finn rokonságot; ha van is itt-ott, ki »a dolgok nem-ismeréséből« ítélt, az nem képviseli az irodalom ítéletét.” (NyK. III, 20). Az NyK. tanulmányozásának

¹ A tréfás etimológiát megtaláljuk még Szarvas Gábornénak, az Új Magyar Szemle 1900. é. okt. 15-i számában férjéről közzétett meleg hangú, művészi megemlékezésében is. Ez a kegyeletes életírás megérdemelné, hogy a nyelvműveléssel foglalkozók számára hozzáférhető helyen, újra megjelenjen. Az írásból kiérző őszinteség ma is elevenen hat az olvasóra.

² Vö. még BALASSA JÓZSEF, A Magyar Nyelvőr története 14—5. — A SZERK.

eredményeként Szarvas megvallja aztán: „Midőn azonban a többi cikkeken s a következő évfolyamokon is keresztül dolgoztam magamat, bár iparkodtam, hogy meg ne tántorodjam s makacsul küzdöttem a régi ellenség ellen, végre mégis hódolnom kellett, a fölismert igazság diadalmaskodott ellenállásomon; leraktam a fegyvert. — Így lett Saulus Paulussá” (Nyr. XXII, 442—3).

Pozsonyi működése során, 1864/65-ben kezdett tehát Szarvas a magyar összehasonlító nyelvtudomány tanulmányozásával rendszeresen foglalkozni. Közben ugyan tartalmaz s kiváló sikerű, terjedelmes programértekezést írt „Magyartalanságok” címen iskolájuknak (a pozsonyi kir. kat. gimnáziumnak) 1866/67-i értesítőjébe. Ebben a munkájában tárgya természeténél fogva még nem találjuk meg a rokon nyelvek tanulmányozásának nyomait, de következő alkotásában a rokonság hangoztatására már bőséges alkalma nyílt. A M. Tud. Akadémia az 1865. évi dec. 7-én ezt a pályatételt tűzte ki: „Kivántatik a magyar igeidők elmélete a középkori, úgy a XVI. és XVII. század irodalmi, s amennyiben vannak, népi nyelvemlékei alapján, tekintettel a legújabbkor irálytani fejleményeire. Jutalma a Marczibányi alapítványból negyven arany. Határnap mart. 31. 1868.”

A pályatételre Szarvas is elküldte munkáját, s értekezése, már legelső alakjában méltónak bizonyult a jutalomra. Ebben a pályadíjjal koszorúzott s „A magyar igeidők” címen megjelent munkában a rokonnnyelvek ismeretének is több bizonyosságát adta. Határozott, kiterjedt ismeretei alapján a nyelvrokonság kérdésében is teljes erővel hangsúlyozza tisztán kialakult meggyőződését. Tanulmányában többek közt AHLQVISTA, CASTRÉNTÉ, DONNERRE, a hazai nyelvtudósok közül REGULYN kívül BUDENZ JÓZSEFFE, HUNFALVY PÁLra hivatkozva kijelenti: „A kérdést, hogy a magyar melyik nyelvemzetségné sarjadéka, tudományos férfiak, a kiknek szava e tekintetben döntő elhatározással bír, épen mivel e nyelvtörzsöknek tudományos megismertetése körül kiváló érdemeket szereztek magoknak, . . . elég világosan kimutatták, úgy hogy e tény manap már hiába erőlködik bárki is kétségbe vonni.” („A magyar igeidők”, Bevezetés XI—XII. l.) Ugyancsak a bevezetésben (IX. l.) írja az itt következőket is: „Ki előtt ne tűnnének fel pl. a következő szövegyezések?

Magyar	Vogul	Osztják	Mordvin	Finn
kő(köve)	keu	keu	kev	kive
kéz(keze)	kát	két	käd	käte
vér	vujr	ver	ver	vere.”

Később, tárgyalása folyamán, az *ira* alakról, illetve az elbeszélő múlttról mondja: „. . . meg kell jegyeznünk, hogy az ugor nyelvcsaládnak többi tagja a magyar kivételével, csak egy multtat képezett ki, úgy hogy a vogul *vausem*, osztják *ujem*, votják *tođi*, zürjén *tödi*, mordvin *sodín* alak egyéb praeteritum hiányában a multnak minden lehető változatait kifejezheti; tehát azon különböző cselekvések jelölésére, melyeket a magyar majd *tudott*, majd *tud vala*, majd *tuda*, majd *tudott vala* alakokkal fejez ki, csak az említett egy multtal rendelkeznek . . .” (23. l.) S ugyane fejezetnek még a 27. lapján is találunk utalást a múlt időnek rokonnnyelvi használatára.

Szarvas Gábor életébe nagy fordulatot hozott említett két tanulmányának megjelenése. A „Magyartalanságok”-ra elébb Szilágyi Sándor történetírónak rövid ismertetése, pár héttel később pedig Arany Lászlónak kimerítő cikksorozata hívta fel a magyar nyelv egészséges fejlődésével törődő közönség jóindulatú figyelmét. „A magyar igeidők”-nek akadémiai pályadíjjal való kitüntetése még Eötvös József miniszter érdeklődését is ráirányította Szarvas Gáborra, s ennek eredményeképp 1869. évi június hónapban kinevezte a pesti kir. kat. gimnázium tanárává.

A fővárosba kerülő Szarvasnak sikerült hamarosan elérnie, hogy egyéniségének értékes tulajdonságaival a tudományos körök, személyes érintkezés alapján mindjobban megismerkedhessenek. Így azután, amikor az Akadémia nyelvtudományi bizottsága a Magyar Nyelvőr megindítását elhatározta, a folyóirat szerkesztőjének kijelölésekor egyértelműleg Szarvas felé fordult a bízalom. A nagy várakozást keltett új folyóirat első száma az 1872. évi január közepén jelent meg, címlapján ez a szöveg: „A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Bizottságának megbízásából szerkeszti s kiadja Szarvas Gábor.” A programadó vezércikket Szarvas Gábor írta, „Mit akarunk?” címen. Kemény határozottságú, új hang hallatszik belőle, melyet még elevenség, frissesség, a magyar nyelvtudományban eddig alig ismert folyamat, üde természetesség is jellemez. A meginduló folyóirat vizsgálódását, a közzétett terv szerint, a nyelvet minden mezejére ki akarja terjeszteni; de — írásunk céljának megfelelően — ez alka-

lommal csak az ötödik pontban foglaltakat akarjuk hangsúlyozni. Ígéretet tesz itt a szerkesztő arra: „figyelemmel kísérjük a haladó nyelvtudománynak nyelvünkre vonatkozó kutatásait s a megállapított eredményt időnként köztudomásra hozzuk.” Ebből az elhatározásból az is következik, hogy a Magyar Nyelvőr a nyelvhasonlításnak nyelvünkkel kapcsolatos eredményeit is közölni szándékozik olvasóival, mégpedig a folyóirat irányának megfelelő népszerű hangon. Amidőn a nyelvrokonság terén az akkor már kétségbevonhatatlan igazságot egyesek — kivált a folyóirat első időszakában — megkísérelték vitássá tenni, Szarvas is azonnal hallatta felvilágosító szavát. Már az első kötetben (299—303. l.) olvashatjuk „Az idegen szók”-ról szóló, íly célból közölt vitáirátát. Mintha csak Ahlqvistnak, az NyK-ból fentebb idézett szavai csengnének fülébe, amidőn fejtegetései során ezeket mondja: „S miért mindez erőlködés, e kárba vesztett küzdelem? Azért, mert — azt tartják sokan, mondhatni a nagy rész — mert szegyen volna a magyarra . . ., hogy olyan rokonai legyenek, minők a bárdolatlan vogul, osztják, cseremis sat. népségek.” (302. l.) Nincs most itt rá terünk, hogy bővebben ismertessük, milyen alkalmakkor s mily módon felelt meg Szarvas idevágó beköszöntő szavainak. Ennek a kérdésnek megvilágítása külön cikk tárgyául kínálkoznék.

DÉNES SZILÁRD

Frederick Bodmer: Die Sprachen der Welt. Geschichte — Grammatik — Wortschatz in vergleichender Darstellung

Deutsch von Rudolf Keller. Köln—Berlin, é. n. [1955], Kiepenheuer & Witsch. 753 l.

1. Ismét egy széttekintés a világ nyelveinek kimeríthetetlen múzeumában, s hozzá a MEILLET—COHEN-féle Les langues du monde-nál népszerűbb, a művelt nagyközönség számára is könnyen érthető formában! Napjainkban, amikor a gyakorlati nyelvtanulás vágya talán soha nem látott méreteket öltött, s örvendetes módon már olyan világnyelvekre is kiterjed, — így a spanyolra s a kínaira — amelyeket eddig Közép-Európában vajmi kevesen ismertek, rendkívül hasznos, ha időről időre egy-egy munka figyelmeztet mindarra, ami a nyelvtudás mögött van, tehát a különböző nyelveknek, illetve magának az emberi nyelvnek az életére, fejlődésére. BODMER angol műve, amelynek eredeti címe „The Loom of Language”, pontosan ezt a feladatot tűzte maga elé, és ezenkívül még valamit, ami ismét gyakorlati cél: a szerző — nyilván helyesen — azt tartja, hogy a nyelvi tudatosság, vagyis a nyelv életének és szerkezetének ismerete megkönnyíti a nyelvtanulást. Az előttünk levő német átdolgozás ezt a dicséretes célt így foglalja össze: „Um das Lernen so leicht wie möglich zu machen, müssen wir sprachbewusst werden” (209). A nyelvi tudatosság igényét BODMER a nyelv szerkezetének valamennyi körével kapcsolatban megfogalmazza, tehát a továbbiakban nagyjából mi is ezt a beosztást követve kívánjuk vázolni s egyben bírálni a szerző néhány gondolatát.

2. Ami a hangtant a nyelvek hangrendszeréből levonható általános tanulságokat illeti, ezzel kapcsolatban meglehetősen különös meglepetés éri az olvasót. Ahelyett, hogy a legfontosabb fonetikai és fonológiai alapkérdésekről bő és változatos példaanyaggal együtt rövid tájékoztatót kapnánk, (e tekintetben még Trubetzkoy egy-egy általánosabb érdekű cikke is mintául szolgálhatott volna),¹ a szerző egyszerűen háttat fordít a hangtannak, s egy merész fordulattal beiktatja helyére a „Geschichte des Alphabets” című fejezetet (33—78). Természetesen jó és hasznos ez is, ámde ha a nem-nyelvész olvasó megfelelő hangtani alapvetés nélkül kapja, akkor még inkább fenyeget az a veszély, hogy a hangtani tájékozottságot (amely pedig a nyelvi tudatosságnak integráns része!) továbbra is a betű és a hang fogalmának oly gyakori összekeverése fogja helyettesíteni. Helyes lenne tehát, ha a mű következő kiadásában nemcsak írástörténeti összefoglalást találnánk, hanem hangtani tájékoztatást is. Egyébként az írástörténeti fejezet jól és világosan közöl megbízható ismereteket; feltűnő azonban a szerző egy-egy kedvenc — s nem is mindig megalapozott — ötletének szinte csökkönyös ismétlése. Ilyen kedvenc ötlet ebben a fejezetben az az állítás, hogy a képirásról a hangírásra való áttérés talán nem is kívánt meg semmiféle különös találmányt. A szerző szerint „es besteht kein Grund anzunehmen, dass Völker, die diesen

¹ Vö. pl. La phonologie actuelle: Psychologie du langage. Paris 1933, 227—243.

Schritt getan haben, besonders intelligent oder unternehmungslustig sind. Viele wertvolle Erfindungen sind eine Belohnung der Unwissenheit" (49). De vajon lehet-e szó „tudatlanságról” olyan nagy történelmi folyamatokkal kapcsolatban, aminő az egyiptomi írásnak szótagírássá való átalakulása, vagy a kínai alkalmazása a japán nyelvre (49—55)? Mindkét esetben általános feltevéseknél többet érne a konkrét történelmi helyzet elemzése, beleértve ebbe természetesen a feltehető s nem éppen „tudatlanságra” valló „kétnyelvűségnek” írástörténeti következményeit is.

3. Ami az alakot illeti, ettől a világos, ötletes előadásmód erényét éppen oly kevésbé lehet megtagadnunk, mint a könyv bármely más részétől. Ámde itt s a következő mondat tani részben ismét egy kedvező gondolat tör előre, mégpedig sokféle megfogalmazásban. BODMER, számos más angol nyelvfilozófushoz hasonlóan, kategórikusan elítéli a szerinte „feleslegesen” bonyolult alakot, „archaikusnak”, sőt — a nyelvészeti irodalomban kissé szokatlanul — „altmodisch”-nak (87) mondott nyelveket. E vonatkozásban különösen BODMERnek az alak- és mondatban orosz rendszeréről tett megjegyzései meglehetősen érdekesek: abban a mondatban, ahol a szerző azt állítja, hogy bármely nyelv szerkezetének megismerésére egy óra elegendő, szerzőnk ezt a „biztató” kijelentést így fűzi tovább: „ausser es handle sich um eine Sprache, die wie z. B. Russisch eine grosse Menge veralteter und nutzloser grammatischer Einrichtungen kennt” (210). Az orosz nyelv tanulása BODMERnek alighanem sok vesződséget okozott; bizonyára ezért nyilatkozik máshelyütt oly szkeptikusan az orosz nyelv megtanulhatóságáról (427—8). Hogy nem juthatott messzire e téren, azt nemcsak hibásan átvitt orosz szók bizonyítják (pl. *djelat, djeivat* 428), hanem következő — őszintén szólva, komolyan sem vehető — megjegyzése: „die Russen verwenden ihren Instrumental in allen möglichen Situationen” (108). Ha a szerző elmélyed az orosz esettanban, alighanem éppen az instrumentálist találja olyan esetnek, amelynek nem is különösebben bonyolult használata pontosan körül van határolva!

4. Mindeddig szigorúan kellett bírálnunk BODMERnek egy megállapítását; fel kell tehát vetnünk a kérdést, efféle tévedések kiemelése ellenére voltaképpen mi indokolja a könyv ismertetését. Erre a kérdésre könnyű megfelelnünk. Sem a nagyon vázlatos mondat tani fejezet, sem pedig a nyelvek felosztásának kétes értékű közhelyekkel teli² elemzése nem óvhatná meg BODMER könyvét a dilettantizmus vádjától,³ megmenti azonban az elmarasztalástól és a feledéstől két körülmény: egyrészt az európai kultúrnyelvek közös szókészletének, vagyis annak, amit a német kiadás „europäisches Erbgutnak” nevez, nagyon világos és tanulságos bemutatása, másrészt pedig a mesterseges nyelvek problémájának a szokottnál jóval részletesebb s általában helyes kritikai érzékre valló feltárása. Kár, hogy BODMER, aki sajnálatos módon jórómán minden bibliográfiai utalást mellőz, sehol nem említi Bally nevét: nyilvánvalóan azonban az ő szelleme vezette a szerzőt, amikor pl. a görög eredetű nemzetközi szókészlet elevenességét, termékeny voltát lexikonszerű tömörséggel s ugyanakkor pontosan és színesen jellemezte (244—7). A nyelvi kiegyenlítődés nagy irányzatával dialektikus egységbe olvad össze Európa két fontos nyelvcsaládjának, a germán és a neolatin nyelveknek összefoglaló jellemzése; kár, hogy az utóbbiból szerzőnk a románt teljesen kirekesztette. Ezt az európai nyelvi körképet szorosan kiegészíti a Sprachmuseum-nak nevezett érdekes függelék; ebben egyrészt a germán, másrészt a román nyelvek köréből találunk rendkívül tanulságos „nominal”-t, vagyis tárgykörök szerint csoportosított szójegyzéket. A német, holland, svéd, dán és angol, valamint francia, spanyol, portugál, olasz szócsoportokat felölölő szójegyzékekből élesen kitűnik, mennyire felülmúlja a nyugati neolatin nyelvek „lexikális szolidaritása” a germán nyelveket.

Nem kevésbé hasznos és érdekes a világnyelvek kérdésének tárgyalása (464—544); ebben a fejezetben a szerző érdekesen figyelmeztet rég feledésbe ment segédnyelvkísérletekre, pl. Dalgarno (1661) és Wilkins (1668) próbálkozására.⁴ Megszívlelendő

² Egy példa a sok közül: „Niemand zögert, Chinesisch eine *isolierende* und Latein eine *flektierende* Sprache zu nennen” (192). BODMER sem itt, sem másutt nem igen hajlandó tudomást venni azokról a szerkezeti jelenségekről, amelyek a kínainak köz-tudomású „izoláló” jellegével szemben bizonyos óvatosságra intenek.

³ Azt sem igen értjük, miért hiányos és pontatlan pl. a finnugor nyelvek felsorolása; ez ugyanis, legnagyobb meglepetésünkre, így hangzik: „a) Lappisch b) Finnisch c) Estnisch d) Tscheremissisch, Mordwinisch e) Magyarisch (Ungarisch)” (181).

⁴ A forrás O. Funke értekezése: Zum Weltsprachenproblem in England im 17. Jahrhundert. Heidelberg, 1929.

BODMERnek az a megállapítása is, hogy a nemzetközi segédnyelvek alkotóinak tanulniok kellett volna strukturális vonatkozásban a kínaiból és a kreol nyelvekből (278). Még meglepőbbnek tartja azonban szerzőnk azt a körülményt, hogy az angol nyelv rendszerének egyszerűsége sem ösztönözte eléggé a világnyelv-faragókat (i. h.). BODMER úgy véli, hogy végeredményben vagy egy élő nyelv, mégpedig alighanem az angol (ill. annak valamely egyszerűsített, de az élő nyelvhasználaton alapuló változata) szorítja majd ki az eszperantót, vagy pedig racionális „nyelvi tervezés” („Sprachplanung”) segítségével meg lehet alkotni egy olyan nemzetközi nyelvet, amely az összes eddigieket s különösen az eszperantót felülmúlja. Idevágó gondolatait a szerző érdekesen körvonalazza; egyetérthetünk vele pl. abban, hogy a közkeletű tudományos műszókból ismert görög töveket (pl. *hetero, mono, mikro, palaeo, chron* stb.) a megszerkesztendő új világnyelv az eddigi kísérleteknél szélesebb körben hasznosíthatná. Kétesebb azonban, vajon a Basicból ismert, de oly nehezen kezelhető „perifrazstikus igék” (pl. *go from place to place without aim* = bolyong, kóborol) valóban pótolhatják-e az élő nyelvhasználatban annyi árnyalatot jelentő igei gazdagságot. Túlságosan „optimisztikusnak” véljük azt az elgondolást is, hogy 5 magánhangzón kívül mindössze 9 mássalhangzóra (*l, m, n, r, továbbá vagy p, t, f, k, s vagy b, d, v, g, z*) volna a világnyelvnek szüksége. Hiszen akármelyik magánhangzó-sornak kizárólagossá tétele a nemzetközi szavak ezreit torzítaná el! Ami a nyelvtani szerkezet egyszerűségét illeti, BODMER sokkal tovább megy az eddigi izoláló jelleg vonalán, mint pl. az eszperantó, vagy az interlingua: a többesjel kivételével semmiféle flexiós végződést nem vesz tervbe, tehát nyilván a névszók mondatnyi relációin kívül az igeidőket is segédszókkal kívánja jelezni. Valószínűleg lemond szerzőnk az eszperantóból ismert szófajhoz kötött egyforma végzésekéről is; ennek előnye az lenne, hogy a nemzetközi szavak semmiféle új „Systemzwang”-nak nem volnának alávetve.

5. Hiú tervezetés-e mindez, a jövő — s nem is a legközelebbi jövő! — mutatja meg. Mindenesetre szeretnénk BODMER könyve után egy olyan általános nyelvészeti művet látni, amely nem kívülről erőlteti rá a különböző nyelvi rendszerekre egy különös „grammaire raisonnée” sematikus követelményeit, hanem belülről, a tárgyalt nyelvek személyes átélése révén mérlegeli egyik vagy másik nyelvtani rendszer kifejezésbeli előnyeit vagy hátrányait. Ha BODMER ezzel a megértéssel közeledett volna az emberiség nagy nyelvi vívmányaihoz, kevesebbet nyilatkozik a „felesleges” grammatikai bonyolultságról, viszont közelebb kerül a nyelv lélektani felépítésének eleven valóságához. A világ nyelveit semmiesetre sem szabad egyetlen, a szűk praktikizmus szemszögéből konstruált nyelvi eszményhez viszonyítanunk. Olykor, igen helyesen, magának a szerzőnek is kétségei támadnak, vajon az ő általa hirdetett nyelvi eszmény lehet-e a kiejtésében, helyesírásában, sőt igehasználatában is meglehetősen bonyolult angol. Voltaképpen BODMER sem tartja a világ „legpraktikusabb” nyelvének éppen az angolt; ha így vélekednék, nem keresné új utakon a megalkotandó tökéletesebb nemzetközi segédnyelvet. Ahhoz azonban, hogy ez a világnyelv életképes legyen, még valami kellene: a tervezett új segédnyelv jóhangzása, zengzetessége, vagyis egy olyan követelmény, amelyet a segédnyelv-alkotók közül eddig legkövetkezetesebben Zamenhof tartott szem előtt. Egyelőre tehát, amíg a „Sprachplanung” nem vezet újabb eredményre, a nemzetközi nyelvvel rokonszenvezők számára csak két út marad: vagy a Basic English (illetve valamelyik rokona), vagy a világszerte ismert eszperantó. Mivel pedig — a szerző vallomása szerint is — „ist Englisch doch auch nicht eine neutrale Sprache” (508), jelen bírálatunk — akarva-akaratlan — végeredményben mégis az elismerés szerény jele az eszperantó 70. születésnapjára.

GÁLDI LÁSZLÓ

Dr. Hans Arens: Sprachwissenschaft

Der Gang ihrer Entwicklung von der Antike bis zur Gegenwart. Orbis Academicus. Problemengeschichte der Wissenschaft in Dokumenten und Darstellungen. München. é. n. [1955], Karl Alber. 568 l.

1. Az Orbis Academicus-sorozat nyelvtudományi vonatkozású kötete elsősorban azok számára jelent segítséget, akik nyelvtudásuk korlátai miatt nehezen tájékozódnak a nyelvtudomány történetében. Végre rendelkezünk egy olyan egynyelvű, gondosan és körültekintően szerkesztett szöveggyűjteménnyel, amelynek szemelvényei

megkönnyítik egy-egy nagy nyelvész életművének megismerését, s felkeltik az érdeklődést a további részletek tanulmányozása iránt. Az egyes szemelvényeket rövid magyarázó szöveg vezeti be, s a könyv végén sommás, de általában helyesen megrostált bibliográfia egészíti ki. Az anyag többnyire korok s ezeken belül nyelvészeti áramlatok szerinti tagolódik kisebb-nagyobb egységekre. Az alábbiakban mi is ezt a történelmi beosztást követjük, részletesebben kitérve egyik vagy másik fejezet előnyeire s gyöngeségeire.

2. A kötetet bevezető rövid előszó legfőbb erénye a *szerénység*: H. ARENS szűkebbnek látja nemcsak a nyelvészettörténeti dokumentáció s a rá vonatkozó irodalom parttalanságát („Uferlosigkeit”) hangsúlyozni, hanem utal arra is, hogy a kiválasztott szövegrészeket semmiesetre sem jelentik feltétlenül egy-egy nyelvészeti gondolat első felbukkanását. Térben és időben is tudatos korlátokat szab magának a szerkesztő: mivel egész könyvét — hogy úgy mondjuk — „mediterrán”, tehát a klasszikus görög-latin kultúrában gyökerező szemléletre építette, pl. a hindu grammatikusokat (s köztük elsősorban Pāninit) csak európai „felfedezésükkel” kapcsolatban (146 kk.) vonja vizsgálódásai körébe. Időbeli határul ARENS az 1939. évet jelöli meg; e határt azonban nem egyszer áttöri, többek közt azért, hogy Hjelmslev és Mecsanyinov életművéről megemlékezék. Az időbeli határ egyébként így is már kissé távolinak hat, hiszen az utolsó fejezet három oly különböző egyéniség nem egészen indokolt egymás mellé állításával zárul, aminő Trubeckoj, Hjelmslev és Bröndal.

3. Eredetien kezdődik az ókori nyelvtudományt tárgyaló I. rész. „Aufstieg zur Sprachwissenschaft” — olvassuk e rész előzéklapján, majd — igen gyors fejlődésmentben, alig 25 lapon — lepereg előttünk az ókor nyelvészeti sejtéseinek és megállapításainak egész sora, a „Die Sprache im Mythos” címen összefoglalt bibliai előzményektől egészen a római grammatikusokig (akikkel egyébként a szerző nagyon mostohán bánik). Helyesen emeli ki ARENS a már bibliai szövegekben érvényesülő tulajdonnév-elemzés mítoszteremtő erejét,¹ de meglepő, hogy sem ehhez a tényhez, sem általában a „Die Sprache im Mythos” című kis bevezetéséhez (3—4) semmiféle orientalisztikai apparátus nem csatlakozik (még a jegyzetekben sem). Örvendetes és alapos viszont az egész nyelvtudomány alapját jelentő görög hagyomány jellemzése, bár pl. a stílusnemek hármasságának első úttörőiről, Antiszthenészről és Theophrasztozsról ARENS teljesen megfeledkezik.² Mindenesetre nagyon jók ARENS Platon- és Arisztotelész-idézetei; az utóbbiakból kiviláglik már a nyelv jelszerűsége is,³ vagyis egy olyan gondolat, amelyet a mai nyelvészeti köztudat elsősorban SAUSSURE-nek tulajdonít. Szinte teljes egészében közli a szerkesztő Dionüsziosz Thrax grammatikai rendszerét (19—26), vagyis azt a rendszert, amely voltaképpen az egész klasszikus nyelvtani hagyomány alapját megvetette, továbbá kitér Dionüsziosznak a korhoz képest kitűnő — s bizonyára a helyes ejtés tanításával kapcsolatos — hangtani megfigyeléseire is (25). Dionüsziosz tanainak közvetlen folytatója ARENS vázlatos fejlődésrajza szerint is a behatóbb mondat-elemzés megindító Apolloniosz Düszkoloosz, akinek itt különösen már a deixis-tant is csírájában tartalmazó névmásmeghatározása kerül bemutatásra.⁴

¹ „Der Name der zum Turme gehörigen Stadt, *Babel*, wird als »Verwirrung« gedeutet, nach aramäisch *balbel*, während *Babylon* auf *Bab-ilun*, »Tor der Götter« zurückgeht” (4).

² Vö. W. KROLL: Pauly—Wissowa RE. Supplb. VII [1940], 1071—3, valamint BALÁZS J., A stílus kérdései: Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet. A III. Országos Magyar Nyelvész-kongresszus előadásai. 1956, 105—6. A stilisztikával ARENS általában nagyon szűkszavúan bánik; még VOSSLER híres megállapítását: „*Alle Elemente der Sprache sind stilistische Ausdrucksmittel*” (376, Positivismus und Idealismus in der Sprachwissenschaft. Heidelberg, 1904, 16 nyomán) sem értékeli s bírálja behatóan (vö. azonban BALÁZS J., i. m. 120, további irodalommal).

³ ARENS fordítása szerint: „Die sprachlichen Ausdrücke sind die *Zeichen* für die seelischen Eindrücke” (11; sajnálatos módon a mutató *Zeichen* cikkében nincs utalás erre a részletre).

⁴ Apolloniosz szerint: „Nachdem einmal die Pronomina statt der Nomina da waren, erhielten sie als Hauptakzidens die Deutkraft ... und so überkam der Redeteil die ausschliessliche Funktion des Zeigens, welche dann vermittelst der Zusammengehörigkeit der Personen von der ersten und zweiten Person bis zur dritten sich übertrug” (27). Apolloniosz tehát már világosan látta azt a mutató funkciót, amely — ARENS fordítása szerint — „nur den Fürwörtern eigen ist” (i. h.).

4. Még az ókornak szentelt résznél is jóval rövidebb s a mű következő kiadásában egy és más ponton feltétlenül kiegészítendő a középkor tárgyalása; ebből a — középkor világában nyilván kevéssé járatos — szerkesztő csupán Erfurti Tamás jelentés-tanát, a „Grammatica speculativa”-t,⁵ valamint Dante „De vulgari eloquentia”-ját tárgyalja kissé részletesebben. Szükszavúsága azonban megbosszúlja magát; sajnos pl. Petrus Heliae-vel kapcsolatban nem kerül szóba, mily szorosan fűződik Bröndal szófajtana az olyan meghatározásokhoz, mint „substantia cum qualitate” (= nomen) s „substantia sine qualitate” (= pronomen) (36—7), s arról sem értesül az olvasó, mennyit köszönhet Dante nyelvtörténeti szemlélete (ARENS terminológiája szerint: „Genetische Betrachtung der Sprache” 40) Dante mesterének, a már természettudományi vonatkozásban is evolúcionista felfogást valló Brunetto Latinának (Brunetto néhány nyelvészeti gondolatáról vö. GÁLDI L.: III. Nyelvészkongr. 221—2). Érdemes lett volna határozottabban kiemelni, hogy voltaképpen a „sötét” középkortól örökölte az újkor egyrészt a „grammaire générale”, a valamennyi nyelvben fellelhető nyelvtani alapkategóriák gondolatát (ld. Erfurti Tamásnál: 39), másrészt pedig a nyelvtörténeti szemléletet, a nyelveknek nyelvcsaládok szerinti osztályozását (ld. Danténál: 44; a tárgymutató erre sem utal).

5. Újkornak („Neuzeit”) ARENS azt a periódust nevezi, amely a humanizmustól a XIX. század küszöbéig, tehát körülbelül Adelung Mithridates-éig, a nyelvek nagy számbavételének koráig terjed. Ezt a kort — igen helyesen — a nyelvtanirodalom fellendülésének vázlatja vezeti be. Sajnos, szomorúan látja a magyar olvasó, hogy az egyébként jól értesült szerkesztő számon tart breton (1499), baszk (1587), araukán (1599) és guarani (1639) nyelvtanokat (48—49), de egyetlen szava sincs sem a legrégebbi magyar nyelvtanokról, sem pedig — hogy egy világnyelvet is említ-sünk — a legrégebbi orosz nyelvtanokról! Ilyen hiányokat tapasztalva érezzük igazán, mennyire szükség van nemcsak BALÁZS J. a magyar nyelvtanirodalomról írt úttörő munkájának külföldi nyelven való megjelentetésére, hanem általában a magyar nyelvtudomány eredményeinek a nemzetközi köztudatba az eddiginél hathatósabb bevitelére.⁶

Mindazonáltal ARENSnek a humanista nyelvszemléletről nyújtott képe főbb vonásaiban teljesen helytálló; nagyon jól domborítja ki azt az elméleti gazdagodást is, amelyet — például REUCHLINNÉL — a héber nyelv tanulmányozása jelentett (50). ARENS szerint REUCHLIN a héber alapján jutott el a szófajok hármas tagolásához (i. h.), de persze kérdéses, mennyire játszott ebbe bele — esetleg már a héber grammatikai hagyományon keresztül — az arisztoteleszi *ὄνομα, ἔημα* és *σύνθεσις* hármassága. A két hagyományt egyébként, amint erre ARENS hasznosan figyelmeztet, már a XVI. században a spanyol Fr. Sanctius⁷ összekapcsolta egymással (54). Nagyon jól ismerteti ARENS Scaligernek az európai nyelvek osztályozására irányuló kísérletét (a hunok és az avarok nyelvével rokonított magyar itt, érdekes módon, a t a t á r és a f i n n l a p p nyelvek közt szerepel a felsorolásban: 60—61). Igazságot szolgált ARENS CRUCIGERnek is, aki *Harmonia linguarum quatuor cardinalium* (Frankfurt, 1616) c. művében — annak ellenére, hogy európai nyelveket a héberrel vet össze — már a jó szövegyszerkesztés egész sorát közli (vö. gör. *ὄνομα*, lat. *nomen*, n. *Name*, stb.), sőt helyesen tapint rá olyan vándorszavak történetére is, amelyek a közel-keleti nyelvekből (elsősorban a héberből) kerültek előbb a görögbe, majd innen a latinon át Európának jóformán minden nyelvébe.⁸ E részletre azért is érdemes felhívunk a figyelmet, mert ARENS példaadását követve a jövőben remélhetőleg magyar nyelvészek is sűrűbben

⁵ A művet sokáig Duns Scotusnak tulajdonították (37).

⁶ Egyelőre az egész magyar nyelvtudományt e kötetben „Wolfgang von Kempelen”-t nem számítva (116) csupán „J. v. Laziczius” (a névmutatóban Laziczius, Gyula) nevének említése képviseli (488) s még ez is mindennemű bibliográfiai utalás nélkül ... Pedig tagadhatatlan, hogy például GOMBOCZ szintagma-elmélete éppen úgy sajátos továbbépítése egy saussurei gondolatnak, mint ahogy annak számít S. I. KARCEVSKIJNAK a GOMBOCZÉHOZ sok tekintetben hasonló szintagmatana. (Vö. az utóbbiról: Вопросы синтаксиса современного русского языка. Под ред. акад.-а В. В. Виноградова. Москва, 1950, 187—192.

⁷ ARENS (527) Sanctiusnak „Minerva seu de causis linguae latinae commentarius (1587) c. művére utal (pontosabban az 1714-i amsterdami kiadás 15. l.-jára).

⁸ Ilyen egyeztetés a gör. *σάκος*, lat. *saccus*, n. *Sack* stb., a héber *sak*-kal (helyesen *šaq*) együtt; e szócsaládról vö. MEILLET—ERNOUT, Dict. étym. de la langue latine.² Paris 1951. II, 1033.

fognak cserkészni Otrokócsi Fóris Ferenc, Pázmándy Sámuel s más régi magyar szöfejtők ötleteinek sűrűjében.⁹

A XVII. századul kapcsolatban ARENS helyesen utal előbb Fr. Bacon és Locke, majd a francia racionalizmus nézeteire; e kezdeményeket mintegy bekoronázzák Leibniz bőségesen idézett nyelvészeti ötletei és megjegyzései. Nemcsak Eurázsia nagy nyelvcsaládjai (az indoeurópai, a finnugor, sőt az ibér-baszok rokonság) rajzolódnak itt ki teljes világgalossággal az olvasó szeme előtt (79—82), nemcsak a még ismeretlen nyelvek számbavételére és lejegyzésére ad Leibniz — különösen Oroszország népeivel kapcsolatban — értékes tanácsokat (85), hanem örömmel fedezzük fel Leibnizben a XVIII. századi magyar szótárírás egyik ihletőjét is: kisebb értelmező szótár („Sprachbrauch”), szakszótárak és nagy nemzeti szótár („Glossarium Etymologicum oder Sprachquell”) hármasságát már ő követelte (i. h.), s nyilván gondolatainak ismeretében lépett fel e hármasság követelménnyel Prologiumában (1793.) a mi Verseghynk is.

Leibniz nyelvészeti nézeteit, újszerűségük ellenére,¹⁰ szerencsés kézzel köti ARENS angol és francia előzményekhez; kevésbé tartjuk helyesnek Herder indokolatlan kiszakítását a felvilágosodás nagy európai eszmehullámából. Herderben antológiánk szerkesztője elsősorban a protestantizmus neveltjét látja (szerinte Rousseau és Herder „sind die mächtige Stimme des Protestantismus in ihrer Zeit”; 102), s Herderről megtudjuk ugyan, hogy keletporoszországi kántor fia volt (103), de azt már nem, hogy híres berlini pályamunkáját közvetlenül franciaországi útja s az enciklopédistákkal, köztük Condillac-kal való személyes megismerkedése után dolgozta ki. A berlini akadémiai pályázat más résztvevőiről megemlíti ARENS, hogy szembehelyezkedtek a nyelv mítikus eredetének hagyományos felfogásával (103). De vajon nem ezzel a gondolattal kezdődik-e Herder értekezése is, amelyre a mi felvilágosodott nyelvészeink, s elsősorban Kresznerics, oly szívesen hivatkoztak? Az antológia egész Herder-fejezete alapos átdolgozásra szorul; nagyon jó ezzel szemben Herder kortársainak, köztük Lord Monboddó nyelvtipológiai kísérletének (111—4) és H. Tooke flexiótanának (114—6) bemutatása. Az utóbbiról ARENS ugyan azt állítja, hogy a flexió keletkezését Condillac-tól függetlenül („offenbar unabhängig”) magyarázta összetétellel, de persze ez a felfogás, tekintetbe véve az enciklopédisták akkori világhírnevét, nem éppen meggyőző.

A XVIII. és XIX. század fordulójának nagy nyelvi katalógusaival (Pallas, Her-vas, Adelung—Vater) nagyjából egy időben, 1787-ben jelent meg CHR. J. KRAUS német történész és közgazdász részletes ismertetése Pallas szótáráról: ezt a kevéssé ismert recenziót, amely csírájában tartalmazza már a módszeres nyelvhasználat egész problematikáját, ARENS bő idézetekkel mutatja be, aminek a magyar nyelvtudomány szempontjából is örvendhetünk: bár hiányoljuk, hogy Sajnovics s Gyarmathi nevének nyoma sincs a kötetnek e fejezetében, örvendünk annak, hogy az ARENS kiásta szövegek segítségével konkrét európai előzményekhez köthetjük a Wörter und Sachen módszernek Engelnél és Gyarmathinál meglepően világos jelentkezését (erről vö. StudSl. I, 21—22).¹¹

6. Gyarmathi említésével azonban a modern értelemben vett tulajdonképpeni nyelvtudomány küszöbére értünk, s egyben ARENS könyvének II., sokkal terjedelmesebb részéhez (Die Sprachwissenschaft. 135—525). Egykor Gombocz Zoltán Nyelvtörténeti módszertanában — SAUSSURET még nem állítva be a fejlődés menetébe — a modern nyelvelméletnek csupán 3 fontos állomását különböztette meg, s ezeket, mint jól emlékezünk rá, Grimm, Steinhal és Wundt nevéhez kötötte. Gombocz felfogásához képest ARENS könyve jóval gazdagabban árnyalt anyagával nagy haladást jelent; ha egész nyelvészeti oktatásunkba átmennének mindazon nevek és művek, amelyek a Gombocz megkülönböztette 3 állomást plasztikusan beleállítják a történeti fejlődésbe, ennek bizonyára egész nyelvészeti közvéleményünk hasznát látná. A romantika nyelvtudományi irányainak ismertetésébe szerencsés kézzel szövi bele ARENS Humboldt életművét: több fontos munkájából (1812., 1820., 1836.) vett idézetei mintegy átfogják, magasabb ideológiai egységbe emelik nemcsak Grimm, hanem Schlegel, Rask és Bopp

⁹ Hogy éppen e két szerzőnél mennyi helyes szöfejtést találunk, azt legutóbb magam is próbáltam igazolni, vö. StudSl. I, 9—15.

¹⁰ Igen meglepő módon még a nyelvöldrajz gondolata is Leibnizig vezethető vissza; „ich möchte — írta Leibniz, — dass die Grenzen der Sprachgebiete, festgelegt und in Karten verzeichnet werden” (85).

¹¹ KRAUS szerint a nyelvek tanulmányozásából „ergeben sich Bemerkungen und Aufschlüsse über allerlei Handels-, Religions-, Staats- und Stammesverhältnisse der Nationen; welches alles zur Erweiterung der Völkergeschichte als dem zweiten Endzwecke führt” (119).

munkásságát is. ARENS érezhetően sok rokonszenvvel fordul Humboldt felé; mindazonáltal csodálatát józan korlátok közé szorítja, amidőn a romantika záró akkordjának, minden eszmei gazdagsága ellenére, nem HUMBOLDT poszthumusz értekezését („Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaus”) tekinti, hanem Bopp Vergleichende Grammatik-ját (1833-tól), amely mellé már odaállíthatta volna Dieznek alig valamivel későbbi összehasonlító neolatin nyelvtanát is (1836). Lényegében véve tehát a modern nyelvtudomány megszületése ARENS felfogása szerint is egybeesik a romantika korával.

7. Persze a romantika kezdetétől fogva magában hordozta a realizmus csíráit s a XVIII. század természettudományos gondolkodásának örökségét; az idealista túlzások ellensúlyozására jönnie kellett tehát egy olyan irányzatnak, amely a nyelvészetet mindinkább a természettudományokhoz próbálta kapcsolni. Ezt a korszakot ARENS a „Der Weg zur Naturwissenschaft” címmel igyekszik egybefoglalni, s vezérgondolatát azoknál találja meg, akik a nyelvet önálló „organizmusnak” — esetleg mechanizmusnak — tekintik. Alapfelfogása, amelyet joggal nevezhetnénk „vitalisztikusnak” is, eredetileg Pottnál és Steinthalnál világosan Humboldt öröksége volt, de ARENS e nemzedék legjellegzetesebb képviselőjének mégsem az utóbbit tekinti, hanem A. Schleichert, aki végleg szakít az olyan romantikus fogalmakkal, mint a nyelvben megvalósuló „Sprachidee”, s ehelyett a darwinizmusra alapozott derülátással merészen rekonstruál. A híres Stambbau-elmélet megfogalmazásával egyidőben írja Schleicher a darwinizmusról: „das, was Darwin für die Arten der Tiere und Pflanzen geltend macht, gilt nun . . . auch, wenigstens in seinen hauptsächlichlichen Zügen, für die Organismen der Sprache” (238). Persze ez a derülátás saját korában, tehát a XIX. század közepe táján is, heves kritikát váltott ki. Már Schleicher kortársánál, G. Curtiusnál helyesen mutat rá ARENS a „genetikus szemléletmód” megingására: természetesen a nyelvészet nemcsak hogy megmarad a történelmi tudományok közt (Curtius szerint: „Der Grundzug der Sprachwissenschaft ist überall . . . ein historischer . . .”; 247), hanem éppen Curtiusnál méltóképpen kidomborodik a nyelvészeti kronológia fontossága is, vagyis azé a szemléleté, amelyet Curtius „chronologische Sprachbetrachtung”-nak nevez. Magyar szempontból érdekes tény, hogy Curtius 1867-ben fogalmazza meg álláspontját, s ugyanekkor próbálkozik nálunk is Mátyás Flórián első komolyan számba vehető nyelvtörténeti szótárunk megalkotásával.

8. Schleicher nyelvészeti darwinizmusának tehát csak mulandó sikere volt. Amint ARENS helyesen mutat rá, Schleicherben túlságosan érvényesült bizonyos leegyszerűsítési hajlam, s ezzel mintegy előkészítette a talajt azok számára, akik ismét a nyelv életének mélyebb síkjai, a nyelv lélektani mélységei felé kívántak leásni. Erre a munkára ARENS szintézise szerint elsősorban Steinthal vállalkozott, s mivel ő közismerten főleg Herbert mechanisztikus pszichológiai felfogására támaszkodott, lényegében véve azok a kísérletek sem mentek egészen feledésbe, amelyek a nyelvészetet az exakt tudományokhoz akarták közelebb vinni. Bő és jól megválasztott idézetek támogatják ARENSnél Steinthal alaposabb megismerését (főleg az 1871-ben megjelent *Einleitung in die Psychologie und Sprachwissenschaft* alapján: 253—260), s azt is helyeselhetjük, hogy Steinthal mellé ARENS odaállította W. D. WHITNEYt, akinek főleg *Life and Growth of Language* (1875) című művéből idéz A. Leskien 1876-ban megjelent német fordítása nyomán. WHITNEY is a nyelv történeti szemléletének és a nyelvemléktannak lelkes híve;¹² egyszersmind azonban — éppen ő, az első jeles amerikai nyelvész — gyakorlati szempontból aggodalommal látja, mennyi teendő vár még az általános nyelvészet művelőire!¹³ WHITNEYnél sok fontos kérdés, így a hangváltozás és az analógia viszonya már helytálló megvilágításba kerül, sőt a nyelv eredetéről szóló részben

¹² Lélektani felfogása sajátosan voluntarisztikus: szerinte „Nicht ein einziger Bestandteil irgendeiner lebenden Sprache wird ausgesprochen ohne den Willen des Sprechenden; keiner wird erzeugt, keiner ist je erzeugt oder gelernt und verändert worden aus andern Ursachen, als die im Willen des Menschen liegen, in menschlichen Bedürfnissen, Neigungen und Anstalten bestehen” (266). A voluntarisztikus szemléletmódot a mondat befejező szakasza csak némiképpen enyhíti.

¹³ Idevágó nyilatkozata: „Dass eine Meinungsverschiedenheit unter den Hauptvertretern der Sprachforschung darüber herrschen kann, ob sie [ti. a nyelvtudomány] zu den Naturwissenschaften oder den historischen gehöre, ist ein auffallendes Zeugnis dafür, wie in der Geschichte dieser Disziplin die Gegenwart noch eine Zeit des Gründens und Werdens ist . . .” (267).

felismerhetjük — jóval Wundt előtt — a nyelvészociológiai szemléletmód körvonalait (263).¹⁴

Steinthal és Whitney mellé ARENS „a modern nyelvtudomány harmadik meg-alapítójaként” (268) W. SCHERERT állítja fiatalkori műve, a *Zur Geschichte der deutschen Sprache* (1868) alapján. Sajnos e ponton még akkor sem érthetünk egyet a szerkesztővel, ha Scherer-idézeit némi tartózkodással, sőt egy-egy irónikus mellékmondatdal vezeti be. A nemzeti nyelvszellem sajátosságait ugyanis kevés nyelvész kutatta Scherernél több pátozzsal és szenvedélyességgel. Mindenesetre jellemzőnek tartjuk ilyen nyilatkozatait: „Die Wurzeln sind selbständige geschichtliche Mächte...” (270); „Das Germanische steht ... mit seiner Akzentuation der Wurzelsilbe allein da [...] In der Betonung der Wurzelsilbe dagegen erhebt sich ein Prinzip von so eigentümlicher Kraft und selbständiger Berechtigung, wie der freie arische Akzent war. Dort meinen wir einen mechanischen, hier einen geistigen Vorgang zu erkennen” (273). Legyenek az efféle szemelvények antidotumok a tudós nyugodt derűjét a múltban oly gyakran megzavaró nacionalista eltévelyedések ellen!

9. Mindeddig ARENS szerkesztői ügyessége — ha olykor merész egyszerűsítések és önkényes mellőzések árán is — aránylag világos, könnyen követhető fejlődésmenetet rajzolt. Steinthal és Whitney mellé azonban már erősen vitatható módon emelte Scherert, s nem igen tud egységes elrendezési szempontot belevinni a századvégi nyelvtudományába sem. A nyelvi törvények s elsősorban a hangtörvények körüli nagy vitát, ennek főbb vonásait még jól mutatja be az „Exakte Gesetzeswissenschaft” című fejezetben (276—337), ahol Vernerrel és az újgrammatikusokkal nemcsak H. Schuchardtot, hanem G. I. Ascolit is szembeállítja, de hogy szerkesztés módja már mennyire bizonytalan, arra eléggé utal az a körülmény, hogy J. SCHMIDT *Ausbreitungstheorie*-ja (283) — nyilván kronológiai szükségszerűség folytán — ugyancsak az „Exakte Gesetzeswissenschaft” fejezetbe került! Nincs a legjobb helyen Sievers sem, a fonetika egyik meg-alapítója, Schmidt és az újgrammatikusok közt, s azon is csodálkozunk, hogy SAUSSURE híres értekezése (*Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes*, 1879) nem itt, kronológiai helyén kerül említésre, hanem sokkal később, a *Cours de Linguistique*-hez írt bevezetésben (388). Ha más nyelvészeket, mint Steinthal, az időrend s a világosabb tagolás kedvéért ARENS több helyen tárgyalt, ugyanezt megtehetné volna természetesen Saussure-rel is.

Hermann Paul jelentőségét ARENS, igen helyesen, távolról sem szorítja annyira háttérbe, mint egykor Gombocz (különösen figyelemreméltók a *Soziologie der Sprache* címen csoportosított Paul-idézetek: 317—8), az viszont sajnálatos, hogy az újgrammatikus korszak tárgyalását ilyen vegyes tartalmú fejezet követi: „Andere Probleme dieses Zeitraums. a) Erkenntnismöglichkeiten. — Die Indogermanenfrage. — Das Problem der Syntax.” (338—351). A szerkesztő csoportosító készsége itt már egészen csődöt mond.

10. Nem igen láthatunk pusztán kronológiai elrendezésnél többet a XX. század első felére vonatkozó szövegidézetekben sem. F. N. Finck, W. Wundt, B. Croce, E. Husserl, Fr. Mauthner, A. Marty semmiesetre sem képviselnek egyenlő rangú kezdeményezéseket s — ami súlyosabban esik latba — nem jelentenek közvetlen előzményt Saussure általános nyelvészeti nézeteihez sem. Sajnos FINCK ezúttal nem mint a „Die Haupttypen des Sprachbaus” (1910) szerzője s a modern nyelvészeti tipológia egyik úttörője szerepel, hanem a következő, meglepő című fejezetben: „Sprachform als Ausdruck der Weltanschauung” (354 kk.; az egyik alcím: „Der deutsche Sprachbau als Ausdruck deutscher Weltanschauung”. 356).¹⁵ Wundt-tal kapcsolatban meglepő, hogy a nyelvben érvényesülő társaslélektani mozzanatokra ARENS-nek jóformán egyetlen Wundt-idézete sem vonatkozik (360—370). Croce és Vossler jelentőségét a következő évtizedekben kibontakozó stilisztikai kutatások számára talán még nyomatékosabban ki lehetett volna emelni (375); nagyon helyes volt viszont a husserli fenomenológia pontos, de elvont és száraz szemléletét

¹⁴ Egyik jellemző nyilatkozata: „Der Mensch, wenn er in Einsamkeit aufwünsche, würde keine Kultur gründen, er würde nie zur Erkenntnis der höheren Dinge kommen, deren er fähig ist” (i. h.).

¹⁵ Kérdés, volt-e szükség ilyen terjedelmű műben pl. Finck következő kijelentésének emlékeztetünkbe idézésére: „Was die weltgeschichtliche Bedeutung [...] der Semiten und Indogermanen geschaffen hat, ist der stark entwickelte Sinn für Kausalität” (357).

dialektikus ellentétbe állítani a crocei „lingua e poesia”-elmélettel. Természetesen nem Husserltől vezet tovább a fejlődés útja Saussure felé; nem értjük tehát, hogy ha Steinhallal kapcsolatban történt utalás Herbartra, akkor a Saussure-rel foglalkozó fejezetben miért nincs említés pl. Durkheimről, V. Doroszewskinek a kérdéstről írt s a könnyen hozzáférhető tanulmánya ellenére.¹⁶

11. Belső, tartalmi tagolást — sajnos — a könyv zárófejezetében is hiába kerestünk. A szempont ismét változik: miután a szerző megállapítja, hogy az első világháború után Németország vezető szerepe megrendült a nyelvtudományban is (422—3), a további fejlődést nem törekvésbeli és eszmei közösség szerint tagolja, hanem egyszerűen népek és országok szerint, ami nála ahhoz vezet, hogy Trubeckoj — a „Die letzte [!] Entwicklung der Sprachwissenschaft in der Tschechoslowakei und in Dänemark” című fejezetbe került!¹⁷ A német nyelvészek közül elemzésre kerül nemcsak W. Porzig, E. Cassirer, L. Weisgerber és befejezésül K. Bühler, hanem a jóval jelentéktlenebb G. Schmidt-Rohr is (445—6); Olaszországot egyedül M. Bartoli képviseli (idézetek nélkül!), s Franciaországot egyedül Meillet (akitől azonban ARENS helyesen idéz néhány megjegyzést e címen: „Kritik der deutschen Sprachwissenschaft”: 455).¹⁸ Kár, hogy MEILLET egyik legjobb tanulmánya, az „Essai de chronologie des langues indo-européennes” (1931) csupán apróbetűs összefoglalásba szorult (457—8). Aránylag részletes és jól felépített az amerikai nyelvészet három képviselőjének bemutatása (E. Sapir, L. Bloomfield és J. R. Kantor), viszont érthetetlen, miért szakította ki ARENS N. J. Marr életművét teljesen önkényesen a szovjet nyelvészetnek szentelt rövid fejezetből, ahol így éppen Marr legkiválóbb tanítványa, a nála sokkal körültekintőbb I. I. Mescsanyinov egészen magára maradt.

12. ARENS művéhez, mint már említettük, többféle bibliográfia csatlakozik, köztük egy tárgykörök szerint csoportosított is (Literatur zu den einzelnen Sachgebieten: 543—555). Ennek a módszernek lehetnek és vannak is hibái, „fedései”, hiszen nyilvánvaló, hogy ha 3 tárgykört így ad meg a szerkesztő: „Geschichte der Sprachwissenschaft. — Einführungen in die Sprachwissenschaft bzw. Indogermanistik. — Die Sprache als Ganzes”, akkor bizonyos keresztezések elkerülhetetlenek. Mindazonáltal kétségtelen, hogy a nyelvtudomány áttekintésének egyik s talán könnyebben áttekinthető útja az, amely bizonyos általános fejlődéstörténeti tájékoztatás után a tudománytörténeti anyagot tárgykörök szerint csoportosítja. Nem kétséges, hogy ily módon sokkal plasztikusabban mutatható be pl. a hangtani vagy mondatnyi kutatások módszerbeli fejlődése. Joggal várjuk tehát éppen ARENSTŐL, akiben — műve bizonyos egyenetlensége ellenére — sok érzék van a haladás egyes lépcsőfokainak megfigyelésére s rég elfeledett úttörők érdemeinek kidomborítására, hogy idővel ilyen, tárgykörök szerint csoportosított szöveggyűjteménnyel is gazdagítja a nyelvészet történetének nem éppen gazdag s nálunk meglehetősen kevésbé ismert irodalmát.

GÁLDI LÁSZLÓ

Johannes Angere: Die uralo-jukagirische Frage

Ein Beitrag zum Problem der sprachlichen Urverwandtschaft.

Uppsala 1956, Almqvist & Wiksell. 143. l.

A jukagir-uráli nyelv-viszony kérdésével tudományos érvek alapján a finnugor nyelvészek közül elsőtül PAASONEN foglalkozott, s a nyelvrokonság lehetőségével szemben határozottan tagadó álláspontra helyezkedett (FUF. VII, 19—21). Jó három évtized elmúltával BJÖRN COLLINDER „Jukagirisch und Uralisch” (Uppsala, 1940) című művében W. JOCHELSON orosz kutató művei alapján újra megvizsgálta a jukagir nyelvi anyagot,

¹⁶ Vö. Quelques remarques sur les rapports de la sociologie et de la linguistique: Durkheim et F. de Saussure. Psychologie du langage. Paris, 1933, 82—92.

¹⁷ Ezzel a „letzte” jelzővel ARENS kizár szintéziséből mindent, ami a cseh-szlovák nyelvészetben a prágai iskola óta történt (az indexben nem szerepel pl. J. Mukařovský neve sem).

¹⁸ J. Vendryes, M. Grammont, O. Bloch, P. Fouché, P. Gougenheim stb. ignorálása teljesen érthetetlen.

és főleg morfológiai egyezések alapján bebizonyítottnak látta a jukagir-uráli nyelvrokonságot. JOHANNES ANGERE, COLLINDER professzor tanítványa, két okból találta szükségesnek, hogy doktori diszertációjában aránylag rövid idő elteltével újra megvizsgálja az uráli-jukagir kérdést: 1. ANGERÉNEK, aki JOCHELSON szövegei alapján jukagir-német szótárt szerkesztett (ez a szótár 1957 őszén meg is jelent Uppsalában) jóval gazdagabb nyelvi anyag állt rendelkezésére, mint COLLINDERNEK. Felhasználhatta továbbá azt a kb. 250 szót és öt rövid mondatot, amelyet két kihalt jukagir nyelvből vagy nyelvjárásból 1820 körül jegyzett fel MATJUSKIN tengerésztiszt, s tanulmányozhatta az újabban megjelent orosz nyelvű szamojéd nyelvtanokat is; 2. ANGERE egy 1951-ben megjelent művében a csukcs-uráli nyelv-viszony kérdésével foglalkozott, s kutatásainak tanulságait felhasználhatta a jukagir-uráli kérdés tárgyalásában is. A szerző harmas célt tűzött ki maga elé: COLLINDER bizonyító anyagának megvizsgálása, új egyeztetések felállítása, és végül az uráli-jukagir egyezések egybevetése az uráli nyelveknek az altaji, indoeurópai és csukcs nyelvekkel való egyezéseivel.

A szövegyeztetéseket rövid fejezetben tárgyalja a szerző. COLLINDER a „Jukagirisch und Uralisch” című művében között több, mint száz szövegyeztetésből csak harmincthetet vett be etimológiai szótárába (Fenno-Ugric Vocabulary 1955). ANGERE (49–50. l.) az etimológiák számát hét etimológiával gyarapította. Később megjegyezte, hogy a FUV. harminchét etimológiája közül tizenhatot tart teljesen megnyugtatónak, tizenhármát pedig valószínűnek. Saját etimológiái közül hármát tekint kifogástalannak. Így hát összesen tizenkilenc megbízható etimológiával lehet számolni. Ezekhez sorolja még huszadiknak a 'zwei' jelentésű számnevet (72–73; 127–129. l.). Újabb réteget képviselnek a jelentős számú jukagir-szamojéd szövegyeztetések. A szerző figyelmeztet arra a tényre, hogy a közös szavak hangalak és jelentés tekintetében feltűnő egyeztet mutatnak, tehát az etimológiák összeállításában nem volt szükség ún. hangtörvények alkalmazására. — Ez a megállapítás bizonyos megfontolásokra készítet, mert tulajdonképpen azt jelenti, hogy az uráli-jukagir szövegyeztetések hasonlóságon, nem pedig szabályos hangmegfeleléseken alapszanak. Ezzel kapcsolatban a „Lautlehre” című fejezet (121–130. l.) tanulságaként megemlíthetjük, hogy a jukagir és az uráli hangrendszer között lényeges különbségek mutathatók ki. A jukagirból hiányzik pl. a szókezdő *r*-hang, hiányzanak az uráli alapnyelv jellegzetes szibilánsai: *s* és *š*, stb. Ez a tanulság fokozott óvatosságra int.

Ami az esztragokat illeti, ANGERE újabb adatokkal igazolja COLLINDERNEK azt a nézetét, hogy a tíz jukagir esztrag közül csak az acc.-instr. közös *-te*, *-to* ragjának nincs uráli megfelelője. Kérdés azonban, hogy pl. az uráli **n*. locativusrag biztos megfelelőjének tekinthetjük-e a *hō-n* 'wo, wohin', *ān* 'unter' (vö. *āl* id.) és *jolan* 'hinter' (vö. *jola* id.) határozószavakban fellépő *n* elemet.

Igen nagy fontosságot tulajdonít a szerző annak a ténynek, hogy az uráli nyelvekben nemcsak egyes névmások, hanem a névmások egész rendszere egyezést mutat. Voltaképpen azokról a névmásokról van szó, amelyeknek indoeurópai megfelelőit is kimutatták, s amelyeknek altaji és csukcs megfelelőire ANGERE is utal. Ezekhez járul még a 'selbst' jelentésű szó, a finn *ūse* stb. névmás megfelelője. ANGERE feltűnőnek tartja azt a konzervativizmust, amely a névmások hangalakjában megnyilvánul, mert egyébként — mint a „Lautlehre” című fejezetből kiderül — a jukagir hangok lényeges változásoknak voltak alávetve. Ezen az alapon feltűnőnek kell találnunk azt a konzervativizmust is, amelyről a közös szavak hangalakja tanúskodik.

Igen bonyolult kérdéseket tárgyal a szerző a „Die Possessivsuffixe” című fejezetben (74–80. l.). A személynévmás 1. és 2. sz. alakja (éppen úgy, mint a magyar személynévmások nominatívusi alakjai) a birtokos jelölésére is szolgál: *met* 'ich; mein', *tet* 'du; dein'. A 3. sz. névmásnak viszont a kétféle jelentés jelölésére két alakja van: *tudel* 'er', *tude* 'sein'. Ha a birtokost az 1., ill. 2. sz. névmás fejezi ki, akkor a birtokszóhoz nem járul birtokos személyrag: *met ecie* 'mein Vater', *tet ecie* 'dein Vater' (*ecie* 'Vater'). Meg kell jegyezni, hogy ezek a kapcsolatok grammatikailag pontosan megfelelnek a szamojéd nyelvekben ritkán előforduló nyeny. (CASTR.) *mañ nū* 'mein Sohn' [én fiú] típusú ősi szerkezeteknek (vö. N. SEBESTYÉN: NYK. LVIII, 130). Ha a továbbiakban nem is találjuk mindenben meggyőzőnek ANGERE fejtegetéseit, megállapíthatjuk, hogy ez az érdekes fejezet sok tanulságot szolgáltat az általános nyelvtudomány számára.

Az uráli nyelvek pluralitást jelölő *t*, *n*, *i* elemeinek nincs jukagir megfelelője. Dualis nem mutatható ki a jukagirban.

Az igékre áttérve ANGERE kiegészítő adatokkal általában megerősíti COLLINDER eredményeit. A „Die Tempussuffixe” (102–113. l.) című nagy fejezetben azonban teljesen önálló kutatásokra támaszkodik, és CASTRÉN nyelvtana, DONNER—JOKI kamasz

nyelvtani vázlata, valamint az újabb orosz nyelvű szamojéd nyelvtanok és szamojéd tárgyú dolgozatok alapján részletesen foglalkozik a szamojéd igeidők kérdésével. Bár ezen a téren pozitív eredményekre nem jutott, mégis úgy látja, hogy az uráli alapnyelvben nem voltak időjelek, s éppen ezért nem lehetnek közös uráli-jukagir időjelek sem.

A strukturális egyezéseket is figyelembe véve a szerző utal arra, hogy — éppen úgy, mint az uráli nyelvekben — a jukagirban sem különül el határozottan a nomen és a verbum. A jukagirban is vannak elsődleges nomen-verbumok.

Abból a megfontolásból kiindulva, hogy ha két nyelvcsalád között morfológiai egyezések vannak, akkor szintaktikai egyezéseknek is kell lenniök, ANGERE fontos feladatának tekintette az uráli-jukagir mondattani egyezések kimutatását (131—217. l.). Hogy ezt megtehesse, mondattani szempontból rendszeresen megvizsgálta a jukagir nyelvet. RAVILA hét pontban foglalta össze az uráli mondat legfontosabb sajátosságait, s ANGERÉNEK a jukagirra vonatkozó mondattani kutatásai RAVILA megállapításaihoz kapcsolódnak. (Sajnálattal látjuk, hogy a magyar anyag feldolgozásánál a szerzőnek nem állt rendelkezésére KLEMM „Magyar történeti mondattan”-a.) Itt mindjárt meg kell jegyeznem, hogy az uráli-jukagir mondattani egyezések valóban feltűnők és meglepők, de ilyen mondattani egyezések — mint FOKOS-FUCHS kutatásából tudjuk — urál-altaji viszonylatban is kimutathatók.

Könyvének utolsó, „Schlussfolgerungen” című fejezetében az uráli-jukagir nyelv-viszonyra vonatkozó véleményét a szerző a következőképpen foglalta össze: „Was die Eingliederung des Jukagirischen in die uralische Sprachfamilie anlangt, so hatte ich eine solche Eingliederung im gegebenen Augenblick aus folgenden Gründen für verfrüht: Erstens hat das Jukagirische noch nicht genügend viele Übereinstimmungen (vor allen Dingen im Wortschatze) mit dem Uralischen gezeigt; zweitens kann es vielleicht ebenso viele Gemeinsamkeiten mit anderen Sprachfamilien z. B. mit dem Altai-schen haben; drittens darf man es noch nicht für endgültig bewiesen ansehen, dass die Entsprechungen zwischen dem Uralischen, Indoeuropäischen, Altai-schen, Tschuktschischen und Jukagirischen tatsächlich aus der Urverwandschaft dieser Sprachen zu erklären sind, obgleich ich selbst Urverwandschaft hier für wahrscheinlicher halte als Entlehnung” (230. l.).

ANGERÉ 1955-ben megjelent „Über methodische Fragen der uralischen Sprachforschung” című értekezésével már bizonyosságot tett igen jó kritikai érzékéről. Ez a könyve újabb bizonyítéka szép képességeinek, tudásának és nyelvészeti műveltségének. A megvizsgált nyelvi anyag alapján az uráli-jukagir nyelvrokonságot nem látja beigazoltnak, és könyvének éppen az a legnagyobb érdeme, hogy a nyelvi tények értékelésében mindig a teljes objektivitás álláspontjára tud helyezkedni. „Für die Forschung von augenblicklichem Interesse ist... — írja könyvének utolsó fejezetében — das Auffinden von Entsprechungen in den einzelnen Sprachfamilien, ganz abgesehen davon, wie wir diese Entsprechungen erklären wollen. Ein solches Verfahren kann uns vielleicht der Lösung des Problems, worauf die erwähnten Übereinstimmungen beruhen, näher bringen” (224. l.). A magam részéről úgy látom, hogy az uráli-jukagir egyezések többretegű szamojéd-jukagir érintkezéssel magyarázhatók. Ami a jukagir nyelv hovatarozottságát illeti, érdemes volna a kutatásokat — éppen a feltűnő mondattani egyezésekre való tekintettel — altaji, elsősorban tunguz területre kiterjeszteni.

N. SEBESTYÉN IRÉN

T. Lehtisalo: Juraksamojedisches Wörterbuch

Helsinki 1956.

CIX + 601 l. (Lexica Societatis Fenno-Ugricae XIII.)

A helsinki Finnugor Társaság 1910. évi működéséről szóló jelentésben a következő szakaszt olvashatjuk: „A Társaság kezdettől fogva sajátos feladatai közé tartozónak tekintette a M. A. CASTRÉN által megkezdett szamojéd kutatások folytatását. Erre eddig mégsem kerülhetett sor, mert az anyagi- és a munkaerőket közelebbi és a Társaság szempontjából fontosabb feladatok elvégzésére kellett összpontosítani. A Társaságnak a szamojédok tanulmányozására külön pénzalap áll rendelkezésére: az az alapítvány, amelyet a finn tudományos kutatás ismert barátja és pártfogója, az angol John Abercromby tett 1893-ban, és ennek az alapítványnak a kamatai. Ebben a szám-

adási évben el lehetett határozni a szamojéd-tanulmányok folytatását, a feladat elvégzésére ugyanis két jelentkező van: T. V. LEHTISALO filozófiai kandidátus és K. R. DONNER egyetemi hallgató. A Társaság október 22-én tartott ülésén elhatározta, hogy a jövő év elejétől számított két éven át alkalmat ad LEHTISALO kandidátusnak az archangelszki és részben a tobolszki kormányzóságban élő jurák-szamojédok nyelvének tanulmányozására. Erre a célra az Abercromby-alapítványt használja fel és a kiegészítésül szükséges összeget saját vagyonából adja. DONNER egyetemi hallgató, aki a jelenlegi tervek szerint az ázsiai részen, a tobolszki és a tomszki kormányzóságban élő szamojéd törzseket fogja tanulmányozni, a Társaság megbízásából, de saját költségén végzi kutatásait . . . Ezekkel az utakkal a finn tudományos kutatás olyan területre irányul, amely CASTRÉN óta majdnem teljesen paragon hever. Bizonyosra vehető, hogy az e területen végzett kutatások eredményei rendkívül fontosak lesznek nemcsak általában a tudomány, hanem különösen éppen a finnugor stúdiumok szempontjából. A Társaság reméli, hogy a fiatal kutatók le fogják győzni útjuk sokféle nehézségét és szerencsésen elvégzik tervebe vett munkájukat" (JSFOu. XXVIII/5, 27—28).

A Finnugor Társaság 1911., 1912., 1913. és 1914. évi jelentései (JSFOu. XXIX, XXXVII) beszámolnak LEHTISALO útjáról is. LEHTISALO 1911. január 5-én indult el Finnországból, s február végéig pétervári könyvtárakban dolgozott. Ápr. 1-én Obdorszkba érkezett, és 6-án már megkezdte a szóanyag gyűjtését. Június 5-én indult el nyári kutatóútjára. Az Ob, a Pur és a Taz folyók torkolatvidékén népköltészetet jegyzett fel, néprajzi tárgyakat vásárolt, dallamokat énekeltetett fonográfba és igyekezett megismerni a jurákok életét és hitvilágát. Szeptember vége felé ismét Obdorszkba érkezett s folytatta a szóanyag gyűjtését. Május elején átment Archangelszki kormányzóságba és különböző helyeken dolgozott. Október közepén Archangelszken át Mezenybe érkezett, s az összes tulajdonképpeni jurák nyelvjárások tanulmányozása után 1912 karácsonyára visszatért hazájába. 1913 nyarán rövid ellenőrző utat tett Mezeny vidékére, s hazájában majdnem két hónapig dolgozott egy Mezenyből hozott nyelvmesterrel. — A Finnugor Társaság ugyanabban az évben elhatározta, hogy fedezi egy kb. tizhónapos újabb tanulmányút költségeit. Harmadik útjára, az Ob középfolyásának vidékén szétszórta élő, alig ezer főre tehető erdei jurákok nyelvének tanulmányozására 1913 végén indult el LEHTISALO, s 1914 utolsó napján érkezett vissza hazájába. — LEHTISALO tehát összesen három évet töltött a nyenyeczek között, s azonkívül 1913 és 1928 nyarán Finnországban is dolgozott szamojéd nyelvmesterrel.

LEHTISALO 1924-ben adta ki kutatásai első eredményeként „Entwurf einer Mythologie der Jurak-Samojeden” című művét (MSFOu. LIII. 170 l.). Ezt követte 1927-ben doktori disszertációja, egy fontos és kitűnő hangtani munka: „Über den Vokalismus der ersten Silbe im Juraksamojedischen. Anhang: Beobachtungen über den Vokalismus der ersten Silbe im Ursamojedischen” (MSFOu. LVI, 123 l.). Ennek a műnek mintegy kiegészítője a „Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Uralischen vom qualitativen Standpunkt aus” (FUF. XXI, 1—5) című értekezés. Az oslói Intitutet für Samenlignende Kulturforskning adta ki 1924-ben „Beiträge zur Kenntnis der Renttierzucht bei den Juraksamojeden” című könyvét (180 l. + XVI tábla). Sokat idézett művében „Über die primären ururalischen Ableitungssuffixe” (1935; MSFOu. LXXII, 339 l.) morfológiai szempontból tárgyalja a szerző az uráli eredetű elsődleges képzőket.

A MSFOu. XC. köteteként 1947-ben jelent meg „Juraksamojedische Volksdichtung” címen XII + 615 lapnyi terjedelemben az a rendkívül becses és gazdag népköltészeti anyag, amelyet LEHTISALO áldozatos fáradság árán három gyűjtőútján jegyzett fel. Ez a mű az 1956-ban megjelent nyenyec szamojéd szótárral együtt új korszakot nyit meg a szamojéd nyelvekre vonatkozó kutatásokban és egyúttal az uráli nyelvtudományban.

Az utóbbi műben a tulajdonképpeni szótárt bevezetés előzi meg. Ennek első része egy terjedelmes útleírás (VII—CII). Ezt a naplószerű beszámolót, amely LEHTISALO szubjektív élményeit tartalmazza s amely művelődéstörténeti vonatkozásainál fogva szélesebb körű érdeklődésre tarthat számot, jobb lett volna külön kiadni. A bevezetéshez tartoznak még a következő fejezetek: Die Ortsnamenabkürzungen und die Namen der Sprachmeister (CII—CV), Zur Erklärung der phonetischen Zeichen (XV—CVIII), Die Reihenfolge der Laute im Wörterbuch és a mű kiadásának előzményeiről szóló rövid beszámoló (CVIII—CIX). Maga a szótár, amely felhívja a figyelmet a szókincs chanti és orosz eredetű elemeire, 522 lap terjedelmű. A német szómutató (Register, 523—601) áttekintést nyújt a szótár gazdag anyagáról.

Sajnálattal nélkülözünk a bevezetésben egy olyan fejezetet, amely megkönnyíthette volna az uráli problémák iránt érdeklődő finnugor nyelvészek számára a szamojéd

nyelvi anyagban való tájékozódást, elsősorban LEHTISALO szövegeinek tanulmányozását. CASTRÉN grammatikáját különösen a fiatalabb kutatók — legalább is Finnország határain kívül — nem tudják állandó használatra megszerezni. Az újabb orosz nyelvű szamojéd nyelvtanok indoeurópai szemlélethez igazodó, gyakorlati célból készült művek. Milyen nagy hiányt pótolna egy olyanféle grammatikai áttekintés, mint amilyent pl. KETTUNEN nyújtott Livisches Wörterbuch-jában vagy GRUNDSTRÖM a Lulelappisches Wörterbuch 12/1-2. füzetében! De milyen nagy segítséget jelentett volna a kutatók számára legalább egy olyan terjedelmű „Grammatikalischer Abriss”, mint amilyent WICHMANN adott útmutatásul a Hilfsmittel—A p u n e u v o j a sorozat V. részeként megjelent Tscheremissische Texte... c. chrestomathiájában, vagy UOTILA a Syrjänische Chrestomathie-ban (Hilfsmittel VI), vagy FOKOS-FUCHS ugyanezen sorozat II. kötetének, WICHMANN Wotjakische Chrestomathie-jának 2. bővített kiadásában! A szótár használata közben minduntalan tapasztalhatjuk, hogy mennyire megkönnyítette és meggyorsította volna a szótár használatát egy táblázat a dialektusok első szótagbeli vokálmegfeleléseiről és néhány megjegyzés a szókezdő konzonánsok megfeleléseiről vagy legalább is figyelmeztetés arra, hogy pl. az erdei nyelvjárások β -kezdetű szavai gyakran *j*-alatt találhatók meg, hogy *h*-kezdetű szó *n*-alatt is akad (pl. 'Dornstrauch') és hogy *n*-kezdetű szó szép számmal van az *h*-alatt (pl. 'Weide', 'Gürtel', 'Vater' stb.).

Bizonyos, hogy a szótárt nemcsak etimológusok fogják használni, hanem olyan kutatók is, akik LEHTISALO szövegeit óhajtják olvasni és pontosan megérteni. Mivel a Vd. előszavában nem találjuk meg a rövidítéseit azoknak a dialektusoknak, amelyeket a szövegek képviselnek, a gyakorlatban viszont éppen az előszó közlései alapján kialakult a dialektusok rövidítésének bizonyos formája, szükségesnek tartottam összehasonlítani a Vd. és a Wb. előszavának a nyelvmesterekre és az általuk képviselt nyelvjárásokra vonatkozó adatait.

LEHTISALO a Wb.-ban (éppen úgy, mint hangtani műveiben és az AblSuff.-ban) a hagyományos szokástól eltérően az adatok mellett nem következetesen a dialektust tünteti fel, hanem az adatok egy jelentős részénél — tekintet nélkül a dialektusra — a közlő lakóhelyét, illetőleg a feljegyzés helyét.

A Vd.-ban és a Wb.-ban is a nyelvmesterek felsorolásánál első helyen szerepel Maxim Jadoptsev neve. LEHTISALO 1911–12 telén dolgozott ezzel a nyelvmesterrel, aki 1912 nyarán az Ob, a Tas és a Pur folyók torkolatvidékére is elkísérte. Tőle származnak a 98., 99., 108–111. sz. szövegek és a Wb.-ban az O és O₁ jelzésű adatok. A Vd. előszavában világosan megmondja LEHTISALO, hogy Maxim Jadoptsev diktálása (tehát kiejtése) alapján olyan folklór-anyagot is közöl, amelyet nyolc más közlőtől jegyzett fel, s ezért „die unter 1)–8) angeführten Nummern können also nicht als Proben der Mundart ihrer Gewährleute gelten” (VIII). Ugyanezzel a nyelvmesterrel kapcsolatban a Wb.-ban a következő megjegyzést olvashatjuk: „Nach seinem Diktat habe ich auch etwas Folklore, die von anderen gesammelt worden ist, ins Reine geschrieben. Diese vertritt also nicht den eigenen Dialekt des Erzählers” (CII). Azok a személyek és szövegek, akikre, illetőleg amelyekre ezek a megjegyzések vonatkoznak, a következők: 1) *raikkva ñe* (Vd. 8., 15., 40., 58. sz.). A tőle származó szótári adatok jelzése O₄; 2) *s^mpp^p tapsùr* (Vd. 1., 2., 6., 9., 11., 13.), vö. Wb. O₃; 3) *ännö qañndò* (Vd. 3., 4., 7., 16., 17., 21., 22., 51.), vö. Wb. O₅; 4) *ñekkö tsè xörräl^la* (Vd. 12., 18–20.), vö. Wb. O₇; 5) *ññèi j^mm^l* (Vd. 5.), vö. Wb. O₉; 6) *paritè xü^lei* (Vd. 80., 89–97., 102.), 7) *muñnu xü^lei* (Vd. 47., 86–88., 101.); 8) *an marik* (Vd. 53.). Az 1)–5) alatt felsorolt közlők mind Obdorszk környékéről való személyek, akik feltehetőleg obdorszki nyelvjárást beszéltek. Viszont a 6)–8) alatt felsorolt fiatal leányok a Taz-öböl partvidékén, pontosabban a Pur deltavidékén laktak, s az ottani nyelvjárást beszéltek. Nem tartom tehát szerencsésnek, hogy a tőlük gyűjtött, de obdorszki kiejtés szerint leírt adatok a Wb.-ban T₃ jelzéssel szerepelnek. Megfelelőbb lett volna — ha már ennek a három közlőnek esetében LEHTISALO nem alkalmaz külön-külön számot — az O₁₂ jelölés (a CII lapon „Vgl. O₁₂” sajtóhiba Vgl. O₁₁ helyett, vö. CIII), sőt talán az lett volna a legjobb megoldás, ha az idegen közlőktől származó, de M. J. kiejtését tükröző adatok mellé azonos jelzés került volna. — Konstantin Toho (Vd. 81., 82., 112., 123., 124.) és Ivan Toho (Vd. 38., 45.) obdorszki nyelvmesterek szótári adatai O₂ illetőleg O₁₀ jelzéssel vannak ellátva. A Wb. adatainak közlői között nem szerepel egy Tatjana nevű nő, akitől a Vd.-ban a 26. sz. elbeszélés származik. A közvetlenül *raikkva ñe*-től feljegyzett szótári adatok jelzése O₁₁ (vö. Vd. 14.).

A Vd. előszavában (VIII) és a Wb. bevezető részében (CII) világosan meg van mondva, hogy *pet sūdai* Archangelszk kormányzóságban lakott s csak alkalmilag fordult meg Obdorszkban. Feltehető tehát, hogy ez a férfi archangelszki nyelvjárást beszélt. A tőle gyűjtött szótári adatok mégis O₆ jelzéssel vannak ellátva, pedig az a

nyelvjárás, amelyet a *pēt sādāi*-tól feljegyzett 54. sz. ének és 79. sz. elbeszélés képvisel, nem azonosítható az obdorszki nyelvjárással. — OD jelzésűek az Ob deltavidékének nyelvjárását beszélő szamojéd halásztól feljegyzett adatok (Vd. 29., 46., 55., 125., 126., 170—218.). — Nem gyűjtőútjain, hanem 1928 nyarán Finnországban dolgozott LEHTISALO egy *Pur*-folyó partvidékének nyelvjárását beszélő nyelvmesterrel (Vd. 83—85.). A tőle származó szótári adatok jelzése OP.

A tulajdonképpeni tazi nyelvjárást képviselő szótári adatok három személytől származnak: 1) *Ivan Habi* = T_1 (Vd. 76.); 2) *hēmti χābri* = T_8 (a Vd.-ban *hēmti salentēr* néven, 39., 41—43.); 3) *hēr tsau salentēr* = T_{17} (Vd. 23.). A tazi adatok közé vannak beiktatva a Wb.-ban a Pur folyó deltavidékének nyelvjárását beszélő közlők adatai is. Ezek a személyek, akikről Lehtisalo jelentős mennyiségben jegyzett fel szövegeket, a következők: 1) *pūdš χādri* = T_9 (Vd. 10., 24., 32., 48., 49., 56., 71., 77., 100., 127—134., 219—227.); 2) *das Weib des χādri* = T_{14} (Vd.: *salentēr* = T_{14} Weib, 228—234.) 3) *sūnsaββai salentēr* = T_{18} (Vd. 34.). A Pur deltavidékén közvetlenül is jegyzett fel szótári adatokat és szövegeket is attól a három fiatal leánytól, akikről az obdorszki adatokkal kapcsolatban már szó volt. Ezek a személyek: *paritš χādri* = T_{15} (Vd. 25., 235—248.); *muñnu χādri* = T_{16} (Vd. 249—265.); *ān marik* = T_{10} (Vd. 52.). A magam részéről indokoltan tartanám, ha a Pur deltavidékén közvetlenül a közlőktől feljegyzett adatok PD jelzéssel (és sorszámossal) szerepelnének a Wb.-ban.

Számos szótári adat és jelentős mennyiségű szöveg képviseli Bolsaja Zemlja nyelvjárását, s a szótárban mégsem szerepel BS. rövidítés. A S_j. jelzésű adatok bolsajazemljai adatok, mert LEHTISALO világosan megmondja, hogy a közlő, egy idősebb asszony, aki a Szjoida folyó partvidékén lakott, BZ. nyelvjárását beszélte. BZ. adatok az Oks₂ jelzésű adatok is, vö. „Oks₂ = *χāēβkko ūtsi*, der Älteste und der Schreiber der Timan Samojeden, der Oksino besucht hatte, ursprünglich von der Boljschaja Semlja-Tundra, er sprach den Dialekt der Boljschaja Semlja” (Wb. CIV), úgyszintén az MB jelzésű adatok, vö. „MB. = Katerina Wyutšciskaja, ein zur Uprawa von Ustj-Tsylma gehöriges älteres Weib, war jetzt in der Stadt Mesen verheiratet. Sie sprach den Dialekt der Boljschaja Semlja-Tundra, wie auch die oben erwähnten Sprachmeister angefangen von S_j.” (i. h.). Az említettekén kívül tehát még a Ko., I., U. jelzésű adatok is BZ. nyelvjárását képviselik. Az U. jelzésű adatok közlőjétől származnak a 121. és 122. sz. énekek (Vd. IX). A szótári adatok közlői közt nem szerepel *mikkōlv βi, u, tsēi* fiatal szamojéd ember felesége, akitől Lehtisalo ugyancsak jelentős mennyiségű szöveget jegyzett fel. Erről az asszonyról a Vd. előszavában (X) a következőket mondja: „In der Stadt Mesen schrieb ich im Frühwinter 1912 von dem älteren Weibe des jungen Samojeden von Kanin, *mikkōlv βi, u, tsēi*, auf den Nummern 57, 59, 65, 68—70, 75, 103 und 118—120 nieder. Die Frau war als junges Mädchen aus der Tundra des Grossen Landes nach Kanin übersiedelt und hatte sich die Mundart von Kanin nicht angeeignet.” Nem derül ki, hogy ennek a BZ. nyelvjárást beszélő nőnek a férje azonos-e azzal a *mikkūtār βi, u, tsēi* nevű fiatal szamojéddal, akitől és akinek anyjától a Me. jelzésű kanini adatok származnak.

Egy Kanin-félszigetről való középkorú férfitől jegyezte fel LEHTISALO a 60. sz. terjedelmes „Märchenhaftes (Helden)lied”-et (Vd. 214—252.). Ez az ének különösen fontos azért, mert a Vd.-ban egyetlen dokumentuma a kanini nyelvjárásnak, amelyből csupán BUDENZ feljegyzésében ismerünk szövegeket. Meglepő, hogy a 60. sz. ének közlőjének szótári adatai a Wb.-ben Nes₂ jelzéssel szerepelnek (Nes₂ = ein Renntierwarter mittleren Alters von der Kanin-Halbinsel, ein zufälliger Sprachmeister, der Folklore diktierte” (CIV). Kiderül, hogy a szótárban más közlőktől is vannak kanini adatok. Ilyenek a S_jo., Me., Nes jelzésű adatok, vö. „S_jo. = ein alter Samojede aus dem Kirchdorf von Sjomža am Weissen Meer. Im Sommer 1913 begleitete er mich nach Finnland, wo wir arbeiteten. Er vertrat den Dialekt von Kanin, wie Me. und Nes.” Nem világos, hogy ez a Nes, amelyre LEHTISALO hivatkozik, csak a Nes adatokra vonatkozik-e, vagy pedig a Nes₂ adatokra is. S az sem világos, hogy az N. jelzésű adatok (N. a rövidítések között nem szerepel), a Nes. vagy a Nes₂ adatok közé sorolandók. A Wb.-ban a 357b lapon található N. *jäptambōi būxū* 'Alte des Ziemlich Schlanken' kapcsolat megtalálható a 60. sz. énekből (Vd. 226.), ezen adat alapján tehát N. adatok azonosíthatók volnának a Nes₂ adatokkal.

Malaja Zemlja nyelvjárását képviselik az Oks. és U.-Ts. jelzésű adatok, vö. „Oks. = *timkkōv tāllējōβ* (Timofej Grigorjevics), ein alter Mann aus dem Kirchdorf von Oksino im Delta der Petschora. Er sprach den Dialekt der Tundra von Malaja Semlja” (Wb. CIV). Ugyanettől a nyelvmestertől jegyzett fel LEHTISALO jelentős mennyiségben szövegeket is (Vd. 30., 31., 61—64., 66., 67., 73., 74., 113—117. és 139—169.; X). Tudomásul kell vennünk, hogy ezek az érdekes szövegek, amelyekből Oks. jelzéssel

idéztem én magam is adatokat, nem Oksino, hanem Malaja Zemlja nyelvjárását képviselik. Ugyanezt a nyelvjárását képviselik, mint már szó volt róla, U-Ts jelzésű adatok is: „U-Ts = O f i m j a s o b' a l ű ß, ein Samo jeden weib mittleren Alters aus dem Kirchdorf von Ustj-Tsylimja. Sprach den Dialekt von Malaja Semlja.” Egyszerűbb lett volna, ha LEHTISALO a Bolsaja Zemlja nyelvjárását képviselő adatokat BS, BS₂ stb., a malaja-zemljai adatokat pedig MS, MS₂ jelzéssel közli, s ezt az eljárást minden dialektussal kapcsolatban következetesen alkalmazza. Így a kutatóknak nem kellene mindig azzal is gondolni, hogy a rövidítések voltaképpen jelképei, s nem is egységes jelképei valamely dialektusnak. Az eddig tárgyalt nyelvjárások mind tundrai nyenyec nyelvjárások.

Az erdei nyelvjárások adatai között igen fontosak a Nj. jelzésű Njalina faluban feljegyzett adatok, amelyek egy Nazym folyó mellékén születtek, de Kiszjeljovszkaja folyó mellé költözött öreg samántól származnak. Ez a samán utolsó képviselője volt a különben már kihalt nyelvjárásnak. Valószínűnek tarthatjuk, hogy ez az öreg samán tulajdonképpen nazymi nyelvjárásról beszélt. Tőle származnak a 78., 104–106., 279–285. sz. szövegek is. — A Kis. adatok közlője azonos a 135–137. sz. szövegek közlőjével. — A Lj. és Lj₁ szótári adatokat *jissu n'è tsu* vadásztól jegyezte fel LEHTISALO. Ugyanettől a nyelvmentertől valók a 27., 28., 107., 138. sz. szövegek. Ljamini nyelvjárásról képviselnek a Lj₂, valamint a Sah. jelzésű adatok is. Az utóbbi adatok közülőtől, valamint a P vagy P₁, illetőleg P₂, úgyszintén a Kis₂ jelzésű adatok közülőtől szövegeket nem jegyezt fel LEHTISALO.

Feltűnőnek találtam, hogy míg a Vd.-ban a 33., 35–37., 44., 50., 72., 266–278. sz. szövegek képviselik az igen érdekes maikovszkajai nyelvjárás (Vd. X), addig a Wb.-ban a rövidítések jegyzéke szerint maikovszkajai adat egyáltalában nem található. Két mesének a szavait kikeresve rájöttem, hogy a maikovszkajai adatok mellett Ni. jelzés van a Wb.-ban. A Wb. szerint „Ni. = ein Mann mittleren Alters vom *n'it's'ej*-Fluss, unweit von Toropkova” (CIV). A Vd.-ban az említett szövegekkel kapcsolatban a következő felvilágosítást olvashatjuk: „Im Frühwinter 1914 diktierte mir am Flusse Maikovskaja ein Mann mittleren Alters, den ich gelegentlich traf und der seinen Namen nicht angab, in Eile die Nummern 33, 35–37, 44, 50, 72 und 266–268.”. Hogy a Maikovszkaja mellett feljegyzett szövegek adatai kétségtelenül azonosak a Ni. jelzésű szótári adatokkal, arról könnyen meggyőződhetünk. A 33. sz. elbeszélés hatodik mondatát *χil'mik kamxv n'ih'heokk'õn pav'kkarmaej* 'der Zobel war in die Höhlung eines gefallenen Baumes gegangen' (79), a szótárban három helyen találtam meg Ni. jelzésű példamondatként: a *χαββã* 'fallen, umfallen (z. B. Baum, Betrunkener)' címszó alatt (147b) '[es] ging in den umgefallenen hohlen Baum' fordítással, a *n'ih'heo'ku* 'Höhle in einem Baum' (33b) alatt 'der Zobel ging in einen umgefallenen hohlen Baum hinein' és a *pa'kkalt's* (335b) címszó alatt az előbbivel kb. azonos fordítással. Még a 34b és 439b lapon is előfordul ugyanez a példamondat, ez utóbbi helyen a fordításból hiányzik a hinein szó. A (fl.) jelzésű példamondatok mellől az egész szótárban hiányzik a Vd. megfelelő lapszámára való utalás. A lapszám azért volna fontos, mert sok esetben nemcsak maga a mondat, hanem a környezete, sőt az összefüggő szöveg is érdekelné a kutatót, viszont lapszám nélküli idézet alapján rendkívül nagy idővesztéssel jár a például felhozott mondat megkeresése a szövegekben.

Nagy könnyebbség lett volna a kutatók számára, ha a szómutató a szövegek fordításának szóanyagát is magába foglalná. S még nagyobb könnyebbség volna, ha a Vd. és a Wb. értelmezése között minél nagyobb volna az összhang. Megnehezíti a szótár használatát az utalások csekély száma. Ha pl. a 33. sz. mesében előforduló *kajjexv* dual. 3. sz. igealak alapszavát keressük, és a szómutató gehen szavának segítségével megtaláljuk a *χãès* 'weggehen, sich begeben' címszót, csak egy csomó szólás és példamondat elolvasása után akadunk a Ni., Kis. *kajj'an* 'du bist gegangen' alakra, amely utbaigazítást ad a *kajjexv* alak megértéséhez. Ugyanebben a mesében fordul elő a *tajjennv* alak 'haben' jelentéssel. A szótárban a *ta-*, *tã-* Pronominalstamm címszó alatt (457b–458ab) találjuk meg az O., Sj. *tã'nã* 'dasein, existieren', P. *ta'tt'ã*, *ta'tã* 'ist da' s a Kis. *tajjennv* id. alakot. Hogy a *ta'nã* és a Ni., Kis. *tajjennv* alak összetartozik, az nem kétséges, de kevés kutatónak jut eszébe, hogy ezeket az igealakokat a *ta-*, *tã-* Pronominalstamm címszó alatt keresse. Kívánatos lett volna a *ta'nã* és a *tajje*-szavakat felvenni a címszavak közé utalással a névmástőre. A szómutató sem nyújt segítséget a *tajjennv* szó megtalálásához: a *haben* szó mellett nincs utalás sem az említett igealakokra, sem a névmástőre.

A 44. számú Maik. = Ni. mesében az első mondat *kall'ãèp'õkku ãn kãèßzanno kartv nãmtur'innv* 'Möwe schleift hinten im Zelt an der Seite sein Messer' (101). Ugyanez a mondat példamondatként megvan a szótárban is a *χãll'ãèß* 'Larus' címszó (149a) adatai között, ahol a mondatnak sem a hangjelölése, sem a fordítása nem azonos a szöveg-

ből való idézettel. A példamondatban a 'Messer' szó *karw* alakban, a 'schleift' ige pedig *hántur-ihnp* alakban van meg. Bár a mesében *nämtur-öökku* igealak is van, valószínűnek tarthatjuk, hogy az *n*-es alak a helyes, vö. a *hánt* címszót (308a). Maga a mondat a 149a lapon így van lefordítva: 'die kleine Möwe in der Hinterecke des Zelttes wetzt ihr Messer'. A szómutatóban a *wetzen* szó utal az igére (a *schleifen* szónál nincs rá utalás). A Hinterecke des Zelttes kifejezésnél levő utalás az egész mondatra vonatkozik, tehát nem magyarul semmit. A Wb.-ban a *siη käëßanw* kapcsolat nincs meg sem a *siη* 'Hinterer Teil des Zelttes (gilt als heilig)' (443b) alatt, sem a *χάεβ* 'Körperseite, Flanke; Seite' (178ab) alatt. Utóbbi helyen a szövegekben gyakran előforduló *χάεβχαñw* 'neben, bei' jelentésű névtűt (vö. CASTR., Gr. 587) sem találhatók meg. Úgy gondolom, hogy a kapcsolatnak 'in der Hinterecke des Zelttes' értelmezése téves, s a kifejezés tulajdonképpeni jelentése 'a sátor hátulsó oldalánál, a sátor hátulsó részében'. Ugyanezen mese 2. sorában fordul elő a *mñnp* 'ist vorhanden' ige. A szómutatóban a *vorhanden* szó mellett nincs rá utalás. A szótárban a *mī* 'etwas zu Essen, etwas Essbares' (Nj. 'Ware' is) terjedelmes címszó alatt (258a–261b) találjuk a *mšš* 'nehen; sein' igét. A *mñnp* alak az igei származékok közt nem szerepel ugyan, de nyilvánvaló, hogy a *mšš*-ige származéka. LEHTISALO a *mī* névszótésa *mšš*-igét azonosította és a két alakot „verbum-substantivum”-nak fogta fel (NyK. L, 228–230). Bár ez a magyarázat elfogadható (az ige 'nehen' jelentése még magyarázatot kíván), mégis kívánatos lett volna a névszói és az igei alakokat külön címszó alatt közölni, s csak utalni az etimológiai összetartozásra. Minden tudományos szótár törekszik arra, hogy az etimológiailag összetartozó szavakat közös címszó alá foglalja, de olyan esetekben, amikor akár hangalak (pl. *ηπ* ~ *βιη* 'Wasser'), akár jelentés tekintetében jelentős és magyarázatot kívánó eltérés áll fenn, kívánatos — utalással — a külön címszóra bontás. Így járt el LETISALO is pl. a 'Mond, Monat' ~ 'Grossvater' szavak esetében. Ezt az eljárást jó lett volna sokkal gyakrabban alkalmazni. Így pl. a *padā* stb. személynévmási alakokat is jobb lett volna külön címszó alatt közölni utalással a *pādā* 'jemandem ähnlich sein, gleichen' igére (369ab). Külön címszó illette volna meg a szövegekben sűrűn előforduló *puχutše*, *puχū* 'die Alte' szót is hivatkozással az 'alt werden, altern (wenigstens von Frauen)' igére (357ab).

Hogy mennyire szükséges lett volna a gyakran előforduló képzőkről rövid áttekintést adni, vagy KARJALAINEN — TOIVONEN chanti szótárának példájára a képzőket a címszavak közé felvenni, jól megvilágítja a következő példa. A 44. sz. már említett mesében fordul elő a *šensämmi päëskku marrammo* 'der Waldriesen-Alte sagte' (101) mondat. A *marrammo* igealak a *māntš* 'sagen' (253b–254a) címszó alatt nem szerepel, bár a szövegekben többször előfordul. Jóval nehezebb a *šensämmi* szó megtalálása és jelentésének megértése. A *Waldriese* szó a szómutatóban nincs meg, a *Waldgeist* szó mellett erre a szóra nincs utalás. A *Waldkobold* szó sem ad útbaigazítást, a 31ab lapon az *i* címszó alatt csak magát a *šensämmi päëskku* kapcsolatot találjuk meg 'der greise Waldkobold' értelmezéssel. A *Geist* szó alatt majdnem ötven adat között a 'riesengrosser, im Walde hausender Geist' jelentésre akadunk, s a megadott helyen (433a) a *ste* 'Harz (der Fichte, Tanne, Kiefer, Zirbel)' címszó alatt megtaláljuk az O. *ššsaβār* 'harzig', valamint az S. *ššsämmi* 'riesengrosser, wilder, im Walde hausender Geist', Kis. *ššsämmi*, Nj. *ššsämmi* id. származékokat. Nem kétséges, hogy az erdei nyenyec adatok közé tartozik a mesében előforduló *šensämmi* szó is. Aki jártas a nyenyec hangtanban, az tudja, hogy az O. *ššsaβār* stb. képző és az erdei nyelvjárások *-sämmi* stb. nomen possessoris képzője azonos elemekből áll, és egyúttal megérti, hogy az önállóan is használt *šensämmi* szó az említett S., Kis., Nj. alakokhoz hasonlóan 'a gyantás öreg' kapcsolatban jelentésbővüléssel nyerte el 'Waldriese' jelentését. A képző 'vmivel ellátott, vmivel bíró' jelentésének ismerete nélkül nem érthető meg a *päesämmi* alak sem a *päesämmi nammatto* '[die Möwe] ass ihn mit dem Schleifstein' (102) mondatban. A *päe* 'Stein, Glas' stb. (349a) címszó alatt megtaláljuk a Nj. 'Schleifstein' jelentésű, úgyszintén az idézett mondatot téves fordítással: 'er ass die Möwe samt dem Schleifstein'. Szó szerint helyesen: 'a sirály [dem.] megette őt köszörűköves[en]. (Vd. Maik. *ä* = Wb. Ni. *ä*). A *ššsaβār* stb. ~ *sämmi* stb. képzős szó ugyanis igen gyakran ragtalan módhatározó a mondatban.

Az 54. sz. archangelszki éneken fordul elő a következő mondat: *tādī'e tēttant pilli' βällakadv* 'dein Wirt, der Zauberer liegt im Sterben' (173). A *βällakadv* szónak '[er] liegt im Sterben' jelentésére a szómutató nem utal, s ez a jelentés a szótárban sincs meg; a szónak a szótár szerint 'bloss, nur' jelentése van (53a). Annak, aki ismeri a szövegeket, észébe juthat, hogy több monda végződik ezzel a kifejezéssel *tā βällakadv* 'da nur ist es'; 'das ist es nur' (pl. 20., 22., 25., 27., 29., 188.); magyarul így mondanók: 'itt a vége'. Ezen az alapon megérthetjük, hogy a *βällakadv* szó az idézett archangelszki

mondatban körülbelül azt jelenti, amit a magyar 'vége van', 'végét járja' kifejezés. A szónak ezt az érdekes 'im Sterben liegen' jelentését érdemes lett volna a szótárban s a szómutatóban is közölni.

Az ilyenféle megjegyzések, amelyeknek számát még szaporítani lehetne, természetesen nem csökkentik lényegesen a Jurakisches Wörterbuch rendkívüli értékét és jelentőségét. Minden kutató, aki a szótárt és a szövegeket használja és valaha is használni fogja, csak a legnagyobb elismeréssel és hálával gondolhat a szerzőre, aki majdnem egy félszázad óta minden erejével és tudásával, egész életével az uráli nyelvtudományt szolgálja.

N. SEBESTYÉN IRÉN

Új lulei-lapp szótár. — Lulelappisches Wörterbuch

(Lulelappsk ordbok) I—IV, auf Grund von K. B. Wiklunds, Björn Collinders und eigenen Aufzeichnungen ausgearbeitet von Harald Grundström. Schriften des Instituts für Mundarten und Volkskunde in Uppsala. Reihe: C: 1. Lund—Uppsala. 1946—1954. 1920 l.

Az uppsalai népnyelvi és néptudományi intézet (Landsmåls- och Folkminnesarkivet i Uppsala) 1946-ban nagy vállalkozásba fogott: megkezdte egy nagy lulei-lapp szótár kiadását. Az első füzetet még 11 füzet követte; az utolsó 8 évvel később, 1954-ben jelent meg. Ezek közül csak 10 füzet foglalja magába a voltaképpeni szótári anyagot. A 11. füzet egyebek közt egy jegyzéket tartalmaz azon — KONRAD NIELSEN szótárában előforduló — norvég-lapp szavakról, amelyeknek lulei-lapp megfelelője GRUNDSTRÖM szótárában megtalálható. Ez a jegyzék rendkívül becses melléklet a lulei-lapp szóanyaghoz; minthogy segítséget nyújt több, mint 600 norvég-lapp szó földrajzi elterjedtségének megítéléséhez, az etimológusok különös figyelmébe ajánlható. Hasznos toldaléka a szótárnak az ugyancsak e füzetben található fonetikai áttekintés is a lulei-lapp nyelvjárások hangjairól. A 12. füzet táblázatok alakjában mutatja be a főnevek abszolút és birtokos személyragozását, a névmások s az igék ragozását, stb.

Az új lulei-lapp szótár előmunkálataira stb. vonatkozó megjegyzéseimet már a Magyar Nyelvőr 1949. évfolyamában (84. l.) megtettem. Az az állítás, hogy a lapp nyelv a legjobban ismert finnugor nyelv, e szótár megjelenése után még kevésbé vitatható, mint eddig. A lulei-lapp nyelvjárásterületnél délebbre beszélt svédországi lapp nyelvjárások szokincsenek ismeretéhez rendelkezésünkre állnak ugyan kisebb-nagyobb szótárak, illetve szójegyzékek, mindamelllett az új lulei-lapp szótárhoz hasonló nagy és korszerű szótárakra ezek területéről ugyancsak szükség lenne. Kérdés azonban, hogy anyaguk gyűjtését nem lenne-e már késő most elkezdni.

LAKÓ GYÖRGY

The First Cheremis Grammar (1775). A Facsimile Edition with Introduction and Analysis by Thomas A. Sebeok and Alo Raun

Chicago 1956, The Newberry Library. I—IV + 65 + 136 l.

A magyar nyelvtudomány már régóta számontartja a mari irodalom „ősnymotatvány”-át, az 1775-ben a Cári Tudományos Akadémiától Szentpétervárott kiadott Сочинения принадлежащая къ Грамматикъ Черемискаго Языка című nyelvtant. BUDENZ JÓZSEF tüzetes elemzést szentelt neki az 1867. esztendőben a NyK.-ben (VI, 191—212) „Az 1775-diki cseremisiz grammatika” c. tanulmányában. Ez egyike a legelső mari nyelvi emlékeknek; még Pallas 220 szavas jegyzéke (1787—9) sem előzi meg. Az 1775. évi nyelvtan fontosabb is, mint Pallas szójegyzéke, mert emez csak nomenclatura, amaz viszont teljességre törekvő nyelvtan és tárgykörök, illetve nyelvtani kategóriák szerinti szótár. Már WIEDEMANN is megemlékezett róla, majd BEKE ÖDÖN is említi 1911-ben Cseremisiz nyelvtanában (2. l.). Ugyanő rámutat a nyelvkönyv nyelvjárási sajátosságaira a mari nyelv akkori ismeretének fokán.

Úgy vélem, a birtokunkban levő nyelvkönyv újabb elemzése, eddigi ismereteinkhez való viszonyítása, anyagából az eddigi ismeretlenek és ma már nem élők a kieme-

lése, tehát az 1775. mari nyelvtannak újabb, korszerű méltatása magyar nyelvészekre várt. Hiszen BEKE ÖDÖN közöttünk létének szervező erővé kellett volna válnia, és tanszékének a Mariföld határain túl folytatott mari nyelvészeti, irodalmi és néprajzi kutatások pezsgő központjává kellett volna lennie. A két világháború közt meg lett volna a lehetőség arra, hogy Magyarország a mari nyelvészeti és irodalmi kutatások centrumává váljék, hogy a kisebb finnugor népek nyelvével és irodalmával való foglalkozás korszerűsödjék, ismeretszerzésünk ne csak a nyelvészetet érintse, hanem — a Szovjetunióban végbement változásoknak megfelelően — az irodalmi és a történeti, valamint a néprajzi kutatások síkjára is átesapjon. Nem történt meg. Okait itt nem kívánom elemezni, hiszen utaltam rá másutt [Filológiai Közöny II (1956), 159], s szoltam a felsőoktatási tennivalókról is [uo. 161 és NyK. LVIII (1956 [42–3]. Nehézségünk következménye, hogy a mari kutatások másutt: az Északamerikai Egyesült Államokban virágzanak fel, ott formálódik a finnugor nyelvtudomány kutatásának egy központja az Indiana Egyetemen, a magyar származású SEBŐK (SEBEOK) TAMÁS vezetésével.

E formálódás egy évtizede volt a tervezettség állapotában. A program megvalósulása az elmúlt évek tevékenységének gyümölcseit most már betakarítja, gazdagítva a finnugor nyelvtudományt nemcsak cikkekkkel, tanulmányokkal, hanem művekkel is. Tanúskodik erről a *Studies in Cheremis gyűjtőcímet viselő sorozat* kötetének már pusztán felsorolása is. 1. kötet: *Folklore* (Indiana University Publications, Folklore Series No. 6. Bloomington, Ind., 1952); 2. kötet: TH. A. SEBEOK and F. J. INGEMANN, *The Supernatural* (Viking Fund Publications in Anthropology No. 22. New York 1956); a 3. kötetet itt ismertetem; 4. kötet: EEVA KANGASMAA-MINN, *Derivation* (Indiana University Publications, Slavic and Eastern European Series No. 1. Bloomington 1956); 5. kötet: TH. A. SEBEOK, *The Cheremis Human Relations Area Files* (Subcontractor's Monograph. New Haven 1955). A sorozatot szerkesztő TH. A. SEBEOK levélbeli közlése szerint rövidesen újabb kötetek jelennek meg a mari gyermekjátékokról és a mari dalokról, valamint a mari nyelv orosz jövevényszavairól (az utóbbit FELIX OINAS észt nyelvész írja). Ha az indianai egyetemen tevékenykedő munkaközösség tagjainak elszórtan megjelent cikkeit nem is vesszük számba, akkor is el kell ismernünk, hogy jó aratásról vall a fenti felsorolás.

Az 1775. évi cseremis nyelvtant nem magában adták meztelen hasonmásként, hanem tudományos feldolgozást is kapunk hozzá. A kötet két részre oszlik; az első a tudományos apparátust adja a második részként fakszimilében kiadott nyelvtanhoz. Az első részben található a SEBEOK-írta bevezetés, a rövidítések ismertetése, a csikágói Bonaparte-gyűjtemény fontosabb mari vonatkozású műveinek felsorolása (1–8), majd TH. SEBEOK tollából leírást kapunk a mari nép jelenéről és múltjáról (8–10), nyelvről, a mari nyelvjárásokról (10–12), aztán ALO RAUN értekezik a publikált nyelvtan szerzőjének személyéről (12–13) és a nyelvtan mari szövegének nyelvjárási meghatározásáról (13–17). Ugyancsak ALO RAUN állította össze az etimológiai szójegyzéket, amely felsorolja a nyelvtanban előforduló mari szavakat, megadja eredetüket és bibliográfiájukat (19–47). Kapunk egy „Morpheme Index”-et is; ez a mari szótöveket sorolja fel angol értelmezéssel (49–57). Ezt követi a képzők táblázata (58–61). Mindkettő EEVA KANGASMAA-MINN munkája. Az első részt az 1775. évi nyelvtanban található sajtóhibák jegyzéke zárja be. A kötet második részében kapjuk magát a nyelvtant eredeti címlappal és lapszámozással (1–136).

Magyar ember — az egyik finnugor nép fia — csak meghatottan veheti kézbe ezt a finom papiroson, szép nyomdai kiállításban megjelent, nyelvészetiileg kommentált kötetet: hiszen a mari nyelv ősi nyomtatványát kapjuk, az első mari mondatokat. Ha nem is gondolhatunk arra, hogy az 1775. évi cseremis nyelvtant nyelvtörténeti érték tekintetében az ómagyar Halotti Beszéddel vessük egybe, — erre sem újabb volta, sem a hosszabb szöveg hiánya, sem irodalmi érték nélküli volta nem érdemesíti —, mégis nagy szó, hogy új kiadásban olvashatjuk az időrendben elsőként nyomtatott, egyszerű mari mondatokat: *iz'a ple tšhin atadəm, aβa dšma't tšhinəm* 'tiszteled a te apádat és anyádat is' (II/54).¹

SEBEOK statisztikai adatokban mutatja be a mari népet, nemcsak összesítést ad e félmilliónyi nép számbeliségéről, hanem területi megoszlását is megadja a Mari ASzSzK-on belül és kívül. A mari nép történetét is kapjuk, bár furcsa, hogy SEBEOK a XV. század második felével kezd és onnan tér vissza a bolgár, illetőleg a tatár hódítás korára, annak művelődési hatására (I/8). Helyesebb lett volna az időrendet szigorúan

¹ I. jelzést adtunk a bevezető résznek, II. jelzést magának a nyelvtannak.

megtartani. A szerző megfelelően méltatja a mari népnek az orosz elnyomók ellen vívott szabadságharcát (9—10), és utal a cári orosz iskolázás elnemzetietlenítő céljára. Azt a nézetét fejezi ki, hogy az orosz gyarmatosítás a XIX. században érte el tetőpontját, majd hozzáfűzi: „and still goes on” (10). SEBEOK-nek ez a lapidáris megállapítása bővebb indoklásra szorul. Nem tagadhajtuk, hogy ma is van oroszosodás a mari körében, de ennek jellege más. A kulturális emelkedés során pl. némely egyetemi hallgató önkéntelenül elhagyja anyanyelvét, mert bár mari oktatási nyelvű tanítóképző, erdészeti főiskola stb. akad Mariföldön, mégisincs egyetem. Így pl. az orvostanhallgatók a Kazányi egyetemre járnak, ahol oroszul adják elő az orvostudományi kollégiumokat. Ez együtt járhat az oroszosodás következményével, mert a művelődési felsőbbség mindig vonzó, hiába kíséri a nemzetiségi egyenjogúság törvényes biztosítéka.

Ezután a mari nyelvet és nyelvjárásokat ismerteti SEBEOK, azonban a nyugati nyelvjárások közt nem említi a vetlugait (11), s nem szól egy árva szót sem a mai két irodalmi nyelvről, illetve azok területi megoszlásáról. Felsorolja a fontosabb mari nyelvtanokat és szótárakat is. Talán be kellett volna sorakoztatnia még a következőket: M. П. ЧХАИДЗЕ, *Спряжения глаголов в марийском языке. Москва—Ленинград 1939.* — Я. Г. ГРИГОРЬЕВ, *Марийский язык. Йошкар-Ола 1953.* — И. Ф., АНДРЕЕВ, Д. И. ИВАНОВ, К. Ф. СМЕРНОВ, *Русско-марийский словарь. Йошкар-Ола 1946.*

SEBEOK részletes fejtegetései megrajzolták azt a keretet, amelyben az 1775. évi nyelvtan szerzőjének és nyelvjárásának kérdésére kerülhet sor. Ennek tárgyalása ALO RAUN-nak, az Egyesült Államokban élő észt nyelvésznek jutott osztályrészul. RAUN alapos irodalmi ismeretek birtokában csatlakozik a szovjet turkológus V. G. JEGOROV azon megállapításához ((Туркологический Сборник I(1951) 86, hogy az 1769. évi csuvas, az 1775. évi votják és cseremisiz nyelvtanok szerzője nem lehet egy ember, mint ezt S. K. BULICS vélte. BULICS azt gondolta (Очерь истории языкознания в России. 1904, 446), hogy VENJAMIN ПУСЕК-ГРИГОРОВICS érsek volt e nyelvtanok szerzője. JEGOROV és nyomában ALO RAUN rámutat azokra az eltérésekre, amelyek megcáfolják, hogy ПУСЕК-ГРИГОРОВICS lett volna e három mű közös szerzője (13).

Az 1775. évi nyelvtan nyelvjárásának meghatározásával alaposabban először BUDENZ JÓZSEF (NyK. VI, 191 kk.) foglalkozott. BUDENZ azt gyanította, hogy a nyelvtan „nyelve az erdei-cseremisizhez tartozó” (NyK. VI, 191), bár eltér a REGULY feljegyezte erdei cseremisiz szövegek ejtésétől (uo. 192—7). BEKE ÖDÖN (Cser. nyt. 2) kiemeli az 1775. évi nyelvtan hangtani eltéréseit, mégis csatlakozik BUDENZ véleményéhez, és az átvett példákat *kE*. (= keleti erdei) jelzéssel idézi, tehát carjevokoksajszkinak gyanítja. A nyelvjárás helytelen lokalizálása nem a tudósok hibája; oka az a tény, hogy ebben az időben nem állt rendelkezésükre olyan nyelvi anyag, amely lehetővé tette volna a nyelvjárás pontos meghatározását. Mindaddig, amíg WICHMANNnak és BEKÉnek a jaranszki nyelvjárásról származó szövegei nem jelentek meg (ha csak részben is), nem volt lehetséges bebizonyítani, hogy melyik nyelvjárás-csoporthoz is tartozik az 1775. évi nyelvtan dialektusa. Ennek a munkának az elvégzését vállalta ALO RAUN, összevetve a nyelvtanban előforduló szavakat hangsúly- és hangalak szempontjából YRJÖ WICHMANN jaranszki-ursumi (JU) és BEKE ÖDÖN jaranszki (JT) szövegeivel. ALO RAUN átmeneti nyelvtanoknak („transitory dialects”, I/14) minősíti azokat a nyelvtanokat, amelyeket a nyelvtan szavai képviselnek. Ezt helytelenítünk kell. Hiszen valójában minden nyelvjárás csak átmeneti nyelvjárás, amelyben a szomszédos nyelvjárásnak néhány sajátossága megvan, mások meg hiányzanak. A végső következtetést így vonja le RAUN: „The language of the 1775 Grammar does not represent a »pure« dialect. The data come from various sources and essentially follow the general eastern pattern. In order to normalize his data, the author has modified them to some extent” (I/17). Ezzel a megállapításával csatlakozik V. VASZILJEV véleményéhez, aki (Марийский Научно-исследовательский Институт Языка, Литературы и Истории. Ученые записки. V [1953] 260 k.) kijelenti, hogy a nyelvtan nyelve dialektus a szempontjából „mezei”-hez sorolandó és közel áll a keletihez. (Am evvel RAUN ellene mond a II. Japán adott beosztásnak, mely szerint a jaranszki nyelvjárás a nyugati csoporthoz tartozik).

ALO RAUN elsősorban a hangsúlyt vizsgálja meg. A *pošku'do* 'szomszéd', *lets posna* 'külön', *ka'stene* 'este' szavak hangsúlya alapján a BEKE, ill. WICHMANN feljegyezte jaranszki nyelvjárás hangsúlyozási módját véli a nyelvtanban is felfedezni, bár ellentmondásra is akad, pl. *bara* 'után', e helyett *bara*. Valóban így is van: BEKE megállapítása szerint a jaranszkiiban a hangsúly a penultimára esik. Ennek felel meg a Nyelvtan hangsúlyozási módja a névszók javában: *ji'lme* 'nyelv', *kaya'ze* 'papiros', *pi'stél* 'toll' (II/58), de csak imitt-amott az igék esetében, melyek szinte mind véghangsúlyval jelöltek az ind. praes. sg. I. sz.-ben: *poje'm* 'gyújtók', *šüde'm* 'parancsolok';

nala:m 'veszek', *koda:m* 'hagyok' (felsorolásuk I. II/124—131) stb. A ragozási táblázatokban azonban már rábukkanunk egy-egy másképp hangsúlyozott alakra: *li:štákte* 'csináltasd meg', *li:štáktáze* 'csináltassa meg', *li:štáktáži* 'csináltassák meg' (II/114—5), *šolyem* 'állók' (II/77), de *šolye:m* (II/124),² *ko:štžo* 'menjen', *pu:rlžo* 'harapjon' (II/78), *šo:no* 'gondolj', *šo:nožo* 'gondoljon', *kü:tšo* 'kérd', *kü:tšožo* 'kérje', *ku:tšo* 'tartsd' a hangsúly jelölése nélkül, de *ku:tšože* 'tartsa', *po:jo* 'gazdagodj' (II/78), bár *purla:m* 'harapok' (II/126), *kü:tše:m* 'kérek', *ku:tše:m* 'tartok' véghangsúllyal jelölt (II/124), viszont *ku:tšušo* 'tartó' (part. imp.) (II/121). A példákat, az ellentmondások felsorolását szaporíthatnók. Felmérülhet az a feltevés, hogy az igék felsorakoztatásakor (II/124—31) az anonim szerző a két igecsoport megkülönböztetése kedvéért nagyobb ügyet vetett a végződésre, így arra a közlő nagyobb dinamikus hangsúlyt vetett, és a nyelvtan szerzője evvel a hangsúllyal jegyezte le ez igéket. A nyelvoztatásból jól ismerjük az ilyen (helytelen) alkalmi hangsúlyozást. — A névszók között is fel-felötlenek nem jaranszki módon hangsúlyozott szók: *nerye:* 'rend' (II/6), *marde:ž* 'szél' (II/7), de *tá:lze* 'hold', *te:le* 'tél' (II/6), *šo:šo* 'tavasz' (II/7, 55). Ugyanakkor *kence:ž* 'nyár' az alanyesetben véghangsúlyos, de a tárgy esetben *kence:žem* (II/7) megfelel a jaranszki hangsúly-követelményeknek. A hangsúly a ragok csatlakozása következtében utolsó szótagbeliből átváltozhatik szóvégtől számított második, harmadik szótagbelivé, pl.: *aša* 'anya'; *aša:mân* 'anyámnak a...'; *aša:želan*.³

Úgy gyanítom, pusztán a hangsúlyozás módjára hivatkozni elégtelen, azonban a felsoroltakból kiviláglik: a) az 1775. évi nyelvtan hangsúlyozási módja nem egyezik sem a nyugati, sem a keleti nyelvjárásokéval; b) elsőbb teljes rendszerezéssel kell a nyelvtanban előforduló hangsúlyviszonyokat megállapítani. Csak így vonhatunk le végleges következtetést (I. I/16), és számolnunk kell azzal is, hogy az orosz anyanyelvű szerző néha helytelenül jelölte a hangsúlyt, amint erre RAUN is utal (uo. 7. pont).

Gondos és szorgos vizsgálatnak veti alá ALO RAUN a nyelvtan szavainak magánhangzórendszerét. BUDENZ ebbeli vizsgálatakor főképpen REGULY szövegeit vette mérceül, RAUN viszont BEKE és WICHMANN följegyzéseivel hasonlítja össze az 1775. évi nyelvtant. A következő fontosabb megállapításokra jut:

1. hangsúlylan v. hangsúlytalan *i* áll rendszerint mind az első, mind a további szótagokban a JT. *â* és JU. *â(ə)* hangjával szemben. Ismerve azt aényt, hogy az orosz nyelvben a nem hangsúlyozott magánhangzók rendszerint kevésbé tisztán ejtettek és rövidebbek, elfogadhatjuk RAUN azon megállapítását, hogy e nyelvtanban a hangsúlytalan helyzetben alkalmazott *i* és más jel redukált hangzó jele. Ehhez hozzá kell fűznöm: az orosz hangsúlytalan *u* és *y* csak hosszúságban redukálódik, nem hangszínben, ezért a nyelvtan szerzője is valószínűleg időtartambeli redukciót érzett, nem pedig hangszínbelit.

2. Határozottan a JT., ill. a JU. nyelvjárásra utal az *o ~ u*, *ö ~ ü* váltakozás (I/15). A nyelvtan a névszók birtokos esetét is bemutatja; a paradigmák vizsgálatakor tapasztaljuk, hogy azon *o* végű szavakban, melyek előző szótagjában *u*, ill. *ö* esetében *ü* van, a birtokos eset *-n* ragja előtt ezen *o*, ill. *ö* véghangzót egy fokkal zártabbá változtatják, pl. *muškun:do* 'ököl': *muškun:un* (II/59), *lümü:mö* 'nevetlen': *lümü:mün* (II: 59). Véleményem szerint A. RAUNNAK ez a megállapítása perdöntő a nyelvtan nyelvjárásának a jaranszkihoz történő besorolási kérdésében.

3. BUDENZ és BEKE utaltak arra, hogy a mássalhangzók rendszerében feltűnő a *ts* a carjevokoksajszki *tš* helyén, ill. *dz* a *dž* helyén, pl. *-šamäts* a többesszám jele (II/4), (vö. C. Č. U. *-šamätsš*), *ki:tšalije:tsem* 'keresnék' (II/93), (C. *tolye:tšem* 'jönnék', BEKE 355), az ablativus ragja *-yäts* (II/13), *-lets* (II/13) (vö. P. *-letš*, U. C. *-letš*, UJ. *-kätš*, C. *-yätš*, BEKE), *tsarne:m* 'abbahagyom' (II/124), (C. *tšarnem*), *tsäpe* 'tyúk' (II/66), (C. *tšäpe*) stb. Vannak azonban szavak, amelyekben a várt *ts* helyén *tš-t* ír az ismeretlen szerző, pl. *tšonce:tem* 'repülök' (II/125, 129), *ke:tše* 'nap' (II/54). Ezen kettősség láttán az a benyomásunk, hogy az 1775. évi nyelvtanhoz az ismeretlen szerző az adatokat több forrásból szedte össze, és ez okozza az ellentmondásokat. Olyan ez a nyelvtan, mint egy több kéztől írott kódex, csak hogy itt nem részenként váltott a kéz, hanem az adatok egyike innen, a jaranszki nyelvjárásból, másika máshonnan, egy másik nyelvjárásból — talán a carjevokoksajszkiból, a csebokszariból — került.

4. Az a tény, hogy magánhangzók közt *-nc-* fordul elő, szintén a jaranszki nyelvjárásra utal, pl. *kence:ž* 'nyár' (II/7, 55), *korža:nce:βui* 'sármány' (II/66) stb., bár itt is találunk *-ny-*s alakot is. Ez lehet tollhiba, mire az ilyen kettős alakok szolgáltának

² Sajnos, az ilyen ellentmondásokra ALO RAUN nem hívja fel a figyelmet.

³ Vö. BEKE, Cser. Nyt. 118—9, E. ITKONEN ALH. V, 27—8.

bizonyítékot: *menge* ~ *mence* (II/60), *enyver* (II/60) ~ *encer* (II/72). Az orosz szerző a *g* jelölésére külön jelet vezetett be (*g*). Ennek szokatlan lehetett az alkalmazása, és ezért, de máskülönb is a nyelvtan sok sajtóhibával nyomódott.

5. Rendkívül tanulságos az *ata* 'apa' alak. Már BUDENZ (NyK. VI, 196) is említi, mivel az erdei *tš* helyén *t* van. Ilyenek még a *pata* 'bárány', *küttük* 'rövid' szók (RAUN helytelenül *küttük*-nek olvassa I/16), amelyek pontosan egyeznek a JU. és JT. alakokkal, bár van M. *küttük* is.

Negatíve is el kellett volna határolni a nyelvtan nyelvjárását: nem lehet kozj-mogyemjanszki, vetlugai és JO., mivel hiányzik benne az *a*-zás (a ejtése némely *o* helyén). Az egyetlen példa *bazala'm* 'átköltözöm' lehetne, de utána rögtön *boza'm* 'leesem, lefekszem' következik (II/124), ezért A. RAUN helyesen sajtóhibának minősíti az előbbi (I/14). Nem *ä*-zók a nyelvtan nyelve, tehát nem lehet K. V. JO. (pl. P. B. MK. U. C. Č. *šarem*, JT. *šarem*, JO. V. K. *šarem* 'kiteritek', a nyelvtanban *šarem*, — JO. *-šamšts*, V. *-šäts*, K. *-šälä* a tsz. névszói jele, a nyelvtanban *-šamšts*).

Mivel a hangsúly helyének ismérve alapján nem lehet biztosan megállapítani, melyik nyelvjárással egyezik a nyelvtan törzsanynaga, kísérleljük meg rendszerben felmutatható bizonyítékokat felsorakoztatni. A nyelvtan elsősorban a ragozást van hivatva bemutatni, csak másodsorban ad tárgykörök szerint csoportosított szavakat. Ha ki tudunk mutatni az ALO RAUN felsorakoztatta érvek (hangsúly, hangalak) mellé nyelvtani is, akkor megerősítettük azon megállapítását, hogy jaranszki dialektusról van szó.

A nyelvtan 24. lapján megjelenik a *šo'lo* 'öcs' szó ragozásában ennek esz. 2. sz. birtokos személyragok alakja: *šo'lošts*. Társítsuk ehhez a megjegyzések sorából kiemelve a *kuyu* 'anyós' szó megfelelő alakját: *kuyušts* 'anyósod' és a 25. lapról az *oňo* 'após' szó megfelelő alakját: *oňošts* 'apósod'. A szokásos birt. személyrag az esz. 2. sz.-ben *-t*, pl. *šälet* 'erőd' a *šäjt* 'erőd' szóból. Rokonságnevekben azonban előfordul a *tš* ~ *ts* rag! Melyik nyelvjárásban? Lássunk egy példát: B. M. *šolet*, UP. *šo'läšts*, JO. V. *šo'läšts*, K. *šola'iet* 'öcséd' (BEKE ÖDÖN kéziratos mari szótárából). Kizárhatjuk tehát a B. M. U. K. nyelvjárásokat. Am a C-ban *tš*-t találunk: *eryšitš*, a P. pedig *eryšó* (BEKE, Cser. nyt. 175), tehát kizáródik még a P. és C., marad a jaranszki és a vetlugai nyelvjárás.

Keressük meg ennek rendszerbeli megfelelőjét az igeragozásban is, hiszen a *-t* 2. sz. birtokos személyrag és az esz. 2. sz. *-t* ragja az igeragozásban azonos eredetű, a személyes névmásból való. A jelentős mód jelen idejének 2. személyében *ki'tšala't* 'keresed' van, de a jésítő perfectumban *ki'tša'lets* 'kerestél' (II/90), a praeteritum perfectumban *ki'tša'lšts-ilešts* 'kerestél vala' található (II/92). A tagadó ige perfectumában ismétlődik a *ts*: *šäts-ki'tšal* 'nem kerestél' (II/94). Ugyanígy *ilešts* 'voltál' (II/84), *uke. ilešts* 'nem voltál' (II/87), *lešedaltat* 'betakaródozol', de *lešeda'lets* 'betakaródoztál' (II/97), *lešeda'lšän-ilešts* 'betakaródoztál volt' (II: 99), *šäts-lešedalt* 'nem takaródoztál be' (II/101). A többi példát mellőzve, megállapíthatjuk, hogy a *ts* megjelenése a nyugati JT. JO. V. K. nyelvjárásokra jellemző, másutt — P. U. C. — *-tš* található (vö. BEKE, Cser. nyt. 321, 323 stb., WICHMANN, Tscher. Texte 118).

Az igeragozás múlt idejű többes szám 3. személyében előfordul a *-še*, *-š* rag, amely BEKE megállapítása szerint a K. és a C. nyelvjárásban található (304). Az 1775. évi nyelvtan a következő alakokban ismeri: *ile'še* 'voltak' (46, 84), *uke. ileše* 'nem voltak' (87), *nu'no ok-ki'tšälšye;teš* 'bárcsak ne keresnének' (96), *nu'no i'ňže ki'tšaleš* (96), *nu'no i'š-lešedalteš* 'nem takartattak be, nem takaródoztak be' (101). A hangsúlyozás módja nyugati nyelvjárássra utal. Mivel a *š*-s alak csak a C. Č. J. K. nyelvjárásokban fordul elő (vö. Č. *o'rlen o[k] ketep* 'nem bírnak [egymástól] elválni', KŠ. *ä'k ajärlep* 'nem válnak el egymástól', JT. *šüđm-at ts'lan kolé'še* 'mind a százan meghaltak' (BEKE kézirat adatai); JU. *m'lana kal'isen ö:yšleš mo'pu'ro uš'an džen-šü'mšts?* 'haben nicht die verständigsten Leute uns [davon] gesprochen?' (MSFOU. LIX, 84); vö. még WICHMANN 118), ennél fogva a P. B. M. U. nyelvjárások területe kihullik a számításból, a hangsúlyozás módja kizárja a C. Č. nyelvjárások területét, marad tehát a J.

Az olyan illeszkedési tünetek a múlt idő képzésében, mint *ko'iam* 'látszom', de *ko'iom* 'látszotam', *purla'm* 'megharapok', de *purlum* 'megharaptam', *üštem* 'söpörök', de *üštüm* 'söpörtem' (II/81) szintén a jaranszki nyelvjárássra utalnak, úgyszintén ennek megfelelője a névragozásban (*šü'dür*: *šü'dürün* 'csillag, csillagnak a . . .', II/12, *jüt* 'éjszaka' *jüdüm* 'éjszakát' (II/13).

Vizsgáljuk meg még a sorszámok alakját és képzőjét is. A 46—7. lapon ezt találjuk: *ku'mšo* 'harmadik', *n'i'limše* 'negyedik'⁵ *š'i'zimše* 'ötödik' (a továbbiak hiányoznak).

⁴ De *nu'no lešedaltšye.tšešt* 'bárcsak ne takartatnának be' (II/100).

⁵ Másutt *näl* '4' (II/46).

Megfelelőiket BEKE ÖDÖN állította össze a fgr. s-hangok mari megfelelőinek vizsgálatakor (FUF. XXII/120). A M-ben *-so ~ -se* a képző; azt mellőzzük. A többi táblázatban:

P.	UP.	UJ.	CÜ.	CK.	Č.	JT.	JO.	K.
<i>kumušo</i>	<i>kumáššá</i>	<i>kumáššo</i>	<i>kumáššo</i>	—	<i>kumáššo</i>	<i>komžo</i>	<i>komšo</i>	<i>kámššá</i>
<i>nělmjáššá</i>	<i>nělmjáššá</i>	<i>nělmjášše</i>	<i>nělmjáššá</i>	<i>nělmjášše</i>	<i>nělmjášše</i>	<i>nělmjáže</i>	<i>nělmjáššá</i>	<i>nělmjáššá</i>
<i>βizəmášše</i>	<i>βizəmáššá</i>	<i>βizəmáššá</i>	<i>βizəmášše</i>	<i>βizəmášše</i>	<i>βizəmášše</i>	<i>βizəmáže</i>	<i>βizəmáššá</i>	<i>βizəmáššá</i>

Az összevetésből kitűnik, hogy az 1775. évi nyelvtan e sorszámaiban a középső nyílt szótagban kiesett a magánhangzó, ami a jaranszki nyelvjárásra utal. A kozjmo-gyemjanszki nem jöhet szóba, ezt bizonyítja a *kum'so ~ kámššá* eltérő hangalakja. A hangsúlyozás módja is a nyugati területre utal.

Nemcsak a magánhangzók sajátága veendő figyelembe szavam, illetőleg szövegek nyelvjárasi meghatározásában, hanem a tövög alakulása is. Bemutunk egy példát. A Nyelvtanban felsorolt számnévek között látjuk a *kok '2'* számnév továbbképzett alakjait: *ko'kion 'kettesével'* (II, 46), *ko'kot '2'* (főnévi használatban) (II/46), *ko'kana 'kétszer'* (II/134). Mivel a megfelelő alakok UJ. USJ. CÜ. Č. K. *ko'kót*, viszont B. UP. CK. JT. *ko'ktát 'kettesével'*, nyugodtan állíthatjuk, hogy az adatok együttesen a jaranszki nyelvjárás területre utalnak.

Perdöntő szó- és jelentéstani bizonyítéknak vélem, hogy a tatár származású *karu* szó megtalálható a Nyelvkönyv anyagában, mégpedig a szokásos *karu m pue m 'vitatom, ellenkezem'* (II/128) kifejezésben. Ez a szó a keleti nyelvjárásokban ismeretlen, a mezei területen csak a carjevokoksajszkiban található: CK. *karu*; JT. *karu*, JO. *kárre*, és kizárólag a fentemlített kifejezésben, pl. CK. *tollan karum vi pu!* 'ne állj neki ellen!'; CK. *mari βátážlan karum pue'n ila (lü'dän)* 'a férj feleségével veszekedve él (félve [tőle])'; JT. *marre βátážlan karum pu'a* 'az ember veszkezik a feleségével'; JO. *je'nlan karum pu'a* 'szembeszáll az emberrel, fenyegeti az embert' (BEKE kéziratosszótárából). V. VASZILJEV szótára (Марий мутар) közli a szót, de lokalizálás nélkül: *sösnä peš karum šša* 'a disznó nagyon ellenkezik' (s. v. kapy). Mi nyelvjárás szempontjából bizonyos fokig meghatározhatjuk olyan alakok segítségével, mint M. *šöšha*, UP. *šöšha*, viszont B. UJ. *söšna*, JT. *sö'sna*, JO. K. *sasna*. Tehát a *sösnä* alak, a fent leírtakkal egybevetve, valószínűsíti, hogy V. VASZILJEV adata is jaranszki nyelvjárásra utal.

Szemantikai okok is a JT-re utalnak: a *pu* szó 'élőfa' értelemben fordul elő 'дерево' (és nem 'дуба') a tölgy, hárs és más fák társaságában (II/64). Ugyanott *olma'pu 'almafa'*. A keleti és a középső nyelvjárás csoportban ennek a szónak nincs élőfa jelentése, csak a CK-, Č- és JT-ben, pl. Č. *pu-šamššäm ö'rödäs ruen k'sškat* 'a fákat kivágják és félredobják' (BEKE kéziratosszótárából). Ez jelentéstani bizonyíték arra, hogy a malmiszira v. urzumira nem gondolhatunk, bár összetételben megörzödtött a B-ben: *olma-pu* (PAAS. s. v. *pu*), ugyanígy CK. Č. *olma-pu 'almafa'*, K. *olma-βü* id.

Fontos és nem mellőzhető bizonyítéknak vélem azt, hogy az 'ing' szó intervokális *-y-*vel található (*tuyur*, II/70), vö. B. M. *tuβur*, U. C. *tü-βär*, de J. *түр*, K. *түр*. Ez is a jaranszkira mutat a hangsúlyozás ellenére!

Ugyanide jutunk, ha a mássalhangzók kiesését vizsgáljuk, pl. a *šölyem 'áll'* szó esetében. Ennek alakjai: P. B. M. U. CÜ. *šöyem*, MK. CK. Č. *šölyem*, JT. *šölyem*, IO. V. K. *šarlyem* (BEKE: FUF. XXII, 99). A szótárban *šölyem* található; a hangalak és hangsúly együttesen a JT. dialektusra utal.

Döntő fontosságú tehát a hangsúly és a hangalak szempontjából egyaránt megállapítható egyezés. A nyelvtanban látjuk a *šar'šik 'szénahányóvilla'* szót; pusztán hangalakja szerint lehetne CK., Č. is: *šar'šik*, ám tőhangsúlyos volta a jaranszkiba utalja. A többi dialektustól hangtanilag különíthető el: P. B. MK. UP. CÜ. *šar'näk*, UJ. *šar'žik*, JO. JP. *šar'šik*, V. *šar'šak*, K. *šar'šek* (FUF. XXII, 96).

Ezt kiegészíthetjük a következővel: a Nyelvtanban *kertam* alakban előforduló -hat, -het, bír' igének r nélküli alakjai vannak a CÜ. CK. Č. nyelvjárásban: *ketam*, azonban P. B. U. *kertam*, JT. *ker'dam*, viszont JO. V. K. *ker'däm*. Vessük még hozzá a *rü'pšem 'ingat, hintáz'* igének nyelvjárasi adatait. Kihullik hangalakja alapján a szókezdő l-s csoport: UJ. CÜ. *lüp'ššem*, P. (GEN.) *lüpš'em*, *lüpš'em* (bár van *rü'pšem* is). **rü'pšem* alakot adott volna ez a csoport: M. MM. UP. USJ. *rü'pšem*, viszont a nyelvtanban *рү'пшем* [olv. *rü'pšem* van (II/127)]. A nyelvtanban található ige megfelelője valószínűleg J. V. *r'p'ššem*, Č. *rnp'ššem*, P. B. CK. *rü'pššem*, JS. JK. *rü'p'ššem* (BEKE: FUF. XXII, 121) valamelyike.

Igen fontos nyelvjárásföldrajzi adatnak vélem a következőt: a Nyelvtanban *šo'so 'tavasz'*, *šo'som 'tavasszal'* (II/7) van. Már pedig BEKE ÖDÖN nyelvjárasi szótárá-

nak adatai szerint *šošo* csak a CŰ. és a Č. nyelvjárásban létezik, a többiekben az időhatározói tárgyeset vált alanyesetként is használatossá: P. B. M. U. CK. ČN. J. V. K. *šošäm*, MK. *šošäm* 1. 'tavasszal', 2. 'tavasz', pl.: CŰ. *šošo šueš*, Č. *šošo toleš* 'jön a tavasz', de CK. ČN. *šošäm toleš* id. Igazolja ezt WICHMANN is: U. K. *šošäm* 1. 'Frühling'; 2. 'im Frühling' (98). A C. (= joskar-olai) nyelvjárásán alapuló „mezei-keleti” irodalmi nyelvben *шошо* tavasz, *шошым* 'tavasszal' (Андреев-Иванов-Смирнов Оп. laud. s. v. веча). Az 1775. évi nyelvtan *šošo* szavának hangsúlya a jaranszki nyelvjárásra utal, BEKE szótárának adatai a szomszédos csebokszarira és carjevokoksajszkira. Amint eddigi fejtegetéseinkből kitétnik, az 1775. évi nyelvtan nyelve a jaranszki nyelvjárás-területnek C-hoz és Č-hoz közelálló dialektusa.

Mindezekből kimutatható, hogy ALO RAUN helyes nyomon indult el, midőn az 1775. évi nyelvtan nyelvjárásának meghatározásában a JU. és a JT. nyelvjárás hangtani sajátosságát vélte felfedezni. De véleményünk szerint elégtelen volt eljárása, mert ki kellett volna kerekítenie szóképzési, alaktani, szemantikai érveléssel, amire fentebb egy-két példával utaltunk. Mint jeleztük, hangtani téren jó érvei vannak, annak ellenére, hogy a cirillbetűs átírás csak durva hangképet ad, és számolnunk kell avval, hogy az orosz anyanyelvű átíró a saját nyelvében uralkodó, de írásban jelöletlen magánhangzó-redukciókat nem jelöli mindig az *ы* betűvel. Így pl. csupán azért, mivel a 'gvermek' szó hangalakja a Nyelvtanban *urbeze*, nem gondolhatunk malmizsire. A szókezdő *u* ugyanis redukált *ə*-nek is olvasható (M. *urbè'e* JT. *rβè'ze*). Téves A. RAUN utalása a *šarík* szóra (I/15), mert M. alakja *šahík* (FUF. XXII, 96).

Földrajzilag, nagy vonásokban így határozom meg az 1775. évi nyelvtan nyelvjárásainak helyét: Csebokszaritól északra, Carjevokoksajszktól és Ursumtól nyugatra, Jaranszktól délnyugatra. Pontosabb lokalizálás csak mari nyelvatlasz-adatok birtokában lehetséges.

Íyetésképpen három pontban egyezik véleményünk RAUNÉVAL: 1. „In general there is much agreement between the 1775. Grammar and JU and JT, both as to the phonetic shape of words and as to stress” (I/14), 2. „The language of the 1775 Grammar does not represent a »pure dialect»” (I/17) (ehhez persze figyelembe veendő, hogy minden nyelvjárás átmenet a következőhöz), 3. „The data come from various sources” (I/17) (azonban a törzssanyag a jaranszkiéból való).

Nem helyeselhetem, hogy ALO RAUN a keleti nyelvjárásokhoz sorolandónak tartja az 1775. évi nyelvtan nyelvét. Szorosabb értelemben vett keletin mi a permit és a birszkit értjük (I. ZSIRAI, Fgr. rok. 243; ugyanígy EVA KANGASMAA-MINN, Derivation 5), tehát vissza kell utasítani RAUN ezen megállapítását: „the data essentially follow the general eastern pattern”. A megvizsgált nyelvjárásai sajátosságok egy része a jaranszki (JT., JU.) nyelvjárás-területen kívül a szomszédos carevokoksajszki (C.) és csebokszari (Cs.) nyelvjárásban is megtalálható. Valamennyiük együtt azonban csak az egyik jaranszki nyelvjárásban (JT.) lelhető meg, ez pedig nyugati nyelvjárás (WICHMANN V. 1.; ZSIRAI 241).

Néhány kisebb megjegyzésem is van. RAUN (I/36) a *saporno* 'цепь' szót a 'chain' ['lánc'] szóval értelmezi. Ez téves. A mari szó jelentése minden szótár szerint 'цеп', azaz 'csép'. Az orosz цепь (II/62) csak láncot, a цеп szó pedig csépet jelent. A mari szó jelentése c s a k az utóbbi. — A *kinve* értelmezése 'bread' (I/24); és hozzáfűzném: 'gabona'. Az orosz хлеб (II/63) ugyanis mindkettőt jelentheti. Az I/23. lapon *jüktem* értelmezése 'I read a book' helytelen; helyesen 'I read'.

Nagy munkát jelentett a nyelvtan témérdek sajtóhibájának helyesbítése. RAUN majd két lapnyit (I/63—64) fed fel belőlük, de sokat hagy javítatlan, pl. кече, лекмаш ə : кечелекмаш (II 32), лытымаш ə : лытымаш (ibid.), пелякын ə : пелякым (II/33), az индешшо — дю szó első hangsúlya törlendő (II/48), отяпым ə : атядым (II/54), шиндпа ə : шиндза (II/60), коман, кинде (II/63) a vessző törlendő, тоножо ə : шоножо (II/78) stb.

A 65. lapon levő sajtóhibák *канк* a hibajegyzék átírva *kaik*-nak adja. Helyesebb lett volna *kaik*-ot írni (кайк) (másutt [I/23] ALO RAUN is a helyes olvasatot adja).

En jelöltem volna a redukált hang elűsítő vagy hátsó voltát, mivel ennek is lehet nyelvjárás-meghatározó szerepe (vö. JK. *βāhák*, JO. *βāhák* 'fürdőseprő', JT. *tī'gāt*, K. *tī'gāt* 'kátrány').

ALO RAUN közli, hogy V. VASZILJEV tagadja az *imhim kajem* (II/131) kifejezés helyességét. Szerinte a *kajem* 'megyek' ige mellett nem lehet tárgyeset; a helyes kifejezés *imhe dene kajem* (Марийский Научно-исследовательский Институт языка, литературы и истории. Ученые записки V). Viszont tudjuk BEKE megállapítása nyomán (KSz. XV, 43), hogy az *imhe dene*-féle szerkezetek csuvas hatású keletkeztek, és azt is tudjuk, hogy a menést jelentő igék is használatosak tárgyasan, pl. P. *toškaltšäm kūza* 'fölmegy a lépcsőn', U. *oš ošmātəm idā toškatal* 'a fehér homokon ne járjatok'.

(BEKE, Cser. nyt. 197). Feltételezhető tehát, hogy a *kajem* igét egykor tárgyasan is használták.

*

Összegezve az elmondottakat, megállapítjuk, hogy a TH. A. SEBEOK, ALO RAUN és EEVA KANGASMAA tudós kollektíva finnugor nyelvtudományunk számára hasznos munkát végzett, mikor ezt a ritkaság számba menő könyvet hozzáférhetővé tette, bevezetéssel ellátta, s olyan szótárral szerelte fel, amely megadja az előforduló szavak származását és a velük foglalkozó irodalmat. Kétségtelenül TH. A. SEBEOK szervező készségének és erejének köszönhető, hogy ez a bloomingtoni magyar-észti-finn-mari nyelvész munkaközösség az alkotásokkal veszi ki részét a finnugor nyelvészet munkájából.

A mari nyelvvel foglalkozók számára sok hasznot jelent alaktani szempontból ennek a műnek a birtoklása. Tényigaz, hogy — mint erre már utaltam (I. OK. VI, 455), — mondattanilag alig ad valamit, ámde fontos, hogy hangsúlyozás szempontjából feldolgozzuk anyagát, mert — többek közt — megmondja, hogy a középfok *-rak* jele magára vonzza a szóhangsúlyt, szól a *j-praet.* hangsúlyváltozásáról, arról, hogy a tagadó ige átveszi a főhangsúlyt stb. Kell, hogy foglalkozzunk a benne tárgyalt hangtörvényekkel (intervokális zöngésülés, nyíltabbá válás, labiális illeszkedés). Az 1775. évi nyelvtan kiegészíti alaktani ismereteinket az igeragozás terén, bemutatja az *-m* birtokos személyrag determináns szerepét és történeti síkon igazolja FOKOS erre vonatkozó kutatását. Szolgál szemantikai adatokkal is, pl.: *ikur* jelentése 'kopéka', mivel a könyv a devalválás előtti időkben íródott. Ez az adat igazolja tehát BEKE ÖDÖN idevágó fejtegetéseit.

A mari nyelvtörténet összeállításában jelentős rész jut majd az 1775. évi cseremiszi nyelvtan anyagának, — nagyobb, mint, amekkorát BUDENZ és BEKE adhatott neki. Ennek a jobb lehetőségét kaptuk meg a nyelvtan kiadása, az első részben adhatott fejtegetések és rendszerezés útján. Illesse ezért a finnugor nyelvészek köszönete a bloomingtoni Indiana Egyetem uráli tanszékének tudóseit.

ERDŐDI JÓZSEF

Мари́йско — русский словарь

Составили А. А. Асылбаев, В. М. Васильев, П. Г. Рыбакова, А. А. Савагкова, З. В. Учасев
 Ответственный редактор Б. А. Серебrenников. Москва 1956. 863 lap.

Közös munka eredményét tárja elénk a 21 000 mari szót felsoroló mari—oros szótár. Összeállítói mind a Mari Nyelv-, Irodalom- és Történettudományi Kutató Intézet munkatársai, felelős szerkesztője pedig a magyarországi nyelvészek által is jól ismert és nagyra becsült finnugor nyelvész: B. A. SZEREBRENNYIKOV. De evvel nem ért véget a kollektív munkában résztvevők nevének felsorolása, mert a szótár bírálói és anyagának gazdagítói sorában többek között ott látjuk NY. T. PENGTROV kandidátusnak, a nyelvtudomány érdemes kutatójának, NY. I. ISZANBAJEV kandidátusnak és másoknak a nevét. A szótár tehát a mari nyelvészet jeles képviselőinek nemzeti összefogásával, a mari nép művelődési igényének és nyelvészeti szükségleteinek kielégítése céljából készült kollektív munka.

De nemcsak a jelen munkája van benne ebben a testes kötetben; benne van az úttörő elődök munkája is. Akik mari nyelvi szótár összeállításának látnak neki, azoknak nem pusztá sivatagon kell magukat átvágniok, s nem hasonlíthatók elhagyatott expedíciós csoportokhoz. Segítőiket, támogatóikat megtalálják az elmúlt idők tudós finnugor kutatóiban és az 1917. év után következő szovjet korszak lelkes, patrióta nyelvészeiben. Ha a szótár összeállítói nem is használják fel indulásukkor a régi mari szójegyzékeket (PALLAS művében, az 1775. évi anonim cseremiszi nyelvtanban stb.), akkor is találunk egyéb olyan munkát, amely segítségével jól megalapozhatják az új szótár épületét. Így a mari szótár összeállítója kiindulhat az egy-egy nyelvjárás szóanyagát részben felölelő gyűjteményekből. Ezeknek sorát DAMASZKIN (RUDNYEV) kéziratot ötnyelvű szótára nyitja meg 1785-ben (Пятиязычный словарь инородческих языков), Пыен szótár a G. I. RAMSTEDT Bergtscheremissische Sprachstudien című kötetében (SUS. Toim. XVII) 1902-ben megjelent Bergtscheremissisches Wörterbuch (1—168. lap), amely a kozjmogemjánszki nyelvjárás területén a múlt század végén gyűjtött anyagot alapszik. Пыен H. PAASONEN Ost-tscheremissisches Wörterbuchja, amely majd 180

lapon a finn nyelvésztől a birszki nyelvjáróterületen 1900-ban gyűjtött szóanyagot tartalmazza (sajtó alá rendezte PAAVO SIRO, megjelent 1948-ban). Vegyes, azaz több, különböző nyelvjárásban írt forrásműből kompilált szótárt ad BUDENZ JÓZSEF (Erdei-és hegyi-cseremis szótár. 1865 = NyK. IV, 332—442). Terjedelmesebb SZILASI MÓRICZ 1901-ben megjelent összeállítása (Cseremis szótár = Ugor füzetek 13. sz. 2911.). YRJO WICHMANN Tschheremissche Texte c. szövegközlése végén adott alkalmi szószedetet (1923), amely a közölt szövegekben előforduló három nyelvjárásból (kozjmgogyemjánszki, urzsumi és malmizsi) való szavakat szedi ábécérendbe 1362 pontban.¹ Majd az önálló életre ébredt mari nép nyelvészei is sorompóba álltak. A szovjet korszakban jelent meg V. M. VASZILJEV érdemes mari nyelvész munkája (Марий мутэр 1926. 347 l.), amely a három mari nyelvjáróterület (az ufai, a mezei és a hegyi) szavait fűzi egybe, megjelölve a szavak nyelvjárás származását. Ez a szótár bőségesen merít a folklórból, rendkívül értékes archaikus jellegű szókincset is bocsát rendelkezésünkre és a szavak jelentését és használatát 1—2 példamondatban mutatja meg.

Tudjuk, hogy a Mariföldön két mari irodalmi nyelv használatos, a nyugati részen az ún. hegyi és a keleti részekben az ún. mezei irodalmi nyelv. Ez utóbbi szókinészt kapjuk I. F. ANDREJEV, D. I. IVANOV és K. F. SZMIRNOV szótárában (Русско-марийский словарь. Joskar-Ola 1946). Bizonyos fókig ez a szótár tekinthető a most tárgyalandó mari—orosz szótár közvetlen elődjének.

DAMASZKIN szótára hozzávetőlegesen 6000, RAMSTEDT szójegyzéke mintegy 5000, PAAONEN szótára kb. 5500, SZILASI műve kb. 8000, VASZILJEV pedig hozzávetőlegesen 12 000 szót tartalmaz.

A fent említett munkák azok a tömör oszlopok, amelyek egy ma készült mari szótár épületét alátámaszthatják, ha a szótár összeállítói belőlük kiindulva, modern, felcélulázott anyagból építik meg művüket.

A régebbiekkal egybevetve a most ismertetendő mari szótárt, azt látjuk, hogy első érdeme statisztikai természetű: háromszorosra-négyszeresre rúg a benne ábécérendbe szedett mari szavak száma. Második érdeméül tudjuk be azt a körülményt, hogy nem egy nyelvjáróterület szótára. Bár az összeállítók elsősorban a mezei nyelvjáróterület szavait gyűjtötték össze, mégis — céljuk lévén a mari nyelv szókinésének mennél teljesebb egybeállítására — a hegyi (= Г) és keleti (= В) nyelvjáróterület külön, sajátos szavait is besorolták. Szótárukban természetesen utalnak a szó mezei irodalmi nyelvi szematikai megfelelőjére (pl.: аваха Г. плюскá; cp. шўм; vagy пармы Г. слепнь; cp. порно; ill. моко В. мох, cp. перенче). A szótárban helyet kaptak ezenkívül nyelvjárás fordulatok (dialektizmusok) is, (irodalmi szavak nem irodalmi, hanem helyi jelentései (обл., értsд областное = tájjelentés). Mindezt csak helyeselhetjük, hiszen nem tudhatjuk, hogy az irodalmi nyelvek fejlődése során melyik nyelvjárás szó „lép elő” irodalmi szóvá, hogy szinonimákkal gazdagítsa a nyelvet és több hangulati és jelentésbeli kifejezési lehetőséget adjon neki. A szótár szerkesztői előtt valószínűleg a moksamordvin szótár összeállítóinak helyes eljárása lebegett (С. Г. Потапкин и А. К. Имяреков, Мокшанско-русский словарь. Москва, 1949), akik a szótár bevezetésében (4. l.) utalnak arra, hogy a fiatal moksa irodalmi nyelv fejlődésének korai periódusát éli szomszomságban magába szívja a különböző nyelvjárásokban élő lexikai elemeket. Be is sorolták szótárukba a nyelvjárás eredetű szinonimákat nemcsak az irodalmi nyelvben már megjelenteket, hanem azokat is, amelyek csak a népnyelvben és a népi irodalomban használatosak (az utóbbiakat „диалектизм” figyelemzettetéssel).

Ez az eljárás — a nyelvjárás elemek felvétele — gazdagítja számbelileg a mari szótárt a csak egy-egy nyelvjárás szóanyagát részben felölelő szógyűjteményekhez képest. Gazdagodásának másik forrása az idegen nyelvekből jövő újabb szókinés; a szótár szerkesztői felvették ugyanis azon jövevény- és idegen szavakat is, amelyek mind az irodalmi, mind a köznyelvben használatosak. Ezek elsősorban orosz eredetűek, pl. абажур, абзац, звенó, населёний, турок, ферма. De nyelvtisztító törekvés nyilvánul meg abban, hogy imitt-amott utalnak a meglévő és alkalmazható mari szóra, pl. населёний население; cp. кáлык, vagy ўгыл ўгол; cp. лук. Ezek az utalások hasznosak, hiszen más művekben látunk ilyen orosz eredetű szavakat: свиновод, овцевод, amelyek jól kifejezhetők megfelelő mari szavakkal: цōсна бнчышо 'disznópásztor, kanász', шорык кўтычó 'juhásztor, juhász'.

Elavult szavak, pl. op 'erődítmény', vő. карман szintén bekerültek ут. = elavult jelzéssel és esetleg utalással a korszerű szóra, pl. пўм Г. ут. сосўлька.

¹ Nem volt módomban megismerkedni В. П. Троицкий szótárával (Черемисско-русский словарь. Казань — 1894).

A szótár szerkesztői a köz- és gyermeknyelvi szavakat is felvették gyűjteményükbe, pl.: *чалкă не лит. синий*; *ср. канде, вагу рун не лит. иной*; *ср. порш*; illetve *ѳма дер. 1. поцелуй*; 2. рѳтик.

A fentiek megmagyarázzák a szótározott szókincsnek nagyméretű gyarapodását. Ugyanezek a tények teszik értékes és használhatóvá a szótárt nyelvtudományi szempontból is, amellett, hogy fontos segédeszközöt kapunk benne szövegek olvasásához. Az olvasást, a szövegmagyarázást a szótár annál inkább megkönnyíti, mivel nemcsak szavakat, hanem idiomatikát is ad. Ezt elegendő lesz egy példával illusztrálnunk. Az эрпараш 'vezet, kísér' címszónál a következő kifejezéseket és szókapcsolatokat találjuk: *погынымашым эрпараш 'gyűlést tartani'*; *шошо арă пашам эрпараш 'elvégezni a tavaszi mezei munkákat'*; *пайрэм эрпараш 'ünnepelni'*; *ярă жăным эрпараш 'szabad időt eltölteni'*; *нѳрмым эрпараш 'normát túlteljesíteni'*; *жăным эрпарен шогылташ 'napot lopni'*; *эрпарен каяш 'megelőzni'*; *эрпарен колташ 'vezetni [vkít vhoval]'*; *эрпарен темаш 'túlteljesíteni'*.

Jelentős tényként kell megemlítenünk, hogy a szótár jelzi mind a mari, mind az orosz szavak hangsúlyát.

A szótár összeállításánál szembe előtt még az a cél is lebegett, hogy némely, csekélyebb műveltséggel rendelkező szótárforgató számára a kevésbé ismeretes fogalmakat, illetve az idegen, nagyrészt orosz szavakat értelmezzék. Ez a tény persze vegyes jelleget ad a műnek, hiszen így részben egy-egy szóval fordít, részben pedig a fordítást még megtoldja magyarázattal. Így a диспечер szónak nem lévén régi mari megfelelője, jelentéseként az oroszból átvett azonos alakú mari szó szerepel, de mellette ezt olvashatjuk: 'a munkamenet, ill. a forgalom ellenőrzője'; а порт 'kikötő' szónál ez áll: 'a tengerpart mentében levő hajó megálló hely'. A szótárnak így művelődési segédeszköz jellege is van mari népi szempontból.

A szótári rész után, А. СЗАТКОВА és Z. УСАЈЕВ összeállításában a mari irodalmi nyelv rövid nyelvtani vázlatát kapjuk, a hangtani ismertetést is beleértve (795—863). Nagyon helyes, hogy a nyelvtani részben a szerzők szükség esetén orosz nyelvű fordítással kísérik a nyelvtani példákat, hiányoljuk azonban, hogy ugyanott nem jelölik — a szótári résztől eltérőleg — a szavak hangsúlyát. Csak egyetlen kivételt látunk: a névszóragozást (807—808), ahol a részes eset -лăн ragja hangsúlyos lévén, az egész paradigmán át ott látjuk a hangsúly jelét végigvonulni. De nem következetesek a szerzők, mert a hangsúly jelzése a névmások ragozásában már elmarad (820—823).

*

Néhány bíráló szót is ejtünk.

A szótár túlzott szemérmetességgel elkerüli a bizonyos testrészeket és aktusokat jelölő szavakat. Miért kell kimaradnia a *kuta'n* szónak, amely nemcsak ülepet jelöl, hanem a tárgyak fenekét, végét is (vö. PAASONEN 54/a). Nincs meg a 'vizek' jelentésű szó (vö. PAASONEN 125/a *шондо 'человек часто мочающийся'*, és *шондан 'árnyékszék'*). Talán kerülendő a *кужа'ш 'coire'* szó (PAASONEN 50/b) és a neki részben megjelölésének közlése, mivel a szótár tanulók kezébe is kerül, de a *kuta'n*-félék még ebben az esetben is felveendőek.

Egészen felesleges, hogy a nemzetiség tagját jelölő főneveknek teljesen szabályos többszámát is közlik: *абисси́нец, абисси́нец-влак*; — *тырок, тырок-влак*. Ha a szótár szerkesztői arra kívánnak hivatkozni, hogy ez az orosz nyelvi alakok ismertetése (абисси́нец: абисси́нцы, тырок: тырки stb.) végett történik, akkor ezt minden többes számban rendhagyóan ragozott orosz főnévnel (pl. звезда, дерево) következetesen meg kellett volna tenni (ámde nem történt így, vö. pl. s. v. *шудыр, пушеге*).

Elmaradhatott volna az ilyesfajta adatközlés külön címszóként: *нималан Г. дат. от нима* hiszen ez szabályos nyelvtani alak és nem külön szótári tétel. Ugyanígy külön címszóként szerepel a *кенеклан 'nyágra'*, bár következtlenül, mivel a *кенэж марте 'nyárig'* helyesen a *кенэж* címszónál található.

Az *авай* az *авă* 'anya' szó vocativusa; nem kellene külön szóként felvenni.

A szótár egy részében az orosz melléneveknél ott szerepel a hímnemű mellett a nő- és a semlegesnemű alak (pl. s. v. *аэроустовский, авиационный*); a későbbiekben az utóbbi elmarad. Ezt a törlést következetesen végbe kellett volna vinni.

A *верлаште* címszót a *вер* szóhoz sorolnám, hiszen ez csak a szó -ла tbsz.-jeles, ragozott alakja (vö. lejjebb).

A szótár elég gazdag a szavak jelentéseinek felsorolásában, pl.: *кержалташ 1. 'kapaszkodni', 2. 'rátamadni', 3. 'rárohanni'*; *пүшкыдо 1. 'puha', 2. 'omló'*. Mégis: ez a szótár gyengébbik oldala. Úgy látszik, a feldolgozott irodalmi cédula-anyag nem volt elég bőséges.

Igy pl. a *кайыш* 'menni' ige 8 jelentését különbözteti meg, mégis hiányzik a *марлан кайыш* 'férjhez menni', pedig a 2., 'utazni' jelentés alatt ilyen egyszerű és talán felesleges példa is akad; mint *Москвашке кайыш* 'Moszkvába utazni'. Megjegyzem, hogy a *марлан* szónál viszont megtalálható a hiányolt kifejezés. Ugyanígy az 1., 'menni' jelentés példamondatai közt látjuk a *чодраш кайыш* mondatot, de csak 'erdőbe menni' jelentésben, pedig ennek 'vadászni menni' jelentése is van.

A *керемёр* szó csak 'gonosz szellem, nemzetiség védőszelleme' jelentésben szerepel, pedig jelölheti az áldozó ligetet is (pl. a kozmogonyjanskiban, l. RAMSTEDT 45/a, a birszkiben viszont mindkét jelentésben, l. PAASONEN 39/b).

A *казак* szó (170) csak kazák értelmezéssel található, ámbár jelent még 'nőtlen'-t a keleti nyelvjárássterületen, meg 'özvegy' jelentésben is előfordul a permi és birszki nyelvjárásokban (GENETZ, PAASONEN, БЕКЕ). Ezek a jelentések az átadó tatár nyelvbéli etimon jelentéseit tükrözik: freier Mensch, Junggeselle, — és előfordul még *kazak-bate* 'szolgálatát teljesítő katona felesége' (PAASONEN, БЕКЕ); (ez az összetétel valószínűleg az orosz солдатка nyomán keletkezett).

A helytelenül önálló címszóvá emelt *кенезлак*, *нималан* és társai helyébe több képzett szót soroltam volna be, így pl. megvan a *кашка* 'vastag gerenda, ledőlt fa', de hiányzik a *кашкар*, *кашкарла*, *кашкарлан*, *кашкарла*, *кашкарлан* meg az olyan összetételek, mint *вуд-кашка* 'vízbe dőlt fa', *кыне-кашка* 'kenderyomtató rúd' stb. Ezek közül egyik-másik talán elmaradhat, de egy részüket fel kellett volna venni. Sajtóhibára alig akadtam, ami ekkora szótár esetében szinte csodálatos.

A 9 szóból álló hibajegyzékbe betoldanám ezt a hangsúlyhiba javítást: *сүсү* *лиаш* о: *сүсү* *лиаш* (s. v. *сүсү*), és korrigálnám ezt a sajtóhibát: *айват* о: *айват* (795. l., viszont a 40. lapon helyesen).

A nyelvtanhoz három kis megjegyzést fűznék:

1. Téves a nyelvtanban az a megállapítás, hogy a -lá jel csak topográfiai megjelölésekben használatos (802. l., vö. NYK. LVIII, 268).

2. A 807. lapon azt olvashatjuk, hogy az élőlényeket jelentő szavaknak csak alany, tárgy, birtokos és részes esete lehet. Szerintem ez téves, mivel bizonyos kifejezésekben, pl. *saltakeş keüş* 'bevonulni katonának' (RAMSTEDT 117/a), előfordulhat az illativusuk is, ill. más kifejezésekben a többi, itt tévesen hiányzóan ítélt eset. Itt azt is meg kellett volna jegyezni, hogy a mari nyelv ezen eseteket (ill. határozókat) a köpörö 'belső rész' szóból képzett névutókkal (*кӱргыш(кӱ)* '-ba, -be', *кӱргыштӱ* '-ban, -ben') is kifejezheti.

3. Nem mondanám, hogy az optativusban birtokos személyragok járulnak az igéhez (833. l.). A 3. személyben valóban ott látjuk a birtokos személyragot (e. sz. -ž, t. sz. -št), azonban az 1. és a 2. személyben személyragok vannak (amelyek e r e d e t ü k b e n azonosak a birtokos személyragokkal, vö. MÉSZÖLY GEDEON, Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal. Budapest 1956. 152).

*

Az ismertetett mari—orosz szótár gazdag szó- és kifejezésanyagával megbízható segítő társunk munkánkban. Mari szövegek olvasásakor használtam, s kiállta a próbát. Hasznomra volt nekem, hasznára lesz oktatásunknak és a nyelvtudományunknak, de elsősorban a mari nép nyelvi művelésének, illetve művelődésének lesz jelentős segédeszköze.

ERDŐDI JÓZSEF

Иттерин А.
Мари-оросз шӱтӱрӱ

Komi és udmurt nyelvű kiadványok 1946-tól 1956-ig

1945 előtt a komi és udmurt nyelvű kiadványokból csak szórványosan jutott el egy-egy példány Magyarországra. Az 1945 előtti hozzánk érkezett komi nyelvű műveket FOKOS DÁVID (Nyr. LIV, 139–141; LV, 86–88; LIX, 227–30; LX, 74–76, 144–146), az udmurt nyelvűeket pedig MUNKÁCSI BERNÁT (Nyr. LVI, 18–24, 116) ismertette. Néhány udmurt kiadványról GÉRD KUŽEBAJ is beszámolt (UngJb. IX, 324–27; XI, 487).

Jelen bibliográfiánk az 1946 és 1956 között megjelent komi és udmurt nyelvű kiadványokat tartalmazza. Teljesnek egyáltalán nem mondható, mivel csak azon művek szerepelnek benne, amelyek valóban eljutottak hozzánk, az irodalmi utalásokban előforduló kiadványokat nem vettük figyelembe. Bibliográfiánkkal egyrészt a nyelvészeti

kutatás számára fontos modern irodalmi nyelvi anyagot szeretnénk könnyebben hozzáférhetővé tenni, másrészt — különösen a szépirodalmi alkotások bemutatásával — nyelvrokonaink kulturális eredményeiről kívánunk rövid áttekintést adni.

I. Komi nyelvű kiadványok

A jegyzékben a komi nyelven megjelent kiadványokon kívül komi szépirodalmi művek orosz fordításai, valamint olyan orosz nyelvű munkák is szerepelnek, amelyek komi nyelvészeti és egyéb tudományos vagy kulturális kérdéseket tárgyalnak.

A) Általános-, közép- és főiskolai tankönyvek

a) Irodalmi olvasókönyvek

1. Н. Ф. СЕЛЬКОВ, С. Н. КОНОВАЛОВ: Букварь. Коми Гиз. Сыктывкар, 1946. 95 l.

Ábécéskönyv. Rövid olvasmányok a halászat, a vadászat, valamint a földművelés köréből. Néhány komi népmese.

2. С. Н. КОНОВАЛОВ: Букварь. Коми Гиз. Сыктывкар, 1948. 95 l.

Általános iskolai ábécéskönyv. A komi nép életét (halászat, vadászat, földművelés) bemutató rövid olvasmányokat tartalmaz.

3. Е. Е. СОЛОВЬЁВА, Н. Н. ЩЕПЕТОВА, Л. А. КАРПИНСКАЯ, А. А. КАНАРСКАЯ: Родной Сёрни. Начальной школы II классы лыдыбьян книга. Переведитисны М. Н. ЛЕБЕДЕВ да Г. И. ТЕРЕНТЬЕВ — Родная речь. Книга для чтения во II классе начальной школы. На коми языке. Перевод с русского М. Н. ЛЕБЕДЕВА и Г. И. ТЕРЕНТЬЕВА. Коми государственной издательство. Сыктывкар, 1946. 258 l.

Irodalmi olvasókönyv. A forradalom előtti orosz és a forradalom utáni szovjet szépirodalomból közül komi nyelvre fordított szemelvényeket.

4. Е. Е. СОЛОВЬЁВА, Н. Н. ЩЕПЕТОВА, Л. А. КАРПИНСКАЯ: Родной Сёрни. Начальной школы II классы лыдыбьян книга. Переведитисны: М. Н. ЛЕБЕДЕВ, Г. И. ТЕРЕНТЬЕВ да Т. Н. ДЗЮБА. Исправленной VI издание. (Коми кыв вылын исправленной III издание.) — Родная речь. Книга для чтения во II классе начальной школы. На коми языке. Перевод с русского М. Н. ЛЕБЕДЕВА, Г. И. ТЕРЕНТЬЕВА и М. Н. ДЗЮБА. Издание шестое, исправленное. (На коми языке издание третье, исправленное.) Коми государственной издательство. Сыктывкар, 1950. 196 l.

Tartalma: 1. az előzőnél!

5. Е. Е. СОЛОВЬЁВА, Н. Н. ЩЕПЕТОВА, В. И. ВОЛЫНСКАЯ, Л. А. КАРПИНСКАЯ, А. А. КАНАРСКАЯ: Родной Сёрни. Начальной школы IV классы лыдыбьян книга. Квайтёд издание (коми кыв вылын коймёд издание). — Родная Речь. Книга для чтения в 4 классе начальной школы. На коми языке. Перевод с русского И. М. ВАВИЛИНА, Н. И. ТУРКИНА, П. Г. ДОРОНИНА, Т. Н. ДЗЮБА. Издание шестое. (На коми языке третье издание.) Коми государственной издательство. Сыктывкар, 1951. 346 l.

A szemelvények ugyanazt a tárgykört ölelik fel, mint az előbbi két tankönyv.

6. Родной литература. Хрестоматия. Семилетной да средней школы V-öd классы. Составитис П. П. ПОПОВ. V-öd издание. — Родная литература. Хрестоматия для V класса семилетней и средней школы. Составил П. П. ПОПОВ. Издание пятое. Коми государственной издательство. Сыктывкар, 1952. 251 l.

Irodalmi olvasókönyv. Az első rész komi és komi nyelvre fordított orosz népmeséket és népdalokat tartalmaz. A második rész a forradalom előtti komi és orosz irodalomból: Kuratov, Lebegyev, Juhnyn, Puskin és Nyekraszov műveiből közül szemelvényeket. A harmadik rész a szocialista irodalmat mutatja be szemelvényekben. A szerzők között szerepelnek: Vavilin, Sz. A. Popov és Juhnyn.

7. П. П. ПОПОВ: Родной литература. Хрестоматия семилетной да средней школы V-öd классы. Переработанной квайтёд издание. — Родная литература. Хрестоматия для V класса семилетней и средней школы. Издание шестое переработанное. Обложка худ. БЕЗНОСОВА М. П. Коми книжной издательство. Сыктывкар, 1954. 239 l.

8. П. П. ПОПОВ: Родной литература. Хрестоматия семилетной да средней школы VI-öd классы. Витёд издание. — Родная литература. Хрестоматия для VI класса семилетней и средней школы. Издание пятое. Коми государственной издательство. Сыктывкар, 1952. 271 l.

Szemelvények a népköltészetből és a komi, valamint az orosz szépirodalomból (I. A. Kuratov, V. V. Juhnyn, J. Rocsev, A. M. Gorkij, A. Ny. Tolsztoj, A. A. Fagyejev stb.).

9. П. П. ПОПОВ: Родной литература. Хрестоматия семилетней да средней школы VII класса. Квайтд издание. — Родная литература. Хрестоматия для VII класса семилетней и средней школы. На коми языке. Коми книжной издательство. Сыктывкар, 1955. 202 л.

Szemelvények komi írók és költők (G. A. Fjodorov, V. V. Juhnyn, Sz. A. Popov stb.) műveiből. Irodalomelméleti ismeretek (esztétika, műfajelmélet, verstan) a 152—195. lapon. Komi írók és költők léletrajza a 196—201. lapon.

10. Родной литература. Хрестоматия семилетней да средней школы VII-од класслы. Лбсьодис П. П. ПОПОВ. — Родная литература. Хрестоматия для VII класса семилетней и средней школы. Коми государственной издательство. Сыктывкар, 1950. 293 л.

Szemelvények a komi népköltészetből és a komi írók és költők (I. A. Kuratov, M. N. Lebegyev, V. V. Juhnyn, Sz. A. Popov stb.) műveiből.

11. П. П. ПОПОВ: Коми литература. Хрестоматия средней школы VII-од класслы. — Коми литература. Хрестоматия для 10-го класса средней школы. Коми государственной издательство. Сыктывкар, 1949. 479 л.

Irodalmi olvasókönyv. Szemelvények komi írók és költők (I. A. Kuratov, M. N. Lebegyev, V. V. Juhnyn, V. I. Jelkin, I. M. Vavilin, Sz. A. Popov stb.) műveiből.

b) Nyelvtanok

12. О. А. МАЛЬЦЕВА: Коми кыв. Грамматика, правописание, сёрни развивайтём. Начальной школы I-ой классын велодчысьяслы учебник. — Коми язык. Грамматика, правописание, развитие речи. Коми государственной издательство. Сыктывкар, 1951. 63 л.

Általános iskolai nyelvtankönyv. Az egyes nyelvtani és helyesírási szabályokat bő példatárral világítja meg. Néha nyelvhelyességi útmutatást is ad a tanulóknak.

13. Г. И. ТЕРЕНТЬЕВ: Коми кыв. Грамматика, правописание, сёрни развивайтём. Начальной школы II-од классын велодчысьяслы учебник. — Коми язык. Грамматика, правописание, развитие речи. Учебник для учащихся 2-го класса начальной школы. Коми государственной издательство. Сыктывкар, 1951. 118 л.

14. Г. И. ТЕРЕНТЬЕВ: Коми кыв. Грамматика, правописание, сёрни развивайтём. Начальной школы III-од классын велодчысьяслы учебник. — Коми кыв. [A komi nyelv.] Грамматика, правописание, развитие речи. Учебник для учащихся 3-го класса начальной школы. Коми государственной издательство. Сыктывкар, 1952. 143 л.

Iskolai nyelvtan. A névszóragozást, a birtokos személyragozást és az igeragozást tárgyalja. A nyelvtani fogalmak elnevezéseit komi nyelven adja meg. Például: tárgy-eset = керан (vö. *kerni* 'machen, tun' Уот., Сырj. Chrest. 92. A *keran* 'tevő, csináló' melléknévi igenév), részeshatározó = сетан (vö. *setni* 'geben', Уот., Сырj. Chrest. 148. A *setan* 'adó' melléknévi igenév).

15. Г. И. ТЕРЕНТЬЕВ: Коми кыв. Грамматика, правописание, сёрни развивайтём. Начальной школы IV классын велодчысьяслы. Учебник. — Коми язык. Грамматика, правописание, развитие речи. Учебник для учащихся IV-го класса начальной школы. Коми государственной издательство. Сыктывкар, 1952. 181 л.

Iskolai nyelvtan. A szófajokról, a névszóragozásról, az igeragozásról és a szóképzésről olvashatunk benne.

16. Ф. Ф. ПОПОВ: Коми грамматика. Первой часть. Фонетика да морфология. Семилетней да средней школы V-од да VI-од классьяслы учебник. Нельд переработайтём издание. — Грамматика коми языка. Часть первая. Фонетика и морфология. Учебник для 5-го и 6-го классов семилетней и средней школы. Издание четвертое переработанное. Коми книжной издательство. Сыктывкар, 1954. 143 л.

17. Ф. Ф. ПОПОВ, Н. Н. СЕЛЬКОВ, М. А. САХАРОВА: Коми грамматика. Мд часть. Синтаксис. Семилетней да средней школы VI-од да VII-од классы учебник. — Грамматика коми языка. Вторая часть. Синтаксис. Учебник для 6-го и 7-го классов семилетней и средней школы. Коми государственной издательство. Сыктывкар, 1949. (СССР-са Научная Академия. Коми АССР-са Научно-исследовательской база). 203 л.

18. Ф. Ф. ПОПОВ, Н. Н. СЕЛЬКОВ, М. А. САХАРОВА: Коми грамматика. Мд часть. Синтаксис. Семилетней да средней школы VI-од да VII-од классьяслы учебник. Исправляйтём 2-од издание. — Грамматика коми языка. Вторая часть. Синтаксис. Учебник для 6-го и 7-го классов семилетней и средней школы. Издание 2-е, исправленное. Коми государственной издательство. Сыктывкар, 1951. 183 л.

19. Ф. Ф. ПОПОВ, Н. Н. СЕЛЬКОВ, М. А. САХАРОВА: Коми грамматика. Мд часть. Синтаксис. Семилетней да средней школы VI-од да VII-од классьяслы учебник. Исправляйтём 3-од издание. — Грамматика коми языка. Вторая часть. Синтаксис. Учеб-

- ник для 6-го и 7-го классов семилетней и средней школы. Издание 3-е, исправленное. Коми книжной издательство. Сыктывкар, 1954. 167 л.
20. Н. А. КОЛЕГОВА, М. А. САХАРОВА, Ф. В. ШАДРИН: Коми грамматика. Первой частью. Фонетика да морфология. Педагогической училищеслы учебник. — Коми грамматика. Часть первая. Фонетика и морфология. Учебник для педагогических училищ. Коми государственной издательство. Сыктывкар, 1952. 167 л.
21. Коми грамматика. Мбд часть. Синтаксис. Педагогической училищеслы учебник. Коми грамматика. Часть II. Синтаксис. Учебник для педагогических училищ. Раздел простое предложение составил Ф. В. ШАДРИН, сложное предложение — М. А. САХАРОВА. Коми государственной издательство. Сыктывкар, 1950. (Учительясбс усовершенствовуйтан коми республиканской институт.) 158 л.
22. Современный коми язык. Учебник для высших учебных заведений. Часть первая. Фонетика, лексика, морфология. Под редакцией проф. В. И. ЛЫТКИНА. Коми книжное издательство. Сыктывкар, 1955. (Коми Филиал Академии Наук СССР.) 311 л.
23. Коми грамматика кузя методической разработкаяс. Методической пособие. Учительясбс усовершенствовуйтан коми республиканской институт. — Институт усовершенствования учителей. Методические разработки по коми грамматике. На коми языке Коми книжной издательство. Сыктывкар, 1955. 233 л.

c) Szám tankönyv

24. Н. Н. НИКИТИН, Г. Б. ПОЛЯК, Л. Н. ВОЛОДИНА: Арифметической задачаяс да упражненииас сборник начальной школыас IV-öd класслы. Переведитис Г. И. ТЕРЕНТЬЕВ. Русской кыв вылын квайтöd издание. Коми кыв вылын коймбд издание. — Сборник арифметических задач и упражнений для IV-го класса начальной школы. Перевод Г. И. ТЕРЕНТЬЕВА. На русском языке шестое издание. На коми языке третье издание. Коми государственной издательство. Сыктывкар, 1951. 180 л.

B) Szépirodalmi művek

a) Коми nyelven

25. Важ коми майдяс. — Старинные коми сказки. Сборник подготовил П. ДОРНИН. Коми государственной издательство. Сыктывкар, 1950. 148 л.
Коми népmesék: állatmesék, tréfás és szatirikus történetek, varázsló-mesék.
26. ВИТАЛИЙ БИАНКИ: Висьтыяс да майдяс. — Рассказы и сказки. На коми языке. Перевод К. ТУРКИНА. Коми Гиз. 1952. 109 л.
27. Юргö парма. Литературно-художественной альманах XXV. во Коми АССР-лы. Гудит парма. Литературно-художественной альманах. На коми языке. Отв. по выпуску Д. КОНЮХОВ; Обложка худ. В. В. ПОЛЯКОВА. Коми Госиздат. Сыктывкар, 1946. 312 л.
28. Коми писательяслөн рассказяс. — Рассказы коми писателей. На коми языке. Составил ИЗЬЮРОВ, ИВАН ВАСИЛЬЕВИЧ. Обложка и титул художника М. БЕЗНОСОВА. Коми книжной издательство. Сыктывкар, 1954. 200 л.
Irodalmi antológia. Коми íróktól közöl rövid elbeszéléseket.
29. И. А. КУРАТОВ: Брйём гижбдяс. — Избранные произведения. Сборник подготовил П. ДОРНИН. Коми Госиздат. 1951. 167 л.
30. А. ЛЫЮРОВ: Прбстй йбз. — Простые люди. Повесть. Обложка, титул и заставка худ. В. В. ПОЛЯКОВА. Коми Госиздат. Сыктывкар, 1951. 126 л.
31. СЕРАФИМ ПОПОВ: Ме славита мир. — Я славлю мир. Стихи. Обложка, титул, шмуцтитулы художника М. П. БЕЗНОСОВА. Коми Госиздат. Сыктывкар, 1951. 90 л.
32. ЯКОВ РОЧЕВ: Кык друг. Роман. — Два друга. Роман. Художественное оформление М. П. БЕЗНОСОВА. Коми Госиздат. Сыктывкар, 1951. 423 л.
33. В. ЮХНИН: Тундраса бияс. Роман. Первой часть. — Огни тундры. Роман. Часть первая. На коми языке. Коми Государственной Издательство. Сыктывкар, 1949. 223 л.
34. В. ЮХНИН: Тундраса бияс. Роман. Мбд часть. — Огни тундры. Роман. Часть вторая. На коми языке. Обложка и титул художника М. П. БЕЗНОСОВА. Коми Государственной Издательство. Сыктывкар, 1951. 287 л.
35. СЕМЁН БАБАЕВСКИЙ: Му вьсьтын свет. [Свет над землёй.] Роман. Первой книга. Переведитис Д. В. КОНЮХОВ. Коми Госиздат. Сыктывкар, 1951. 274 л.
36. Э. М. КАЗАКЕВИЧ. Одер вылын тулыс. Роман. — Весна на Озере. Роман. На коми языке. Перевод Н. УЛИТИНА. Коми Госиздат. Сыктывкар, 1952. 449 л.

37. Войвыв кодзув. Литературно-художественный да общественно-политический журнал. Коми АССР-са советский писательяс союздын орган — Северная звезда. Ежемесячный литературно-художественный и общественно политический журнал. Орган Союза советских писателей Коми АССР. Ответственный редактор Г. ТОРЛОПОВ. Коми Госиздат.

Az 1952-es évfolyam 1—9. számában az alábbi nyelvészeti cikkek fordulnak elő:
П. ДОРОНИН: Коми орфография кузя ыткымын вoпpocьяс (1952. január). Б. СЕРЕБРЕННИКОВ: Коми кыв изучайтöм кузя могьяс (1952. március).

b) Коми szépirodalmi művek orosz fordításban

38. Н. М. ДЬЯКОНОВ: Свадьба с приданым. Комедия в 3 действиях, 6 картинах. Авторизованный перевод с языка коми АНАТОЛИЯ ГЛЕБОВА. Коми Госиздат. 1950. 86 л.

39. И. А. КУРАТОВ: Стихотворения. Перевод с комиязыка ИВ. МОЛЧАНОВА. Гравюры: Ю. РОСТОВЦЕВА и В. РОСТОВЦЕВА. Государственное Издательство Детской Литературы Министерства Просвещения РСФСР. Москва—Ленинград, 1951. 91 л.

40. СЕРАФИМ ПОПОВ: Утро на Вычегде. Стихи. Перевод с коми языка. Оформление книги художника В. В. ПОЛЯКОВА. Коми Госиздат. Сыктывкар, 1952. 95 л.

41. Г. ФЕДОРОВ: В тайге. Пьеса в трёх действиях, шести картинах. Авторизованный перевод с языка коми А. ГЛЕБОВА. Обложка и титул работы художника В. СМЕРНОВА. Государственное издательство Искусство. Москва, 1950. 109 л.

42. ВАСИЛИЙ ЮХНИН: Огни тундры. Роман. Книга первая. Авторизованный перевод с языка коми А. ГУРВИЧА. Художник А. КОБРИН. Советский писатель. Москва, 1950. 197 л.

С) Szótárak

43. Коми-русский словарь. Редакционная коллегия: А. И. ПОДОРОВА (ответственный редактор), А. И. КИПРУШЕВА, Д. В. КОНЮХОВ, Г. И. ТЕРЕНТЬЕВ, А. О. ТРЕТЬЯКОВА. Коми Гиз. Сыктывкар, 1948. (Академия Наук СССР. Научно-исследовательская база в Коми АССР. Серия лингвистическая, выпуск I.) 296 л.

A szótár csak az irodalmi nyelv szavait öleli fel. Tájszavakat csak akkor közöl, ha azok szélesebb körben el vannak terjedve. A szótár sok orosz jövevényszót tartalmaz, különösen a gazdasági és a kulturális élet köréből. A szótárhoz a 231—96. lapon rövid nyelvtani vázlat (Д. В. БУБРИХ: Краткая грамматика коми слова) csatolkozik.

44. М. А. САХАРОВА: Русско-коми терминологический словарь. Коми книжное издательство. Сыктывкар, 1953. (Академия Наук СССР. Коми филиал) 118 л.

A gazdasági, kulturális és tudományos élet különböző területeinek (állattan, földművelés, technika, biológia, politika, történelem, nyelvtudomány stb.) szókincsét dolgozza fel. A gazdasági, kulturális és tudományos élet műszavai a komiban többnyire orosz jövevényszók vagy orosz közvetítésű nemzetközi szavak, nem számítva néhány коми eredetű műszót. Pl. *кывбөр* = *послелог*, *водкыв* = *предисловие*.

45. Коми орфографической словарь. Оборотис коми АССР-са Верховной Совет Президиумдын орфографической комиссия. Коми книжной издательство. Сыктывкар, 1953. (СССР-са Наукаяс Академиясын коми филиал) 207 л.

D) Nyelvtudományi munkák

46. Д. В. БУБРИХ: Грамматика литературного коми языка. Издательство ленинградского государственного ордена Ленина университета им. А. А. ЖДАНОВА. Ленинград, 1949. (Советское финноугроведение XIV.) 199 л.

47. В. И. ЛЫТКИН: Древнепермский язык. Чтение текстов, грамматика, словарь. Издательство Академии Наук СССР. Москва, 1952. (Академия Наук СССР. Институт языкознания.) 173 л.

Ism. Fokos DÁVID: NyK. LV, 270—85, ALH. IV, 225—49.

48. В. И. ЛЫТКИН: Диалектологическая хрестоматия по пермским языкам. С обзором диалектов и диалектологическим словарем. Часть I. Издательство Академии Наук СССР. Москва, 1955. (Академия Наук СССР. Институт языкознания.) 125 л.

Ism. Fokos DÁVID: NyK. LVII, 313—20.

49. А. СИДОРОВ: Порядок слов в предложении коми языка. Коми книжное издательство. Сыктывкар, 1953. 103 л.

50. Лингвистический сборник. Коми государственное издательство. Сыктывкар, 1952. (Академия Наук СССР. Коми филиал, Серия лингвистическая, Выпуск 2.) 91 л.

A kötet a következő tanulmányokat tartalmazza:

А. С. СИДОРОВ: Синтаксические и лексико-семантические формы выражения глагольного вида в коми языке; Е. Г. ЖИЖЕВА: О значении суффикса *-дсь*; В. А. СОРВАЧЕВА: Некоторые фонетические и морфологические особенности верхневашского говора удорского диалекта; Т. И. ФРОЛОВА: Именные категории верхне-вымских говоров северного диалекта коми языка; А. С. СИДОРОВ: Термины родства у коми; А. С. СИДОРОВ: Некоторые особенности синтаксического строя северного (ижемского) диалекта коми языка; А. С. СИДОРОВ: Бытовые лирико-эпические ижемские песни.

E) Történelmi, néprajzi és egyéb művek

51. Очерки по истории Коми АССР. Том I. Под редакцией доктора исторических наук К. В. СИВКОВА, кандидата исторических наук А. А. ЗИМИНА, кандидата исторических наук Л. И. СИРИНОЙ. Художественное оформление В. В. ПОЛЯКОВА. Коми книжное издательство. Сыктывкар, 1955. (Академия Наук СССР. Коми филиал) 350 л.

52. И. Н. ШИШКИН, Коми-пермяки (этногеографический очерк). Под редакцией академика А. А. ГРИГОРЬЕВА и академика И. Н. МЕЩАНИНОВА. Молотов-гиз. 1947. (Академия Наук Союза СССР. Институт Географии.) 139 л.

A kötetben a komi-permjákok eredetéről, kultúrájáról, telepeiről és szokásairól olvashatunk.

53. Люди Театра Коми. К двадцатилетию сценического искусства в Коми АССР. (В составлении сборника принимали участие: М. ЛЕВИН, Л. СЕВАСТЬЯНОВА, Н. СТАНИСЛАВСКИЙ, С. ПОПОВА, К. РУДНИЦКИЙ, С. ЕРМОЛИН. Коми Государственное Издательство. Сыктывкар, 1951. 110 л.

II. Udmurt nyelvű kiadványok

A bibliográfiába olyan orosz nyelvű műveket is felvettem, amelyek udmurt nyelvészeti és egyéb tudományos vagy kulturális kérdésekről szólnak.

A) Tankönyvek

1. Г. Ф. ФЕДОТОВ: Букварь. 9-тй издание. — Букварь для детей. Издание 9. На удмуртском языке. Удмуртгосиздат. Ижевск. 1946. 103 л.

2. М. В. ГОРБУШИН: Удмурт кыл. Грамматика, правописание но вераськонеэ радъян. Начальной школаэн 4-тй классэзлы учебник. 10-тй издание. — Удмуртский язык. Грамматика, правописание, и развитие речи. Учебник для 4 класса начальной школы. Издание 10-е. На удмуртском языке. Удмуртской книжной издательство. Ижевск, 1955. 117 л.

3. А. А. ПОЗДЕЕВА: Удмурт кыл грамматика. Нырысетй люкетэз. Фонетика но морфология. Семилетней но средней школаослэн 5 но 6 классэсьсылы учебник. 6-тй издание. Вакциятэмын но тупатъямын. — Грамматика удмуртского языка. Часть первая (Фонетика и морфология). Учебник для 5 и 6 кл. удмуртских школ. На удмуртском языке. Издание 6-е, сокращенное и исправленное. Удмуртской книжной издательство. Ижевск, 1955. 150 л.

4. А. В. КОНЮХОВА: Удмурт кыл грамматика. Кыкетй люкетэз. Синтаксис. Семилетней но средней школаослэн 6 но 7 классэсьсылы учебник. 3-тй издание. Тупатъямын но выльдэмын. — Грамматика удмуртского языка. Часть вторая. Синтаксис. Учебник для 6 и 7 классов удмуртских школ. На удмуртском языке. Удмуртгосиздат. Ижевск, 1951. 199 л.

B) Szépirodalmi művek

5. ВИТАЛИЙ БИАНКИ: Кин майн кырза. — Кто чем поет. Удмуртской книжной издательство. Ижевск, 1955. 39 л.

6. П. БЛИНОВ: Улэм потэ. Роман 3-тй издание. — Жить хочется. 3-е издание. Роман. На удмуртском языке. Удмуртгосиздат. Ижевск, 1952. 169 л.

7. Л. ВОРОНКОВА: Городьсь пичи ныл. — Девочка из города. На удмуртском языке. Перевод Г. КРАСИЛЬНИКОВА. Обложка В. ГОЛОВЧЕНКО. Удмуртской книжной издательство. Ижевск, 1954. 82 л.

8. **ВАСИЛИЙ ГАВРИЛОВ**: Зарни бугорьёс. Верос. Суредьёсыз А. **МЫЛНИКОВ-лэн** (Plusztrálda: А. **МЫЛНИКОВ**) — Дорогие ребята. На удмуртском языке. Удмуртгосиздат. Ижевск, 1950. 42 л.
9. **В. ГАВРИЛОВ**: Кык эшъёс. Верос. — Два друга. Рассказ. На удмуртском языке. Рисунки М. **ШАНИНА**. Удмуртской книжной издательство. Ижевск, 1953. 33 л.
10. **И. Г. ГАВРИЛОВ**: Пинальёслы пьесаос. — Пьесы для детей. На удмуртском языке. Удмуртгосиздат. Ижевск, 1949. 90 л.
11. **АРКАДИЙ ГАЙДАР**: Зырдам из. — Горячий камень. На удмуртском языке. Перевод М. **ПОКЧИ-ПЕТРОВА**. Удмуртской книжной издательство. Ижевск, 1955. 35 л.
12. **Н. Г. ГАРИН-МИХАЙЛОВСКИЙ**: Корейской выжыкыльёс. — Корейские сказки на удмуртском языке. Перевод Е. С. **ЛИСИЦЫНОЙ**, обложка худ. Ю. В. **ПОМЕРАНЦЕВА**. Удмуртской книжной издательство. Ижевск, 1955. 29 л.
13. **Н. В. ГОГОЛЬ**: Тарас Бульба. Повесть. — Тарас Бульба. На удмуртском языке. Перевод А. В. **ЛУЩАНИНА**. Удмуртгосиздат. Ижевск, 1952. 157 л.
14. **М. В. ГОРБУШИН**: Удмурт литература. Семилеткаослы но педучилищеослы юртгэт. 2-ти издание, тугатъямын. — Удмуртская литература. Для семилетних школ и педагогических училищ. Издание 2-е, исправленное. На удмуртском языке. Удмуртгосиздат. Ижевск, 1949. 114 л.
15. **МАКСИМ ГОРЬКИЙ**: Веросъёс но выжыкыльёс. — Рассказы и сказки. На удмуртском языке. Удмуртгосиздат. Ижевск, 1952. 57 л.
16. **ДАНИЭЛ ДЕФО**: Робинзон Крузо. Пересказ **КОРНЕЯ ЧУКОВСКОГО**. Перевод с русского **АРК БАЛАЯ**. На удмуртском языке. Удмуртгосиздат. Ижевск, 1951, 191 л.
17. **БОРИС ЕМЕЛЬЯНОВ**: Нялэсын город. — Город в лесу. На удмуртском языке. Перевод А. **КАПИТАНОВОЙ**. Удмуртской книжной издательство. Ижевск, 1953. 58 л.
18. Зарни крезь. Антология. — Золотые гусли. Сборник стихов удмуртских писателей. На удмуртском языке. Отв. редактор П. М. **ЯШИН**. Удмуртгосиздат. Ижевск, 1946. 152 л.
19. Иосиф Виссарионович Сталин. Вакчияк биография. Тугатъяса но ватсаса кык-тэгийз поттэмез Гожтызы: **АЛЕКСАНДРОВ Г. Ф.**, **ГАЛАКТИОНОВ М. Р.**, **КРУЖКОВ В. С.**, **МИМИН М. Б.**, **МОЧАЛОВ В. Д.**, **ПОСПЕЛОВ П. Н.** — Иосиф Виссарионович Сталин. Краткая биография. На удмуртском языке. Перевод на удмуртский язык отредактирован комиссией удмуртского обкома ВКП(б) утвержден бюро удмуртского обкома ВКП(б). Удмуртской государственной издательство. Ижевск, 1948. (ВКП(б)-ын Маркслэн—Энгельслэн—Ленинлэн институтсы. 246 л.
20. **Ф. КЕДРОВ**: Катя. — Катя. Повесть. Второе издание. На удмуртском языке. Удмуртской книжной издательство. Ижевск, 1954. 70 л.
21. Кизили. Альманах IV. Удмуртиысь советской писательёслэн союзы. — Кизили № 4. Альманах. На удмуртском языке. Союз советских писателей Удмуртии. Удмуртгосиздат. Ижевск, 1950. 139 л.
22. **Г. КОРЕПАНОВ**: Кырзанъёс. Сборник.—Песни. На удмуртском языке. Обложка А. Е. **ПУШИНА**. Удмуртской книжной издательство. Ижевск, 1955. 139 л.
23. **В. Г. КОРОЛЕНКО**: Музьемул нылпиос. — Дети подземелья. На удмуртском языке. Перевод С. **ОРЛОВА**. Удмуртской книжной издательство. Ижевск, 1953. 62 л.
24. **М. ЛЯМИН**: Шудбур понна. Повесть. Нырысетй люкетэз. — За счастье. Повесть. Часть первая. Удмуртгосиздат. Ижевск, 1950. 182 л.
25. **НИКОЛАЙ ОСТРОВСКИЙ**: Кызы андан кыдаз. — Как закалялась сталь. На удмуртском языке. Удмуртгосиздат. Ижевск, 1950. 412 л.
26. **М. ПЕТРОВ**: Зардон азын. — Перед рассветом. На удмуртском языке. Удмуртгосиздат. Ижевск, 1952. 212 л.
27. **МИХАИЛ ПЕТРОВ**: Кырзан улос. — Песня не умрет. На удмуртском языке. Удмуртгосиздат. Ижевск, 1950. 27 л.
28. **ДЖОНАТАН СВИФТ**: Гулливерлэн путешествиосыз. — Путешествия Гулливера. На удмуртском языке. Перевод И. **ДЯДЮКОВА**. Удмуртгосиздат. Ижевск. 1952. 130 л.
29. Сюрес вылын. Веросъёсын сборник. — На дороге. Сборник рассказов. На удмуртском языке. Редактор И. **ГАВРИЛОВ**. Удмуртской книжной издательство. Ижевск, 1953. 94 л.
30. **Л. ТОЛСТОЙ**: Куинь гондырьёс. — Три медведя. На удмуртском языке. Перевод Л. **ОСОТОВОЙ**. Обложка и титул И. **БУЛДАКОВА**. Удмуртской книжной издательство. Ижевск, 1954. 16 л.
31. **И. С. ТУРГЕНЕВ**: Пойшурасьлэн гождьямъёсыз. — Записки охотника. На удмуртском языке. Перевод И. Т. **ДЯДЮКОВА**. Удмуртгосиздат. Ижевск, 1951. 279 л.
32. Удмуртские народные сказки. Составил А. **КЛАБУКОВ**. Обложка художника

- М. ДЕДЮХИНА. Удмуртгосиздат. Ижевск, 1948. (Удмуртский научно-исследовательский институт истории, языка, литературы и фольклора) 175 л.
33. К. УШИНСКИЙ: Зуч выжыкыльёс. Удмурт кылэ берыктіз В. ЛЕБЕДЕВ. — Русские сказки. Рассказанные К. УШИНСКИМ. На удмуртском языке. Перевод В. ЛЕБЕДЕВА. Удмуртгосиздат. Ижевск, 1949. 89 л.
34. ЮЛИУС ФУЧИК: Виемызы азын веран. — Слово перед казнью. На удмуртском языке. Удмуртгосиздат. Ижевск, 1952. 131 л.
35. С. ШИРОБОКОВ: Сазан. — Сазан. На удмуртском языке. Удмуртской книжной издательство. Ижевск, 1953. 19 л.
36. С. ШИРОБОКОВ: Тулыс нюлэскын. — В лесу весеннем. На удмуртском языке. Обложка и рисунки И. А. БУЛДАКОВА. Удмуртской книжной издательство. Ижевск, 1954. 26 л.

C) Szótárak

37. Удмуртско-русский словарь с приложением грамматического очерка удмуртского языка. Составили словарь сотрудники Института: В. М. ВАХРУШЕВ, К. А. КОРЕПАНОВА, Е. Н. ЛОЖКИНА, А. И. МАЛЫХ и др. Огиз. Государственное издательство иностранных и национальных словарей. Москва, 1948. (Научно-исследовательский институт истории, языка, литературы и фольклора при Совете Министров Удмуртской АССР.) 446 л.
- Ism. Lakó György: NyK. LII, 65—68.
38. Русско-удмуртский словарь. С приложением краткого очерка грамматики удмуртского языка. Редакционная коллегия: В. М. ВАХРУШЕВ (главный редактор), М. В. ГОРБУШИН, А. В. КОРЕПАНОВ, Н. А. СКОБЕЛЕВ, П. М. ЯШИН. Государственное издательство иностранных и национальных словарей. Москва, 1956. (Удмуртский научно-исследовательский институт истории, языка и литературы.) 1360 л.

D) Nyelvtudományi munkák

39. Д. В. БУБРИХ: Историческая фонетика удмуртского языка (сравнительно с коми языком). Удмуртгосиздат. Ижевск, 1948. (Научно-исследовательский институт истории, языка, литературы и фольклора при Совете Министров Удмуртской АССР.) 109 л.
40. Правила удмуртской орфографии и пунктуации. Редакционная коллегия: АЛЯТЫРЕВ В. И., ПЕРЕВОЩИКОВ П. Н., ПОЗДЕЕВА А. А. Удмуртское книжное издательство. Ижевск, 1954. (Удм. научно-исследовательский институт истории, языка и литературы.) 102 л.

E) Történelmi és néprajzi művek

41. Записки. Выпуск одиннадцатый. Удмуртгосиздат. Ижевск, 1949. (Удмуртский научно-исследовательский институт истории, языка, литературы и фольклора при Совете Министров Удмуртской АССР.) 91 л.
- Történelmi, néprajzi és nyelvészeti cikkeket tartalmaz. Közülük van P. N. РЕВЕСОСЦИКОВ: О мерах улучшения переводческой работы с. tanulmánya is.
42. Записки. Выпуск двенадцатый. Удмуртгосиздат. Ижевск, 1949. (Удмуртский научно-исследовательский институт истории, языка, литературы и фольклора при Совете Министров Удмуртской АССР.) 111 л.
- Történelmi, etnográfiai és politikai cikkeket tartalmaz. A 106—112. lapon V. M. VANRUSEV ismerteti az 1942-es kiadású orosz-udmurt szótárt.
43. Записки. Выпуск тринадцатый. Удмуртгосиздат. Ижевск, 1950. (Удмуртский научно-исследовательский институт истории, языка, литературы и фольклора при Совете Министров Удмуртской АССР.) 126 л.
- Tartalma: politikai, gazdasági és tudományos cikkek. Közülük van МАКСИМОВ ismertetése az 1948-as udmurt-orosz szótárról.
44. Записки. Выпуск пятнадцатый. Удмуртгосиздат. Ижевск, 1951. (Удмуртский научно-исследовательский институт истории, языка, литературы и фольклора при Совете Министров АССР.) 218 л.
- A kötet a következő nyelvészeti tanulmányokat tartalmazza:
1. П. ПЕРЕВОЩИКОВ: Прямая и косвенная речь в удмуртском языке.
 2. В. ВАХРУШЕВ: Об употреблении букв э и ё в удмуртском языке.
45. Тридцать лет Советской Удмуртии. Записки. Материалы по истории, Удмуртской

АССР. Редакция: А. ВАХРУШЕВ, А. ВОРОНЦОВ, И. КУТЯВИН (отв. редактор), П. ЯШИН. Выпуск четырнадцатый. Удмуртгосиздат, Ижевск, 1950. (Удмуртский научно-исследовательский институт истории, языка и литературы при Совете Министров Удм. АССР.) 161 l.

46. В. Н. БЕЛИЦЕР: Народная одежда удмуртов. Материалы к этногенезу. Издательство Академии Наук СССР. Москва, 1951. (Академия Наук СССР. Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухо—Маклая.) 140 l.

RADANOVICS KÁROLY

Kniezsa István: A magyar nyelv szláv jövevényszavai

I./1—2. rész. Budapest 1955. Akadémiai Kiadó. 1044 l.

1. KNEZSA ISTVÁN több mint 65 éves munkája kétségtelenül az utóbbi évek magyar nyelvtudományi termésének legjelentősebb darabja. Ezt a rangot művének nem csupán és nem elsősorban terjedelme biztosítja, hanem az a körülmény, hogy a szerző elsőként ad teljes és korszerű áttekintést a magyar nyelv oly rendkívül fontos idegen elemeiről, mint a szláv eredetű szavak. A szlávssággal való több mint ezer esztendőös együttélés a magyar nyelv mai jellegének kialakításához számos olyan lényeges elemmel járult hozzá, amelyeket a mai nyelvtudat teljesen azonos értékűnek vesz mondjuk a bolgár-török, vagy akár az eredeti finnugor elemekkel. Már régóta nyilvánvaló, hogy a magyar nyelvről mindaddig korántsem alkothatunk magunknak teljes és hív képet, míg a szláv elemeket számba nem vesszük. KNEZSA munkája ennek a számbavételnek első s ez ideig páratlan alkotása.

De KNEZSA nem csupán a magyar nyelvtudomány klasszikus munkáinak számát gyarapította művével. A nemzetközi szlavisztika éppúgy nélkülözött eddig egy ilyen munkát, mint a magyar nyelvtudomány. KNEZSA művének arányai és értékei teljes nagyságukban akkor mutatkoznak meg előttünk, ha összevetjük azokkal a tanulmányokkal, amelyek a többi finnugor nyelv szláv jövevényszavait tárgyalják.¹ Noha a legtöbb finnugor nyelv a magyarhoz hasonlóan tele van szláv jövevényszavakkal, a velük foglalkozó monográfiák sem terjedelem, sem apparátus tekintetében nem mérhetők KNEZSAéhoz. Persze nem szabad elfelejtenünk, hogy például a finnugori nyelveket ért szláv hatás kevésbé jelentékeny, mint a szláv nyelveknek a magyar nyelvre gyakorolt hatása. Valószínű továbbá az is, hogy a magyar nyelv szláv jövevényszavaival több probléma kapcsolatban, mint más finnugor nyelvek szláv jövevényszavaival, mégpedig azért, mert a szláv hatás a magyar nyelvet igen hosszú időn át s több szláv nyelv részéről érte.

2. KNEZSA munkájának ez csak az első kötet. Az első kötet két részben jelent meg. Az első rész a bevezetésen (3—23. l.) és a rövidítések jegyzékén (26—54. l.) kívül a szerző által szláv eredetűnek tartott szavakat tartalmazza (55—582. l.). A második rész a kétes eredetű szavakat (583—789. l.), a nem szláv eredetű szavakat (790—978. l.), a szómutatókat (979—1035. l.), az orosz és a német összefoglalást (1036—43. l.) s a tartalomjegyzéket (1044. l.) foglalja magában. A szócikkek száma több mint kétezer.

A második kötet a szláv jövevényszavak kutatásának történetét, az eddigi vélemények általános jellemzését és kritikáját fogja tartalmazni, foglalkozni fog továbbá a szláv jövevényszavak hangtanával, szóképzésével, a jövevényszók rétegeinek kérdéseivel, szláv és magyar társadalmi hátterével s nyilván jelentéstanai kérdésekkel is.

3. KNEZSA főként a szótári jellegű munkákat és a folyóiratokban felhalmozódott cikkanyagot használta fel forrásul munkájához. Arról egyébként, hogy mit használt fel és mit nem, a Bevezetésben ő maga ad számot. A Bevezetés különben többször nyújt a szokványos tájékoztatásnál, mert benne a szerző elvi kérdéseket is felvet, rámutat továbbá soronlevő s elvégzendő feladatokra. Így itt is szóvá teszi a szláv szótörténeti kutatások hiányosságát. Igen fontos feladatként jelöli meg annak a hatásnak aprólékos és gondos felderítését, amely a német és a török nyeli részéről a szláv nyelveket érte. Ez magyar szempontból is rendkívül fontos lenne.

A szóanyag három csoportra osztása eddigi tapasztalatunk szerint szerencsés megoldás. Egy olyan műnek, mint amilyen a KNEZSAÉ, egyrészt az a feladata, hogy szintézist adjon s eddig eldöntetlen kérdéseket eldöntsen. Másrészt azonban a további

¹ Vö. pl. JALO KALIMA, Slaavilaisperäinen sanastomme. Tutkimus itämerensuomalaisten kielten slaavilaisperäisistä lainasanoista. Helsinki 1952.

problémákat is fel kell tárnia, hiszen minden egyes problémát egy ember képtelen megoldani. Ami a színvonalas szintézist s számos kérdés eldöntését illeti, KNEI ZSA kitűnő munkát végzett. Nem kevésbé jelentős a további kutatások szempontjából azonban az a számos probléma, melyet megoldatlanul hagyott. Bár az első és a harmadik szócsoport (szláv eredetű szavak; nem szláv eredetűek) egyik-másik szava bizonyulhat a jövőben nem szláv, illetőleg szláv eredetűnek, a helyzet gyanításunk szerint a jövőben kutatások során sem fog lényegesen változni. A szerző egyik érdeme tehát az, hogy egy jelentős szövegrész tekintetében viszonylagos nyugalmi helyzetet teremtett. Ugyanakkor azonban főként a kétes eredetű szavakat tárgyaló részben egy esomó megfajtásra váró tudományos talányt is felad, s ezzel számos impulzust ad a további kutatásokhoz.

Az egyes szavaknak valamelyik csoportba való beosztását a szerző gondos mérlegelés alapján végezte el. Szlavista elfogultsággal nem vádolható; célja nem az volt, hogy minél több szóról bizonyítsa be a szláv eredetet, hanem az igazság keresése. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint egyebek között az, hogy olyan nyilvánvalóan szláv jellegű szavakat is a kétesek közé sorol, mint például *bubolyicska*, *csampulyka*, *galambica*, *zelnice*-[fa], *zelenec*-[szőlő], *zimankó* stb. Ugyanígy a kétesek közé került nála az eddig szláv eredetűnek tartott *szablya* és *puska* is. Ugyancsak kétesnek minősíti a *koponya* szót, s ezzel sarkall e rejtélyes szó eredetének végleges tisztázására.

Annak egyik oka, hogy egy kétségtelenül szláv hangalakú szót a kétes eredetűek közé sorol, az szokott lenni, hogy az illető szó a szláv nyelvben sehol nem mutatható ki. Itt érzésünk szerint néha túlzott óvatossággal jár el a szerző, mert — mint HADROVICS LÁSZLÓ rámutatott — ilyen esetben, ha egyéb szempontok különben nem mondanak ellent, feltehető az is, hogy a kérdéses szó a magyarságba beolvadt szlávok nyelvéből való.

A kétes eredetű szavak csoportjában van a *taliga* szó is. A szerző kiváló kritikai érzékére, szellemességére, állásfoglalásának óvatosságára, a kérdés világos és tömör összefoglalására, a problémák felvetésére kitűnő példa ez a szócikk, amely egyben azt is érzékelteti, hogy egy-egy szó eredetének megfajtése, az állásfoglalás a szó eredetére nézve olykor mennyire szövevényes, mennyire nehéz, mennyi buktatót rejt magában. Az ilyen szócikkek révén KNEI ZSA követendő mintaképpül szolgálhat a jövőben kutatóknak.

Hasonlóképpen mintaszerű érveléssel veti el a szerző a *suba* szó szláv eredetét, ezzel is kitűnő példáját adva a tények sokszempontú mérlegelésének.

Mint már előző méltatói is utaltak rá, KNEI ZSA munkájának fő erősségei közé tartozik a szövegdrajzi elv körültekintő, gondos és hozzáértő alkalmazása. Ennek az elvnek alkalmazása révén számos, eddig szlávknak tartott szóról sikerül bebizonyítania, hogy az illető szó nem a szlávól került a magyarba, hanem ellenkezőleg: az átadó nyelv a magyar volt (pl. m. *pipacs* > szlov. *pipač*, szl. *papuče*).

4. Az eddigi reflexiók már rámutattak KNEI ZSA munkájának erősségeire és bizonyos fogyatékoságaira egyaránt.² Nyilvánvaló, hogy egy ilyen hatalmas munkának vannak hiányosságai is. Némely kiegészítéseket maga a szerző fűzött hozzá munkájához.³ A kiegészítések s a helyesbítések száma a jövőben valószínűleg még gyarapodni fog, alig hisszük azonban, hogy jelentős mértékben. A munka megjelenése óta eltelt idő nem elég ahhoz, hogy minden vonatkozásban felmérhessük, teljesen pontos képet alkothassunk hiányosságairól. Egy bizonyos: erősségei szembetűnőek, fogyatékosásai eltörpülnek az erősségek mellett.

5. Még néhány kisebb megjegyzést szeretnénk tenni részletkérdésekkel kapcsolatban.

A szerző a kétes eredetűek közé sorolja a *móva* 'aus Freundlichkeit gemeinsam verrichtete Arbeit; szívességből végzett közös munka, kaláka' szót. Alig hihető (a szerző

² PAIS DEZSŐ, Pillantások „A magyar nyelv szláv jövevényszavai” egynemely részletébe: MNY. LI, 386—390. — HADROVICS LÁSZLÓ, Szláv jövevényszavaink kérdéséhez. (Hozzászólás Knieza István „A magyar nyelv szláv jövevényszavai” című könyvéhez): A MTA Nyelv- és irodalomtud. osztályának közleményei X, 1—2: 133—168. — Recenziók: HADROVICS LÁSZLÓ: *Studia Slavica* I, 423—426; NYR. LXXX, 132—135; KIRÁLY PÉTER: *Magyar Tudomány* 1957, 1—4: 150—151; BALASSA IVÁN: *Ethnographia* LXVII, 3: 375—377.

³ KNEI ZSA ISTVÁN, További pillantások „A magyar nyelv szláv jövevényszavai” néemely részébe: Pais-émlékkönyv 329—336.

érvélese alapján sem), hogy kétséges volna a szó szláv eredete. Jelentésanilag semmi akadálya nem lehet a szláv eredet feltevésének.

A kétesek között találjuk a *kurтка* 'Frauenwams; női ujjas' szót is. A szerző azért nem teszi a szláv eredetű szavak csoportjába, mert — noha a szónak megvan a szlovákban a megfelelője — a Székelyföldön is előfordul. Mivel a szó az ukránban (és az oroszban) is megvan, nem gondolhatunk-e esetleg két külön átvételre (esetleg román közvetítéssel)?

Nyilván tévedésből került a nem szláv szavak csoportjába a *sztokrásza* 'százszorszép' szó. Véleményünk szerint szükségtelen volt ezt a szót egyáltalán felvenni a szótanyagba, hiszen mindössze egyetlen, megbízhatatlan nyelvjárási adat van róla. Ha azonban netalán mégis volna egy ilyen szó nyelvjárásainkban, akkor az kétségtelenül szláv eredetű (vö. szlovák *stokrasa*, *stokráska*).

Igaz ugyan, hogy *ólom* szavunkat magyarázták szláv eredetűnek, de már maga MIKLÓSICH sem tartotta annak. Finnugor eredete régóta kétségtelen (vö. vog. *wölem* 'plumbum'). Felvetődik a kérdés, szükséges-e ebben a munkában foglalkozni vele?

6. Mint előljáróban is említettük, KNEZSA művét az utóbbi évek legjelentősebb magyar nyelvtudományi és szlavisztikai munkájának tartjuk. Míg meg nem jelent, folyton éreztük hiányát. Meggyőződésünk, hogy nem csupán kézikönyvként fog hasznos szolgálatokat tenni, hanem a magyar nyelvstudomány fejlődésében is fontos szerepet lesz. Jelen formájában azonban mégis csonka, de reméljük, hogy nem sokáig, mert a második kötete is rövidesen elkészül. Ezt a nyelvstudomány minden művelője várja és kéri KNEZSÁTÓL.

KOVÁCS FERENC

В. Даль: Толковый словарь живого великорусского языка

Москва 1955. Государственное издательство иностранных и национальных словарей

I. k. LXXXVIII + 699 l.; II. k. 779 l.; III. k. 555 l.; IV. k. 683 l.

1. DAL értelmező szótárának ez a hatodik kiadása. Az első kiadás 1863—1866 között jelent meg, a második — mely később a további kiadások alapjául szolgált — már DAL halála (1872) után, 1880—1882 között. A harmadik kiadás BAUDOUIN DE COURTENAY szerkesztésében, némileg bővítve és javítva 1903—1909 között látott napvilágot. A negyedik kiadás a harmadik stereotíp megismétléseként 1913-ban jelent meg. Az ötödik kiadás viszont, mely a második kiadás fotokópiás eljárással készült változata, 1935-ben jelent meg. A jelen kiadás az ötödiktől lényegében abban különbözik, hogy nem fotokópiás eljárással, hanem szedéssel készült, alapjául azonban szintén a második kiadás szolgált. Az újraszédést az előző kiadásokban meglévő sajtóhibák és egyéb pontatlanságok tették szükségessé. A szótár eredeti beosztását és helyesírását azonban ez a kiadás is érintetlenül hagyja, csupán a sajtóhibákat s az említett pontatlanságokat küszöböli ki. Az újraszédés szemmel láthatólag igen nagy gonddal készült, úgyhogy feltehetőleg nem vált újabb hibák forrásává. Így azt kell mondanunk, hogy DAL szótárának ez idő szerint ez a leghasználhatóbb és legmegbízhatóbb kiadása. Azért is jobban használható az előzőeknél, mert a különféle betűtípusoknak szerencsés kombinálása révén az egyes szócikkek sokkal áttekinthetőbbé és olvashatóbbá váltak.

A jelen kiadás első kötetéhez A. M. BAVKIN írt rövid bevezető tanulmányt. Ebben ismerteti DAL változatos életét, melynek során DAL-nak az orosz birodalom jelentős részével alkalma volt megismerkednie. Szól DAL szótárának előzményeiről, a szótár keletkezésének körülményeiről, továbbá értékeli a szótárt, rámutat lexikográfiai jelentőségére, maradandó értékeire s szükségyszerű fogvatkozásaira egyaránt (III—X. l.).

BAVKIN tanulmányát követi a szótár második kiadása I. kötetének címlapja hasonmásban (XI. l.). (A második kiadás eredeti címlapjainak hasonmását a további kötetek is közlik az új címlap után. L. az egyes köteteknél.)

Ezt a DAL tollából származó Папутное слово követi (XIII—XXIX. l.). Ez 1862-ben íródott, s nem más, mint a szótár első kiadásához írott előszó, mely előadás-ként is elhangzott.¹ Benne DAL kifejti szótárírói elveit és módszerét, s útmutatásokat ad szótára használatához.

¹ Папутное слово. (Читано въ Обществѣ Любителей Руской словесности въ Москвѣ, 21 апрѣля 1862 г.)

A következő melléklet címe: О Рускомъ словарѣ (XXX—XL. 1.). Ez még 1860-ban íródott. A szerző, DAL, ebben is szótárírói munkásságáról és elveiről ad számot.²

Ez után következik a legjelentősebb melléklet: О наречіяхъ Рускаго языка (XLI—LXXXV. 1.).³ Ezt a tanulmányát DAL 1852-ben adta közre, benne elsőként ismerteti és osztályozza az orosz nyelvjárásokat. Ez a tanulmány egyszerűsége miatt az orosz nyelvjárás kutatás alapjait is lerakja. Megállapításai lényegében véve ma is helytállóak, s a modern orosz nyelvjárás kutatás sem hagyhatja őket figyelmen kívül.

Az utolsó melléklet az ОТВѢТЬ на приговоръ, melyet DAL 1867-ben írt (LXXXVI—LXXXVIII. 1.). Ebben az írásában válaszol a szótárát ért bírálatokra; visszautasít vádakát, védi a saját álláspontját egyes kérdésekben.

2. DAL életét két évszám határolja: 1801-ben született, s 1872-ben halt meg. Nem volt nyelvész, s ez a körülmény igen sokat nyom a latba nyelvtudományi munkássága értékelésekor. Tisztviselőként s orvosként bejárta Oroszország számos részét, s közvetlen kapcsolatba került az egyszerű orosz néppel, főként a parasztsággal. Érdeklődése az orosz nyelv iránt 1819-ben ébredt fel, ekkor jegyezte fel az első szavakat, amelyek mindaddig ismeretlenek voltak számára. Ettől fogva egyre céltudatosabban, egyre lelkesebben gyűjti az orosz nyelvi anyagot, figyelme kiterjed nem csupán a lexikális gyűjtésre, hanem állandó szókapcsolatokra, közmondásokra, szállóigékre, népdalokra, babonás hiedelmekre is. 53 szorgos esztendő ilyen jellegű anyaga van feldolgozva a szótárában. A szótár több mint 200 000 szót tartalmaz, s így mindaddig az orosz nyelv legteljesebb szótára. A benne feldolgozott közmondások száma több mint 30 000.

A szótár anyagának jelentős része, mintegy 80 000 szó, DAL saját gyűjtése. Szótárának megszerkesztéséhez természetesen felhasználta a már meglévő szótárak anyagát is,⁴ ennek ellenére azonban teljesen újat, sajátosat alkotott. Szótára a XIX. század orosz nyelvállapotának a lehetőségekhez képest hű tükré. Magában foglalja az irodalmi és köznyelv szokincsét, különösen értékesíti azonban az a hatalmas mennyiségű népnyelvi, nyelvjárási anyag, amelyet ő ad elsőként közre s tesz hozzáférhetővé.

A szóanyagot betűrendben közli, mégpedig oly módon, hogy egy fő származékai egy „fészék-ben”, együtt foglalnak helyet. A „fészék” (a mi terminológiánk szerint: bokrosított) megoldást azért választotta, mert ily módon is bizonyítani akarta, hogy az orosz nyelv milyen végtelenül gazdag a szoképzés lehetőségeiben. DAL ugyanis végtelen purista nézeteket vallott, az idegen szavak ellen tüzzel-vassal harcolt, az orosz nyelvet a népnyelvből, a paraszti nyelvből akarta megújítani és továbbfejleszteni.

3. DAL fő törekvése, mint azt szótára címében jelzi is, az volt, hogy az élő orosz nyelv szótárát adja a közönség kezébe. Rajongója volt az orosz nyelvnek. Mint már említettük, nem volt képzett és hivatásos nyelvész. Az orosz nyelv szeretete azonban annyira áthatotta egész lényét, hogy mint nyelvész is jelentőset alkotott. Szótárán kívül számos nyelvtudományi cikket is írt, melyek azonban korántsem olyan maradványok értékűek, mint szótára. A maguk idejében azonban igen hasznos szolgálatokat tettek, mert polemikus jellegűknél fogva mozgósították a közvéleményt fontos elvi jellegű — főként nyelvjárás kutatási és lexikográfiai — kérdések megvitatására és tisztázására.

De DAL nem csupán nyelvészként tett nagy szolgálatokat a tudománynak, hanem néprajzi kutatóként is. Kitűnő ismerője volt a paraszti életnek, a parasztság egész világának, használati tárgyainak és szellemi életének egyaránt. Közmondás-gyűjteménye, mesegyűjtései, népdalgyűjtései, folklorisztikai vonatkozású cikkei révén tisztességes helyet biztosított magának az orosz néprajz tudományában is.

Számos szépirodalmi művet is írt, amelyek többnyire népi tárgyúak, ezek azonban ma már csak néprajzi szempontból értékesek.

² О Рускомъ словарѣ. Читано въ Обществѣ Любителей Російской Словесности, въ частномъ его засѣданіи 25 февраля и въ публичномъ 6 марта 1860 года.

³ О наречіяхъ Рускаго языка. По поводу областного великорускаго словаря, издавнаго вторымъ Отдѣленіемъ Императорской Академіи Наукъ. Статья В. И. Даля. Изъ V книжки «Вѣстника Императорскаго Рускаго Географическаго Общества» за 1852 г., съ небольшими поправками противъ перваго изданія.

⁴ DAL szótárát a következő nagy orosz szótárak előzték meg időrendben: Словарь Академіи Російской. 1. kiadása: 1789—1794; 2. kiadása: 1806—1822. — Словарь церковнославянскаго и русскаго языка, 1847. — Опытъ областного словаря, 1852.

4. Ha most már szótárát értékelni akarjuk, a következőkben foglalhatjuk össze mondanivalónkat:

1. DAL szótára mai szemmel nézve sok szempontból erősen elavult. Használatakor nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy lényegében véve a száz évvel ezelőtti orosz nyelvallapotot tükrözi.

2. A „fészkes” megoldás következtében olykor igen nehéz egy szót megtalálni. DAL a lehetőségekhez képest igyekezett ugyan áttekinthetővé tenni egy-egy „fészket” (a „fészek” címszava vagy ige, vagy névszó, a prefixumos szavak nem a „fészek”-ben, hanem a megfelelő betűnél találhatók), azonban ez nem minden esetben sikerült.

3. Mivel DAL nem volt képzett etimológus, számos esetben megtörtént, hogy egy „fészek”-ben helyezett el olyan szavakat, melyek nem egy tő származékai. Vagy ellenkezőleg: szétválaszt olyan szavakat, melyek az etimológiai kapcsolat révén együvé kívánkoznának.

4. DAL feljogosítva érezte magát arra, hogy ő maga is alkosson szavakat. Ez főként olyankor fordult elő, mikor valamilyen idegen szót akart oroszul helyettesíteni. Saját alkotásait azonban nem jelölte meg. Ez a körülmény óvatosságra int a szótár használatakor.

5. A szavak jelentését szinonimákkal adja meg, sokszor azonban nem határolja el egymástól az egyes jelentéseket, s így olyan szavak is egymás mellé kerülnek, amelyek jelentése csak alkalmilag esik egybe.

Mindeme fogyatkozásai ellenére DAL szótára rendkívül fontos és hasznos forrásmű marad az orosz nyelvtudomány, a szláv nyelvtudomány és népraiz, közvetve pedig a finnugor nyelvtudomány számára is, mint ahogy az volt eddig is. Elég, ha MIKKOLA és KALIMA műveire utalunk, akik a finnugor-orosz nyelvi kapcsolatokra vonatkozó kutatásaikban igen sokat köszönhettek DAL szótárának. Amit a finnugor-orosz lexikális kapcsolatokról tudunk, azt végső soron DAL-nak is köszönhetjük.

Persze az is nyilvánvaló, hogy az orosz nyelvjárások eddigénél alaposabb ismerete sok szempontból eredményesebbé tenné a kölcsönszókutatásokat finnugor és orosz szempontból egyaránt. Ezen a téren a feladatok természetesen főként az orosz nyelvjárások kutatóira hárulnak. Reméljük, hogy a folyamatban levő munkálatok eredményeit orosz kollégáink a közeli jövőben közre is adják. Erre a várakozásra feljogosít bennünket az a körülmény, hogy olyan kiváló elődjük volt, mint DAL, az orosz nyelvtudomány jeles művelője, az orosz szótáriródalom egyik legnagyobb egyénisége, az orosz nyelvjáráskutatás megalapítója.

KOVÁCS FERENC

Helyreigazítás

Az NyK. előző kötetében (202 – 5. l.) jelent meg BUDENZ JÓZSEF egy levele HUNFALVY PÁLhoz. E levél közzététele előtt a szerkesztő felhívta a közlő figyelmét kézírata valószínű hibáira, ennek ellenére a közlésben benne maradt néhány helytelen olvasat, illetőleg eltérés a kézírattól. A szerkesztő ti. — ahelyett, hogy a beküldött kéziratot összevetette volna az Akadémia Kézirattárában levő eredetivel — a 202. lapon olvasható lapalji jegyzet és a 204. lapon látható „sic!” hatására lemondott — úgy látszik: helytelenül — a további kétkedésről.

A jelzett közleményben levő hibák, illetőleg az eredeti szövegtől való eltérések a következők:

		a szöveggözlésben	az eredetiben
203. l. felülről	a 2. sor :	widerholt	wiederholt
203. „ „	a 4. „	zu neigen	zuneigen
203. „ „	a 15. „	selbständig	selbstständig
203. „ „	a 16. „	können und	können, und
203. „ „	a 18. és 23 sor :	chrestomatie	chrestomathie
203. „ „	a 29. sor :	constatiert	constatirt
203. „ „	a 33. „	(ist)	[?] auch [nehezen olvasható]
204. „ „	az 5. „	keine nuer	keime neuer
204. „ „	a 8. „	IKOZ, AKOZ, YKOZ	akós akós
204. „ „	a 11. „	repräsentanten	repraesentanten
204. „ alulról	a 18. „	Morris	Norris'
204. „ „	a 10. „	Gött. Gel. Anz.	Gött. gel. Anz.

A 6. számú lapalji jegyzet felesleges, mert a Budenz levelében említett E. NORRIS nem azonos RICHARD MORRISSAL. E. NORRIS (1795 – 1872) angol orientalista, RAWLINSON barátja és munkatársa volt, egyike az elsőknek, akik az asszír ékírás megfejtésében részt vettek.

A kéziratban végrehajtott azon változtatásokat, amelyeket maga BUDENZ hajtott végre, a levél közlője nem jelzi. Ezek jelölését én is mellőztem.

A fentiekből úgy látszik, hogy BUDENZ levele nem annyira a levélíró, mint inkább a közlő „írás hibáival együtt” került közlésre. Megjegyzem még, hogy BUDENZ levele az Akadémia Kézirattárában nem „Budenz József levele ismeretlenhez”, hanem „Budenz József levele megnevezetlenhez” jelzés alatt van meg. A levél általában jól olvasható*.

A SZERKESZTŐ

* A hibák jegyzékének összeállításában segítségemre volt VÉRTES EDIT.

TARTALOM

ARISTE, PAUL: A mai izsor nyelv birtokos személyragjai.....	5
BENKŐ LORÁND: Az irodalmi nyelvi „téves visszaütés”-ről.....	11
COLLINDER, BJÖRN: Der Akkusativ im Wogulischen.....	17
DEME LÁSZLÓ: Az Oklevélszótár <i>magas</i> címszavához.....	23
ERDŐDI JÓZSEF: Nyelvi tabu a mariban.....	29
GÜLYA JÁNOS: Egy 1736-ból származó manysi nyelvemlék.....	41
HAJDÚ PÉTER: Etimológiai megjegyzések.....	47
HEGEDŰS LAJOS: Hangmagasság- és akciósáram-vizsgálatok zöngés mássalhangzók képzése közben.....	51
<i>Исанбаев, Н. И.</i> : О некоторых следах древнего значения деепричастия на «н» в марийском языке.....	59
JUHÁSZ JENŐ: Szómagyarázatok.....	65
KÁLMÁN BÉLA: Pallas manysi adatainak hangtörténeti használhatóságáról.....	69
KETTUNEN, LAURI: Sanojen syntypromeema.....	73
Sz. KISPÁL MAGDOLNA: Egy ritka manysi (vogul) igenévi szerkezet.....	79
A. KÖVESI MAGDA: A komi <i>-jan</i> névmási többes jelről.....	85
LAVOTHA ÖDÖN: A manysi intranzitív igék passzívumáról.....	93
LEHTISALO, T.: Eräistä samojedín sanoista.....	101
LEWY, ERNST: Mordwinische Kleinigkeiten.....	105
<i>Лыткин, В. И.</i> : О некоторых торкских заимствованиях в коми языке.....	109
MAJTYINSZKAJA, K.: A mai magyar nyelv kötőszó nélküli mondatainak szerkezetéről.....	113
MOÓR ELEMÉR: A finnugor * <i>l</i> fejleményei és e hang újból való megjelenése nyelvünk hangrendszerében.....	119
NÉMETH GYULA: A <i>tolmás</i> szó történetéhez.....	127
PAIS DEZSŐ: <i>Némragy, Maragy, Némel</i> -féle személyneveink szamojed összevetésének dolgában.....	133
PALMEOS, P.: Ungarisch <i>ár</i> 'Flut, Strom, Strömung'.....	137
PROHÁSZKA JÁNOS: A határozóval kapcsolt igenévi szerkezetek egyik fajáról.....	141
RADANOVICS KÁROLY: Ok- és célhatározó névutók a chanti nyelvben.....	147
SAL ÉVA: <i>Les</i> és <i>csal</i> , <i>csel</i> szavaink történetéhez.....	159
STEINITZ, WOLFGANG: Ostjakische Etymologien.....	165
<i>Серебрянников, Б.</i> : Еще раз о происхождении окончания 3-го лица един. числа настоящего времени в пермских языках.....	173
TAMÁS LAJOS: A román népnyelv néhány magyar eleméről.....	177
VÉRTES EDIT: Nyelvtani adalékok a keleti-chanti (osztják) nyelvjárásokhoz.....	183

Ismertetések, szemle

LAKÓ GYÖRGY—HEGEDŰS LAJOS—KÁLMÁN BÉLA: A VIII. nemzetközi nyelvész-kongresszus.....	192
HARMATTA JÁNOS: Laziczius Gyula.....	210
LAKÓ GYÖRGY: J. Qvigstad.....	214
VARGYAS LAJOS: Kodály Zoltán; mint rokonnépeink kutatója.....	215
KOROMPAY BERTALAN: Emlékezés Kaarle Krohnról halálának negyedszázados évfordulóján.....	219
DÉNES SZILÁRD: Hogyan lett Szarvas Gábor a finnugor nyelvrokonság híve.....	224
GÁLDI LÁSZLÓ: Frederick Bodmer: Die Sprachen der Welt.....	227
GÁLDI LÁSZLÓ: Hans Arens: Sprachwissenschaft.....	229
N. SEBESTYÉN IRÉN: Johannes Angere: Die uralo-jukagirische Frage.....	235
N. SEBESTYÉN IRÉN: T. Lehtisalo: Juraksamojedisches Wörterbuch.....	237
LAKÓ GYÖRGY: Új lulei-lapp szótár.....	243
ERDŐDI JÓZSEF: The First Cheremis Grammar.....	243
ERDŐDI JÓZSEF: Марийско-русский словарь.....	250
RADANOVICS KÁROLY: Komi és udmurt nyelvű kiadványok 1946-tól 1956-ig.....	253
KOVÁCS FERENC: Kniezsa István: A magyar nyelv szláv jövevényszavai.....	261
KOVÁCS FERENC: В. Даль: Толковый словарь живого великорусского языка.....	263
A SZERKESZTŐ: Helyreigazítás.....	266

Évi előfizetés: 28,— Ft.

Ára: 16,— Ft.

AZ AKADÉMIAI KIADÓ kiadásában megjelent:

BEKE ÖDÖN: MARI SZÖVEGEK I.

Ára: 130.— Ft.

**A MAGYAR NYELV XXVI—L. ÉVFOLYAMÁNAK MUTATÓJA
SZERK.: JUHÁSZ JENŐ**

Ára: 130.— Ft.

BÁLINT SÁNDOR: SZEGEDI SZÓTÁR I—II.

Ára: 200.— Ft.

A TANKÖNYVKIADÓ kiadásában megjelent:

BERRÁR JOLÁN: MAGYAR TÖRTÉNETI MONDATTAN

Ára: 18,50 Ft.

BENKŐ LORÁND: MAGYAR NYELVJÁRÁSTÖRTÉNET

Ára: 12.— Ft.

PAPP ISTVÁN: FINN NYELVKÖNYV

Ára: 24.— Ft.

NYELVTUDOMÁNYI
KÖZLEMÉNYEK

A
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI
LAKÓ GYÖRGY

BUDAPEST, 1958

NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:
HAJDÚ PÉTER, LAKÓ GYÖRGY, TAMÁS LAJOS

FELELŐS SZERKESZTŐ:
LAKÓ GYÖRGY

TECHNIKAI SZERKESZTŐ:
HAJDÚ PÉTER

A szerkesztőség címe:
A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V. Szalay utca 10—14. V. emelet

Előfizetés: a Posta Központi Hirlap Iroda Vállalatnál, Budapest, V. József nádor tér 1
Táv. : 180—850. Előfizetési díj: 28.— Ft. Csekkszám: 61.257.

Külföldön a „Kultúra” Könyv és Hirlap Külkereskedelmi Vállalat bizományosa
veszik át az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai
Kiadó Terjesztési Osztályán (Budapest V. Alkotmány utca 21.).

Munkatársainkhoz!

Kérjük munkatársainkat, hogy a szerkesztőség és a nyomda munkájának meg-
könnyítése érdekében vegyék figyelembe a következőket:

1. A kéziratokat szabványos papírlap egyik oldalára gépeljék.
2. Egy lapra legfeljebb 30 sort, soronként legfeljebb 60 betűt írjanak.
3. A kézirat szövegében a következő jelzéseket használják: —— (nyelvi adatok jelölésére), - - - ritkított (értelmi kiemelésre), ——— félkövér (alcímek betűtípusaként), ===== kapitálchen (a szerzők nevének kiemelésére),
4. A kézirat géppel írott szövegében az utólagos javításokat, a fonetikai jeleket tintával írják.
5. A folyóiratok és sorozatok kötetszámát római számmal írják. A kötetszám és a lapszám közé vesszőt tegyenek.

NYELVTUDOMÁNYI
KÖZLEMÉNYEK

A

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI
LAKÓ GYÖRGY

HATVANADIK KÖTET
2. SZÁM

BUDAPEST
1958

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:
HAJDÚ PÉTER, LAKÓ GYÖRGY, TAMÁS LAJOS

A kiadásért felel: az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki felelős: Szöllősy Károly

A kézirat beérkezett: 1958. VII. 26. — Terjedelem: 15 $\frac{1}{2}$ (A/5) ív. + 1 melléklet

46080/58 — Akadémiai Nyomda — Felelős vezető: Bernát György

Reguly Antal vót gyűjtése 1841-ből

Mielőtt ismertetném a vótokra vonatkozó nemrég „megtalált” kéziratot, hadd idézzem a következő mondatot: gyakran a véletlen ajándékozta meg a tudományt új anyaggal. Így történt most is.

Az említett érdekes kéziratot a Magyar Tudományos Akadémia kézirat-tárában őrizték Budapesten, s tudomásom szerint a finn tudósoknak nem volt módjukban azt tanulmányozni. Így VÄINÖ SALMINEN (1880—1947), a vót énekek kiadója és kutatója, 1928-ban a Suomen Kansan Vanhat Runot IV. kötetének, benne a vót runóknak a megjelenésekor, úgy nyilatkozott, hogy nem volt alkalma tanulmányozni REGULY gyűjtését. Mivel azonban tudtunk arról, hogy REGULY gyűjtött népdalokat a vótok között, természetes volt, hogy vizsgálódásunk érdeklődve fordult ebbe az irányba.

1932-ben egy ötletem támadt. LÖNNROT életrajzírójának, AARNE ANTILÁNAK fáradozása folytán REGULY terjedelmes útinaplója (1839—41) Finnországba került és egy gépirásos másolat készült róla. Ez a napló REGULY finnországi útja idején keletkezett és bőségesen tartalmaz néprajzi anyagot is. De REGULY vót énekei még ekkor sem kerültek napvilágra.

Csak 1957 januárjában jutott tudomásomra, hogy a vót énekek kéziratát még mindig az eredeti helyen őrzik, és az biztonságban volt a viharos idők zúrzavarában is. A kézirat fáradságos kereséséért és „szerencsés megtalálásáért” nagy köszönettel tartozom KOROMPAY BERTALANNAK.

REGULY ANTAL magyar nyelvész (1819—1858) 1839 novemberétől 1841 május végéig tartózkodott Finnországban. KAARLE AKSEL GOTTLUND közléséből¹ kiderül, hogy REGULY Vaasából eltávozva 1841 újév napján jelen volt Wolmar Storbjörn Schildt esküvőjén Sysmä-ben és onnan január közepén utazott Helsinkibe. REGULY május végén ért Tallinba, hogy megismerkedjék az észti nyelvrokonokkal. Egy ideig Tartuban tartózkodott, ahonnan VI. 2-án levelet írt szüleinek, majd Narván és Jaamán keresztül országúton jutott el Oroszország akkori fővárosába.

Útközben REGULY betért Kattila finn-vót községbe. Ezt valószínűleg GOTTLUND biztatására tette, mert az utóbbi igen érdekelte a vótok élete és éppen Kattila környékén lakott ez a rokonnép. GOTTLUND megemlítette az Otava 1832-ben megjelent II. részében (206), hogy egyik egyetemi hallgató-korabeli barátja, J. Groundstroem, papként működött a kattilai evangélikus finnek között. GOTTLUND kért is tőle adatokat a vótokról, de nem kapott.

Nyilvánvalóan GOTTLUND érdeklődése játszott közre abban, hogy REGULY, útját megszakítva, meg akart ismerkedni a vótokkal, ezzel a kis

¹ Borgå Tidning 1841. évf. 49. sz.

rokonnéppel, amelynek létszáma ekkor csak mintegy 5000 fő volt, amint évtizedekkel később a vizsgálat kimutatta.²

Arra lehet következtetni, hogy REGULY június első napjaiban tartózkodott a vótok között — valószínűleg egy hétig —, mert VI. 11-én érkezett meg Pétervárra,³ ahol néhány évet töltött messzire vezető utazása előtt.⁴

Sajnos, REGULY irataiból nem állapítható meg, mely falvakban járt és milyenek voltak az útibenyomásai. Tudomásunk szerint sem naplójegyzetek, sem levelek nem maradtak fenn ebből az időből. Csak a vót nyelvre vonatkozó feljegyzései vethetnek fényt gyűjtési eredményeire, más azonban aligha.

REGULY iratain ezt a megjegyzést találjuk: „annuska ivanovna Ruggyalasta”. Ez a nő tehát a Kattila községtől három versztnyire fekvő Rudjalából (vagyis Rudja faluból) való volt.

Anna Ivanovna korának nagy énektudója volt, 1855-ben halt meg és főleg lakodalmos énekeket énekelt, többek között ELIAS LÖNNROTnak (1844) és AUG. AHLQVISTnak (1854—55). REGULY számára is a legalkalmasabb adatközlő volt, akit azon a vidéken jól ismertek és becsültek. Ha egybevetjük a REGULY és LÖNNROT feljegyzte szövegeket, akkor megfigyelhetjük, hogy a runo-énekes mindkét gyűjtőnek ugyanazokat a verssorokat adta elő különböző összefüggésekben, művésziesen és folyamatosan. REGULYnak Anna Ivanovna talán nem adta énektudása legjavát, mert nem tudott teljes mértékben alkalmazkodni az idegen országból jött gyűjtőhöz. Ezzel szemben LÖNNROTnak nyilvánvalóan nagyon szívesen énekelt, mert az utóbbi tapasztalt gyűjtő és a nép fia volt.

Anna Ivanovna dalkinestára igen gazdag volt. Különböző tárgyú énekek szerepeltek benne. Verssorainak száma összesen mintegy 4000. A Suomen Kansan Vanhat Runot gyűjteményben jelentek meg 1928-ban. A REGULYnak előadott sorok kiegészítő képet adnak bőséges repertoárjáról. Természetesen figyelembe kell venni, hogy ezek között gyakran ugyanazok a verssorok szerepelnek, amelyeket éveken át több ízben különböző gyűjtőknek énekelt. Anna Ivanovna mindenesetre régi vót énekhagyományt mutatott be, hiszen feltehetőleg 1790 körül született,⁵ s dalai a XVIII. századból származnak. — Természetesen nem lehetetlen, hogy egy másik vót nő vagy férfi is énekelt REGULYnak, de ezt már nem lehet kimutatni.

REGULY vót közlője, Anna Ivanovna — LÖNNROT szavai szerint — nem volt „elégedett”, s őt (Regulyt) szemtől-szembe ostobánakk nevezte, mert nehezen értette meg az öregasszony nyelvét.⁶ Viszont GOTTLUND dícséri egyik levelében REGULY finn nyelvtudását, kiemelve „tisztá és hibátlan kiejtését, úgyhogy ennek alapján alig lehetett őt megkülönböztetni a tősgyökeres finnektől”.⁷

² P. KÖRPPEN, Водь и вотская пятна : Журнал Мин. Нар. Просв. 1851, II.

³ Reguly-album (Pest 1850), XXXII.

⁴ Tuomas Frimannak K. A. Gottlundhoz írt leveléből kiderül, hogy REGULY 1843. III. 29-én még Péterváron lehetett, noha Friman nem adott hírt lakásáról. Friman 1843. VIII. 7/19-én megemlíti, hogy előző nap volt REGULYNÁL, majd később (1843. XI. 20/XII. 2.) jelzi, hogy REGULY „Pétervárról Szibériába utazott” (Helsingin Yliopiston Kirjasto).

⁵ VÄINÖ SALMINEN, Suurin vatjalainen runonlaulaja: Heimokansa 1944: 103-6.

⁶ E. LÖNNROT levele F. J. Rabe-hoz Kattilából, 1844. XII. 18.

⁷ PÁPÁY JÓZSEF, Antal Reguly Kalevalan käännös: Valvoja 1909: 280.

A REGULY gyűjtötte vót énekeket vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a gyűjtőben bőségesen megvoltak azok a képességek, amelyeket egy jó filológustól megkövetelünk. Nyilvánvalóan jól tudott finnül, megértette, legalábbis valamennyire, az észtet, s minden valószínűség szerint észtországi útja előtt megismerkedett a vótokra vonatkozó Finnországban hozzáférhető adatokkal. Így bizonyára rendelkezésére állott GOTTLUND Otava-ja is.

*

REGULY előtt csak 13 vót nyelvű régi ének volt összegyűjtve. A versorok száma alig érte el összesen a 300-at. Siratóénekeket egyáltalában nem gyűjtöttek.

H. G. PORTHAN érdeklődött a finnel rokon népek élete és költészete iránt. Így 1778-ban említést tesz a görögkeleti vallású karjalaiak között ismeretes siratóénekekről, „amelyekből nekem a Poesi fennica következő részeihez eléggé teljes gyűjteményem van”. Ezek az ő véleménye szerint nyilvánvalóan „átmeneti formát képeztek az orosz és a finn énekek között”.⁸

PORTHAN bizonyára ismerte FR. LUDOLF TREFURTNAK a vótokról adott leírását és az első feljegyzett vót népdalt is.⁹ A finnel rokon ismeretlen néptöredék annyira felkeltette érdeklődését, hogy írt Inkeribe L. A. Z e t r ä u s lelkésznek,¹⁰ és kérte őt, hogy szerezzen ismereteket e nép életéről.

PORTHAN Z e t r ä u s adatai alapján 1802-ben cikket írt a vótok szokásairól az Åbo Tidning című újságba (65. szám; VIII. 18.). Megemlíti, hogy ez a néptöredék Narva környékén, és főleg Kattila egyházközség területén lakik. PORTHAN felsorol néhány vót szót, leírja népviseletüket, ismerteti babonáikat, ünnepi és lakodalmi szokásaikat.¹¹

Ez a rövid leírás ismertté tette a vótokat mind Finnországban, mind Oroszországban, P. A. CEPLIN ugyanis, a kazáni egyetem tanára, lefordította a cikket oroszra, és közzétette 1822-ben a Szevernij Arhiv című folyóiratban (I, 235—44). Rövid bevezetést is írt hozzá.

GOTTLUND átdolgozta PORTHAN cikkét az Otava számára, s ki is adta azt „A vótok vagy csúdok nyelvéről” címen [Vatjalaisten tahi Tschuudilaisten kielestä (Keännös)]. GOTTLUND szerint a nyelvre vonatkozóan igen kevés adat áll rendelkezésre. Ő is megpróbált további adatokat szerezni, de hiába. Reméli azonban, hogy hamarosan bővebb ismereteink lesznek a vótokról, „mert a tudós A. J. Sjögrén úr ezen a vidéken is járt” és bizonyára bőségesen hoz magával anyagot. Megemlékezve SJÖGRÉN utazásáról, GOTTLUND „Egy csúd dal” címen közli TREFURT egyik runójának finn fordítását az eredeti szöveggel együtt.

Úgy látszik, hogy SJÖGRÉN vót útja igen kevés eredménnyel járt. Naplójában, amelyet a helsinki Egyetemi Könyvtárban őriznek, azt írja, hogy 1831. II. 15-én a Kaprio-i paplakból a Kattila-i paplakba ment, ahol ugyanazon a napon megtekintette az egyházközség anyakönyveit. „Mégis adtak nekem” — írja, „az ott lakó csúdok [finnül: wadjalaiset] elég munkát a

⁸ PORTHAN levele C. F. Meinander püspökhöz, 1778. V. 22-én.

⁹ PAUL ARISTE, Ühest vadja rahvalaulust: Tartu Riikl. Ülikooli Toimetised 43 (Tallinn 1956).

¹⁰ Ludolf Andreas Zetträus 1792-től haláláig, 1800-ig Venjoki lelkésze volt.

¹¹ PORTHAN cikkét H. OJANSUU finn fordításban közölte a Virittäjä-ben. (1906: 2—4); később új finn fordítás jelent meg a Kansalliskirjallisuus V. kötetében (1930), 244—8.

következő napra is." Február 16-án délelőtt azonban már befejezte kutatásait. Ő is beszélgetett Anna Ivanovnával.

*

A vót feljegyzések azt mutatják, hogy a serény és lelkes REGULY rövid idő alatt sok anyagot gyűjtött a néphagyomány, főleg a népköltészet területéről.

REGULY kézirata több helyen nagyon nehezen olvasható. A gyakran előforduló javítások, betoldások és német nyelvű magyarázatok sokszor különböző fordítási lehetőségeket engednek meg és egyes helyeken a szöveg kibetűzésében esetleg tévedhettem is. Így például helyenként egyes ceruzajegyzetek, amelyek a tintával írt szöveg mellett előfordulnak, idővel úgy elhomályosultak, hogy a fényképmások alapján nem lehetett bennük kiigazodni. REGULY átírásában kimutathatók bizonyos magyarosságok (például $cz = c$, $gy = d$, $cs = č$). Egyes dalokat REGULY letisztázott, a kézirat eleje későbbi tisztázásnak, a vége pedig helyszíni fogalmazványnak látszik. Mégis eltéréseket lehet észrevenni mindkét csoport dalainak lejegyzésében.

REGULYNál sok olyan feljegyzés található, amely nyelviileg nem kielégítő, de meg kell említeni, hogy LÖNNROTnak is vannak nyelviileg megbízhatatlan feljegyzései, mivel a vót nyelv neki is idegen volt.¹² Anna Ivanovnára hatással volt a környék finn nyelvjárása, ismeretes ugyanis, hogy tudott finnül. Énekei megérdemlik a népköltészet kutatóinak alapos magyarázatát.

Véleményem szerint REGULY közzé akarta tenni vót dalait, mert a szövegek nagy részét ellátta német fordítással vagy magyarázatokkal. Azt hiszem, hogy REGULY a fordítás munkáját a dalok feljegyzése közben végezte, s talán segítséget kapott valamelyik helybeli műveltebb személytől. Talán J. J. Groundstroem volt ez (1799—1852), Kattila finn papja (segyben talán az egész egyházközség lelkésze), aki bizonyára legalábbis tűrhetően tudott vótul, vagy pedig Engla nevű felesége (szül. Ekbon), Gabriel Rein nagynénje. Az utóbbi kettőnek a neve ismert a vót dalok gyűjtésének történetében.

De REGULY értékes vót gyűjteménye kiadatlan maradt és csak most — több mint száz évvel később — kerül kiadásra a Finnugor Társaság jóvoltából.¹³

*

REGULY vót énekeinek anyaga ugyanolyan, mint a környékbeli finn lakosságé. PAUL ARISTE professzor, a vót nyelv kutatója, bebizonyította, hogy az inkeriek, a vótok és a finnek népköltészete a legújabb időkig egységesnek látszik.¹⁴

A feljegyzések alapján tudomást szerezhetünk a vót lakodalmi szokásokról. Így például a leánykérő (*vahikka*) elmegy a kiszemelt leány otthonába és ott felteszi a hagyományos burkolt, tudakozódó kérdést: „*Onko teille ohva myytävä*” ('van-e eladó üszőtök?'). Ha erre a családapa kedvezően válaszol, akkor egy üveg pálinkát isznak az ügy megpecsételése. Három

¹² MARTTI AIRILA, *Vatjan kielen taivutusoppi* (1934), 8.

¹³ SUS. Aik. LX.

¹⁴ PAUL ARISTE, *Vatjalaisten nykyisydestä*: Virittäjä 1957: 122.

nappal később a vőlegény rokonaival együtt felkeresi a menyasszony otthonát, olcsó rézgyűrűket osztogat ajándékba, s viszonzásul ő is kap ajándékot (övet). A menyasszonynak járó ajándék: *pääpyhyjä* (fehér főkötő), *puutet* és *polvillin* (kötény). Az esküvő előtti napon két barátnő megfürdeti a menyasszonyt a szaunában, ahol később a vőlegény is fürdőt vesz. A majorban fürdődalt (*kyvelaulu*) énekelnek. Vacsora idején ismét hagyományos dalokat énekelnek, az előénekes (*eellaulaja*) előadja műsorát. — Az esküvő napján a nyoszolyólányok (*kaasikat* — tbsz.) énekelnek. Az udvaron énekelnek, amikor a menyasszony megválnak otthonától. A vőlegény házában a nyoszolyólányok ismét énekelnek, amikor a menyasszony haját rövidre nyírják a férjes nő jeléül. A régebbi vót esküvők (*pulmat* — tbsz.) ünnepszámba mentek, amikor a régi dalok szinte szakadatlanul hangzottak, zene ezzel szemben nem volt — tehát az éneklés és a sör emelte a hangulatot.

Értékesnek kell tartani a REGULY által feljegyzett siratóénekeket is, amelyek igen gyakori kísérői voltak a temetési menetnek. Vót siratóénekeket REGULY után csak ELIAS LÖNNROT¹⁵ (gyűjtését egyelőre még nem értékesítette a kutatás), D. E. D. EUROPAEUS¹⁶ és VIHTORI ALAVA gyűjtött. Az utóbbi egy lakodalmi szokásokhoz csatlakozó siratót gyűjtött 1901-ben. Ilyen körülmények között véleményem szerint a REGULYtól feljegyzett siratók különösen értékesek.

A temetéseken felhangzó siratóénekek azt mutatják, hogy ezek a vótoknál is a bánat és a szomorúság érzésének szabad megnyilvánulásai voltak egy-egy közelálló személy elhunytá alkalmából. Ugyanilyen siratóénekek vannak Észak-Oroszországban is, ahol egy tudós véleménye szerint a művészi siratóénekek (заплачка) dallá alakult át.¹⁷

A „Kiváltott leány” (*lunastettu neito*) balladáját vizsgálva már JULIUS KROHN észrevette, hogy az egy olyan nemzetközi dal, amely bejárta Észtorozságot és Inkerit, és számos finn változata is van.¹⁸ REGULY gyűjtésében is van néhány sor ebből, tehát a vótok is ismerték. Egy változatát REGULY „téli dalnak” jelezte („amikor a lányok fonnak”), ez tehát munkadal. A leány kéri benne az apját, hogy váltsa ki, de az apa erre nem hajlandó, mert nem akar megválni pénzeszacskójától. Nem váltja ki sem az anyja, sem a fivére, de végül a falu egyik legénye (*tschylä poisi*) kiváltja. Fonás közben tehát epikai jellegű dalokat is énekeltek. Ezekhez a munkadalokhoz — amint kimutattam — sokféle dal tartozott.¹⁹ Az énekesek gyakran azt adták elő, ami emlékezetükben volt.

Érdekes a REGULY feljegyezte táncdal (Tanzlied) is:

*Peremies pere isäntä
pere naine naisuïn
anna tupa tullaßen
rihi suoja ollaßen
kammarit karataksen (karata = 'tanssia; táncolni')*

¹⁵ S. a. a Virittäjä 1958. évf.-ában.

¹⁶ SULO HALTSONEN, D. E. D. Europaeuksen runoretki v. 1852, Helsinki 1957.

¹⁷ Пѣсни собранныя П. Н. Рыбниковым. Изд. 2-ое. Под. ред. А. Е. Грузинскаго 3 (Moszkva 1910), 115.

¹⁸ JULIUS KROHN, Sängen om den friköpta : F. Tidskrift 1881 : 331.

¹⁹ SULO HALTSONEN, Suomalaisista keruulauluista : Kalevalaseuran vuosikirja XV.

Kívánnak benne bőtermésű esztendő-t és ezt éneklék a lányok télen, „wenn sie zu gast gehen bei Joulu um sich zu erheitern”. Ez tehát talán egy olyasféle rituális hagyományos dal volt, amely a föld bőségét volt hivatva elősegíteni. AHLQVISTNál ennek a neve „Süçusü wirsi” (SKVR IV:3:4653), O. GROUNDSTROEMNél pedig ez a megjegyzés szerepel: ezt akkor éneklék, amikor vendégségbe mennek („Virraisiis ku kävän”, SKVR IV: 3:4664).

REGULY jegyzetei között van egy gyermekversike is:

*Olin ennen unniämanni
Unniämannista matukke
Mattukasta maitopyörä
Maitopyörästä pepekke stb.*

Ez Finnországban és Észtországban is általánosan elterjedt tréfás vers. J. V. LEHTONEN úgy véli, hogy a versike Nyugat-Finnországban született.²⁰ A legkorábbi finn feljegyzést Z. TOPELIUSNál találjuk, aki 1823-ban tette közzé Suomen Kansan Wanhoja Runoja, ynnä Nykyisempiä Lauluja című versesfüzetében (II. rész 49—50). Ugyanezt a versikét hallotta BORENIUS Kattilában 1877-ben (SKVR IV:3:4692). Erről pedig L. KETTUNEN határozottan azt állítja, hogy ez finn dal („soomalaisi laulu” SKVR IV:3:4802). Íme egy nagyszerű példa arra, hogyan vándorolt még egy jelentéktelennek látszó dalhagyomány is évszázadról évszázadra, nemzedékről nemzedékre.

Néprajzi megjegyzések, nyelvi adatok és magyarázatok egészítik ki REGULY gyűjteményét, amely a maga igénytelenségében kiegészíti eddigi ismereteinket a vótokról, különösen a vót nép szellemi hagyományairól.

*

Nem csoda, hogy REGULY olyan hatalmas munkát tudott végezni az obi-ugor népek között. Csak azt kell kiemelnünk, hogy a fiatal nyelvész életpályája milyen romantikusan, milyen csodálatosan alakult. A jogtudományt tanulmányozva rövid útra indul Németországba, onnan eljut Skandináviába, de amikor Stockholmban megismerkedik A. I. ARWIDSONNAL, s az ő közvetítése révén a finn kultúrával, otthagyja a jogtudományt és lelkesedéssel eltelve a finnugor nyelvrokonság vizsgálatát tűzi ki életcéljául. Finnországban, mint tudjuk, megismerkedik a finnekkel, a fellendülő nemzeti törekvésekkel, s finnül tanul M. A. CASTRÉN irányítása mellett. Vót gyűjtése szemléltetően mutatja a lánglelkű magyar tehetségét és ihlettségét.

Helsinki

SULO HALTSONEN

²⁰ Suomalaisen Kirjallisuuden Seura — F 19.

A permi nyelvek határozói igeneveiről

1. WIEDEMANN zürjén-votják nyelvtana (176—9) határozói igenevet különböztet meg a permi nyelvekben. Ezek a következők (mindegyikre egyelőre csak egy-egy példát idézünk WICHMANN följegyzései alapján):¹

1. komi *-mįst, -mįsten* (I. *-mįš*) végű határozói igenév: pl. *me šoimįst lokta* 'nachdem ich gegessen habe, werde ich kommen' (WICHM. St. 26, Uot. Chrest. 60). Itt említi meg WIEDEMANN a permjék nyelvjárás *-ten, -teñ* végű igenévét is, mely itteni felsorolásunkban 6. sz. alatt szerepel.

2. komi *-tedž* (I. *-teļž*), udm. *-tož* végű határozói igenév: pl. komi *me tattši jugdįtedž lokta* 'ich komme hierher, bevor es hell wird' (tkp. 'világosodtig, virrad[a]tig') (W.—Uot. 375); udm. *atajez keškitož pijez inme vuoz* 'während der Vater schreit, erreicht der Sohn [schon] den Himmel' (WChrest.² 162, WSpr. II, 31).

3. komi *-teg* (I. *-teğ*), udm. *-tek* végű határozói igenév: pl. komi *nai boštteg en mun* 'gehe nicht, ohne Brot zu nehmen!' (W.—Uot. 375); udm. *užatek kvaž ug šot* 'ohne Arbeit gibt Gott nichts' (WChrest.² 163, WSpr. II, 9).

4. udm. *-ki, -ku* végű hat. igenév: pl. *kijež okpalze utiki van* 'von der einen Seite der Hand gesehen (nézvén, nézéskor), ist es da' (WChrest.² 163, WSpr. II, 18).

¹ Rövidítéseink:

AMIN. = AMINOFF, *Votjakin äänne- ja muoto-opin luonnos*: JSFOu. XIV. 1896.

BUBR. Lit. = BUBRICH, *Грамматика литературного коми языка*. 1949.

BUBR. Phon. = BUBRICH, *Историческая фонетика удмуртского языка*. 1949.

BUBR. Szlov. = BUBRICH, *Краткая грамматика коми слова аз 1948. évi Коми-русский словарь-ban*.

CASTR. = CASTRÉN, *Elementa grammatices Syrjænae*. 1844.

GAB. = GABELENTZ, *Grundzüge der syrjänischen Grammatik*. 1841.

GEN. = GENETZ, *Ost-permische Sprachstudien*: JSFOu. XV. 1897.

JEMELJ. = JEMELJANOV, *Грамматика вотяцкого языка*. 1927.

KLEMM = KLEMM, A mellérendelő és alárendelő viszony kifejezése az északi-osztják és a votják nyelvben: *Pannonhalmi Főapátsági Főisk. Évkönyve 1912*.

KÁROLY S. = KÁROLY SÁNDOR, *Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában*. (Nyelvtudományi Értekezések 10. sz.) Budapest 1956.

KG. = ИЛЛА-ВАШ = V. I. ЛУТКИН, *Коми гижыжяс* (= *Komi gižįšjas* = *Komi írók*). Moszkva 1926.

KM. = *Коми мойдъяс, сьланкывъяс да пословицяс*. Сыктывкар 1956.

KONY. = KONYUSHOVA, *Предложенияны обособленной второстепенной членъес*. (Удмурт кылын морфология но синтаксис вопросъес. II.) 1941.

KRSzl. = *Коми-русский словарь*. 1948.

LICH. = V. D. МАРКОВ, *Книгаез вѣтисѣ* (Книги доконали) (A könyvek buktatták le.) Szindarab. Permják nyelvjárásra fordította M. P. Личасов. Moszkva 1927.

ЛУТК. Chrest. = V. I. ЛУТКИН, *Диалектологическая хрестоматия по пермским языкам*. I. 1955.

5. udm. *-sa* végű hat. igenév: pl. *berdisa kirdzasa ġiri* 'weinend und singend pflügte ich' (WChrest.² 163, WSpr. I, 114).

6. komi (permják) *-ten, -teñ* végű hat. igenév: pl. PK. *korten* 'bettelnd' (Uot. Chrest. 60), PJ. *siġa puka'vteñ* (v. *puka'vteñnis* v. *puka'vteñnas*) *sunave* 'während er sitzt, macht er ein Schläfchen' (WICHM. St. 26—7).

2. A határozói és egyéb igenevek felsorolásában sokszor követik — még abban az esetben is, ha a sort bővítik vagy változtatnak rajta — WIEDEMANN rendszerezését és számozását is; így pl. GENETZ (JSFOu. XV, 56) 2., 3., 4. sz. alatt említi minden közelebbi jellemzés, sőt fordítás nélkül a keleti-permják *-toġ, -teg, -ki* igeneveket, W.—Uot. (381—2) a sziszolai nyelvjárásból csak mint 2. és 3. sz. határozói igenevet idézi a *-tedġ* és *teg* végű alakokat.

3. Utaltunk már arra, hogy a permi nyelvek határozói igeneveinek felsorolásában több kutató nem ért egyet WIEDEMANN-nal, de általában is nagy az ingadozás és sok az eltérés ezen a téren.

Nézzük a fontosabb nyelvtanok és tanulmányok idevágó adatait.

P. N. PEREVOSCSIKOV (PEREV.¹ 444 és PEREV.² 1337) WIEDEMANN-nal egyezően 4 határozói igenevet különböztet meg az udmurtban (a *-sa, -tek, -ku* és *-toġ* végűeket), de az orosz-udm. szótárban még hozzáteszi, hogy ilyen szerepe lehet a *'-mon* végű melléknévi igenévnek is (pl. *ta nunalġosi*

ЛЮТК. Вок. = V. I. ЛУТКИН, К вопросу о вокализме пермских языков. (Труды Института Языкознания АН. СССР. I.) 1952.

G. Sz. ЛЮТК. = G. Sz. ЛУТКИН, Зырянский край. 1889.

ЛЮТК. Древнур. = V. I. ЛУТКИН, Древнепермский язык. 1952.

МЕДВ. = МЕДВЕЦЗКУ, А вотják nyelv szóképzése. NyK. XLI.

PEREV.¹ = PEREVOSCSIKOV, Краткий очерк грамматики удмуртского языка (az 1948. évi Удмуртско-русский словарь-ban).

PEREV.² = PEREVOSCSIKOV, Краткий очерк грамматики удмуртского языка (az 1956. évi Русско-удм. словарь-ban).

РОЗГУ. = РОЗГУЕЛОВА, Деспричастнос. (Удмурт кылын морфология но синтаксис вopocъёс I.) 1939.

Rajjn = NYOBINSÁ VITTOR (= V. A. SZAVIN), Pajyn (A paradicsomban). Színdarab. Usztsziszolszk 1922. Permják nyelvjárásra átültette VU-VASZILY (= V. I. GYERJABIN). Moszkva 1927.

RAZM. = RAZMANOV, Коми синтаксис. Moszkva 1931.

ROG. = ROGOV, Опыт грамм. пермяцкого языка. 1860.

SZAVV. = SZAVVAJTOV, Грамматика зырянского языка. 1850.

SZENDREY = SZENDREY, Zürjén határozók: NyK. XLVI.

SZOVV. = Современный коми язык. I. 1955. Szerkesztette: V. I. ЛУТКИН.

Uot. Chrest. = UOTILA, Syrjänische Chrestomathie. 1938.

Uot. Kons. = UOTILA, Zur Geschichte des Konsonantismus in den permischen Sprachen. 1933.

VdK. = FOKOS-FUCHS, Volksdichtung der Komi (Syrjänen). 1951.

VNpk. = MUNKÁCSI, Вотják népköltészeti hagyományok. 1887.

VotjSz. = MUNKÁCSI, A вотják nyelv szótára. 1896.

WChrest.² = WICHMANN, Wotjakische Chrestomathie.² 1954.

WICHM. St. = WICHMANN, Kurzer Bericht über eine Studienreise zu den Syrjänen 1901—1902: JSFOu. XXI.

WICHM. Vd. = WICHMANN, Syrjänische Volksdichtung. 1916.

WIED. = WIEDEMANN, Syrjänisch—deutsches Wörterbuch. 1880.

WIED. Gr.¹ = WIEDEMANN, Versuch einer Grammatik der syrjänischen Sprache. 1847.

WIED. Gr.² = WIEDEMANN, Grammatik der syrjänischen Sprache. 1884.

WSpr. = WICHMANN, Wotjakische Sprachproben. I. (JSFOu. XI.), II. (JSFOu. XIX.).

W.—Uot. = WICHMANN—UOTILA, Syrjänischer Wortschatz. 1942.

ZNpk. = FOKOS, Zürjén népköltészeti mutatóványok. 1913.

ZSz. = FOKOS, Zürjén szövegek. 1916.

*noš ik moskvajn bides duvneli k i l i s k i m o n tšuzjaškoz mir ponna űurjaš-kišjoslen kuarazi*² 'в эти дни опять в Москве прозвучит на весь мир (букв. прозвучит на услышание всему миру) голос борцов за мир' (azaz: 'az egész világ számára hallhatóan').

Az Udmurt kijln morfologija no sintaksis voprosjos [= Вопросы морфологии и синтаксиса в удмуртском языке] 1. füzetében (Izsevszk, 1939) A. POZGYEJEVA, ugyanennek a kiadványnak 2. füzetében pedig A. V. KONYUCHOVA tárgyalja az udmurt határozói igeneveket. POZGYEJEVA felsorolása (97—100) egyezik PEREVOSCSIKOVnak fent első helyen említett sorával (-sa, -tek, -ku, -tož), KONYUCHOVA azonban (45, 47—53) a többiektől eltérően hat határozói igenevet említ, nevezetesen: -sa, -ku, -tož, -tek, -mja, -men végződésűeket.

AMINOFFnál (42) a WIEDEMANN-féle 4 határozói igenév szerepel: -sa, -kō ~ -ky, -toš ~ -tož ~ -tož, -tek, JEMELJANOV (100, 103—4, 135) ezeken kívül még -onja végű hat. igenevet is említ, MEDVECZKY a WIEDEMANN-féle 4 hat. igenév mellett még az -oñiaz [$< -on + -ja$ adverbialis rag + birt. személyrag], továbbá a -mon és -mte képzős igenevek határozói használatát is tárgyalja (433, 435, 437), a WChrest.² is a WIEDEMANN-féle 4 igenév mellett (162—3) egyéb igenevek között (161) és az adverbialis rag tárgyalásánál (144) az -oñia- és a -mja végű igenevek határozói használatára is utal.

4. Az udmurtban tehát — a sorrendbeli eltéréseket nem számítva — a WIEDEMANN említette 4 határozói igenév mellett még 5 másik került szóba (sőt — mint alább a 14. pontban látni fogjuk — egy hatodik is), nevezetesen: -men, -mja, -mon, -mte és -oñia-végű határozói igenév.

5. Hasonló ingadozást látunk a komi határozói igenevek tárgyalásában.

WIEDEMANN — mint mondtuk — 4 komi határozói igenevet ismer (-mįst, -tedž, -teg, P. -ten).

GABELENTZ (69) 4 gerundiumot tárgyal (1. -yg, -ygön, 2. -an, 3. -tōdz, 4. -myst, -mystön végűeket). CASTRÉN (88), SZAVVAJITOV (56—7, 115—6) csak -ig és: (CASTR.) mys (*myst), illetőleg (SZAVV.) -mįst(en) végű határozói igenevekről beszél, G. SZ. LYTGINNél pedig (II, 29, 32, 34, 35) -ig és -em-įs-ti végű hat. igenevek szerepelnek. A permjából ROGOV (56, 57) -ike, -ike és -ten, -ten végű határozói igeneveket, továbbá (99, 100, 116) -tedž és -teg végűeket tárgyal, GENETZ (56. a jazvai permjából) -tōž, -teg és -ki végű határozói igeneveket említ.

UOTILA (Chrest. 60) a WIEDEMANN-féle 4 hat. igenév mellett még a -men végűre és (Kons. 174) a már WIEDEMANNTól (64) is érintett -sa végűre utal; SZENDREY (73, 80, 81, 83, 88, 117) az -ig(en), -emen, -teg és -tedž végű határozói igenevek használatát tárgyalja.

BUBRICHNál (Szlov. 256—8) hat határozói igenév szerepel [-ig, -emen, -(i)men, -(i)tedž, -(i)teg és (kolni ige mellett) -(j)an], a komi irodalmi nyelv nyelvtanát tárgyaló munkájában (Lit. 88, 94, 137—142) a következő határozói igenevekről kapunk tájékoztatást: 1. -ig, 2. -tedž, 3. -men, 4. (elavult) -mįst, 5. -sen, 6. (kolni ige mellett) -an.

A V. I. LYTGIN szerkesztésében megjelent gazdag tartalmú munka (Szovr. 243—6, 253) öt határozói igenevet sorol fel: 1. -ig, -igen, 2. -tedž, 3. -teg, 4. -men, 5. -emen.

² A cirill-betűs adatokat, ha hangtani szempontból nem döntően fontosak, fonetikus átírásban (WICHMANN átírását követve) idézzük.

6. A komi nyelvtanok tehát WIEDEMANN 4 komi határozói igeneve mellett még 7, vagy (az *-igen*-t külön számítva) 8 másikat ismernek, nevezetesen: az *-ig(en)*, *-ki*, *-an*, *-emen*, *-men*, *-sa* és *-sen* végű határozói igeneveket.

WIEDEMANN tehát 4 udmurt és 4 komi (és permják) határozói igenevet ismer, más kutatók összeállításaiiban viszont 9 (illetőleg 10) udmurt és 12 komi (és permják) határozói igenév szerepel.

7. A most ismertetett eltéréseket és ingadozásokat nyilván nemcsak az idézte elő, hogy újabb gyűjtések és behatóbb megfigyelések újabb határozói igenevek felismerésére vezettek; ezek az eltérések bizonyosan főleg arra vezethetők vissza, hogy a kutatóknak a felfogása a határozói igenév fogalmáról különbözőt egymástól.

Igy például a komi *-ig* végű igenév BUBRICH, LYTKIN szerint határozói igenév (Verbaladverb, „Gerundium”, *деепричастие*), UOTILA szerint Verbalnomen (Participium, *причастие*); az *-emen* végű igenévben UOTILA határozói szerepben használt ragos deverbális névszót lát, LYTKIN pedig határozói igenévnek fogja fel ezt az alakot.

Ha tehát ezekben a kérdésekben tisztán akarunk látni, legelőször is az elvi alap tisztázására kell törekednünk és meg kell állapítanunk, hogy mik a határozói igenévnek lényeges jegyei, miben különbözik más hozzá közel álló szófajtól.

A komi nyelvtanok egy része iparkodott is ezt a kérdést tisztázni.

WIEDEMANN (Gr.² 176) kifejti, hogy az általa idesorolt alakokat azért tekinti határozói igeneveknek, „weil entweder ihre Endung keinem Casus entspricht, oder der Stamm als Nomen nicht vorkommt, auch wohl als solches nicht gedacht werden kann, z. B. wo er vor der Casusendung oder Postposition noch einen Bindevocal (*y, i*) annimmt, . . . wie etwa zu *dugdytög* (ohne aufzuhören), *jugdymyšt* (nachdem es hell geworden), welche zwar in ihrer Endung das Suffix des Caritivs und die Postposition *myšt* aufweisen, dennoch unmöglich ein Nominativ *dugdy*, *jugdy* angenommen werden kann, eben so wenig zu *dugdytödž* (bis zum Aufhören), ungeachtet des Terminativsuffixes, ein Nominativ *dugdyt*.”

BUBRICH (Lit. 135) kiemeli az igenév igei jellegének megmaradását (lehet tárgy, határozója, mint az igeék), de névszói természetére vall, hogy a cselekvő személyt ugyanúgy jelöli, mint a deverbális névszó (vagyis birtokos személyragokkal), majd így folytatja a jellemzést: «Часть их образуется непосредственно от глаголов, а от вербальных имен. Другая часть образуется прямо от глаголов (так дело обстоит сейчас; в свое время все вообще вербальные наречия словообразовательно опирались на те или иные вербальные имена).»

Világosan fejti ki a maga álláspontját V. I. LYTKIN is (Szovt. 246). „A határozói igenevek — írja ott — eredetüket tekintve deverbális főnevek, melyek bizonyos ragokkal vannak ellátva: *munigen*, *šoյemen*, *šoյmen* (instr.), *muntedž* (termin.), *munteg* (karitívus). Az *ig*, *em*, *m*, *t* deverbális főnévképzők (*munig-*, *šoյem-*, *šoյm-*, *munt-*), az utolsó szóban (a *munteg* szóban) pedig az igei alap képző nélkül jelentkezik. A határozói igenevek, éppúgy, mint a főnevek, birtokos személyragokkal és névutókkal használatosak (*munigas* 'amikor ő ment', *šoյmenid* 'annyi, amennyit enni bírsz', *pette džis* 'jóllakásáig', *muntedžnid* 'elmenéstekig, elmeneteletekig' stb., *šiligtirji* 'énekelve', *munimoz* 'menvén' stb.). — A mai nyelvben azonban a határozói igenevek már nem tagolódnak esetragra és képzőre (*šoյ-m-en*); ezek a végződések együvé

olvadtak egy egészé és egységes formánsoknak érzik őket (-igen, -emen, -tedz, -teg, -men), amelyek segítségével közvetlenül az igéből alakul a határozói igenév (a deverbális határozószó)."

Mint hogy nem definíciót akarunk adni, hanem csak a permi nyelveket illető kérdésben elfoglalandó gyakorlati álláspontunkat kívántuk tisztázni, a mondottak talán elegendő alapot nyújtanak erre, és csupán néhány kiegészítő megjegyzést fűzünk hozzájuk.

A határozói igenév tehát (miként ez a szerencsés, találó elnevezés is jelzi) olyan igenév, mely a mondatban — akár ragos alakban, akár (ritkábban) ragtalanul — kivétel nélkül csakis határozói szerepet tölthet be. Igenév, azaz igei jellegét bizonyos tekintetben megtartó deverbális névszó. Igei jellegének megfelelően lehet tárgya, határozója (pl. *levelét szépen megírva*), kifejezhet actiót: folyamatos vagy befejezett cselekvést, illetőleg egyidejű és előidejű (ritkán utóidejű, erre vonatkozólag l. KÁROLY S. 15) időviszonyítást. Névszó természetének megfelelően viszont birtokviszonyt jelölő birtokos személyragokat,³ továbbá határozóragokat vesz fel, de különbözik a főnévi határozóktól abban is, hogy csak bizonyos, állandósult, egybeforrott egységként változatlanul maradó alakjában használatos (nem úgy, mint a főnév, ahol a viszonyításnak megfelelően a rag szükség szerint változtatható: *házban, házból, házhoz, házig*), és így nem tagolódik olyan világosan, mint a névszói határozó; az utóbbi tudvalevőleg deverbális névszó alakjában is világosan névszó + rag alkatúnak érezhető (*lépés-ről lépés-re*), a határozói igenévben viszont az egységesnek érzett végződést (sokszor már izolálódott, kihalt vagy nem produktív képzőt és a ragot együttesen) az igehez, mint alapszóhoz csatlakozónak érezzük. A magyar *írásból, íráshoz* így tagolódik: *írás + -ból, írás + -hoz*, mert van *írás* alapszó és van *írásra, írástól* stb. ragos alak, de már *írván* elemei nyelvtudatunk számára csak *ír* ige és *-ván* képzőre válnak külön, tekintet nélkül arra, hogy itt a rag eredetileg tulajdonképpen egy *-ó, -ő* képzős deverbális névszói származékszóhoz járult.

Fejtegetéseinket még a következőkkel kell kiegészítenünk.

A határozói igenévnek most említett kettős jellege természetesen kedvez a két kategória (ige és névszó) keveredésének, illetőleg egymásrahatásának. Így látni fogjuk, hogy egy-egy végződés, mely tulajdonképpen csak az egyik szófajra jellemző, átterjedt egyes esetekben a másik csoportra (l. alább a *-tedz* és a *-teg* végű igeveket; a magyarból is ismeretesek a *szabadni szabad, szabadjon, madárhatnám* féle szerkezetek; l. pl. NNy. IX, 204.).

A határozói igevek vizsgálatánál sem szabad természetesen megfedkezni arról az általános érvényű elvről, hogy az egyes alakok értelmezésével, elemeiknek egymástól való elkülönítésével kapcsolatban mindenkor figyelembe veendő, hogy lehetnek (és vannak) olyan teljesen azonosnak, még alakulásuk módjában, elemeik összetételében is azonosnak látszó alakok, amelyek mégis lényegesen — mert eredetükben — különböznek egymástól. Pl. egy komi *visni* 'betegnek lenni (betegeskedni)' igéből alakult *visana* háromféle módon alakulhatott, és így háromféleképpen értelmezhető: a) lehet (az udmurt *-ono, -ano* képzős nomen verbalának megfelelő) komi *-ana* képzős melléknévi igenév 'beteges, beteg' jelentéssel (ehhez a képzőhöz l. WICHM. St. 26: V. *kirana* '[Ufer] das niederstürzen will]', *buždana* '[Ufer] das gleich

³ Erről a fontos megkülönböztetésről részben másképpen ír KÁROLY SÁNDOR i. m. 16. — L. még pl. BUDENZ, FNy.² 124, HAKULINEN, SKRK. II, 272 kk.

weggespült wird]', I. WICHM. Vd. 258, 272; UOT. Chrest. 59: *vejana* 'sinkend'; P. *pedana* 'zárt, bezárt' [Rajin 28]; P. *khigaezīs pedana eš* ['a könyvei elvannak zárva'] [LICH. 20]; PJazva *šelana mort* 'pevec; énekes' [LYTK. Vok. 98], I. még BUBRICH Lit. 134, 136; Szovr. 173; BEKE: I. OK. III, 76—7, ALH. II, 336—7); lehet b) a vele teljesen azonos eredetű *-an* képzővel alakult *višan* 'betegség' főnévnek nomen possessoris képzős alakja (ez persze azonos az a) alatti használattal, de érezhetően egymástól elkülönülő elemekkel: pl. Le. *i džid višana mort* 'nagyon beteg ember', tkp. 'nagybetegségű ember', az a) alatti *višana*-val azt jelentené ez a kifejezés, hogy 'nagy, beteges ember'), és lehet c) a *višan* melléknévi igenévnek mint igazi melléknévnek határozói alakja: **višana* 'betegem'. Ha mármost egy *-anaa* végződésű alakot találunk (ehhez az alakhoz I. BUBR. Lit. 137), pl. **višanaa*, akkor ezt az alakot nem szabad sem közvetlenül a *viš-* igéhez, sem pedig a *višan* melléknévi igenévhez kapcsolnunk, hanem csakis az a) alatt említett *-ana* képzős melléknév határozószavát ('betegem') láthatjuk benne. Ilyen esetekben egyfelől a kutató csak nagy körültekintés, alapos mérlegelés alapján mondhat véleményt, másfelől figyelembe veendő, hogy ilyen esetek a nyelvtudat elhomályosulásához is vezethetnek, és egy vagy több ilyen alak analógiájára esetleg a határozói igeneveknek egy egészen új csoportja is fejlődhetik; ez pedig szintén olyan eshetőség, amellyel a kutatónak számolnia kell. De számolnunk kell azzal is, hogy nemcsak a most említett, igenévvel kapcsolatos alakok, hanem más szófajú szó is juthatott — eredeti szintaktikai összefüggéséből kiszakadva — a határozói igenevek csoportjába. (L. a 14. pontban tárgyalt komi *-an* képzőnél.)

Vizsgálódásainkban végül arra is kell gondolnunk, hogy — miként már fent megjegyeztük — igenév (éppúgy, mint gyakran más névszók is) ragtalanul is előfordulhat határozói szerepben. Gondoljunk csak olyan példákra, mint magy. *léle őket alattok* (MünchK. 65) 'invenit eos dormientes', *látta egy embert a vámon ülette* (uo. 29); *járat-kelet* 'jártában-keltében' (MTsz.), vagy vog. *χ ujim ätä ta sunsiänä* (VogNGy. I, 53) 'ő amúgy fektében (tkp. fekvése, azaz: fekve, „fekette”) nézegeti őket' (I. NNy. IX, 199—201 irodalommal, NyK. LVIII, 65—74 és még itt alább).

8. A fent kifejtett kritériumok és elvek alapján talán könnyebben tudunk tájékozódni és dönteni abban a tekintetben, hogy az egyes kutatók által határozói igenévnek mondott igenevek valóban milyen jellegűeknek tekintendők. Láttuk, hogy 9 (illetőleg 10) udmurt és 12 komi alakot kell megvizsgálunk (a 22, sőt — mint alább látni fogjuk — 23 alak közt persze több olyan igenév is szerepel, mely a két permi nyelvben közös).

9. Nézzük először az *-m* deverbális képzővel alakult határozói igeneveket.

a) A *-men* végű komi határozói igenév használatát a következő mondatok világítják meg:

SZAVVAJITOV nyelvtanában (124) a Miatyánknak ez a mondata: „A mi mindennapi kenyerünket add meg nekünk ma” így hangzik zürjénül: *nañnimes petmen šet mjanlj talun keže*, szó szerint: 'kenyerünket jóllakásig (annyit, hogy jóllakjunk) add meg nekünk mára' (*petni* 'jóllakni').

Más példák: *šojmen* 'so viel, dass es zum Essen reicht' (UOT. Chrest. 60), *lešištan kirjše sudžmen* 'du haust die Rinde genügend ab' (uo.). V *sije kodjis as termenis* (v. *terig*) *gu* 'er grub eine Grube, so gross wie er (wo er [selbst] Raum fand)' (W.—UOT. 275). V. *siļi kole tolke as termenis* (v. *terig*) *mesta* 'er hat einen Platz nötig, nur so gross wie er (wo er Raum findet)' (uo.). *murtsa kažavmen špyn-munis*

'alig észrevehetően (едва заметно) elmosolyodott' (BUBR. Lit. 142). *kīnem kutmenis šeraleni* 'hasukat fogva nevetnek' (úgy, а н п у и г а, hogy a hasukat fogják; так, в такой мере, что за живот держатся) (uo.). *petmen šojni* 'jóllakásig (досыта) enni' (Szovr. 246). *mudžmen udžavni* 'belefáradásig (до устали) dolgozni' (uo.). — Saját feljegyzéseimből: Pr. *tįdalmen-vija munisni* 'sie gingen so weit, dass [das Mädchen] sichtbar war (d. h. dass sie es [noch] sehen konnten)' (VdK. 91, 99). FV. *tui-višáni tįdōmen* (v. *tįdōmen vįjā*) *kežis* 'er wich vom Wege in Sehweite ab' (uo. 333, 336). FV. *tįdōmen med munisni* 'sie fuhren 2—3 Sehweiten (bis etwa zum 2. sichtbaren [Zielpunkt])' (uo. 337). FV. *tįdōmen vįjās lijni* 'in sichtbare Höhe (od. Entfernung) schiessen'. Pr. *lontišmen* 'annyi fa, amennyi a kemence egyszere befűtéséhez szükséges'. — Újabbán felszínre került adatok: Ud. *eti kuš mort termen mešek vešasni* 'az egyik [tehén]bőrből egy zsákot csinálnak, melybe egy ember belefér' (KM. 97). Vm. *vai menim denğa eti mortli numen* 'hozz nekem pénzt, amennyit egy ember elbír (tud vinni, egy embernek vihetőt, v. viendőt)' (uo. 50).

Tanulmányosak — de bizonyára szintén az új irodalomból vannak véve — RAZMANOV példái: *šojmennim korsim, šojmennid korsinnid, šojmennis korsisni* ['kerestünk (kerestetek, kerestek) annyit, amennyi evésünkre (evésteekre, evésükre) kell'] (RAZM. 76).

L. még alább az *-i-men* végű alakokat.

Ennek a fok- és mértékhatározó értelmű igenévnek a használata a népnyelvben — úgy látszik — nem gyakori. UOTILA is megjegyzi (Chrest. 60), hogy „nicht gewöhnlich”; az újabb irodalom azonban bizonyára tömör kifejező volta miatt kedveli.

GENETZ (56) a „Verbalnomina” csoportjában említi (jelentés megadása nélkül) a P. *kermen, kšskimen* alakokat (*kerne* 'machen', *kškinø* 'ziehen'); az, hogy nála ezek az alakok 10. sz. alatt szerepelnek, azt mutatja, hogy ő ezeket a WIEDEMANN nyelvtanában (173—4) 10. sz. alatt tárgyalt udmurt *-mon* képzős melléknévi igenekkel azonosítja. A komi *-men* és az udm. *-mon* jelentése közt valóban meglepő a hasonlóság. WIEDEMANN (174) ilyen udmurt példákat idéz: *sojosten kōtzez tyrymon nañez* 'das Brot, welches ihren Bauch füllen könnten, ihren Bauch zu füllen', *kval šumurt juysa tyrymon vu potysa vįjam* 'es floss Wasser heraus, welches 600 Mann hätte trinkend sättigen können'. Hogy a komi és az udmurt alak mégis különválasztandó egymástól, arról itt d) alatt szólunk. De GENETZ azért tekinthette az említett permjék alakokat melléknévi igeneknek, mert egyes helyzetekben már a komiban is valóban melléknévi szerepűek ezek az igenek. Fenti példáinkban az *as termenis gu* (v. *mesta*) = *as terig gu* (*mesta*), *mort termen mešek, tįdalmen-vija* kifejezések *-men* képzős alakjai valóban melléknévi (illetőleg melléknévi igenévi) szerepűek. Egyes esetekben ez az alak értelmező szerepű melléknévnek tekinthető: *denğa eti mortli numen* 'pénzt, egy ember által vihetőt'. Azonban többnyire kétségtelenül határozói a funkciója, és ezért a melléknévi használatban valószínűleg csupán az eredeti jelentés elhomályosulásával van dolgunk.

Az udmurtból nem tudjuk ezt a határozói igenet igazolni. KONYUCHOVA (45) PĚREVOSČIKOVNAK «К совершенствованию переводческой письменности» c. cikkére való hivatkozással említi ugyan egy-egy *-men* végű udmurt határozói igenet, de azok a példák, melyeket idézett tanulmányában talá-

lunk, nem *-men*, hanem *-emen* végződésű igeneveket tartalmaznak (l. itt b) alatt):

Ami mármost a *-men* alakját illeti, a végződés első eleme az *-m* deverbális nomenképző (l. pl. WIED. Gr.² 59—60, 163—7, MEDV. 413—22), amely valamennyi finnugor nyelvből és a szamojédéből is ismeretes (l. pl. UA. 31. §, LEHTISALO, Abl. 91 kk.); az *-m* képzőt követő *-en* az instrum. ragja, mely állapot- és módhatározók jelölésére a komiban általánosan használatos (pl. Ud. *si nte men i pelte men vošjis* (ZSz. 183) 'v a k o n és s i k e t e n jött'; *néžen* 'lassan'; l. pl. WIED. Gr.² 125—6, GAB. 49, SZAVV. 91, SZENDREY 74—5, 78—9, 80, SZOVR. 256).

Ezek szerint ez a határozói igenév tulajdonképpen a következő pontban említendő *-emen* végződésű igenévvvel azonos, és csupán abban különbözik tőle, hogy az *-emen*-beli első *e*, mely eredetileg tővégi hangzó volt, nem szerepel benne. Tudjuk azonban, hogy a második vagy harmadik nyílt szótagbeli *e* kiesése a komiban igen gyakori jelenség (pl. *purten* 'késsel': *purtnam* (< **purtenam*) 'késemmel', *jigan* 'retesz': *jignavni* 'elreteszelni', *tuljs* 'tavasz': *tuvsov* 'tavaszi'; l. pl. FUF. XVIII, 202, 214, SZOVR. 54) és az udmurtban sem ritka (l. pl. BUBR. Phon. 99. §, JEMELJ. 29). Ez a *-men* végű igenév nemcsak alakilag, hanem jelentésében is elkülönült az *-emen* végződésű igenévtől, amennyiben speciális fok- és mértékhatározó funkcióban használatos. Hogy ez az elkülönülés, a *-men* kialakulása, nem újkeletű, azt meggyőzően mutatja a felsővicsegdai (izsmai jellegű) nyelvjárásból idézett *tjđomen* alak, amely csak egy **tjđalmen* (< *-en*) alakból magyarázható meg, hiszen egy **tjđalemen* alakban meg kellett volna maradnia a szótagkezdő *l*-nek, mint pl. az I. *vista-läma* (CASTR. 84), I *olema* (W.—UOT. 397) alakokban.

Mint hogy a *-men* a mondott funkcióban csak ebben az alakban, ezzel a raggal — az *-em* képzős igenévtől elkülönült alakban — szerepel, továbbá az *-em* alakkal való egybetartozása elhomályosult és nem tagolható deverbális névszóra és ragra (**šojm* + *en*), ezt az igenevet határozói igenévnnek kell tekintenünk. Természetesen ugyanilyen elbírálás alá esik a BUBRICH említett *-i-men* végződés is, mely éppúgy járul olyan igékhez, melyek infinitivusa *-i-ni*-vel végződik, mint a *-men* az olyan igékhez, amelyekben a *-ni* inf. végződést nem előzi meg tővégi *-i* (*šojni* 'enni', *petni* 'jóllakni'). Ilyen alakok BUBRICH-nál (Lit. 43) *dezmimennis* 'annyira, hogy megunták'; ilyen továbbá *addžimen* 'в таком положении, что можно видеть' (SZOVR. 255), *tjrmimen* 'столько, что хватит (достаточно)' (uo.), *tedšimen* 'столько, что заметно' (uo. 256).

Az igenév annyira egybeforrott egységet jelent a nyelvérzék számára, hogy míg az instrumentalis személyragos alakja a komiban egyébként *-nam*, *-nas* stb. (*purtnam* 'késemmel'), addig itt a személyrag az egységes *-men* alakhoz járul: *kutmenis*, *termenis* stb. (és nem **kutemnas* v. **kutemnanis*). L. még fent *šojmennim* stb.

A *-men* eredete, ragos volta annyira elhomályosult, hogy határozói szerepének hangsúlyozására szükségét érezhették egy újabb ragnak, nevezetesen az adverbális *-ja* ragjának hozzáfűggesztését. Ilyen alakok BUBRICH-nál (Lit. 143) *addžimenja* 'так, что видно; на виду', *tjrmimenja* 'так, что хватает; в достаточной мере', *tedšimenja* 'так, что узнается, в заметной мере'; a SZOVR. 255—6 lapján a határozószók közt a következő *-men* képzős határozói igenevek szerepelnek: *addžimenja* 'видимо', *tjrmimenja* 'в достаточном количестве', *tedšimenja* 'заметно'. Példa erre a használatra: *višemš seña t e d t š i*

menja nin spravittšis taję kad kežas ['betegségéből Sz. és z r e v e h e t ő - l e g r e n d b e j ö t t (m e g g y ő g y u l t) e r r e a z i d ő r e'] (P O P O V — S Z E L Y K O V — S Z A C H A - R O V A, К о м и г р а м м. 1951, 51). Persze nem lehetetlen, hogy itt csupán egy tudatos újítással van dolgunk, mely csak a mai új irodalomban honosodott meg. A *-ja* adverbialis rag ti. ma már csak egyes ragok, adverbiumok és névutak végén fordul elő a komiban és eddig — tudtunkkal — *-menja* alak nem ismeretes a népnyelvből, a komi nyelvtanokból pedig — sajnos — nem derül ki, hogy előkerült-e ilyen alak valamelyik nyelvjárásból. Ezért lehetségesnek tartjuk, hogy csak újonnan alkalmazza az irodalom ezt a ma már nem eleven ragot ebben az igenévben a határozói funkció kiemelésére.

b) *-emen*, illetőleg udm. *-emen* végű permi határozói igenévről — mint fent láttuk — több nyelvtan tesz említést; a *-men* képzővel kapcsolatban eredetét is tisztáztuk. Most még azt kell eldöntenünk, vajon igazi határozói igenévvél van-e itt dolgunk. Nézzük az igenév használatát, mégpedig először a komiban.

α) *syly jurbytysny sy vodžyn pidžes vylö u šk ö d t š e m ö n* 'sie verehrten ihn mit vor ihm auf die Knie Fallen, od. indem sie vor ihm auf die Knie fielen' (WIED. Gr.² 164). Sz. *nežen* (Adv.) *m un e m e n i l e d ž d ž i k v o a n* 'w e n n d u l a n g s a m g e h s t (l a s s a n m e n v é n, t k p. l a s s a n m e n é s s e l, l a s s a n m e n e t) k o m m s t d u w e i t e r' (U o t. C h r e s t. 58, W I C H M. V d. 185). Ud. *vajs pondas ropke men pirni stękanas* 'a víz bugyborékolva hatol be a pohárba' (ZS. 209, SZENDREY 80). *mužikis mattišemen lokte* 'a férj káromkodva jön' (ZS. 169, SZENDREY 81). Pr. *kuilemen šoje* 'fekve eszik'. FV. *pukalemen šornitan* 'ülve beszélgetsz'. Pr. *te ved mene pelištemen püksedlin* 'du hast mich ja [so] setzen lassen, d a s s d u [e r s t d e n S t a u b v o m S t u h l] w e g b l i e s e s t' (V d K. 322). V. *kiedis kutemen iwanes petkedas* 'kezén fogva (tkp. kezén fogással) kivezeti Ivánt' (uo. 428). Vm. *šigirtšemen užisni topida* 'einander eng u m k l a m m e r n d s c h l i e f e n s i e' (u o. 357). P. *pukavemen syn* 'сидя гребя (собств. значит: сидением гребя)', 'ülve evezz!' (Rogov 57, 112); *rovžemen gorętas* 'испугавшись закричит (соб. зн.: испуганным закричит)', 'ijedten kiált fel (tkp. ijedtül, mint megijedt)' (uo.). *šumen* 'говоря' (uo. 112). *vištav, me sulalemen verma kivožini* 'beszélj, é n á l l v a t u d o m (v. tudlak) hallgatni' (BUBR. Szlov. 257, Lit. 136). *pišjis termasemen* 'sietve elfutott' (BUBR. Lit. 141). *ęta-međ berdas topedšemen, ki na ki kuttšišemen tom jež voštalisni tuj kuža* 'один к другому прижавшись, взявшись рука об руку, молодые люди шагали по улице' ('egymás mellé szorosan simulva, egymás kezét fogva léptek a fiatalok az utcán') (Szovr. 245). P. *ovni pondam šivemen* ['dalolva fogunk élni'] (KG. 168). P. *lokte andelket kuttšišemen* (V. *lokte andelked kuttšišemen*) ['jön az angyallal összefogódzkodva, karonfogva'] (Rajin 32, illetőleg 25). P. *orsemen mune* ['játszva, azaz h e g e d ü l e m e g y'] (uo. 49). *šeravemen petišše* ['nevetve hátrál'] (LICH. 77). Pjazva *deńga šideti vjr u džalomen, piliššemen vjr kole-tomen* 'денги добывал на лесозаготовках, занимаясь пилкой, сплавом леса' ('pénzt kerestem fakitermeléssel [vagy: erdőt, azaz fát megmunkálva], fűrészeléssel [vagy: fűrészelve], fa úsztatással [vagy: fát tutajozva]) (LYTK. Chrest. 57).

Az idézett komi példák legnagyobb részében bizonyosan (elsősorban mód- és állapothatározó szerepében használt) határozói igenévnek érezzük

az *-emen* végű alakot. Hasonlót mondhatunk a következő udmurt példákról (ezekben sokszor birtokos személyrag is jelentkezik):

β) *pupjos vožjas kremen soje sotyljam* 'die Priester hatten ihn aus Hass übergeben' (WIED. Gr.² 125). *a tsiz tuž kema uuemen uno kišnovi vuem* 'da er sehr lange lebte, hatte er mehrere Frauen' (WSpr. II, 98). *rodnaosse žalamen iz kutskiz kurinī zorze sojoslen no keseg vilaz* 'da er mit seinen Verwandten Mitleid hatte (rokonságát sajnálván, rokonságát „sajnálátában”)', *fiŋger an, auch für ihre Landstriche um Regen zu beten* (uo. 140). *pedlon nap bus velskemen, tramvajos no avtomasiŋaos kallen gine vetlo* ['ha kint sűrű köd térjesskedik, a villamosok és a gépkocsik csak lassan járnak'] (KONY. 45). *so, kelemek potemen, paluba vile vidini edja val* ['ő, mikor álmos lett (tkp. hálása jövéen), a fedélzetre akart lefeküdni'] (uo. 51); *djrtemen* 'второпях, из за спешки' (Udm.—Russzkij Szlov. 82) ('sietve, sebtiben').

Mint már mondtuk, itt — a mi szempontunkból — világosan elemezhető alakokkal van ugyan dolgunk, a nyelvérzék azonban bizonyosan nem *uškedtsem, munem, ropkem, pukavem* vagy *uuem, žalam, velskem* stb. deverbális főnevekhez, hanem *uškedtšini, munnī* stb. igékhez kapcsolja az *uškedtšemen, munemen* stb. alakokat, azaz — mint a mellettük álló határozók és tárgy is mutatják — nem értelmezi és nem is értelmezheti a felsorolt alakokat úgy, hogy „térdükre leborulással”, „lassan menéssel”, „egymás mellé simulással”, „sokáig éléssel”, „rokonságát sajnálással” stb., és így az itt idézett *-emen* végű alakok bizonyosan határozói igenév szerepűek.

Persze nem állítható ez az *-emen* minden alkalmazásával kapcsolatban. Nem határozói igenév a szerepe az *-emen* végű alaknak a legrégebb ismert adatban sem. A komi nyelvemlékekben ezt a mondatot találjuk: *jenlen tšekte men... letšias viliš* (l. ЛУТК. Древн.пер. 65, 105, 146, 162), ЛЕПЕ-СИННÉЛ: *енлонъ чоктомонъ... лъчмас юеллысь*, G. Sz. ЛУТКИН olvasata: *Jenlen tšekte men... letšias veljš (viliš)* 'Isten parancsa szerint (parancsával, parancsolatával; az eredetiben: въ повелѣнїи) leszáll az égből.⁴

Nem határozói igenévvel van dolgunk a következőkben sem: komi Lu. *ušketšias kulemen* 'er wirft sich wie tot hin' (SVD. 137). Sz. *loži usni kulemen* 'halottként kellett elesnie' (ZS. 146, SZENDREY 80) (*kulem* 'halott'). V. *iva nes vajma es doremen* 'man hat den Iwan gefesselt (megbilincselve tkp. megbilincselten) gebracht' (VdK. 408), (különösen ha főnévileg használt ok- és időhatározó szerepében alkalmazták:) Vm. *getevitis ebed, sojan i juan zev una, pumen i pežalem en, žaritem en i pražitemen* ['ebédet készített, ételt és italt nagyon sokat, főttel és süttöttem, süteménnyel, süttel és pecsenyével (v. sütvé, főzvé)'] (KM. 49) Lu. *sija mededis petkase užemšis* 'er sandte die Vogel [als Belohnung] für seinen nächtlichen Aufenthalt (meghálásáért, megháltaért)' (WICHM. Vd. 135), udm. *astemes šwdi pižemen peštemen* 'bewirte uns selbst mit Braten und mit Brühnen!' (WSpr. I, 89). *vale-ik ug iši da mestaz ulini sum potemen iz* 'mein Pferd kann vor Freude nicht still halten' (uo. 97). *gondjir ušsa kwaläkjamäniz tätkämez-no ug lu-ni* 'a medve leesvén, remeg-

⁴ A határon áll a kéféle alkalmazás közt: *hañ sojemen, paškem novlemen* 'das Brot [schmeckt man] beim Essen, die Kleidung [erkennt man] beim Tragen' (WICHM. Vd. 181) (lehetne így is: 'essend', 'tragend').

tében ugrani sem tudott már' (VNpk. 121). G. *kışkamäniz peğzäm* 'in seinem Schrecken liefer fort' (MSFOu. CII, 298). (L. még NyK. XXXVI, 440—1; КЛЕММ 271, 272, NyK. XLV, 374. kk.; MEDV. 418). Különösen világos ez, mikor ugyanezt a viszonyt névutós kapcsolattal fejezik ki: komi: *polöm kuža* 'aus, vor Furcht' (WIED. Gr.² 164), *med loas tenyđ tenad koröm šörty* 'dir geschehe deinem Bitten gemäss (so wie du gebeten hast)' ('по желанию твоему; а те kívánságod szerint') (WIED. Gr.¹ 74). *saldatjas šuavlišni dežmem-pirış* 'a katonák bosszúsan (bosszankodva; с досадой, досадуя) beszéltek' (BUBR. Szlov. 257). *teždišem-pirış jualis* 'aggódva (озабоченно) kérdezte' (BUBR. Lit. 136). (L. még MEDV. 421—2).

Ezekben az *-en* ragos *-em* képzős határozókban ugyanolyan szerkezettel van dolgunk, mint mikor ez az *-m* képzős nomen deverbale aszerint; hogy milyen határozót képvisel a mondatban, ugyanúgy, mint bármely más nomen, különféle ragokat vehet fel; pl. komi: *lolđ abu-emij idžiddžik šojanis i ašte pašte de miš?* 'душа ваша не больше ли пиши и тѣло одежды?' (SZAVV. 105). *mij artme kodalemis libe vina-juemis* 'mi származik a részegségből vagy a pálinka-ivásból' (UF. II, 10); Ud. *dugdji vina[-juemis* 'höre auf, Branntwein zu trinken! ('szűnj meg a pálinkaivástól [tkp.-ból]') (WICHM.—UOT. 402). Sz. *šondi-petemšan* 'napkelétől' (ZSz. 145) Pr. *šo tselkevei koris vellede: miš* 'er verlangte 100 Rubel für das Lehren' (VdK. 107). *munem-vetlemli ponozvo* 'die Wanderschaft nimmt kein Ende' ('járásnak-kelésnek nem jön vége') (WICHM. Vd. 181). P. *šiletemis boštam tselkovej* (V. *šilede miš boštam tselkevejen* ['az elkántalásért 1—1 rubelt kapunk'] (Rajin 16, illetőleg 11). P. *legašema tenat šilem-orsemle* (V. *dezmema tenad šilem-vorse miš* ['megharagudott a te éneklésedért-hegedülésedért']) (uo. 34, ill. 26). Udm.: *kezi luemys tyl doryn šuntyskysa ulem* 'wegen kalt-Seins, weil es kalt war, wärmte er sich beim Feuer' (WIED. Gr.² 164). MU. *kuunojosiz ožy vera miškiz ta kju tšyn medam?* 'šuiša tarži karem 'infolge dieser Worte seines Gastes wollte er wissen, ob solche Reden wahr sein könnten, und machte also' (WSpr. II, 81). L. még WIED. Gr.² 164, MEDV. 417—9.

Az *-emen/-emen* esetében tehát egy határesettel van dolgunk: azzal a különös jelenséggel állunk itt szemben, hogy bár a végződés eredete a nyelv-érzék előtt is teljesen világos (az *-en* rag pl. névutóval helyettesíthető) és az igenév az elemek jelentésének megfelelően használatos, mégis sok esetben mód- és állapothatározói funkcióban igazi határozói igenév-képzővé vált, mely egybeforrott végződésként járul az igei alapszóhoz. — Míg a *-men* végű igenevet elsősorban alakja alapján, az *-emen* végűt főleg funkciója alapján sorolhatjuk a határozói igenevek közé.

c) A komi *-mišt* végű határozói igenévvel részletesen foglalkoztunk a FUF. XVIII. kötetében (198—215; l. még UAJb. XXVIII, 222). Talán sikerült kimutatnunk, hogy ez nem egyéb, mint az *-m* képzős nomen verbalének egy ragos alakja, nevezetesen időhatározó funkciójú elativusi alakja, mely az elativus jellegének megfelelően előidejűséget fejez ki és amelyhez még raghalmozódással a locativusi funkciójú *-t* transitivus-rag járult: az eredetibb **voemis* (< **vo-em-iš*), **petemis* (< **pet-em-iš*) alakokból a második nyílt szótag magánhangzójának kiesésével (l. fent 282 l.) *vomiš*, **petmiš*, majd *vomišt* (UF. II, 3 'miután jött'), *petmišt* (uo. 53 'miután kijött') alakok fejlőd-

tek. A *vomist*, *petmist* mintájára általában igetövekhez járult ez a határozói igenévképzőnek látszó *-mís(t)* végződés,⁵ utóbb pedig önálló névutót látott benne a nyelvérék és ezt leválasztva, önállósítva, deverbális névszóhoz és igazi névszóhoz is függesztette; pl. *šueṃ-mišt* 'miután ezt mondta', *kik lun miš* 'két nap múlva', *teliš mišt* 'egy hónap múlva'. Részben hasonló jelenséget fogunk a *teđž*-végű igeneveknél látni.

Idézzünk néhány példát a *-mís(t)* végződésű, egyébként nem igen sűrű használatú határozói igenévi alkalmazásnak megvilágítására. Egyéb alakjai közül — l. FUF. i. h. — leggyakoribb a *mišten* alak, amely az igen gyakran időhatározókban szereplő instrumentálsi raggal bővült — l. FUF. XVIII, 210 — és talán a **mišen* és *mišt* alakok keveredésének köszöni létét. A letkai nyelvjárásban instr. *mišten* alak mellett inessivusi *-mištjn* is használatos; pl. *kik vo mišten* 'két év után (v. múlva) és *šoi mištjn me lakta* 'evés után (miután ettem), eljövök'.

De jellemző ez a végződés abból a szempontból is, hogy itt az eredeti ragok elhomályosulása után a népnyelv is szükségesnek érezte (az igenévi használatban is; l. pl. lent *šoi mišten* példákat) egy ma általánosan használt határozóragnak a kitételét, bár így három határozórag jelentkezik a *-m-ís-t-ęn* (*-m-ís-t-ijn*) végén.

Pl. *taje ky v m y s Iröd tsar, povzis* 'a l s dies der König Herodes e r f u h r (mikor hallotta volna, услышав это), erschrak er' (GAB. 71). *vomys, vomystän* (gerund. praet.; CASTR. 84) ['jötté után'], *vistoomys, vistoomystän* (uo.) ['mondása után, miután mondta']. *a đž i m i š t u n a j e z* 'увидев много народу' (SZAVV. 104). *vo m i š t s i d i n e, m e p o n d i š u n i* 'пришедши к нему, я начал говорить' (uo. 98). *le đ ž m i š t e n j e z e s, p i r i s p i ž e; i v u đ ž m i š t e n v o i s t š u ž a n m u e* 'отпустив народ, он вошел в лодку, и переплыл, прибыли в родную землю' (SZAVV. 116). *k i l m i š t (e n), k y m i š t (e n)* 'услышав' (uo. 57). *boštmyšt* 'nachdem er es genommen hatte' (WIED. Gr.² 176). *ne-una n e r e v i t - m i š t d r u g p e t i s đ ž o đ ž - u l i š i t š e t đ a d e* 'nach einer kurzen Zeit erhob sich plötzlich unter der Diele hervor ein kleiner Mann' (WICHM. Vd. 97) (*nerevit-* 'warten'). *me š o i m i š t l o k t a* 'nachdem ich gegessen habe, werde ich kommen' (UOT. Chrest. 60). Lu. *me š o i m i š t e n l a k t a* (W.—UOT. 382) 'ich komme, nachdem ich gegessen habe'. I. *ōm i š* 'oltua; nachdem man (od. er usw.) gewesen ist' (uo. 397).

G. SZ. LYTKIN szerint (II, 29, 32) ennek a határozói igenévnék a végződése *-em-ís-tj*, *-em-ís-tj-ęn* (pl. *a đž e m - i š - t j* uo. 29, 35 = *a đž e m b e r i n, b e r t j* 'увидевши' ['meglátás után'], *l o k t e m i š t j* uo. 34 'прибывши').⁶ BUBRICH (Lit. 143) említi a *-mišti* (KURATOVnál *-mišt*) alakú hat. igenevet (pl. *petmist* 'выйдя', *paštavmišt* 'одев'), de hozzáteszi, hogy a mai irod. nyelvben a *mišti* már csak mint névutó használatos; és így a névutók közt tárgyalja (Szlov. 287, Lit. 183); ugyanígy csak a névutók közt szerepel a *-mišt* SZENDREYNél (91) és (*mišti*) a SZOVR. 264. lapján.

Megfigyelhettük, hogy az udmurtban ugyanilyen kapcsolatokból nem szakadt ki egy *-mís(t)* végű igenév, mely itt okhatározói szerepű lehetett

⁵ WIEDEMANN (Gr.² 176) szerint „mit oder ohne vorhergehenden Vocal (*y, i*), je nachdem dies bei der Endung *-ny* des Infinitivs ... der Fall ist.” L. még CASTR. 82.

⁶ Az *-em-ís-tj* tagolás azt mutatja, hogy G. SZ. LYTKIN is az *-m* nomen verbaléhoz kapcsolja ezt az igenevet. L. még a *-ten* végű hat. igenevet.

volna. Vö. fenti példáinkat (a 285. lapon): *keziť l u e m y s 'weil es kalt war', o z i v e r a m i s k i z 'infolge dieser Worte' ('így szóltá miatt', tkp. 'így szóltából');* továbbá *J. luupu viž k y a š k a m i s 'weil die Erlensbrücke einstürzte' (WSpr. II, 100). m i p u k š ä m i s 'voždäs an vajä! 'a mi leülésünk miatt [leültünkéből] ne haragudjatok meg!' (VNpk. 261). L. még MEDV. 418, FUCHS: FUF. XVIII, 202—3, KLEMM 271—2.*

d) Az udmurt *-mja* végű igenév határozói igenévként csak KONYUCHOVA felsorolásában szerepel. Példái: *so kuara vera mja, millionen tšuzjaško kuaraos* ['annak a hangnak szólása szerint (vagy: úgy, ahogyan az a hang szól) milliószámra visszhangzanak hangok'] (51); *so ton vera mja, dišete mja budemjn* ['ő a te mondásod, tanításod szerint (úgy, ahogy te oktattad, tanítottad), nőtt fel (van nevelve)'] (uo.). — Más példák: *šed täläti potim šala č i p ě ä m j a* 'átmentünk a fekete erdőn császár-madár fütytyénél' (VNpk. 263) (JEMELJ. 144: 'по свисту рябчиков'). *u ž a m j a tiro uždun no* 'no работе платят и зарплату' ('a munka szerint, a munka arányában fizetik a reálbért is') (PEREV.² 1288).

Ilyenek még, bár nem határozói igenév neve alatt szerepelnek, a következők: *vöremžaz* (< *vöremjaz*) 'kun hän on heilunut', *duemžaz* (< *juemjaz*) 'hänen juodessaan' (AMIN. 17; AMINOFF röviden *-na* végződésnek mondja); MU. *vjujn torogoi kirjža dir, kirjža m n i a z vjuu tube dir. milemiz eksei kirjoke ulla dir, ulla m n i a z kirjoke koškom dir* 'da oben singt die Nachtigall [o: Lerche], singend steigt sie in die Höhe. Der Kaiser treibt uns weit fort; indem er uns treibt, gehen wir weit fort' (WSpr. I, 44). MU. *tšapke m n a z i no vir potoz* 'bei jedem Streiche fließt das Blut' (uo. 46). J. *kiržam'am* (WChrest.² 144) 'wenn ich singe'. J. *suuti ataslen tšortemžaz* 'ich stand auf zu der Zeit, wo der Hahn kräht' (WSpr. I, 74).

Példáink, AMINOFF megjegyzése is, mutatják, hogy itt a főnévileg használt *-(e)m* végű nomen verbalénak adverbialis alakjával van dolgunk; a *-m-ja->-m-na-* alakhoz vö. pl. *šiem* 'étel': többesszám *šiemnijos* stb.; l. UOT. Kons. 390, JEMELJ. 56, WChrest.² 141. Ugyanolyan ragos határozók ezek, mint a fent említett elativusi, allativusi stb. határozók. Mégis valami jele van annak, hogy ez közel állhat az állandósult határozói igenévhez, mégpedig a határozórag és a személyrag sorrendje. A következő példákban azonban már az a sorrend mutatkozik, amelyet az adverbialis-ragos főnevek tüntetnek fel: *baddžim budemezja, ižpilen gonez pumen kužome, bude* 'a báránynak — nagyra növekedése szerint — szőre is fokozatosan hosszabbodik, növekszik' (KONY. 50). B. *soldat mine solen veramezja* 'der Soldat geht, wie jener ihm gesagt hatte' (WSpr. II, 165, KLEMM 268, WChrest.² 160). *veramžija gine todiško* 'ich weiss es nur nachdem, was man mir erzählte hat' (WSpr. II, 130). G. *etemezja* 'gemäß seiner Berufung' (WChrest.² 144). A ragok sorrendjére vonatkozólag vö. JEMELJ. 135: *apaeja, apaedja, apaezja* 'по моей, твоей, его сестре'; PEREV.¹ 410: *ludeja, ludedja* ... 'по моему полю, по твоему полю ...'. (L. WChrest.² 144, JEMELJ. 144). De talán éppen az, hogy a két alak — *-naz* és *-ezja* — felcserélhető, egymással váltakozik, amellet szól, hogy a *-mja-t* ne tekintsük még egybeforrt igenévképzőnek, hanem *-m-ja-*ra tagolódo végződésnek, vagyis hogy itt *-m* képzős nomen deverbale-hoz *-ja* adverbialis-rag járul.

e) Udmurt *-mon* végű határozói igenevet csak PEREVOSCSIKOV (és WIEDEMANN) említ. A *-mon* végű igenevek kérdése azonban azért is tisztázandó, mert UOTILA (Chrest. 60) az udmurt *-mon*-t kapcsolatba hozta a fent a) alatt tárgyalt komi *-mən* határozói igenévképzővel. Az utóbbinak tárgyalásánál ti. (i. h.) ezt írja: „GENETZ stellt die PO Formen *ker mən, kəskimən* (ohne die Bedeutung anzugeben) als Verbalnomina dar. (Vgl. das Verbalnomen auf *-mon* im Wotj.)”. Jelentés dolgában a két igenév valóban igen közel áll egymáshoz és hangtanilag is lehetséges azonosításuk (l. — persze az első szótagra vonatkozólag — WICHM., Vok. 76, de l. ITK.: FUF. XXXI, 288, azonban GENETZ θ hangja második szótagban $< o$ és megfelelhet komizürjén e hangnak, l. pl. ITK.: FUF. XXXI, 269). Mégis azt kell mondanunk, hogy a két igenévnek semmi köze sincs egymáshoz.

Nézzük azonban előbb ennek az igenévnek a használatát.

WIEDEMANN (Gr.² 173—4) ezt mondja: „das wotjakische Verbalnomen auf *-mon* drückt eine wirkliche oder mögliche Folge aus, also adjectivisch «so beschaffen od. ein solcher dass das und das geschieht oder geschehen könnte» oder adverbialisch — was hier wie auch sonst sehr gewöhnlich durch die Form nicht unterschieden wird — «so dass das und das geschieht oder geschehen könnte», z. B. a) *kylyškymon* (hörbar), *nuldymon* (tragbar), *so mužemyn tone burmytymon prorok van* (in diesem Lande ist ein Prophet, der dich heilen könnte) . . .”, a határozószói használatról azonban megjegyzi, hogy az másképpen is magyarázható. Két példája közül az egyik: *pis-pu lue, uljosaz papajosly puksimon* 'er wird ein Baum, so dass die Vögel auf seinen Zweigen sitzen können', és erről megjegyzi, hogy így érthető: „für die Vögel zum Sitzen”. Nyelvtanának 70—1. lapján viszont így nyilatkozik erről az alakról: „Das Suffix *-mon* bildet Verbaladverbe, welche eine Folge bezeichnen, «so dass» und nicht eben häufig gebraucht werden, wie *ulymon* (so dass man lebt, *ulyny*), *puksimon* (so dass man sich setzte, *puksiny*) etc.; da auch sonst Adjectiv und Adverb vielfach in der Form nicht unterschieden werden, kann diese Wortform auch als Adjectiv gebraucht werden, wie *kylyškymon* (so dass man hört, hörbar), *nuldymon* (tragbar) etc.”

Mármost példáink legnagyobb részében melléknévi, néhány példában főnévi jelentésű a *-mon* végű igenév: Sz. *kaljk-vlä pot mon med luyoz!* 'sie möge den Leuten gefallen (eig. sie möge auf das Volk, zu dessen Gefallen hinaugehen)!' (MUNK.: MSFOu. CII, 2; UAJb. XXVIII, 266) ('kimenő, kimenendő legyen'). G. *odig luketez vuzamon med lo, a odig luketez milimon pu k i m o n b t s a med lo!* 'die eine Hälfte des Getreides möge verkauft werden, der anderen Hälfte aber gebe es so viel, dass etwas auch übrig bleibt, erspart werden kann!' G. (WSpr. I, 147). G. *tirimon verimon med lo!* 'gebe es etwas, womit wir [die Schlitten, die Wagen] füllen, beladen können!' (uo. 146). J. *ekseli nyu-pi sotimon, vt tirimon inmar sotsävi-z-ke!* 'wenn inmar es so fügte, dass wir unsere Söhne dem Kaiser geben und unsere Steuer zahlen könnten!' (uo. 130). *lestömon už* 'työ, joka on mahdollinen tehdä' (AMIN. 41) ('elvégezhető munka'). *so inhi bizömon* 'hän on jo naimaikäinen (oik. hän on jo mahdollinen „juoksemaan”)' (uo.) ('már eladó lány, férjhez menendő'). *vetlömon nunö* 'lapsi, joka voi kävellä' (uo.) ('gyermek, aki már járni tud'). *lobamon luem berë* (uo.) 'mikor már szárnyra tudott kelni (repülni tudó lett)'. *pukymon* 'istumisen mahdollisuus'

(uo.) ('ülhetés, lehetőség az ülésre'). *budžin nunalož šimon-jumon med luoz!* (VNpk. 139) 'legyen enni-inni való a „nagy nap”-ünnepig!' (L. még MEDV. 435—6, JEMELJ. 94—5, WChrest.² 162). Mégis érthetőnek fogjuk találni, ha WIEDEMANN (Gr.² 70) az *ulymon* 'so dass man lebt' alakban (amelyet ugyan nem idéz mondatban, és így nem tudunk állást foglalni) határozói igenet lát. Csiráiban bizonyára megvan itt a határozói igenévi használatnak a lehetősége, és így egyáltalában nem lep meg bennünket, ha azt halljuk, hogy a *-mon* határozói igenévi jelentésű lehet, „ha a mondatban határozónak a szintaktikai funkciójában használatos” (PEREV.² 1337), és ennek a használatnak az igazolására a már fent (a 3. pontban) idézett példát olvassuk: *k i l i š k i m o n t š u z j a s k o z* 'hallhatóan hangzik', bár itt persze értelmezőt, esetleg állapothatározót láthatunk: 'mint hallható, hallhatóként'. Erről a használatról részletesebben szólnunk a 12. pontban. Lehet ugyan — erre vonatkozólag nem kapunk tájékoztatást, és több példát sem idéz PEREVOSCSIKOV —, hogy ezt a használatot csak az irodalmi nyelv alakította ki, de tagadhatatlan, hogy ennek a használatnak megvannak a csirái és így kifejlődésének a lehetősége. Mi azonban az udm. *-mon*-t nem tudjuk még határozói igenévképzővé fejlődöttnek vagy esetleg azzá fejlődőnek tekinteni.

Ami mármost az udm. *-mon* eredetét és a komi *-men*, permj. *-men*-hoz való viszonyát illeti, a következőt kell figyelembe vennünk:

A komi *-men* végződésről tudjuk, hogy első eleme a nomen verbale képző *-m* és ehhez járult az igenév határozószói alkalmazásában az instrumentalis *-en* ragja. Ezzel szemben az udm. *-mon* végződésnek második eleme csak a nomen verbale képző *-on* lehet (ezért is lett tkp. melléknévi igenévvé). Mármost az *-on* csak igéhez járulhatott, így a *-mon* első eleme csak igeképző lehetett, mégpedig a momentán *-m* deverbális igeképző, melyet pl. BUDENZ az UA. 54 lapján tárgyal, vagyis az udmurt *-mon* első eleme, az *-m*, nem lehet azonos a komi *-men* első elemével. De nem lehet azonos a *-mon* második eleme sem a komi *-men* második elemével márcsak azért sem, mert az udm. *-on* nomen verbale képzőnek a komiban *-an*, nem pedig *-en* felelhetne meg; vagyis: a komi *-m-en* határozói igenév, benne az *-en* az instr. ragja, az udm. *-m-on*-melléknévi igenév, melyben az *-on* nomen verbale képző. A két igenév egymástól független.

Az udm. *-mon* alakkal kapcsolatban csak az szorul magyarázatra, hogy míg a momentán *-m* képző előtt nem szokott a tővégi *-i-* jelentkezni (l. UA. 54, MEDV. 323, 325, ugyanígy a komiban, l. BUBR. Lit. 160, Szovr. 226), a *-mon* mellett gyakori az *-i-mon* alak. Itt azonban elsősorban az infinitivus hatására kell gondolnunk, amely egyes nyelvjárásokban *-ni*, *-ni*, más nyelvjárásokban ugyanannál az igenél is *-in* alakban jelentkezik, sőt ugyanabban a nyelvjárásban is a két alak váltakozhatik egymással. Így pl. a G. *tirini* mellett van M. *tirni*, J. MU. *tirini* 'füllen, einladen; voll werden' (WChrest. 112), G. *kelini* mellett van M. *kelni*, J. *kölini*, *köün* 'übernachten' (uo. 67). (L. különösen MEDV. 422—3.) Ennek megfelelően van pl. G. *tirimon* (WSpr. I, 148, II, 146) és J. *tirmon* (uo. I, 130).

Mihelyt elvonódott egy *-mon* alakú képző, ahol tehát az *-m* előtt mint momentán igeképző előtt nem szerepelt *-i-* tőhangzó, ez olyan igékhez, melyeknek infinitivusa *-ini*-val végződött, már *i-mon* alakban járulhatott, ahogyan pl. *vetlini* (G. *vetlini*, J. MU. *vetlini* 'gehen, wandern, reisen') alakú igékhez nem is járulhatott volna másképpen, mint *i-mon* (AMIN. *vetlomon*) alakban.

Hogy azután ez az *-imon* analógiásan olyan igékre is áttért, amelyekben eredeti *-mon* volt a momentán képzőből való származásnak megfelelő szabályos alak, könnyen érthető jelenség.

Az itt szóba került jelenségekkel kapcsolatban talán fölösleges is a magyar *-si* képzőre emlékeztetni, melyről tudjuk, hogy a *falusi, hováivalósi* stb. alakokban az egyetlen *városi* szóból elvont *-si* képző jelentkezik. De talán megjegyezhetjük itt ennek az udmurt végződésnek új funkciójában való alkalmazásával kapcsolatban (l. különösen PEREVOSCSIKOV idézett megállapítását: PEREV.² 1337), hogy itt már másodsor utalunk arra, hogy egyes alakok elterjedésében, sőt kialakításában része lehetett és bizonyosan volt is része annak a permi nyelvek irodalmában ma gyakran érvényesülő törekvésnek, hogy a nyelvet, a stílust új árnyalatot jelentő, kifejező alakokkal gazdagítsák.

f) Az *-m* nomen deverbale képzővel alakult az udm. *-mte* végződésű tagadó igenév is, amelyet azonban — mint nem határozói igenevet — itt csak a teljesség kedvéért tárgyalunk, minthogy MEDVECZKY (437) ennek az igenévnek határozói használatára is utal.

Az igenév végződésének alakjai: MUKÁCSINÁL *-imti*, K. *-emtü* (Mamadyš: *-entü*, *-emtü* l. MSFOu. CII, 632—3, 657, WChr.² 162), WICHMANN-nál G. *-emte*, *-imte*, J. M. MU. *-imte*, B. *-imte*; *-al* képzős igéknél *-amte*. A képző első eleme az *-m* nomen verbale képző, második része a *-t* fosztó képzőt tartalmazza (l. Uot. Kons. 90—1, 103, 129, 226).

Használatára számos példát idéz WIED. Gr.² 175, AMIN. 41, MEDV. 436—8, JEMELJ. 90, WChrest.² 162. Itt csak 2—3 példát idézünk: *jomyš v u em te pis-pu* 'ein nicht Frucht tragender Baum (WIED. Gr.² 175). *ta poktsijoslen ogezly ozi kare mte bere mynym no kare mte luydy* 'wenn ihr einem von diesen Kleinen nicht so getan habt, so werdet ihr auch mir nicht getan haben' (uo.). G. *vu adžilim te tšež* 'eine Ente, welche Wasser nie gesehen' (WChrest.² 162). MU. *pukšim te papa kilim te* 'es blieb kein Vogel zurück, der sich nicht hingesetzt hätte' (uo.). U. *oi karim tam i val* 'wir taten nicht auf jene Weise' (uo.). J. *văuez pirim te* 'das Pferd ging nicht' (WSpr. II, 100, MEDV. 437).

Csak határozóraggal, tehát mint ragos deverbális névszó (főnév) lehet ez az igenév a mondatban határozó. Pl. J. *va žim te ištiz dongisa ležem* 'da sie nichts antwortete, gab er ihr einen Stoss.' (WSpr. II, 111). MU. *soos dromillam virten tirmim te izli* 'dann waren sie übel angekommen, da das Blut nicht ausreichte' (WSpr. II, 74). G. *punijoszles veras-kämzäs dišämzä-no kih dišätämzä veram tääniz ulep kiläm* 'da er nicht erzählte, dass er die Sprache der Hunde gelernt hatte und wer sie ihn gelehrt hatte, blieb er am Leben' (MSFOu. CII, 107) (tkp. 'nem mondasával' *-mtü* + instr. *-än* + személyrag; a mondatban 5 olyan alak van, mely a deverbális *-m* képzőt tartalmazza). G. *jaratem te in iz so nälzes vaji ži vožo dirja korka* 'weil sie ihre Tochter nicht liebten, führten sie sie zur vožo-Zeit in ein (verlassenes) Haus' (WSpr. II, 137).

Az alak melléknévi igenév voltára jellemző, hogy többesszámban is használatos: *gybyrtem te josyz dzirdatem gure kuštyny kosem* 'die Nichtbegrüssenden befahl er in den glühend gemachten Ofen zu werfen' (WIED. Gr.² 175).

MEDVECZKY mégis két olyan példát idéz, melyben ez az igenév, bár nem járul hozzá határozórag, szerinte mégis határozói szerepű: J. *minillam*

minillam a d d z i l l a m t e 'sie fuhren unaufhörlich, ohne [die Flüchtlinge] zu sehen' (WSpr. II, 93) és J. *minillam minillam toos* (? *soos*) *uisa no s ö t t i l l a m t e* 'sie fuhren unaufhörlich jagend weiter, ohne zu finden' (uo.). MEDVECZKY megállapítása azonban tévedésen alapszik. Mindkét mondatban az igenév ugyanolyan állítmányi szerepű, mint fenti példánkban a *kilymte* 'nem maradt' vagy *pirymte* 'nem ment be' és mint amilyeneket MEDVECZKY uo. többet is idéz. Az első mondat helyes fordítása ez: 'mentek, mentek, nem látták (őket)'; a második mondatban pedig már ott van az 'és, de' jelentésű *no* kötőszó, amelynek hiánya az első mondatban MEDVECZKYT félrevezette: 'mentek, mentek azok üldözve, de nem találták meg'.

Semmi jel sem mutat arra, mintha az *-mte* végződésű igenevet határozói igenév szerepében is használnák.

10. A most tárgyalt *-m-* képzős csoportnál jóval kisebb (csupán két tagból álló) csoportot alkotnak azok a határozói igenevek, amelyek *-t* nomen verbale képzővel alakultak; ezek a komi *-tedž* ~ udm. *-tož* és a permják *-ten*, *-teñ* végű igenevek.

a) Nézzük először a terminativus ragjával alakult határozói igenevet. Vegyünk néhány példát:

α) komi: *schob em menam lovly kuvtödž* 'Trauer ist meiner Seele bis zum Sterben' (GAB. 71) ('szomorú az én lelkem halálig', tkp. 'holtig, смертельно'). *jugdytödž* 'bis od. bevor es hell wird', *požtödž* 'so lange wie od. in so weit es möglich ist' (WIED. Gr.² 177). P. *kuvtedž* (*kultedž*) 'до умиранья, до смерти, смертельно' (ROG. 100). *me votedž vevi kerema* 'до явления моего, до меня было сделано' (ROG. 116). KP. *kerťež, kaskitěž* (GENETZ 56). *pettedž* (UOT. Chrest. 60) 'satt, bis zur Sättigung'. V. *sela lijtēdž en kuštj* 'rupfe das Haselhuhn nicht, ehe du es geschossen hast!' (W.—UOT. 375). Sz. *me tattše jugditedž* (v. *jugdite džis*) *lokta* 'ich komme hierher, bevor es hell wird' (uo. 381). Lu. *sije vijemaš kulte džis* 'sie schlugen ihn bis zum Sterben (d. h. halbtot)' (uo. 392). P. *sija mene vijas kuvtedž* v. *kuvtedžim* (< **kuvtedžim*) 'hän minut lyö kuoliaaksi; er schlägt mich tot' (uo. 410). *sija mija nes vijas kuvtedž* v. *kuvtedžinim* ['ö minket halálra, tkp. megholtunkig ver'] (uo.). *sije uštēdž povzis* 'ó úgy megijedt, hogy elesett' (SZENDREY 117). *vudžte džid-ke vištalan, to sojas* 'ha az átkelésed előtt (tkp. átkeltedig) mondod meg, akkor megesz' (uo.). Le. *aslam kulte dž etig ib vešli* 'bis zu meinem Tode habe ich ein einziges Feld bebaut' (VdK. 38). Le. *poldžedin kulte dž mijanes* 'du hast uns zu Tode erschreckt' (uo. 69). Ud. *išužtis oškjd votēdž* 'megszülte, mire (mielőtt) a medve megjött (a medve megjöttéig)' (KM. 93). V *me soitedž lidžiš* 'я до еды (прежде чем ел) читал' (LYTKIN, Mat. 42). *soitedžnim udžalim, soitedžnid udžalinnid, soitedžnis udžalinsi* 'évés előtt (mielőtt ettünk, étkeztünkig) (mielőtt ettetek, ettek), dolgoztunk (-tatok, -tak)' (RAZM. 76). *sojisni i juisni, miš vermisni pette džis* 'ettek és ittak, amennyit (amit) bírtak, jóllakásig' (BUBR. Lit. 142). *liš sivotēdž da mu šonavte dž rassada kole bjdžini teplitsain* 'до тех пор, пока не растает снег и не согреется земля [hó olvadtáig és a talaj átmelegedettéig, vagyis ezek beállta előtt] rassada надо вырастить в теплицах' (Szovr. 246).

Lu. *juvem pette džis* 'пил досыта' (ЛЫТК. Chrest. 77). P. *pette džis ni udža is* ['elegt, tkp. jóllakásig, dolgozott már'] (uo. 44).

β) Udm.: *mon kustytož* 'bis ich werfe' (WIED. Gr.² 177). *ozi karytož* 'e he du das tust = lieber als dass du das tust' (uo.). *kulytož a m soje mynysa adžo* 'bevor ich sterbe, werde ich ihn besuchen' (uo.). *kwaž saktotoš* 'päivän koittoon asti' (AMIN. 42). *so veratos mon ačm todo* 'siihen kuin hän sen sanoo, tiedän minä sen' (uo.). *ton o'ö karotoš mon löktösa vuo* 'siihen, kuin sinä niin teet, ennätän minä tulla' (uo.). J. *ata ez keski tož piiez inme vuoz* 'während der Vater schreit, erreicht der Sohn schon den Himmel (= der Flintenschuss)' (WSpr. II, 31, WChrest.² 162). Sz. *kultodžazi* 'bis zu ihrem Tode' (WChrest.² 163). MU. *daratom-a ug-a šuītož darat(i) gumirid ortšitož* 'bevor du sagst: „Lieb ich oder nicht?“, so liebe (lieber), ehe deine Lebtag auf die Neige gehen' (uo. 162). *kjškantem aze vuītož bižiz* ['futott, míg biztonságos helyre nem jutott'] (tkp. 'jutásig') (KONY. 50). *veraškisa silitož, lidd.i val* ['ahelyett hogy beszélgetve állj, [inkább] olvass!'] (uo.). *užzi biritož soos oži turtškizi* 'так они старались до окончания своей работы' (PEREV.¹ 144).⁷

Ennek az igenévnék az alakjai: komi *-(i)tedž*, udm. (WICHM.) *-(i)tož*, *-(i)tož* (*-al* végű igéknél *-a-tož*), (AMIN.) *-tož*, *-tož*, K. *toš*, (MUNK.) *-tož*, *-tož* (K. *-toš* is); alakjára és használatára vonatkozólag l. WIED. Gr.² 177, JEMELJ. 100—1, AMIN. 42, MEDV. 446, KLEMM 243, 259, Uot. Kons. 157, WChrest.² 162. Az igenév két eleme a *-t* deverbális nomen-képző és a terminativus ragja (komi *-edž*, udm. *-ož*, *-odž* stb.).

A *-t* deverbális nomen képzővel és vele kapcsolatban permi alakjaival sokan foglalkoztak.

BUDENZ (UA. 224) szerint a zürj. *-töz* (~ votj. *-tož*) „consecutiv ragos gerundium (*-t* + *ož* consec. rag)”, a *-t* „nomen actionis képzője . . . (= mom. *-t* + lekopott nom. verbale képző . . .)”; „a róla elkopott tulajdonképi nom. verb. képző alkalmasint az ugor *-j* (*-g*) volt” (uo. 220). Ezt a „vegyes (ige + névszó) képzőt” (uo. 218) látja pl. a zürj. *gžöd* 'Schrift', *piköd*, P. *piköt* 'Stütze', votj. *juket* 'Teil, Stück', stb. szavakban. A *-d* ~ *-t* magyarázatára uo. a 22. lapon hoz fel példákat.

BUBRICH (Phon. 110) szintén ezzel a komi *-ed*, KP. *-et*, NyP. (Rog.) *-öt*, *-öd*, udm. *-et* (ritkán *-ed*) képzővel [pl. komi I. *domed*, Ud. *domed*, KP. *dom:t*, NyP. *domöt* 'Band, Kette, Strick' ~ udm. *dumet* (MUNK. *dumät*, *dümät*) < komi *domni*, udm. *dumini* 'kötni'] azonosítja képzőnk *t*-jét (vö. Uot. Kons. 92—3, 95, WICHM. FUF. XVI, 198). BUBRICH szerint ennek eredeti alakja *-et*, és a *-tedž*, *-tož* még abban a korban alakult, mikor a komiban *-et* volt az általános alak; szerinte tehát pl. **munetedž* > *muntedž*.

Az *ed* ~ *et* alakok megmagyarázásánál talán egy bizonyos differenciálódásra is gondolhatunk. Ebből a szempontból tanulságos a műveltető *-ed* és *-t* viszonya: komi *kulni* 'halni': *kuledni* 'megölni', de *pirni* 'bemenni': *pirtni*

⁷ Nem tudunk egyetérteni MEDVECZKYVEL, mikor (447) ebben a mondatban: MU. *so šijtož dujtož obida pašpuri vajisa liktisa vuem* 'als er (der Mann) gegessen und getrunken hatte, kam der Waldgeist und brachte einen Reisepass mit sich' (WSpr. II, 61) előidejű viszonyt lát. A mondat értelme 'mire (siihen, kuin) az ember az evéssel, ivással végzett, megjött az erdei szellem' vagyis a *-tož* itt „azon idő határát jelöli meg, melyen belül meg kell történnie a cselekvésnek” (MHat. I, 125), vagyis 'addigra, akkorra', nem pedig 'azután'.

'bevinni'. УОТЛА (Kons. 98) szerint az első szóban *-nt-re, a másodikban meg *-tt-re megy vissza a képző (de l. KSz. XIV, 298). Legújabbban V. I. LYTGIN (az udmurt Записки 18. füzetében, 1957. 93—113) — bár a képzők azonosításának a kérdését nyitva hagyja — fontos megállapítást tett; rámutatott arra, hogy bizonyos különbség mutatkozik e két képző használatában a szerint, hogy faktitív (eszközlő) (pl. *kel: kelt; áll: állít; fektet, tölt, étet*), vagy igazi kauzatív, műveltető használatról (pl. *ír: valakivel írat, mos: mosat, művel: műveltet*), nem produktív vagy produktív képzőről van-e szó.

De talán van egyszerűbb magyarázat is:

Lehetségesnek, sőt valószínűnek tartjuk, hogy a -t képző ugyanaz a deverbális nomen-képző, mely a komiban a következő szóban is megvan: (W.—Уот.) Sz. I. *ko t* 'Balzplatz' (Sz.), 'Balz' (I.) (ebből az igéből: Lu. *ko ni*, Ud. *ko ni s* 'balzen' (l. Toiv.: Vir. 1934: 106, W.—Уот. 366). De valószínűleg ugyanez a képző más származékszavakban is rejlik.

Ez a -t képző ti. nemcsak deverbális, hanem denominális is lehetett (mint pl. az előbb említett komi -ed ~ -öt ~ udm. -et névszóképző; l. Уот. Kons. 92—3, és mint ahogyan hasonló jelenségek nem ritkák, l. pl. NNy. IX, 204). Denominális származékszavakat pedig már többet is ismerünk (bár ebben a használatban sem produktív a -t képző). Ilyenekre már ismételten rámutattak (l. WICHM.: FUF. XIV, 118, W.—Уот. 366, LIIMOLA: FUF. XXVIII, 80; l. még WIED. Gr.² 64); pl. *vi j*: Sz. *šer-vi j*, Lu. *šer-vi j* 'Mitte, Mittelpunkt (z. B. vom Wege)', Sz. *mi j-vi ja* 'bis wohin reichend?' (alapjelentés: 'Grenze, Mass, das äusserste Ende'): (WIED.) Sz. *vy t*, *vy ita* 'Grenze, Mass', (РОРОВ—ЛҮТК. 39) *vi jta* 'граница' | *vi j* 'Oberraum, das Obere': Ud. *erd-vi jtas* 'hoher, trockener, waldloser Platz' | *vel: vel-dor* 'Oberfläche, Oberes': Sz. Pecs. Lu. *velt*, V. Ud. P. *vevt*, I. *vejt* 'Deckel' (Sz. Pecs. Lu. V. Ud. P.); 'Dach' (Sz. Pecs. Lu. V. I.); *jen-vevt* 'Himmel' | *ul* 'Unterraum, Unterteil: Lu. *i bes-ult*, P. *i be s-uv t* '(?) Unterrand der Zaunpforte' (Lu.), 'Unterrand der Tür' (P) | (WIED.) *yl*, (РОР.—ЛҮТК.) *il* 'Ferne; даль': (WIED.) *yltas* (*yvtas*) 'Ferne', (РОР.—ЛҮТК.) *il das*, *yl tas* 'далина', *yl tas* 'дальность, далекость'.

A most tárgyalt igenév tehát kizárólag határozói funkcióban használatos, nomen deverbale képzője teljesen elhomályosult (bár eredeti főnévi jelentését még megőrizte — a személyragos alakokon kívül — olyan szerkezetekben, mint *me votedž* 'до явления моего', *aslam kultedž* 'bis zu meinem Tode', *lim-sivtedž* 'hóolvadásig, hó olvadtáig', *oškid votedž* 'mire a medve megjött'), a nyelvérték a *tedž* stb. végződést egységes formánsnak érzi, melynek segítségével igéből, ill. igetöből határozó(szó) alakulhat; a *votedž* stb. alakokat *vo + tedž* elemekből állónak érzi. A -tedž végű igenévek tehát kétségtelenül határozói igenévek.

Hogy mennyire egységes végződésnek veszi a nyelvtudat a -tedž végződést, arra rendkívül érdekes példákat olvasunk Rogovnál és Rogov alapján WIEDEMANN-nál. Rogov (17) két főnevet is említ (*vin* 'erő' és *kok* 'láb'), amelyhez ez az igenévi -tedž járulhatott: P. *vi ntedž* 'до силы, до приобретения силы', P. *koktedž* 'до ног', pl. *me vi ntedž veškavi* (Rog. 116) 'я поправился до силы, до приобретения силы' (WIED. Gr.² 128: 'ich bin bis zur Kraft genesen, d. h. zur völligen Herstellung der Kräfte'); *mijan kaga k o k t e d ž bi d mis* (uo.) 'наш ребенок до ног вырос, то есть стал ходить' (WIED. uo.: 'unser Knabe ist bis zum Fuss erwachsen, d. h. hat angefangen zu gehen'). Valóban olyan esetek ezek, mint a m. *jóni jó, szabadni szabad* féle alakok (l. NNy. IX, 204). És különös véletlen, hogy ugyanez a -t

igenévképző a magyarban is egyes esetekben névszóhoz járult; pl. *gyermektem* 'gyermekkoromban', *legéntem* 'legény koromban' stb. (l. pl. KLEMM, Tört. Mondt. 391; SIMONYI, MHat. I, 350). (Vö. még a *mj's* névutóról mondottakat, fent a 286. lapon.)

b) A most tárgyalt *-t* képzőt tartalmazza a permják (NyP.) *-ten*, *-tení* határozói igenévképző is.

ROGOV (56) ezeket a példákat említi: *istiten*, *istitení* 'послав, пославши', *munten*, *muntení* 'шед, шедши', *pukavten*, *pukavtení* 'сидев, сидевши', *ovten*, *ovtení* 'жив, живши', *kerten*, *kertení* 'делав, делавши', *vitčisten*, *vitčistení* 'ожидав, ожидавши'. Személyraggal (uo.) *pukavtañam* (o: *pukavteñam*) *sunavi* 'сидев (я) дремал'. A személyragos igenév végződése (56—7) *-tenam* (*-tñam*), *-tenat* (*tenat*), *-tenas* (*-tenás*) stb. WICHMANN példáiból a következőket idézzük: *me puka vteñ* (v. *puka vteñnim*) (< **puka vtenjim*) v. *puka vteñnam* (< **puka vtenjam*) *sunava* (W.—UOT. 410) 'istuessani nyökkäilen; während ich sitze, nicke ich im Halbschlaf'. *ti'e puka vteñ* (v. *puka vteñnini*) *sunavat* (uo.) ['ti ü lve szundikáltok']. *korten* (UOT. Chrest. 60) 'bettelnd', stb. P. *me etis dñ da medis dñ gestitteeni ova* 'я то у одного, то у другого и живу как гость (букв. г о с т я, пребывая в гостях)' (LUTK. Chrest. 45). P. *gortas munteñ kava vema ñe i dži it ib* 'в о з в р а щ а я с ь д о м о й [hazamentében] он заметил небольшое поле' (uo. 51). P. *eti'e s i v t e n* (V. *taje s i l i g e n*)... *lokteni* ['ezt dalolva... jönnek'] (Rajin 35, illetőleg 27). P. *komi ñiv-ke mes koš j i t e n k u t a s s i v n i* ['ha a komi leány teheneit keresve énekelni kezd'] (uo. 47). P. *me suva vteññam verma k i v z i n i* ['én állva (is) tudok odahallgatni'] (LICH. 29). *tšut eg i k u v m e š e r a v t e ñ ñ a m* ['majd hogy meg nem haltam nevettemben'] (uo. 47). P. *bajite munteññas* ['mialatt kimegy, beszél'] (uo. 11). P. *dava j u v i s t a m - ž e t š a j s e v i t t s i s t e ñ ñ a n i m* ['nosza igrunk egy kis teát, mialatt várakozunk'] (uo. 18). P. *odžvan munteñ vijis kujim ur da gorte v o k t e n e t i k e* ['odam enet (tkp. előre mentében) három evetet ejtett zsákmányul és hazajövet egyet'] (Pitu Őñó ~ ANDREJ NYIKIFOROVICS ZUBOV, Vjddñij vevettšan zadatšnik [= Számítási példatár] 27). *g o v o s u i t t e n k i j e z v e p t i s e k u j i m e t t š a s i s* ['szava zás kor harmadrészük emelte fel kezét'] (uo. 84).

Ez az igenév ROGOV szerint múlt időt (azaz előidejűséget) fejez ki, WIEDEMANN (Gr.² 176—7) is a komi *-myst* igenévnek és az orosz gerundium praet.-nak megfelelő igenevet lát benne („kann im Deutschen durch ein Plusquamperfect mit «nachdem» gegeben werden”), WICHMANN azonban a következőt állapítja meg (St. 26): „in dem permischen Dialekt, den ich untersucht habe (Jušva), bezeichnet dieses Verbaladverb (im Verhältnis zum Hauptverbum) jedoch keine abgeschlossene Handlung, sondern eine Handlung, die mit der Handlung des Hauptverbums gleichzeitig ist, wonach es also dem II. Infinitiv des Finnischen entspricht”. W.—UOT. szótárának 410. lapján még a következő észrevételt olvassuk: „Nach der Behauptung des Gewährsmannes ist die Bedeutung dieses Verbaladverbs gleich der des III. Verbalnomens. Also: *me puka vteñnim sunava* = *me puka vikam sunava*”. WICHMANN-nak és permják közlőjének megállapítását a mai permják irodalomból vett fenti példáink is igazolják.

Ami az igenév végződésének az eredetét illeti, BUDENZ (UA. 224—5) éppen „instrumentalis-ralgal való gerundiumot” lát, melynek első cleme azonos a *-tedž*, *-tož* igenévképző első elemével, és helyeslőleg idézi WIEDEMANN

(Gr.² 177) megjegyzését: „Es sieht aus wie der Instrum. eines Nomens auf *-t*, von welchem das folgende Adverb [ti. a *-tedž*, *-tož*] der Terminativ sein könnte”. Igen érdekes — bár téves — G. Sz. LUTKIN felfogása erről az igenévről. Nem szól ugyan róla határozottan, az igenév idézésével kapcsolatban alkalmazott tagolás (II, 29; I. fönt 286. l.): [komi] „*em-is-tj*, *-em-is-tj-en* (K. [= kámai = P.] *tj-en*, ...)”, azonban arra enged következtetni, hogy ő a P. *-ten* igenevet (melyet — nem világos, hogy minek az alapján — *-tjen* alakban idéz) a *misti-en* [o: *mistjen*] alak második részével azonosítja.

A *-ten* második eleme az instrumentalis ragja. A személyragok előtt fellépő *-ji*, *-ja*-ról pedig (*puka-vtežnim*, *puka-vtežnam*) WICHMANN (i. h.) megállapítja, hogy az „= der Endung des Casus adverbialis *-ji*, *-ja* (vgl. *dírji* und *dírja* 'zur Zeit, während, bei')”. A *-ten* alakok *n* hangja *-n* helyett, ill. *-n* mellett, bizonyára a *-težnam*, *-težnat* stb. alakok hatására vezetendő vissza.

Tanulságos, hogy a ma már nem eleven komi adverbialis rag ebben az igenévképzőben is megőrződött (vö. Uot. Chrest. 48—9 és fent 9 alatt a *-menja* alakot). Régi elterjedtségére vall persze az is, hogy egy másik rag szerepének elhomályosulása után ezt a ragot alkalmazták a határozói funkció kiemelésére. Ilyen raghalmozás egyébként nem ritka a komiban, pl. Le. *setšánjn* 'ott', Ud. *setšániš* 'onnan' stb.; I. pl. FUF. XVIII, 210, XXX, 198 és fent a *misten* alakot.

Végül megjegyezzük, hogy a két *-t*-képzős igenév határozószói jelle-
gének megállapítása — szemben az *-m*-képzős igenevekkel — azért is volt könnyű, mert ez a *-t* képző teljesen izolálódott és kihalt elemnek tekintendő, míg az *-m* képző ma is eleven, produktív képző, mely nemcsak határozói igenevekben szerepel.

*

Ezek az igenevek magyar szempontból is közelebről érdekelnek bennünket. Ez a *-t* képző ti. finnugor *-*tt*-re vezethető vissza és így azonos eredetű a magyar *-at*, *-et* deverbális névszóképzővel és a melléknévi igenév *-t*, *-tt* képzőjével, amely a magyarban szintén határozói igenévi szerephez jutott az *-atta*, *-ette* képzős igenévben (I. még itt a 308. lapon).

II. Nem az előbbi pontban tárgyalt *-t*-vel, hanem a 9. pontban f) alatt említett *-mte* képzőben szereplő *-t*-fosztóképzővel van dolgunk a komi *-teg*, udm. *-tek* igenévképzőben, amelyről WIEDEMANN (Gr.² 177) megállapítja, hogy „das negative Verbaladverb auf *tög* ... entspricht einem deutschen Infinitiv mit »ohne zu« oder einem mit »un-« gebildeten negativen Adverb”, vagy MEDVEČZKY (447) szavaival: „azt a mellékkörülményt fejezi ki, amelynek megtörténte nélkül mehet csak végbe vagy kell végbemennie a főcselekménynek”.

Példák az igenév használatára:

a) komi: CASTRÉN (94) szerint „Gerundia [ti. *karnj* 'tenni' ige tagadó ragozásában] redduntur vel per *abu* vel Infinitivo *kartäg*” („Infinitivus: *kartäg* I. *abu karnj*” uo. 93). — *nužödötög* 'ohne zu zögern, unverzüglich' (WIED. Gr.² 177). P. *dugdžteg* 'без остановки, безостановочно, безпрестанно' (ROG. 100), *vit'sisžteg* 'без жданыя, нечаянно, неожиданно', *šajmžteg* 'без пробужденыя, безпробудно' (uo.). KP. *kerteg*, *kəskitəg* (GEN. 56: mint 3. sz. „Verbaladverb”). *dugdžteg* 'ohne aufzuhören' (Uot. Chrest. 60). V. *petuk da pop šoitəg šiləni* 'der Hahn und der Priester singen, o h n e g e g e s s e n

zu haben (d. h. früh am Morgen)' (WICHM. Vd. 181). V. *menam eškis nu edteg oz mun* 'mein Ochse geht nicht, ohne dass man ihn führt' (W.—UOT. 375). I. *karteg* 'tekemättä; ohne zu machen od. zu tun' (uo. 397). P. *užteg en mun* 'gehe nicht, ohne geschlafen zu haben!' (uo. 410). Le. *med lue zeletej dom, kien ma lišti:teg, koken tšuzjiteg* 'ein goldenes Haus soll hier sein, ohne dass du mit den Händen (die Arbeit) anrührst, ohne dass du mit den Füßen daran stösst' (VdK. 27). Le. *menam dine piralteg kerkavd en-pir* 'ohne zu mir hereinzukommen, tritt nicht ins Haus ein!' (uo. 15). Sz. *sije enovtas pomavtegis* 'ö ott hagyja befejezetlenül' (SZENDREY 88). *eni né-kod tedlíteg po'e pišjini* 'теперь можно без того, чтобы кто-нибудь знал (буквально: никто не зная ['észrevétlenül]) бежать' (BUBR. Szlov. 258; I. még BUBR. Lit. 142). *kolé panid munnj da vittšiste g-nis žugedni bandase* 'надо навстречу пойти и неожиданно для них (без их ожидания) ('váratlanul, anélkül hogy várna') разбить банду' (BUBR. Lit. 142). *ninem šjavteg petis* 'ничего не говоря (без шума) вышел' (SZOVR. 245). *pukalis pir etmoza verživteg* 'сидел все время одинакого, не шевелись, не трогаясь' ('mozdulatlanul') (uo. 246). *užtegnim vetledlam* 'anélkül hogy aludnánk, járunk', *užtegnid vetledlannid, užtegnis vetledleni* ['anélkül hogy aludnátok (ill. aludnának), jártok (ill. járnak)'] (RAZM. 76). V. P. *tedlíteg šušis* ['akaratlanul (nem tudatosan) mondódott'] (Rajin 31, ill. 40). P. *povteg mun* ['bátran, tkp. nem félve menj!'] (KG. 141). P. *pirema kažavteg* 'залез незаметно' ['észrevétlenül bújt be'] (LYTK. Chrest. 50). V. *kurittšitegid sešša tani i ov* ['élj azután itt anélkül hogy dohányoznál!'] (Rajin 17). — L. még BEKE: NyK. XXXIX, 424.

b) udmurt: *nino-myr no siytek juYTEK vižaskem* 'er fastete ohne etwas zu essen und zu trinken' (WIED. Gr.² 178). *mōnōtek kiloz* 'jää menemättä' (AMIN. 42). *adkitäk ko'k.t.č.č. piramed luoz* 'látatlanul akárhova bemehetsz' (VNpk. 2). M. *pars suraltämaz sitäk ug čidaski-ni* 'ha csak disznóhabarékot nem eszem, nem csillapodom meg' (uo. 86, MEDV. 447). *so-mında zarni pottitäkadi mon ti bordiš ug kuški* 'annyi aranyat míg elő nem hoztok, én titóletek nem távozom' (VNpk. 108, MEDV. 447). G. *užatek kuaž ug šot* 'ohne Arbeit gibt Gott nichts' (WSpr. II, 9, WChrest.² 163). *dirtitek liđdže* 'lassan (nem sietve, не торопясь) olvas' (PEREVOŠČ.¹ 444). *smotritel, nomre no veratek, zale piriz* (KONY. 48) ['a felügyelő, semmit se szólva, belépett a terembe']. L. még BEKE: NyK. XXXIX, 423; KLEMM 263, 265.

Az igenév végződése: komi *-teg*, KP. (GENETZ) *-teg*; udm. *-tek*, *-(i)tek*, *-(i)tek*; *-al* képzős igéknél *-atek*, (AMIN.) *-tek* (*ötek*, *ytek*; *atek*), és ez azonos az abessivus (karitivus) ragjával [pl. komi *mortteg* 'ohne einen Menschen' (UOT. Chrest. 48), *velidteg* 'lovad nélkül' (uo. 50); udm. *sojostek* 'ohne sie' (WChrest.² 140), *korkajetek* 'ohne mein Haus' (uo. 144)]. Első eleme — mint mondtuk — a *-t* fosztóképző (melyet az *-mtä* igenévben is láttunk), második eleme **k*-ra megy vissza. Az utóbinak az eredete nincs tisztázva (vö. UOT. Kons. 91, 129, 132, 137—8). BEKE (NyK. XXXIX, 427—8) és JEMELJ. (104) azt a képzőt látják benne, amely az udm. *-ki*, komi *-ig* igenévben jelentkezik, de ez a feltevés hangtanilag nem meggyőző, bár lehetséges (vö. UOT. Kons. 129).

Valószínű, hogy itt egy összetett képzővel (? vagy talán egy önálló szóval) van dolgunk, mely talán egyformán járulhatott névszóhoz és igetőhöz, vagy talán inkább — az *-mte* alak tanúsága szerint — először csak névszóhoz, és a névragozásból terjedt át használatára igékre is. Eredetileg tehát ragtalan nomen caritivum lehetett.

A nyelvtudat szükségét érezhette még egy határozói rag kitételének. Erre vallanak CASTRÉN adatai, amelyekben (az izmaiban) a caritivusban a *-teg* után még az adverbialis ragja is jelentkezhetik; pl. *nyy* [= *nī*] 'leány', *muös* 'tehen': carit.: *nyytäg*, *muöstäg*, 1. sz. *nyytägä* (*nylätäg*) v. *nyytägjaä* (*nylätägja*); *muöstägä* v. *muöskätäg* v. *muöskätägja* (CASTR. 64), Plur.: *nyyjustäg*, *muösjastäg*, 1. sz. *nyyjustägä* v. *nyyjustägjaä*, *muösjastägä* v. *muöstägjaä* (uo. 66). A 2. személyben pl. *purttäggyd* v. *purttäggyä* v. *purtydtäg* v. *purtydtägja* ['késed nélkül'] uo. 58—59, stb. (L. még Uor. Kons. 132.)

A komi *-teg*, udm. *-tek* igenévi végződés tehát nem tüntet fel külön ragot (vagy talán inkább: pusztán a maga egészében egy névragot vett át), mindenképpen azonban kizárólag határozói alkalmazásban használatos egységes végződés járul itt az ige tövéhez. Ezek az igenevek tehát vagy ragtalan határozókul használt deverbális származékok, deverbális névszók (ebben az esetben hasonló megállapítás a főnévi caritivusra is vonatkozik), vagy pusztán analógiás alakulatok. Az előbbi esetben közel állnak az *-ig* végződésű igenevekhez (l. a 12. pontot). Funkciójuk és deverbális eredetük alapján határozói igeneveknek tekintendők.

Talán érdemes még megjegyezni, hogy ha a *-teg* végződésű igenévben ige vett át névszó ragot, a *-tedz* igenévvvel kapcsolatban viszont megfigyelhettük, hogy a permják nyelvjárásban névszó vett át igéhez járuló végződést (*koktedz*, *vintedz* esetében).

*

Talán itt még egy jelenségre mutathatunk rá, amely persze nemcsak erre a most tárgyalt határozói igenévre vonatkozik:

Ha a határozói igenévnek külön alanya van, az a szerkezet néha már nem birtokos jelzős szerkezetnek, hanem a mai nyelvallapot szempontjából (a nominativus absolutusra emlékeztető) különálló szerkezetnek is tekinthető. Pl. udm. K. *vil' korkajedlän serägez zor detetük šismiz-uk* 'die Ecke deines neuen Hauses vermorschte, ohné dass der Regen sie getroffen hätte' (MSFOu. CII, 347): 'új háznak sarka — eső nem érvén — elkorhadt'. *solen dyšetyškysjos soje luškaljam mi izikymy* 'az ő tanítványai lopták el őt, mikor mi elaludtunk': ('ellopták — mi elaludván'; ehhez vö. a 303. és 305. lapon mondottakat). Ebben az esetben ez a szerkesztésmód hasonlítana a magyar *idő múlva*, *kevés idő múlván* szerkezetekhez (vö. MHat. II, 281). Itt tehát a határozói igenév külön alanyú cselekvést fejez ki (vagy, mint KÁROLY S. mondja: a határozói igenév független „alanyi cselekvéshordozóval” szerepel), mint pl. az említett magyar szerkezetben, vagy pl. ebben: *holual léuén* 'facto mane' BécsiK. 7; l. KÁROLY S., i. m. 168—71, 183—4, SIMONYI, MHat. II, 281—3, 317—8, KLEMM, TörtMondt. 251—2. Érdekes ebből a szempontból SZAVVAJITOVNAK az az észrevétele, mellyel az utóbb idézett *mi izikymy* komi (*uzigen mijan*) megfelelőjével kapcsolatban (nyelvtanának 116. lapján) a görög gen. absolutusra utal: *ἤμῶν κοιμωμένων* (Máté ev. XXVIII, 13).

12. Az egyidejűség kifejezésére szolgáló határozói igenévnek a végződése az udmurtban *-ki*, *-ku*; ennek a komiban a WIEDEMANN által 3. Verbal-

nomen-nek nevezett *-ig* (*-ig*) végződésű igenév felel meg. A dolgozatunkban tárgyalt igenevek közül ennek az eredete és részben funkciója van legkevésbé tisztázva, így kénytelenek vagyunk ennek az igenévnek a használatát jóval több példával megvilágítani, mint amennyit a többi igenév használatával kapcsolatban idéztünk.

a) Nézzük először az udmurt használatot.

Az igenévi végződés alakja: WIED. *-ky* (*-ku*), (MUNK.) *-(i)ki*, AMIN. (42) K. *-kō*, J. *-ky* (*-ōkō*-, *-yky*-), (WICHM.) (WChrest.² 163) Gl. *-iki*, *-iku*, *-iku*, J. MU. *-iki*, U. *iki*; *-al*-végződésű igéknél: MUNK. *-aki*, AMIN. *-akō*-, *-aky*-, WICHM. *-aku* stb. (l. még Uot. Kons. 128). Az igenév többnyire személyragosan használatos.

Példák az igenév használatára: *mon kutyskōny n ul y k y m ti mon dore öd pyrele 'als ich im Gefängnis war, seid ihr nicht zu mir gekommen'* (WIED. Gr.² 178). *solen dyšetyksyšos soje luškaljam mi iziky my 'seine Schüler stahlen ihn, während wir schliefen'* (uo.). *dönje bydmyky 'wenn die Welt untergeht'* (uo.). *lōktōkō 'tullessa', šijon duakō 'ruokaa kysyessä, mōnam mōnōkōm 'minun menessäni'* (AMIN. 42). *līmī u s i k i z, jurt-jer-bordī-kā lakiskā 'ha a hó estében a ház[fal]hoz tapad'* (VNpk. 6, MEDV. 445). *kwaž gudīrjaki 'midőn mennydörög'* (uo.). U. *m i n i k i z gurt pala u fšiškoz, bertīkiz nules pala u fšiškoz 'beim Hingehen blickt er nach Hause, bei der Rückkehr blickt er nach dem Wald'* (WSpr. II, 12). G. *šin ponīku gozijen kerttīnī kule 'beim Einsetzen des Auges muss man [dich] mit dem Stricke binden'* (uo. 132). J. *mon addži šugez vukoim kelīkum (uo. 134) 'ich sah schreckliche Dinge beim Übernachten in einer Mühle'. turnaku kwaž šuldīr val (PEREV.¹ 444) 'во время косьбы была хорошая погода'. nuleskiš pu pottīkum i, mi baddžim lošez addžim ['mikor az erdőből fát hoztunk, egy nagy jávorszarvast láttunk'] (KONY. 51). nuleskiš pu vorttīku, lošez addžim ['mikor az erdőből fát fuvaroztunk, egy jávorszarvast láttunk'] (POZGY. 99). z o r i k u ö m arale ['mikor esett az eső, mi nem arattunk (nem vágtuk a gabonát)'] (uo.). *gīrikum, gīrikud, gīrikuz, gīrikumi, gīrikudi, gīrikuzi* ['amikor szántottam, -tál stb.'] (POZGY. 99). L. még KLEMM 248.*

b) Az igenév komi alakjáról WICHMANN (St. 26) ezt írja: „Vom Verbalnomen III (I. U. V. S. L. *-ig*, P. *-ik*) wird in P. der Illativ (*-ike*, gewöhnlich mit Possessivsuffix: *-ikam*, *-ikat*, *-ikas*; *-ikanim*, *ikanit*, *-ikanis*), sonst (I. U. V. S. L.), ihm entsprechend, gewöhnlich der Instrukтив (*-igen*, I. *-igen*), daneben aber auch der Illativ mit dem Suffix der 2. Pers. (*-igad*, in I. auch mit dem Suffix der 1. Person *-igam*) verwandt.“ A jazvai permjákból GENETZ (56) a *kerki, kōskiki* alakokat (személyraggal: *kerkam*, *-at* stb., *kōskika·m*, *-kat* stb.) mint „4. Verbaladverb“-et idézi. (A P. *-ki* és *-iken* alakokról még lejjebb szólunk.)

Már Uot. (Kons. 128) felhívja a figyelmet arra, hogy ez az igenév már a zürjén nyelvm emlékekben is szerepel. Az egyik legrégebbi nyelvm emlékben (A Szentlélek kiáramlása) ezt a mondatot olvassuk: *tirtis beden kartaez, kiten loinis pukigen* ['megtöltötte az egész házat, ahol ültek'] (tkp. ahol ülve voltak; 'весь дом, идеже бяху сидяще') (ЛЮТКИН, Дрeвнyер. 42, 114, G. Sz. ЛУТК. I, 29). Ugyanott *ивкльгон: juklīgōn* 'разделяя' (Дрeвнyер. 42, 45, 114, 131; G. Sz. ЛУТК. I, 29). A liturgia i részletekben ezek fordulnak elő: *бостыгонъ: boštigen* 'беря, поднимая' (Дрeвнyер. 67, 114, 123, 164, G. Sz.

ЛҮТК. I, 33), *воѣтльшигонъ*: *vejtlišigen* 'крещающуся, погружаясь, крестясь, принимая крещение) (Drevnyer. 69, 114, 167; ЛЕРЕСЧИН és G. Sz. ЛҮТК. másképp olvassák ezt a szót). Azt a *ñimtig*, *ñimti:g* 'именуя' alakot, melyet ЛҮТК. (Drevnyer. 69, 74, 114, 138, 167) idéz, ЛЕРЕСЧИН is, G. Sz. ЛҮТКIN is másképp olvassa, a hasonmás is másképpen olvasható, így ezt a hapax legomenon-t inkább mellőzzük.

Ez az igenév igen kedvelt alak. Pl.:

-ig: *petmystön kojmod tschasö, adzis muködjasös s ulal y g bazar vylyn udshavtög* 'kimenvén három órákor láta más rendbelieket a piacon állván hivalkodni' (tkp. 'nem dolgozva'; увидел других стоящих) (GAB. 69; ez a mondat azért is tanulságos, mert három igenév szerepel benne). „Gerundium Praesens: Nom. -yg, Instruct. -ygan (*ygon)'' (CASTR. 80); pl. *ystyg, karyg* (uo. 82). „Gerundium in yg et mys (*myst) in Nominativo rarissime occurrunt'' (uo. 88). *schuda syja sluga, kor gospodin sylön, vo mystön, adzäs syjes ker y g sydz* 'selig der Knecht, wenn sein Herr, wenn er kommt, sieht ihn so tun' ('kit az ő ura talál az ő tiszti szerint cselekedni'; найдет поступающим так) (WIED. Gr.¹ 72). *adzis najaös užig* 'találá őket aluva (находил их спашими)' (uo. 75). *kerig* 'делая', *šogšig* 'печалясь', *užig* 'спя' (SZAVV. 56.) V. *tentsid ved nadejšeni šizim-šo kolig* 'man glaubt ja, du habest 700 [Rubel] hinterlassen' (W.—UOT. 374). *da bures emej nadejštan loig* 'aber hoffst du, das werde zum Guten ausschlagen?' (uo.). *as terig rož loe* 'ein Loch, so gross wie sie, entsteht' (uo.). *as termenjs (terig) gu* 'eine Grube, so gross wie er (wo er Raum fand)' (uo. 275). Le. *tene šue guläitig* 'azt mondja, hogy parázna kods z' (NyK. XLV, 453). *te višig šušän* 'te betegnek mondod magad' (uo. 452—3). *višig šušis* 'betegnek mondotta magát' (uo. 454). *ñe-kod ez-šusi ad, džillig* 'senki se mondotta, hogy látott téged' (uo. 455). *bid munig i loktig pjaris aslas bev dine* 'при каждом уходе и при ходе входил к своей лошади' (BUBR. Lit. 139, ezzel a megjegyzéssel: „ig из ige"; l. még uo. 138). *riņšte tšate sotšsig* 'думает, что рига горит' ('ригу считает горящей') (uo. 141). *jona gažtemšig šuše* 'сообщает, что очень печалится (очень печалющимся называется)' (uo.). *tolke rož kolimort terig* 'только отверстие осталось человека вещающего е' (uo. 141—2). *vetlig-munigen* ['járás-menés közben'], *olig-v. ligen* ['éltében-voltában'], *šojig-juigen* ['évés-iváskor'] (F. F. РОПОВ, Коми грамм. I, 130). Ud med berja l, se vile dig i bara kutas ošte ['megint megfogja a medvét, amikor ez az utolsó csontot lerágja (az utolsó csontról lerágja a húst)'] (KM. 95). Vm. *pašnajaste ve tšig taje bur loe* ['szántó föld megművelésekor ez jó lesz'] (uo. 51). — Ritkább az ig alak; l. UOT. Kons. 128. L. még GAB., CASTR., WIED., SZAVV.; ЛҮТК. Chrest. 15.

-igen, (-igen): *pyri gön she kerkaö okalö syjes* 'bemenvén (входя) a házba, köszöntsétek [a ház népét]' (GAB. 70). *gusälysny syjes mijan uzigön* 'azok lopták el őt, mikor elaludtunk volna' (uo. 70—1). *užigēn mijan* (= ἤμων κοιμώμενον) *kerisni taje* 'во время нашего сна сделали это' (SZAVV. 116). Gerundium Instr.: *ystygan, karygan* (CASTR. 82). -ygan (*ygon) (uo. 80). *syja assjys vom vostymystän velädis nyje vöipygän* 'száját megnyitván, tanítja vala őket, mondván' (uo. 122). *syd i loas olöm pomášigön* 'ügy léssen e világnak végén (при кончине века)' (WIED. Gr.¹ 76). *kerigen* 'делая', *jurbitgen* 'кланяясь', *u:igen* 'спя' (SZAVV. 56—7). *vetligen ju dorti sija adzis dona iz* 'близь реки [tkp. ott jár-

v á n], он нашел драгоценный камень' (uo. 95). *vidz kutygön jurtö vyal* 'weirn du fastest, so salbe dein Haupt' (WIED. Gr.² 167). V. Sz. *me vere munigen addžili sijes* 'ich sah ihn, als ich in den Wald ging' (W.—Uor. 374, 381). V. *ettšid mian pušigen kiššis tšan* 'einmal, als wir [Bier] brauten, zerfiel das Fass' (uo. 374). V. *sije munis meam šojigen* 'hän meni minun syödessäni; er ging, als ich ass' (uo.). I. *karigen* 'tehdessä; beim Machen od. Tun' (uo. 396). Pr. *gimali.gen* 'mennydörgéskor' (VdK. 246). Pr. *vinase juuigen zel tšukirtšile* 'sie verzieht sehr [den Mund], wie sie den Branntwein trinkt (uo. 79). *bid voligen vašlis... bidšama emburse* 'при каждом приезде привозил всякого добра' (БУВР. Lit. 137). *tene taje ju jlas šueni oligen* 'тебя на верховье этой реки называют живущим (т. е. говорят, что ты живешь на верховье этой реки)' (uo. 141). *ivanov dregmunli bid kutški.gen. no terpitis* 'И. вздрагивал при каждом ударе, но терпел' (uo. 138). *bid as.v školae munigen geña p'ralis vašacs nuedni* 'каждый день при уходе в школу Геня заходил звать Васю' (Szovr. 245). Ud. *sije bise vudžigen šiblalıs stavse* ['mikora tüzön átmentek (átrepültek), mindent ledobált'] (KM. 101). V. *nañ vundigen* '[dal] gabona-aratáskor' (uo. 156). V. *bid evtištigen šue* ['minden lengetéskor mondja'] (Rajjn 32). L. még KLEMM 251, 257.

-iken: Az új permjék irodalomban gyakrabban találkozunk egy a komizürjén -igen végződésű határozói igenévnék megfelelő -iken végződésű határozói igenévvvel. Pl.: P. *me p'ir, p'ir, bid šojiken sije ponda kaž'oljni* (V. *me p'ir kuta kažt'vni bid šojigen* ['én mindenkor, minden étkezéskor fogom (elhunytt apámat) emlegetni'] (Rajjn 11, illetőleg 7). *zanaves oštiken nekin abu* (V. *zanaves voštigen nekod abu*) ['függönynyitáskor (amikor a függönnyt szétnyitják) senki sines (a szinpadon)'] (uo. 20, ill. 15). *šondi-petiken lim-dor-tša.tša košmis* (V. *šondi petigen džoridž košmis*) 'завял цветок при восходе солнца' ['napeltekor (összetétel) hervadt el a virág'] (NYOBDINSA VITTOR egy szindarabjának a címe; a darabot V. I. GYERJABIN ültette át permjék nyelvjárásra). P. *muniken-voktiken* ('jövéskor-menéskor, jövet-menet') (KG. 145).

-igenid: Sz. *te vere munigenid* (v. *munigad* v. *munigen*) *addžilin sijes* 'du sahist ihn, als du in den Wald gingst' (W.—Uor. 381). Sz. *loktigad* (v. *loktigenid* v. *loktigen*) *boš* 'nimm es, wenn du kommst!' (uo.).

-igin: Lu. *me vere munigin* (v. *munigen*) *addžili sijes* 'ich sah ihn als ich in den Wald ging' (W.—Uor. 392). *me ber laktigin* (v. *laktigen*) *bošta* 'ich nehme es, wenn ich zurückkehre' (uo.). Lu. *me termasiGIN ve.tši* 'ich machte übereilt' (W.—Uor. 273). Le. *sija šušis višigin. siia šušis gortę munigin* 'ő azt mondotta, hogy beteg. Azt mondotta, hogy hazamegy' (NyK. XLV, 455). *oz šu koligin* 'azt mondja, hogy nem kell [neki az ebéd]' (uo. 435). Le. *anbar-ež dorad sulaligin jur-sağ vošema* 'wie ich bei der Tür des Speichers stand, hat sich mir der Verstand verwirrt' (VdK. 54). *tšajtas laktigin kul-pise* 'sie wird glauben, ein Teufelsohn kommt' (uo. 58). *vokjaset tšaitene vet.tšigin* 'seine Brüder glauben, dass er ihnen nachsetzt' (uo. 68). Le. *me tianes tšajti gerigin* 'én azt hittem, hogy ti szántotok' (NyK. XLV, 452). *tšajte laktigin viini* 'gondolja, hogy [őt] megölni jön' (uo. 453). *te šušan mene korsigin* 'te mondod,

hogy engem keresel' (uo. 455). *kijasse sote bite va jigi n* '[das Feuer] brennt [dem Arbeiter] die Hände, wie er es bringt' (VdK. 55; tkp. 'kezeit égeti tüzet hozván'). — Ezt az *-igin* végű igenevet ismeri a zuzdini nyelvjárás is, amely ЛУТКИН megállapítása szerint — I. ЛУТК. Chrest. 30 és NyK. LII, 316 — középhelyet foglal el a komi-permják és a komi-zürjén között, legközelebb azonban a felsősziszolai nyelvjáráshoz áll. ЛУТКИН (i. h.) ezt a két alakot idézi ebből a nyelvjárásból: *zerigin* 'во время дождя' és *kur-tigin* 'во время загребания сена'.

-ki: I. fent 298. l. és pl.: *Pjazva tšerdiñen, su'ldæren, uso'ljon vëli prøko-dem, vjir kələtki* 'в Чердыни, в Соликамске, в Усолье был проездом, сплавляя лес (на плоту по реке)' ('fa úsztatáskor') (ЛУТК. Chrest. 58).

(**-ige*), *P. -ike*: *P. munike* 'идя, идучи', *pukavike (pukatike)* 'сидя, сидучи', *ovike (olike)* 'живя, живучи', *kerike* 'делая, делаючи' (ROG. 56). *munike oz kov sojni* 'im Gehen soll man nicht essen' (W.—UOT. 409). *me munike soji* 'ich ass im Gehen' (uo.). [PK. *kerki, kaskiki* (GEN. 56 mint 4. „Verbaladverb”).] L. még BUBR. Lit. 138. *P. zanesse oštike endrej pukave* ['mikor a függönyt szétnyitják, András ott ül'] (LICH. 38—9). *P. god tšuvavike eta deŋga bidmema 442 rubedž* ['egy év múlva ez a pénz 442 rubelre nőtt'] (A. V. LANKOV permjék számtani példatára, Moszkva 1925. 75. l.).

-igam, igad stb.: *vi'džaligad* 'постясь' ('mikor böjtölsz') (SZAVV. 116). Lu. *te vere munigen* (v. *munigad*) *addžilin sije* 'du saht ihn, als du in den Wald gingst' (W.—UOT. 392). Sz. *munigad, loktigad* (I. *-igenid* alatt). Pecs. *munigas sija zel jona juis* 'auf dem Wege trank er tüchtig' (W.—UOT. 385). *pirigas* 'beim Eintreten' (uo.). I. *karigam, karigad* (uo. 396). Le. *lešigad berjal* 'leszálláskor [leszálladkor] tördelj [az ágakból]' (NyK. XLV, 426). *me kajigad berjala* 'én fölmászás közben [felmásztamkor; 2. szem. determ.] tördelek' (uo.). *sija kajigas berjalis* 'ő fölmászáskor (fölmásztában) tördelt' (uo. 427). Sz. *kuligas vistalis* 'mikor halálán volt, mondotta' (ZNPk. 123). AV. *mej vëli loktigad* 'mi volt, mikor jöttél' (tkp. 'jöttedkor') (ZSz. 102, SZINNYEI: NyK. XLVI, 166). Pr. *mužik petigas eđžes sajas džepšis* 'der Mann versteckte sich — wie er hinausging — hinter der Tür' (VdK. 118). *užigariđ* 'mialatt aludtatok' (RAZM. 75). *kuliganis* 'когда они умирают (они умирая)' (BUBR. Szlov. 257). *kidž naje vetšlisni berja voliganiš* 'как они делали в последние приходы' (BUBR. Lit. 138). *-igam, -igad, -igas, -iganim, -iganid, -iganis* (uo.). *pišmetę gi žigad* 'когда ты писал письмо' (SZOVR. 243). — *P. -ikam (-ikam), -ikat (-ikat)* stb. (ROG. 56—7). *munikat kežvin važ gortę* 'идучи заходил (ты) в старый дом' (uo. 56). *me addži vi sije vere munikam* 'ich sah ihn, als ich in den Wald ging' (W.—UOT. 409). *munikat* 'als du gingst', *munikanim* 'als wir gingen', *munikanit* 'als ihr gingt' (uo.). KP. [*ker*]kam, -kat stb., [*kaski*]kam, -kat stb. (GEN. 56). *P. užikam menam niriš bi šalkje* 'mikor alszom, orromból tűz lángol' (ЛУТК. Chrest. 43). *P. muse vesaliga suse bišsen kinanis neškillemas* 'a mikor irtást csináltak (когда расчищали под пашню лес, azaz a földet tisztították), a fákat mind kezükkel húzták ki' (uo. 42). *P. greke vejan taten pukalikat* (V. *greke vejan tani pukaligad* ['bűnbe merülsz, mialatt itt ülsz'] (Rajjn 22—3, ill. 17). *P. zvonitise petketikas* (V. *zvonitisni vitškošis petkedigas*) ['haran-

goztak, mikor (a halottat) kivitték (a templomból)'] (uo. 7, ill. 4). P. *petikanis niye* ['mikor kimennek, (így szól) hozzájuk'] (LICH. 28). Pjazva *udža'lkam* 'когда я работал', *udža'lkanim* 'когда мы работали', *ijzka'nim* 'когда мы спали' (ЛУТК. Vok. 98). — Ritkább az *-igas* végződés; l. peccorai példáinkat és UOT. Kons. 128.

-ig, névutókkal kapcsolatban: *jurbitygytiri* 'indem er vor ihm niederfiel' (GAB. 70). *naja petysny regyd gort pytschkys, polyg tyrji i radlyg tyrji* 'sie gingen sogleich aus dem Grabe, mit Fürchten sehr und mit Freuen (indem sie sich fürchteten und freuten)' (WIED. Gr.¹ 75). *jurbitig tjrji* 'кланяясь' (SZAVV. 115). *gažalyg dyrji munö* 'mit Freude geht er hin' (WIED. Gr.² 167). V. *naje eftšyd vasajs užig kostiis jignalasni* 'einmal, als der Wassergeist schlief, sperren sie ihn ein' (WICHM. Vd. 15). V. *munas berdig tjrji* 'sie geht weinend von dannen' (W.—UOT. 374). V. *asniš kañ loktig kežlas džebšasni* 'sie selbst verstecken sich bis zur Ankunft der Katze' (uo.). V. *loktig moziš* 'als er kommt' (uo.). V. *munig moz* (v. *munigen*) *šoži* 'menessä sön; ich ass im Gehen'. Le. *gortad lakte berdig tjrje* 'hazajön sírva' (NyK. XLV, 446). Le. *užig* (o: -k) *tjrje bajita* 'álmomban (mialatt alszom) beszélek' (VdK. 70). Le. *asnim pušig-tšežis užni vodam* 'magunk lefekszünk aludni, mialatt [a hús] megfő' (uo. 65, 71). Le. *menam vetlig* (o: -k) *tšež bidmas* 'während ich reise [jártomban, jártam alatt], wird er grosswachsen' (uo. 15). Le. *kuligdorid gerni zavogi:tin* '[jetzt,] da du dem Tode nahe bist, hast du zu pflügen angefangen' (uo. 37). Pr. *litškiš moziš kerištiš ivan tsarevišes* 'während er ihn drückte, hieb jener auf Z. Ivan' (uo. 96). Pr. *sija munig moziš vuzalle* 'er verkauft, während er wandert' (uo. 152). Ud. *vetlig kostariš oši vevse šojas* 'mialatt ő odajár, a medve megeszi a lovát' (ZSz. 194, SZENDREY 83). *tševalnikid sije užig kosti vežis siješ* 'mialatt aludt, a kocsmáros kieserelte azt' (BUBR. Lit. 140). *šondi letšig geger setšse voan na* 'около захода солнца сюда придешь еще' (uo.). *užig moz tolke i šuale* 'спя (во время сна) только и говорит (uo.). *ta-berin nalen šornitem-šilemiš mune juig-sojigtir* 'posle etogo ih razgovor-penie idet pri pitje-eđe' (uo. 141). *aslas olig tšežen* 'в течение своей жизни' (uo. 140). *partuk-pomnas vomdorse tšiškiš moziš... etvefitiš* 'вытирая кончиком фартука губы... ответила' (SZOVV. 244). *vočšakiv vitšišišig kosti vois pišme petrovšai* 'пока ждали ответ, пришло письмо от Петровой' (uo. 245). Ud. *puš vokjas voigkežlas* ['megfőzte, (a tehenet), mire testvérei megjöttek' (tkp. 'testvérei megjöttek idejére')] (KM. 96). Vm. *ivan veraligtir munis vođe džik* ['Iván vadászva (vadászat közben) tovább (előbbre) ment'] (uo. 42). P. *me šila tatən vitšišišik-moz* (V. *me šila tani vidtšišišig-moz* ['énekelek, mialatt itt várakozom'] (Rajin 28, illetőleg 22). P. *muneni šilik-dirni* (V. *muneni šilig-tjrji* ['énekelve mennek'] (uo. 40, ill. 31).

-igen, névutóval: *pjšjis termasemen kodenke vetedemiš poligen moz* 'бежал торопливо, будто боясь чьего-либо преследования' ('mintha félne, mintegy félelmében') (BUBR. Lit. 141).

-igjas- (többszám): *-igjasen*, *-igjas'n*, *-igjase*, *-igjasam*, *-igjasad*, *-igjasas*, *-igjasanim*, *-igjasanid*, *-igjasaniš* (BUBR. Lit. 138). *užnaitigjaseñ dađis*

veli šuljole 'во время ужинов дядя бывало говорит' (uo. 139). *š o j i g j a s a s o z o v l i š u i g a k i a s k u t a n t o r j i s - n a n i s* 'при ее трапезах [étkezésé seikor] не бывает в левой руке, что держать — хлеба' (uo.). *di vjvti š e i t i g j a s i n t e p a s j a l i p u j a s* 'во время блужданий [plur.] по острову я отмечал деревья' (uo.). *keza j a s e s t e v i l i v l i k i i š i g j a s e n* 'коз я убивал, когда я охотился' (BUBR. Szlov. 257). *vettigjase, vettigjasin* 'во время хождений' (Szovr. 245). *vettigjasad* 'во время твоих хождений' (uo.). V. *komi njo-ke mes kor sig j a s e n boštas šivni* ['ha a komi leány mikor teheneit keresi, énekelni fog'] (Rajjn 37). V. *zavodjn u. džaligjase jugjdtuvsovrjtjásnad... šukertšam vit-kvajt mort* ['mikor a gyárban dolgozunk, világos tavaszi estéken összejövünk majd ötenhatan...'] (ROČSEV, Kik drug [= Két barát] 132—3).

Mielőtt tovább mennénk, vegyük még figyelembe, amit a nyelvtanok a komi -ig és igen, továbbá az udmurt *ki* szerkesztéséről tanítanak.

GABELENTZ (69) szerint: „Die Form *yg* bezieht sich gewöhnlich auf das Object, *ygön* auf das Subject des Hauptsatzes.” WIEDEMANN (Gr.¹ 75) megállapítja: „das Subject, wenn es ein anderes ist als beim regierenden Verb, steht im Genitiv (Adessiv oder Nominativ), wie *šyös gusalysny mijan usigön*. [o: *užigen*] 'sie stahlen ihn, während wir schliefen.'” SZAVVAJITOV hasonlóan nyilatkozik (115): «окончания *ig* и *ig* указывают обыкновенно на сказуемое, а *igen, igen* на подлежащее в предложении; напр. *petmšten a džis mukedjases sulajg bazar vlin u džalteg* (V. *u džavteg*) 'вышедши, увидел некоторых, стоящих (между тем как они стояли или которые стояли) на торгу праздно'. *a džis najaes užig* 'нашел их спящими (тогда как они спали)'. *pirigen kerkae, okale sijes* 'входя в дом, приветствуйте его.»

Idéztük már CASTRÉN észrevételét (88): „Gerundia in *yg* et *mys* (**myst*) in Nominativo rarissime occurrunt.”

BUBRICH példának (Lit. 141) tanúsága szerint a mai irodalmi nyelv már nem tesz az ilyen, tárgyi mellékmondat értékű igenévi használatban effajta megkülönböztetést: *tene taje ju jlas šueni òlige n* 'тебя на верховье этой реки называют живущим (говорят, что ты живешь на верховье э. р.); *elešes šaštis u šigen* 'Алешу счел падающим (подумал, что А. падает); *riņište šašte sottšig* 'ригу считает горящей (думает, что рига горит); *burse-gmei te nađeittšan loig* 'добро разве ты надеешься будущим (разве ты надеешься, что добро будет)?'; *jona gažtemšig šuše* 'очень печалющимся называется (сообщает, что очень печалится).'

Elsősorban az udmurtra, de általában mindkét permi nyelvre vonatkozik (még a személyragos alakokkal kapcsolatosan is) WIEDEMANN-nak egy, a fentebb idézethez hasonló megjegyzése (Gr.² 178): „Wenn das Subject ein anderes ist als bei dem Hauptverb, so steht es wieder (ti. úgy, mint a komi igenév mellett) im Nominativ (Genitiv ohne Suffix), ist es ein Personalpronomen, so wird es mit Personalsuffixen ausgedrückt... die dritte Singularpronomen steht auch ohne Suffix.” (Példája: udm. *dönje bydmyky* 'wenn die Welt untergeht', uo.)

Az *adzis najaös užig* 'találá őket aluva'-féle használatot WIEDEMANN Gr.² 167) melléknévinek tekinti: „dasselbe Nomen (steht) auch adjectivisch, als ein Particip — wechselnd mit dem Nomen auf -yš... — in Apposition zu dem Object namentlich von *adziny* (sehen, finden), wie *adzis najaös užig* od. *uzišjasön* (er fand sie schlafend, sah sie schlafen).”

Már utaltunk arra, hogy nagyon szétágaznak a vélemények, vajon határozói igeneveknek tekintendők-e az itt tárgyalt alakok; vonatkozik ez elsősorban a komi alakokra.

WIEDEMANN például az udmurt igenevet határozói igenévnnek, a komi alakot viszont „Verbalnomen”-nek tekinti. „Die nominale Bedeutung dieser Verbalform ist im Syrjänischen wohl unzweifelhaft, da sie ein Casussuffix annimmt und verschiedene Postpositionen nach sich haben kann” (Gr.² 167). Az udmurt határozói igenévről így nyilatkozik (uo. 178): „Das wotjakische Verbaladverb auf *-ky* (*-ku*) entspricht den von dem syrjänischen Nomen auf *-yg* gebildeten Ausdrücken . . . Ob es auch der Form nach dem syrjänischen Nomen verwandt, oder ob es als eine Zusammensetzung mit der Partikel *ku* (als, da, wenn) anzusehen ist wie *soku*, *soky* (dann, darauf) syrj. *sek*, *seki*, muss dahingestellt bleiben.”

Kérdésünk eldöntéséhez azonban szükségünk van a végződés tisztázására, eredetének megállapítására.

Az igenév *-g*, *-k* elemében BUDENZ (UA. 46—47, 221) és SZINNYEI (NyK. XLVI, 166) a komi *-eg*, udm. *-eg* deverbális névszóképzőt látták (ehhez vö. Uot. Kons. 137); minthogy azonban ez az utóbbi képző **ŋk*-ra megy vissza, igenevünk képzője pedig *g* ~ *k* hangjával eredeti **k*-ra utal, a BUDENZ—SZINNYEI-féle magyarázat nem fogadható el (l. Uot. Kons. 128—9, 137—8). UOTILA (i. m. 129) szerint itt arra a deverbális névszóképzőre gondolhatunk, amely pl. a finn nyelvjárási *kastek* 'harmat; keresztelés' (~ *kasta*- 'megnedvesít, öntöz; megkeresztel'⁸ szóban is megvan és amely a finnugor praesentis képzésére is szolgált (l. pl. SZINNYEI, FgrSprw. 93, LEHT., Abl. 343 kk.). A komi és udmurt igeképzők mássalhangzójának ez a magyarázata valószínű.

Az igenévképző végén jelentkező udm. *-i*, *u*, jazvai *-i*-ről UOTILA azt vallja, hogy abban „steckte wohl irgendein weiteres Element” (i. m. 129).

Talán a következő magyarázatra lehetne gondolni.

Az udmurt *-ki* magánhangzós végződését föltehetőleg az őrizte meg, hogy utána eredetileg a lativusi **k* állott, és ez azután, úgy, mint általában a hasonló permi lativusi végzések esetében, elveszett (l. pl. LAKÓ, A permi nyelvek szóvégi magánhangzói 42, Uot. Kons. 130). Eredeti **k* (ill. **ki*) lativust lát ebben az alakban BUBRICH is (Phon. 72). A mikor? kérdésre felelő lativusi időhatározó a permi nyelvekben gyakori (vö. pl. FUF. XVIII, 211—2, WIED. Gr.² 121, JEMELJ. 141, WChrest.² 137) és a fent idézett számos komi *-e* és személyragos *-am* stb. illativusi alak is valószínűvé teszi, hogy ennek az igenévnnek a végén lativusi rag állott. A *-ku*, *-kuu* alakra a mi véleményünk szerint is az udm. (WChrest. 74) G. *ku* 'wann', (MUNK.) *ku* 1. 'midőn, amikor, mikor'; 2. 'mikor', *koť-ku* 'bármikor' alak hatott (így WIED. i. h. és BUBR. i. h. is).⁹

Mégis van egy körülmény, mely az udmurt alakokkal kapcsolatban ellene szól ennek a magyarázatnak.

⁸ Ehhez a jelentéshez vö. ALH. I, 234.

⁹ Lehetséges, hogy a *soku* (MUNK. G. *so-ku* 'akkor, azon időben', (WICHM.) G. *soku*, J. *so'kuu* 'dann, damals' mellett használatos (MUNK.) Sz. *so-ki*, K. *so-ke*, (WICHM.) J. MU. *soki*, U. *so'ki* (ugyanazzal a jelentéssel) viszont a *-ki* végű igenevek hatására keletkezett, úgy, hogy kölcsönösen befolyásolták egymást az igenévi és a határozói alakok. BUBRICH (i. h.) egyszerűbbnek véli az egyezés okát: szerinte már magában a *soki* alaknak *-ki* végződésében [már eredetileg, tehát nem az igenév hatására] a lativusi *-ki* végződés jelentkezik. Mi ebben a *k*-ban nem látunk lativusi ragot, csak a *-ki* végéről elvett lativusi **k* ragról beszélhetünk.

Ha eredeti lativusi alak volt az udmurt *-ki*, akkor a személyragos alakokban **-kam*, **-kad*, **-kaz* stb. végződésnek kellene jelentkeznie, mint pl. az olyan alakokban, mint *kulytožam* 'halálomig, holtomig', *ulitožad* 'dein Leben lang', *kulto džazi* 'bis zu ihrem Tode', *pott, tükadi* 'anélkül, hogy kihoznátok' (*gurtam* 'otthonomba') stb., nem pedig *ulykym*, *izikymy*, *ušikiz*, *vuijikiz*, *mönököm* stb. alakoknak, amelyek olyanok, mint pl. *imjštīm* 'szájamból', *korka jjuitim* 'von meinem Hausdache herab', *niliž* 'az ő lánya', *korkaštiz* 'az ő házából', *njuumi* 'leányunk', *iitijjštīmi* 'von unserem Platze', *niliž* 'az ő lányuk' stb. (l. WChrest.² 142 kk.).

Ez arra engedne következtetni, hogy a *-ki*-t határozóragnak fogták fel (a főnevek birtokos személyragozásában a nominativusban az egyesszám I. személyében nem *-im*, hanem *ε, i* a birtokos személyrag: *vale* 'lovam', *niliž* 'leányom'; l. WChrest.² 142), illetőleg úgy alkalmazták, mintha már maga a teljes *-ki* végződés időhatározó rag lenne. *mon ulykym*, *mi izikymy* éppolyan birtokos jelzős szerkezetekként vannak használva, mint *korka jjuitim* 'von meinem Hausdache herab', *mi hiitim* 'bei uns herum'. A névmás alakjához vö. pl. *mi doram* 'zu uns', *mon dorin* 'bei mir' stb.; l. NyK. XXXVI, 225, LVIII, 86, WChrest.² 147).

Az udmurt képző előtt jelentkező *i, i* hang tővégi magánhangzó.

Nézzük most a komi alakok magánhangzóit.

A képző előtt a komiban és a nyugati permjékben (Rogovnál) *i* és *ī* váltakozik egymással, WICHMANN jušvai-permják és GENETZ jazvai (keleti) permják adataiban állandó az *i*. Itt is föltehetőleg az *i* (jazvai **ə*) mint tővégi magánhangzó az eredeti. A palatális *-i-s* alakok mindenesetre feltűnőek; kialakulásuk azonban talán a praeteritum *i*-jének a hatására vezethető vissza: *munigen*, P. (ROG.) *munike*, (WICHM.) *munike* < *munigen*, **munj-ke* 'amikor ment(em, -él)' a *munj*, *-n*, *-s* stb.' ment(em, -él)' hatása alatt. A jazvaiban állandó az *i*, de ott az inf.-ban is *-i-* alakban jelentkezik a tővégi magánhangzó: [(GEN. 55—56) *kəskinə* 'ziehen', (uo. 30) *villi-* 'gehen, sich begeben' (l. még uo. 50—1)] és más igenevekben is általános az *-i-*: *kəskitə-m*, *kəskimə-n*, *kəskitə-ž*, *kəskitə-g* (GEN. 56).

A képző végén jelentkező *ε* nyilván a lativusi rag (amelynek a végéről az eredeti **k* elveszett, úgy, mint az udmurt alakoknál láttuk). Ez az alak könnyen adott alkalmat egyfelől a személyragos *-ikam*, *-ikat* stb., másfelől az instrumentalis-ragos *-iken* kialakítására.

Legnehezebb persze a jazvai *-(i)ki*-re kielégítő magyarázatot találni.

Ha azonban tekintetbe vesszük, hogy nemcsak az udmurtban, hanem éppígy a nyugati permjékben lativusi raggal jelentkezik ez az igenév és hogy magában a jazvaiban is a személyragos alakok (*-kam*, *-kat*, *-ikam*, *-ikat* stb.) bizonyosan (il)lativusi alakok, alig gondolhatunk másra, mint arra, hogy a jazvai *-ki* végződésben is lativusi végződést keressünk, illetőleg hogy a jazvaiban is lativusi végződésnek kellett lennie. A *-ki* végződés alapján ti. — akárhogy is magyarázzuk a *-ki*-t, hiszen láthatnánk benne lativusi *-i-t*; l. lejjebb — a személyragos alakoknak *-kiam*, *-kiat* alakban kellene jelentkezniök;¹⁰ *-kam*, *-kat* csak *-ke* alapalakhoz tartozhatnak. Ezek szerint a jaz-

¹⁰ Vö. Ud. *vili* 'hoch, in der Höhe (fliegen)'; V. *vilijn* 'oben, in der Höhe', V. *viliš* 'von oben' (W.—Uot. 340). Vö. Pr. *hebesásis uli ij pu jlišis vili kutis munni* 'er begann niedriger als der Himmel und höher als die Wipfel der Bäume zu gehen' (VdK. 86; vö. uo. 97). L. még LAKÓ, A permi nyelvek szóvégi magánhangzóit 39; BUBR. Lit. 76—7.

vaiban is minden valószínűség szerint lativusi *-*kə* volt ennek az igenévnek eredeti végződése. A -*ki* nem is lehet régi, mert akkor -*kiam*, -*kiat* alakok is keletkeztek volna. Márpedig ha a -*ki* újabb és független a -*kam*-féle személyragos alakoktól, akkor feltehető, hogy itt — ugyanazon az alapon, mint az udmurtban — a *siki* 'damals' végződése hatott ezekre az igenevekre. (A *siki*-féle adverbiumok -*i* végződéséről l. WICHM.: FUF. XVI, 158; LAKÓ: i. m. 39; UOT.: Vir. 1945: 500; W.—UOT. 366; FUCHS: FUF. XVIII, 208. Tisztázásra vár az *aski* 'morgen, morgen früh' alak is; l. W.—UOT. 6, 366.)

A jazvaiban is tehát **kerkə* lehetett az eredeti alak, és ez éppolyan lativusi ragot feltüntető h a t á r o z ó i i g e n é v volt, mint az udmurt *utiki*.

Az elmondottak alapján nézzük meg most, hogy az itt tárgyalt alakok használatuk szempontjából valamennyien határozói igeneveknek tekintendők-e.

Az udmurt alakban egy ma már nem eleven deverbális névszóképző egy raggal egységbe forrva járul az igetőhöz, és az így alakult igenév (melyet tehát a nyelvérzék pl. *uti-ki*, *p ri-ki* szerint elemez) csak határozói funkcióban szerepel a mondatban: ez az alak tehát kétségtelenül határozói igenév.

Más és semmiképpen sem egységes a helyzet a komiban.

a) Az -*ig* ~ -*ig* ma is félreérthetetlen főnévi (részben melléknévi) szerepben használatos. Olyen szerkezetek, mint *as terig rož loč* 'ein Loch, so gross wie sie, entsteht' ('maga beférő lyuk keletkezik'), *kañ lokt q kežlas* 'bis zur Ankunft der Katze' ['a macská(nak) érkező v. érkezés(ének) idejéig'], *uzig kosti s* 'alvása közben', továbbá az -*ig*, -*ig* alak ragos alakjai: *meam* [adess!] *šoigen* 'mialatt én ettem' (tkp. 'az én evésemkor', 'minun syödesäni), *b d ku škigen* 'при каждом ударе', *b d voligen* 'minden jöttekor', *šondi-petigen* 'napkeltekor' adessivusi és melléknévi jelzős szerkezetükkel (valamint összetétel-voltukkal) világosan mutatják, hogy itt nomen deverbale-val, a ragos alakban pedig egyszerű főnévi határozóval van még dolgunk. És hogy a mai nyelvérzék is így fogja fel az igenévnek ezt a szerepét, azt igen határozottan mutatják a feltűnőnek látszó többszámú alakok (-*igjas* stb.), bár itt talán azzal is kell számolnunk — amire már fentebb is rámutattunk —, hogy itt talán csak tudatos, az irodalomból kiinduló újítással állunk szemben.

Viszont tagadhatatlan, hogy egyes alakok legalább egyes esetekben igazi határozói igenévként szerepelnek.

Vegyük ezeket az alakokat közelebről szemügyre!

a) Az -*ig* végű alakok. Ebben a mondatban: *bjd munig i loktig piralis* 'minden távozáskor és jöttekor bement' BUBRICH („-*ig* из -*ige*”; 139, l. még 138) határozói igenevet lát; a *bjd voligen*, *bjd kutšikigen* ('minden jöttekor', 'minden ütéskor') alakokkal összehasonlítva csakugyan ragtalan határozói igenévek látszhatnak, azonban az előttük álló melléknévi jelző mutatja, hogy ezek ragtalan h a t á r o z ó k, a *munig*, *loktig* csak ragtalan főnév: 'menet, jövet', amilyenek szép számmal vannak a komiban (l. pl. FUF. XVIII, 209—10, NyK. LVIII, 67 kk.; l. még fönt 280. l. és alább a -*sa* és -*an* végű igenevek alatt). Az olyan szerkezetben, mint Le. *menam vetlig-tšez* 'während ich reise', a *vetlig-tšez* összetétel jelentése 'járás-időtartama' (vö. W.—UOT. 299 *nem-tšez* 'Lebensdauer, Lebenszeit'), a *vetlig* főnévi szerepű, a *tšez* pedig ragtalan határozó.

A *višig šušis* 'betegnek mondotta magát', 'azt mondotta, hogy beteg', *uzig addžis* 'alva (alvónak) látta', 'látta, hogy alszik' típusú mondatokban sem láthatunk határozói igenevet. Igazat fogunk adni WIEDEMANN-nak, aki (Gr.² 167) melléknévi használatot lát az utóbbiban („in Apposition zu dem

Object”), ha figyelembe vesszük a következő szerkezeteket: Pr. *zel mi tša kažit, tšis* ’er schien ihm sehr schön’ (VdK. 124) (’nagyon szép[nek] lát-szott’, ’mint nagyon szép látszott’). Pr. *se tšem jon aslis kažit, tše* ’er fühlte (eig. scheint) sich selbst so stark’ (uo. 121). Le. *kvajt-das tšelkevej šušan ju klema* ’du sagst, du hast 60 Rubel verteilt’ (uo. 55) (’mondod magadat [mint] elosztottat’). Pr. *gerbilt, tšišta: ma munis sar-orde gebüekt* [meghajoltul, (mint) meghajolt] ging sie zum Zar’ (uo. 103). Pr. *pelagüitis jezse šo-tiše tša* ’er schätzte die Leute auf 100 000 (uo. 141). Le. *tšä tšisni tenišid džinjan mi tša gelesa* ’azt hitték, hogy a te harangod széphanjú’ (’a te harangodat széphanjú[nek] hitték’) (NyK. XLV, 461).¹¹ Ud. *una-e šila tšusvu tan aššid?* ’мно́го ли сил чувствуешь в себе (букв. ты у себя)?’ (Лытк. Chrest. 61) (tkp. ’soknak érzed-e erődöt?’). Főnévvel: (Le. *ken-ke ilin morje saj:n lolja va šuene* ’irgendwo weit hinter dem Meer — sagt man — [ist] das Lebenswasser’ (uo. 19)). Le. *tšidüde durenä* ’ihr nanntet mich Dumankopf’ (uo. 69). Ugyanígy az udmurtban: Sz. *muso potiz mon:m so* ’nekem az kedvesnek tetszett’ (VotjSz. 572). *ko tšolän pijez ku tšo-kä-no, aslez muso, šuo = ko-kiñlän pijez aslez muso potü* ’wenn auch das Junge der Elster bunt ist, ist es ihr selbst [dennoch] lieb, sagt man = jedem gefällt sein eigenes Kind, eig. jedermanns Kind gefällt ihm selbst’ (MSFOu. CII, 250).

Ezekben a szerkezetekben tehát tkp. mintegy állítmányi névszót látunk; jelentésük megfelel az essivusi használat mellett, melyet fönt láttunk, a praedicativusi (vagy nuncupativusi) szerepben használt instrumentalis-ragos szerkezetnek, mint: FV. *šuyas najases dura ken* ’er nennt sie Dumköpfe’ (VdK. 329). Vm. *me tene kuttša tšo je n šunj* ’ich werde dich meine Schwester nennen’. V. *duma:tas veren* ’er hält ihn für einen Dieb’ (uo. 401). Le. *meneg-nej šuyin durnejen?* ’mich hast du einen dummen Kerl genannt?’ (uo. 58); Pr. *tene idžasiš zeleta ve tšeme n šuwe* ’sie sagt, dass du aus Stroh Gold machst’ (uo. 77). Pr. *jenmes ve tšeme n šuveni petuk i tšipan* ’man sagt, jen habe den Hahn und die Henne erschaffen’ (uo. 229). Pr. *kvastajt, tšin ve tšeme n* ’du hast geprahlt, dass du sie erschaffen hast’ (uo. 225). Pr. *ile tšaitan munemen* (v. *munni*)? ’[was] glaubst du: sind wir weit gegangen?’ (uo. 136). Értelmezhetők azonban másképp is (és sok valószínűség szól e mellett), nevezetesen úgy, hogy az igenév ilyenkor eredetileg tulajdonképpen egy egész nominális mondatot képviselt. Ilyen mellérendelő mondat szerkezetet (alanyi vagy tárgyi mellékmondat) egyértékű kifejezéssel a komi nyelv valóban kedvel is; pl. Pr. *kilze: kod-ke i lokte* ’er hörte: jemand kommt’ (VdK. 154). Pr. *vi džede: kaga sultis* ’sie schaut: das Kind ist aufgestanden’ (uo. 211). Pr. *vi džede: bi t dište ne-ilin* ’er schaut: nicht weit [von dort] ist ein Feuer sichtbar’ (uo. 101). Pr. *ne-kor eg-killi: medar jugidiš mort volem* ’ich habe noch nie gehört, dass jemand aus dem Jenseits gekommen wäre’ [’ember-jöttet’ = — ’ember jövését’, vagy: ’ember jött’] (uo. 115).¹²

Hivatkozhatunk persze arra is, hogy a melléknévi igenév és az igeragózásbeli egyes 3. személy a finnugor nyelvekben általában igen gyakran azonos,

¹¹ Vö. KLEMM: A Pannonhalmi Főapátsági Főiskola Évkönyve 1916: 165–6.

¹² Vö. a hasonló vogul és más fgr. szerkezeteket: KLEMM: i. m. 1916: 141, 163, 167, NyK. XLV, 357 kk. „A mordvin alárendelő viszony”. L. még a komitativusi -mjd magyarázatát: *me sijamid muna* ’én vele megyek’ tkp. ’én megyek — ő a második’ → ’másodmagammal megyek’ UAJb. XXVIII, 222).

vagyis a melléknévi igenév általában névszói állítmányul is szerepelhet. A permi nyelvek praesens egyes 3. szem. eredetileg *-e, -ε* végű igenév (l. pl. Uot. Chrest. 59), a magyar *kelt, holt* melléknévi igenevekkel azonos az igék *-t-s* praeteritumának egyes 3. személye: *kelt, holt (halt)*, a finn praes. egyes 3. személye **-pa, pā ~ *-ba, -bä* képzős melléknévi igenév stb. (l. pl. SETÄLÄ, TuM. 4 kk., TMNy. 622, SZINNYEI: Hunfalvy-Album 42, KETTUNEN—VAULA 102—3, HAKULINEN SKRK I, 220, 223 stb.). És hogy a magyar melléknévi igenév ma is mily gyakori állítmányi használatban, azt részletesen kifejtette és gazdag példatárral igazolta TOMPA JÓZSEF (MNy. XLIX, 128—40).¹³ De — tudjuk — állítmányul szerepelhet a *határozói igenév* is, mint pl. ebben a mondatban: *tárva-nyitva szobámnak az ablaka* (Petőfi) stb. L. KLEMM, TörtMondt. 50; vö. még SIMONYI, MHat. II, 309—10, Mócs: Nyr. XX, 164—6, 203—4, KÁROLY S., i. m. 155. L. még komi *-sa* alatt a 314. lapon.

A fent idézett mondat: Le. *tsäitisiñ tentšid džinjan miša gelesa* 'azt hitték, hogy a te harangod széphangú', ezek szerint kétféleképpen értelmezhető: 'a te harangodat széphangú[nak], [mint] széphangút gondolták', vagy: 'azt gondolták a te harangodról: széphangú'. Ugyanígy *addžis užig* is ekképp volt értelmezhető: 'látta [mint] alvót, alvó[nak]', vagy pedig úgy, hogy 'látta: ő alvó', ez pedig a. m. 'ő alszik', ahogyan *sije mune* 'ő megy' eredetileg a. m. 'ő menő', *mune veli* 'menő volt, ment'.

Ezekben a szerkezetekben tehát valóban még nem tekinthetjük a komi *-ig* végű igenevet határozói igenévnak, és így csatlakozhatunk ebben a tekintetben WIEDEMANN véleményéhez.

De bizonyára egészen közel állnak a határozói igenévi használathoz fenti példáink közül a következők: 'szántóföldet művelve' (*veľšig*), 'az utolsó csontot lerágva' (*vilēdig*), ahol az igenévvvel kapcsolatos accusativusi tárgy mutatja, hogy igenévvvel van dolgunk és az igenév kifejezetten határozói szerepű. Ezek a mondatok azért is figyelemre méltók, mert a nyelvtani irodalomban az *-ig* végű igenév gyakran szerepel mint határozói igenév, de kétségtelen példát erre a használatra nem igen idéznek a nyelvtanok.

b) Az *-ig* alakkal szemben az *-igen* végű igenevek használatával kapcsolatban többen is hangsúlyozták, hogy ez rendszerint [bár nem kivétel nélkül] az anyyra vonatkozik. Valóban egy „látta őt ülve”-féle szerkezettel kapcsolatban fölmerülhet a kérdés: „már mint ki ült?”, 'vidit eum sedens', vagy 'vidit eum sedentem?' Ez a különbségtétel persze élénken emlékeztet a magyar *-va* és a régi *-atta* határozói igenevek közti különbségre; pl. *alvajárod, térden állva* (AporK. 150), de viszont: *lelé őket alattok* (= 'alva') MünchK. 65, *látám a szelletet leszállatta mennyből* 'vidi spiritum descendentem de coelo' (MünchK. 170); l. SIMONYI MHat. II: 326; KÁROLY S. 214.¹⁴

Az *-igen*, P. *-iken* végződésű igenevekben is már olyan alakulat is jelentkezik, melyben a ragos végződés (képző + rag) összeforrt egységként járul az igetőhöz: *verę munigen* 'mikor az erdőbe ment(em)' nem úgy tagolódik, hogy *munig + -en*, hanem így: *mun + -igen*; a *vinase juvigen* 'mikor a pálinkát issza', olyan igenevet tartalmaz, melynek tárgya van és a nyelvérzék a *ju(u)*-tőhöz függesztettnek fogja fel az *-igen* végződést. Hogy ez való-

¹³ TOMPA JÓZSEFnek igaz köszönettel tartozom sok értékes megjegyzéséért és tanácsáért, mellyel segítségemre volt, mikor vele e dolgozatom problémáiról beszélgettem.

¹⁴ „az igenév kifejezte cselekvésnek *alanya* a főcselekvésnek tárgya” (de gyakori ilyenkor a *-va* és *-ván* is: *aluva lelvén őket* (WeszprK. 54), *lelé őket alvám* (AporK. 164), *lelék egybegyűlvén az 11 apostolokat* (WinkK. 274). MHat. II, 326, 310—1.

ban így van, világosan látható az *-igenid* végződésű alakokból. Az instrumentális személyragos végződése tudvalevőleg *-nam*, *-nad* stb.; az *-igenid* tehát azt jelenti, hogy a nyelvérzék egységnek érzi az *-igen* végződést. Ezek az alakok tehát igazi határozói igenevek. L. még feljebb a 282. lapon.

c) Nevezetesek a letkai *-igîn* végzések és a luzai *-igin* (*igen* mellett). Ugyancsak inessivusi alakot láttunk a zuzdini nyelvjárásban és a többes-számi *-igjasin* végződésben. Az inessivus alapulhatna persze az igenév főnévi szerepén: *řšáitas laktigîn* 'jövésben [levőnek] gondolja', lehetne arra is gondolni, hogy a személyragos *-igam* stb. alakokból nem illativust, hanem inessivust következtettek ki, de a legegyszerűbb és legtermészetesebb magyarázat mégis az, hogy itt ugyanolyan inessivussal van dolgunk, mint a V. Le. Vm. *mîšten*, Pr. *-mîšten* melletti Le. *-mîstin* alakban (l. fent a 286. lapon), vagy a V. *vomen* melletti V. Ud. *vomîn* 'quer über' esetében (l. W.-Uot. 346, FUF. XVIII, 211), vagy az alsóvicsegdai *jonain* erősen' (ZSz. 60, 82) határozósóban.

Az *-igin*, *-igîn* végű alakok tehát éppúgy határozói igenevek, mint az *-igen* végűek.

d) A komi **-ige*, *-igam*, *-igad* stb., valamint a permják *-(i)ke*, *-(i)ki* végződés is igetőhöz csatlakozó egységes „gerundiális” végződés, és így ezek az igenévi alakok (vö. *pîsmete* [acc.] *gižigad*) is határozói igenevek, ahogyan GENETZ is, ROGOV is joggal „Verbaladverb”-nek, ill. «депричастие»-nek fogja fel őket.

13. Fent három olyan határozói igenévnek tekintett alakot láttunk, melynek mássalhangzó-eleme s; a három igenév a) az udm. *-sa*, b) a komi *-sa* és c) a komi *-sen* végű igenév.

a) Az udm. *-sa* (*-isa*, *-isa*, K. *-esa*, a szamarai nyelvjárásban: *-za*, *-eza*; AMIN.: *-sa*, *-ysa*, *-ōsa*; *-al* képzős igéknél *-asa*) végű határozói igenév (l. WIED. Gr.² 62—3, 178—9; AMIN. 42; MEDV. 440; KLEMM 248, 255, 263, 265, 271; JEMELJ. 102—3; WChrest.² 163; MSFOu. CII, 656) a legsűrűbben használt, a magy. *-va*, *-ve* és *-ván*, *-vén* képzős határozói igenévnek megfelelő udmurt igenév. Használatos állapot-, mód-, időhatározói funkcióban és úgynevezett összetett igéknél (amikor a gerundium segítségével kapcsolatos és a befejezett cselekvés kifejezésére szolgál). Példák: *kōrdžasa oroi* 'laula en kuljin ohi' (AMIN. 42). *ōžōd ulōsa* 'vähän elettyä' (uo.). G. *berdīsa kirđžasa gīri* 'weinen und singend pflügte ich' (WSpr. I, 114). J. *ōžit killīsa noš veram* 'nachdem sie eine Weile gelegen hatte, sagte sie' (uo. II, 89). MU. *tuž kema bōrdīsa kuuem* 'er starb, nachdem er sehr lange geweint hatte' (uo. 79). J. *doraz oīsa vožmatem* 'er lud ihn zu sich und zeigte es ihm' (uo. 99). MU. *vitīsa uue vjuem* 'er soll gewartet haben' (tkp. 'várva volt') (uo. 56). J. *pegdžīsa koškem* 'er floh davon' (tkp. 'elfutva elment') (uo. 84). MU. *džūasa bitmoz* 'es geht in Flammen unter' ('égve véget ér') (WChr.² (163). *ogez ŋe-no-ku-no dugdltāk birāktām vuän požsa ulā*, *ogez jo požtīsa ulā* 'az egyik [katlan] soha meg nem szűnve forró vízzel fő, másika jeget főz' (tkp. 'vízzel főve van', 'jeget főzve van') (VNpk. 72). *dīrtīsa līddže* 'читает торопясь', *šerekjasa vetle* 'ходит смеясь' (PEREV.¹ 444). *kuspazi veraškīsa*, *šerekjasa*, *arasjos ludīs berto* 'az aratók egymás közt beszélgetve, nevetgélve térnek vissza a szántóföldről' (KONY. 47). — Szam. *vedza med kuloz!* 'er möge stürzen und verrecken (tkp. 'lefeküdvé haljon meg')' (MSFOu. CII, 428). *detšken*

vetleza 'szerencsésen járva' (uo. 429).¹⁵ *gažalod-kü, betteza du od* 'wenn du mich lieb hast, so trinkst du [den Branntwein] ganz aus' (uo. 435). — Egyetlen példa van ragos és személyragos használatra: *G. mon tsaklam val tin d peras vajini mone sudini vordini peres misajam*¹⁶ 'ich hatte daran gedacht, dir eine Frau zu holen, die mich in meinem Alter ernährt und gepflegt hätte' (WSpr. I. 110; I. JEMELJ. 102).

Az udmurt *-sa* végű igenév alakja és használata annyira egyezik a csuvas *-za, -zä, -sa, -sä* végű igenévvel (l. különösen BEKE: KSz. XV, 68), hogy a kettő bizonyosan kapcsolatos egymással. WICHMANN (Die tschuw. Lehnwörter in den permischen Sprachen 154) a csuvas igenevet tartja votják eredetűnek, BEKE (i. h.) szerint a votják képző csuvas eredetű („Das Bildungssuffix *-sa* ist auch der Form nach identisch mit dem tschuwaschischen *-zä, -zē, -zā, -zē, -sä, -sʹ*”). Az idegen eredet mellett szólhat — bár ez nem tekinthető döntő érvnek —, hogy míg a többi igenév általában egyidejűséget fejez ki, az előidejűség kifejezésére pedig rendszerint névutós kifejezés (a komi *-mīs* esetében egy erre a szerepre alkalmas rag, az elatívus ragja) szerepel, ez lenne az egyetlen udmurt, mely már önmagában előidejűséget is kifejez. Az udmurt *-sa* képzőt azonban nem tekinti idegen elemnek UOTILA sem; a komi *-sa*-val azonosítja (Kons. 174) és „deverb. Suffix syrj.-wotj. *-sa* (V. Verbaladverb)”-ról beszél. Az udm. *-sa* azonban mégis különválasztandó a komi *-sa*-tól (l. a következő b) pontot) és csuvas eredetű határozói igenévnek tekintendő. Ez különösen azóta kétségtelen, amióta RAMSTEDT (Einführung in die altaische Sprachwissenschaft II, 131—2) kimutatta, hogy a csuvas *-sa, -za* altaji eredetű.¹⁷

b) A *-sa* képzős határozói igenévre a komiból igen kevés adat állt rendelkezésünkre.

WIEDEMANN (Gr.² 62) egyetlen ilyen deverbális *-sa* végű alakot idéz: *kuilysa* 'liegend, in liegender Stellung' (*kuilyny* 'liegen'). (Ugyanígy WIEDEMANN szótárában, 124. l.).

UOTILA is megállapítja (Kons. 174), hogy „im Syrj. sind nur Überreste vorhanden”; a WIEDEMANN említette *kuilysa* alakon kívül még csak egyet

¹⁵ WChr.² 163: 'sciend' téves 'reisend' helyett.

¹⁶ Vö. MSFOu. CII, 685: „*šotisa* = *šotisa*, при песне *-sa*”.

¹⁷ A fent említett *požsa ulä* 'fő, föl' szerkezethez vö. VotjSz. 103, ahol MUNKÁCSI az *ul-* 'élni, lakni, lenni, létezni' igéről megjegyzi, hogy „*-sa* végű gerundiummal kapcsolva segédige gyanánt szerepel, amidőn egyszersmind a vele szerkesztett ige cselekvésének folytonosságát, vagy szokott voltát jelzi”, pl. . . *bežžä vullasa ulä-der* '[a fekete fajd] farkát forgatja (szereti, szokta forgatni: поворачивает)'. Vö. kaz. tat. *köib tor-* 'várakozni (várva állni)', *tiqnaš tor-* 'hallgatózni (hallgatva állani)' (BALINT G. III, 135; *tor-* 'állni, élni, lakni'), *bula toramın* 'én létezem' (uo. 63); *kürä toryan* 'látász, látható' (uo. II, 119), *ašab bula* 'meg lehet enni' (uo. II, 167). BEKE (KSz. XV, 70) egy idevágó csuvas példát is említ: *šınzėn illezė teräššä* 'az emberek hallgatják' (Mész., CsuvNpk. II, 420), de ezt is a főt tárgyalta „összetett igék” közé sorolja. — Ugyanígy igenévi szerkezetet ismer az északi-osztják is. SARKADI NAGY (NyK. XLII, 467) ilyen példákat említ: a) *toyodijiman žetsəs* 'megmosdott' (ПАРАУ, Nyelvt. 12); ez a szerkezet a fent említett „összetett” igéknek felel meg; b) a másik csoportba tartoznak a következők: *nomasman olä* 'gondold meg' (uo. 39); *oysar sidāman olä* 'róka, csöndbe légy' (uo. 104); *selta non žoriman olä* 'aztán rettegj' (uo. 157); *iln žahēmten olädj* 'lebukva legyetek' (uo. 154) stb. Vö. a déli-osztjában: a) *tinna veimen tūäjet* 'von ihnen genommen, wurden sie weggebracht' (ПАТК. II. 160) (azaz 'általuk elvitettek') b) *untped-ima tuet-peta it pällimen üt* 'die Schwiegermutter wurde (praes.) auf ihn sehr erzürnt' (uo. 120). (L. ПАТК. — FUCHS. 222, 224.) L. még a hasonló lapp és finn szerkezeteket: HALÁSZ, UF. III, 63, BUDENZ, FNy.² 131, SETÄLÄ, Laus.¹¹ 112 stb.

idéz: V. *tędса*, WIED. *tędса* 'bekannt' (*tędnj* 'wissen'). Csakhogy *tędса* mind a két helyen, ahonnan UOTILA idézi, nem határozói, hanem melléknévi igenév: V. *tędса tetka ordeę p'ras* 'sie geht zu einer bekannten Tante' (WICHM. Vd. 24), V. *s'len tšužem's tędса* 'az ő arca ismerős (у него лицо знакомое)' (ZSz. 32, 34), és így szerepel ez a szó W.—UOT. szótárában is: V. Sz. Ud. *tędса*, Sz. Lu. P. *tętsа*, I. *tędса* 'tuttu; bekannt'. A permjákban is: *tę t s а e z-ed tenat ńekin-žę abu* ['hiszen senki i s m e r ő s ő d nincsen'] (ЛИСН. 30).

Valójában azonban mégis tudunk néhány példát erre a határozói igenévre idézni:

Le *berdса* (o: *berttsа*): *b. bajite* 'er spricht weinend, in weinerlichem Ton' (*berdnj* 'sírni').

V. *vodса*: *me vodса sornita* 'fekve beszélgetek'. Le. *vottsа* (< *vod-sа*) *soje* 'fekve eszik'. (W.—UOT. 342.) I. *vętsа*, Ud. *votsа* (Adv.) 'liegend, horizontal': (*vodnj* 'lefeküdni').

sulttsа: Le. *sulttsа* 'стоя; állva' (VdK. 70). Le. *sulttsа użan* 'állva alszol' (uo. 61, 71). Le. *użan setęni sulttsа'd* 'ott állva alszol' (uo. 61). V. *me sulttsа sornita*, Vm. *suttsа sornita* 'állva (стоя) beszélgetek'. V. *suvttsа suvtnj* 'fölemelkedni, (kiegyenesedve) fölkelni' (tkp. 'állva felállni'). V. *suvttsа*, *suvttsа*, Le. *sulttsа*, Vm. *suttsа* 'meredek (adj.)' (V.); 'állva (adv.), állás közben' (V. Le.). (Vö. V. *suvttsа in* 'meredek hely, meredek lejtő'.) Vm. *suttsаen sornita* 'állva beszélgetek' (*suvtnj* 'felállni, megállni'). (L. még lejjebb.)

puksа: V. *me puksа sornita* 'ülve beszélgetek'. Vm. *mi puksаen sornitam* 'ülve beszélgetünk'. Le. *puksа* (v. *puksа'd*) *użan* 'ülve alszol, ülsz és alszol, miközben ülsz, alszol' (VdK. 61) (*puknj* 'ülni'). (L. még alább a 313. lapon.)

użsa: Le. *użsa (użik* [*< -g*] *t rje*) *bajita* 'álmomban beszélek' (VdK. 70). (Vö. Le. *użsa mortęs me kati* 'felkeltettem az alvó embert'.)

Ezek az igenevek kétségtelenül határozói igenevek. Mielőtt azonban ezeknek a magyarázatához hozzáfognánk, nézzük az egyéb *-sa* végű komi származékszavakat.

Igen gyakoriak a komiban a *-sa* képzős denominális névszók. Pl. (W.—UOT.) V. Ud. *karsа* 'städtisch, Stadt-', V. *medarsа* 'auf der anderen Seite wohnend', V. *sikt'vsa* (Adj.) 'von der Sysola (z. B. Fische)' (azaz: 'sziszolai'), V. Sz. *dorsa* (Adj.) 'Flügel-, Rand-' ('oldalsó, szélső'), V. I. Ud. *šersа* 'mittler, Mittel-' ('középső'), I. *taśsa* 'hiesig' ('innen való, idevalósi') stb. — Éppígy: *janvarса* 'januári' (BUBR. Lit. 85, Szovr. 172). (L. WIED. Gr.² 62; CASTR. 43; SZAVV. 85—6; UA. 237, 266; LYTKIN, Az *-s* névszóképzők a permi nyelvekben 12; BUBR. Szlov. 253—4, Lit. 77, 80, 84—5; Szovr. 172.)

Erre a képzőre már a nyelvemlékekben van adatunk: *seluń karsati* 'a Szaloniki-városiaknak' ('a Thessalónikabeliekhez') (LYTK. Drevnyer. 65, 117, 132), *įjudeįsajslį* 'a judeaiaknak' (uo. 66, 71, 117, 131; *įjudeįsa* 'житель Иудеи' (uo. 117).

Külön csoportot alkotnak azok a származékszavak, melyeknek *-sa* végződése úgy alakult, hogy *-s* képzős főnevekhez az *-a* melléknévképző járult, és így a képző *-s* hangját megelőző magánhangzó (tővégi hangzó) nyílt szótagba kerülve, gyakran kiesett. Erre már BUDENZ is felhívta a figyelmet az *-s* „diminutív névszóképzők” tárgyalásánál: „Megjegyzendő — írja (UA. 237) —, hogy ezen zürj. < őš, votj. *es*-nek a vocalisa kiszorulhat (pl. *čors* [čörös, čörs 'Strumpf aus Tuch: čör 'Schienbein; lábszár']; *pölös* mellett: *pölsa* 'reihig, schichtig'; *rokös* mellett: *roksös* 'voll Bodensatz') s ezért nem láthatunk benne még külön képzőt...”

Ugyanilyen *-es-a > -sa végű alakok pl. (W.—Uot. 198) *peles*: V. *aslīs-peles* 'von besonderer Art; besondere Art', I. *kik-peles*, P. *kik-peves* 'zweierlei': *pelsa*: Sz. Lu. *kik-pelsa*, V. Ud. P. *kik-peva* 'doppelt, zweifach'. Több példát említ LYTKIN is (-s névszóképzők 17): *murtes* ~ *murtsa* [vö. W.—Uot. I. *murtes* 'Mass': I. *murtesa* 'das (bestimmte) Mass enthaltend', Lu. *murtsa* 'kaum, schwerlich', és a szótár az utóbbi szónál meg is jegyzi: „Vgl. *murtesa*”]; *girkēs* ~ *girkša* [vö. W.—Uot. V. Sz. Lu. I. Ud. P. *girk* 'das Innere (des Körpers . . .': Lu. *girtsa pu* 'hohler Baum'; vö. LYTK. i. m. 12: *girkša pu* 'odvas fa']; *šures* ~ *šursa* [vö. W.—Uot. V. Sz. Ud. *šures*, I. *šures* 'Einfassungsleine am Netze. (aus Hanf) . . .' (LYTK. i. m. 7: *šursa* = *šursa-lj* 'hátgerinc' l. W.—Uot. 254]; (LYTK. i. m. 8: *peles* 'sarok; Ecke, Winkel', „*pel(.)sa* < **pel(.)s-a* (a melléknévképző) 'csöbör, rendszeren két füllel' (szó szerint „füles”), tehát *pel(.)s-* a csöbördongák kiemelkedő végeit (két vég) jelenteti (vö. orosz *uša t* 'fülekkel ellátott csöbör' . . . alapszó: z. votj. *pel* . . . m. *fül* . . .)"] [vö. W.—Uot. *pel* 'Ohr': *peles* 'Ecke, Winkel': V. I. *pelesa*, Lu. Ud. *pelesa*, Lu. *pelsa* 'eckig, kantig', V. *ňol-p.* 'viereckig', V. Ud. *pelsa*, I. *pžlsa* 'Zuber, Kufe']. — Vö. még I. *uusa* v. *ulyša* 'inferus', *yysa* v. *ylyša* 'remotus', *vyysa* v. *vylyša* 'superus' (CASTR. 43), *ulša*, *ulsa* 'der untere. Unter-', *vilša*, *vilsa* 'der obere' (UA. 266) (W.—Uot. *ulšsa*, *vilšsa*, *ilšsa*).

Az -es, -is (és -as) denominális és deverbális képzőkre vonatkozólag l. még WIED. Gr.² 60—1; CASTR. 43; WICHM.: JSFOu. XXX/6, 3, 4, 6, 37—8; BUBR. Lit. 64—5, 75—6, 87; Szovr. 157, 162, 172—3; БЕКЕ: I. OK. V. 48—51, ALH. IV, 106—10. A képző *e*, *i* magánhangzója az említett hangtani helyzetben sem esik ki mindenkor; megakadályozhatja természetesen a kiesést, ha ennek következtében nehezen kiejthető mássalhangzótorlóadás állna elő [pl. W.—Uot. 290: Sz. Lu. *tšetškes* 'eben (Erde, Weg, Tisch)': Sz. *tšetškesa* id. (als Prädikativum)], de máskor is: pl. *ares*: *aresa* 'jährig' (W.—Uot. 3; vö. WICHM.: JSFOu. XXX/6, 6). A kiesés talán ott marad el, ahol az -es, -is képzős alakkal való kapcsolat még eleven, így főleg nem főnévi szerepben használt melléknéknél, és ebben az esetben az -esa, -isa alak a -sa alak mellett jelentéskülönbség kifejezésére is szolgálhat.

Mármost ez a -s-a (vagyis az -es, -is képzős szóhoz járult -a) olyan melléknéveken is jelentkezhett, amelyeknek -es, -is képzős alapszava (vagyis az -es, -is képzős deverbális névszó) már nem volt élő szó. Ilyen jellemző — és a mi szempontunkból különösen fontos — esetet UOTILA is említ. A Sz. *sultsa-sin*, Ud. *svtša-sin* 'scharfblickend (Schimpfwort)' szóról [W.—Uot. 241: 'Schimpfw., (S) Scharfäugiger': Sz. *sultsa-sinma*, V. *svtša-sinma*, P. *svtša-sina* (Adj.) 'scharfäugig, mit durchdringendem Blick; l. még fönt] megjegyzi (i. h.), hogy **sultesa* alakra megy vissza, bár az alapszót csak WIEDEMANN szótárából tudja idézni: *sultös*, *svtös* 'Steile'.¹⁸ Tulajdonképpen ugyanilyen szó a BUBRICH (Lit. 88) említette *tupkesa* 'закрытый, замкнутый' (KRSzl. 195: *tupkesa* 'закрытый, покpытый; загороженный'), melynek alapszavát szintén csak WIED.-ből ismerjük: *tupkös*, *tupköd* 'Pfropfen, Stöpsel, Spund. . . — Zaun' (W.—Uot. *tupked* 'Stopfe od. Bündel zum Verstopfen des Rauchfangs . . .'). A két szó között csak az a különbség, hogy a *tupkesa*-ban megőrződött *e* világosan egy — bár már elavult — -es képzős alapszóra mutat,

¹⁸ Én ezt a szót a vicsegdai nyelvjárásból csak mint melléknévet jegyeztem fel: V *svtšes* 'álló'; ugyanott *svtštes*-t 'állva' értelemben hallottam ('стой', nyilván ragtalan határozóként).

míg a *sultsa* szót a mai nyelvérzék már csak a *sultni* 'megállni, felállni' igei alagszóhoz kapcsolja. De BUBR. Lit. 88 a *tupkesa* szó mellé is ezt írja és a Szovr. 173. lapján is ezt olvassuk: «от *tupkĭni* 'закрѣть'». — Nevezetesen az *-asa* végződésű, hasonló eredetű melléknévek, amelyekben deverbális *-as* képzőhöz járult az *-a* melléknévképző. PLYEN: V. *džebasa* 'titkos' (*džebni* 'eldug, elrejt': WIED. *džebas* 'Versteck, Futteral', KRSzl. *džebas* 'место, где что-н. прячется; то, что спрятано'; WIED. *džebasön* 'heimlich'). (Plyen a *kattasa* 'hintázó' *ňezmasa* 'lassú' melléknév is, de ezeknek *-as* képzős alapszava nincs feljegyezve.)

A *sultsa* típusú alakokról azonban még egy fontos dolgot kell megjegyeznünk.

A képző *-a* eleme kétségtelenné teszi, hogy ezek az alakok melléknévek; *sultsa* melléknévként szerepel W.—УОТИЛÁNÁL, és az én feljegyzéseim szerint is (l. fent) melléknév is lehet ('meredek'; 'alvó'). Sőt a mai irodalom csak mint melléknéveket ismeri ezeket az alakokat. A KRSzl. szerint *vodsza* jelentése 'лежащий' (*vodsĕn* 'лѣжа'), *suvtsa* jelentése '1. стоячий; 2. проливной (о дожде)'. BUBRICH (Lit. 88, 94) a következő példákat idézi: *suvtsa* 'стоячий' (от *suvtni* 'встать'), *vodsza* 'лежащий' (от *vodni* 'лечь'), *tedsa* 'знакомый' (от *tedni* 'знать'), *tupkesa* 'закрѣтый', 'замкнутый' (от *tupkĭni* 'закрѣть'), és megjegyzi, hogy «таких имен прилагательных немного. Суффикс *-(e)sa* в них легко рассекается на *-(e)s-* и *-a*' (i. h. 88). A Szovr. 173. lapján a következők vannak felsorolva: *vošsa* 'открытый', (от *voštĭni* 'открыть'), *kušsa* 'закрѣтый' (о глазах; от *kušni* 'закрѣть'), *tupkesa* 'закрѣтый' (от *tupkĭni* 'закрѣть'), *vodsza* 'лежащий' (от *vodni* 'лечь') и др.».

Nemcsak a *sulttsa*, *užsa* és a fent idézett *tedsa*, hanem az itt említett *vošsa* is WICHMANN-nál és nálam is valóban melléknévként szerepelnek; vö. (W.—УОТ. 348) V. Sz. Lu. *vošsa*, I. *vojša*, Ud. *vejša* 'offen (z. B. Tür, Fenster)', az én feljegyzéseim szerint is: V. Pr. *vošsa*, Le. *vošsa*, *vošsa*, Vm. *vojša*, Ud. *vejša* 'offen, geöffnet'; (V. auch:) 'klar, offenbar', (Ud. auch:) 'offen, unbedeckt; eisfreie Stelle, offene Stelle auf dem Eis'. Pl. Le. *éžžis vošsa* 'az ajtó nyitva van' (tkp. 'nyitott'). Ud. *vejša va* 'jégmentes (nyitott) folyó'. Le. v. *in* 'nyitott, be nem fagyott hely a jégen'. Vm. *ėkeňša is vojša* 'az ablak nyitva van' (VdK. 365). V. *vošsa-moreša* 'nyitott mellű' (melléknév). V. v. *ėg-lemma* 'nyíltszívű, őszinte'. Ud. *vejša vem*, Le. *vošsa vom*, *vošsa voma* 'szájtáti'. Vö. még KRSzl. 42: *vošsa* 'открытый, раскрытый' és W.—УОТ. 367: „*vojša*, *vejša* (*voštĭni*): < **vošsa*, **vešša*”. Más példa: V. *rajjd abu-že pir v o š s a?* ['a mennyország nincs mindig n y i t v a?'] (Rajjn 10). — Melléknév továbbá a V. *pedsa* 'закрѣтый' is (KRSz.), pl. *mijla pedsa?* ['miért van (az ajtó) bezárva, miért „zárt” az ajtó?'] (Rajjn 22). De melléknévként szerepelhet a fent említett *puksa* is: Vm. *prikaziva tis jugdĭtedž med veli kodjema p u k s a ja fšejka* 'приказал до расвета вырѣть ячѣйка для сиденья' ('ülő = ülésre való lövészgödör') (Лытк. Chrest. 65).

Mármost nyilvánvalóan ugyanaz a *sulttsa* és *užsa* melléknév adverbiumként is használatos. Gondolhatnánk arra, hogy itt ragtalan határozóval lehet dolgunk, mint ahogyan ilyen jelenségre már fent is találtunk példát. De a *-sa* képző — mint láttuk — oly gyakori, hogy itt nem találónk ezt a magyarázatot meggyőzőnek. Van azonban egy olyan komi végződés, mely (bizonyos tekintetben alakilag is, de különösen a két funkció betöltése szempontjából) élénken emlékeztet a most vizsgált végződésre és segítségünkre lehet ennek a kérdésnek az eldöntésében.

Tudjuk ugyanis, hogy az ugyancsak denominális melléknévképző komi *-sa* (mint pl. *kik-voša* 'kétéves' *arsa lun* 'őszi nap', *eniša* 'mostani'; l. pl. UA. 266, Szovr. 172 stb.) van meg a Le. *kjśša* (= *k ś*) 'honnan' kérdőszóban is: [pl. *k.ś(ša)-ne volis?* 'ugyan honnan jött?' (NyK. XLV, 405, 407). Le. *kjśša laktin* (v. *te kjś laktin*)? 'honnan jöttél?' (uo. 407)]. Ezt a FUF. XXX. kötetének 197. lapján a következő módon magyaráztam: A *kjśša* határozószó eredetileg bizonyára azt jelentette, hogy 'honnan való?' (mintegy: 'honnan-valósi', vö. *mostani, előbbi*). **kjśša mort* jelentése tehát 'honnan való, honnan származó ember'. Mármost olyan kapcsolatot, mint **k.śša mort* (v. **k.śša.ś*) *vojis?* 'hovávalósi, honnan való ember (v. hovávalósi) jött?' úgy is lehetett értelmezni: *k.śša vo is?* 'honnan jött?, honnan jött [az ember]?' és ebből könnyen lehetett ilyen értelmezés alapján egy *kjśša* határozószót kikövetkeztetni. Így vett fel a melléknévi jelentés mellett határozószói jelentés *djśša, pjrśša, ponśša* is (V. *b.d-djśša* 'mindenkori': Ud. *muked-djśša* 'néha, időnként'; V. *et-pjrśša* 'egyszeri': V. *med-pjrśša* 'másodszor'; V. *ponśša* 'határos, egymás melletti'; Pr. *ponśša* 'egymás után').

Ugyanígy egy ilyen mondatból: *sultsa mort šorñitis* 'egy álló ember beszélt' alakulhatott egy 'álló helyzetben, állva beszélt egy ember' értelmezésen keresztül egy *sultsa* 'állva' határozószó.

És talán nem véletlen, hogy a fent felsorolt igazi határozói igenevek valamennyien valami helyzetet jelölnek: állva, ülve, fekve, alva, (sírva); ez arra enged következtetni, hogy analógiás alakulások, talán (a m. *-si* képző történetére emlékeztető módon) mind a *sultsa* mintájára és hatására keletkeztek, annak a szónak a mintájára, amelyben még nyomon tudjuk követni az alak eredetét és fejlődését (**sultśa* > *sultsa*) és amely a mai napig mindkét funkcióban használatos. Mihelyt pedig a *sultsa, pukśa* alakokat így lehetett elemezni: *sult-sa, puk-sa*, természetesen a *kujlinj* alakhoz csak **kujśa* igenevet lehetett képezni.¹⁹

A komi *-sa* végű határozói igenevek tehát eredetileg melléknévek; melléknévi eredetüket nemcsak mai jelentésükben őrzik, hanem pl. a fent említett *pukśašn* 'ülve' *sutśašn* 'állva' instr. ragos alakban is (vö. *važen* 'régén', *regidiken* 'hamarosan'; l. fent 282. l., SZENDREY 78 stb.).

Még rá kell mutatnunk arra, hogy egy másik magyarázat is lehetséges. Fent a 17. sz. jegyzetben láttuk, hogy *suvtśa* nemcsak főnév, hanem melléknév is lehet 'álló' jelentésben. Ebben az esetben természetes egy belőle alakult **suvtśa-a* > *suvtśa* határozószó 'állva' jelentésben.

A mondottak alapján eldőlt az a kérdés is, hogy az udmurt *-sa* képzős határozói igenév azonosítható-e a komi *-sa* végű határozói igenévvél. Nemcsak azért nem azonosítható, mert ha a komi *-sa* második eleme a nomen possessoris *-a* képzője, akkor ennek az udmurtban csak **-so* felelhetne meg²⁰ (amint

¹⁹ Az udorai *suvtśas*: *suvtśas padś* 'álló oszlop' (ZS. 218), *suvtśas mort* 'álló ember' (uo. 223), *pukśas padś* 'ülő oszlop' [fogócska játékban], *pukśas mort* 'ülő ember' (uo.) valószínűleg a *suvtśa, pukśa* alakoknak az *-as* képzős deverbális nomenekkel (mint pl. *pukśas* 'Satz, Gesetztes [z. B. von Pflanzen]' l. WIED. Gr. 2 49, LYTK. *-s* névszóképzők 14, 16–7, BEKE: I.OK.V, 48 kk., stb.) való keveredésével magyarázandó. — (A Le. *kujśa* 'fekve' (*k. šojə* 'fekve eszik') eredetileg olyan melléknév lehetett, mint a fent említett *džebasa*.) — Vö. még (WIED.) *sultśos, suvtśos* = *sultśos* 'Steile'.

²⁰ Nem valószínű, hogy az udm. (MUNK.) Sz. *-biddža*, Mal. J. *-biddža, -bidža*, K. *-bėdsa, -bėtsa*, G. *-bjtsa* (GAVR. *bjtśa*) 'valamilyen nagyságú', (WICHM.) G. *bjtsa*, MU. *bjtsa* 'von der Grösse eines...' úgy magyarázandó, ahogyan UOTILA teszi (Kons. 231), hogy ti. „= *bjđ* bzw. *bjđ* 'ganz + Adj.-Suff. *-sa*'. L. még AMIN. 22–3, továbbá LAKÓ i. m. 23 kk., 32.

van pl. Sz. *jilso*, K. *delso* 'hegyes, csúcsos'), hanem azért sem, mert a komi alak eredetileg belső fejlődésű melléknév, az udmurt alak pedig (idegen) eredete szerint is tisztán határozói igenév.

Még egy érdekes jelenségre, a komi *-sa* történetének megfordítottjára akarunk rámutatni. WIEDEMANN (Gr.² 179) az udm. *-sa* tárgyalásánál a következőt jegyzi meg: „Der Umstand, dass Adjectiv und Adverb [az udmurtban] auch sonst nicht immer aus einander gehalten werden, rechtfertigt es vielleicht, dass dieses Adverb [az udm. *-sa* végű határozói igenév], im Sinne eines Partizips, auch attributivisch zu Substantiven gesetzt wird, wie *kotyryjasa kyl* 'eine umschreibende Rede, d. h. ein Gleichnis'." A komiban a *-sa* melléknévi használatából határozói használat fejlődhetett, az udmurtban WIEDEMANN szerint a határozói használat kivételesen melléknévi fejlődött egy határozói igenévben.

c) Az előbbi pontban mondottak után könnyen érthetők a komi *-sen* végű határozói igenevek. Ezek is csekélyszámúak.

V. *suvttsen*, Le. *sulttsen*, Pr. *sultsen*, FV. *suttsen* 'állva'. Le. *sultsen* (v. *sulttsenid* v. *sulttsa*) *uzan* 'állva alszol' (VdK. 61, 71). Pr. *sulttsen sornitam*, FV. *suttsen sornitam* 'állva (állás közben) beszélgetünk. (W.—Uot. 241:) Sz. Lu. *sultsen*, V. Ud. P. *suvtsen* (Adv.) 'stehend'. *suvtsen setle* 'állva ad' (WICHM. Vd. 165). (WIED.) *sultsön*, *suvtsön* 'aufrecht, stehend'.

V. Le. *puksen*, Pr. FV. *puksen* 'ülve'. V. *me puksen* (*pukalemen* v. *puksa*) *sornita* 'ülve beszélgetek'. Le. *puksen giza* 'ülve írok' (VdK. 71). Pr. *teked eni mi puksen sornitam* 'mi egymással (tkp. veled) most ülve beszélgetünk'. FV. *puksen* (*puka'lemen*) *sornitan* 'ülve beszélgetsz'.

Le. *u'ssen* 'alva, alvás közben' (VdK. 71).

V. *vodsen*, Pr. *vodsen* 'feküdve'. V. *me vodsen kuta liddisni* 'fekve fogok olvasni'. Pr. *vodsen sornitam* 'feküdve beszélgetünk'. (W.—Uot.) V. P. *vodsen*, Lu. *votsen*, *vovsen* (Adv.) 'liegend'. (WIED.) *vodsön* 'liegend'. (KRSzl. 39:) *vodsen* 'лѣжа'.

(W.—Uot. 348) *vo'ssen*: V. *vomte vo'ssen en vidz* 'halte deinen Mund nicht auf!' ['ne tartsd nyitva']. L. még: *vo'ssenn nad* (instr. 2. szem., tehát tkp. két instrumentális raggal) *vidzni* ['(az ajtót) nyitva tartani'] (Rajjn 22).

kujlasen: Le. *kujlasen bajite* 'fekve beszél' (VdK. 71). (L. fent *kujlasa*.)²¹

BUBRICHNÁL (Lit. 88, 94) a következő idetartozó alakokat találjuk: *suvtsen* 'стоя', *vodsen* 'лежа' (Lit. 88).

Látnivaló, hogy ugyanazok az adverbiumok szerepelnek itt, mint a *-sa* alatt, eredetük is azonos, végződésük azonban már nem a melléknévképző *-a*, hanem az instrumentális *-en* ragja (< **sultesen*; I. Uot. Kons. 358, FUCHS: FUF. XXX, 198); így ezek az alakok csak határozóként szerepelhetnek, vagyis olyan igenevek, melyeknek *-sen* végződését egységesen az ige-tőhöz járulónak érzi a nyelvérzék, azaz igazi határozói igenevek.

14. Az utolsó igenevek, melyekkel itt foglalkoznunk kell, a rendkívül gyakori komi *-an*, udm. *-on* képzős participium szerepű nomen verbalékkal kapcsolatosak.

²¹ Nem deverbális származékszó (W.—Uot. 349) V. Sz. Lu. *vo'tsasen* 'allmählich nach und nach'; vö. (uo.) V. Sz. Lu. *vo'tsa* 'gegeneinander (z. B. sitzen), gegenüberliegend' (WIED.) *vo'tsas*, *vott'sas* in *vot'sasön* 'allmählich, nach und nach'.

A képző használatát részletesen tárgyalta BEKE az I. OK.-ben (III, 66—78 és V, 43—5), majd németül az ALH.-ban (II, 325—38 és IV, 100—2). (A képzőről l. WIED. Gr.² 47—8, 119, 168, UA. 188, 250, AMIN. 41, WChrest.² 160—1, MEDV. 431—4, BUBR. Szlov. 250, 255, 258 és Lit. 127, 132—3, 136—7; Szovr. 154—5, 241—2.)

a) Egy bizonyos kapcsolatban azonban ez a nomen verbale a k o m i b a n határozói igenév szerepében is előfordul. BEKE eleinte csak egyetlen példát tudott erre a használatra idézni, majd LAKÓ GYÖRGY hozzászólásában felhívta a figyelmet arra, hogy az irodalomból erre a használatra több példa ismeretes (l. I. OK. III, 91—2), és utalt BUBR. Lit. 137. lapjára. BUBRICH példáit ezután BEKE is felvette idézett tanulmányába (I. OK. III, 78, ALH. II, 338).

Az *-an* képzős igenév „gerundiumként” — miként BUBRICH (i. h.) kiemeli — csak a *kolni* ’maradni’ igével kapcsolatban használatos (az alanyra vonatkoztatva, de érdekes módon már nem ennek a *kolni* igének ’hagyni’ jelentésével kapcsolatban). BUBRICH példái közül (Lit. 137, Szlov. 258) a következőket idézzük: *kerkajn berdan koleni marja da ivan* ’в доме плача (с плачем) остаются Марья и Иван’ (Szlov. 258) ’Marja és Iván sírva marad a házban’. *vev vilin pukalan koli semjn eti* ’на лошади сидя, остался только один’ (Lit. 137) ’csak egy maradt a lovon ülve’. Saját feljegyzéseimből is idézhetek példákat (a prupi nyelvjárásból): Pr. *baba berdan koli* ’az asszony sírva maradt ott’ (VdK. 118); Pr. *me šeriš višana-na koli* ’tölem betegem maradt el’ (uo. 306), Pr. *starik u žan koli* ’az öreg a lva maradt ott’ (uo. 188).

Ebben a használatban azonban nem látnék határozói igenévi szerepet. Ezeket a példákat ugyanúgy lehet felfogni, mint ahogyan az *-ig* képzős ige-neveknél (a 306. és 307. lapon) láttuk. Ismételjük ott idézett két példánkat: Pr. *zel mi tša kažit, tšis* ’er schien ihm sehr schön’ (VdK. 124), azaz: ’nagyon szépnek látszott’ vagy szó szerint: ’[mint] nagyon szép tűnt [neki]’, Pr. *gerbült-tšišta:ma munis sar-orde* ’gebüekt [meghajolva, meghajoltként, mint meghajolt] ging sie zum Zar’ (uo. 103). Ugyanígy *berdan koli* eredetileg ’mint síró maradt ott’ és párhuzamba állítható olyan magyar nyelvhasználattal, mint pl. *egészséges maradt, beteg maradt, szülárd maradt, elvei mellett kintartó maradt, vagy akkor is ember maradt*. A BUBRICH említette példa ’csak egy maradt a lovon ülve’ egészen természetes módon így is értelmezhető: ’lovon ülő csak egy maradt’.

b) Fontosnak látszott BEKÉNEK az a megjegyzése (I. OK. V, 45 és ALH. IV, 102), hogy MUNKÁCSI udmurt szövegeiben (MSFOu. CII, 460) egy olyan adatra bukkant, melyben az udmurt *-on* képzős igenévnek határozói-igenévi szerepe van. Ez az adata a következő: Uf. *p tmä žuti, kašmä žuti | „ta-ni” š u o n n illosli* ’ich hob meine Füsse, hob die Augenbrauen auf | gegen die Mädchen zu, i n d e m i c h z u i h n e n „Sehet!” s a g t e’. BEKE félreértette az udmurt szöveget, amiben talán része van annak, hogy a tölem származó fordítás nem pontos. Az idézett „*ta-ni*” *š u o n n illosli* kapcsolat értelme tulajdonképpen: ’a „*ta-ni*”-nak m o n d o t t leányokra’, vagyis nem az, hogy ’rájuk kacsintottam és közben azt mondtam nekik: „Nézd csak!”, hanem: ’a leányokra kacsintottam, akikről azt mondtam (vagy; azt mondják): „Nézd csak! (Íme, ez az)!”’ [Az előbbi értelemben (’mondván’, ’mialatt mondtam’) az udmurt szövegben *š u o s a* alakot várnánk; l. pl. uo. 222, 229, 230.] A helyes német fordítás tehát ez lenne: „gegen die Mädchen zu, v o n d e n e n

ich (vagy man) sagte: „Sehet!” A *šuoŋ* itt természetesen a *nillosti* szónak a jelzője és vagy ’mondó’ vagy ’mondott’ lehet a jelentése, vagyis vagy aktív, vagy passzív a jelentése. Lehetne cselekvő értelmű, mint például a következő dalban, melynek két sora tulajdonképpen a fentiek változata: *šimä-no ušti, kašmä žuti | asmäs-no vetlon eromle* ’szememet is kinyitottam, szemöldököm felemeltem, a mi sétáló kedvesünkre’ (MUNKÁCSI, VNpk. 214).²² Lehet azonban szenvedő jelentésű, mint pl. az ugyanattól az ufai közlőtől való dalban: *teber šuoŋ nillošin mi um šidä* ’mit den schön genannten Mädchen spielen nicht wir’ (MSFOu. CII, 456). (Vö. WIED. Gr.² 168. lapján: *Nazaret šuoŋ kare* ’in eine N. heissende Stadt’.)

Ugyancsak passzív értelemben van a *šuoŋ* használva GAVRILOV 196. sz. dalában (gyűjteményének 34. lapján) (a dalra mint 42. sz. dalának változatára hivatkozik is MUNKÁCSI a VNpk. 216. és 217. lapján):

öсез но ушти, çeжы кишти
китай но шуон жажеклы;
қиңмэ но ушти, кашмэ но жути
чын бай шуонлэн пиезлы.

A dal fordítása (uo. a 100. lapon; a dal leány ajkára van adva): ’kinyitottam az ajtót, zabort hánytam a „kínai[ak]nak” mondott lud[ak]nak (гусям, называемым китайскими), szememet is kinyitottam, szemöldökömet is föl-emeltem [azaz rákacsintottam] a leggazdagabb embernek (tkp. a leggazdagabbnak mondott n a k) fiára’. (L. még MUNKÁCSI 179. dalát VNpk. 276.)

Még a következőt kell megjegyeznem. A dalhoz csatlakozó jegyzet (695. l.) szerint: „*ta-ni* ’bot’ (er zeigt den Mädchen seine Augenbrauen, er winkt ihnen zu)” (ez MUNKÁCSI megjegyzése); én ehhez hozzáfűztem: „[MUNK. liest irrtümlich *mañi*; hierzu vgl. S. 519.: *mañi* ’Мария’ u. *Вор[ISOV]*: *mañi* ласк. [schmeich.] ’кошечка’ [Kätzchen]. F.”).²³

Újra megvizsgáltam a kérdéses helyet. Muchajarov közlőnek igen gondos kéziratában tisztán olvasható a cirill-betűs *tañi*, és hogy így is mondotta, így is értette, mutatja a MUNKÁCSI kezétől származó jegyzet Muchajarov kéziratában: „*вотъ* (mutatja szemöldökét a leányoknak)”; ezt MUNKÁCSI a dalok tisztázatában (a ceruzával írt jegyzetben) így egészítette ki: „*вотъ*: (mutatja szemöldökét a leányoknak, int nekik)”.

Hogy azután a tisztázatban (a MUNKÁCSI által le nem fordított dalban) *Mañi* szó szerepel (a tisztázatban a szó írásán látszik a javítás, vakarás), az éppen azt mutatja, hogy MUNKÁCSI így értette a dalt: ’intettem a „cicám-nak” mondott lányoknak, (tágra nyitottam a szememet), rájuk kacsintottam

²² Hasonló példákat l. BEKE (I. OK. V, 44), ahol persze meglepőnek találjuk azt a kijelentést, hogy „a régebbi udmurt szövegekben egyetlenegy adatot sem találtunk az *-on* képző cselekvő jelentésű használatára.” A fenti adat sem az egyetlen. Vö. (-al végű igéből): *k ö š k e m a n šuyem džož viuem* ’das sehnsuchtsvolle Herz war traurig’ (WSpr. I, 56). Erre az utóbbi példára egyébként már JEMELJANOV (92) is utalt. Az a példa, melyet JEMELJANOV nyelvtanának 64. lapján idéz, másképpen magyarázható, így arra a példára nem hivatkozunk.

²³ A *tañi* szóhoz vö. (WICHM. WChr. 110.:) G. *tañ*, *tiñ*, J. *tañi*, J. MU. *tiñi* (? < **ta-ñi*) ’siehe, siehe hier! siehst du! da hast du!’; (MUNK.:) S. *ta-ni*, *tiñi*, K. *tiñi*, *téñi* (= *ta-ñi*), Gl. *tañ*, Uf. *tañi* ’íme! íme ez! íme itt van!’. UdmRSzl. *tañi* ’bot’. L. még MSFOu. CII, 664, BUBRICH Phon. 72.

és cicámnak neveztem őket'; MUNKÁCSINAK nyilván az volt a nézete, hogy a „*tañi*” itt már megromlott szövegre mutat, amelyet a közlő talán így értett: 'íme, ez az!'. A *mañi* szót egyébként az 1948. évi UdmRSzl. is így értelmezi: '1. привлекающий внимание; 2. сред. детск. котик, кошечка', azaz: '1. a figyelmet magára vonó; 2. (a középső nyelvjárásban, gyermeknyelvben:) kis kandur, cica'.

Az a megállapítás tehát, hogy az udmurtban határozói-igenévi szerepe is lehet az *-on* képzős nomen verbálénak, tévedésen alapszik.

c) Van azonban az udmurt *-on* végű igenévnnek olyan r a g o s alakja, nevezetesen az *-oñña* végű alak, amellyel kapcsolatban nagyobb joggal lehetett ilyen szerepről beszélni.

Erre a használatra a következő példák világítanak rá (vö. WIED. Gr.² 168; FOKOS: NyK. XXXVI, 243—4; MEDV. 431—2; JEMELJ. 135; WChrest.² 161, 144): G. *mñnam pgraše korka-sigjś usiz ya s k o ñ ñ a z* 'meine Frau fiel beim Niederkommen [Herabsteigen] vom Boden herab' (WSpr. II, 153) ('leszálltakor, leszálltában'). G. *korbon sotoññaz vñdem izññi* 'nachdem er geopfert hatte, legte er sich schlafen' (uo. 140). J. *sojoslen mñnonjaz i vajjžzi tšigem* 'während sie nun führen, brach die Deichsel ab' (uo. 105). B. *š i i s k o ñ ñ a z i liktiz t l - k e š* 'als sie assen, kam dahin ein Wirbelwind' (uo. 164). G. *mñnoññaz* 'auf ihrer Reise' (WChr.² 144, 160).²⁴ WIEDEMANN is (Gr.² 168) említi egy példát: *so bere m y s k o ñ ñ a z v u p o n e m* 'darauf setzte er Wasser hin zum Waschen'. Ő ebben allativusi alakot lát, nyilván a *dññe* rövidítéséből származó *-ñe* ragot (ehhez vö. WChrest.² 50, 136, 142, 143, 145).

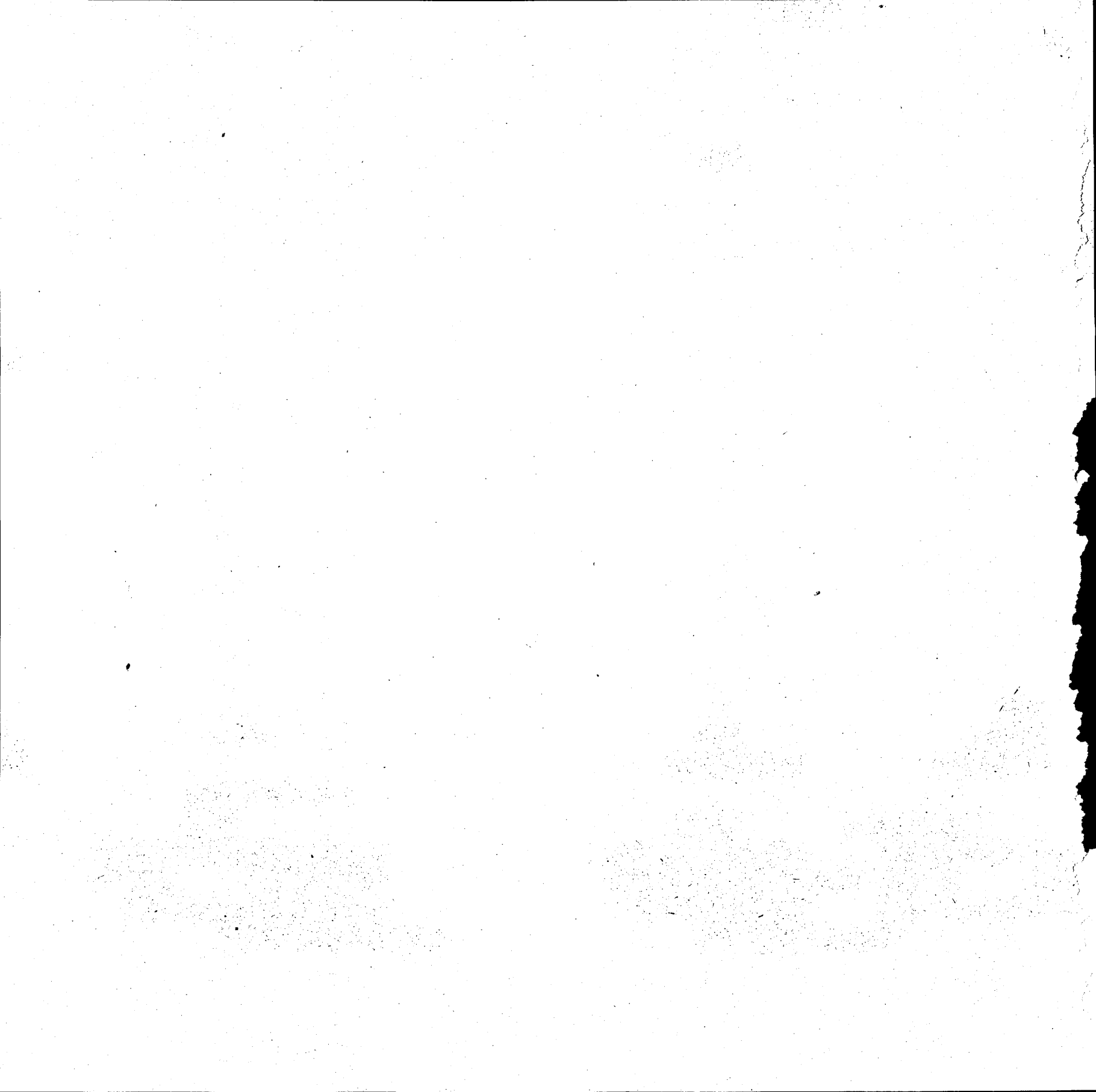
A példák világosan mutatják, hogy az *-on* képzős nomen verbale (mégpedig mint a *-menja*, *-mja* esetében, adverbialis-ragos) alakjával van dolgunk (l. pl. fent *mñnonjaz i*), és az itt szereplő alakok éppolyan határozók, mint pl. ugyanennek az igenévnnek inessivus-ragos (pl. *Galileja zariz kotyryn vetlonaz Simeonez adžem* 'in seinem Wandeln, indem er wandelte, um den Galileischen See, sah er den Simeon' WIED. Gr.² 168, *sotsializm ponna ñ ur ja s k o ñ i n* 'a szocializmusért való küzdelemben' KONY. 58), vagy elativus-ragos (pl. Gl. *solän utonistiz olo-kin nuä* 'aus dem von ihm gehüteten [Gebiet] trägt jemand [Baumstämme] fort'), vagy névutós alakjai (*vetlon muzen* 'während er umher ging' WIED. i. h., MU. *berton dirjaz i sojos adžžillam vuko-kö* 'auf dem Rückwege sahen sie einen Mühlstein' WSpr. II, 53).

Határozói igenév voltának kérdése csak azért merülhetett fel, mert az *-oñña* alak elkülönödött az *-on* végű alaktól, és ezért az egységesnek, összeforrottnak látszó végződést az igetőhöz járulónak lehetne érezni. De nem szabad elfelejtenünk, hogy az $n + j > ññ$ megszokott hangtani jelenség, amelyet pl. a többesszám *j* hangjával kapcsolatban is bizonyos nyelvjárásokban megfigyelhetünk (amely tehát a nyelvérzék szempontjából sem homályosítja el a két alak együvé tartozásának a tudatát) (l. pl. JEMELJ. 55—6, Uot. Kons. 391, WChrest.² 141; vö. pl. *šuañños* (egyessz.: *šuan*) 'Hochzeitsleute',

²⁴ Nem hivatkozunk olyan példákra, mint a G. *vöšas k o ñ ñ a z i vellisa* 'sie gingen auf ihren Betort und...' (MUNK. MSFOu. CII, 120, 595), G. *ž kel a ñ ñ i n šudze burze kurjškom inmarleš* 'beim Begleiten der Eisschollen flehen wir inmar um Glück und Wohlergehen an' (WSpr. I, 135), mert az első alak másként is értelmezhető, a második pedig bizonyosan másként magyarázandó (l. WChrest.² 136, 145; MUNK., VotjSz. 55; BUBR., Phon. 98; PEREV.² 1283. L. még *ñitim* stb. WChr.² 145).

Határozói igenevek és ilyeneknek tekintett igenevek a permi nyelvekben

Sor- szám	I.		II.		III.		IV.		V. Megjegyzés	
	Valódi határozói igenév		Határozói ige- névvé válóban van, vagy már részben azzá vált		Nem határozói igenév		Az igenév funkciója			
	komi	udmurt	komi	udmurt	komi	udmurt	komi	udmurt		
1.	-men, -imen									
2.	-menja									
3.			-emen							
4.				-emen						
5.	-mįst									
6.						-emja				
7.						-mon				
8.						-mle				
9.	-tedź									
10.		-toź								
11.	P.-ten, -teń									
12.	-teg									
13.		-tek								
14.						-ig				
15.	-igen, -igın									
16.	P.-ike									
17.		-ki, -ku								
18.		-sa								
19.			-sa							
20.	-sen									
21.						-an				
22.							-on			
23.							-ohńa-			

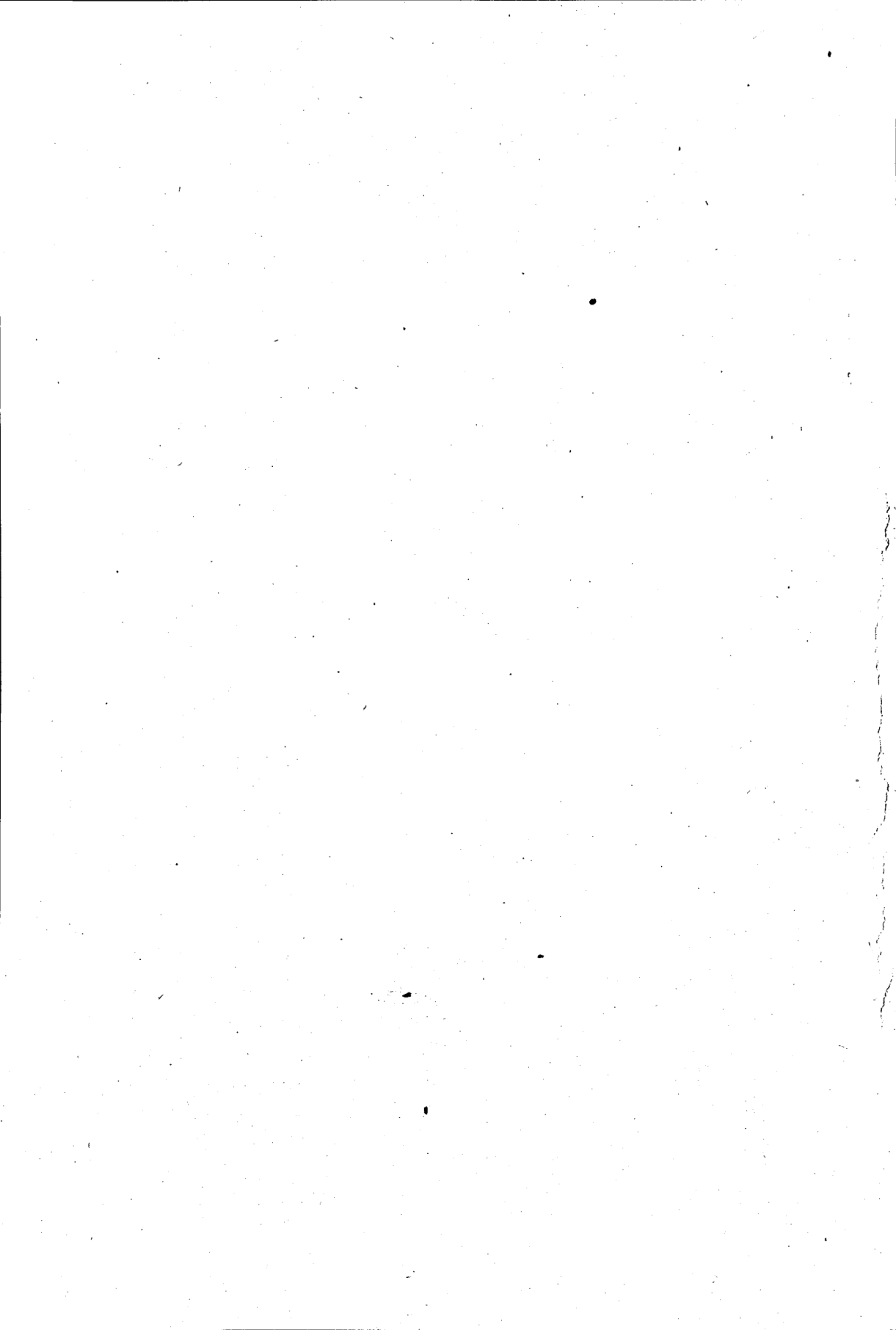

šion-šuoňnos 'Speisen und Getränke' WChrest.² 141, Uf. *šironňosi* 'Kommende' MSFOu. CII, 457 stb. L. még a *-teň* végű határozói igenévvél kapcsolatos észrevételeinket a 295. lapon.

Az *-oňňa* képzős igenév tehát nem határozói igenév, hanem csupán ragozott participium, melléknévi igenév, mely eredetének megfelelően egyidejűséget fejez ki; fent egy példában (a fordítás szerint) előidejűséget fejez ki 'miután áldozatot mutatott be', de figyelembe veendő, hogy ez a mondat éppen egy oroszról fordított szövegben fordul elő és könnyen lehetséges, hogy itt nem is *-oňňa* képzős, hanem *-ňi*-vel összetett alakkal, ugyanolyan helyhatározóval van dolgunk, mint a *vőšaskon-ňazi*-ban (l. az előbbi jegyzetet). Erre azért is gondolhatunk, mert ugyanebben az elbeszélésben később (i. h. 141) ezt olvassuk: *so-bere videm ižini so iňti i a z* 'darauf legte er sich a n demselben Platze (wo er geopfert hatte) schlafen'.

15. A mellékelt táblázatban összefoglaljuk dolgozatunk eredményeit, az itt tárgyalt igenevekre vonatkozó megállapításainkat.

FOKOS DÁVID

Nyelvtani adalékok a keleti-chanti (osztják) nyelvjárásokhoz II.*

3. Két másodlagos lativus-rag kialakulása

1. A főnévragozás ragos esetei közül valamennyi osztják nyelvjárásban a locativuson kívül csak a lativus van meg. A lativus ragja és funkciója a különféle É. és D. nyelvjárásokban többnyire azonos (vö. HUNFALVY: NyK. XI, 76; CASTRÉN, Vers. ostj. Sprachl.² 26, 28; PATKANOV—FUCHS, Laut- und Formenlehre der süd-ostj. Dial. 55; STEINITZ, OVd. I, 39, 214, OstjChr. 27, OstjGr. 54). PAASONEN—DONNER és KARJALAINEN—TOIVONEN szótári példamondatai alapján igazolható, hogy az osztjK. nyelvjárásokban is hasonló a lativus ragja és funkciója, vö. Jg. -*ä*, Trj. -*ä*, -*a*; a magánhangzó-illeszkedést következetesebben alkalmazó legkeletibb nyelvjárásokban: V.—Vj. -*ä*, -*ä*.

Ezen állítás igazolására csak a *jänk* 'víz' szó lativusát közöljük a négy leginkább ismert keleti nyelvjárásból többé-kevésbé különböző lativusi funkcióban: Jg. *kũpəm jänkä äspəm* 'heitin verkkoni, laskin verkkoni' (152);¹ Trj. *kãñäñ jänkä p'it* 'ranta joutui veden alle' (772a); V. *rõtõγ jänkä kōlγä sëm* ['a csónakból a vízbe estem'] (373a); Vj. *šän'pãta jänkä uĩγlãs* 'meni veteen polvea myöten' (747a).²

BALANGYIN szerint³ a направительный падеж, vagyis a lativus ragja egyaránt lehet -*a*, -*ä* és -*pa*, -*pä*, táblázatos összeállítását azonban, sajnos nem egészíti ki mondatok közlésével. Szerencsére KARJALAINEN V. példamondataiból idézhető olyan, melyben a főnév lativusi funkcióját -*pä* jelöli.

V. *uãšpä mænäs* 'уѣхаль въ городъ' (259b). A megfelelő Vj. és Trj. példában a jól ismert lativus van: Vj. *uãšã mænã* 'mennä kaupunkiin (Narymiin)', Trj. *uãšã mæn* 'meni Surgutiin'⁴ (uo.), Jg. *wãšã mænãz jãñkõ-*z*əm* 'haluan mennä kaupunkiin' (2374). E négy példát összehasonlíthatjuk a következőkkel: V. *jänkä mænäs* 'meni veteen' (160b), Trj. *jänkã mæn* ua. (161a), Vj. *jänkã uĩγlãs* 'meni vedelle' (160b). Ebből az összehasonlításból arra következtethetünk, hogy a V. -*ä*, -*ä* és -*pä*, -*pä* lativusrag közt komoly funkciómegoszlás aligha lehet.

* L. NyK. LX, 183—91.

¹ A forrásjelzésekre l. NyK. LX, 183, 1. jegyz.

² A lativus funkcióról a keleti nyelvjárásokban vö. VÉRTES E., A keleti osztják névmásragozás, kandidátusi disszertáció gépirata: 275—86.

³ Падежи субъекта и объекта на службе номинативной и эргативной конструкций глагольного предложения в ваховском диалекте хантыйского языка. Ученые записки ЛГУ. Серия востоковедческих наук. Выпуск 2. Советское финноугроведение I, 303.

⁴ A három különböző nyelvjárásból idézett példából látható, hogy 'város' szó a környék legnagyobb városának tulajdonneve helyett is használható, vö. *urbs* és *Urbs*.

A V. *tšõn'tš* 'selkä | rücken' (950b) példamondatai között is feljegyzett KARJALAINEN -*pä* végződésű esetet: *lõx tšõn'pä mä nuaï* 'hevonen peräytyy'. Még 2. sz. birtokos személyraggal is előfordul, s ebben a példában — a birtokragos szavak osztjákban szokásos ragozásának megfelelően — birtokos személyrag + esetvégződés a sorrend: *tšõn'tšä n'pä mä n'ä* 'mene takaperin'. Az utolsó két példában azonban a -*pä* végződésű szavak inkább adverbiumok benyomását keltik, mintsem lativus-ragos főneveket. Ezt a benyomást az idézett szó V. és Vj. locativus-ragos és Vj. lativus-ragos példái csak még jobban megerősítik. Testrésznév ragos alakjából keletkezett határozók, névutók különben is minden finnugor nyelvben gyakoriak.

2. Mielőtt a KARJALAINEN feljegyzéseiben található -*pä*, -*pä* végződésű V. és Vj. adverbiumokat megvizsgáltnók, érdemes figyelmünket arra irányítani, hogy a szurguti nyelvjárásokban, a keleti nyelvjárasterület másik nyelvjárás-csoportjában, szintén lehet a lativust az -*a* ragon kívül más suffixummal is jelölni. Idézhető ugyanis több olyan példa, melyben a főnévhez -*nam* végződés járul, s ezzel a szó határozottan lativusi funkciót ölt:

Trj. *sõn* 'puoli, ilmansuunta | seite, himmelsrichtung' (847a), Jg. *sõn* 'nurkka | ecke' (2254): Trj. *'är sõnam* 'monille tahoille' (847a), *kät sõ: n'kõnnam* 'kahdelle suunnalle' (uo.), Jg. *kõt sõnäm mænæn* 'he menivät kahdelle eri haaralle' (673). A Trj.-ból hasonló kifejezés még két rokonértelmű szó példamondataiból idézhető: Trj. *m'nyv'ä* 'puoli, suunta, сторона | seite, richtung' (513b), *tšõm m'nyv'äng:m mä n'* 'meni tuolle suunnalle' (uo.); a Trj. *p'õn'ä* 'sivu, puoli; kylki; laita | seite; flanke; rand' (687b) szóval kapcsolatosan több példánk is van: *p'õn'änam kõr'õx* 'kaatui kyljelleen', *p'õn'änam ä'ä'ä* ['oldalára fekszik'], továbbá [*p'õn*] *namnam* ['oldalamra'] (uo.).

A szóban forgó szóvégződést lativus-dativusi funkcióban találjuk a Trj. *uä'äi* 'peura; poro | wildrenntier; zahmes renntier' (272b) esetragjaként: *p'ë'tšran uä'äi n'ä m'äi' r'õx* 'tähtäsi poroon pyssyllä' (1062b).

A Jg. példák száma is szaporítható: Jg. *üx* 'pohjonen | norden, nord' (342): *mänä üxnäm* 'mene pohjoseen' (uo.).

A lativus i jelentésű *-nam* végződésű névszói esetek mondatbeli használatának bemutatását a Trj. *kän'õn* 'ranta; ääri, vier, reuna | ufer; rand' (311a) példamondataival fejezzük be; itt ugyanis KARJALAINEN feljegyzési módja arra hívja fel a figyelmet, hogy a -*nam* és az -*a* végződésű lativus használata vagylagos lehet: „*ünyuas kän'õnam* (t. *'i. kän'õna*) *ä'ä i' m'ä* älä istu ikkunan viereen” (uo.). Ugyanebben a szócikkben viszont arra is közöl a szótár példát, hogy a -*nam* esetvégződést a locativus ragja helyett szintén lehet alkalmazni: „*ünyuas kän'õnam* t. *'i. kän'õn* ikkunan vierness”. A locativusi használatot még egy példamondat is megvilágítja: *tõ'yal kã n'õnam ä' mäs'õm* 'istuu [o: istun! V. E.] tšuvain ääressä' (uo.).

A Trj. *nä'ä* 'tuli, огонь | feuer' (561a) két fordítás nélküli példamondatban -*nam* vagy -*a* raggal feljegyezve fordul elő: *ien' nã'ä* vagy *nã'änam kã: tš'ä'ä m'* ['a vizet tűzön melegítem'] (349b), továbbá *kõ'tam nã'ä* vagy *nã'änam kã: tš'ä'ä m'* ['kezemet tűzön melegítem'] (uo.). Ha helyes a javasolt fordítás, akkor ebben az esetben nem egészen világos a lativusi funkció.⁵ Hasonló állítható a következő, bizonyos fokig rokon értelmű példapárról: *nã'ä ä'p'õ'f'ä'z*

⁵ Talán szerkezetkeveredéssel van dolgunk; franciául is lehet mondani, hogy *bouillir de l'eau au feu* 'a tűzön vizet forral', bár ez esetben az *au feu* szókapcsolat a latin *ad focum*, tehát irányjelző accusativus folytatója (GÁLDI LÁSZLÓ szíves szóbeli közlése).

'polttaa' (561b) és *na'ingm' sārāt'ā'ā'z* 'kuivata tulella' (uo.). Az utolsó kifejezésben a 'túz' helyett a Trj. *kāt'ā*, Jg. *kāt'ā* 'päivä, aurinko; день, солнце | tag, sonne' (355a, 437) hasonló végződésű esete is szerepelhet: Trj. *kāt'ānam' sārāt'ā'ā'z* 'kuivata auringossa' (355a). Jg. *rōtēm kāt'ānam' ūlā lānkā'ūāγ* 'veneeni on ravistunut auringonpaisteessa | mein boot ist im sonnenschein leck geworden' (1003).

3. Eddigi példáinkból már látható, hogy a V. — (Vj. -*pā*) -*pā* és a Szurg. -*nam* szövegződés segítségével a névszóragozásban egy lativusszerű eset alkotható. Sőt példáinkból az is gyanítható, hogy ez az eset esetleg az É.—D. nyelvjárásokból ismert paradigmatiskus lativus helyett vagylagosan is használható. Az eddigieknél sokkal gazdagabb példaanyagot kaphatunk szótáraink adverbiumainak megvizsgálásából. Könnyebb áttekinthetőség kedvéért a -*pā*, -*pā*, illetve a -*nam* végződésű és az ezekkel szinte azonos jelentésű, de a kérdéses suffixum nélküli adverbiumokat táblázatosan közöljük, magyar fordítással. A szótárak pontos fordításait külön adjuk meg, a) pontban a suffixumos és b) pontban a rövidebb alakok fordításait.

A táblázatban több hely kitöltetlen marad, ebből azonban jelenlegi ismereteink mellett nem lehet a megfelelő adverbialis alakok hiányára következtetni, hiszen ugyanolyan joggal lehet a feljegyzések hiányosságaira is gondolni.

Fel a) Vj., V., Trj. 'ylöspäin | aufwärts', V., Trj. 'ylös | hinauf' (Trj. 'ilmaan, jokea, jokivartta pitkin | in die luft, auf dem fluss, am flussufer') (567a).

b) Vj., V., Trj. 'ylös (verbien yhteydessä) | hinauf (mit verben)', Jg. 'ylös' | 'auf', V., Trj. 'ylöspäin | aufwärts' (566b, 1365, vö. Ni., Kaz., O., DN., Fil., C., Cs., Kr.; Ko.).

(A folyón) felfelé a) 'ylöspäin (jokea myöten) | (den fluss) aufwärts' (567a).

b) 'ylöspäin, virtaa ylöspäin | aufwärts, stromaufwärts' (567a; vö. Ni., Kaz.).

Le a) Vj. 'alas, alemmas (jokea myöten), myötävirtaan | hinunter, weiter nach unten (am fluss), stromab' (114a). Trj. 'alaspäin (joen suuntaa) | nach unten zu (in der richtung des flusses)' (uo.). A Jg. *ēlnām* csak egy kérdőjellel fordított mondatban fordul elő: *kāt'ā sāwawē ēlnām āssētāγ* '? päivällä on sappi, солнце «лучья» спускаеть' (2151).

Vj. 'alas | hinab, nach unten' (112b).

b) Vj., V., Trj. 'alas | hinunter', Jg. 'nieder, unter, nach unten' (112a, 212, vö. VK., Vart., Likr., Mj., Ni., Kaz., O., DN., C., Szogom., Cs., Kr.; Ko.).

Elöre a) Vj. *ī[ēpā]* *īō'γpā* 'edestakaisin | hin und zurück'; V., Trj. 'eteenpäin | vorwärts', vö. VK. *īēpā* 'ua.' (114b, 115a, vö. 143a).

b) Vj., V. 'eteenpäin | vorwärts', Vj. 'edemmäs | weiter nach vorn' (114b, vö. VK. *īēz*, továbbá Vart., Likr., Mj., Ni., Kaz.). A Trj. és a Jg. csak a következő kifejezésben fordul elő: Trj. *īēz īō'γpā* 'edestakaisin | hin und zurück' (uo.), Jg. *īēz īō'γpā* 'edestakaisin, взадъ и впередъ | auf und ab, hin und her' (194).

Haza a) Vj., V., Trj. 'kotiin, домои | nach hause' (143a), Vj., Trj. 'sisäänpäin' (405a).

b) V., Trj., Jg. 'kotiin | nach hause' (vö. VK., Vart., Likr., Mj., Ni., Kaz., O., DN., Kos., Fil., C., Szogom., Cs., Kr., Ko.), Vj. 'sisään; takaisin | hinein; zurück' Jg. 'sisälle | hinein, herein' (142b, 345, vö. DN., Kr.; Ko.).

Ki a) Vj., Trj., 'ulospäin' (405a).

b) Vj., V., Trj., Jg. 'ulos | hinaus', Jg. 'heraus, aus' (402b, 755, vö. VK., Vart., Likr., Mj., Ni., Kaz., O., DN., Kos., Fil., C., Cs., Kr.; Ko.).

Hátra a) Trj. 'taapäin' (721b).

b) Vj. 'taapäin, takaisin päin | nach hinten, rückwärts', V. 'taa; jälkeen | nach hinten; nach'; Trj. 'takaisin, назадъ | zurück' (722a, vö. Kaz., DN., Fil., C., Kr.), Jg. 'peräpuoli | hintenseite, -raum'; vö. *mā pōrēmā, lōw pōrēlā* 'minun sijastani, hänen sijastaan' (1798, vö. Ko.).

	Vj.	V.	Trj.	Jg.
fel	nu'xpā nu'k	nu'xpā nu'χ, nu'k	no'kna'm', n- no'k	nyk
(a folyón) fel	nu'χla'pā nu'χlā			
le	i'lla'pā ilēpā i'l'	i'l'	'i'λλāna'm' 'i'λ3	δινάμ δl(l)α
előre	ilēpā il3	ilēpā il3	'i'λāna'm' 'i'λα	ilα
haza	io'xpā' io'χ	io'xpā' io'χ	iāukēnam', iāu- iāuk'3, iāu'k'3	iαk.ε.ο.δ.
ki	kūmpā kū'm'	kū'm'	kēmnam kē'm'	kēm
hátra	pīrā	pīrā	p'irna'm' p'irā (p'ē'l')	(pēr')
viSSza	(pərtā'χ)	(pər'itāχ)	p'ər'ri'nā'm' p'ər'ri	pəryē
szét	ārəχ	ārəppā ārəχ	'ā:γəna'm' 'ā'γγ3	ārγα
partra	ni'xpā ni'k	nik	nik, n —	nik
be a (partról)	ū'əpā ūi3	ūi3	'ūi'ə	ūtta
ide	təχ	təχ	t'əγənam' t'əγ3	təγγα
ide-oda	təγəpā tāγəpā	təγəpā tāγəpā təγətāχ	t'əγənam' t'ā'ənam t'əγət'ā'3	təγγα təwə
oda	tōγē	tāγəpā tōγē	t'ārəna'm' t'ā'3 t'ā'γəna'm' t'ā'γ3	təwənām təwə
hova	kōlēpā	kōlēpā (-i)	kō'āna'm'	kōi'nam
valahova			kō'ā'f'ə:nam'	
messzire	k'ō'k'3	kō'kəpā [1] kō'k'3	kō'k'ənam' kō'k'3	kōkēnām (kōw')

Vissza a) 'taapain, takaisin | nach hinten, zurück' (737b).

b) Vj., V., Trj., Jg. 'takaisin | zurück', Vj., V. 'taapain, назадъ | nach hinten' (737a, 1798, vö. Kaz., O.; Ko.).

Szét a) V., Trj. 'erilleen | getrennt', V. 'erillään | von einander; Trj. 'auseinander' (76b).

b) Vj., V., Trj. 'erilleen | getrennt, auseinander' (76ab, vö. Ni., Kaz. O.), Jg. fordítás nélkül vö. *kät ä[rjə] rükän* 'huone hajosi l. kukistui, домъ развалился | das zimmer (das haus) stürzte zusammen' ['szétesett'] (102).

Partra a) Vj. *ni xpä ni ylös* 'laskeutui, meni rannalle', *ni xpä lök* 'rantaan vievä tie' (569a).

b) Vj., V., Trj., Jg. 'rannalle | ans ufer', Vj. 'avonaiselle paikalle (joelle, suolle; сорь:иле jne.) päin | nach einem offenen platz hin (am fluss, auf dem sumpf, auf der uferwiese usw.)', Trj. 'alamaihin; alamäkeen | ins unterland; bergab', Jg. 'rantaan' (569ab, 1357, vö. Ni., Kaz., O., Kr.; Ko.).

Be (a partról) a) Vj. *ai ppa lök* 'rannasta ylös, »maihin« vievä tie | vom ufer nach oben, landeinwärts führender weg' (267a).

b) Vj. 'joelta, joen seudulta, veden läheltä, rannalta (pois), kylästä sisämaahan; rannalle (vencestä), maihin | vom fluss, aus der gegend des flusses, aus der nähe des wassers, vom ufer (weg), vom dorf landeinwärts; nach dem ufer (vom boot aus) ans land', V., Trj., fordítás nélkül Jg. 'maihin, rannalle | ans land, ans ufer' (267a, 3020, vö. Ni., Kaz., O., DN., Kr.; Ko.).

Ide a) Trj. 'tännepäin | hierher' (967b). Vö. CASTRÉN Szurg. *tegenam* 'hierher' (i. m. 69, 92a, 113b).

b) Vj., V., Trj., Jg. 'tänne | hierher' Jg. 'her' (967ab, 2504, vö. Ni., Kaz., O., DN., Kos., C., Kr.; Ko.).

Ide-oda a) Vj., V., Trj. 'sinnä tänne | hin und her' (Vj., Trj. 967b, V. 1057b).

b) V., Trj., Jg. 'sinnä tänne | hin und her' (967b, 2504, vö. Kaz.).

Oda I. a) V. 'tuonne, туда | dorthin' (977a, 1062a, vö. 203a), Trj. 'sinnepäin | dahin' (977a).

b) Trj. 'sinne | dahin' (977a).

Oda II. a) Trj. 'tuonne, tuonnepäin, туда | dorthin' (975b), Jg. '...sinne | ...hin' (22, vö. 566). CASTRÉN szerint *togonam* 'dahin' (i. m. 69, 93a, 109b).

b) Vj., V., Trj. 'pois | weg', Trj. 'tuonne (sinne) | dorthin (dahin)', Jg. 'sinne | dort, dorthin' (975ab, 2569, vö. Ni., Kaz., O., DN., DT., Kr., Kam.; Ko.).

A Trj. adverbiumok kiegészíthetök a következő adatokkal: *kölä t: f'ä'nam f.* 'куда-то туда | irgendwo dorthin' (367b), *f'ö'nam f.* ua. (uo., 975b), *f'ä'nam f.* 'куда-то сюда | irgendwo hierher' (367b).

Hova a) Vj., V., Trj., Jg. 'minne | wohin', Vj., Trj., Jg. 'kunne' V., Trj., 'куда', Vj., Jg. 'mihin', Jg. 'куда-то' (367b, 368a, 529). CASTRÉN feljegyzésében *koñnam* 'wohin' (69, 82a, 124b).

b) A suffixum nélküli alak csak az É. nyelvjárásokban ismeretes: O. *χöl* (367b). A D. nyelvjárásokban lat.-raggal: DN. *χä'la'*; Kr. *χötä* (366b), de vö. DN. *χä'vä'jet*, C. *χodät* stb. (367a).

Valahova Trj. 'куда-то | irgendwohin' (368a).

Messzire a) V., Trj., Jg. 'kauas | weit', V. 'etäälle | fernhin', Trj. 'pitkälti; pitkän matkan päähän | lange, eine lange strecke weit', Trj., Jg. 'kauaksi (eteenpäin ajassa) | für lange zeit (vorwärts in der zeit)' (287b, 546).

b) Vj., V., Trj. 'kauas, далеко | weit' (286a); (Jg. 'pitkä; kauan | lang; lange' 546).

Az *a)* és *b)* alatt megadott fordítások figyelmes egybevetéséből az derül ki, hogy az esetleges eltérések többnyire stiláris jellegűek. A hosszabb és a rövidebb adverbialis alakok között rendszeresen semmi esetre sem mutatható ki jelentésbeli eltérés. Közös vonás valamennyi felsorolt példában, hogy 'hová' kérdésre felelő helyhatározók; az utolsónak említett adverbium

esetében is feltétlenül a helyhatározói jelentés az elsődleges, az időhatározói a másodlagos. A b) alatti határozók egy részében a lat. vagy a translát. ragja világosan felismerhető, ezzel a jelenséggel azonban most nem foglalkozhatunk részletesebben.

A rendelkezésünkre álló kevés példamondat a fent megadott jelentéseket annyiban erősíti meg, hogy ezekből is világosan kiderül a vizsgált hosszabb alakú adverbiumok lativusi jellege.

Vj. \bar{i} $\bar{a}l'$ $\bar{n}u\chi p\bar{a}$ 'alhaalta ylös' (112b, 567a) $\bar{i}l\bar{a}'$ $\bar{n}u\chi'a p\bar{a}$ 'alempaa ylös (jokea myöten)' (uo.).

Trj. \bar{i} $\bar{a}n\bar{a}'m$ [!] $\bar{m}\bar{e}n'$ 'meni (jokea) alas, alempana joen varrella oleviin seutuihin, нанизъ' (114a).

V. \bar{i} [$\bar{l}\bar{a}p\bar{a}$] $\bar{l}\bar{o}v\bar{a}t\bar{a}i\bar{a}\chi s\bar{e}u\bar{a}'$ 'katsoo eteenpäin' (115a).

V. $\bar{i}o'$ $\chi p\bar{a}$ $\bar{m}\bar{e}n\bar{a}s$ 'домой ушел' (143a); Vj. $\bar{i}o'$ $\chi p\bar{a}$ $\bar{k}[\bar{g}m\bar{l}\bar{o}v\bar{i}'n\bar{t}'s]$ 'pullistui sisäänpäin' (405a). Trj. $\bar{i}[\bar{a}q\bar{k}\bar{e}n\bar{a}m'$] $\bar{m}\bar{e}n\bar{a}m'$ 'menen kotiin', \bar{i} . $\bar{m}\bar{e}n'$ 'meni kotiin' (143a).

Vj. $\bar{k}u\bar{m}p\bar{a}$ $\bar{k}\bar{o}m\bar{l}\bar{o}v\bar{i}'n\bar{t}'s$ 'pullistui ulospäin' (405a).

Trj. $\bar{p}'\bar{a}r\bar{r}'\bar{i}n\bar{a}m$ $\bar{a}l\bar{e}'\bar{a}l\bar{a}'$ 'katso taaksesi' (737b); $\bar{p}'\bar{a}r\bar{r}'\bar{i}n\bar{a}m$ $\bar{t}\bar{a}r\bar{i}'\bar{a}v\bar{z}$ 'rikkoo loitsien (joku, jonkun onni)' (uo.).

Trj. $\bar{m}\bar{i}u\bar{a}l\bar{a}$ $\bar{t}\bar{o}v\bar{e}n\bar{a}'m$ $\bar{k}\bar{i}r\bar{a}v\bar{t}\bar{a}:\bar{t}\bar{a}\chi$ 'käänsi rintansa tännepäin' (514a, 967b). V. $\bar{t}\bar{o}v\bar{e}p\bar{a}$ $\bar{t}\bar{a}\chi\bar{e}p\bar{a}$ $\bar{l}\bar{o}v\bar{a}t\bar{a}i\bar{a}\chi s\bar{a}$ 'katselle sinue tänne' (1057b). Trj. $\bar{t}\bar{o}v\bar{e}n\bar{a}m'$, $\bar{t}\bar{a}v\bar{e}n\bar{a}m$ $\bar{s}\bar{o}l\bar{l}\bar{e}m'$ 'kuljen sinne tänne' (967b). V. $\bar{i}[\bar{a}\chi\bar{e}p\bar{a}]$ $\bar{m}\bar{e}n\bar{a}s$ 'meni tuonne' (977a). Jg. $\bar{t}\bar{e}m$ $\bar{k}\bar{a}t\bar{i}n\bar{a}$ $\bar{a}n\bar{t}\bar{a}k\bar{a}p\bar{a}$ $\bar{k}\bar{o}r\bar{t}\bar{a}t\bar{a}i$ $\bar{t}\bar{o}w\bar{w}\bar{e}n\bar{a}m$ $\bar{m}\bar{e}n\bar{a}m$ 'täällä tänään taikka huomenna menen sinne | heute oder morgen gehe ich hin' (22), $\bar{k}[\bar{u}n\bar{t}\bar{a}]$ $\bar{t}\bar{o}w\bar{w}\bar{e}n\bar{a}m$ $\bar{m}\bar{e}n\bar{a}m$, . . . ['ha odamész, . . .'] (566).

V., Vj. $\bar{k}[\bar{a}\chi\bar{e}p\bar{a}]$ $\bar{m}\bar{e}n\bar{a}m'$ 'mihin menet' (367b). Jg. $\bar{l}\bar{o}w$ $\bar{k}\bar{o}r\bar{t}\bar{a}m$ $\bar{m}\bar{e}n$ [hova ment?] (529); $\bar{k}\bar{o}r\bar{t}\bar{a}m$ $\bar{p}[\bar{a}l\bar{l}\bar{e}]$ $\bar{m}\bar{e}n$ 'куда-то ушель | er ging irgendwohin' (1665).

Trj. $\bar{k}\bar{o}'\bar{a}l\bar{a}'\bar{t}\bar{a}:\bar{n}\bar{a}'m$ $\bar{a}'\bar{a}$ $\bar{m}\bar{e}n\bar{a}'$ 'никуда не иди' (368a), a szóközépi $-a'\bar{t}\bar{a}:$ -talán a Ko. $\bar{a}t\bar{a}$ (43), Kr. $\bar{a}t\bar{a}$ (101b) határozatlan névmásokban szereplő elemmel vethető egybe.

Trj. $\bar{k}[\bar{a}\chi\bar{e}n\bar{a}m'$] $\bar{u}u\bar{q}'\bar{r}$ $\bar{a}'n\bar{t}'\bar{a}$ $\bar{u}'\bar{a}m'$ 'eteenpäin en pitkältä tiedä' (287b).

Van egy olyan példánk is, melyben a suffixumos adverbium lativusi jellege — legalábbis a magyar nyelvérzék számára — nem világos: V. $\bar{a}[\bar{r}\bar{a}p\bar{p}\bar{a}]$ $\bar{u}n\bar{l}u\bar{a}l\bar{t}$ 'asuvat erillään' (76b); itt nyilván az osztják ige vonzata kívánja a lativust (vö. finn *jäädä* + illat).

Idézhető egy olyan Trj. példa is, amelyben világosan látható három lativusi jellegű rag: translát. $-ri$ + a most tárgyalt $-nam$ + translát. $-va$: Trj. $\bar{p}'\bar{a}r\bar{r}'\bar{i}n\bar{a}m\bar{v}\bar{a}$ $\bar{l}i\bar{y}k\bar{e}n\bar{i}$ $\bar{a}'\bar{t}\bar{s}\bar{a}'i\bar{t}$ $\bar{m}\bar{e}n\bar{a}$ 'mene takaisin samaa tietäsi' (737b). Erről csak annyit, hogy az adverbiumokban jelentkező raghalmozás a finn-ugor nyelvekben távolról sem tartozik a ritkaságok közé.

4. A V., Vj. $-p\bar{a}$, $-p\bar{ä}$ és a Szurg. $-nam$ lativusi esetvégződésnek látszó szóvégződés megfejtését addig meg sem kísérhetjük, amíg a megfelelő osztj. D. és É. adverbiumokat meg nem vizsgáljuk.

Könnyű már egy-két kiragadott példa segítségével is meggyőződni arról, hogy a táblázatunkban közölt lativusi adverbiumoknak a D. és az É. nyelvjárásokban szintén van hosszabb és rövidebb alakja: Ko. $\bar{n}\bar{o}\chi\bar{a}k$ — $\bar{n}\bar{o}\chi$ 'ylös | auf' (1365), vö. DN. $\bar{n}\bar{o}\chi\bar{a}t$, $\bar{n}\bar{o}\chi\bar{a}'t$, DT. $\bar{n}\bar{o}\chi\bar{i}'t$ — DN. $\bar{n}\bar{o}\chi$, Fil. $\bar{n}\bar{o}\chi\bar{a}t\bar{s}$ — $\bar{n}\bar{o}\chi$, C. $\bar{n}\bar{o}\chi\bar{a}t$ — $\bar{n}\bar{o}\chi$, Kr. $\bar{n}\bar{o}\chi\bar{a}t$, $\bar{n}\bar{o}\chi\bar{a}'t$ — $\bar{n}\bar{o}\chi$, Ó. $\bar{n}\bar{o}\chi\bar{a}s$ — $\bar{n}\bar{o}\chi$ (566b—567a), $\bar{n}\bar{o}\chi\bar{o}s$ — $\bar{n}\bar{o}\chi$ (ÉONyt. 6, 1 stb.); Ko. $\bar{i}\bar{o}\chi\bar{a}k$ — $\bar{i}\bar{o}\chi$ 'kotia | nachhause', illetve 'takaisin; kotiin, sisälle | zurück; nachhause, hinein, herein' (345). Vö. DN. $\bar{i}\bar{o}\chi\bar{a}t$, DT.

$i\ddot{o}\gamma\ddot{e}t$ — DN. $i\ddot{o}\chi$, Kr. $i\ddot{o}\chi\ddot{e}t$ — $i\ddot{o}\chi$, O. $i\ddot{o}\gamma\ddot{e}s$ — $i\ddot{o}\gamma\ddot{e}$, $i\ddot{o}\gamma\ddot{e}$ (142b—143a)⁶ stb.

Tekintettel arra, hogy a finnugor nyelvek jellegzetes szemléleti módjának szokták tekinteni az irányhármasság nyelvi megkülönböztetését (ZSIRAI, FgrRok. 62—9), azt is figyelembe kell vennünk, hogy az idézett lativusi adverbiumok mellett a megfelelő *-en* ragos locativusi és *-lta ~ -tta* ragos ablativusi helyhatározókat is feljegyezték a gyűjtők. Pl. Vj., V. $\underline{n\ddot{o}m\ddot{e}n}$, Trj. $\underline{n\ddot{o}m\ddot{e}n}$, Jg. $\underline{n\ddot{o}m\ddot{e}n}$, Ko., DN., C., Szogom., Cs., Kr. $\underline{n\ddot{u}m\ddot{e}n}$, Ni. $\underline{n\ddot{u}m\ddot{e}n}$, Kaz. $\underline{n\ddot{o}m\ddot{e}n}$, O. $\underline{n\ddot{o}m\ddot{e}n}$ (567b, 1388) 'fent', Vj., V. $\underline{n\ddot{o}m\ddot{e}l\ddot{t}}$, Trj. $\underline{n\ddot{o}m\ddot{e}l\ddot{t}}$, DN. $\underline{n\ddot{u}m\ddot{e}l\ddot{t}}$ (vö. C., Kr.), Ni. $\underline{n\ddot{u}m\ddot{e}l\ddot{t}}$, Kaz. $\underline{n\ddot{o}m\ddot{e}l\ddot{t}}$, O. $\underline{n\ddot{o}m\ddot{e}l\ddot{t}}$ 'fentről' (568a).

Figyelmet érdemel továbbá az a körülmény, hogy a rövidebb lativusi adverbiumok általában egy szótagúak, de lehetnek kétszótagúak is. Az utóbbiak második szótagjában többnyire még ma is világosan látható valamely suffixalis elem. Ez lehet lativusrag ($\underline{p\ddot{i}r\ddot{a}}$, $\underline{i\ddot{o}\gamma\ddot{e}}$ vö. TOIVONEN: FUF. XXVIII, 11), translativus végződés (*är-əχ*), *-l* képző + lativusrag ($\underline{n\ddot{u}\chi\text{-}l\text{-}\ddot{a}}$, vö. PATK—FUCHS 102, 2. jegyz.), vagy esetleg nyomatékosító partikula (? *pär-täχ*). A V.—Vj. *-pā*, *-pā*, ill. a Szurg. *-nam* szóvégződés olykor a rövidebb, lativus rag nélküli egytagú „tő”-részhez járul. A locativusi határozók kétszótagúak (vagy legalábbis sonanticus *-n* az esetrag), az ablativusi jelentésűek viszont két- vagy háromtagúak.

Megemlítendő még az a körülmény is, hogy a helyhatározói adverbiumok töve olyan összetételekben gyakori, melyek utótagja valamely főnév. Közülük az egyik önállóan ma már nem használatos: DN. *-p3*, DT. *-pe'*, Trj. *-p'i'*, Ni. *-p3*, Kaz. *-pĭ* (654b), Ko. *pə* (1730). E szó szótári címszóként csak az itt idézett nyelvjárásokból és fordítás nélkül adatolható, összetételben azonban több nyelvjárásból kimutatható, 'vmilyen az előtag által közelebből meghatározott rész' jelentéssel. Többnyire az efféle összetételeknek is csak valamilyen ragos (loc. lat., abl.) alakját jegyezték fel.

Hasonló funkciójú, de önállóan is használatos főnév a következő kettő: DN. $\underline{p\ddot{e}l\ddot{e}k}$, Trj. $\underline{p\ddot{e}l\ddot{e}k}$, V., Vj. $\underline{p\ddot{e}l\ddot{e}k}$, Ni. $\underline{p\ddot{e}l\ddot{e}k}$, Kaz. $\underline{p\ddot{e}l\ddot{e}k}$, O. $\underline{p\ddot{e}l\ddot{e}k}$ (*-χ*) 'hálfté' (OL. 155, vö. KT. 695b—698a különböző előtaggal összetéve), vö. Ko. $\underline{p\ddot{e}l\ddot{e}k}$, Jg. $\underline{p\ddot{a}ll\ddot{e}k}$ (1705).

DN., DT. $\underline{\ddot{o}p\ddot{e}n}$, Szogom., Cs., Kr. $\underline{\ddot{o}t\ddot{e}n}$, V., Vj. $\underline{\ddot{a}l\ddot{e}n}$, Trj. $\underline{\ddot{a}l\ddot{e}n}$, Ni. $\underline{\ddot{a}l\ddot{e}n}$, Kaz. $\underline{\ddot{a}l\ddot{e}n}$, O. $\underline{\ddot{a}l\ddot{e}n}$, vö. még VK., Vart., Mj., Likr., Kos., C. 'pää, loppu | ende, endestück', 'alku | anfang' stb. (118ab), Ko. $\underline{\ddot{o}t\ddot{e}n}$, Jg. $\underline{\ddot{a}l\ddot{e}n}$ (1563).

Az említetteken kívül fel lehetne még sorolni a 'föld', 'hely', 'ember', 'férfi', 'nép' stb. fogalmak osztják elnevezését; mindezeknek adverbiumszerű előtaggal alkotott összetételei több helyről vannak jegyezve.

Összetételekben előtagként többnyire a rövidebb lativusi alakkal azonos, vagy a redukált magánhangzónélküli „tőalak” fordul elő:

DN.⁷ $\underline{i\ddot{t}p3}$ 'alus | der raum unter etw.' (113ab, vö. DT., Kr., Trj., Ni., Kaz., O.); Jg. $\underline{\ddot{e}l\ddot{p}\ddot{e}}$ (212); DN. $\underline{i\ddot{t}p\ddot{e}l\ddot{e}k}$ 'alapuoli | unterseite' (113b, vö. V., Vj., Trj.); Trj. $\underline{i\ddot{t}p\ddot{e}l\ddot{e}k}$ 'alempana (joen varrella), на низу | weiter unten (am fluss)' (112b).

DN. $\underline{i\ddot{t}p3}$ 'etupuoli; etumainen; передний | vorderseite; vorderer' (115b, vö. DT., Fil., C., Szogom., Cs., Kr., Kam., Trj., Ni., Kaz.); Ko. $\underline{i\ddot{t}p3}$

⁶ A névmástövű adverbiumokról más alkalommal részletesebben.

⁷ Helykímélés céljából csak a szótárainkban címszavakként feljegyzett nyelvjárási adatokat idézzük a megfelelő fordítással együtt, a többi nyelvjárásra pedig csak utalunk.

(203, vö. Jg.); V. *ilpäläk* (fordítás nélkül, az 'előtt' névutó alapszava, 116a, vö. Vj., Trj.).

Kr. *kimpz* '(talon) ulkopuolinen seinävieri | äussere wandfläche' (402b, vö. Ni., Kaz.); Ko. *kimpə-* (758, de Jg. *keipə-*!). DN. *kimbēlak* 'ulkopuoli; oikea puoli | aussenseite; rechte seite' (403a, vö. V., Trj.).

Ni. *uipz* '(kaupungin, kylän) metsänpuoleinen laita | dem wald zugekehrter aussenrand (der stadt, des dorfes)' (267b, vö. Kaz., O., továbbá csak ragozott alakokkal: DN., DT., Kr., Kam.); Kaz. *uipäläk* '(jurtan, huoneen) peräpuoli; (pöydän) taka (ovesta katsoen) | hinterer teil (der jurte, der stube); raum hinter (dem tisch; von der tür aus gesehen)' (267b, vö. O.), Ko. *witpäläk* (3020); Vj. *uälän* 'jokiuotan rantapää, прѣта | uferende des flusszugnetzes' (267b, vö. Kaz., O.).

Külön megemlítendő, hogy mutató névmás tövéből származó határozók esetében nem a *tő*, hanem az *-m* névmásképzős mutató-névmás kerül a felsorolt típusú összetételekbe: Trj. *tomp'i* 'tuo puoli, taka | jene seite, raum hinter etw.' (976a, vö. Kaz., O.), Ko. *təm-pənə* (2594, vö. Jg.); *tomp'äläk* ['vmi mögötti rész'] (976a).

Megjegyzendő az is, hogy a táblázatunkban közölt lativusi adverbiumok közül kettő bizonyos fokig a névmásokkal mutat rokonságot, vagyis van hozzájuk tartozó *-m* képzős melléknévi, illetve összetételekben alkalmazható tagja a szócsaládnak; a locativusi és az ablativusi adverbium is az *-m* képzős alapszóból származik:

DN. *nu'm* 'yli-, ylinen; ylhäinen, taivaallinen | ober-, oben befindlich; hoch, himmlisch' (567ab, vö. Kos., Fil., C., Cs., Kr., V., Vj., VK., Vart., Likr., Mj., Trj., Ni., Kaz., O), Ko. *num* (1388, vö. Jg.); DN. *numbälä* 'yläpuolelle | nach oben, darüber' (568b, vö. Kr., Ni., Kaz., O.), Ko. *nump* (1388); DN. *numbēlak* 'yläpuolinen | oberer' (568b, vö. V., Trj.); Vj. *numä äñ* ['felvég(i)'] (567b, vö. Trj.); de a Szurg. nyelvjárásokban vö. még Trj. *nokp'i*, *p'ifəm* 'sain voittoa (kaupasta) | ich hatte einen gewinn (beim handel)' (567a); Jg. *lok künkä zñ nokp'i* [? *nokp'i*] *pittəm* 'pääsin hänestä voitolle' (1365).

Trj. *nim* 'ala-, ranta- | unter-, ufer-' (569b, vö. Kaz., O.); DT. *nimbe* 'alapuoli; (pöydän) etupuoli | untere seite; vorderseite (des tisches)' (570ab, vö. Ni., Kaz., O.); Ko. *nimpz* (1359); Trj. *nimpäläk* 'alapuoli, rantapuoli (esim. урмань:in, talon, kylän) | untere seite, uferseite (z. b. eines uferwalds, gehöftes, dorfes)' (570b, vö. Kaz.); Vj. *nimä län* '(jokiuotan) selkäpää | dem ufer abgekehrtes ende (des flusszugnetzes)' (570a, vö. Ni., Kaz.).

A *nu'm* és a *nim* szóvégi *-m*-je minden bizonnyal azonos a mutató névmások *-m* képzőjével (NyH.⁷ 105, LEHTISALO, AblSuff. 386—8). Az idézett alakokban való jelentkezése kétféleképpen magyarázható: vagy a lativusi alakok jelentésbeli és alaki rokonsága alapján a mutató névmások analogiájára járult hozzá az *-m* nem névmási tövekhez is, vagy pedig a közlere és a különböző távolságokra mutató névmásokon kívül ősidőkben esetleg 'fel', 'a partra' stb. s különböző irányokra is „névmás” mutathatott. RAVILA és FOKOS szerint (NyK. LVIII, 65) az alapnyelvben sok olyan névmás lehetett, melynek idővel nyoma veszett. Ezeknek az eltűnt, illetve megítélésünk szerint névmási jellegüket vesztett névmásoknak maradványai lehetnek az idézett adverbiumok, s egykori névmásvoltukról ma már csak a névmási *-m* képző árulkodik.

5. Az elmondottak alapján arra gondolhatunk, hogy a 2—3 tagú locativusi és ablativusi adverbiumok mellett az osztják nyelvérzék számára szük-

séges volt a többnyire egytagú lativusi határozók hosszabbá tétele, nyomatékosítása. Szükséges lehetett a hosszabbá tétel azért is, mert a lativusi adverbium alakilag egybe eshetett, vagy legalábbis hasonlóvá válhatott az egyes szócsaládoknak azzal a tagjával, mely összetételekben szerepel s az irányhármasági szempontjából semleges. Így a lativusi adverbiumok esetjellegét az elhomályosulás fenyegethette, mivel nem volt eléggé tudatos a lativusi adverbialis alak esetragos volta.

FOKOS DÁVID véleménye szerint az osztjÉ. *tial, toyal, toyal, toyal, osztjD. tégèt, togòt, togùt, xotait* lativusi adverbiumok végén nyomatékosító partikula van (PF. 99), és „die Partikel scheint nur zur Verstärkung zu dienen und nicht zum Lativsuffix zu gehören” (uo.). FOKOS számol ugyan annak a lehetőségével, hogy az osztjD. *-t* nemcsak osztjÉ. *-l* megfelelője lehet (mint a fent idézett példákban), hanem osztjÉ. *-s* végződése is (*tjás, noyos*, vö. még *noyos*, i. m. 100—1), de végül mégis az alábbi következtetésre jut: „Es ist wahrscheinlich, dass dem SO. *t* nur das *l* entspricht, und das NO. *s*, *s*, *s* das BUDENZ (Ug. Al. 386, 377) mit finn. *-kse*, tscher. *-š* zusammenstellt* [*Vgl. auch SZINNYEI, Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft 71] im SO. nicht erhalten ist (südstj. *t* ~ nord-ostj. *s*, wog. *s* < urspr. *č, c* PAAS. FUF. II: 96, s-Laute 92).” (I. m. 102).

Az osztjÉ. és D. hosszabb és rövidebb lativusi adverbiumokra vonatkozó kitekintésből azt a tanulságot vonhatjuk le, hogy a hosszabbító elemnek lehet lativusi jellege, de nem feltétlenül csak irányjelölő ragként magyarázható. Ezt az eredményt az osztjK. nyelvjárások hasonló jelenségeinek magyarázásával kapcsolatban sem szabad szem elől tévesztenünk.

6. Előbb a Vj.—V. *-pà, -pà* magyarázatát kíséreljük meg.

A finnugor nyelvek testesebb határozóragjainak magyarázatakor leginkább arra szoktak gondolni, hogy valamely névutó raggá rövidült s esetleg még — attól függően, milyen nyelv ragjáról van szó — a magánhangzóilleszkedés törvényeit is követni kezdte. A *-pà, -pà* ragszerű szövégződéssel kapcsolatban először is az osztjÉ. szövegekben gyakori *pèlà* 'felé, -hoz' (ÉONyt. 1, 18; 17, 30 stb.) névutóra gondolunk. Ennek *-pà, -pà* raggá rövidülését azonban nehéz valószínűsíteni: szóközépi *l > ø* fejlődésre a V.—Vj. nyelvjárásban — tudomásunk szerint — nincs más példa. Haplológiára sem igen gondolhatunk, mert arra a névutó hangalakja nem nagyon ad alkalmat, különben is ismert még *pèli, pèl* (PÁPAY—BEKE 56) ejtésű alakja, s ez még kevésbé teszi valószínűvé a *-pà, -pà* alakú raggá rövidülést. E magyarázat további gyöngéje az, hogy a szóban forgó névutót csak az É. nyelvjárásokból ismerjük, tehát fel kellene tenni egykori meglétét a legkeletibb nyelvjárásokban is. Egyszermind azt is fel kellene tenni, hogy — valamilyen más hasonló példával nem támogatható módon — a kérdéses szó raggá rövidült, s hogy a névutó kiveszett, illetve annyira ritka, hogy a D. és K. nyelvjáróterületen sem PATKANOV, sem PÁPAI KÁROLY, sem KARJALAINEN, sem PAASONEN nem jegyezte fel. Az osztjK. névszóragozási rendszer annyira újnak, szinte kialakulóban levőnek látszik, hogy időrendi megmondások alapján e talán még kialakulóban levő rag keletkezése sem tehető a mai nyelvjárási elkülönülésnél régebbi időre.

Ez az amúgy is támadható származtatás annál könnyebben vethető el, mivel ennél sokkal valószínűbb magyarázattal is számolhatunk.

Közismert az osztjÉ. és a D. nyelvjárásokban egy partikula: „N. *pā*, S. *pā* 'und, auch', der auch zur Hervorhebung dient” (STEINITZ, OVd. II, 61; vö. OstjChr. 86, OstjGr. 152; PÁPAY—BEKE 54). Ugyanez a partikula a D.

nyelvjárásokban is megvan (PATKANOV: FF. XIV, 101). KARJALAINEN az É. nyelvjárások közül a Kaz.-ból és az O.-ból, a D. területen a Kam.-ból jegyezte fel, továbbá K-en is, Vj. *-pè*, Trj. *-pʹz* 'is' jelentéssel (653a): Vj. *māmpè*, Trj. *mg'mpʹz* 'minäkin | ich auch', Trj. *ṽṽṽpʹz* 'sinäkin' (uo.), Vj. *ṽṽṽpī* hänkin' (285b).

KT. példamondatainak tanúsága szerint azonban az osztjÉ.—D. *pa* 'is' jelentésű partikula a keleti nyelvjárásokban nemcsak az idézett alakokban és nemcsak a Vj. és Trj. nyelvjárásban van meg. Feltétlenül ide tartozik Vj. *ṽṽṽp* 'sinäkin' (430b), csak míg előző példáinkban a Vj. *-pè*, önmagában vagy mássalhangzó előtti helyzetben fordult elő, addig magánhangzó előtt a partikulát *-p* változatban jegyezte fel KARJALAINEN. Vj. *mā malkōrā ṽṽṽp itau kōrā* 'minä (sain) yhtä paljon kuin sinäkin' (430b, 498a).

A nyomatékosító partikulát gyakran találjuk tagadó mondatban: Vj. *ṽṽṽ ṽṽṽrja'p ṽṽṽti'm ṽṽṽka'l* 'sinusta ei (silloin) ollut jälkeäkään, hajuakaan, sinua ei silloin ollut olemassakaan (kun esim. jotain tapahtui; halveksiva lauseparsi) | von dir war (damals) keine spur, kein dunst, du warst damals noch gar nicht da (als z. b. etw. geschah; verächtlicher ausdruck)' (238a). Tekintettel arra, hogy tagadó mondatokban a partikulával nyomatékosított mondatrész szinte mindig a tagadó ige előtt áll (l. a SAL ÉVA idézte V., Vj. és Trj. példákat: NyK. LIII, 218—9, NyK. LVII, 92—6), s hogy valamennyi osztják tagadó és tiltó szó magánhangzós kezdetű, a Vj., V. és Trj. nyelvjárás tagadó mondataiban — úgy látszik — a *-p* alakú nyomatékosító partikula vált általánossá (a partikula szerepéről a tagadásban vö.: SAL: NyK. LIII, 215, NyK. LVII, 94, VÉRTES, A keleti osztják névmásragozás 414—5). Mindössze egy olyan példát találtam, melyben a *-p*-vel nyomatékosított tagadó névmást nem a tagadó szó, hanem mássalhangzóra kezdődő szó, a személyes névmású sg. 1. személyének dativusa követi: V. . . . *mā'lip mānā ṽṽṽtš tšs* ' . . . ничего не принесъ [nekem]' (59a). Minthogy a . . . *mā'lip ṽṽṽtš* . . . kapcsolat igen gyakori (V. 561b, Vj. 60b, 190b, 286a, 498a, 829a, Trj. 7b, 275b, 498a), valószínű, hogy a *-p* végű tagadó névmás ebből a szinte állandó kifejezésből vált ki s ezért előfordulhat mássalhangzó előtt is az állító mondatok alapján várható magánhangzós szóvégződés helyett.

Az osztjK. nyelvjárások közül az eddig közzétett anyag alapján csak a Jg.-ból ismerünk olyan példát, melyben a nyomatékosító partikula magánhangzós szókezdet előtt is redukált vokálisra végződik: *küntāp ṽṽṽtš* '(ei) milloinkaan | niemals' (566, vö. Ko. *ṽṽṽ ṽṽṽnpā ṽṽṽtš*). Megjegyzendő azonban, hogy PAASONEN feljegyzéseiben mondatfonetikai változások jelölésére alig találunk adatokat; lehetséges tehát, hogy ő az egyes szavakat külön-külön is kimondatta és úgy jegyezte fel.

SAL ÉVA „A tagadás az obi-ugor nyelvekben” című cikkében (NyK. LVI—LVII) az osztjK. nyelvjárásokból is idéz példákat. A *-p* nyomatékosító partikulát a következő mondatrészek tagadásával kapcsolatos példáiban találjuk meg: alany (Trj.: NyK. LVII, 92), tárgy (Trj.: uo., Vj. 93), meghatározó (loc. Trj.: 94, lat. Vj.: 95). SAL ÉVA példatárát még néhány határozó tagadásában feljegyzett *-p* partikulás adattal egészíthetjük ki.⁸

⁸ Az alany és a tárgy tagadására további példák találhatók VÉRTES E., A keleti osztják névmásragozás című kandidátusi disszertációjában (Gépirat: Trj. 109—10, V. 174—6, Vj. 238—9).

Szenvedő ragozású ige logikai alanyának nyomatékosítása tagadó mondatban egyszer *-p*-re, máskor redukált magánhangzóra végződően található KARJALAINEN V. feljegyzéseiben: *məjə kʷsɪnəp əntə tʰənmɪllɪ* ['senki nem tudja'] (992a); *ʃ[tobɪ] nʊŋəʃ məjə kʷsɪnəpə əl wɪjəsətɪ*, ... 'чтобы тебя никто не видал, ...' (966b). Arról talán a mondathangsúly, a beszédtempó és a szünetek hossza adhatna felvilágosítást, hogy itt miért *-pə* alakú a suffixum magánhangzós szókezdet előtt; valószínűleg nem kötelező a redukált magánhangzó elhagyása magánhangzós szókezdet előtt sem.

Egy abl.-partitívus-szerű határozóban szintén megtaláljuk ezt a nyomatékosító elemet: Vj. ... *əi nə ɣrə ɣp əntɪm'* 'ei ole yhtään käpyä' (443b).

A részeshatározó nyomatékosítását igazolja: V. *lɔɣ məjə kʷsɪjəp əntə ɔɣə wəj* 'hän ei usko ketään, онъ никому не вѣрить' (19b). Névutó segítségével kifejezett részeshatározónál a névutó végére kerül a nyomatékosító partikula: Trj. *ʔiməʃə kʷə kɪ tʃəp əntə ɹwɪtəm'* 'en kellekään ostanut' (445b).

Szükséges ezenkívül állító mondatokban levő, partikulával nyomatékosított határozókat is említenünk, mégpedig hogy könnyebb legyen visszatérnünk a lativusi adverbiumokra, álljanak itt lativus-dativusi példák: V. *mə ɳəpɹɪ ɪtəɣ pɹɪəs* 'мнѣ смѣшно было' (167b); V. *mə wɣwə ɳɹɪ ɪərmət* 'я нуждаюсь въ денгахъ' (183b).

Az idézett példák alapján arra lehet gondolni, hogy a Vj.—V. lativusi adverbiumokhoz éppen úgy járulhat nyomatékosító partikula, mint a D. nyelvjárásokban, pl. Ko. *tə ɣ p ə ɪ ɳ nɪ mətət sət mɳntɪ tət mənt*, *tə ɣ p ə ɳ ɪ ɳ nɪ mətət*, *sət mɳntɪ tət mənt* 'tänne sivalsi sata kimpua lävisti, «по много хватала»' (1148).

Van egy olyan példánk is, melyben a fent (...) közölt Vj. *nɪk* (de *-u-* előtt *nɪχ* 569a) nyomatékosított alakban magánhangzós szókezdet előtt fordul elő: *nɪχp u ɣrəχtəsi m'* ['a partnak fordítottam (a csónakot)'] (26a).

Valószínűnek látszik, hogy a lativusi adverbiumokhoz *-p* (*-pɹ*, *-pə*, *-pə*) nyomatékosító partikula járult, s ehhez — vagy a lativusi jelleg esetleges jelöletlenségének érzése, vagy az adverbium egytagúsága, illetve e két ok keveredése miatt — a lativus paradigmaticus *-ə*, *-ə* ragja is hozzájárult különösen mássalhangzós szókezdet előtt vagy szólam és mondat végén. A lativusi adverbiumok viszonylagos gyakorisága következtében a nyomatékosító elem + lativusrag analógiás úton a névszóragozásba is behatolhatott. Tekintettel arra, hogy a nyomatékosító partikula, mint láttuk, ragozott esetalakokhoz is járulhatott, alakkeveredés következtében a névszók lativusához is csatlakozhat, pleonasztkusan a *-pə*, *-pə* raggá váló nyomatékosító formáns, s így szinte szemünk láttára jöhet létre a névszóragozás háromféle 'hová?' kérdésre felelő esete: *kətə*, *kətəpə*, *kətəpə*.¹⁰

7. Van az egész keleti nyelvjáróterületen a *-pə*, *-pə* partikulának, vagy talán egy vele alakilag egybeeső Vj. *-pə*, *-pə*, V. *-pə*, Trj. *-pə* (653a), Jg. *pə* (1649) formánsnak még egy funkciója, ti. szorzó számnevek képzése: Vj., V. *əipə*, Trj. *əipə*, Jg. *əi pə* 'kerran | einmal' stb.; Vj. *kɪ pə*, V. *kɪ pə*, Trj. *kɪpə*, Jg. *kɪt pə* 'kaksi kertaa | zweimal'; V. *kōləmpə*, Trj. *kōləmpə*, Jg. *kōləmpə* 'kolme kertaa | dreimal', Jg. *nəllə*, *wət*, *ər pə* 'neljä, viisi, monta

⁹ A ritkítások tölem. További D. és É. példákra l. PATK.—FUCHS 169—70.

¹⁰ Az alapszó *kət* 'ház'; az utóbbi KARJALAINENNél meg nem levő alakot GÜLYA JÁNOS átírásában az ő szíves közlése alapján emlitem.

kertaa | vier-, fünf-, vielmal', Vj. *mətköräpä* 'montako kertaa | wie vielmal' (uo., vö. 10a), Trj. *mə:y:ä:ri'fp'ä* 'wievielmal' (496b, 71a), *mə:fä:ri'fp'ä* 'einigemal' (498a, 71a).

Ha itt nem az előző Vj.—V.-val azonos alakú formánssal van dolgunk, akkor arra lehet gondolni, hogy a nyomatékositó *-p* vagy *p* + vokális partikulát minden osztják nyelvjárásban ismerik. Szorzó számnevet viszont lativusszal az É. nyelvjárásokban is alkothatnak, legalábbis valószínűleg így értelmezhetők a medveénekekben gyakori alábbi típusú sorok:

nyolti jolti kolom eumem kolmä vitäl
nyoltei jolti nyäll mäsmem nyälä vitäl

'[s] orrhegyre való három csókomat hárommá veszi,
orrhegyre való négy csókomat négygé veszi'

(OH. II, 224/568—9). Itt bizonyosan arról van szó, hogy az elejtett medveorrát hároms z o r, négys z e r megcsókolják. Vö. még OH. II, 28—9/229—30 stb.

8. A Szurg. *-nam* formans funkcióit a 2. és 3. pontban felsorolt lehetőségek nem merítik ki; a továbbiakban még foglalkoznunk kell e partikula egyéb szurguti és más keleti nyelvjárásbeli funkciójával. További anyagunkat a következő csoportosításban közöljük: a) Lényegében az eddigi használati körnek megfelelő Szurg. használatok, V.—Vj. megfelelések nélkül. b) Lényegében az eddigi használati körnek megfelelő előfordulása személyes névmások dativus-lativusával kapcsolatban. c) A Vj. személyes névmások nyomatékositása. d) Módhatározói használat szurguti és egy V.—Vj. határozóban. e) V.—Vj. használata mutató névmástövü 'hol?', 'hová?', 'honnét?' kérdésre felelő helyhatározóban. f) Az egész keleti nyelvjárásról kimutatható *-nam*, *-näm* végződésű adverbiumok.

a) A *-nam* formans bizonyos fokig lativusi jelentésű alapszóhoz járul a következő esetben:

Trj. *nü:äa'*, Jg. *nü:ä(a)*, Trj., Jg. 'yhteen | zusammen', Jg. 'vastakkain | überein, (gegen)einander' (647a, 1508; igekötőszerű használatban Trj. *nü:ä*): Trj. *nü:näm ä'ikəəämən'*, *-fə:ä'* 'heitlemme, heitletevät toisiaan' (647a, 1116a). Jg. *mä kü:kijäläm nü:näm täləksəļən* 'sukkani kutistuiivat (pestessä) | meine strümpfe schrumpften zusammen' (2451).

Az alapszó a következő két esetben az irány szempontjából közömbösnek látszik:

Trj. *sär'* 'ennen, edeltä | früher, vorher' (870a), Jg. *sär* 'etumainen, etu- | vorder-' (2121). A Trj. szónak több, külön címszóként feljegyzett származéka van, köztük: *särnäm'* 'eteenpäin, впередь | vorwärts'; *särnäm' mə:näm* ['előfelele megyek']; *s. mə:nä* ['menj előre']; *s. ä'ə:ä'ä* 'kätso eteenpäin'; *fə'm kät'ä' särnäm' fä:äs* 'tästä päivästä eteenpäin kuukausi' (870b). Összetételben: *ä'ä' särnäm'* 'yhä edelleen | immer weiter'; *ä'ä' särnäm mə:nä* ['egyre tovább megy']; *ä'ä' särnäm uä' kən'kō ä'ä* ['egyre gazdagabbá lesz'] (870b, vö. 10b). Jg. példánkban a *-nam* suffixum után még a translát. ragja van: *särnäm'və tā'yi* 'vastedes, впередь | später, nächstens' (2128).

A fordítások hiányosságai miatt csak bizonyos valószínűséggel sorolható ide: Trj. *p'ä* 'vieras; toinen, ei sama | fremd ein anderer, nicht derselbe' (653b), talán ebből *p'änäm* (fordítás nélkül): *p'.* *ä'ä'vz* v. *p'.* *ä'ä'ä'vz* 'tulla pahoinvoivaksi; saada kuukautiset (nainen; puhdistaudutaan siten, että jurtaan

lattialle asetetulle puulle tehdään pieni valkea, siihen heitetään poron mulkun päätä tai pihtan kuorta -*Аһу Аһу*-ja siinä savustetaan häpy) | unwohl werden, menstruieren'; *p'ānā'm iəχ* 'on pahoinvointinen'; *p'ānā'm iəγəm* 'olen pahoinvointinen'; *p'ānā'm iəγi ʔəm* 'olin pahoinvointinen'; *p'ānām (p'ā-) uūā: ʔi ʔmì* 'kuukautisissa oleva nainen (ладно не живеть)' (654ab). Továbbá Jg. *pānām* (nincs ford.): *p. mənəm* 'menin väärään I. harhaan | ich verirrite mich'; *p. wārrəm* 'erehdyin, tein väärin, turmelin, pilasin, поргиль (myös noita) | ich irrte mich, ich tat unrecht, ich zerstörte, verdarb'; *mā ʔawām p. wār* 'hän turmeli hevoseni (esim. kovalla ajolla)' (1672).

b) A névszói lativusnak a személyes névmások dativusa felel meg. KARJALAINEN *-nām* címszava a következő: „*-nām*: Trj. *mā'ntēmnam iə ʔ* 'tulee minuun päin (on näkyvässä) | er kommt auf mich zu (ist sichtbar)' (578b, vö. 523b). Itt a *mā'ntēm* dativusi alakhoz járul a *-nām* végződés s a kétszeresen ragozott vagy nyomatékosított alak jelentése lativusi 'felém'.

A *mā'ntēnam* alak valószínűleg *-mā- > -n-* változás útján jött létre a következő mondatban: Trj. *mā'ntēnam iūyət* 'ругаль меня'. Emellett szól, hogy a *ʔəyət* Sg. 3. sz. dativusi személyes névmás nyomatékosított alakját is megtaláljuk ugyanezen ige mellett: *ʔəyətīnam iūyət* 'ero py-gаль' (1112b).

A sg. 2. személyű Trj. példákat KARJALAINEN vagyilagosan jegyezte fel: „*nō'ŋət* t. *nō'ŋət-nām* səmə'm kə ʔsə 'olen suutuksissani, vihoissani sinuun' (857b); *nō'ŋət* vagy *nō'ŋətīnam p' [i' ʔā'3]* ['rád megharagudni'] (773b).

Mint hogy a sg. 2. személyű példák értelmében a *-nām* végződés nélkül is azonos a szóban forgó személyes névmási alak jelentése, ezekben az esetekben a *-nām* szóvégződés nyomatékosításnak látszik.

c) Idézhetők személyes névmással kapcsolatos példák a Vj.-ből is, de nem dativusi funkcióval vagy a dativust nyomatékosítva, hanem a személyes névmás nominativusának nyomatékosításában: *mā mā' nūā'm* 'я одинъ' (523b).¹¹ *mānā ʔaiikōyət nōyət!* — *nō'ŋət nōyət!* 'valapas minulle kuppi teetä! — vala itse!' (606a). *iə ʔnā'm iə ʔlā ʔi ʔmā ʔn* 'hänellä on ikävä omaisiansa' (773b). *iə ʔnām sərəŋ iə ʔ ʔn* 'puhuu itseksen | er spricht vor sich hin' (165a).

Van két példa, melyben a suffixumos személyes névmási nom. végére a lativus ragja járul. Az egyik ilyen: Vj. *nūnāmā ʔi ʔ* 'varo!, берегись' (1048a). A másik esetben kétféle lehetőséget jegyzett fel KARJALAINEN: *iə ʔt' lā* v. *iə ʔnā'mā iə ʔt's* 'ampui itsensä' (135b).

d) Több esetben a *-nām* végződésű eset módhatározóként szerepel:

Trj. *'u r'* 'tapa | art und weise': *ʔe'm u' r' nā'm* 'tällä tavalla'; *ʔe' u' ū' r' nā'm* 'erilaisella, eri tavalla (kuin esim. ennen)' (73a). Jg. *ūrnam* (ford. nélkül): *mā ʔ* 'jollakin tavalla, tavalla tai toisella, как-нибудь | auf irgendeine weise, auf die eine oder andere weise'. *mā ʔ ū' r' nām ʔōvət q' iə ʔt' ʔlām* 'tavalla tai toisella hänet löydän' (2826); *mūw ū' r' nām* 'miten? kuinka? millä lailla? | wie? auf welche weise?' (1300).

Trj. *ʔəm* 'hyvä (ihminen, esine jne.), добрый, хороший | gut' (167a): *ʔəm nā'm* 'asiatta, ilman aikojaan; työttä; joutilaana (ihminen, eläin, vene ym.) | ohne anliegen, zum zeitvertreib; ohne arbeit; unbeschäftigt, unbenutzt (mensch, tier, boot ua.); i. *ʔā p' ʔ ʔəm* 'даромъ кормлю (saamatta kor-

¹¹ A keleti nyelvjárásokban a szóvégi *-n* lekophat (vö. CASTR. 17); ezért nincs a sg. 1. személyű névmás végén *-n*, de jelentkezik a suffixum előtt.

vausta työllä, rahana jne.); *i. äÄÄän'* 'makaat (s. o. vietät aikasi) laiskana, työttö'; *i. uuÄÄän'* id. (169b).

Trj. *kāp'älf'* 'kevyt | leicht' (289a): *kāp'älf'na'm'* 'vähitellen, hiljalleen (esim. tehdä jtkin, kävellä ym.), потихонько | gemächlich, langsam (z. b. etw. ausführen, gehen ua.)' (uo.).

Csak osztják nyelvérzékkel lehetne eldönteni, vajon módhatározó-e a *-nam* végződésű szó a következő példákban: Trj. *p'äläk'* 'puoli, puolisko; sivu, puoli | hälfte; seite' (696a); e címszó példaanyagában: *p'ä p'älkäÄngm' Ämät-Äe'm' päläk'* 'puen nurin päälleni (esim. turkin paidan) | ich ziehe verkehrt an (z. b. den pelz, das hemd)' (697b). Kérdés 'fordítottan' (hogyan?) vagy 'bal felére' (hova?) vesz-e föl az osztják ember egy ruhadarabot.

Hasonlóképpen lehet mód- vagy irányhatározó a *-nam* végződésű szó a következő kifejezésekben is: Trj. *i'ir'* 'särmä, reuna, край | kante, rand': *i'rngam'* 'kyljelle päin kallistuneena; kyljellään, набокъ | auf die seite geneigt, auf der seite'; *i. äÄÄm'* ['oldalra (hajolva) viszem']; *i. ämäsÄm'* ['oldalra (hajolva) ülök']; *i. ämäsÄ* 'istuu sivukeikassa'; (vene) on kallellaan; (vene) kalltto'; *i. mäÄÄ* 'menee särmälleän' (181ab).

Csak a V. és a Vj. nyelvjárásból jegyezték fel a következő módhatározót: V., Vj. *io'r'* V. 'keskus; keski-, keskimäinen | mitte; mittel-, mittlerer', Vj. 'keski, keskus, keskipaikka, keskusta (leveydeltään) | mitte, zentrum, mittelpunkt (nach der breite) (180ab) s ebből: V. *ior'na'm'* 'oikein; suoraan (vastapäätä), kohdakkain, справедливо | richtig; geradeaus (gebenüber), aufeinander zu'; *i. iö'lä!* '«прямо» говори, правду говори!' (180b); *ior'nam iö'yiä uäläyynät* ['egyenesen hajtsd a rént a rúddal'] (151a); Vj. *io'r'na'm: i. iäsänlä* 'прямо говори! | sage es offen!' (180b).

e) V., Vj. mutató névmás *-näm* formánsú származéka 'hol?', illetve 'hol?' és 'hová?' kérdésre felelő helyhatározó: V. *ti* 'tuo tuossa | der dort' (895a); Vj. *ti* (nem címszó, de vö. 82b, 145b, 488b, 674b, 777a a példamondatokban): V. *ti'näm'* 'siellä, тамъ | da'; *iö'p'ä ti'näm uoluäl'* 'онъ тамъ живетъ'; Vj. *ti'näm'* 'siellä; sinne | da; dahin'; *iö'p'ä ti'näm, uö'p'ä ti'näm iä mäÄ* 'hän on siellä, mene sinne' (895b). Figyelemre méltó, hogy a Vj. adverbium locativusi vagy lativusi értelmű lehet aszerint, hogy az állítmány mint „alapszó” milyen jelentésárnyalatot „sugároz” a határozójába.

Csak a V. nyelvjárásból van két ablativusi példa is. *tö'tomnäm* 'отсюда | von hier' (968a), *täl'tomnäm* 'оттуда | von dort' (977a).

f) Végül két, az egész osztják nyelvjárás területén közismert alapszó *-nam* formánsú származékait kell még megemlítenünk.

Mindegyik bővebben adatolt keleti nyelvjárásból ismert: V. *ät'i'l'* (nincs ford., de *ä. kpsi:* 'yksinäinen ihminen | alleinstehender mensch'); Vj. *ät'i'l'*, Trj. *ä'ti'Ä* 'yksinäinen | alleinstehend' (105b). Vj. *ät'i'näm'*, Trj. *ä'ti'Ängm'* 'yksinään, yksin | allein, für sich' (uo.). Egy számunkra eddig ismeretlen névszó 3. személyű birtokos személyragos alakja lehet az alapszó, vagy népetimologikusan annak érezték, mert kimutatható más személyragokkal is, ha *-nam*, *-näm* végződés járul hozzá: Trj. *ät'emngm'* 'yksinäni', *äl'emngm'* 'yksinämmé' [helyesen talán: 'te egyedül'], *äl'Ängm'* '(hän) yksinänsä' (uo.), Jg. *ät'emnäm* 'minä (olen) yksin | ich (bin) allein', *ät'ennäm* 'sinä (olet) yksin', *ät'lnäm* 'hän (on) yksin' (124). V. *ät'lnäm ä. iö'hön* [sic! V. E.] '(hän, minä, sinä), yksin kotona | (er, ich, du) allein zu hause'; *ä. iüs* 'tuli yksinään'; *iö'p'ä ä. iö'p'ä iüs* 'tuli tänne yksin' (105b); Vj. *mä ä'ti'lnäm uo'nta (-ä) üt'ä k'ä'lsäm'* 'menin erämetssään' (465b).

A legszélesebb körben a *-nam* végződés az 'egy' számnévvel kapcsolatosan található; az idevágó adatokat — a Vj. nyelvjárás kivételével — valamennyi keleti nyelvjárásból csaknem azonos jelentéssel jegyezték fel: V. *əj̄nām* 'kaikki, kokonaan, ynnään | alle, ganz'; VK. *əj̄nā'm̄*, Vart., Likr. *əj̄nā'm̄*, Mj. *əj̄nām̄* 'ynnään, kokonaan | ganz'; Trj. *əj̄nā'm̄* 'kaikki, aivan, ynnään, kokonaan | alle, ganz, vollständig' (10a); Jg. *əj̄nām* 'kaikki | alle' (166); Szurg. *inēm* 'alles' (CASTR., Vers. Ostj. Sprachl. 78a, 107a). Alapszava: V. *əj̄*, Trj. *əj̄* 'yksi (attributiivina) | ein, einer' (7b), Jg. *əj̄* 'yksi | eins' (166), Szurg. *ei, i, 'ua.'* (33), FSzurg. *i, it* (110a), *ei* (77a). A címszón kívüli mondatbeli példák (V. 710b, 745a, 852a, 973a, Trj. 105b, 162b, Jg. 96 stb.) sem bővítik lényegileg a már említett jelentéseket. Van egy translativusragot mutató példa is: Jg. *tēm tāj̄nə əj̄nāmyə p̄is̄ləy ət̄* 'tällä paikalla kasvaa paljasta saraheinää, на этомъ мѣстѣ все осока родилась' (155).

9. A Szurg. és a többi keleti nyelvjárásban feljegyzett *-nam* formans, továbbá a *-pā*, *-pā* funkcióit a következő módon foglalhatjuk össze:

alapszó	Vj.	V.	Trj.	J.	funkció	a tárgyalás helye
Névszó		<i>-pā</i>	<i>-nam</i>	<i>-nām</i>	lativus(Trj.loc.is)	(1., 2., 8a)
Lat. adverbium	<i>-pā-pā</i>	<i>-pā -pā</i>	<i>-nam</i>	<i>-nām</i>	lat. adverbium	(3., 8a)
Számnév	<i>-pā, -pa'</i>	<i>-pā'</i>	<i>-p'ā</i>	<i>-pā</i>	szorzószámnév	(7.)
Személyes névmás datívusa			<i>-nam</i>		nyomatékosabb	(8b)
Személyes névmás nom.	<i>-nām</i>				nyomatékosabb	(8c)
Személyes névmás nom.	<i>-nāmā</i>				nyomatékos dat.	(8c)
Névszó (fő-, melléknév)	<i>-nā'm</i>	<i>-nā'm</i>	<i>-nam</i>	<i>-nām</i>	módhatározó	(8d)
Mutató névmás	<i>-nām</i>	<i>-nām</i>			loc. adv.	(8e)
Mutató névmás	<i>-nām</i>				lat. adv.	(8e)
Abl. adverbium		<i>-tomnām</i>			abl. adv.	(8e)
'Egyedül'	<i>-nā'm'</i>	<i>-nām</i>	<i>-nā'm</i>	<i>-nām</i>	nyomatékosabb	(8f)
'Egy' számnév		<i>-nām</i>	<i>-na m</i>	<i>-nam</i>	'mind'	(8f)

A *-nam* végződésű Szurg. határozókhöz néhány esetben még a translát. *-ya, -ri* alakú ragja is hozzájárulhat, vö. Trj. *p'ə:r̄ r̄inām̄yə* (3.), Jg. *sārnām̄yə* (8a), Jg. *əj̄nām̄yə* (8f).

A *-nam* formans eredetének vizsgálatát a szerzteágazó használati kör igen nehezé teszi.

Van egy adatunk módhatározói használatra mely szerint a *-nam* végződés nemcsak a keleti nyelvjárás területén van meg, hanem egy déli közlő egyetlen adatában is: D.T. *m̄j̄p̄nām* 'напрасно | vergebens, umsonst'; Vj. *m̄j̄[nā'm'* 'umpimähkään, umpisilmin; huomaamatta | aufs geratewohl, blindlings; unvermerkt', Mj. *m̄j̄p̄nām* [ford. nélkül] *m. neu,rem tōj̄'* 'synnytti äpäran'; Trj. *m̄j̄p̄nām* 'salaa, salavihkaa; sattumalta, odottamatta (esim.

särkyi, löytyi, tuli ym.); luvatta; todentotta; totisesti, «именно что» | heimlich' insgeheim; zufällig, unerwartet (z. b. zerbrach es, fand es sich, kam er usw.); ohne erlaubnis, wirklich, wahrhaftig, ausdrücklich' s ezekhez Kaz. *mī.13 pññ'* 'umpimähkään, sattuman varaan; umpisilmin, näkemättä (sokea; tekee jtkin, puhuu, menee jne.) | aufs geratewohl; blindlings, ohne zu sehen (ein blinder; tut etw., spricht, geht usw.)' (557ab); továbbá vö. külön címszóban: V. *mī.13γ (tγi)* 'turhaan | vergebens, umsonst' (557b). A felsorolt példák egy önmagában fel nem jegyzett, vagy nem élő alapszó származékai; a DT., Mj. és Trj. adatokban az alapszó és a *-nam* végződés között a közismert *-ap* melléknévképző jelentkezik (vö. SCHÜTZ: NyK. XL, 39—40). A V. adat fosztóképzővel van ellátva. KARJALAINEN több kifejezést feljegyzett, ezekből álljon itt egy adatok alapján suffixumos: Trj. *mī.13p'ng'mγ(ə) äyri'* 'apärättyö' (uo.). A Kaz. adatok raján felismerül a gondolat, vajon a färgyalt *-nam* végződés nem formások halmozódásából jött-e létre, pl. loc. *n* + valamilyen *-m* elem, vagy loc. *-n* + lat. *-a* + *m*, ahol az *-m* esetleg a már említett névmásképző lehetne. Az *-m* e szokatlan funkcióján kívül a keleti és a Kaz. kifejezésmód egybevetésének bizonyító erejét erősen csökkenti az a körülmény is, hogy a Kaz. nyelvjárásban — ahol a lativust jóformán csupán translativus-mutativusként használják — csak a locativus használható minden nem alapesettel vagy névutóval kifejezett határozó céljaira. Még inkább csökkenti a bizonyító erőt az, hogy az idézett kifejezés alapszava ismeretlen, hiszen más kifejezés is végződhet *-nam*-ra, pl. DN. (Salym) *əpə m'řnam*, DT. *ät m'řnam* 'harv.) turhaan (?), напачо (?), (selt.) vergebens (?)' (111b), itt sem ismerjük az alapszót, lehetséges, hogy a végződés etimologikusan a szóhoz tartozik.

Az É. nyelvjárásokból szintén említhető egy hasonló végződésű, de homályos alkatú módhatározó: Kaz. *mō.1nε'm'* 'todellako?, varmaanko? | wirklich?, sicher?' (560a).

Gondolni lehetne arra is, hogy az ige- és a birtokos személyragozás sg. I. személyének végződése elevenedett meg. Pl. Vj. *sə.γna'm'*, Trj. *sə.γnam* ['nyírhéjedényem'] (848a); ezt a feltevést azonban jelentéstanilag nehéz lenne indokolni, s megjegyzendő az is, hogy a Szurg. területen, ahol a *-nam* végződés gyakoribb, szinte paradigmaticus esetrag, a vokálisa minden eddigi feljegyzett példában *a*, míg az egyetlen ige, melynek utolsó szótagkiesengése gyanúba vehető lenne a lativusi rag forrásaként, magashangú: CASTRÉN átírásában: *mēnem* ['megyek'] (112a). KT. szerint még távolabb esik a hangszin, nála ugyanis redukált a vokalizmus Trj. *mə.ñəm'*, Vj. *mə.ñəm'* (pret. 527b). Azt sem tudjuk valószínűsíteni, hogy pl. ASzurg. *táknem*, FSzurg. *tóknem* 'eng' (CASTRÉN 92a, 93a, 110a) s ehhez hasonló melléknévek végződése lenne a rag forrása, esetleg módhatározói alkalmazásban.

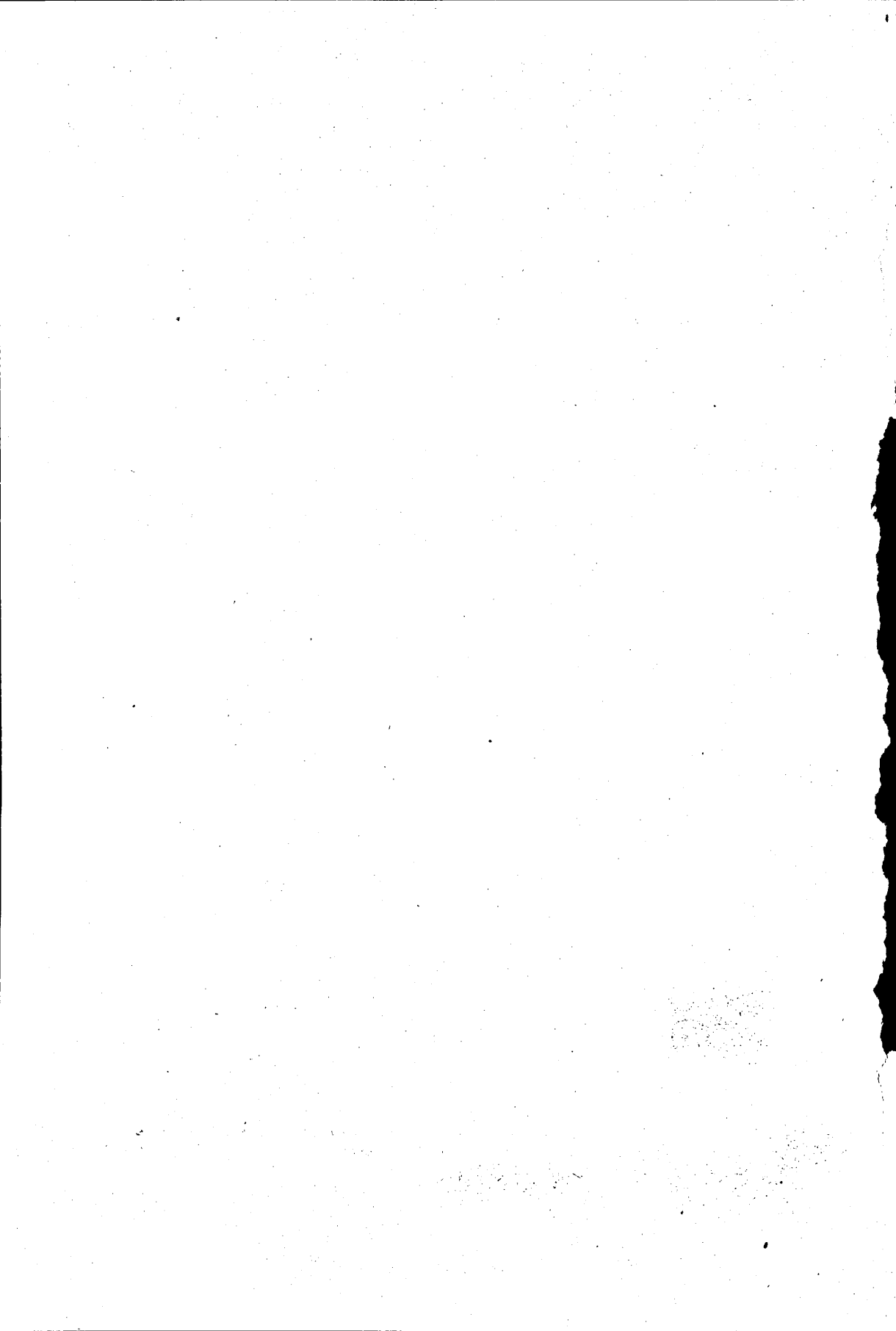
FOKOS DÁVID több példát állított össze, melyben mutató névmás nyomatékosítás végett valamely szó mögé kerül. Több példában az *-m* képzős mutató névmás fordul elő: *mā tām* 'ich (hier)', *tādā tam* 'hier', *uēliš, tām* 'siehe, gerade jettzt', továbbá *in-tam* ua. (PATK.—FUCHS 97). A finnben a *tämä—nämä* mutató névmáspárban a *t-* és az *n-* tövű mutató névmásnak azonos szerkezetű származékait ismerjük, ezért arra is lehetne gondolni, hogy talán az osztjákban is lehet nyoma az *n-* tövű mutatónévmásnak a személyes névmások 2. személyű alakjain kívül is (OJANSUU: AUFA. B. I/3 83; FINCZICZKY: NyK. XLVII, 366; VÉRTES: FgrÉrt. VIII, 6—13; LAKÓ: I. OK. I, 221—3; ALH. I, 364—8). Az *n-* mutató névmás és az *-m* névmásképző kapcsolata nem igényel magyarázatot. Minthogy a **nam* mutatónévmás az oszt-

jákban névmásként nincs meg, ezért formanszá válása jobban előre haladhatott, mint a hasonló helyzetben alkalmazott *tám* mutatónévmásé.

A fent vázolt magyarázati lehetőségek mind kísérleti jellegűek. Annyi azonban megállapítható, hogy a *-nam* végződés valószínűleg nem rag, hanem nyomatékosító partikula. Azokban az esetekben, melyekben ragnak látszik, talán jelöletlen határozókat kell látnunk (vö. Fokos: NyK. LVIII, 67—74), melyek a nyomatékosítás árán domináló képzetté válnak (uo. 75—81).¹²

VÉRTES EDIT

¹² A kefelenyomatok átnézése után támadt az a gondolatom, hogy a 8c alatt tárgyalt Vj. *mā nā m*, *nā mām*, *iḡnām* névmások valószínűleg nem nominatívusi, hanem datívus—latívusi adatok. Ebben az esetben a *nūnāmā*, *iḡnāmā* névmási alakok pleonasztikusan jelölt datívusoknak tekintendők.

A nyelvtani nem kialakulása*

1. A nyelvtani nem (genus) kategóriája egyike a nyelvtudomány mindmáig megoldatlan talányainak. Nemcsak kialakulásának körülményei, hanem egy adott nyelvrendszeren belüli funkciója és általában meghatározása tekintetében sem jött létre a kutatók közt véleményazonosság. A tisztázandó kérdések többsége azonban a genus keletkezésével kapcsolatos. Ez az a láncszem, ahonnan elindulva a többi probléma megoldásához is közelebb lehet jutni.

A genus kérdéseivel általános nyelvészeti szempontból mindazok foglalkoztak, akiknek valami részük volt a tudomány szak épületének létrehozásában: BOPP, GRIMM, PAUL, WUNDT, BRUGMANN, MEILLET, JESPERSEN, VENDRYES és mások.** Ezenkívül számos monográfia jelent meg e tárgyban más szerzőktől is.

VAN ROYEN ismerteti és részben bírálja a görög filozófusoktól 1929-ig e tárgyban megjelent nézeteket és megnyilatkozásokat.

Ha e sajátos kérdéscsoporthoz hozzá akarunk szólni, mindenekelőtt a genus fogalmát kell a már eleve más jellegű problémáktól elhatárolni. Egyes kutatók (W. SCHMIDT, BUBRICH, HENNING, VELTEN, HJELMSLEV stb.) a nyelvtani nem jelenségei közé sorolják azt az esetet is, amikor valamely névmás alakjainak lexikális különbsége utal a természetes nem (férfi—nő), illetve az élő—élettelen (ki—mi) különbségére. E felfogás szerint genus-különbség áll fent a mai angol nyelv személyes névmása e. sz. 3. személyében (*he, she, it*), és a finnugor nyelvek kérdő, illetve vonatkozó névmásainak alakjai közt (magy. *ki—mi*, finn *kuka—mikä*).

Ezzel szemben a genus lényegét helyesebben fogja fel az a nézet, amely a nyelvtani egyeztetést tartja a kategória kritériumának. Ennek értelmében valamely szinkronikus rendszerben a genus kategóriája csak akkor létezik, ha valamilyen változó genusú (másképpen: nyelvtani nemű) mondatrész (szófajlag: melléknév, névmás, számnév, igenév, ige) többalakú paradigmarendszerének egyik tagja egyezik valamilyen más, egyetlen paradigma-rendszerrel bíró, állandó genusú mondatrészszel (szófajlag: általában főnév). A változó nemű szófajok azon tulajdonságát, hogy több alakjuk van, motiónak (megoszlás) nevezzük (ném. *guter Vater—gute Mutter—gutes Kind*; or. *xopouuñ omeu—xopouua matu—xopouee ouma*.) A genus tehát olyan nyelvtani kategória, amely meghatározott szintagmatikus kapcsolatok (főképp alany—állítmány, illetve jelző—jelzett szó) tagjain létrejött morfológikus jegyekben nyilvánul meg. Ez azonban a kapcsolat funkciója szempontjából semmiféle

* A kérdés rövid összefoglalását l. Magyar Tudomány 1958 : 169—82.

** Az idézett irodalom bibliográfiai adatait a tanulmány végén közlöm.

jelentéstöbblettel nem jár. A genus alaktani sajátságokon nyugvó szintaktikai jelenség.

STEINTHAL az elsők közt foglal állást amellett, hogy a genus lényege a nyelvtani egyeztetésben nyilvánul meg. Ő azonban az egyeztetést indogermán anyagból kiindulva csak a jelző—jelzett szó viszonyára nézve látja indokoltnak, az alany—állítmány tekintetében fölösleges, sőt nyűgös járuléknak tartja (384—90).

Meghatározásunk értelmében a csak egyes szavak lexikális különbségén (heteronymia) nyugvó szemantikai megkülönböztetés (*ki—mi, tanító—tanítónő*) nem generikus jelenség. A fenti definíció persze csak szinkronikus szempontból érvényes. Történetileg, mint látni fogjuk, igen sokféle, esetleg lexiko-grammatikai összefüggésből is keletkezhetik genuskülönbség.

2. A genus kialakulásának problémájához közelebb kerülünk, ha röviden áttekintjük a kérdés történetét. Csak a legfontosabb elméletekkel foglalkozunk, mert ezek köré csoportosul a többi is. Éppen ezért áttekintésünk során a sorrendet nem az időrendiség, hanem az egyes elméletek tartalmi összefüggése fogja megszabni.

VAN ROYEN említett munkájában rendszeresen és részletesen, általában időrendi sorrendben tárgyalja a kérdés történetét.

A görög és latin nyelvfilozófia a genus megítélése tekintetében két táborra oszlott. Az egyik szerint a genus csak tartalom nélküli nyelvtani forma, a másik szerint a természetes nem visszatükrözője. Igen jellegzetes, hogy a modern nyelvtudomány kezdeteitől fogva ugyanezt a két felfogást találjuk meg a kategória eredetéről szóló elméletekben is.

A modern európai nyelvek nyelvtanításának hőskorában még büszkeséggel fedez fel a genuskülönbséget, vagy még inkább azt, hogy a klasszikus nyelvekhez hasonlóan a szóban forgó nyelvben három nem is kimutatható. Az antropológia eszméjétől áthatva ésszerűnek és éppen ezért nagy-szerűnek érzik, hogy a természetes nem különbsége ilyen finom nyelvtani eszköz nélkül kifejezhető a nyelvben, s hogy a semlegesnimmel még a természetes nem szempontjából közömbös fogalmak is különválaszthatók. ADELUNG és BERDER nyomán még BOPP (135) és GRIMM (311 k.) is a természetes nem visszatükröződésének tartotta a genust. Mindazonáltal a kutatók, főleg

GRIMM, rámutattak, hogy a kezdeti állapotot a nyelvtörténet alaposan megváltoztatta. A nyelvtanítók később egyre inkább hangsúlyozták, hogy az eredeti „logikus rend” zűrzavarrá fajult. Meglátták, hogy a hímmel nem lehet mindig a férfit vagy a hímeket kifejezni, a nőnimmel sem mindig a nőt vagy a nőtényt, sőt a két nem mindegyike a másik természetes nemhez tartozó fogalom nyelvi formájává is válhat. Így a *der Hase* nemcsak a nyúl hímjét, hanem a nőtényt is jelölheti, a *die Maus* ugyancsak nem elsősorban az eger nőtényét jelenti, hanem éppen úgy a hímeket is. Ez a jelenség az ún. epikoiné.

A *la sentinelle* a franciában az őrt jelenti, aki általában férfi szokott lenni, az e fogalmat kifejező főnév mégis nőnemű. Sőt a nőt jelentő *das Weib* a németben semlegesnemű, hasonlóképpen az a *das Frauenzimmer* is. A példák tömegét lehetne még idézni erre a jelenségre valamennyi nyelvből, ahol a genus kategóriája megvan.

Azt is észrevették, hogy nem számítva azon szavakat, amelyeknek jelentése valamennyire összefügg a természetes nem fogalmával, az e tekintetben közömbös szavak ezrei teljesen indokolatlanul tartoznak az egyik vagy a

másik nemhez. Sőt a logikai rendszertelenség még szembeötlőbb, ha figyelembe vesszük, hogy nincs két olyan nyelv, melynek szóállománya a genus szempontjából egybevágóan csoportosulna. Az egyik nyelv nőnemben ragozza azt a főnevet, amely a másokban hímnemű vagy semlegesnemű és viszont. Pl. a németben a hold (*der Mond*) neve hímnemű, de a franciában (*la lune*) nőnemű.

De a természetes és a nyelvtani nem összefüggése szempontjából leginkább az tűnik fel, hogy a femininum és a masculinum nyelvtani ellentétét nem mindig használják fel éppen a férfi és a nő vagy a hím és a nőtény fogalmának kifejezésére, hanem ehelyett más eszközökhöz folyamodnak. Általában lexikálisan, azaz szókülönbséggel (heteronymia) oldják meg a kérdést: ném. *der Hengst* 'csődör' — *die Stute* 'kanca'; or. *бык* 'bika' — *корова* 'tehén'.

Ezzel kapcsolatban egyéb rendellenességek is mutatkoznak. A *médecin* főnév a franciában hímnemű. Férfiorvost éppen úgy jelenthet, mint orvosnőt. Amikor azonban kifejezetten orvosnőről van szó, a francia nehézkés módon összetétellel oldja meg a problémát: *femme-médecin*. Ha ugyanis a *médecin* szót nyelvtani eszközökkel nőnemben használja (*médecine*), az nem orvosnőt, hanem orvostudományt jelent. Vannak esetek, amidőn az ilyen fajta módszer nem okozna jelentésszéli nehézségeket, mégsem szokásos. Például az *éléphant* szó nőtényét lehetne *éléphante*-nak mondani, hiszen a francia nyelv alaktani szabályaival ez összeférne, azonban ilyen szó még sincs az irodalmi nyelvben, mert a nőtényelefánt neve *éléphant femelle*.

Ugyancsak a genus és sexus diszharmóniájára mutat a genus commune jelensége. Ez abban áll, hogy valamely személyt jelentő főnév lehet hímnemű és nőnemű egyaránt attól függően, hogy férfire vagy nőre vonatkozik-e, pl. lat. *agricola*, *advena*; gör. *ἄιδός*, *τιμορός*; óegyh. *gostъ*; or. *бродяга*, *растеряха*.

A genus és sexus összefüggéseire és eltéréseire vonatkozóan lásd VENDRYES (108—10), különösen a görögre és latinra WACKERNAGEL (9—53), a franciára TAPPOLET.

Amint látjuk, a nyelvtani nemet ismerő nyelvek a genus adta lehetőségeket sokszor nem használják ki, és a sexus kifejezését éppen úgy lexikális eszközökkel oldják meg, mint a genus kategóriáját nem ismerő nyelvek (pl. magy. *férfi*—*nő*, *bika*—*tehén*, *orvos*—*orvosnő*, *elefánt*—*nőtényelefánt*). Amint BRUGMANN (Nominalgeschlecht) szellemesen kifejti, éppen ez a körülmény a bizonyítéka annak, hogy a genus nem a sexus nyelvtani visszatükröződése, és nem keletkezhetett olyan módon, hogy a primitív társadalom a maga nyelvébe is átvitte azt, amit társadalmában és a mindennapi életben fontos különbségként tartott számon: az élőlények nemi különbségét. Ha ez így lett volna, akkor éppen ott, ahol erre a legtöbb lehetőség kínálkozott, a különböző nemű emberek és állatok elnevezésénél, következetesen alkalmazta volna.

Mindezek az ellentmondások, a logikus renddel össze nem függő, önkényesnek látszó mozzanatok — nem is szólva arról a bírálatról, amelyet a filozófia oldaláról a logikusok gyakoroltak a nyelvvel kapcsolatban — egyes nyelvészeket a korábbiak ellentétes értékelésre készítettek. Ezek úgy vélték, hogy a genus kategóriája egyáltalában nem olyan ésszerű jelenség, amelyre a német, francia, olasz stb. büszke lehetne, hanem ellenkezőleg, hátrányos, nehézkes, bonyolult, tartalom nélküli, a kifejezőmód egyszerűségét hátráltató nyűg. GABELENTZ (235) írja: „Das grammatische Geschlecht bringt es weiter mit sich, dass wir Deutschen nie eine Frauenperson als einen Men-

sehen und nicht leicht einen Mann als eine Person bezeichnen." JESPERSEN (347) több hasonló véleményt és néhány igen jellegzetes példát említ meg. Pl. a franciában a „személy” fogalmát jelentő *personne* szó nőnemű, de ha férfira vonatkozik, hímnemű egyezés kívántatik: *les personnes que vous attendiez sont tous logés ici*. Vagy milyen körülményes a németben ez a mondat: *Was Maria und Fritz so zueinander zog, war, dass jeder von ihnen am anderen sah, wie er unglücklich war*. (Vö. még BUDENZ nézetét, amelyre később visszatérünk.)

3. A genus jelenségei tehát az elemző és kritikai vizsgálatok alkalmával sokrétű, bonyolult és a többi nyelvtani kategóriától igen eltérő jellegzetességeket mutattak. Még több fejtörést okozott a különleges kategória eredetének problémája.

Az erre vonatkozó elméleteket tartalmuk szempontjából két nagy csoportra oszthatjuk. Az elsőbe, amely egyúttal időrendben is a legelső, a természetes nem visszatükröződéséről szóló felfogások tartoznak. Fő képviselői: BOPP, GRIMM, WUNDT, W. SCHMIDT, PAUL, HENNING, GRASSERIE, G. H. MÜLLER, SPECHT, HIRT, VENDRYES stb. A második csoportba azok az elméletek sorolhatók, amelyek elvetik a természetes nemből való kiindulás gondolatát, és más, nyelvtani, a nyelv belső törvényeiben rejlő okokkal próbálják a kérdés nyitját megtalálni. Ide tartoznak BRUGMANN, MEILLET, LOHMANN, GÜNTERT, VELTEN, WESTERMANN, VAILLANT, MARTINET stb. E két nézet között nincsen mindig éles határ. Nem ritka, hogy az egyik vagy másik felfogás híve nem tudta következetesen végigvinni álláspontját, azaz a természetes nem elméletének hatásától gyakran nem tudtak teljesen megszabadulni még azok sem, akik szakítani akartak vele, és annak javára több-kevesebb engedményt tettek. Vegyes jellegűnek tekinthető MEILLET, GÜNTERT, LOHMANN, PAUL, HENNING, G. H. MÜLLER, SPECHT, HIRT nézete.

Az elméletek kiterjedési köre tekintetében ismét két nagy csoportot találunk. Az időben is első csoportba azok a nézetek tartoznak, amelyek általános nyelvészeti érvényűek, a megoldást egyetemesen a világ valamennyi nyelvére vagy nyelvcsaládjára vonatkoztatják még akkor is, ha bizonyító anyaguk csak egy vagy mindössze néhány nyelvcsaládból van véve. Ilyen WUNDT, W. SCHMIDT, PAUL, HENNING, G. H. MÜLLER, GRASSERIE, GÜNTERT, VELTEN, MEINHOF stb. elmélete. A második csoportba foglalhatók azok a kutatók, akik a problémát csupán egy nyelvcsaládon belül kívánják megoldani. Ezek általános nyelvészeti igénnyel általában nem is lépnek fel, munkájuknak azonban ilyen vonatkozása is van egyrészt az elmélet jelentősége, másrészt éppen módszertani útmutatásuk miatt. Köztük a legfontosabbak BRUGMANN, MEILLET, HIRT, VAILLANT, MARTINET, WESTERMANN munkái.

Mindkét csoporton belül számos olyan felfogás akad, amelyen végigvonul a névmásnak mint a genus kifejlődését elindító szófajnak a motívuma, bár más-más úton, más-más indokokkal próbálják a kiindulást ide visszavezetni. Mindezek az elméletek végeredményben BOPP gondolataira mennek vissza. BOPP az indogermán suffixumokat általában a névmás, főleg a mutató-névmás agglutinációjából próbálja levezetni. E nézet főbb képviselői: STEINTHAL, PAUL, G. H. MÜLLER, SPECHT, HIRT, MARTINET.

A magunk részéről, mint később kifejtjük, elvetjük a természetes nem visszatükröződéséről szóló gondolatot, és az ezt tagadók táborához csatlakozunk. Ugyanakkor azt is tagadjuk, hogy a probléma megoldása egységes okokra vezethető vissza a világ valamennyi nyelvcsaládjában.

4. A fontosabb elméleteket áttekintve először a természetes nem elméletének bírálatával foglalkozunk. A szóban forgó felfogás szerint a gondolkodás nyelvi kategóriát létesített az élőlények nemi különbségéből. A semlegesnem pedig azon fogalmak csoportosítására szolgál, amelyek a sexusszal semmiféle összefüggésben sem állnak. Azt a „zürzavart”, amelyről az elébb megemlékeztünk, úgy magyarázták, hogy a nyelvtörténeti fejlődés a kezdetben feltételezett rendet a hangváltozások és az analógia ereje útján megbontotta.

E felfogást az indogermán nyelvekre alapozták, de e nyelvcsalád körét átlépve még bonyolultabb összefüggésekre bukkantak a kutatók. A hamis-zemita nyelvekben a hímnem és nőnem megkülönböztetése ugyan nagyjából azonosnak látszott az indogermán genuskülönbséggel, de a kaukázusi nyelvek jelenségeire a hímnem, nőnem és semlegesnem sémáját sehogyan sem lehetett ráerőltetni. Nehézséget jelentettek a dravida nyelvek is, mert egyikben-másikban a három nem különbsége fennáll ugyan, mégis jelentékeny eltérés mutatkozik bennük az indogermánhoz képest. Ugyancsak egészen sajtáságos képet mutatnak azok az amerikai indián nyelvek, amelyekben főleg az élő-élettelenséget megkülönböztető kategória alakult ki. Ezek sem az indogermánval, sem más nyelvcsaládokkal nem mutattak hasonlóságot. Végül a legtöbb problémát az ausztráliai és az afrikai, főleg bantu nyelvek jelenségei okozták. Az ausztráliai nyelvekben a nemek száma 2 és 9 között váltakozik, a bantu nyelvekben pedig egyes kutatók 21 nemet különböztetnek meg.

Néhányan, pl. MEINHOF, DEŠERIJEV, kétségesnek tartják, vajon lehet-e ilyen sokrétű, egymással kevés közös vonásban megegyező jelenségeket egy kalap alá véve a genus kategóriájában összefoglalni. A háromnál jóval több nemet számláló nyelvekben jelenleg is nem genusról, hanem névszói osztályokról (Nominalklassen) beszélünk. Mindazonáltal az általános nyelvészet hamarosan felismerte, és a kételkedők ellenére ma is azt vallja, hogy a szóban forgó jelenségek közös vonásai, vagyis az a tulajdonságuk, hogy bizonyos mondatrészek más mondatrészekkel alakilag egyeztetve vannak, e jelenségek lényegét alkotják, s éppen ezért a genus kategóriájának fogalomkörébe tartoznak.

Az indogermán nyelvek köréből kilépve kétségtelenné vált, hogy a genus kialakulásáról vallott eredeti elképzelések sem más nyelvcsaládok szempontjából, sem általános vonatkozásban nem tarthatók fent, tehát a kategória keletkezését nem lehet a természetes nem visszatükröződéssel megmagyarázni. Több nyelvcsaládban ugyanis a természetes nem nyelvtani megkülönböztetése vagy egyáltalában nem mutatható ki, vagy teljesen háttérbe szorulva jelentkezik a sokosztályú rendszerben. Igen jellemző, hogy a bantu nyelvek nagyszámú névszói osztálya még annyira sem használja fel a genus jellegű kategóriát a természetes nem kifejezésére, mint az indogermán nyelvek, hanem helyette összetételt vagy heteronymiát alkalmaz. Így a lamba nyelvben a kakas neve *kombolwe*, a tyúké *inseke*, a koongo nyelvben a fiatalembert a *(di)toko* szó jelenti, a fiatal lányt *nduumba*, a sotho nyelvben a királyt a *mofuma* a szó, a királynét a *mofuma-hali* jelenti stb. (Lásd MEILLET—COHEN 867.)

Miután a genus kategóriájának szélesebb körű vizsgálatánál az indogermán nyelvcsaládra alkalmazott eredeti elképzelések nem bizonyultak helytállóknak, új megoldáshoz kellett folyamodni. WUNDT (19—24) vállalkozott erre a feladatra. Kiszélesítette a természetes nem tartalmi körét, hogy abba

a kívülrekedt jelenségek beleférjenek. Megpróbálta csoportosítani a nemeket és névszói osztályokat az odatartozó főnevek jelentései alapján. Az így létrejött csoportok WUNDT szerint megegyeznek azzal a csoportosítással, ahogyan a primitív társadalom a világ általa ismert jelenségeit, tehát élőlényeket, tárgyakat, természeti jelenségeket stb. bizonyos nagyság vagy fontossági elv alapján értékük szerint rendezte. Ez az értékmegkülönböztetés (Wertunterscheidung) volt WUNDT szerint a fogalmakat jelentő szavak csoportosításának alapja is. A genus tehát nem más, mint az értékmegkülönböztetés visszatükröződése. WUNDT az értékmegkülönböztetés alábbi típusait sorolja fel:

1. magasabb és alacsonyabbrendű fogalmak megkülönböztetése; az előbbi kategóriába az istenek, más felsőbbrendű lények, az utóbbi kategóriába az asszonyok, gyermekek, állatok és tárgyak, ill. azok nevei tartoznak; e megkülönböztetési mód tipikus példája az irokéz nyelvben található;

2. az emberek (beleértve az asszonyokat is) megkülönböztetése minden más fogalomtól; példa rá a fulbe nyelv, bár itt a gyermekek az utóbbi csoportba tartoznak;

3. az élő és élettelen megkülönböztetése; példa rá az amerikai dakota, bár néhány északkaukázusi nyelvben is kimutatható másfajta csoportosításokkal keverve;

4. a férfi és nő megkülönböztetése, amelyet minden más fogalomra is átvisznek; ennek jellemző példája a szemita és hamita nyelvek;

5. három nem különbsége; klasszikus példája az indogermán alapnyelv és a legtöbb indogermán nyelv.

A szerző hozzáteszi, hogy a három nem különbsége a nemkettősség továbbfejlesztése útján keletkezett, mivel a természetes nem szempontjából közömbös fogalmak neveit az egyik nembe sem lehetett besorolni. De a *sexus* megkülönböztetésének is értékmegkülönböztetés az alapja, mert a nemi csoportok közt szintén magasabb, illetve alacsonyabbrendűségi viszonyt képzeltek el.

WUNDT meglátta azt is, hogy az értékmegkülönböztetés csak kiindulópont volt a *genus* kialakulásánál, a továbbiakat, az eredeti csoportok összekeveredését ugyanis a nyelvtan belső erői (analógia, hangfejlődés) végezték el. Mindezt azonban csak megemlíti, részletesen nem fejti ki.

A szerző gondolatmenetéből világosan látható, hogy az értékmegkülönböztetés elmélete valóban a természetes nem visszatükröződéséről szóló nézetek továbbfejlesztése. WUNDT magyarázata az előbbiekhöz képest fejlődést jelent, mert nem állt meg a *sexus* szerepének miszticizálásánál, hanem igyekezett mélyebb, gondolkodáslélektani és szociológiai magyarázatokat keresni hozzá.

A *genus*ra vonatkozó elmélete nagy elismerést vívott ki, annak ellenére, hogy maga a *Völkerpsychologie* elég kemény bírálatban részesült. Az érték- megkülönböztetés gondolata lehetővé tette a természetes nem elméletére visszavezethető valamennyi azóta keletkezett hipotézisváltozat fennmaradását. WUNDT mentette meg tehát a természetes nem elméletét is, amelynek hívei ma sem haltak ki. Jellemzőképpen idézzük VENDRYES (114) szavait:

„Le genre, dans nos langues européennes, n'est qu'une «classe» à la façon du bantou. Il représente une tentative faite par l'esprit pour classer les notions si variées qui s'expriment au moyens des noms. Le principe de ce classement répond sans doute à la conception que nos lointains ancêtres se faisaient du monde; des motifs mystiques et religieux ont contribué à le fixer. La tradition

s'en est maintenue même après qu'on a cessé d'en comprendre la raison d'être." Hasonló gondolatokat fejt ki az újabban megjelent általános nyelvészeti művek közül például DREXELÉ (186—7).

WUNDT elmélete nemcsak eredeti formájában hatott, hanem ösztönzést nyújtott továbbfejlesztésére is. W. SCHMIDT (334—357) az értékmegkülönböztetés alaptípusait csak kevésbé módosította WUNDT koncepciójához képest, de lényeges változtatást eszközölt azáltal, hogy a gondolkodáslélektani motívumokat a társadalmi fejlődés egyes szakaszaival próbálta összekapcsolni. A marrizmussal igen rokon eszmei alaphól kiindulva az értékmegkülönböztetés egy-egy típusát a primitív társadalom egy-egy fajtájával (a szerző szavaival élve kultúrájával = 'Kulturkreis'), vagyis az anyajogú, az apajogú totemisztikus, a nomád állattenyésztő stb. társadalom típusaival kapcsolja össze. Szerinte a társadalom formája (kultúrája) szükségképpen vonja maga után az értékmegkülönböztetés megfelelő formáját is, akárcsak a többi nyelvtani kategória megfelelő formáit.

W. SCHMIDT gondolata nem teljesen új, csak a legalaposabban kidolgozott és a legmaradandóbb hatású. Az etnográfusok és a néprajz kérdéseivel behatóbban foglalkozó nyelvészek közül nem egy már korábban is felvetette a nyelv, azon belül a nyelvtan, sőt a genus összefüggését a társadalom fejlődési fokozataival. Lásd a MEILLET előadásához fűződő vitát (MEILLET, Le genre II, 25—8).

A természetes nem, illetve az értékmegkülönböztetés elmélete túlságosan kézenfekvőnek, magától értetődőnek látszik, egy fontos kérdésre azonban nem tud választ adni, s ezáltal tarthatatlan voltát is elárulja: mi tette szükségessé, hogy a primitív embernek a világról alkotott felfogása nyelvtani alakot öltjön, vagyis hogy a természetes nem vagy az értékmegkülönböztetés fogalmi jellegű csoportosítása a genuskülönbség nyelvtani alakját öltse magára? Hiszen a primitív társadalom a világ dolgairól kialakított értékelésének megfelelő magatartást a mindennapi életben akkor is tanúsíthatta, ha ezt egyébként nyelvtani eszközökkel a nyelvében nem juttatta kifejezésre. Sok primitív nép valóban az értékmegkülönböztetést alkalmazza gondolkodásában anélkül, hogy nyelve ismerné a genus kategóriáját. Ezek közé tartoznak a finnugor népek is, amelyek valaha szintén nomád társadalomban éltek, sőt az obi-ugorok még csak napjainkban kezdenek túljutni ezen az elmaradt társadalmi formán. Egyáltalában igen jelentős azoknak a nyelveknek a száma, amelyekben a genus kategóriája mai tudásunk szerint sohasem volt meg és ma is hiányzik, de ugyanazon társadalmi fejlődésen mentek keresztül, mint az idogermán vagy más, nyelvtani nemet ismerő népek.

Mindazonáltal az értékmegkülönböztetés elmélete bizonyos mértékű fejlődést jelentett a természetes nem visszatükröződéséről szóló elmélethez képest, noha éppen a fenti ellenőrző kérdés tárja fel tarthatatlanságát. Haladást jelentett abban a tekintetben is, hogy az indogermán és a szemit hamita nyelvcsaládon túl más nyelvek vallomását is tekintetbe veszi, bár ez az előnye egyszersmind hátrányává is válik: annyira általános és elvont, hogy a nyelvek konkrét tényeivel nem képes foglalkozni, nem tudja szárvá-venni a nyelvtörténet tanulságait, megelégszik a genus jelentéstani sajátosságainak vizsgálatával, vagyis a problémát a főnevekre korlátozza, alaktani, mondattani jelenségekre nem tud figyelmet fordítani. A genus kialakulásának kérdését nem lehet megoldani akkor, ha nem vizsgáltuk meg valamennyi érdekelt nyelvcsalád nyelvtörténeti adatait. Fennáll ugyanis az a lehetőség,

hogy a genus kialakulását nem lehet egységes okokkal magyarázni a világ valamennyi nyelvében, mert az kialakulását tekintve heterogén jelenség, különféle okok idézték elő más-más nyelvcsaládban, és csak később fejlődött nagyjából homogén jelenséggé. Ha pedig ez a lehetőség fennáll, akkor zsákutcába vezet a kutatásnak az a módja, amely néhány adatból, főleg leíró tényekből igyekszik a kialakulás kérdését az emberi nyelvre egységesen tisztázni.

A természetes nem és az értékmegkülönböztetés különféle elméleteire egyaránt jellemző, hogy a kialakulás módozataival nem foglalkozik. Nem magyarázza meg, hogy a visszatükröződés milyen módon, milyen nyelvtani eszközök segítségével, milyen fejlődési fokozatokon keresztül jött létre.

Mindebből azt a tanulságot kell levonni, hogy a természetes nem, illetve az értékmegkülönböztetés általánosságokban mozgó, pszichologista vagy szociologikus motívumokra hivatkozó magyarázatait el kell vetnünk, és szorosabban kell támaszkodnunk az egyes nyelvek vagy nyelvcsaládok nyelvi tényeire, azok történetére, ha a kérdés nyitját meg akarjuk találni. A nyelvtudomány nem könnyen jutott el ennek az igazságnak a felismerésére.

PAUL (263—9) volt az, aki megpróbált egy lépéssel továbbmenni a régi úton. Túlnyomórészt indogermán anyagra támaszkodik, mégis általános következtetéseket von le. PAUL szintén a természetes nem elméletéből indul ki, és a semlegesnemet is, mint a sexustól távol eső fogalmak nemét jelöli meg. Első pillantásra ez az elmélet a WUNDTÉHOZ képest csekélyebb értékű, hiszen csak indogermán anyagra építve általánosít. Mégis haladás mutatkozik meg benne, mert a kongruenciát a genus keletkezése szempontjából lényeges körülménynek tartja, és úgy véli, hogy enélkül, csak a természetes nem megkülönböztetésére irányuló törekvésből sohasem fejlődött volna ki ez a kategória. Az eddigiekkel szemben tehát PAUL nem a főnévben, hanem a változó nemű szófajokban és köztük is elsősorban a névmásban keresi a genus kialakulásának alapjait. A névmás hím- és nőnemű alakjai adták meg szerinte az analógia alapját a többi változó nemű szófajok megosztására. Sajnos e folyamat végmenetelét PAUL nem részletezi csupán néhány lehetőséget vet fel. Az egyik módozat az volna, hogy a több alakú névmás suffixum gyanánt illeszkedett a főnév tövéhez és a melléknév analógiás úton szintén ezt a végződést követte. Ezt a lehetőséget a szerző nem tartja bizonyosnak, sőt lehetségesnek véli, hogy pusztán véletlenül alakult ki az egy-egy tövégződéshez tartozó egyeztetési gyakoriság, amely később a hím- vagy a nőnemet alkotta.

PAUL a továbbiakban azt fejtegeti, hogy a már létrejött genuskülönbség milyen módon illeszkedik bele a nyelvtani rendszerbe, milyen tényezők hatnak egy-egy szó genusának kialakulásánál. E tekintetben az analógiás és alaktani-hangtani okokon kívül arra is rámutat, hogy az emberi képzelőerő a genuskülönbség segítségével a fogalmakat megeleveníti, szexualizálja.

PAUL elmélete rendkívül fontos, mert ha a régi alapokból indul is el, a nyelvtani erők hatásában látja a genus keletkezésének okait. Ha pedig közelebbről megvizsgáljuk PAUL gondolatait, azt találjuk, hogy alig van szerves összefüggés a természetes nem szerepéről szóló kijelentés és a változó nemű szófajok egyeztetését fejtegető elemzés között. Feltétlenül az utóbbi az időtálló, csupán az sajnálatos, hogy PAUL alig támasztja alá nézeteit meggyőző bizonyítékokkal, s így arra is kevésbé alkalmas, hogy az indogermán nyelvekre nézve elfogadjuk. Még kevésbé használható az indogermán nyelvek körén túl általános nyelvészeti vonatkozásban. PAULnak a névmások szerepére utaló nézeteit később mások elméletében látjuk viszont.

Megjegyezzük, hogy a *genus* keletkezésében a névmás fontosságáról már PAUL előtt is többen nyilatkoztak. Eltekintve attól, hogy BOPP óta a suffixumokat sokan próbálják névmásokból levezetni, STEINTHAL (390) úgy látja, hogy a *genus* szempontjából fontos végződészek névmás agglutinációjából keletkeztek (*bon-us de-us*).

HENNING tovább próbálja fejleszteni PAUL gondolatait a névmások szerepével kapcsolatban. Határozottan kimondja, hogy a névmás sokkal erősebb generitási alaktani tekintetben is, mint a főnév. Az indogermán nyelveken kívül főleg az afrikai (semito-hamita, szudáni, bantu) nyelveket vizsgálja meg. Véleménye szerint sok esetben egyedül a névmás képviseli a *genus*, amikor más szófajnál ez a különbség nem mutatható ki. Ez tapasztalható különösen a déli hamita nyelvekben, de a világ más részein is, pl. a szingalézban és több amerikai indián nyelvben. HENNING szerint a természetes nem, a férfi és nő megkülönböztetése a névmásban jelentkezik először, és azután nyelvtani eszközökkel terjed tovább a többi szófajra. Ezt mutatja az a tény is, hogy az indogermánban és a legtöbb általa vizsgált nyelvben a főnév *genus*-jelölő morfémái névmási eredetűek (?).

HENNING elméletének az elhamarkodott nyelvtörténeti megállapításokon kívül az a hibája, hogy a névmások természetes nemet kifejező heteronymiáját egyedül is *genuskülönbségnek* tekinti. A szingalézban még ha ugyan a névmás a többi szófajjal szemben a legerősebben képviseli is ezt a kategóriát, a *genuskülönbség* az indogermán hármasságból fejlődött vissza, tehát semmiféle alapot nem ad a kialakulás kérdéséhez. Egyébként is kudarcot kellett vallania ennek a felfogásnak, mert konkrét nyelvi tényekből kiindulva ilyen logikai ugrásokkal nem lehet egyetemes érvényű megállapításokat tenni.

Ez utóbbi hibába még több kutató is beleesett, pl. VELTEN és MEINHOF. Velük azonban később foglalkozunk.

A *genus* alakulása a szingalézban különben is bonyolultabbnak mutatkozik, mint azt HENNING leírta. Lásd erre vonatkozóan HJELMSLEV, *Animé* 175, 180.

Még egy elméletet ismertetünk itt, amely a különböző nézetek vegyítéséből származott. G. H. MÜLLER WINKLERRE támaszkodva igyekszik általános nyelvészeti megállapításokból kiindulni. A *genuskülönbséget* nem a *sexus*, hanem az absztrakt és a konkrét fogalmak közti különbség visszatükröződésének tartja. Ezt a különbséget igyekszik kimutatni az indogermán nyelvcsaládban is. A szerző alaktani vizsgálatok útján a *casusok* jelentését boncolgatja. A *genus* szempontjából a *nominativus* és *accusativus* különbségét találja fontosnak, másképpen azonban, mint később MEILLET. A hímnemű névszók *-s*, *-sa* *nominativus* ragját az észlelés *casusának* (*Kasus der Wahrnehmung*) tartja, míg a *semlegesnemű -m* ragot a *képzet casusának* (*Kasus der Vorstellung*). Ezekután a *semlegesnemre* jellemző *-m* ragot az absztrakció egyik esetének fogja fel, szemben a konkrét hímnemű *-s* raggal, majd megállapítja, hogy a nőnemű főnevek jelentése eredetileg is absztrakt (női tulajdonság) volt, s ennyiben a *semlegesnem* jelentésével azonosak, tehát eredetileg a *semlegesnem* és a *nőnem* állt szemben a hímnemmel. Az *-m* ragot egyébként a szerző a **ma* névmásra vezeti vissza, amely szerinte azonos egy homonim 'denken, begehren' jelentésű igetővel. Az absztrakt jelentés ilyen úton vonódott volna el, és vált a *casusok* sajátosságává.

Sajnos e megállapítások között alig van elfogadható. A szerző olyan fikcióból indul ki, amely nem egyéb, mint a természetes nem elméletének

egyik burkolt változata. Ezt kétes etimológiával és egyéb spekulációkkal igyekszik alátámasztani. A kongruenciáról említést sem tesz, jelentéstani magyarázatokkal küszködik, amelyek homályosak és elfogadhatatlanok.

A továbbiakban két olyan elmélettel foglalkozunk, amely kizárólag indogermán anyagra támaszkodva a leginkább termékenyítőleg hatott a probléma megoldására, ámbar következtetéseiikkel nem lépték át e nyelvcsalád kereteit. BRUGMANN és MEILLET nézeteiről van szó.

BRUGMANN (Nominalgeschlecht) határozott állást foglal a természetes nem elméletével szemben, s a nyelv belső törvényeiben, főleg az analógia erejében keresi a genus keletkezésének magyarázatát. Tanulmányában azt igyekszik megvilágítani, hogy miért lett az *-ā-* és az *-ī-*, *-īē-* tövű deklináció éppen nőnemű. Szerinte nem történt egyéb, mint a tósuffixum elvonása alapszóbesugárzás útján. Ez a jelenség nem ritka az indogermán nyelvek történetében. Példaképpen említi meg a szint jelentő *-uo-* és az állatnevet kifejező *-bho-* képző esetét. Az *-uo-* képzőnek eredetileg semmi köze sem volt a színnevek jelentéséhez. Az egyetlen szónál, a 'sárga' jelentésű **ǵhel-uo-s* melléknévnél ez a képző az alapszó jelentésének ereje miatt elvonódott, és a latin és germán nyelvekben színnévképzővé vált: lat. *fulvus*, *flavus*, ófeln. *salō* 'fekete, piszkos' stb.

A *-bho-* képző eredeti jelentése szintén nem mutatott kapcsolatot az állatnevekkel, vö.: óind *sthūlabhas* 'durva, masszív'. Az ind, görög, kelta nyelvekben később állatnévképzőnek vonták el: ind *rāsabhas* 'szamár', gör. *ἔριφος*, *ἔλαφος* stb. Ugyanilyen módon vonódott el BRUGMANN szerint az *-ā-* tövű főnévragozás *-a* suffixuma a **māmā* és **ǵnenā* főnevek jellegzetesen nőt kifejező jelentése miatt és vált nőnév-, nőstényképzővé. Ennek mintájára alkották meg az **ekuos* szóhoz az **ekwā* változatot 'kanca' jelentésben. Ez az elvonás hosszú fejlődés eredménye lehetett, hiszen igen sok, fontos hím—nőstény jelentésselentétet fejeztek ki heteronymiával az indogermán alapszóban. Az *-ī-*, *-īē-* deklinációból az *-ī-* végződés a **stri* 'asszony' jelentése miatt vonódott el nőnévképzőnek. Miután pedig a nőnévnek, illetve nősténynévnek külön képzői keletkeztek, a melléknév kongruenciája analógia útján fejlődött ki.

BRUGMANN észrevette, hogy elmélete elfogadhatóvá tétele érdekében bizonyos nehézségeket le kell győzni. Ezért magyarázatot keres arra, miért lett az *-ī-* tövű deklinációhoz tartozó főnevek egy része nőnemű. E jelenség létrejötténél további jelentésbeli asszociációkat feltételez. A szerző okoskodása a következő: az *-ā-* tövű főnévragozásba sok elvont tulajdonságot jelentő szó tartozott (lat. *fuga*, *juventa*, óegyh. szláv *lbža* stb.); az *-ī-* tövű főnevek közt is nem egy ilyen jelentésű akad, főképpen a **mētis* (lat. *mens*); lehetséges tehát, hogy az *-ā-* töbe tartozó elvont jelentésű főnevekkel alakilag egyező melléknév külső analógia útján a **mētis* szó mellett is megőrizte végződését annak ugyancsak elvont jelentése miatt, és innen belső analógia útján az egész deklinációs típusban általánossá lett a változó nemű szavak *-a* végződése. BRUGMANN ezen a megoldáson kívül még azt a lehetőséget sem tartja kizártnak, hogy a melléknévnek eredetileg is több alakváltozata létezett, csakhogy ezek nem a főnév végződéséhez igazodtak, hanem mindegyiknek önálló jelentése volt. Így a melléknévnek *-a* végződése nem ritkán használatos főnévként az indogermán nyelvekben elvont jelentéssel, pl. litv. *geltas* 'sárga' melléknév hímnemű alakjának nőnemű párja *geltā* 'sárgaság, icteus' jelentésű is; lat. *noxius* m. nőnemű alakja (*noxia*) 'bűn' jelentésű főnévként is gyakori.

BRUGMANN elméletének az a legkiemelkedőbb érdeme, hogy külső motívumok helyett a nyelv belső törvényszerűségeiben próbálja a megoldást megtalálni. A tanulmány egyéb pozitívumaira még visszatérünk, most csak gyenge pontjaival fogunk foglalkozni. Ezek közt talán a legkevésbé hiányolható az, amit JESPERSEN (391—4) kifogásol, hogy csupán kevés, mindössze két-három jellegzetesen nőt, nőstényt jelentő szó szolgáltathatta az alapszóbesugárzás kiindulópontját. Ezek a főnevek éppen jelentésüknél fogva igen gyakran fordulhattak elő az élőbeszédben. Éppen BRUGMANN említett példái is mutatják, hogy olykor egyetlen főnév jelentése miatt kapott a végződés valamilyen járulékos jelentést és funkciót.

Nagyobb hiba BRUGMANN hipotézisében az a körülmény, hogy megáll a nőnem kiválásánál; még néhány szót szól ugyan az *-o-* tövű főnevekről, de a semlegesnem kialakulásáról még csak említést sem tesz. Lehet, hogy az ő okfejtését követve ez utóbbi esetben is valamiféle külső, jelentésbeli analógiában kellene magyarázatot keresnünk, a szerző azonban vizsgálódását nem folytatja. Pedig a másik két nem kiválásának útját így teljes homály fedi. Vajon a hímnem szigetelődött volna el a következő fokozatban, és maradékként jegecsedett volna ki a semlegesnem, vagy megfordítva? Esetleg mindhárom nem kiválása a háromféle alapanalógia útján egyidejűleg ment végbe? Mindezekre a kérdésekre nem kapunk választ BRUGMANNtól.

Aligha fogadható el a szerző nézete a melléknév megoszlásának eredetiségéről, bár ezt ő maga is csak lehetőségként veti fel. Egyrészt kevésbé valószínű, hogy mindegyik melléknév mindhárom alakváltozata különféle jelentésű főnévként is használatos volt. Ilyen esetet ma már alig tudunk kimutatni. Fontos szerepet ezek egyébként sem játszhattak volna, mert elvont tulajdonságot nemcsak a melléknemek nőnemű, hanem hímnemű és semlegesnemű alakja is jelenthetett főnévi használatban, pl.: óind *jánas* 'teremtmeny', masc. — *jánā* 'születés' fem., *gharmās* 'melegség' masc., *yajñās* 'tisztelet' masc.; gör. *τόμος* 'vágás' masc.; lat. *dubius* masc. — *dubium* 'kétség' ntr. A litván nőnemű példák nem bizonyító erejűek, mert a semlegesnem kihálásával csak a hímnem, vagy a nőnem alakjai vehették át az elvont tulajdonság kifejezését, s mint a szintaxis esete is mutatja, általában a nőnem lépett a semlegesnem helyébe (*taš gražū* 'ez szép', *mān šalta* 'mir ist kalt'). Mindazonáltal nem lehetetlen, hogy a melléknemek alakjainak főnevesülése a BRUGMANN által elgondolt módon megkönnyítette a genusegyeztetés kifejlődésének útját.

Kevésbé megnyugtatónak látszik BRUGMANN magyarázata a külső analógiával kifejlődött egyeztetésre vonatkozóan. A nyelvtörténet tanulságai azt bizonyítják, hogy az indogermán nyelvekben az ilyen jelentéstani analógiáknak nincsen lényeges szerepük. Az oroszban pl. a ragozhatatlan idegen eredetű földrajzi nevek semlegesnemű egyeztetésén kívül előfordul másnemű egyeztetés is külső analógia hatására. Például a *Muccucunu* mellett nőnemű egyeztetés is előfordul (*Muccucunu текла*) a *река* 'folyó' gyűjtőnév nőnemének analógiájára. Ugyancsak ezért lehet hímnemű a *Тумбыкты* városnév is (*Тумбыкты проснулся*) a *город* 'város' hímnemű szó analógiájára. De az ilyen esetek száma egészen csekély az egyes főnevek genusát kialakító tényezők mellett, nem is beszélve arról, hogy az említett példák esetében az analógiát szolgáltatató főnevek jelentése sokkal megfoghatóbb, mint a **mētis* és *fuga* közös jegye: az elvontság.

BRUGMANN hipotézise azért tartalmaz súlyos hiányosságokat, mert a kiindulópontot nem jól választotta meg. Az elfogadható, amit a nőnév-

illetve nősténynévképzők kialakulásáról állít, de ezzel nem jutunk közel problémánk megoldásához. Ha ugyanis a változó nemű szófajok megoszlása nem alakult volna ki, akkor e képzők sem lettek volna elegendők a genus kategóriájának kifejlődéséhez. Hiszen a genust nem ismerő nyelvekben, a finnugor, a török-tatár nyelvcsaládban, a japánban és a BRUGMANN által is említett yoruba nyelvben szintén van nőnév- és nősténynévképző, s ezek egyike-másika szintén alapszóbesugárzás útján keletkezhetett, a genus kategóriája mégsem alakult ki bennük. A probléma kulcsponja nem a képzőkben és a főnévben, hanem a változó nemű szófajtak megoszlásának kialakulásában keresendő. E tekintetben pedig BRUGMANN nem nyilatkozik kielégítő módon.

MEILLET (Le genre) más oldalról közelíti meg a kérdést. Nem morfológikus és szemantikai magyarázatot ad, hanem szintaktikai összefüggéseket keres. Úgy véli, hogy az indogermán alapnyelvben a három nem elkülönülése nem egyidejűleg ment végbe. Először a nem semlegesnem (genre animé) és a semlegesnem (genre inanimé) vált külön. E kettéválásnak az volt az oka, hogy bizonyos mondattani helyzetekben szükségesnek mutatkozott az alany és a tárgy megkülönböztetése, amely kezdetben a nominativus és accusativus azonosság miatt nem volt lehetséges. Bizonyos mondattani helyzetekben ugyanis két casus formai azonossága félreértésekre adott okot, mint például ebben a feltételezett ósszláv mondatban: *synъ viditъ otъcbъ*. A kezdetben szabad szórer miatt nem lehetett az alanyt a tárgytól, az agens-t a patientstől megkülönböztetni. A nyelv fejlődése ezen a nehézségen úgy segített, hogy a tárgyat kifejező accusativus külön suffixumot kapott, de csak azokban az esetekben, amikor erre feltétlenül szükség volt. Agensként főleg személyek, élők vagy megelevenített fogalmak álltak, a többi dolog általában passzívus volt. Az ember üti, vágja a fát, de a fa nem üti, vágja az embert. Főleg a tárgyak nevei kevésbé szerepeltek nominativusként, tehát a főneveknél a nominativus és accusativus nem igényelt formai megkülönböztetést. Így a főnevek casus rectusa egyaránt kifejezett nominativust és accusativust, szemben a másik csoporttal. Ebből az előbbi csoportból lett a semlegesnem. Valóban, az indogermán alapnyelvet jellemzi a semlegesnemű szavak nominativusának és accusativusának formai azonossága annyira, hogy az évezredek fejlődés is csak egészen csekély számú kivételt tudott létrehozni.

A következő lépés MEILLET szerint az volt, hogy a genre animé-n belül is hasadás történt, mert a természetes nem hatására a hímnem és a nőnem különvált. MEILLET (Le genre) érthetetlen módon ezt az utóbbi folyamatot egyáltalában nem részletezi, hanem csak deklarálja. Mint fontos körülményre azonban rámutat, hogy a melléknév egyeztetésének kialakulása nélkül ez a különválás nem történt volna meg. Ezzel az utóbbi megállapításával egyetértünk, azzal a kiegészítéssel, hogy ez a genre animé és a genre inanimé szétválására is vonatkozik, hiszen a nominativus és accusativus formai azonossága, illetve különbsége olyan nyelvekben is előfordul, ahol nincs egyeztetés, és a genus kategóriája sem fejlődött ki. A finnugor nyelvekben a tárgy jelölt volta mellett találunk feltehetően eredetibb jelöletlen alakokat is, amelyek szintén bizonyos szintaktikai feltételek függvényeként oszlanak meg használatuk szempontjából, mégsem eredményezték a genus kategóriáját.

A finnugor és főleg magyar adatokra vonatkozóan lásd KLEMM (271–83).

MEILLET még csak azt hozza fel a három nem időrendi keletkezésének és kialakulása jellegének különbözőségére, hogy a melléknévek ragozásában

a semlegesnemet a másik két nemtől a nominativus és accusativus azonossága, a nőnemet a hímnemtől viszont elsősorban szóképzésbeli különbség választja el. A *bonus* és *bona* alakok közt a nem szempontjából a különbség lényege a *bono-* és *bona-* tö eltéréseben rejlik. A legtöbb nőnemű alak a hímnemű alakból származik. Pl. a participium praesens *-ont/-nt-* hímnemű tövéből képződött a nőnemű *-nti-*, *-ntjā-* alak.

A francia tudós későbbi tanulmányában (Essai) szükségesnek találja, hogy bővebben foglalkozzék a hímnem és nőnem különválásával. Nem adja fel korábbi nézetét, tehát a genre animé kettéválását lényegében a természetes nem hatására vezeti vissza, de már hangsúlyozza az egyeztetés fontos szerepét e jelenség létrejöttében. Az egyeztetésben a főszerepet azonban MEILLET nem a melléknévnek tulajdonítja, hanem ugyancsak a névmásnak, mégpedig a **so/sa* (hímnem szanszkr. *sá*, gör. *ó*, gót *sa* — nőnem szanszkr. *sā*, gör. **hā* > ion-att. *ῆ*, gót *so*) mutatónévmásnak. Az egyeztetés innen terjedt volna át a **to/tā* mutatónévmásra, amely csak a nominativus és accusativus esetekben mutat tökülönbséget. Az analógia ereje folytán a megoszlás tovább terjedhetett a többi melléknévre az elvont jelentésű (*un, entier, même*) melléknévi névmások, ill. számnevek közvetítésével. Ami a főneveket illeti, a **ḡnenā* szerepe kevésbé volt lényeges, ezzel szemben nagyobb jelentőséget tulajdonít MEILLET a nőt, női foglalkozást jelölő képzőknek, amelyek a nő agens voltát emelik ki (lat. *-trix*, masc. *genitor* — fem. *genetrix*; **-n-yā-*: szanszkr. *pātnī*, gör. *πότνια* stb.). MEILLET e későbbi tanulmányában sem jut tovább BRUGMANN-nál a megoszlás kérdésében, csak abban különbözik tőle, hogy más, kevésbé elfogadható lehetőséget keres az egyeztetés kialakulására. Nem látjuk bizonyítottnak, miért kellett az általa úttörőnek vélt **so/sa* névmás két alakjának a női agensképzőket alak szerint követni. Különben is az az állítás, hogy a szóban forgó mutatónévmás két alakrendszerrel bírt, a megoszlás előzetes meglétét feltételezi. MEILLET tehát a „*filius ante patrem*” egyik esetét akarja tanulmányában elfogadtatni. Amíg a genre animé és inanimé különválása tekintetében MEILLET érvei az elméletet alaposan körülbástyázzák, addig a genre animé kettéválásának útját rozoga palánkok sem védik. Ezzel szemben elfogadható MEILLET azon nézete, amely egyébként e tanulmány alap gondolatát adja, hogy a genre animé kettéválása hosszú folyamat eredménye volt, s csak az indogermán alapnyelv dialektusainak teljes differenciálódása idején fejeződött be.

Összefoglalva MEILLET gondolatait megállapíthatjuk, hogy a francia tudós BRUGMANN-hoz hasonlóan új oldalról lát hozzá a genus problémájának megoldásához. Különösen jelentős az a nézete, hogy a három genusalak nem egyidejűleg keletkezett, s hogy nem azonos okok váltották ki az elkülönülést.

Kétségtelenül érdekes, bár a genus kialakulásában bizonyítékkal nem szolgáló összehasonlítást állít elénk MEILLET (Le genre I, 215—29) azt bizonyítván, hogy a víz, a tűz fogalmainak neve más-más genusú az indogermán nyelvekben aszerint, hogy aktívnak vagy passzívnak képzelték-e őket (víz: szanszkr. *udakām* ntr — *āpah* fem.; 'tűz': szanszkr. *agnih* fem. — gör. *πῦρ* ntr.), továbbá hogy egyes égitestek, testrészek stb. neve is éppen aktívnak vagy passzívnak vélt tulajdonsága miatt lett éppen olyan nemű.

MEILLET elméletének magvát egyébként már korábban megtaláljuk. A természetes nem gondolatának hívei között is vannak olyanok, akik a nemek kiválását különböző időpontokra teszik, s közülük egyesek a semlegesnem,

mások az élő (lebendig) nem, vagyis a hímnem és a nőnem kialakulásának elsődlegességét vitatják különféle spekulációk alapján.

GRASSERIE (I, 235—6, 246—7), aki szintén a természetes nem elméletének talaján áll, úgy véli, hogy az indogermán nyelvben utoljára a leggyengébb nem, a semlegesnem, vált ki. Gyengességét mutatja az a körülmény is, hogy az indogermán nyelvekben a legkevésbé tudja tartani magát, és elsőnek tűnik el. A hímnem és a nőnem kialakulásának sorrendje viszont: 1. hímnem, 2. nőnem. GRASSERIE különösen ez utóbbi állítását tudja a legkevésbé valószínűvé tenni. Igazolására semmi bizonyítékot sem hoz.

F. MÜLLER (122—3) a világ nyelveiben általában két nem különbségét tartja credetinek. Ezt tisztán a szemito-hamita nyelvcsalád őrizte meg. Itt az alany és a tárgy, azaz a spontán (cselekvő) és receptív (szenvető) különbsége válik ketté. Az indogermán genushármaság újabb tagozódás eredménye. Itt az alany még tovább feltétlen cselekvő (das Spontane als unbedingt Tätiges) hímnemre és a cselekvést kísérő (das Tätige Begleitendes) nőnemre oszlott. F. MÜLLER e nézeteit nem fejti ki részletesen, a szintaktikai jellegű indokolás pedig nagyon homályos. Legkevésbé helytálló a világ minden nyelvére való általánosítás.

MEILLET gondolatait a genre animé és inanimé különválására vonatkozóan a mai napig sem cáfolták meg, s így a genre animé későbbi kettéválásának feltételezése csakugyan valószínűnek látszik.

SPECHT (Ursprung 300—1) a genre animé és inanimé szétválásának gondolatát nem fogadja el, de lényegében elismeri tanulmánya egész gondolatmenetével. SPECHT ugyanis a heteroklízis egy kezdeti funkciójának a casus rectus és obliquus megkülönböztetését tartja (337—8, 350, 391 stb.). Ezt a megkülönböztetési módot később egy fejlettebb eszköz váltja fel, amidőn a névmási elemből származó -s és -m suffixumok különbsége látta el e funkciót, háttérbe szorítva a heteroklízist.

MEILLET elméletének az a legnagyobb hiányossága, hogy a hímnem és nőnem különválása tekintetében a természetes nem visszatükröződésének fikcióját magáévá teszi. E nagy gondolkodó tehát e kérdésben BOPP és GRIMM tanításain nem tudott túljutni.

MEILLET gondolatait mások is igyekeznek továbbfejleszteni.

GÜNTERT (54—9) nem ismerve MEILLET tanulmányait, hozzá hasonlóan, de kevésbé hihetően, fordított sorrendű fejlődési fokozatokat tételez fel. A természetes nem illetve az értékmegkülönböztetés elméletének meggyőződéses híveként a hímnem és a nőnem kiválását tartja elsődlegesnek, a semlegesnemét másodlagosnak. Ez utóbbi kiválásának indokául MEILLETVEL lényegében azonos körülményeket vázol elénk.

LOHMANN nagy nyelvi anyagon bizonygatja egyrészt a hímnemű és nőnemű alakok közti képzésbeli összefüggéseket, másrészt a semlegesnem korábbi kialakulásának módozatait. Sajnos éppen a genre animé kettéválása tekintetében, amelyet a szerző polarizációnak nevez, semmi újat nem mond.

VAILLANT érdekes cikkében más szemszögből igyekszik MEILLET nézeteit alátámasztani, bár bizonyos mértékben el is tér mesterétől. Az élő—élettelen nem különválását egy eredeti ergativus (későbbi -s végű nominativus) és nominativus (későbbi -s nélküli nominativus) különbségére vezeti vissza, ahol az ergativusos alanyi szerkezet a genre animé kialakulását segítette elő, a nominativusos alanyi szerkezet pedig a genre inanimé-ét. MEILLETTŐL eltérően a később kialakult nőnemet a genre inanimé-ből származtatja tekintve, hogy az -ā- tövű főnevek nominativus sing. végződése a semlegesnemű kollektívum képzővel azonos (-a) volt. A különválás módjait VAILLANT homályosan és elnagyoltan írja le. Főleg szintaktikai tényezőkkel operál, de az általa felhozott

analógia nem világos: „le genre féminin est né de la syntaxe d'accord, et de l'opposition de «l'homme est bon» (sujet et prédicat animés) et «la femme est chose bonne», «l'ἀνάθεμα est chose bonne» (sujet animé, prédicat inanimé)”.

MARTINET (Linguistique) hivatkozva VAILLANT cikkére tovább fejtegeti az -s suffixum ergatívusi funkcióját.

MARTINET (Le genre féminin) nemrég megjelent tanulmányában szintén a hímnem és nőnem különválásával foglalkozik. Szerinte a **se/so* mutatónévmás végződésének alkalmazkodása volt a döntő a nőnem különválásában. MARTINET elismeri, hogy nem a nőt, nőstényt jelentő képzők kialakulása adja meg a genus lényegét, hanem az ilyen szavak (**güena*) mellett álló mutatónévmás alkalmazkodott végződésükhöz, hogy jobban kifejezze e szavakhoz való tartozását. Az így keletkezett új -*a* végződés analógiás úton áterjedt a többi névmásra, melléknévre, majd követte az összes, tehát nemcsak az -*a* végű nőnemű főnevet, s azután a nominatívusból az accusatívusba, majd a casus obliquusba is áterjedt a megoszlás. Sajnos azonban MARTINET nem tudja megokolni, miért éppen az -*a* végű nőt jelentő főnevek mellett álló névmás, és miért éppen a **se/so* névmás számára volt szükséges az összetartozás jelölése; tehát miért nem lett **sī* alakja a **stri* mellett álló mutatónévmásnak? A **güenā* stb. főnevekre való hivatkozás egyébként BRUGMANN elméletével rokon, bár MARTINET nem hivatkozik rá.

A továbbiakban még egy olyan tanulmányról kell megemlékeznünk, amely rokon vonásokat mutat MEILLET gondolataival, bár egészen más eredményre jut, s egészen más módszert követ. VELTEN tanulmányáról van szó.

VELTEN általános érvényű megállapításokat teszi úgy, hogy jórészt indogermán anyagból indul ki, s abból von le következtetéseket a világ minden nyelvére szóló érvénnyel.

A szerző nézete szerint a nyelvtani kategóriák közül csak egy található meg a világ minden nyelvében: a személy kategóriája. E kategória az alany és a tárgy megkülönböztetése céljából jött létre úgy, hogy a személyes névmás harmadik személyéből személyragok keletkeztek, s ezek hozták létre a genuskülönbséget. VELTEN a személyragokat nem igei személyragnak fogja fel, hanem az alany és a tárgy megkülönböztető ragjának, mert véleménye szerint az ige és a névszó megkülönböztetése későbbi jelenség; a genuskülönbség tehát eredetileg élő és élettelenység megkülönböztetésén alapul. Eltekintve a személy kategóriájának homályos átfogalmazásától, lényegében a MEILLET-féle genre animé és inanimé különválását látjuk VELTEN tanulmányában újra megjelenenni, és az indogermán anyagon túlmenve általános érvényűvé válni, csakhogy amíg MEILLET konkrét anyaggal dolgozik, addig VELTEN innenonnan kiragadott példákra alapozza tételeit.

Ettől kezdve VELTEN már teljesen önálló utakra lép. Szerinte a genus és a numerus kategóriája egymással összefonódik, egyik a másik nélkül nem képzelhető el. Példának említi többek közt a chinook nyelvet, amelyben van hímnem, nőnem, semlegesnem, egyszám, többesszám és kettősszám, de egy hímnemű főnév csak hímnemű vagy többsszámú, egy nőnemű főnév csak nőnemű vagy kettősszámú lehet stb. A sokféle nem létrejöttét szintén a genus és numerus összefonódásának tartja. Ezenkívül VELTEN azt állítja, hogy a genus kialakulása a világ minden nyelvében szükségszerűen létrejön éppen azért, mivel a személy kategóriája minden nyelvben meglévő kategória. A finnugor nyelvek kérdő és vonatkozó névmásának (*ki—mi*) különbsége,

valamint a négyféle feltételezett alapnyelvi többesjel egy korábbi teljes genuskülönbség maradványának tekinthető.

Megjegyezzük, hogy a finnugor kérdő és vonatkozó névmások „heteronymiáját” BUBRICH (45—6) szintén egy eredeti névszói és névmási osztálykülönbség maradványának tekinti.

VELTEN fejtegetéseiben igen csekély pozitívum található. Azt állítani, hogy a személy kategóriája a világ valamennyi nyelvében megvan, akkor is túlzás, ha e kategória fogalmát a szerző erősen átfogalmazta. A genus és numerus közötti összefüggés valóban reálisnak látszik, de nem ártott volna e tekintetben szintén több óvatosság. Vannak olyan nyelvek, ahol a numerus kifejlődött, a genusnak viszont nyoma sincs (VELTEN szerint eltűnt), például a finnugor vagy a török-tatár nyelvek. A két kategória kialakulása lehet teljesen független egymástól, de kétségtelen tény az, hogy gyakran igen szorosan összefonódnak. E téren nem annyira általános, mint inkább speciális nyelvészeti vizsgálatokra van szükség.

HJELMSLEV (Animé 197) úgy véli, hogy végső elemzésben a genus és numerus kategóriája közös eredetű.

A genus kialakulásának szükségességéről még később részletesebben beszélünk, itt csak annyit jegyünk meg, hogy VELTEN bizonyítéka a négyféle finnugor többesjéről hamis, mert e négy rag nem vezethető vissza a finnugor alapnyelvre. Egyik finnugor nyelv sem ismeri mind a négyet, így ezek inkább különnyelvi fejlődés eredményei. (Lásd erre vonatkozóan RAVILA tanulmányát).

Teljesen más úton jár SPECHT, aki nagy tanulmányában (Ursprung) az indogermán genus keletkezéséről is véleményt mond. A kérdésnek nem szentel külön fejezetet, hanem más problémákkal kapcsolatban különféle helyeken (301—302, 306—307, 385—386, 391 stb.) szól néhány szót róla. E mozaikokból lehet összeállítani nézetét, amely keveréke a természetes nemről szóló elméletnek és BRUGMANN gondolatainak. A szerző az indogermán tövek különbségeiben is az élő és élettelen megkülönböztetését véli felfedezni. Azt tartja, hogy az indogermán alapnyelv legősibb szókinésébe tartozó heteroklitikus szavak megelevenítés útján jöttek létre, ti. a primitív ember képzelőerejét a névmások útján átvitte a tövekre. Ha a fejtegetés misztikus burkát eldobjuk, a névmások szerepéről szóló BOPpra visszavezethető gondolatnak legalább megvan az az előnye, hogy megpróbálja a természetes nem fogalmainak a nyelvbe való átültetését nyelvtanilag magyarázni. SPECHT úgy véli, hogy a genuskülönbség a névragozási tövek kialakulásától független, másodlagos jelenség. A folyamat úgy zajlott le, hogy a *-ni*, *-nja* stb. képző, amely egy *n* névmási elemet tartalmaz, kizárólag nem hímet, illetve nem férfit jelentő szavakhoz járult. Az az ellentét tehát, hogy e képzők csak nőt, nőtényt jelentő szavakban voltak találhatóak, szemben e képzők hiányával a férfit, férfi foglalkozást jelentő szavaknál, a hímnem és nőnem különválására vezetett. Az eredeti nőnemű jelentést egyébként SPECHT szerint nem az *-a* végződés, hanem az *n* névmási elem tartalmazta (óind *pátni*, gör. *πότνια*, ólitván *wies-patni*; óegyh. *bogyni* stb.). A semlegesnem a szerző szerint a hímnem és nőnem kialakulásával egyidejűleg jöhetett létre úgy, hogy elkülönült az a csoport, amely a hímnem és nőnem ellentétes csoportjainak egyikébe sem tartozhatott. A semlegesnemet formailag a pusztá tő fejezte ki, vagyis jelöletlen maradt.

SPECHT tovább már nem is folytatja, s így a változó nemű szófajok szerepéről annyit sem mond, mint BRUGMANN, funkciójukat e tekintetben teljesen másodlagosnak tartja (112, 117).

SPECHT nézeteiben éles ellentét mutatkozik meg az állító és a bizonyító rész között. Az a kevés konkrét anyag, amelyben a genus létrejöttének alaktani tényezőit vizsgálja a szerző, éppenséggel nem szól a *sexus* mellett, hanem ellene. Itt nem is térünk ki az elmélet részletes cáfolására, hiszen a korábban elmondottak rá is vonatkoznak, csupán a *-nī, -nīa* stb. képző meglétének vagy hiányának ellentétéből kialakuló hímnem—nőnem különbségről szeretnénk annyit megjegyezni, hogy ez az ellentét legfeljebb a kettő egyikébe sem tartozó csoport, vagyis a semlegesnem teljes hiánya esetében állhatna fent. Elfogadhatónak tartjuk viszont SPECHTnek azon nem egyedülálló és új véleményét, amely a genus és a névragozási tövek egymástól független voltára vonatkozik. SPECHT egyébként BRUGMANN elméletére nem hivatkozik.

Az indogermán nyelvcsaládra vonatkozóan még egy igen jelentős elmélettel kell foglalkoznunk: HIRT (320—47) gondolatairól van szó. HIRT ismeri BRUGMANN és MEILLET munkáit (kivéve persze MEILLET Essai-jét), de nézeteiket nem fogadja el. Cáfolatukra nem tér ki, csak a maga gondolatait fejtegeti, amelyekben a névmásnak van döntő szerepe. MEILLET tanulmányával azért annyiban hasonlóságot mutat HIRT nézete, hogy ő is elválasztja a semlegesnemet a két másik nemtől, más eredetűnek tartja, s hogy a hímnem és nőnem szintén a természetes nem visszatükröződésének véli. A szerző azonban lényegesen eltér MEILLET-től a semlegesnem kialakulása kérdésében. Ezt szintén régebbi eredetűnek tartja a hímnemhez és a nőnemhez képest, de nem azért, mert ennek *accusativusa* és *nominativusa* egybeesett, hanem mivel olyan korábbi állapot maradványának tekinti, amelyben a genuskülönbség még nem létezett. Indokolásában világosan meglátszik, hogy MEILLET-vel e tekintetben egyáltalában nem egyezik. A semlegesnem szerinte alaktanilag *casus indefinitus* (*ius, mare, űdög*), az *-om* suffixum névmási eredetű későbbi fejlemény. HIRT is számbaveszi a szintaxis tanúságát, de másképpen, mint MEILLET. Az inkongruenciának azt a fajtáját, amidőn semlegesnemű melléknév vagy névmás vonatkozik nem semlegesnemű főnévre, éppen a genusnélküli állapot maradványának tartja, s nem a melléknév vagy névmás főnévi jellegének. Példái: *omnium rerum mors est extremum, ὄνκ ἀγαθόν πολυκοινωνίη*.

HIRT elméletének lényegét a hímnem és a nőnem keletkezésének fejtegetésében találjuk meg. Határozottan kimondja, hogy a genuskülönbség nem függ össze a főnévragozással, mert a deklinációnak eredetileg a nemekhez semmi köze sem volt: egy-egy tőhöz különböző nemű főnevek is tartoztak. Ezzel szemben a névmás, közelebről a mutató névmás, illetve a harmadik személyű személyes névmás eredeti alakkülönbsége váltotta ki a többi névmás és a melléknév megoszlásának kifejlődését, amely végül is a kongruencia segítségével a genus kategóriáját eredményezte. E névmások (gör. *ὁ, ἡ, οἱ* rani *sa, sā*, lat. *is, ea*, óind *aj-ám, ij-ám* stb.) alakkülönbségében az *ā* és *ī* elem jelezte a nőnemet. Hogy miért? Erre a kérdésre HIRT nem válaszol, mindössze BRUGMANN-nal szemben teszi azt az ellenvetést, hogy a *sā* vagy *ā* névmás, illetve névmási elem sokkal nagyobb valószínűséggel bírt nő (*sie*) jelentéssel, mint a **mā* vagy **guenā* a végződésük alapján. A hímnemet az *is* névmásfélékben az *s* hang jelezte, a semlegesnemet a *d* (330). A genus végső kialakításában, illetve az egyes főnevek hovatarozásában HIRT a megelevenítésnek, szexualizálásnak tulajdonít nagy szerepet.

HIRT fejtegetéseiből még egy fontosabb részletet ragadunk ki. Szerinte a melléknév megoszlása későbbi fejlődés következménye ugyan, azonban a melléknévi *-i*, amely az *-ā*-nál fiatalabb, a *si* vagy talán egy *i* névmásból eredhetett, mindkettő 'sie' jelentésben (111, 333). (Vö. még BRUGMANN, Grundriss 86—7.) Más kutatók az *-i*- tövet későbbi eredetűnek tartják (lásd GRAY).

Sajnos BRUGMANN-hoz és MEILLET-hez képest HIRT nem tudott egy lépéssel sem továbbmenni, sőt tőlük csak elmaradt. A bebizonyítatlanul eredetileg is 'sie' jelentésű *sā*, *si* névmás analógiájánál BRUGMANN javaslata sokkal elfogadhatóbb. De ha még ezen névmások eredeti nőre vonatkozó jelentését elfogadjuk is, azt már HIRT sehogyan sem tudja bebizonyítani, miért jelentett az *s* hímnemet a névmások alakjában, hiszen ezt az elemet a szerző maga sem gondolja önálló szóból eredőnek, hanem csak mutatószócskának (140). A hímnem kialakulásának kérdése nemcsak BRUGMANN-nál megoldatlan, aki azt teljesen elhanyagolta, hanem még inkább HIRTnél, aki nem mechanikus egyeztetések útján, hanem a névmás határozott hímnemű és nőnemű jelentésre való elkülönülésével magyarázza a genus keletkezését, és aki a természetes nem szerepének és a szexualizálásnak sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonít, mint BRUGMANN. Elmarad HIRT elmélete MEILLET-vel szemben is, mert szintaktikai vonatkozású érvei gyengébbek az övéinél.

5. Mielőtt tovább mennénk, foglalkoznunk kell a névmás feltételezett szerepének kérdésével. Mint láttuk, BOPPTól HIRTRIG a nyelvészek hosszú sora veti fel nagyjából ugyanazokat a gondolatokat, bár érvelésük sokszor különböző.

Először is meg kell vizsgálnunk, van-e a névmásnak, elsősorban az önálló használatú személyes névmásnak neme.

Azokban a generikus nyelvekben, ahol e névmások alakjukat nem változtatják minden személyben, sőt esetleg mindig változatlanok maradnak, nem beszélhetünk a névmás neméről olyan értelemben, mint ahogy a főnév, vagy a változó nemű szavak neméről beszélünk. De azért kétségtelen, hogy bizonyos alaktani kritériumok megléte esetében a genusnak van valami köze e névmásokhoz. Vegyük az alábbi esetet: orosz *я знал — я знала*. Az állítmány genusa aszerint változik, hogy a névmás férfire vagy nőre vonatkozik-e.

Az egyeztetés alapja ebben az esetben a változatlan alakú névmás jelentése. Ezt az esetet, szemben a változó nemű szavak egyeztetésével, nevezzük el szemantikai genusnak, míg amaz grammatikai genusnak nevezhető.

Abban az esetben, amikor a névmás alakilag is megoszlik, a helyzet változik. Vegyük az alábbi példát: or. *он знал — она знала — оно знало*. Az állítmány a névmási alanyhoz igazodik, de a névmás maga is változtatja alakját az általa kifejezett személy vagy dolog nemének megfelelően. Ilyen módon a névmás a genus tekintetében csak közvetítő szerepet játszik, s viselkedése eltér mind az állandó, mind a változó nemű szófajokétól: maga is egyezik, de hozzá is igazodnak. Ezt az esetet nevezzük el grammatikai szemantikai genusnak.

A névmás viselkedését áttekintve a különböző helyzetekben első pillantásra az a benyomásunk, mintha a genus és sexus viszonya sokkal közvetlenebb volna, sőt még az a gondolat is felmerülhet, hogy a két különböző jelenség összetalálkozása mégis csak a névmás közvetítésével történt. Csakhogy ez

a kapcsolat látszólagos. A névmás szemantikai genusegyeztetése nem jöhetett volna létre az alaki megoszlással rendelkező névmás analógiája nélkül, akár vele egyidejűleg is, de sohasem azt megelőzőleg. Ami pedig az *он знал — она знала — оно знало* típust illeti, figyelembe kell venni, hogy az egyeztetés nemcsak nőre és férfire, hanem bármely hím-, nő-, illetve semlegesnemű főnévre is vonatkozhatik (*он был = дом был, она была = зима была, оно, было = солнце было*). Ezénkívül figyelemre méltó az a körülmény is, hogy az ilyen névmás a legtöbb nyelvben, így az indogermán nyelvekben is mutató-névmásból, illetve annak jelzői funkciójából vonódott el (*онъ* vagy *тѣ ѣловѣкъ jestь > онъ* vagy *тѣ jestь*). A jelzőként álló mutatónévmás egyeztetése pedig a nyelvtani genus egyik esete.

HIRT szerint a személyes névmás vagy az ilyen funkcióban álló mutatónévmás indította el a nemek szerinti alakmegoszlást. Az indogermán harmadik személyű személyes névmás viszont jóval később fejlődött ki a genus kategóriájánál, ennek következtében a szóban forgó névmás megoszlását nem személyes névmási, hanem jelzői vagy állítmányi használata következtében kaphatta.

Ha elhagyjuk az indogermán nyelvek körét, és a névmás genusalakító lehetőségét más nyelvcsaládokban is megvizsgáljuk, megerősödik az a benyomásunk, hogy a névmásnak ez a szerepe nem igazolható. Azokban a nyelvekben, amelyekben a genus kategóriája nem fejlődött ki, általában a személyes névmásnál sem tartják szükségesnek a férfire vagy nőre vonatkozó alakot külön megjelölni. Felmerül a kérdés, miért éppen az indogermán alapnyelvben lett volna erre szükség. Aligha valószínű, hogy HIRT állítása értelmében a *si* és *sā* névmásnak már eredetileg 'sie' jelentése volt. Ez csak a kongruencia kialakulásával történhetett meg, előbb semmi esetre sem.

Megjegyezzük, hogy a japánban előfordul a személyes névmás harmadik személyének kétféle alakja férfire, ill. nőre vonatkozó jelentésben anélkül, hogy e nyelv ismerné a genuskülönbséget. A következő névmások „többalakúak”: *ano otoko* 'er' — *ano onna* 'sie', többesszámban *ano otokotachi* 'sie männlich' — *ano onnadomo*, *ano onnatachi* 'sie weiblich', sőt „semlegesnemű” névmás is létezik: *ano mono* stb. Csakhogy ezek a névmások, mint általában a japán személyes névmások, főnévi eredetűek (*onna* 'nő', *otoko* 'férfi', *mono* 'dolog'), úgyhogy csak egy gyakoribb, általánosabb használatával állunk szemben annak a magyarban is ismert esetnek, amikor a névmás által jelölt személyt vagy tárgyat kissé közelebről meghatározzuk: *ez a férfi*, *az a nő*, *ez a dolog*. Ez pedig nem nevezhető genuskülönbségnek, mivel alaki megoszlásról szó sincsen. Amíg a névmás megtartja névmási mivoltát, és nem válik suffixummá, addig a genus kialakításában nem lehet szerepe. Ami az indogermán alapnyelvet illeti, még senki sem tudta elfogadhatóan bebizonyítani a névragozási suffixumok névmási eredetét: BOPP gondolata a mai napig csak hipotézis maradt. Más nyelvcsaládokban azonban, mint látni fogjuk, a névmásnak valóban volt szerepe a genus, illetve az osztálytagozódás kialakításában, miután raggá változása bebizonyítható. Az indogermán nyelvekben e hipotézis nélkül is közelebb tudunk jutni a genus kialakulásának megértéséhez.

6. Ha az indogermán nyelvcsalád genus kategóriájára vonatkozó elméleteket megróstatjuk, akkor csak két használható gondolat marad: BRUGMANN és MEILLET nézete. Próbáljuk meg e két kutató elképzeléseinek értékes magvát kiválasztani, és azokból elindulva közelebb jutni a célhoz!

Abból a feltevésből kell kiindulnunk, hogy először valóban a genre animé és inanimé vált ki MEILLET kézenfekvő indokolása szerint. Persze ezzel szemben fel lehetne hozni azt az ellenérvet, vajon miért nem a szórend megkötésével küszöbölte ki a nyelv fejlődése az előforduló kétértelműségeket. Hiszen a modern indogermán nyelvek is gyakran ezt a megoldást választották, amikor a nominativus és accusativus a hangfejlődés során újra egybeesett alakilag, vö.: fr. *le père voit le fils — le fils voit le père*. Erre azzal válaszolhatunk, hogy a szórend kötöttsége akkor játszik nagyobb szintaktikai szerepet, amikor morfológikus eszközök kevésbé állanak rendelkezésre. De amikor a nyelv bővelkedik alaki módosítóokban és formaszótagokban, és amikor egész rendszerét éppen az alaktani viszonyító eszközök gazdagsága jellemzi, akkor valószínűbb, hogy a szokott és gyakori módszer alkalmazza az új kifejezés-módok kialakításában. Az indogermán alapnyelvet pedig szemben az újlatin nyelvekkel, éppen ilyen formagazdagság jellemezte.

A másik lehetséges ellenérv szerint az agens és patiens alaki megkülönböztetése fölösleges volt, mert igen csekély lehetett azoknak az eseteknek a száma, amikor valóban félreértést okozott a nominativus és accusativus alaki azonossága. Az igaz ugyanis, hogy az ilyenféle mondatokban: **otcb vidít synz* valóban nehéz volt eldönteni megfelelő előzmények vagy szövegkörnyezet nélkül, hogy az apa látja e a fiát vagy fordítva, de az esetek túlnyomó többségében már a mondat jelentése biztos útmutatást nyújt. Nem kétséges, hogy az „apa neveli a fiát”-féle mondatokban a „nevel” ige jelentése félreérthetetlenül megmutatja, melyik mondatrész az agens és melyik a patiens. Nem tételezhető fel tehát, hogy néhány félreérthető helyzet ilyen új és a nyelv szerkezetét nagymértékben átformáló változásokra készítette volna a nyelv belső erőit, hiszen a félreérthetőséget teljesen kiküszöbölni egyetlen nyelvből sem lehet. Például ebben az orosz mondatban: *человек в белой шляпе пошел с нами а в белой шляпе* határozó éppen úgy lehet az alany, mint az állítmány vonzata módosítva ezáltal a mondat jelentését.

Erre az ellenérvre azt kell válaszolnunk, hogy az indogermán alapnyelv mondatait szövegek hiányában nem ismerjük, ennél fogva sem azt nem tudjuk kimutatni, hogy a félreértésre okot adó kapcsolatok előfordultak-e tömegesen, sem azt, hogy nem fordultak elő. Az ellenérv pedig csak akkor volna elfogadható, ha valóban adatokkal tudná állítását alátámasztani. MEILLET érve mögött ezzel szemben nyelvtörténeti tapasztalatok állanak. Minden esetben ugyanis, amikor az indogermán különnyelvi fejlődés során a nominativus és accusativus alakilag újra egybeesett, a nyelv az agens és a patienst, vagy szórendi vagy alaktani úton ismét megkülönböztette. Az újlatin nyelvek a szórend kötöttségének útját választották. A szláv nyelvekben ezzel szemben szinte megismételni látjuk az indogermán alapnyelvben feltételezhetően lejátszódottnak a folyamatot, persze változott körülmények között.

A szóban forgó jelenség már az összslávban kezdetét vette, s az óegyházi szlávban már elég kifejlett állapotban találjuk. Az *-o-*, *-jo-* az *-i-*, *-ǔ-* tövű és egyes mássalhangzós tövű deklinációkban az accusativus és a nominativus hangtani fejlődés következtében egybeesett (*stolb, synz, gostb, dьnb*). A himnemű személyeket jelentő főneveknél a nominativusszal egyenlő accusativus helyett a genitívust kezdik az accusativus funkciójában használni, pl.: *izvolьko nožь udari raba archiereova*... Cod. Mar.; *vojini že vьse Isusa vьnotrь na dvorь*. Cod. Mar.; *i obrьto Marijo i Josifa mladьnecь*. Cod. Ass. Ebből fejlődött tovább a mai szláv nyelvekben ismert kategória, a személy—nemszemély, illetve

az élő—élettelen megkülönböztetése. A szláv különnyelvi fejlődés tehát ugyancsak a személy, vagyis az agens alaki megkülönböztetését tette szükségessé. A nominativus és accusativus közti különbség kialakítása figyelhető meg a hímnemű szavaknál is (a nőnemű személyek túlnyomó többsége az *-ā-*, *-jā-* tövű deklinációba tartozott, ahol a nominativus és accusativus nem esett egybe), s a változó nemű szófajok egyeztetése is követi ezt a különbségtételt (or. *добрый день — доброго утра* acc.), csakhogy ez az új accusativus megmaradt a személyek és élőlények neveinél, és nem alkotott egy új deklinációs rendszert, hiszen ez a teljesen kifejlődött szláv névragozási rendszerben már nehézséggel járt volna. (E jelenség további sorsára még visszatérünk.) Érdekes, hogy a szlávhoz hasonlóan az újlatin nyelvek közül a spanyol nem elégedett meg a szórendi megkötéssel, hanem az élőlényeket jelentő főnevek accusativusát a dativusszal fejezi ki: *yo veo el mar, la sierra — yo veo al padre, a la madre, al ave*.

HJELMSLEV (Animé 175—6) e jelenséget a spanyolban inkább személy—nem személy kategóriának tartja, mint élő—élettelen kategóriának, pedig az állatokat jelentő főnevek accusativusa is egyenlő a dativusszal, mint példánk (*al ave*) is mutatja.

E kitérő után kísérjük tovább a genus fejlődésének útját. A kétféle accusativusi alak különválásakor, nagyjából vele egyidejűleg, létrejöhett a változó nemű szófajok egyeztetése. A genus szempontjából e döntő körülmény részleteit nem ismerjük. Amint láttuk, ha egyes kutatók beszélnek is fontosságukról, részletesen nem elemzik.

A megoszlás kialakulásának oka véleményünk szerint az állandó nemű főnév végződésének analógiás hatásában keresendő. A vele szoros viszonyban álló mondatrészek, tehát elsősorban a jelzői funkciót beltöltő szófajok az összetartozás jelzésére rímszerűen ráhangzással követték a főnév végződését: **ekvos dhabhros — ġvenā dhabhrā — uergom dhabhrom — sūnus dhabhrus — matēr dhabhrēr*; sing. abl. *ekvōd dhabhrōd — ġvenās dhabhrās* stb.

Ez a ráhangzásszerű, analógiás úton keletkezett megoszlás nem ismeretlen az indogermán nyelvek későbbi fejlődésében sem. A szláv nyelvek körében két példáját is látjuk a hátratett artikulusz ragozásánál. A bolgár nyelvben ma az artikulusz főképpen a többesszámban nem annyira a genusalakot, mint bizonyos esetekben inkább a főnév végződését követi. Az egyes számban a mássalhangzóvégződés nem akadályozza annak, hogy az artikulusz ne igazodjék a nemhez, habár nem ritka az egyeztetési bizonytalanság, pl.: *град — градът, смелост — смелостта*, de *nene — neneм ~ neneма*. A többesszámban az *-a* végződésű főnevek artikulusza függetlenül nemüktől mindig *-ta*: *братята* m. — *книжата* f. — *селата* ntr. Az artikulusz kezdetben a névmási deklináció végződése szerint követte a főnév ragos alakjait, de az analitikus ragozás elkopásával más erők érvényesültek, és így alakult ki a ráhangzásszerű kongruencia, amely e nyelvben a szóban forgó esetekben a genus sajátos funkcionális erejét csökkenti.

Az északi nagyorosz nyelvjáráásokban hasonló jelenséget találunk. Itt a nominativus mindkét numerusbeli alakjai aránylag szabályos egyezést mutatnak a hátratett artikulusz alakjaival, de a casus obliquusokban már csak a főnév végződése szerinti ráhangzás figyelhető meg. A nyelvtörténeti adatok azt mutatják, hogy itt is a korábbi szabályos egyeztetés süllyedt vissza ráhangzássá (lásd SOBOLEVSKIJ 224).

Ha e két esetben a genust gyöngítő és fordított úton létrejött fejlődésről van is szó, megmutatja, hogy a ráhangzásnak van szerepe az indogermán nyelvek életében.

A ráhangzás kifejlődését nem kell mechanikus folyamatnak elképzelni, hiszen elég fontos funkciót kapott: a szórend szabad volta következtében ez jelölte a szókapcsolatok tagjainak egymáshoz való tartozását. A kialakulóban levő egyeztetés nem jelezte mindjárt a genuskülönbséget, hiszen csak a szóvégekhez igazodott, azok alakját pedig a tövek és a suffixumok szabták meg. Ahányféle casusrag végződése volt a főnévnek, annyiféle alakban igazodott hozzá a változó nemű szófaj is. Csak amikor a kétféle accusativus végződés kifejlődött, akkor vált lehetővé a genus jelölése. A változó nemű szófaj itt is híven követte az accusativus megfelelő végződését. Ekkor pedig a *dhabhros* melléknévnek két paradigmarendszere keletkezett, mert ugyanolyan ragozási rendszerbe (pl. -o- tő) tartozó főnevek mellett kétféle accusativus végződést kapott. Az egyikben a nominativus azonos volt az accusativusszal, a másikban a két casust külön ragok képviselték: 1. *dhabhrom* n.-a., 2. *dhabhros* n. — *dhabhrom* a. Ahhoz tehát, hogy a genuskülönbség kialakuljon, a genre animé és a genre inanimé szétváljon, két jelenség nagyjából egyidejű találkozására volt szükség: a nominativus és accusativus különbségére, illetve azonosságára ugyanazon ragozási rendszeren belül az odatartozó szavak különböző csoportjai között, valamint az egyeztetés kialakulására. Miután az első lépés megtörtént, a fejlődés a BRUGMANN által leírt úton haladt tovább. A lényeg azonban itt nem az volt, hogy a **ġuenā* és a **strī* főnevekből új nőnévképző vonódott el, hanem az, hogy a változó nemű szófajok e végződéshez igazodtak. Nyilvánvaló, hogy a nőnem csak fokozatosan kezdett megszilárdulni azáltal, hogy a változó nemű szófajok sokféle végződése lekoptak, és egyre kevesebb, majd végül csak néhány végződésük maradt, s ez az egy vagy két különböző végződés a többféle végződésű főnevekre egyaránt vonatkozott. Tehát a **ġuenā dhabhrā*, *ekūā dhabhrā* egyeztetés hatására a korábbi *strī dhabhrī* helyett *strī dhabhrā* egyeztetés fejlődött ki. A *ġuenā*, *ekūā*, *strī* nőt vagy nőtényt kifejező jelentése itt szolgáltatott analógiát.

Most már csak az a kérdés, miért nem maradt meg a változó nemű szófajok sok végződése, és miért éppen az *-ā* győzte le az *-ī* ragot? Ennek oka a lehetett, hogy a gyakrabban előforduló főnevek, illetve azok végződéseinek aológias hatásukkal fokozatosan kiszorították a ritkább végződéseket. Kiönösen akkor fordult ez elő, amikor több különböző végződésű főnévre ugyanaz a változó nemű szó vonatkozott. Ebben az esetben nyilván a gyakrabban hallott végződés lehetett az irányadó: **sā ġuenā ū strī*; *ġuenā ū strī dhabhrā*. Az *-ā*-tövédeklinációba pedig több és gyakrabban használt főnév tartozott, mint az *-ī*-típusba. Egyébként lényegében nemcsak a kimondottan nőt vagy nőtényt kifejező jelentés számított, hanem maga a végződés, hiszen *-ā* végződésű lehetett számos kifejezetten férfit, hímet jelentő szó is (latin *scriba*, óegyh. *vojevoda* stb.). E főnevek genusának kérdésére még visszatérünk.

A ráhangzás létrejöttét, mint mondtuk, nyilván az összetartozó mondatrészek (pl. jelző — jelzett szó) kapcsolata is elősegítette. Más szóval az a szükségesség, hogy az összetartozó mondatrészek alakítani jegyekkel is megkülönböztethetők legyenek, válthatta ki a ráhangzás kifejlődését, vagy legalábbis elterjedését. Nem érdektelen hivatkozni FREI (55—56) nézetére, aki „assimilation discursive” néven a nyelvi alkalmazkodás általános jelenségei között tartja számon az egyeztetés elterjedését.

A vázolt folyamat nemcsak a nominativusban és accusativusban, hanem a casus obliquusokban is hasonlóan mehetett végbe, ha nem is a casus rectus-szal feltétlenül egyidejűleg. Végeredményben a változó nemű szófajok általában három, genus szerint jól elkülönülő paradigmarendszerben tömörültek. Ezekre az jellemző, hogy a nőnemű alak a másik két csoporttól mindegyik numerusban és casusban eltérő végződéseivel folytán különbözik, míg a hímnem a semlegesnemtől továbbra is csak a nominativus és az accusativus suffixumaiban tér el. Az állandó nemű főneveknél szintén a nominativus és accusativus a legbiztosabb megkülönböztetője a semlegesnemnek és a hímnemnek, míg a nőnemű főneveknél a nemet biztosan jelölő suffixumok száma a változó nemű szófajokhoz képest kisebb. Így az *-ā-* tövű deklináció hímnemű szavai miatt e típus ragjai aligha jellemzőek kizárólag a nőnemre. Az indogermán alapszavakhoz képest a további fejlődés során a genust biztosan jelölő ragok száma — azokban a nyelvekben, ahol a szintetikus deklináció megmaradt — általában megnövekedett.

A fent leírt fejlődés sok ingadozás és egyeztetési bizonytalanság közepette mehetett végbe. A névragozásban egységesülési folyamat figyelhető meg, amely a kevésbé produktív tövek kiküszöbölésével és a produktív tövekbe való beolvadással jár együtt. Ez a jelenség a főnévi deklinációban is megvolt, ám a melléknevek ragozása terén gyorsabban és gyökeresebben ment végbe. Amíg például a szláv nyelvek többé-kevésbé ma is őrzik valamennyi indogermán főnévragozási típus maradványait (or. *-n-*: *время* < *vremę*, *-nt-*: sing. *теленок*, plu. *телята* < *tele-teleta*, *-r-*: n. *мать*, dat. *матери* < *matimateri* stb.), addig a melléknévi deklinációt már csak az *-o-* és az *-ā-* tövű típus képviseli. A balti nyelvekben viszont megőrződött az *-ū-* és *-ī-* tövű, feltehetően eredeti melléknévi megoszlás (lit. *saldūs* 'édes' masc. nom. — *saldū* fem.; *dīdis* 'nagy' masc. nom — *dīdė* fem.).

Rá kell mutatnunk, hogy a melléknevek közül már kezdetben sem vette fel mindegyik a ráhangzásszerű végződéseket, vagy ha a casus obliquus ragjait követte is, nominativusban csak egy végződése maradt meg, s ezáltal a nemek közül csak a hímnem (és nőnem), illetve a semlegesnemet különböztette meg az accusativus azonos vagy eltérő végződése útján (pl. latin participium praesens *ferens* nom. masc., fem., ntr. — acc. *ferentem* masc., fem. - *ferens* ntr.). A helyzet nyelvégenként változik. A szláv nyelvekben a participium praesens ragozhatóvá vált (óegyh. *bery* nom. masc., ntr. — **berotji* > *berotši* fem.). Általában kevés helyen fejlődött ki az *-es-*, *-ī-*, *-n-* tövű melléknevek megoszlása. Több indogermán nyelvben pedig teljesen ragozhatatlan melléknevek is maradtak, pl. óegyh. *svobodъ*, gör. *ῥοδοδάκτυλος*. E jelenség oka az lehetett, hogy az improduktív tövekhez kevésbé használt melléknevek tartoztak. Ritka előfordulásuk miatt nem fejlődött ki a ráhangzásszerű egyeztetés sem, vagy csupán csökkentett mértékben, nem rendszeresen.

HIRT (330—2) a kétvégződésű melléknevek (latin *maior* masc., fem. — *maius* ntr.) különbségét az eredeti élő-életlen megkülönböztetésére vezeti vissza, míg az egyvégződésű participiumokat (lat. *ferens*) későbbi egybeeséssel magyarázza. Ő is lehetségesnek véli azonban, hogy másutt a ragozhatatlan melléknevek megőrzött régiségek.

A melléknevek megoszlásának alakulása egyéb, főképpen mondattani körülményektől is függhetett. STANG úgy véli, hogy az indogermán alapszavakban kétféle melléknév volt: az értelmezői (appositionell) és a leíró, azaz jelzői és állítmányi (attributiv und prädikativ). Az értelmezői melléknevek

megőrizték főnévi jellegüket, és alaki megoszlásuk nem fejlődött ki. Erre a jelenségre vezethető vissza az *-i-*, *-ű-* és egyéb egyalakú melléknevek megoszlásnélkülisége. A szerzőnek igaza van abban, hogy a szintaktikai funkció erősítőleg vagy gyengítőleg hathatott a megoszlás általánossá válásánál, de STANG nézetének vannak vitatható pontjai is. Az *-ű-* tövű melléknevek paradigmarendszerének másodlagos volta mellett száll sikra SPECHT is (Ursprung 112—3 és Bildung).

Az általunk vázolt fejlődési út elfogadhatóvá tétele céljából több nehézséget kell kiküszöbölnünk. Vajon összefér-e gondolatmenetünkkel az a lehetőség, hogy az *-i* mint nőnemképző régebbi mint az *-ā*? Már az előbb rámutattunk arra, hogy igen sokféle egyeztetési változat és bizonytalanság uralkodhatott, míg végül a főnévképzők közt az *-i* előbb kristályosodott ki az *-ā* végződésnél, a változó nemű szófajok ragozásában viszont az *-ā* végződés vált általánossá. A két jelenség közt tehát nincs ellentmondás.

Nem szól-e tételünk ellen az a megfigyelés, amelyre MEILLET utal, ti. hogy egyes nőnemű melléknévi alakok a hímneműből képződtek? E kérdés még távolról sincs tisztázva. Problémát főleg az *-nt-* > *-ntjā-* okozhat. Ez is összefügg azzal a jelenséggel, hogy nem mindegyik melléknévi ragozásban fejlődött ki a megoszlás. Nyilván alaktani nehézségek is hátráltathatták egyes típusokban a megoszlás létrejöttét, nemcsak az a körülmény, hogy az improduktív tőhöz tartozó szavak ritkábban fordultak elő. Tény az, hogy a leggyakoribb melléknévi ragozási típus három különböző nemű alakja csak két főnévi ragozási típusból keletkezett: az *-o-* és *-ā-* deklináció egységes, hármas paradigmarendszerbe való alakulásból. A kevésbé produktív melléknévi deklinációk megoszlásuk kialakítása esetében nem tudtak közvetlenül ilyen vegyes megoldást alkalmazni, de ha mégis szükség volt rá, akkor a szóképzés segítségét is igénybe vették.

A kezdeti egyeztetési bizonytalanságokat az a tény mutatja a legjobban, hogy egy ragozási típuson belül az indogermán alapnyelvben nem volt meg az egység a genus szempontjából. Egy deklinációhoz több nemű szó is tartozhatott. Hosszú fejlődés útján sikerül a töveket a nem tekintetében egységesebbé tenni. Ennek két útja volt. Vagy az eltérő nemű szó nemet változtatott, vagy ragozását másította meg és a nemének megfelelő típusba került át. Az eredeti semlegesnemű *medz* az ógyh. szlávban már hímnemű lett a többi *-ű-* tövű főnév hatására; a **snūsos* főnév viszont az *-o-* tövű deklinációból nőnemét megtartva az ógyházi szlávban már az *-ā-* tövű deklinációba került át *snъcha* alakban.

Ezen egységesülési folyamat feltárásában szintén vannak megoldásra váró részletkérdések. Ide tartozik például az *-ā-* tövű főnévragozás nem jelentéktelen számú hímnemű főneveinek esete. BRUGMANN (Grundriss 96—9) úgy véli, hogy e szavak eredetileg nőneműek voltak, elvont jelentésük volt, s később ezt a jelentést férfiakra alkalmazva (lat. *auriga*, *scriba*, ógyh. szláv *vladyka*, *vojevoda*) hímneműek lettek. Az általánosabban elfogadott nézet szerint e szavak eredetileg is hímneműek voltak. Ez MEILLET véleménye is.

Felmerülhet az a kérdés, nincs-e az értékmegkülönböztetésnek az indogermán nem kialakulásában valamilyen közvetett szerepe olyképpen, hogy kezdetben önálló szavak jelöltek egy-egy osztályt, majd e szavak önállóságuk elvesztésével formánsokká váltak, s így hozták létre a névragozási töveket ahhoz hasonlóan, ahogyan, mint később látni fogjuk, a bantuban kialakult a névszói osztályrendszer. Erre a kérdésre az indogermanisztika mai állása

szerint nem lehet határozott választ adni. (Lásd BRUGMANN, Grammatik 285. HIRT, 81—4 szilárdabban hisz ebben a hipotézisben. E problémára még visszatérünk.)

SPECHT (Ursprung) az indogermán névragozási rendszer kialakulását éppen ezzel az elmélettel magyarázza, s a heteroklizist a mutatónévmás enkliziséből vezeti le.

De ha a tövek maguk egy korábbi osztályi vagy ahhoz hasonló tagozódásból keletkeztek is, a genus maga ebből a folyamatból nem fejlődött ki, mert e kategória a tövek kialakulásánál feltétlenül később jött létre. Ezt a legvilágosabban az mutatja, hogy a genus és a névragozási törendszer két különböző dolog. Az indogermán alapnyelvben a genus és a tő nem alkotott egységet, önállóságát mindkét jelenség őrizte. Az viszont nem vitatható, hogy a tövek, illetve végződéseik sokfélesége könnyítette meg a genus kialakulását. Az a körülmény, hogy a tő és a genus az indogermán alapnyelvben két különböző dolog volt, nem jelenti azt, hogy más nyelvcsaládban ne lehetne azonos egymással.

Az indogermán különnyelvi fejlődésben a genus és a tő mind szorosabban összefonódott az egységesülés már vázolt folyamata sodrában. Vannak olyan modern indogermán nyelvek, ahol a tő és a genus teljesen összeolvadt. Ilyen az újfelnémet nyelv is. Ebben a főnévragozás — amennyiben tőről szinkronikus szempontból is lehet — a három nem szerinti tőre osztható: *der Vater m., die Mutter f., das Kind ntr.* Másutt e folyamat nem tudott teljesen végbemenni. A szláv nyelvekben például a tő és a genus ma is különáll, bár az óegyházi szlávon keresztül a nyelvtörténet lépésről-lépésre mutatja szorosabbá válásukat. A teljes összeolvadás a bulgárban és a macedonban létrejött ugyan, de a nyelv analitikus rendszere következtében valójában tövekről sem igen beszélhetünk. A többi szláv nyelvben a genus és a tő különbségét jelzik a mindenütt többé-kevésbé megmaradó improduktív ragozási típusok. (Lásd erre vonatkozóan SKALIČKA, másképpen ROCHER.)

Sok probléma merülhet még fel a genus és a tő viszonya kérdésében. Ilyen az *-ā-* tövű deklináció egyesszám nominativus és az *-o-* tövű ragozási rendszer semlegesnemű többszámú nominativus-accusativus ragjának (*-a*) azonossága, amelyet először J. SCHMIDT és újabban mások is részletesen tárgyaltak. Ezek a kérdések azonban a genus kialakulásának ügyét közvetlenül nem érintik, habár esetleg adhatnak hozzá hasznos szempontokat.

Az eddigiekből az a tanulság feltétlenül leszűrhető, hogy az indogermán alapnyelvben a genus nem egyidejűleg, nem azonos úton és nem ugyanazon okok következtében jött létre. Ebből is kiviláglik, hogy már egy nyelvcsaládon belül sem lehet ezt a kategóriát általánosítva tárgyalni. Valószínűnek látszik, hogy a semlegesnem és a nem semlegesnem szintaktikai szükségletek következtében vált ketté. A hímnem és a nőnem morfológiai-szemantikai okok miatt különült el.

7. Az indogermán nyelvcsalád területét elhagyva sokkal nehezebb, kevésbé kikutatott talajon járunk. Különösen a nyelvtörténeti adatokkal egyáltalában nem vagy alig rendelkező ún. primitív nyelvek az indogermánál kevésbé megbízható adatokkal szolgálnak a genus keletkezésére vonatkozóan. Bizonyos következtetéseket azonban főleg a bantu és szudáni nyelvekre le lehet vonni.

WESTERMANN kimutatja, hogy a bantu nyelvekben és a bantu hatására egyes szudáni nyelvekben létrejött névszói osztályok jellegzetes ragjai erede-

tileg vagy önálló névszók, vagy névmások, illetőleg ragok voltak. Például a személyeket vagy élőlényeket jelentő szavak csoportjában a külön osztályba tartozó többesszámot néhány nyelvben vagy a személyes névmás harmadik személyének, vagy az egyik mutatónévmásnak enklizisével jelölik: dinka *djonkor* 'ló' — *djonkorke* 'lovak' (a *ke* rag önállóan mutatónévmásként is előfordul); efik *eka* 'anya' — *meka* < *mo-eka* 'anyák' (a *mo* rag egyben a személyes névmás harmadik személye); a bantu *ku* morféma, mint a helyet jelentő főnevek osztályának ragja, a *ku* 'külső rész' főnévvel azonos; a deminutív jelentésű, vagy kisebb tárgyakat magában foglaló osztály *pi* ragja, amely az északnyugati bantu nyelvekben van meg, azonos a togo és gur nyelvek (Togorest- und Gursprache) *pi*, *fi* 'gyermek' szavaival stb. WESTERMANN tanulmányából az a kép bontakozik ki, hogy a felsorolt afrikai nyelvekben a genus keletkezésének egészen más útjával állunk szemben.

Azok a főnevek és névmások, amelyek egy-egy osztály, azaz nem ragjaivá váltak, kezdetben lényegében a képzők szerepét töltötték be. Feltehető, hogy a szóban forgó főnevek és névmások először csak a főnévhez járultak hozzá anélkül, hogy a velük viszonyban levő többi mondatrészhez is csatlakoztak volna, vagyis az egyeztetés még akkor nem jött létre. A főnév és az önállóságát elveszített főnévi vagy névmási eredetű képző enkliziséből analógiás úton osztályrag keletkezett. A következő lépés ezután az volt, hogy a főnévtől függő mondatrészek az osztályrag hangalakját maguk is átvették, s így létrejött az egyeztetés. A bantu és a szudáni nyelvek történeti adatainak hiányában a fejlődés legelső szakasza dokumentálatlan, nem látható tehát az a stádium, amikor a főnév és a névmás még csak képző volt; de már a szudáni nyelvekben megtalálható ma is a következő lépés, amikor a képző kezd raggá válni, az egyeztetés azonban még hiányos: csiráiban megjelenik, de még nem vált rendszeressé.

Más kutatók, főleg DELAFOSSE (MEILLET—COHEN 742), másként magyarázzák a szudáni nyelvek fent említett jelenségét. Eszerint e nyelvekben valaha a bantuhoz hasonló, teljes egyeztetésen alapuló osztályrendszer volt, azonban a történeti fejlődés ezt összerangsugorította sőt helyenként teljesen meg is szüntette. Hasonló gondolatot találunk MEINHOF (53) művében. Erre még később visszatérünk.

WESTERMANN rámutat, hogy a szabályos kezdőrímszerű egyeztetés, amely a bantu nyelveket annyira jellemzi, a szudáni nyelvekben még csak kezdeti formákat öltött. Így a gola nyelvben a melléknév határozatlan alakban nem egyezik a főnévvel, határozott alakban az osztályrag a melléknévhez és nem a főnévhez járul, a többesszámú határozott alakban viszont már teljes egyeztetés található: *e-gwa fua* 'Knochen weisser' — *e-gwa fua-le* 'der weisse Knochen' — *ma-gwa fufua* 'weisse Knochen' — *ma-gwa fuafua-ma* 'die weissen Knochen' (*e*- és *-le* a tárgyak osztályának egyszámú ragja, *ma*- és *-ma* ezen osztály többesszámának ragja, *gwa* 'csont', *fua* 'fehér'). A lelemi vagy lefana nyelvben (Togorestsprache) már rendszeresebb az egyeztetés: *ba-kotoko ba-mo* 'ezek a sündisznók' (*ba* az élőlények osztályának többesszámú ragja). Mindazonáltal sok szintagmatikus kapcsolatban még hiányzik az egyeztetés, pl. számnevek után (*ba-lakpi enyo ba-tja ku-dzi le lo* 'Schlangen zwei sie waren Baumes Seite'; az *enyo* 'zwei' számnév nem kap osztályragot). Feltételezhető, hogy a bantu nyelvekben sem egyszerre alakult ki a mai teljes egyeztetés, hanem hosszú fokozatos fejlődés és ingadozások eredménye volt. Kezdetben csak bizonyos mondatrészekre terjedhetett ki, azonban a bantu nyelvekben érvényesülő igen erős analogikus erő teljessé tette a kongru-

enciát, amely a mondat majdnem minden tagján végigvonul, s így a megszólalással rendelkező szófajok száma is nagyobb az indogermán nyelvekhez viszonyítva. Ez a német mondat: *dieser kleine hübsche Ort gefällt mir* bantu (szuaheli) nyelven így hangzik: **pa-hali ha-pa pa-dogo pa-zuri pa-ni-pendeza.**

HOMBURGER (De l'origine és Le genre) különösen a névmási eredetű elemek osztálytaggá válásával foglalkozik abban látván a jelenség lefolyásának legfontosabb tényezőjét.

Alapos monográfiák más, ún. primitív nyelvekre vonatkozóan hiányoznak, hiszen még az afrikai nyelvek e jelenségével kapcsolatban sem hangzott el az utolsó szó. Nincs kizárva azonban, hogy másutt is az afrikai nyelvekhez hasonlóan fejlődött ki a névszói osztálytagozódás. Lehetséges például, hogy az ausztráliai bennszülött nyelvekben is ez volt a fejlődés menete, hiszen az osztályok tagozódása és a hozzájuk tartozó szavak jelentésköre, valamint az egyeztetés jellege igen hasonló hozzájuk. A szudáni és a bantu, valamint az ausztráliai nyelvek főnevei bizonyos fogalomkörök szerint csoportosíthatók osztályaiknak megfelelően. Ha ezeket a fogalomköröket megvizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy nagyjából megfelelnek a WUNDR-féle értékmegkülönböztetés szempontjainak. A szudáni gurma nyelv az alábbi osztályokat különbözteti meg:

1. élőlények nevei egyesszámban, 2. eszközök, testrészek nevei, 3. állatok, egyes tárgyak (pl. *tű*) nevei, 4. állatok nevei többesszámban, továbbá főnevesült melléknevek (pl. *a fősvény*), 5. eszközök, bizonyos állatok nevei, 6. folyadékok (pl. *vér, víz*) nevei, 7. olyan főnevek egyesszáma, amelyek többesszámban *a-*, *-a* ragot kapnak, 8. eszközök, testrészek, kisebb állatok (pl. *méh*) nevei többesszámban, 9. testrészek, eszközök, egyes állatok nevei többesszámban, 10. testrészek, eszközök, nevei egyesszámban, 11. más testrészek, eszközök nevei egyesszámban, 12. élőlények nevei többesszámban. (Lásd WESTERMANN 19—21.)

A fogalomkörök jelentése, amint látjuk, nagyon tág, úgyhogy az egyes osztályokba való tartozást egy-egy főnévre vonatkozóan éppen úgy a nyelvhasználat dönti el, mint az indogermán nyelvekben, de lehetséges, hogy az elhatárolódás kezdetben következetesebb volt, és egy osztály fogalomköre szűkebb volt. Jellemző az egyesszám és többesszám osztálykülönbségekben is megnyilvánuló ellentéte. A numerus és genus közti összefüggés az indogermán nyelvekben is megvan, mint már említettük (*-a* végű egyesszám nominativus nőnem és nominativus-accusativus többesszám semlegesnem). MEINHOF (77—83) részletesebben foglalkozik e kérdéssel, és mint láttuk, VELTEN szintén összefüggést keres a két kategória közt. Mindazonáltal a probléma csak a numerusra is kiterjedő behatóbb vizsgálatok útján tisztázható.

A bantu nyelvek sokféle osztályában a szudániban látott fogalomkörökön kívül emfaticus pejoratív, deminutív) és egyéb, logikai jellegű elemek (szingulatív, kollektív, absztraktív) is találhatóak. (Lásd MEILLET—COHEN 864—867 és MEINHOF 60.)

Az ausztráliai nyelvek közé tartozó andiljaugwa 9 osztálya az alábbi módon tagozódik:

1. férfiak, felszerelési tárgyaik nevei, 2. az 1. csoport duálisa, 3. az 1. és 4. csoport plurálisa, 4. nők, eszközeik, egyes madarak és más állatok nevei, 5. a 4. csoport duálisa, 6. élettelen tárgyak, egyes halak és fák, a legtöbb testrész, az égitestek a nap és a hold kivételével, 7. nap, tenger, hajók, gumók,

a legtöbb fából készült tárgy neve, 8. hold, kisebb állatok, eszközök, fegyverek stb. nevei, 9. nagyobb állatok nevei. (Lásd MEILLET—COHEN 696—697.)

Megjegyezzük, hogy több ausztráliai nyelvben már csak két vagy három osztály létezik, s azokban a fogalomkörök nagyrészt a természetes nem megkülönböztetését mutatják, végül vannak genust nem ismerő nyelvek is.

A különféle nemű főnevek jelentés szerinti csoportosításával az indogermanisták is próbálkoztak. GRIMM nyomdokain haladva többen megkísérelték, hogy a nemeknek valamiféle általános jelentést tulajdonítsanak. E felfogások szerint a semlegesnembe az élettelen, energiátlan dolgokat jelentő szavak tartoznának, az elvont főnevek inkább nőneműek és semlegesneműek, mint hímneműek stb. Be kellett azonban látni, hogy ezek a fogalomkörök annyira általánosak, hogy a gyakorlatban semmire sem használhatók. A primitív nyelvekben kialakult osztálytagozódás fogalomkör szerinti elhatárolódása jóval konkrétabb. Az indogermán nyelvekben alig találunk ugyanazon szűkebb fogalomkörbe tartozó főneveket, amelyeknek genusa azonos. Pl. az országok nevei és a fanevek a görögben és latinban nőneműek, a folyónevek a latinban hímneműek, a görögben nőneműek. (Lásd bővebben HIRT 336—46 és WACKERNAGEL 30—2.)

Nem valószínű, hogy az indogermán alapnyelv még összehasonlító módszerrel sem elérhető korábbi állapotában a három nemhez tartozó főnevek fogalomkör szempontjából szorosabban elhatárolódtak volna, mert a kikövetkeztethető alapszókinés semmivel sem mutat nagyobb egységet a leánynyelvekhez képest.

Az afrikai és ausztráliai nyelvekben a főnevek fogalomkör szerint való csoportosítása tehát korántsem fikció. Ezenkívül e nyelvek még abban is különböznek az indogermántól, hogy itt a névszói osztályok, vagyis a nemek, magukat az osztályraggal ellátott töveket is jelentik: a tő és genus lényegében egymással azonos jelenség.

Mindezek után azt lehetne gondolni, hogy az értékmegkülönböztetés az afrikai és ausztráliai nyelvekben mégis csak a genus kialakulásának forrása volt. Tagadhatatlan, hogy a névszói osztályok és az értékmegkülönböztetés fogalomkörei között kapcsolat áll fent, azonban ebből még nem következik, hogy ez a kapcsolat okozati összefüggés, amint ezt WUNDT és W. SCHMIDT elképzelte. Ennek kifejtése céljából mégegyszer végigkövetjük az afrikai és ausztráliai osztályrendszer kialakulásának hipotetikus útját.

Induljunk ki abból, hogy a primitív felfogás a világ dolgait és jelenségeit valamilyen érték szerint csoportosította. E dolgok és jelenségek neveit összetétel tagjaként olyan gyűjtőnévvel látta el, amely az értékmegkülönböztetés csoportjait jellemezte. Szemléltetésképpen ezt a folyamatot magyar példákon kísérjük végig. Tegyük fel, hogy valamely primitív társadalom a fogalmakat három osztályba sorolja: az élőlények, a területek és az eszközök osztályába. Az első csoportba ilyen főnevek tartoznak, mint: *ember, nő, oroszán*; a második csoportba: *mező, út, tisztás*; a harmadikba: *kés, balta, tű*. A primitív közösség nyelvileg is elvonatkoztatja e fogalomköröket azáltal, hogy a hozzájuk tartozó szavakat gyűjtőnévvel látja el: *lény, tér, eszköz*. E főneveket először alkalmilag összetételként használják, majd később egyre gyakrabban hozzáragasztják a megfelelő csoportba tartozó szavakhoz: 1. *emberlény, nőlény, oroszánlény*; 2. *mezőtér, úttér, tisztástér*; 3. *késeszköz, baltaeszköz, tűeszköz*.

A következő lépés az, amikor a hangtani erők működése következtében az összetétel utótagjának önálló volta egyre inkább elhomályosul, mert

a hangtest megváltozik, megkopik, és az eredetileg önálló szó képzővé válik. Ezen a folyamaton keresztülment igen sok nyelv önálló szava. Így lett a zürjén *-lun* képző. (*tomlun* 'ifjúság') az önálló *lun* 'Tag' szóból, így jött létre a magyar *-ság, -ség* képző a *ség* térszínforma nevéből, a *-beli* képző, illetve a *-ban, -ben, -ba, -be* rag a *bél* szóból, az újlatin nyelvek analitikus úton kialakult új futuruma (vulg. latin *amare habeo* > ol. *amerò*, fr. *j'aimerai*) stb. A fejlődésnek ez az útja éppen úgy megtalálható a genus ismerő, mint e kategóriát nem ismerő nyelvekben.

MEINHOF (57–60) hasonlóan szemlélteti az afrikai névszói osztálytagozódás létrejöttének útját, és igen találóan a kínai és más ideografikus írásrendszerek determinatív jeleinek kialakulásához hasonlítja.

Vannak olyan nyelvek, amelyekben az osztálytagozódáshoz hasonló fogalomköröknek bizonyos kezdetleges fajtái létrejöttek anélkül, hogy az elkülönülés morfológizálódott volna. Ilyen jelenséget találunk a kínaiban, valószínűleg kínai hatásra a japában, valamint kevésbé általános formában más nyelvekben (pl. az irániiban). E nyelvekben a tőszámnevek mellett álló számjelzett szó nem közvetlenül, hanem egy gyűjtőfőnévvel (számlálószóval) kapcsolódik a számnévhez. A legtöbb nyelvben az anyagnevek, vagy a számmal nem mérhető fogalmak nevei szintén ilyen gyűjtőnévvel állanak számnévvel mellett, pl. *tíz ív papír, három marék homok*. A kínaiban és a japában ez a jelenség majdnem kivétel nélkül, tehát mérhető fogalmak nevei mellett is közönséges. A kínaiban ezeknek a mennyiségjelző főneveknek egy része ma is önálló jelentésű szó, másik része valaha önálló szó volt, de jelentése elavult és csak ilyen funkcióban fordul elő, pl.: *cse 'ág', wan 'csésze', t'ao 'készlet', twi 'rakás', tou 'mérték', huo 'sokaság', ko 'darab' (elavult); szan ko zsen 'három (darab) ember'*. A japánban a legtöbb ilyen mennyiségjelző főnév eredeti jelentése már elavult.

A kínai, japán stb. mennyiségjelző főnevek használata rendkívül emlékeztet a szudáni és valószínűleg a bantu nyelv kezdeti korszakára, hiszen itt is bizonyos főneveket meghatározott formaszók kapcsoltak össze anélkül, hogy más mondatrész egyezett volna velük. A különbség az, hogy a kínaiban, japában stb. e szókapcsolatok csak tőszámnevek mellett fordulnak elő, egyébként a főnevek szabadok, az afrikai nyelvekben viszont a formaszók kapcsolata minden helyzetben általánossá vált. De lehetséges, hogy e nyelvek fejlődésének első szakaszában az osztályjelző morféma szintén csak bizonyos mondattani helyzetben járult a főnévhez, és csak később terjedt el minden szókapcsolatban. Ha a japánban és a kínaiban e jelenség megerősödne, ami egyébként egyáltalában nem várható, s átterjedne a többi szókapcsolatra is, ahol főnevek szerepelnek, akkor máris kialakult az a stádium, amelyben a szudáni nyelvek jelenlegi fokozatukat megelőzően lehettek, és akkor csak egy lépés választaná el a kínait és a japánt a főnévtől függő szófajok egyeztetésétől, vagyis a genus megszületésétől. Persze ezzel a szóban forgó nyelvek alkata gyökeresen megváltoznék.

A számlálószóknak a genusszal való analógiáját HJELMSLEV (Animé 156–7) is megállapítja.

Az említett afrikai és ausztráliai nyelvekben a genus létrejöttét még egy, de igen fontos tényező idézte elő: a kongruencia kialakulása, nem beszélve arról, hogy ez utóbbi nyelvekben az osztályragok minden kapcsolatban járulékait

alkotják a főnévnek. Egyeztetés nélkül genus kategóriájáról e nyelvekben nem beszélhetnénk. Ha a kongruencia hiányoznék, akkor lehetnének névszói osztályok, amelyek azonosak volnának az indogermán tőkülönbséggel vagy akár a mai finn nyelv főnévi töveinek különbségével, de ezek önmagukban kongruencia nélkül nem alkotnak genuskülönbséget.

Arra is rá kell mutatnunk, hogy az egyeztetés sem mindig elegendő ismérve a nem megkülönböztetésének. Ha a kongruáló szófajnak csak egy alakrendszere van, a casust és numerust jelezni tudja, de a genust nem. A finn nyelvben, egyesek szerint indogermán hatásra, ilyen kongruencia keletkezett (*hyvä isä — hyvän isän — hyvältä isältä*), sőt a magyarban is megvannak a nyomai a mutatónévmásnál (*ez a ház, ezt a házat, ebből a házból*). De e nyelvekben, akárcsak az indogermán egyalakú mellékneveknél, egy paradigmarendszer van, s ezért a genuskülönbséget nem tudja jelezni.

A névszói osztályok megléte kongruencia nélkül szintén nem jelenti azt, hogy a nyelvben megvan a genus kategóriája, de megkönnyíti a lehetőségét a kongruencia kifejlődésének. A ráhangzásszerű egyeztetés feltehetőleg akkor keletkezik, ha a főnévnek nem sokfajta, hanem aránylag kevésszámú, jól elkülönülő végződése van. Az osztályrag nélküli főnév az afrikai és ausztráliai nyelvekben igen heterogén hangvégzodésekkel rendelkezett. Ezeket az osztályragok néhány típusba tömörítették. A néhány tagból álló, gyakran, váltokozva ismétlődő végződésrendszer most már képes volt analógiás hatást kifejteni a függő mondatrészek végződésére is. A kevésszámú főnévi végződéstípus tehát az egyeztetés létrejöttének előfeltétele valamennyi nyelvben. Az indogermán alapnyelvben hasonlóképpen a viszonylag nem nagyszámú, tövek szerint elkülönült casusvégződés lehetővé tette az egyeztetés létrejöttét.

Amint látjuk, az értékmekülönböztetés az első benyomás ellenére sem játszott közvetlen szerepet az afrikai és ausztráliai nyelvek nemi elkülönülésében, de jelentősége az volt, hogy létrehozva a névszói osztályok kezdetben csupán lexikai jellegű tagozódását, típusokba tömörítette a főnevek végződéseit, s aztán a nyelvek alaktani formáló erői megtették a magukét: szintaktikai jellegű egyeztetést eredményeztek. A folyamat döntő láncszeme azonban nem maga az osztálytagozódás, hanem a végződéstípusok kialakítása és az egyeztetés. Ha ez más úton is megtörténhetik, nemcsak az osztálytagozódás útján, mint például az indogermán nyelvekben, akkor is genuskülönbség keletkezhetik.

(Folytatjuk)

FODOR ISTVÁN

A nyelvi jelek szerkezete és funkciója*

(Mondat, szó, lexéma)

I. A nyelv az érintkezésnek — gondolataink, érzelmeink, kívánságaink másokkal való közlésének és mások gondolatai, érzelmei, kívánságai megértésének — eszköze.¹ Az érintkezés érzékelhető nyelvi jelek útján megy végbe, gondolatot, érzést, kívánságot nyilvánítani a nyelv segítségével tehát csak arról tudunk, amiről a velünk egy nyelvet beszélőkkel azonos, érzékelhető nyelvi jeleink vannak, és ugyanígy mások gondolatait, érzéseit, kívánságait is csak akkor érthetjük meg ez úton, ha azok általunk ismert és tudatunkban számon tartott, érzékelhető nyelvi jelekkel fejeződnek ki. A nyelv segítségével való érintkezés előfeltétele eszerint: a velünk egy nyelvet beszélőkkel azonos, még hozzá tartósan azonos, érzékeltethető, illetve érzékelhető nyelvi jelek birtoklása.

Gondolataink, érzéseink, kívánságaink nem egyebek, mint a mi egyéni állásfoglalásunk a létező vagy képzelt valósággal szemben, s így szükségképpen mindig a létező vagy képzelt valóság valamely mozzanatához fűződnek.² Ha a valóság állandó és mozdulatlan is volna, elképzelhető volna, hogy minden egyes mozzanatának meglegyen a maga külön, állandó és az egy nyelvet beszélők közösségében azonos nyelvi jele. Ámde a valóság, a világ — a létező és a képzeletbeli egyaránt — nem merev és mozdulatlan, hanem — éppen ellenkezőleg — szüntelen mozgásban levő, elemeiben is, elemeinek összetételében és egymáshoz való viszonyában is pillanatról pillanatra változó valami. Ennek a szüntelen átalakulásban levő valóságnak egy-egy részletét tükrözik a bennünk váltakozó, a valóságnak változékonysága miatt is, de jómagunk szüntelen változása következtében is folyton változó tudattartalmak. Olyan tartós s a velünk egy nyelvet beszélőkkel azonos nyelvi jeleink tehát, amelyekkel az éppen bennünk tükröződő valóságról hírt adhatnánk, vagy a másokban

* Bevezetés egy készülő lexikográfiai tanulmányhoz.

¹ Nem az egyetlen eszköz az érintkezésre, de valamennyi közül a legkönnyebben elsajátítható, ennél fogva legáltalánosabban használt s viszonylag a legegyszerűsebb, legtökéletesebb is. Eszköznek tekintti már BÜHLER (Sprachtheorie, 1934, III—IV. 1.); eszköz voltát és társadalmi jelentőségét hangsúlyozza SZTÁLIN (A szovjet nyelvtudomány kérdései, 1950, 225—6).

² „Die Äusserung ... bezieht sich auf eine besondere Wirklichkeit und nimmt zu ihr in irgendeiner Weise Stellung” — mondja PORZIG (Das Wunder der Sprache, 1950, 79). „A valósághoz való viszonyítás ... az emberi beszédnek alapfunkciója, az a jellegzetesség, ami a beszédet beszéddé teszi azzal, hogy az okát és célját magában foglalja” — írja PAIS (Két fejezet a mondatтанból, 1950, 3). Ugyanezt vallja RIES (Was ist ein Satz? 1931, 72—7); ugyanezt BÁRCZI (Bevezetés a nyelvtudományba, 1953, 40).

éppen tükröződőről hírt kaphatnánk, nincsenek és nem is lehetnek. Hiszen mire egy ilyen tudattartalom jele elterjedne, közösségivé, társadalmivá válhatna, a vele jelölt tudattartalom rég megváltoznék. Ha pedig valamiképpen mégis kialakulnának ilyen, a szüntelen változó tükröződését jelölő, vagyis tudattartalmak közvetítésére alkalmas és az egy nyelvet beszélők közösségében tartósan azonos nyelvi jelek, nem mennénk velük semmire. A tudattartalmak száma ugyanis végtelen, jeleket számon tartó képességünk viszont véges.³ Annyi jelünk lenne így, annyit kellene közlésre vagy a közöltek megértésére szüntelen készenlétben tartanunk, amennyinek számontartására semmiképpen sem volnánk képesek.

2. Hogyan oldja föl a nyelv az érintkezés e két egymást kizárni látszó föltételének, a tudattartalmak meg nem szüntethető változékonyságának és végtelen sokféleségének s a nyelvi jelek egy bizonyos közösségen belül való azonosságának, tehát legalább viszonylagos állandóságának és a jeleket számon tartó képességünk véges voltának ellentétét? Úgy, hogy a tudattartalmat egységnyi részekre, teljes képzetekre, a teljes képzeteket pedig még kisebb egységekre, részképzetekre bontja, s a teljes képzeteknek részképzetek jelölőiből szerkesztett nyelvi jeleit is, ezeken belül a részképzetek nyelvi jeleit is egymáshoz viszonyítja.⁴ A szüntelen változó valóság s a hozzá fűződő, ugyancsak szüntelen változó egyéni állásfoglalás szerkezetéhez válik ily módon a nyelvi jelek szerkezete is hasonlóvá s ezzel képessé arra, hogy közvetítse a folyton változó tudattartalmakat. Az érintkezés nyitja ez a részekre bontás: a mindig sok elemből összeszövődő valóságnak s ezt a bonyolult valóságot tükröző, még bonyolultabb és változékonnyabb tudattartalmaknak olyan nyelvi jelekkel való jelölése, amelyek maguk is összetettek, rugalmasak és változékonnyak, amelyeknek elemei, a részképzetek jelölői azonban viszonylag állandók.

A tudattartalom egységnyi részének, a teljes képzetnek, részképzetek jelölőinek egymáshoz viszonyításával esetről esetre szerkesztett, ezért rugalmas és változékonny nyelvi jele a m o n d a t, a részképzetek viszonylag állandó jelölője a s z ó. A mondottakból következik, hogy közösségi és viszonylag állandó, vagyis az egy nyelvet beszélők körében tartósan azonos, mintegy társadalmi megegyezésen alapuló csak ez utóbbi lehet. Ami a mondatban s a mondatnál nagyobb érintkezési egységekben (elbeszélésben, leírásban, szónoki beszédben, tudományos értekezésben stb.) mint esetről esetre szerkesztett, összetett nyelvi jelben közösségi, az csak az ilyen összetett jel részeinek (mondatban a részképzetek jelölőinek, nagyobb érintkezési egységekben a mondatoknak) egybeszerkesztési módja, az összetett jel összetevőinek azonos szabályok szerint való egymáshoz viszonyítása. Mondat és szó ezek szerint legfőképpen abban különbözik egymástól, hogy a mondat esetről esetre szerkesztett, egyszeri és egyedi,⁵ a szó viszont (ehhez képest) egyszerű, viszonylag állandó és közösségi nyelvi jel.

³ Vö.: „Minthogy a tudattartalmak száma végtelen, mindegyiknek külön nyelvi jelölője nincs, és nem is lehet.” (BÁRCZI i. h.).

⁴ Vö.: WUNDT, *Die Sprache*, II. k. 1900, 240. l. — A folyamatot tüzetesen leírja PAIS (Kérdések és szempontok a szóösszetételek vizsgálatához: MNy. XLVII, 135—6). Másik i. m.-ben (5, 9) helyesbíti is WUNDT, valamint GOMBOCZ és KLEMM fölfogását, s bebizonyítja, hogy az egyszavas mondatpótló is — mondat, mert „a helyzet támasztotta képzetéből meg az egy szó jelentette képzetből szövődött viszony” fejeződik ki benne.

⁵ „Ein Satz ist und bleibt das Erzeugnis der psychischen und sprachlichen Tätigkeiten des Sprechenden allein.” (RIES, i. m. 46.)

3. Ámde hogyan lehet viszonylag állandó nyelvi jel a szó, ha az, amit jelöl, a részképzet, vagyis a valóságnak tudatunkban tükröződő elemi részlete változó? A valóságban nincsenek teljesen azonos, még hozzá tartósan azonos részletek. A legelemibb részecske is különbözik valamelyest az összes többi elemi részecskétől, a legkisebb elem is folyton változik, következésképpen különbözniük és változniuk kell valamelyest az elemi részecskék tudatunkban való tükröződéseinek, a részképzeteknek is.

A dolog nyitja a szónak mint a mondathoz képest egyszerű, elemi nyelvi jelnek jel voltában, a jel sajátos természetében rejlik. A jel éppen azért, mert csupán jele, szimbóluma, nem pedig pontos, hű képe annak, amit jelöl, nem öleli fel a tudatunkban tükröződő valóságmozzanatok minden meghatározó jegyét, hanem ezeknek csak egy részét, a sok közül csupán annyit, amennyi a kérdéses mozzanat tükrözésének felismerése, a bennünk korábban tükröződött valóságmozzanatokkal való azonosítása vagy azoktól való megkülönböztetése szempontjából lényeges. Ugyanaz a szó mint nyelvi jel így nem csupán egy valóságmozzanat tükröződésére illik rá, hanem sok más, a lényeg szempontjából azonos, minden egyéb szempontból azonban különböző valóságmozzanat tükröződésére is. Nem egy, hanem sok, bennünk vagy másokban korábban tükröződött mozzanatra illik rá nagyjából, egészen pontosan viszont nem illik rá a vele jelölt mozzanatok egyikére sem.

A szóval mint nyelvi jellel egyszerűsítünk, általánosítunk. Kiemeljük a tudatunkban tükröződött hasonló mozzanatok közös jegyeit: ez a nyelvi jel tartalma, s ezt a tartalmat foglaljuk össze s tesszük érzékelhetővé a hangalakokkal: a formával.⁶ Minden, a tudatunkban tükröződő vagy régebben tükröződött valóságmozzanat ily módon két részre oszlik: arra, ami benne több más hasonló mozzanat tükröződéssel azonos, következésképpen a tükröződések egy bizonyos csoportjában mindig föllelhető, a csoportot illetően tehát állandó, és arra, ami a csoport minden egyes tagjában más és más, tehát a csoportot illetően változó. A szó mint nyelvi jel e két rész közül csak az előbbit, a csoportot illetően állandót foglalja össze a tartalomba, s teszi érzékelhetővé a tartalomhoz asszociált formával. Részt jelöl, nem egészet, épp ezért alkalmas részkepzetek más részkepzetekkel azonos jegyeinek összefoglalására és jelölésére. Ha a magyar ember ezt a szót mondja vagy hallja, hogy *ház*, akkor ez a megnyilatkozás nem egy bizonyos, a tudatában éppen tükröződő, létező vagy képzeletbeli házat jelöl számára, hanem csak azt, ami ebben a részkepzetben, a valóság ez egyszeri, egyedi tükröződésében több más hasonló részkepzettel s a magyarul beszélők hasonló részkepzeteivel közös, s amit éppen ezért a magyarul beszélők körében ugyanez a nyelvi jel, a *ház* szó foglal össze.

Az emberi elme ez általánosító, elvonó, az állandót a változótól elválasztó s mint lényegét a nyelvi jel tartalmába sűrítő képességének köszönhető, hogy a tudatunkban tükröződő valóságelemek meg nem szüntethető változékonyságának s az érintkezés elengedhetetlen követelményének, a nyelvi jelek viszonylagos állandóságának ellentétét át tudjuk hidalni. Lényegében azonos ez az általánosító, elvonó tevékenység azzal, amelyet a logika fogalomalkotásnak nevez. Mégsem azonosíthatjuk a kettő eredményét, a szó tartalmát és a fogalmat egymással, mert az azonos eljárással kiemelt közös jegyek nem

⁶ „A szó az emberi agy elvonó, általánosító képességének terméke, s egyben ... az általánosítás eszköze is.” (BÁRCZI, i. m. 35.) „Von sich aus, als Wort, nennt es immer nur Allgemeines, nie Besonderes.” (PORZIG, i. m. 58.)

föltétlenül azonosak.⁷ A valóság tükröződéseinek ugyanazon csoportjában sokféle közös jegy található: az, hogy ezek közül a tükröző tudat melyikeket emeli ki, sűríti össze és kapcsolja egy bizonyos érzékelhető formához, az egyén s a közösség szempontjaitól függ.⁸ Ezért különböznek a különféle nyelveknek hasonló, sőt azonos valóságtükröződések jelölésére használt szavai nemcsak a forma, hanem igen sokszor a tartalomba összesűrített jegyek tekintetében is. A *zsebóra*, *toronyóra*, *napóra* tartalmi jegyei egyeznek a német *Taschenuhr*, *Turmuhr*, *Sonnenuhr* jegyeivel, de elütnek a francia *montre*, *horloge*, *cadran* másféle szemlélet alapján kiemelt és összesűrített tartalmi jegyeitől, pedig a mögöttük rejlő fogalmak, vagyis a valóban lényeges jegyek azonosak. Tartalom és fogalom különbsége a valóban lényegesnek a látszólag lényegestől való ebben a megkülönböztetésében rejlik. A kettő egybeeshet, de nem föltétlenül esik egybe már az elvonás és összesűrítés pillanatában sem, annál kevésbé az idők folyamán az egyikben is, a másokban is bekövetkező változások esetén, a jegyek egyikének-másikának cserélődése, az eredetiekhez új jegyeknek járulása, az eredetiek egynémelyikének kiesése után. Tartalom és fogalom ugyanis csak viszonylag állandó. Idők múltával mindkettő változhat. Lényeges különbség azonban, hogy míg a tartalom jegyeinek változása tisztán a tükröző tudat szempontváltozásainak függvénye, addig a fogalom a valóságtükröződések egybevetése, összefüggéseik vizsgálata és gondos mérlegelése, úgy is mondhatnók: az eredeti szempontok helyességének ellenőrzése alapján változik és tisztul, úgyannyira, hogy hovatovább már nem is a valóságtükröződések közös jegyeinek, hanem a tudatunktól független valóság közös, ennél fogva valóban lényeges jegyeinek foglalataivá válik. Ezért értheti meg a szó jelentését az is, aki a formához asszociált fogalom jegyeinek csak egy részét ismeri, s ezért keres és kapcsol a tudományos nyelv a valóságtükröződések újra meg újra való felülvizsgálata útján nyert, egyre pontosabb fogalmakhoz sokszor a köznyelvtől elütő, új formát, vagy korlátozza a régi forma használatát egyetlenegy pontosan meghatározott fogalomhoz való kapcsolásra. A *cukor* szó tartalma jóval kevesebb számú, sőt esetleg másféle meghatározó jegynek foglalata is a gyermek, mint az átlagműveltségű felnőtt számára, más a cukorgyári munkásnak és más a vegyésznek. Más jegyek-foglalata volt még e két utóbbi számára is a múlt században és más napjainkban. Ámde ez a különbség az esetek túlnyomó többségében nem okoz semmi zavart: egyáltalában nem akadály a szó jelölő funkciója betöltésének. A szó tartalmába összesűrített jegyeknek csak a teljesen pontos megértést igénylő tudományos nyelvben kell okvetlenül egyezniük az ugyanazon forma érzékeltette fogalom jegyeivel, a köznyelv beéri a jegyek minimumának egyezésével is.⁹

Magától értetődik, hogy az elvonással részben már az érintkezéshez szükséges nyelvi jelek befogadásának, rendezésének és számontartásának kérdése is megoldódik. Az általánosítás, a lényegnek kiemelése, összesűrítése s a

⁷ SAUSSURE. — szerintünk helytelenül — nem tesz különbséget a kettő között: „Nous appelons *signe* la combinaison du concept et de l'image acoustique.” (Cours de linguistique générale³ 1931, 99.) Tartalom és fogalom közt általában nem szoktak különbséget tenni.

⁸ Erre rámutat PORZIG: „Mit Wörtern fasst man auch die Dinge zu Gruppen zusammen. Und das kann unter sehr verschiedenen Gesichtspunkten geschehen.” (i. m. 60.) A következő példa is töle való.

⁹ A szaknyelv és a köznyelv igényének erre a különbségére jól rávilágít ORSZÁGH (Válasz az Értelmező Szótárról közölt észrevételekre: Nyr. LXXX, 357—8).

hozzá asszociált formával való érzékeltetése ugyanis nemcsak az ilyen elemi nyelvi jelek viszonylagos állandóságát s ezzel társadalmivá válását biztosítja, hanem azok számát is tetemesen csökkenti. Az, amit a szóval a tudatunkban éppen tükröződő valóságmozzanathól mint lényegeset, vagyis a valóság-tükröződések egy csoportját illetően állandót kiemelünk, nemcsak ebben az egy mozzanatban van meg, hanem rengeteg másik, bennünk már régebben tükröződött mozzanatban is, a jelölendők végtelen sokaságát tehát aránylag csekély számú szóval jelölhetjük. Mi több, a közösnek, állandónak ezzel a kiemelésével és külön formához asszociálásával a bennünk tükröződött valóságmozzanatok bizonyos fokig maguktól rendeződnek, osztályozódnak is, és így számunkra is, a velünk egy nyelvet beszélők számára is könnyen és biztosan nyilvántarthatókká válnak. Hogy ez utóbbi körülmény már nemcsak az érintkezés szempontjából, hanem a valóság megismerése s a benne való eligazodás szempontjából is döntő jelentőségű, nem szorul bizonyításra. A valóságot megismerni, benne eligazodni s a szerzett ismereteket megtartani legalább olyan fontos érdekünk, mint az, hogy embertársainkkal érintkezhessünk. Mindkettőt az egy nyelvet beszélők tartósan azonos nyelvi jeleinek, vagyis a szavaknak birtoklása teszi lehetővé, ezért ebben a birtoklásban mi a magunk részéről nem csupán az érintkezés elengedhetetlen föltételét, hanem a nyelvnek az érintkezéssel egyenrangú, második funkcióját látjuk.¹⁰

4. Főntebb az összetett, pontosabban több részképzet jelölőjéből esetről esetre szerkesztett, egyszeri e egyedi nyelvi képletet, vagyis a mondatot, sőt a mondatokból alakított nagyobb érintkezési egységeket is nyelvi jelnek minősítettük.¹¹ A jel sajátos természetéről a szóval kapcsolatban most elmondottak után azonban föl kell vetnünk a kérdést: nyelvi jelek-e csakugyan ezek is, s ha igen, hogyan viszonylanak a tartósan azonos jelekhez, s mi az ezekétől nyilván különböző, sajátos funkciójuk?

A jel egyik lényeges vonása az, hogy nem a vele jelölt dolog meghatározó jegyeinek összességét, hanem e jegyeknek csak egy részét öleli fel, sűriti össze a tartalomba és teszi érzékelhetővé a formával. Így nézve a kérdést, a mondat, sőt a mondatnál nagyobb érintkezési egység is kétségtelenül nyelvi jel. Hiszen ha még annyi részképzet nyelvi jeléből szerkesztjük is össze a mondatot, s még annyi teljes képzet nyelvi jeléből, azaz mondatból alakítjuk is ki az ennél nagyobb érintkezési egységet, a bennünk tükröződő valóságnak minden meghatározó jegyét sem az egyik, sem a másik nem tartalmazhatja. Az esetről esetre szerkesztett nyelvi jel is, akárcsak a szó, válogat a meghatározó jegyek közt: egyeseket közülük mint lényegeseket kiemel, tartalommal sűrit és a formával érzékeltet, a többieket pedig elejti, mintegy kirekeszti magából.

Ha azonban nem csupán a benne foglalt meghatározó jegyek teljessége, helyesebben sohasem teljes volta szempontjából vetjük egybe a teljes képzet

¹⁰ „In ihrer Gesamtheit bestimmen die Wörter einer Sprache in ihrer Gliederung und in ihren Beziehungen zueinander die Möglichkeiten der Setzung, also das, was von der Wirklichkeit erfasst werden kann und wie es erfasst werden kann. Wir nennen das das Weltbild der betreffenden Sprache.” (PORZIG, i. m. 366.)

¹¹ „Nyelvi jel minden olyan nyelvi elem, melyben megkülönböztethető a forma — a tartalom (a jelentés) — s ezeknek valamire való vonatkozása, illetőleg a velük jelölt, jelentett „dolog” (akár konkrét, akár absztrakt)” — mondja C. K. OGDEN és J. A. RICHARDS nyomán MARTINKÓ (Általános nyelvészet, stilisztika, nyelv-járástörténet, 1956, 198); majd pár sorral alább még határozottabban: „A szó, szó szerkezet, mondat, sőt akár ezen is túlmenő nyelvi egység — mind jel.”

s az ennél nagyobb tudattartalom nyelvi jelét a részképzet jelölőjével, hanem azt is megvizsgáljuk, hogy mit emel ki lényegként az egyik, s mit a másik, akkor már jelentős különbségekre találunk. Így derül ki, miért lehet a lényegében azonos szerkezet ellenére is viszonylag állandó és közösségi az egyik, s miért nem lehet más, mint alkalmi és egyedi, a másik.

A szóval, mint láttuk, azt emeljük ki és foglaljuk össze lényegként a tudatunkban éppen tükröződő valóságmozzanattól, ami abban a régebben tükröződött valóságmozzanatokkal s a mások tudatában föltehetőleg tükröződő vagy tükröződött valóságmozzanatokkal azonos, és kirekesztjük mindazt, ami abban azoktól különböző. A szóval kiemelt lényeg eszerint nemcsak az éppen bennünk tükröződő valóságmozzanatok lényege, hanem ezenkívül még sok más, még hozzá sok különféle valóságmozzanaté is: elvont valami. Önmagában ez a lényeg a valóságban nem is létezhet, hanem — akárcsak a fogalom — csupán tudatunknak eleme, de éppen mert csak tudatunkban létező, elvont valami, és mert egy egész közösség elvonó tevékenységének eredménye, viszonylag állandó és közösségi. Addig él, ameddig a közösség, amely megalkotta, szükségét látja, s ameddig a hozzá asszociált érzékelhető formával mint nyelvi jelet használja.

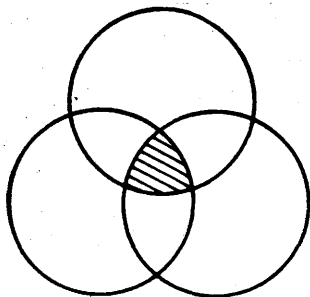
Ezzel szemben a mondat s a mondatnál nagyobb érintkezési egység lényegként, éppen megfordítva, azt emeli ki, ami a bennünk pillanatnyilag tükröződő valósággrészletben a korábban tükröződött valósággrészletektől elütő, és azt rekeszti ki, ami azokkal egyező. A lényeg itt az, ami csak ebben az egyetlenegy valósággrészletben van meg, és sem sajátmagunk tudatában, sem másokéban ugyanígy még nem tükröződött, sőt ezután sem tükröződhetik, aminek ennél fogva jele is csak alkalmi és egyedi lehet.¹²

A szóval a kiemelés útján elvonunk, általánosítunk, egyszerűsítünk, s ezt az elvontat, általánost, egyszerűsítettet jelöljük. A mondattal s a mondatnál nagyobb nyelvi képlettel az elvontaknak, általánosaknak, egyszerűsítetteknek egymásra vonatkoztatása, egymással viszonyba állítása útján egyedítünk, s mint nyelvi jellel ezt a szó tartalmához képest mindig egyedibbet, következésképpen valóságosabbat, a bennünk éppen tükröződő valóságmozzanatot jobban megközelítőt jelöljük. A szóval kiemelt lényeg a vele jelölhető dolgok körét a meghatározó jegyek céltudatos csökkentésével annyira kitágítja, hogy igazában már e dolgok egyikére sem illik rá, hanem mind-egyiknek csak minimális részét jelöli. A mondat s a mondatnál nagyobb nyelvi képlet e minimális részletek egymáshoz viszonyításával a meghatározó jegyek számát növeli, s ezzel a vele jelölhető dolgok körét szűkíti. A szónak mint nyelvi jelnek funkciója tehát az összefoglalás, sok különféleből az azonosnak, a szüntelen változóból az állandónak, vagyis a mindnyájunk tudata szerint közösnek elvonása és egyetlen, közösen kialakított formával jelölése. Ezzel szemben a mondatnak s a mondatnál nagyobb nyelvi képletnek mint nyelvi jelnek funkciója az elkülönítés, sok hasonlóból az egyedinek, a tudatunkban éppen tükröződő egyetlen valóságmozzanattól megkülönböztető jegyeinek kiragadása s az ehhez mérten szerkesztett egyéni formával való jelölése.

Jelöljük a szóval jelölhető elvont, önmagukban nem, hanem csupán tudatunkban, a bennünk s másokban tükröződő vagy tükröződött különféle

¹² Vannak persze határesetek is: egyfelől az alkalmi szók (ezekről a 6. c. pontban szólunk), másfelől a mondatklisék (ezek az 5. b. pontban tárgyalt szóalakokkal és közmondásokkal rokon képletek).

valóságmozzanatok közös elemeként létező dolgokat egymást metsző körökkel, a szavak egymáshoz viszonyításával szerkesztett mondat jelölte tudattartalmat pedig azzal a területtel, amelyet e körök egymásból kimetszenek. Mondat és szó funkciójának különbségét ez esetben ebben az egyszerű bővített mondatban: *Házunk dombon áll*, hozzávetőlegesen az alábbi ábra szemlélteti:

Ha most a bennünk tükröződő tudattartalom pontosabb jelölése, a még mindig túlságosan nagyszámú hasonló tudattartalmaktól való elkülönítése céljából mondatunkhoz ezt az összetett mondatot fűzzük: *Körülötte nagy kert, ablakában piros muskátli*, akkor ugyanezt az ábrát kapjuk, de itt az egymást metsző körök már nem a szavakat, hanem a szavaknak egymáshoz viszonyításával szerkesztett három mondatot szemléltetik, az a terület pedig, amelyet e körök egymásból kimetszenek, a három mondat egymáshoz viszonyításával szerkesztett nagyobb képletnek mint nyelvi jelnek tartalma. Látnivaló, hogy a mondattal s a mondatnál nagyobb nyelvi képlettel jelölhető dolgok területe egyre szűkül, egy pont felé, az éppen bennünk tükröződő valóságmozzanat felé halad, s ha ponttá sohasem zsugorodhatik is, ezt igyekszik egyre jobban és jobban megközelíteni.

A szó mint nyelvi jel az egyeditől, esetlegestől az általános, a változótól az állandó felé tör, a mondat s a mondatnál nagyobb nyelvi képlet, éppen ellenkezőleg, az általánostól az egyedi, az állandótól a pillanatról pillanatra változó felé. Amaz természeténél fogva jellegzetesen langue-jelenség, ez csak elemeiben s az elemek egybeszerkesztési módjában langue-, egészében jellegzetesen parole-jelenség.

A szóval kiemelt lényegnek s a mondattal, illetve a mondatnál nagyobb nyelvi képlettel kiemelt lényegnek ez az ellentétessége — úgy is mondhatnók: egymást kiegészítő, dialektikus volta — és a szavaknak, illetve mondatoknak az egy nyelvet beszélők körében azonos szabályok szerint való egymáshoz viszonyítása együtt biztosítja az érintkezés sikerét. A tudatunkban éppen tükröződő, nyelvi jelekkel részeire bontott, majd a részek egymáshoz viszonyításával újra egybeszerkesztett és érzékelhetővé tett valóság így válik a velünk egy nyelvet beszélő érzékelők számára az ő tudatukban tükröződött valóságokkal egybevethetővé s ezzel érthetővé. A viszonylag állandó nyelvi jel, vagyis a szó feltárja a tudattartalomnak más tudattartalmakkal — a magunkéival és másokéival — való egyezéseit, az ilyen állandó jelekből esetről esetre szerkesztett nyelvi jel megvilágítja a különbségeket, a nyelvi jeleknek azonos szabályok szerint való egybeszerkesztése pedig lehetővé teszi az így

módon egymáshoz viszonyított részjelekkel érzékeltetett tudattartalomnak újraszerveztését.¹³

Szó és mondat között közbülső helyet foglalnak el a nyelvi jelek rendszerében a szószerkezetek, idegen szóval: a szintagmák. A szószerkezet két vagy több szó egymáshoz viszonyításával szerkesztett, alkalmi és egyedi nyelvi jel, ennyiben tehát kétségtelenül a mondattal rokon. Ugyanakkor azonban ahhoz, hogy valóban mondattá, azaz egy teljes képzet nyelvi jelévé váljon, még maga is egy másik szóval vagy szószerkezettel való viszonyba állításra, kiegészítésre szorul, ennyiben tehát szóként viselkedik.¹⁴ Vannak, akik az alany és az állítmány kapcsolatát, vagyis magát a mondatot is szószerkezetnek minősítik, mások szerint különbséget kell tenni alanyi—állítmányi szószerkezet és alanyból meg állítmányból szerkesztett mondat között. A *vidéket aszály sújtotta* képletben e fölfogás szerint az *aszály* és a *sújtotta* kapcsolata: mondat, de az *aszály sújtotta vidék* képletben ugyanennek a két szónak kapcsolata: szószerkezet.¹⁵ Részünkről ez utóbbi nézetet valljuk, minthogy a két kapcsolat közül csak az első tartalmaz állásfoglalást a valósággal szemben, a másodikból ez még hiányzik, már pedig a mondatot épp ez az állásfoglalás teszi mondattá, azaz közölni való tudattartalom nyelvi jelévé.

5. Bármily tetemesen csökkenti is az elvonás az egy nyelvet beszélők körében tartósan azonos nyelvi jelek számát, és bármennyire ezeknek birtoklása teszi is, mint láttuk, egyáltalában lehetővé mind az érintkezést, mind pedig a valóság megismerését s a szerzett ismeretek megtartását, távolról sem mondhatjuk, hogy ezzel egymagában akár az érintkezésnek, akár az ismeretek számontartásának már minden kérdése meg volna oldva. Az elvonás ugyanis, amelynek érzékelhető eredménye a tartósan azonos, közösségi nyelvi jel, csak az eredmény felől nézve kollektív tevékenység, elindítója, kezdeményezője, tulajdonképpeni végrehajtója azonban nem a közösség, hanem annak valamelyik tagja: az egyén. A közösség csak ellenőrzi ezt az egy vagy több egyén már elvégezte tevékenységet, s — aszerint, hogy annak eredményét találónak és szükségesnek avagy használhatatlannak, illetve fölöslegesnek ítéli — jóváhagyja vagy elveti. Az egyén kezdeményez, javasol, próbálkozik; a közösség dönt.

Így állván a dolog, természetes, hogy elvonás és elvonás, illetve ennek eredménye, vagyis a tartós, közösségi nyelvi jelek között olyan különbségek vannak, amelyek egyfelől az egyéni elvonó képesség különbözőségéből, másfelől az ellenőrző közösség nemzedékről nemzedékre változó összetételéből és időről időre változó igényeiből és változó szükségleteiből fakadnak. Az ember csak fokozatosan, nemzedékek hosszú sorának munkájával jutott el az elvonó képességnek arra a fokára, amelyen a jelenleg egy nyelvet beszélők többsége áll, ezenközben igényei, szükségletei, szempontjai is ismételten változtak, elvonással nyert nyelvi jelei sem lehetnek tehát a két fő követelmény — egy-

¹³ „Ahhoz, hogy egy tudattartalom (teljes képzet) nyelvi jelhez juthasson, részletképzeteire kell bomlania. A részletképzeteknek vannak nyelvi jelölőik: a szavak; ezeknek azonban oly módon kell viszonyban állniuk, hogy a hallgató belőlük a teljes tudattartalmat újra fel tudja építeni.” (BÁRCZI, i. m. 40.)

¹⁴ „Irgendein Wort oder eine Wortgruppe, die nicht Satzform hat, besägen für sich allein nichts. Sie lassen alle Möglichkeiten offen ... Man wartet auf eine Ergänzung.” (PORZIG, i. m. 79.)

¹⁵ Szószerkezetnek tekinti a mondatot GOMBOCZ. Fölfogásával legújabbán KLEMM szállt igen eredményesen vitába. (A mondattan mivolta: MNy, LII, 406—15). Vö. még: MOLLAY, John Ries szintakszis-elméletének értelmezése: MNy, LIII, 77—80.

szerűség és elvontság — tekintetében egyformák. Vannak szavaink, amelyek csak formájukban egyszerűek, szó jellegűek, a formával asszociált tartalom tekintetében azonban — a bennük foglalt meghatározó jegyeknek az elméletileg szükséges minimumot meghaladó száma miatt — összetettek, viszonyításon alapulók, vagyis szószerkezetszerűek. Vannak ezzel szemben olyan állandó és közösségi nyelvi jeleink, amelyeknek tartalma — éppen megfordítva — csak egy részképzet meghatározó jegyeit sűríti össze, e tekintetben tehát kétségtelenül szó jellegűek, a tartalomhoz asszociált forma tekintetében azonban összetettek, két vagy több egyszerű szóból szerkesztettek, látszatra tehát mondatszerűek: szószerkezetek, mondatrésztetek, sőt teljes mondatok.

a) A *gebe* hangsorral asszociált tartalom a *ló* hangsorral asszociált tartalomhoz képest nyilvánvalóan összetett. Benne foglaltatnak ez utóbbinak meghatározó jegyei, de benne foglaltatnak ezenfelül azok a jegyek is, amelyeket egyszer a *rossz*, máskor a *hitvány*, a *satnya*, a *vézna*, a *sovány* stb. szavunk sűrít össze. Nem egy, hanem legalább két részképzet elvonással nyert jegyei egyesülnek eszerint benne: annyi és olyan jegy, amennyi és amilyen a *ló* jelentéstartalmának a *rossz*, a *hitvány*, a *satnya*, a *vézna*, a *sovány* stb. szavunk valamelyikének jelentéstartalmával való összekapcsolása útján is összegezhető, azaz két egyszerű, állandó és közösségi nyelvi jelből szerkesztett jellel, jelzői szószerkezettel is érzékeltethető lett volna. Minthogy e tartalomnak csak egyik része — az, amit a *ló* szavunk jelöl — állandó, másik része ehhez képest ingadozó, változó jellegű, az egész jelentés kevésbé elvont, kevésbé általános, mint a benne foglalt fő elemé. A képlet tehát mind a meghatározó jegyeknek a szükséges minimumnál nagyobb száma, mind a vele jelölhető dolgoknak ennek következtében szűkebb köre, mind az egész tartalom egyedibb, valóságosabb volta miatt nem szó jellegű, hanem szószerkezet természetű, az összetett tartalomhoz asszociált egyszerű, állandó és közösségi forma szempontjából azonban mégis kétségtelenül szónak minősítendő.

A *kakas* szó nyelvünkben egy madárfajtának az egyik, a *tyúk* szó ugyanennek a madárfajtának a másik nemhez tartozó egyedét jelöli, mind a kettő ugyanolyan — tartalmában szószerkezet, formájára nézve azonban szó jellegű — nyelvi jel tehát, mint a *gebe*. Lényeges különbség azonban, hogy míg ez utóbbiban foglalt jelentéstartalom fő elemére külön szavunk van (*ló*), addig a *kakas* és a *tyúk* összesűrítette tartalmak közös, ennélfogva általánosabb, elvontabb elemének, magának a madárfajtának jelölésére szavunk nincs.¹⁶ A *gebe* (= *ló* + *rossz* vagy *hitvány* vagy *satnya* vagy *vézna* vagy *sovány* stb.) tartalmát két szó egymáshoz viszonyításával is kifejezhetjük és érzékeltethetjük; a *kakas* (= egy bizonyos madárfajta + *hím* vagy *kan* vagy *apa* stb.) és a *tyúk* (= ugyanezen madárfajta + *tojó* vagy *nőstény* vagy *anya* stb.) jelentését ily módon — a fő elem jelölésére alkalmas, külön, egyszerű, tartós és közösségi nyelvi jel hiányában — meg sem szerkeszthetjük.

Ugyanerre az eredményre jutunk, ha azokat a szavainkat vizsgáljuk, amelyeket a például választott három szó elemzésekor mint ezek jelentéstartalmában a fő elemhez képest ingadozó, változó jellegű elemnek jelölőit soroltunk föl. R o k o n é r t e l m ű e k n e k szokás az ilyen, a bennük foglalt közös meghatározó jegyek fogyó vagy növekvő száma szerint rendez-

¹⁶ A hiány egyik okát jól megvilágítja KUBINYI: a kezdetleges ember „előbb ismeri fel a részt, csak azután az egészet; előbb látja meg az egyedet, csak azután a fajt”. (Hogyan alkotnak szavakat az óceániai népek? Nyr. LXXX, 457—61.)

hető és sorba állítható szavakat nevezni. Jellemző sajátosságuk, hogy a sor tagjainak mindegyikében foglaltatnak azonos, vagyis az egész sort illetőleg állandónak tekinthető jegyek, de mindegyikben foglaltatnak ezenfelül olyanok is, amelyek a sor többi tagjaiból hiányoznak, vagyis a sort illetőleg változók. Van olyan sor, amelynek erre az állandó elemére külön szavunk is van, mint a *gebe* mellett a *ló*, s van olyan sor, amelynek ezt az állandó elemét még senki sem próbálta (vagy hiába próbálta) elvonni s külön formához kapcsolni, amelyet ennél fogva, mint a *kakas* és a *tyúk* szó esetében láttuk, nem is tudunk jelölni. A *kunyhó* — *viskó* — *vityilló* — *villa* — *kúria* — *kastély* — *palota* stb. sor tagjainak jelentéstartalmát a *ház* szónak egy vagy több másik szavunkhoz való viszonyításával is megszerkeszthetjük; a *hajt* — *üz* — *kerget* — *zavar* — *terel* stb. sor tagjait ilyen, a sor közös jegyeit összesűrítő külön szó hiányában nem tudjuk megszerkeszteni.

A tartós, közösségi nyelvi jeleknek ebbe a csoportjába tartoznak a jelek viszonyításával is jelölhető tartalmat — egyszerűség és rövidség kedvéért — külön, egyszerű formához asszociáló szóösszevonások (*Közért*, *Röltez* stb.) és betűszók (*MÁV*, *SzTK* stb.), valamint a mindig teljesen egyedi tartalmat külön, egyszerű formához asszociáló tulajdonnevek (*Péter*, *Duna*, *Göncöl* stb.) is.

b) A most vázolt jelenségnek fordítottja az, amelyet a szóösszetétel (ideértve az ikerszót is), az állandósult szókapcsolat, a szólás és a közmondás képvisel.

A *drágakő* — hogy immár klasszikusnak tekinthető példát idézzünk — abban különbözik a vele formára (persze nem írásban, hanem ejtésben, tehát az érzékeltetés elsődleges módjában) teljesen azonos *drága kő* jelzős szó szerkezettől, vagyis az ugyanazon elemekből szerkesztett, alkalmi, egyedi nyelvi jeltől, hogy a benne összesűrített tartalom nem a *drága* és a *kő* szó egymáshoz viszonyításából adódik, hanem valami egészen más. Annyira más, hogy a *drága* jelentéstartalmával ellentétes is lehet — hiszen van *kevéssé becsült*, sőt *olcsó drágakő* is —, ami a *drága kő* kapcsolat jelentéstartalmára semmiképpen sem áll, ami tehát ezzel a kapcsolattal nem is érzékeltethető. Volt köze egykor a *drágakőnek* mind a *drága*, mind a *kő* jelentéstartalmához, de az, amit mint összetétel a bennünk tükröződő és tükröződött valóságmozzanatokból ez idő szerint lényegként kiemel, elvon s a hozzá asszociált összetett formával érzékeltet, már nem a két szó viszonyba állításával körülhatárolt, a kettő meghatározó jegyeit összegező s így az összeggel jelölhető dolgok körét szűkítő tartalom, hanem ennél bizonyos szempontból több, bizonyos szempontból kevesebb, de mindenképpen elvontabb, általánosabb, állandóbb valami. Nem az egyedi, a bennünk éppen tükröződő valóságmozzanat felé tör, nem ezt igyekszik megközelíteni, hanem az általános felé, ezt igyekszik a pillanatnyilag tükröződő valóságmozzanatoknak korábban tükröződöttelkel való egybevetésével elvonni s mint azokhoz képest állandót külön formához kapcsolni. Ez a külön forma ma már csak látszólag alkalmi, egyedi szerkesztmény, valójában épp oly állandó és oszthatatlan — egyéni kezdemény szülte, de a közösség elfogadta s egy bizonyos elvont tartalomhoz asszociálta — hangalak, mint akármelyik, formára is egyszerű szavunké. Bizonyos érte, hogy mint külön forma az összetétel elemeinek egyike vagy másika, sőt mind a kettő a vele asszociált tartalommal együtt ki is veszhet nyelvünkől, a forma egésze azonban a vele asszociált külön tartalom érzékeltetésére ilyenkor is fennmarad (egészben vagy részben elhomályosult összetételek). Egy másik

bizonyosság, hogy az összetétel csak mint egész, mint a benne foglalt külön tartalomnak saját külön formájával asszociált egysége állítható viszonyba más tartós, közösségi nyelvi jellel (*ritka drágakő, olcsó drágakő, a drágakő csillog*), ezzel szemben a szószervezetnek mindkét tagja viszonyba léphet más tartós, közösségi jellel vagy jelekkel (*Nagyon drága az ilyen kő*). Az összetétel elő- vagy utótagja gyakran még szófaji jellegzetességeit is elveszti. A *drágakő*-beli *drága* nem fokozható, nem lehet állítmány: nincs sem *nagyon drágakő*, sem *drágábbkő*, nem mondhatjuk 'drágakő' értelemben, hogy a *kő drága*. Ezzel szemben a *drága kő* lehet *nagyon drága kő*, lehet *drágább kő*, mint egy másik, s a jelzős viszonyban alanyi—állítmányi viszonyra való visszaalakításával azt is mondhatjuk, hogy a *kő drága*. Kétségtelen bizonyossága ez annak, hogy az összetételben sem az elő-, sem az utótag nem önálló tartós, közösségi nyelvi jel, hanem csupán a nyelvi jelet alkotó tényezők egyikének, a formának eleme, ennél fogva nem is lehet közöttük a teljes képzet egyedítésére törekvő szintaktikai viszony.

Az összetételek közé kell sorolnunk e szempontból mind az egyszerű, mind az összetett szavaknak képző(k) hozzájárulásával létrejött származékait, sőt a szószervezeteknek így keletkezett származékait is, úgyszintén az igék igekötős alakjait. Nemcsak azért, mert történetileg közülük nem egy ily módon, összetételből keletkezett, hanem mert szerkezetileg — a tartalomhoz asszociált többemű, de széthonthatatlan forma s az ezzel a kapcsolattal jelölhető dolog tekintetében — ezekkel azonosak. A *barátság, barátságos, barátságosság, a drágaköves, a kézenállás, rokonértelműség, a megszólal, összetép* ugyanolyan szerkezetű tartós, közösségi nyelvi jel, mint a *drágakő* vagy a *nyúlógát*, még akkor is, ha az igekötő az ige mögé kerül (*szólalj meg, tépd össze*), vagy a kettő közé tagadó vagy tiltó szó került (*meg sem szólal, össze ne tépd*), avagy az egész képletet nem tisztán nyelvtani, hanem másféle, jórészt gyakorlati (írás-, illetve olvasástechnikai) megfontolások alapján — mint az összetételek tekintélyes hányadát is — nem írjuk egybe.

Ugyanez a helyzet az állandósult szókapcsolatokkal, a szólásokkal, sőt a közmondásokkal is. A *kiváló művész* kapcsolat, míg mint kitüntetető címet törvénybe nem iktatták, csak szószervezet, a *kiváló* és a *művész* tartós, közösségi nyelvi jel jelzős viszonyba állításával szerkesztett, alkalmi és egyedi nyelvi jel lehetett. Ma ugyanez a kapcsolat (továbbra is két szóba írva) már nemcsak szintagma természetű, egyedítésre szolgáló szerkesztmény, hanem tartalmában állandósult s ennek az állandósult tartalomnak a hozzá asszociált (szerkesztettnek látszó, de már fölbonthatatlanná merevült) formával érzékeltetett tartós, közösségi nyelvi jele is. Szántszándékkal választottuk a jelenleg megvilágítására például éppen ezt a szószervezetként régi, de tartós, közösségi nyelvi jelként egészen friss keletű szókapcsolatunkat, mert tanulságosan bizonyítja azt a tételünket, hogy az elvonást egyén — jelen esetben a törvény szerkesztője — kezdeményezi és hajtja végre, az elvonás eredményét azonban az érzékelhető formának immár ehhez az elvont tartalomhoz asszociálásával a közösség avatja és azért avatja tartós, vagyis számontartásra is alkalmas és érdemes nyelvi jellé, mert szüksége van rá.

A *dűlőre jut* vagy a *fején találja a szöveget* szólás, a *Lassú víz partot mos* közmondás először nyilván mint egyszerű, tartós, közösségi jelekből — a tudatban éppen tükröződő valóságmozzanatoknak hasonló valóságmozzanatoktól való elkülönítése, vagyis egyedítése végett — szerkesztett, alkalmi és egyedi nyelvi jel hangzott el. Mind a három lehet alkalmi és egyedi ma is.

Mint ahogy azonban mind a háromnak tartalma olyan, hogy nemcsak egy, a tudatunkban éppen tükröződő valóságmozzanatnak érzékeltetésére, hanem sok más, a tudatunkban már tükröződött vagy másokéban tükröződő, illetve tükröződött valóságmozzanatnak érzékeltetésére is alkalmas, azt, ami benne ezekkel a hasonló valóságtükröződésekkel közös, mint állandó tartalmat egyre több és több egyén vont el, s érzékeltette szükség esetén ugyanezzel a formával. Így alakította át az egyéni kezdemény szülte alkalmi szerkesztményt a benne lappangott állandó jegyek elvonása, összesűritése és ugyanazon többelémi formához kapcsolása számontartásra alkalmas és érdemes tartós, közösségi nyelvi jellé. Van olyan szólásunk és közmondásunk, amely — mint az említettek — ha csak elvéve, ritkán is, de alkalmi, egyedi nyelvi jelként is használható; s van olyan, amely már csak tartós, közösségi nyelvi jelként él, és eredeti, vagyis alkalmi és egyedi jelentéstartalmát csak tudományos kutatás képes földeríteni (pl. *vérszemét kap, Egyszer volt Budán kutyavásár*).

6. Mi következik mindebből? Három olyan fontos körülmény, amelyeknek mindegyike újabb kérdések elé állít bennünket.

a) Azok a tartós, közösségi nyelvi jelek, amelyekkel a világról szerzett ismereteinket számon tartjuk, s amelyeknek azonos szabályok szerint való egymáshoz viszonyításával tudattartalmakat érzékeltetünk, illetve az így érzékeltetett tudattartalmakat megértjük, nem azonosíthatók főntartás nélkül azokkal az egyszerű nyelvi jelekkel, amelyeket szavaknak szokás nevezni, s amelyeket eddig, jobb név híján, mi magunk is így neveztünk. Szón hol teljesen elvont vagy többé-kevésbé elvont tartalmat elemezhetetlen formához kapcsoló s e kapcsolattal a dolgok egy bizonyos csoportját jelölő nyelvi jelet értünk (tőszókat meg az előző pontban a) alatt felsorolt tartós, közösségi nyelvi jeleket), hol meg egy tartós, közösségi nyelvi jel látszólag összetett, valójában azonban oszthatatlan formájának, vagyis nem a jel egészének, hanem csupán az egész egyik tényezőjének valamelyik részletét. (Ezért mondjuk, hogy a *drágakő* összetételt egy sz ó b a, a *kiváló művész* állandósult szókapcsolatot, valamint a szólásokat és közmondásokat pedig t ö b b s z ó b a írjuk.) Ha a félreértéseket el akarjuk kerülni, az előző pontban körvonalazott tartós, közösségi jelek megjelölésére új nevet kell találnunk.

Erre a célra legalkalmasabbnak — több oknál fogva is — a lexéma név kínálkozik. Egyrészt, mert ez van leginkább összhangban a nála kisebb nyelvi egységet jelölő fonéma és morféma névvel; másrészt, mert jelentését illetőleg még nincs teljes egyöntetűség, nincs állandósulás, a név tehát úgyszólván még szabad; s végül mert általában lexikológiai egységet, vagyis a mi meghatározásunkhoz közel álló dolgot értenek rajta.¹⁷

Lexémának nevezünk ezért a következőkben minden olyan nyelvi jelet, mely több, a tudatunkban tükröződött valóságmozzanatnak közös, a valóságmozzanatok e csoportját illetően tehát állandónak tekinthető s a közösségtől ilyennek is tekintett jegyeit sűríti össze tartalmába, ezt az elvont tartalmat hosszú időn át ugyanahhoz az érzékeltethető, illetve érzékelhető, ennek következtében állandósult formához kapcsolja, s az állandósult tartalomnak és állandósult formának ezzel a kapcsolatával a dolgoknak egy bizonyos meghatározott csoportját jelöli.

¹⁷ Ilyen értelemben használja ORSZÁGH (A magyar szókészlet szótári feldolgozásának kérdései: I. OK. VI, 126).

Az elvonást egy vagy több egyén hajtja végre, ennek eredményét, a tartalmat is egy vagy több egyén kapcsolja a formához, de a tartalmat is, a formát is, úgyszintén a kettő kapcsolatát is a közösség hagyja jóvá s avatja ezzel — föltéve, hogy a jelle akár a számontartás, akár az érintkezés érdekében szüksége van — lexémává.

Lehet a lexéma tartalma teljesen általános, vagyis más lexémák egymáshoz viszonyításával meg sem határozható (*ló*), de lehet többé-kevésbé egyedi is, azaz más lexémák egymáshoz viszonyításával is meghatározható (*gebe*). Lehet az ehhez a tartalomhoz asszociált forma egyszerű, vagyis elemezhetetlen (*ló, gebe*), avagy többeleműnek látszó, valójában azonban ilyenkor is elemeire bonthatatlan (összetétel, állandósult szókapcsolat, szólás, közmondás). Ha a tartalom többé-kevésbé egyedi, a tartósságot a közösségtől csak ehhez a tartalomhoz kapcsolhatóan elismert egyszerű forma, ha meg a forma többeleműnek látszó, egyfelől annak fölbonthatatlansága, másfelől a közösségtől csak ehhez a formához köthetőnek elismert állandó tartalom biztosítja.

A lexéma rendszerint részképzetet jelöl, s csak más lexémával vagy lexémákkal viszonyba állítva alkalmas teljes képzet jelölésére, jelölhet azonban teljes képzetet is (közmondás), s ez esetben egy vagy több más teljes képzet jelével viszonyba állítva közvetít az egységnyinél nagyobb tudattartalmat.

b) Lexémánk egyfelől több, másfelől kevesebb van, mint amennyire elméletileg akár a számontartás, akár az érintkezés érdekében szükségünk volna. (Gondoljunk a *ló*, a *ház* stb. lexémánk fölöslegesnek látszó szinonimáira, s gondoljunk a *kakas* és a *tyúk* jelölte madárfajta közös nyelvi jelének hiányára!) Föl kell vetnünk tehát a kérdést: honnan és mire való, valóban fölösleges-e, vagy sem ez a többlet, és valóban hiány-e a hiány?

A lexémába mint tartós, közösségi nyelvi jelbe összesűrített tartalom, láttuk, nem valóságosan létező, hanem elvont, mégpedig több, a tudatunkban tükröződött valóságmozzanatból elvont valami. Elvonásába éppen ezért nemcsak a tükrözött valóságmozzanatok játszanak bele, hanem a tükröző tudat is: nemcsak az, a mi, hanem az is, a h o g y a n valami (pontosabban: sok hasonló valami) bennünk tükröződik. A valóságmozzanatokhoz a tükröző tudat is hozzájárul, azokhoz valamit (véleményt, érzést, kívánságot) hozzáfűz, azokat valamivel kíséri. Ez a tudat hozzáfűzte kísérő elem is lehet állandó jellegű, bizonyos valóságmozzanatokhoz rendszeresen és azonos módon csatlakozó, vagyis a tükrözött mozzanatok számontartása s az érintkezésben való felhasználása érdekében egyaránt kívánatos és szükséges. Mi sem természetesebb ezek szerint, mint az, hogy az állandóként elvont, vagyis a közösségtől szükségesnek ítélt lényegbe ezek a kísérő elemek is belefoglalódnak. Ez a kísérő elem teszi a *gebe* szó tartalmát a tárgyilagosabb, elvontabb *rossz ló, hitvány ló* stb. szószerkezetnél is gazdagabbá, egyedibbé, olyan elemet is magában foglalóvá, mely teljesen a *rossz — hitvány — satnya — vézna — sovány* stb. sor egyikének jelentésartalmával sem egyezik, de mint kísérő elem, azaz mint a velük jelölhető dolgokkal szemben való szokásos állásfoglalás mindegyikhez hozzátartozik. Ezt a közös, állandó kísérő elemet — a rosszallást, lebecsülést — vonja el, sűríti össze és egyesíti a *ló* jelentésartalmával a *gebe* tartalma, s érzékelteti ezt az összetett tartalmat a számontartás és az érintkezés megkönnyítése érdekében a *gebe* hangalakkal. Nem fölösleges ilyenformán a *ló* mellett a *gebe* sem, s ugyanezen oknál fogva nem fölöslegesek, hanem szükségesek és hasznosak a rokon értelmű szók s a számon-

tartást és az érintkezést megkönnyítő, egyszerűsítő szóösszevonások és betűszók is.

Mondanunk is fölösleges, hogy ha az ilyenféle többlet szinte sohasem hiányzik valamely elvont tartalomból, akkor olyan tárgyilagosabb elvonásnak, mely az összetett tartalomnak csupán fő elemét foglalná magába (a hozzátartozó kísérő elem nélkül), a közösség nem érzi föltétlen szükségét. A csak a fő elem jegyeit összesűrítő és külön formával érzékeltető nyelvi jel hiánya tehát nem igazi hiány, legalábbis nem olyan hiány, mely akár a számontartásban, akár az érintkezésben fönnakadást okozhatna.

c) Az egy nyelvet beszélők közösségétől használt lexémák száma, melyben az elavult s a csak keletkezőben levő lexémák, valamint a közösségnek csak egy kisebb csoportjától használt lexémák (tájszók, csoportnyelvi szók, szaknyelvi szók) is beletartoznak, meg kell hogy haladjon azt a számot, amelyet a közösség bármelyik tagja — akár csak passzív módon is — számon tartani képes volna.

Hogyan lehetséges ilyen körülmények közt mégis kielégítő mérvű számontartás és zavartalan érintkezés? A felelet az eddig elmondottakból önként adódik.

Senkinek sincs szüksége a vele egy nyelvet beszélők közösségétől használt összes lexémákra, hanem csak azokra, amelyek valóban az egész közösség kincse, nem pedig annak csupán valamelyik kisebb vagy nagyobb, élő vagy már ki is halt csoportjáé. Ez utóbbiak közül csupán azon csoportét vagy csoportokét ajánlatos és érdemes számon tartania, amely csoport(ok)hoz ő maga is tartozik, s amelyekkel épp ezért rendszeresen érintkezik. Csaknem ugyanaz itt a helyzet, mint az idegen nyelvekkel. Megtanulhatok más nyelveket is, számon tarthatom ezek lexémáit is, de megtanulnom csak azokat a nyelveket, számon tartanom csak azoknak lexémáit érdemes, amely nyelveken beszélőkkel szóban vagy írásban érintkezem. Az ilyen nyelvek lexémáira szükségem van, a többi nyelvekére nincs.

A valóságban azonban még ezeket az érintkezés szempontjából nélkülözhetetlen, mert lépten-nyomon szükséges lexémákat sem kell külön-külön számon tartanunk, s többségüket nem is így tartjuk számon. Nemcsak a lexémák egymáshoz viszonyításának vannak ugyanis meg minden nyelvben a maga sajátos szabályai; vannak szabályok a meglévő lexémákból új lexémáknak alkotására is. Ezek a szabályok, ha nem is tudatosan, gyakorlatilag annál elevebben élnek mindnyájunkban, élnek és hatnak, viszonylag csekély számú lexémából tehát a szükséghez mérten tudunk igen sok olyan lexémát alkotni, mely tartalmában, formájában s a tartalom és forma kapcsolatával jelölhető dolog tekintetében új, sőt egyéni, az alkotás szabályossága következtében azonban mégis társadalmi érvényű, vagyis közösségi.¹⁸ Az ilyen lexémát a velünk egy nyelvet beszélők közösségének minden tagja megérti, az új lexéma tehát azon nyomban számontartásra érdemes és érintkezésre alkalmas tartós, közösségi jellé válik még akkor is, ha történetesen senki sem tartja számon, s csak nagy ritkán vagy sohasem használjuk. Az *elsűjt* lexéma tudunkkal egyetlenegyszer fordul elő irodalmunkban, K ö l c s e y Himnuszában (*S elsűjtád villámídat Dörgő fellegedben*), nem valószínű, hogy élő-

¹⁸ „Az emberi lélekben megforduló töméntelen képzet kifejezésére nem terem a nyelvekben mindig új meg új szó, hanem a nyelv alkotó ereje a meglévő szavak átalakításával nyer új képzetjelentő nyelvelemeket.” (PAIS, i. m.: MNy. XLVII, 138.)

szóban használná vagy — ha csak elvétve is — használta volna rajta kívül valaki, senki sem tartja számon, s mégis lexéma: tartós és közösségi nyelvi jel.

Van végül egy harmadik oka is annak, hogy számon tartó képességünk meg tud birkózni a reá háruló roppant feladattal. Ez a harmadik ok az, hogy legtöbb lexémánknak nemcsak egy, hanem több (néha igen sok) jelentése is van, azaz a lexémák száma sokkalta kevesebb, mint a számon tartandó jelentéseké.

Több jelentése egy lexémának?

Eddig erről még nem esett szó, sőt mintha ennek épp az ellenkezőjét állítottuk volna. Ha a lexémának valóban több jelentése van, azaz jelentése változékony, ingatag, úgy látszik, mintha a számontartásról és az érintkezésről eddig mondottak érvénye mind halomra dőlné, a kérdést tehát tüzetesen meg kell vizsgálnunk.

7. A *puszta* lexéma Petőfi A puszta télen című versének kezdő sorában — *Hejh, mostan puszta ám igazán a puszta!* — kétszer fordul elő. Egyszer (a sor végén) ugyanabban a jelentésben, mint a vers címében, s egyszer (a sor közepén) másféle jelentésben. A sor végén a *puszta*: főnév (többes száma: *puszták*, ragos alakjai: *pusztát, pusztán* vagy *pusztában, pusztára* vagy *pusztába, pusztáról* vagy *pusztától, pusztához, pusztának* stb.), a belőle képezhető származékok: *pusztai, pusztaság* stb.), a sor közepén: inkább melléknév (fokozása: *pusztább, legpusztább*, a belőle képezhető határozószók: *pusztán, pusztában, legpusztábban*). A sorvégi *puszta* a mondatban: alany, a másik: határozókkal (*mostan, igazán*) bővített állítmány. Semmi kétség, hogy a kettő tartalmának és formájának magja közös, s ugyanígy van valami közös a tartalom és a forma kapcsolatával jelölhető dolgok csoportjaiban is, de épp ily kétségtelen, hogy a kettő mégiscsak kettő: más-más tartalom és másként-másként viselkedő forma kapcsolata, s e két kapcsolat egyikével is, másikával is a dolgoknak csak más-másféle csoportja jelölhető.

Nem nehéz kimutatni, hogy ennek a lexémának még egyéb jelentés-változatai és jelentésárnyalatai is vannak. A Petőfi használta főnévi jelentésnek árnyalata a 'sivatag' (ilyen értelemben mondja Madách: *A pusztán koldus, szolganép tanyáz*); változata a 'mezőgazdasági település' (erről szól Illy és könyve: *A puszták népe*). A melléknévi jelentés árnyalata az 'üres, hiábaváló' (*Ez mind üres szó, puszta ábránd* — írja Petőfi); változata a 'semmi más, mint' (ilyen kapcsolatokban: *puszta véletlen, puszta irigység*); ennek a változatnak egyik árnyalata: 'semmivel el nem látott, semmivel föl nem szerelt' (*puszta kézzel, a puszta földön*); másik árnyalata: 'magában tekintett, az esetleg hozzá tartozó dolgok nélkül való' (*puszta alany, puszta állítmány*).

Mivel magyarázható ez a sokféleség? A valóságnak, mint mondtuk, minden legkisebb eleme, sőt ugyanazon eleme is minden pillanatban más és más. Pillanatról pillanatra változó tudatunk ennek a folyton változó valóságnak egyes mozzanatait tükrözi, s e sohasem teljesen azonos tükröződésekben vonja el a dolgok bizonyos csoportjaira jellemző, közös jegyeket. Ilyen közös jegyek sokféle (csak bizonyos tekintetben hasonló) valóságmozzanatnak sok (csak bizonyos szempontból hasonló) tükröződésében találhatók. Ezeket sűríti össze az elvonás a nyelvi jel tartalmába, s érzékelteti ezt a tartalmat valamilyen érzékelhető formával. Egy bizonyos minimális számú közös jegy már tartalmat és formát hoz létre. Ha most ehhez a minimumhoz egy-egy újabb hasonló valóságmozzanat tükröződésekor egy-egy újabb jegy járul

anélkül, hogy a már tartalommal sűrűdött és érzékelhető formát kapott minimum érvényét veszítené, a nyelv nem keres új formát, hanem ezt a csak egy-két meghatározó jeggyel bővült, tehát alig változott tartalmat is ugyanazzal a már kész formával érzékelteti. Így kapcsolódhatik ugyanaz a forma nemcsak teljesen azonos, hanem csak többé-kevésbé (a jegyek minimumában) azonos tartalmakhoz is, s válhat ezzel a dolgok más, hasonló csoportjainak is jelölőjévé. Ha nem ez történnék, a valóság tükröződésének minden legcsekélyebb változása, új meg új nyelvi jeleket szülne, s a jelek bősége meghíúsítaná az elvonásnak a sokféleség egyszerűsítésében, a szüntelenül változóból a viszonylag állandónak kiemelésében rejlő előnyeit. Tartós, közösségi jelek csak ilyen módon, a már tartalommal sűrűsödött és formát kapott minimumhoz minden újabb tükröződéskor szükségképpen csatlakozó, de a minimum érvényét le nem rontó új jegyek elhanyagolása, figyelembe nem vétele árán alakulhatnak ki, lexémáink többségének szükségképpen több jelentésűnek kell tehát lennie.

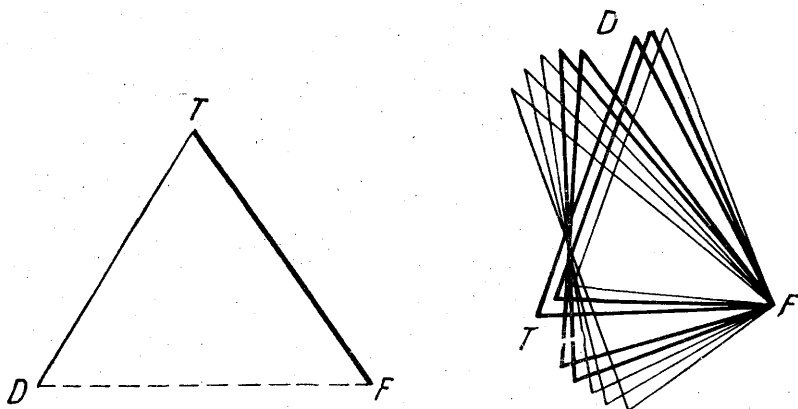
Hány ilyen új jegy csatlakozhatik a forma változása nélkül a tartalomban foglalt jegyek minimumához? Számszerűleg bajos volna a határt megvonni. A *pusztá* jelentésváltozatainak és jelentésárnyalatainak elemzése azt bizonyítja, hogy az eltérés — akár a két fő jelentést, a főnévit és a melléknévit vetjük egybe, akár e két fő jelentés változatait és árnyalatait vizsgáljuk — két-két szomszédos változat vagy árnyalat között csekély, a nem szomszédosak között azonban már egyre szembetűnőbb. A szélső jelentéseket — teszem azt, a 'sivatag' és a 'magában tekintett' jelentést — az átmenetek ismerete nélkül nem is igen tudnánk megmagyarázni. A járulékos jegyek ez utóbbiban már annyira fölszaporodtak, hogy szinte új minimummá váltak, s az eredeti minimumot háttérbe szorították. Nem egy olyan lexémánk van, melynek eredeti minimumát ma már csak szorgos kutatás, a közbeeső fokozatok összegyűjtése és egymás mellé állítása tudja földeríteni, melyben tehát a kezdeti minimum a végpontéhoz képest már csak elméleti és történeti érvényű.

A jelentés azonban, mint láttuk, mindig három tényezőnek — tartalomnak, formának s az ezek kapcsolatával jelölhető dolognak — függvénye, nemcsak a tartalom csekélyke módosulása hozhat tehát létre a lexémában, változatokat és árnyalatokat, hanem a formáé és a dologé is. Van olyan lexémánk, mely ugyanazt a tartalmat többféle formához is kapcsolja. Ilyen a *csend* — *csönd*, a *fenn* — *fent* — *fönn* — *fönt*, a *sünderög* — *süntörög* — *sintereg* — *suntorog* — *csöndörög* — *csöntörög* lexéma. Ezek között a formák (a lexéma fonetikai alakváltozatai) között csupán stiláris érték tekintetében van némi különbség, egyébképpen egymás közt szabadon fölcserélhetők, de ez a csekély különbség elég arra, hogy a jelentésben is csekélyke módosulásokát eredményezzen. A *kocsi* lexémával valaha csak a Kocs községben készült szekeret jelölték, később már mindenféle szekeret; ma ez a lexémánk kerekeken gördülő járművet: mozdony vontatta vagont, áram hajtotta villamost, motor mozgatta autót, ember húzta vagy tolt a járművet, sőt gépalkatrészt (*az írógép kocsija*) is jelent.

Oda lyukadunk tehát ki, hogy a tudatunkban számon tartott lexémának az esetek túlnyomó többségében, az elvonás és a jelalkotás sajátos természeténél fogva, nem egy, hanem több jelentése van. Nem szilárd, megmerevedett képlet, hanem épp ellenkezőleg még mindhárom tényezőjében mozgékony, rugalmas valami, olyan nyelvi jel, mely tényezőinek ezen rugalmassága következtében a jelentéslehetőségek egész sorát rejti magában. Ezzel

szemben azok a lexémák, amelyekkel az idéztük példákban — megannyi valóságos beszédrészletben, vagyis a több lexéma viszonyba állításával szerkesztett, alkalmi, egyedi nyelvi jelekben — találkoztunk, mind csak egy jelentésűek: szilárd, határozott képletek. Ilyen még az az egyazon mondatban, *A puszta télen* kezdő sorában kétszer előforduló lexéma is, melyet itt *P e t ő f i* — a kérdéses tudattartalomnak a hasonló tudattartalmaktól való elkülönítése érdekében — nem is egy másik lexémához, hanem önmagához, pontosabban: ugyanazon lexémának egy másik jelentéséhez viszonyít. Ugyanaz a lexéma kerül így viszonyba önmagával, s az egyedítés különösképpen mégis sikerül: a mondatot megértjük.

Mi következik ebből? Az, hogy különbséget kell tennünk a s z á m o n t a r t á s e s z k ö z e és az é r i n t k e z é s e s z k ö z e, vagyis a tudatban csupán szám on tartott lexéma és a már viszonyításra kiszemelt vagy éppen viszonyított lexéma között. Amaz még mind

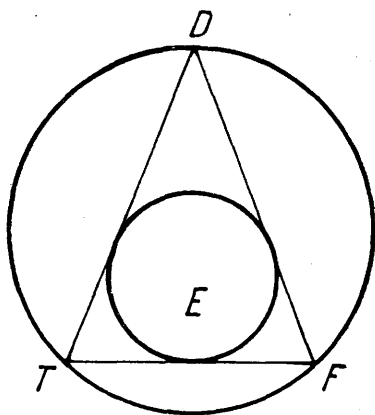

a három tényezőjében rugalmas, változékony, ennél fogva több, néha igen sok jelentéslehetőséget rejtő nyelvi jel, ez már mindhárom tényezőjében megmerevült, határozott képlet: a lexéma sok jelentéslehetősége közül egyetlenegynek érvényesülése. C. K. OGDEN és J. A. RICHARDS a nyelvi jel szerkezetét (minden nyelvi jelét!) olyan egyenlő oldalú háromszöggel ábrázolja, melynek egyik csúcsa a tartalom (T), másik csúcsa a forma (F), harmadik csúcsa pedig az a dolog (D), amelyet az első kettőnek tartós kapcsolata jelöl, illetve amelyre ez a kapcsolat vonatkozik (bal oldali ábra). Ennek az ábrának némi átalakításával és továbbfejlesztésével — az egyenlő oldalú háromszöget olyan egyenlő szárúval helyettesítve, amelynek alapja a tartalom és a forma kapcsolata, az alappal szemben fekvő csúcsa pedig az a dolog, amelyet e kapcsolat jelöl — a lexéma szerkezetét több, egymás hegyébe rajzolt, hasonló, de nem egybevágó, egyenlő szárú háromszöggel szemléltethetjük. Olyan háromszögrendszer keletkezik így, melyben a háromszögek csúcsai viszonylag közel esnek vagy egybeesnek, oldalai pedig — ennek megfelelően — vagy párhuzamosak, vagy egymást keresztezik. Jobb oldali ábránk a két főnévi jelentésváltozat s

egy jelentésárnyalat meg két melléknévi jelentésváltozat és három jelentésárnyalat lehetőségét rejtő *puszta* lexéma szerkezetét (ahol a forma azonos) szemlélteti.

Hogyan lesz ebből a sokrétű, bizonytalan, változékony nyelvi jelből egy jelentésű, határozott, merev, vagyis viszonyításra s ezzel egyedítésre alkalmas nyelvi jel?

Azt mondtuk, hogy a mondat s a mondatnál nagyobb nyelvi jel — alkalmi és egyedi. Ebből következik, hogy megszerkesztésébe szükségképpen bele kell játszania a lexéma három tényezőjén (tartalom — forma — dolog) kívül még két további tényezőnek, nevezetesen az *e g y é n n e k*, aki a mondatot vagy ennél nagyobb nyelvi jelet szerkeszti, és az *a l k a l o m n a k*.

amelyért és amelyhez igazodva szerkeszti. Alkalmon itt a pillanatnyi helyzetet, vagyis a tér, az idő, a hallgató(ság) s nem utolsósorban a beszéd során már elhangzott mondatok meghatározta környezetet értjük. A környezetnek a szerkesztésbe való bejátszásával magyarázható, miért jelenthet pl. a *vörös* lexéma egy vendéglőben vagy borkereskedők között 'vörös bor'-t, a festékes boltban 'vörös festék'-et, a festőművészek beszélgetésében 'vörös festék'-et vagy 'vörös szín'-t, 'vörös vonal'-at, 'vörös színfolt'-ot stb.

Az egyén már a teljes képzet részekre bontásakor, tehát még a *v i s z o n y í t á s* előtt azt az egy lehetőséget ragadja ki s érvényesíti a számon tartott lexémában rejlő sok jelentéslehetőség közül, mely kifejező szándékának, közölnivalója természetének s a környezetnek, amelyben beszél, legjobban megfelel. Ha az egyént egy körrel, a környezetet egy ezt körülfogó nagyobb körrel jelöljük, s e két kör közé illesztjük a lexéma sok jelentéslehetősége közül kiragadott azon egyetlenegy lehetőséget, amelyet éppen e két, nem egyenlő sugarú és nem koncentrikus kör határoz meg, a viszonyításra kiszemelt lexéma szerkezetét a fenti ábrával szemléltethetjük.

Két ilyen kör közé csak egy egyenlő szárú háromszög rajzolható, az ábra tehát világosan mutatja, hogy a viszonyításra kiszemelt lexémát a két új

tényező teljesen meghatározza.¹⁹ Ez a teljesen meghatározott, viszonyításra kész, de még mindig általános, elvont tartalmú, tartós, közösségi nyelvi jel lép a mondat vagy a mondatnál nagyobb nyelvi jel megszerkesztésekor egy vagy több ugyanígy viszonyításra kész lexémával viszonyba, növeli ezzel az éppen bennünk tükröződő valóságmozzanat meghatározó jegyeinek számát a kívánatos és lehetséges maximumra, s teszi ily módon a vele jelölt tudattartalmat más tudattartalmakkal összehasonlíthatóvá, de ugyanakkor minden hasonló tudattartalomtól meg is különböztethetővé. Együtt van ebben a viszonyításra kiszemelt lexémában az állandó és a változó, az egyéni és a közösségi, teljes mértékben alkalmas tehát arra, hogy az érintkezés eszköze lehessen, de annak, hogy valóban azzá is legyen, természetesen megvannak még a maga elengedhetetlen feltételei.

A viszonyításra kiszemelt lexéma még csupán a beszélő szempontjából teljesen meghatározott, egyetlenegy jelentésű nyelvi jel, a hallgató felől nézve azonban — önmagában véve — csak egyike az illető lexémában foglalt jelentéslehetőségeknek. Mindarról, ami a beszélőt a maga közlő szándékának és az alkalomnak legjobban megfelelő jelentéslehetőség kiszemelésében vezette, a hallgató számára csak a beszélőével azonos környezet nyújt biztos tájékoztatást. Ezért gondol a pincér a vendéglő asztalához letelepedő vendégnek erre a megnyilatkozására: *Vöröset kérek!*, habozás nélkül vörös borra, s megfordítva, a vendég, ha a pincér azt mondja neki: *Van vörös is, meg fehér is*, ugyancsak vörös, illetve fehér borra. Az érintkezés sikerének első feltétele eszerint a környezetnek a hallgató tájékoztatására elégséges volta. Megjegyezni is fölösleges, hogy nem minden környezet ilyen. A beszélő szándékának s az alkalomnak legpontosabban megfelelő jelentéslehetőség is homályban hagyhatja tehát a hallgatót a lexémának az adott esetben egyedül érvényes jelentése felől.

Mi oszlatja el ilyen esetben a homályt? Az az ugyancsak viszonyításra kiszemelt, tehát egyetlenegy jelentésű egy vagy több lexéma, amellyel a viszonyításra kiszemelt lexéma a mondatban vagy a mondatnál nagyobb nyelvi jelben az egy nyelvet beszélők közösségétől kialakított szabályok szerint viszonyba kerül. Ha valaki azt mondja: *Igyunk egy pohár vöröset*, nemcsak a pincér s nemcsak a vendéglőben gondol vörös borra, hanem jóformán mindenki, aki az *iszik*, az *egy*, a *pohár* és a *vörös* jelentéslehetőségeit ismeri, mert ez utóbbinak jelentéslehetőségei közül ez hozható leginkább, szinte egyedül, a másik háromnak jelentéslehetőségeivel olyan viszonyba, amilyenben ez a három lexéma a magyar mondat szerkesztés szabályai szerint ebben a mondatban áll. A megértés második feltétele eszerint: a viszonyításra kiszemelt lexémának egy vagy több más, ugyancsak viszonyításra kiszemelt lexémával a közösség kialakította szabályok szerint való olyan viszonyba állítása, mely azok jelentéslehetőségei közül csak egyetlenegynek, a beszélő szándéka szerint valónak érvényesülésére ad módot, az összes többi lehetőségeket pedig kizárja. A beszélő a teljes képzet ismeretében válogatja össze a tudatában számon tartott lexémák közül a közölnivalójának és az alkalomnak legjobban

¹⁹ Hasonló diagrammal szemlélteti MARTINKÓ ANDRÁS (i. m. 198) a beszédtevékenységben felhasznált nyelvi jel szerkezetét, de nem mutat rá, hogy ez nem a mondatnak s az ennél nagyobb nyelvi jelnek egészét szemlélteti, hanem csupán a viszonyításra kész lexémákat, amelyekből azt a 4. pontban jelzett módon még meg kell szerkeszteni. MARTINKÓ diagramján a háromszög egyenlő oldalú, a két kör pedig koncentrikus. Mint hogy ilyen körök közé számtalan ilyen háromszög szerkeszthető, a teljes meghatározottságot az ábra nem szemlélteti.

megfelelőket, a részképzetek összefüggéseinek ismeretében szűri ki ezek mindegyikének jelentéslehetőségei közül azt az egyet, amelyre szüksége van, a kiszűrt lehetőségek tehát nemcsak hogy egymáshoz illenek, hanem egymást kölcsönösen mintegy meg is határozzák. A jelentéseknek ez a kölcsönös egymással meghatározottsága s a nyelvtanilag szabályos mondat szerkesztés teszi a teljes képzet nyelvi jelét, a mondatot a hallgató számára félreérthetlenné, világossá.

A viszonyba állított lexémáknak egymás jelentését kölcsönösen megvilágító ereje akkora, hogy a mondat jelentését a hallgató gyakran még akkor is megérti, ha a benne szereplő lexémák valamelyikének jelentésével nincs vagy nincs eléggé tisztában. Teljesen pontos megértésről természetesen csak akkor lehet szó, ha a beszélőtől a mondat szerkesztés szabályai szerint egymással viszonyba állított lexémák mindegyikét a hallgató is ismeri, mégpedig úgy és annak ismeri, ahogyan és aminek jeléül a beszélő használta. Az érintkezés sikerének harmadik feltétele eszerint a mondatban egymáshoz viszonyított lexémák egyén, alkalom és szabályos viszonyba állítás meghatározta jelentésének ismerete. Ezért törekszik a teljes világosságot igénylő tudományos nyelv, mint mondottuk, egyfelől a számára fontos fogalmak meghatározó jegyeinek minél pontosabb tisztázására, másfelől az általa használt lexémák formájának egyetlenegy fogalomhoz való kapcsolására, azaz a lexémák jelentéslehetőségeinek tudatos csökkentésére.

UJVÁRY LAJOS

Kassai József szláv-magyar szóegyeztetési*

I. Mai nyelvészeti törekvéseink háttérének, történelmi előzményeinek alaposabb megértése céljából tekintünk vissza a múltba: ezúttal 140 évvel ezelőtre szeretném irányítani tekintetünket. 1816-ban vagyunk, s ez az év eddig is emlékezetes dátumnak számított a magyar etimológiai kutatások történetében. Ebben az évben jelent meg ugyanis az öregedő GYARMATHI SÁMUEL utolsó műve, a Vocabularium, amelyről az akkor szintén szófejtő szótár tervével foglalkozó KAZINCZY már megjelenése előtt, 1815-ben nagy lelkesedéssel írta Döbrentének: „Az országban nem hallotta senki nagyobb örömmel, hogy Gyarmathy Úrnak Lexicona nyomtatatik, mint én hallám. Bár el ne maradna nyomtatása. Én is dolgoztam affélet, de az én dolgozásom árnya sem lehet a' Gy. Úrénak. A' ki 35 Lexicont forgata végig e' cél miatt, többre mehetett, mint én, a' ki csak az elembe ötlött szókat jegyezgetém-fel, 's én leginkább tót nyelvben tettem az öszvehasonlítást, melyet igen rosszúl tudok, és csak úgy a' hogy itt [ti. Széphalom környékén] pronuciálja a' félig magyar félig tót parasztság” (Lev. XIII. 191). Amint KAZINCZYNak e nyilatkozatából kitűnik, 1816 körül volt bizonyos szófejtő érdeklődés Magyarországon: GYARMATHIN kívül mások is, így KAZINCZY, kedvüket lelték — GYARMATHI tréfás elnevezése szerint — a „szóagércselésben”, sőt éppen KAZINCZY oly sikerrel, hogy például *róna* szavunknak helyes szlovák etimonját is bejegyezte kéziratos Pandectáinak, azaz „mindenes könyvének” VI. kötetébe (vö. GÁLDI L.: *Studia Slavica*, I, 27—8; KAZINCZY román vonatkozású szófejtéseiről uő.: *ALH.* VII, 17—22). De lehet-e ezen csodálkozni, éppen a szláv—magyar szóegyeztetések szempontjából? Hiszen lényegében véve e téren sem történt egyéb, mint nemzeti életünknek szinte minden más területén: kezdtek kicsírázni azok a magvak, amelyeket még a XVIII. század utolsó negyedének nagy úttörői ültettek a magyarság lelkébe. Szófejtésünk, különösen pedig jövevényszó-fejtésünk alapját a Debreceni Grammatika vetette meg 1795-ben, illetőleg maga GYARMATHI 1799-ben megjelent *Affinitas*-ának függelékeivel. Mindeme kísérleteket betetőzte, összefoglalta SÁNDOR ISTVÁN, aki RÉVAI MIKLÓS gondos kezétől is átsimított évkönyvének, a *Sok-félének* utolsó, 1808-ban megjelent kötetében kis magyar szófejtő szótárt adott. Amint nemrég kimutattam (vö. *ALH.* VII, 22—39), SÁNDOR ISTVÁN figyelmét a délkelet-európai nyelvek szókincsének egyes rokon vonásai sem kerülték el: ugyancsak a *Sokféle* XII. kötetében elsőnek ő tett kísérletet, mégpedig sikeres kísérletet a román nyelv szláv és magyar elemeinek össze-

* Előadás a Magyar Nyelvtudományi Társaságban 1956. március 20-án, PAIS Dezső akadémikus születésének 70. évfordulóján.

állítására. A 10-es években volt tehát már bizonyos szófejtő hagyomány Magyarországon, a jó szláv etimonok tucatjával vándoroltak a DebrGr.-ból és GYARMATHITól előbb SÁNDOR ISTVÁNHOZ, majd innen egyrészt LESCHKÁHOZ, másrészt GYARMATHI Voc.-ába. Ebbe a körbe, a századforduló politikai dermedtsége után új életre kapó magyar nyelvtudomány jeles képviselői közé kell beállítanunk nemcsak a szótáríró, hanem a szófejtő KASSAI JÓZSEF alakját is. Dolgozatom tárgya ugyanis az ő 1816-ban kidolgozott szófejtő, illetve magyarító szójegyzéke.

2. Legtöbb nyelvészünk KASSAI etimológiáiról ma is körülbelül úgy vélekedik, ahogyan HALÁSZ IGNÁC vélekedett róluk, a magyar szófejtés történetéről írt vázlatában (NyK. XXXIII, 10—15). E nézet szerint KASSAINAK sokszor sikerült ugyan — „gyökszavak” keresése közben — különböző magyar szavak tövét egymással szerencsésen összekapcsolnia, de ennek ellenére etimológiáinak javarésze teljesen légbőlkapott; jóformán nem is hangok, hanem betűk játékos csereberéjén alapul olyan általános elvek ürügyén, aminő a metathesis, az apheresis stb. Ennek a nézetnek, amelyet 1831 körül VÖRÖSMARTY is vallott, amikor KASSAINAK egyik kései munkájáról (Magyar nyelvnek különöségei) kellett véleményt mondania (vö. Kis-ülési jk. 134/1831.), kétségtelenül komoly alapja van; elmélyítéséhez a magyar szótáriróadalom történetéről írt értekezésemben talán magam is hozzájárultam, idézván például KASSAI magyarozatát *farkas* szavunkról (e szerint — logikai megfontolások miatt, ti. más állatnak is van farka — a *farkas* nem a *fark* szóból, hanem a *torkos* melléknévből származik, vö. KASSAI II, 150; idézi GÁLDI L., A magyar szótáriróadalom a felvilágosodás korában és a reformkorban. Bp. 1957. 436). De rá kell mutatnunk arra is, ami KASSAI szófejtéseiből valóban maradandó. Ismertetendő forrásom KASSAI Szó-könyvének utolsó, mindmáig k i a d a t l a n köteté, amelynek az MTA Kézirattárában levő betűhív másolatát (jelzete M. Nyelvt. Ivr. 29) ZOLNAI GYULA 1905-ben készíttette; egy évvel utóbb ezt a másolatot TOLNAI VILMOS vetette össze a Pécselt levő eredeti kézirrattal. KASSAI szótárának utolsó kötetéről eddig tudomásom szerint csupán SIMAI ÖDÖN emlékezett meg (MNy. I, 223); ő azonban jóformán figyelemre sem méltatta a Szó-könyv 2. függelékét, amelynek címe, KASSAI jellegzetes stílusában: „Az idegen, kortsos, és gántsos szók meg-igazításáról”. Ez a 79 lapos kézirat voltaképpen magyarító szótár. Jellegéről, beosztásáról világos képet ad például a következő szócikk:

Gántsos szók

„*Bába*: Tóltt szó, 's agg nőt tészén, öreg aszszonyt tészén (Sztarababa).

Jobbított szók

Szülöt fogó, Szülösz ... mint erdősz, tsösz. De még ennek szokás kell”. (46)

A 2. Toldalék szerzésének időpontja világosan kiderül KASSAI következő megjegyzéséből: „A' régi Magyar szavakat méltó tovább-is fenn tartani, de a' kortsosok helyébe jó újjakat találni nem tsak nem véték, hanem inkább érdem. Ébreszsen bennünket a' Pruszsusok példája, a' kik e z e n 1 8 1 6 f o l y ó E s z t e n d ő b e n n [én ritkítottam] Berlinbenn Társaságot tsinálnánn a' német Nyelvet az idegen, és kortsos szóktól ki tisztítani kezdettek, p. o. a Registrar helyett ezen újj szót vévénn fel: Schriftwart, ... Rentier helyett: Geldhold, Plöm-stengel helyett Zigaro 's t. eff.” (43; utalással a Magyar Kurír 31. számának Toldalékára). Az 1816-os dátum azért is érdekes,

mert KASSAI, aki BARÓTI SZABÓ személyes tanítványa lévén, nagy magyar szótárán kora ifjúsága óta dolgozott, a 10-es évek közepén súlyos csalódás érte: Trattner 1814-ben, gazdasági nehézségekre hivatkozva, visszaküldte neki a szótárnak kiadásra már elfogadott, sőt cenzúráztatott több mint 500 árkusát. KASSAI azonban nem csüggedt: lankadatlanul dolgozott nyelvтанán (amely 1817-ben valóban megjelent), és remélte szótára kiadását is, „mihelytt a' mostani veszni tértt jó pénzt a' Bécsi tűz megemésztendi, és a' jobb pénz folyamatba jövend” (Nyelv-tanító K. 22; vö. SZILY K.: MNy., VIII, 278).

Hogyan jutott e függelék megszerkesztésének gondolatára éppen KASSAI, aki — mint ismeretes — szótárába „töltös” jellegük miatt még az *ablak*, *asztal* szavakat sem vette fel? Efféle szótár szerkesztésével azért kellett foglalkoznia, mert ahhoz, hogy nyelvünket a pótolhatónak ítélt jövevényszavaktól megtisztogassa, először ezeket a jövevényszavakat fel kellett ismernie. S mivel magát egész életében „Nyelv-tanítónak” tekintette, akinek „szemesnek kelletik . . . lepnie, és ítéletesnek, hogy meg tudja választani a' jót a' rosszstól” (Nyelv-tanító K. 16), az „itéletes” szókönyv-író egyik kötelességének azt tartotta, hogy minden szóval kapcsolatban szorgosan vizsgálja — s itt KASSAINAK KRESZNERICS-ről írt bírálatát idézem, — „valjon tős gyök-eres magyar szó e a' vagy más nyelvből költsönözött, és tsavarított szó e?” Ha egy szótáríró e kérdést nem dönti el, folytatja KASSAI, szótára „sem származtatónak, sem nyelv tanítónak, sem ítéletesnek, a' vagy gántsolódónak (Criticum Lexiconnak) ingen sem nevezetethetik” (Szó-könyv I, 15). KASSAI így lényegében véve ADELUNG-nak a szókészlettel szemben vallott kritikai elveit fogadta el; ismeretes, hogy szótárának is eredetileg ezt az adellungi ihletésű címet szánta: „Lexicon Etymologicum Hungarico-Latinum et Latino-Hungaricum Grammatico-Criticum”. KASSAINAK tehát — éppen azért, mert szótárában csak a magyarnak vélt gyököket akarta szétbontogatni — szükségyszerűen el kellett jutnia nyelvünk idegen elemeinek számbavételéhez.

3. Örömmel állapíthatjuk meg, hogy KASSAI e munkáját nemcsak jó latin és német, sőt — hosszú szerencsi működése következtében — némi keleti szlovák nyelvismerettel végezte el, hanem — éppen a 2. Toldalék bevezetésében — olyan elveket is megfogalmazott, amelyek világosan utalnak bizonyos nyelvtörténeti érzékre. Régebbi szófejtőink gyakori tévedése volt, hogy a magyar nyelv jövevényszavait összekeverték azokkal a szavakkal, amelyek a magyarból kerültek át más nyelvekbe. 1786-ban például PÁZMÁNDY SÁMUEL horvát—magyar egyeztetései (Schediasmata c. művében) még az ide-oda kölcsönzések zavaros képét mutatták (vö. Studia Slavica I, 11 kk.). Maga GYARMATHI is 1799-ben magyar—szerb szóegyeztetések közt felsorolta pl. *hegedű*, *hegedűs* szavainknak délszláv átvételét KHEGEDA, KHEGEDUS alakban (Affin. 335). Később, 1808-ban SÁNDOR ISTVÁNNAL aránylag ritkább már ez a tévedés, és további 8 évvel később, 1816-ban KASSAI már nemcsak azt állapítja meg, hogy „feles szót költsönözénk a' Németektől, többet a' Diákoktól, leg-többet pediglen a' Tölttöktől” (40), tehát összeméri egymással számarányban jövevényszavaink különböző csoportjait, hanem kimondja a következő fontos elvet is: „Tsak az olyyan szókról mondhatni-el okosann, hogy a' Magyarok azokat a' Tölttöktől vették, melylyeket minden névnen neveztetett Slavusok, úgy mint Oroszok, vagy Muszkák, Lengyelek, Tsehek, Morvák, Horvátok akképpenn ejtenének; mertt mivel ők hamarabb lakának itt, a' Magyaroknál, természet szerént következik, hogy ezen nemzetségek

a' Magyaroktól azon szózatokat nem költsönözheték. Ilylen p. o. *szuha, sztol, oblok, Brát*, melylyeket minden Slavus így ejt, melylyekből lön az *Asztal, Ablak, Barát, szolga* . . ." (41).

Nem kevésbé helyes KASSAI az az elve, hogy tiltakozik hangutánzó eredetű szavak egyeztetése ellen. 1799-ben GYARMATHINál még hemzsegtek az efféle összevetések. Alig másfél évtized múltával azonban KASSAI már így fogalmazza meg egyik szófejtési elvét: „Ide [ti. a szláv—magyar szóegyeztetések körébe] nem kell érteni a' természeti hangot követő szókat, mi nemü: *Kukuk, . . . morog, Trombita, Dob* 'st. eff. mertt mivel a' természet nem idegen, tehát a természeti hangot követő szókat sem mondhatjuk idegeneknek semmi féle nyelvben" (41). Itt említjük meg, hogy a hangutánzás tudománycs vizsgálata tulajdonképpen HERDER nyomán indult meg: glottogenetikus fontosságáról szótára előszavában KRESZNERICS is nyilatkozott (Magyar Szótár I, XLIII kk.).

Több helyes megállapítást tesz KASSAI a nyelvi kölcsönzések okairól. Világos fogalma van a különféle etnikai érintkezések nyelvi következményeiről; tudja, hogy „egyéb nyelvek más nyelvekből költsönözött szókkal mind rakvák, p. o. A' Diák nyelv meg-vagyon rakva Görög szókkal" (42), majd — valószínűleg függetlenül GYARMATHI Vocabulariumának előszavától, amelyet eddig a „Wörter und Sachen"-elv egyik legrégebbi megnyilatkozásának tartottam, — a nyelvi kölcsönzés egyik okát így fogalmazza meg: „Második oka, miértt vettenek fel a' magyarok sok idegen szót az idegen nemzetektől az [így, vessző nélkül] hogy itt sok olyan holmire akadának, a' mi Döntő Magyar Országban[!], [de] a' régi Ásiai magyar Honban nem találtaték". Ezzel kapcsolatban megsejti a növényföldrajz jelentőségét is, hiszen: „Non omnis fert omnia tellus, milylyen p. o. Szilva, dinynye, Füge, Kukoritzta, Baratzk, Tseresnye, melylyek a' Don vize körül nem teremnek, tehát magyar neveik sem lehetének" (41—2).

4. A szófejtéseket tartalmazó 2. Toldalék ötletét KASSAI saját vallomása szerint SÁNDOR ISTVÁNTól kölcsönözte; SÁNDOR ISTVÁN ugyanis ezt írta 1796-ban, a Sokféle IV. kötetében: „Szükségünk volna a' többi között egygy olyly Munkára, mellyben mind azon Izavak a' Magyar Szótárból A. B. D. Izerént fel-jegyeztetnének mellyeket vizsgálomáftt élzre vehetni, hogy azokat az Idegenektől, úgymint a' Tótoktól 's Németektől költsönöztek hajdan az Eleink. Ezek mellé mindenütt olly Magyar Izavakat kellene helyheztenni, mellyek idővel helyettek bé-véttethetnének. P. o. *Fölö, tököm, Ebéd*, 's *Vatsora* mellé *Reggeli, Déli*, 's *E, ti-falatot*, vagy *Evéjt* lehetne tenni, avagy *Beg, Dél*, 's *E t-Evé, t. Petsenye* 's *Pállinka* mellé *sült hú, t*, vagy *sültet* 's *Éget-bort*, vagy *Égettvizet. Pék* 's *Mé, záros* mellé *Kenyérsütöt*[!] 's *Húsvágót* vagy röviden *sütöt* 's *vágót*" (Sokf. IV, 117-8; a dőlt szedés tőlem). KASSAINál persze ezt az elvet az ő tüzes hazafisága hevítette át, de SÁNDOR ISTVÁN ezt is sugallhatta. SÁNDOR ugyanis — valószínűleg általában helyesen — kételkedett abban, hogy számos fogalomnak ne lett volna már a szláv elemek beözönlése előtt is régebbi, tősgyökeres magyar elnevezése: „Elnem hitethetem magammal", írta e kérdérről a Sokféle X. kötetében, „hogy (például légyen ez egygyetlen egygy) a' SZIKRÁT, mellyet mindennap láttak a' tűzhelyökön, nem tudták volna [Eleink] magyarul megnevezni, hanem, ide jöven, a' Tótoktól tanúlták volna először" (51). KASSAI most hivatkozik is e vélekedésre (40), s mintegy feladatának tekinti, hogy a legtöbb „gántos" szó helyett találjon és ajánljon jó magyar elnevezést. Szinonima-keresésében

természetesen szívesen fordul nemcsak a köznyelvhez, hanem a nyelvjárásokhoz is, sőt olykor saját maga alkot új szavakat. Ilyenkor, ha neologizmusa még az ő számára is kissé mehökkentőnek tetszett, helyes valóságérzéssel szóajánlásához hozzátette: „ennek még szokás kell”. Láttuk ezt az eljárását a *bába* szó helyett ajánlott *szülős* esetében, s hasonló megjegyzést találunk számos más szó után is. *Deszka* helyett KASSAI *fűrészszelvény*-t ajánl (hibás szóelemzésen alapuló analógiája: „mint Diákúl-is *asser a serratione*”), de hozzát teszi: „még így nintsen szokásbann” (50). *Ablak* után a magyarító rovatban szerepel *üvegzet*, *házszem*, *naposító*, de utána ismét ez a beismert következik: „Még nintsen sehoh az ablaknak egyéb neve szokásbann” (44).

5. Lássuk most röviden KASSAI forrásait. Szófejítő és egyben magyarító szójegyzékének két forrásáról már megemlékeztünk: egyrészt a „Pruszkusok példájáról”, másrészt pedig SÁNDOR ISTVÁN ösztönző hatásáról. Volt azonban KASSAINAK egy harmadik fontos forrása is: WAGNER Phraseológiájának 1750-i kiadása. Már említettem, hogy KASSAI nemcsak magyar—latin, hanem latin—magyar szókönyvet is tervezett. Az utóbbiról az itt tárgyalt 2. Toldalék bevezetésében ezt jegyezte meg: „A' diák Magyar Szó-könyvemhez nem szükséges ilylen Toldalékot ragasztani; mertt a' diák nyelvnek kortos, és kietlen szavait megigazítva hóven elé adja Vagner Ferentz azon nevezetes könyvébenn[!], mellynek ez a' neve: *Universae Phraseologiae Latinae Corpus . . . post pag. 1272: Index diffusior vocum barbararum, aut minus elegantium*” (43).¹

KASSAI egyéb forrásai közül idézhetjük természetesen SÁNDOR ISTVÁN különböző kötetait (vö. V. k.: *kornil* 64; VII. k.: *petsenye* 84; X. k.: *tsiszár* 108; XII. k.: *hévér* 59, *ontok* 76 stb.), a Debreceni Grammatikát (*lárma* 66; *pélá* 82, *pellengér* 83, *príbék* 89, *sajtár* 96 stb.), MOLNÁR JÁNOS Könyvházának IV. kötetét (*mondattmány* 73), PÁRIZ-PÁPAI (*pupa* 90, *purpián* 91, *tornázt* 107), WAGNER (*karám* 62) és MÁRTON szótárait (*prósza* 90), sőt utal KASSAI SCHELLERNEK híres latin—német szótárára is.² A magyar nyelvújító műveiből szintén gyakran idéz. Forrása volt BENYÁK (akinek *létemény* szavát 'ens' jelentésben hevesen kifogásolta: 67), továbbá a *Mondolat* (vö. *el-férjesedni* 58, *mondolat* 72), JANKOVICS M. 1812-ben megjelent Szónemzése (*lat* 67), valamint BEREGSZÁSZI egyik értekezése, a *Dissertatio Philologica* (*morotva* 73, *parantsol* 79). Alkalmilag szakmunkákhoz is folyamodott. Ismert természettudományi szakmunkákat, köztük FÖLDI JÁNOS Kritikáját (*pálka* 77) és Természeti történiáját (*pelikán* 83), a Debreceni Fűvészkönyvet (*pálka* 77), továbbá számos történeti és jogi művet, pl. SZIRMAINAK *Hungaria in parabolis* című sokat forgatott munkáját (*labanc* 66) és GEORTS ILLÉS Honnyi törvényét (*környülmény* 65). Mindent összevéve, csupán egyet hiányolhatunk KASSAINÁL: a megújuló magyar irodalomnak a l a p o s a b b i s m e r e t é t. Ehhez azonban talán több esztétikai fogékonyság kellett volna, s különben is KASSAI

¹ Megjegyzendő, hogy ez a WAGNER-féle szójegyzék a XVIII. századi kései cicéronianizmusnak egészen szélsőséges terméke, amely — különös paradoxonként — egy vaticáni penitenciárius, FALUDI FERENC kezén ment át, s mégis keresett körülírásaival a keresztény latinságnak majdnem teljes megtagadásai. Az 'apácafejedelmasszony' neve pl. itt nem *abbatissa*, hanem *Antistita Sacrarum Deo Virginum*.

² *Karbonáti* szavunk előzményeiről ugyanis ezt írja: „*Karbonáta: Étél*' nevei Szakáts könyv p. 48. diákos ebbol: *Caro carbonibus tosta* (Scheller)” (62). Az Akadémiai Nagyszótár adatgyűjtése segítségével sikerült megállapítanunk, hogy az idézett Szakáts könyv egy 1763-ban megjelent Szakáts mesterség volt.

tartózkodó irodalmi állásfoglalása nem példa nélküli ebben a korban: még a sok tekintetben tisztultabb felfogású KRESZNERICS is a tegnap és a tegnappelőtt forrásait alaposabban ismerte, mint kora irodalmát.

Hogyan bánt KASSAI forrásaival? Ha eljárását epigrammai stílusban próbálnók jellemezni, ezt mondhatnók róla: *szabadon és szeszélyesen*. Szabadon, mert egyéni véleményét nem engedte senki előtte szóló pórázára fűzni, de szeszélyesen is, mert forrásait hol idézte, hol nem. *Azsag* szavunknak a szláv *ožeg* szóból való származtatását már GYARMATHI ismerte 1799-ben (az eddigi irodalom legrégebbi egyeztetésként szintén GYARMATHI utalt, de csak az 1816-i Voc.-ra, vö. KNEZSA, SzlJsz. 68) s most KASSAI mégis ezt írja róla: „*Azsag*: Posony Vármegeyében Hamu szító. Ezen németből Aschen: Hamú” (46). De szeszélyes is volt KASSAI forrásidézése, hiszen forrásait gyakran elhallgatta. Miért „horvátos” szó számára pl. *gabona* (55)? Azért, mert SÁNDOR ISTVÁN ezt írta róla: „Ném. hajdan *Gottes Gabe*. Hor. *Gobino*” (Sokf. XII, 36, vö. GYARMATHI, Voc. 20).³

6. Ha KASSAI 2. Toldalékjának etimonjait átadó nyelvek szerint próbáljuk csoportosítani, mindenekelőtt feltűnik, hogy sok szó eredetéről a szerző nem nyilatkozott világosan. Egyszerűen a hangrendi párhuzam hiánya, illetve a KASSAI részéről „nem magyar hangúnak” tartott *e—a*, *e—o* hangzósor miatt került a „gántos” szavak közé *gelyva*, *gyenta* (56), *gyertya* (57), *hemvad*, *hernyó* (58) éppen úgy, mint a *korhely* (64), *leventa* (68), *peleva* (85), *teréfa* (115) és annyi más. „Még csak magyar hangja sintsen” írja KASSAI szinte sajnálkozóan a *peztonka* szóról, amely helyett — *kertész*, *méhész* mintájára — *gyerkészt* ajánl (84). Az eredet szempontjából világosabban minősített etimonok közt találunk német, latin, sőt francia szavakat. A francia—magyar egyeztetések rendszerint a DebrGr.-ból indulnak ki; ilyen *paléta*, melyet KASSAI az egykorú német *Billette* alakkal egyeztet (77, vö. DebrGr. 348).⁴ Legfontosabbak és legszámosabbak azonban KASSAI szláv vonatkozású szóegyeztetései, amelyek azért is érdekesek, mert KASSAI a Bodroghközben született, Kassán tanult és Szerencsen működött évtizedekig, tehát volt alkalma ala-

³ SÁNDOR I. ötletét KASSAI így fűzte tovább: „*Gabna*, vel *Gabona*: Horvátos szó ebből [s itt kezdődik a képzelet játéka!] *Bogna*, *Bogina* az az Isteni. t. i. Isteni áldás, Isten a d o m á n y a [én ritkítottam] az ember élelmézésére” (55). A hangátvetéssel való magyarázat természetesen képtelenség, viszont érdekes megjegyeznünk, hogy SÁNDOR I. magyarázatában mégis volt egy szemernyi igazság a német *Gabe* tövével kapcsolatban: *gobino* ugyanis gót eredetű szó a balkáni szlávban, és minden valószínűség szerint a germán nyelvek 'adni' jelentésű *giban* stb. igéjével rokon (vö. KNEZSA, SzlJsz. 175; VASMER, RussEtyWb. I, 278 stb.).

⁴ KASSAI német és latin etimonjaival ezúttal nem foglalkozom. Német szófejtéseivel foglalkoznék az, aki majd egyszer összefoglalja a német jövevényszavainkra vonatkozó modern vélekedések tudománytörténeti előzményeit is. Érdekes azonban egy-két szót mondanom KASSAI magyar—francia szóegyeztetéseiről, hiszen eddig KASSAI francia nyelvtudásáról semmit sem tudunk. KASSAI francia etimonjai ugyanis részben a DebrGr.-tól függetlenek: idetartozik pl. a *lakat* és a fr. *loquet* egybevetése (66, megvan GYARM., Voc. 43; SÁNDOR csak a szláv nyelvekre utalt, pl. az orosz *lakot* alakra, vö. Sokf. XII, 77). Érdekes következő szóegyeztetése is: „*Maródi* Katona Frantzia szó *morbidus*ból elrontva” (70). Itt KASSAI forrása lehet a DebrGr. (vö. 346, utalással a *malade* szóra), de lehet ismét SÁNDOR is, illetve az a magyarázat, amelyet SÁNDOR a *martalék* szónál közölt: „*Martalék*. Praeda. — Fr. *Marauder*. Praedari. *Martalótz*. Miles praedator. Fr. *Marauður*” (Sokf. XII, 84). *Paraplé* szavunkat KASSAI eredetibb *paraplü* alakjában ismeri, s így magyarázza: „Frantzia szó, de eredet szerént: *Para* görög Eloljáró, 's anynyi, mint magyarul Ellen. Plü pedig 'a diák pluviából való 's így anynyi, mint essó Ellenző” (79).

posan megismerkedni a keleti szlovák nyelvjárással, sőt esetleg tudhatott egy keveset lengyelül és ruténul is.⁶

KASSAI nem egy szláv eredetű szóról is egészen sommásan nyilatkozik. Hogy pl. *gántza*, *gántzi*, *ganitza*, melyet szerzünk 'dödöllé'-vel értelmez, számára miért „Tolttos” (55), csak akkor tudjuk meg, ha KASSAI főforrásában, a Sokféle XII. kötetében megtaláljuk a szó helyes szláv etimonját (173, vö. Nyelv tanító K. 181—2). Persze a kétnyelvű KASSAI ismerhette a szlovák (*d*)*žganec* szó *ganec* változatát, s így számára az egyeztetés eleven nyelvi valóság volt. Itt jegyezzük meg, hogy a KASSAI közölte magyar alakváltozatok is sokszor becsesék. KНИЕZSA összeállítására szerint pl. a *gáncsi* alakv.-ot eddig csak egy csallóközi, 1879-ből származó adat alapján ismertük (SzJsz. 181). Hasonlóan értékes magyar nyelvjárási alakváltozatokra még lesz alkalmunk rámutatni.

Vizsgáljuk most meg tudománytörténeti szempontból KASSAI szláv vonatkozású szóegyeztetéseinek két csoportját: A) először azokat a szavakat, amelyeket már korábban is szlávból származtattak; B) másodsor azon etimonoikat, amelyeket — mai tudásunk szerint — elsőnek KASSAI javasolt.

Az A) csoportban 3 típust találunk: a) KASSAI elfogadja a szláv etimont, s közli a korábban javasolt egyeztetést; b) elfogadja a korábbi szláv származtatást, de másként fogalmazza meg, és más szóegyeztetést javasol; c) nem fogadja el a szláv származtatást, hanem a szót más átadó nyelvből, illetve esetleg a magyarból magyarázza.

7. Az elfogadható szláv etimonoikat KASSAI főleg két forrásból merítette: egyrészt a DebrGr.-ból, másrészt pedig a Sokféle XII. kötetéből. GYARMATHI Affinitásának közvetlen hatását nem sikerült kimutatnom, bár a Voc. szláv szóegyeztetéseinek részben már az Aff.-ban, tehát 17 évvel korábban fellelhetők. Módosítás nélkül elfogadott etimonoik KASSAINál pl. *abrak* (44, vö. DebrGr. 347, Aff. 320, Sokf. XII, 6), *abroncs* (44, vö. Aff. 321, Sokf. XII, 6), *asztal* (44, vö. DebrGr. 347, Aff. 326, Sokf. XII, 11), *bába* (44, vö. DebrGr. 347, Aff. 307, Sokf. XII, 12; KНИЕZSA 69 csak MIKLOSICHA utal), *bajnok* (46, vö. Aff. 308, Sokf. XII, 13; KНИЕZSA 72—3 csak MIKLOSICHA egybevetését tartja számon), *borona* (47; vö. DebrGr. 347, Aff. 307, Sokf. XII, 15; KНИЕZSA 104 csak GYARM., Voc.-ra utal), stb. Ugyancsak a korábbi szófejtési hagyományból merített KASSAI akkor is, amikor néhány *g*-kezdetű szláv jövevény-szavunkat nem a megfelelő *h*-kezdetű szlovák alakokkal egyeztette, hanem egy más szláv nyelvből vett *g*-kezdetű alakokkal. *Garmada* szavunkról KASSAI például ezt jegyezte meg: „Tolttúl *gromada*” (56). Ennek az alaknak forrása minden bizonnyal a DebrGr., ahol a *hromada* és a *gromada* alakot egyaránt megtaláljuk (347). 1799-ben GYARMATHI a szerb-horvát *gromada* alakra utalt (Aff. 335, vö. Voc. 21), de KНИЕZSA 184—5 összeállítására szerint a *gromada* hangalak lehetne pl. lengyel vagy orosz is. A szabályos szlovák alak SÁNDOR I.-nál van meg (vö. *hromada*, Sokf. XII, 38). — A Gereben cikkben még világosabb a DebrGr. hatása: ennek szláv megfelelői KASSAI szerint „*greben*, *hreben*” (56), s ugyancsak megtaláljuk a *Hreben*, *Greben* alakokat a DebrGr.-ban (347). SÁNDOR I.-nál a szabályos szlovák alak szerepel, ti. *hreben* (Sokf. XII, 38). — Problematikus a *ganaj* alatt közölt szláv *gnaj*, de valószínű, hogy ebben az

⁶ KASSAI adatainak magyarázatánál elsősorban M. KÁLAL szótárára (Slovenský slovník z literatúry aj nářečí. Banská Bystrica 1924) és szóbeli közlésekre, többek közt DÉCSY GYULA, KIRÁLY PÉTER és SZINYEI MERSE JENŐ adataira támaszkodtam.

esetben az akadémiai kéziratár másolatába íráshiba csúszott (a szerb-horvát *gnoj* alakot, a szabályos szlovák *hnoj* megfelelésen kívül, SÁNDOR I. közölte, vö. Sokf. XII, 37).⁷

Mindezen *g-s* alakok azért is érdekesek, mert kimutatható, hogy egyébként KASSAI a m. *g* ~ szlovák *h* megfelelést is számontartotta: *duga* szavunkat a szlovák *duhá*-val egyeztetette (50), és *szolga* szláv — azaz szlovák — megfelelője szerinte *szluha* is (41; vö. *szluga* 103).

8. E hagyománytisztelő szóegyeztetéseknel jóval érdekesebbek azok az etimonok, amelyekhez KASSAI eredeti megjegyzéseket fűzött. Hol a magyar, hol a szláv alakhoz csatolta szerzőnk a maga megfigyeléseit, amelyek közül számosnak valósággal forrásértéke van. *Bojnyik* szavunkhoz (vö. EtSz. I, 450) KASSAI érdekes magyar változatot közöl, ti. az újabb szintézisekből teljesen hiányzó *zbojnyik* alakot: „*Zbojnyik*, Bojnyik, Tolttúl Vojnik... Gyilkos” (117). KASSAI adatát magyar nyelvjárási szempontból a zempléni *zbúnyik* alakokkal vethetjük össze (MTsz.), a lokalizáció tehát tökéletes. Jellemző, hogy a magyartalan *zb-* szókezdet éppen Zemplénben, tehát egy kétnyelvű, nemzetiségi területen maradt meg. A szláv etimon természetesen a szlovák *zbojník* (illetve a keleti szlovákban, ahol nincsenek hosszú magánhangzók, *zbojnik*); ez az egybevetés — melyet KASSAI még nem közölt — csak CzF., illetve JAVAS ISTVÁN közlése óta (Nyr. XXIX, 82) ismeretes (vö. KNEIENZA 98). — Egy-egy szóval kapcsolatban KASSAI a szláv—magyar hangmegfelelésekre utal: amikor *derék* szavunkhoz a SÁNDOR I. idézte *driek* helyett (vö. Sokf. XII, 24) szláv megfelelésként egy *drek* alakot csatol, megjegyzi: „abból parasztosan *Derék*, mint *prémből perém*” (49).⁸ — Egyes szláv etimonokkal kapcsolatban KASSAI etimologizálni próbál, mégpedig gyakran helyesen; idézve *dajka* szavunknak VERANCICS óta ismeretes szláv megfelelőjét (l. még Sokf. XII, 23), megjegyzi: „Tolttos, *doj* toltt gyökérből” (49). — Helyesen vélekedik *vinnye* 'kovácsműhely' szavunk eredetéről is, amelynek etimológiáját KNEIENZA 781—2 csak MIKLOSICHIG vezette vissza (vö. azonban Sokf. XII, 166, ahol utalás van a szerb *Vigany* [= *viganj*] és a szlovák *Vihnya* [= *vychna*] alakra: „*Vinyne*: — írja KASSAI — Tolttos *vihnya* szóból, melyly *Oheny* ignisből ered” (116; hasonló vélekedés — MEILLET és mások nyomán — KNEIENSÁNÁL, i. h.). Megjegyzendő még, hogy ehhez a szócikkhez TOLNAI VILMOS is értékes glosszát fűzött az akadémiai másolat 116. lapjának szélén: „Vö. *Vihnye* Barsban”. Ha ezt a jegyzetet a tájnyelvkutatás igazolná, elhárulna az egyeztetés útjából KNEIENSÁNÁK egy szóföldrajzi jellegű aggodalma, hogy ti. e magyar tájszó „a múltban is, a jelenben is csupán a székelységnél van kimutatva” (i. h.). — Fontosak azok az esetek, amikor KASSAI a keleti szlovákra támaszkodva igazít egyetmást a már ismert etimonokon. *Konyha* szavunkat például — melyet GYARMATHI már az Aff.-ban összevetett az orosz *Kukhnja* (кухня) szóval (316), s amelyet SÁNDOR I. (Sokf. XII, 69) a szlováknak mondott *kuchinya* (azaz *kuchyňa*) szóval egyeztetett, most KASSAI egy *kuhnya* alakból származtatja, amely inkább a megfelelő lengyel és orosz szóra emlékeztet, de KÁLAL és KIRÁLY P. szerint megvan a keleti szlovákban is. — Ugyancsak saját keleti-szlovák nyelvjárási ismereteire támaszkodott

⁷ KAZINCZY Pandektáiban *chnoj* szerepel (vö. *Studia Slavica* I, 27); a szabályos keletiszlovák alak *hnuj* lenne (KÁLAL, KIRÁLY PÉTER, SZINNYEI-MERSE J.). Figyelembe veendő az is, hogy a m. *ganaj*-nak megfelelő szláv *gnoj* alakot már az Aff. is népszerűsíthette, vö. [orosz] „*Gnoi*. Govno. Mist. Fimus. *Ganěj*. *Gonej*” (311); a dőlt szedés tőlem).

⁸ Hasonló megjegyzés: „*Pres* paraszt szájjal *perés* diákos a *pressione* | *Sajtó*” (89).

KASSAI, amikor az *oszlop* szót kellett magyaráznia. E szóról SÁNDOR I. így írt: „O/zlop. Columna. Tót. *Sztlp.* Tseh. *Szlaup.* Rátz. *Sztop.* Or. *O/zlop*” (Sokf. XII, 96, vö. Aff. 321, GYARM., Voc. 54). KASSAINÁL viszont ezt olvassuk: „*Oszlop*: Tolttos *szlup*-ból: Kapú oszlop . . . Ágas. p. o. Kút ágas. Kapú bálvány” (76). Ez a *szlup* (azaz *slup*) KNEI ZSA 364—5 összeállítására szerint pl. lengyel alak lehetne, de nem szabad elfelejtenünk, hogy KÁLAL szerint a keleti szlovákban is *slup* járatos, tehát ez a nyelvjárási változat volt KASSAI forrása. Itt említendő egyébként KASSAINAK még egy szóegyeztetése: „*Szuláp* Tolttól *Sztlp.*, ebből *Oszlop*, mint Oskola, Ostoba” (104). Eddig *szuláp*-ra csak I adatumunk volt Szabolcs m.-ből, (MTsz.), és a *culáp* változat is csak újabb feljegyzésből (1912 óta) ismeretes (MNY. VIII, 282). — Végül hadd említsek meg egy olyan esetet is, amikor KASSAI egy szláv elemünk jelentéstani fejlődését próbálta magyar nyelvjárási párhuzammal igazolni. KASSAI ugyanis tud magyar jelentéstani analógiát fűzni *méh* 'uterus' szavunknak a szláv *mech* 'zsák' szóból való származtatásához (vö. KNEI ZSA 334—5), amennyiben közli a hegyaljai *tele a zsák* 'teherben van' kifejezést, amelyet eddig csak BACSÓ GYULA adavidéki gyűjtéséből ismertünk (57; van rá szóbeli adat Szatmár m.-ből is: BENYOVSZKY PÁL szíves közlése).

9. KASSAI szófejtési kísérleteinek legsebezhetőbb pontjai azok a szavak, amelyekkel kapcsolatban a nyilvánvaló szláv etimont — sokszor saját nyelvi tapasztalatai ellenére! — elveti, mégpedig csupán azért, hogy minél több szláv eredetű szót próbáljon inkább a németből, a latinból vagy a görögből magyarázni. Görögösnek mondta *péntek* szavunkat (83), noha már BEREKSZÁSZINÁL (Aehnl. 149), az Aff.-ban (322) és SÁNDOR I.-nál (Sokf. XII, 104) készen kapta a VERANCICS óta ismert jó szláv etimológiát (vö. még KNEI ZSA 413—4). — Helytelenül vitakozott SÁNDOR I.-nal a *morotva* szó eredetéről is: SÁNDOR I. már 1808-ban lényegében véve helyesen javasolta a *mrtva* [= *mrtvá*] *voda* egyeztetést (Sokf. XII, 89), s most KASSAI mégis a „diakos” *mortua aqua* etimont közölte 'tó, halvány' értelmezéssel (vö. 1808: „*Halvány.* Folyóból váltt álló víz, Hóltt víz.” SÁNDOR: Told. 138; MTsz. Szatmár m.; a készülő új tájszótári gyűjtés szerint van rá adat Ugocsából, Beregből, sőt Pest és Zala m.-ből is).

10. Természetesen ezeknél az átdolgozott, illetve el nem fogadott etimoknál érdekesebbek KASSAINAK azok a szóegyeztetése, amelyeknek — mai tudásunk szerint — akkor még nem voltak előzményei, illetve amelyeket — KASSAI műve kéziratban maradván — számos esetben csak jóval később „fedeztek fel újra”. Persze elfogadhatatlan, illetve valószínűtlen egyeztetéseket ebben a csoportban is bőven találunk,⁹ a legtöbb azonban egy vagy más okból figyelmet érdemel. Hadd említsük meg ezúttal a következő szószármaztatásokat:

csopák: — Ezt az ismeretlen eredetűnek tartott felvidéki tájszót (jelentése: 'kleines Rindvieh mit krummen Hörnern; kis fajta kajlaszarvú marha' KNEI ZSA 816—7) KNEI ZSA is első adatként KASSAI-ból idézi (V, 212 nyomán).

⁹ KASSAINAK e csoportban található tévedései olykor egyeznek LESCHKA és GYARM., Voc. ötleteivel. *Tarhonya* szavunkat (keleti eredetéről vö. KNEI ZSA 765—766) például LESCHKA 228 a szlovák *trhat* 'tép, szaggat' igével hozta kapcsolatba, s KASSAI ezt írta róla: „Tolttos szó *Tarha* az az szagat, tép igéből” (105). — Ismeretlen eredetű *cirógat* szavunkat KASSAI a „tolttos”, „*Tira, Utira, Roztira*” szóval egyeztetette, „melyly nyájas simongatást, törületést jelent...” (111). Ez az ötlet azért érdekes, mert jól bizonyítja, hogy a KASSAI ismerte keleti szlovák nyelvjárásban a *ti*-szótag palatalizációja *ci*-ig haladt előre, vö. KÁLALNÁL: *utierat*' (vsl. [azaz keleti szlovák] *ucerac*).

A magyarító szójegyzékben, melyet eddig nem ismertek, ezt olvassuk róla: „*Tso-pák* [!] marha. Toltt *Tsópák* szóból . . . Fel-földi marha” (108). A KASSAI idézte szláv alak arra figyelmeztet, hogy maga a szerző ismert egy (szlovák?) *čopak* alakot, amely aligha lehet más, mint *-ak* képzős származék a *Čop* (magyarul *Csap*) helynévből; eredeti jelentése tehát ez lenne: 'Csap környéki marha'. Mindenesetre a szó származásával, pontosabban a szláv *čopak* eredetével KASSAI sem lehetett tisztában, hiszen szótárában a magyar tájszót a *soták* népcsoport nevével hozta kapcsolatba (vö. i. h., ezt az ötletet EtSz. I, 1148 „talán figyelembe vehetőnek” minősítette, de KNIEZSA, 817 teljes határozottsággal elvetette).

hajdina. E szavunk a szlovén és kaj-horvát *hajdina* alakkal áll kapcsolatban, ez pedig a német *Heide(korn)* szláv *-ina* képzős származéka. KNIEZSA (208—9) a magyar szó szláv etimonját csak LESCHKA (90) óta tartja számon, pedig már KASSAINál a következő megjegyzést olvassuk: „Német *Haydéből*, Tolttos származtatás mint *hovedzina* [= *hovádzina*]” (57). Itt jegyezzük meg, hogy KASSAI más alkalommal is helyesen ismert fel szláv képzőket; a *burcsik* tájszót, amelynek jelentése szerinte „Ernyő, fedél a szekérenn”, így magyarázza: „Ezen szónak a' feje magyar ugyan, de a' farka az az végezete Tolttos, mert *Tsek*, *tsik* toltt kitsinyítő végezetek, p. o. *Bartsik*, *Hlaptsik*, *gáltsik*, *Szolártsik*” (48).¹⁰

karapol. — Szláv eredetű keresztény terminológiánk e régi, 'szentelt-vizzel meghint' jelentésű szavát eddigi tudásunk szerint csak MELICH elemezte (vö. KNIEZSA 255), pedig lám, KASSAI is hozzá tud szólni; „tolttos”-nak véli, s közli az ige etimonját is: „Tolttos. *Krapi* szóból” (62). KASSAI nyilván a szlovák *kropit'*, *krápat'* igére gondolt.

kokatka. — KASSAI szerint „*Kokatka* az ekébenn. Tolttos: Gerendely vég-szeg (mint tengely vég-szeg)” (63). Új és jó egyeztetés, amelyet csak ASBÓTH fog újra felfedezni (SzlJsz. 45). KASSAI a *kokatka* alakot megörököltette szótárában is (III, 90), viszont van bizonyos valószínűsége a *kokat* alakv. *o—á* vokalizmusának is, mivel ismeretes, éppen 1816-ból, a tájnyelvi *kotak* változat is (GYARM., Voc. 99). Természetesen a szláv *kokotz* átvételéről van szó, de nem 'gallus', hanem 'penis' jelentésben (KNIEZSA 240).

malac. — KNIEZSA (687) kételkedve fogadta ALEXICSnek (Nyr. XX, 180) azt a késői ötletét, amely szerint e szó egy szbh. *mal-ac* átvétele lenne. Hasonló szláv egyeztetésre gondolt azonban már KASSAI is: szerinte „*Malatz* Tolttól *Maletz* (aprólék)”. Magyarítása: „*Tsürhe* (a' Hegyalján) vagy süldő. Innét *tsürhe nyáj*” (70). KASSAI etimonja talán megérdemli, hogy a nyilvánvaló jelentéstani különbség ellenére legalább tudománytörténeti érdekességként számon tartsuk.

pászta. — E szavunk szláv származtatását KNIEZSA (398) szerint először ASBÓTH javasolta (Nyelvtud. I, 79; IV, 158). Szláv eredetével tisztában volt azonban KASSAI is, hiszen így írt róla: „*Pászta*, Posztágy. Tolttos Posztat-ból, a' mint mondják a' Hegyalján, mely meg-állást tézen. Pásztákra szedik a' szőlőt: Fogásokra. Pásztás esső — Pihengető esső, el-el álló esső” (82). Ebben a szócikkben érdekes a *posztágy* alakváltozat is; az első hasonló adatot csupán 1830 körül jegyezték fel (MNY. I, 379); kissé hasonló hozzá a győri

¹⁰ Nyilván szintén a végződés szlavos voltát ismerte fel KASSAI, amikor *raconca* szavunkat „toltos”-nak mondta, és a *szekér nyárs* összetételt ajánlotta helyette (92). A helyes egyeztetést (< szbh. *rukunica*) eddig csak MIKLOSICH, SIEI. 710 óta tartották számon, vö. KNIEZSA 458.

pásztágy alakv. 1838-ból (Tsz.). Megjegyzendő, hogy a szl. *postat'*-nak a keleti szlovákban *postac* felel meg (KÁLAL); a KASSAI idézte alak — ha betű szerint vennők — inkább a szbh. *pōstāt*-nak, illetve a szlovén *postat*-nak felel meg.

rásza. — Erről a 'palánta' jelentésű tájszóról, amelyet az eddigi irodalom szerint a szláv nyelvekkel először MIKLOSICH hozott kapcsolatba (SIEl. 684), már KASSAI tudott egyet-mást, ha nem is egészen helyesen. Szövege így hangzik: „*Rásza* p. o. Káposzta *rásza*, dohány *Rásza*. Toltos *Priszada* szóból: *planta*. | Ültetni való” (92). KASSAI csak az összetétel előtagjában tévedett: a valóságban ugyanis nem *pri-*, hanem *raz-* előtagos összetétellel van dolgunk (**raz-sads*, vö. KNEIENZA 459).

szátva. — KASSAINAK két cikke is idézendő itt: „*Szátva*, *Eszvátva*, *Iszvátva*, *Osztovátva*. Tolttúl *Szátva*. | Szövő szék” (100). „*Szovátva*. Mondolat. 91. Lásd *Szátva* (104).” Ezek a cikkek több okból érdekesek. Lászuk mindenekelőtt a m. alakváltozatok kronológiáját (vö. KNEIENZA 171—2 és 492—3). A XVI. század óta ismert *esztovátva* szónak *szátva*, *szátyva* alakv.-át eddig Abaújból és Zemplénből csak 1875 óta mutatták ki, a Nagyszótárnak 1787 óta vannak a szóra felvidéki adatai (pl. „[A vászon készítéséhez kell] *Szátva*, fonal, tsöllő, nyüst, borda, vetéllő, kenőts” (GELEI J., Robinzon 111)). *Eszvátva* (nyilván az 1561-ben feljegyzett *esztvátá*-ból) 1838 óta szerepelt nyelvészeti dokumentációnkban; a Nagyszótárnál palóc adatunk van rá a XVIII. század első feléből (idézi PÁZMÁNDY, Schediasmata. 1786. 177). Talán teljesen ismeretlen volt eddig az *iszvátva* alakváltozat; nyilván a borsodi és kalotaszegi *isztovátva* (MTsz.) rövidebb formája. Nagy területen él viszont *osztovátva*; az eddigi irodalom mégis csak 1877-óta közöl rá adatot. Mindenesetre 1808-ban feljegyezte SÁNDOR I.: nála ugyanis ez áll: „*Szovátva* [SzD.² óta!], *Osztovátva*. Machina textoria. Tseh. *Sztav*. *Stavek*. Vind. *Sztatuva*” (Sokf. XII, 134). KASSAI adata azért érdekes, mert — talán — első nyom arra a szlovák **stativa* szóra, amelynek létezését a *szátyva* alakkal kapcsolatban KNEIENZA I. is feltételezte (493). Valószínű, hogy KASSAI egy olyan **statva*, **stava*-féle alakra gondolt, amelyet pl. a szlovénből ki is mutattak (vö. szlovén *statva* 'Webstuhl', idézi KNEIENZA 171).

szekernye. — Csak LESCHKA (215) óta szokták számontartani e 'csizmaszerű bőrlábbeli' jelentésű tájszó szláv megfelelőit (KNEIENZA 495—6). KASSAI ennyit közöl: „*Szekernye* Tolttúl *Szkurnya*: | Tsizma” (101). Ellenőrzendő lenne, vajon a többi szláv nyelvben elterjedt *skornje* szónak valóban van-e a szlovákban *u* tőhangzós alakja is.

szipárnya. — KASSAI szócikke ezúttal is értékes nyelvi adatot és jó etimont tartalmaz. „*Szipárnya* Toltos *szip* Gyökérből, melyly anynyi mint Tölts, mivel ebbe életet töltenek. | Élés ház” (103). *Szipárnya* tájszavunk eddig csak egy 1904-i, Nyitra vidéki adatból volt ismeretes; eddigi tudásunk szerint először SZÚCS ISTVÁN származtatta a szlovák *syparňá*-ból (Nyr. XXXIII, 467, vö. KNEIENZA 505).

verőce. — Jó szófejtése KASSAINAK a *verőce* 'lécajto' (Szabolcsban KASSAI szerint: ritka ajtó) tájszónak a szláv *dvercé*-ből (nála *Dvertze*) való származtatása (115); KASSAINAK egyébként talán ez volt az egyetlen szláv etimonja, amely — SIMAI ÖDÖN közlése révén (MNy. I, 225) — már bekerült a magyar etimológiai irodalomba (vö. KNEIENZA 555).

vitrola. — Önálló egyeztetésként kell számontartanunk azt is, amit KASSAI *vitrola* szavunkról mond. SÁNDOR I. még német egyeztetésével próbálkozott (< *Wetterleihlak*, Sokf. XII, 167), KASSAI viszont, bár a déli szláv

vetrilo alakot még nem ismerte, legalább ennyit megjegyzett: „Tolttos *vitör* [= irod. szl. *viator*, keleti szlovák *viter* K.] (ventusból)” (116).¹¹

votka. — Hadd említsük meg ezt az eredetinek látszó cikket is: „*Votkája* a' Pálinkának (Tolttos) | Ondója az égett bornak (Erd)” (117). Ehhez magyarázatul a következő két nyelvjárási adatra kell hivatkoznom: a MTsz. szerint a *votka* az Alföld egyes pontjain, valamint a Dunántúlon 'pálinkafőzésnél az első lepárolás eredménye, rosszabb minőségű pálinka', az *ondó* 2. jel.-e pedig már a Tsz. szerint a Székelyföldön 'pálinka-seprő'. KASSAI adatközlése tehát teljes egészében helytálló.

zámiska. — Nem ismeretes 1816-nál korábbi időpontból a *zámiska* (KASSAINÁL *zsámiska*) 'dödölle', azaz — KNEI ZSA (566) szerint — 'puliszka-szerű étel; lisztpép, melyet zsírral, tejjel esznek' szövegfejtése sem: KASSAI nem idézi ugyan az ukrán *zamiška* alakot, de helyesen tudja, hogy a szó igei származék, hiszen ezt írja róla: „Tolttult [!] ”za mesámból” (118). Mivel a *zsámiska* alakv.-ot többek közt éppen Zemplénből közölték (MTsz.), még a KASSAI-féle magyar adat lokalizációja is teljesen kielégítő.

zánkol. — Magyar nyelvjárási szempontból is értékes KASSAINAK következő adata: „*Zánkolni*, bé zánkolni az ajtót, Tolttos zanak [vsz. sajtóhiba *zámok* v. *zámek* h.] zár szóból. | Zárni, bé zárni, bé rekeszteni.” (117). Mivel *zánk* 'faretesz, rigli' tájszavunk egyébként csak 1829 óta ismeretes (KNEI ZSA 566). KASSAI adata kiigazítja a dokumentáció kronológiáját is.

zimankós (KASSAINÁL *zamankós* is, vö. MTsz. Heves m.) szavunknak a szláv *zima* tövel való összevetését nem MUNKÁCSI kísérelte meg elsőnek (Nyr. XIII, 366; utal rá KNEI ZSA 785), hanem ezentúl számon kell tartanunk — GYARM., Voc. 92 egyeztetési kísérletén kívül — KASSAI megjegyzését is: „Tolttos *zima* (frigus) szóból” (117).

zúzmara. — Van KASSAINAK mondanivalója *zúzmaráz* „vagy rövidebben: *Zúz-mara*” szavunkról is: helyesen ismeri fel, hogy „fele magyar, fele toltt, mertt *Mraz* fagyot téssen” (118). Helyette az egyszerű *zúz*, *zúzos* alakot ajánlja, a következő példamondattal: *zúzosok* a' fák télbenn”. Eddig a *zúzmara* etimonját csak MUNKÁCSI (Nyr. XIII, 366) cikkéig szokták visszavezetni (KNEI ZSA 329); felbukkan azonban már 1796-ban (BEREGSZÁSZI, Aehnlichkeiten 149) és 1799-ben: GYARMATHI, Aff. 318); KASSAI szláv etimonja mégis valószínűleg független ezektől az előzményektől.

II. Ha most összefoglalóan óhajtjuk jellemezni KASSAI önálló etimológiáit vagy legalábbis az általa javasolt szófejtéseket, érdekes jelenségre kell utalnunk. KASSAI Szó-könyvének eddig is legnagyobb érdemül tájnyelvi anyagának gazdagságát tudták be, s most íme éppen e — jórészt felvidéki — magyar tájnyelvi anyag szavaihoz szólott hozzá a szófejtő KASSAI. Ebbe a szóréttegbe sorozható *burcsik*, *csopák*, *kokotka*, *kusza tyúk*, *szátva*, *szecklice*, *szipárnya*, *szuláp*, *uszkuruc*, *veternye*, *verőce*, *vinnye*, *votka*, *zánkolni*, *zámiska*, *zolna*.¹²

¹¹ Itt említhető meg, hogy KASSAI *zivatár* szavunkat is a *vitör* 'szél' szóval hozta kapcsolatba, s a *zimni vitör* 'hideg szél' jelzős szerkezetből származtatta (117–8). Éppen ezért a PP.-ből tanult *zérzár*-ral kívánta pótolni (117–8).

¹² Rövidség kedvéért az eddig nem tárgyalt szavakkal kapcsolatban csupán a következőket kívánom megjegyezni: a *kusza tyúk* jelzőjét elsőnek helyesen KASSAI értelmezte, hiszen 'suta, farkatlan tyúk'-nak magyarázza (65, vö. KNEI ZSA 297); az *uszkuruc* növénynevről annyit, hogy ezt KASSAI egy más forrásból nem ismert szlovák *oszkorusza* alakkal egyeztetette (113, vö. KNEI ZSA 542); *veternyé*-ről — amelyet KASSAI, a Sokf. XII, 165 helyes magyarázata ellenére, a *vecsernye* szóval kever össze — vö. 116; a *zolna* madárnévről: 118.

Ha ezeket a — köznyelben jóformán ismeretlen — tájszavakat hexameterbe szedném, felsorolásom majdnem hasonlatos lenne a Kisdéd Szótár I. kiadásának egy-egy rejtélyes hexameteréhez. De talán így is volna rendjén: ez mutatná, hogy a szófejtő KASSAI, BARÓTI SZABÓ tanítványa, mennyire hű maradt mesterének legfőbb eszményéhez: a népnyelv megbecsüléséhez. Ez az a kor, amikor például BEREGSZÁSZI sem a román irodalmi nyelvből, hanem egy szatmári román nyelvjárásból közöl szinte fonetikus átírásban értékes adatokat, hogy velük a román nyelv latin jellegét bizonyítsa (vö. Aehnlicheit 146—8). S most nem állhatjuk meg, hogy ne vessünk legalább futó pillantást KASSAI 3. Toldalékára is, amelyben — mesterét túlszárnyalva — már nem is a magyar és a szlovák nyelv közös elemeit vizsgálta, hanem kísérletet tett a Duna középső folyása környékén lakó népek nyelvközösségének, ennek a mindmáig létező nyelvi „sodalitas Danubianá”-nak feltárására is. Ebben a fejezetben foglalkozik ugyanis KASSAI azokkal a művelődési szavakkal, amelyek — azonos forrásból — megvannak a németben és a szláv nyelvekben éppen úgy, mint a magyarban, vagy ahogyan ő mondja: „Idegen el-türni való szók, melylyeket a’ Diák, Német és Tolttokkal egygyütt koszpitolunk” (121). Nem akarja tehát magyar szavakkal helyettesíteni az olyan vándorszavakat, mint *alamizsna*, *angyal*, *ánis*, *apát*, *apostol* (122), *ecet*, *evangéliom*, *fáklya*, *fátzán* (123), *füge* (123), *font*, *forma*, *galamb*, *garas*, *gesztenye*, *gyémánt* (124), *kártya*, *kordovány*, *korona*, *lámpás* (125), *ménta*, *mester*, *must*, *noszpolya*, *orgona* (126), *petreselyem* (127), *répa*, *reték* (!), *ruta*, *síndely*, *sárga tábla* (129).¹³ Ha ezeket a szavakat az átadó nyelvek szerint ismét rétegekre bontanók, érdekes művelődéstörténeti képet kapnánk: nagyjából kirajzolód-nának előttünk mindazon művelődési hatások, amelyeknek révén Kelet-Európának valóban van közös szókészlete, s amely hatásokat maga KASSAI is elismert. A nyelvi partikularizmust így foglalja KASSAINál dialektikus egységbe valami, amit a XVIII. század egyetemességére való törekvésével, az „universalité” keresésével rokoníthatunk.

12. A régi nyelvészeti munkákban való szemeztetés mindig az aranymosásra emlékeztet: mennyi tapogatózás, téves egyeztetés homokját kell eltávolítani az útból, hogy hozzájussunk azokhoz az arany szemcsékhez, amelyek később szilárd hagyomány elindítói lettek, s amelyeknek halvány fénye az emlékezést is besugározza. Aranymosóként álltunk mi is KASSAI szófejtéseinek tömkelegébe, de talán sikerült felszínre hoznunk egyet-mást, aminek ismerete nem felesleges. Bevallom, munkámban mindvégig az a buzdítás segített, amelyet egykor párizsi mesteremtől, OSCAR BLOCHTÓL kaptam, aki nemcsak nyelvjáráskutatónak volt nagy, hanem etimológusként is bölcs volt, józan és mértéktartó. Maga BLOCH is etimológiai szótárt szerkesztett,

¹³ E jegyzék összeállításához KASSAINAK — személyes nyelvismeretén és összehasonlító hajlamán kívül — két indítéka lehetett. Az egyiket BEREGSZÁSZI szolgál-tatta, akinek szógyeztetései közt bőven akadnak utalások görög — latin eredetű európai vándorszavakra is. E vonatkozásban említhetők pl. a következő szó-sorok (valamennyinek BEREGSZÁSZINÁL szláv elemként cseh tagja van): *andel* (*andjel*) — *Engel* — *angyal*, *apofftol* — *Apostel* — *Apostol*, *opat* — *Abt* — *Apat-Úr* [!], *komornje* — *Cammerherr* — *komornyik*, *nyllpule* — *Mispel* — *nołzpolya*, *ruže* — *Rose* — *rózsa* stb. (vö. Aehn. 149—54). Valamivel később, 1799-ben GYARMATHI már olyan fontosnak tartotta a közép-európai vándorszókat, hogy az Aff.-ban csillaggal — ahogyan ő mondta: „stellulá”-val — jelölte meg őket. Az Aff. orosz — magyar szógyeztetései közül idetartozik pl. *Apteka*, *die Apotheke*, *Patika* (306), *Bokal*, *der Becher*, *Pokale*, *Bokály* (308), *Tzedulka*, *Zettel*, *Scheda*, *Tzedula* (309), *Fleitotska*, *das Flötchen*, *Flotátska*, *Sipotska* (310) stb. a szerb — horvát — magyar egyeztetések közül pl. *Majur*, *Mayerhoff*, *Major* (337) stb.

de egyetemi előadásaiban mindig azt vallotta, hogy a franciáknak nem lehetne öt-hat új szófejtő szótárunk, ha már a XVII. században nem állt volna a francia etimológiai kutatás aránylag igen magas színvonalon, s ha már MÉNAGE nem olyan etimológiákat közölt volna híres szótárában, amelyeknek kb. 70%-a ma is megállja a helyét. Ha azt a szilárdan megalapozott hagyományt tekintjük, amelyet a XVIII. század utolsó negyede teremtett mind a magyar nyelv szláv elemeinek kutatása terén, mind pedig például a finnugor nyelvészetben, akkor nyilvánvaló lesz előttünk, hogy tudománytörténetünknek ebben az ágában is az „Emlékezzünk régiekről” jelígenek teljes érvényt kell szereznünk. KASSAI műve a jeles szótárszerző egyéni sorsa szempontjából is értékes monumentum: sok megpróbáltatás és csalódás közül emelkedik ki szófejtő szótárkísérlete, s bár kéziratban maradt, azért mégis láncszem egyrésztől GYARMATHI és SÁNDOR ISTVÁN, másrésztől LESCHKA, DANKOVSKY és MIKLOSICH munkássága közt. SIMAI KRISTÓFFAL és KRESZNERICESSEL együtt KASSAI is a magyar szótárírás hőskorának nagy alakja, sőt bizony mártírja is: mindhárman évtizedekig vártak műveik kiadására, az ő reformkorukra, s például KASSAI sohasem lett olyan bőkezű mecénásra, aminő ZÁDOR GYÖRGY, Vörösmarty támogatója és barátja volt KRESZNERICESSEL szemben. Mindmáig a magyar nyelvtudományra s elsősorban Akadémiánkra hárul tehát az a feladat, hogy KASSAI szótárának kéziratban maradt utolsó kötetét, amely az itt tárgyalt toldalékokat is tartalmazza, végre közzétegye.

GÁLDI LÁSZLÓ

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Megjegyzések Kenneth L. Pike „egyesített” elméletéről

1. Az az érdekes vita, mely a legtekintélyesebb szovjet nyelvészeti folyóirat, a Вопросы языкознания hasábjain bontakozott ki a strukturalizmus értékelése kapcsán, arra ösztönzi a hazai kutatót is, hogy a jövőben többet és elmélyültebben foglalkozzék a SAUSSURE utáni nyelvelméleti irányzatokkal.

Az általános nyelvészet iránti fokozottabb érdeklődésről tett tanulságot az oslói nyelvész-kongresszus is. Mint a Nyelvtudományi Közlemények legutóbbi számában megjelent magvas összefoglalásból kitűnik, a kongresszus anyagában igen jelentős helyet foglaltak el a modern nyelvelmélet kérdései.

Mint tudjuk, a strukturalizmus összefoglaló elnevezése mindazoknak a nyelvszemléleti irányzatoknak, melyek a nyelvet jelek zárt rendszerének tekintik s vallják, hogy az egyes jel (illetve jelkategória) értékét annak a rendszer egészében elfoglalt, meghatározott helye szabja meg. Amilyen tág ez a meghatározás, olyan tarka azoknak az irányzatoknak a képe is, amelyeket a nyelvészeti közvélemény a strukturalizmus összefoglaló elnevezése alatt tart számon.

A strukturalizmus európai irányzatai (a genfi, a koppenhágai és a prágai iskola) F. DE SAUSSURE-t tekintik alapvető forrásuknak. S méltán, mert a rendszer gondolatát, s azon belül a rendszertagok oppozicionális szembenállásának gondolatát a nyelvtudományban elsőnek SAUSSURE hirdette a szemlélet alapjaként, s ezzel a nyelvről alkotott elképzeléseinket a kor leghaladóbb természettudományos felfogásának módszertani szintjére emelte, mely a fizikában és a biológiában egyaránt a struktúra fogalmát húzta alá.¹

SAUSSURE érdeme, hogy világosan elhatárolta a nyelvet a beszéd-től, s a XIX. század történeti nyelvszemlélete mellett kimutatta az egyidejű nyelvi rendszer leírásának szükségességét és megjelölte a leírás irányelveit. Mindezek kapcsán és feltételeképpen hangsúlyozta a nyelvtudomány önálló jellegét, helyesen látva annak zálogát tárgyának, a nyelvnek, mint társadalmi jelrendszernek az önálló és sajátos voltában. Ily módon döntő mértékben hozzájárult ahhoz, hogy meghúzza a határvonalat egyrészt az irodalom, folklór, vallás stb. és a nyelv, másrészt — ennek megfelelően — a filológia és a nyelvtudomány között.

SAUSSURE óta mindannyiunk féltve őrzött kincse tudományunk önállósága. Ennek az önállóságnak igazolására és védelmére szolgáltak azok a törekvések, melyek a nyelvtudomány alapvető axiomáinak tisztázására irányul-

¹ A párhuzamra lásd: V. BRØNDAL, Essais de linguistique générale. Copenhague 1943, 44.

tak,² hogy azok birtokában elvileg szilárd alapon határoolhassuk el a nyelvtudományt mindattól, amit a nyelv társadalmi-, jel- és rendszer-jellegével tisztában nem levő XIX. század — a konkrét kutatás terén elért hatalmas és időálló eredményei mellett — abba beleerőltetett, mikor a nyelvet a kultúra épp olyan természetű termékének hitte, mint pl. az irodalmat, s így mindig csak azt kutatta, hogy mi köti össze azt a kultúra egyéb megnyilvánulásaival, és sértőnek találta volna a nyelvtudomány és a többi humanóra közötti különbség gondolatát.³

A nyelvtudomány tagolódását az amerikai nyelvészek pedig — meglehetősen nagy egyöntetűséggel — az alábbi módon képzelik el.

a) **Prelingvisztika.** A nyelvtudománynak ez az ága foglalkozik a nyelvészt érdeklő fizikai, biológiai és pszichológiai kérdésekkel. Ilyenformán a prelingvisztikába tartozik a kísérleti fonetika és a nyelvpszichológia.

b) **Mikrolingvisztika.** Ez a szűkebb értelemben vett nyelvészet, mely a nyelvek szinkronikus és történeti vizsgálatát, valamint az összehasonlító nyelvészetet foglalja magába.

c) **Metalingvisztika.** A nyelvi jelek értékével foglalkozik, tehát a tradicionális jelentéstant pótolja. De túlmegy azon, mert megfeleléseket keres a népek fogalomvilágának a nyelvben megfigyelhető sajátosságos tagolódása és az illető nép kultúrájának egésze között.

Mint látjuk, a mikrolingvisztika fedi nagyjából azt a területet, amit SAUSSURE nyomán mi, európai nyelvészek belső nyelvtudománynak nevezünk. Csak helyeselni tudjuk, hogy az amerikai felfogás is a nyelvtudomány legbensőbb ügyének tekintí a történeti és összehasonlító nyelvészetet, hisz tudjuk és valljuk, hogy egy nyelv teljes feltárása csak nyomon követhető történelmi útjának legteljesebb figyelembe vétele esetén végezhető el, sőt, a feltárás sikerét döntő mértékben befolyásolja az a tény, hogy mily messze és milyen teljességgel követhetjük nyomon a nyelvek útját a távolba vesző múltba.

Az alábbiakban viszont az amerikai általános nyelvészetnek egy egészen sajátos kísérletét szeretnénk bemutatni, mely a nyelv és az emberi társadalom életének egyéb vonásai között meglepő módon kíván összefüggést teremteni.

2. Az amerikai nyelvszemlélet lélektani alapja a behaviorizmus. Ez az irányzat kétli, hogy az agy működésébe — s így annak nyelvi tevékenységébe is — valamiképpen bepillanthatnánk, ezért a pszichológia tárgyaként az ember születésétől haláláig megfigyelhető mindennemű megnyilvánulását, azaz a szó legtágabb értelmében vett viselkedését szabja meg. A behaviorizmus SAPIR, BLOOMFIELD és TWADDELL nyomán lett uralkodó lélektani alapja az amerikai nyelvfelfogásnak. Az eddigi próbálkozások során azonban KENNETH L. PIKE nevéhez fűződik a legátfogóbb kísérlet arra nézve, hogy teljes egészében a viselkedés általános elméletébe épülő nyelvszemléletet alakítson ki.⁴

² Világosan kifejezésre jut az axiomatikus igény BLOOMFIELDnél (*A Set of Postulates for the Science of Language*. 1926.), még tudatosabb BÜHLERNél (*Sprachtheorie*. 1934.) s a legkövetkezetesebb HJELMSLEVNél (*Prolegomena to a Theory of Language*. 1953.).

³ A nyelv és a felépítmény-kategóriák azonosítása világosan kítűnik PAUL „Prinzipien...”-jének előszavából. A kettő közötti különbség gondolatától való elzárkózásban bizonyára szerepe volt SCHLEICHER vulgáris-teremtettudományos koncepciójának, melyhez képest a pauli kultúrkonceptió — függetlenül attól, hogy nem volt kellően differenciált — mégis csak előrehaladást jelentett.

⁴ KENNETH L. PIKE, *Language in Relation to a Unified Theory of the Structure of Human Behavior*. Part I. 1954. Summer Institute of Linguistics, Glendale, California.

PIKE gondolatmenetének kiinduló pontjával egy mindannyiunk által ismert, s a köznapi életben számtalanszor megfigyelhető jelenség szolgál. Nézzük meg, hogyan vitatkozik két ember. Beszélnek, de nemcsak beszélnek, hanem gesztikulálnak is. A gesztusok nemcsak kísérik a beszéd egyes részeit, hanem néha helyettesítik is azokat. Például az egyik beszédpartner kérdez valamit. Erre a másik nem szól semmit, csak legyint egyet, s azután valami újabb témába fog. Erre meg az első válaszol egy fejbólintással vagy egy tiltakozó kézmozdulattal stb. Ilyenformán — szűri le a következtetést PIKE — a verbális és nem verbális megnyilvánulások egy egységes esemény-sor tagjaivá rendeződnek.

Egy másik példa. John az utca túlsó oldalán megpillantja barátját, Billt. Szeretné, ha barátja vele tartana. Attól függően, hogy milyen széles az utca vagy milyen zajos, a következő formában játszódhat le értekezésük:

- A) John: Gyere, kísérj el!
 Bill: Nem érek rá.
 John: Viszontlátásra!
- B) John: Gyere, kísérj el!
 Bill: (tagadólag int.)
 John: Viszontlátásra!
- C) John: (felemelt karral maga felé hívja Billt, majd az irányt mutatja, amerre mennének.)
 Bill: Nem érek rá.
 John: (búcsút int.)
- D) John: (ismét karjával inti maga felé Billt, mint a C esetben.)
 Bill: (tagadólag rázza a fejét.)
 John: (búcsút int.)

Íme, mondja PIKE, e négy jelenetben más és más a verbális és nem-verbális megnyilvánulások aránya, de teljesen azonos értékű, azonos értelmű a négy jelenet viselkedés szempontjából.

Ez a jelenet azt is megmutatja, hogy nemcsak egységes eseményláncok-lattá szövődnek össze a szóbeli meg nem-szóbeli megnyilvánulások, hanem kölcsönösen felcserélhetők; helyettesíthetők egymással. Mindez — PIKE szerint — szükségessé teszi egy olyan elmélet kidolgozását, mely egyesíti a technikai valóraváltás szempontjából különböző viselkedéseket, s kidolgoz egy értéksíkot, amelyen az olyan különbség, mint a verbális és nem-verbális jelleg, már figyelmen kívül hagyható.

Ennek az egységes elméletnek pontos ekvivalenciát kell találnia a szóbeli és egyéb viselkedés egységei között.

A viselkedés alapegysége a *behavioréma*. A behavioréma a céltudatos emberi viselkedés alapszegmentuma. Amikor az ünnepi asztal mellett feláll valaki, hogy köszöntőt mondjon, ez a tevékenysége, mint egész, egy behavioréma, amely kisebb behaviorémákból áll, verbálisakból (a köszöntő beszédből) és nem-verbálisakból (a mozdulataiból, mikor a poharat felemeli, kiüríti stb.).

Mindebből következik, hogy a behavioréma alsó és felső határa igen problematikus. Nem független az a megfigyelőtől sem. Más lesz egy labdarúgó-mérkőzés behaviorémáinak alsó határa (vagyis sokkal kisebbek lesznek az alkotó behaviorémák) egy sportrajongó és sporthoz értő férfi számára, mint a felesége számára, aki csak udvariasságból kíséri el férjét a mérkőzésre,

s az egészet, mint egy, tagolatlan behaviorémát fogja fel. Az alsó határ — pl. egy kézmozdulat esetében — leszorítható egy izomrost valamelyik sejtjének mozdulatáig. Mivel az emberi viselkedés ilyen, szinte végtelen apró behaviorémákra tagolható, magában az elméletben kell az alsó határ számára *küszöböt* szabnunk. E küszöb kiválasztásánál alapvető szempont, hogy a behavioréma alsó határa egy akkora viselkedés-szegmentumot fogjon át, amely az illető kultúrkörben még céltudatos emberi tevékenységnek számít.

A felső határ megszabhatatlan. Lehet az egy órahossznyi templomi szertartás, egy kétórás labdarúgó-mérkőzés, de eltarthat akár három évig is (pl. egy tudós expedíciós körutat tesz Afrikában).

A behaviorémának a verbális viselkedés síkján megfelelő egység az *utteréma* (utterance + eme). A behavioréma és az utteréma viszonya úgy jellemezhető, hogy minden utteréma behavioréma, de nem minden behavioréma utteréma.

A behaviorémát három szempontból kell szemügyre vennünk. Mindenekelőtt vizsgálunk kell annak jellegét. A jelleg szempontjából vizsgált behavioréma a *motívum* vagy *motiféma*. A motiféma értékét annak az illető kultúrkörben betöltött célja és jelentése szabja meg.

Természetes, hogy a verbális behavioréma, azaz az utteréma is vizsgálható jelleg szempontjából. A motiféma nyelvi megfelelője, azaz a jelleg szempontjából vizsgált utteréma a *morféma*.

Vizsgálunk kell még a behaviorémát megjelenési módja, tehát manifestációja továbbá megoszlási módja, azaz disztribúciója tekintetében. Ugyanígy az utterémát is. Legyen szabad **PIKE** egyik példáját idéznünk arra vonatkozóan, hogy az utteréma esetében milyen problémák elé állít bennünket ez a hármas szempont:

Az angol *not* tagadószócska egy nyelvi behavioréma, azaz utteréma. Amikor jelleg, tehát cél és jelentés szempontjából vizsgálom, akkor morfémának tekintendő. Ebből a szempontból jellemző motívuma a negáció. Az *n't* változat a *not* mellett azt mutatja, hogy ennek az utterémának több manifestációs módja van. Mármost a két alak viszonyáról azt látjuk, hogy azok bizonyos megoszlási viszonyban vannak. A családi asztal mellett elhangzó *Wasn't that fine . . .*-ben *n't* áll, viszont egy *He's not . . .* kezdetű szerkezetben csak *not* fordulhat elő. Ilyenformán a szóban forgó utteréma különböző manifestációs módjai egy disztribucionális osztályt képeznek.

A disztribucionális szempontból vizsgált behavioréma egysége a *roléma* (correlative + eme), a roléma nyelvi megfelelője a *graméma*. A *n't* és *not* morfémák tehát egy gramémát alkotnak.

3. Nagy vonásokban megkíséreltük nyomon követni **PIKE** teóriáját. Az alábbiakban néhány megjegyzést szeretnénk hozzáfűzni. Természetesen nem tarthatunk igényt arra, hogy a behaviorizmust, mint sajátos lélektani irányzatot egészében bíráljuk. Ez a pszichológusok feladata. Még **PIKE** elméletének valami „végleges” és átfogó értékelésére sem gondolhatunk, már csak azért sem, mert könyvének eddig csak az első része látott napvilágot. Mint az első kötethez mellékelt tájékoztatásból kitűnik, a merész fantáziájú szerző a második kötetben szándékozik tárgyalni olyan nagyfontosságú kérdéseket, mint a fogalom és a jelentés, az egyén és a társadalom viszonya, a viselkedés mechanizmusa és eredményei stb. Mindezek kapcsán még nagymértékben módosulhat majd a véleményünk. Észrevételeinket tehát előzetes jelleggel kívánjuk megtenni.

1. Az átfogó igény nem ismeretlen törekvés az utóbbi évek általános nyelvészetében. Például F. MIKUS⁴ és L. HJELMSLEV⁵ — persze eltérő módon — de egyformán azzal az igénnyel léptek fel, hogy olyan nyelvi analízist dolgoznak ki, mellyel a világ valamennyi nyelvét egy magasabb síkon közös nevezőre hozhatjuk és a típusbeli különbségek ellenére matematikai pontossággal össze-mérhetjük. Az ilyen, nemcsak rokon nyelveket összehasonlító munka megkezdését sürgeti a technika egy olyan fontos találmánya is, mint a fordítógép. De míg ez a feladat kielégítő megoldást nem nyert, más szóval, amíg meg nem találtuk megnyugtató formában azt a nyelvi alapsejtet, mely a világ minden nyelvének tovább nem osztható alapegysége, s amelynek kombinációjából áll a legösszetettebb és legbonyolultabb nyelvi képződmény is, addig talán korai lenne máris a nyelv és a tőle oly lényegesen különböző egyéb életmegnyilvánulások egységes elméletét kutatni.

2. Van a PIKE-elmélet kiinduló gondolatával kapcsolatban egy alapvető aggályunk. Nevezetesen, hogy az egységes láncba-rendeződés és kölcsönös felcserélhetőség, mely PIKE szerint a verbális és nem-verbális viselkedés között megfigyelhető, a beszédtevényekre vonatkozik és nem a nyelvre.

Nyelv és beszéd különbsége, melynek hogyanja és mikéntje körül oly sok vita folyt Európában, az amerikai nyelvészek számára sohasem volt különösebben fontos. Talán ez a közömbösség bosszulja meg magát akkor, amikor PIKE a beszédtevények egy jellegzetességéből (nevezetesen egyszeri és konkrét voltukból) kiindulva akar nyelvelméletet felépíteni.

A beszéd elemei, melyek mindig egy meghatározott beszélő konkrét helyzetben létrehozott produktumai, valóban beilleszkednek az illető konkrét viselkedésének egészébe. De a nyelvtudomány számára a sok különböző helyzetben létrehozott s így sok különböző viselkedés-láncba illeszkedő beszéd-megnyilvánulásból csak az fontos, ami a helyzetek különbözőségén túl, illetve azoktól függetlenül a szóban forgó beszédtevényt mint nyelvi elemet jellemzi. Más szóval: a nyelvet éppen úgy kapjuk meg, hogy a beszédmegnyilvánulásokból elvonatkoztatunk mindent, ami egyedi és konkrét. Ebben az esetben viszont a nyelv bizonyos elemeit csak a nyelv bizonyos más elemeivel mérhetjük össze, s kategóriáinak határát és azok viszonyát csak a nyelvi rendszer egészéből vezethetjük le, nem kívülálló tényezőkből.

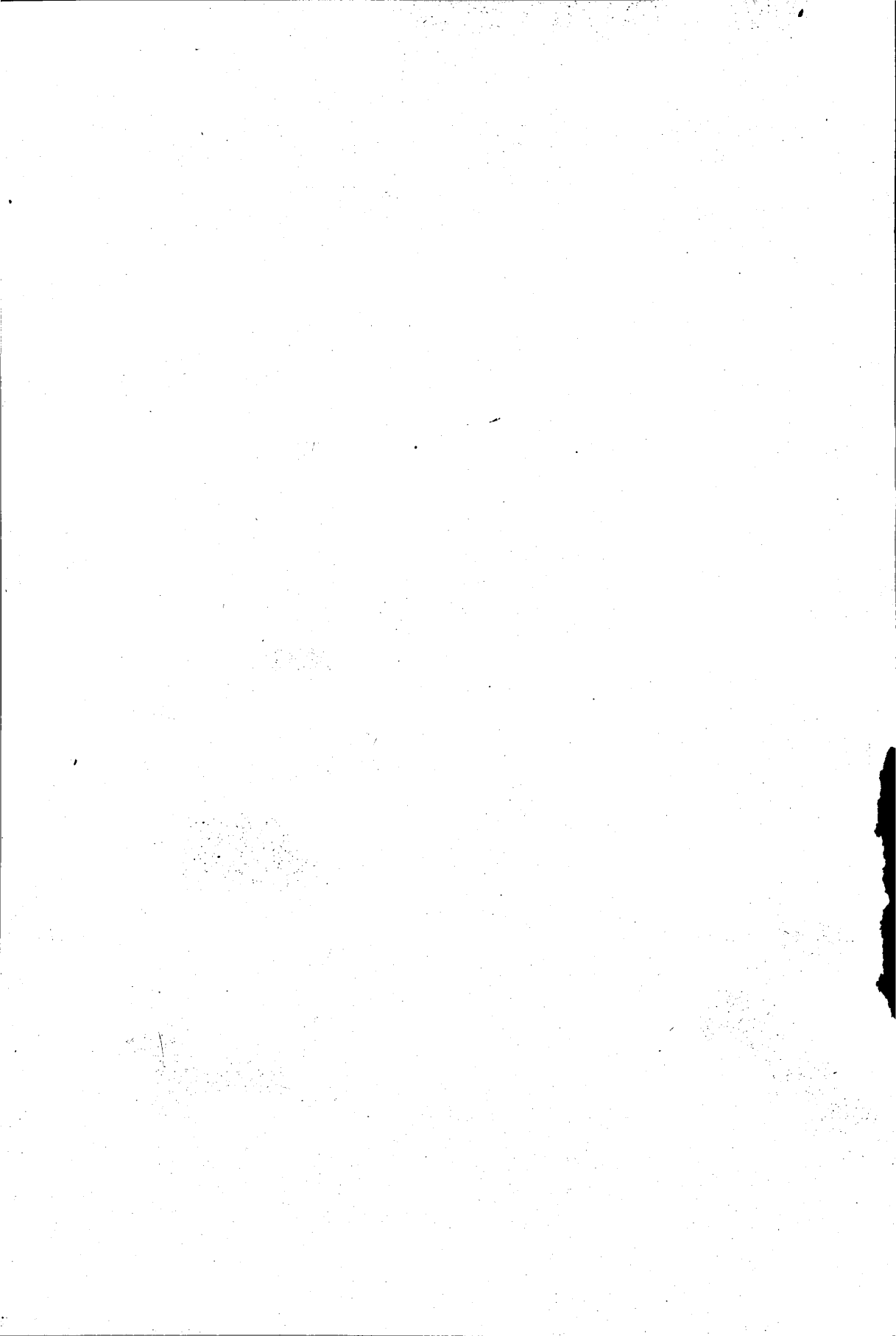
3. Végezetül rá kell mutatnunk arra, hogy a behavioréma és utteréma, ill. a motiféma és a morféma közötti párhuzamnak komoly akadályai vannak. Míg a behaviorémának — PIKE szerint — felső határa nincs, az alsó pedig gyakorlatilag alkalmatlanul kicsi, s így az elméletben kell küszöböt szabnunk, addig az egyes nyelvi elemek — fonéma, morféma stb. — határait nem a nyelvelmélet szabja meg, hanem maga a nyelvi rendszer. S ezek a kategóriák függetlenek a megfigyelőtől. A nyelvész csak feltárja, s nem kreálja őket. PIKE pedig úgy oldotta meg a kérdést, hogy a viselkedés általános kategóriáit, melyeket valóban saját maga állapított meg, hozzáigazította a nyelv objektív kategóriáihoz, elsősorban a morfémához.

A tudományban a legszokatlanabb feltevés sem haszontalan. Ha másra nem jó, akkor is becses, mint tilalomfa, mely óvja a későbbjövőket: erre ne menjetek! Sajnos, úgy látjuk, hogy PIKE elképzelése is tilalomfának bizonyul. De jószándékú erőfeszítését így is méltányoljuk.

ANTAL LÁSZLÓ

⁴ F. MIKUS, Quelle est en fin de compte la structure-type du langage?: *Lingua* III, 4.

⁵ L. HJELMSLEV, „Prolegomena...”

A finnugor szóvégi magánhangzók történetéből*

1. A finnugor alapnyelv szavai fonetikai alkatuk szerint két csoportra oszlottak: kétszótagos nomen-verbumokra és egyszótagos névmásokra (vö. BUDENZ, UA. 6, SZINNYEI, FgrSprw.² 53; LAKÓ: NyK. XLVIII, 435; E. ITKONEN: Vir. 1957:12).

A szavak kisebb része magánhangzóval, nagyobb része mássalhangzóval kezdődött, de mindig csak egy mássalhangzóval. Az indoeurópai nyelvekben gyakori szókezdő mássalhangzó csoportok ismeretlenek voltak a finnugor alapnyelvben. Az első szótag magánhangzója lehetett hosszú vagy rövid¹ (vö. ITKONEN i. h.), ezután következhetett egy vagy két mássalhangzó, de kettő csak akkor, ha az első szótag magánhangzója rövid volt. A kéttagú szavak rövid magánhangzóra végződtek. Ezt a fonetikai ritmikus rendszert a leg-tökéletesebben a finn nyelv őrizte meg. Ezért mutatom be a különféle típusokat finn szavakon. A fonetikai típusokat jelképesen a következőképpen ábrázolhatjuk (v = rövid magánhangzó, — = hosszú magánhangzó, x = mássalhangzó):

1. v x v	<i>ala</i>	'fölszín, terület'	5. v x x v	<i>orpo</i>	'árva'
2. — x v	<i>uusi</i>	'új'	6. x v x x v	<i>järvi</i>	'tó'
3. x v x v	<i>kala</i>	'hal'	7. x —	<i>puu</i>	'fa'
4. x — x v	<i>liemi</i>	'leves'	8. x v	<i>mi(kä)</i>	'mi?'

Meg kell jegyeznünk, hogy a 7. típus nagyon ritka. Igaz, hogy a mai finnben számos egytagú szó van, mint *luu* 'csont', *kuu* 'hold', *pää* 'fej', *syö* 'eszik', *juo* 'iszik', *vie* 'visz', *luo* 'alkot, teremt', *lyö* 'üt' stb., de a rokonnyelvek, különösen a lapp tanúsága szerint, e szavak eredetileg kéttagúak voltak (vö. WIKLUND: MSFOu. X, 309—19 és HAKULINEN, SKRK. 33).

Az eredetileg kéttagú szavak mellett találunk elég csekély számban olyanokat is, amelyek már a finnugor alapnyelvben háromtagúak lehettek, így pl. fi. *hiiri* ~ m. *egér* stb. < fgr. **šünjürä*, md. *numolo* ~ m. *nyúl* stb. < fgr. **šmsls*. Számuk olyan jelentéktelen, hogy a harmadik szótagban korai képzőt gyaníthatunk. Hosszabb szavak természetesen minden finnugor nyelvben keletkeztek ragozás, képzés és összetétel útján.

2. Minden nyelv életében jól ismert jelenség a szavak hangtestének kopása. Kényelmes vagy hanyag beszédben egy-egy szó magán-, illetve mássalhangzójának az artikulációja a minimumra csökkenhet, sőt a hang nyomta-

* A VIII. nemzetközi nyelvész kongresszuson Oslóban, 1957. aug. 9-én elhangzott előadás.

¹ STEINITZ (FgrVok. 11) szerint teljes és redukált.

lanul el is tűnhet. Ilyen kopás megtörténhetik szó kezdetén, belsejében vagy végén is. Például a szókezdő fgr. *s- és *š- eltűnt a magyarban (talán *h*-n keresztül), vö. komi *sen* ~ m. *in*; komi *šir* ~ m. *eger*. Magánhangzóközi helyzetben az -*ŋ*- és a -*ɣ*- több finnugor nyelvben eltűnt, mint fi. *pää* 'fej' < **päŋä* (**päŋe*); *jää* 'jég' < **jäŋä* (**jäŋe*); m. *sír* (fn.) < *šiyir*. Jelen vázlatomban azonban csak a tövégi magánhangzók lekopásával foglalkozom.

A szótövek kopási folyamata nem ismeretlen fogalom az indoeurópai nyelvekben sem. Könnyen találhatunk a román nyelvekben ilyen példákat, mint lat. *passum* > *passu* (vö. olasz *passo*) > fr. *pas* (olvasd: ófr. *pas*, mai fr. *pa*). Eredetileg a szó végén mássalhangzó állt. A kései latinban és az olaszban az -*m* elnémulása után a szó előbb magánhangzóra, majd a magánhangzó teljes redukciója után ismét mássalhangzóra végződött; ezt az állapotot jelzi az írásmód. A modern franciában, miután a szóvégi mássalhangzó elnémult, a szó ismét magánhangzóra végződik. Ugyanez a jelenség elég közönséges a finnugor nyelvekben, mint pl. fi. *sata* ~ m. *száz* ~ zürj. *šo*.

3. Különösen a tövégi rövid magánhangzók mentek keresztül nagyarányú kopási folyamaton. Legjobban megőrződtek a finn és a lapp nyelvben.

a) Bár a finn irodalmi nyelvben a tövégi magánhangzók legtöbbször érintetlenül maradnak, az ún. „loppuheitto”, vagyis a szóban forgó magánhangzók gyengülése, majd teljes elnémulása nem ismeretlen a finn nyelvjáráásokban. A három- vagy többtagú szavakban ez a jelenség egészen közönséges az irodalmi nyelvben is: *hapan* 'savanyú' < **šappama*, *kolmas* 'harmadik' < **kolmans* < **kolmanti* < **kolmante* (SKRK. 30, 36).

A finn nyelv közeli rokonában, az észttben, a tövégi rövid magánhangzó akkor enyészett el, ha az első szótag magánhangzója hosszú volt, vagy ha az első szótag rövid magánhangzóját két mássalhangzó követte (vagyis a 2., 4., 5. és 6. típusban): fi. *uusi* ~ észtt *uus*, fi. *liemi* ~ észtt *leem*, fi. *orpo* ~ észtt *orb*, fi. *järvi* ~ észtt *järv*. A magánhangzó megmaradt az 1. és 3. típusban: fi. *ala* ~ észtt *ala*, fi. *kala* ~ észtt *kala*. A lekopás az észttben tehát nem a magánhangzó hangszínétől függött, hanem ritmikus okoktól. A tövégi magánhangzók lekopása SAARESTE szerint („Eesti keel” 1933. Äratrükk „Eesti Entsüklopediast” 8) a XIII. sz. előtt bekövetkezett.

b) A lappban általában megmarad a tövégi magánhangzó, bár ebben a tekintetben természetesen mutatkoznak különbségek az egyes nyelvjárások között.

c) A volgai finnugor nyelvekben is észlelhetünk kopási folyamatokat, de ezek korántsem általánosak. Az egyes nyelvjárásokban nagy változatosságot találunk. PAASONEN (MSFOu. XXII, 104) és BEKE (CserNytan 64—5) megemlíti ugyan a jelenséget, de nem mennek bele a részletekbe. RAVILA (FUF. XX, 85 kk.) kutatásai annyit kétségtelenül tisztáztak, hogy a finn-volgai alapszótag szóvégi *-*e* hangja a mordvinban általában (de két mássalhangzó után nem mindig) lekopott, pl. *nal* 'nyíl', *od* 'új, fiatal', *soks* 'sítal' stb. A finn-volgai szóvégi *-*a* azonban néhol megmaradt, pl. erzä *šado* ~ moksa *šadä* 'száz', erzä *kalm* ~ moksa *kalmä* 'sír (fn.)' stb., másutt lekopott, mint *kal* 'hal', moksa *sal* 'só', *vaz* 'borjú', moksa *numäl* 'nyúl'. Ahol a lekopás megtörtént, ott az csak egy mássalhangzó után vagy harmadik szótagban következett be. RAVILA (i. h.) ezt a lekopást analogikusnak (a már említett *-*e* tövűekkel való keveredés következményének) magyarázza. Az *-*a* és *-*e* tövű szavak ugyanis a ragozott alakok jelentős részében a tövégi magánhangzók módosulása után egybeestek, és így az egyik paradigmából a másikba való átesedés könnyen megtörténhetett.

Hasonló a helyzet a mariban is (vö. ITKONEN: Vir. 1945: 163 kk. és FUF. XXIX, 232—3, 294—9). Azokban a szavakban, amelyek az ősfinn *-a végűeknek felelnek meg, a szóvégi magánhangzó redukált alakban ugyan, de rendszerint megmarad, az ősfinn *-e végűek megfelelőiben azonban általában lekopik. A lekopást nemcsak a szóvégi magánhangzó minősége szabályozza, hanem az is, hogy előtte egy rövid mássalhangzó áll-e, vagy pedig két mássalhangzó, ill. gemináta. Az ősfinn *-a végűek megfelelői: *mānā*, *mūnā* 'tojás' (~ fi. *muna*); *kūdō* 'ház' (~ fi. *kota*); *parmā*, *pormā* 'bögöly' (~ fi. *paarma*, *parma*) stb., ezzel szemben *jal*, *jol* 'láb' (~ fi. *jalka*); *kol* 'hal' (~ fi. *kala*). Az ősfinn -e végűek megfelelői: *kātš*, *kūtš* 'köröm' (~ fi. *kynsi*, *kynte*-); *βats*, *βitš* 'öt' (~ fi. *viisi*, *viite*-) stb. Mássalhangzócsoport után azonban az utóbbiakban is maradhat redukált magánhangzó: *ongō* 'kampó' (~ fi. *onki*, *onke*-); *βurdō* 'nyél' (~ fi. *varsi*, *varte*-) stb. Mindkét volgai finnugor nyelvben tehát a hangszín a hangtani helyzettel kombinálva dönti el a szóvégi magánhangzó megmaradását, illetőleg lekopását. Mivel a két hatás nem egysíkú, átmeneti formák lehetségesek.

d) A permi nyelvekben a tővégi magánhangzó lekopása általában megtörtént. Az esetek nagy többségében a magánhangzó hangszíne döntötte el a megmaradást vagy lekopást. A tővégi -a megmaradt, a többi magánhangzó általában eltűnt (LAKÓ: NyK. XLIX, 163).

e) Az obi-ugor nyelvek közül a lekopási folyamat a chantiban sokkal nagyobb mértékben ment végbe, mint a manysiban. A lekopás korát nem tudjuk ugyan pontosan megállapítani, de a chanti megelőzte a manysit. Ezt a megállapítást támogatja egyrészt az a tény, hogy a legrégebb nyelvemlékekből sem ismerünk olyan chanti nyelvjárást, amely a tővégi magánhangzókat megtartotta volna, másrészt a magánhangzóra végződő tatár és orosz jövevényszavak általában megtartották tővégi magánhangzójukat, tehát olyan korban kerültek át a chantiba, mikor az említett lekopási folyamat már befejeződött.

A manysiban a helyzet nyelvjárások szerint változik. Az északi és a déli nyelvjárásokban még megvan a tővégi magánhangzók nyoma különösen egyes nehezebben kiejthető szóvégi mássalhangzócsoportok után, mint T. *kapš*:² ~ Szo. *χəpsi* (de AK. *χəpš* ~ V. *kapš*) 'Lunge'; T. *mēntši* ~ Szo. *mānši* (de K. *moanš*), 'Wogule'; T. *pūχni* ~ É. *pukni* (de K. *pöχni*, Ny. *pūχni*) 'Nabel'; Szo. *poŋna* (de P. *peŋn*) 'Baumstamm'; T. *palta*, FL. *pōlta* (de K. *pōlt*) 'Birkhuhn'; É. *pitmi* (K. *pətəm*, Ny. *pitəm*) 'Lippe'; É. *sāŋki* (de FK. *sōaŋk* és P., KL. *soaŋk*) 'schwarze Entenart'; T. *nōlme* ~ É. *nulmi* (de K. — Ny. *noləm*, *nuləm*, *nuləm*, 'Wunde'; T. *āri* ~ Szo. *āri* (de K. *öär*) 'Lattenwehr'; T. *tšentši* ~ É. *šanši* (de AK. *šanš*, P. *šenks*) 'Sperling' stb.

A manysi nyelvben végbement lekopás korát illetőleg támpontot szolgáltat egy XVIII. századi szójegyzék (P. S. PALLAS, *Linguarum totius orbis vocabularia comparativa*, Petropoli 1786—9), amelyben érdekes adatokat találunk a ma már kihalt délnyugati, csuszovajai nyelvjárásból. Ott ugyanis a szójegyzék tanúsága szerint ekkor még hangzottak a tővégi magánhangzók, pl. *Иша* 'сестра', *Атма* 'волос', *Нелма* 'язык', *Кага* 'рука', *Шума* 'сердце' stb. (KÁLMÁN: UAJb. XXVIII, 266). A jövevényszavak meggyökeresedésük után ugyanúgy viselkednek, mint az eredeti szavak. Ezért a jövevényszavak

² A nyelvi adatokat STEINITZ (WogVok.) egyszerűsített átírásában közlöm. Az ott található szómutatók alapján a szavak könnyen visszakereshetők.

tővégi magánhangzói is elsorvadnak, ha az átvétel idején ez a folyamat még nem fejeződött be. Ezt a jelenséget számos tatár és orosz jövevényszón lehet észlelni. Ez azt bizonyítja, hogy átvételük korában, tehát a XVII—XVIII. században a lekopás még nem fejeződött be. Már említettem, hogy a chantiba átvett megfelelő tatár és orosz eredetű szavakban a tővégi magánhangzó megmaradt, tehát a sorvadási folyamat a chantiban már korábban befejeződött. Vö. pl. msi P., V. *p̄š* 'Mann der Frauenschwester', chti C. *p̄āū*, Kr. *p̄āū* 'ua' < tat. *baca*, *baža*, *pača* stb. (KANN. Tat. 162); msi T. *s̄la*, AK. *s̄la*, KK. *soa*, FK. *sul* P., V. *sua*, AL., KL. *sul*, FL. *sul* 'Hafer', chti KARJ. Koš. *šcto*, Vj. *s̄la* 'ua.' < tat. *sua*, *sulu* stb. (uo. 168); msi DV. *išlāp*, ÉV. *išlāp* 'Hut', chti DN. *šlā p̄g* 'ua.' < or. *шляпа*. Az újabb orosz jövevényszavak természetesen a manysiban is megtartják a tővégi magánhangzót.

f) A magyarban a tővégi rövid magánhangzók az i. u. V. sz. előtt fölső nyelvallásúakká, zártabbakká váltak, tehát a szóvégén csak *-i*, *-u*, *-ü* (esetleg *-i*) állhatott. Ezek a magánhangzók redukálódtak, majd eltűntek a X—XIII. sz. folyamán. Az V—IX. századi török jövevényszavak közül az *-u*, *-ü*, *-i*-re végződők részt vettek ebben a fejlődésben, pl. tör. *žinžü* > m. *gyöngy*; tör. *šari* > m. *sár*; tör. **kudu* > m. *kút*. Mindazon szavak azonban, amelyek a törökben *-a*, *-e*-re végződtek, megtartották tővégi magánhangzójukat, mint a tör. *alma* > m. *alma*, tör. *käčkä* > m. *kecske* stb. Az első magyar nyelvemlékek jelölik is a tővégi magánhangzót, mint a TA. *utu*, *hodu* stb. Azt is megállapíthatjuk, hogy Anonymusnál olyan szavak is kapnak tővégi magánhangzót, amelyek az átadó nyelvben mássalhangzóra végződtek, pl. a tör. *taš* > An. *tosu*; ném. *Etzilburg* > An. *ecilburgu* (BÁRCZI, Hangtört. 12—8).³

4. A tővégi magánhangzó lekopása a szó hangtestében is okozhat változásokat. Így pl. az észtben lekopása előtt a tővégi *-i* palatizálta megelőző mássalhangzót: fi. *onni* ~ é. *önn* 'szerencse, boldogság'.

A magyarban a szóvégi magánhangzó elsorvadása megnyújthatta a tőszótag magánhangzóját: **kezü* > *kéz*, *utu* > *út*, **vizü* > *víz* stb. A képzett és a ragozott alakokban, amelyekben megmaradt a teljes, magánhangzóra végződő tő, megőrződött az eredeti rövid magánhangzó az előző szótagban, és így paradigmaticus magánhangzóváltakozások jöttek létre: *kéz* ~ *kezem*, *nyél* ~ *nyelet*, *út* ~ *utak*, *víz* ~ *vizes*.

5. A finnugor tővégi magánhangzók történetének e rendkívül rövid vázlatából is a következő tanulságokat vonhatjuk le:

1. A finnugor alapnyelvben a szavak általában rövid magánhangzóra végződtek.

2. E nyelvek külön életében nagyon különböző időben és mértékben megindult e tővégi magánhangzók lekopása, majd teljes eltűnése.

3. Ez a folyamat nagyon kevésbé érintette a finnt és a lappot, de igen tekintélyes méretet öltött a többi finnugor nyelvben.

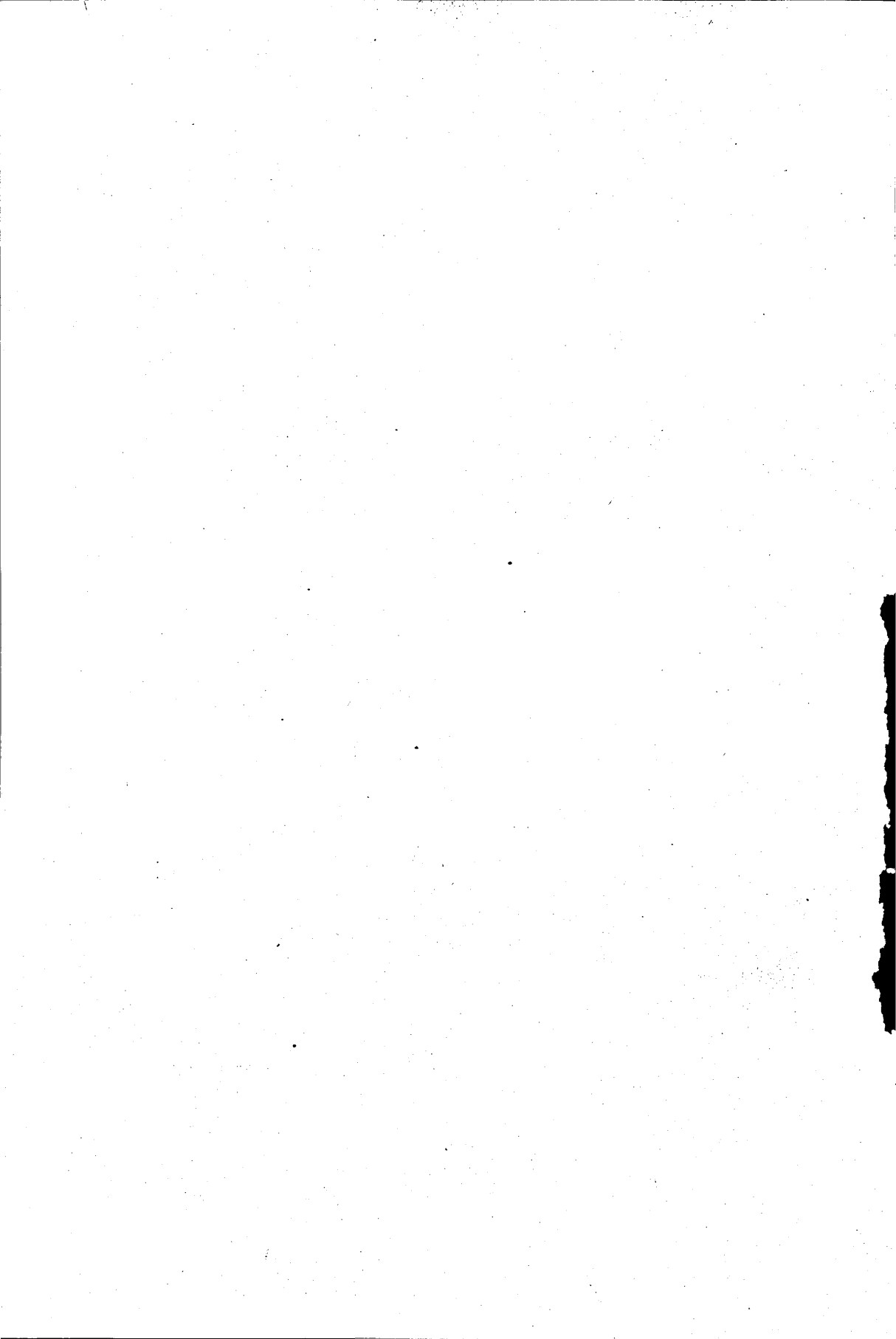
4. A lekopásban a ritmikus okok jelentékeny szerepet játszottak. Így a finnben csak a harmadik szótagban tűnt el a tővégi rövid magánhangzó, az észtben a sorvadás csak hosszú magánhangzós vagy zárt szótag után következett be. A tővégi magánhangzó nyílt és rövid magánhangzós szótag után megmaradt. A magyarban ilyenkor is lekopott, de a tő rövid magánhangzója rendszerint megnyúlt.

³ Ugyanez a jelenség a finnben is tapasztalható: *pankki* < *bank*, *professori* < *professor*.

5. A nagyon nyílt és hangzós *-a*, *-ä* általában megmarad a szó végén. Ha el is éri a redukciós folyamat, akkor is előbb zártabbá válik vagy labializálódik, és így elveszti hangzósságának egy részét.

6. A tővégi magánhangzók lekopása, amely legalábbis szórványosan minden finnugor nyelvben előfordul, megerősíti azt a tételt (vö. pl. E. ITKONEN: NyK. LVI, 3—12), hogy a finnugor alapnyelvben a hangsúly mindig az első szótagon volt.

KÁLMÁN BÉLA

Anyagnevek állítmányul

Az indoeurópai nyelvekkel szemben jellemző sajátága a finnugor s általában az uráaltaji nyelveknek a főnevek jelzői használata. Különösen szembe-tűnő az anyagnevek jelzőül való alkalmazása. De nem csak jelzőül állhatnak az anyagnevek, hanem állítmányul is, s ez is elütő sajátága a rokonyelveknek az indoeurópai nyelvektől (I. KERTÉSZ: Nyr. XLI, 74, BEKE: NyK. LVI, 282). KERTÉSZszel ellentétben nekem sikerült a manysi nyelvből is példákat idéz-nem az anyagnevek állítmányi használatára: É. *tan vonšäl raχtət* 'ők csak agyag[darab]ok (MUNKÁCSI, VNGy. I, 131); Sz. *lávληη su'pe i'ib* 'sein Unter-körper (tkp. seine Hälfte mit Beinen) ist von Holz' (KANNISTO—LIIMOLA, Wogulische Volksdichtung I, 251, 435); K. *ianyatäp taməl bisχar eišam, mōtn a'lln, mōtn s'urəń* 'ich habe zwei Kinder, die man spielen lassen kann, das eine aus Silber, das andere aus Gold' (II, 592).

Ezek apéldák, mint látjuk, a manysi nyelv északi nyelvjárásaiból valók. KANNISTO manysi népköltési gyűjteményének cikkem megjelenése után kiadott III., népmeséket tartalmazó kötetében újabb adatokat találtam az anyagnevek-nek állítmányul való használatára: P. *koätεγ peišneχ kür moš o λ a n e karεγ intiyá, nainey šanšpeηk kür moš o λ a n e karεγ intiyá* '[seine] Arme werden bis an die Grenze des Ellbogens silbern, [seine] Beine werden bis an die Grenze des Knies silbern' (142); T. *iiiet tšeft iis tōamvχ, oχsə'lkəm, ačtε oχsə'lkə r peštē-ri oχsə'lkə r* 'um Mitternacht kam der Dieb, ein Mann aus Kupfer, sein Pferd ist aus Kupfer, sein Sattelranzen ist aus Kupfer' (155).

Ezekben az adatokban az állítmányul álló anyagnév nem magában áll, hanem összetélt alkot a P. *kar*, T. *kar* szócskával, amely olyankor járul a melléknévhez és a melléknévi névmásokhoz, amikor nem következik utánuk a jelzett szó, vagy egyáltalán nincs is jelzett szavuk, hanem önállóan, gyakran főnévként, értelmezőként vagy állítmányul szerepelnek. Pl. K. *bisχarānəm* (96), *bisχarānəm* (97) 'meine Kinder' (*bis* 'kicsiny'), K. *βóιəηkə r, s'urəηkə r tēpmä'tar* 'irgend ein fettes [und] weiches [Fleisch] Essender (77), T. *tūti pāχtəη pōi p kə r* 'jener Kotärschige' (173), T. *iñpəl kersəm kə r ās* 'der war noch klein' (156), T. *tšōba:n ũ təη kə r ās* 'der Tschuwal war feucht' (177), T. *kanχ iantkə'tst, mantə-kəη š ũ è r ə η k ə r t* 'es erschienen Leute, [Leute] mit Flinten [und] mit Schwertern' (165), T. *nerietkə r* 'die mittlere' (188), T. *iñnū χkə r* 'die älteste' (188), T. *εń bš ũ χ āβ ũ · š k ā r tatā'nt* 'die Tochter des Mannes bringt wenig' (198), T. *kālñi ān ũ χ β e i p k ə r, tōńbšə'tān ũ χ i ũ n t k ə r* 'ihre Stimmen sind ähnlich, ihre Grösse gleichgross' (183), T. *ā's aš kə's kanā'ntān, kō r ə m pō t ə η k ə r* 'noch hängt ein Schlüssel [dort], ein drei Pud schwerer' (184), T. *iee'nt esre'il, ačtə r ə m k i t p ε : η k ə p - k ə r* 'es kommt ein Teufel, ein zwölfköpfiger' (186), T. *ε t ə η k ə r t i s ũ*.

'wir haben Süßes gefressen' (180), P. *màrpitá prikrā sná tefitsá*, *íom Ms-kàr* 'Marpita prikasna tievitsa, ein schönes [Mädchen]' (123), P. *am pól kenšh ē nš e ē r η k a r ō s a m* 'auch ich habe Nägel [und] Zähne' (136, tkp. 'auch ich bin eine Beklaute [und] Gezähnte' 245), ÉV. *ííολκάριέτνά κίετστά* 'er schickte seine letzte [Tochter]' (151); — melléknévi igenevek: a) T. *úteinè:kar* 'Wasser zum Trinken' (158), T. *βγιλλεκαρ ikəm* 'es ist nichts zum Hinunterlassen da' (178), K. *tāβ nārβōār nāχar?* (90), *tāβ nārβōār nāχar?* (91) 'was soll man damit tun?' (tkp. 'ein Gegenstand um was zu machen [ist] das? 232/56), K. *tənəxar* (86), *tēnəkar* (87) 'Speise' (tkp. 'ennivaló'), T. *tīnīkar* 'das Essen' (177); b) K. *sāiləñβkβālnə tūpōpkar* 'wer in die Hütte aus Lattenholz tritt' (103), K. *ōsprəxt kōālpkar rrt pōkən iōχts* 'sie kam zu Schafdünger Fahrenden' (105), K. *pūin kultēpkar rrt nā pēγ āγaltōβs* 'am Ufer wurde sie von Fische essen-den [Leuten] ans Ufer gerufen' (107), K. *ām kχōlpχar ōsəm* (110), *om kōlpkar ōsəm* (111) 'ich bin dem Tode nahe' (tkp. 'ich bin ein Sterbender' 240), T. *enām elpkar kōšōtāl* 'der mich Tötende ist weit weg' (185); c) P. *λέπρè tēt kōβrem kart roftenti* 'das von der Fusssohle Geschabte streut sie' (130), P. *am iēkam šem βēm kart* 'die von den Augen meiner Frau Gesehenen' (131), P. *ney am pūum ōsn, am pōnštēm karəm* 'du bist mein Sohn, der von mir geborene' (145), T. *kōltəm kart iāna iōst* 'die [zu Hause] Gebliebene waren eingeschlafen' (187), T. *nīβāmp kūnta šālam kar nā l nālānts* 'die Hündin leckte Übergekochtes' (182, tkp. 'aus dem Herausgekochten 254/1); — névmások: T. *emkarəm* 'meiner', *mēkarō* 'unserer', *nenkarnā* 'euer' (184); KL. *ām-khgrəm* 'az enyém', *tāu-khgrā* 'az övé', *min-khgrām* 'a mi kettőnké', *nan-khgrän* 'a tietek' (MUNKÁCSI, Vog. Nyelvj. 110), K. *ām-khgrəm* 'az enyém', *nāi-khgrən* 'a tiéd' (197), T. *ām-khgrəm* 'enyém', *nou-khgrən* 'tied', *təu-khgrə* 'övé', *mān-khgru* 'mienk', *nān-khgrnə* 'tietek', *tān-khgrän* 'övék' (268); KL. *tə-khgr* 'ez', *tā-khgr* 'az' (111), AL. *tə-χar* 'ez', *ta-χar* 'az' (159), K. *tətə-khgr* 'ez', *tqtə-khgr* 'az' (197); P. *teka'rey* 'jene (Dual.)' (KANNISTO, III, 142, 247/13), P. *tšika'rey* 'diese (Dual.)' (142); K. *tntəkarā n sōarsnə nōā lβ tə rā'ssō'n* 'diese seine Sachen warf er nun hinunter ins Meer' (73, *tntəχarān* 72); KL. *tīm-khar(ə)p* 'ilyen', *ākū-tīm-khar* 'ugyanilyen', *tāmlī-khar* 'olyan' (MUNK. i. m. 111), K. *tāmlə-khgr* 'ilyen' (197), P. *tīmłə-khgr* 'ilyen', *tāmlīn-khgr* 'olyan' (237), T. *tāmən-khgr* 'ilyen', *tāmən-khgr* 'olyan' (269); *khot-khgr* 'ki, kicsoda?', *ār-khgr* 'minden' (270); K. *tāmləkar* 'derartig' (KANN. III, 77), *tāmləxar* (90), *tāmləkar* (91) id.; *ārkar*, *ārçar* 'alles' (III, 200);¹ — számnevek: P. *εβκάρ pēr at ioxōts* 'keiner ist zurückgekehrt' (122, tkp. 'egy sem'), T. *kī t kōrō: enām, iā oχkōr nūū n* 'zwei [Säcke kommen] auf mich und einer auf dich' (175), *āβā n āl oχkōrān* 'Töchter haben sie eine' (198, tkp. 'ihre Tochter ist ihre eine' 257).

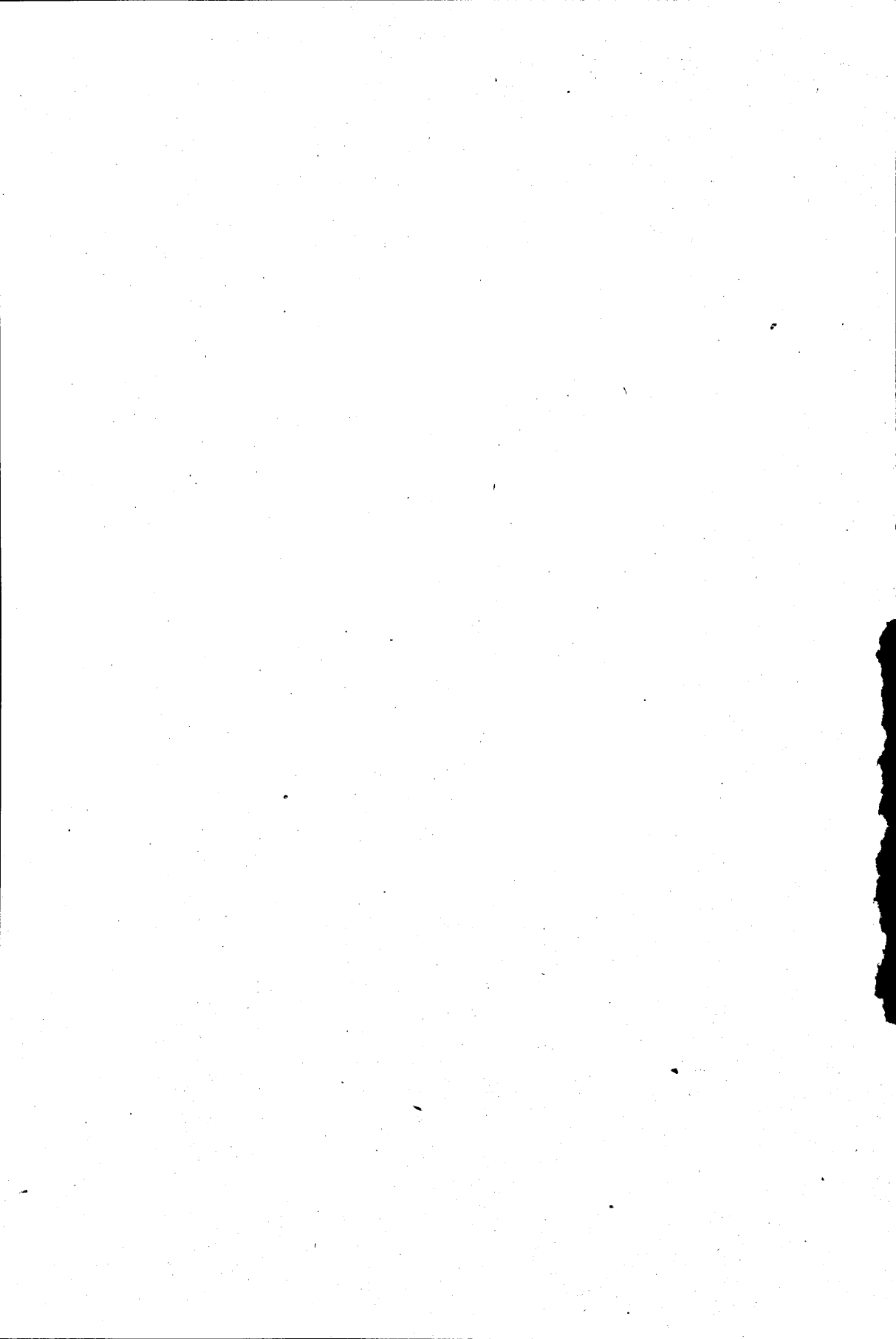
A *χar, kar* szócska, mint láttuk, sokszor főnevesíti a melléknévet. Van azonban az ellenkezőre is példa, hogy ti. a főnév vele kapcsolatban melléknévi jelentést vesz fel. Pl. T. *ām pouləm-khgr* 'földim, falumbeli' (MUNKÁCSI, Vog. Nyelvj. 268), T. *pēllīkar pelytst ā:βkar* 'sie dängen einen Diener, einen weiblichen' (KANNISTO III, 182); *βερνήτūpkar iereβkers* 'der [Pfeil]

¹ Vö. még: P. *mōtkar pēs n pōarrt ilmēēis, mōtkar si rηtēp βōiηtēp* 'bu'tti' 'der eine rückte den Tisch, die andere stellt fleischige (?) Speise, fette Speise hin' (KANNISTO III, 134); T. *taji-khgr tīp rūtīn, tajūt jīnālna urālin!* 'egyikőtök gabonát vessetek, másikótök hátul arassatok!' (MUNKÁCSI, Vog. Nyelvj. 270).

Vernitüps traf vorbei' (182; vö. *mĩ tšä:χ tũ tĩkar sǫβε* 'dem wird das Mädchen gehören' uo., *ĩn n ũk ǫrn* 'jetzt ist sie dein' uo.). A fent közölt példákban tehát az anyagnevek is melléknévi jelentést vettek fel.

Az északi nyelvjárásokban a tárgyalt szócska nem használatos, hanem az *ut* 'holmi, valami, mi' szócska járul a melléknévhez, ugyanolyan szerepben, mint a többi nyelvjárásban a *χar, kar*. Pl. É. *am utəm* 'az enyém', *naη utən* 'a tied', *taw utä* 'az övé', *am utäyəm* 'az én két holmim', *naη utanən* 'a tied' (MUNKÁCSI, Vog.Nyelvj. 14); FL. *ĩänŷ u'ttuβ* 'unser Alter' (KANNISTO III, 17), FL. *ul mǎn kērpūškā kīβarn r ā tĩ l u m-ũ t t u β?* '[sollte das] nicht der von uns in die eiserne Tonne Gesperrte [sein]?' (20), FL. *mǎlal ulān p ā l l t s ā n ũ t a' n ε* 'die er ehemdem zum Brennen ins Feuer geworfen hatte' (41), Szo. *βässiy β ō β n ũ t ā t i* 'anderes verlange ich nicht' (22, tkp. 'mehr zu Bittendes ist nicht' 211₁₁), Szo. *nŷ'ηn t ē n ũ t ā d t i šā l t s ā n?* 'deine Esser sind nun hereingekommen?' (35), Szo. *nŷ'ηn t ē n ā i n ũ t ā d t i iōχtā'zt* 'deine Esser [und] Trinker sind nun gekommen' (34, d. h. deine Vernichter 212₃₅). SZINNYEI (FUF. XII, 26), a manysi *ut* szócskát a magyar *izé* elemével egyeztette. Megfelelőjét kimutatta még a chantiból és a lappból. A mari főnévi számnevek végzete nézetem szerint más eredetű.

BEKE ÖDÖN

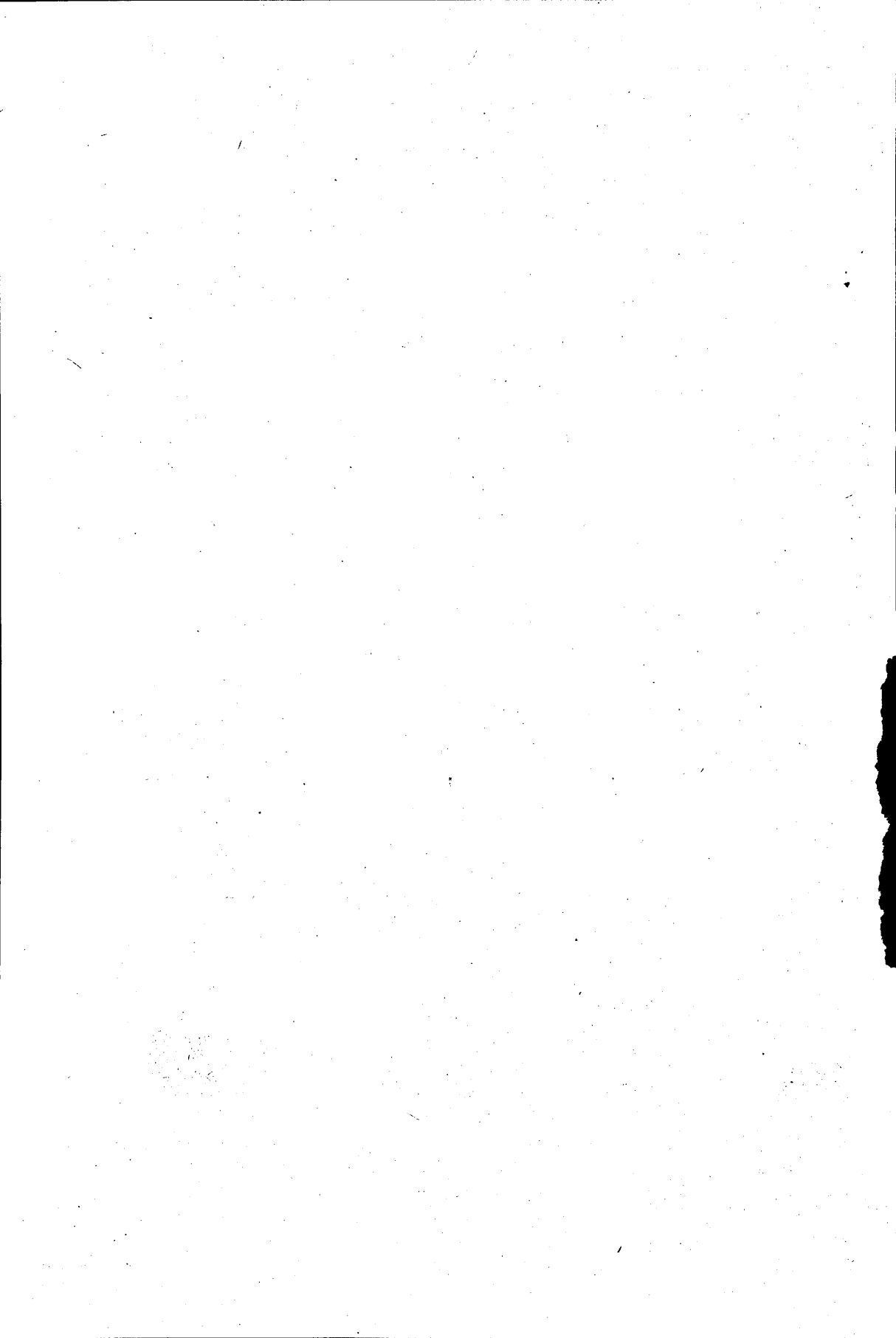
Személynevek szórendje

A finnugor nyelveknek az indoeurópai nyelvekkel szemben egyik saját-sága, hogy a jelző megelőzi a jelzett szót. Ez áll a személynevekre is, mert a családnev is jelzője a személynévnek. A családnevek minden nyelvben csak fokozatosan alakultak ki, s a legtöbb nyelvben úgy keletkeztek, hogy az apa neve vált családnévvé (l. KERTÉSZ, Finnugor jelzős szerkezetek 38). Egy mari mesében szerepel UP. *βülè-ryâ βülè-mâr, Pirè-ryâ Pirè-mâr, Maska-è-ryâ Maka-r* 'Kancafi βülè-mâr, Farkasfi Pirè-mâr, Medvefi Maka-r (MSFOu. LXXVI, 311). Ezekben a nevekben még ki van téve az apa neve után a 'fiú' szó. A *Jaltà-i Mâ-ksâm* 'Maksim Jaltai' (uo. 549) névben azonban már nincs az apa neve mellett a 'fiú' szó. Ilyen nevek még: *pabel jegor-r* 'Jegor, Pabel's Sohn' (E. LEWY, Tschertexte 45), *pa-wel digor-r* ua. (49), *wasli iwa-n, wasli-i iwa-n* 'Wasili Iwans Sohn', gen.: *wasli iwa-n_on*, dat.: *wasli iwa-nlan* (48) vö. komi V. *vâna maša* 'Vaňa Maša' (FOKOS, Mut. 17), U *edda miš* 'edda Mihály' (Szöv. 206), Pr. *maria petir* 'Mariens [Sohn] Peter' (Volksd. 265), *šeme ele* 'Simons [Sohn] Alexis' (272), *mit eda* 'Avdotja [Tochter] des Demetrius' (279); *kire van šeme* 'Simon [der Sohn] des Iwan [des Sohnes] von kirs' (316), *karp eleš pavel* 'Paul [der Sohn] des Alexis [des Sohnes] von karp' (265) (vö. még: *tarabakin levoñte-i kondratteviš* 'Leontius Kondrattevič Tarabukin', 270). A következő mari nevekben már nem az apa személyneve szerepel, hanem köznév: *šor_uk iwa-n* 'Schaf-Iwan (LEWY, 42), *kombo nasta-si* 'Gans-Nastasja' (43), *deda-l wasli-i* 'Bastschuh-Wasilij' (uo.). Ezek már ragadványnevek.

Hasonló alakulású nevek vannak a komiban is: S *Jemel Štepan* 'Stefan Jemölj' (WICHMANN: MSFOu. XXXVIII, 125), *Peda Jogor* 'Jörgel Theodors-sonn' (uo. 126). Erre a jelenségre már WIEDEMANN rámutatott (SyrjGramm. 116).

Nyilván így keletkeztek az ilyen magyar nevek is: *Márton József, Imre Samu* (l. KERTÉSZ i. m. 40).

BEKE ÖDÖN

A magyar *-t*, *-tt* igenévképző eredete

I. Nyelvészeink általában egyetértenek abban, hogy a *-t*, *-tt* befejezett melléknévi igenévképző (*adott, látott, keresett, várt, talált*) és a *-t*, *-at*, *-et* deverbális névszóképző (*hit, tét, lét, élet, járat, adat, gondolat*) azonos (SIMONYI, TMNy. 480, 508; MELICH: MNy. XI, 346; MÉSZÖLY, A HB. hangtörténeti és alaktani sajátságai 21; BÁRCZI, TihAl. 172). A múlt idő *-t*, *-tt* jelét is egynek veszik a befejezett melléknévi igenév képzőjével. A *-t*, *-tt* igenévképző eredetileg a cselekvés befejezettségét jelölte, később a múlt idő jelének a funkcióját is felvette (SZINNYEI: Hunfalvy-Album 42; KLEMM, TörtMondt. 89; MÉSZÖLY: MNy. XXXIV, 158; ZOLNAI: MNy. XL, 3—4; BERRÁR, Magyar történeti mondattan 24). Az igenévképző és a múlt idő jele eredetileg rövid *-t* volt, a hosszú *-tt* magánhangzóközi geminálódással keletkezett (HB. *odut*, *odutta*).

A képző eredetére két magyarázat van. Az egyik felfogás szerint a *-t* főnév- és igenévképző a *-t* mozzanatos igeképző és a *-v* igenévképző kapcsolatából keletkezett, melyről a *-v* igenévképző a nyelvtörténet folyamán lekopott (SIMONYI, TMNy. 476, 479; SZINNYEI: NyK. XV, 268; MNy. XXII, 243; NyH.⁷ 91; LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 256—7). Ezen magyarázat szerint a HB. *kinzotviatul*, *üldetuitul*, *intetvinec*, GyulS.: *ieletenüiben*, *nemzetui*, KT. és Sz.: *kezdetuitul*, *scilete(t)vi*, *latotuben*, *latotuot*, valamint a *hitves*, *ötvös* példák *-u*-, *-v*- eleme a lekopott *-v* igenévképzővel azonos.

Ez a magyarázat nagyon bizonytalan alapokon nyugszik. A *-v* (ős-magyar*- β) igenévképző csak néhány szóban fordul elő, és ezek *-u*-, *-v*- eleme másképpen is értelmezhető. Feltűnő, hogy a *-v*- képző éppen a legrégebb példánkban hiányzik (1055: *zakadat*). Nehezen magyarázható meg az is, hogy a gyanított *-v*- igenévképző előtt, miért hiányzik minden esetben a tövégi magánhangzó (vö. BÁRCZI, TihAl. 172—3).

A másik vélemény szerint a *-t* a melléknévi igenév képzője, ez pedig azonos a *-t*, *-at*, *-et* deverbális névszóképzővel; a régi példákban jelentkező *-u*-, *-v*- a tövégi magánhangzó maradványa (MELICH: MNy. XI, 346; MÉSZÖLY, A HB. hangtörténeti és alaktani sajátságai 23 kk.). MÉSZÖLY a *-t* (> *-tt*) igenévképzőt és a többi vele azonos képzőt a locativusi *-t*-ből származtatja (i. m. 17 kk.).

Az a magyarázat, amely szerint a *-t* főnév- és igenévképzőben a *-t* a képző, a régi példákban mutatkozó *-u*-, *-v*- pedig tövégi magánhangzó, valóban elfogadható. Csupán az a meglepő, hogy a tövégi magánhangzó még a XIV. század közepén is felbukkan (KT. és Sz.: *latotuben*, *latotuot*). Nem lehetetlen, hogy a *-t* főnévképző után a tövégi magánhangzó tovább megőrződött, mint egyéb fonetikai helyzetben.

Az *ötvös* főnév az **öt*- 'önt' ige származéka: *-v*- eleme a *-v*- (< ősmagyar **β*) igenévképzővel azonos, amely teljes töben (a szó belsejében) más fejlődést mutat, mint abszolút szóvégen: **ötšβšs* > *ötvös* (vö. JUHÁSZ JENŐ: MNy. XXXI, 149). A *hitves* a *hit* főnév származéka: ősmagyar **β* (< fgr. **p*) denominális melléknévképzővel és *-s* nomen possessoris képzővel van ellátva. A **β* képzőnek *-ú*, *-ű* a szabályos hangtani fejleménye: *lábú*, *kezü* (SZINNYEI, FgrSprw.² 89; NyH.⁷ 102; LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 248). Régi képzések esetén teljes töben *-v*- is lehet az ősmagyar **-β*- nomen possessoris képző megfelelője: **hitšβšs* > *hitves*.

MÉSZÖLY, amint már említettem, a *-t* igenévképzőt a locativus *-t* ragjával azonosítja. Lehetséges, hogy az uráli alapnyelv ősi korszakában rag és képző nem különült el élesen egymástól, de az alapnyelvi együttélés megszűnésekor a kettő már nem volt azonos. Nem lehetetlen tehát, hogy a *-t* igenévképző a locativusi *-t* raggal azonos eredetű, igazolni azonban ezt nem tudjuk (l. még BÁRCZI, TihAl. 172—3).

A *-t* igenévképzőnek a locativus-ragtól való elválasztását az a körülmény támogatja, hogy néhány finnugor és szamojéd nyelvben vannak olyan igenévképzők, amelyek alapnyelvi **tt*-re vezethetők vissza. Ilyen **-tt*, igenévképzőnek a magyar *-t* igenévképző hangtanilag szabályosan megfelelhet. Ezért a továbbiak során kissé részletesebben tárgyaljuk a magyar *-t* képzővel kapcsolatba hozható rokon nyelvi igenévképzőket.

2. A permi nyelvekben találunk olyan határozói igenévképzőket, amelyek *-t*- képzőelemet tartalmaznak. (l. FOKOS: NyK, LX, 275 kk. — A SZERK).

Komi: *-ten*: PK. *korten* 'bettelnd (Adv.)' (UOTILA, SyrjChrest. 60); NyP. *pukavten* ~ *pukavten* 'nachdem man gesessen hat' (uo.); P. *siŋa pu k a v t e ŋ* (od. *pu k a v t e ŋ ŋ i s* od. *pu k a v t e ŋ ŋ a s*) *sunave* 'während er sitzt, macht er ein Schläfchen' (uo.); *Ошын увтот съывтөн муниципот дитиназз* ['az ablak alatt fiatal gyerekek mentek énekelve'] (Грибанов, Коми-пермяккой кыв грамматика, Кудымкар 1950, 173); *Муниц — д ума — йт т ө н муницип* ['ment — gondolkodva ment'] (i. m. 175); *мунтөн* ['menvén, menés közben'], *уджавтөн* ['dolgozva, dolog közben'] (i. m. 173).

Komi: *-tedž*: V. *me tattšij jugditedž lokta* 'ich komme hierher, bevor es hell wird' (WICHMANN—UOTILA, SyrjW. 375); Sz. *me tattše jugditedž* (od. *jugditedžis*) *lokta* 'ich komme hierher, bevor es hell wird' (i. m. 381); V. *šela ližitedž en kuštij* 'rupfe das Haselhuhn nicht, ehe du es geschossen hast!' (i. m. 375); Sz. *me jur-ši sulttedž polži* 'ich erschrak so, dass mir die Haare zu Berge stiegen' (i. m. 381—2); Sz. *moljas on meššijtedž pir geglšisni* 'die Perlen rollten immerfort herum, bis (wir) einschliefen' (i. m. 382); Sz. *sijes vijmaes kultedžis* 'sie schlugen ihn bis zum Sterben (d. h. halbtot)' (i. m. 381); U. *neiti-snis sije kuvtedž* 'sie schlugen ihn bis zum Sterben (d. h. halbtot)' (i. m. 402); P. *siŋa mene viŋas kuvtedž* (od. *kuvtedžim*) 'er schlägt mich tot' (i. m. 410); komi ir. nyelv: *Тышкасьöй кувтöдзныö* 'Боритесь до (вашей) смерти' (Бубрих, Грамматика лит. коми языка 142); *Педöр да Василей ... сёйисны и юисны, мый вермисны, пöттöдзыс* 'Петр и Василий ели и пили, сколько (букв.: что) могли, до насыщения' (uo.); komi-permják ir. nyelv: *Вöрись петтöдз туйыс вöли ... нять* ['Amíg az erdőből kimentek, az út piszkos volt'] (Грибанов 174).

U d m u r t : -tož: J. *atajcz keškitož pičez inme vuoz* 'während der Vater schreit, erreicht der Sohn schon den Himmel' (WICHMANN, WotjChrest. 162); MU. *đarato-m-a u-g-a šu itož đarat(i) gumjrid ortš itož* 'bevor du sagst: »Lieb ich oder nicht?«, so liebe (lieber), ehe deine Lebtage auf die Neige gehen' (uo.); Sz. *kulto đžazi* 'bis zu ihrem Tode' (i. m. 163); B. *ulitožad* 'dein Leben lang' (i. m. 162); B. *so šapkačed mužjem vile vu itš tož* 'bevor deine Mütze die Erde erreicht' (uo.) K. *leme u šetoš* 'bis (bevor) der Schnee herunterfällt' (i. m. 163).

A -ten képzős határozói igenévknek az udmurtban nincs megfelelője; a kominak is csak néhány nyelvjárásában (P., PK., NyP.) van meg. A -ten igenévképző -en eleme instrumentalis-rag, a tulajdonképpeni igenévképző a -t-. A -ten képző az adverbialis -ja, -ji ragját is felveszi, ha birtokos személyragok járulnak hozzá: *puka vteňim* v. *puka vteňnam* < **puka v + ten + ji + m* v. **puka v + ten + ja + m* 'mialatt ülök' (vö. WICHMANN—UOTILA, SyrjW. 410). A *puka vteň* alak a *puka vteňim* ~ *puka v-teňnam* alakokból elvonással keletkezett. Az adverbialis-rag más határozói igenéven is előfordul: -menja: *addzymönňja* 'так, что видно', *тырмымönňja* 'так, что хватает' (Бубрих, Грамматика ... 143).

A komi -tedž és az udmurt -tož igenévképző a terminativus -edž, -ož ragjával van ellátva (vö. UOTILA, SyrjChrest. 48: *muedž* 'bis zur Erde'; WICHMANN, Wotj. Chrest. 140: *tšuknaodž* 'bis zum Morgen').

A komi -ten, -tedž, udmurt -tož határozói igenévképzők tehát igenévképző és határozórag kapcsolatából keletkeztek.¹ Hasonló módon — elativus-raggal ellátott melléknévi igenévből — jött létre a -mist, -misten határozói igenévképző is: *me šoi mist lokta* 'nachdem ich gegessen habe, werde ich kommen' (UOTILA, Syrj. Chrest. 60; FUCHS: FUF. XVIII, 198 kk.).

A komi -ten, -tedž, udmurt -tož képzők -t-je igenévképző.² A -t- képzőnek csak finnugor *tt lehet az előzménye, mivel az egyszerű *t-nek a második szótagnál hátrább a komiban -d- (P. -t-), az udmurtban -t- a szabályos hangtani megfelelője (UOTILA: SUSToim. LXV, 94—5, 96, 103 kk.; LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 272—3, 290—1, 298). A geminata *tt-nek viszont mind a komiban, mind az udmurtban -t- felel meg (UOTILA: SUSToim. LXV, 90—91).

Vizsgálódásunk eddigi eredménye: a permi -t- igenévképző és a magyar -t- igenévképző egymással etimológiailag összetartoznak, alapnyelvi geminata *tt-ből fejlődtek.

3. A c h a n t i -ti, -di, -tá, -dà főnévi és melléknévi igenévképzőt (O. *ivntti* 'játszó'; Ni. *mántá* 'gehen', O. *pplda* 'fürchten') és a m a n y s i -t deverbális névszóképzőt (*tüjt* 'hó', *tüji* 'havaz') *t- deverbális névszóképzőből származtatják (SZINNYEI, NyH. 7 87; FgrSprw. 2 79; GYÖRKE, Wortbildungslehre 18; LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 278—9). Hangtanilag azonban semmi akadályja sincs annak, hogy a chanti és a manysi képzőt a magyar és a permi képzőkkel kapcsoljuk össze, mivel az obiugor -t- egyszerű *t-nek is és geminata *tt-nek is megfelelője. BÁRCZI GÉZA is lehetségesnek tartja a chanti és a magyar képzők összetartozását (vö. TihAl. 173).

¹ BUDENZ a km. -lön, -löz képzőt mozzanatos t és lekopott igenévképző kapcsolatának tartja (NyK. XX, 298; Ugor alaktan 224).

² Valószínűleg azonos a -t- igenévképzővel a -t- deverbális névszóképző a km. Sz., I. *kojt* 'Balzplatz (Sz.), Balz (I.)' (< L. *kojni*, U. *kojnīs* 'balzen') szóban (WICHMANN—UOTILA 114, 366).

4. Gemináta *-*tt*-re visszavezethető deverbális névszóképzőket, főnévi és melléknévi igenévképzőket a tavgi- és a kamasz-szamojédban is találunk.³

Tavgi-szamojéd: *-tua, -tea, -ti, -tu*: *ŋarubtatua* 'in die Quer liegend' (*ŋarubta'ama*, 2. *ŋarubtusyama* 'in die Quer legen'), *foratua* 'Hirt' (*foratum*, 2. *forasuum* 'weiden, hüten'), *fankutua* 'betrunken' (*fanká'am* 'trunken sein', 2. *fankujuam*); *ńiletea* 'lebend' (*ńilétem*, *ńiletm*, 2. *ńilejeam* 'leben'), *tasiti* 'kalt' (*tasítim*, 2. *tasisiem* 'kalt sein'), *kundútu* 'Abend', eig. 'schlafen gehen' (*kundá'atn*, 2. *kuntujuina* 'schlafen gehen'), *kiduatu* 'Morgen' (*kidu'am*, 2. *kiduasuum* 'erwachen') (LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 281—2, 284).

Kamasz-szamojéd: *-t, -tt*: *pištit* 'lachen', Atl. *njurmitt* 'sprechen', Ad. *njurmitt* 'loqui' (LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 282).

LEHTISALO a tavgi- és a kamasz-szamojéd képzőket kérdőjellel az egyszerű *-*t*, deverbális névszóképző megfelelői közé sorolja, bár megemlíti, hogy ezek inkább gemináta *-*tt*-re mennek vissza (SUSToim. LXXII, 282, 284). Én az utóbbi lehetőséget tartom valószínűbbnek.

5. Mivel a magyar *-t* (> *-tt*) és a permi *-t* igenévképzők is gemináta *-*tt*-ből magyarázhatók meg, nagy valószínűséggel feltehető, hogy volt az uráli alapnyelvben egy *-*tt*, deverbális névszóképző. Ezen *-*tt*, képzőnek a finnugor nyelvek közül a komiban, az udmurtban és a magyarban (esetleg a chantiban és a manysiban is), a szamojéd nyelvek közül a tavgiban és a kamaszban vannak megfelelői.

Az uráli *-*t*, deverbális névszóképzőnek a lappban (N. *gullát* 'hören'), a finnben (*sanoa* 'sagen', *tehdä* 'tun, machen', *juosta* 'laufen'), a mordvinban (*panžado* 'offen, geöffnet' < *panžoms* 'öffnen, aufmachen'),[?] a mariban (*puškado* 'weich, sanft, nachgiebig': *pěške-dáš* 'diarrhoë haben'), a szamojéd nyelvek közül a jurákban, az osztják-szamojédban és a jeneszeji-szamojédban vannak megfelelői. Ide szokták vonni a m. *száraz* szóban levő *-z* képzőt, valamint a már tárgyalt chanti és manysi deverbális névszóképzőket is (SZINYNYEI, NyH.⁷ 86; FgrSprw.² 79; GYÖRKE, Wortbildungslehre, 17—8; LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 273 kk.).

Érdekes, hogy azokból a nyelvekből, amelyekben az uráli *-*tt*, deverbális névszóképző képviselve van (komi, udmurt, magyar, ? manysi, ? chanti, tavgi- és kamasz-szamojéd), hiányoznak az uráli *-*t*, képző megfelelői. A m. *száraz* *-z*-je az egyetlen kivétel! Azokban a nyelvekben viszont, amelyekben uráli *-*t*, *-re* visszamenő deverbális névszóképzők találhatók (lapp, finn, mordvin, ? mari, jurák-, osztják-, és jeneszeji-szamojéd), nincsenek meg a *-*tt*, deverbális névszóképző folytatói.

A fentiek alapján feltehető, hogy a különféle nyelvekben a két képző közül valamelyik a másik funkcióját átvéve, azt fokozatosan kiszorította olyannyira, hogy az egyes nyelvekben vagy csak a *-*t*, vagy csak a *-*tt*, deverbális névszóképző folytatója maradt meg. Arra is gondolhatnánk, hogy az uráli alapnyelvben eredetileg csak *-*t*, deverbális névszóképző volt, amely még az uráli együttélés korában az alapnyelv bizonyos nyelvjárásaiban, *-*tt*, *-vé* geminálódott.

Bármelyik feltevés bizonyul is igaznak, annyi bizonyos, hogy egyes finnugor és szamojéd nyelvekben az uráli *-*t*, másokban viszont az uráli *-*tt*, deverbális névszóképző megfelelői vannak meg. RADANOVICS KÁROLY

³ A szamojéd igenévképzők terén nyújtott hasznos tanácsokért HAJDÚ PÉTERNEK ez úton is köszönetet mondok.

Obi-ugor etimológiák

1. Chanti *pəp3* 'Boden' ~ manysi *patit* 'nyom, fenék'

1. A címben megjelölt chanti és manysi szót tudomásom szerint először BUDENZ vetette egybe rokonnyelvi szavakkal: „oszt. *pede*, *pete*, osztS. *pīte* 'fenék' (Grund, Boden): *kur-pede* 'planta pedis', *két-pede* 'Handfläche' | vog. *pāti*, *pātit*, vogD. *pāt*, *pātā* 'fenék': *lajl-pātit* 'lábtalp', *káp-pātit* 'hajó feneke kívülről', *ponk-p.* 'fej-tető' (azaz: 'kopfplatte') | zürj. *pīdös*, *pīdäs* 'fenék', fundus: *ki-pīdäs* 'tenyér' (azaz: 'Handfläche') | votj. *pīdes* 'fenék', *pīd¹* 'láb' (azaz eredetileg: 'talp') | cser. *pundaš* (*vundaš*) 'fenék': *puš-pundaš* 'hajó feneke', *jol-vundaš* 'talp', *vuj-pundaš* 'fej-tető' | md. mdE. *potmaks* 'fenék' (NyK. VI, 464).

BEKE a fenti egyeztetést nem fogadja el. A szócsaládnak csak a mari, az udmurt, a komi és a mordvin tagját tartja etimológiailag összetartozónak (NyK. XLV, 352). BJÖRN COLLINDER-nél a következő egyeztetést találjuk: mari *pundaš* 'bottom, the lowest (or hindmost) part' ~ *pundōš*, *pundōš* 'stump' ~ udm. *pydes* 'bottom; sediment, grounds' ~ km. *pydōš*, *pydes* (FUV. 135). COLLINDER tehát a szócsaládnak csak a mari és a permi nyelvekbeli tagjait véli etimológiailag összetartozóknak, a mdE. *potmaks* stb. szót elválasztja tőlük.

2. A mari P., B., UJ., CÜ. *pundāš*, K. *pə'ndāš* 'fenék' (NyK. XLV, 352), kmI. *pīdes* 'Grund, Boden' és az udmG. *pīdes*, M., J., MU. *pīdes* 'Boden, Grund' (WICHMANN, WotjChrest. 94) szók származékszavak: a fgr. *s denom. nomenképzővel vannak képezve. Ezen *s-képző szabályos megfelelője a mariban -*aš*, -*āš*: KB., J. *eryāš*, J., U., B. *eryaš* 'Knabe' (< *erya* 'Sohn, Knabe'), a komiban -(*e*)s: *ares* 'jährig' (< *ar* 'Jahr'), az udmurtban -(*e*)s: *urdes* 'Seite' (< udm. *urd* 'Rippe') (LEHTISALO: MSFOu. LXXII, 193—94). A komiban a I. *pīdes*, (GEN.) KP. *pedes* 'Grund, Boden, Sohle' szónak az alapszava is megvan: *pyd* 'Tiefe' (WIED.), KP. *pəd* 'Tiefe' (GEN.).

Amikor BUDENZ a cht. *pede*, *pete* és a ms. *pāti* stb. szót a jelzett rokonnyelvi szókkal egybevetette, minden valószínűség szerint ősi szókinszbeli egyezésre gondolt. Erről hangtani okokból nem lehet szó. Az egymással feltétlenül összetartozó mrK. *pəndaš*, P. B. *pundāš*, kmI. *pīdes*, udmG. *pīdes* szavak szóbeljeji konzonantizmusa fgr. *-nt- hangkapcsolatra utal. A fgr. *-nt- szabályos megfelelője a chantiban -nt-, -nd-, -nt-, a manysiban -nt-,

¹ Az udm. M., J., MU. *pīd* 'Fuss' szónak a kmI. *pod*: *podēn* 'zu Fusse' az etimológiai megfelelője (vö. WICHMANN, WotjChrest.² 93).

-*nd-*, a komiban és az udmurtban egyaránt -*d-* (P. -*t-*), a mariban pedig -*nd-* [-*δ-*] (NyH. 740; FgrSprw.² 34). A mari, a komi és az udmurt szók a várható szabályos hangmegfelelést mutatják, ellenben a manysiban és a chantiban nem a szabályszerű -*nt-*, -*nd-* jelentkezik, hanem -*t-*, -*v-*, -*v-*. Ezen hangtani akadály miatt nem beszélhetünk a manysi és a chanti, valamint a velük kapcsolatba hozott mari, komi és udmurt szók közötti ősi egyezéstről, bár e rokonnyelvi szók mégis összefüggnek egymással. Véleményem szerint ugyanis a chtDN. *pəvz* és a ms. *patit*, *päti* (BUD.) a km. *pyd* (WIED.) 'Tiefe' szó átvétele (az *y i* hangot jelöl).

A komi *pyd* (WIED.) 'Tiefe' szónak is 'fenék' lehetett a korábbi jelentése. Erre utalnak a belőle alakult *pidji*, *piddi*, *pidla* 'miatt, -ért, helyett' névutók és a belőle képzett *pides* 'Grund, Boden' származékszó is.

3. Feltevésem bebizonyításához felsorolom a chanti és a manysi szónyelvjárási alakváltozatait:

Ch a n t i. É s z a k i: Kaz. *pätj* 'Boden, Sohle (eines Gefässes, Bootes, einer Grube, des Schuhs, Fusses, Schneeschuhs); innerer Winkel, Ende (eines Sees, einer Flusskrümmung, einer Bucht, einer Uferwiese), hinterer Teil (eines Hauses, Speichers), (im Innern) Hinterwand'; Ni. *pätz* = Kaz. '(selt.) Kufe (der Narte, des Schlittens)'; O. *ppdi* = Kaz. (KARJ.—TOIV. 764b).

D é l i: DN. *pəvz* 'дно | Boden'; DT. *pä-vz* pl. *pä-ve't* 'harter Boden, mit Nadelwand bewachsenes Gelände ?; Stück Uferwald'; (KARJ.—TOIV. 763a).

K e l e t i: V. *pätz* 'дно | Boden; Buchtwinkel, Ende, Stelle ohne Ausgang'; Vj. *pätä* = DN.; Likr. *pätz*, Trj. *p'ätz* 'Boden; Ende (eines Weges, einer Bucht, wo man nicht weiter kommt)' (KARJ.—TOIV. 763a); J. *patä* (*patäm*) 'Boden, Grund' (PAAS. 180).

M a n y s i: É. *patit* 1. 'nyom | Spur', 2. 'fenék | Grund'; B. *patä*, D. *pätt*-id.; É. *puñk-pattü* 'feje bubja | Kopfwirbel' (SZILASI, VogSzj.: NyK. XXV. 334); *pätit*, D. *pät*, *pätü* 'fenék' (BUDENZ: NyK. VI. 464); *patit* 'основание, начало'; *patä* 1. 'дно, основание; 2. подошва' (CSERNYECOV, Мансийско-русский словарь).

4. A komi szóeleji *p-*nek a chanti nyelv komi jövevényszavaiban *p-*, Trj. *p'*-, a manysiban *p-* felel meg szabályszerűen. Ilyen megfelelést találunk a chtDN., Fil., Szogom., Cing., Kr. *pürəš*, V. *pörəs*, Trj. *p'örəs* 'Schwein', a manysi AK. *pürs*, KK. *pörš* id. < kmV., AV., Sz., Pecs. stb. *porš* 'Schwein' szóban is (TOIVONEN: FUF. XXXII, 51). — A km. *i* hangnak a chantiban többnyire redukált magánhangzó felel meg. E redukált hang nyelvjárási változatai az ősch. **a* szabályos folytatóival mutatnak egyezést (vö. TOIVONEN: FUF. XXXII, 138). Az ősch. **a*-ból V., Vj. *a*, Szurg. (Trj., Jug.) *a*, Irt. (DN., DT., Kond.) *a* és DT. *ä*, Ni., Ser., Ber. *ä*, Kaz. *ä*, O. *a* fejlődött (STEINITZ, OstjVok. 97). Ezt a szabályos hangmegfelelést látjuk a chtV. *petz*, Vj. *pätä*, Trj. *p'ätz*, Jug. *patä*, DN. *pəvz*, DT. *pä-vz*, Ni. *pätz*, Kaz. *pätj*, O. *ppdi* szó nyelvjárási változataiban. A msÉ. *patit*, D. *päti* stb. alakok *a*, ill. *ä* vokálisa szintén szabályos megfelelésnek mondható. Hasonló megfelelés van még a következő komi jövevényszókban is: chtKaz. *kär* 'Schwarzspecht', ms. *kar* (AHLQV.) 'Specht', *kar*, *kär* (MUNK—SZIL.) 'Drossel' < kmPecs., P. *kir* 'ein schwarzer Vogel mit hartem Schnabel, so gross wie die Dohle (Pecs.), Specht (P.)', (TOIVONEN: FUF. XXXII, 30); chtDN. *kərəš* 'hoch, hochgewachsen, lang', Fil., Cing., Szogom, Cseszn. *kərəš* 'hoch', Ni. *käres*, Kaz. *kärəs* 'hoch,

ВЫСОКИЙ'; ms. (MUNK.—SZIL.) *kar's, kars* 'hoch' < kmV., Sz., L., I., U. *gir's* 'gross, von grosser Art, gross von Wuchs, grobkörnig' (TOIVONEN: FUF. XXXII, 33).

A komi *-d*-nek intervokalikus helyzetben a chanti nyelv komi jövevény-szavaiban *-t-*, *-t̥-*, *-t̥̃-* (Trj.), *-d-* (< *t̥*), *-d-* (< *t*), a manysiban *-t-* a szabályos megfelelője. A chanti nyelv keleti nyelvjáróterületén a *t̥*, valamint gyakran a *k* is intervokalikus helyzetben megnyúlik félhosszú vagy hosszú mássalhangzóvá: Ni. *p̃t̥t̥z*, DN. *p̃p̃z*, ellenben félhosszú mássalhangzó van a V. *p̃t̥z*, Vj. *p̃t̥t̥ä*, Trj. *p̃t̥t̥z*, Jug. *p̃t̥t̥ä* alakokban. Ugyanezt a megfelelést láthatjuk a következő komi jövevénytőben is (a Vj. nyelvjárásban itt is félhosszú *t̥* van!): cht. DN. *m̃p̃d̃ä't̥ä* 'mieten, pachten; dingen', DT. *m̃p̃d̃ä't̥t̥ä*, Fil. *m̃p̃d̃ä't̥t̥ä* 'mieten', Vj. *m̃ä't̥ä't̥t̥ä* 'mieten, dingen; sich verdingen', O. *m̃d̃ä't̥ä* 'dingen, mieten', ms. (AHLQV.) *m̃t̥lam, m̃t̥elam, metelälam* 'mieten' (TOIVONEN: FUF. XXXII, 44). Mint említettem, a chanti keleti nyelvjáróterületén nemcsak a *t*-hangot, hanem gyakran a *k*-t is hosszabban ejtik. Pl. DN. *iğcä'n* 'Teil, Anteil', O. *iğgä'n* id., Mj. *iğkän'*, Trj. *iğkän'* id. (TOIVONEN: FUF. XXXII, 16).

A manysi *patit, p̃t̥i* *-t*-je is szabályos megfelelője a komi *d*-nek. A *pattä, patta* (CSERNY.) alak *-tt*-je a cht. félhosszú *t̥* eredetével ellentétben valószínűleg nem geminálódással keletkezett, hanem benne a *-ta, -tä* elem képző. Erre az alábbiakban még részletesebben kitérek.

A km. *pyd* (WIED.) mássalhangzóra végződik, a cht. és ms. szó végén vokális mutatkozik. TOIVONEN (FUF. XXXII, 145) szerint néhány esetben az egy-szótagú, mássalhangzóra végződő komi szóhoz a chantiban (s hozzátehetjük: a manysiban is) magánhangzó kapcsolódik: *з, ə (e), i*.² Ezzel a jelenséggel találkozunk a cht. DN. *p̃p̃z*, V. *p̃t̥z*, Kaz. *p̃t̥t̥z* stb., ms. *p̃t̥i, p̃t̥ä* szavakon kívül a következő szóban is: cht.É. (PÁPAY) *lāki* 'Ball', Ni. *lāks'* 'ein Ball im Kampfe der богатыры'; ms.É. (MUNK.) *lāki* 'Ball' < kmP. *lak* 'Ball' (TOIVONEN: FUF. XXXII, 39); cht. DN. (Szalim) *iğcä* 'tüchtig, fest', V. *iğkz* 'tüchtig, sehr', ms. (MUNK.—SZIL.) K. *šak*, P. *šak*, KL. *šākä*, É. *saka* 'sehr' < km. Sz., L., P. *žik*, I. *džik* (TOIVONEN: FUF. XXXII, 80).

A msD. *pät, pätä* (NyK. VI, 464) alakok *t* hangja palatalizáció következtében jött létre. A manysi déli nyelvjáróterületén gyakori jelenség a palatalizálódás: É. *kit* 'kettő', T. *kit* id. A *t* többesjelnek a tadvai nyelvjárásban *t* felel meg: *äwit* 'leányok' (MUNKÁCSI, VNyj.: 260—61).

A ms. *patit, pätä* alakok bizonyos vonatkozásban magyarázatra szorulnak. A *patit -it* eleme denominális nomen-képző. Vö. manysi *mil* 'mély': *tal militné* 'öl mélységnyire'; É. *χgsä* 'hosszú': AT. *kit ärsën khčsti sgrt* 'két rőf hosszúságú csuka'; chanti DN. *χōu* 'lang'; DN. *χōua't̥* 'Länge' (SZABÓ DEZSÓ: NyK. XXXIV, 451; BEKE: KŠz. XII, 271—3; ALH. II, 339—347; LEHTI-SALÓ: MSFOu. LXXII, 317—19).

A *pätä* változat *tä* eleme is azonos lehet az említett denominális nomen-képzővel azzal a különbséggel, hogy a *-tä* képző — éppúgy, mint a *-ti* képző a *khčsti* 'hosszúságú' származékban — végvokálist is tartalmaz. Néha a chanti képző végén is mutatkozik magánhangzó: Kr. *mätä'tt̥z, -ät̥t̥z* 'Tiefe, tief (Was-ser)' (KARJ.—TOIV. 557a). A *-tä* elem képző volta mellett vall az is, hogy ez többnyire nem palatalizálódik, míg a tőhöz tartozó *t* igen: KL. *pät̥t̥ä šästēm pät̥t̥i η suj* 'a föld (feneke) benőtt földes berket' (SZILASI: NyK. XXV, 334).

² E. ITKONEN valószínűnek tartja azt, hogy az obi-ugor nyelvek mai végvokálisai többnyire másodlagosak (Vir. 1957 : 314).

2. Chanti *säj* 'Teil hinter etw.'. ~ manysi *saj* 'mög'

I. A chtO. *säj* 'Teil hinter etw.' és a msÉ. *saj* 'mög' szónak a következő nyelvjárási alakváltozatai fordulnak elő (a manysi szóra csak az É. és a KL. nyelvjárásból van adatom!):

Chanti. Északi: Kaz. *sqj* 'Schutz, Teil hinter etw., Schatten, geschützte Stelle, geschützt, nicht vom Wind getroffen', (KARJ.—TOIV. 816a); Ni. *säj* = Kaz. (uo.); O. *säj* = Kaz. (uo.);

Déli: DN. *säj* pl. *säjəj* 'Vorhang, Gardine um das Bett herum; Raum hinter etw., Schutz'; (KARJ.—TOIV. 815a); Kos., Szogom *säj* 'Vorhang' (uo.); Fil. *säjnz* 'takana | hinter'; *säjə* 'takana (!) | hinter'; *säjjuat* 'takaa | hinter-hervor' (uo.); Cing. *säj*: *säjnz* 'takana | hinter'; *säjə* 'taa hinter (wohin)'; *juχ sāj uχ m'kat* 'puun takaa ei näy' (uo.), Kr. *säj* 'Vorhang; Raum hinter etw.' (i. m. 815ab).

Keleti: V. *säj*, *säj* (*säj* $\frac{f}{t}$, *säjəm* 'Zwischenwand aus Brettern, Verschlag, Scheidewand, ... *juχ sāj inz* 'puun alla, varjossa, под кустами, ветками' (KARJ.—TOIV. 815b); Vj. *säj* (lautainen, vaatteinen) väliseinä', VK. *säj*, Likr. *säj*, Mj. *sāj* 'Schirm (gegen die Sonne od. den Wind); als Windschutz hergestellte Wand aus Birkenrinde; Verschlag, Zwischenwand aus Brettern' (KARJ.—TOIV. 815b—816a); Trj. *sqj* 'Wand des Schlafwinkels; Schlafwinkel, Brettverschlag, durch Bretter abgetrennter Teil der Jurte; mit Bettvorhängen umgebene Schlafstätte (bei den Russen)' (KARJ.—TOIV. 816a).

Manysi: É. *saj* 'mög | abseits gelegener Ort', pl. KL. *saj-mō* (SZILASI, VogSzj; NyK. XXV, 393); É. *sajit* 'mögött' *sajnel* 'mögöl', *sajne*, *sajin* 'mögé'; *juw-sajin űntteuw*! 'üljünk a fa mögé'; *at juw-sajnel kwonel mowéltäl*! 'öt fa mögül kerüld ki!' (MUNKÁCSI, VogNyelvj. 19).

A chanti és a manysi szónak az alábbi rokon nyelvi megfelelőit ismeri a szakirodalom (SETÄLÄ: FUF. II, 251; PAASONEN, s-Laute 70—73; UOTILA, SyrjChrest. 142; BEKE: Nyr. LXIX, 28; Eesti Keel XIX. [1940], 196):

Komi: Sz., I. *sāj* 'Hinter, Raum hinter etw. (Sz.)' (UOTILA, Syrj-Wortsch.)

Udmurt: *saj* (Szar.) 'hűvösség, frissesség (прохлада) Kühle, Frische' ['Schatten, Kühlung', WIED.] (MUNKÁCSI, Votják Szótár).

Mari: K. *šoj*: *šojəl* 'das Hintere', *šojəl-jol* 'Hinterfuss', *šolno* (< *šojəlno*) 'hinter (wo?)', *šolko* (< *šojəlko*) 'hinter (wohin?)', *šojəlč*, *šojč* 'hinten her'; B. *šajəl* 'Hinter-' *šajəlna* 'jenseits, hinter' (PAASONEN, s-Laute 72).

Finn: *suoja* 'umbraculum; tutamen, tutela; domus; tempestas tepida tempore hiemali', *tuulen s.* 'Zufluchtsort od. Schutz vor dem Winde', *suojata* 'schützen stb.' (PAASONEN, s-Laute 72).

Lapp: N. *suoggje*, P. *suöppä* 'lee, shelter (also: from the current), protection (also against the cold)' (NIELSEN, Lappisk Ordbok). PAASONEN lehetségesnek tartja, hogy a lp. *suoggje* stb. finn jövevényszó (s-Laute 72).

2. A chanti *säj* és a manysi *saj* szónak a felsorolt finnugor nyelvekbeli szavakkal való etimológiai összetartozását a kutatók már régen észrevették. Az etimológiai egybevetésekből az derül ki, hogy a cht. és a ms. szót ezen nyelvek ősi örökségének tartották. (SETÄLÄ: FUF. II, 251; PAASONEN, s-Laute 70—73; UOTILA, SyrjChrest. 142; BEKE: Nyr. LXIX, 38.). Véleményem szerint a cht. *säj* és a ms. *saj* nem tartozik a chanti és a manysi nyelv ősi szókinésébe, hanem mindkét nyelvben a komiból való átvétellel van dolgunk.

Szócsoportunk szókezdő mássalhangzójaul finnugor alapnyelvi alveoláris *s-t tesznek fel (PAASONEN, s-Laute 70—73; BEKE: Nyr. LXIX, 38). A fgr. szókezdő *s-nek a manysiban *t*-, a chanti nyelvjárásokban pedig *l*-, *l*-, *t*-, *i*- szabályos megfelelője. (NyH.⁷ 26; FgrSprw.² 22). A kérdéses obi-ugor szókban nem a várható hangmegfelelés mutatkozik, hanem mindkét nyelvben alveoláris *s*-t találunk. PAASONEN ugyan említ egy-két etimológiát, amelyben a fgr. *s-nek a chantiban és a manysiban *s*- felel meg (PAASONEN, s-Laute 113). Ezek között van helyes etimológia is, de az idetartozó esetek rendkívül kevés száma feltétlenül óvatosságra int bennünket.

BEKE ÖDÖN a ms. *saj* és a cht. *säi* szót szintén ezen nyelvek ősi szavának tartja. (Nyr. LXIX, 38.) BEKE elveti a komiból való kölcsönzés lehetőségét. „Ellent mond ennek az összes nyelvjárásokban való elterjedésük, valamint névutói használatuk, ami föltétlenül a szó régiségét bizonyítja” (i. h. 38). Az, hogy az említett obi-ugor szók valamennyi (vagy sok) nyelvjárásban el vannak terjedve, egyáltalán nem akadály annak, hogy komi jövevényszóknak tartjuk őket. TOIVONEN „Über die syrjänischen Lehnwörter im ostjakschen” (FUF. XXXII, 1—169.) c. tanulmányában számos olyan komi jövevényszót találunk, amely a chanti nyelv mindhárom nyelvjáróterületén (az északi, a déli és a keleti nyelvjárásban) előfordul. TOIVONEN szerint az ilyen jövevényszók az átvételek legrégebbi rétegébe tartoznak (i. m. 153—5). Úgy gondolom, a cht. *säi* és a ms. *saj* szót amiatt sem kell föltétlenül finnugorkorinak tartanunk, mert névutó keletkezett belőlük. Az obi-ugor nyelvek névutói az obi-ugorság szétválása után a chanti és a manysi nyelv külön életében jöttek létre. Ezért ezeknek a nyelveknek egy régebbi állapotában jövevényszókból is fejlődhetett névutó, ha azokat gyakran használták bizonyos határozói viszonyok kifejezésére. Egyébként egyenesen névutók is kerültek át a komiból a chanti nyelvbe: chtDN. *kè pžá* stb.: *χόυ k.* 'für lange Zeit' < km. *keže*: V., Sz., Pecs., L. *aski k.* 'zum od. für den folgenden Tag' (FUF. XXXII, 37); Trj. *kä'ntä*: *mä. kä'ntä. r em p'iräs* 'älter als ich' stb. < kmV. *kündžy*, Pecs. *kündža* stb.: V. *me k. né-kod ez vev* 'ausser mir gab es keinen anderen' (FUF. XXXII, 29).

3. Az előzőkben már jelzett feltevésém szerint a cht. *säi* 'suoja, taka stb.' és a ms. *saj* 'mög' szó a komi Sz., I. *säi* 'taka-, takapuoli' átvétele. A jelentések pontosan fedik egymást, tehát jelentéstani bizonyítással nem kell részletesebben foglalkoznom. Az alábbiakban megkísérlem feltevésemet hangtanilag igazolni.

A) A komi szókezdő alveoláris *s*-nek a chanti és a manysi nyelv jövevényszavaiban többnyire *s*- felel meg. Ilyen megfelelést találunk a cht. *säi*, ms. *saj* szón kívül a következő szavakban is: chtCing. *sär* 'selbstgebrautes Bier der Ostjaken' stb., ms. FL. *sör* 'Bier' stb. < kmV., AV., Sz., Pecs., L., Le., I., U., P. *sur* 'Bier' (FUF. XXXII, 66); chtKaz. *säiik*, *säiik*, O. *säiex* 'nüchtern, nicht berauscht (obwohl der Betr. etwas zu sich genommen hat)' stb.; ms. (KANN.) TJ. *sei't* 'Verstand, Gedanke', AK. *sä'it* stb. 'Empfindung' < kmI., U. *säid*, V., Sz., L., P. *sad'* 'nüchtern (nicht betrunken) (V., Sz., L., P.), бодрый, wachsam (P.)'; (i. h. 63).

B) A komi elsőszótagbeli *a* hangnak a chanti nyelvjárásokban ugyanazok a képviselői, mint a chanti nyelv eredeti szavaiban az őschanti (Karj.) **ä* (STEIN. **ä*) hangnak: D., K. *ä*, V., VJ. *ä*, Trj. *a*, Ni. *ä*, Kaz. *a*, O. *ä* (FUF. XXXII, 123). Tehát: DN. *säi* (KARJ. OL. 2: DN. *säi*), Kr. *säi*, V. *säi*, *sä'ä*, Vj. *säi*, Trj. *säi*, Ni. *säi*, Kaz. *säi*, O. *säi*. (A chtDN. *säi* stb. szóban STEI

NITZ (OstjVok. 60) óscht. **ä*-t, KARJALAINEN (OL. 272), óscht. **a* hangot tesz fel). Ugyanilyen hangmegfelelést találunk a DN. *kä'sš*, Cing. *käšš*, Szogom *käšš* 'Freude', Kaz. *ky'sš* 'Vergnügen, Freude, Lust, Wille' O. *käs* id. < kmV., Sz., Pecs., U. *gāž*, I. *gāž*, 'Freude, Fröhlichkeit' (FUF. XXXII, 36) szóban is.

A ms. *saj* szóra csak az É. és a KL. nyelvjárásból van adatom. Több olyan komi jövevényt iszón van a manysiban, amelyben a komi *a*-nak a manysi északi nyelvjárásában *a*, *ā* felel meg, éppúgy mint a *saj* szó esetében is: Szo. *sait* 'Empfindung' < km. I., U. *sajid*, V., Sz., L., P. *sad* 'nüchtern nicht betrunken' (FUF. XXXII, 63); FL., Szo. *kāsal-* 'erblicken' < km. Sz., L. *kažalni* stb. 'bemerken, beobachten' (i. m. 37); ms. (MUNK.) *tāk* 'stark', (CSERNYECOV) *tak* 'крепкий; крепость, крепка' < km. (WIED.) P. *tak* 'fest, stark' (i. m. 90). STEINITZ szerint a komi *a* hangot a manysiban többnyire **ä*-vel helyettesítették. Az ósmansyi **ā*-ból az északi nyelvjárásban *ā* lett. (STEINITZ, WogVok. 183). A hosszú *ā*-t (általában a hosszú magánhangzókat) *j*, *w* és gyakran *γ* előtt rövidebben (félhosszú vagy negyedhosszú magánhangzóval) ejtik (i. m. 22.). Innen a msÉ. *saj* vokálisának rövidege. STEINITZ alapján feltehető, hogy a msÉ. *saj* vokálisa **ä*-ből fejlődött. Ebben az esetben a manysi szó csakúgy, mint chanti megfelelője, a jövevénytörök legrégebb rétegébe tartozik.

C) A komi szóbeljei és szóvégi *i* (*j*) hangnak a chanti és a manysi nyelv jövevénytörökzavaiban *i* (*j*) a szabályos megfelelője: chtDN., Cing., Szogom, Cseszn., Kr. *nui* 'Tuch, cykno', Ni. *nuj*, Kaz. *nož* 'Loden, Tuch; Tuchbekleidung (z. B. Chalot), aus Tuch hergestellter Paletot', O. *nož* = Kr.; msFL., Szo. *nuj* 'Tuch' (FUF. XXXII. 45). Ugyanezt a hangmegfelelést találjuk a cht. *süj* és a ms. *saj* esetében is.

3. Chanti *kož* 'Jahr'

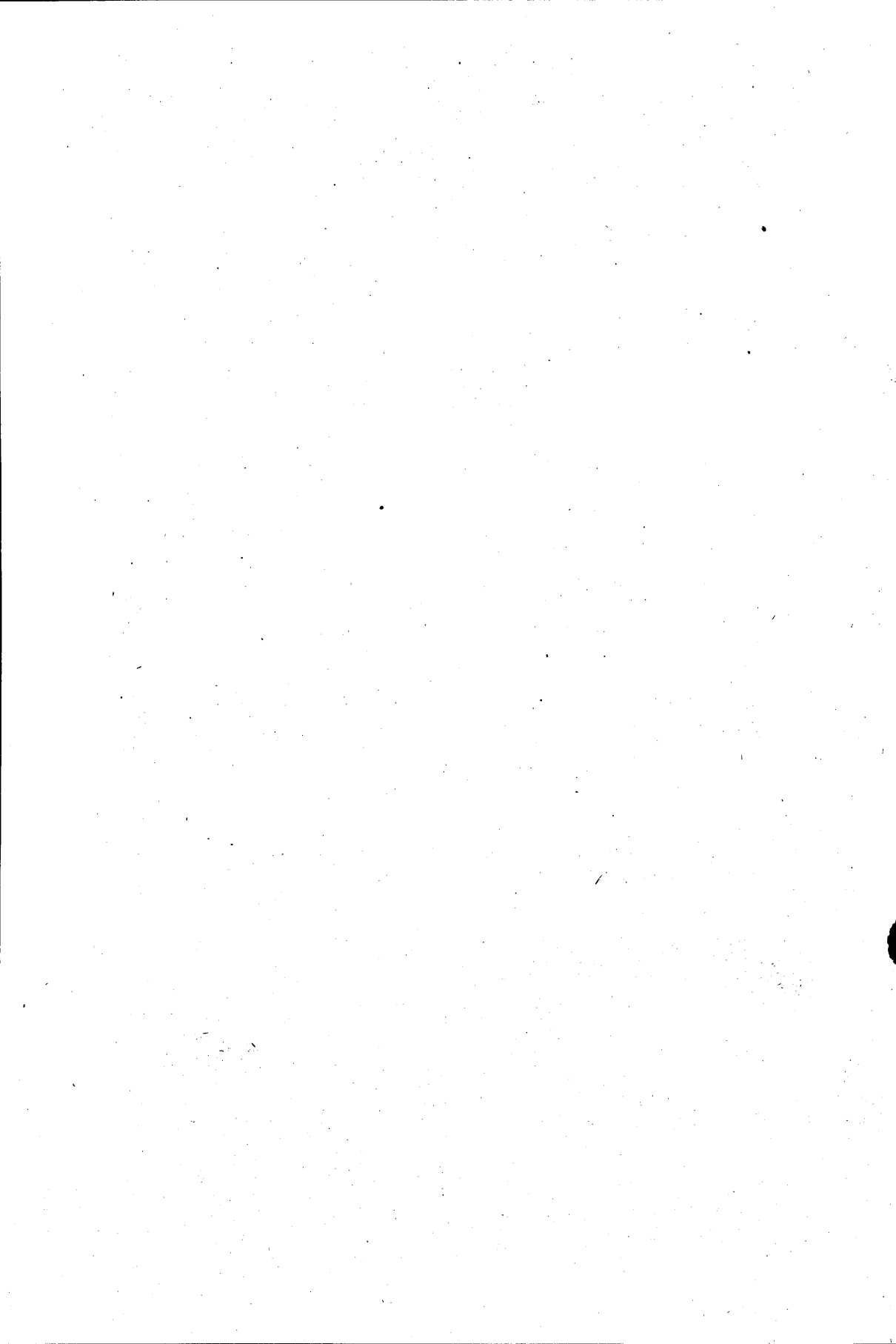
I. Ez a chanti szó a KARJALAINEN—TOIVONEN szótár szerint csak egy nyelvjárásban van meg: Ni. *kož* (harv.) 'vuosi | Jahr' (i. m. 450b). A chanti Ni. *kož* 'Jahr' szót a komi *kad* 'Zeit' (WICHM.—UOT. 85b) átvételének tartom. A komi *kad* 'Zeit' szót régebben a következő rokon nyelvi szavakkal egyeztették: fi. *kotva* 'unbestimmte Zeit od. Zeitdauer; Weile; lange Zeit' ~ lp. *kätfo* 'intervallum temporis vel locorum' ~ cser. *kot* 'Jahr' (MUSz. 8; UOTILA, SyrjChr. 90). E. ITRONEN a km. *kad* 'Zeit' szót hangtani okokból elválasztja az egymással etimológiailag összetartozó finn, lapp és mari szavaktól (Pais-Eml. 616—9.). A komi elsőszótagbeli *a*-nak a chantiban számos esetben ugyanazok a megfelelői, mint az óschanti **a*-nak a chanti nyelv eredeti szavaiban: D., K. *o*, V., Vj., *a* Trj. *ā*, Ni., Kaz. *o*, O. *a*, *q* (TOIVONEN: FUF. XXXII, 123). Eszerint a chtNi. *kož* 'Jahr' szó vokálisa a komi *kad* 'Zeit' *a*-jának szabályszerűen felel meg. Ugyanilyen hangmegfelelést találunk ezekben a szavakban is: Ni. *ojkä* 'Greis; Mann, Gatte (so nennt die Ehefrau ihren Mann gegenüber anderen)', Kaz. *ojqä* (sejt.) 'alter Mann' < komi V., Sz., L., U. *ajka* 'Vater des Mannes, (U. auch) Vater der Frau' (TOIVONEN: FUF. XXXII, 9); DN. *ro'm* 'ruhig, gesittet, friedlich, still (Mensch)', Fil. *rom*, Cing., Cseszn. *rom* 'ruhig, friedlich', Kr. *rom* 'ruhig; gutmütig', Ni. *rom*, Kaz. *ro'm*, O. *ram* 'gutmütig (auch von Tieren); ruhig; wortkarg' < komi V., Sz., L., I., U., P. *ram* 'sanft, friedlich, ruhig, zahm' (i. h. 60). Ugyancsak szabályosnak mondható a szóvégi komi *-d* és a chanti O., K. *t*, D., V., Vj. *t*, Trj. *t*, Ni., Kaz. *t* megfelelés. Ilyen hangmegfelelés van a chanti Ni. *kož* 'Jahr' szón kívül a következő chanti szóban is: DN. *mi't* 'Miete, Pacht', Kr. *mit* 'Miete, Mietgeld; Pacht-

geld; Lohn (eines Arbeiters)', Vj. *miť* 'Lohn, Belohnung', Ni. *miť* 'Dienst', Kaz. *miť* 'Lohn, Arbeitslohn; Fuhrlohn; auch Finderlohn', O. *mit* id. < km. L. I. *med* 'Lohn, Arbeitslohn' (TOIVONEN: FUF. XXXII, 43—4).

A komi *kad* szó jelentése: 'idő'. A chanti Ni. *koť* szó esetében 'idő' > 'év' jelentésváltozás történt.

2. Jelentésbeli azonosságuk alapján arra gondolhatnánk, hogy a chanti Ni. *koť* 'Jahr' az orosz *год* 'év' átvétele. Azonban hangtani okokból ezt a feltevést el kell vetnünk. A chanti nyelv orosz jövevényszavaiban ugyanis az első szótagbeli orosz *o* képviselői az őschanti **o* hang folytatatóival azonosak: V., Vj. *o*, Szurg. *o*, Irt. *u*, Ni., Ser., Ber. *u*, Kaz. *o*, O. *o* (STEINITZ, OstjVok. 66—7, 96). Ilyen hangmegfelelést találunk ebben a szóban: Irt. *pup*, Ni., Ser., Ber. *pup*, Kaz. *pop*, O. *pop* 'Pope' < orosz *non* (i. m. 67). Mivel az orosz *o*-nak a chanti nyelv Ni. nyelvjárásában *u* felel meg szabályszerűen, a Ni. *koť* 'Jahr' szó nem lehet az orosz *год* 'év' átvétele, hanem — amint fentebb tárgyaltuk — komi jövevényszó.

RADANOVICS KÁROLY

Kür 'befog'

1. A kevéssé ismert *kür* 'befog' igét kívánom az alábbiakban tárgyalni és ezáltal a hangtani és szókészleti kutatás vérkeringésébe bejuttatni. Finnugor nyelvészeink keveset foglalkoztak ezzel az igével: mindössze egy szűkszavú egyeztetést találunk az irodalomban, de újabban ennek helyességét is kétségbe vonják. A magyar nyelvészek már több figyelmet szenteltek a szónak: más magyar igével családostják, megkísérlik tisztázni eredeti jelentését, anélkül, hogy rokonnnyelvi egyeztetéséről tudomásuk lenne. Az alábbiakban — az eddigi vogul egyeztetéshez osztjakot is csatolva — az ugorból való származtatás hangtani bizonyítását kívánom elvégezni.

A *kür* első nyelvészeti szempontú említését a Debretzeni Grammatikában találjuk (271): „*ker, kör* tsak a Parantsolóban van meg” (Nyr. XXXIII, 293). HORGER ANTAL (Nyr. XXX, 239) a szót még *Bessenyei* „csinálmányának” tartja. TOLNAI VILMOS (Nyr. XXXIII, 293) „*Ker, kör, kür, tür*” c. cikkében megállapítja, hogy „a *kör* nem csinálmány, hanem valamely kevés vagy hiányos alakú ige, mely eddig valósággal kikerülte szótáríróink és nyelv-tudósaink figyelmét”. A szó használatát és ragos alakjait részletesen elemzi. A *kerít, kerül, kereng, keres* stb. „gyökerének” tartja. Véleményét elfogadja BÁTKY ZSIGMOND (NéprÉrt. XXVIII, 107) és HORGER (MNy. XXXIII, 249). Az utóbbi szerint szavak és kifejezések megrövidülhetnek, ha nagyon gyakran használják őket, pl. *kerülj be!* > N. *ker-be!*, *kür-be!*, *ker!* *kör!* Legutóbb MARTINKÓ ANDRÁS (Nyr. LXXXI, 121) foglalkozott e szóval. Az állatterelő *tür, tür* (Udvarhelyszék, Nyr. LXXIII, 271, XXXIII, 294; Abaúj m. Pusztafalu, Nyr. XXXIII, 293), *terhő* (Félegyháza, Kiskunság, NéprÉrt. XXVI, 34) szavakat egynek veszi a *kür*-rel, és ősmagyar kori nyelvjárási változatokat lát bennük. Hogy a *tür* a *kür* stb. alakváltozata, vagy a 'szenved', illetőleg a 'gyűr' jelentésű *tür* igével azonos, az erősen kétséges. MARTINKÓ jelentésmeghatározására később reflektálok. A három kutató figyelmét elkerülte, hogy igényket MUNKÁCSI már 1905-ben, egy évvel TOLNAI idézett cikkének megjelenése után, két helyen is (Ethn. XVI, 72; németül: KSz. VI, 198—99) a vogul *kēr-* 'befogni (a lovat, vagy rénszarvast)' jelentésű szóval egyeztetette. HAJDÚ PÉTER (MKE. 82; ALH. II, 309 jegyz.) a szófejtést nem fogadta el. A vogul szó PAASONENTÓL (PAAS.—DONN. 666) származó rokonítását (osztjK. *kārtam*, J. *kārtam* 'aufreihen', votj. *kertti-*, md. *kērksa-*, ?cser. *kerl-*) nem helyeselhettük. Több gondot okoz KANNISTO (FUF. XIV, 36) etimológiája. Az osztjTrj. *kūyryəy-ə-*, Vj. *kūyryəy-ə-* 'haften, festhaften' igét első pillantásra mind hangtani, mind jelentés-tani szempontból a vogul szó megfelelőjének gondolhatjuk. Alapabb vizsgálat után azonban kiderül, hogy ha hangtani szempontból nincsenek is számot-tevő akadályok, az egyeztetés jelentés-tanilag nehézséget okoz. Ugyanis a fenti

osztják szavak jelentései a következők: 'haften, festhaften, mit Haken fangen, hängen bleiben, sitzen bleiben, stecken bleiben, anheften' stb. Ezek közül a 'haften' látszik a legeredetibbnek. Ebből az alapjelentésből azonban nem lehetne megmagyarázni szavunk mind a három ugor nyelvben kifejlődött '(állatot) befog' jelentését. Viszont az általam alább ajánlott osztják ige kifogástalan megfeleltéje a m. *kür*-nek és a vog. *kēr*-nek. — Eddig a kérdés története.

2. Vegyük számba először a *kür* magyar nyelvi alakjait. Szavunk igen későn bukkan föl. Legrégibb előfordulása tudomásom szerint 1790-ből való: „sem világosan nem parantsolván, hogy *kör-be*, szöke': már kezetek, 's Lábatok Bilintsbe van" (Nagyváthy J., Tsill. forg. 8*). 1796: „Alatson Ünnepekhez, és énekléshez szokott lelkek látom, meg-edgyeztek abba, hogy edgy bestelen járomba *körjenek*" (Bessenyei, Elveszt. parad. I, 258*). 1801/1898: „Nézd a nagy ostobát: olyan mint az ökör, Meg fogják a fülét és a jármába *kör*" (Uő., Term. vil, 282*). 1820: „És *kör* helyre bitang! vissza szerelmem idéz" (Peretsényi Nagy L., Ovid. 129*). Esetleg ide tartozhat: 1809: *Körj* = Rectz Úm! (Uő., Gond. 26*). A szépirodalmi adatok sorának itt vége szakad, és csak a XX. században találkozunk a szóval újra: „Miért ne tudta volna! hiszen, ha nem is volt eléggé *bekürve* — az ökröt szókták *bekürni* a járomba — azért mégis a falu nevelése volt" (Nyr. LXXIII, 271, idézet Móricz Zs., Életem regénye c. könyvéből). „Akkor megint *bekürt* emberek lettek. Mint az ökör, aki járomba tanult már, hajtja nyakát *be* maga igába" (Nyr. LXXIV, 52, idézet Móricz Zs., Szegény emberek c. elbeszélés-kötetéből 128). A *kür* a felsorolt adatok ellenére is természetesen mindig népvyelvi szó maradt, nem vált az irodalmi szókincs részévé.

Nyelvjárási adatok: *ü* (*ű*)-*ő* változatok: Bereg m. Beregrákos és Munkács vidéke: *be-kür* 'beáll (ökör a járomba)' (MTSz.). — Kalotaszeg, Ketesd: „*té kürsz béi* a járomba" (ÚMNGy. V, 97), „*béi* is kellett *kürjön* rök-tön" (uo. 96), „az égyik ökör csak kikürt" (uo. 194). — Kolozs m.: „*Kür* ide, nye! a marhának a járomba terelésére" (ÚMTSz. gyűjt.), Gyerővásárhely: „*kür* ide, nye! helyre! Az ökör és tehén nógató szava" (uo.); Magyarókereke: „Csak éppen ne *kürjön* bé valami betegség a marha közzé" (uo.) — Aranyos-szék: „*be-kür*: beáll (ökör a járomba)" (MTSz.). — Maros-Torda m.: „*Kürmellé* ne!" (ÚMTSz. gyűjt.). — Alsófehér m. Magyarlapád: „*bekür*: befog, betör, pl. ökröt járomba" (MNY. XXXI, 196). — Kisküküllő m. Radnót: „*kürbe*! : tehennek szóló kiáltás, hogy álljon a járom mellé" (Nyr. XLIII, 332). — Udvarhely m. Bözöd: „*kür* mellé indulatszó, jármás marhák nógatására. Így szólítják az ökröt, a tehenet, hogy álljon a járomhoz" (ÚMTSz. gyűjt.). — Moldvai csángó: *kürék*, *-ki*, *-be*; *ki-be* fogom az ökröt. „*Kikürtin* [múlt i., e. 3. sz.] ez ökreket" (Nyr. XXXI, 84), „*Békürtén* ez ökreit és kiment ez utra, *kikürtén*, s lefekütt" (i. h. 145); moldvai és hétfalusi csángó: *kür* (*-t*, *-tem*, *-ni*) 'einjochen, in das Joch spannen; *bē-k*. id. (WICHM., CsángóSz.). — Nagyobb tájegységekre vonatkozó adatok: Tiszántúl, Tiszán innen; Duna melléke: *kür be* (ÚTMSz. gyűjt.). *ő* (*ö*)-*ő* változatok: Borsod m. Bánfalva: „*kör-be* te! mondják az ökröknek, hogy a szekér rúdja s a járom mellé álljon" (Nyr. XXXIII, 293); Borsod és Abaúj m.: „*kör*! *kör* ne! *kör* no! akkor mondják az ökröknek, mikor azt akarják, hogy az ökör a fölemelt járomba betegye a nyakát!" (uo.). — Máramaros m.: *be-körtet* 'beterel': *Körtésd be* az ökröt (a járomba) (MTSz.). —

*A nagyszótári gyűjtésből.

Moldvai csángó: „mostonig 1864-ig *körtikbé* a zembert a mind a zökret egyi járomba” (Nyr. XXXIV, 423). — Csongrád m. Szentés: „*körbe* te, a jármos tehénnek mondják, hogy hajtsa a járomba a nyakát” (ÚMTSz. gyűjt.). — Hajdú m. Hajdúhadház: „*körbe! körki!* ökörbuzdító szó a befogásnál, ill. a kifogásnál” (uo.). — Bihar m.: „nem akar az ökör az igába *körni*”; „*körj be már*” (S o m o g y i A., Szók 5, 43, NSz. gyűjt.). — Biharkeresztes: „*körbe* te! szarvasjóságot terelő szó”, (ÚMTSz. gyűjt.). — Arad m. Hódos: „*körha* te! Tedd a járomba a fejedet! (Állatterelő szó, ökörnek mondják, mikor járomba fogják.)” (Nyr. XXVI, 239). — Előfordulási hely megnevezése nélkül: „*kör* helyre (az ökörnek mondják) verte te in locum” (DebrGr. 271). *Körha* ökörterelő szó (CzF.). *e-z ó v á l t o z a t o k*: Mátyusföld: „*Kerho* mellél ökörszólitó szó, melylyel a béres rákiált az ökörre, hogy az iga mellé álljon” (CzF.). — Szatmár: *Kéré* menni: Cinctum in locum ire (K a s s a i III, 143). — Előfordulási hely megnevezése nélkül vö. *kör* (DebrGr. 271); *kerho* vagy *kerhó* vö. Mátyusföld (CzF.). „Szélesebb értelemben *kerhó*-t kiáltanak az ökörnek akkor is, midőn azt akarják, hogy tovább mozduljon helyéből, különösen, hogy a jászolhoz közelebb álljon” (uo.). — Kétféle hangalakú adat csupán Szatmárból van: *kür*, *ker* és Moldvából *kür*, *kör*. — A felsorolt népnyelvi adatok az 1834-től napjainkig terjedő időből valók, vagyis egy részük már nyelvtörténeti értékű. — A különféle gyűjtések adatainak szóföldrajza azt mutatja, hogy a *kür* régebben és valószínűleg ma is a Mátyusföldtől Moldváig, tehát a magyar nyelvterület északi peremén ismeretes. BÁTKY ZSIGMOND (NéprÉrt. XXVIII, 107) Pozsonyra is utal, de ezt nem igazolhatom, mert adatom nincs rá. A fönt vázolt területtől délre Csongrád megyéből, Hajdúból, Biharból vannak adataink. Lejegyezték a szót Arad megyében, Kalotaszegen, Kolozs megyében, Aranyosszékbén, Maros-Torda, Alsó-Fehér, Kis-Küküllő, Udvarhely és Brassó megyében. A fentebb idézett írók közül N a g y v á t h y J á n o s Borsod megyei miskolci, P e r e t s é n y i N a g y L á s z l ó Arad megyei galsai, M ó r i c z Szatmár megyei prügnyi születésű. Ezekből a vármegekből más forrásból is van anyagunk. Csak B e s s e n y e i megyéjéből Szabolcsból nem rendelkezünk egyéb adattal.

3. O b i u g o r megfelelők: Alábbiakban a MUNKÁCSI (Ethn. XVI, 72) közölte egyetlen vogul adatot toldom meg a hangtani rokonításhoz szükséges anyaggal. Majd az új osztják megfelelő nyelvjárási változatait sorolom föl. V o g u l: (MUNK.—SZIL.) É. *kēri* 'fűz, tűz', 'befog'; (Ethn. XVI, 72) 'betűzni, beleöltetni, beledugni', 'beleakadni, belefűződni'; (MUNK.—SZIL.) délinek jelzett 'köt' jelentésű adata az idézett helyen nem található; T. *ju-kērs* 'bennakadt'; (WogVok. 139) TJ. *kēr-*, TCs. *kjēr-* 'einflechten', TJ. *kēre-ī-*, TCs. *kēre-ī-* (moment.), AK. *kēr-*, KK. *kjērs* 'er flocht ein', *kjērsəm* 'ich flocht ein', FK. *kjēri* 'er flicht ein', *kjērsəm*, P. *kjērsəm*, *kjērs*, AL. *kēr-*, FL. *kēr-*, SZO. *kjēr-*; (FUF. XIV, 36) TJ. *kērül-*, TCs. *kjērül-*, AK., FK. *kerül-*, P. *kjēr-*, ÉVag. *kerül-*, AL. *kjērül-* 'stecken bleiben'; (FUF. XIV, 53) TJ. *ijlkerüls*, TCs. *ijlkerüls* 'er verwickelte sich'; (CSERNY.) *kerunqve* 'запрячь'; (ROMB.) 'запрячь' = *керунгкве*; (STEIN., GWogVok. 218) TJ., TCs. *kēr-* 'einflech-ten', AK., KK., FK., P., AL. *kēr-*, FL. *kēr-*, SZO. *kēr-* 'id., anspannen, anschirren (Rentier u. a.)'. — Nem biztos, hogy ide tartozik (AHLQV.) K. *kārītam* 'anha-ken'. Ennek *ā*-vel jelölt hangja MUNKÁCSI följegyzésében lehet *e* (pl. AHLQV. K. *kārīstaxtam* 'sich fertig machen' ~ MUNK. K. *kērīstqxti* 'készülődik'), de lehet *ä* is (AHLQV. K. *kās* 'jüngerer Bruder' ~ MUNK. K. *kās* 'öcs'). Az adat talán inkább az osztj. (OL. II) Vj. *kāyər-* 'fisch mit haken fangen' rokona.

Osztják (KARJ.—TOIV. 435a) DN. *kirdä* 'überwendlich nahen, anheften', Kr. *kirtä* 'überwendlich nahen', Ni. *kirtä*, *kirtä*, Kaz. *kiri*, O. *kirdä* 'anschirren (das renntier, das pferd, den hund), aneinanderfügen (zwei netze, teile eines zugnetzes), überwendlich nahen'; (STEIN., Ovd. I, 86) Szi. *kir-* 'anspannen', (169) 'anschirren'. (Uő., OChr.²) Se. *kir-* 'anspannen'.

4. A mássalhangzó-megfelelések terén probléma nincs, ezért rögtön áttérhetünk a magánhangzók összehasonlítására. KANNISTO (WogVok. 139) az ősvogulra **ē*, **e* hangokat tesz föl, STEINITZ (GWogVok. 218) **i*-t — ez az ő kikövetkeztetésében megegyezik az előzőkkel —, illetőleg (i. m. 317) **i* ~ **i* váltakozást. Szerinte (i. m. 218) a T.-ban **i* az *r* előtt lett *ē*-vé. A többi nyelvjárásban (i. m. 228) az **i* > *ē* változás, a tatár jövevyszavak tanúsága alapján, a XVII—XVIII. században mehetett végbe. — Az osztják tővokális eredetileg **i* lehetett (vö. KARJ., OL. 283, 208 kk., STEIN., OVok. 77). (A vogul hosszú magánhangzó egyértékű az osztják „teljes” hanggal; a magyar adatok rövid magánhangzóra mutatnak.) — A vogul—osztják magánhangzó-megfelelésekre vö. (FUF. XIV, 36) vog. AK., KL., FL. *kēt*-, KK. *kēt*-, P., ÉVag. *kēt*-, DVag. *kēt*-, Szo. *kēt*- 'schicken, senden' ~ osztj. DN. *kīt*-, Trj. *kīt*-, V., Vj. *kīt*-, Ni. *kīt*-, Kaz. *kīt*-, O. *kit*- ua. Ha az **i* hangot fogadjuk el obi-ugor előzményül, a magyar alapján **i* lehetett az ugor hang is. Ugyanis ehhez tökéletesen illenek — mai ismereteink szerint — a magyar alakváltozatok. Az eredeti **i* labializálódott *ü*-vé, majd nyíltabbá válással *ö* lett. A másik irányban pedig **i* > **e* nyíltabbá válás történt. Az **e* > *e* másodlagos nyíltabbá válásra is gondolhatnánk, de *e*-ző adataim két közlője közül K a s s a i nem jelöli az *ē*-t és CzF. sem mindig (pl. *hēgy* helyett *hegy*-et ír), tehát lehetséges, hogy a *ker* alak *kēr* helyett áll. A hangfejlődésre vö. BÁRCZI, Hangtört.² megfelelő helyeit. Az erdélyi *ü*-ző adatokra vö. BENKÓ, MNyjt. 88. — A kikövetkeztetett ugor **i*-nek az obi-ugor nyelvekben ma a m. *kūr* megfelelőiben a következő változatai vannak: a vogulban nyíltabbá válással *ē*, az osztjában megmaradt az *i*. — Azt, hogy igénkben az ugorkori tőhangzó **i* lehetett, természetesen megerősítené az, ha több, azonos magánhangzó viszonyokat mutató ugor szó vizsgálata alapján is ilyen eredményre jutnánk.

5. A rokonnyelvi adatok jelentéstani összefüggése. A jelentések megvilágítására a következőkben néhány példát szövegkörnyezettel együtt is bemutatok. Vogul: (MUNK., VNGy. II, 112) É. „*kēr äye n!*”, *ñaurēm kēr uñkwē patsayä. ñol=kwäli²-šāneuw mañšik aulnē nēyēstā, va'ilep sāñk-ülttē kērēstā, sol-kwälyi² xanl-pattā ülttē kēr sayä. küšaj kuonā kwälēs, an-maliñ lülsiñ kērime i.* „Fogd be őket!” A gyermek kezdte őket befogni. 'A kötőfék homlokzabláját a farka végéhez kötötte, a nyaklóját az ágyékán keresztül kötötte, a haslőszijakat a hónaalján keresztül kötötte. A gazda kijött, hát rosszul vannak befogva'. (VNGy. II, 21.) *xāriñ sunnē ujñ sunnē kērēslūw* 'befogtuk a rénbikás szánba, a marhás szánba'. (VNGy. II, 252—3) *akw' xurip nülä xārkēm nan kēr ilälän* 'egyforma négy rénbikámat fogjatok ti be!'. (NyK. XXIV, 313) T. *lu nār-khult ju-kērs* 'a ló benn akadt a sárban'. Osztják: (STEIN., Ovd. I, 169) Szi. *kqt lōw kirtti pārtas upal ikijñ xūlēm put xūli xorpi xōptetñ kirs a* 'Er befahl zwei Pferde anzuschirren, der Schwiegervater spannte ihr drei kesselrussfarbige Rentierochsen an'. (Ovd. I, 86) Szi. *por nē imi upal ikijñ xūlēm kēlsijñ kirs a* 'Der por-Frau spannte ihr Schwiegervater drei Barben(fische) an'. Az egy vogT. adat kivételével mind a vogul, mind az osztják példamonda-

tokban állatok jármű elé fogásáról van szó. Bár a 'befog' jelentés a három ugor nyelvben megvan, elsődlegesnek talán mégsem tekinthető. Sokkal inkább annak látszik a 'fűz, tűz'. (A változatok közül a legfiatalabb az 'überwendlich nähén' lehet.) A 'fűz, tűz' alapjelentésből megérthetjük a 'befog' → 'fölszerszámoz' stb. jelentésfejlődést. Az igavonó állatot — forrásanyagomban a rénszarvast — szíjjakkal erősítik a szállító eszközhöz. A szíjjakon több lyuk vagy fűzőkarika van, ezen bujtatják, fűzik át a különféle irányból jövő szíjakat, amelyeket a fűzőkarikába tűzött pecekkel, ékkel erősítenek meg (vö. T. LEHTISALO, Beiträge zur Kenntnis der Renttierzucht bei den Jurak-samojeden 118 kk.; *F. M. Bacuesuy — M. Г. Левун: СОВ. ЭТН.* 1951: 69: a szamojéd rénbefogás módja, rajz; 75: a vogul—osztják rénszarvastenyésztés szamojéd eredetű). A 'fűz' és 'tűz' mint szinonímák lehetnek a későbbi 'befog' jelentés alapjai. A KANNISTO rokonította osztják szavak és a kür vogul, osztják megfelelői között találunk azonos és hasonló jelentésűeket, de az előbbieket jelentésfejlődésének más a kiinduló pontja. Ezek az igék csak a keleti nyelv-járásokból ismeretesek, míg a kür megfelelői éppen ott hiányoznak. — MUNKÁCSI (Ethn. XVI, 72; KSz. VI, 198—99) az ugor kori lótarás egyik műszavát látta a kür szóban. Később már nem említi meg „A magyar lovasélet ősisége” című cikkében (Ethn. XLII, 12). MARTINKÓ (Nyr. LXXXI, 122) 'fordít, hajlít, csavar' jelentés-kikövetkeztetését sem a magyar, sem az obi-ugor adatok alapján nem fogadhatjuk el. Ebből következik, hogy a kürt szó — a szerző ezt a kür ige t képzős alakjának tartja — nem lehet szavunk származéka. Ma a magyarban a kür föltehető eredeti jelentésének nincs nyoma. A 'befog' is csak helyenként van meg (l. az adattárat). SZILÁDY ZOLTÁN (MNY. XXXI, 196) tévesnek tartja a MTSz. 'beáll a járomba' értelmezését, pedig egyes helyeken (Kalotaszeg stb.) ez a jelentése. A kür előfordulásának legtöbb helyén azonban megmerevedett állatterelő, pontosabban szarvasmarha-terelő szó. Ló befogás-kor nem használják, de a lónak nincs is annyi nógatasra szüksége.

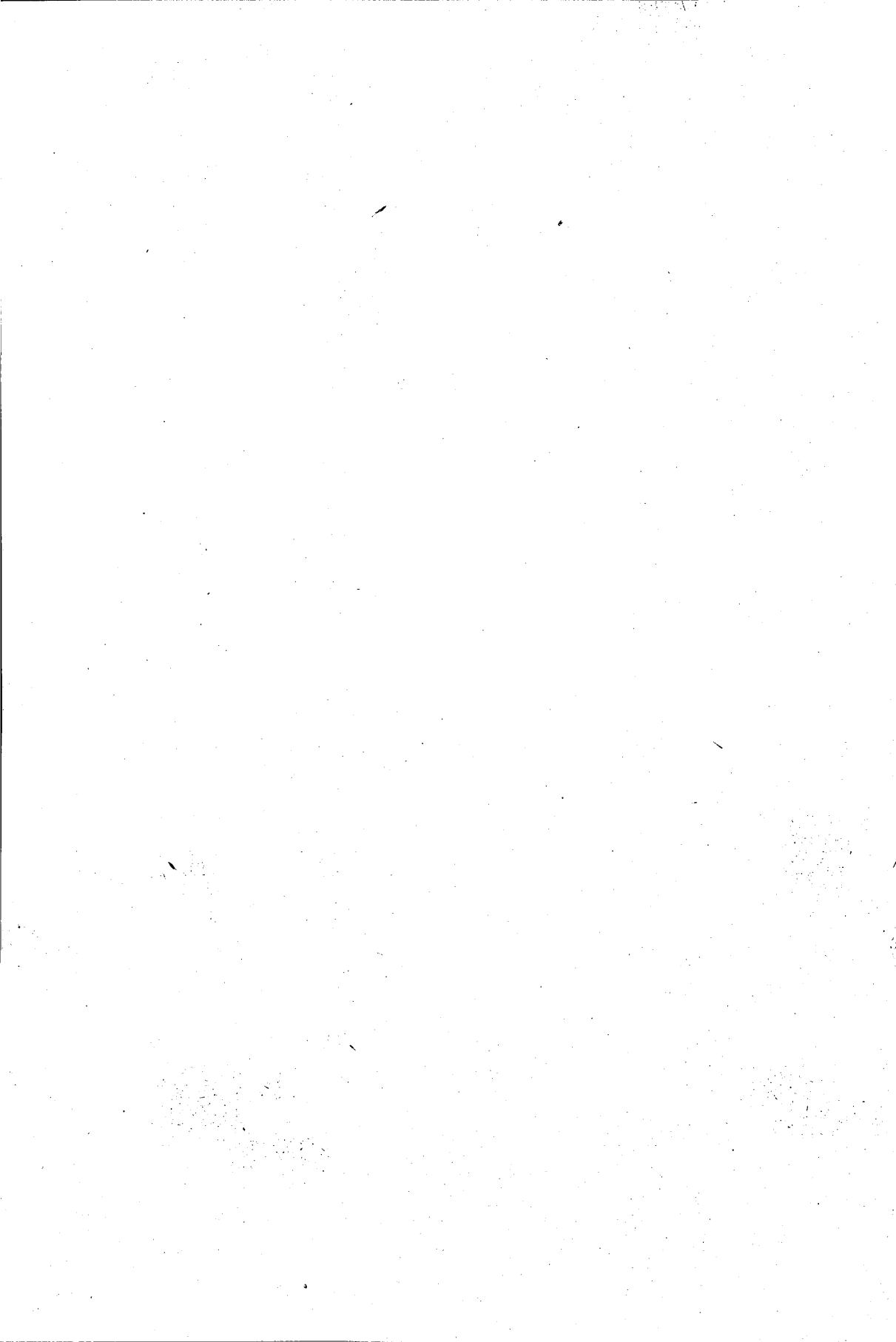
6. Fejtegetéseim eredményei a következők:

MUNKÁCSI m. kür ~ vog. kēr- szófejtése helyes. KANNISTO vog. kēr- ~ osztj. Trj. *kūr* egyeztetését nem fogadhatjuk el. A kür szabályszerű osztják megfelelője a DN. *kīrpā* és családja.

A kür tőhangzója az ugorban a rokonított nyelvek tanúsága alapján *i lehetett.

A szó mai jelentései közül a vogul, osztják 'fűz, tűz' látszik elsődlegesnek.

K. SAL ÉVA

Kalmár György szótártervének és szótártöredékének nyomairól

Csaknem kilencven évvel ezelőtt írta „A legelső nagy magyar szótár” című népszerű cikkét EÖTVÖS LAJOS (VasUjs. 1870. 183; újra közölte „Szótáraink történetéhez” c. adalékai közt 1. sz. alatt SIMONYI Zs.: Nyr. XLIX [1919], 126—7) — úgy látszik, LUGOSSY JÓZSEF sugalmazására —, s ebben KALMÁR etimológiai szótár-tervére, „óriási” méretűre tervezett magyar—latin szótárának töredékére hívta fel a figyelmet.

KALMÁR 1778-ban, Bécsben megjelent 16 számozatlan lapnyi terjedelmű költeményében, „A-Magjar [!] | Hêlikon-ért | és | Kástáliák-ért | Felséges | Mária | There'siá- | hoz | buzdúlt alázatos ének”-ben (Ráday Könyvtár 0,5668. sz.) a szavak származását érintő részlethez ezt a megjegyzést írta: „De mind ezeknek [t. i. a *virít*, *virág*, *virrad*, *virraszt* szavak eredetéről mondotaknak] s az-e'féle *Eredetek szármalásának* bővebb s illendőbb helyet találunk a-*Szó-szármaló s magjarázó* Könyvemben (in *Lexico Etymologico*)” (i. m. 9. sztl. lap, a kiemelés az eredeti szerint; átírva, kihagyással idézi: VasUjs. i. h.; innen: Nyr. XLIX, 127; az eredetiből, más kiemeléssel SIMAI Ö.: MNY. XII, 330).

Eötvös így folytatja: „Ezt írta Kalmár 1778-ban, s már 1781-ben[!] előfizetési felhívását is kibocsátotta, melyet a Lugossy József úrnál Felsőbányán létező példányból, szíves közlése folytán, a következőkben ismertethetek. [Bekezdés:] Munkájának czime lett volna: »Lexicon Hungaricum: Addita interpretatione Latina, in usus [Nyr. i. h.: in usum] omnium, ea, qua debuit, ratione etymologiae comparatum et auctum a Georgio Kalmár«, de e czim csak a mutatványul szétküldött első iv[!] tetején áll. [A kiemelés tőlem.] Ez első iv *A* betűtől *abrakos tarisznya* szóig megy s terve szerint az első kötet, mintegy 40 nyomtatott iven, csupán csak az *A* betűt [azaz: az *a*-val kezdődő szavakat] tartalmazta volna. Ebből látható, hogy óriási vállalathoz kezdett, ... [Bekezdés:] Említi még Lugossy ur, hogy az ő példányán rajta van Kalmárnak sajátkezű írása és universal-alphabétes pecsétje; ...” [VasUjs. i. h. és — kissé más helyesírással — Nyr. i. h.)

Mindössze ennyi az, ami ebből a népszerű cikkből tárgyunkra tartozik. Ebből az sem állapítható meg kétségtelenül, hogy két szótárról van-e szó, vagy csupán egyről. Az utóbbi feltevés valószínűbbnek látszik, de azért lehetséges az is, hogy az 1778-ban említett „szó-szármaló s magjarázó könyv” és az 1781-ben szétküldött első iv két különböző szótári tervre utal. Ha a fogalmazás szabatos, akkor azt is biztosra vehetjük, hogy legalább egy iv megjelent a magyar—latin szótárból.

Nyomozni kezdtem e szótári mutatvány vagy a kézirat töredékei után, de eddigi nyomozásom nem vezetett eredményre: a budapesti nagy közkönyv-

tárakban (Akadémiai Könyvtár, Széchényi Könyvtár, Egyetemi Könyvtár, Fővárosi Könyvtár, Ráday Könyvtár) semmi nyomát sem találtam sem a nyomtatott ívnek, sem a kéziratnak. Nemleges választ kaptam a debreceni református kollégium könyvtárától és a pannonhalmi főapátság könyvtárától is. Nem kaptam választ eddig Pápáról, Sárospatakról, Kolozsvárról, Marosvásárhelyről. Kerestetem a szótártöredéket külföldi könyvtárakban is.

De találtam egy másik nyomot: a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában „M. Irod. Levelezés 2. r. 2. sz.” jelzéssel „Kalmár György | 1780. aug. 23. Budae | »Lexicon hungaricum«-ának hirdetése” olvasható a katalógusban, de sajnos ott áll mellette ez a megjegyzés is: „Hiányzik 1955. jún.” Ezt a számot kérésemre külön is keresték, de nem találták meg. Ezen a nyomon tehát nem juthattam tovább.

SZINNYEI (MI. II. [1897], 879. h.) szerint KALMÁR *Lexicon Hungaricum*át hirdette a Magyar Hírmondó 1780-i 70. száma, a „Madjar szómadjarázó” megkezdését pedig a Magyar Hírmondónak következő évi 19. száma. És SZINNYEINEK mind a két adata helyesnek bizonyult.

A Széchényi Könyvtárban valóban megtaláltam a latin nyelvű előfizetési felhívást; a Magyar Hírmondó 1780-i 70. száma után egy számozatlan levél van kötve a következő szöveggel:

„PROPONITVR | PVBLICO | RATIO | Libri typis Regiae Uniuerfitatis exprimendi, qui inferibitur — »LEXICON HVNGARICUM: *Addita Interpretatione Latina, in usus omnium, ea, qua debuit, ratione, etymologice comparatum et auctum* a GEORGIO KALMÁR.

EDETVR is per Tomulos lingulatim. Et quidem primus eorum erit unicum Elementarum A: quod 40 circiter philyris constabit in 8vo maiori; iisdem characteribus, quibus hoc ipsum *Programma* expressum est: lingulae ita paginae 39. exhibiturae sunt lineas.

SVSCIPIT in se hoc negotii Typographiae Director ipse Dominus MATTHIAS TRATTNER, ea lege, ut dimidium Tomuli pretium erga *Cautio-nem Chirographi* anticipetur; reliquum autem ipso redemptionis tempore, *Cautione* videlicet exhibita et reddita, exsoluatur.

NACTVS tot Nomina, quot illum securum reddere potuerint, illico manum admouebit operi: atque nunc pollicetur, tantam in eo se diligentiam adhibiturum, ut inceptum id, intra quatuor menses a prelo procul omni dubio liberetur.

CHARTAE melioris notae ac nitidae imprimendus hic idem Tomulus requirit pretium eius fi- || gendum esse sua quidem Nomina professoris ad fl. 1. xr. 30. aliis vero ad fl. 2.

CIVES omnium Ordinum, nobis iure ciuitatis etiam atque etiam colendos, haec ita scire volumus, ut bene de ciuitate deque suaui *hoc Idiomate* meriti Nomina sua libenter et quanto ocyus profiteantur. Quorum quidem Nominum alicubi, si vixerimus figillatim ac honorifice habebitur ratio.

NB. Cogitavi primum duo Elementa A B uno volumine complecti: sed quia alterum etiam illud Elementum 30. circiter philyris constabit, necesse est, ut alio in Tomulo comprehendatur. — Linguam pro meis viribus exculturo mihi non licet studere breuitati, quae, culturae eiusdem officeret et amplitudini, ut in se re vera est, incomparabili. Hoc ego si facerem; ita nobilem *hanc Dialectum* cum mihi tum GENTI meae defacto inuiderem: adeoque forem et in me ipsum et in *Sermonis* nobilitatem et in ipsam ciuitatem summe iniurius.

[Új sorban:] GEORGIUS KALMÁR. [Balra új sorban:] MATTHIAS TRATTNER. [Alatta:] BUDAE 23. Augufti 1780." (MHirm. 1780. A 70dik Levélhez való ^{r-v}).

Tehát a keltezés tanúsága szerint ugyanaz a felhívás lehet ez, amelyet az Akadémia Kézirattárában hiába kerestem. Megtudjuk e hirdetésből egyebek közt azt is, hogy a királyi „universitas” betűivel nyomtathatták, s ez érthető is, mert Trattner Mátyás 1779-ben került e nyomda élére mint ügyvezető (PUSZTAI FERENC, Nyomdászati Encziklopédia 1902, 454). Értesülünk a tervezett mű méretéről és alakjáról (nagy nyolcadrét), a kötetek áráról (előfizetőknek 1 Frt 30 krajcár, másoknak 2 Ft).

Fontos ez a hirdetés azért is, mert bizonyítja, hogy KALMÁR és T r a t t n e r már megállapodott a kiadás részleteire vonatkozólag; különben aligha hirdették volna közösen a tervezett művet. De kitűnik ebből a szövegből az is, hogy L u g o s s y birtokában olyan példánynak kellett lennie, amely valóban tartalmazta az *A*-tól *abrakos tarisznyáig* terjedő szavak kidolgozását, mert erről a mozzanatról szó sincs a közölt előfizetési felhívásban. Ebben viszont szó van a *b*-vel kezdődő címszavakat tartalmazó II. kötet terjedelméről (kb. 30 „ív”), amiről az Eötvös-féle cikkben nincs szó. S megtudjuk azt is, hogy eredetileg egy kötetbe tervezte az *A*- és *B*-betűs címszavakat, de később — feltehetően a munka előbbre haladása közben — olyan nagynak bizonyult az anyag, hogy a két betű anyagát két kötetre bontotta.

Ezekből az adatokból azt sejtethetjük, hogy KALMÁR az ő korában szokatlanul nagy mennyiségű magyar szót akart szótározni. Azonban mindaddig, míg a szótárnak valamely része elő nem kerül, a terjedelemre csak nagyon óvatos becsléseket végezhetünk. Ha közel egykorú és későbbi szótáraknak *A* ($\sim \hat{A}$) és *B* betűs címszavait a szótár összes címszavához való viszonyukban nézzük, azt látjuk hogy pl. PPB-ban (1767) az *A* ($\sim \hat{A}$) és *B* betűs magyar címszavak terjedelme nyolcadrét (16 lapos) ívekben kifejezve $1 + 1,375 = 2,375$ ív [$16 + 22 = 38$ l.], az egész magyar—latin szótár terjedelmének 9,36%-a; KRESZNERICSnek alapszavak („gyökök”) szerint rendezett szótárában $1,5 + 2,5 = 4$ ív [= $24 + 40 = 64$ l.], az egésznek 9,24%-a; CzF-ban $11,28 + 16 = 27,28$ ív [= $361 + 512 = 873$ hasáb], az egész terjedelemnek mintegy 9,93%-a; BALLAGI Teljes Szótárában (1868/73) $3,64 + 5,52 = 9,16$ ív [= $58,25 + 88,25 = 146,50$ lap] az egésznek kb. 10,12%-a. Eszerint a Kalmártól tervezett szótár egész terjedelme feltehetően meghaladta volna a 600—650 „philyrá”-t. A „philyra” szót nyomdászati műszóként valószínűleg ’ív’-nek kell értenünk, vö. PPB. 1767, 1782: „Philyra, ae: f. 1. Gr. Fának vékony héja, melyre írtanak régen. Item *Árkos papiros*.” (427a; ugyanígy 1801. 429a). Cal. 1585/1912. még csak „philyra — Has fa auagy has fa [Értsd: bükkhárs, illetőleg hársfa] belső hea” (801). Ha az „in 8vo maiori” kifejezés alapján 8-leveles, azaz 16-lapos ívekre gondolunk, akkor a „kötetecske” (tomulus) 640 és 480 lapszámát feltűnően nagynak, az egész műnek kb. 600 650 ívnyi (kb. 9600—10 400 lap) terjedelmét szinte hihetetlennek kell tartanunk, de ez a tervezés annál a KALMÁRNál talán mégis hihető, aki már 1774-ben úgy nyilatkozott a magyar szavak számáról, hogy az meghaladja az egymilliót (KELEMEN: Nyr. LXXVIII, 68, 72), s aki e hirdetésben is hivatkozik a nyelv gazdagságára. A nagy terjedelemből azt is következtethetjük, hogy Kalmár sok olyan szót — talán elsősorban képzett származékokat, összetett szót, esetleg jelzős szerkezetet is — külön „címszó”-ként szótározott volna, amelyet a korabeli szótárírók nem szoktak szótározni. Az *abrakos tarisznyá*nak cím-

szóként említett volta azonban még nem bizonyítja ezt a feltevést, mert PP., PBB., KRESZN., SIMAI (Gazdag Szótár) is címszóként szótározza.

Jelentős ez a hirdetés azért is, mert korábbi a BISZTRAY GYULÁTÓL (MSzázadok 1948: 181—2) és GÁLDITÓL (Szótárirod. 1957, 121—3) ismertetett azon előfizetési felhívásnál, amely Weingand és Köpf könyvvarusok aláírásával 1781-ben jelent meg. A most közzétett hirdetés nemcsak a kiadót nevezi meg, mint Weingand és Köpfé, hanem a szerzőt is, a kiadót is. Végül a KALMÁR-féle terv méreteiben is hatalmasabbnak látszik Weingand és Köpf névtelen szerzőjének tervénél.

A szótár rendkívüli méretei R á t M á t y á s figyelmét is felkeltették. Ő a latin felhívás előtti lapon (MHirm. 1780: 572) pártolja KALMÁR tervét:

„Az ide foglalt edjes (=,magában álló'] levélen mi vagyon, látja, a ki Deákul tud. A Deáktalannak mondhatom, hogy valamely nagy könyvről ad hírt, mely hogy világot láthasfón, azt minden igaz hazafinak nem tsak kívánnia, hanem tellyes tehet-fége[!]fzerént fegellenie-is kellene. Mert a Magyar Nemzetnek dízfét, gyarapodáfát és meg-maradását illeti. Mikor léfznek köz-tünk-is feles számmal, mint más országokbann, olyann buzgó hazafiak, nevezete-fen pedig olyan fő-rendenn lévő Méltófágok, a kik e'-féle igyekezettől, avagy tsak anynyi pénzeket ne fajnálnák, a menyinyit néha fél-óra alatt játékbann el-vefztenek? Kérdem azt-is: mikor léfznek olyan tudós Magyarok, mint *Kalmár* Uram, a kik e'-féle köz hafznú könyveket nem hólt Deák nyelvenn, tsupán tsak a Túdófoknak kedvekért, kik másoknál kevesebb számmal vagynak, hanem valamely élő nyelvenn többeknek kívánfágokra írni fognak. [Új sorban:] R.”

Ügylátszik K a z i n c z y visszaemlékezéseinek egy-két részlete szintén KALMÁR Lexicon Hungaricum nyomdai munkálataira vonatkozik, s megerősíthet bennünket abban, hogy e műnek egy részét valóban kinyomtatták. K a z i n c z y ugyanis így ír a Pályám Emlékezete rövidebb változatában: „Prónay Mihály és én Septemb. 4d. kijövének az Universitas' Bibliothecájából, 's a'mint az Udvari-Kápolna' szögénél az úczára fordulánk, egy figura tűnék szemünk elébe, ... || ... minden tizedik lépésre megállott, k i v o n a z s e b j é b ő l v a l a m i n y o m t a t v á n y t, egy két sort megoldvasa, papirosát visszadugá zsebjebe, 's ment. De alig teve két három lépést, ismét megállott, ismét elővoná papirosát. ...” (Az eredetiből: MTA Kézirattára 31—32^r I. könyv 25. fejezet, az 1956-i kiadásban 63. l. — A kiemelés tőlem. — K. J.). És három bekezdéssel alább: „Az idegen ki nem vala forgatva nyugalmából. Én Kalmár György vagyok, ugymond, 's az Universitas' typographiájából jövök e' csekélységgel. — A' Philosophusi nyelv feltalálója e? kérdém; a' Syriai útazó e? aze, a' ki a' Prodromust ír? — Csudálkozők hogy fiatal emberkéek az ő irásit, 's kivált az első helytt említett ismerik.” (Az eredetiből: 32^v; az 1956-i kiadás 64. lapján a modern szövegek közlési elvei szerint. — A kiemelés tőlem. — K. J.).

A visszaemlékezés hosszabb változata az idézettekől legtöbb helyen csak helyesírás és stilizálás tekintetében tér el. Bennünket érdeköl új tartalmú mozzanat ebben a részben: „...kivona zsebjéből valamit a' mi egy ki nem szeldelt Ujságlevéhez hasonlíta, ...” (id. kézirat 154^r [I. könyv] 19. fejezet; az 1956-i kiadás nem közli. — A kiemelés tőlem. — K. J.).

Az évszámban van ugyan némi ellentmondás, K a z i n c z y ti. a rövidebb változatban a 21. fejezet élére az MDCCLXXXII. évszámot írta, tehát a 25. fejezet tartalma is nyilván az 1782. évre vonatkozik, a hosszabb változat

19 fejezete élén is ugyanez az évszám áll, a hirdetést pedig 1780. május 23-ról keltezték. A szótári részlet Eötvös szerint 1781-ben jelent meg, az adatok alapján mégis valószínűnek tarthatjuk, hogy itt a szótár tördeletlen hasábjairól (vagy talán a kiszedett ívről ?) lehet szó, mert az egyetemi nyomda eddigi adataink szerint Kalmárnak csak szótárával foglalkozott, más művével nem. Eszerint természetesen fel kellene tennünk, hogy Kazinczy az évszámiban tévedett, s ez művének visszaemlékezés-jellegével összeegyeztethető. Mindenesetre figyelemre méltó mozzanat, hogy a nyomda 1780. május 23. után négy hónapra akarta megjelentetni a szótár első füzetét, s K a z i n c z y feljegyzésében éppen szeptember elejéről keltezve találjuk a hasáblevonatra vonatkozatható megjegyzést. Vajon K a z i n c z y valóban 1780-i jelenetet keltez 1782-ről? Mivel mindkét kézirat elején hivatkozást találunk az 1828-ban megjelent részletekre, s mivel a Pályám Emlékezetét K a z i n c z y első kidolgozásában is 1814—28 közt írhatta, az időbeli távolság elég nagy ahhoz, hogy efféle időrendi tévesztést hihetőnek tartsunk.

A „Magyar Szó-magyarázó”-ról a következő évben így emlékezik meg R á t M á t y á s (MHirm. 1781. 145): „Nem tudhatom bizonyosan, minémű munkák lehetnek azok, mellyek körül moft *Kalmár György* Úram foglalatoskodik. Magának ő Kegyelmének azok felől tett tudósítalát ízóról ízóra s (a menyinyiben lehetséges) betűről betűre ide írom. Talám máfok abból világosfában el-értik, mire határozta légyen közelebbről ízándékát, mint ha én magam értelmét az eránt ki-fejtegetni igyekezném. »A *Madjar Merkúrius* nevezetű Munkámnak (úgy mond) Hufvét után végére járunk, s mindjárt a-*Madjar Szó-madjarázó*-hoz fogunk utánna.« — »Egy *Zlidós Munkához*-is fogtunk immár, a-melljet Pünköft-elött végre kell hajtanunk: ha Isten úgy enged.«”

Majd közli azt a verset, amelyet a közlés szerint D o m o n y í k i L i b e r t i n y S á m u e l írt Kalmár tiszteletére: „Néhány arra erányzó Magyar verfek-is [t. i. hexametek] adódtak kezemhez, némelly hozzá való jegyzéfekekkel; mellyeket nem látom, miért ne volna illendő s helyes dolog köz hírre botfátanom. Imhol következnek.

Magjar Merkúriusnak és Magjar Szó-magyarázónak kellemetes/éje.

Kalmár Gjörgj Magjarok Nyelvének njitja Kilincsit.

Hintegeti ízaporítva, bocsátja-is áruba Kincsit.

Melljeket a-Vévők már régtől fogva kívántak,

S majd nem erő-ízakkal meg-ízerzésére rohantak. [145] ||

Láthatok én vároft, s városba találhatok Ároft;

Gyakrabban vagy vezztegetöt vagj többnjire károft.

Két ízemen ezt fohol-is fel-nem-leli KALMÁR GJÖRGJBEN.

Nyújt nyereséget Hazánk Népének *Perfia' Gjöngjben*;

Értfed, költsön vett *Szóknak Magjarázatit* itten:

Melljeket a-Magjarok Nyelvén fel-fejteget épen.

Jó Bólt ez Haza-Fi! Szép Jófzágocska van e'bben!

Mellj Tárt vásárlafz e'bből, csak tartfad elzedben.

Ugy vélem, kedvel vélzi Magjarok *Cicerója*.^{a)}

KÁROLY Gróf ANTAL orfzágunk Jobba^{b)}, Birája;

Nagyja ^{c)} LÖRINTZ¹ ORCZY léfznek *könjvünk* ízeretöi; [146] ||

¹ Nyilván sajtóhiba „Lörintz” helyett, mert a hexameter rövid ö-t kíván. (K. J.)

Nemzeti Nyelvünknek dicsőléges Nevelői.
 Szükség, hogy fogjuk példájokat illjen Uraknak:
 Itthon-is úgy éledne tulajdonlaga *Szavunknak*.
 Kezd-is már köztünk ragyogó *Szikrája* levegni.
 Tüzet-is ad korral, fog fényes láng-al-is égni;
 Annjira gerjedvén, hogy terjed mefzle Sugára:
 Nap-keleten, Nyugoton, Délen s lefz Élzakon Ára.

Kéz-tapfolva írta PESTEN Domonyíki *Libertiny Sámuel*, Elzterházy Herczegség Pereinek Szó-fzólója, Nemes Zóljom Vár-megjének Törvénj-Szék-Ulője és Birája: a *Merkúrius* és *Magyar Szó-Magyarzó* (Mhiv Szerzójének tilztelelire, 1781dik Elztendőnek Böjt elő Havában.” (MHirm. 1781: 145—7.)

a) Nagj méltóságu s leg-főbb Tifztelendő Egri Püfpököt Groff Galanthai Elzterházy Károlyt ő Magafzaltlágát, az nékem jól kedvező Uramat értem. Méltán.

b) Ország Jobba; Többszámba, Ország Jobbai, vagy Ország Jobbak, deákul azt télzi Regni Optimates; innét az hajdani Irók deákofan hajlatták, Jobbagiones: a Deák nyelvben nem lévén K. betű; azért tették ki G. betűvel. Láffad Jerufálemi András Királynak 1222dik elztendőbéli Adomány-Törvényének 10dik és 13dik Czikkelyeit. A mi Károlyi KÁROLYI Gróff Antalunk az Orzági Jobbak között, Királyi Fő-Tálnok-Mefter: kiknek Izámát láthatd Verböczi Szokáfi-Törvény Könyvének első Réfze 94dik Nevezetiben. A paraszt Jobbádjak pedig, a mi Javainkúl való adózás miat, úgy hivattatnak.

c) Ország Nagyjai: deákul Regni Megnates. Ezeknek az Ország Nagyjainak Számában vagynak minden Vármegjének Fő-Ispányi, akar fzületett akar emeltetett Gróffok, Záfzls-Urak; a kik a Táborban magok Záfzloja alatt vitézkedő Hadi Sereggel fzoktanak elő-állani (Ulad. 22. 1498.); Szabad-Urak; vagy Liber-Bárok. A mi Nagyságos Báró Orczy Lőrinczünk Nemes Aba-Uj-Vármegyének érdemes Fő Ipánya.” (Uo. 146.)

Címe és terjedelme után ítélve, ez ugyanaz a költemény lehet, amelyet PETRIK (II, 321) Kálmár György műveként „k. 8-r 2 lev.) [H. és ny. n. 1781]” leírással említ, s amelyet ő a Múzeumban levőnek jelez. A költeménynek azonban a „Múzeum” katalógusában nincs nyoma.²

Egyelőre ennyit sikerült tisztáznom KALMÁRnak kétféle címen emlegett szótárterveiről. Ezek az adatok tehát még mindig nem perdöntők abban a kérdésben, egyetlen szótárt kell-e keresnünk, amely a magyar szavakat latinul értelmezte és eredetüket magyarul fejtegette, vagy kétféle szótár nyomait kell látnunk a Lexicon Hungaricumról szóló és a Magyar Szó-magyarázóra vonatkozó adatokban.

Hogy milyen lett volna KALMÁR etimológiai szótára, arra talán rávilágít az a jegyzete, amelyet 1778-i költeményének *virítva* szavához írt a *virít*, *virág*, *virad* ~ *virrad*, *virraszt*, *virrogat* szavak összetartozásáról:

„**Virítva* (*virrítva*) többet lőt fokkal máft téfzen *zöldellve*. — *Vir* anjit téfzen mint különb-különb-féle fzínnel elegyes zöldléggel-való ki-nyiláfa valaminek; tulajdonképen a-földnek, kertnek, rétnak, mezőnek. Innét mond-

² Időközben megtalálta e nyomtatványt GORIUPP ALISZ a Széchényi Könyvtárnak nem katalógizált apró nyomtatványai közt. Valóban a fent közölt költeményt tartalmazza. K. J.

juk — *Virít a-mező*: az az; különb-különb-féle fzinü füvel s zöldféggel nyílik; különb-különb-féle fzinü füvekkel elegyes zöldféget mutat már. Ugyan-attól a-*Gyökértől* származik, *Virág*: mivelhodj a-*virág* különb-különb-féle fzinü fzo-kott lenni: leg-alább a-tokjával vagj-is hüvelyével avagj levelével és a-fzékivel s hamvával edjütt három-féle fzinünek kell lenni: másképen nem-is lehet *virág*-nak mondani. — Ezen módon vadjon az-eredetek ezeknek — *vil, világ; csill, csillag; ar/z, erfz* (föld), *ar/zág, or/zág* (a-*Földnek* bizonyos módon s bizonyos okokon meg-határozott avagj meg-határozandó bizonyos réjze); *ür, üreg; híd* (más a-*híd*, pons), *hideg*. — Ugyanama *Gyökértől* származik, hasonlatoffág-fzerint-való értelemben, *virad, virrad*: mivelhodj kü- || lönb-különb-féle fzinü az-ég akkoron, a-midön a-Nap az-ágyas-házából fel-kelvén ki-nyítja s ki-tárja nagy ajtaját előttünk. E'ttől ered ofztán, fzelelfebb értelemben, *virra/ztani*. — *Fel-virra/zt* bennünket az-ISTEN. — Valakit vagy valamit *virra/ztani*: az az; valaki vagy valami-mellett *virradtig vigyázni*, akár valami világnál akár a-nélkül. *Virrogatni* pedig ajánit téfzen, mint, gyakorta *virradtig ébren lenni* vagy *vigyázni* avagy *munkálkodni*, akár gyertyánál avagy lámpásnál akár a-nélkül...” (MHelikonért 8—9. sztl. lap; egy-két hibával idézi: SIMAI Ö.: MNy. XII, 329—30).³

A *virít* [és *virul*], valamint a *virág* etimológiai összetartozását a mai nyelvtudomány is vallja (Szófsz. *virít* és *virág* al.), a *virrad* és *virraszt* tövét az előbbiektől a md. *var'mada-* (NyH.⁷ 141) szóra (és kétes vogul, osztják megfelelőkre) utalva többen elválasztják (így a Szófsz. is), de Kalmár fejtegetése a *virít*, *virág* és a *virrad* tövének jelentéstartalmáról ma is figyelmet érdemel. Kevésbé megalapozott a *virraszt*, *virradtig vigyáz'* összekapcsolása a *virrad* jelentésével, de ez sem képtelenség. Elképzelhető ugyanis ilyenféle jelentésváltozás *'virradást mond, virradásról beszél' (vki mellett)' (vö. *fájdítja a kezét* 'azt mondja, fáj a keze') → *'virradásról is beszélve reggelig ott marad vki mellett' → 'az egész éjszakát vki mellett tölti' → 'az egész éjszakát vmivel foglalatoskodva tölti'. A *virrad*, *virraszt*, *virrogat* tövének alakváltozatai (*virj-* ~ *virny-* ~ *vir-* ~ *vér-* ~ *vèrr-* ~ *vér-*) sem jelentenek áthidalhatatlan nehézséget. Az is lehetséges, hogy az eredetibb állapotot a

³ Az itt előforduló adatok közt szótörténetileg is figyelmet érdemel a *virítva* (*virritva*) és a *virrogat*. A virít igére a legrégebb adatok 1769-ből valók a Nagyszótár anyagában: „Liliom-szálat... melly... *virított*, virágozott, illatozott” (T e l e k J.: Korona 109) [„az Ááron veszszeje szépen virágozott, *virított*, illatozott” (uo. 115). Nyilván ezek alapján idézi T e l e k J ó z s e f szavaként a *virít* igét SIMAI Ö. (Nyr. XL, 309) s innen a Szófsz. KALMÁR adatát ezeken kívül csak B o s s e n y e i két adata előzi meg meg: 1772/1912-ből. (Emb. próbája 44), 1777-ből (Filozófus 22), de a *virító* igenév már 1757-ben előfordul ugyancsak T e l e k J ó z s e f-nél: „... az ékes virágnak... || *virító* szépségét” (Tavaszi róza 6—7), majd 1769-ben ugyancsak ónála (Korona 108, 639, 702, 711, 713, 716, 718). Az idézetek igazolják a KALMÁRTÓL kiemelt jelentésmozzanatokat. A *virítva* változatot talán csak a hexameter kedvéért használta KALMÁR *virítva* helyett, s azért közli a jegyzetben második helyen, zárójelben. — A *virrogat* szóra KRESZNERICS csak SZD. [2 274] adatát idézi; a NySz.-ban sincs több egyetlen igei adatnál (SZD.: MVir 31) és egyetlen főnévi származéknál (*vèrragatás* „Sam: Agend. 32” forrásjelzéssel, de ez a rövidítés nem fordul elő a forrásjegyzékben. Ez az adat S a m o r j a i J á n o s-nak „Az helvetiai vallason levő ecclesiáknak egyhazi ceremoniajokról...” c. művéből való. Ez 1636-ban jelent meg, előljáró beszédét a szerző 1632-ből keltezi). Az akadémiai Nagyszótár anyagában van egy korábbi adat 1767-ből az igére: „*virrogatott* egész éjel” (H l e i: Ptolomaeus 86) s egy 1777-ből a *virr*-tőnek egy másik igei származékából képezett főnévre („az magános élet... sok *virrongástól*, bajtól, bú-bánattól menté tészén” Jeles gondolatok 90). A XVIII—XIX. sz.-ból még további 32 adat. A MTsz. azonban szintén csak egyetlen adatot közöl: *vèrogat* 'többször éjjelez' (Keszthely).

virr- tő származékai tükrözik, az eredetibb jelentést a *virrad* képviseli. Mindamellert nagy értéke KALMÁR megjegyzésének finom jelentéselemzése, a szavak, szócsaládok jelentésbeli összetartozásának helyenként ihletettségre valló megfogalmazása. És ez kárpótól az *ország* szóról kifejtett származtatáshoz hasonló délibábos szófejtéseiért is. Sajnálhatjuk, hogy munkájának elkészült részeit nem ismerjük, s hogy tervét nem valósíthatta meg.

KALMÁR szótári tervét (vagy terveit ?) és szótártöredékét az utókor sem méltányolta úgy, ahogyan megérdemelné. EÖTVÖS LAJOS nem emelte ki KALMÁR jelentőségét sem a kortársakhoz, sem a történeti fejlődéshez viszonyítva, s az ő cikkeinek nem volt visszhangja sem 1870-ben, sem 1919-ben. TAKÁTS SÁNDOR (KathSz. 1890: 376) csak általánosságban emeli ki, hogy KALMÁR „munkáiban (Szószármaló és magyarázó könyv, Mercurius stb.) sok szót készített s még több régi elavult szót keresett ki, . . .” TAKÁTS idéz is ilyen szavakat, mint *oktudomány* 'logika', *rem*, *vezeg*, *tudom* (főnév), *írom* (főnév), *mondom* (főnév) *hosszmérés*, *tapizni* [!], *méretű*, *függő* 'perpendicularum', *láthatár*, *szemhatár*, *derék szeg*, *vonat* 'linea', *kosúlfekvő* 'inclinans', *egyenköz*, *egyentáv*, *kerület*, de szövegezéséből nem tűnik ki, látta-e KALMÁRnak említett műveit, s e szavakat vagy legalább egy részüket azokból idézi-e, vagy a Prodrömusból és egyéb — ismert — műveiből. HALÁSZ IGNÁC (NyK. XXXIII [1903], 32) csak mellékesen szól KALMÁR etimológiai szótár-tervéről, talán a Prodrömus alapján. Csupán SIMAI ÖDÖN (MNY. XII [1916], 329—31) foglalkozik KALMÁR szótár-tervével, idézve a *virítva* szóhoz közölt magyarázatot és a hirdetésnek egy-két részletét, de ő meg nem tud EÖTVÖS LAJOS cikkéről, s nem ismeri fel KALMÁR jelentőségét, sem szótártervének rendkívüli méreteit. SIMAI nyomán céloz KALMÁR etimológiai szótártervére TOLNAI VILMOS (NyK. XLVI [1927], 363 = A nyelvújítás 1929, 43). Elkerülték az idézett adatok GÁLDI LÁSZLÓ figyelmét is, aki „A magyar szótáriródalom a felvilágosodás korában és a reformkorban” (1957) c. nagy monográfiájában KALMÁRnak a nevét sem említi. De talán van még némi remény arra, hogy ennek a rejtélyes szótárnak megjelent füzetét, s esetleg a kézirat egy-egy töredékét felkutathatjuk.

KELEMEN JÓZSEF

ISMERTETÉSEK — SZEMLE

Johannes Voldemar Veski

Az észti irodalmi nyelvet elsőnek ROSENPLÄNTER 1813—1832-ig megjelent *Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache* c. folyóiratában a tallini nyelvjárásból akarta kialakítani. E nyelvjárás elsőbbségét főként AHRENS nyelvtana (1843) és WESKE MIHKEL munkássága, különösen *Eesti keele õpetus ja kirjutuse wiis* (1879) c. műve biztosította. E nyelvnek azonban sok hiányossága volt, amit különösen az írók éreztek. Ezért megindult a nyelvújítás, melynek első tudatos képviselője két újságíró, JANNSEN és GRENZSTEIN volt. A sokféle egyéni szóhasználat, az írásmód sokféklesége nehezítette a megértést, ezért az újságok nyelvi lektorokat alkalmaztak. Egységsíténi kellett a nyelvtani szabályokat is, mert a nyelvjárásokban levő különbségek folytán jelentkező variánsok csak hátráltatták az irodalmi nyelv kialakulását. Érthető tehát, hogy az irodalmi körök, az Eesti Kirjameeste Selts (1868—1893), a Noor Eesti (1905), az Eesti Kirjanduse Selts (1907) sokat foglalkoztak nyelvi kérdésekkel.

E problémákkal vajúdó időkben (1899) vállalt nyelvi lektori állást különböző lapoknál JOHANNES VOLDEMAR VESKI, és lett moztatójává az Eesti Kirjanduse Selts rendezte nyelvészeti konferenciáknak, melyek eredményét 1912-ben Eesti kirjakeele reegliid címen adta ki.

A nyelvújításban ekkor már két tábor volt: egy radikális irányzat, melynek vezetője AAVIK volt, aki köré a Noor Eesti fiatal írói tömörültek, és egy mérsékeltabb irányzat, melynek élén VESKI állt, aki a nyelvújításról vallott nézetét először az Eesti kirjakeele edasiarendamise teedest című értekezésében fejtette ki. E figyelemre méltó elvek lényege a következő: az észti nyelvet gazdagítani, fejleszteni kell, de a nyelvújítás alapja csakis a beszélt népnyelv lehet. E célra a rokonértelmű szavakat, a szóösszetételt, a szóképzést, a nyelvjárások szokincsét kell felhasználni és csak akkor forduljon az író idegen elemek kölcsönzéséhez, ha a fenti eszközök elégtelenek volnának. Kerülni kell az idegen szavakat, ha van párhuzamos észti szó. A finn jövevényszavakat pedig el kell észtesíteni, ha idegenszerűek. AAVIK véleménye ugyanis az volt, hogy a finn nyelv elemeit mintegy sajátját használhatja az észti író is.

VESKI 1914-ben az Eesti Kirjanduse Selts titkára lett, majd 1915-től az Eesti Kirjandus című folyóirat szerkesztője. Minthogy pedig e folyóirat lassan a hivatalos fórum szerepét töltötte be, VESKI elvei váltak irányadóvá az irodalmi nyelv kialakulásában.

Már 1910-ben hozzáfogott VESKI egy helyesírási szótár szerkesztéséhez. E mű Eesti õigekirjutuse sõnaraamat címen 1918-ban jelent meg és egy félév alatt el is fogyott. Ezért az Eesti Kirjanduse Selts megbízta egy újabb, teljesebb nyelvhelyességi szótár elkészítésével. Ennek munkálataihoz 1919-ben

kezdett hozzá és 1925-től 1937-ig három vastkos kötetben, 1720 lapon jelent meg a 130 000 szót tartalmazó Eesti õigekeelsuse sõnaraamat, melyben leszûri a nyelvújítás eredményeit is.

VESKI nemcsak összefoglalta és rendszerezte a nyelvújítás eredményeit, hanem maga is alkotott új szavakat. Különösen a szaknyelvek megújításán fáradozott sokat. Ennek jellemzésére elegendõ megemlítenem, hogy 1907-tõl 1940-ig több mint 100 000 mûszavat tartalmazó 30 különféle szakszótár elkészítésében mûködött közre. Egyéb újításai leginkább a fentebb említett nagyszótár útján terjedtek el.

Mielõtt Észtország a szocializmus útjára lépett, VESKI a tartui egyetem észt nyelvi lektora volt, akit 1938-ban az akkori szabályok értelmében nyugdíjaztak. 1944-ben a tartui egyetem docense lett, 1946-ban az észt nyelvészeti tanszék vezetését bízták rá, majd 1947-ben az észt nyelvészet tanára lett az egyetemen. 1946-ban az Észt Tudományos Akadémia tagjává választották. 1956-ban magas korára való tekintettel nyugdíjba vonult. Tudományos és nevelõ munkáját azonban tovább folytatja aspiránsok vezetésével és a készülõ Suur õigekeelsus-sõnaraamat (Nagy nyelvhelyességi szótár), valamint szakszótárak és kétnyelvû szótárak készítésében való részvételével.

JOHANNES VOLDEMAR VESKI ez évben töltötte be életének 85. évét. Ez alkalommal õszinte tisztelettel és szeretettel köszöntjük az észt nyelv nagy tudósát és kívánjuk, hogy eredményekben gazdag munkásságát még soká folytathassa népe javára!

LAVOTHA ÖDÖN

Friedrich Kainz: Psychologie der Sprache

Stuttgart, Enke. I. Grundlagen der allgemeinen Sprachpsychologie. 1941. XII + 373 l. II. Vergleichend-genetische Sprachpsychologie. 1943. XI + 633 l. III. Physiologische Psychologie der Sprachvorgänge. 1954. VII + 571 l. IV. Spezielle Sprachpsychologie. 1956. VIII + 537 l.¹

I. „Pszichológiák vannak, pszichológia nincsen”. Többé-kevésbé korunk számos tudományára alkalmazható ez a mondás, de kevésben tapasztalható annyira a szintézis hiánya, mint éppen a lélektanban.

STEINTHALNAK — az ötvenes-hetvenes években írt — nyelvpszichológiai munkái HERBERT intellektualista-mechanisztikus lélektani irányának jegyében születtek, WUNDT saját pszichológiai rendszerét érvényesíti a Völkerpsychologienak a nyelvrõl szóló részében. De melyik irányt kövesse a legújabb évek nyelvpszichológusa? Az asszociációs lélektant, az appercepciós pszichológiát, a szellemtudományi pszichológiát, a pszichanalízist, az individuálpszichológiát, a jungi irányzatot, a watsoni behaviorizmust, a reflexológiát, az alakpszichológiát, a perszonalizmust vagy más lélektani iskolát? A helyzetet nehezíti, hogy az irányzatok egy része — vagy legalább számos követõje — nagyon is sokszor mereven elzárkózik a saját skatulyáin kívül született eredmények

¹ A WUNDTÉNÁL is nagyobb terjedelmû munka tüzetes ismertetése külön füzetet kívánna. Tájékoztatónk kisebb kerete megokoltá teszi, hogy csak azokra a fejezetekre térjünk ki bővebben, amelyek ismerete bizonyos szempontok miatt fontosnak látszik. Az I., ill. a II. kötetet EDUARD HERMANN tüzetesen bemutatja a Göttingische Gelehrte Anzeigenben: CCIV [1942.], 29—43; CCVI [1944.], 77—102; ugyanitt a munka indo-európai szempontból való bírálata. R. SCHILLING a Z. f. Phon. u. allg. Sprachwissenschaftban közli a mû tartalmát, mégpedig a II. kötet egy részét (II, 215—31), a III.-ét (IX, 300—8) és a IV.-ét (IX, 385—95) igen részletesen.

elől. Míg a lélektani irányok és eredmények nagy szintézise el nem következik, a leghelyesebb álláspont bizonyára az eklektikusé. Ez a fölfogása KAINZnak is: munkájában nem egyszer expressis verbis szembe is száll az alapelvek monizmusával. Azt is figyelembe kell vennünk, hogy a több tekintetben érdemes pszichológiai iskolák egyike-másika a nyelvélektanban vajmi keveset alkotott; gondoljunk például az Adler-féle individuálpszichológiára.

KAINZ műve a bécsi egyetemen tartott előadásából alakult ki; belső formáját munkájában megtartotta: „...der einführende Charakter sollte bewahrt bleiben, das Grundlagemässige und Enzyklopädische der Vorlesung, desgleichen und vor allem ihre pädagogische Haltung” (I.: előszó). Ebből természetszerűen következik számos ismétlés általában a munka stílusának nagyobb „redundanciája”, hiszen az előadásorozat több félévre terjedt (II.: előszó). Ez nemcsak hátrány, hanem előny is, mert megkönnyíti a könyv megértését.

Mi a munka tárgya a nyelvélektannak első és legfőbb célja? „...die Sprachpsychologie hat... zu erfassen, was an Akten und Prozessen im Sprechenden und Sprachverstehenden Individuum vorgeht” (I, 23); másutt — részletesebben — a kutatás tárgyáról így nyilatkozik: „Das Sprechen, der Sprechakt als Vollzug einer psychophysischen Tätigkeit und Handlung, die lebendige Rede als Vorgang, die (Einzel-) Sprache im lebendiger Erscheinung, in ihrer wirklichen Verwendung jeder Art, als Verständigungsmittel im sozialen Verkehr oder als blosser Ausdruck von Vorgängen unseres Innern” (I, 22). Ezek után talán fölösleges hangsúlyoznunk, hogy KAINZ mindenekelőtt az egyén lélektanának szempontjából írta művét. A nyelvélektan „másodlagos” témái közé tartozik az egyes nyelveknek — mint a magyarnak, a franciának — a vizsgálata (I, 23—4). Ezt a szerző későbbi munkája feladatának tartja (IV, előszó).

A módszerrel illetően nem is egyszer nyilatkozik. A történeti módszer egyeduralmát határozottan ellenzi: hiszen neurológusok és az elmekórta művelői is — mint az afázia kutatói — mélyen be tudnak tekinteni a nyelv lényegébe, funkciójába és fejlődésébe (I, 24). KAINZnak a lélektani irányokkal kapcsolatos eklektikus álláspontjából következik, hogy nem egyoldalú a módszereket illetően sem. Nem tagadja a behaviorizmus jelentőségét, de a viselkedéslélektan vizsgáló módja elé helyezi az élménypsichológiai módszereket, így az introspekción (I, 35), hiszen az úgynevezett objektív lélektanok — a reflexológia, a behaviorizmus — sem képzelhetők el önmegfigyelés nélkül (I, 34, 53): „Übrigens vermag der Behaviorismus seine Introspektionsgegnerschaft gar nicht lückenlos durchzuhalten: die Kenntnis der individuellen Spracherfahrung als sinngebendes Schema ist auch für ihn notwendige Voraussetzung” (I, 57). Azt hiszem, hogy ma éppen nem fölösleges hangsúlyoznunk e nézet helyességét. Hogyan írjuk le és magyarázzuk — például — a beszédben érvényesülő érzelmi elemeket, ha abból indulunk ki, hogy érzelmet még nem éltünk át? Hogyan magyarázná a vakon született pszichológus a synaesthesiás nyelvi jelenségeket? — A nyelvélektan legbővebb forrása természetesen a sok megfigyelése (I, 35, 37—8 és passim). KAINZ nemcsak idézi mások kísérleteit, maga is él e vizsgáló módszerrel, de nem becsüli túl. Igaznak tartja ugyan, hogy ez a természettudományok adta módszer ezaktabbnak látszik, az „ezaktságot” azonban relatív fogalomnak mondja: „Exakt ist die dem jeweiligen Forschungsgegenstand und Erkenntnisziel angemessene Methode” (I, 36). Hangsúlyozza, hogy az egyén lélektanának elvein kívül érvényesülniük kell a társaslélektani szempontoknak is (I, 30).

A módszer kérdésével kapcsolatos, hogy a lélektan ágai közül mértékben fölhasználja a gyermeklélektant és az állatlélektant, de főképpen a pszichopatológiát. Egyik alapelve a mű nem egy fejezete fölé mottóul kívánkozik: „Pathologia illustrat physiologiam”. Mindezek eredményeit nem elszigetelten közli, hanem — elsősorban a fejlődéslélektan szempontjaival — igyekszik szerves egészzé alakítani.

2. Az általános nyelvélektani kérdéseknek szentelt első kötetben a tudományelméleti bevezetőt a nyelv lényegét fejtegető rész követi. Ez utóbbiból kiemelem a nyelvek és a szemléletnek, valamint a beszédnek és a gondolkodásnak a viszonyát tárgyaló fejezeteket.

A nyelvvel kapcsolatos szemléleti elemeket illetően ismerjük azt a fölfogást, amely szerint a szó azáltal kap értelmet, hogy jelszerűségénél fogva fölidézi a megfelelő képzetet (I, 128). Az a kérdés, milyen képzetről van szó: a szemléletéről, vagy a szemlélet nélkülről. A tapasztalat szerint a beszéd folyamán a szavak nem szemléletes képzeteket idéznek föl; különben tudatunk a mozi vetítővásznához hasonlítana, ahol a képek folytonosan váltogatják egymást. A beszéd értelmét közvetlenül fogjuk föl, anélkül, hogy „fantáziaképeket” kellene belekevernünk. Az értelem szól az értelemhez, s amit közöl, vagy felfog, az mind absztraktum (I, 128—9). A nyelv a maga egészében elvont, s ezt kell állítanunk még a szókinccs konkrét értelmű részéről is. Ez

utóbbi csoport szavai fölidézhetnek azonban szemléletes képzeteket is („Immerhin lassen sich diese über den Verstehensvorgang hinaus leicht in Anschaulichkeit überführen...”: I, 129). A beszéd fölfogásának lelki folyamatában, pontosabban a jelentésélményben rendszeren nincs különbség konkrét és absztrakt jelentésű kifejezések között (uo.). Eidetikusokon végzett kísérletek során az egyik kísérleti személy éppen olyan jól megértette a *heilsam* szót, amely az orvosságos üveg képét idézte föl benne, mint a *heilsame Strafe* kapcsolatot, amelynél elmaradt a belső kép. Ha elfogadjuk a szemléletesség elméletét, akkor kérdés az is, hogy az említett szemléletesség csak azokra a szavakra vonatkoznék-e, amelyek a látási képzetekkel kapcsolatosak. Gondolnunk kell arra is, hogy az ember általában szag-, íz- és tapintási érzetek emlékképét nem tudja fölidézni (I, 130). KAINZ további okfejtése is emellett szól, hogy bármely szónak a megértése nyelvi-fogalmi jellegű (nem pedig szemléletszerű), akár látási, akár más érzetterülettel kapcsolatos a jelentés (I, 130—1).

Nemcsak TH. A. MEYER és mások gondolatmenete, E. R. JAENSCHNEK az eidetikusokon végzett vizsgálatainak a wüzburgi iskola kísérletei erősítik ezt a megállapítást (I, 127—31, 137—42), KAINZ számos filológiai érvet is fölsorakoztat. Például: ha helytálló lenne a szemléletesség elmélete — véli a szerző —, nem találánk képzavart olyan költő műveiben, mint G u t z k o w: „...eine schmutzige Hand wühlte im Kasten und tritt alles, was ihr vorkommt mit Füßen” (I, 134).

Ha bizonyos esetekben mégis valamely szemléletes elem iktatódik a nyelvi jel és a tárgyi tartalom közé, akkor csak olyan többlétről van szó, amely nem tartozik a megértési folyamat lényegéhez. A beszéd megértésének formulája tehát nem: nyelvi jel — szemléletes képzet — a fogalom fölfogása, hanem: nyelvi jel — fogalom (I, 130—1).

Mi a beszéd és a gondolkodás viszonya? Az irodalomban fölmerült a kettő azonosságának elmélete (a beszéd = hangos gondolkodás; a ki nem nyilvánított gondolkodás = belső beszéd), továbbá az ún. párhuzamossági teória, amely szerint a beszéd és a gondolkodás ugyan nem azonos, de párhuzamos, végül többen a kettő különbségét vallották (I, 142—6).

KAINZ az utóbbiak közé tartozik: „Wenn auch das Denken keineswegs zwangsläufig an die Sprache gebunden ist, so hat doch jedes echte, d. h. sinnvolle Sprechen immer irgendetwas Denken zur Voraussetzung” (I, 146). Íme néhány példája! Ha egy szerelő az elromlott motort vizsgálja, hosszú próbálgatás után megtalálhatja a baj okát, anélkül, hogy egyetlen egy szó is fölmerült volna tudatában. — Nem nyelvi, hanem szemléleti alapja volt Kekulé nagy fölfedezésének, a benzolgyűrű szerkezete megállapításának. — A sebész az új operációs eljárásról nem annyira szavakban, mint szemléletes képzetekben gondolkodik. — Más érvek is amellett tanúskodnak, hogy igaza van a nyelv nélküli gondolkodást illetően BINET-nek: „...quelque peine que nous ayons à nous représenter une pensée sans le secours des mots et des images...elle n'existe pas moins” (I, 165).

Mindez nem jelenti azt, hogy KAINZ tagadja a gondolkodás és a nyelv közötti mély genetikai összefüggést és szinkronikus kapcsolatot: „Vielmehr bestehen hier enge genetische und funktionelle Beziehungen, und wenn es auch ein sprachfreies Denken gibt, so sind doch die Fälle ungleich häufiger, wo das Denken durch die Mitwirkung der Sprache mannigfache Förderung erfährt. Der Normalfall ist wohl der, dass Begriffsergebnisse gemeinsam mit Worterlebnissen vorkommen und dass das Bedeutungserlebnis an das Denken des muttersprachlichen Wortzeichens gebunden ist” (I, 166). E kapcsolat szoros voltát az afázia-kutatás eredményeivel is igazolja (I, 147—51), s méltatja a nyelv szerepét a gondolkodás ökonómiájában és az elvont fogalmakkal dolgozó értelmi tevékenységben (I, 155—62).

A harmadik rész a nyelv funkcióit ismerteti. Számos nyelvelméleti nézet közül BÜHLER hatott legjobban KAINZRA: elfogadja a kifejezés, felhívás és ábrázolás hármasságát, de BÜHLER régebbi műszavaihoz ragaszkodva, Kundgabe-t és Auslösung-ot mond a Sprachtheorie újabb terminusai — az Ausdruck² és az Appell — helyett (megokolásuk: I, 175; 187—8; I. alább), bizonyos nyelvi funkciókról szólva pedig a Darstellung helyébe a Bericht, Verständigung és Information terminust iktatja. Fontosabb eltérés, hogy KAINZ a nyelvi funkciók két nagy csoportját különbözteti meg: az elsődlegesek közé sorolja a három dialogikus funkciót (a bühleri kifejezést, felhívást és ábrázolást), továbbá a BÜHLER említette monologikusait, a másodlagos funkciók között tárgyalja az esztétikaiit, az etikaiit, a mágikus-mítikusait, végül a logikaiit. Hangsúlyozza azonban, hogy a Sprachtheorie céljának szempontjából helyes BÜHLER fölfogása (I, 175).

² KAINZ Ausdrucknak a dialogikus Kundgabe monologikus ellentét-párját nevezi (I. alább).

Az elsődleges funkciók közül a kifejezésnek elsősorban érzelmi jellege van (I, 177—82). A kifejezés tartalmazta tények mint ilyenek nem fontosak, jelentőségük csak a beszélő egyén érzelmeinek tükrözésében (I, 180), illetőleg leereagálásában (I, 181) van. Figyelemre méltók azok a jelenségek, amelyek folyamán a kifejezés szolgálatában álló elemek az ábrázolás funkciójába csapnak át. Hadd említsünk meg ezzel kapcsolatban egy érdekes példát. Ha valaki — mondjuk — a drágulásról vagy olesőbbodásról szól, a hangok időtartama, a hangerő és a hanglejtés mint kifejezési tényező a beszélő érzelmeit tükrözi vissza ugyan, de ezek a kifejező elemek ábrázolhatnak is. Ezt bizonyítja, hogy a hallgató mindebből nem egyszer jól következtet a drágulás, vagy olesőbbodás fokára. Ha azt hallóm, hogy egy óriási ház terveznek a Nagykörúton, az épület nagyságára következtethet az *óriási* szó kiejtésének módjából, elsősorban érzelmi jellegű elemeiből is. Persze éppen az adja meg az elemek másodlagos ábrázoló jellegét, hogy koránt sincs szó mindig tudatos következtetésről: ez esetek nagy részében közvetlenül fogom föl a mondat értelmét.

Az egyik funkcióból a másikba való átcapás a nyelvtörténet folyamán is nem egyszer előfordul (I, 182). KAINZ példáit érdekesen kiegészíthették volna ZOLNAI BÉLA-nak idevágó kutatásai.

A felhívás és az ábrázolás tárgyalása után a nyelv monologikus szerepét vizsgálja (I, 185—219). Részben E. WINKLER nyomán a kifejezésre két szót használ: a Kundgabe a nyelv dialogikus szerepébe tartozik, az Ausdruck a monologikusba. Az előbbi csak hallgató jelenlétében lehetséges, az utóbbinak nincs közlési célja (I, 187—8). Mi hát az Ausdruck funkciója? A leereagálás (I, 188). Ide kíváncszott volna a pszichoanalízis bizonyos kutatási területeinek az ismertetése. Talán nem tévedünk, ha részben közvetett pszichoanalitikus hatással magyarázzuk a leereagálásnak a kifejezés tárgyalásában való szerepét. Ti. a leereagálás és a katarzis a lélekelemzés fogalmai közé is tartozik: „Unter Ausdruck begreift man die Abreaktion stark bewegender Gefühle durch Äusserung mittels Sprachlaut und Wort (also konventionell geprägter Laut-Bedeutungseinheiten), wobei es nur auf die kathartische Wirkung der Aussprache als solcher ankommt” (I, 193). Az indulatszók lélektanában is alkalmazza a leereagálás fogalmát: „Was die Entladung bewirkt, ist nicht allein die akustisch-motorische Sprechleistung, sondern die mittels der Wortbedeutungen erzielte Umsetzung dumpfer, gestaltloser Gefühlszustände in die Klarheit sprachlich formulierter Begriffe” (I, 209).

Az egyén érzelmei, indulatai számos alkalommal tudatosodnak s öltének nyelvi formát. Ezzel a jelenséggel párhuzamos a nyelvek egy filogenetikus sajátága: az érzelmei reflexszerű megnyilvánulásai egyre inkább jelszerűekké, végül a nyelvalkotóréseivé válnak (indulatszók: I, 211). Itt szól a szerző a szitkozódás lélektanáról is, megemlítve a magyar és a román szitkozódás egy sajátágát is (I, 195—7).

A belső fölszólításnak s a nyelvnek mint a gondolkodás segítőjének ismertetése után a másodlagos nyelvi funkciókat tárgyaló színes, sok tekintetben eredeti fejezetek következnek. Míg az elsődleges funkcióban a szavak a jel szerepét töltik be, azaz a jelentés hordozói és közvetítői az emberek közötti érintkezésben, valamint lelki életükben, addig a másodlagos funkcióban a nyelvi jelek nem csak közvetítenek, hanem mint önértékű elemek hatnak „szimbólum-testükkel” (I, 219).

A nyelv esztétikai funkciójáról csak röviden szól a szerző, mivel más munkáiban tüzetesebben fejtegetett ezzel kapcsolatos kérdéseket.

Az etikai funkciókkal kapcsolatban említi először is azokat a kifejezési eszközöket, amelyeket a nyelv megteremtett „um im Sprechverkehr zum Ausdruck zu bringen, dass der Sprecher seinen Partner als Persönlichkeit achtet” (I, 224). Mint ismeretes, néha tudatosan mellőzik mások megbecsülésének nyelvi kifejezését, hogy azt, akivel beszélnek, elöltötsék a csökkentértékűség érzésével. KAINZ itt is idéz egy magyar példát: *lemagázni* ('jemand durch ein abschätziges Höflichkeitspronomen herabwürdigen'; uo.).

Az idevágó nyelvtani sajátágok (I, 224—6) közül kiemeli a német *man* névmásos parancsot mint különösen sértőt és gőgöset; „Man lache nicht!” Említ magyar példát is: az *írj?* és *dolgozz!* nyers parancsként hat, az *írjál!* és *dolgozzál!* hosszabb alakok alkalmasabbak az udvariasabb kérésre. Megemlítjük, hogy e hely fogalmazásából félreértés származhat: „...die für den barschen Befehl vorhandenen kurz abbrechenden Formen ...rein äusserlich eine Verlängerung erfahren, wo es ein höfliches Ersuchen auszudrücken gilt, um ihnen den brüskeren Charakter des kurz Abbrechenden zu nehmen...” (I, 225). Való igaz, hogy él nyelvünkben a rövidebb és hosszabb alak KAINZ említette funkciója, de létrejöttükben — mint ismeretes — több tényezőnek volt szerepe.

Az eufémizmust és a litotest, valamint az udvariasság nyelvi tárgyaló fejezetet — a többi között — a nyelv hazugságairól szóló lapok követik (Sprachliche Lügenerscheinungen stb. I, 232—8). Kár, hogy a szerző — szerényen — ilyen rövidre fogta azt a nagy

anyagot, amelyről érdekes tanulmányt írt a LIPMANN és PLAUT szerkesztette tartalmas tanulmánygyűjteménybe (Die Lüge 1927). A nyelv etikai funkciójával összefügg a nyelvészeti szkepticizmus fő problémája (hazug-e a nyelv mint ilyen?), továbbá a szofizma, a kettős értelem, a reservatio mentalis és a hazug hallgatás kérdése is.

A nyelv sokrétű mágikus-mitikus és vallásos kapcsolatairól színes képet ad. Ebben bizonyára magyar nyelvi jelenségnek is hátterét találjuk. Csak az *ige* szó ejtésére utalok; azt hiszem, szakrális oka is van annak, hogy a 'verbum divinum' jelentésű *ige* szót a reformátusok közül sokan hosszú *i*-vel ejtik, ezzel szemben a szófaj nevét röviddel.

A nyelv logikai-megismerő szerepének filozófiai kapcsolatú ismertetése zárja be a funkciókról szóló szakaszt.

Az első kötet negyedik és utolsó részének a tárgya a nyelv eredete. Mint ismeretes, nyelvtudományunk meglehetősen tartózkodó az ehhez fűződő spekulációkkal szemben. TROMBETTI munkájának eredményeit éppen nem fogadta általános elismerés, s aligha növelte a bizalmat a nyelv eredetére vonatkozó feltevésekkel szemben SCHWIDETZKYnek merész tárgyú és című könyve: Schimpansisch, Urmongolisch, Indogermanisch (Leipzig [1932.]). Persze ez utóbbi csak szélsőséges példa. — Hogy a pszichológia művelői sincsenek egységes állásponton, azt az általános lélektani különféle nézetek összefoglalása is mutatja (I, 302–8). Nemcsak a negyedik résznek, hanem az egész kötetnek egyik legérdekesebb fejezete: Paläopsychologie der Sprachanfänge (I, 309–44). Maga a paleopszichológia szó KAINZÉ (vö. I, 310): „Das Wort »Paläopsychologie« soll... nichts anderes sein als eine handliche metaphorische Kurzbezeichnung für diejenigen Forschungsbemühungen, denen es sich um die Erfassung der Struktur des sprachlosen Bewusstseins und die Sprachwerdung im Zusammenhang mit der Menschenwerdung handelt oder kurz gesagt, um »den geistigen Aufstieg der Menschheit«" (uo.).

KAINZ paleopszichológiájának fontos tétele, hogy az első embernek nemcsak pszichéje volt, hanem volt valamiféle nyelve is (eine Art „Sprache"; I, 311); azt azonban, hogy az emberi nyelv miként alakult az állatvilág közlési eszközeiből, sem a nyelvlektan, sem más tudomány nem képes egzakt módon kimutatni (uo.). Főként NAUNYNT követve, KAINZ a beszéd fejlődésében nagy jelentőséget tulajdonít a kéz szerepének, hiszen a központi idegrendszerben a kettő közeli kapcsolatban van egymással (I, 315–6); a nyelv szempontjából különösen fontos a jobbkezesség kialakulása (I, 316). Úgy vélem — SARASIN és mások munkássága nyomán —, hogy még a kőkorszak és a bronzkori hatása körül is alighanem változóban volt (legalább az emberiség egy kis részében) a beszéd központi idegrendszerének fiziológiája; erre vallanak a kőkorszaki és bronzkori leletek, amelyek a jobbkezesség fokozatos terjedését mutatják (ez utóbbira l. ERNST GRÜNTHAL, Die Bedeutung des Überwiegens einer Grossrindhälfte beim Menschen: Deutsche medizinische Wochenschrift 1949: 943–6; l. még: W. LUDWIG, Das Rechts-Links-Problem im Tierreich und beim Menschen. Berlin 1932, 300 kk.; HAJDÚ PÉTER: ActLingu. I, 180).

Mint WEINERT, úgy KAINZ is nagy fontosságot tulajdonít a tűz föltalálásának: ez is hozzájárult az emberi száj kialakulásához, hiszen — például az ételek sütése révén is — munkáját megkönnyítette, így egyre alkalmasabb lett a beszéd hangjainak képzésére (I, 321–3). SCHWIDETZKY gondolataiból KAINZ a rétegződést találja említésre méltónak (I, 331). Eszerint — például — az ember bizonyos hanggal való megnyilvánulásai a fajfejlődés ősi korából valók. Ezek voltaképpen még nem tartoznak a beszédhez, s az egyénben — bizonyos érzelmek hatására — a tudattalan vagy alig tudatos rétegből törnek elő.

Az ősnyelv rekonstrukciója kísérleteinek ismertetésére (I, 332–4) nem térünk ki.

A paleobiológia alapján el kell-e fogadnunk a nyelv monogenézisének elméletét? Igen is, meg nem is. Ha a nyelvre mint langage-ra gondolunk, igen, de ha langue-ról van szó, már nem: „Sprache als Sprachfähigkeit, als Vermögen, sich eines darstellenden Zeichengefüges zur Symbolisierung und berichtenden Mitteilung von erlebten Sach- und Sinnverhalten zu bedienen, ist ein einmaliger Erwerb... In bezug auf die Entstehung der »langues« geht... ein Polygenismus sehr wohl an" (I, 334–5). Meg kell jegyezni: KAINZ lehetetlennek tartja annak a kérdésnek nyelvlektani eszközökkel való eldöntését, hogy a nyelvek egy ősnyelvből származtak-e: „...ob sich von [den]... frühesten Lautgestalten irgendetwas erhielt, was als fester Bestand einer »Ursprache« in alles Folgende ein- und damit weiterging: das ist eine Frage, deren Entscheid. zumindest dem Sprachpsychologen unmöglich ist" (I, 335).

3. Mindezek a kérdések átvezetnek a második kötet (Vergleichende—genetische Sprachpsychologie) anyagához. Ennek tárgya: a gyermek nyelve, a primitívek nyelve, az állatok közlési rendszere, a nyelvpatológia,

továbbá az álom és különös lelkiállapotok nyelvi megnyilvánulásai, a jelbeszéd és a redukált nyelvek. Ha csak belelapozunk a könyvbe, az a benyomásunk, hogy mindez lazán függ össze egymással. Igazat kell adnunk azonban a szerzőnek abban, hogy itt a könyvkötő szintetikus tevékenységénél többről van szó (II, előszó). A különben szerteágazó anyagot egységes szempont szálalival fűzi össze, e kötet minden részében azt vizsgálván, hogy mit következtethetünk a tárgyalt jelenségek szerkezetéből és létrejöttéből a nyelv lényegére, funkciójára és keletkezésére (uo.).

A gyermek nyelve — már STERN is így tanítja — a külső körülmények és a (belső) hajlamok állandó együtműködésének, konvergenciájának eredménye (vö. II, 69, 76, 80). A már évezredek óta felmerült kérdés most is időszerű: milyen nyelvi megnyilvánulásai vannak a környezete beszédétől nem befolyásolt kisdednek? A problémának jórészt az úgynevezett biogenetikai alaptörvény adott aktualitást: ha az egyén fejlődése a fajfejlődés megismétlése, akkor a gyermek nyelvi fejlődéséből következtethetünk az emberiség nyelvfejlődésére. Mivel a gyermekre — igen kevés kivételt nem számítva — hat beszélni környezete, meg kell keresni azokat a közös elemeket, amelyek különféle népekhez tartozó kisdedeket egyaránt jellemezzek, de nem tulajdoníthatók a milli hatásának. Ilyen egyező elem például az, hogy a csecsemő hanggal való megnyilatkozásai először monologizáló-kifejező jellegűek (II, 70). De semmi bizonyosat nem lehet mondani arról, hogy a kisded hangképzése mennyiben rokon az ősembeiével, bár bizonyos kapcsolat lehetséges a kettő között (II, 72). Az első nyelvi jelekre mind az ontogenezisben, mind a filogenezisben jellemző differenciálatlan voltuk: nem pusztán objektív megjelölések (Bezeichnungen), hanem nagyrészt érzelmi-akaratil jellegűek (II, 71—2). A beszéd természetes jeleinek aránylag nagyobb szerepe (a konvencionálisakkal szemben) ugyancsak megtalálható az egyéni és a faji fejlődés kezdeti fokán (II, 70—1).

A gyermeknyelv fejlődésében azonban mindenekelőtt a nyelv rétegszerű fölépítését kell észrevennünk. Ez tükröződik az afáziában és az elmebetegségekben is, itt ugyanis — természetesen — először a nyelvi épület legfelső emeleti sérülnek, pusztulnak (II, 69). Így tehát nemcsak a gyermek, hanem az afáziások, elmebajosok beszédének vizsgálata is világosságot deríthet a nyelv filogenezisének kérdéseire.

A szerző azonban előbb a primitív nyelvvél foglalkozik. Itt óvatosságra int az a körülmény, hogy a legkezdtelegesebb népek is már aránylag fejlett nyelve van (II, 90). Mindamelllett a gyermeknyelvvél való összehasonlítás annyira párhuzamot mutat, hogy itt sem látszik hiábavalónak a faji fejlődésre való következtetés (vö. II, 74, 167). KAINZ utal a gyermeknyelv három szakaszára: a szubsztanciális (főneves), az akciós (igés), valamint a minőségi (és viszonyító-mellékneves stb.) stádiumra. Ezek szabályos egymásutánjának nyoma van a primitív nyelvekben is (II, 76; a gyermekre vonatkozóan I. STERN, Die Kindersprache, 1928⁴; a primitívvel kapcsolatban e tételnek bővebb kifejtése nem lenne fölösleges). Úgy véli, hogy nem megokolatlan ennek az aránypárnak a föllállítása: „Kindersprache: Vollsprache = Primitivsprachen: Kultursprachen oder = Frühphasen der Kultursprachen: deren Hochphasen” (II, 165). Emellett szól például az a körülmény, hogy a kezdetleges fokon élő népek szavaiat sokszor a jelbeszéd (Gebärde), élénk mimika, mutató gesztusok stb. közé ágyazzák be (uo.). A gyermekek kifejezéseiben, a kezdetleges nyelveikben is igen nagy szerepe van a hanglejtésnek: ennek változtatása révén ugyanaz a szó többfélt is kifejezhet (II, 165—6). Párhuzamot mutat a hangmetafora és -szimbolika jelensége is: a nagyot, a kicsit, a szörnyűt sajátos artikulációval, reduplikációval, nyújtással s más hasonló eszközökkel fejezik ki (II, 166), vö. a magyar gyermeknyelvi *nagy* és a reduplikációs *nagy* — *nagy* alakot (az utóbbi nem ritka a mesékben sem). Talán még szembetűnőbb hasonlóság van a primitív névmágiája és a gyermekek névrealizmusa között (uo.; az utóbbira I. például PIAGET munkáit). A konkrétól az absztraktig vezető út is mutat párhuzamosságot (I, 167; talán nem lenne fölösleges itt a pluralitás fokának megmagyarázása); bizonyos mondattani és más sajátosságok is közösek (I, 168 stb.).

Mivel az állatoknak nincsen nyelvük, csak szubjektív közlési rendszerük: a gyermeknyelvvél való összehasonlítás csak a beszédfejlődést megelőző időszakokra vonatkozhat (II, 254). A szerző hangsúlyozza a különbségeket: a kisded hangjai sokkal plasztikusabbak, változatosabbak (II, 255). Hasonlóságot mutat viszont — a többi között — két másik jelenség. Az egyik: a kisded hangsorai nem differenciálódnak a tárgyak, jelenségek szerint, amelyek a hangadást kiváltották, hanem csak érzelmi állandóságot mutatnak; ugyanaz a hangbeli megnyilvánulás ugyanolyan érzelemhez fűződik (II, 257). A másik: a nyilatkozatok emocionális tartalmát a beszédet meg nem értő gyermek és az állat is sokszor megérzi: síránkozó hangra a kisded is, a kutya is számos alkalommal sírással reagál (II, 258).

Az afáziások³ vizsgálata hasonló jelenséget mutat: nem egyszer elpusztult jóformán az egész beszédképesség, de megmaradt a zenei elem mint a legősibb réteg (vö. II, 289). Ismerek egy mély kedélyvilágú afáziás asszonyt, aki számos érzelmét, kívánságát ki tudja fejezni megmaradt *mostan* szavának hangerejével, tempójával és hanglejtésével.

Ez a jelenség RIBOT törvényéből, a „loi de la régression”-ból következik. Ismeretes, hogy az emlékezet pusztulása először az új emlékképeket sújtja (II, 294); az emlékezetten kívül a lelki élet más területeire is érvényesnek találták e szabályosságot: a visszafejlődés többé-kevésbé a fejlődés fordított képét mutatja. De a törvényszerűség legalábbis nem kivétel nélküli (II, 296). Ezzel kapcsolatban KAINZ megemlíti, hogy az absztrakt szavak sokszor túléltek a konkrét értelmüket (II, 296—9). Idevág ROMAN JAKOBSON érdekes tanulmánya is (Kindersprache, Aphasie und allgemeine Lautgesetze. Uppsala 1941).

Az elmebajosok beszédét tárgyaló résznek mintegy vezérgondolata az a különben ismert nézet, hogy az elmebetegségek jelentős része archaikus-primitív fokra való süllyedést jelent. A skizofréniában például nem ismeretlen a névmágia (II, 370): tudjuk, hogy a primitívek világában is él a névvarázs, s a gyermeknyelvben sem ismeretlen a névmágia (vö. II, 166). A skizofréniások neologizmusai a primitívek s a gyermek szóalkotásaira emlékeztetnek (vö. II, 371). A gyermeknyelvvél való rokonságra vallanak még például az elmebajosok artikulációs hibái és agrammatizmusuk is.

A beszéd zenei elemei általában igen erősen ellenállnak a betegség romboló hatásának, de némely kórképben ez a réteg aránylag korán sérül (II, 382). Úgy vélem, hogy nem lett volna fölösleges itt megemlékezni SCRIPTURE-nek a hanglejtéssel is kapcsolatos, úttörő beszédneurológiai munkásságáról.

A gyengeelméjűekről szóló fejezet kiemeli, hogy bizonyos ősi elemek, mint a hanglejtés, a jelbeszéd és a mimika, különösen nagymértékben érvényesülnek a gyöngélméjűek beszédében. Primitívek és normális kisgyermekek közlési rendszere is mutat hasonló jelenségeket (II, 403; l. feljebb).

Kezdetleges fokon levő nyelvek és gyöngélméjűek artikulációja is rokon: „Rezente Primitivsprachen sind voll von gutturalen und pharyngalen Artikulationen... Die Entwicklungsgestörten Kinder behalten nun mit ihrer gaumigen, röhelnden, rauhen und kehligen Artikulationsweise... phylogenetisch primitive Sprechweisen bei, vielmehr, sie verfallen atavistisch in sie zurück” (II, 408—9). Azt hiszem, hogy tüzetesebb vizsgálata szorul a „gutturális” ejtés. Számos oligofréniás gyermek csakugyan olyan benyomást kelt, mint amilyent a szerző leírt, érdekes azonban, hogy az ún. gutturális színezet ellenére is sokuknál megállapítható a *k* és a *g* hiánya. Ez nyilván KAINZ malmára hajtja a vizet, hiszen ő megemlíti, hogy az egyik kezdetleges nyelvben, a számokban a XVIII. századig hiányoztak e hangok (II, 155). Az alacsonyabb fokon levő gyöngélméjűeket valóban szókinésük csekély volta is kényszeríti gesztusok használatára (II, 404). Tapasztalatom azonban nem erősíti meg azt az állítást, hogy az ún. mongoloidok (Down-féle betegségben szenvedők) szókinése átlag nem több kb. öt szónál. („Ein auch nur etwas grösseres Sprachvermögen gehört bei den Mongoliden schon zu den Seltenheiten”; II, 398.). Két magyar kéziratos szókinésvizsgálat — KOLTAI MAGDOLNÁÉ és MILE ILONÁÉ — 1600-nál, illetőleg 3000-nél több szót sorolt föl egy-egy mongoloid gyermek, illetőleg felnőtt vizsgálata alapján (ez utóbbi szavainak számát a szerző is, én is legalább 5000-re becsüljük).

Itt tesszük szóvá egy műszó használatát: a könyv a gyöngélméjűséget pszichózisnak nevezi (Defektpsychose: II, 396, 398, 411). Ma pszichózison általában csak az elmebetegséget értik, s e terminus használatában nem követik ZIEHEN jeles munkáját (Die Geisteskrankheiten des Kindesalters. Berlin 1917). Hogy nem szükséges ragaszkodni a ZIEHEN-féle értelemben, azt mutatja KAINZ könyvének következő helye is: „Kombinationen von Schwachsinn (meist leichten Grades) mit verschiedenen Psychosen hat R. NEUSTADT beschrieben. Im Fall, dass ein Schwachsinniger psychotisch affiziert wird,⁴ scheint die Sprache besonderen Beeinträchtigungen zu unterliegen” (II, 399).

Az álombeli regresszió nemcsak a gyermeki fejlődési szakaszba, hanem az emberiség ősi-kezdetleges stádiumaiba való visszatérést is jelenti (II, 444). Éppen ezért az álombeli nyelvi megnyilvánulások párhuzamot mutatnak primitív jelenségekkel (II

³ A beszédképesség központi idegrendszeri eredetű zavarát (egy görög ifjú ajánlására) körülbelül egy évszázaddal ezelőtt TROUSSEAU nevezte el afáziának (FORSTER: Neue Deutsche Klinik X, 152).

⁴ Én emeltem ki.

412), s több mindenben emlékeztetnek az ontogenezis és filogenezis korábbi szakaszaira (II, 443). A fentebb tárgyaltak után nem meglepő a kóros nyelvi elemekkel való hasonlóságuk sem (II, 412 stb.).

A gyermeknyelvvvel nemcsak az álombeli artikulációs hibák mutatnak rokonságot, hanem a megfelelő szó alkalmazásának (megtalálásának) a zavarai és a neologizmusok is („sprachliche Neubildungen”: II, 443—4). Az álom archaikus-primitív vonásaihoz tartozik még pl. a képszerűbe való visszatérés („die primitive Regression ins Bildliche; II, 441). Az álom szimbolikájával foglalkozó fejezetben nem lett volna fölösleges a pszichoanalízis erre vonatkozó nézeteinek ismertetése.

A *hipnózis*, az alkohol (vagy más mérgek) okozta mámor, a narkózis, a delírium, továbbá az eksztázis és az úgynevezett parapszichikus jelenségek nyelvlelektani vizsgálata követi az álomról szóló fejezetet. Érdekes jelenség, hogy az egyéni nyelvfejlődés mélyebb rétegei mint szabadulnak fel — például — az ittasság hatására; magam is tapasztaltam, hogy egy szlovák anyanyelvű, magyarul kitűnően tudó, művelt magyar ember — boroztatás közben — gemináták helyett rövid hangokat ejtett. Ez valóban párhuzamos bizonyos afázias tünetekkel; mint a Gyógypedagógiai Főiskola Lélektani Laboratóriumának közléséből értesültem: megtörtént, hogy a köznyelvi kiejtést az afázia következményeképpen a gyermekkori *ö-zés* váltotta föl (hasonlóan KAINZ II, 300—1). (Az álombeli, hipnózis alatti beszéd alkalmat ad a *beszéd folyamata automatizmusának* tanulmányos vizsgálatára: II, 480—95).

A jelbeszédnek (Gebärdensprache) is sok vonása rokon a gyermek, az afáziasok és a primitív nyelvénél, valamint az emberiség ősi nyelvénél bizonyos — kikövetkeztetett — sajátságaival (II, 518). Íme egy példa. Több afázias elvesztette a „vörös”-t (rot) mint a színek csoportjába tartozó fogalmat; az említett érzetminőséget azonban megértik, s ki is tudják fejezni a „wie Blut” megjelöléssel. A süketnéma a vöröset (rot) ajkára mutatva fejezi ki (II, 519). A süketnémák és a primitívek közös vonásaihoz van egy magyar adalékunk is: mikor a váci süketnéma-intézet növendékei dinka-négerekkel találkoztak, „csakhamar olyan eleven mimikai-beszéd fejlett ki köztük, hogy a dinka-négek nem tudtak a csodálkozástól hova lenni” (KLIS LAJOS: Közérdekű tudnivalók a süketnémákról. Vác 1901. [Gyógypedagógiai Könyvtár, 1. sz.] 19). Különbözően általános az a tapasztalatunk, hogy a műveltség alacsonyabb fokán levő, különböző nyelvű emberek sokszor aránylag könnyen megértetik magukat egymással.

Itt említhetjük meg, hogy érdekes hazai feladat lenne a magyar süketnémák jelbeszédének történeti szempontú vizsgálata. Vannak régebbi magyar adataink (például REUSCHERNEK mintegy fél századdal ezelőtt megjelent munkájában), ezeknek a maiakkal való összevetése alapján számos változást látunk. Tanulmányosak a jelek etimológiájának a kérdései, továbbá a jel-nyelvjárások tanulmányozása (a budapesti és az egri süketnémák jelnyelvénél különbségeit már tárgyalta LEOPOLD KLÁRA egy kéziratban dolgozatában).

A jelnyelvtől, a jelbeszédétől (a Gebärdensprachétól) KAINZ is megkülönbözteti a jelzésnyelvet (ez utóbbi LAKÓ GYÖRGY szava a Zeichensprachéra): „Hier verstehen wir unter Zeichensprache alle semantischen Vornahmen optisch präzipierbarer Art, die unterhalb des eigentlich Gebärdensprachlichen liegen, selbst wenn in Randerscheinungen und Grenzfällen Bewegungen menschlicher Gliedmassen die Verständigung tragen” (II, 537). Ha — például — a közlekedési rendőr fölemeli a kezét, hogy megállásra intsen, még nincs dolgunk jelnyelvvél. A hajósok zászlójelei és sok katonai jel is a jelzésnyelvbe (Zeichensprache) tartozik. Ezt azonban nem nevezhetjük igazi nyelvnek; a jelbeszédétől (Gebärdensprache) szűk használati területe is megkülönbözteti. A jelzésnyelvben különben alig van természetes, mintegy önmagától értetődő jel, például a gallok csak előzetes megbeszélés alapján tudhatták meg, hogy a tűz és füst az ellenség közeledtét jelenti.

A „Tonsprache” meghatározása: „...alle Verständigungsvornahmen, die zu Zwecken der Kundgabe, der Auslösung und berichtenden Mitteilung akustische Zeichengebungen benutzen, die nicht im Sinn der Lautsprache phonematisch geprägt und artikuliert sind” (II, 539). A könyv példaként idézi a [svájci, osztrák] hegyi lakók jódlizását és az erdélyi román pásztorok hangjeleit. Megemlíthetjük, hogy nyilván hasonló funkciója van a dunántúli mészárosok és halasok kiáltásában a sajátos hanglejtésnek és ritmusnak: a távolabb levők, például a kertekben dolgozók már csak a „Tonsprache” közvetítésével fogják föl a kiáltás értelmét. (*Meszét végyenek meszét! Halát! Mint hallottam, a „tikászok” szintén énekelve kiabálták a múlt században Zalában: Csibét, tikot, tikmonyat, auszi, auszi.* — A városban is ismert: *Drótozni-fótozni!*) — A füttynyelv, dobnyelv és más akusztikai rendszerek közös vonása kezdetlegességük; a Tonsprache az artikulált hangokat felhasználó nyelvnek elődje mind az egyén, mind az emberiség fejlődésében (II, 539).

Az úgynevezett redukált nyelvek köre igen változatos, ide tartozik (II, 552—90) a pidgin-English, a kreol nyelvek, a lingua franca, az afrikaans,⁵ a basic English és még sok más. KAINZ ezekben is fejlődéslelektani párhuzamokat keres az egyéni és a faji nyelvfajlásához (az afrikaans és a gyermeknyelv párhuzamára példa: II, 582).

4. A beszéd folyamat fiziológiai lélektanát nyújtja a mű harmadik kötete. Az elvi tisztázásra törekvő bevezetés után négy fejezet következik; ezek tárgya az agyi lokalizáció, a beszéd, a beszéd megértése és a beszédbeli érintkezés („Das Gespräch”).

A beszéd agyi lokalizációjának kialakulása — mint ismeretes — szorosan összefügg az afáziák tanával. Miután (vagy száz esztendővel ezelőtt) BROCA, illetve WERNICKE afáziások vizsgálata alapján megállapították a mozgató, illetőleg a felfogó beszédközpontot, a nem is nagyon kései utódok a nagyagyat egyre jobban fölparcellázták, igyekezték kijelölni minden képesség központi idegrendszeri területét. Például a mondat megértéséncik helyét KLEIST a gyrus temporalis superior hátulsó részébe helyezte (III, 89; hasonló lokalizációs kísérletek: III, 30); újabban már a gyorsírásnak is külön helyet találtak az agykéregben (vö. IV, 139). KAINZ ismerteti a merevebb lokalizációs felfogáson kívül az erre következő visszahatást és a közvetítő elméletet is (III, 28—107; a jobb agyfélteke szerepéről: III, 90—9).

A beszédésben KUSSMAUL két egymástól határozottan elkülöníthető folyamatot különböztet meg, a dikciót és az artikulációt (III, 119, 118). Mi a dikció? „Der Ausdruck 'Diktion' bezeichnet die Gesamtheit der Prozesse und ihrer dispositionellen Grundlagen, durch welche das innersprachliche Konzept (die subvokal verbalisierende Vorbereitung einer mündlich oder schriftlich zu vollziehenden Äußerung) zustandekommt” (III, 140). Az artikulációt KAINZ a nálunk szokásos értelemben használja, s KUSSMAUL e műszavát az „äußere Sprechhandlung” kifejezéssel helyettesíti (III, 118); ez utóbbi meghatározása: „... das hörbare Verlautharen eines gedanklich-innersprachlichen Konzepts durch die Muskelmotorik der peripherischen Sprachorgane oder die Gesamtheit der inneren und äusseren Bewegungen, welchen die Worte als gegliederte Lautkomplexe ihre Entstehung verdanken” (III, 199). A dikció fejezetében a belső beszéd („innere Sprache”) fogalmának finom elemzése (III, 148—56) azért is jó szolgálatot tesz, mert ennek során KAINZ ráirányítja a figyelmet az „innere Sprachform”-nak az említett műszóval való — nem is nagyon ritka — összekeverésére.

Az artikulációs bázis öröklődésének problémájával kapcsolatban a szerző — szerényen — nem tartja magát illetékesnek a döntésre, de számos nézet és adat gondolatébresztő ismertetését adja. Ebből azt látjuk, hogy még ma is vitatkoznak egymással az öröklési tényezők szerepének hívei és ellenzői (III, 297—306). Úgy vélem, hogy az öröklési tényezők döntő szerepe ellen szólnak bizonyos hangváltozások. Ha az ómagyar korban végbement jelentős hangváltozásokra gondolunk, azt kell kérdeznünk, hogy a XV. századi gyermekek honnan örökölték hangrendszerüket. Hiszen 6—7 nemzedék előtt élő őseik még másképpen beszéltek. De hogy az öröklésnek is van valami szerepe, azt bizonyítja a temperamentum és a beszédtempó összefüggése: a temperamentum ugyanis öröklődik, azt meg talán mondanunk sem kell, hogy a beszédtempó befolyásolja az artikulációt. Persze a beszélőszervek öröklődő sajátosságainak is lehet színező szerepük. Mindenesetre igaza van KAINZnak abban, hogy a kérdés tisztázásához még alapos nyelvélektani és biológiai kutatásra van szükség (III, 306).

Nyelvélektani munkák gyakran elhanyagolt területét tárgyalja a beszéd megértéséről szóló (IV.) rész. A könyvre általában jellemző az agy kéregalatti (subcorticalis) részei szerepének figyelembe vétele, de ebben a szakaszban az agytörzsről vonatkozó újabb kutatásoknak különösen nagy szerep jutott. Az artikulátlan üvöltés, a nevetés és a sírás végső soron subcorticalis eredetűek (III, 425). Az olyan nyelvi kifejező eszközök, mint a fenyegető kiáltozás félelmes hangereje, ijesztő hangmagassága, nem a beszélő agykérgi működésének az eredménye, hanem az agytörzs — még nem eléggé ismert — funkciójából származik. A beszéd bizonyos zenei elemeinek fölfogása is az agytörzs munkája (III, 426). Jellemző NIETZSCHE szava: „Das Verständliche an der Sprache ist nicht das Wort selbst, sondern Ton, Stärke, Modulation, Tempo, mit denen eine Reihe von Worten gesprochen wird — kurz die Musik hinter den Worten, die Leidenschaft hinter dieser Musik, die Person hinter dieser Leidenschaft: alles das also, was nicht geschrieben werden kann” (III, 430). Úgy látszik, KAINZ mindezeket a jelenségeket agytörzsi eredetűnek tartja (uo.).

⁵ Délafrikai nyelv, amely nagyrészt a hollandusból fejlődött.

Érdokes a kérgi és az agytörzsi eredetű hangelemek elhatárolása: „Hierher [ti. az agytörzshez] gehören freilich nur die emotionellen Töne der Rede, die affektiv wirkenden Klangfärbungen, nicht dagegen die semantischen Toneme, die als sinnaufbauende lexikalische Faktoren mit den Phonemen auf einer Stufe stehen und eine Angelegenheit der sensorischen Sprachregion sind” (III, 430—1). Természetesen az agytörzsrnek a beszédben való szerepe nem önálló, hanem csak a központi idegrendszer egész funkciójában érthető meg (III, 434).

A harmadik kötet utolsó részének címe: „Das Gespräch”. A beszédbeli érintkezés lélektanát, fiziológiáját, kórtanát és szociológiáját tárgyaló szakaszt — s egyben a kötetet — a hallgatás című fejezet rekeszti be. A hallgatás (Schweigen) más, mint a nem beszélés (Nicht-Reden; III, 523); a hallgatás is lehet kifejező, sőt tartalmaz, így tehát „sprachlose Sprachhandlung” (III, 522—3). Ebben már Révész Géza is egészen sajátos, nyelvhez kötött megnyilatkozási formát látott (III, 527). Van aktív, sőt agresszív, továbbá védtelen, túró és szenvedő hallgatás is. De egészen más a hallgatás hatása, ha nincsenek meg bizonyos (nem nyelvi) közlési lehetőségek (gondoljunk a telefonbéli hallgatásra). A hallgatásnak mint kultikus elemnek, mint (angol) nemzeti karakterológiai vonásnak, mint bölcséleti kérdésnek megvan a maga monográfusa. A leggazdagabb azonban a probléma kórtani részének a szakirodalma. Itt hívjuk fel a figyelmet a kötet kiadása után két évvel megjelent dolgozatra: GEORGIUS SCHNAYDER, De antiquorum hominum taciturnitate et tacendo (Wrocław 1956).

5. A negyedik kötetnek — a speciális nyelvlelektan — a k — négy része az írást, az olvasást, a nyelvérzéklet, illetőleg az úgynevezett nyelvi tévcselekményeket tárgyalja.

Az írás lélektanához kapcsolódó területek közül a grafológia minden bizonnyal a legtermékenyebbek közé tartozik. Mivel KAINZ az alkalmazott nyelvlelektan egy újabb művében kívánja földolgozni, itt csak érinti ezt a problémacsoportot, például a központi idegrendszer subcorticalis részéről (IV, 75—8), az írás sajátosságairól (IV, 121—30) és mélylélektanáról (IV, 152—61) szólván. Mint az imént láttuk, a hanglejtés stb. bizonyos elemei a kéreg alatti részből erednek, jóllehet a beszéd maga kérgi tevékenység. Ugyanígy az írásban is bizonyos egyéni árnyalatok subcorticalisak, de az írás mint szellemi tevékenység kérgi jellegű. Sajátos, hogy bár a kifejező mozgások tana — legalább WUNDT óta — ismeretes filológusaink körében, a grafológia nem kapott polgárjogot. Pedig eredményeinek felhasználásával nem egy irodalomtörténeti kérdés kerülne közelebb a megoldáshoz, s talán még több vetődne föl.

A nyelv és az írás viszonyát tárgyaló fejezetnek (IV, 30—42) sokat nyújthatott volna ZOLNAI BÉLÁNNA a látható nyelvre vonatkozó munkája. Kár, hogy számos általános érdekű magyar munkához nem tudnak hozzáférni a külföld tudósai.

Az olvasásról szóló részben is — miként az előbbiben — tekintélyes helyet foglalnak el biológiai fejtegetések. A közléselemélet is szóhoz jut, mégpedig egy helyesírás kérdéssel kapcsolatban is: tudniillik információelméleti megfontolások kívánatosnak tartják a német főnevek nagy kezdőbetűs írásának megtartását (IV, 180). Az olvasás folyamatának lélektani elemzése és az olvasó típusok ismertetése után — az írást tárgyaló szakaszhoz hasonlóan — a patológiai jelenségekről kapunk tájékoztatást. BALOGH JÓZSEFNEK a hangos olvasásról szóló jeles dolgozatát talán föl lehetett volna használni az olvasó típusok tárgyalásában. („Voces paginarum”. Beiträge zur Geschichte des lauten Lesens und Schreibens: Philologus LXXXII, 84—109, 202—40).

A nyelvérzéklet — a harmadik rész tárgyával — talán azért is foglalkozott kevesebbet a szakirodalom, mert e fogalmat tisztázatlannak és tudománytalanoknak tartották. A német irodalomban már az elnevezés is (Sprachgefühl) elidegenítően hat: Gefühl ugyanis főként érzelmet jelent. Ezért is szentelt a szerző egy 6 lapos fejezetet ennek a kérdésnek: „Ist das Sprachgefühl ein Gefühl im echten Sinne?” (IV, 301—6). A Sprachgefühl elnevezése föltehetően A. SCHLEICHERTŐL származik, s a többé-kevésbé tisztázatlan fogalomra mintegy húsz évvel ezelőtt H. LINDROTH hívta föl a figyelmet (IF. LV). KAINZ nem is egy helyen meghatározza, illetőleg körülírja a nyelvérzék fogalmát: „Als Sprachgefühl bezeichnen man ein dunkles, unterschwellig wirksames Wissen um das Sprachübliche, eine durch weitgehende Sprachvertrautheit geschaffene und ständig verfeinerte Disposition, sich der Bestände der betreffenden Sprache in normgemässer Weise zu bedienen” (IV, 325); „Das Sprachgefühl ist das unmittelbare Funktionieren von Schematen, die sich auf Grund sprachlicher Erfahrungen gebildet haben” (IV, 350). A nyelvérzék kérdését csaknem 100 lapon elemzi, itt is tekintetbe véve fiziológiai és kórtani szempontokat.

A beszéddel kapcsolatos úgynevezett tévcselekmények (Fehlleistungen) ismertetése és okainak vizsgálata zárja be a négykötetes munkát.

Ezeket a jelenségeket öt csoportba sorolja a szerző: a) a nyelvbtlás; b) a félreballás és a félreértés (Verhören und Missverstehen), c) az írásbeli botlás (Verschreiben), d) szedők tévedései, e) az olvasásbeli botlás.

E részben is van úgynevezett mélylélektani fejezet, de érdekes, hogy KAINZ a Tiefenpsychologie szót itt is, az írásról szóló szakaszban is tágabb értelemben használja, tehát nem a pszichoanalízisre vagy rokon irányaira gondol; a legutolsó lapokon azonban figyelembe vesz freudi szempontokat is.

Ismeretes, hogy a nyelvbtlások és a hangváltozások között többször is kerestek kapcsolatot. Ezért sem érdektelen, hogy nyelvélektani munkájának kiegészítéseképpen KAINZ egy újabb dolgozatot adott ki: Linguistisches und Sprachpathologisches zum Problem der sprachlichen Fehlleistungen (Öst. Ak. d. Wiss. Phil.-hist. Kl., Sitzungsberichte, 230. Bd., 5. Abh. Wien 1956, 134 l.).

6. Reméljük, hogy KAINZ nagy és kitűnő munkája újabb kiadásokban is megjelenik. Ezért is a következőkben néhány — főleg magyar, illetőleg finnugor tárgyú — megjegyzést teszünk.

I, 78.: „Man denke etwa an...den vokalharmonischen Lautwechsel der Suffixe im Ungarischen, die in ihrer Erscheinungsform im konkreten Wort durch ästhetische Gesetze bestimmt sind: *atya-nak* (!) (= dem Vater), aber *ember-nek* (= dem Manne)...” — Azt hiszem, hogy — legalábbis több esetben — vitatható a magánhangzó-harmónia esztétikai jellege, kivált pedig ilyen eredete.

Uo.: a *-ban*, *-ben* ragot névutónak mondja.

Uo.: „In anderen finnisch-ugrischen Sprachen kann das Pluralsuffix *-ar*, *-är*, *-ör* lauten.” Finnugor nyelvben nincs ilyen többes jel; török nyelvjárásokban azonban nem ismeretlen a *-lar*, *-lär*, *-lor*, *-lör* alak.

I, 114.: „So gehört etwa in manchen Sprachen die Kopula zu den wesentlichen Satzbestandteilen, ...das Normale ist dieses Fehlen im Ungarischen, weil dort das Hilfsverbum *sein* die Rolle des fehlenden Auxiliars *haben* mitübernehmen muss (*nekem van = mir ist*, ich habe) und daher in blossen Existentialurteilen gar nicht gesetzt wird, wodurch in solchen Fällen der Nominalsatz die Regel wird: *érdekes a könyv* (interessant das Buch).” Ha helyes ez a gondolatmenet, akkor hogyan magyarázzuk ezt a típusú verbo-nominalis mondatot: *A könyv érdekes volt*. Hiszen az 'ich hatte' szokásos magyar megfelelője: *Nekem volt*. Az is kérdés, hogy miért nincs a finnben általában nominális állítmány, noha a német *haben* igét a magyarhoz hasonlóan fordítják.

Uo., ugyanerről szólva: „Im neuesten Russisch ist es unter finnischem Einfluss zu ähnlichen Erscheinungen gekommen.” Úgy vélem, hogy ez legalábbis bizonyításra szorul.

II, 125.: a lapp nyelvre való hivatkozásnál (és sok más helyen is) jó lett volna a forrás megjelölése.

II, 137.: „Ebenso werden in den Sprachen Mikronesiens...die Ausdrücke für Körperteile und Blutsverwandte nie ohne suffigiertes Personalpronomen verwendet.” Mivel KAINZ — helyesen — hivatkozik arra, hogy fejlett nyelvekben is megtalálhatók primitív nyelvek bizonyos sajátosságai (II, 147–8), megemlíthetünk néhány magyar nyelvű sajátóságot is: például *bátyám*, *húgom*, *ipam* birtokos személyrag nélkül nem használatos.

Uo.: „So hat das Jakutische keine Namen für Bruder und Schwester schlechthin, sondern nur besondere Worte zur Bezeichnung des älteren oder jüngeren Geschwisters”. A magyarban is pl. a *nővér* nyelvújítási szó. A franciában sincs 'testvér' jelentésű főnév, s francia gyermeklélektani munkák az angolban sem általános *siblinggel* helyettesítik.

II, 157.: „Das grammatische Geschlecht ist in manchen Sprachen selbst nur noch in Ausläufern vorhanden: so im Englischen und Ungarischen, wo der Artikel nicht mehr die Funktion des »Geschlechtsworts« vollbringt.” Nyelvünkben régen sem volt a névelőnek „Geschlechtswort” szerepe.

III, 287: kiigazítandó az az állítás, hogy a mai magyarban *s o h a s c m* kezdődik szó két mássalhangzóval. Több általánosan használt hangutánzó és hangfestő szavunk, valamint jövevényszavaink ellentmondanak ennek a nézetnek.

IV, 339: a magyar *üdvöz* szóról: „...infolge des auslautenden -z jedoch, das zugleich eines der verbreitetsten denominalen Verbalsuffixe ist, hält man er für ein Verbum und gebraucht es in diesem Sinne.” — A magyarban ma már nincs *üdvöz* ige.

A kötetek végén levő irodalmi utalások nem könnyen áttekinthetők. Ha a szerző nevé mellett ott találjuk: „a.a.O.”, akkor esetleg 50 vagy 100 idézéssel előbb találjuk meg a kérdéses mű könyvészeti adatait. Kívánatos lenne névmutató és részletesebb tárgy-mutató is.

De mindezek — és más hibák is — részben a mostoha viszonyok következményei. Hiszen a könyv első két kötete a háború alatt jelent meg, a többi résznek majdnem befejezett első kézírata pedig 1945-ben a harcok martalékává lett.

Csak halvány képet adtunk KAINZ művének hatalmas és változatos anyagáról, s ismertetésünkben számos érdekes kérdés maradt említetlen: a gyermek szókinccse, a nyelv szerepe a világkép kialakulásában, a „prelogikus” gondolkodás, a rovarok, madarak és majmok közlési rendszere, beszéd és ének, szavak és mondatok megértése stb.

Nincsen — tudunkkal — még egy összefoglaló nyelvlélektani munka, amely az itt tárgyalt részletrészeket ilyen kimerítően tárgyalja. Az áttekinthető szerkezet és a világos stílus, fogalmak finom elemzése, a szerzőnek jó megfigyelőre valló tapasztalatai, nagy filozófiai, irodalmi jártassága és az óriási szakirodalom földolgozása KAINZ művének jellemző vonásai.

VOSSLER, a nagy romanista még így vélekedett: „...[wenn die Psychologie] schon bei uns betteln geht, so soll sie sich nicht den Anschein geben, als schenkte sie uns etwas oder als stände sie im Tauschhandel mit uns” (Sprache als Schöpfung und Entwicklung. Heidelberg 1905, 23). KAINZ műve azonban bizonyára hozzájárul a lélektan és a nyelvtudomány kölcsönösen hasznos kapcsolatainak elmélyítéséhez.

VÉRTES O. ANDRÁS

Gertrud Pätsch: Grundfragen der Sprachtheorie

Halle (Saale) 1955, M. Niemeyer Verlag, I—VIII, 181 l.

A szerző a munka bevezetőjében megjelöli céljait. A nyelv lényegének, mibenlétének megértéséhez szükséges főbb elméleti kérdéseket óhajtja tisztázni: Melyek a nyelv lényeges, jellegzetes sajátosságai, mi a sajátos szerepe a társadalom életében? Okozati összefüggésben áll-e az emberi lét egyéb jelenségeivel? Milyen módon rögzíti és teszi közölhetővé a gondolatokat? Milyen kapcsolatban áll a nyelv a nyelvközösséggel? Hogyan hat a társadalom történelmi fejlődése a nyelvre? Végül is milyen a nyelv fölépítése, hogyan egyesülnek a részei szerves egésszé? E kérdések vizsgálata során kritikailag elemzésnek veti alá azokat az elméleteket, melyek nagy hatással voltak a német nyelvtudomány fejlődésére. Ez a kritikai rész foglalja el a könyvnek mintegy első harmadát (1—52). A mű második részében a nyelv mibenlétével, funkcióival, eredetével, a nyelv és a gondolkodás, a nyelv és a társadalom kapcsolatával foglalkozik (53—133). A munka harmadik része pedig (134—72) a nyelvi rendszerrel. A könyvet „A nyelvtudomány feladata és módszerei” című fejezet zárja le.

Nem könnyű ötvenkét oldalon leírni az összehasonlító módszer kialakulását és lényegét, ismertetni és bírálni HUMBOLDT, STEINTHAL, PAUL, WUNDT, CASSIRER, BÜHLER, SAUSSURE, BRØNDAL, HJELMSLEV tanításait, s mellesleg még a logisztikát is. Ilyen röviden csupán a lényegről írhatunk, és a lényegyet nehéz megtalálni, főként ha a szerző alig támaszkodhatik elmunkálatokira. PÄTSCHNEK nem sikerült, és nem is igen sikerülhetett ezt a feladatot kielégítően megoldania.

Nem egy találó megjegyzéssel, jellemzéssel találkozunk azonban a fejtegetésekben. Helyesen jellemzi a behaviorista irányú vulgáris materializmusát (47—9). Sikerült HUMBOLDT gazdag, de olykor szövevényes elméletéből kiemelnie azt a három gondolatot, amely később a legtermékenyebbnek, egyszersmind azonban sok hiba forrásának bizonyult (a nyelvben a világnézet nyilvánul meg; a nyelv nem ergon, hanem energia; a belső forma elmélete). Kritikája HUMBOLDT követői s még inkább HUMBOLDT eltorzítói ellen irányul.

Hasznosak és találóak azok a megjegyzések is, amelyek STEINTHAL, PAUL és WUNDT lélektani felfogásának elégtelenségére, helytelenségére utalnak. STEINTHAL merő hypostasisnak tekinti a nyelvi fejlődés törvényszerűségeire vonatkozó tételeket, minthogy az ilyen felfogás önálló létet tulajdonít a nyelvnek (17). PAUL sem ismeri fel a nyelv aktív irányító tevékenységét, hiszen ő is csak a konkrét beszédfolyamatnak tulajdonít objektív létet (20). A hangtörvény-elmélet példáján kívánja a szerző bemutatni, hogyan mutatkozik meg a gyakorlatban az újgrammatikus elmélet jó és rossz oldala (35—44). Véleménye szerint helyesen tekintették törvénynek az egyes hangtörvényeket, mert „szükségszerű és lényeges összefüggésről van szó, hiszen ettől függ végső soron az egész nyelvtudomány, amely enélkül nem volna képes nyelvek rokonságára következtetni” (39, vö. még 150). PÄTSCH szerint, az a hiba, hogy az újgrammatikus nyelvészek maguk sem voltak tisztában a fölfedezett törvények jellegével, azzal, hogy társadalmi törvényekről van szó, amelyek csupán bizonyos történelmi közösségekre érvényesek, és érvényük az időben is korlátozott (39). Másrészt — helytelenül — a nyelvnek csupán a hangtani oldalát nézik, és nem látják, hogy a hang összefügg a nyelv többi oldalával is (41). Azt hiszem, PÄTSCHNEK itt nem sikerült megfelelő módon helyreigazítania az újgrammatikusok tévedését. Az úgynevezett „hangtörvény” nem törvény a szó igazi értelmében, nem

fejez ki szükségszerű, okozati összefüggést (hogy az összefüggés „lényeges”, mert ettől függ a nyelvtudomány léte, ez csupán játék a szavakkal). A társadalmi törvény is törvény, azaz meghatározott feltételek mellett mindig bekövetkezik. E feltételeket a hangváltozások esetében azonban egyelőre csak utólag tudjuk meghatározni. A változások szabályszerűsége törvények közelségét sejteti, ezeket azonban még nem sikerült felszínre hoznunk. Tévedtek az újgrammatikus nyelvészek akkor is, amikor a törvénynek kivétel nélküli érvényt tulajdonítottak, hiszen a valóságos törvényeket is leplezheti kisebb vagy nagyobb mértékben a véletlen, és leplezhetik ellentétes irányban ható törvények, így egyebek között bizonyos szemantikai vagy grammatikai jellegű összefüggések, amelyeknek elhanyagolását PÄTSCH joggal helyteleníti (41). Túlságosan az olvasóra bizza a szerző annak megállapítását is, hogyan függ össze a hangtörvények kialakítása az újgrammatikus nyelvelmélettel. Hiányolhatjuk, hogy PAUL elméletét bírálva csupán a pszichológizmusnak szentel figyelmet, és észrevétlenül halad el egy rejtettebb, de talán nem kevésbé lényeges másik hiba, a historizmussal leplezett történetietlen szemlélet mellett, amikor is az újgrammatikus nyelvészek a nyelvi jelnek a mai rendszerben betöltött szerepét összetévesztik történeti összefüggéseivel, vagy más szóval, amikor a legújabbkori fejlődésről nem vesznek tudomást, vagy legalábbis az etimológizáló szemléletet tekintik tudományosnak, szemben az „öszönös, laikus” nyelvszemlélettel. Ebből az ahistorizmusból következik, hogy az újgrammatikusok olyan kevés érdeklődést mutattak a nyelvek jelene iránt.

BÜHLER funkcióelméletében a három nyelvi funkció, a kifejezés, a felhívás és az ábrázolás erőszakos szétszakítását kifogásolja a szerző (34). Idézi CSIKOBAVÁT, aki szerint BÜHLER az ábrázolás funkcióját elválasztja a beszélőtől és a hallgatótól (35). Az összetartozó jelenségek szétszakítása együtt jár a fogalomalkotással, a tudományos gondolkodással. BÜHLER megkülönbözteti ezt a három funkciót, de hangsúlyozza, hogy a három funkció a konkrét beszédaktusban együttesen jelentkezik. Olykor azonban a kifejezés vagy a felhívás, máskor az ábrázolás dominál. („Doch das sind, um es noch einmal hervorzuheben, nur Dominanzphänomene, in denen wechselnd einer von den drei Grundbezügen der Sprachlaute im Vordergrund steht”, Sprachtheorie 32).

BÜHLER a nyelvi jelenségek jelszerűségével is tisztában van: éppen ez képezi második axiómáját (Sprachtheorie 33 kk.). Amikor a híressé vált „Es regnet” példáját kommentálja, kiemeli, hogy a mondat akkor is utal a meteorológiai jelenségre (a rajtunk kívül álló tárgyra), amikor a mondat, a hanglejtés és a beszédhelyzet segítségével a kifejezés vagy a felhívás eszközüvé válik (i. m. 46). CSIKOBAVA megjegyzése BÜHLER elméletének teljes félreértésén alapul. BÜHLER sohasem állította, hogy a beszéd a beszélők nélkül is ábrázolható. Az sem helyes, hogy PÄTSCH meg sem említi BÜHLER mező-elméletét, amely a modern szemantika szerves részévé vált.

SAUSSURERŐL szólva helyesen állítja elölrébe, hogy a nyelv társadalmi jellegének hangsúlyozása negatív célzatú SAUSSURE előadásaiiban: erősen összefügg a beszéd anyagi elemeinek tagadásával. Nem fejt ki azonban elég világosan, mi az, ami SAUSSURE elméletében helytelen. Azt kifogásolja, hogy SAUSSURE szembeállítja a langue-ot a parole-lal, hogy abszolutizálja a langue-ot. Talán helyesebb, ha azt mondjuk, hogy SAUSSURE a langue-ot is konkrét jelenségnek tekinti, és az egyszeri, konkrét beszédjelenségek mellé állítja, a parole-lal azonos fogalmi szintre helyezi. Továbbá, hogy parole-on hol a konkrét beszéd folyamat egészét, hol a beszéd esetleges, lényegtelen elemeit érti, s így juthat arra a következtetésre, hogy a beszéd, a nyelv konkrét, anyagi megnyilvánulása kívülesik a „langue-nyelvész” érdeklődési körén. Nem tér ki PÄTSCH arra sem, hogyan állítja szembe SAUSSURE — helytelenül — a nyelvi jel szubsztanciális jellegét a jel rendszerszerűségével, holott ez a strukturálizmusnak egyik sarkalatos tétele. Nem értjük meg így, hogyan csapott át a jel és a jelem (a beszédhang) differenciatív karakterének értékes felfedezése olyan alapvető tévedésekbe, amelyek gátolják hatottak és hatnak a kutatásra. Minderre már csak azért sem kerülhetett sor, mert SAUSSUREREL a szerző alig egy oldalon foglalkozik, és ebből az oldalból is 12 sort egy Marx-idézet foglal el.

A logisztikának öt sort szán PÄTSCH, s ezt az öt sort a logisztikával foglalkozó kutatók címére adresszált, meglehetősen durva tréfálkozás tölti ki. PÄTSCH vagy igen elfogult vagy igen tájékozatlan ebben a kérdésben. A logisztika vagy matematikai logika a modern matematika szerves része. Elméleti alapja ugyanakkor a logikai gépek, a fordító gépek technikájának, és behatolt vagy behatolóban van a társadalomtudományok területére is. Hogy milyen szerepe lesz (vagy lehet) a nyelvtudománynak, azt ma nem látjuk még világosan. Annyi biztos azonban, hogy a könnyed, felületes állásfoglalás ilyen súlyos és nagyhorderejű dologban indokolhatatlan.

Siettség érződik az egész történeti részen. A szerző szemmel láthatólag minél gyorsabban igyekszik eljutni ahhoz a konklúzióhoz, hogy „egyetlen javasolt út sem bizo-

nyult járhatónak" (51). Ez a sietség azonban sokat levon a konklúzió értékéből, meggyőző erejéből. Joggal vehetik föl az ellenfelek, miért nem kerül szóba: milyen jelentős szerepe volt SAUSSURE-nek abban, hogy ma a nyelvet mint összefüggő rendszert vizsgáljuk, hogy az élő nyelvek tanulmányozásával gyarapítjuk ismereteinket. Kifogásolhatják, hogy a szerző meg sem említi: a strukturalista nyelvészek korrigálták SAUSSURE egyik tévedését, amelyet PÄRSCH joggal bírál (45), és összcakapcsolták a rendszer gondolatát a történeti kutatással. Furcsálható, hogy szóba se kerül SCHUCHARDT, JESPERSEN, MEILLET vagy CH. BALLY neve, s hogy általában az olvasónak az a benyomása támadhat a fejezetet olvasva: nem marxista kutató legjobb esetben a vulgáris materializmus alapján állhat.

A nyelv lényegéről szólva SZTÁLIN meghatározásából indul ki a szerző. Eszerint „a nyelv számszám, eszköz, melynek segítségével az emberek egymással érintkeznek, kicserélik gondolataikat és kölcsönösen megértik egymást" (A szovjet nyelvtudomány kérdései 238). Szembeállítja ezt a meghatározást WEISGERBER felfogásával, aki nem vonja kétségbe, hogy a nyelv kétségtelenül a kifejezés és a közlés eszköze, úgy véli azonban, hogy lényegét tekintve szellemi alkotó erő („eine Kraft geistigen Gestaltens") (55). PÄRSCH jól látja, hogy ebben a felfogásban annak az idealista filozófusnak a célszerűtől a praktikustól való viszolygása jut kifejezésre, aki a szellemi principium elsőbbségét félti (56). Nem helyesellhető azonban az a mód, ahogyan SZTÁLIN meghatározásának jelentőségét igyekszik kidomborítani. Egy egységes ellentáborba tömöríti ugyanis mindazokat a nyelvészeket, akiktől szerinte idegen az a felfogás, hogy a nyelv önálló eszköz (53). A sztálini meghatározásban, jól tudjuk, semmi új sincs. Megtalálhatjuk LENINNél (Válműv. I, 816), a XVIII. századbeli angol filozófusoknál stb. Lényeges lehet, amint lényeges volt MARR felfogásával polemizálva is, kiemelni a nyelvnek ezt az alapvető szerepét. Helytelen azonban úgy feltüntetni a dolgot, mintha ez forradalmi újdonság lett volna a nyelvtudomány történetében.

A szerző a továbbiakban ismét BÜHLERrel vitatkozik (57—60). Érvéleése azonban nem gazdagodik lényeges új elemmel. Majd (aránytalanul) hosszán foglalkozik B. SNELL-nek BÜHLERÉVEL lényegében megegyező funkció-elméletével.

A nyelv eredetéről szólva (67—82) PÄRSCH — helyesen — nem azt vitatja, hogyan keletkezett a nyelv, hiszen ennek eldöntéséhez számos próbálkozás ellenére sem rendelkezünk még megbízható anyaggal, hanem inkább azt veti fel, miért kellett a nyelvnek kialakulnia. A kérdésre ENGELS és MARX írásai alapján ad választ, kiegészítve ezt PAVLOV néhány gondolatával (a feltételes reflexek szerepe a környezethez való alkalmazkodásban; a második jelzőrendszer jelentősége). Kiemeli a termelő munka során megjelenő célfogalom fontosságát a nyelvi jelek kialakulásában (71). Ezután sorra veszi a nyelv keletkezésére vonatkozó ismert elméleteket, amelyek szerint a nyelv ösztönös reflektorikus felkiáltásokból (ROUSSEAU, DARWIN, STEINTHAL), a munkát kísérő kiáltásokból (NOIRÉ, BÜCHER), spontán kifejezőmozgásból (WUNDT), utánzásból (DARWIN, WHITNEY), onomatopoezis alapján (PLATON, LEIBNIZ) vagy isteni adományként (W. SCHMIDT) jött létre. Ezek az elméletek nem adnak választ arra, hogy miért váltak konvencionális, gondolati tartalommal bíró jelekké az ösztönös hangjelenségek, hogy miért változott meg gyökereken a funkciójuk. E kérdésre alighanem ENGELS és MARX műveiben találjuk meg a legkielégítőbb feleletet. Ebben PÄRSCH-nek igaza van. Meg is fordíthatjuk azonban a dolgot. Ha tudjuk is, miért kellett a nyelvnek kialakulnia, nem tudjuk még, hogy miből, hogyan alakult ki. A szerző nem választja el az új szükséglet keletkezését a szükséglet céljaira szolgáló hangos jelek kialakulásától. Semmi okunk sincs arra, hogy a l i m i n e elvessük akár az onomatopoezis, akár a reflektorikus hangok elméletét, hiszen segítségükkel választ tudunk adni arra, hogy miért az egyik, vagy a másik hangsoport vált valamilyen tartalom hordozójává. Az első jelek keletkezéséről természetesen semmi bizonyosat nem tudhatunk, annyi azonban logikai posztulátumnak tekinthető, hogy valamilyen természetes, asszociatív (szimptomatikus vagy szimbolikus) kapcsolat kellett hogy legyen a jelölő és a jelölt között, hiszen nélkülül nem lett volna érthető a jel, s nem válhatott volna a továbbiak folyamán önkényes (anyagától független, szabad) nyelvi jellé. Helyesen mutat rá a szerző arra, hogy a jel önkényessége folytán képes csupán a konkrét tárgytól elszakadva a tárgyak összességét átfogni az általánosítás, az absztrakció erejénél fogva (89). Ami azonban a rögzített jelre áll, az nem vonatkozatható a kialakulóban levő jelre, a jel kialakulására, keletkezésére. Ugyanezért nem céltól rá a kifejező mozgások szerepére az ősi, primér jelalkotásnál az sem, hogy a gondolkodás kezdettől fogva fogalmak segítségével történik (91). A természetes megfelelőesnek éppen addig van jelentősége, amíg a jel létre nem jött, a fogalom meg nem szilárdult.

A nyelvről és a gondolkodásról szóló fejezet elején MARXra és SZTÁLINra támaszkodva a nyelv és a gondolkodás elválaszthatatlanságát hangsúlyozza. Mivel a nyelv és a gondolkodás egyaránt a termelő tevékenységből fakad, meddőnek tekinti azt a sokat

vitatott kérdést, vajon a gondolkodás keletkezett-e előbb, vagy a nyelv (83—5). A valóság és a nyelvi forma összefüggésével foglalkozva ismét rátér a hang és a jelentés kapcsolataira (85—91), s ezúttal összekapcsolja a nyelvi jel önkényességének kérdését a szómágiával. Elveti annak lehetőségét, hogy az ősközösség idején az emberek mágikus jelentőséget tulajdonítottak volna a szavaknak. „Az első ember sohasem juthatott volna el a világ valóságos megismeréséig, ha a mindennapi megélhetésért folyó harcában nem a külvilág objektív tapasztalataiból indult volna ki, ha ahelyett, hogy fegyverrel védte volna magát, és fegyverrel kereste volna táplálékát, varázsszavakra bízta volna magát” (87). Abból, hogy a tabuisztikus tilalom kiterjedt az érintésre és más óvintézkedésekre is, azt a következtetést vonja le, hogy a szónak nincs ezekben a közösségekben mágikus jellege (87). Hivatkozik továbbá arra is, hogy a legprimitívebb népeknél nem találkoznak a szavak mágikus erejébe vetett hiedelemmel (88).

Hogy helytelen volna az ősközösség fokán élő emberektől a racionális gondolkodás elemi készségét is megtagadni, ez bizonyos, hiszen a természettel folytatott harcuk eredményei valóban azt bizonyítják, hogy az ősemberben megvolt már ez a képesség. Ugyanilyen helytelen volna azonban a világ és a szavak szemléletében megmutatkozó lényeges különbségeket eltagadni. Hogy mint vélekedett az ősi társadalmakban élő ember a szavak mágikus erejéről, erről éppoly keveset tudunk, mint az ősember szavairól. Hogy ilyen hiedelmek azonban ma élő primitív népeknél (a legprimitívebbeknél is) fellelhetők, sőt megtalálhatók szublimáltabb formában civilizált népeknél is, ez kétségtelen tény. Az is bizonyos, hogy a fejlődés elvével kerülünk szembe, ha az ősembert jobban, racionálisabbnak, babonás hiedelmektől mentesebbnek képzeljük el, mint a magasabb műveltségi fokon álló törzsek és népek tagjait, vagy a kapitalista társadalomban élő parasztság egyes rétegeit. A megélhetésért folytatott valóságos harc, a természet megismerésére való törekvés nem áll ellentétben azzal, hogy az ember természetképébe misztikus elemek keveredtek, s hogy eleinte gyakran irreális eszközöket használt a természeti erőkkel folytatott küzdelme során.

MARX egy kevéssé ismert, csupán orosz kiadásban hozzáférhető írásából kiindulva beszél a szerző ezután a gondolkodás fejlődéséről. Az emberek aktív kapcsolatban állnak a külvilággal, legyűrik a nehézségeket, és megszerzik a számukra szükséges dolgokat. A tárgyak jellegzetes sajátosságai fokozatosan bevésődnek agyukba. Amint tevékenységük bonyolultabbá válik, a dolgok egész osztályát képesek megnevezni. Az ősember nem teoretizál, cselekvő érdekei szabják meg szemléletét. Fokozatosan jut el csupán a dolgok lényegének felismeréséig. Gondolkodásunk tehát szüntelenül fejlődik, fogalmaink állandó mozgásban vannak, írja a szerző LENINTE Hivatkozva (92).

A szavak nem követik gépiesen a gondolat útját, saját törvényeik szerint fejlődnek. A víz fogalma sokat változott a görög filozófiától napjainkig, a vizet jelölő szó azonban nem túlrözi szükségképpen ezt a változást (93). A Déli-tenger szigetvilágának lakói *lima*-nak nevezik a kezét, és ugyancsak *lima*-nak nevezik az ötös számot is. Ebből nem következik, hogy ma sem rendelkeznek tiszta számfogalommal (94). A szó többnyire nem a dolgok lényegét ragadja meg; inkább valamely feltűnő konkrét sajátásból indul ki. Az ismertetől az ismeretlen felé halad a gondolkodás, ezt tükrözik az olyan új elnevezések, mint például a *légihajó* (95). Alacsonyabb társadalmi fokon élő népek gyakran alkotnak felületen ismeretek alapján gyűjtőfogalmakat. Ebből azonban helytelen volna misztikus, irracionális gondolkodásmódra következtetni (96). Akár hangokkal jelölünk, akár meglevő jelek újraértelmezése, átképzése, összetétele segítségével, a jel sohasem áll a dolgok lényegével szükségszerű kapcsolatban, vonja le a végső következtetést a szerző (97). Ezt az igazságot is kiegészíthetjük azonban egy ellentétes igazsággal. A másodlagos (jelen vagy jeleken alapuló) jelalkotás éppoly kevéssé lehet önkényes, mint a primer jelalkotás. Valamilyen, gyakran csak nagyon felszínes megfelelés mindig van az elnevezés és az elnevezett tárgy vagy jelenség között.

Akár a szókinccset, akár a nyelv szerkezetét vizsgáljuk, nyelvenként lényeges eltéréseket tapasztalunk (98). „Túláságosan kiemeljük a gondolkodás szubjektív és egyéni oldalát, ha ezeket az eltéréseket néplélektani okokra vezetjük vissza” — írja PÄTSCHE (99), és STEINTHALER, majd WEISGERBERE utal. WEISGERBER nem vonja kétségbe, hogy gondolkodásunk a valóságban létező tárgyakból indul ki, azt azonban hangsúlyozza, hogy a nyelvben kifejezésre jutó, a nyelvben rögzített szemléleti mód meghatározza az egyes ember ítéletét, magatartását. „Az ember, aki beleszületik valamelyik nyelvbe; élete végéig anyanyelvének igézte alatt áll, a nyelv gondolkodik helyette” (Muttersprache und Geistesbildung 161). Sokszor és sokféleképpen juttatta kifejezésre azt a gondolatot, hogy a tárgyi világgal nem állunk közvetlen kapcsolatban; hogy köztünk és a külvilág között egy szellemi közbülső világ van („geistige Zwischenwelt”), amelyet a nyelv határoz meg (Vom Weltbild der deutschen Sprache, I. 35 kk.). PÄTSCHE ezt a közbülső

világot ahhoz az alap és a felépítmény között álló közbülső valamihez hasonlítja, amelynek egyesek a nyelvet tekintették, amíg SZTÁLIN erre rá nem cáfolt (101).

Azt hiszem, PÄTSCH téved, amikor attól tart, hogy az ilyen „néplelektani” szemléleti mód szubjektívizmushoz, az egyéni elem túlzott kidomborításához vezet. Ellenkezőleg WEISGERBER az újgrammatikusokkal szemben éppen a nyelv objektív jellegét emeli ki, a nyelv számára nagyon is létező eleven valami. Felületes az analógia WEISGERBER „közbülső világ”-a és a SZTÁLIN cikkében szereplő felfogás között. WEISGERBER kiindulópontja helyes. A nyelv valóban az egyes beszélők tudatán kívül létező, az egyes ember tudatát befolyásoló, a társadalmi gondolkodás eredményeit őrző valóság. WEISGERBER hatalmas nyelvi anyag segítségével szemléltette a nyelv aktív szerepét az egyes emberek tudatának formálásában, és ezzel lényegesen gazdagította a nyelvről alkotott felfogásunkat. Minthogy azonban csak a nyelv aktivitását látja és láttatja, az egyénét nem, a nyelvből végzettszerű hatalom válik, az egyén jóformán a nyelv börtönében él. A valóságtan az egyént a nyelv, a társadalmi gondolkodás hordozója nagyon erősen befolyásolja, de nem béníthatja meg. Ha az egyénnek nem volna lehetősége a kezdeményezésre, a nyelv sem változna, és nem változna a gondolkodás sem.

Meglepően kevés helyet, mintegy háromnegyed oldalt szentel a fejezetben PÄTSCH a nyelv és a logika viszonyának (102—3). Csupán azt hangsúlyozza, hogy helytelen a logikát és a grammatikát azonosítani, s hogy a nyelv a saját törvényeit követi. Az ítéletalkotás és a mondatalkotás kapcsolatait nem is keresi.

Befejezésül MARX alapján utal a gondolkodás társadalmi jellegére (103—4).

E fejezetben több hasznos útmutatás akad azok számára, akik járatlanok a marxista filozófiában. Nem viszi azonban előbbre az elméleti kutatást. Szóba sem kerül a szófajok és a gondolkodás kategóriáinak kapcsolata: nem firtatja, mi lehet az eredete és mi a funkciója az olyan „üres” grammatikai formáknak, mint a *genus*. A gondolkodás és a nyelv időrendi kérdéseit félretolja azzal, hogy mindkettő a termelő tevékenység folyamán alakul ki. A bonyolult, ma is megoldatlan problémákat, így a nyelv és a logika, a mondat és az ítélet viszonyát úgyszólván nem is érinti. Nem kapunk kielégítő választ arra a kérdésre sem, mennyiben befolyásolhatja a nyelv az egyéni gondolkodást. Láttatható például minőségi különbséget ott, ahol a valóságban csupán mennyiségi különbségek vannak stb. A nyelv és a gondolkodás viszonyáról szóló hatalmas irodalmat alig veszi figyelembe. Behatóbban csak WEISGERBERrel foglalkozik. Meg sem említ olyan lényeges (és veszedelmes) új áramlatokat, mint például a filozófiai szemantika. Nem kerül szóba sem itt, sem egyebütt a nyelvészeket közelről érintő új, matematikai megalapozottságú tudomány, az információ-elmélet, nem is szólva a logisztikáról, amelyet egyetlen megvelő megjegyzéssel „intéz el” a könyv első részében. A nyelv — PÄTSCH meghatározása szerint — történelmileg meghatározott *energeia* (106). Története nem függetleníthető a nép történetétől, amely a nyelvet beszéli. Ugyanakkor nem jöhetne létre emberi társadalom a nyelv segítségével nélkül. Ezzel kapcsolatban SCHEBESTÁRA támaszkodva cáfolja azt az állítást, hogy a közép-afrikai pygmeusoknak nincs és nem is volt önálló nyelvük (107). A szerző ezután nyomon követi a társadalom és a nyelv fejlődését az ősközösségtől a kapitalizmusig. Ez a rész elvi újdonságot nem tartalmaz. Csupán igazolni és illusztrálni kívánja azt a tételt, amely szerint a társadalom fejlődése, végső soron a termelés érdekei határozzák meg a nyelv alakulását. Ha egy nyelvet valamilyen oknál fogva más népek is átvesznek, akkor ez a nyelv differenciálódik, sajátos útján halad tovább az egyes népek körében (113). Hogy mi a nemzeti nyelv és mi a nyelvjárás, ezt bajos és helytelen volna pusztán nyelvi kritériumok alapján eldönteni. A társadalmi körülményekből kell kiindulni. Politikailag elkülönült közösségek idiómáit önálló nyelveknek kell tekintenünk, míg egy történelmi közösségen belül nyelvjárási különbségeknek kell tekintenünk a jelentékeny nyelvi eltéréseket is (112).

Mindebben nemigen akad kifogásolni való. Hiányolhatjuk azonban, hogy a szerző nem tesz éles különbséget a nyelv belső és külső története között (mint például M. COHEN „Le langage” c. munkájában, amelyet PÄTSCH, úgy látszik, nem ismer), s így nem egészen világos, mit értünk azon, hogy a nyelv alakulását társadalmi körülmények határozzák meg (113). PÄTSCH minden bizonnyal a nyelv külső történetére gondol; példái is ezt mutatják. De minthogy nem határolta el elvileg ezt a kétféle fejlődést, nem is kerülhetett sor a külső és a belső fejlődés kapcsolatának vagy annak megvizsgálására, hogy a külső fejlődés hatással van-e például a nyelv belső fejlődésére, amikor a nyelvjárás szintjéről nemzeti nyelvvé emelkedik. Úgy tetszik, mintha a szerző kevés érdeklődést mutatna a nyitott kérdések iránt, mintha nem törekednék arra, hogy a nyilvánvaló igazságokat differenciálja. Leszögezi, hogy „társadalmon kívül nincsen nyelv” (106). Érdekes lett volna ezzel kapcsolatban fölvetni a római birodalmat különböző okokból és különféle formában túlélő latin nyelv kérdését.

Ezután az úgynevezett osztálynyelvekről ír a szerző. Helyesen nem MARR elméletével vitázik, hanem az osztálynyelv elméletének újabb képviselői felé fordul. Igazi, meggyőződéses hívek híján Porziegal polemizál, aki csak metaforikus értelemben, kuriózusként beszél osztálynyelvekről, szakmai nyelvekről, a köznapi nyelv és a költői nyelv különállásáról. Érdeklődésre leginkább az utóbbi kérdés tarthat számot. PORZIEG szerint „a köznapi nyelv és a költészet nyelve kölcsönösen kizárják egymást”. PÄTSCH ezt az állítást kétségbevonja. A különbség szerinte csupán annyi, hogy versben használhatunk néhány avult szót is, és szabadabban élünk a mondattan adta lehetőségekkel (118). Igaz, hogy a „költői nyelv” nem térhet el olyan értelemben a mindennapi élet nyelvtől, ahogyan a francia tér el a némettől. Nem a néhány archaizmus vagy a poetica licentia teszi azonban a vers nyelvét sajátossá, költőivé. A költő természetesen a nemzeti nyelv elemeit használja, az elemek felhasználásának módjában azonban rendszeres, alapvető eltérések mutatkoznak, amelyek következtében könnyebb egy német verset franciára vagy huiccol indiánra, mint prózára lefordítani.¹

PÄTSCHnek alighancm igaza van abban, hogy a nemzeti nyelvet nem alakíthatják át az uralkodó osztályok egyes köreiből lábra kapott divatok, egyesek többé-kevésbé szellemes ötletei (121). GABELENTZ valóban nem bizonyult jó prófétának, amikor azt írta, hogy a poesz tiszték orrhangú beszédmodora általánosulhat, és nazális magánhangzókkal gazdagíthatja a német nyelvet. Az is igaz azonban, hogy számos esetben általánossá vált egy ejtémód, amely ideig-óráig az uralkodóosztály vagy valamelyik más társadalmi réteg ejtésére volt jellemző (például a franciában a *we* helyett ejtett *e* a *français, roine* stb. szóban főként bizonyos udvari körökben divott, végül azonban általánossá vált). Hogy az ilyen divat az egyik esetben általánosul, a másikban nem, annak mélyen, nem utolsósorban a nyelv rendszerében gyökerező okai vannak. Ezek a rejtett mozgatóerők gyakran rétegnyelvi változatok, „divatos” ejtémódok létrehozásán keresztül érvényesülnek.

Hogy a marxizmus mennyire megkönnyítheti és az idealista szemlélet mennyire megnehezítheti bizonyos társadalmi kérdésekben a tájékozódást, ezt talán a legvilágosabban a nyelv nemzeti jellegéről szóló fejezet mutatja (122—33). PÄTSCH itt WEISGERBERrel és VOSSLERrel polemizál. WEISGERBER igen emelkedett, tiszta erkölcsi alapon állva harcol a „nyelvi imperializmus” ellen, az emberiség nyelvi törvényének megsértése, kisebbségek nyelvének megnyomorítása ellen. Minthogy azonban a nyelvi és a szellemi tényezőket tekinti elsődlegesnek, nyelvi okokra vezeti vissza a második világháborút is. A németek nyelvi lelkiismeretét nyugtalanította, hogy német anyanyelvűek laknak az ország határain kívül. Ezért kellett egyebek közt — WEISGERBER szerint — szükség-szerűen bekövetkeznie Ausztria bekebelezésének is (123). Ha tudjuk, hogy a nyelv terjedése, egységesülése vagy differenciálódása a történelmi fejlődés menetét követi, és nem a történelem alakul a nyelvek fejlődése szerint, ha tudjuk, hogy a kapitalizmus létrejötté, a belső piac kifejlődése vezetett a nemzeti nyelv kialakulásához, és a kapitalizmus további fejlődése vezet szükségképpen imperialista törekvésekhez, akkor nem lehetünk ilyen durva és veszedelmes tévedések áldozatai.

Ahhoz sem fér kétség, hogy bajos lenne VOSSLER elképzelése alapján megfelelő gazdasági, politikai alap nélkül megteremteni a nyelvi világbékét (131).

A nyelv struktúráját vizsgálja PÄTSCH a könyv harmadik részében. A bevezető rész után, amelyben a szókinés és a nyelvtani rendszer szerepét vizsgálja fel (134—45), rátér a beszédhangokra. (Ezzel kezdem az ismertetést, mert különben elkerülhetetlenek volnának bizonyos ismétlések, amelyek abból adódnak, hogy a szerző a szókinccsel és a nyelvtannal kétszer foglalkozik.)

Először a hangváltozást tárgyalja. Néhány teljesen ötletszerűen kiragadott elmélet ismertetése után arra a konklúzióra jut, hogy egyik elmélet sem képes a hangváltozásokat megmagyarázni, mert bármelyiket vesszük is alapul, bőven akad olyan hangváltozás, amely nem vezethető vissza erre az okra (145). Ez az okoskodás nem helytálló. A jelenségek általában nem vezethetők vissza egyetlen okra; több tényező segítségével tudjuk csak megmagyarázni őket. A beszédhang időtartamát például a hang fonematikus rövidegységén vagy hosszúságán kívül a beszédtempó, a hangkörnyezet, a hangsúly helye, az illető hang képzési sajátosságai együttesen határozzák meg. A fonematikusan hosszú

¹ Ennél többet PORZIEG nem is állít. Esze ágában sincs kétségbe vonni, hogy a köznapi nyelv és a költői nyelv alapszókinése és szerkezete azonos (vö. PÄTSCH 118 k). Funkcionális eltérésekre gondol elsősorban: „In der Dichtung darf kein Wort fallen, das nicht in irgendeiner Weise tiefer bedeutsam ist. Der Umgangssprache ist es gerade eiegen, dass sie über die gegebene Lage nicht hinauszielt (i. m. 188 k)”.

hang olykor (hangsúlytalan helyzetben, gyorsan ejtett szóban) rövidebb lehet, mint a fonematikusan rövid hang (a lassabban ejtett szóban). Ez nem jelenti még, hogy nincsen törvényszerű összefüggés a hang objektív és fonematikus időtartama között (ahogyan ezt már többen állították). Ez annyit jelent csupán, hogy más (törvényszerű vagy véletlen) jelenségek lepezik ezt az összefüggést. Ugyanez áll a hangváltozás okaira. Bizonyos, hogy az új hang sokszor nagyobb ejtési energiát igényel, mint a régi, például a latin vagy a germán mássalhangzó-reduplikáció esetében. Ebből nem következik még, hogy más esetben, vagy akár az esetek többségében a kisebb erő kifejtésre való törekvés nem hat közre a hangváltozásban mint az egyik, vagy éppen mint a döntő tényező. A latin és a germán mássalhangzó-reduplikáció folyamán egy másik tendencia, az érzelmelek spontán kifejezésére való törekvés kerekedett felül, amely ugyancsak a hangváltozások egyik okaként könyvelhető el, jóllehet számos hangváltozás esetében nem mutatható ki a szerepe.

PÄTSCHE a nyelvközösség szétválását a hangváltozás egyik okaként említi. Az ilyen esetekben csupán arról van szó valójában, hogy a szétválás után más életkörülmények közt, másképpen változik a különvált közösségek hangrendszere, és a különülés következtében nincsen lehetőség a különbségek kiegyenlítésére. Mindennek semmi köze a hangváltozás belső okaihoz.

A szerző ezután azzal foglalkozik — viszonylag hosszan (146—9) —, hogyan befolyásolják egymás hangrendszerét a szomszédos nyelvek.

„A hangtani törvényszerűségek mélyebb megértése szempontjából nagy jelentősége van a fonológiának” — írja PÄTSCHE (151). Ismerteti a fonéma fogalmának kialakulását, BAUDOIN DE COURTENAY szerepét. A fonéma mibenlétét funkcionális ismérvek alapján magyarázza, s helyteleníti azt a felfogást, amely a szömegkülönböztető jegyeknek domináns szerepet szán a nyelvi hang meghatározásában (153). „A módszert a dolgok lényegévé emelték” — írja (154). Az a tény, hogy szavak összehasonlítása révén jutottunk el a nyelvi hangokhoz, nem jelenti azt — szerinte —, hogy a megkülönböztető jegyek képezik a nyelvi hang lényegét. De hát akkor miért éppen ilyen módon jutunk el hozzá? S ha nem így, akkor hogyan határozunk meg a fonémát? PÄTSCHE szerint „a fonéma olyan hangtípus, amely konkrét és egyéni sajátosságaival, valamint kombinatórikus variánsaival egyetemben érvénnyel bír a nyelvi érintkezésben” (155). De micsoda absztrakció az, ahol végső fokon semmitől sem tekintünk el, ahol a konkrét beszédhangokból elvont általános sajátosságokhoz utólag hozzácsapjuk mindazt az egyéni, esetleges vonást, amelyek közül sikerült az imént a lényegeset kiemelni? Ha a fonéma magában foglalja mindezt, mi a különbség fonéma és variáns, fonéma és beszédhang között? Nem válik világosabbá a szerző felfogása azáltal sem, hogy CSIKOBÁVÁNAK egy igen kevés sikerült megállapítását idézi helyeslőleg; eszerint már csak azért sem lehet szó arról, hogy a fonémának szömegkülönböztető szerepe van, mert ebben az esetben minden hangra jutna valami a jelentésből, s így a fonéma minden szóba ugyanazt a jelentésánnyalatot vinné (sic!).

A fonológusok, véleményem szerint, helyesen járnak el, amikor a fonéma jegyei közül a megkülönböztető jegyeket emelik ki (így járunk el egyébként a fogalomalkotásban általában). Az idealista szemlélet ott válik zavaróvá, amikor a fonológus SAUSSURET követve egyenlőségi jelet tesz a megkülönböztető sajátosságok és az anyagtalanság közé. A lényeges, megkülönböztető sajátosságok éppúgy materiálisan adva vannak a konkrét beszédhangban, akárcsak a lényegtelen sajátosságok. SAUSSURE a *parole* szónak fentebb említett kettős értelmezése segítségével hajtja végre (önkéntelenül, természetesen) a logikai csúsztatást. Amikor PÄTSCHE egyenlőségi jelet tesz a fonéma funkcionális meghatározása és az idealizmus közé, SAUSSURE hamis érvelését fogadja el.

Ezután a neutralizáció problémáját veti fel anélkül, hogy álláspontját világosan megfogalmazná (154—5).

A szókinés tárgyalásában PÄTSCHE abból a sztálini meghatározásból indul ki, amely elválasztja az alapszókinészet az általános szóképzélettől. Az alapszókinés a nyelv ősi állománya, amelyet egyebek között éppen változatlanúsága különböztet meg a szókinés egyéb részeitől („... kinek van szüksége arra, hogy a vizet, földet, hegyet ... ne víznek, földnek, hegynek stb. nevezzék, hanem valahogy másképp?”) A szovjet nyelv-tud. kérdései 227); az alapszókinés egyúttal a legfontosabb, legalapvetőbb fogalmak tára (160), új szavak alkotásának alapja, a morfológia bázisa (169). Gyakran azonban; mint PÄTSCHE is megállapítja, a legmindennapibb szavakat kölcsönszó szorítja ki (159); sőt az sem kivételes eset, hogy ugyanazon nyelv szókinéséből áll a helyére egy másik szó (mint ismeretes, a 'fej' jelentésű *caput* szót fokozatosan kiszorította a vulgáris latinban a *testa*, amely eredetileg 'cserépedény'-t jelentett). A legelemibb fogalmakat jelölő szavak tehát nem feltétlenül ősiiek. Egyes szovjet nyelvészek véleménye szerint a *traktor*, *kolhoz* stb. szó ugyancsak az alapszókinés része. A leggyakoribb igék és főnevek ragozása sokszor

„rendhagyó”, azaz nem paradigmaticus, nem bázisa a szóragozásnak, stb. PÄTSCHEK az ilyen ellentmondásokat azzal a megjegyzéssel hidalja át, hogy nem lehet az alapszókincset és az általános szókészletet élesen elhatárolni egymástól. Felvethető azonban az a kérdés is, vajon szükség van-e egyáltalán erre a megkülönböztetésre, a szókincs kettéválasztására. Nem elegendő-e, ha a szókincsen belül megkülönböztetünk egyfelől régi és újabbkeletű, másfelől elemi és differenciáltabb fogalmakat jelölő, vagy közkeletű és kevésbé közkeletű szavakat.

Szól a szerző a szókészletben tapasztalható nyelvenkénti különbségekről, a szókészlet fokozatos fejlődéséről. Elsősorban azzal a felfogással száll szembe, amely szerint az alacsonyabb műveltségi fokon álló népeknél az absztrakciónak még kis szerepe van a szóalkotásban. Hangsúlyozza, hogy e tekintetben legföljebb mennyiségi, nem pedig minőségi különbségről lehet szó (138).

A szerző a szókészlettel a nyelvrendszer jellegéről szóló fejezetben foglalkozik, feltűnő hát, hogy szóba sem kerül, vajon a szavak is valamiféle rendszert alkotnak-e. Holott ez a SAUSSURE előadásaira visszanyúló gondolat szinte bázisává vált a szemantikának.

A legabsztraktabb szavak sem képesek a konkrét jelenségektől annyira elvonatkozni, hogy azoknak a legáltalánosabb összefüggéseknek jeleivé váljanak, amelyeket a nyelvben a grammatikai formák fejeznek ki (141). PÄTSCHEK szerint eredetileg a grammatikai formáknak is önálló jelentésük volt, ez a jelentés azonban egyre jobban elhalványult, és ezzel egyenes arányban általánosult a forma, s nőtt a grammatikai érvénye (165). Egyes nyelvekben a grammatikai formák gazdagsága mutatja, hogy nem távolodtak még el túlságosan a szemléletességtől, s hogy szűkebb még a hatósugaruk (142). A szavak és a viszonyt jelölő grammatikai formák között átmeneti kategóriák vannak. Ilyen a szóképzés, ilyen a többes szám képzése (164). De tartalmat jelöl az igemód is, nem pedig viszonyt (uo.). Ez az oka annak, hogy az ilyen formánsok kölesönözhetők, míg a viszonyt jelölő grammatikai formák nem léphetnek át az egyik nyelvből a másikba (165, 167). Ezenkívül azt is hangsúlyozza a szerző, SZTÁLN cikkeire utalva, hogy a grammatikai formák még sokkálta lassabban változnak, mint az alapszókincs. Az indogermán nyelvek nyelvtani rendszerében bekövetkeztek ugyan változások, de a rendszer túlnyomó része szilárd és változatlan maradt (166). A nyelvtani részt lezáró, kissé hosszú és új példákkal gazdagított összefoglalásban főként azt emeli ki, hogy a rendszer nem jelent merővséget; a rendszeren belül tendenciák hatnak, amelyek lassan, fokozatosan átalakítják a rendszert. Az átalakulás folyamán a régi ott él még egy ideig az új mellett (169).

Sajnálatos, hogy a szerző a fejezet újszerűbb gondolatait (a szavak és a nyelvtani formák közötti átmeneti kategóriákról szóló részt) ugyanolyan vázlatosan fogalmazta meg, mint a jól ismert tényeket tartalmazó tételket, amelyek már nem szorulnak igazolásra. Nem tekinthető elege bizonyítottnak, hogy az igeidő vagy az igemód nem fejez ki viszonyt, s hogy a többes szám képzése nem grammatikai jelenség. Igaz, RIESS szerint az ige- és a névszóragozás egyaránt a szótanba tartozik. Ez a felfogás azonban korántsem általános. LAZICZIUS GYULA szerint például a szóragozás, a szófajták kérdése a szintaxishoz tartozik, és csupán a szóképzés való a szótanba. Néhány további állítását is célszerűbb lett volna óvatosabban megfogalmazni. Már JESPERSEN rámutatott arra, hogy a grammatikai formáknak eredetileg nem minden esetben volt önálló jelentésük.² Nem állíthatjuk azt sem, hogy az indogermán nyelvek szerkezete annyiban módosult csupán, hogy egyes esetek egybecstek, vagy hogy kialakult a coniunctivus (167). Ennél sokkálta mélyebbre ható változás volt például a deklinációt felváltó viszonyzó esetképzés az új latin nyelvekben, az angolban vagy a perzsisben. Ennek folyamán jelenik meg csupán a ragmentes, önálló névszó (vö. MEILLET, Ling. hist. et ling. gén. II, 116 kk.). Ugyancsak alapvető változás az igeidők kialakulása a germán nyelvekben, a latinban stb. Azt sem állíthatjuk, hogy a nyelvtani viszonyrendszer (das grammatische Beziehungssystem) ellenáll minden idegen hatásnak (167). Gondoljunk a francia típusú genitívus kialakulására az angolban. Számos ellenpéldát hozhatnánk fel az újlatin nyelvek történetéből is, ahol a különböző szubsztrátumok és szupersztrátumok nyomot hagytak a nyelvtani rendszerben.

A könyv utolsó fejezete címe szerint a nyelvtudomány módszereivel és céljával foglalkozik. Valójában a történeti módszer néhány nehézségét veti fel, és egyfelől klasszikus történeti-összehasonlító, másfelől az újabb keletű funkcionális alapon történő elemzésre hoz fel példákat, amelyekben az elméleti mondanivaló inkább elvész, semmint hogy világosabbá válna általuk. A leíró módszer, a stilisztikai módszer (BALLY), a nyelv-

² Language, its Nature, Development and Origin. London—New York 1925; 367—96.

földrajzi módszer, a Wörter und Sachen elve szóba sem kerül, az újabban ismét előtérbe került statisztikai módszerről (P. GUIRAUD 1954-ben megjelent bibliográfiája 123 lapon sorolja fel a nyelvészeti statisztika körébe tartozó munkákat)³ vagy a nyelv elemzésébe matematikai, fizikai módszereket belevívó információelméletéről (s a kisebb jelentőségű „biolingvisztiká”-ról) nem is szólván. Végül a nyelvtudomány fő feladataként a nyelv belső törvényeinek kutatását jelöli meg SZTÁLIN cikkei alapján, hangsúlyozva, hogy még messze van az az idő, amíg egy általános nyelvtan megírására, azaz panchronikus törvényszerűségek megfogalmazására vállalkozhatnánk.

Ahogy az utolsó fejezet sem teljesíti a címben tett ígéretet, úgy az egész mű sem felel meg kitűzött céljának. Nem mozdítja elő lényegesen a nyelvtudomány alapvető kérdéseinek tisztázását. Valóban új gondolatot hiába keresnénk a könyvben. A szerző szívesen időz a már megoldott kérdéseknél, és inkább elfordul a bonyolult, újszerű problémáktól. A nyelvtudomány régi munkásaival foglalkozva ugyancsak kevés érzéket mutat az új iránt. Ha hitelt adnánk a szerzőnek, azt kellene hinnünk, hogy az újgrammatikusok óta a nyelvtudomány semmit sem fejlődött. Foglalkozik ugyan, nyilvánvalóan SAUSSURE hatása alatt, a nyelvvel mint rendszerrel. Az olvasó azonban nem tudja meg, hogyan alakult ki a rendszer gondolata a nyelvtudományban, mert a szerző még csak nem is utal SAUSSURE érdemére. BALLY ismerőinek figyelmét nem kerülheti el, hogy a szerző közvetlenül vagy közvetve hozzájutott a „Traité de stylistique” néhány elméleti eredményéhez (vö. 139), BALLY neve viszont szóba sem kerül. A szerző nem alkalmazza azt a történelmi szemléletet a nyelvtudományi elméletben, amelyet a nyelvtudományi munka alapjának tekint. Az ábrázolás évszázati mélységét, szerzetlenül állnak egymás mellett a kiemelkedő tudósok nevei. Mindent madártávlatból nézünk, mégsem látjuk a perspektívát, a nagy összefüggéseket, a fejlődés vonalát.

Azok a nyelvészek, akik mit sem tudnak arról, hogy a MAUTNER-nél is megtalálható szkeptikus ismeretelméletet nem CASSIRER cáfolta meg először, hanem már ENGELS az „Anti-Dühring”-ben, akik nem is sejtik, hogy a nyelv és a tudat kapcsolatára vonatkozólag MARX vagy LENIN műveiben „modern” és megszívlelendő gondolatokat találhatnak, s nincsenek tisztában általában az ismeretelméleti állásfoglalás gyakorlati jelentőségével, minden bizonnyal nem forgatják majd haszon nélkül PÄTSCHE könyvét. Kár, hogy a szerző hibái, elfoglaltsága, sokszor nem kielégítő tájékozottsága s mindenekelőtt a nemegyszer zavaróan, kínosan érződő dogmatizmus elriaszthatja a könyvnek nem egy jószándékú olvasóját. Zavarólag hatnak az erőltetett „aktualizálások”, mint például az atom-példa a 104. oldalon. Alighanem meglepődik majd az olvasó azon, hogy PÄTSCHE szerint SZTÁLIN cikkei alapján „érthetjük csak meg igazán a nyelvet lényegében, külső és belső összefüggéseiben” (52). Fejét csóválja majd, amikor a szerző hallatlan újdonságként könyveli el, hogy „a nyelv az emberek egymás közötti érintkezésének eszköze”, és szavanként boncolgatja SZTÁLIN meghatározását, minden jelzőnek külön bekezdést szentelve (53). Végül bosszúsán félretolja majd a könyvet, amikor kiderül, hogy a szerző SZTÁLIN-nak egy odavetett megjegyzése alapján határozza meg a nyelvtudomány célját, holott SZTÁLIN még csak nem is a saját véleményét közli ott (180).

Igazságtalanok lennének PÄTSCHE könyvével szemben, ha mindebben csak egyéni botlást látnánk. Egy helytelen tudománypolitikai áramlat sodorta magával a szerzőt. És PÄTSCHE tárgyalási módja, az említett félresiklások ellenére sokszor tudományosabb, mint nem egy más szerzőé, aki akarva-akaratlanul úszott ezzel az áramlattal. WEISGERBER-rel polemizálva a szerző nem mulasztja el például kiemelni WEISGERBER jószándékát, humanizmusát. Helyesléssel idézi nemegyszer őt is, VOSSLERT is, PORZIGOT is (101, 129, 138 stb.). Illő tisztelettel és nagy rokonszenvvel ír HUMBODTRÓL (16).

GERTRUD PÄTSCHE könyve, úgy hiszem, egészében elhibázott. Nem egy jól sikerült, hasznos részlet menti azonban a munkát. Tanulságosak a szerző tévedései, módszerbeli fogyatékoságai is.

A könyv egyik leglényegesebb negatív tanulsága talán ez lehetne: minél fontosabb számunkra, hogy valakit egy elmélet vagy világnézet helyességéről meggyőzzünk, annál szigorúbb kritikával kell mérlegelnünk saját megállapításainkat, módszereinket. A dialektikus materializmus terjedését csak gátolhatja, ha terjesztői túlbuzgalmukkal azt a látszatot keltik, mintha a materialista felfogásnak szüksége lenne arra, hogy szépítgetésekkel, kis elhallgatásokkal „segítsük” érvényre juttatni. Az időálló tudományos eredményeket, mély igazságokat azonban nem kell védelmeztől sem féltelnünk.

FÓNAGY IVÁN

³ Bibliographie critique de la statistique linguistique. Utrecht—Anvers 1954.

A. H. Баландин и М. П. Вахрушева: Мансийский язык

Учебное пособие для педагогических училищ. Ленинград 1957, Учпедгиз. 276 l.

Nem nagyon bővelkedünk manysi nyelvtanokban, és éppen ezért örömmel vehetjük tudomásul, hogy a közelmúltban egy rendszeres manysi nyelvtan hagyta el a sajtót.

Az első manysi nyelvtant АНДРИВСТ írta: Wogolische Sprachtexte nebst Entwurf einer wogolischen Grammatik címmel 1894-ben (MSFOu. VII). Nagyjából evvel a kiadvánnyal egy időben látott napvilágot folytatásokban (NyK. XXI—XXIV), majd az Ugor füzetek II. számaként MUNKÁCSI sokkal részletesebb, de még mindig csak vázlatoszerű nyelvtana a töle tanulmányozott hat manysi nyelvjárás (az északi, a középső, az alsólvizai, a pelimi, a kondai és a tavidai) alapján. E két nyelvtani vázlat főleg alakítási szempontból fontos. Hangtanuk meglehetősen elnagyolt, inkább csak a főnév- és az ige-ragozás paradigmáit igyekeznek bemutatni, valamint az igekezőket és a névutókat tárgyalják: szorosan vett mondattani kérdésekre alig térnek ki.

Elsősorban MUNKÁCSI és KANNISTO gazdag anyaggyűjtése alapján azután főleg magyar ésfinn nyelvtudósok a manysi alakitan és mondattan számos kérdését tisztázták a lehetőségekhez mérten. Hangtani és alakítási szempontból egyaránt fontos LAKÓ GYÖRGY „Északi manysi nyelvtanulmányok” c. dolgozata (NyK. LVII, 14 kk. és Nyelvt. Ért. 8. sz.).

Az eddig felsorolt munkák nem gyakorlati, hanem nyelvtudományi célokat szolgálnak. Gyakorlati célú nyelvtanra csak akkor kerülhetett a sor, mikor a szocializmus építése során a kis, írásbeliséggel korábban nem rendelkező népeknek orosz és nemzetiségi szakemberek írást és irodalmi nyelvet alkottak. Ilyen gyakorlati célú, de rendkívül rövid terjedelmű a CSERNYECOV 1936-ban megjelent szótára elé írt nyelvtani vázlat. ROMBANGYEJEVA csaknem húsz évvel később megjelent orosz—manysi szótárának függeléke voltaképpen csak ragozási paradigmákat tartalmaz. Rendkívül szűkszavú a magyar egyetemi oktatás segédkönyvének készült „Manysi nyelvkönyv”-em nyelvtani vázlata is.

Amint a fentiekből kiderül, eddig részletes manysi nyelvtan sem tudományos, sem gyakorlati célra nem jelent meg.

A most ismertetendő könyv orosz nyelven íródott, hiszen a pedagógiai főiskolákon orosz a tanítási nyelv, és az anyanyelv nyelvtanát is oroszul tanítják. Azzal, hogy a könyv oroszul jelent meg, természetesen publicitása is lényegesen nagyobb lett. A könyv célja, hogy a majdan manysi iskolákban tanító és manysi anyanyelvű pedagógusok saját anyanyelvüket is rendszerben lássák, szabályait, helyesírását megismerjék. A manysik száma oly csekély, hogy igen költséges volna számukra külön pedagógiai főiskolát fölláttatni. Így tehát a többi kisebb nemzetiséggel és az oroszokkal együtt oroszul tanulnak, de bármilyen szakosak is, kötelező számukra heti 2—3 órában anyanyelvük tanulása is. Kár, hogy ugyanakkor nem ismertetik meg velük egyébként világhírű népköltészetüket.

A könyv beosztása a következő: Bevezetés (3—7); szókinés: (8—17); hangtan és helyesírás (18—35); nyelvtani alapfogalmak (36—41); alaktan (42—169); mondattan (170—246); a gyakorlatokban előforduló manysi nyelvű szövegek orosz fordítása (247—68).

A bevezetésben a szerzők meghatározzák a manysi nyelv helyét a finnugor nyelvek közt, ismertetik a manysik lakóhelyét, számát, szomszédait, kiemelik a környező orosz lakosság vezető kulturális szerepét, megemlítik a manysik kétféle elnevezését. BALANGYIN az eddigi nézetekkel szemben itt is fenntartja azt a véleményét, hogy a *manysi* népnév a *mān* — *šir* 'kis nemzetség' összetételből származik. Ezt a nézetét bővebben is kifejtette (Ученые Записки Ленингр. Гос. Пед. инст. им. Герцена т. 132, Факультет народов Крайнего Севера, 65—8), de nem tartom több szempontból meggyőzőnek. Néhány évszázaddal ezelőtt még nem volt kicsi a manysi nép, csak a mostoha történelmi, földrajzi és gazdasági viszonyok tették azzá. Lélektanilag is nehéz elképzelni, hogy egy nép magát „kicsi”-nek nevezze el. Hangtanilag meg nem igen találunk egyéb példát rá, hogy a szóvégi -r eltűnnék.

A bevezetés további részében leírják a szerzők a manysik sanyarú helyzetét a cári korszak elnyomó politikája miatt, majd méltatják a szovjet korszak hatalmas gazdasági és kulturális eredményeit. A következőkben a könyv a manysi nyelv kutatását vázolja, megemlíti a magyar, a finn és a szovjet kutatókat, megállapítja, hogy a századforduló négy manysi nyelvjárásából ma már csak kettő maradt meg, az északi és a keleti.¹

¹ A. K. МАТВЕЈЕВ szerint (Ученые записки XVI, 225, Szverdlovszk, 1958) még két faluban élnek olyan pelimi manysik is, akik anyanyelvüket beszélik. CSERNYECOV szíves szóbeli közlése szerint pedig az Urál európai oldalán is él még néhány manysi anyanyelvű család, akik az északi nyelvjáráshoz tartozó nyelven beszélnek. A tavidai manysik közül is bizonyára él még néhány idős ember, aki tudja még anyanyelvét.

Néhány példával érzékelteti a két, ma is élő nyelvjárási közti szókincsbeli eltéréseket. A bevezetés utolsó része a manysi írásbeliség kialakulásával foglalkozik. Megemlíti a XIX. századi hittérítő jellegű irodalmat, majd a 30-as években kialakult, az északi nyelvjáráson alapuló, ma is élő és használt irodalmi nyelvet ismerteti. Megjegyzi végül, hogy ez az irodalmi nyelv csak az északi-manysik számára használható. A kondaiak általában kétnyelvűek, vagy anyanyelvüket már elfelejtették, és orosz iskolába járnak. Ezért a déli (kondai) manysik számára már nem érdemes irodalmi nyelvet alkotni (7).

A szókincsről szóló fejezetben foglalkozik a szerző a jövevényszavak kérdéseivel is. Itt akad néhány apró kiigazítási való. Nem valószínű, hogy a *saxi* 'suba' szó nyenyec jövevény (9), a *zösay* pedig tatár, s nem orosz (l. KANNISTO, Tat. 116). A rokonéftelmű és ellentétes értelmű, valamint az egyalakú szavakról sok érdekes dolgot olvashatunk. Itt azonban bizvást megtehettük volna a szerzők, hogy külön választják egyfelől a jelentésmegoszlással keletkezett, egyalakú szavakat, mint a *jānk* 'jég' és 'fehér', *χarti* 'hús' és 'dohányzik', másfelől a véletlen hangtani egybeesés folytán létrejött homonimákat, mint *tarij* 'darú' és 'erdei fenyő', *cočna*, *sās* 'nyírkéreg' és 'egy vadkacsafajta', *слезень* stb. A fonográfiai oka a manysi nyelv számára túlságosan leegyszerűsített helyesírás, amely sem a magánhangzók hosszúságát sem pedig az *i* előtti palatalizált mássalhangzót nem jelöli. Így tehát a *sūj* 'liget' és *suj* 'hang' írása egyformán *cyū*, a *tūr* 'tó' és *tur* 'torok' -é *myr*, a *sām* 'szöglet' és *sam* 'szem' -é *cām*; a *sir* 'karó' és *sir* 'nemzetség; mód' szóé egyaránt *cup* stb.

A hangtani fejezet, sajnos, rendkívül elnagyolt. Szinte csak mellékesen említi meg, hogy a manysiban vannak hosszú magánhangzók is, de arról nem is szól, hogy a hosszú magánhangzók minőségileg is eltérnek a rövidektől. A manysiban az *o* hosszú párja sokkal nyíltabb: *ō*, az *u*-é is: *ū*. A rövid *u* pedig előbbre képzett, mint az orosz, tehát *y*. Ha ezeket a különbségeket a helyesírás nem is jelöli, a hangtanban okvetlenül meg kellett volna említeni. Hasonlóképpen közismert STEINITZ manysi vokalizmusának megjelenése óta az a tény, hogy mind a hosszú, mind a rövid magánhangzók hosszabban hangzanak nyílt szótagban, mint zártban. Elnagyolt eljárás a fonetikában egy kalap alá venni a *-y* előtti *i* hangot (az *i* fonéma variánsát) a redukált hanggal. Nem is kell nagyon vájtfülvű fonetikusnak lenni ahhoz, hogy az ember észrevegye a különbséget a következő, példának főlhozott szavak *ы*-vel jelölt hangjai közt: *сыг* 'налим', *супыг* 'осерп', *мыг* 'даг', *минасыг* 'пошли', *эхтысыт* 'пришли'. Az első négy szóban az *ы* az *i* hang jele (*сыг*, *супыг*, *мыг*, *минасыг*), az utolsóban pedig a redukált hangé (*joxtəsət*), amelynek lehet tetszőlegesen *joxtəsit*, sőt *joxtisit* változata is (az én följegyzéscímbe rendszerint *joxtəsit*). Az ilyen elnagyolt tárgyalásmód mellett persze azt sem említi a könyv meg, hogy a páros szótagok *a*-inak hangszíne is más, mint a páratlan szótagokéi stb. Valamivel bővebben tárgyalja a könyv a mássalhangzókat, bár itt is lehetne részletesebb. Jó megfigyelésekről tanúskodik a manysi nyelv hangsúlyáról, a hangkivetésről és egyéb fonetikai változásokról szóló rész. A fejezetet a helyesírás szabályai zárják be.

A „Gramatika” című rövid részlet a manysi és az orosz nyelv közti szerkezeti különbségeket mutatja be (birtokviszony, határozós szerkezetek, kettes szám, tárgyias ragozás stb.).

A morfológiai rész rövid tótan után rátér a szófajok tárgyalására. A főnévről szóló fejezetekben a köznévi és a tulajdonnévi fogalmának tisztázása után a kettes és a többes számot, a birtokos személyragozást, a főnévragozást, majd a főnévi szóképzést és a szóösszetételt foglalja össze. Ezek után következnek a melléknévről szóló tudnivalók (fokozás, képzés), a számnév, a névmások. Az ígét részletesen, alaposan tárgyalják a szerzők (111—50). Kázi, hogy a kedveskedő és sajnálkozó igeragozást (a *-kue-*, ill. a *-riš-* képzővel) itt nem is említik, pedig használata szélesben elterjedt és sajátos szint kölesönöz a manysi nyelvnek.

A határozószók után a segédszók (névutók, módosító szók, kötőszók és indulat-szók) következnek.

A mondattani rész mondható leginkább úttörő jellegűnek, hiszen az eddig megjelent manysi nyelvtanokban alig találunk mondattani vonatkozásokat. A mondat-szerkesztés eszközeinek (ragozás, kongruencia, hangsúly, szórend stb.) bemutatása után tárgyalja a könyv az egyszerű mondatot, annak részlet, majd az összetett mondatok fajait. A mondattant a függőbeszéd fejezete zárja be.

A manysi nyelvű példamondatok és a bemutató, elemzendő szövegek elsődleges célja a politikai nevelés. Csak elvétve (pl. 67, 82, 245) találunk néhány, a manysi folklórra vonatkozó mondatot vagy szövegtöredéket. Szerintem nem ártott volna, ha az egyik szerző, BALANGYIN, valamivel többet merített volna saját értékes szövegkiadványaiból (Маньси мойтыт, Leningrád 1938 és Маньси мойтыт ос эргыт, уо. 1939).

Mindent egybefoglalva, a könyv, mint a manysi irodalmi nyelv első rendszeres leíró nyelvtana, nyeresége a finnugor nyelvtudománynak, és még sokszor fogunk rá hivatkozni. Kisebb aránytalanságai, mint az igen elnagyolt vokalizmus, néhány nem nagy jelentőségű tévedése nem sokat von le értékeiből. Alaktana és mondattana sikerültnek mondható, számos új és értékes megfigyelést tartalmaz, itt-ott előforduló hiányai úttörő jellegéből következnek.

Nem akarok abba a hibába esni, hogy olyasmiket hiányoljak egy műből, ami már túlmegy keretein. Mégis, úgy érzem, hogy egy főiskolai tankönyvben nem ártott volna a manysi nyelv kutatásának néhány soros történetén kívül (5—6) a könyv végén egy egészen rövid bibliográfiát adni függelékként, amely a legfontosabb manysi szövegkiadványokat (REGULY, MUNKÁCSI, BALANGYIN, KANNISTO), szójegyzékeket (AHLQVIST, SZILASI, CSERNYECOV, ROMBANGYEJEVA) és nyelvtani vázlatokat (AHLQVIST, MUNKÁCSI, CSERNYECOV) tartalmazta volna.

A könyv kiállítása tetszetős. Jó tagolásával, a betűtípusok ízléses megválogatásával a pedagógiai célokat is jól szolgálja.

KÁLMÁN BÉLA

Konrad Nielsen — Ashbjørn Nesheim: Lappisk Ordbok — Lapp Dictionary IV.

Instituttet for Sammenlignende Kulturforskning. Oslo 1956, H. Aschenhoug & Co. (W. Nygaard). XI + 560 l.

Az NyK. LI. kötetében (227—30) ismertettem KONRAD NIELSEN norvég lapp szótárát. Ismertetésemet azzal fejeztem be, hogy a voltaképpen szótár három kötetét még egy kötet fogja követni, amely egyebek közt a szókinés jelentés szerinti csoportosítását fogja tartalmazni. Ez a kötet csak nemrég, idézett ismertetésem megírása után 15 évvel jelent meg. A szótár szerzője már nem érte meg megjelenését: KONRAD NIELSEN, az oslói egyetem finnugor nyelvészeti tanszékének vezetője 78 éves korában 1953-ban elhunyt.

Hogy ki volt NIELSEN, a nyelvész, az a szakkörökben eléggé ismeretes, de nálunk már csak kevesen tudják, hogy KONRAD NIELSEN nemcsak nagy gyűjtő és tudós volt, hanem egyben rendkívül szeretetreméltó, finom egyéniség is, akit a meleg rokonszenv szálai fűztek hazánkhoz. Először tudtommal 1905-ben járt nálunk, s Erdélyben tanult meg magyarul, mégpedig oly jól, hogy magyar nyelvtudásáról még Gombocz Zoltán is a legnagyobb elismerés hangján szólt. Már talán a szakkörökben is feledésbe ment, hogy ezen tanulmányútja alkalmával „A lappok Norvégiában” címen sokoldalú, érdekes összefoglalást írt a norvég lappokról az Erdélyi Múzeum 1905. évfolyamába (XXII, 1—44).¹ Utolsó Magyarországon megjelent cikkét a Búdenz-émlékkönyv közölte (A lapp nyelvben előforduló aránytag hosszú tömássalhangzók kérdéséhez: NyK. L, 329—36).

A norvég lapp szótár most ismertetendő, negyedik kötete vázlatos tervének kidolgozását még NIELSEN végezte. Az ő munkája a rénszarvastenyésztésről szóló fejezet is. Egyebekben a terv megvalósítása ASBJØRN NESHEIM-nek, az oslói néprajzi múzeum lapp osztálya vezetőjének az érdeme.

A lapp szókinés a jelentés szerint három fő fogalomkör szerint van csoportosítva: I. Általános fogalmak és az élettelen világ (General fundamental ideas and the inanimate world), II. A növényi és az animális élet (Vegetable and animal life), III. Egyén és közösség (Person and community). A leggazdagabb a III. fogalomkör. Ennek a szókinésébe van besorolva egyebek közt a vadászat, a halászat és a rénszarvastenyésztés szókinése. Tudjuk, a lapp szókinés csoportosította fogalomkörök szerint már LAGERCRANTZ is Lappischer Wortschatz című, 1939-ben megjelent szótárában (vö. LAKÓ: NyK. LI, 224—7). Az itt található három fő fogalomkör (Methodologische Begriffe, Kulturbegriffe, Naturbegriffe) nagyjából megegyezik a NIELSEN—NESHEIM-féle kötet három fő fogalomkörével, a részletekben azonban a két szótári eljárása között sok különbség észlelhető. A fő fogalomkörök mindegyike több kisebb fogalmi körre, ezek pedig összesen 552 fogalmi

¹ ZSIRAI MIKLÓS a Finnugor Rokonságunk megfelelő fejezetéhez tartozó könyvészeti irodalomban nem említi.

csoportha oszlanak. A fogalmi körökről és csoportokról norvég és angol nyelvű áttekintés készült. A kötetet ugyanilyen nyelvű szömutatók zárják be.

NIELSEN és NESHEIM munkája nagyszerű segédeszköz a lapp nyelv és kultúra tanulmányozásához. Értékét nagymértékben növeli a nagy mennyiségű, elsőrangú minőségű képanyag. Az Instituttet for Sammenligende Kulturforskning (Összehasonlító Művelődéskutató Intézet) már a múltban is rendkívüli szolgálatot tett a tudománynak azáltal, hogy az összehasonlító nyelv- és néptudomány szempontjából nagybecsű kiadványokat tett közzé. Ezek sorát a most ismertetett kiadvány méltóképpen egészíti ki.

LAKÓ GYÖRGY

Thomas A. Sebeok — Frances J. Ingemann: *Studies in Chermis: The Supernatural*

Viking Fund Publications in Anthropology. Numb. 22. New York 1956, 357 lap.

KOROMPAY BERTALANNAL együtt (vö. NyK. LVIII, 44 kk.) azt valljuk, hogy beérett az idő a finnugor népek néprajzának megírására. Am ennek tudományos előfeltételei vannak: el kell választanunk a későbbi, az egy-egy finnugor nép, ill. népcsoport életében kifejlődött újabb elemeket a régi, közös — minden finnugor népnél meglelhető — elemektől, s a vándor elemeket is el kell különítenünk az ősi alapanyagtól. A finnugor (uráli) néprajz megírása tehát nagy előkészítő rendező kutatást követel, és ennek az előkészítő munkának egy részét végezte el SEBEOK és INGEMANN a mari (cseremiszi) néprajz területén.

Illusztráljuk példával, milyen nehéz a motívumkutatás a néprajz területén:

Elibém került egy Limousinben játszódó francia regényben a ráolvasással történő gyógyítás céljából alkalmazott kiköpés, illetőleg megköpés motívuma: „Le guérisser de Claudon était venu, celui qui soignait les enragés. Il avait tiré la jambe de François sans paraître entendre les hurlements du garçon; ensuite, il avait placé des herbes sur le mal, craché dessus et, après avoir de son pouce esquissé un signe de croix à hauteur du genou, tout en marmonnant des imprécations, il avait fait rabattre les couvertures sur le patient.

— Voilà, avait-il déclaré, quand les herbes auront séché sur la plaie, votre fils sera guéri”.¹

Ugyanezt a motívumot megtalálhatjuk a ROBERT PÉLISSIER feljegyezte mordvin szövegekben.² Vegyük ehhez hozzá, hogy a magyar kofák is megköpik az „első pénz”-t, megigézvén: „*Apád-anyád idejőjön!*” Ahhoz, hogy további nyomozást folytassunk, csak emlékezőtehetségünkre, saját feljegyzéseinkre támaszkodhatunk, mert nincs finnugor néprajzi motívum-katalógusunk, amely eligazíthatna. Pedig az eredményesség kedvéért való megköpés megtalálható a mari szokások sorában is: felütjük SEBEOK és INGEMANN művének mutatóját, és a *spitter* és *spitting* (magic power of spitting) címszavaknál megleljük az idevágó utalásokat BEKE, HARVA, HÄMÄLÄINEN, LEWY, WICHMANN és mások munkáira.

Az említett francia regényben (256—7) találjuk az elszenesedett pálcákból való jóslás és a koldult pénz segítségével történő torokgyík-gyógyítás motívumát is:

„La Marie-des-Prés... avait conseillé les Charron: elle faisait le tirage des „devoir à part”. On... avait chargé Aurélien d'aller chercher deux baguettes de noisetier. La Marie-des-Prés les croisait et les tendit au-dessus du feu. Au fur et à mesure que le bois se calcinait, elle reculait du foyer; quand les tisons se refroidissaient et devenaient noirâtres, elle les détachait et les jetait dans un bol rempli d'eau; enfin, selon la position qu'y prenait ces bouts de bris elle déclarait: „C'est saint Guy”, ou bien „sainte Barbe” ou encore „saint Loup qu'il faut prier”.

Son examen achevé elle s'était recueillie un long moment; on entendait la mère sangloter dans un coin; puis elle releva la tête et affirma: „Il faut faire dire une messe si vous voulez que votre fille ne meure pas ni ne reste idiote. Seulement le prix de cette messe, il faut qu'une main innocente le cueille sou après sou. Vous entendez, sou après sou, en allant quêter de ferme en ferme.

¹ G. E. CLANCIER, *Le pain noir*. Paris 1956, 89.

² *Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften*. Jahrgang 1926. Philosophisch-historische Klasse. Nr. 3, 7. 1.

— Et surtout qu'elle ne dise jamais „merci” quand on lui donnera un sou ! Quarante et un sous ! pas un de plus, pas un de moins” „décréta la Marie-des-Prés.” Amikor ezt a motívumot feldolgoztam, kutatva egy babona európai útját (MNy. L, 83—90), jó szolgálatot tett volna nekem, ha finnugor tereen lett volna olyan kalauzum, mint a most tárgyalandó munka. Ebben az esetben a Kelet-Európára vonatkozó rész nem lenne szegényes.³

Az említett példák szemléltetően mutatják SEBEOK és INGEMANN művének gyakorlati hasznát. Ha minden finnugor (uráli) nép etnográfiai útmutatóját elkészítenénk, könnyebben megvalósítható feladat lenne a finnugor (uráli) néprajz megírása.

Lássuk csak, milyen részekre bontják a szerzők munkájukat ! Bevezetésképpen — a források ismertetése során — megtudjuk, hogy — feldolgozva az idevágó nyelvészeti és néprajzi munkákat — eleven „forrás” segítségével ellenőrizték és egészítették ki művüket. Az eleven forrás I v a n J e w s k i j (angolosan írt álnevének átírását nem közlik) Birszk környékéről származó volt hadifogoly. A szerzők nagyon helyesen felvázolják közlőjük jellemrajzát és a marik mindennapos életének kulturális-anyagi hátterét, valamint a mai nép történelmi múltját, hiszen e három szükséges a hiedelmek, a vallási élet és a világfelfogás kellő keretben való elhelyezéséhez (24—41). Csak ezek után térnek rá az enciklopédikus részre, amely a műnek gerincét, javát alkotja (43—235). Ehhez fűződik az enciklopédikus rész bő mutatója (236—57). A munka második része a „Studies of dream portents and sacred texts” címet viseli (259—306). A harmadik rész címe „The texture of religious life” (311—37). Függelékként kapjuk a mari vallásos terminológia orosz elemeinek jegyzékét FELIX I. OINAS összeállításában (338—42) és a műben előforduló helynevek földrajzi lokalizálását (343—6), valamint a forrásművek jegyzékét (347—57).

Mint mondtuk, a mű gerincét az enciklopédikus rész alkotja. Ez a mari kifejezéseket, motívumokat ábécérendben közli a Thompson-rendszer szerint. A szerzők nem minden fogalmat tárgyalnak külön-külön tételként: ha egy fogalom kapcsolatban áll egy másikkal és általában azon belül fordul elő, akkor az utóbbinál foglalkoznak vele, bár az ábécérendbe utalószóként felveszik. Minden fogalomnak megvan a maga kulcsszáma és esetleges alszáma. Így pl. az ördög (*ia*) A. 16. számon szerepel, de alszámmal mellé sorakozik a víz ördöge (A. 16.1.), a hegy ördöge (A. 16.2.), és így tovább. Az egyes fogalmakat tárgyaló cikkek elején utalás történik egyfelől arra a fogalomkörre, amelybe a tárgyalt fogalom tartozik, másfelől a rokonfogalmakra: pl. a Fenyőöreg-nek a *keremet*-ben mutatnak be áldozatot, tehát a cikk utal a *keremet*-re, a *jaβol* 'ördög' szó említésekor pedig másnévű ördögökre is. Ez a keresztül-kasul utalás megsokszorozza az enciklopédikus rész használati értékét. Minden egyes tétel végén előfordulási bibliográfiát kapunk. Kár, hogy ez az egész tételre vonatkozik s nem annak egy-egy részére. Az enciklopédikus rész maga 10 fogalmi körre oszlik (A. Personified Supernaturals. B. Ceremonies. C. Sacrifices and other Offerings. D. Religious Functionaries. E. Sacred Places. F. Ceremonial Subjects. G. Omens. H. Magic. I. Cures. J. Miscellaneous).

A második részben álom- és szent szöveg-magyarázatot kapunk. A szerzők ismertetik módszerüket, majd a szimbólumok magyarázatát és rendszerét adják, végül azok funkcionális megfejtésének rendjét. Az álom-magyarázatok során csak csuvas párhuzamokra utalnak, bár elismerik, hogy tatár, orosz, mordvin szövedékben kellene az anyagot bemutatni (277—9). A varázsigék tárgyalásánál a szerzők utalnak az orosz forrásokra általában, és megadják a varázsigék funkcionális (gyógyítási, megbabonázás ellenes stb.), strukturális, tartalmi és részben történelmi felosztását is (280—98). Az imádságok tartalmi és formai elemzése (299—309) fejezi be a második részt.

A harmadik rész a vallásos hitet, azaz pogány alapokat és a keresztény felépítmenyt tárgyalja (313—9), majd foglalkozik a nagy-gyertyaszekta, a *Kuyu Sorta* ismertetésével (320—37).

*

SEBEOK és INGEMANN műve metodikailag határozottan elkülönülő két részre oszlik. Az enciklopédikus rész csupán a meglévő anyag ésszerű rendszerezése, minden távolabbi kitekintés nélkül. A II. és a III. rész viszont a mari anyag rendszerezésén kívül alkalmadtán még történelmi és összehasonlító utalással is szolgál. Ebben részben a már

³ Ellenkező irányú vándorlásra l. KOROMPAY BERTALAN, Die Bogenfalle bei den Finnougriern auf dem Wege aus Sibirien nach Europa... Acta Ethnographica III, 23—4. A hét napjaira vonatkozó hiedelmekről l. ERDŐDI JÓZSEF, Az indogermán és finnugor népek... 1932, 14—7.

meglevő feldolgozásokra támaszkodik, bár azokat sem használja ki teljesen, hanem megelégszik egy-egy forrásmunkára való utalással (pl. a varázsigék esetében). Ez a kielégítetlenség érzését kelti a munka használójában. Ugyanakkor rendkívül alapos, gondos munkát végeztek a szerzők a mari anyag rendezésében és elemzésében. Ebből a szempontból mintaszerűnek mondhatjuk könyvüket. Jó volna, ha munkakörüket kiszélesítve, a másik volgai finn néppel, a mordvinokkal foglalkozva előbb külön rendszereznék e szomszéd nép hiedelmeinek feljegyzett anyagát, hogy később olyan összehasonlító tanulmány születhessék belőle, amely számol az orosz, a tatár, a csuvas, a baskír szomszédnép kulturális hatásával is. A tárgyi néprajzra vonatkozólag ilyen nézőpontból mintaképpül szolgálhat T. A. KRJUKOVA munkája,⁴ amely a szomszéd népek anyagi kultúrájától való elhatárolással szedegeti elő a tárgyi néprajz sajátos mari elemcét.

A bloomingtoni egyetem uráli tanszéke eddig is értékes, hasznos munkát végzett a finnugor nyelvészet és folklór területén. Reméljük, további alkotó sikerek kísérik majd működését.

ERDŐDI JÓZSEF

Johannes Angere: Jukagirisch—deutsches Wörterbuch

Zusammengestellt auf Grund der Texte von W. JOCHELSON. Stockholm—Wiesbaden 1957, Almqvist & Wiksell—O. Harrasowitz. XVII, 271 l.

A jukagírok Szibéria hajdan nagy tekintélyű, lélekszámban is erős népei közé tartoznak, akiknek etnikai életerejét a környező tungúz, jakut, csukes és egyéb népek asszimiláló hatása már évszázadokkal ezelőtt annyira meggyengítette, hogy századunkban már a kihálásra ítélt néptörödékek listájára kerültek. Számuk az 1926—27. évi statisztika szerint 443 fő.¹ A jukagíroknak ez a mutatóban megmaradt alig félezernyi képviselője is több csoportban, egymástól nagy távolságokra szétszórva él. Északi csoportjaik a Kolima, az Alazeja és az Indigirka közötti tundrán, illetve a Novoszibirszki szigetekkel szemben elterülő pusztá partvidéken tanyáznak. Déli szörvényaik a Kolima középső folyásának mellékfolyói: a Korkodon, a Jaszacsnaja, valamint az Omolon mentén élnek.

A jukagír töredékek sorsa a náluk jóval nagyobb számú jakutok, tungúzok (főleg evenek), csukcsok és más népek között aligha kétséges. Nyelvüket néhány évtized múlva talán már senkinek sem lesz módjában a helyszínen tanulmányozni. Halaszthatatlanul sürgős feladat lenne tehát megmenteni a jukagírok nyelvéből azt, ami menthető. Mindazon anyag ugyanis, amely a jukagír nyelv kutatását lehetővé teszi, igen csekély. A mai napig jóformán csak WALDEMAR JOCHELSONnak igen értékes és a maga nemében páratlan, de már több, mint fél évszázados gyűjtésére van utalva a jukagír nyelv kutatója.² Ezen kívül csak kevés megbízható régi szójegyzékek, feljegyzések szolgálhatnak forrásul a jukagír nyelv megismeréséhez. (A SCHIEFNER néhány munkája, MATYUSKIN csuvas és omok szójegyzéke az 1820-as évekből, BILLINGS szógyűjtése 1802-ből, PALLAS szótárának jukagír adatai és több kiadatlan XVIII. századi szójegyzék.)

Jukagír szótár — a régi nagyreszt kiadatlan szójegyzékeket és JOCHELSONnak a *The Yukaghir... című munkájában* közzétett kb. 1000 szavas szójegyzékét nem számítva — mindezt nem volt. ANGERE szótára az első ilyen munka, de mint címéből is kitűnik, nem önálló szógyűjtés eredménye, hanem JOCHELSON nyomtatásban megjelent szövegeinek és szótári anyagának feldolgozása, melyet a szerző MATYUSKIN csuvas és omok szóanyagával is kiegészített.³

⁴ T. A. Крюкова: Материальная культура марийцев XIX. века. Йошкар—Ола 1956.

¹ JOCHELSON szerint a jukagírok bsszélők száma 433 fő, s ebből 126 a tulajdonképpeni jukagír, a többi pedig eljukagírosodott tungúz.

² JOCHELSON 1895—6. és 1901—2. évi kutatóútjának legnevezetesebb emlékei a *Материалы по изучению юкагирского языка и фольклора I.* (St. Petersburg 1900), a *The Yukaghir and the Yukaghirized Tungus* (The Jesup North-Pacific Expedition, Vol. IX, New-York 1926) című kötetek, továbbá *Essay on the Grammar of the Yukaghir Language* (New-York 1905) című nyelvtan (amely bizonyos változtatásokkal a *Языки и письменность народов Севера III.* kötetében oroszul is megjelent).

³ A csuvas és az omok a jukagírnak ma már kihalt nyelvjárásai, vagy talán a jukagírral közeli rokonságban álló önálló nyelvek voltak.

A szótár hozzávetőleges becslés szerint 3800—4000 címszót tartalmaz. Hozzá kell tenni ehhez, hogy a szótár nem a bokrosítás alapján készült, s így a címszók száma nem az alap- v. tőszók számát tünteti fel. Ellenkezőleg: e számban egy-egy szó alakváltozatai, képzett, összetett alakjai is benne foglaltatnak, mivel mindezek külön-külön címszavakat alkotnak. Pl. az *aŋ* 'Mund', *ana* 'Mund', *a'ŋad-ā'lbēŋ* 'Unterlippe', *ana-irugin* 'Mundöffnung', *a'ŋaŋ* 'mouth' egy szócsalád tagjai ugyan, mégis valamennyien külön címszót alkotnak. Noha a modern szótárak általában nem így készülnek, ANGERE-nek ez a szótárszerkesztési eljárása mégis helyeselhető, mert csak igen kevesek által ismert nyelv szótáráról van szó, s a jukagirban tájékozatlan nyelvész ilyen elrendezésben könnyebben tudja használni a szótárt (emlékeztetünk arra, hogy a túlbokrosítás hátrányai legutóbb LEHTISALO jurák szótárában mutatkoztak meg, I. ÚAJh. XXX, 126—7).

A JOCHELSON szövegeiből kicédelülazott szavak lap- és sorszámra fel van tüntetve, s a címszó jelentését, alakját legtöbbször példamondatok világítják meg. Jelzi a szótár, hogy az adat az északi, vagy a déli nyelvjárásból vagy esetleg mindkettőből ismeretes-e. Külön jelekkel látta el a szerkesztő azokat a szavakat, amelyek nem JOCHELSON szövegkiadványából valók. Egyes címszavakat etimológiai megjegyzésekkel egészített ki. Zárójelök között utal egy-egy összetett vagy képzett szó elemeire, eredetibb alakváltozatára, gyakran hivatkozik egy-egy szó szinonímájára vagy más nyelvjárású alakjára, és olykor a jövevényszavakat is jelzi (különösen gyakori az orosz jövevényszavakra való hivatkozás, a tungúz, lamut és egyéb jövevényszavak külön felderítését azonban — úgy látszik — nem tartotta feladatának).

A szótárhoz 12 lap terjedelmű német szómutató csatlakozik. Rövid terjedelmű azzal magyarázható, hogy csak az alapjelentéseket tünteti fel (számszerint kb. 1800—1900-at).

ANGERE becses munkát végzett e szótár összeállításával. A jukagir nyelv vizsgálatához nélkülözhetetlen segédeszközöket bocsátott rendelkezésünkre. Remélhető, hogy e segédeszközök száma a közeljövőben KREJNOVICs jukagir nyelvtanának megjelenésével örvendetes módon gyarapodni fog.

Mindehhez még hozzá kell tennem, hogy a jukagir nyelv nem öncélúan érdekel bennünket, s nem is csak azért, mert ennek a nyelvtípusnak a vizsgálata sok általánosabb elvi kérdés tisztázásához segíthet hozzá bennünket, hanem elsősorban azért, mert a szélesebb értelemben vett finnugor nyelvészet szempontjából sem közömbös a jukagir nyelv ismerete. Ismeretes, hogy a legutóbbi évtizedekben különösen B. COLLINDER, s nemrégén éppen J. ANGERE vizsgálták meg az uráli nyelvek és a jukagir közötti egyezéseket, s ezeket hajlandók az uráli nyelvcsalád és a jukagir közötti rokonsággal magyarázni. Helyesen mutat rá azonban ANGERE, hogy ugyanilyen jellegű egyezések nemcsak az uráli és a jukagir, hanem az uráli és az altaji nyelvek között, az uráli és az indoeurópai nyelvcsalád között, sőt az altaji és a jukagir vagy pl. a tungúz és a jukagir nyelvek között is kimutathatók. Az uráli nyelvek és a jukagir közötti egyezések véleménye szerint tehát nem olyan ősrökönyságra mutatnak, amelynek következtében a jukagirt az uráli nyelvek közé kellene besorolni, hanem e jelenségek inkább olyan ősi rokoni viszonyra utalnak, mint amilyen az uráli és az indoeurópai, vagy az uráli és az altaji nyelvcsalád között lehetett. Én ebben a kérdésben néhány éve eléggé szkeptikusan nyilatkoztam (MKE. 77, 183. jegyz.; ALH. II, 292 és Nyr. 1953: 74), s e szkepticizmusomat ma is vallom, de nyilatkozataim korántsem jelentették azt, hogy a jukagir és az uráli nyelvek egyezéseinek kutatását haszontalan dolognak tartom. Kétségtől van egyezések a két nyelvcsalád között, de ezek talán a szamojéd és a jukagir viszonylatában a legfeltűnőbbek. Véleményem szerint azonban ezek az egyezések, nemcsak ősrökönysággal magyarázhatóak, bárhogyan is értelmezzük az ősrökönység fogalmát. Elképzelhető például az is, hogy a szamojédok ősei sok-sok ezer évvel ezelőtt nem voltak olyan rokoni kapcsolatban a finnugorokkal, mint ahogyan azt a ma általános felfogás szerint képzeljük. Ha ugyanis a szamojédokat nem az uráli közösségben együtt élt társadalom többé-kevésbé közvetlen folytatójának tekintjük, hanem olyan szubarktikus, paleosibériai törzsek képviselőinek tartjuk őket, melyek korán a finnugorok szomszédságába kerültek, s velük szoros nyelvi és társadalmi kapcsolatokba jutottak, akkor e feltevés fényt vehet a finnugorságot a jukagirhoz kapcsoló összekötő láncszemekre. Ez az ötlet természetesen több fontos kérdés megvizsgálását tenné szükségessé, elsősorban a szamojéd és a finnugor nyelvek közötti viszony eddig feltárt bizonyítványának felülvizsgálását.

HAJDÚ PÉTER

Egy új magyar történeti nyelvtan felé

(Észrevételek az Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetekről)

Az, hogy a magyar történeti nyelvtan kézikönyvét mindmáig nem írtuk meg, azok közé a mulasztások közé tartozik, amelyek immár a negyedik tudós generáció lelkiismeretét furdalják. Igaz, ha meggondoljuk, hogy az itt számbajehető első nemzedék, SIMONYI nemzedéke, a maga tartozását az akkori eszközökkel, az akkorra feltárt forrásanyag alapján és az akkori módszerekkel tulajdonképpen elég becsületesen lerőtta a tudománnyal szemben, akkor az ódium csak az utánuk következő több mint hat évtized nemzedékeire nehezedik. SIMONYIÉK ugyanis a MTsz., az OktSz. összeállításával, valamint a Tüzetes magyar nyelvtan (csak az I. kötete jelent meg) és a még máig is friss mondattani monográfiák (A magyar határozók, Jelzők mondattana stb.) megírásával a maguk feladatát az utókor számára lényegében elvégezték. Az idő azonban nagyon eljárt felettük, ami annál is inkább érezhető, mert egyik-másik alkotásuk, mint pl. a NySz., már a megjelenés idejében sem felelt meg egészen a tudományos kívánalmaknak. De e nemzedék munkásságának a nyelvtörténet — főleg a hangtörténet — területén már csak azért is el kellett évülnie, mert a legrégebb korszakokra vonatkozó forrásanyagot, az Árpád- és az Anjou-kori magyar szórványokat, a hely- és a személynévanyagot, a magyar nyelv jövevényszavainak tanúságát stb. csak a következő nemzedék fedezte fel a magyar történeti nyelvtan számára.

Ez a következő nemzedék, MELICH JÁNOS és GOMBOCZ ZOLTÁN nemzedéke, nagy lelkesedéssel látott hozzá az új történeti forrásokban kínálkozó feladatokhoz. A munka olyan intenzív módon indult meg, hogy volt idő még a tizes évek tájékán, amikor úgy látszott, hogy GOMBOCZ ZOLTÁNNAK, és főképp MELICH JÁNOSNAK rendszeres kutatásaiból mihamarabb kialakul egy új összefoglalás, amely terjedelemre nem fog elmaradni SIMONYIÉKÉ MÖGÖTT és emellett természetesen a kor színvonalán fog állani. Sajnos, a remény korai volt. Hogy ennek a megtorpanásnak mik voltak az okai, azt ma már találgatni nagyon nehéz. Úgy gondolom azonban, nem járhatok messze az igazságtól, ha valamennyi nagyszabású vállalkozásunk fiaskójának okát két körülményben keresem. Az egyik a maximalizmus, a másik pedig a maximalista követelményekhez szükséges kitarítás hiánya. És ehhez járult, hogy a szintézishez szükséges valamennyi feladatot (nyelvtörténet, jövevényszavak, hely-, személynevek feldolgozása, etimológiai szótár stb.) ugyanannak a két embernek kellett végeznie. És milyen nagyarányú adatgyűjtési munkálatokra volt szükség mindehhez! Nem csoda, hogy az unalmas adatgyűjtéstől a kutatók legnagyobb része, különösen idősebb korára megcsömörlik, és lehetőleg csak olyan munkát végez, amelyhez a szükséges adattár már rendelkezésre áll. Nos, én már régóta ebben látom az előttünk járó nemzedék befejezetlen munkásságának a magyarázatát. Az adatoknak másokkal, fiatalabbakkal való összegyűjtésének lehetőségét ez a nemzedék nem ismerte, sőt minden ilyen javaslatot (pl. az EtSz.-ral kapcsolatban) a leghatározottabban elutasított.

Valahogy így feneklett meg tehát a második generáció nagy nyelvtörténeti kísérlete. Még szerencse, hogy némi kárpótlást kaptunk érte GOMBOCZ ZOLTÁN egyetemi jegyzeteiben. GOMBOCZ ugyanis, mint a budapesti egyetemen a magyar nyelvtudomány tanára, rendszeres előadásokat tartott a magyar nyelvtörténet területeiről. Előadásait rendkívüli gondossággal építette föl és dolgozta ki, ami már azért is szükséges volt, mert előadásaihoz semmiféle kézikönyv nem állt rendelkezésére. A Tüzetes magyar nyelvtan ugyanis, legalábbis a hangtörténetre vonatkozólag, ekkor már teljesen elavult. Előadásait GOMBOCZ 1925-től kezdve rendszeresen kiadta. Általában litografált alakban, mint egyetemi jegyzeteket hozta őket nyilvánosságra, a jelentéstant és a módszertant azonban mindjárt nyomtatásban jelentette meg. A pedagógiai szükségletnek köszönhető tehát, hogy a második nemzedék munkásságának korszakalkotó eredményei nemcsak a folyóiratokban szétszórva, hanem szintézisben is reánk maradtak GOMBOCZ ZOLTÁN egyetemi jegyzetei alakjában.

GOMBOCZ ZOLTÁN egyetemi jegyzetei a maguk nemében valósággal remekek: világos előadásban kristálytisztá okfejtés. Ezeknek a pedagógiai remekműveknek azonban tudományos szempontból egy súlyos fogyatékosságuk van. Az ti., hogy GOMBOCZ a világosság és a rendszer kedvéért hajlamos volt a tények elhallgatására, ha ezek rendszerébe nem fértek bele. Minden kutató saját tapasztalatából tudja, hogy nyelvtörténetünkben mennyi az elfogadott elméletekkel ellenkező, matematikus adat, amire hiába vár feleletet a szakirodalomtól. GOMBOCZNÁL — főleg természetesen a jegyzetekben — ezek a problémák egyszerűen fel sem merülnek, a fejlődés menete mindig kristálytisztá-

nak, zavartalanannak van rajzolja. És tulajdonképpen igaza is volt. E munkák egyetemi hallgatók számára készültek tankönyvvül. A tankönyvnek pedig elsősorban világosnak és könnyen érthetőnek kell lennie. A tudománnyal foglalkozni kívánók számára ott voltak a szakirodalmi utalások, amelyek alapján részletesen tájékozódhattak az egyes kérdésekről. A magyar tanárjelöltek számára nem a részletek voltak a fontosak, hanem csak a fejlődés fővonalai. Ezt pedig Gombocz jegyzeteiben esodálatos tisztsággal megkapták. A tudományos kutatóknak pedig legtöbbször a Gombocz megadta fonál segítségével maguknak kellett a problémák mélyére hatolni.

Gombocz Zoltán egyetemi jegyzetei majdnem harminc évig szolgálták a magyar nyelvészeti oktatás alapjául. Az elmúlt évtizedekben megindult kutatás számos területen, főként azonban a hangtörténetben, olyan sok új tényt tárt fel, olyan sok kérdésben új magyarázatot vetett fel, hogy Gombocz jegyzetei ma már csak lényeges módosításokkal, kiegészítéscckkel lennének használhatók. Természetes tehát, hogy amikor az új tanterv lehetőséget kezdett nyújtani komolyabb nyelvészeti előadások tartására is, egy új egyetemi tankönyv szükséglete hamarosan felmerült. A tankönyv, helyesebben tankönyvsorozat, feladata, hogy a magyar nyelvtörténet egyes területein az eddig elért eredményeket röviden és világosan összefoglalja. Mivel az egész országra érvényes tankönyvről van szó, elsősorban az általánosan elfogadott tudományos eredmények regisztrálásán van a hangsúly, kisebb mértékben azonban, főleg ha a kérdésben nem alakult ki egységes vélemény, érvényesülhet a szerző egyéni véleménye is. Ennek a nyelvtudományi oktatás szempontjából rendkívül fontos feladatnak elvégzését egy munkaközösségre bízták, illetőleg a tankönyv egyes részleteinek megírására egy-egy szakembert kértek fel. A legtöbb esetben az egyes munkák először litografált jegyzetként jelentek meg, s csak később, amikor már a gyakorlatban is beváltak, került sor nyomtatásban való megjelentetésükre.¹

A nyelvtörténeti tankönyv legfontosabb fejezeteinek szerzője BÁCZAI GÉZA. Ha meggondoljuk, hogy BÁCZAI még két nagy tervmunkának az irányítója is (az Értelmező Szótáré és a Magyar Nyelvatlaszé), amelyek idejének nagy részét igénybe veszik, esodálkoznunk kell, hogy a tankönyvben is ilyen sok munkával járó feladatokat vállalt és tudott elvégezni. Mert az új tankönyvek nemcsak rövid összefoglalásai az eddigi kutatásoknak — ez már magában is komoly tudományos teljesítmény volna —, hanem a szerzők saját egyéni anyaggyűjtésének, önálló vizsgálódásainak az eredményei is. BÁCZAI munkáiban is rengeteg a saját eredménye, olyan, amelyet korábbi munkáiban ért el (pl. a Tihanyi Alapítólevél feldolgozása során), de olyan is nagyszámban akad, amely itt, e munkáiban jelentkezik először. De lássuk őket sorjában.

A Fonetika e. rövid összefoglalásról nincs sok mondani valóm. BÁCZAI nem fonetikus, megállapításai tehát általában a régibb kutatók (BALASSA, Gombocz, HORGER) és az újabbak (HEGEDŰS) eredményeire támaszkodnak. Nem számítva azt, hogy BÁCZAI valamennyi munkája közül ennek stílusa a legnehezekebb, ami talán azzal függ össze, hogy ez volt a sorozat első füzeté és BÁCZAI még nem jött bele a tankönyvírás stílusába, az összefoglalás az összes fontosabb problémákat felöleli és kitűnően tájékoztat róluk. A következők megjegyzéseim nem is óhajtják érinteni a munka érdemi részeit, csak inkább kérdések szeretnének lenni. Az első magára a tárgyra vonatkozik. A munka címe „Fonetika”, s ezért az olvasó egy minden nyelvre érvényes általános fonetikát várna, míg a valóságban főleg magyar fonetikát kap. Pedig egyetemi oktatásunk rendje egyenesen megkíváná, hogy a tankönyv az idegen nyelvek szempontjait jobban szem előtt tartsa, hiszen az idegen nyelvi szakosok nem részesülnek külön fonetikai oktatásban és ilyen ismereteiket, valamint az általános nyelvészeti tudnivalókat is csak a magyar szakon szerzhetik, még azok is, akiknek a magyar egyáltalában nem is szakjuk. De szükség van a hangok részletesebb tárgyalására a finnugor nyelvészetet tanulók számára is. Azt javasolnám tehát, hogy a második kiadásban bővíttessék ki a hangok képzésére vonatkozó rész olyan bekezdésekkel, amelyek a nyugati nyelveken kívül (angol, francia, német) jobban tekintettel lennének a finnugor és a szláv nyelvekre is.

¹ Valamennyi itt felsorolt kiadvány a Tankönyvkiadó kiadásában az Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek sorozatban jelent meg. Eddig a következő füzetek jelentek meg: BÁCZAI GÉZA, Fonetika. 1951. 41 l.; KÁLMÁN BÉLA, A mai magyar nyelvjárások. 1951. 35 l.; BÁCZAI GÉZA, A magyar szókincs eredete. 1951. 95 l.; 2. kiadás 1958. 188 l.; SZABÓ DÉNES, A magyar nyelvemlékek. 1952. 55 l.; KNIEZSA ISTVÁN, A magyar helyesírás története. 1952. 29 l.; BÁCZAI GÉZA, Bevezetés a nyelvtudományba. 1953. 142 l.; BÁCZAI GÉZA, Magyar hangtörténet. 1954. 116 l.; 2. kiadás 1958. 196 l.; MÉSZÖLY GEDEON, Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal. 1956. 261 l.; BENKŐ LORÁND, Magyar nyelvjárástörténet. 1957. 112 l.; BERRÁR JOLÁN, Magyar történeti mondattan. 1957. 192 l.; Magyar történeti szóalaktan. I. BÁCZAI GÉZA, A szótövek. 1958. 68 l.; II. D. BARTHA KATALIN, A magyar szóképzés története. 1958. 140 l.

Itt jegyzem meg, hogy a palatalizált sziszegő hangok többfélekélek lehetnek: pl. olyanok, mint az oroszban (*s', z'* vagyis körülbelül = *sj, zj* és olyanok, mint a lengyelben (*ś, ź*, vagyis az *ś, ź*-hez közelálló postalveolárisok). Ezek megkülönböztetésének hiánya sok félreértés szülője.

A másik megjegyzésem az, hogy BÁRCZI nem a magyar mássalhangzós fonémák, hanem a valóban ejtett hangok rendszerét állította össze. Sem a labiodentális *m*, sem a zöngétlen palatális *ɲ* nem fonéma a magyarban, hanem csak kombinatórikus változat. Hasonlóan nincs két laringális réshang fonémánk: zöngés *h* és zöngétlen *h*, hanem csak egy, amely hangtani helyzetétől függően hol zöngés, hol zöngétlen. A szerző egyébként is majd minden munkájában megemlíti a magyar *ɲ* hangot (pl. a hangtörténetben külön is tárgyalja), pedig ez csak bizonyos hangtani helyzetben fordul elő (az ómagyarban *t*-előtt: *szabadojt* > később *szabadojt*, ma *szabadít*; ma zöngétlen zárhangok után: *kapɲ, rakɲ*, azaz *kapj, rakj*), s ezért nyugodtan állíthatjuk, hogy ez a hang sem ma nem fonéma, sem a múltban nem volt az soha, ameddig írásbeli adatainkkal egyáltalában ellenőrizhetjük.

Harmadikul azt szeretném tudni, mi az oka annak, hogy a magánhangzókat manálunk nem az ifjúkorunkban tanult koordináta rendszerben szemléltetjük, amelyből pedig pontosan kiderül, milyen magánhangzók élnek egy nyelvben és milyenek hiányoznak belőle, hanem ehelyett egy hegyesszögű háromszöget használnak, amelybe az egész hangrendszert belezsúfolják. Ez az ábrázolás, legalábbis számomra, nem éppen áttekinthető.

Nem tudom, vajon a latin szakkifejezések *l a t i n o s* írásában BÁRCZMak egyéni álláspontja érvényesül-e, vagy pedig ez valahogy a Helyesírási Bizottságnak BÁRCZI körüli tagjain keresztül, felhivatalos álláspont, de nekem nagyon erőtetettnek látszik a *velaris, palatalis, alveolaris, spirans, qualitas, quantitas*, sőt *horribile dictu cacuminális* (!) írásmód (de viszont pl. *affrikáta!*). Ezek a kifejezések ma már nyugodtan tekinthetők meghonosodottnak, és így magyarul is írhatjuk őket.

BÁRCZI másik általános érdekű nagy munkája, a Bevezetés a nyelvtudományba, négy részből áll. Az első rész címe: „A nyelvtudomány anyaga (tárgya)”. E részben az alábbi kérdésekkel foglalkozik: mi a nyelv, hol és hogyan keletkezhetett, a nyelv és a társadalom, a nyelv általános tulajdonságai, vízszintes és függőleges tagozódása, a nyelvek felosztása. Itt szól a nyelv három alapeleméről: a hangról, a szóról és a mondatról. Ugyancsak itt említi meg az írást is, amely természetesen az élő beszédnek sokszor csak halvány visszfénye. A második rész „A nyelvtudomány problematikája” címet viseli és ebben arról ír, hogyan viszonylik az egyéni nyelv a társadalmihoz (a *parole-langue* viszony), mi a synchronia és diachronia. Szól továbbá a nyelv két összetevőjének, a nyelvtani rendszernek és a szóképzésnek problémáiról. Az utóbbi esetben tárgyalja az eredeti és a jövőnyszavakat. A nyelvtani rendszerrel kapcsolatban szól a nyelvelemek alakjának és funkciójának sajátosságairól. „A nyelvi elemek problematikája” c. alfejezetben tárgyalja a hangot, a szót, a mondatot. A hanggal kapcsolatban említi a fonetika és a fonológia feladatkörét, a hangváltozások sajátosságait, beszél részletesen a hangfejlődésekről *t e n d e n c i á i* ról, megkülönböztetve az általános hangfejlődésektől a szórványosakat stb. És itt tárgyalja a fonéma-változást is, bár ez a kérdés még ma is nagyon tisztázatlan. A szótannal kapcsolatban beszél a szófajokról, a szófajok keletkezéséről, a szóalkotásról. A szóalkotás két oldaláról, jelentésről és a képzőkről stb. A mondatannal kapcsolatban említi a mondat keletkezését és a mondatok fejlődésének néhány mozzanatát. Itt teszi szóvá a helyesírás és a nyelvhelyesség kérdéseit is. A harmadik nagy fejezet „A nyelvtudomány módszere” címen rövid módszertant nyújt. Mi a synchronicus nyelvvizsgálat problematikája (leíró nyelvtan, nyelvjárások anyaga, nyelvatlasz stb.) és mi a diachronikus (nyelvhasonlítás, nyelvtörténet stb.). És végül igen tanulságos „A nyelvtudomány történetének vázlata” c. fejezet, amely az ókortól napjainkig terjedő időszakot öleli fel.

Ez a vázlat, ahogy a fenti rövid ismertetésből látszik, minden lényeges kérdésre ad útbaigazítást. Az egyetlen hiányossága talán, hogy a jelentéstant úgyszólván teljesen kihagyta, mert hiszen az a négy lap, amelyen a jelentésváltozásokkal foglalkozik, különösen Gombocz gyönyörű munkája után, egyáltalában nem elégíthet ki bennünket. Lehet különben, hogy BÁRCZI ezt a részt azért nem tárgyalja bővebben, mert ezt valaki a tankönyv számára külön fogja feldolgozni. Jelenleg, a nyelvtörténeti tankönyv mai helyzete szerint, ez a fejezet van a legkevésbé kidolgozva.

Ami azt a kérdést illeti, hogy a nyelv a közös munka során alakult ki, meg lehetne említeni, hogy újabban a méheknel is felfedeztek egyfajta „nyelvet”, olyan jelrendszert, amellyel a méhek tudtára adják társaiknak pl. az újonnan felfedezett virágzó növények lelőhelyét. Ez komoly bizonyítékul szolgál a fenti feltevés mellett. A nyelvek száma a világon nem több száza, hanem néhány ezerre rúg. Ha pedig az olyan eltéréseket is

figyelembe vesszük, mint amilyenek pl. a szláv nyelvek között vannak, akkor a világ nyelvei több tízezerre tehetőek. Ez esetben pl. a vogul nem egy nyelv lenne, hanem öt, vagy hat, a pápuáknál pedig majd minden falu külön nyelvre számíthatna. Nem ártott volna egy rövid fejezetet adni a nyelv és a nyelvjárás viszonyáról, ahol meg lehetett volna említeni, hogy a nyelv és a nyelvjárás közti különbség nem csupán nyelvi jellegű, hanem nagy része van benne a politikai, művelődéstörténeti fejlődésnek is. A három nyelvcsalád mellé nem ártott volna legalább még a sémi nyelvek felosztását is mellékelni. Az indogermán² nyelvcsaládok közül a szlávból hiányzik a makedón (vagy ha tetszik, macedón), amely 1945 óta mint negyedik délszláv nyelv kivívta önállóságát. A germánoknál nem árt megemlíteni a gót mellett a vandált és a burgundi a keleti germánok között, a frízt a nyugati germánok között. A kelták között talán az írek mellett a skótokról (gaelekről) is meg lehetne emlékezni. A finnugor nyelvek közül hiányzik az inkeri, vagy ahogy legújabbban az észtek orosz névvel nevezik, az izzor nyelv.

A hangfejlődési tendenciák, vagy mint az úgrammatikusok nevezték, hangtörvények kérdésében, úgy látom, BÁRCZI GILLÉRONÉK álláspontjához áll közelebb, akik szerint a hangváltozások egyes szavakhoz kapcsolódva terjednek. Ezzel függ össze BÁRCZINAK az nézete is, hogy egy hangnak két különböző, egymás mellett élő fejlődési foka úgynevezett visszaütéssel keletkezhetik. Én ezt nem hiszem. Mi szlavisták (és úgy látom, a germanisták is) hozzá vagyunk szokva a kivétel nélküli hangtörvényekhez (ilyenek pl. a palatalizáció, a nyílt szótagra való törekvés eredményei, ahol pl. egyetlen hang kivétel nincs), és ugyancsak nem feltűnő számunkra a teljesen átmenet nélküli nyelvjáráshatár, ahol hat-tíz izofón is pontosan ugyanazon a vonalon halad. Vagyis, számunkra nem meggyőző az a vélekedés, hogy a hangváltozások mintegy szavanként terjednek. Ez pl. már a más fonéma-rendszerű nyelvjárások esetében is megdől. Pl. a keleti-szlávokban nincs sem *t*, *d*, sem *r*, *l* szonáns. Ott valóban az a helyzet, hogy az egyik faluban (Liptó, Nyugat-Szepes) még azt mondják hogy *gde idete*, a másikban már azt, *gdze idzece*, az egyikben még azt mondják *naprsteke* vagy *naprstok*, a másikban *naparsteke* stb. A nyelvjáráskeveredés csak egy-két falura terjed ki. Vagy pl. a lengyel és az ukrán nyelvjárások között ugyanilyen éles határ van, nincsenek köztük átmeneti nyelvjárások. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy mi nem ismerjük az átmeneti nyelvjárásokat, sőt van is belőlük elegendő (szlovák—cseh, cseh—lengyel, szlovák—ukrán, bolgár—szerb stb.), de éppen a tisztá típusok alapján tudjuk, hogy ezek itt valóban keverék nyelvjárások. A lengyelben pl. van egy központi nyelvjárás, a három nagy nyelvjárás találkozásának területén (nem Varsó közelében!), ahol egy, a köznyelvhez rendkívül közelálló nyelvjárás alakult ki. És itt, de csak itt, valóban minden szónál más és más fejlődés tükröződik. Szóval én a romanistáknál kialakult felfogást nem tartom elfogadhatónak, és inkább arra gondolok, hogy a kivételek más nyelvjárásból való átvételek. Ez megint kiválóan igazolható a szláv nyelvek alapján, ahol ugyanis egyrészt más indoeurópai nyelvekből való átvételek (pl. az iránból, a germánból) igen jól kitapinthatók, másrészt a szláv nyelveknek egymásból való szókölesönzése is elég világosan igazolható. Ha tehát pl. a lengyelben egymás mellett él egy nazális alak egy nazális nélküliel, itt nem valami régi denazalizációs tendenciáról beszélünk (újabbban valóban van ilyen), hanem arról, hogy a nazális eredeti szó, a nazális nélküli pedig jövevény a csehből, vagy az ukránból. Hasonló a helyzet tudtommal a germanisztikában is. A kivételek esetén más nyelvjárásokból való kölcsönzésről szoktak beszélni, és nem regresszióról, mint pl. a romanisták, akik úgy látszik, a keverék nyelvjárás típusokhoz vannak szokva, akár pl. a hungaristák.

Teljesen egyetérték azonban BÁRCZIVAL abban, hogy helytelen az a feltevés, mely a hangváltozások okait feltétlenül idegen hatására, idegen népelemek beolvadására viszi vissza. Ez az úgynevezett szubsztrátum hatása, szerintem nem igazolható. Amit eddig ilyen címen felhoztak, az közelebbi vizsgálat során legalábbis bizonyíthatatlannak minősült. Ilyen volt pl. a kézelmúltban MOÓR feltévése, mely szerint a magyar $p > j$, $k > h$ fejlődés valami ismeretlen nép nyelvi hatásának tulajdonítandó, a *ty*, *ly*, *c*, *zs* hang pedig a szlávok hatására honosodott meg.

A képzők keletkezésével kapcsolatban az adaptációra van egy kitűnő példa, ti. a szláv *-ov* birtokos képző, amely az *u*-tővű főnevek többes genitívusából vonódott el, itt pedig eredetileg a tőhöz tartozott idg. **sūnou-ōm* > összláv *synov-ъ*, amelyet a nyelvérzék az egyes nominatívus *synō* ~ genitívusi *synu* stb. alapján így kezdett tagolni:

² Ez olyan jellegű kifejezés, mint a finnugor: a nyelvcsalád két szélső tagja adja az elnevezést. Az *indoeurópai* szó politikai kisebbségi érzésen alapszik, no és kicsoda szörny szó az *indoeurópnista* az indogermanista helyett, amit pl. BÁRCZI használt.

syn-ovъ. A többes genitivusi funkcióból igen korán, már pl. az ógyházi szlávban is, kifejlődött a birtokos képző funkció: *Petrovъ* 'Péteré'.

És — őszintén megvallva — régóta nem értem, mit jelent a magyarban az ún. „permi jelleg”. Azt-e, hogy a magyar fejlődés bizonyos pontokon „párhuzamos” a permi nyelvekkel (pl. a denazalizáció, a szőeleji zöngétlen zárhangok zöngésülése stb. terén; itt azonban óvatosnak kell lenni, mert lehet, hogy a *d* a fgr. **t*- helyén a *t*-nél is feltehető spirantizálódás eredménye, mint pl. a németben)? Ilyen párhuzamos fejlődés nemcsak rokon nyelvekben, hanem teljesen idegen nyelvekben is végbemehet. És nincs olyan sok permies jelleg a magyarban, hogy ez ne volna véletlen egyezésnek is tekinthető. Ilyen kései véletlen egyezés pl. a szlovén *č* és az orosz *č*, az ősszláv *tj*, *kti* helyén. Sőt ide lehet ma már venni a szerb-horvátot is, amelyben pontosan ugyanazt a hangot találjuk, mint az oroszban, vagyis palatalizált *č-t* (*čš*), amely különben idegen fül számára tiszta *č* benyomását kelti. Mások, mint látom, ezt a permies jelleget hosszú ideig való együttélés következtében kialakult közös fejlődési tendenciákkal magyarázzák. Én ebben sem hiszek. Vagy legalábbis kételkedem benne. Ha megvizsgáljuk azokat az eseteket, amelyeket e tétel bizonyítására felhoztak, mint pl. a cseh és német Umlaut összefüggése, a magyar és a szlovák mássalhangzó-rendszer egyezése, a deklináció kivétele néhány balkáni nyelvben stb., kiderült, hogy más-más időben egymástól függetlenül lefolyó fejlődésekről van szó. Tehát tulajdonképpen ez is „párhuzamos” fejlődés. Vannak viszont olyanok is, akik ezekben az egyezésekben egyszerűen szökölcsonzéseket látnak. Ha tehát ez a kifejezés, hogy „permies”, csak annyit tesz, hogy itt a permi nyelvekben is jelentkező magyar sajátságokról van szó, de a kutatók a tudomány mai állása mellett nem tudják eldönteni, hogy a fenti három kategória melyikével állunk szemben, akkor beszélhetünk a magyar nyelv bizonyos permies vonásairól.

Nem tudom honnan veszi BÁRCZI, hogy „a *c* > *cs* hangváltozás később a magyarban nem ismeretlen” (108. l.). Példát nem idéz, a hangtörténetében ezt nem is említi, én ilyenről nem tudok. Minek tehát egy szükséztű kézikönyvben kitérni rá?

Ez a néhány megjegyzés, amely különben nem is teljesen BÁRCZINAK szól, természetesen nem rontja le a valóban élvezetes és hasznos könyv értékét.

„A magyar szókincs eredete” BÁRCZINAK talán a legrégebbi tankönyve. Úgy emlékszem, hogy csírája még a debreceni időkhöz nyúlik vissza, ahol talán még a háború előtt jegyzetben is megjelent. Én mindenesetre már mint jegyzettel is megismerkedtem vele. Az előadás-sorozat végeredményben GOMBOCZ hasonló előadássorozatára megy vissza. Ezeknek az előadásainak a sorozata meg is jelent, bár én magam csak a bolgár-török jövevényszavakról és a neo-latin elemekről tartott előadásait hallgattam, litografálva kiadott későbbi jegyzetei közül pedig csak a bolgár-török jövevényszavainkkal foglalkozót ismerem. Ezt csak azért említem, mert ebből kiderül, hogy BÁRCZI ennek az előadás-sorozatnak kapcsán nagymértékben a maga kutatásaira volt hatagatva és legfeljebb a török jövevényszavakra, a finnugor elemekre és esetleg iráni eredetű szavainkra vonatkozólag állt rendelkezésére korszerű összefoglalás, a többi tulajdonképpen mind magának kellett összeállítania. Az anyag felépítése a következő: külön tárgyalja a magyar szókincs különböző eredetű elemeit, kezdve a finnugor eredetűekkel, folytatva a belső keletkezésű szókincsel (indulatszók, hangutánzó szavak, hangulatfestők, állathivogatók, gyermeknyelvi szavak és mesterségesen gyártott, nyelvújítási szavak), amellyel különben előzőleg foglalkozik ilyen alappsággal, majd áttér az idegen eredetű szavakra. A jövevényszó ~ idegen szó kérdésének, s a jövevényszó-kutatás jelentőségének tisztázása után áttér az egyes jövevényszócsoportokra nyelvek szerint. Tárgyalja az iráni elemeket, a mongolos jövevényszavakat, a kaukázusi jövevényszavak kérdését, a török, a szláv, a német, a latin, a bizánci-görög, a francia, az olasz és a rumén jövevényszavakat. Minden egyes kategórián belül (kivéve a kaukázusi és a bizánci-görög részt, ahol részletezés nincsen) foglalkozik a kérdés történetével, a magyarság és az illető nép érintkezésének történetével, az átadó nyelv, vagy nyelvek legfontosabb nyelvjárási sajátágaival, és végül vázolja azokat a fogalmi köröket, amelyekre az átadó nyelv hatása kiterjed. Mindenütt bőséges irodalom egészíti ki fejtegetéseit és irányítja útba a további kutatást. Valóban kitűnő kalauz a magyar szókincs történetében. A második kiadás ehhez a részhez még a magyar névkutatásra, a személy- és helynevekre vonatkozó legfontosabb eredményeket is összefoglalta. Ez is kiválóan, mintaszerűen, minden lényeges probléma kellő kiemelésével történt.

Mivel a szókincs történetével magam is sokat foglalkozom, természetes, hogy itt-ott megjegyzéseim vannak BÁRCZI fejtegetéseibe, de hangsúlyozni kívánom, hogy ez munkáját érdemben úgyszólván egyáltalában nem érinti. Ezekkel a megjegyzéseimmel csak az a célom, hogy egy esetleges újabb kiadásban ki lehessen kerülni a súlyosabb hibákat.

Első hiányérzetem talán az, hogy a finnugor elemeknek, nyelvünk kétségtelenül legfontosabb rétegének kevés hely és figyelem jutott. Míg pl. minden jövevényszó réteg-nél aránylag részletes tájékoztatást találunk a legfontosabb hangtani kérdésekről, a finnugor eredetű szavakról szóló részben egyetlen hangtani kérdés szerepel csak, az is olyan formában, mintha teljesen tájékoztatlan laikusoknak szólna. Hát a magyar szókincs eredete című egyetemi tankönyvben nem érdemelne a finnugor eredetű szókincs kissé szakszerűbb és bővebb tárgyalást?

A kaukázusi jövevényszavakkal kapcsolatban, amelyben különben BÁRCZI is az „ignoramus” álláspontjára helyezkedik, azt mondja: „tudjuk, hogy a magyarság vándorlása során a Kaukázus közelében lakott”. Én is azokhoz tartozom, akik stratégiai képtelenségnek tartják, hogy a magyarság képes lett volna zömével északnyugatra áttörni a Don deltáján keresztül, ha a Kubán vidékén lakott volna és a besenyők eszerint északról támadták volna meg őket. De az egész feltevés még azért is hibás, mert akkor közöttük lett volna a kazár birodalom is. Az azonban bizonyos, hogy a kaukázusi népek eredetileg nemcsak a Kaukázusban lakhattak.

Csuvasos jellegű szavainkban a török szókezdő *j*-tudvalevően három- (sőt négy-) féle megfelelést mutat a magyarban: 1. *ír* < török *jaz-* ~ csuvas *šir-*, magyar *író* < török *jaz-* 'köpül'; 2. *gyűrű* < török *jüzük* ~ csuvas *šöre* (így még *gyom*, *gyaláz*, *gyapjú*, *gyónik* stb.); 3. *szél* < török *jäl* ~ csuvas *šil* (így még *szűcs*, *szérű*, *szőlő*). BÁRCZI azt mondja, hogy a magyar hármasság itt három különböző csuvasos török nyelvjárási alakot tükröz, azt mondja tehát, hogy a magyarság ezeket a szavakat három különböző *csuvasos* jellegű nyelvjárásból vette át. Pedig ez valószínűtlen. A csuvas fejlődés ugyanis csak a következő lehetett: őstörök **j* > csuvas **j* > **dž* > **č* > **š* > *s*. A *j* > *dž* hangfejlődés számos török nyelvben végmert, pl. a baskirban, a kazakban. A *dž* > *č* hangfejlődés összefügg a csuvasban általános zöngélenüléssel, de ezt a közbeeső hangot az is bizonyítja, hogy az őstörök *č*-nek a csuvasban éppúgy *s* a megfelelője, mint a *j*-nek. Az *š*-et azért kell feltételezni, mert az *š* nyilván nem közvetlenül a *č*-ből alakult. A magyar hangok tehát a következőképpen felelnek meg a csuvasoknak: a magyar *ír*, *író* még az ősi **jar*, **jaray* átvétele, a magyar *gy* a *dž* fokból fejlődött (a magyar *gy* még a XV. században is *dž*-szerű affrikáta volt, amit bizonyít az, hogy a román *dž* hangot még a XV. században is magyarul *gy*-vel írták át; vö. 1411: *Rugyinolez*, ma románul *Ruginos*, KNIEZSA: MNy. XLIII, 242), a csuvas *š*-ből való a magyar *sarló* *š*-e (Gombocz és BÁRCZI kételyei e szavunknak a csuvas *šurla* 'sarló' szóval való összefüggésére nézve tehát nem súlyosak), és végül a csuvas *š*-ből valók az *sz*-kezdetű magyar jövevényszók. Azaz szerintem az egyes alakok között nem nyelvjárási, hanem kronológiai különbségek vannak.

A szláv jövevényszavak problematikája egészben véve jól, sőt kitűnően van bemutatva. Néhány hiba, vagy elírás mégis belecúszott az összefoglalásba. Így pl. a szlovák *dž*-nek azért felelhetett meg a magyarban *gy*, mert a szlovák *dž* valamikor, a depalatalizálódásig *dž*-nek hangzott, amely nagyon közel állott az ómagyar *dž*-hez, vagy *dž*-hez. A magyar *kereszt*, *görög* és még egy-két szónak megfelelő szláv szóban a szótagképző *r* csak kései, már a jerek kiesése utáni fejlődés eredménye: a magyarság e szavakban tehát nem *r* szonánst, hanem *r* + tisztá jert hallott. A szláv nyelvekben ugyanis megkülönböztetjük a *trrl*, *trrl* típusokat (ahol az *r* szonáns összsláv eredetű) a *tröl*, *tröl* típusoktól, ahol az *r* szonáns csak a XII. század után — és ott sem mindenütt — alakult ki. A *halom* szó MELICH fejtegetései ellenére, amelyeket magam is többször elfogadtam, aligha lehet orosz eredetű. A magyar *halom* már 1055-ben *o*-val fordul elő, míg az oroszban a *holmō* még a XII. században is mindig *o*-rel van írva. A szó eredhet pl. az ószlovákból is. A kérdés különben még nem egészen világos. A *pap* szó, és talán a *diák* is, a magyar keresztény terminológia bizánci rítusú rétegéhez tartozik, és nem a nyugatihoz. Érdekes, hogy a *lenese*, *szerencse* kérdésében BÁRCZI makacsul ragaszkodik MELICH feltevéséhez, hogy ti. mindkettő egy ószlovén **leča*, **šreča* átvétele (< összsláv **letja*, **šretja*). Úgy látszik BÁRCZI-t nem győzte meg az én fejtegetésem arról, hogy a nazálisok korában a keleti-szlóvenben még *č* volt a *č* helyén, ez a magyarság a helynevek tanúsága szerint *n-ty*-vel és nem *n-cs*-vel vette volna át (a nazális mássalhangzót megőrző nyelvjárások Karinthia nyugati részében vannak). Másrészt volt idő, amikor a bolgár *št* palatalizáltan *št*-nek hangzott, amely a magyar *fülben* a *cs* benyomását kelthette. Felfogásom kategorikus elutasítást („másképp Kniczsa...”) mindenesetre nem érdemel. BÁRCZINAK joga van nem hinni az általam kifejtettekben, de „kétes”, vagy más hasonló jelzőt tehetne oda a kérdéses szavak elé. Ugyanez vonatkozik több más esetre is. A *hártyá*-t a latin jövevényszavak között tárgyalja azzal a megjegyzéssel, hogy a latin *ch* a „régebbi átvétel esetében *h*, fiatalabb jövevényben *k* alakban mutatkozik, pl. *charta* > *hártya*..., de újabb *kártya*”. Csakhogy a „régebbi” átvételek közé éppen csak ez az egy

szó tartozik! A *Mihály* név ugyanis még jóval a latin hatás előtt bukkan fel, tehát minden lehet (bizánci-görög, görög-keleti szláv, nyugati-kereszténységű szláv, sőt még talán német is), csak éppen latin nem. Egyetlen egy szóra pedig nem helyes építeni, amikor a *hártvány*nak kitűnő magyarázata van a közép-görögből, vagy a déli-szlávból.

A szláv fejezetekben tapasztalnom kellett, hogy többször nem fogadja el fejtegetéseimet (mint a fenti esetekben), bár jelzi, hogy ismeri eltérő felfogásomat. Olykor azonban úgy tesz, mintha nem ismerné munkámat. Pl. a *pötye* 'lisztép', szerintem semmi esetre sem függhet össze a szerb-horvát *pića* 'étel' szóval; *korozsma* szerintem egyszerűen latin eredetű, BÁRCZI viszont a biztos szlávok között sorolja fel. A *pünkösöd* szóról könyvemben a legterjedelmesebb cikkeket egyikében igyekeztem kimutatni, hogy a feltett szlovén **pinkušti* (BÁRCZI, Hangtört. 48 szerint *pin-k-o-šti*!!) egyszerűen nem létezik, s a magyar szó jól megmagyarázható az ófelnémetből is. BÁRCZI ennek ellenére következetesen szlávnak veszi, holott pl. a *püspök* esetében, amely pedig pontosan a *pünkösöd* címszó után következik, elfogadja az ófn.-ből való magyarázatomat. Hasonlóképpen minden megjegyzés nélkül a szerb-horvátból származtatja a *patyolat*-ot, holott én úgy gondolom, elég meggyőzően cáfoltam ezt a feltevést. Úgy látszik, a *koponya* szóra vonatkozó fejtegetéseim sem nyerték meg tetszését, mert — SIMONYI nyomán — a szlovén *kopánja* 'fateknő' (az *á* emelkedő intonációjú *h o s s z ú* hang!) jelentésű szóból származtatja. De más fejezetekben is számos olyan szót idéz, amelyeknél az én eltérő magyarázatomat meg sem említi. Itt van pl. a *szász* szó, amelyet én a szláv eredetűek között tárgyalok (főleg az *sz-ek* miatt), ő megjegyzés nélkül közép-felnémetnek veszi. Németnek tartja a *mozsár* szót is, pedig ez is kétségtelenül szláv eredetű. De a *garas* szóról is meg lehetne említeni, hogy kétes eredetű (származhat a csehéből is). És latinnak tartja a *máza* szót, pedig ennek keleti eredete egészen bizonyos.

Többé-kevésbé határozottan felvetem a következő szavak ófelnémet eredetét: *marha* (< ófelnémet *merchat* 'áru' < latin *mercatus*), *pünkösöd*, *monostor*, *kehely*, *pohár*, *sajtár*. A *kehely* régiségét BÁRCZI is elismeri, de ha a németből való — és bizonyos megfontolások miatt szláv eredetű nem lehet —, akkor még a kereszténység kezdetén kellett átkerülnie, mert ahol *m i s e* volt, ott *k e h e l y* nek is kellett lennie. Ugyanez a megfontolás érvényes a *püspökre* és a *pünkösdre* is.

A latin elemek sorából törölnünk kell azokat a régi szavakat, amelyekben a latin *s* helyén *sz-et, c-t* találunk: *árboc*, *fácán*, *gadóc*, *kecele*, *párduc*, *pásztor*. FLUDOROVITSNÁL még valamennyi latinnak számított, BÁRCZI már csak hármat említ, azt is kételkedve. Ezek mind görög eredetűeknek látszanak, talán az *árboc*-ot kivéve, amelynek nem tudom a magyarázatát (de latin már csak ezért sem lehet, mert hogy jutott volna be a hajózás szaknyelvébe egy latin eredetű szó!). Érdekes, hogy míg a 106. lap szerint a *párduc* „valószínűen szláv közvetítéssel” került a magyarba, egy lappal később már a „biztosan latin eredetű” szavak közé van sorolva! Ugyanígy a *játyol* a 109. lapon görög, a 119-en olasz!

Ami ófrancia és provençal elemeink kérdését illeti, nem hiszem a *zománe* vallon eredetét, mert a németből is meg lehet fejteni. A régi magyar *zomálc* ugyanis másból, mint a németből nem magyarázható, ebből pedig hasonlással igenis fejlődhetett *zomálc* > *zománe* (vö. KNEZSA, SzlJsz. I, 973). Teljesen valószínűtlennek tartom a *dézma* változatnak a *provençal*-ból való magyarázatát, először azért, mert egy adat nem adat (ez volna az egyetlen átvétel ebből a nyelvből!), másrészt a *dézma* származhat a velencei olasz nyelvjárásból, abból, amelyben a *ge, gi* szótag *ze, zi*-vé fejlődött (vö. *evanzelio*, *Zuane* 'Joannes' stb. MELICH, SzlJsz. I/2, 34). Egy másik, de szintén észak-olasz nyelvjárás *dežíma* alakjára megy vissza viszont a *dézma* változat. Ezeket is megírtam, de BÁRCZI ezekre sem reflektált.

Az olasz jövevényszavak között megint szerepel az *osztriga*, pedig, mint nálam olvasható, a szó a horvátban is így hangzik, olasz származása tehát legalább is kétes. Hiányzik viszont pl. a *tányér*, amely szerintem kétségtelenül az olaszból származik. Biztosan olaszoknak vehetők az *esperes* (< **aržiprišt*), *eretnek*, *remete*. Az utóbbinál nem értem a „nehezebben besorozható szó” megjegyzést. Ennél sem utal BÁRCZI az én munkámra.

A második kiadásban BÁRCZI jónak látta a magyar névkutatás legfontosabb eredményeit is feldolgozni. Nem tudom, hogy helyesen tette-e. A tankönyv nem való megoldatlan problémák körüli állásfoglalások regisztrálására, különösen akkor, ha az nem is tananyag. Remélem ugyanis, hogy ez a fejezet nem azért szerepel itt a tankönyvben, mert tan- és vizsgaanyag, hanem egyszerűen azért, mert itt lehetett a legkönnyebben kiadni. Különösen a személynevekkel foglalkozó szakaszokat érzem nem kielégítőeknek. Nem azért, mintha BÁRCZI rosszul foglalta volna össze az eddigi kutatás eredményeit. Nem, az összefoglalás, mint összefoglalás kitűnő, ellenben: nem volt mit összefoglalni.

Az eddigi kutatás ugyanis, beleértve még PAIS DEZSŐnek aránylag átfogó jellegű jelentés-tanát is, tulajdonképpen nem nyúlt az ómagyar személynévanyag zöméhez, hanem csupán mazsolákat szedegetett belőle. Ebből pedig az ómagyar személynévek rendszerét rekonstruálni nem lehet. Ennek a rendszernek a hiánya érződik legjobban BÁRCZI összefoglalásában. Hogy miképp kellene feldolgozni a magyar személynévanyagot, arra itt még csak vázlatosan sem mutathatók rá, de nagyjából bemutattam ezt egy litografálva, 15 példányban megjelent dolgozatomban, melyben vázlatot adtam a magyar és a szlovák, ukrán családnevek rendszeréről. Mindenesetre két nagy csoportot különböztethetünk meg: a közszoji és nem közszoji eredetű nevek csoportját. Az elsőt, amely a magyar névanyagnak jelentéktelen százalékát alkotja, feldolgozta PAIS DEZSŐ (én ugyan a nem magyar eredetű appellatívumokból származó neveket már a következő csoportban tárgyalnám), de a második csoportot még senki sem próbálta elrendezni. Ami pedig a török, a német és a szláv eredetű névanyagot illeti, jobb, ha ebből a rendszerből egyelőre kimarad, mert lehet, hogy nem is magyar személyek viselték (az olyanok természetesen, mint *Árpád*, *Gyej-csa* stb. már magyar személynévek). De ott vannak százával az olyan nevek, mint *Be-cs*, *Be-cse*, *Be-csej*, *Be-ce*?, *Be-cő*, *Be-csk*, *Be-cske*, *Be-csüs*, *Be-d*, *Be-da*, *Be-dad*, *Be-de*, *Be-decs*, *Be-dek*, *Be-dk*, *Be-düs* (ugyanczok *Bécs*, *Béd* alakban is), *Bé-n*, *Bé-ny*, *Beh-ed*, *Bej-d*, *Be-k*, *Be-ke*, *Be-ked*, *Be-kes* (? *Bé-la*, *Be-lüd*), *Be-na*, *Be-nka*, *Be-nke*, *Be-n-da*, *Be-n-se*, *Be-s*, *Be-sa*, *Be-ska*, *Be-sü*, *Be-t*, *Be-la*, *Be-te* stb., stb. Hasonló neveket mindenki tömegesen találhat az Árpád-kori okmánytárainkhoz készített mutatókban, nemcsak a *Be-* kezdetűek között, amelyeket találmra vettem elő, hanem a *Ba-*, *Bi-*, *Bo-*, *Bu-*, *Csa-*, *Cse-*, *Csi-*, *Ka-*, *Ko-* stb. kezdetűek között is. Persze könnyű pl. a fent felsoroltak közül kiemelni a *Bese* személynévet és a törökből származtatni, de akkor mit csinálunk a *Ba-s*, *Ba-sa*, *Bi-sa*, *Bo-s*, *Bó-sa*, *De-sa*, *Do-sa* (nem *Dou-sa*!), *Ma-sa*, *Me-sa*, *Me-sü*, *Mi-sa*, *Mo-s*, *Mo-sa* stb. féle alakokkal, amelyek semmiféle közszojival nem hozhatók kapcsolatba. Én azt hiszem, amit egy mondatban BÁRCZI is jelez (s ezt én már 1934-ben hangsúlyoztam: AECO. I, 119, és az Akadémián is tartottam róla előadást valamikor 1950 körül), hogy itt egy letűnt névrendszer romjairól van szó, amelynek a lényege a rendkívül változatos becézés volt. Ez a becézés pedig nyílt egyszótagúvá csonkult eredeti (közszoji eredetű?) nevek-ből alakult. Természetes azonban, hogy ezek a becealakok a kereszténység korában már új nevek rövid alakjaivá adaptálódtak (pl. a *Benedek* stb.). Hogy a magyarban még a vezérek korában is milyen általános volt a nevek becézése, mi sem jellemzőbb, mint az, hogy még a vezérek magyar neve is csak becézett alakban ismeretes (*Árpád*, *Előd*, *Júto-csa*, *Gyej-csa*, *Vaj-k* stb.). Volt idő, amikor a régi magyar személynév rendszert „törökös”-nek tartották. Szó sincs róla! A török személynévanyagot a dicsekvő névösszetételek ('hold-herceg', 'diznó-apa' stb.) és a becézés teljes hiánya jellemzi. Semmi ilyesmi a magyarban nincs. A magyar nevek egyszerűek, szinte már túlságosan is szerények ('árpácska', 'szemecske', 'nincs is', 'nem is él' stb.) és a becézés az uralkodó benne. É téren még a szlávokat is túlszárnyalják.

A családnevek kialakulása (amit BÁRCZI kételeműnek nevez) talán elég szemléletesen van leírva, de a családnevek rendszerezését még csak meg sem kísérl.

Szeretnék itt még néhány szót mondani az én személynévtani kutatásaimról. Én soha rendszeres kutatásokat a személynévek terén nem végeztem. Helytelen tehát az én (egyébként teljesen önzetlen, ingyenes és majdnem névtelen) segítségemet a településkutatás számára valamiféle feldolgozásnak feltüntetni, mint pl. BENKŐ teszi. Arról volt ugyan szó, hogy az ő s s z e s megyék anyagának összegyűjtése után és ugyanabban a sorozatban névtani, elsősorban családnévtani szempontból feldolgozom az egész névanyagot. Ez azonban nem valósult meg, csupán három megye névanyaga alapján próbáltam csinálni a történések számára egy vezérfonalat, hogy a magyar és a szláv családnév típusok leggyakoribb változataiban tájékozódni tudjanak. Úgy tudom, teljesen felesleges volt. És ez a feldolgozás igenis nyelvészeti, és nem településtörténeti szempontú, mint azt BENKŐ nyomán BÁRCZI (125. l.) állítja. Egyébként sohasem állítottam, hogy a történéseknek adott név-minősítéssel én bármilyen nyelvészeti feldolgozást elvégeztem volna.

A helynevekre vonatkozó fejezetek már sokkal világosabbak. Itt azonban BÁRCZI az összefoglalás számára sokkal jobban feldolgozott anyaggal rendelkezett. Mivel e megállapítások legnagyobb része amúgy is tőlem származik, s BÁRCZI ezeket helyesen adja vissza, e fejezetekhez különösebb hozzáfűzni valóm nincs.

BÁRCZI GÉZA legnevezetesebb munkája azonban e sorozatban nem az eddig említett, hanem a „Magyar hangtörténet”, amely immár szintén második kiadásban áll rendelkezésünkre. Hosszú éveken át tartott előadásai során fokozatosan jött rá BÁRCZI a GOMBÓCZ-féle szintézis gyenge pontjaira, és egymásután járult hozzá kisebb-

nagyobb tanulmányzaiban a kérdések tisztázásához. Legnagyobb teljesítménye e téren a Tihanyi Alapítólevél teljes nyelvi feldolgozása volt, amikor is kénytelen volt az ómagyar hangtörténet minden kérdésében állást foglalni. Úgy gondolom, hogy előadásának frissességét és pártosát éppen ezek a saját részletkutatásain alapuló eredmények adják meg. De BÁRCZI a későbbi korok nyelvével is aránylag sokat foglalkozott, azért is tud sok eredeti eredményt nyújtani. Itt is kiemelem, hogy én BÁRCZI eredményeivel általában egyetérték, sőt hangsúlyozom, hogy a sorozatban megjelent művei közül ebben nyújtja a legtöbb eredeti, önálló eredményt. Ha mégis itt-ott ellentmondok neki, az azért van, mert hiszen számos kérdésben még ma sincs teljesen kialakult vélemény, az enyém tehát legfeljebb egy a több közül (és mivel én újabban keveset foglalkozom a magyar nyelvtörténettel, e problémák nem is a fontosabbak közül valók). Eltérhetnek nézeteink azért is, mert vannak olyan területek, ahol én esetleg pillanatnyilag jobban lehetek tájékozódva, és végül azért, mert elvégre az advocatus diaboli szerepe egyenesen kívánatos a tudományban.

A magyar nyelvtörténet korszakainak beosztásával mostanában sokat foglalkoztak. Végeredményben azonban mégis vissza kell térni a nyelv tudományi szempontú felosztáshoz. A társadalmi és gazdasági változások szerinti korszakolás nem jó, de BÁRCZIÉ, a külső politikai korszakok szerinti éppen olyan hibás. Tehát igenis helyesebb volt GOMBOCZ „előmagyar” és „ősmagyar” korszakolása, mint BÁRCZINÁL az „Urál vidéki őshaza” nevű korszak és a „vándorlások korszaka” felvétele. Az ómagyar korszak sem a kereszténység felvételétől kezdődik (a kereszténység a magyar nyelvet talán gyorsabb fejlődésre ösztönözte?), hanem az első magyar nyelvemléktől, Konstantinos Porphyrogenetos 950 körüli feljegyzésitől.

A „sorvadó” magánhangzók e-féle hangszíne úgy látszik egyidőben valóság lehetett, nemcsak franciás hangjelölés nyoma. Mint arra már régen rámutattam (Magyarok és Románok I, 152) a románban néhány -d végű magyar névnek -de szöveg felel meg, ami aligha lehet más, mint a magyar tövégi magánhangzó e-féle reflexe (*Gesztrágy* > román *Gestrade*, *Korpad* > román *Corpade*, *Monora*, ómagyar *Monorád* > román *Mănărade*, *Pánád* > román *Pănade*, *Hesdát* > román *Heşdate*, *Ősanád* > *Cinade*, *Szentegyed* > *Sântejude*, és talán idevalók a magyar *Várad* > román *Oradea* félék is).

Az ő hanggal kapcsolatban az 1075/1217. oklevélből idézett *orduksara* és *feniosau-nica* törlendő, mert az 1217. évi oklevél, amely az 1075. évi alapítólevelet átírta, nem hiteles (SZENTPÉTERY, Reg. I, 20). Sajnos, a román *Ciuc* a magyar *Csik* megyénév helyén nem bizonyítja, hogy a magyarban e névben veláris *i* lett volna. A románban ugyanis a *ci-* hangkapcsolatból sokszor vált *ču-*: román *ciumă* < latin *cyma*; román *ciur* 'szűrő' < latin *cibrum*, román *ciutură* < latin *cytola*. A magyar *karvaly* végeredményben magyarítható egy török *qıryuj-*ből, de a szláv *kraguj*, *kroguj* csak egy török *qaryuj-*ből való lehet, és mivel ilyen alak valóban van (KÁŠFARĪ, vö. KNIEZSA, SzlJsz. I/2, 851) nincs semmi szükség a magyar alak szempontjából is nehézségeket okozó *qıryuj-*ből kiindulni (a *qıry-* a-j nyilván sajátóhik).

Az ómagyar hangrendszer rekonstruálásában a legnagyobb nehézséget talán az okozza, hogy a finnugor előzmények úgyszólván teljesen bizonytalanok. És a helyzet egyelőre szinte reménytelen, hiszen a magánhangzók rekonstruálásával eddig alig foglalkozott valaki (a régi sikertelen kísérletek után újabban a finn-volgai nyelvek vokalizmusát E. ITRONEN, az obi-ugor nyelvekét pedig W. ŠTERNITZ kutatta). Ha tekintetbe vesszük a rendkívüli nehézségeket, amelyet a feladat jelent, a finnugor vokalizmus kutatóinak száma nagyon kevésnek bizonyul. Az indogermanisztika területén minden nyelvcsaládra sokkal, de sokkal több kutató jut. Noha összehasonlíthatatlanul régiebb szövegekkel is rendelkezünk, mint a finnugor nyelvekre vonatkozólag, mégis majdnem egy évszázadig tartott, amíg a mai eredményeket elérték. És ha arra gondolunk, hogy milyen rendkívüli óleslátás kellene pl. a mai szláv megfelelőekből egy ősszláv alapalakra visszakövetkeztetni az ógyházi szláv nyelv segítsége nélkül, amely a problémák kulcsát szolgáltatja (pl. orosz *beręza*, lengyel *brzoza*: olv. *bzsoza*, cseh *břıza*, szlovén *bręza*, szerb-horvát *breza*, *bręza*, *brıza*, bolgár *bręza*, ősszláv *bręza*, ősszláv **berza* < indogermán *beręa*; vö. német *Birke* stb.), akkor belátjuk, hogy milyen nehéz feladat előtt áll a finnugor nyelvtudomány, ahol ez a munka most kezdődik. Hát még ha tekintetbe vesszük, hogy mennyi jövevényszó került át egyik szláv nyelvből a másikba, amelyek a képet a felismerhetetlenségig megzavarják. Ez nyilván ugyanígy van a finnugor nyelvek esetében is. Ezért érthető, hogy a magyar magánhangzók e r e d e t i hangszíne ma is bizonytalan. Ma is csak annyit tudunk többé-kevésbé biztosan, hogy eredetileg vajon palatálisak, avagy velárisak voltak-e. ŠTERNITZ eredményei azonban — ha nem is teljesen elfogadhatók — a jövőt illetőleg biztatóak. Nyomukban az embernek az a benyomása támad, hogy bármilyen nehéz, de mégis lehet a h e t eredményt elérni. A magyar magánhangzók történetének másik fogyatékosága,

hogy a jövevényszavak sincsenek kellően feldolgozva. Fájdalmasan hiányzik az iráni réteg hangtani feldolgozása, de tulajdonképpen sincsenek komoly munkálatok a szláv, a német és a latin elemek hangtánát illetően sem. Tehát — bármennyire is furcsán hangzik — a magyar magánhangzók történetére vonatkozólag egyetlen-egy biztos támpontunk van, és ez a honfoglalás előtti török jövevényszó réteg! Amint BÁRCZI munkáját már első kiadásában áttanulmányoztam, ez az egyoldalúság azonnal szememből ötlött. De ebben nem ő a hibás, hanem az eddigi kutatók, akik a jelzett területeket még nem dolgozták fel. Az volt a nagy fogyatékosága LAZICZIUS híres tanulmányának, az „Egy nagy pör felújítása”-nak is, hogy pl. a szláv jövevényszavak tanulságait nem is igyekezett hasznosítani. És ezt éreztem, és érzem BÁRCZI mostani munkájának olvasásakor is!

Az ómagyar magánhangzók történetével kapcsolatban úgy látom, hogy a hangsúlytalan szótagok magánhangzói, főleg a három és több szótagú szavak második szótagjában, nem fejlődtek azonosan a hangsúlyos helyzetben álló szótagok magánhangzóival. Bár a nyíltabbá válási tendencia ezekre a szótagokra is kiterjed, mégis korábban, a nyíltabbá válás előtt, úgy látszik, ilyen helyzetben legalább egy fokkal zártabbá válás állapítható meg. Bár a kérdés még számomra sincs teljesen tisztázva — szláv elemeink hangtani vizsgálatával ugyanis még nem vagyok készen, főleg a helynévanyag feldolgozása nagyon hiányos —, már most is úgy látom, hogy a (*barona*) > *borona*, *szalonna*, *kaloda*, *kalangya* > *kalongya*, *mostoha* > *mustoha* stb. a szláv *brana*, *slanina*, *klada*, *kladnja*, *maštecha* helyén csak zártabbá válással magyarázható. Hogy ebbe a kategóriába tartozik-e, vagy másként magyarázandó az a jelenség, amikor az idegen nyelvi *o*-nak az ómagyarban *u*, a mai magyarban *o* a megfelelése, még mindig nem tudtam eldönteni. De szláv példákon kívül még törökök is tartoznak ide (török *bor* > ómagyar *bur* > ma *bor*; szláv *postavъ* > ómagyar *pusztou*, vö. KTSz.-ban *puszté* > ma *posztó*; szláv *pot-rochъ* > ómagyar *putruh* > ma *potroh*, szláv *močilo* > ómagyar *mucsula* > ma *mocsolya*; szláv *Monislav* szn. > ómagyar *Munuszlou* > ma *Monoszló*; szláv *Soběslav* > ómagyar *Szubuszlou* > ma *Szoboszló* és még néhány példa). BÁRCZI (34. és 43. l.) ezekkel szemben tanácstalan. Nem veszi észre, hogy itt azonos jelenségről van szó, és a török adatokat elválasztja a szlávoktól. A török eredetűeket egy t ö r ö k zártabb *o*-ból magyarázza, a szlávoknál pedig helyesírási sajátásra gondol! Erről azonban szó sem lehet! És az 1341-ben fellépő *munustur* a korábbi *m o n u s t u r* helyett szintén nem lehet semmiképp sem helyesírási sajátosság, hanem a m a i ejtés: *monostor* őse, és egyszerűen asszimilációval keletkezett. Azaz, amit én ezzel a pár mondattal szeretnék jelezni, az annyi, hogy az ómagyarban igenis kellett lenni bizonyos zártabbá válási tendenciának is. Akár úgy, hogy volt egy nyelvjárás, amelynek magánhangzó rendszere zártabb volt (ez a török és a szláv *o*-kat *o*-val vette át), és volt egy olyan, amelyik nyíltabban hangzott (és itt az idegen *o*-t *u*-val helyettesítették), akár úgy, hogy volt egy nyelvjárás, amelyben valóban zártabbá válás történt. Mindenesetre korai zártabbá válás igenis van, és ez nemcsak helyesírási látszat, ahogy ezt BÁRCZI tetszetős teóriája felteszi. Elismerem azonban, hogy az esetek nagy részében ma az ő elmélete magyarázza meg a legjobban az *o* > *a* változást, de amint azt a fenti néhány példa is mutatja, ez minden esetben nem fogadhatjuk el kielégítőnek. BÁRCZI elméletének lényege (54—6. l.) ugyanis az, hogy egyrészt volt egy illabiális *á* > labiális *a*, másfelől egy *o* > labiális *a* fejlődés, és ez a kettő, mikor az *á* és az *a* még egyidejűleg élt a beszélők ajkán, összekeveredett. Egy *á* > *o* fejlődés azonban BÁRCZI nézete szerint (56. l.) sohasem volt! Amit a régi adatok mutatnak: pl. török *Taş* > ómagyar *Tosu* (Anon.) > mai *Tas*, az szerinte sem más mint *ír á s s a j á t s á g*, mert az *o* egyszerűen a labiális *a* jele (SZINNYEI, majd LAZICZIUS elmélete). A fenti példák azonban némileg komplikáltabbá teszik a helyzetet.³ Kétségtelenül kiderül belőlük az, hogy ilyen *á* > *o* hangváltozás — legalábbis szórványosan — valóban történt, s az ilyen szavakban írott *o* nem csak helyesírási sajátosság. Ami pedig Konstantinos Porphyrogenetos *τάξις* adatát illeti egy török *toqšin* helyén, ebben én igazán nem látnám a labiális *a* első nyomát, hiszen RÁSONYI ugyanott egy csomó példát felhoz, hogy Konstantinos a török *o*-t *a*-val jelöli! Sőt *Zálta* van nála Anon. *Zulta*-ja nevének megfelelően, pedig itt biztosan az *u* az eredeti.

³ Volt MELICH JÁNOSnak egy előadása a Magyar Nyelvtudományi Társaságban, amelyen a *jo* > *i*-fejlődés alapján bizonyította, hogy az ómagyarban volt egy illabiális *á* > *o* hangváltozás. Az előadás sohasem jelent meg (vö. Gombocz: Klebelsberg-Emlékkönyv 158). A bizonyítás talán a következő érveléssel történt: A szókezdő *i*-, pl. az *ihar* szóban, csak egy eredeti *jo*-, vagy *ju*-hangkapcsolatban keletkezhetett. Mivel pedig az *ihar* a *javor*-ral és a *juhar*-ral együtt a szláv *javorъ*-ból való, világos, hogy itt *ja* > **jo* > *ju* hangfejlődésnek kellett végbemennie. Azt hiszem így magyarázható az *ír* és *író* is a török *jar-* és *jaray* helyén: **jor*, **joray* > *ír*, *íray* > *írou*.

A nyúlás még szintén kiderítetlen probléma. Készséggel elfogadom, hogy a legtöbb nyúlás a tövégi redukált vokális kiesésének következménye, csak szeretném, ha ezt egyelőre óvatosabban fogalmaznók. Ami ti. a török és a szláv eredetű szavakat illeti, eredhet a nyúlás az átadó nyelvből is. Amióta tudjuk, hogy a törökből voltak eredetileg hosszú magánhangzók is (LIGETI: MNy. XXXIV, 65), a török jövevényszavakban is számolnunk kell azzal az eshetőséggel, hogy a szó már hosszú magánhangzóval került át a magyarba. De itt a részleteket nem ismerem. A szláv jövevényszavaknál azonban ezt minden esetben tekintetbe kell vennünk. A szláv nyelvekben eredetileg mindenütt volt kvantitás, ott is, ahol ma nincs. Sajnos, az egyes szláv nyelvekben ma is más és más helyen van hosszú, ill. rövid időtartamú magánhangzó. Csak példának említem meg, hogy pl. a „régí” emelkedő intonáció helyén a csehben hosszú, a szerb-horvátban rövid hang áll. Viszont a „régí” eső intonáció helyén a csehben rövid, a szerb-horvátban pedig hosszú hang áll. Az „új” emelkedő intonáció alatt pedig mindkét helyen hosszú hang jelentkezik. A szlovénban megint mások a szabályok. Itt mindkét esetben hosszú hang alakult ki. Csak bizonyos esetekben van itt rövid hang. A felsorolt szláv eredetű szavak közül a *csíny*-nek a szh.-ban és a szlovénban hosszú, a szlovákban rövid hang, a *zsir*-nak a szh.-ban, a szlovénban, a szlovákban hosszú, a *gát*-nak a szh.-ban és a szlovénban hosszú, a csehben, a szlovákban rövid, a *kád*-nak a szh.-ban hosszú, a csehben hosszú, a szlovénban rövid, a *mák*-nak a szh.-ban, a szlovénban és a szlovákban rövid, a csehben hosszú magánhangzó felel meg (lehet azonban, hogy az ószlovákban ez szintén hosszú volt), a *rák*-kal és a *barát*-tal valamennyi szláv nyelvben rövid hang áll szemben. Ezek alapján én megfontolandónak tartanám e szavakban m a g y a r pótlónyújtással magyarítani a hosszúságot. Ezt csak a *rák* és *barát* esetében (valamint természetesen még számos más esetben) merném nyugodtan megtenni. Biztos azonban, ahogy BÁRCZI is mondja, hogy a „sorvado magánhangzók eltűnésével kapcsolatos nyúlás” van a *málna*, *kálna*, *pálca*, *jérce*, *párna*, *máglya* stb. esetében. A három szótagú szavakban ugyanis az eredeti hosszú magánhangzók a hangsúly előtt megrövidültek. Viszont a *drága* már biztosan hosszan került át és nem a magyarban alakult „hasonulásos nyúlással”. Ezt az egész kategóriát így nem is hiszem. A *bálcány*-nak pl. a kaj-horvátban is *bálcán* (hosszú hang!) felel meg.

A későbbi, XIII—XIV. század után zártabbá válás világos példái közé tartozik a *mostoha* > *mustoha*, *javor* > *juhar* (szerintem kettős fejlődés: szláv *javorъ* > magyar *javor* ~ és magyar **jahor* > **johor* > *ihor* > *ihar*; **johor* > *juhor* > *juhar*)-és a *viasz* > *viosz* (1519-től) > *viusz* (a XV. század elejétől).

Ideje volna már a geminációt is közelebből megvizsgálni. Ez úgy, ahogy ma tanítjuk, szintén zavaros.

BÁRCZI hangtörténeti és szókinctörténeti munkáit szépen egészíti ki MÉSZÖLY GEDÉON könyve, amely a Tihanyi Alapítólevél, Anonymus, a Várad Regestrum részleteihez, valamint a Halotti Beszédhez és az Ómagyar Mária Siralomhoz ad mindvégig olvasmányosan megírt, rendkívül érdekes szó- és alaktani magyarázatokat. Itt bizonyos mértékben kárpótlást találunk a BÁRCZMÁL hiányzó finnugor szómagyarázatok hiányáért. Az olyan szómagyarázatok, mint a *jok* és *fej*, *víz* és *ügy*, *mell* és *máll*, *fal*, *ló* és terminológiája, *orr*, *orom* stb., alkalmat adnak a szerzőnek arra, hogy a finnugor nyelv hasonlítás elveibe bevezesse az egyetemi hallgatókat, amely sajnos, a mai napig is nélkülöz legalább egy olyan finnugor összehasonlító kézikönyvet, amilyen pl. SZINNYEI JÓZSEF „Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft” című munkája volt. Erre különben a szakembereknek is nagy szükségük volna. MÉSZÖLY munkája nagyszámú finnugor szófejtő részlete mellett sok rendkívül tanulságos szótörténeti és alaktan-történeti fejezetben is bővelkedik. Elég legyen itt csak a *síkság*, *buktat* ~ *bujtat*, *áld* ~ *ágyú* ~ *alkalom* ~ *alkonyodik* szócikkeket említenem, amelyek valóban a tudományos fejtegetések gyöngyeihez tartoznak, bár megvallom, hogy mint MÉSZÖLY minden munkája, úgy ez is egy kissé fárasztó, mert nagyon bőbeszédű. Ezek a fejezetek azonban sok újat, általam nem ismert részletet tartalmaznak. Ezzel szemben a könyv második fele, 106—261 l., már a szerző többször is publikált gondolatait foglalja magában a HB. és az ÓMS. olvasására vonatkozólag. Nem óhajtok vitába szállni MÉSZÖLY nézeteivel, amelyeknek legnagyobb része SZINNYEIVEL való vitázása közben még valamikor a húszas években alakult ki. Itt csak egy-két apróságot akarok megemlíteni, nem mintha MÉSZÖLYT meg akarnám győzni velük, hanem hogy bemutassam MÉSZÖLY módszerének bizonyos árnyoldalait is.

Ilyen jellemző kérdés a *falu* tövégi *u*-jára vonatkozó, immár több mint harminc éves vita. MÉSZÖLY szerint a vogul megfelelő és a népnyelvi *falu*-ja alak alapján az *u* nem lehet eredeti *v* tö emléke, hanem ebben a szóban kivételesen megmaradt a tövégi magánhangzó. Azt mondja ugyanis, hogy a *falu* szónak a régiségben soha sincs valami **folu*-u frott alakja. Pedig kimutattunk az 1233-as *Oyu-foluu*-tól kezdve a *folou* alakokon keresztül a *falo*-ig legalább tíz különféle adatot különböző időből, amelyeket legnagyobb-

részt PAIS DEZSŐ szedett össze. Nem elég. Nem meggyőzők, mert mind „írás hibák”.⁵ Nem számít az sem, hogy az országban t ö b b s z á z *falva* végű helység van, amely mégis csak a *v t ő* eredetisége mellett tanúskodik. Hiába! MÉSZÖLY kijelenti, hogy a helynevek hangfejlődése más, mint a közszavaké. Ezt azonban legfeljebb olyan ember mondhatja, aki helynevekkel sohasem foglalkozott, másnak pedig nem hisz. MÉSZÖLY azzal is érvel, hogy a nép mindenütt *falu-já-t* mond, és már SYLVESTER korában is így mondta. Lehet. De mit jelent mindez? Azt, hogy a *falu* ~ *falva* váltakozásból az alanyeset győzött a XVI. század elejére, viszont pl. a *könyü* ~ *könyve* váltakozásból általában a ragozott alak került ki győztesen az alanyesetben is. Közismert példái ezek az analógiás kiegyenlítődesnek. Ugyanolyan példa a *kapu* is, amelynek szintén *kapu-ja* van, és nem **kapva*. Itt igazán nem kételkedhetünk benne, hogy eredetileg **kapuy*, még régebben **kapuy* volt az alakja, mert e szóra is van egy régi kettőshangzóra valló adatunk (1162: *Copuu* Sopronm. Okm. I, 2), amely ebben a korban igenis komoly bizonyíték, annál is inkább, mert a *kapu* a török *qapuy* szóból ered.

A másik kérdés: voltak-e diftongusok az Árpád-korban, vagy sem. MÉSZÖLY szerint a *volov*, *odou* stb. alakok nem *volov*, *odou* (illetőleg, ha elfogadjuk BÁRCZI feltevését, hogy itt az *o* a labiális *a* jele, *valou*, *adou*), hanem *volov*, *odov*, esetleg *volóv*, *odóv*-nak olvasandók. Mindez mire van alapítva? Arra, hogy a HB.-ben *vima-gg-omuc* van, de *ov-g-a*, az egyszerű *g* tehát azt mutatná, hogy itt nem volt gemináta, mint az előbbiben, annak jeléül, hogy itt a *gy* előtt egy *m á s s a l h a n g z ó* állt. Szellemes, mint MÉSZÖLY minden különvéleménye, de nincs tekintettel pl. az *-eu*-val írt alak *-ő* fejlődésére, amelyet ugyanis egy *-eü* diftongusból tökéletesen megértünk, míg egy *-ev* alakból nem. De erről MÉSZÖLY egyszerűen nem szól. Kikerüli! De valóban van egy-két példánk arra, hogy a szótag végén álló *-v* nem diftongizálódott, hanem egyszerűen kiesett. Ez történt a *Léka* és *Légrád* helynevekben: szláv *Levka* szn. és *Lev-grad*. Mindkét esetben azonban *é* és nem *ő* az eredmény.

E két példával csak azt szerettem volna illusztrálni, hogy MÉSZÖLY ugyan igen nagy tudású, ötletes, majdnem zseniális ember, de van két hibája. Az egyik a makacs-sága: az egyszer elfoglalt álláspontjához körömszakadtáig ragaszkodik. Nem jó vitatkozó partner, mert biztos, hogy nem lehet meggyőzni. Másik hibája az, hogy hajlamos a *m a g a* igazságát keresni az objektív igazság helyett. Az ellenfél gyenge pontjait is szívesen kihasználja a maga igazának bizonyítására, és következetesen elhallgatja a véleményével ellenkező tényeket. Holott mi ahhoz vagyunk szokva, hogy akár a saját magunk véleményét is módosítsuk, ha új, addig nem ismert anyag bukkan elénk, vagy ha mások érvelése meggyőz bennünket. MÉSZÖLYNél ez majdnem ki van zárva. És ez az, ami ennek a zseniális embernek az ifjúságra gyakorolt hatását annyira csökkenti.

A másik munka, amely BÁRCZI fenti műveit kiegészíti, BENKŐ LORÁND nyelvjárás-története. Az első rész tulajdonképpen az általános nyelvészet bizonyos kérdéseit tárgyalja részletesebben (a nyelvjárások mibenléte, a nyelvjárás jelenségek keletkezése, terjedése, a nyelvi egyesülés és elkülönülés okai, nyelvjárástipusok stb.); ezek mind olyan dolgok, amelyek megvannak minden általános nyelvészeti munkában; és amelyeket — persze sokkal rövidebben — BÁRCZINál is megtalálunk. A második fejezet már valamivel konkrétabb, mert a történeti nyelvjárás kutatás módszerével foglalkozik (a nyelvemlékek helyhez kötése, az irodalmi norma hatása az író nyelvére, az egyes egyének nyelvéllapotának keveredése stb.). A harmadik fejezet pedig, amely a magyar nyelvjárások történetével foglalkozik, tulajdonképpen nem más, mint magyar nyelvtörténet. BENKŐ könyve hasznos könyv, mert a magyar nyelvjárás történetéül valóban még csak gyermekcipőben jár, nem árt tehát ha összefoglaljuk az elvi kérdéseket és az eddigi konkrét kutatás eredményeit. De megint kénytelen vagyok visszatérni saját külön szakterületemre, a szlavisztikára, példáulért. Nos a szláv nyelvek területén vannak példák a bizonytalan határu, csekély eltéréseket mutató nyelvjárásokra és a határozott, sőt éles határokkal rendelkező, nagy különbségeket feltüntető nyelvjárásokkal bíró nyelvekre. Az első példa a cseh, a másodikra a lengyel. Nos az első esetben a nyelvjárás történet csak nagyon kevéssé van kifejlődve, míg a másikban a nyelvjárás történet egyike a nyelvtudomány legerősebb ágainak. A német nyelvjárás történet is igen magas fokon áll. Ott pl. az ófel-német kortól kezdve tartják számon az emlékek helyi provenienciáját, és már az ófel-németnél is ismerik az emlékek nyelvjárás eredetét. Nálunk azonban a nyelvjárások többszöri nagy keveredése miatt ez alig-alig lehetséges.

⁵ Legfontosabb érv az íráshiba mellett az első adatban az *Oyu* az *új* helyén. De ez az *oy* kétszer is visszatér Újvár nevében: 1193: *Ojvduor* ÓMO. 53—4, s ez aligha lehet íráshiba!

A másik tanulság, amit a munkából leszűrtem az, hogy még rendkívül messze vagyunk attól, hogy megírjuk e gy nyelvjárás történetét. Erre pl. BENKÓNÉL egyelőre még csak kísérletet sem látok. Pedig hát nem ez volna a „nyelvjárástörténet”? Mindamellett készséggel elismerem, hogy hasznos könyv; csak azt nem értem, hogy került ez bele a tankönyv-sorozatba. Ennek sokkal, de sokkal nagyobb apparátussal, a Nyelvtudományi Értekezésekben kellett volna megjelennie.

A szótan körébe vág két munka: BÁRCZI, A szótövek és D. BARTHA KATALIN, A magyar szóképzés története. BÁRCZI munkájához nincs komoly hozzáfűzni valóm. Lényegében azonos GOMBOCZ hasonló jellegű feldolgozásával, de természetesen beledolgozta az azóta megjelent irodalom eredményeit. Nyilván a maga kutatásaiból is van benne elegendő. Ez itt ezen a területen, amelyen aránylag sokan dolgoztak, csak részletes filológiai munkával volna megállapítható. Egyébként kitűnő, világos összefoglalás. BARTHA KATALIN munkája a Tüzetes magyar nyelvtan után az első feldolgozása a szóképzésnek. De nem egyszerű javított kiadása a Tüzetes magyar nyelvtannak, hanem tulajdonképpen teljesen új, önálló mű, amely a TMNy.-nal csak annyi rokonságot tart, hogy egy része ott is megtalálható. Újak teljesen az egyszerű képzőkre vonatkozó részek, de újszerűek az összetett képzőkre vonatkozó fejtegetések is. Különösen nagy érdeme a munkának, hogy igen gazdag új nyelvtörténeti anyagot dolgoz fel. Sajnálatosan fogyatékosága viszont, hogy hiányzik a mutató, ami pedig ilyen jellegű munkákban nélkülözhetetlen. Egyébként sajnos, ez a fogyatékoság nyomorítja a legtöbb füzetet is, pedig pl. Mészöly munkáját enélkül alig lehet használni, s BENKÓÉ is csak nagy nehezen. BARTHA KATALIN munkája azonban újból felelevenítette régi hiányunk tudatát, ti. hogy nincs feldolgozva az Árpád-kori magyar szóképzés. BARTHA KATALIN természetesen feldolgozta az OklSz. anyagát, de egy összefoglaló munka hiánya mindenesetre meglátszik rajta. Viszont reméljük, hogy ezt a kérdést nemcsak tankönyv számára fogja megírni. Mint apróságokat hadd említsem a következőket: Ha az ikes igék eredetileg *viszahatók* voltak (52 l.), akkor okvetlenül itt kellett volna őket tárgyalni, és nem a mondattanban. A *ricsaj* nálam a szláv szavak között szerepel, BARTHA nem jelzi, hogy miért nem fogadja el véleményemet, és miért tartja a szót magyar képzésnek. A *-nok* képző elterjedésében az *udvar* ~ *udvarnok* szópárból indul ki, míg az *asztalnok* és *pohárnok* szókat már magyar képzéseknek tartja. De egyik sem jó példa, hiszen a szláv nyelvekben megvan a *stolnik* is, a *pecharnik* is. En különben csak a *pohárnokot* tartom czek közül magyar képzésnek. De jó példa lenne a *fejgyvernek*!

BERRÁR JOLÁN mondattana szintén azok közé a munkák közé tartozik, amelyek már évek óta forognak közkézen jegyzet alakjában. Már a jegyzet is igen nagy önállóságról tett tanúságot az eddigi egyetlen történeti mondattanral, KLEMM ANTAL munkájával szemben. Ezt elsősorban azzal érte el, hogy ebből a célból hosszú évek során feldolgozta legrégibb nyelvemlékeinket a kódexekig bezárólag teljesen, a későbbiekre nézve pedig igen alaposan átnézte a NySz. anyagát. BERRÁR, aki újabban alaposan beledolgozta magát a történeti mondattanba, és egymás után jelennek ilyen tárgyú munkái, ebben az összefoglalásban is igen sok önálló és eredeti eredményt nyújt, ami éppen speciális kutatásainak gyümölcse. Különösen ki kell emelni világos olvasmányos stílusát, s ez egy mondattörténeti tankönyvben nem is utolsó érdem.

Mint segédkönyvet a történeti nyelvtanhoz meg kell említeni KÁLMÁN BÉLA rövid, de jól tájékoztató kis munkáját a mai magyar nyelvjárásokról. Bár lényegében BALASSA és HORGER felosztását követi (és természetesen nem LAZICZIUSNAK egy jelenségre felépített, elhibázott felosztását), tekintetbe veszi saját kutatásainak eredményeit is, amelyeket először a maga számára, majd a Magyar Nyelvatlasz számára végzett. Röviden, de jól tájékoztató a nyelvjárások feldolgozásával foglalkozó munkálataokról is.

A nyelvtörténet legfontosabb forrásairól, a nyelvemlékekről állította össze munkáját SZABÓ DÉNES. Jellemzést ad az 1055., 1138/1329. oklevelek, a VárReg., Anon. szórványairól, a HB., ÓMS., GyulD., KT. és KTSz., JókaiK., BécsiK., MüncheniK., AporK., BirkK., GuaryK., FestetichK., néhány XVI. század eleji kódex, néhány XVI. század nyomtatvány és különféle szótári jellegű munkák problémáiról. Beszámol az emlékek jellegéről, kiadásairól, a nyelvemlékek legfontosabb sajátságairól, és különösen bőven a nyelvemlékre vonatkozó szakirodalomról. Csak sajnálni lehet, hogy SZABÓ DÉNESNEK nem volt módja (még reméljük lehet) minden kódexünkről, és legalább még ötször-hatszor annyi nyomtatott emlékünkről beszámolni. Ezenkívül fel vannak sorolva a legrégibb nyelvtanok és szótárak is. 16 táblán jól sikerült hasonmások láthatók.

Végül, hogy a magam kis összefoglalását is megemlítem, hangsúlyozni kívánom, hogy tudatában vagyok fogyatékoságainak, amelyek főképp abból adódnak, hogy az én

munkám igazán csak „filius ante patrem”. De hát a részletes, tudományos feldolgozást most már a fiatalságra bízom.

Végignézve ezen az új történeti nyelvtanon, felmerül a kérdés, mennyiben tekinthető ez a feldolgozás a harmadik generáció nyelvtörténeti szintézisének. Nos, a sereg-szemle nem volt éppen kedvezőtlen eredménnyű, de nyugodtan merem mégis mondani, hogy minden eredménye, minden lényeges többlete ellenére, amit az előző generáció összefoglalásával szemben felmutathat, még sem nevezhető a harmadik generációhoz méltó szintézisnek. Tudatában kell lennünk, hogy egy nyelvtörténeti szintézis feladata továbbra is nyomja a lelkünket. De mivel ilyen munkát ma már egy embertől nem kívánhatunk, multhatatlanul szükséges, hogy egy vezető magyar nyelvész vezetése alatt minél előbb alakítsunk egy munkaközösséget a nyelvtörténet feldolgozásához szükséges előmunkálatok végzésére. Ezt szerintem még a harmadik generáció életében kell megszervezni, amely a nyelvtörténet iránt még élénken érdeklődik. A negyedik generáció ugyanis, bár egy-két tagja a jelen szintézis munkálataiban is résztvett és nem is méltatlanul, a nyelvtörténeti kutatások iránt már kevésbé érdeklődik, és inkább szinkronikus problémák kötik le figyelmét.

KNIEZSA ISTVÁN

Gáldi László: A magyar szótárirodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban

Bp. 1957, Akadémiai kiadó. 586 l. Függelékül PAIS DEZSÓ, BÁRCZI GÉZA és MÉSZÖLY GEDEON hozzászólása.

GÁLDI műve szerves folytatása MELICH szótártörténeti tanulmánya megjelent részének (A magyar szótárirodalom. Első füzet: A legrégebbi szójegyzékektől P. Páriz szótáráig. Bp. 1907, NyF. 46. sz. 197 l. Különnyomat a NyK. XXXV—XXXVII. kötetéből, [1903—7. évf.]).

MELICH a szótár műszó legrégebbi adatainak közlése (1—3) és a szótár fogalmának meghatározása, főbb fajainak, valamint a szótárfírás elveinek ismertetése (3—9), a korábbi vázlatos irodalom egybeállítása (9) után sorra veszi a fogalomkörök szerint rendezett nomenclaturákat a Besztercei Szójegyzéktől (1380—1410 k.) az 1709-ben megjelent Vocabularium Trilingveig, majd a két- és többnyelvű betűrendes szótárakat a Schlägli Hortulariumtól (1420—30 k.) Pápai Páriz Ferenc Dictionariumáig (1708), röviden kitérve ennek követőire is.

A nomenclaturákról szóló részben külön foglalkozik a kéziratos szójegyzékekkel (Besztercei és Schlägli Szójegyzék) és a XVI—XVIII. században nyomtatásban megjelent szójegyzékekkel. Tanulmányának megírása óta fedették fel a Königsbergi Szójegyzéket (1370—1420 k.: MNy. XII, 263—5), a Soproni Szójegyzéket (XV. sz.: MNy. XX, 150—7 = MNyTK. 21. sz.) és a Zsélyi Szójegyzéket (1570 k.: MNy. XXVI, 229—32).

A betűrendes régi latin szótárak ismertetése után tárgyalja az olasz hatás alatt készült glossákat, a latin—magyar szótártörédekeket és azokat a latin és többnyelvű szótárakat, amelyekben a magyar nyelv is szerepel.

A német hatás alatt készült szótárak közül ismerteti MELICH Szenci Molnár Albertnek latin—magyar és magyar—latin szótárait, Erdőbényei Deák János latin—magyar szótárát, Wendelinusnak Medulla Latinitatis címen ismert latin frazeológiáját, Tsa holci János és Bihari Ferenc latin—magyar szótárát (a Comenius Januájához csatolt „Index vocabulorum”-ot, amelyet a NySz. tévesen „Major: Szót.” forrásjelzéssel idéz), a Kapossi Pál, Szántai M. és Helembai S. magyar értelmezésével készült Lexicon janualét és Pápai Páriz Ferencnek latin—magyar és magyar—latin szótárát.

Pápai Páriz követőiként tárgyalja MELICH az e szótár Bod Pétertől átdolgozott magyar—latin része anyagának kiegészítéséül készült Takáts Ráfale-féle Toldalékat, Sándor István Toldalékát, továbbá a Pápai Páriz szótárára támaszkodó, s nem toldalékul szánt szótárak közül a Cellarius Kristóf latin—német nyelvű, etimológiai csoportosítású szótárán alapuló Bél Mátyás-féle latin—német—magyar—cseh szótárt, ennek latin—magyar kivonatait, a Budai Ézsias-féle latin—magyar szótárt, Mokry Benjámint szótárát, végül ezek közt említi Jambressich latin—horvát—német—magyar szótárát, a Bernolák-féle szlovák—cseh—latin—német—magyar szótárt, a Lexicon Budensét és a két XVIII. századi kéziratos latin—román szótárt.

E Toldalék-szótárak és a Cellarius-átdolgozások egy része már a GÁLDITÓL tárgyalt korba tartozik, s GÁLDINAK ezekről is van MELICH után új mondanivalója. Anyagát azonban nem a PÁPAI PÁRIZ-hagyományhoz kapcsolódó, illetőleg attól eltérő szótárak szerint csoportosítja, hanem a tárgyalt kor belső problematikájának megfelelő csoportosítást keres.

GÁLDI a felvilágosodás korának és a reformkornak magyar szótárirodalmát az európai szótárirodalom vázlatos fejlődésének háttérével mutatja be. A magyar anyagot öt nagy fejezetre tagolja tárgyaltja. Ezek: I. A XVIII. század utolsó negyedének szótárirői törekvései (1—143). II. Márton József szótárai [1799—1823] (144—94). III. A XIX. század első negyedének egyéb szótárai (195—377). IV. Nagy „gyökeresző” szótáraink [1831—6] (378—436). V. A magyar Tudós Társaság szótárai [1831—8] (437—500).

Amint látjuk, ez a felosztás nagyjában időrendi, de az időrend elvét nem mereven alkalmazza a szerző. Ez egyrészt helyes, mert így Márton József szótárait egységben tárgyalhatja, másrészt vitatható, mert Márton Józsefnek kétségtelenül jelentős szerepét túlságosan kidomborítja, mintha ő lenne az egyetlen korszakot határoló szótáriró, akit név szerint ki kell emelni a többi közül. A IV. fejezet címe is szabatosabb lett volna így: „Gyökeresző szótáraink”. Az V. fejezet szabatosabb címe viszont: „A magyar Tudós Társaság szótárai és előzményeik.”

Az I. fejezet anyagát úgy tagolja tovább, hogy előbb a szójegyzékeket és a szótárakat ismerteti, s csak azután tér át az egykorú szótári tervek ismertetésére. Ezzel az eljárással a megvalósult tervek jelentőségét szerencsésen kiemeli a megvalósulatlanokkal szemben, de a korábbi terveket a később megjelent munkák után ismerteti. Így a fejlődésnek egyik mozzanatát, ti. a meg nem valósított terveknek egyes szótárakra gyakorolt hatását kissé háttérbe szorítja, bár ezt az elrendezésből adódó nehézséget enyhíti az utalásokkal vagy — mint Fábchich és Makó Pál esetében — úgy, hogy Fábchichnak Makó Pál tervére vonatkozó megjegyzéseit nem a Fábchich József szótárirői munkásságát tárgyaló részben (94—106, 108—110), hanem a Makó Pál nézeteit fejtegető részben (126—8, jegyzetben) ismerteti.

A XVIII. sz. utolsó negyede szótárirási törekvéseinek tárgyalását az „írói szójegyzékek”-kel kezdi. „Írói szójegyzék”-en a tárgyalt korról kapcsolatban „olyan kisebb szöfűzért” ért, „amelyben egy-egy szerző műve függetlenül, az illető munkában előforduló ritkább szavakat, esetleg az író szóalkotásait értelmezi, magyarázza” (11), tehát azt, amit Arany a Toldi Szerelme kiadásában „Glossarium”-nak nevezett. Ismerteti Baróti Szabó Dávid Paraszti majorságának két szójegyzékét (I. 1779, II. 1780), Barczafalvi Szigvártjának (1787) és Kazinczy Bácsmegyei-jének (1789) szójegyzékét (13—39). E szójegyzékek elemzésében sok finom szótörténeti megfigyelést találunk.

A „Szótárak és tájszógyűjtemények” összefoglaló cím (vö. 39—106) és a „Kisded szótárak”, a „Teljes szótárak” alcím nem a legszerencsésőbb összefoglalója a következő műveknek, részleteknek: Baróti Szabó Dávid Kisded Szótára (1784, 1792), frazeológiai gyűjteménye és ennek szótári Toldaléka (1803), Noszkó Virág-Szótár c. frazeológiai gyűjteménye és ennek toldalékai (1791), Gyarmathi Sámuel Nyelv-mesterében a Kis Szótár c. frazeológiai függelék (1794. II, 173—272); — Pejachevich X. Ferenc járszági tájszavai (1781 előtt /1786), Máriafi István [= Szaitz Leó] Kis magyar Frazeológiája (1772 k./88) és ennek második toldalékaként közölt tájszógyűjteménye (1772—87 közt/88), Gyarmathi Sámuel Nyelv-mesterének tájszógyűjteménye (1794. I, 359—75) és hangutánzó szavai (II, 273—6). — A „Teljes szótárak” fejezetben tárgyalja Márton István latin—magyar szöszedeten (1792; „szinte az »írói szójegyzékek« változata ez tankönyvi vonatkozásban”, írja GÁLDI, 77—8), a Magyar Cellariusokon (Bél M. 1719 óta, Budai Ézsaiás 1785?, 1798, Márton István 1808). Kívül az Erdélyi Nyelvmívelő Társaság szótárának töredékét (1791—4 közt), a Debreceni Grammatika szótári függelékeinek nevezett szótárszerű toldalékait (1795), és Fábchich József szótárirői munkásságát: Magyar Kálepinus c. nyelvtörténeti szótárkísérletét (1789—95) és Kengyelfutó c. mutatványát (1794).

Egységesebb tárgykört ölel fel a „Szakszótári kísérletek”-et tárgyaló fejezet (106—19): Gyarmathi Sámuel nyelvtani műszójegyzékét (1794), a Debreceni Grammatika hasonló tárgyú műszójegyzékét (1795), Fábchich József Kengyelfutójának jogi műszavait (1794), Márton István Erkölcsei Szótárát (1796), Földi János Rövid kritikájának növénynévgyezékét tartalmazó függelékét (1793).

Ugyancsak egységesebb tartalmú a szótári terveket tárgyaló fejezet (119—43): Bessenyei György szótári tervének (1781/90), Weingand és Köpf könyvtáros szótári hirdetésének (1781), Révai Miklós tervének (1790), Böjthy

A n t a l nézetének (1794), M a k ó P á l tervének (1792), az országgyűlés szótári munkálatainak (1791?), V e r s e g i F e r e n c Proludiuma szótári terveinek (1793) és G y a r m a t h i S á m u e l terveinek (1798) érdekes és tanulságos ismertetését találjuk e részben.

Egész kis monográfiává nőtt a M á r t o n J ó z s e f életét, szótárirási elveit, szótárait és műszókészletét elemző fejezet (144—94). G Á L D I a gyakorlati szótáriró tapasztalt szemével nézi és rokonszenvenvel fejtegeti M á r t o n szótárainak szótártörténeti jelentőségét, a régi hagyomány átértékelésében és az új hagyomány kialakításában való szerepét, szótárai különféle kiadásainak főbb jellemzőit, szótárirói fejlődését, s megértéssel részletezi szótárirói korlátait.

„A XIX. sz. első negyedének egyéb szótárai”-t tárgyaló fejezet (195—377) anyagának elrendezésében szintén érezhető az időrendet követő haladás, de ezen belül engedelmeket tesz néha a szótáriró több művének egy helyen való tárgyalása kedvéért (T a k á t s R a f a e l Toldalék néven számon tartott 1795 körül megjelent szótárát ezért tárgyalja a XIX. sz. elejének szótárai közt), néha a műfaji különbségek kidomborítása kedvéért, pl. V e r s e g i régiebb szótárai (200—21), pályaműve (342—50), utolsó szótárai (350—77). Ez a kompromisszum határozza meg G Á L D I nál a részletek egymásutánját e fejezeten belül.

Ez a rész V e r s e g i brünni szótári gyűjtésének (1797—1803) fejtegetésével kezdődik, majd tárgyalja a V e r s e g i német nyelvű magyar nyelvtanának kiegészítéseként megjelent „Nominal”-t, azaz tárgykörök szerint rendezett szójegyzéket (1805), „Első rímshótárunk” címen jellemzi a Tiszta magyarság függelékeként kiadott Cadentiák’ lajstromát (1805). Ezután M i l l e r J a k a b F e r d i n á n d szótári tervét (1806) ismerteti (222—6). Külön fejezetet szentel a „tisztí szótárak”-nak, azaz a magyar hivatalos nyelv szóhasználatát szabályozó „megyei” szótáraknak (1806—7: 226—32). Részletesebben elemzi és méltatja S á n d o r I s t i v á n Toldalékát (1808: 232—50), T a k á t s R a f a e l életét (250—2), magyar—latin szótárait (Hexameteres magyar szójegyzékét 1811-ből, Rímshótárát 1811-ből, Toldalékát 1795 tájáról, Lexicon Ungaricum c. magyar—latin szótárát 1810—1-ből: 252—65), latin—magyar szótárait (1805 és 1804—8: 265—8), S i m a i K r i s t ó f szótárait (Végtagokra szedetett Szótár 1809—10: 271—9; Gazdag Szótár 1814—33: 280—96). Külön méltatja a két Mondolatot (296—316). A „Kazinczy második írói szótára” feliratot viselő fejezetben foglalkozik K a z i n c z y szótártervével (1810, 1815: 316—8), Osszián-fordítása glosszáriumával (1815: 318—21), K a z i n c z y neologizmusainak jegyzékével (1820—31 közt: 321—3), szőfejtő szótár tervével (1810—6 közt?: 323—4). A következő cikk G y a r m a t h i Vocabuláriumát (1816) méltatja (324—40). A „Szótárirási tervek” gyűjtő cím alatt tárgyalja D e s e w f f y J ó z s e f javaslatait (1808: 340—1), T e l e k i J ó z s e f (1818/21) és V e r s e g i F e r e n c pályaművét (1818) mint az 1817. évi Marczibányi-pályaféltel „jutalomfelelet”-ét (342—50). V e r s e g i utolsó szótárainak méltatása zárja be ezt a korszakot: a W a g n e r f é l e Phrascológia átdolgozott kiadásáé (1822: 350—9), nyelvészeti műszójegyzékéié (1818: 360—6) és a Tudományos mesterszókönyvé (1820—2/6: 366—77). A Phrascológia átdolgozott kiadásával kapcsolatban emlékezik meg M o k r y B e n j á m i n Cellarius-átdolgozásáról (Deák—Magyar Etymologiai Lekszikon 1823: 359—60).

A „Nagygyökerésző szótáraink” e. negyedik fejezet meleg hangon szól K r e s z n e r i c s F e r e n c ről (379—86) és Magyar szótáráról (írta 1812?—30 között, megjelent I. 1831, II. 1832: 386—409), első nyomtatásban megjelent nyelvtörténeti szótárunkról, melyen szerzője közel húsz évig dolgozott. Kresznerics egyik követőjeként méltatja D a n k o v s z k y G e r g e l y t és szőfejtő szótárát (1833: 409—11). K a s s a i J ó z s e f e t (411—21) és szótárát (írta 1810?—16? között; az I—V. csomó megjelent 1833—6; a VI. csomó és az I—III. Toldalék kéziratban maradt: 413—36) keményebben ítéli meg, főleg naív etimológiai és purizmusa miatt, de szépen clemzi több nyelvjárásból szemelgető népnyelvi normáját (419—21) és tájszavainak földrajzi megoszlását (426—31), külön kiemelve, hogy K a s s a i „egy-egy fogalom különböző tájnyelvi adatait szinte nyelvatlasz-szerűen sorolta fel” (430), például bemutatva a ’szőlőt böngész’ fogalom elnevezéseit (431).

A könyv utolsó nagy fejezete „A Magyar Tudós Társaság Szótárai”-t és előzményeit tárgyalja (437—500). Az előzmények (438—48) közt csak M a l o v e t z k y J á n o s szótárai (1827: 438—41) és B u g á t P á l „első orvosi szótára” (azaz műszójegyzéke 1828: 441—3) kap külön cikket, „A Tudós Társaság szótárszerkesztő tevékenységének megindulása” (1831: 443—8) előtt. A Tudós Társaság szakszótáiról szóló rész a gyűjtés megindításával (448—9), az 1835-i újabb szakszótári tervekkel (450) foglalkozik, és elemzi a Matematikai Műszótár (1833: 450—4) és a Philosophiai Műszótár (1833/4: 454—60) műszóanyagát. Az akadémiai szótárak közül legrészletesebben a két zsebszótárt (460—95)

tárgyalja, külön megvizsgálva a Zsebszótár német—magyar részének címszóanyagát (1835: 470—4) és a magyar—német rész (1838: 474—95) szerkesztőségének összetételét, szerkesztői elveinek egy részét, kitérve szedésmintáira, elemezve forrásait, nyelv művelő és nyelvtisztító jellegét, nyelvújítási szavait, műszavainak néhány rétegét. Ezzel kapcsolatban kitér röviden K u n o s s E n d r e magyarító szótárára (Gyululat 1835: 487—8), nyelvújítási szótárára (Szófüzér 1834: 488—9), Fogarasi János Deákmagyar[!] Műszókönyvére (1833: 491—2), K ö l c s e y F e r e n c jogi műszógyűjteményére (1832: 492—3), B u g á t—S c h e d e l Orvosi szókönyvére (1833: 494—5). GÁLDI méltán tartja az akadémiai magyar—német zsebszótárt a XIX. sz. első fele legjobb szótárának. Inkább csak a szerkesztők személyének kérdését és a tájszavak földrajzi megoszlását vizsgálja a régi Tájszótárt (1838) ismertető cikk (495—8). Csak vázlatosan érinti a nagy magyar szótár munkálatait (498—500).

Az „Összefoglalás” (501—4) röviden áttekinti a könyv eredményeit abból a szempontból, mennyiben jelent fordulópontot a XVIII. sz. vége a magyar szótártörténetben, hogyan küzd egymással a gyökérszavak és a betűrendes elrendezés elve, mit jelent e kor a jelentélemzés, a frazeológiai anyag szótározása szempontjából, hogyan jelentkezik a címszavak kiválasztásában az „ítéletesség”, azaz a kritikai elv.

Amint látjuk, a GÁLDITÓL felelő korszak szótártörténeti anyaga rendkívül gazdag és változatos. Igen sok a terv, jelentős számú a szótártöredék, a befejezett kézirat és a nyomtatásban megjelent szótár. Ráirányítja a figyelmet a szerző néhány elveszett vagy lappangó szótár-kéziratra is. Ilyen például A d á m i kézírata 1778 előtről (138), névtelenek, ill. ismeretlenek kézírata 1782-ből és 1787-ből (138), S z e k e r e s censor kézírata az 1787—98 közti időből (138), F á b e h i c h J ó z s e f nagyobb szótára 1790 tájáról (94), S z e m e r e P á l nyelvújítási szótára az 1816 körüli évekből (295). Az ismertett szótárak nagyobb részének értékeléséhez GÁLDI önálló kutatásokat végzett, a szakirodalom eddigi megállapításait felhasználja, és számos ponton kiegészíti. Szótárelemző, forráskutató, szótárhasonlító munkájában igen nagy nyelvtörténeti és tájszóanyagra támaszkodik, felhasználva tudományos szótárainkat és kéziratok nagy gyűjteményeinket, első sorban az Akadémiai Nagyszótár, ritkábban az Új Magyar Tájszótár szóanyagát.

Ilyen nagy anyag mozgatása mellett egy-egy jelentős szótártörténeti adat persze elkerülte figyelmét, s monográfiájában meg sem említi. Így például nem szól egyik legnagyobb szabású XVIII. sz.-i szótár-tervünkről, K a l m á r G y ö r g y Lexicon Hungaricumáról,* amelyet 1780-ban a Magyar Hírmondó is hirdetett. Nem említi meg, hogy a szöfejtő-szótár legrégebb terve — úgy látszik — éppen K a l m á r nevéhez fűződik. Nem tárgyalja az eddigi legrégebb német—magyar kétnyelvű szótárakat, amely Károlyfejerváron, azaz Gyulafejerváron jelent meg 1788-ban „Deutsch ungrisches Wörterbüchelchen”, „Szó-könyvetske” címen. (Ennek szótárhasonlítóval történő részletes elemzésén LOVÁNYI GYULA dolgozik).

Az „írói szójegyzékek” közül nem volt tekintettel U n g v á r n é m e t i T ó t h L á s z l ó n a k Költeményei 1816-i kiadásában közölt „Glossák, vagy a' gáncos magyar szavak, néhány Hellen, 's Latán históriai, vagy, mythoszi nevekekkel” című szójegyzékére (179—201), melyben gyakran hivatkozik a költő a Mondolatra, nem egyszer Révaira és Pápai Párizra. Az 1838-i Tájszótár történeti értékeléséhez nem állította össze a tájszógyűjteményeknek 1838-ig megjelent teljes jegyzékét.

Érdeemes lett volna megvizsgálni a Pápai Páriz—Bod-féle szótár E d e r J ó z s e f-től átdolgozott kiadásának (1801) magyar pótlásait az idő közben megjelent új szótárak anyagával összehasonlítva. Erre M á r t o n J ó z s e f 1818-i előszava is ráirányíthatna volna figyelmét (vö. 180. l.). Kiegészíteni való tehát marad a jövő kutatásra is.

Néha a felhasználott szakirodalomban is mutatkozik hiányosság. A Debreceni Grammatika szerzőiről pl. csak HARSÁNYI ISTVÁN (ITK. 1925: 122; 1927: 274) cikkei alapján szól (87. l. 260 j.), s nem említi TÖRÖS LÁSZLÓ cikkét (MNY. XXIII [1927], 477—83), pedig ő — a Grammatika kéziratát is elemezve — lényegesen más eredményre jutott.

GÁLDINAK e témakörben legerősebb oldala talán a szótárak forrásainak elemzése. Elméleti, módszertani tájékozottsága, idegen nyelvekben való jártassága, a tanulással kecsegtető címszavak kiválasztásában való leleményessége, a sok irányú hatás könnyebben érzékelhető és finomabb, rejtettebb szálainak bogozásában való kitartó szorgalom, a gyakorlott szótárfíró kifinomult érzéke különösen alkalmassá teszi efféle részletkutatásokra. Olyan címszorosozatban, amely mások számára egészen szürkének látszik, meglátja az egybevetésre különösen alkalmas részleteket, és meggyőző erővel elemzi egy-egy szótár sokrétű forrásanyagát.

* L. KELEMEN: NyK. LX, 439—46. — A SZERK.

Jól szemléltető párhuzamokkal bizonyítja például, hogy a Tudós Társaság magyar—német zsebszótárát (Tzs. 1838) első változatban Márton József és Malovetzky János szótára alapján alakították, a második változatban Fogarasi János szótára alapján.

Eljárásának szemléltetésére álljon itt egy kis szemelvény abból a részből amelyben a szerző Márton József német—magyar szótárai címszavainak kiadásonként történt változtatására, főleg bővítésére és német forrásaihoz való viszonyára világít rá. (A csillaggal jelölt címszó forrása Campe 1807—11, esetleg Lünemann, illetve Kraft közvetítésével.):

Adelung	Scheller	Márton		
		1793	1803	1823
—	1796, 1807	1810	1823	
—	Bauerarbeit	—	—	Bauer(n)arbeit
—	—	—	—	*Bauer(n)art
—	Bauerbängel	Bauerbengel	Bauerbengel	—
Bauerfrau	Bauerfrau	—	—	Bauerfrau
—	—	—	—	Bauergesang
Bauergut	Bauergut	—	—	Bauergut
—	Bauergütchen	—	—	Bauergütchen
Bauerhaft	—	—	—	Bauerhaft
				(GÁLDI 176—7)

Ezekből a részletekből is látható, hogy GÁLDI ebben a tekintetben a MELICHTŐL mutatott helyes módszertani elvet és gyakorlatot alkalmazva a szótáriró műhelytitkaiba világít be. Ilyen összehasonlításokat majdnem rendszeresen alkalmaz, s ennek folytán műve rendkívül tanulságos, iránymutató a szótártörténeti és szótárhasonlító részletkutatással foglalkozók számára. Ezzel a módszerrel néha a forrásait megnevező szótáriró elhallgatott [„alcázott”] átvételét is leleplezi. Például:

Mindszenti [Tud. Gyűjt. 1831]

*Ágybér, párbér, a' hívektől papoknak
adatni szokott adó. (1831. VII, 73)*

Kassai [1833]

*Álgy-bér, decentius
Pár-bér: Lecticalis proventus
parochorum a parochianis
suis, a singulis paribus maritatis, v. a Singulis Colonis
colligi solitus (I, 158) (GÁLDI, 427)*

Nem sajnálja a fáradságot a források részletekbe menő elemzésétől Kresznerics szótárával kapcsolatban sem (388—93 és 394—408). GÁLDI vizsgálatai alapján Kresznerics nyelvtörténeti forrásairól, e forrásoknak századok szerinti és műfaji megoszlásáról részletesebb és pontosabb képet kapunk, mint Kresznerics életrajzírójának tanulmányából. Kresznerics egész anyagának ilyen szempontú átvizsgálása még további adatokat hozhat ugyan felszínre, s az egyes forrásokból merített szavak arányára vonatkozólag hasznos egybeállításokat eredményezhet, de nagy érdeme GÁLDI-nak e források módszeresebb feltárása. Kár, hogy Kassai forrásainak elemzését már kevesebb lelkesedéssel végezte. Kassaival kapcsolatban ilyen elemzés közelebb viktetne bennünket a kézirat lezárása, illetőleg átdolgozása idejének tisztázásához is.

Fábchich forrásaival kapcsolatban érdemes lett volna közölnie e legelső nyelvtörténeti szótárunk adatgyűjtésére vonatkozó, Fábchichtól származó feljegyzéseket.

Fábchich (MKál. 1r—2r) ugyanis maga összeállította azokat a gyűjtött adatokat, melyeket legfontosabb forrásaiból írt ki, s csillaggal külön megjelölte („asteriscata”) és összegezte azokat, amelyek PPB. 1782-i kiadásának magyar—latin részéből hiányoznak. Rendszerint azt is megjelölte, mikor kezdte meg egy-egy műből kiírt adatainak gyűjtését, mikor fejezte be, s mennyi időt fordított a gyűjtésre. Ezeket az adalékait érdemes részletesebben is szemügyre venni, azért táblázatos összeállításban közöljük, []-be téve a mi kiegészítésünket.

	A gyűjtés		A gyűjtésre fordított idő	Az adatok száma	Megcsillagozva	Saját szava
	kezdeté	befejezése				
1. „Molnár Alberti Dictionarium Hungarico Latino Germanicum. Pars II. [= m.—lat.—ném.] Norimbergae 1708.” ...	—	—	—	[kb. 640]	kb. 640	—
2. „Magyar Encyclopaedia ... Apáztai Tsere János által. Ultrajecti 1653 [—5].”	—	[1791]	—	3333	1350	—
3. „Pariz Franifcus.. Vocabularium Latino Hungaricum...” [Cibinii 1782, lat.—m. rész]	1791	1793. XII. 14.	csaknem két év	6800	1720	—
4. „Calepinus Undecim Linguarum” [Bázel? 1590/1627?]	1793. I. 14.	1793. IV. 7.	81 nap	1520	310	—
5. „Heltaj Gasparis Chronikon” [=Heltai: Chronika 1575/1789]	1793. IV. 8.	1794. IV. 2.	6 nap híján 1 év	3124	363	—
6. „Molnár Lexicon Latinum Editionif 1645” [=Francofurti; lat.—m. rész]; [Saját szavai MA 1645 alapján]	1794. IV. 2.	1794. V. 19.	48 nap alatt 125 óra	1350	233	77
	1794. V. 20.	1794. VI. 20.	[1 hónap alatt] 104 óra	—	—	650
7. „Calepinus Parifinuf 1554. habet in margine Voces Hungarical ab antiqua manu Scriptas” .	1794. VIII. 24.	1794. VIII. 31.	[7 nap]	190	37	—
8. „Faufti Verantii Lexicon. Venetiis 1595.”	1794. VIII. 31.	1794. IX. 2.	[2 nap alatt] 6 óra 34 perc	46	6	—
9. „Molnár Albert Kereftyénj Tanítás” [Hanau 1624]	1794. IX. 2.	1795. X. 17.	[1 év és 45 nap]	2500	235	—

(Vö. HADNAGY L.: MNyTK. 71. sz. 29—31; GÁLDI 97—8; a 7. ponthoz: MELICH: NyK. XXVII, 403.)

Általában nagy körültekintéssel jár el GÁLDI a tájszógyűjtemények szavainak s az általános szótárak tájszavainak földrajzi lokalizálásában is. Baróti Szabó, Kazinczy szójegyzékeinek tájszavait, Pejachevich Xavér Ferenc, Szaitz Leó, Gyarmathi Sámuel tájszógyűjteményének adatait, Kresznerics, Kassai, a Tzs. (1838) adatait gondosan elemzi, s egyrészt megbízhatóságukat másrészt a földrajzilag nem pontosan rögzített tájszók földrajzi rögzíthetőségét vizsgálja

elsősorban a Tsz. és a MTsz. adatai, de helyell-közzel az Új Magyar Tájszótár kéziratosa anyaga alapján is. Nem vonta bele azonban ebbe a vizsgálatba a nyelvjárasi monográfiák adatait. Például Pejachevich jászági tájszógyűjtményével kapcsolatban nem használta fel CsOMA KÁLMÁN tanulmányát Jászberény nyelvéről (1908). GÁLDI ezirányú vizsgálatai legtöbbször közelebb visznek egy-egy részletkérdés tisztázásához. Néhamégis elkerülte figyelmét egy-egy adat tájszótárbeli azonosíthatósága. Pejachevich „*Tűzpal: focus culinaris*” adata (GÁLDI 68) nem „ismeretlen tájszó”, mégvan a Tsz-ban *tűz-paly* alakban Gömör, Torna megyéből, a MTsz.-ban a *tűz* összetételei közt *tiz-pal*, *tisz-pal* alakban, a Tsz-beli adatokon kívül Heves, Nógrád, Gömör megyéből közölt adatokkal és Palócság táj-jelöléssel.

Hasznos szótörténeti adalékoknak egész tömegét találjuk GÁLDINÁL, főleg az irodalmi nyelv szavainak vizsgálatával kapcsolatban, így elsősorban nyelvújítási szóalkotásokkal, irodalmivá lett tájszavakkal, elavult szavak felújításával, szaknyelvi eredetű szavakkal kapcsolatban. Ezen a téren bőségesen kiaknázta a készülő Akadémiai Nagyszótár anyaggyűjteményét, és számos részletben helyesbíti a Nyelvújítási Szótár, az Etimológiai Szótár, a Szófejtő Szótár egy-egy „első” adatát. Például a *fütyty* szó első adatát 1808-ról 1777-re helyesbíti (52), a *vegyül*-ét 1792-ről 1779-re (uo.). Saját szótártörténeti vizsgálatai alapján is korábbi időre viszi vissza egy-egy szó első előfordulását, például *fakul*-ét 1838-ról 1831-re (399), *kore* szavunkét 1792-ről 1781 előttre (69; itt téves az a megjegyzés, hogy a SzófSz. első adata 1825-ből való).

Ahol a történeti összefüggés megkívánja, a tárgyalt mű vagy művek közvetlen előzményeire is tekintettel van. Pl. a „Magyar Cellariusok”-ról szóló fejezetben (79—85) nemcsak a tárgyalt korszakban eső *C e l l a r i u s*-átdolgozásokat ismerteti, hanem kitér a *B é l M á t y á s*-féle első átdolgozás (1719) értékelésére is (79—80).

Egyes szótárírók (pl. Fábchich, Márton József, Versegi, Simai, Kresznerics) szótártörténeti jelentőségét az eddigi irodalomnál helyesebben határozza meg. Így *V e r s e g i*vel kapcsolatban újszerű, az eddiginél helyesebb értékelését adja filozófiai szakszótárának (*Lexicon Terminorum Technicorum* 1820—2/6: 366—77), kimutatja, hogy jelentős részben a Kant-féle filozófiai fogalmakat tolmácsolja, s a magyar műszavak megalkotásához a XVI.—XIX. századi előzményeknek számottevő anyagát is felhasználja, velük szemben rendszerint kritikai álláspontot képvisel. További feladat ezen a téren a források részletesebb feltárása és annak a hatásnak tisztázása, amelyet Versegi műve gyakorolt a későbbi filozófiai műszóhasználatra.

Fejlődést képvisel GÁLDI munkája abban a vonatkozásban is, hogy a szótáríró szótári munkáját egyéb munkásságával és egyéniségével összhangban vizsgálja. Művének számos helye szépen bizonyítja, hogyan hatja át a szótáríró személyes érdeklődési köre, egyik vagy másik ismeretkör iránti vonzódása a szótárba felvett címszóanyagot, helyell-közzel a címszó értelmezését is.

Hogy még a jelentéktelennek látszó részletkérdések szabatos megfogalmazásában is tovább viszi a kutatást, arra jellemző példa *F á b c h i c h* csillagos szavainak („*asteriscata*”-inak) magyarázata. MELICH (Szótárírod. 79) meg azt hitte, hogy Fábchich azokat a szavakat jelölte csillaggal, amelyeket a magyar glosszákkal ellátott Calepinusból vett. HADNAGY L. (MNYTK. LXXI, 31) ezt úgy helyesbítette, hogy Fábchich „csillaggal azokat a szavakat jelölte, melyek Párizs szebeni kiadásából hiányoztak”. GÁLDI (97. l. 308. j.) szabatosan így fogalmazza meg: „... amelyek Párizs Pápai 1782-i kiadásának magyar—latin részéből hiányoztak”. Állítását példákkal igazolja.

Az összehasonlításokból levonható részlet-tanulságokat azonban néha nem összegezi a szerző, s így az eredmény kevésbé szembeszökő. Például *S i m a i* Gazdag Szótára két részletének egybevetéséről helyesen állapítja meg, hogy „Simai kéziratosa szótára új lexikográfiai hagyomány kiindulópontja lett” (283), de nem említi, hogy adatai szerint az *ablakaitlan* — *ablak-vasalat* szavakkal határolt betűrendi részben a Tsz. és a CzF. anyagából Simai szótára 7 első adatot tartalmaz (282—3), s ez az összes többi szótár 14 első adatához viszonyítva igen jelentős szám; az *ajtó-alja* — *ajtózörgettyű* szavakkal határolt részben Simai szótára 10 első adatot tartalmaz (283—5), az összes többi szótár és szójegyzék 16-ot. Ez az arány tehát még inkább Simainak kedvez.

K a s s a i purizmusával (432—3) kapcsolatban helyes lett volna annak kiemelése, hogy a purizmus olyan jelenség a nyelv életében, amely bizonyos korokban, korszakokban nagy erővel jelentkezik, másokban háttérbe szorul, s ugyanabban a korban is egyes személyek és csoportok inkább pozitív, mások inkább negatív irányban foglalnak állást, ismét mások viszonylag semleges magatartást tanúsítanak vele kapcsolatban. Kassai szótárának készülésekor még erősen benne volt a nyelvújítási törekvések levegőjében a nyelvtisztítás, a fogalmaknak magyar szóval való kifejezése. Ennyiben Kassai is kora hatása alatt áll, de nem tudott különbséget tenni meghonosult és meg nem honosult

idegen szavak közt, s nem ismerte fel, hogy az általános szótár szerkesztőjének másként kell állást foglalnia ebben a kérdésben, mint a nyelvtisztító harc ama képviselőinek, akik nem általános szótárt írnak. Azt viszont Vörösmarty nyomán helyesen emeli ki GÁLDI, hogy Kassainak nem volt elég fejlett stílusérzéke, sem elég súlya ahhoz, hogy sajátos, szélsőséges purizmusa termékeny legyen. Hihető az a feltevése is, hogy Kassai „minden bizonnyal ... a megtisztított magyar nyelvnek az akkori nemzetiségi vidékeken való terjesztését tartotta egyik legsürgősebb nemzeti feladatnak” (432).

Összefoglalásában világosan vázolja GÁLDI a tárgyalt korok legfontosabb jellemző sajátosságait. A visszatekintés azonban néhány részletre vonatkozólag beszédecsobb lett volna, ha röviden feleleveníti a fejlődés jellemző tényeit, esetleg egy-két új adattal is kiegészítve.

Hiányát érezzük az összefoglalásban pl. a tárgyalt szótári műfajok áttekintésének. Az érdeklődés, az egyéni kezdeményezés sokféleségét és a szótár fogalmának, a szótárról való felfogásnak bővülését szemléletesen bizonyítja a szótári műfajok változatos képe: 1. tárgykörök szerint rendezett, gyakorlati célú szójegyzékek (Beregszászi 1797, Versegi 1805); 2. „hexameteres” szótár és szójegyzék (Baróti Szabó 1784, Takáts Rafael 1811); 3. szövegek szerint rendezett „rímszótárak” (Versegi 1805, Simai 1809—10, Takáts Rafael 1811); 4. két- és többnyelvű szótárak (a tárgyalt korokban mindvégig, a) latin vezérnyelvvel (a tárgyalt korokban végig), b) német vezérnyelvvel (terv 1781 óta, kiadott kétnyelvű, német—magyar szótárak 1788 óta), c) magyar vezérnyelvvel (latinra a tárgyalt korokban végig, németre Adámi 1763, illetőleg Márton 1800 óta) 5. egynyelvű (anyanyelvű) szótárak (Baróti Szabó 1784, 1792 óta, illetőleg „írói szójegyzékek” 1779 óta); 6. frazeológiai gyűjtemények (a tárgyalt korok mindegyikében); 7. tájszógyűjtemények (a tárgyalt korok mindegyikében) és tájszótár (1838); 8. műszógyűjtemények (1793 óta) és műszótárak (Versegi 1820—2/6 óta); 9. idegen szavak szótára (Gyarmati 1816, illetőleg Kunoss Gyalulata 1835); 10. nyelvújítási szótárak (a két Mondolat kis szótára 1810, 1813; Szemere Pál 1816 körül, Kunoss Szófüzére 1834); 11. nyelvtörténeti szótárak (Fábchich 1789—95 ?, Kresznerics 1812 ?—30/31—2); 12. etimológiai szótártervek (Kalmár György 1778, 1780—1, Kazinczy 1810—6 ?) és etimológiai szótárak (Gyarmati 1816, illetőleg Dankovszky 1833, Kassai 1833—6); — terjedelem szempontjából: 1. egészen kis szójegyzékek (a tárgyalt korok mindegyikében); 2. kis (terjedelmű) szótárak (25—30.000 szóig; Baróti Szabó óta); 3. közepes (terjedelmű) szótárak (30.000—45.000 szóval; a tárgyalt korok mindegyikében); 4. nagy (terjedelmű) szótárak (terv, ill. töredék: Kalmár 1780 ?; befejezetlen kézirat: Simai 1814—33; kiadott szótár: Kresznerics 1812?—30/31—2, Kassai? 1810?—6?/33—6, Tzs. 1838).

Érdeemes lett volna megemlíteni s adatokkal szemléltetni, hogy szótáriróink a magyar szókincsnek fokozatosan növekvő mennyiségét szótározzák. A Pápai Párizz—Bod Péter-féle magyar—latin szótárnak 1782-i szebeni kiadásában például Fábchich József 30.032 magyar szót számlált meg (Fábchich Kengyelfutó 1794/5, 32r; Kreszn. I. k. XLVIII, 1.; HADNAGY L.: MNYTK. 71. sz. [1944] 19; KELEMEN: Nyr. LXXVIII [1954], 72; GÁLDI 386). — Baróti Szabó Dávidnak a PPB. kiegészítésül szánt Kisded Szótára első kiadásából (1784) TOLNAI VILMOS a készülő Akadémiai Nagyszótár részére 2624 adatot, a második kiadásból (1792) pedig 10.183 adatot írt ki. — Fábchich saját feljegyzései szerint kilenc XVI—XVII. századi forrásműből 1789—95 közt 18 693 adatot írt ki; ezek közül 4914 nincs meg PPB. idézett kiadásában (MKálep. 1r—2r)¹. Takáts Rafael Toldaléka (1795 k.) mintegy 3600. szót közölt PPB. magyar címszavainak pótlásául (GÁLDI 255). Sándor István (Toldalék 1808) GÁLDI (233) szerint több mint 15.000 címszót pótol PPB. 1767-i és 1801-i magyar címszavaihoz. Ezt a becslést támogatja az, hogy az akadémiai Nagyszótár részére 19547 adatot írtak ki belőle. (Az adatok nagy részét PUTNOKY IMRE gyűjtötte.) Takáts Rafaelnek kéziratos Lexicon Ungaricum c. magyar-latin szótára (1810—1) kb. 42.000 címszót tartalmaz (GÁLDI 259). — Simai Kristófnak Végtagokra szedetett Szótárából (I. 1809. II. 1810) 23.675 adatot írtak ki a Nagyszótár számára (ebből 22.210 adatot TOLNAI VILMOS). — Simai Gazdag Szótára A—Ny-betűs részének (1814—33) címszavait GÁLDI (281) közel 70 000-re becsüli, Kresznerics Ferenc szótáráét (1812?—30/31—2) több mint 80 000-re. — A Tudós Társaság magyar—német zsebszótára (1838) mintegy 75 000 címszót tartalmaz (GÁLDI 474).

¹ GÁLDI (101) a Kengyelfutó bevezetése alapján (2r) 4616 új szóról tud, de Fábchich a Kengyelfutó után is folytatta gyűjtését. A fent közölt szám a későbbi gyűjtés adatait is magában foglalja 1795. okt. 17-ig, s valószínűleg a többi (13779) adat közt is sok olyan van, amely az alapul vett szótár címszavaihoz képest új szónak minősül.

A szótározott magyar szókincs a XIX. sz. első felére tehát PPB. magyar címszóanyagához viszonyítva több mint kétszerezére emelkedett.

Lényegesen változáson ment át a szótározott szókincs minősége is. A XVIII. sz. vége felé egyre gyakoribb a panasz, hogy a hagyományos szótározott szókincs nem felel meg az új követelményeknek: szűk és nem eléggé változatos. A megújuló irodalmi nyelv számos új szót alkotott, régi, elavult szókat, tájszavakat, műszavakat hozott forgalomba. A korszak jelentősebb szótárai a szókincsnek czekek a rétegeit is igyekeznek kiaknázni. Szabó Dávid mindegyik rétegből merít, ha nem is mindegyikből egyenlő arányban; Fábchich főleg a régi nyelvemlékekből. Márton József az új szavak, tájszavak felvételével színezi a hagyományos címszóanyagot; Sándor István, Simai Kristóf új, elavult, tájszavakkal és műszavakkal, Kresznerics főleg a régi nyelv szavaival és tájszavakkal, Kassai József első sorban tájszavakkal gazdagítja szótárát. A Tudós Társaság magyar—német zsebszótára az eddigi jelentősebb általános szótárak (Márton, Simai, Kresznerics, Kassai, Fogarasi) alapján, s főleg a tájszók és műszók (mesterség- és tudománybeli szók) egy részének felhasználásával bővítette a szótározott szókincset, az időközben elavultakat elhagyta, így az egész címszóanyag modernebb lett, felfrissült.

Határozott fejlődést mutat szótárirodalmunk a frazológiai anyag bővítése terén is. Ezen a téren főleg Noszko Alajos (1791), Gyarmathi Sámuel (1794), Baróti Szabó Dávid (1803), Simai (Gazdag Szótár 1814—33) képviselik a fejlődést.

Fokozatosan kialakul a címszó jelentéseinek elemző, rendszerező kifejtése, a jelentésváltozatok gondosabb elkülönítése. Ezen a téren némi kezdeményezést találunk Adáminál (1763), Gyarmathinál (1794). A jelentéseknek számokkal való elkülönítését találjuk Fábchich Kengyelfutójában (1794). Ő az *adok* címszó alatt 1—14. számozott jelentést (6r—v), a *tartok* címszó alatt pedig 55-öt (uo. 30v—31r) különböztet meg. Számozott jelentések vannak Márton szótáraiban (1800, 1807, 1811, 1816), Simainál (Gazdag Szótár 1814—33), Verseginél (Lexicon Terminorum Technicum 1820—2/6); kevésbé következetesen Kassainál (1810?—6?/33—6), pl. „3) *Él*: 1) Vivit. 2) Utitur...” (II, 63), de: „2) *Ér*: Vena in Corpore. Item Vena, Scaturigo aquarum de terra errumpentium...” (II, 95), a jelentések számozása nélkül. A jelentésszámozás azonban csak a XIX. sz. második felében válik általánosan elfogadott hagyománnyá.

Erre az időszakra csik az igék címszóalakjának átalakulása. Még a régi hagyományt képviselik az ige első személyű alakjait címszóként közlő szótárak, mint PPB. (1767—1801), Fábchich József (Kengyelfutó 1794),² Simai Kristóf (Végtagokra szedetett Szótár 1809—10), Takáts Rafael (Lexicon Ungaricum 1810—1) szótára. A századfordulón megjelenik a főnévi igenév mint az igét elvszerűen képviselő címszóalak: Baróti Szabó Dávid (1792), Takáts Rafael (1795 k.), Márton (1800, 1807, 1811, 1816), Sándor István (Toldalék 1808), Gyarmathi (Vocabularium 1816). Kresznerics szótárával (1812?—30/31—2) indul meg az a hagyomány, amely az ige (tárgyatlan ragozású) jelentő módú jelen idejű egyes számú 3. személyét teszi meg címszóalaknak. Így jár el: Kassai 1833—6, Fogarasi 1836, Tzs. 1838. (KELEMEN: I. OK. VI, 156; GÁLDI 397. l. 76. j.; 536.)

A homonimáknak számokkal való elkülönítését találjuk Kassainál (1810?—6?/33—6), pl. „1) *Ék*: Decor, v. Decus, oris, Elegancia, Pulchritudo, Ornatus, Ornamentum, Venustus, Species, formae gratia...”, „2) *Ék*: Cuneus...” 3) *Ék*: Terminatio tam nominum, quam verborum.” (II, 52—3); „1) *Él*: Est formativum Verborum frequentativorum...”, „2) *Él*: Acies...”, 3) *Él*: [ige]...” (II, 62—3); 1) *Ér Terminatio*:...”, 2) *Ér*: Vena in Corpore. Item Vena, Scaturigo aquarum de terra errumpentium...”, „3) *Ér* ige: Tangit...”, „4) *Ér* ige: Meretur, Valet...” (II, 95, 102, 104); „1) *Fagy* Nomen Substantivum: Gelu...”, „2) *Fagy*: Verbum: Gelat...” (II, 135—6).

További részletek összefoglalása túlságosan sok helyet kívánna, azért ezt ezúttal mellőzzük. De néhány apróságot hadd tegyünk még szóvá.

Benne maradt Gáldi munkájában néhány apró sajtóhiba: Fábchich nem 1320, hanem 1520 adatot írt ki a nyomtatott Calepinusból (97). — Apáczai Csere

² Fábchich (MKál. 1789—95) rendszerint az ige első személyű alakját használja „címszóként” (pl. **Alá-harapozom* ACseréből; az idézetben „alá-harapozik...” 9v; *Alá-szállok* 10r), de előfordul a főnévi igenév is (pl. *Alá's fel* *szédelegni* 10r, „*Fel-bontani* az alkalmot” 90v) s ritkán a 3. sz-ű igealak is (pl. *Tsökönik* a munka 361v). Ez azonban csak a gyűjtéssel járó egyenetlenség lehet, mert a Kengyelfutóban az első személyű alak a címszó.

Magyar Encyclopaediája nem 1633—35-ben, hanem 1653—5-ben jelent meg (98). — K r e s z n e r i e s Molnár Albert szótárának nem 1644-ben megjelent kiadását használhatta, mint GÁLDI (390. l. 46. j.) mondja, hanem a Frankfurtban 1645-ben megjelentet; ezt a kiadást Fábchich (MKÁl. 1v) alapján másutt GÁLDI is helyes évszámmal idézi (97).

Akad a munkában néhány következetlenség is: F á b c h i c h Magyar Kálcpinusa 5^r lapját a hasonmásan „1. lapja”-ként közli (104—5 közt), az itt előforduló *Abrones ugró* szót viszont nem 1, hanem „5^r” lapjelzéssel idézi. — T a k á t s R a f a e l nek Toldalék címen ismert szótárát hol „1794” (9), hol BARTHA és MELICH alapján „1794—1797 közt” (255), hol „1795 kör.” (262) évszámmal közli.

A név- és tárgymutató elkészítését ketten is javasoltuk a szerzőnek (510, 536), összeállítását meg is ígérte (536), de nem készítette el, pedig ez több következetlenségtől megmenthette volna. A részletes szómutató (540—86. l. FARKAS VILMOS és RUTSINCZY ÉVA munkája) sem pótolja a név- és tárgymutatót. A szómutatóban viszont olyan szavak is szerepelnek, amelyekről a szerző semmit sem mond, csak az idézetekben fordulnak elő, pl. *cincifinci*. Ezek a könyv használhatóságát nem érintő adatok nyugodtan elmaradhattak volna, ha már valamiben rövidíteni akart a szerző a mutatók terjedelmén. M o k r y B e n j á m i n n a k, a Cellarius-szótárak korszerűsítőjének tárgyalását pl. aligha jut eszébe valakinek a V e r s e g i szótárait tárgyaló részben keresni (359—60), különösen akkor, ha azt látja a tartalomjegyzékből, hogy a „Magyar Cellariumok”-kal külön fejezet foglalkozik (79—85). — S z e m e r e P á l n a k lappangó nyelvújítási szótáráról a S i m a i Gazdag Szótára tárgyalása közben, jegyzetben szól kissé részletesebben (295. l., 188. j.), tehát még csak nem is a „nyelvújítási szótár”-nak tekinthető Első és Második Mondolat kapcsán. Nem pótolhatja a tárgy- és névmutatót az sem, hogy később is többször (316. l. 278. j., 417. l. 133. j., 504. l.) szóba hozza ezt a munkát. — Aki meg akarja keresni, mit mind GÁLDI C s e h y J ó z s e f tervezett matematikai szótáráról, aligha fogja kitalálni, hogy „Kazinczy második írói szótára” egyik jegyzetében kell keresnie (316. l. 279. j.). — Néha saját korábbi megállapításáról is megfélekedzik: M á r t o n I s t v á n Cellarius átdolgozását (1808) tárgyalva (85), ezt M á r t o n J ó z s e f 1818-i latin—magyar—német szótára egyik forrásának sejtji; az utóbbinak forrásairól szóló részben (185—8) azonban M á r t o n I s t v á n t meg sem említi.

Ezek a kisebb fogyatékoságok nem érintik lényegesen a monográfia értékét. Az gazdag anyagával, finom érzékre valló elemzéseivel, a legtöbb esetben helyes értékelésével szótártörténeti irodalmunknak igen jelentős alkotása.

Mint minden jó összefoglalás, GÁLDI munkája is elért eredmények összegezése és az újabb feladatok sikeres megoldásának kiinduló pontja. Az elmondottakból kitűnik, hogy az ismertett mű mindkét szempontból nyeresége nyelvészeti irodalmunknak: nélküle a tárgyalt kor szótárirodalmáról alkotható képünk a mainál sokkal homályosabb, tisztázatlanabb lenne, s a jövő feladatait is kevésbé tisztán és határozatlanabbul látnánk magunk előtt. További szótártörténeti kutatásainknak GÁLDI munkája éppen úgy nélkülözhetetlen alapja, mint ahogyan az ő munkája is MELICH kutatásainak elméleti, módszertani és gyakorlati eredményeire támaszkodik.

Felvethetjük végül azt a kérdést, melyek a magyar szótártörténet legfontosabb feladatai az eddig feltárt anyag és problémák tükrében. Anélkül, hogy a felsorolással az elsőbbség kérdését is el akarnók dönteni, a következő főbb feladatokat jelölhetjük meg: 1. a szótártörténet a múlt század negyvenes éveitől napjainkig, 2. a szótártörténet kezdeti korszakainak modern összefoglalása a felújulás koráig, 3. egyes szótárak, főleg fontosabb szótárak részletes elemzése MELICH és GÁLDI módszertani eredményeinek felhasználásával, az elemzett szótár egész szókinésére való tekintettel, figyelembe véve a több kiadásban megjelent szótárak egyes kiadásai közti különbségeket, összehasonlítva a megelőző és a következő szótári hagyomány eredményeivel, 4. egyes szótárcsoportok (pl. egyidejű és egy műfajhoz tartozó szótárak; egységes fejlődést képviselő szótárak, szótári műfajok) szókinésének, szótári technikájának összehasonlító vizsgálata, 5. a kéziratok szójegyzékek, szótárak kiadása, lehetőleg hasonmásban és betűhív kiadásban, kritikai apparátussal, a nem betűrendes („gyökereszd”, „bokrosító” stb.) szótárakat szómutatóval v. betűrendes résszel kiegészítve, 6. az egyetlen vagy nagyon kevés példányban ismeretes v. csak külföldi könyvtárakban hozzáférhető nyomtatott szójegyzékeknek, szótáraknak kiadása hasonmásban, az 5. pont alatti figyelembe vételével, 7. a szótáriró szótári szókinésének és műveiben, nyilatkozataiban használt szókinésének részletes összehasonlítását és elemzését tárgyaló monográfiák készítése (pl. Szenczi Molnár Albert, Baróti Szabó Dávid, Simai Kristóf munkássága alapján), 8. szótártechnikai és egyéb részletkérdések történetét tárgyaló tanulmányok, pl. a címszóalak kérdése, a szótározott alakváltozatok kérdése, a nyelvtani alakok megadásának és kiválasztásának kérdése, a bokrosítás kérdése, a származékszók, az összetett szók szótározásának kérdése, az értelmezés módjának és a jelentés-

tagolás elveinek, technikájának kérdése, a rokonértelműség figyelembe vételének vagy mellőzésének kérdése, a frazeológiai anyag mértékének, a szókapcsolatok értelmezésének és elhelyezésének kérdése, az idézetek mértékének, jellegének, az idézés módjának kérdése; a stilisztikai különbségek szótári érzékeltetésének kérdése, a normatív célkitűzés és a cél megvalósításának kérdése; az általános szótárak speciális (tájszó-, műszó-, idegen szó-, elavult szó-) rétegeinek kérdése; a betűrend kérdése; a szótári utalások kérdése, 9. a szókincs egyes elemeinek vagy csoportjainak szótártörténeti tanulságai, pl. az első szótározás szempontjából, egy-egy alakváltozat, egy-egy jelentésváltozat, egy-egy frazeológiai kapcsolat szótározását vizsgálva, elavult szavak, alakváltozatok, jelentések, kapcsolatok utolsó szótári adatainak összegyűjtése; felújított és elterjedt elavult szavak, alakváltozatok, jelentések, kapcsolatok esetén a legrégebb és az (első) elavulás jellemző adatain kívül a felújítás első adatai, a terjesztés adatai — mindez különös tekintettel a nyelvtörténeti, művelődéstörténeti szempontból fontos szavakra és szótározott mozzanatokra, 10. áttekintő szótár a szótározott szókincsről szótártörténeti magyarázatokkal, 11. a szótározott szókincs szótártörténeti adatainak nyelvtörténeti és művelődéstörténeti tanulságai ezek közül a feladatok közül a 10. és 11. helyen említettek eredményesen nem oldhatók meg az 1—9. helyen említett feladatok elvégzése nélkül), 12. szótártörténeti összefoglalás, a részletkutatások új szintézise.

Reméljük, hogy egyik-másik feladatot maga GÁLDI fogja megoldani, s hogy várható összefoglalásában a szövevényes összefüggéseket is azzal a leleménnyel, széles látókörrrel és avatott kézzel tisztázza majd, amellyel most ismertetett művében találkozunk.³

KELEMEN JÓZSEF

Bálint Sándor: Szegedi szótár I—II.

Bp. 1957, Akadémiai Kiadó. 864 + 704 l.

1. A nyelvjárási jelenségek szüntelen gyűjtésének és közreadásának rendkívüli fontosságát az általános nyelvészet, a magyar történeti nyelvkutatás, a szinkron rendszervizsgálat és az alkalmazott nyelvtudomány szempontjából egyaránt világosan látjuk. BÁRCZI, a magyar nyelvjáráskutatás idősebb feladatairól szólva, a nyelvjárási anyaggyűjtést mint egész nyelvtudományunk előrendelésének fontos feltételét jelöli meg: „A nyelvtudomány anyaggyűjtésén alapszik, s az eddig föltárt és fölhasználásra előkészített anyag jelentékeny részben föl van dolgozva, de ezzel problémáinkra jobbjára csak ideiglenes feleletet tudunk adni. Valóban új, gazdagabb és helyesebb eredmények új anyagtól várhatók első sorban. A nyelvjárássok nyújtotta anyag azonfelül múltó, enyésző valami, s ennek megmentésével várni nem szabad” (I. OK. VI, 71). Azt mondhatnánk, minden adatközlés olyan tudományos beruházás, mely a későbbiekben dúsan fog kamatozni. Ilyen szempontból kell megítélnünk és nem közönséges nyereségnek tartanunk a Szegedi Szótárt (a továbbiakban SzegSz.) is.

2. Nyelvjárási adatközlésünk mennyisége az utóbbi évtizedekben sajnálatos módon megcsappant. Annak ellenére, hogy folyóirataink, különösen a felszabadulás óta, számban és terjedelemben is növekedtek, egyre kevesebb nyelvjárási anyag lát bennük napvilágot. És ebben nemcsak az játszhatik közre, hogy a történeti és elméleti cikkek „kiszorítják” a nyelvjárási anyagközléseket, hanem az is, hogy nem folyik kellő mértékű, szervezett, irányított gyűjtőmunka. BÁRCZI idézett munkájában felvázol egy elképzelést az országos méretű, egységes szempontú nyelvjárási gyűjtés megszervezésére (i. m. 67),

³ SÁGI ISTVÁN, az Akadémiai Nagyszótárnak hosszú időn át előadója, a Magyar Szótárak és Nyelvtanok Könyvészetének egybeállítója, szintén tervbe vette a magyar szótáriródlalom történetének feldolgozását MELICH tanulmányának kiegészítéseként. Hagyatékában LOVÁNYI GYULA 1955. december 14-én a következő feljegyzést találta: „A szótártörténet Melich alapján. Folytatása: a) Egynyelvű szótárak írására való törekvések: Kármántól, Makó, Teleki stb. Szótárak: Baróti Szabó, Sándor István, Kresznerics, Kassai, CzF., Ballagi, Akad. történeti szótárai. — Jermey, Kubinyi. b) Két v. többnyelvű: Márton, Akad. 1835, 38. Ballagi, Simonyi—Balassa, Kelemen. Latin, francia, angol, olasz. Hazai nyelvek szótárai: oláh, tót, szerb, horvát, kisorosz stb. c) Szakszótárak: Tiszti szótárak, Verseghy Lexicon, Akad. műszótárai és így tovább.”

Úgy érezzük, e vázlatos feljegyzések közreadásával egy érdekes magyar szótártörténeti tervet mentünk meg a feledéstől és a magyar szótáriródlalom egyik érdemes munkásának emlékét ápoljuk.

de — legjobb tudomásom szerint — ebből semmit sem sikerült valóra váltani. A harmincas és negyvenes években fölött nyelvjáráskutató gárda jelenleg nyelvatlaszunk körül tömörül. E munkájuk melléktermékeként értékes nyelvjárási közlések is születnek. Utánuk azonban nincs felnövő új gyűjtőnemzedék. Pedig ma már sokkal kedvezőbb helyzetben vagyunk a gépi segédeszközök terén is: belföldön gyártott hangfelvevő készülékek segíthetnek bennünket a terepen végzett munkában. Szerencsére nyelvtudományunk illetékesei is jól látják a helyzet megváltoztatásának szükségességét. Erre vall a Nyelvőr pályázati felhívása nyelvjárási anyag gyűjtésére (Nyr. LXXXI, 449—457). Hiszen még nagyon távol vagyunk attól, hogy megközelít őleg is teljes képünk lenne nyelvjárásainkról. Elég egy példa. Ha elővesszük az 1956-ban kiadott Helységnévtárt, és találomra a *b-s* kezdetű helyneveket összevetjük az 1951-ben megjelent Nyelvjárási bibliográfiával, a következőket tapasztaljuk: mai országhatárainkon belül, a külterületi lakott helyeket nem számítva, mintegy 310 *b-s* kezdetű önálló település van. Ezeknek valamivel több mint feléből nem ismer közlést a nyelvjárási bibliográfia! Persze, be kell számítanunk, hogy bizonyos vidékek összefoglaló ismertetésében ezek is szerepelhetnek. Ugyanakkor azonban sok közlés mögött nincs használható nyelvi anyag, csupán néprajzi, vagy más jellegű említés. A területi gyűjtés fehér foltjai szinte ma is megvannak, úgy, ahogy BALASSA (Nyr. XXVII, 316), ERDÉLYI (MNy. I, 346—9), CSÜRY (A népnyelvi búvárlat módszere Bp. 1936, 21—2) és utánuk KÁLMÁN BÉLA megrajzolta (Nyelvjárási gyűjtésünk múltja, mai állapota és feladatai Bp. 1949, 19).

Azt mondhatnánk ugyan, hogy a nyelvatlasz befejeződő gyűjtéseivel mindenediginél terszerveibb, rendszeresebb és egységesebb nyelvjárási anyag birtokába jutunk, hiszen az atlasz kutatóponthálózata a lakott helységeknek kb. 10 százalékát felöleli. Ez sem teheti azonban fölöslegessé pl. a korszerű szöveggyűjtést, annál kevésbé, mert számos nyelvi jelenség nem vizsgálható az elszigetelt, címszószerű adatokon.

3. Mindezek érthetően teszik örömminket, amit a SzegSz. megjelenése keltett bennünk. Egy nyelvjárás megismerésének leghatékonyabb eszköze a szavakat betűrendbe foglaló, példamondatokkal illusztráló, teljes szókinccset bemutató regionális szótár. A magyar nyelv kutatói között régi „pium desiderium”, hogy a szavakat az ország különböző vidékeiről kellene feljegyezni és szótárba foglalni, az összehasonlítás kedvéért. MAKÓ PÁL már 1793-ben úgy gondolta, hogy a szavakat legalább négy helyről kellene közölni (Erdélyből, a Tisza, illetőleg a Duna mellékéről és Szombathely vidékéről. — Egy magyar szótárnak készítésére intéző vélemények: Magyar Hirmondó 1793: 538—41). Lényegében ugyanezt ismételte meg még GOMBOCZ ZOLTÁN is, amikor, 1908-ban, új nyelvjárási gyűjtőmódszert ajánlva, ezt mondta: „Magyar nyelvtörténeti, kül. hangtörténeti kutatásainkban is egyre jobban érezzük az olyan népnyelvi monográfiák hiányát, a melyek nemesak az ill. nyelvjárás »különlegességeit« jegyzik össze, hanem kiterjeszkedve az egész szókészletre, hű képet nyújtanak a nyelvjárás hangállapotáról s a nép képzetvilágáról. Egyelőre beérhetnők négy v. öt nyelvtérület szókészletének rendszeres összegyűjtésével, pl. egy nyugoti v. dunántúli, egy palóczi, egy felső-tiszai és egy székely nyelvjárás szótárával. Természetesen e monográfiáknak csak akkor lenne tudományos értékük, ha írójuk a megkívántató általános nyelvtudományi és fonetikai ismereteken kívül a magyar nyelvtörténet kérdéseiben is járatos.” (MNy. IV, 191).

Mikor GOMBOCZnak e szavai elhangzottak, már készen volt SZINNYEI Magyar Tájszótára (1893—1901), mely az egész ország területéről közölt tekintélyes tájszóanyagot. Sőt, éppen ez tette nyilvánvalóvá, hogy nem elég csupán szembeötlő, kirívó sajátságokat gyűjteni.

Közel három évtized telt el GOMBOCZ fenti szavai után, mikor végre megszületett az első, teljes népi szókinccset felölelni törekvő nyelvjárási szótár, CSÜRY BALINT Szamosbáti Szótára (1935—36). A SzamSz. mintaszzerű valóraváltása az idézett elméleti követelményeknek. Fonetikus átírása igen szerencsés: pontos és mégis könnyen olvasható. Külön érdeme, hogy a fő- és mellékhangsúlyt jelzi, ezáltal példamondatai hanglejtés-vizsgálatokra is alkalmasak.

Ugyancsak 1936-ban jelent meg WICHMANN csángó szótára Helsinkiben: Wörterbuch des ungarischen Moldauer Nordcsángó- und des Hétfaluer Csángódialektes. Ez jóval szerényebb, teljességre nem törekvő, szigorú finnugor jelölése miatt kevésbé könnyen olvasható, de izzig-vérig nyelvész munka.

Harmadiknak, hosszú szünet után, 1952-ben KISS GÉZA Ormánysági Szótára látott napvilágot, KERESZTES KÁLMÁN szerkesztésében. A szótár — BÁRCZI rövid jellemzésével szólva (vö. I. OK, VI, 64) — „nem adja az ormánysági terület teljes szókinccsét, anyaga nem is egészen szinkronikus; csupán egy lelkes és szorgalmas gyűjtő nagyon értékes és gazdag munkáját teszi hozzáférhetővé mai igényeket kielégítő formában...” Nyelvtudományunk szerencséjének kell tartanunk, hogy KISS GÉZA fonetikus jelölésének

hiányait a vele azonos községből származó, kiváló nyelvjáráskutató szerkesztő kipótolhatta. Ezáltal a szótár hangtanilag hitelessé vált, és elesett az az időnként megismétlődő panasz, hogy a néprajzosok és a nyelvjáráskutatók feljegyzései egymás számára gyakran nem használhatók (vö. I. OK. VI, 85).

4. Ennek a regionális szótársorozatnak negyedik tagjaként született meg BÁLINT SÁNDOR műve. A szótár iránti érdeklődést eleve biztosítja az a tény, hogy egy közismerten jellegzetes nyelvjárási terület, az alföldi *ö-ző* vidék anyagát öleli fel. Nyelvjárásainknak köztudomásúlag az a legfeltűnőbb színező sajátysága, hogy bennük egy-egy — általában másutt is meglevő — hang jóval nagyobb megterheltségű. Így szoktunk beszélni *i-ző*, *é-ző*, *ö-ző*, *e-ző*, *a-zó* stb. nyelvjárásról (vö. DEME LÁSZLÓ, Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái Bp. 1956, 99 k.). Szeged mint az *ö-zés* gócpontja él az országos köztudatban a fonetikailag iskolázatlanok körében is.

Az *ö-zés* nyelvünknek egyik legérdekesebb sajátysága. E hang finnugor kori meglétét a STEINITZ által feltett fgr. redukált *ö*-ben (vö. Vokalizmus 89, 90 stb.) kutatóink zöme nem látja bizonyítottnak (vö. BÁRCZI, Hangtört.² 25.) Nyelvelméleinkben is csak viszonylag későn mutatható ki teljes biztonsággal. Legnagyobb valószínűség szerint belső fejleménynek kell tartanunk. Létrejöhetett nyiltabbá válás (*ü > ö*), labializáció (*ē > ö*), bizonyos hangkapcsolatok (pl. *-ll-*) labializáló hatása, nyelvjárásközi analógia stb. eredményként. A mai köznyelvhez és más nyelvjárásokhoz mért terheltségbeli többlete — a tulajdonképpeni *ö-zés* — jelentkezési helyzete változatos. Feltűnik hangsúlyos helyzetben (*böcsület*, *öveg*), hangsúlytalan szótagban (*köröszt*, *embör*), szuffixum előtt vagy szuffixumban (*kényös*, *meszöl*, *büvön*, *néztök* stb.) és abszolút szóvégen (*összö*) is. E típusok nem jelentkeznek mind együtt, egy nyelvjárásban. Az abszolút szóvégi és az illeszkedéscs *ö-zés* pl. hiányzik éppen a szegedi, egyébként legerősebben *ö-ző* nyelvjárásunkból; itt tehát *össze*, *büvenn* stb. található. Ez világosan utal az *ö-zés* kialakulásának hangtani és területi eltéréseire. (Az *ö-zés* újabb összefoglaló tárgyalását lásd DEME LÁSZLÓ, NyAF. 106, 156, 272 stb. és BÁRCZI, Hangtört.² 25, 58 k.). A SzegSz. egyik nagy haszna éppen az lesz, hogy színes és gazdag anyaga módot ad majd a kutatóknak e sokszor tárgyalt, de maradéktalanul máig sem tisztázott kérdés tanulmányozására is.

5. BÁLINT SÁNDOR a néprajz professzora a Szegedi Tudományegyetemen. Személyében minden feltétel együtt volt ahhoz, hogy kiváló népnyelvi szótárt alkosson. Születése óta benne él a szegedi nyelvjárásban. A szótár Bevezetésében ezt írja: „Törzsökös szegedi, alsóvárosi parasztszülék[!] gyermekének születtem, tehát a szegedi népnyelv anyanyelvem. . . Kapcsolataim azóta sem szakadtak meg egy pillanatra sem a szegedi nyelvi hagyományokkal, a tájszólás közösségével.” Több mint három évtizede szorgalmas kutatója a szegedi nép életének, körülményeinek, regisztrálója nyelvének. Időközben több tucatnyi kisebb-nagyobb, népével foglalkozó írása is napvilágot látott, köztük számos nyelvjárási tárgyú is, mint pl. A szegedi népnyelv (Délvideki Szemle 1942), Szegedi tájszavak (SzegFüz. 1935, 1936; Nép és Nyelv 1941), A szegedi népnyelv szólásai (MNy. XXXV, 333), Rokonságnévek és kapcsolatok Szegeden (Nyr. LXXVII, 241) stb. Ezek nemcsak a szerző jó nyelvészeti felkészültségének bizonyítékai, hanem a néprajzi és nyelvtudományi komplex kérdésfeltevés követendő példaképei is.

Bízást mondhatjuk, hogy BÁLINT professzor a szegedi nép, Szeged városa jelenének és múltjának egyik legszakavatottabb ismerője. Sok évtizedes gyűjtőmunkájával fölhalmozott és történeti kutatások útján megtetézett hatalmas anyaga arra indította, hogy a szinkron nyelvkincsen kívül a nyelvjárás történeti anyagát is belefoglalja szótárába, s e téren túlmenjen a korábbi, hasonló szótárak gyakorlatán. A SzegSz. tehát leíró és történeti regionális szótár.

6. A szegedi nyelvjárás történeti anyagának összegyűjtésével a szerző rendkívül nehéz és kényes feladatot vállalt magára. Mai nyelvudományunknak egyik vezérgondolata, hogy régi nyelvünk vizsgálatában fokozottan kell figyelniünk a nyelvjárásosság szempontjaira (vö. DEME, NyAF. 289—305 stb.; BÁRCZI, uo. 327—8). Ez esetben arról van szó, hogy egy nyelvjárás saját nyelvelmélek-anyagát kellett a szerzőnek körültekintő forráskritikai munkával összeválogatnia, illetőleg az e nyelvjárással kapcsolatba került szépírók műveiből kiszemelgetnie, mi az, amit e nyelvjárás sajátosságai közül felhasználtak.

BÁLINT professzor a középkori latin oklevelek magyar szórványaitól elindulva, a kódexirodalom szegedi származásának valószínűsíthető darabjain keresztül, majd a XVII—XVIII. század szegedi nyelvjárásban író tollforgatóin át eljut a XIX. és XX. századi kisebb-nagyobb mértékben szegedi nyelvi hatást tükröző írókig és tudósokig. Ezek közt — a régebbi, kevésbé ismerteket nem számítva — olyan kiválóságok nyelvkincsét szűrte meg, mint Dugonics, Tömörkény, Móra, Juhász Gyula,

Móricz Zsigmond, aki Rózsa Sándorról szóló regényében éppen a szerző nyelvi gyűjtéseit használta fel; vagy a tudósok közül Révai Miklós, Jerney János, Csaplár Benedek, Kálmány Lajos stb. Szinte emberfelettinak látszik az a munka, amit a Bevezetésben vázolt diakrónikus anyag forráskritikai és szókinccselemző elbírálása jelentett.

Nem kevésbé súlyos feladat volt a helyi levéltári és sajtóirodalom megrostálása sem, hiszen Szeged szellemileg is régóta termékeny központja a déli országrésznek.

Hogy az efféle munkának mennyi buktatója van, nem kell bőven fejtegetni. Ha a kutatás megcáfolja is majd egy-egy ponton a szerző ítéletét, a bátor vállalkozás érdemét semmiképpen sem lehet elvitatni tőle. A történeti anyag pedig, amely a mai szavak sorsát gyakran első előfordulásuktól kíséri nyomon, a nyelv élő, áramló dinamizmusát érzékelteti.

A történeti adatok származási helyére a szótár minden esetben utal, így az ellenőrzés, illetőleg a forráskritika felülvizsgálatának lehetősége megvan.

7. A SzegSz. élő nyelvi anyaga — a szinkron jelleget persze évtizedekben mérve — minden eddigi hasonló szótárunkénál színesebb és gazdagabb. Tudnunk kell, hogy a gyűjtés területileg sem szorítkozott csupán Szeged városára. A szerző kitűnő településtörténeti tájékozottsággal gyűjtötte csokorba azokat a helységeket, melyek szegedi telepések XVIII—XIX. századi kirajzása folytán keletkeztek, s így nyelvükben a várossal azonosak maradtak. Amennyire módjában állott, e településekben végzett gyűjtésekkel kiegészítette szegedi anyagát (vö. Bevezetés 7—9). Saját gyűjtésein kívül beledolgozta szótárába mások megjelent vagy kéziratot megfigyeléseit is, pl. Kálmány Lajos hatalmas adatanyagát.

Az előd-szótárokhoz képest jóval bonyolultabb munka volt a szinkron anyag összehordása is, hiszen a város társadalma igen sokrétű és színes szókinccsbeli tagolódást mutat. Noha a szótár anyagának zöme a szegedi népnyelv, a *célszerű szögény embőr* szókinccse (vö. Bevezetés 7, 16—7), címszóhoz jutnak a paraszti önellátás (gyékényszövés, kosárfonás, halászat, vadászat, madarászat), a hagyományos helyi kisiparok (paprika, szappan, papucs, talicska, bicska, illetőleg a szűcs, szíjjártó, bocskoros, kékfestő, gombkötő, kötélverő, zsendelyvágó stb., stb.) szakmai kifejezései is, melyeknek mélyreható néprajzi ismereteken alapuló nyelvi feldolgozása a szótárnak komoly nyeresége, hisz nagy részük kihalóban van.

Külön érdeme a műnek a régi és a mai családnevek, valamint a földrajzi nevek teljességre törekvő összegyűjtése. Ezáltal a napjainkban gyorsan fejlődő névtan művelőinek is nagy szolgálatot tesz.

A köznevek összegyűjtésében a szótár „csak viszonylagos teljességre” törekszik. Ez természetesen, hiszen az abszolút teljesség amúgy is elérhetetlen.

8. A fentiekben vázolt történeti és élőnyelvi anyag megszerkesztésében a szótár igyekszik minden filológiai követelménynek cleget tenni. A szavak első nyelvjárásbeli előfordulását évszámokkal jelzi, a régi nyelvi vagy újabb írásos forrásból vett adatok lelőhelyére rövidítésekkel utal. A szófaji megjelölésen túl a szavak társadalmi helyzetét (pl. polgári, alvilági, félnépi, szakmai stb. voltát) és történeti sorsát is jelzi (pl. régi, elavult, új). Közli az egyes szavakkal kapcsolatos szólásokat, közmondásokat stb., sőt, számba veszi a néprajzi és egyéb vonatkozásokat is, továbbfejlesztve és bővítve a SzamSz. efféle hagyományait. Dicséretes hagyományt ápol abban is — ez főleg az OrmSz. erénye —, hogy a szöveg közé rajzos illusztrációkat iktat. E tekintetben talán még bőkezűbb lehetett volna, hiszen a sok feldolgozott népi mesterség eszközei lassan eltűnnek. A bővebb illusztrációt a szerző maga is fontosnak látja, és ígéri is készülő néprajzi monográfiájában.

9. A szótár adatainak fonetikus átírásában — talán kissé elfogult szemmel — nem tudunk egészen megnyugodni. Erre vonatkozó elvi álláspontját a szerző így fejti ki: „A fonetikus jelek alkalmazásában a minél szélesebbkörű használhatóság érdekében csak a legszükségesebbekre szorítkoztam.” (Bevezetés 21).

A magánhangzók jelölésére a köznyelvi betűkön kívül az *ā, ē, ā* és a variánsként előforduló nazalizált hang jelét használja. A köznyelvi helyesírásra hivatkozva nem jelöli a mássalhangzók asszociatív változásait, tehát a mai lejegyzésünkben szokásos *áddob, szapta, annya, othon, halgat, aluttéj* helyett a szótárban *átodob, szabta, anyja, othon, hallgat aludttéj* található. A köznyelvi *ly*-t átírja a nyelvjárás ejtése szerint *j*-re, viszont a hiátustöltő *j*-t nem jelöli, „mert helyesírásunk sem jelöli, bár a köznyelv is mindig használja” (Bevezetés 21).

Bár ez utóbbi megállapítással nem egészen értünk egyet, azt mindenképpen világosan látjuk, hogy a fonetikus átírással a szerző rendkívül nehéz helyzetbe került. Mint-hogy nemcsak szinkronikus adatokat és nem is csupán saját adatait dolgozta fel, a rendel-

kezésére álló anyag jelölése igen heterogén lehetett. Az egységesítő átírás, különösen a már nyomtatásban is megjelent anyagon semmi esetre sem lett volna helyes. Azt is számításba kell vennünk, hogy nyelvújrási jelölésünk tulajdonképpen csak az 1941-es népnyelv-kutató értekezlet óta törekszik határozott elvi alapokon nyugvó, a finnugor átírás jelbozóját megkritikáló, folyamatosan olvasható átírási rendszer kialakítására. Ez szinte csak most, a nyelvátlasz munkálatai során valósul meg (vö. erre DEME LÁSZLÓ, A magyar nyelvújrási hangjainak jelölése: MNyelvj. II, 18; KÁLMÁN BÉLA, A hangjelölés: A Magyar Nyelvátlasz munkamódszere. Szerk. BÁRCZI GÉZA. Bp. 1955, 93). Márpedig BÁLINT professzor adatainak tekintélyes része nyilván régebbi feljegyzés. Ennek ellenőrző újrajegyzése sem az időt, sem a fáradságot nem érte volna meg. Mindencetre megnyugtató, amit még erről a szerző mond: „Ismételten hangsúlyozom azonban, hogy ahol a legcsekélyebb eltérés, sajátosság, illetőleg kétség mutatkozik, ott természetesen mindig a fonetikus jelöléshez folyamodom.” (Bevezetés 21.) Ilyenformán ugyan a kitérőt elv gyakran szenved csorbát a hangtani hűség javára, de ez — minthogy az elv helyessége amúgyis vitatható — inkább javára válik a szótárnak.

Van azonban a nyelvújrásnak néhány olyan hangtani jellemvonása, melyeknek tisztázása szükségesnek látszik legalább kiegészítőleg. Ilyen pl. a zártszótagi *-l*, *-r*, *-j* nyújtó hatása. Magam a szótár *szalma*, *pólya*, *sárjú*; *téjöl*, *konkój*, *vödör* adataival ellentétben *szalma*, *pólya*, *sárju*; *téjjöl*, *konkój*, *vödör* alakokat jegyeztem. A jelenség, megfigyelésem szerint eléggé általános Szegeden és Tápén (csak itt jártam) egyaránt. Ugyanott több ízben hallottam legalább variánsként magasabban képzett *é-t*: *szép*, *méz*, *lélek*, *édesapját*, *ékéséröm*, *egésségös* stb. Érzésem szerint a vegyes hangrendű szavak *é*-je gyakran zártabb a szokásosnál: *dészka*, *szérda*, *szécska*, *gyertyával* stb. Az effélék jelöletlenül maradását bizonyára a szerző tudatosan — talán túlságosan is — egyszerűsített átírási módszere magyarázza, de mégis megvan az a sajnálatos következménye, hogy a szótár nem minden hangtani jelenség vizsgálatára alkalmas.

10. Mindent összevetve, a legnagyobb öröm hangján üdvözöljük BÁLINT SÁNDOR Szegedi Szótárát. A benne foglalt, minden eddigi hasonló szótárunkénál gazdagabb leíró és történeti nyelvi anyag nélkülözhetetlen kézikönyvvé avatja mindazok számára, akik nyelvünk történetével vagy mai állapotával kívánnak foglalkozni.

Külön hálával tartozunk az Akadémiai Kiadónak, mely — mint DEME utószavából (I, 41—2) kiderül — terven fölül vállalta a kiadás áldozatát. Bár a megszerkesztésre és nyomdai előállítására a sietség itt-ott rossz hatással volt — elég sok pl. a betűhiba —, BÁLINT SÁNDOR szótárában nyelvtudományunk művelői eléggé nem értékelhető és bizonyára majd bőven kamatozó, értékes tudományos befektetést nyertek.

SEBESTYÉN ÁRPÁD

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei

Az alábbiakban a Nyelvtudományi Közlemények LIX. kötetében (217—22. l.) közöltek folytatásaként a címben jelzett folyóirat legutóbbi három kötetének nyelvészeti vonatkozású cikkeit, értekezéseit ismertetem.

X. kötet. 1956.

1. Az I. Orientalisztikai Konferencia anyaga.

a) NÉMETH GYULA: Bulgária török nyelvújrásainak felosztásához (1—53, térképmelléletek szójegyzékekkel 54—60. l.). Hozzászólások (61—9. l.).

Bulgária (és az egész Balkán félsziget) török nyelvújrásai két nagy csoportra: egy keletire és egy nyugatira oszthatók. Az értekezés tárgya a Bulgária kisebb, északnyugati részén beszélt nyugat-ruméliai nyelvújrás. A határvonal, amely ezt a keleti nyelvújrástól elválasztja, egybeesik a bolgár nyelv két fő nyelvújrása közti határral, nyilván azonos földrajzi és történeti tényezők eredményeként.

NÉMETH GYULA megrajzolja a kérdéses nyelvújrás fő sajátosságainak hangtörténeti hátterét: nagy részük igen régi korokra visszavezethető hangfejlődési tendenciák eredménye.

A nyugat-ruméliai nyelvjárás feltűnő egyezést mutat északkeleti Anatólia nyelvjárásával. A két nyelvjárás között történeti összefüggés található: az oszmán törököktől Anatólia északkeleti részéről (elsősorban a trapezunti, rizei, čoruhi és karsi vilájektékből) Nyugat-Ruméliába áttelepített török népelemeknek lehetett döntő szerepük a nyugat-ruméliai nyelvjárás kialakulásában.

NÉMETH GYULA kutatásainak eredményei jelentősek az ótörök feliratok olvasásának szempontjából is.

Hozzászólások: N. KAKUK ZSUZSA (61—4) a kérdésnek oszmán-török jövevényszó-kutatásunk számára való jelentőségéről, RÁSONYI LÁSZLÓ (64) a nyugati források vizsgálatának szükségességéről és a török — balkáni telepítésekről, HAZAI GYÖRGY (63—6) a bulgáriai török nyelvjárások további osztályozásáról, az előadottaknak a balkáni nyelvek török elemei kutatásában várható szerepéről és a bolgár dialektológiával való kapcsolatáról, FEKETE LAJOS (66—9) a török telepítések történeti vonatkozásairól beszélt.

b) LIGETI LAJOS: A magyar orientalisztika időszzerű kérdései (71—9. l.).

Beszámol a magyar orientalisztika fejlődéséről és az 1950-ben tartott I. Orientalisztikai Kongresszus óta elért jelentős eredményeiről. Vázolja a további feladatokat a tudomány szervezeti és elméleti fejlesztése és a népszerűsítő munka terén.

2. HADROVICS LÁSZLÓ: Szláv jövevényszavaink kérdéséhez (Hozzászólás KNEZSA ISTVÁN, A magyar nyelv szláv jövevényszavai című könyvéhez, 133—68. l.).

A cikk célja — a bevezető részben mondottak szerint — annak a bemutatása, hogy milyen módszerekkel fejleszthetők tovább KNEZSA kitűnő művének eredményei szláv jövevényszavaink kutatásában.

Az egyes szófejtések legfontosabb eredményei: a *dávidó* szó a ča-horvát *dari do* 'egészen vmeddig' csonka szókapcsolat átvétele; a *kunyhó* szerb-horvát jövevényszó, s etimológiailag azonos a *konyha* szóval, *násja* < szl. **nasbva* (< *nasiti* 'rávarrni'); *pala* < ném. *Blatt* (bajor—osztrák *plat*) 'réteges kő, leveles kő'; *viskó* < nyugati v. keleti szl. *vyška* 'kamra, élestár stb.' Foglalkozott még az előadó az ószláv redukált hangoknak a szerb-horvátban való fejlődésével és a szóvégi szl. -a > m. -ó hangmegfelelés (*kunyhó*, *viskó*) kérdésével. Egyes szavak átadó nyelvét az eddiginél pontosabban meghatározta, illetőleg néhány esetben más átadó nyelvet mutatott ki (pl. *fosztány*, *szégye*).

Összefoglalásul a szerző rámutat a széleskörű szótörténeti filológia megteremtésének feladatára. Ezen belül: mivel jövevényszavaink élete a latin és a magyar nyelvű forrásokban ellőéséget alkot, fontos a latin oklevelek figyelembevétele. A jövevényszó-kutatásban mellőzhetetlen szőföldrajzi elveket új szemponttal, a legrégibb magyar adatkő földrajzi elhelyezkedésének vizsgálatával egészíti ki. E téren HADROVICS szófejtései úttörő jellegűek (vő. pl. *barkóca*, *lanka*, *szégye*, *szelemen*). — A cikk eredményei ékes szőlóan bizonyítják a HADROVICS-tól felvetett gondolat helyességét: bizonyos forrásokcsoportok (ezúttal a délszláv anyag) rendszeres átkutatása az elsősorban szőtárakra támaszkodó vizsgálatokon túlmenően új területeket nyit meg a jövevényszó-kutatás számára.

3. WOLFGANG STEINITZ: A finnugor rokonsági elnevezések rendszere (321—34. l.).

Az osztják rokonsági terminológiában az egyes rokonságnevek sokféle jelentésének (pl. osztj. Kaz. *jaj* 'bátya', 'az apa öccse', 'az apa bátyjának a fia', 'mostohaapa') magyarázatát — ellentétben KARJALAINENNEL — a társadalmi szervezetben találja meg.

Az osztjákok társadalmi szervezetét két frátria alkotja, amelyek apajog szerinti exogám nemzetségekből állanak. Az osztják rokonsági elnevezések besorolásának az alapja a nemzetséghez való hozzátartozás vagy hozzá nem tartozás. A nemzetségi rokonok osztályozása három ismertető jegy szerint történik: aszerint, hogy az illető férfi-e vagy nő, idősebb-e, vagy fiatalabb a viszonyítás alapjául szolgáló személynél (vagyis az é n-fogalom megtestesítőjénél, az e g o-nál), hogy egyenes ági, vagy oldalági rokon-e. Pl. nemenként azonos név szolgál minden, egy vagy két nemzedékkel idősebb avagy fiatalabb, nem egyenes ági rokon megnevezésére.

Megkülönböztető jegy továbbá a nemzetségi rokonság, illetve a házassági rokonság; ezen belül a közvetlen házassági rokonok külön névvel különböztetendők meg a nem közvetlen házassági rokonoktól (az anya és a feleség, ill. a férj rokonai).

Ez az osztályozó rokonsági rendszer nem mutat absztrahálásra való képtelenséget, sőt bonyolultabb absztrakciót igényel, mint az „európai” rokonságrendszer. Az egész bonyolult terminológia a társadalmi szervezet bizonyos tagjai iránti kötelezettségeket, tilalmakat és jogokat tükrözi.

4. LAURI HAKULINEN: A jelentéstan szerepe a lexikológiában (A finn nyelvészet szempontjából. 335—45. l.).

A finn lexikológiának kezdetben a hangtörténettel szoros kapcsolatban levő jövevényszó kutatás volt a fő ága. Újabb törekvések inkább a tükörszók és tükörjelentések vizsgálata terén találhatók. — A hangtörténethez kapcsolódó lexikológiai kutatás nem alkalmas a mai nyelv szókészletének teljes, rendszeres vizsgálatára. Ez a szematika feladata.

A jelentéstan fontos szerepet játszik az etimológiai vizsgálatásokban. WEISGERBERNEK az a nézete, hogy a nyelv, a gondolat kifejező eszköz, egyben a fogalmak megteremtője és a gondolkodás előfeltétele is, a lexikológiára alkalmazva azt jelenti, hogy a jelentésváltozások kutatása egyúttal világot vet a fogalmak születésére is. HAKULINEN kiemeli a nyelv jelentésfejlődés útján való lexikális gazdagodásának jelentőségét.

Kitér az onomasziológiának mint a jelentéstani kutatás egyik ágának problematikájára. Ez szerinte akkor a legeredményesebb, ha kiterjed a rokonértelmű szóanyag szócsaládonkénti szemantikai-etimológiai elemzésére is.

A jelentéstan szempontjából is szükséges az egész nyelvterületet átfogó, a rejtett nyelvi jelenségeket feltáró adatszolgáltató hálózat. Így egy nyelv szűkebb keretek közt mozgó, de elmélyült jelentéstani lexikológiája és az egész nyelvcsaládra vonatkozó hangtörténeti-etimológiai szókincskutatás végeredményben kiegészítik egymást.

5. BEKE ÖDÖN: Az uráli és indoeurópai duális történetéhez (347—66. l.).

Az obi-ugor és az indoeurópai nyelvek egy része gyakran használja a duális két azonos funkciójú főnév, tehát két mellérendelt mondatrészes szoros összetartozásának kifejezésére (pl. vog. *ėkwaii' ajkai'* 'öregember, öregasszony' stb.), sokszor olyankor is, mikor a két főnév kollektívumot fejez ki (vog. *suppi' unsi' alawei'* 'tokhalat, nyelmalazacot fognak', — a kettős szám ilyenkor is a szoros kapcsolat jelölője).

Előfordul az elliptikus duális is mind az indoeurópai, mind a sémi nyelvekben, s az uráli nyelvek közül az osztjakban (pl. ... *ásniηηη χοζα* ... 'a medvé[ék]hez (ti. a medvéhez és a farkashoz)').

Az ilyen egyenrangú főnévi mondatrészeket a duális nem ismerő finnugor nyelvek gyakran többes számmal fejezik ki (pl. f. *siellä oli Matit ja Paavot* 'ott volt Mátyás és Pál'). Megvan ez a latinban is. Egyes indoeurópai nyelvekben lehetséges elliptikus plurális is.

Annak a bizonyítására, hogy nem a páros, hanem az ún. elliptikus duális az eredetibb, a következő kifejezésmódokat tárgyalja BEKE bőséges példaanyag alapján:

Azt, hogy egy személyen, ill. élőlényen kívül még egy (esetleg több) vele szoros kapcsolatban álló személyről stb. van szó, a finnugor és az indoeurópai nyelvek általában genitívusszal vagy többes jellel fejezik ki (az utóbbi a magyar nyelvjárásokban is előfordul, pl. *Sándorokhó, Őrség, Hetés; Ormányság*). A többes számnak ilyen használata megvan a török, az indoeurópai és a sémi nyelvekben is. A permi nyelvekben *-a, -o* melléknév-képzős alak is kifejezheti az összetartozást (zürj. *V. nīla pia* 'gyermek'; csak az egyik tag képzős: *luna-voj* 'éj és nap'). Az egyenrangú mondatrészeket a finnugor és egyes török nyelvek komitatívusz-raggal is összekapcsolhatják; ez is előfordulhat mindkét tagon vagy csak az egyikken (pl. ész. *ándis meile Karlīga* 'er gab mir und Karl'). Az a körülmény, hogy a mellérendelt mondatrészek két tagjának szoros kapcsolatát nemcsak a páros duális (vagy plurális) fejezheti ki, hanem összetartozást jelentő képzők, illetőleg komitatívuszrag is, továbbá az a tény, hogy ezeket eredetileg csak az egyik tag vehette fel, BEKE szerint azt bizonyítja, hogy a (finnugor és az indoeurópai) páros duális az ún. elliptikus duálisból fejlődött, amely már maga is kifejezte, hogy a megnevezetten kívül még egy személyről stb. van szó.

XI. kötet. 1957.

1. ELEKFI LÁSZLÓ: A logika állítmány-fogalma és az állítmányi névszó (95—149. l.).

ELEKFI a névszói állítmányú mondatok elemzésében mutatkozó zűrzavar tisztázását tűzi ki céljául. Az első lépés: rámutatni a problémák gyökereire. Az elemzési nehézségek a szerző megállapítása szerint végső fokon abból adódnak, hogy a logikában is tisztázatlan az alany és főleg az állítmány fogalma; az a l a n y és az állítmány műszavakat többféle értelemben használják. A kérdés megoldása: külön kell választani azt a két mozzanatot, amelyet a mondat két tagjának predikatív értelmű egymás mellé helyezése

kifejez. Ezek: 1. a két fogalom objektív összefüggése (a dolgok logikája), 2. az ennek közlésére szubjektív módon felhasznált nyelvi ábrázolás (a közlés logikája).

E kérdés fejtegetése során ELEKFI részletesen elemzi a logika különféle irányainak alany- és állítmány-értelmezéseit. Megállapítja, hogy az alany és az állítmány műszó kétféle értelemben való használata (állítmány 1. a. m. járulékfogalom, 2. a. m. a mondat tulajdonképpen mondanivalója, újságoló rész) *Arisztotelés* zig vezet-hető vissza, mint ahogy a logika mint tudományág kettős természete is az ókorból eredeztethető, forrása a gör. *λόγος* szó sokértelműsége.

A cikk a továbbiakban a nominális predikatív szerkezetek mondatbeli szerepével foglalkozik, meghatározva a mondat, ill. szerkezet két tagja közti objektív logikai viszony típusait. Ebből a szempontból megkülönböztet *m e g j e l ö l ő t* (szubsztancia) és ennek különféle határozóit (járulékfogalom). Ezen belül minden egyes esetben megállapítja a megjelölő és határozója közti logikai viszony konkrét mondatbeli előfordulási lehetőségeit, nemcsak az alany és állítmány, hanem a jelző és az értelmező vonatkozásában is. Megkülönböztet tulajdonság-, mennyiség-, helyzet- és birtokoshatározót, továbbá fogalomhatározót (osztályhatározó, szűkített körű és egyedített fogalomhatározó, egyedi fogalomhatározó, viszonyhatározó), szerephatározót (színjátszó szerephatározó, foglalkozáshatározó, ragtalan állapothatározó stb.), névhatározót (egyedi és köznévhhatározó) és egyéb, ritkább típusokat. A predikatív szerkezet e különféle „határozóinak” összefoglaló nevéül a kissé nehézkes, de kifejező *t u l a j d o n í t m á n y* műszót eleveníti fel.

Végül felsorolja ELEKFI a mondatelemzésben szokásos ötféle állítmány-fogalmat, s mindegyiknek kijelöli a helyét. Ezek: 1. a mondat igéje, 2. a mondat tulajdonképpen mondanivalója („lélektani állítmány”, tkp. a mondat állítmánya), 3. a tulajdonítmány, 4. ezek valamelyikével egybeeső nyelvtani-gyakorlati állítmány, 5. igei-névszói állítmány.

A probléma megoldása során számos általános jellegű és részletmegfigyelés teszi még értékesebbé a tanulmányt (pl. az attributum, a jelző, az értelmező mibenlétéről, a beszéd és a nyelv funkciójáról stb.). Ezek közül egyik-másikkal talán lehetne vitatkozni, de az egész cikk jelentősége vitathatatlan.

2. *Mutatvány az Akadémiai Nagyszótárból* (A Nagyszótári Osztály részéről közléteszi GÁLDI LÁSZLÓ és WACHA IMRE: 151—72. l.).

A mutató a *ja* főnév minta-szócikke (157—72. l.). Az ezt megelőző bevezető részben (151—6. l.) a Nagyszótár történetének, tervének és az eddig végzett munkának a rövid összefoglalását kapjuk, továbbá a Nagyszótár feladatának és az Értelmező Szótárhoz való viszonyának tisztázását. A bevezető a minta-szócikk helyes megértéséhez szükségesnek vélt, a szócikk felépítésére, tipográfiai megoldásaira és általában bizonyos szerkesztési elvekre vonatkozó megjegyzéseket is tartalmaz. Ezeknek jórésze akár el is maradhatott volna, hiszen a rendkívül alaposan kidolgozott, hatalmas példaanyaga ellenére is világos felépítésű, áttekinthető címszó önmagát magyarázza.

XII. kötet. 1958.

1. Szlavisztikai napok (1957. december 18—19.)

a) KNEZSA ISTVÁN: A magyar szlavisztika problémái és feladatai (68—90. l.). Hozzászólások, válasz, elnöki zárszó (91—124. l.)

Az előadás fő részében tudománytörténeti összefoglalást ad a magyar szlavisztikáról.

Az Akadémia szerepe a szlavisztika terén a felszabadulásig nem olyan jelentős, mint az egyetemé. A kutatások két fő témaköre eddig az ideig hungaro-centrikus: a szláv jövevényszavak és a szláv eredetű hely- és személynévek vizsgálata állott előtérben. A magyar szlavisták ritkán fordultak más, pl. nyelvjáráskutatási témák felé.

A felszabadulás után a tudományos munka irányítója és fellendítője a szlavisztika terén is az Akadémia lett. A fiatal nyelvészgeneráció tematikája is eltér a hagyományos-tól: úgyszólván teljesen szláv szempontú kérdésekkel foglalkoznak. A magyarországi szláv nyelvészet legfontosabb tervmunkáival (szláv nyelvatlások, szláv nyelvemlékek gyűjtése, szlovák nyelvtörténeti szótár) kapcsolatban ismerteti az előadás a kutatások jelenlegi állását és a további feladatokat, emellett kitér a szlavisztika egyéb ágaiban (irodalomtörténet, történelem, néprajz) jelentkező feladatokra is.

Az előadást tartalmazó a szlavisztika sajátos területeinek problémáit kisebb előadások formájában feldolgozó hozzászólások követték.

b) GÁLDI LÁSZLÓ: A szlavisztikai jövevényszó kutatás néhány problémája (125—42. l.). Hozzászólások, válasz (143—59. l.).

Kívánatos a „budapesti iskola” helyes módszereinek alkalmazása más nyelvcsaládok, tehát a szláv nyelvek vizsgálatában is.

A szlavisztikai lexikológia eddigi gyakorlatának egyik hiányossága, hogy kevés az egy-egy szónak vagy szócsoporthoz szentelt monografikus cikk. A jövevényszavak vizsgálatában feltétlenül és a legteljesebb mértékben figyelembe kell venni a korábbi kutatásokat is. Az egyes szavak irodalmát legalább három oldalról kell szemügyre venni, ti. az átadó, az esetleges közvetítő és az átvevő nyelv szempontjából. Ezenkívül nem szabad elhanyagolni azoknak a nyelveknek az etimológiai szakirodalmát sem, amelyekben a kérdéses jövevényszó vagy -réteg szintén megvan. A jövevényszavak kutatásában megszokottabb az átvevő nyelvből kiinduló aszcendens tárgyalásmód. Ehhez az átvevő nyelv minél tökéletesebb és sokoldalúbb ismerete szükséges. Figyelembe kell venni a jövevényszavak stilisztikai vonatkozásait is.

A szövegelemekre kell támaszkodni, de a szótári dokumentáció sem mellőzhető.

Az alaki vizsgálatok mellett gondot kell fordítani a jelentéstani mozzanatokra is. A továbbiakban GÁLDI az átadó és a közvetítő nyelvek, valamint a tükörszavak és tükörkifejezések problematikájával foglalkozik. A jövevényszavak vándorlása nemcsak nyelvtörténeti, hanem történeti megvilágítást is igényel.

c) SIPOS ISTVÁN: Népdalok a magyarországi szlovák nyelvjárás kutatásában (203–30. l.).

A bükki Huták és Hámorok mai nyelvjárása a három szlovák nyelvjárás, valamint cseh és lengyel elemek keveredéséről tanúskodik. A bükki szlovák népdalok (és szlovák, morva, cseh, lengyel stb. változataik) vizsgálata is ezt bizonyítja, vagyis: a Huták és Hámorok benépesítése nem egyszerre és nem egy helyről történt. Az első telepek az iparilag fejlett morva területről kerülhettek ide, a morva nyelvjárás volt a bükki Huták és Hámorok alapnyelvjárása.

2. NÉMETH GYULA: Egy jáász szójegyzék az Országos Levéltárban (233–59. l., két hasonmással).

A valószínűleg a XV. sz. végéről vagy a XVI. sz. elejéről származó szójegyzék egy köszönési formulát, étel- és italneveket, a főzéshez, étkezéshez szükséges tárgyak és ehető húsú állatok nevét tartalmazza.

A szójegyzék jáász szavainak és ezek latin vagy néha magyar megfelelőinek elemzése után a hangjelölés vizsgálata következik. A Jáász Szójegyzék hangjelölésének alapja a korabeli magyar és latin hangjelölés.

A szójegyzékhez való hangtani viszonyuk szerint megvizsgálja az előadó a más forrásokban előforduló jáász tulajdonneveket. Ennek kapcsán kritikával ismerteti a jáász személynéveknek eddigi, LAMANSZKIJTÓL és GOMBOCZTÓL származó megfejtési kísérleteit, majd közli saját magyarázatait néhány névre vonatkozólag.

A jáász nyelvnek az oszétéhoz való hangtani viszonya alapján levont következtetés: a jáász igen közel áll az oszétéhoz, a jáász és az oszét két nem különösen eltérő nyelvjárás. Az oszét két dialektusa közül a digorhoz csatlakozik a jáász.

3. PAIS DEZSŐ: A táltos meg az orvos (261–95. l.).

A dolgozat első része a török *tal* 'ermüden, ermatten' és 'in Ohnmacht fallen, die Besinnung verlieren' szócsaládjának összeállítását tartalmazza. Ide tartozik a kikövetkeztetett török **taltis* v. **taltus* és a **taltiryan* ~ **talturyan* 'ütő, verő' — 'ütött, vert' v. 'kábultra, ájultra ütő, verő' — 'kábultra, ájultra ütött, vert' származék. A *tal* ige -*t* műveltetőjéből -*is* vagy -*us* képzővel származik a tör. **taltis* ~ **taltus* > m. *táltos*, a *taltir* műveltető formából pedig -*yan* képzővel a **taltiryan* ~ **talturyan* > m. *tátorján* 'szélvész'.

A 'szélvész' jelentésű *tátorján* jelentésánilag könnyen magyarázható az 'üt, ver' jelentésű alapigéből. [Nem tartozik ide — RAPACUS nézetével ellentétben — a *tátorján* növénynév, ez ui. < tör. *tatur* 'ízletet, ízelít' (< *taty* 'ízlik, édes') + *yan*, vö. m. *izelítő* 'étvágygerjesztő.] Csupán 'szélvész' jelentésben vehettük át, valószínűleg a kunoktól.

A *táltos* szó kb. 'sámán' jelentése többféle mozzanattal is alátámasztható. A néprajzi irodalom tanúsága szerint a táltos egyik fő jellemzője a levegőben való viaskodás. Elsősorban azonban a varázsdob veréséről kaphatta a nevét a táltos: „(dob)verő”. A verés ténye számba jöhet még olyan vonatkozásban is, hogy annak a sámán volt az elszenvedője.

A táltos a fehér sámán, vagyis a jó szellemek képviselője. Hatáskörébe tartozik a gyógyítás is.

Az *orvos* (eredetileg *v*-tlen: *urus*) szó talán a tör. *ur* 'üt' igével függ össze, s olyan alakulat, mint a *taltis* ~ *taltus* főnév. Jelentésánilag is kb. hasonlóan magyarázható.

A *táltos* szó '(csoda)paripa' jelentése a totemizmussal függ össze: a táltosnak állat (elsősorban ló) alakjában való viaskodása hiedelmével.

(1083. l.) s egy különálló színes néprajzi térkép. — Meg kell még említenünk, hogy a kötet igen gazdag és szép illusztrációs anyag teszi még teljesebbé. Az illusztrációk jobbára az antropológiai és a néprajzi múzeumok anyagából valók.

3. Az ember aránylag későn, a felső paleolitban, mintegy 30—40 ezer esztendővel ezelőtt jelenik meg Szibériában. Mindenesetre legkorábbi nyomai ebből az időből valók. Az eddigi kutatások ennél régebbi nyomokat nem tudtak kimutatni, úgyhogy igen valószínűnek látszik, hogy — bár a természeti adottságok már az alsó és középső paleolitban is lehetővé tették volna itt az ember megélhetését — Szibéria és a Távol-Kelet vidéke akkor még néptelen volt. A felső paleolítból eddig mintegy 150 emberi lakóhely maradványai kerültek felszínre. Majdnem mindegyik a nagy szibériai folyók völgyében található: az Ob és a Jeniszej felső folyása mentén, a Bajkál-tó és az Angara, Belaja, Irkut, Szelenga, Onon folyók s a Léna felső szakasza környékén. A Léna mentén a legutóbbi időkben feltárt települések egészen az északi szélesség 61°-ig nyúlnak. Ez a legészakibb pont az egész világon, nemcsak Szibériában, ahol mindeddig paleolit kori emberi települést találtak. A paleolitban eleinte azonos a fejlődés Szibériában, a Duna, Dnyeper, Don és a Volga medencéjében, tehát ezeknek a területeknek a lakossága kezdetben kapcsolatban volt egymással. Később azonban a kapcsolatokat az Uráltól nyugatra lakó csoportokkal megszűnnek, s a szibériai fejlődés egyre sajátosabb jellegűvé válik. Szibériában egy jellegzetes, eredeti paleolit kori kultúra alakul ki. A felső paleolit vége igen fontos időpont Szibéria és a Távol-Kelet népességének történetében: ekkor alakulnak ki az egyéni fizikai tulajdonságokkal és sajátos kultúrával rendelkező ember típusok ezeken a területeken. A neolitikus korba való átmenetet itt is, miként a Föld egyéb pontjain, a termelőerők gyors fejlődése jellemzi. Új, tökéletesebb munkaeszközök jelennek meg, feltalálják az íjat és a nyílat. Sajnálatos módon Szibéria korai neolitikus kori múltjáról eddig még igen keveset tudunk. A neolitikus kor legrégebbi népességét az Ob északi szakasza mentén számos adat alapján azonban kapcsolatba lehet hozni a vogulokkal és az osztjákokkal, ennek a területnek későbbi lakóival. Az úgynevezett keleti-uráli (vagy nyugat-szibériai) kultúra kelet felé messze túlterjed az Ob folyón. A késői neolitikus leletek a Jeniszej mentén, Krasznojarszk körzetében azt mutatják, hogy itt a neolitikus kor végén sok egyezési volt az Urál menti és az Ob menti kultúrával. A Jeniszej középső szakaszának törzsei kapcsolatban lehettek az Urál vidékének, sőt nyugatibb területeknek a törzseivel is. Az is lehetséges, hogy bizonyos törzsek nyugatról vándoroltak kelet felé, s az ő hatásukkal magyarázhatóak a szibériai törzsek kultúrájának nyugati vonásai.

Szibéria őslakossága már a neolitikus kor végén kialakult, s a kelet felé előnyomuló orosz hódítók lényegében véve ezeknek a népeknek az utódait találják Szibéria területén. Az őslakók többsége a mongoloid rassz képviselője. A mongoloidok Szibéria középső és keleti részét népesítik be. Nyugat-Szibéria lakói az uráli rasszhoz tartoznak. Az uráli típus elterjedésének keleti határvonala nagyjából a Jeniszej folyó.

4. Szibéria területét a közelemben két részre lehetett osztani: a déli és az északi részre. A déli területeken az állattenyésztés és a földművelés, az északin pedig a vadászat, halászat és a rénszarvas-tenyésztés volt a jellegzetes gazdasági forma. A két terület története már a legrégebbi időkben eltér egymástól.

A déli részt már a felső paleolitban benépesítette az ember, viszonylag fejlett kultúra jött itt létre. Ez a terület a történeti korokban török és mongol államalakulatok kötelékébe tartozott.

Az északi területek fejlődése más. A fejlődés itt sokkal lassúbb ütemben ment végbe. Itt úgyiszlóván a mai napig számos archaikus forma maradhatott fenn. Az itteni kis népek egymástól többé-kevésbé elszigetelten éltek, nagyobb egységeket sohasem alkotak. Ettől függetlenül azonban a legrégebbi időktől kezdve érintkezésben voltak a déli területek lakóival s rajtuk keresztül a nagy kulturális centrumokkal. Prémjeik igen korán megjelennek Kína, India, Közép-Ázsia piacain. Külön figyelmet érdemelnek azok a kulturális kapcsolatok, amelyek már a neolitikus kortól kezdve kialakulnak Nyugat-Szibéria és Kelet-Európa népei között. Az északi területek történetére jelentős mértékben kihatottak az olyan események, mint a népvándorlás, a hunok nyugat felé nyomulása, a türk kánság létrejötte, Dzsingisz kán hadjáratai stb.

Az ősi életforma az északi és a déli területeken egyaránt egész az orosz hódításig fennmaradt. Dél-Szibéria állattenyésztő őslakói a földművelés fejlettebb formáit az orosz gyarmatosoktól tanulták el, de kultúrájuk lényegében véve csak a XIX. század folyamán válik földművelő-állattenyésztő kultúrává.

A gazdasági rendszer alapján Szibéria népei között a következő csoportok különböztethetők meg:

1. gyalogos vadász-halász népek a tajgában és az erdős tundrán;
2. megtelepedett halász népek a nagy folyók és tavak környékén;

3. megtelepedett vadász népek az arktikus tengerpartokon; ezek fókára, rozmárra, bálnára s egyéb tengeri állatokra vadásznak;

4. nomád tagjai rénszarvas-tenyésztő, vadász-halász népek;

5. nomád rénszarvas-tenyésztő népek a tundrán és az erdős tundrán;

6. állattenyésztő népek a sztyeppén és az erdős sztyeppén.

Tiszta típus azonban nemigen van. Egy népnél több típus is előfordul egyszerre. Így a voguloknál, osztjákoknál, nyenyecelnél, enyecelnél, szelkupoknál, nganaszánoknál kisebb-nagyobb mértékben mind az öt első típus kimutatható.

5. Köztudomású, hogy az orosz kolonizáció a XVI. század végével indul meg. A gyér őslakosságot az egyre keletebbre nyomuló orosz gyarmatosok a XVII. század végén már felülmúlták számarány tekintetében. Ettől az időtől fogva az oroszország szerepe Szibéria legújabbkori történetében egyre jelentősebb lesz. Az őslakosság az orosz telepek révén megismerkedik a gazdasági élet fejlettebb formáival. Bomlásnak indulnak az ősi életformák, s a sajátos ősi kultúrák minden megnyilatkozási formájukkal egyetemben egyre inkább a perifériákra szorulnak. Így az ősi hitéletnek, az animizmusnak, totemizmusnak, sámánizmusnak ma már csak a legeldugottabb népeknél élnek az emlékei.

Szibéria egyre szorosabb kapcsolatba lép a világ többi részével. Az oroszország egyre nagyobb tömegekben vándorol ki Szibériába. Különösen 1861 után érkezik nagy számban oroszok Szibéria területére. Az orosz telepek voltaképpen ekkor érik el nagyobb tömegekben a Csendes-óceánt. A városlakók túlnyomó többségét oroszok teszik Szibériában.

Ma Szibéria lakosságának túlnyomó többségét ugyancsak oroszok alkotják. Az 1897-es népszámlálás Szibériában 4,7 millió oroszot mutat ki. Ez azt jelenti, hogy akkor Szibéria lakosságának több mint 80%-át alkották az oroszok. Az orosz lakosság száma 1926-ra 9 millióra nőtt, az őslakosság viszont ez alatt az idő alatt vagy nem gyarapodott jelentősen, vagy egyik-másik nép egyenesen fogyott számbelileg. Ma Szibéria nem-orosz népessége mindössze körülbelül 800 000 főre tehető. Ez a szám is több mint harminc nép között oszlik meg. A nem-orosz lakosság többsége, 58% török nyelveken beszél, mongolul pedig 27%-nyi. Mandzsu-tunguz nyelveken beszél 6%, az obi-ugorok 3%-kal, a szamojédok 2,6%-kal, az ún. paleoázsiai népek 3%-kal, a ketek, az eszkimók és az aleutok együttesen 0,3%-kal szerepelnek. A legnagyobb szibériai népek (az 1926-os adatok szerint) így követik egymást:

burjátok	238 058
jakutok	237 222
tuvaiak	62 000
altajiak	50 848
hakaszok	45 870

A kisebb népek közül egyesek alig érik el az 1000-ct, mások, mint például a jukagírok, enycek alig néhány százan vannak (az 1926-os adatok 443 jukagírt, 378 enyecet mutatnak ki).

6. Az 1917-es forradalom Szibéria őslakóinak az életében döntő változásokat idézett elő. Számos szibériai nép, különösen az elmaradottabb északi vidékeken még úgyszólván az ősközösségi társadalom keretei között élt. Sem írásbelisége, sem saját értelmisége nem volt. Azonkívül a több évszázados orosz gyarmatosítás bizalmatlanná tette ezeket a népeket az oroszországgal szemben. Mindez bizony igen nehéz helyzet elé állította a szovjet államot. A polgárháború és a külföldi intervenciók lezajlása után azonban az új állam bámulatos energiával látott hozzá, hogy polgárainak meghirdetett egyenjogúságát meg is valósítsa. Az elmaradott szibériai népeket különösen nagy körültekintéssel és tapintattal kellett hozzásegíteni ahhoz, hogy eltaláljanak a szocializmushoz. Ezért a fejlődés Szibériában természetesen lassúbb volt, mint a Szovjetunió európai részében. 1931—32-ben hozták létre a nomád és falusi szovjeteket, továbbá a kerületi és nemzetiségi körzeteket a területi elv alapján. Ezzel az új társadalmi rend győzedelmeskedett a régieken. Ma Szibériát óriási iskola-, kórház- és egyéb kulturális hálózat szövi át, Szibéria őslakóinak saját írásbeliségük, izmosodó saját irodalmuk, saját értelmiségük van. A szovjet kormányzat mindent megtesz annak érdekében, hogy a cári hódítások s az orosz gyarmatosítás rossz emlékeit elfeledtesse Szibéria népeivel.

7. Az uráli népek (osztjákok, vogulok, nyenyecsek, enycek, szelkupok, nganaszánok) együttvéve majdnem 120 oldalt kaptak ebben a munkában, tehát a kötetnek több mint egytizedét. Az egyes népeket tárgyaló fejezetek általában véve azonos séma szerint készültek. Ezért alkalmasint elég lesz, ha a Хангы и манси című fejezet (570—607. l.) szerkezetét ismertetjük. A fejezet előjáróban az osztjákok és a vogulok különféle külső elnevezéseivel foglalkozik, majd általános tájékoztatást (Общие сведения) ad számukról,

lakóhelyükről, különböző csoportjaikról, utána pedig történetükről (Историческая справка). Az eléggé részletes történeti tájékoztató után a különböző foglalkozási ágak kerülnek sorra: a vadászat és halászat (Охота и рыболовство), a rénszarvas-tenyésztés (Оленеводство), az állattenyésztés és a földművelés (Животноводство и земледелие). Külön esik szó a táplálkozásról (Пища), a közlekedési eszközökről (Средства передвижения), a településekről és a lakásról (Селения и жилища), a ruházatról (Одежда). Legvégül jön a társadalmi szervezetet és a hitéletet ismertető rész (Социальный строй и религия), majd külön fejezetként a szovjet korszak ismertetése (Социалистическое строительство).

Ezt a fejezetet E. D. PROKOFJEVA írta V. N. CSERNYECOV és N. F. PRITKOVA közreműködésével. A Ненцы c. fejezet (608—47. l.) írója ugyancsak E. D. PROKOFJEVA. Ehhez a fejezethez felhasználta G. D. VERBOV és G. N. PROKOFJEV anyagát is. A Нганасаны című cikk (648—60. l.) szerzője A. A. POPOV, az Энци című (661—64. l.) B. O. DOLGIN (G. N. PROKOFJEV anyaga felhasználásával), a Селькупы című (665—86. l.) E. D. PROKOFJEVA (G. N. PROKOFJEV anyaga felhasználásával).

8. Az eddigiekben igyekeztünk számot adni a szóban forgó munka arányairól, szerkezetéről és tematikájáról. A számadás természetesen csak igen vázlatos lehetett, hiszen egy több mint ezer lapos kötet részletes ismertetése nem férhet el néhány nyomtatott lapon. A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Néprajzi Intézete kétségtelenül igen nagy szolgálatot tett a nemzetközi tudománynak azzal, hogy ezt a kötetet közrebocsátotta. A Szibériára vonatkozó ezutáni kutatásokat ez a munka nagymértékben meg fogja könnyíteni. A kötet bibliográfiája felöleli a Szibériára vonatkozó legfontosabb orosz és külföldi néprajzi, archeológiai, antropológiai és történeti munkákat, útleírásokat, egy kissé azonban mostohán bánik el a nyelvészeti munkákkal. Egy esetleges újabb kiadás során nem ártana revideálni a bibliográfiai részt, s a nyugati kutatók legújabb munkái közül is belevenni a legfontosabbakat. Hiányosságnak kell például tartanunk, hogy a jukagfrokrol szóló fejezet bibliográfiájában BJÖRN COLLINDER egyetlen munkája sem szerepel. Az sem helyeselhető, hogy a Ханты и манси című fejezet bibliográfiája egyetlen magyar szerzőnek, MUNKÁCSI BERNÁTNAK egyetlen, 1905-ben megjelent cikkét említi csupán. Még egyszer szövé tesszük a Szibéria nyelvi viszonyairól szóló külön fejezet hiányát. Nézetünk szerint ezt nem helyettesítheti az a rövid tájékoztató, amelyet a Bevezetésben a 10—12. lapon kapunk, de nem helyettesíthetik az egyes népek ismertetése során adott, túlságosan is sematikus, szűkszavú utalások sem. Hiányérzetünk van a könyvnek a szellemi néprajzra vonatkozó, ugyancsak eléggé szűkszavú anyaga tekintetében is. Azt viszont természetesnek tartjuk, hogy némi egyenlőtlenség van az egyes népek tárgyalásában, bár nézetünk szerint a szibériai ország túlságosan nagy fejezetet kapott (115—214. l.). Annál kevésbé indokolt dolog ilyen részletességgel foglalkozni ebben a kötetben a szibériai orosszággal, mert ugyanebben a sorozatban közelesen meg fog jelenni egy külön kötet az orosz népről (vö. 6. l.).

Külön elismeréssel kell szólnunk a gondosan összeállított név- és tárgymutatóról, a nagy gonddal összeválogatott, gazdag illusztrációs anyagról és a kötet megszerkesztéséről. Fájjaljuk, hogy a kötet mindössze 5000 példányban jelent meg. Ez a szám igen kicsiny, ha arra gondolunk, hogy egy ilyen munka világszerte nagy érdeklődésre tarthat számot. Reméljük azonban, hogy ezt az első kiadást közelesen követi a második, átdolgozott és bővített kiadás.

KOVÁCS FERENC

Sajnovics János emléktáblájának leleplezése.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat 1958. május 18-án a Fehér megyei Tordas községben emléktáblát helyezett el a Sajnovics-kastély falán. Az ez alkalomból rendezett ünnepségen megjelent a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnöke és számos tagja; SAJNOVICS érdemeit LAKÓ GYÖRGY méltatta.

V. E.

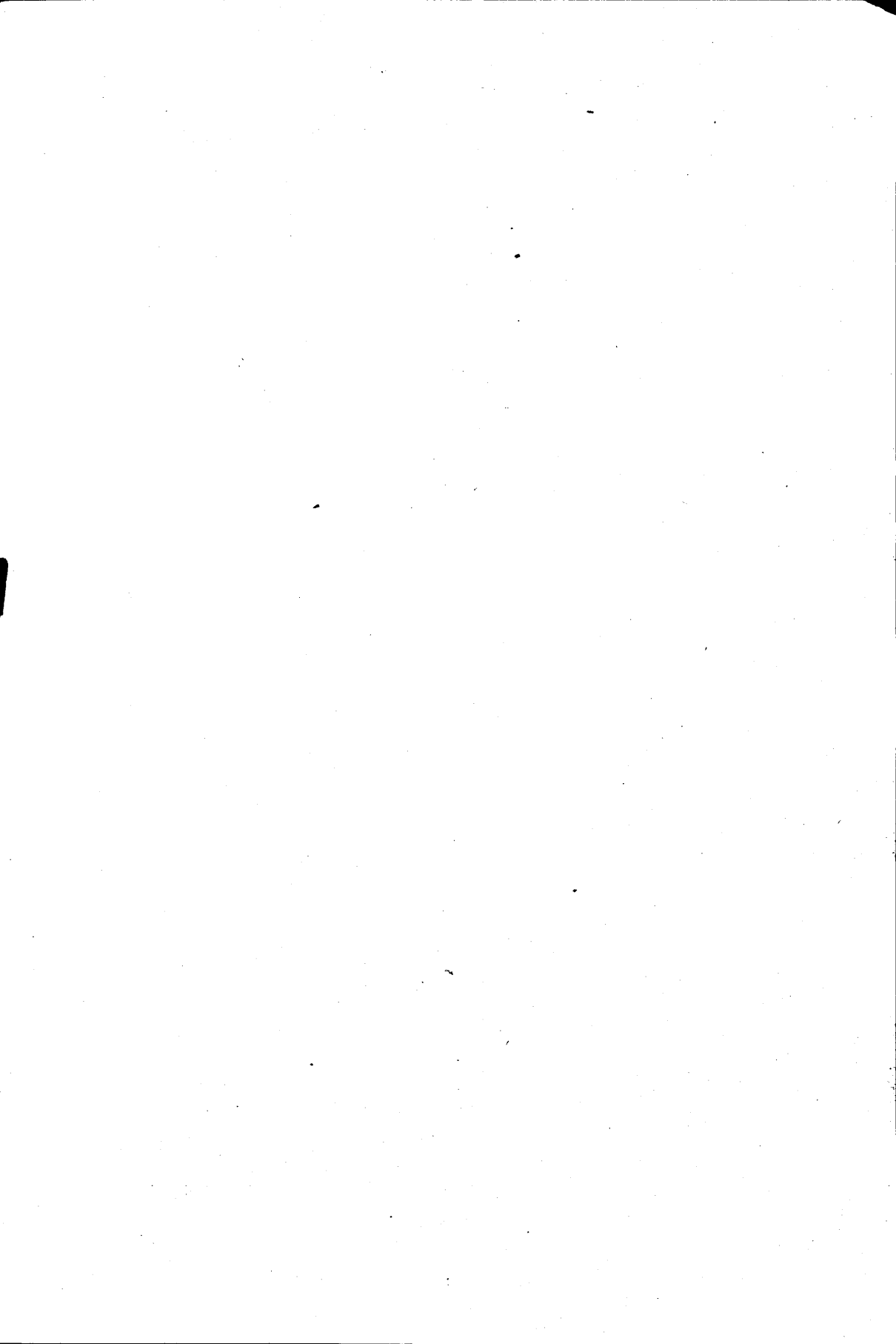
Reguly Antal emlékezete.

REGULY ANTAL halálának százéves évfordulója alkalmából a szülőfalujából, Zircről származó, Budapesten tanuló diákok a Kerepesi temetőben megkoszorúzták a nagy magyar népkutató síremlékét.¹ A kis ünnepségen részt vettek és koszorút helyeztek el a Magyar Nyelvtudományi Társaság tagjai is. Itt említjük meg, hogy REGULY ANTAL halálának századik évfordulóját Zirc község az 1958. június 7-től 29-ig tartó „Bakonyi hetek” rendezésével ünnepelte meg. Az ennek keretében tartott REGULY emlékünnepélyen, június 8-án, a Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar Nyelvtudományi Társaság megbízásából KÁLMÁN BÉLA debreceni egyetemi tanár tartott emlékbeszédet.

L. Gy.

¹ REGULY sírja a Kerepesi temető I/29. számú parcellájában (a Deák-mauzóleumtól jobbra) az első sorban van.

TARTALOM

HALTSÖNEN SULO: Reguly Antal vót gyűjtése 1841-ből	269
FOKOS DÁVID: A permi nyelvek határozói igeneveiről	275
VÉRTES EDIT: Nyelvtani adalékok a keleti chanti (osztják) nyelvjárásokhoz II.	321
FODOR ISTVÁN: A nyelvtani nem kialakulása I.	339
UJVÁRY LAJOS: A nyelvi jelek szerkezete és funkciója	369
GÁLDI LÁSZLÓ: Kassai József szláv-magyar szóegyeztetési	389

Kisebb közlemények

ANTAL LÁSZLÓ: Megjegyzések Kenneth L. Pike „egyesített” elméletéről	403
KÁLMÁN BÉLA: A finnugor szóvégi magánhangzók történetéből	409
BEKE ÖDÖN: Anyagnevek állítmányul	415
BEKE ÖDÖN: Személynevek szórendje	419
RADANOVICS KÁROLY: A magyar -t, -tt igenévképző eredete	421
RADANOVICS KÁROLY: Obi-ugor etimológiák	425
SAL ÉVA: <i>Kür</i> 'befog'	433
KELEMEN JÓZSEF: Kalmár György szótártervének és szótártöredékének nyomai- ról	439

Ismertetések, szemle

LAVOTHA ÖDÖN: Johannes Voldemar Veski	447
VÉRTES O. ANDRÁS: <i>Fr. Kainz</i> , Psychologie der Sprache	448
FÓNAGY IVÁN: <i>G. Pütsch</i> , Grundfragen der Sprachtheorie	459
KÁLMÁN BÉLA: <i>A. H. Баландин—M. П. Вахрушева</i> , Мансийский язык	468
LAKÓ GYÖRGY: <i>K. Nielsen—A. Nesheim</i> , Lappisk ordbok IV.	470
ERDŐDI JÓZSEF: <i>Th. A. Sebeok—Fr. J. Ingemann</i> , Studies in Cheremis: The Supernatural	471
HAJDÚ PÉTER: <i>J. Angere</i> , Jukagirisch-deutsches Wörterbuch	473
KNIEZSA ISTVÁN: Egy új magyar történeti nyelvtan felé	475
KELEMEN JÓZSEF: <i>Gáldi L.</i> , A magyar szótárirodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban	488
SEBESTYÉN ÁRPÁD: <i>Bálint S.</i> , Szegedi szótár	498
MEGGYES KLÁRA: A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei X—XII.	503
KOVÁCS FERENC: Народы Сибири	507
V. E.: Sajnovics János emléktáblájának leleplezése	511
L. Gy.: Reguly Antal emlékezete	511

Évi előfizetés: 28,— Ft.

Ára: 16,— Ft.